316.877

SZOCIOLÓGIA

1982

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1982

1

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Az új SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG NÉVSORA:

ANDICS JENŐ szerkesztő, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ, szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, GAZSÓ FERENC szerkesztő, HANÁK PÉTERNÉ, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT, SZALAI SÁNDOR, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

Szerkesztőségi munkatárs:

TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58.
Telefon: 160-160/541.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft

1 szám ára: 40,— Ft

Index szám: 25.781

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK

1982/1.

Tanulmányok

LAKATOS GYULA: A motivációs konfliktusok és a személyiség harmóniájának értelmezéséhez 1

TÓTH OLGA: Státushierarchia és a származás összefüggése 13

Szociográfia — Esettanulmányok

HATVANI DÁNIEL: Lakótelepek — Teleplakók 23

SOMORJAI ILDIKÓ—TAUSZ KATALIN: A Béres család (1930—1980) 51

Műhely

SZÁNTÓ MIKLÓS: Az emigráció és bevándorlás — szociológiai elemzési kategóriáiról 69

BABICS LÁSZLÓ—DÉNES TAMÁS: A társadalmi mobilitás volumenének eloszlásáról 83

KOZMA TAMÁS: Az iskolarendszer fejlesztési stratégiája 95

MOLNÁRNÉ VENYIGE JÚLIA—OROLIN ZSUZSA: A korlátozott teljesítőképességű munkaerő fogalma és fontosabb csoportjai 109

Figyelő

A politika elmélete és szociológiája (Bihari Mihály) 121

Tájékozódás

A taxonómia alapjairól. Összeállította: Bertalan László 135

Visszhang

BALÁZS KATALIN: Kornai János: A hiány 149

SZEGŐ ANDREA: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a költségvetési korlát jellege 153

Könyvek

MARGARET S. ARCHER: Oktatási rendszerek és oktatásügyi változások (Halász Gábor) 165

Jog és filozófia. Szerk.: Varga Csaba (Tamás András) 171

FERGE ZSUZSA: Egy alakulóban levő társadalom (Andorka Rudolf) 173

KOVÁCS GÉZA: Jövőkutatás és társadalmi tervezés (Balázs Katalin) 176

MOLNÁR LÁSZLÓ: A munka szerepe a nők életútjában (Orolin Zsuzsa) 177

LAKATOS GYULA

A MOTIVÁCIÓS KONFLIKTUSOK ÉS A SZEMÉLYISÉG HARMÓNIÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Az empirikus szociológiai kutatások természetéből következik, hogy a kutató meghatározott társadalmi jelenségek és az emberi magatartás között valamilyen valószínűséggel fennálló korreláció feltárására törekszik. Ennek következtében a szociológiában kevesebb figyelmet kap a magatartás és a motivációk személyiségelméleti összefüggéseinek vizsgálata.

Statisztikailag adott társadalmi tömegjelenségek adott valószínűségi szinten kapcsolatba hozhatók bizonyos magatartás- és tevékenységtípusokkal, de a személyiség minden esetben sajátszerűen válaszol a környezeti hatásokra. Más szóval: sokféle és gyakran változó lehet ugyanannak a tevékenységtípusnak az indítéka. A személyiség általában több, esetenként egymásnak ellentmondó motivációval és ennek megfelelő célirányítottságú aktivitási készenléttel rendelkezik, mint ahány tevékenységtípus, magatartásforma között választhat meghatározott társadalmi helyzetben. Ez egyben azt jelenti, hogy nehéz csak a magatartásforma vagy a tevékenységtípus alapján a motivációra következtetni, illetve fordítva, sokszor lehetetlen a motiváció alapján bizonyos várható magatartást prognosztizálni.

A személyiség aktivitásának elve rendszerint olyan strukturális szemléletből következik, ami nem pszichikus tulajdonságokat vizsgál egymástól mechanikusan elkülönítve, hanem a személyiséget mint struktúrát kutatja és meghatározza alaki jellemzőit. Ennek alapján jöttek létre a különböző kutatási irányzatok is: ez alaklélektani (Gestaltpsychologie), a beállítódás pszichológiája stb. Interdiszciplináris jellegük a problémák megközelítési módjából, a személyiség és a társadalmi környezet kölcsönhatásának bonyolult rendszeréből következik. Így jelentőségük természetesen felbecsülhetetlen a szociológiai elmélet szempontjából is.

A beállítódást pl. értelmezhetjük úgy, mint olyan viszonyt, ami a szükségletek és a szituációk között jön létre, s adott pillanatban meghatározza a szubjektum funkcionális állapotát. Ezt az állapotot meghatározzák az ember korábbi tapasztalatai is. A beállítódás hatására létrejön a szubjektum szelektív és differenciált készenléte egy meghatározott tevékenység (magatartás) kiválasztására. Bármilyen külső hatás, ami az embert éri, mindig személyiségének mint egésznek az állapota által közvetített. Ezt mint közvetítést, beállítódásnak nevezzük. Vannak az embernek rögződött beállítódásai, amelyek bizonyos tevékenységfajtákhoz (magatartáshoz) való készenlét alapját adják.

Ahogyan gyakorta a szociológia eltekint a beállítódás és más motivációk pszichikus alapjainak elemzésétől, a pszichológiai motivációelméletek gyakran abba a hibába esnek, hogy nem veszik figyelembe a motivációs állapot meghatározásában azokat a feltételeket,

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

amelyek természetüknél fogva nem pszichikus, hanem szociális eredetűek. Ezek nélkül ugyanis sok esetben nem lehet teljes értékűen a motivációs állapotot sem jellemezni.

Milyen szociális tényezőkről van itt szó? Többek között az értékorientációról. A tudatosult alapvető szükségletek mint motívumok és különböző értékek gyakran szembekerülhetnek egymással. Azok a követelmények pl., amelyeket a munkaszervezet elvár a munkástól, gyakran nem esnek egybe a munkás törekvéseivel. A vállalatok, munkaszervezetek gazdasági alkalmazkodó képességének alacsony szintje, konzervativizmusa a minimumra csökkentheti a dolgozó alkotó aktivitását és a maximális szintre emelheti a munkaszervezet és a személyiség munkamotivációjának, aktivitásának konfliktusát. Amikor ez a konfliktus tipikussá válik, már minden közvetítés nélkül visszacsatolódik a gazdasági szervezethez, mint a hatékonyság pszichoökonómiai feltétele.

A munkamotivációval foglalkozó kutatásokban egyértelműen megmutatkozott, hogy a szükségletekkel szemben vagy azokkal együtt jelentős motiváló tényező a személyiség fejlesztésének igénye. Bár Maslow és mások felfogásában ezt a törekvést is a szükségletek közé sorolják, nézetünk szerint annyiban szükséglet, hogy a személyiség társadalmi fejlődésének egyéni szükséglete és egyben már társadalmi érték, ami az egyén és a társadalom kölcsönhatását szabályozza úgy, hogy részben az alapvető szükségletek kielégítésének társadalmi feltételeit létrehozza és újratermelje, részben pedig azért, hogy ennek a folyamatnak személyiségi feltételeit létrehozza, illetve újratermelje. Ebben az utóbbi esetben a legfontosabb, hogy az alapszükségletek kielégítését biztosító, a gazdasági, termelési szférában ható társadalmi értékek optimális összhangban legyenek a személyiség fejlődését, önérvényesítését, alkotó törekvéseit, autonomitását szabályozó értékekkel.

Az alapkérdés tehát itt nézetem szerint nem az, hogy az alapszükségletek kielégítése után vagy előtte tekinthető a személyiség fejlődésének indítéka lehetségesnek, hanem az, hogy az alapszükségleteket kielégítő gazdasági, termelő tevékenységet szabályozó értékek hogyan viszonyulnak a személyiség fejlődésével kapcsolatos, azt szabályozó társadalmi értékekhez. Ebben a felfogásban az alapvető és nem alapvető szükségletek motivációs szerepének, a szükségletek hierarchiájának rendszerint egyoldalú pszichologizmuson alapuló kettőssége kiküszöbölhető. Sőt, ma már anakronisztikusnak tűnik az a szemlélet, hogy az ösztönzés legfontosabb és legcélravezetőbb eszköze az anyagi érdekeltségben megjelenő munkamotiváció. Az anyagi érdekeltség ugyanis nemcsak a dolgozóra, hanem az egész gazdasági szervezetre sem értelmezhető túlsúlyosan és egyoldalúan, a személyiség és a szervezet más, nem gazdasági funkcióinak elhanyagolásával.

A motivációkutatások eredményei alapján nyilvánvaló, hogy a hagyományos értelemben vett alapvető szükségletek önmagukban, az ember társadalmi tevékenységében közvetlenül nem játszhatnak motivációs szerepet. Ez abból adódik, hogy a tevékenység irányát, lezajlásának módját nemcsak ezek az alapvető szükségletek motiválják, hanem a szaktudás, a munkakultúra, a műszaki és szervezeti feltételek még akkor is, ha e tevékenység egyetlen céljaként a munkás alapvető szükségleteinek a kielégítését tekinti. Ilyen körülmények között tehát a munkatevékenység szabályozásához, a szakismerethez, annak fejlesztéséhez, a munkaszervezethez és annak fejlesztéséhez, a munkakultúrához és annak fejlesztéséhez kapcsolódó társadalmi értékpreferenciák is jelenthetik a tevékenység motivációját és nem csak a pszichológiai értelemben vett szükségletek.

Egyszerűbben feltehető így is a vizsgált kérdés: milyen magatartást vár el (preferál, ösztönöz) a társadalom vagy egy adott munkaszervezet a munkástól ahhoz, hogy akár

elsődleges, akár másodlagos szükségleteit valamilyen lehetséges szinten kielégíthesse? Ebben a megközelítésben úgy tűnik, semmilyen elvi különbséget nem találunk a személyiség fejlődése, önmegvalósítása mint motívum, valamint az alapvető szükségletek mint motívum között: mindkét esetben a társadalomban a munkaszervezetben jelenlevő értékpreferenciáról van szó, amelyek szorosan összefüggnek, meghatározzák a személyiség valamennyi szükséglettípusának lehetséges kielégítését és munkahelyi magatartását. Ha az alapvető szükségletek úgy elégíthetők ki, hogy a társadalmi értékpreferenciák visszaszorítják a személyiség fejlődését, alkotó aktivitását, önkifejezését, a munkamotiváció szerkezetében nagyobb jelentőségre tehet szert az alapvető szükséglet, de közvetlenül nem motiválhatja azt azon értékek és szervezeti feltételek rendszere nélkül, amelyek a munkatevékenységet szabályozzák.

Ahhoz, hogy ezt a problémát a gyakorlat oldaláról jobban megvilágítsuk, megemlíthetjük mai gazdasági helyzetünk egyik kulcskérdését, a szellemi kapacitás és általában a munkaerő ésszerű kihasználását. Ha egy munkaszervezetben az alapvető érték a technológiai utasítások és az irányítási rendszerből származó utasítások végrehajtása, az esetek jelentős részében a munkás személyiségének autonomitását, önálló ésszerű döntéseit s ezzel együtt fejlődését veszélyeztetjük. Ha ezt mint követelményt visszacsatoljuk a munkaszervezet hatékonyságához, nyilvánvaló, hogy azokat a személyiségi értékeket, az alkotó aktivitás forrását csökkentettük, amit egyébként elméletileg és gyakorlatilag is a hatékonyság egyik legalapvetőbb forrásának tekintünk.

Ha viszont a társadalmi értékpreferenciák a személyiség fejlődését segítik elő, a munkamotiváció struktúrájában csökkenhet az alapvető szükségletek motivációs szerepe. Az, hogy ebben a motivációs struktúrában a különböző elemeknek milyen elrendeződését, arányait találjuk, ismét csak nem a személyiség pszichikus sajátosságainak eredménye. Ez függ ugyanis a társadalmi viszonyok, a technikai feltételek, a munkaszervezet, az irányítási rendszer stb. fejlettségétől, aminek mindig megfelelnek valamilyen társadalmi értékpreferenciák.

A tevékenység értékének és a motiváció által meghatározott értelmének konfliktusa is a személyiség és a társadalmi környezet tipikus konfliktusforrására utal.

Leontyev A. N. a szükségletek tárgyait tekinti a cselekvés reális motívumának. Ezt így foglalja össze: „Ebben a tekintetben teljesen mindegy, hogy a szubjektum által észlelt anyagi tárgyakról vagy képzelt tárgyakról, konkrét vagy elvont objektumokról van-e szó, amelyek valamilyen ideál vagy érték eszményének formájában jelennek meg . . .” „. . . a motívum fogalmáról ezért a továbbiakban csak szűkebb értelemben fogok beszélni: a motívum olyan tárgy, amely megfelel ennek vagy annak a szükségletnek és amely a szubjektumban tükröződve irányítja tevékenységét”. (Leontyev) A szükséglet tárgya nem csupán stimulál, hanem irányít is. Az éhség csak felderítő magatartást hoz létre, az étel meghatározott fajtája vagy annak tudati képe irányítja a tevékenységet. Leontyev, a motívum tudatosulásának különös jelentőséget ad. Ebben az összefüggésben a tevékenység értékéről beszél és ezt kiegészíti a tevékenység értelmével. A tevékenység értelme introspektíve úgy tűnhet, hogy a benne szereplő cselekvések értékéből következik. A valóságban azonban az értelem nem az értékek révén keletkezik, hanem a cselekvés motívuma és tárgya – amelyre a cselekvés irányul, azaz a cselekvés célja – közötti viszony alapján jön létre. Ezt az alábbi példában világítja meg. „Tegyük fel, hogy egy diák tankönyvet olvas. A közvetlen célja, hogy elsajátítsa a könyvben lévő tudásanyagot.

Éppen ebben rejlik az általa végrehajtott cselekvés, ebben az esetben a tanulás értéke. Viszont más kérdés az, hogy milyen szubjektív értelme van ennek a cselekvésnek a diák számára. Ez pedig a cselekvések motívumától függ, attól, hogy milyen tevékenységet valósítanak meg. Lehet, hogy a motívum a megismerés iránti vágy, és a cselekvések értelmét ez adja meg. De lehet más motívum is, pl. az, hogy levizsgázzon; akkor ebben van a cselekvések szubjektív értelme. A végrehajtott cselekvések értéke nem változott – olvasás, jegyzetelés, ismétlés stb. – és a szubjektum számára ezek mégis megváltoznak: megváltozik az értelmük. Ez pedig maguknak a cselekvéseknek a pszichológiai megváltozásához vezeti, megváltozik dinamikájuk, feszültségük foka, stabilitásuk." (Leontyev)

A cselekvések értékének és értelmének viszonyát Leontyev azért tekinti az elmélet számára fontosnak, mert így az „értelem" mint a tevékenység motivációja a szubjektum társadalmi létéből következik. Garai László az „érték" és „értelem" fogalmát a következőképpen világítja meg „Személyiségdinamika és társadalmi lét" c. művében: „A cselekvésnek és a céljaként funkcionáló tárgynak a szubjektív értelmét (szmüszl) az adja meg, hogy az individuális cselekvések a munkamegosztás révén elkülönült mozzanatai a kollektív tevékenységnek (gyejatyelnoszty), amelynek célja egyben motívum is: az egyes cselekvések értelmét pedig eszközként való viszonyuk a tevékenység motívumához. A cselekvéseknek és céltárgyuknak ugyanakkor objektív jelentésük (znacsényije) is van. Ezt a jelentést az adja, hogy a céltárgyat a tevékenység révén szerzett tárgyi eszközökkel készítik el: az egyes tárgyak jelentését más tárgyakhoz, mint történelmi előfeltételükhöz való viszonyuk határozza meg, a cselekvések jelentését pedig a tárgyi eszközöknek megfelelő strukturáltságuk. Az ilyen értelemben vett cselekvés orientációs bázisaként alakul ki a tudat: a tárgyaknak jelentésükben és értelmükben való visszatükröződése." (Garai)

Az attitűdök konzisztenciájának teorémája és az emberi aktivitás

Az attitűdök elemeit (dimenzióit) a viszonylagos egyensúly elve szabályozza. Az attitűdök vagy elemeik ellentmondásai jelentős feszültséget okozhatnak, amiből következik, hogy a személyiség struktúrájának integritása érdekében ezeket a feszültségeket meg kell szüntetni, illetve létre kell hozni valamilyen relatív egyensúlyállapotot.

Az attitűdök disszonanciájának ábrázolásával a tudományon kívül a legtöbbet a különböző művészeti ágak foglalkoztak. Az emberen belüli drámai küzdelem politikai, világnézeti attitűdjei, közvetlen személyes kapcsolataihoz fűződő érzelmei és gyakorlati társadalmi tevékenysége, döntései között sok, klasszikusnak számító írót, költőt, filmrendezőt megihletett.

A disszonancia egyik lehetséges és gyakori esete a személyiség marginalitásában figyelhető meg. Ez azt jelenti, hogy a marginális személyiség szellemi kultúrája és érzelmi szocializációja más-más csoporthoz, csoportkultúrához fűződik. Ez a konfliktus sokszor olyan mértékű is lehet, hogy megzavarhatja a társadalmi beilleszkedést. Ugyanakkor a harmóniaszemlélet – bármilyen paradoxálisan hangzik – súlyos egyéni és szociális konfliktusokhoz vezethet, amennyiben ezt egy szervezet célnak, vezérlő értéknek tekinti. A szervezetekre általában jellemző, hogy kisebb-nagyobb mértékben kiterjesszék ellenőrzésüket a tagsági viszonyban lévő személyek szervezeti életén túl a magánéletre is. Ez a törekvés azonban, mivel sérti a személyiség autonómiáját és ezzel együtt teljesen

inadekvát a szervezet hatékony működésének céljával, konfliktusokhoz vezet. Ezért a szervezeti normák által szabályozott magatartás nem jelentheti a személyiség olyan mértékű elszemélytelenedését, hogy egész tevékenysége formalizált, a feltételektől, körülményektől független sztereotip viselkedésformákban valósuljon meg, ne a szervezet célját, hanem különböző szabályzatgyűjteményeket kövessen.

Az attitűdök egyensúlya konzisztenciája, a hagyományosan az „egyensúlytalanság" a motivációk konfliktusának kiküszöbölését fejezi ki. Éppen ezért merülhet fel a kérdés: mit jelent a személyiség harmóniája, a harmonikus személyiség és ez a „harmónia" (konzisztencia) elmélet alkalmas-e arra, hogy az emberi magatartás alapvető indítékait értelmezzük.

A beállítódás és a motiváció elméletei külön-külön nagy és lényeges problémák megoldására törekszenek. Az ilyen jellegű kutatásokban az attitűd általános elméleti megközelítésén túl a következő lépés az attitűdök strukturáltságának, tipizálásának és egymáshoz való viszonyának vizsgálata a cselekvés szempontjából. A beállítódás szokásos mérési eljárásaival rendkívül nehéz nagy valószínűséggel megragadni a magatartásreleváns beállítódásokat. Arról van szó ugyanis, hogy a vizsgálatokban a verbálisan megfogalmazott beállítódások általában szimbolikus reakciók egy szimbolikus szituációra. Így a beállítódások és a valóságos magatartás között kísérletileg rendszerint nagy diszkrepancia mutatható ki. (La Piere 1934)

A beállítódás felfogható többdimenziós jelenségként, amely dimenziók nem alkotnak struktúrát. Más szóval: a beállítódás komponensei önállóak és a tevékenységben konzisztensek vagy ellentmondásba kerülnek egymással. A beállítódás többdimenziós rendszerként történő felfogására – mint láttuk – az jellemző, hogy megkísérli a dimenziók megfelelésének vagy ellentmondásának értelmezését a dimenziók konzisztenciájának elve alapján. A konzisztencia elméletéből következik, hogy a „dimenziók" kapcsolódásának jellege részben a szituációtól, részben a személyiség akarati, alkati tényezőjétől függ. Azaz, a személyiség arra törekszik, hogy az attitűdök komponenseit összhangba hozza, vagy egy adott szituációval összefüggő több attitűd már meglévő vagy lehetséges ellentmondását megszüntesse.

A konzisztencia megteremtésének másik aspektusát az jellemzi, amikor a személyiség igyekszik az adott szituációra vonatkozó beállítódását és viselkedésmódját összhangba hozni. A konzisztencia teorémája alapján a személyiség összes lehetséges reakciójának rendszerében három típust lehet elkülöníteni: kognitív, affektív és konatív reakciótípust. Az ember az élete során különböző tárgyakkal, helyzetekkel találkozik, ezekhez kialakul a viszonylag állandó érzelmi viszonya, a tárgyakkal történő találkozásai során többnyire azonos érzelmeket él át. Ugyanígy a tárgyakkal – egyéb feltételek jelenléte mellett – azonos módon is cselekszik. Arról van szó tehát, hogy a személyiség reakciótípusaiban kialakultak és megszilárdultak a jellemző beállítódásai. Elképzelhető azonban és tapasztalatilag igazolható, hogy más-más tényezők hatására a három dimenzióban egymásnak nem megfelelő reakciók alakulnak ki. Adott helyzetben, adott tárgyakhoz a személyiség pozitív érzelmekkel viszonyul, tevékenységi szférájában, meghatározott társadalmi helyzetében azonban negatív reakcióra kényszerül. Többek között azok az esetek sorolhatók ide, amikor a munkás pozitív érzelmekkel kötődik foglalkozásához, örömet és kielégülést talál benne, ugyanakkor a munkahelyi vagy munkahelyen kívüli feltételek következtében meg kell szüntetnie foglalkozásának gyakorlását. A konzisztencia teorémája szerint

hasonló esetekben az történik, hogy az ugyanarra a tevékenységre vonatkozó ellentmondó beállítódások között a személyiség arra törekszik, hogy ezeket összhangba hozza. Az előző példánál maradva elképzelhető, hogy megváltozik az eredeti foglalkozáshoz való pozitív érzelmi viszonya, vagy munkahelyet, esetleg foglalkozást változtat. Az ilyen esetben – természetesen – döntő szerepet játszanak a munkahelyi, szervezeti konfliktusok is.

A konzisztencia elmélete mechanisztikus lenne, ha az ember beállítódásait úgy jellemezné, hogy tipikus szituációkban tipikus reakcióval válaszol mindhárom dimenzióban. A példából is látható, hogy a személyiségre jellemző reakciótípusok, bár stabilitással jellemeztük őket, változékonyak is. Azok a reakciótípusok, amelyek a személyiség viselkedésében viszonylag állandósultak, alkalmasak bizonyos valószínűséggel magatartásának előrejelzésére. A személyiség rendelkezik meghatározott beállítódásokkal, meghatározott tevékenységre való készenléttel, ami irányítja tevékenységét.

A konzisztencia elmélete azonban nemcsak a reakciótípusok kölcsönhatását hangsúlyozza, hanem korrelatív – semmiképpen nem determinisztikus – összefüggést feltételez a megfigyelhető magatartás és az attitűdök között.

Sok vitára ad okot, hogy az attitűdök dimenziói külön-külön befolyásolják-e a megfelelő magatartástípust, sőt egyáltalán milyen típusú kapcsolat van közöttük. Azt jelenti-e ez a kapcsolat, hogy a kognitív beállítódás hatással van az adekvát ismeretek megjelenésére, a tevékenységi diszpozíció a megfelelő tevékenység kiváltására, vagy az egyes dimenziók egységre jutnak, mielőtt a tevékenység megindulna. Ez a problémafelvetés azonban leegyszerűsített két okból. Az egyik ok, hogy a tevékenység megindulását az elemzett szubjektív feltételeken kívül sok más körülmény is meghatározza. Lehetetlen ugyanis az emberi tevékenység genézisét olyan alapelvek segítségével megrajzolni, amelyek csak a tevékenység belső, szubjektív feltételeit veszik figyelembe. A másik ok, hogy az attitűdök vagy dimenziói inkonzisztencia esetén is lehetővé teszik a tevékenység lezajlását, de olyan feszültséget okozhatnak a személyiségben és környezetében, amelynek fenntartása esetén a legfontosabb gyakorlati kérdés a tevékenység hatékonyságának mennyiségi és minőségi határait érinti. Más szóval: tapasztalatilag aligha fordul elő az inkonzisztencia vagy a konzisztencia esete ideális elméleti tisztaságában, sőt bármennyire paradoxálisan hangzik, a beállítódás dimenziói közötti feszültség a tevékenység nagyobb produktivitásának egyik feltétele is lehet.

Ennek legfeltűnőbb eseteit az alkotó munka során fedezhetjük fel, ahol az érzelmi, megismerési és tevékenységi diszpozíciók ellentmondása a munka talán leglényegesebb motivációjaként léphet fel. A kitűzött feladatok elvégzése, a probléma megoldása vagy megoldatlansága pozitív kognitív viszonnyal, ugyanakkor rendkívül negatív érzelmi viszonnyal kapcsolódhat össze. A megoldás ilyenkor esetleg az, hogy a munka elvégzése pozitív megismerési élményt nyújthat, ennek éppen ellentmondó emocionális csömörrel. Ha tehát a tevékenység előrejelzésére alkalmazzuk a konzisztencia elméletet és abból a nézőpontból indulunk ki, hogy a prognózis valószínűségi szintje egyenesen arányos az attitűdök és ezen belül dimenzióik konzisztenciájának szintjével, éppen téves úton járhatunk. Jadov V. A. kutatásai pl. abból a meggyőződésből táplálkoznak, hogy a személyiség diszpozícióinak (attitűdjeinek) magasabb pozitív korrelációja, konzisztenciája nagyobb valószínűséggel teszi lehetővé a tevékenység prognózisát.

Az attitűdök kölcsönhatásának ilyen értelmezése a tevékenység prognózisa céljából nem elég meggyőző. Az anyagi ösztönzés, a kényszer helyettesíthetik a dolgozó beállítódásainak konzisztenciáját, azaz stabilizálják inkonzisztenciáját. Vagy más esetben a monoton munka érzelmileg nem nyújt ugyan kielégülést, szellemileg nyomasztó, mégis folytatódik. Ez a beállítódás és a tevékenység viszonyában gyakorlatilag ugyanazt jelenti, mintha a konzisztencia létrejött volna, azzal a különbséggel, hogy a konzisztencia helyébe a külső ösztönzés lép, mint a személyiség és a tevékenység megbízható összekapcsolódásának konfliktusa kompenzációjának garanciája. Ebből az is következik, hogy ma még a tevékenység bekövetkezésének valószínűségét, a munkaszervezet által elvárt mennyiségi és minőségi paramétereit inkább növeli az emberi szükségletekre alapozott ösztönzés, a munkafajták jelentős részénél (pl. a szalagmunkánál) mint a személyiség beállítódásainak konzisztenciájára alapozott motiváció. Az attitűdmérésre alapozott prognózis valószínűsége tehát függ a végzett munka jellegétől, illetve a legtágabb értelemben vett ösztönzési rendszertől, annak hatékony működésétől is.

Van másik, elméletileg gyenge pontja a beállítódások konzisztenciája elméletének. Jadov V. A. pl. a beállítódások szintjei és egyes beállítódások dimenziói közötti korrelációról beszél mint feltételről, ami megkönnyíti a magatartás előrejelzését. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy az egymással nem korreláló attitűdök vagy egy attitűd affektív és kognitív dimenziója közötti értékelhetetlen, nem szignifikáns korreláció adott tevékenység végrehajtását motiválhatja-e?

Az egyik eset, amikor az attitűd-inkonzisztencia motivációs értéke szinte szélsőséges formában megnyilvánul (éppen ezért alkalmas álláspontunk plasztikusabb, konkrétabb illusztrációjára) a kreatív gondolkodás. „Ismételten kimutatták, a kreativitás egyik alapja az a képesség, ami lehetővé teszi látszólag ellentmondásos ismeretek megőrzését az agyban hosszú időn keresztül, és megakadályozza az idő előtti lezárást vagy egyensúlyt. Azt is megfigyelhetjük, hogy a kiváló tudós olyan diszkrepanciákat lát az életben, amelyeket más emberek nem ismernek fel és képes arra, hogy hosszú ideig fenntartsa azokat anélkül, hogy magyarázattal eltávolítaná e diszkrepanciákat (McKinnon, 1962). Azt a képességet, hogy az egyik fogalmat a másik ellen játsszuk ki, leírták az élvezet terminusaiban: ez az egyensúly olyan megakadályozása, amely nem frusztrációhoz, hanem ellenkezőleg, pozitív érzéshez vezet . . . A kreativitásnak ugyanezt az aspektusát még erősebben megtaláljuk a művészet területén. A művészekről azt mondhatjuk, hogy azok nem az egyensúlytalanságot küszöbölik ki, hanem újakat teremtenek. Egy geometriai tervrajz tökéletes egyensúlyát (valamint azt, hogy egyensúlyt tulajdonítunk az emberi viszonylatoknak) általában rossz művészetnek tartják, vagy egyáltalán nem tartják művészetnek. A művészi kreativitás az egyensúlytalanság létrehozásában még messzebb mehet, mint a tudományos kreativitás, s nem szükséges, hogy okvetlenül valamilyen feloldáshoz vezessen."

Ezek a megállapítások azonban nemcsak a művészi, tudományos kreativitásra érvényesek, hanem megtalálhatjuk ezeket a tényezőket bármilyen alkotó jellegű szakmai vagy akár szabadidő-tevékenységben is. Sőt, a kreativitásban meghatározó szerepet játszó motívum, az érdeklődés a megismerésben megjelenő disszonancia egyik tipikus eseteként fogható fel. Ez a disszonancia az alkotó gondolkodásnak olyan szükséglete a személyiség információs viszonyrendszerében, ami a megismerési, problémamegoldási folyamatok szemantikai, logikai inkonzisztenciájának megszüntetésére irányul. A megismerésben a harmóniának ez a hiánya meghatározott személyiségi aktivitással, az érdeklődés megje-

lenésével jellemezhető, aminek iránya az inkonzisztencia megszüntetése. Ez a szocializációban természetesen a megismerés intézményes formáihoz kötött, többek között különböző típusú és szintű oktatási intézményekhez.

Úgy tűnik, hogy az emberi tevékenység motivációjának egyik általános törvényszerűségeként foghatók fel az idézett összefüggések. Arról nem is szólva, hogy a harmónia kifejezés eléggé metafizikus ahhoz, hogy szociológiai vagy szociálpszichológiai kutatásokban normatív jelentőséget tulajdonítsunk neki.

Szinte valamennyi pályaazonosulási vizsgálatban a pályához való viszony (attitűd) kognitív, affektív és konatív dimenziójában igazolható a konzisztencia, a harmónia hiánya. Ezért szükséges olyan mérési technikák kidolgozása az empirikus kutatások számára, amelyek lehetővé teszik a pálya-attitűd három dimenziójának integrálását, az attitűd három összetevőjének egy mutatóval történő jellemzését.

Minthogy a harmónia a maga tiszta formájában tapasztalatilag nem igazolható és nem igazolható a harmónia előnye mint magyarázó elv a tevékenység motivációjában az inkonzisztenciával szemben, a harmónia kizárólag az inkonzisztencia mennyiségileg adott (tapasztalatilag meghatározható) értékeként fogható fel. Más szavakkal: lehetséges az inkonzisztenciának egy tapasztalati mennyiségi minimuma, ami úgy jellemezhető, mint a beállítódások harmóniája.

Úgy tűnhet ezekből a gondolatokból, hogy a konzisztencia (harmónia) elméletét szeretnénk kizárni mint olyat, ami a magatartás prognózisához és megértéséhez nem visz közelebb. Természetesen ez nem így van. A fenti értelemben vett harmónia (de semmiképpen sem valamilyen abszolút egyensúly) könnyen belátható, hogy nagy szerepet játszik az ember tevékenységében, mint a tevékenységrendszerek egyik szubjektív feltétele. Azonban a munkavégzés mai feltételei között (pl. a szalagmunka esetében) aligha képzelhető el a munkára irányuló attitűdök olyan hasonulása, amit az abszolút konzisztenciával jellemezhetnénk. Az ösztönzés – negatív vagy pozitív formában – stabilizálhatja az attitűdök inkonzisztenciáját, ami nem más, mint a személyiség és társadalmi tevékenységének, viselkedésének az adott történelmi-társadalmi körülmények között megvalósuló harmóniája.

Ha a harmóniaelmélettel (diszpozíciós szintek magas korrelációja) kísérelnénk meg az ilyen jellegű munkatevékenység bekövetkezésének és mutatóinak előrejelzését, a személyiség beállítódásai között empirikusan mért inkonzisztencia azt a következtetést sugallná, hogy alacsony valószínűsége van a tevékenység lezajlásának. A tapasztalat viszont egyértelműen bizonyítja, hogy az elidegenedett munka körülményei sem lehetnek akadályai adott társadalmi ösztönzők és emberi szükségletek közötti kapcsolat mellett a munkatevékenység kívánt szinten történő elvégzésének.

Vizsgáljuk meg közelebbről azt az elméletileg létező esetet, amikor a személyiség attitűdjei és a tevékenysége valamilyen feltétlen harmonikus struktúrát alkot: az ember kiegyensúlyozottan, elégedetten végzi napról napra a munkát egy gyári futószalag mellett. Kétféle kérdés fogalmazódhat meg ebben az esetben. Milyen jellemző ösztönzői vannak a társadalomnak, amellyel a személyiséget elidegenedett tevékenységével ilyen ideális összhangban képes tartani? Történelmileg milyen termelési viszonyok között alakult ki ez az embertípus és milyen jövő állhat előtte? A társadalmi fejlődés más-más stádiumában, különböző történelmi korszakokban a társadalomnak az ösztönzés különböző formáival

sikerült létrehozni a relatív összhangot az egyének tevékenysége és személyiségbeli diszpozíciója között: azaz egy adott korszakra jellemző tipikus, harmonikus személyiséget.

Több irányú kutatások alapján meggyőződhetünk, hogy a munkával való viszony változóinak, a beállítódásoknak és affektív–kognitív–konatív dimenzióinak konzisztenciája nem elégséges alap arra, hogy a tevékenység teljesítménynövekedésére is következtetni tudjunk.

R. L. Kahn és Magyarországon Makó Csaba vizsgálatai arra a megállapításra jutottak, hogy nincs rendszeres összefüggés az olyan „erkölcsi" változók között, mint a munkával való megelégedettség és a termelékenység. Sőt, sok esetben a munkához való viszony tekintetében, főként a rutin jellegű és a szalagmunka esetében nem különböznek egymástól a jól, illetve a rosszul dolgozó munkacsoportok. Ez minden olyan esetben igaz, amikor a kutatási koncepcióban magát a teljesítményt nem tekintjük a munkához való viszony legfőbb jellemzőjének. Ez érthető is, hiszen az ilyen jellegű attitűd-teljesítmény típusú vizsgálatokban a legfőbb feladat éppen a teljesítmény és a tevékenység szociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai komponensei közötti kölcsönhatás rendszerszemléletű vizsgálata. A „harmónia" elmélettel kapcsolatos fejtegetéseink nézőpontjából ezek az említett kutatási eredmények is alátámasztják, hogy a beállítódások, valamint affektív, kognitív, konatív aspektusaik konzisztenciája nem lehet elegendő önmagában sem a teljesítmény mértékének, sem valamilyen tevékenység bekövetkezésének akár csak hozzávetőleges prognózisára is.

A „harmónia" szemlélet egyoldalúságát demonstrálhatjuk akkor is, amikor az ember önértékelésének bonyolult és ellentmondásos mechanizmusát vizsgáljuk. Ismert tény, hogy a személyiség affektív átélései fontos szükségletek kielégítésével vannak kapcsolatban. A megszokott önértékelés és a társadalmi környezet értékelése közötti konfliktus az embert arra készteti, hogy kompenzálja ezt azzal a céllal, hogy megőrizhesse az önértékelés megszokott szintjét. Arról van szó, hogy sok helyzetben a személyiség egysége éppen az affektív átélések és attitűdjei más dimenzióinak az inkonzisztenciája révén tartható fenn, erős érzelmi reakciók, felindultság vagy infantilis védekezés formájában.

A beállítódások magatartás relevanciájának ellentmondása miatt az ún. korlátozott konzisztencia-elmélet képviselői olyan mértékben csökkentik a konzisztencia-elmélet hatáskörét, amely keretei között csupán a beállítódások két aspektusát érintik a kognitív és az affektív szinteket.

Az attitűdök harmóniájának és a tevékenység kapcsolatának gyakorlati nehézségeire utalnak a tevékenység e l a b o r á c i ó j á v a l összefüggő vizsgálatok „Gyermeklélektani megfigyelések valószínűsítik, hogy a gyerekek új készségek játékos funkciógyakorlása során gyakran megnehezítik a feladatot, amelyet játékos gyakorlásként önmaguk alakítanak ki. Bizonyos változatait az új tevékenységnek már begyakorolták, most újabb ismeretlen változatokat fedeznek fel; bonyolítják a feltételeket. Tiszta formák közt figyelhető ez meg az explorációs és manipulációs funkciógyakorlásban, de kimutatható később az intellektuális készségek funkcióegyüttesében is." (Millar)

A megnehezített feltételek között növekszik a teljesítmény, fejleszti a készségeket és a nagyobb teljesítményben lecsökkentett feszültséget a megnehezített cselekvés előzi meg.

Idézhetnénk még a példák egész sorát, amelyek mind azt a tételt támasztják alá, hogy a személyiség aktivitásának egyik alapvető forrása az attitűdök harmóniájának hiánya, vagy

másképp fogalmazva, ezek relatív összhangjának megteremtésére irányuló törekvés. Ebben a folyamatban a legalapvetőbb kérdés az, hogy a személyiség harmóniára való törekvésének megvannak-e azok a társadalmi feltételei, amelyek valószínűsítik a törekvés sikerességét. Ha a társadalmi környezetben hiányoznak a harmóniára történő orientációt megerősítő feltételek, a törekvés sikere kerülhet veszélybe.

E feltételeknek ugyanis biztosítaniuk kell, hogy a harmóniatörekvés ne aszociális, esetleg deviáns magatartásformákban vagy más személyiségzavarok kifejlődésében valósuljon meg.

Az attitűdök inkonzisztenciájának csökkentése ilyenformán elválaszthatatlan a társadalmi környezet által megerősített sikermotivációtól. Az eredmény, a siker olyan motívum, amely feltételezi a helyes magatartást olyan szituációkban, amelyek többek között a verseny variációiban jelennek meg. A sikermotiváció általában erősebb az intellektuálisan fejlettebb személyiségnél, aki korábban gyakrabban élte át a siker élményét.

Van két lényeges faktor, ami a sikermotiváció megjelenéséhez vezet. Az első az ember konformizmusra való hajlamában fejeződik ki, azaz abban, hogy különböző társadalmi célokkal, magatartás- és tevékenységmodellekkel azonosul. Amikor azonban a szociális környezet nem erősíti meg ezt az azonosulási törekvést, a személyiség elveszti azonosulásának, integritásának legalapvetőbb bázisát: a magatartásminták, az értékek követésének lehetőségét. A sikermotiváció második lényeges tényezőjét úgy határozhatnánk meg, hogy a társadalmi környezet az emberrel szemben szigorú követelményeket állít, amelyeknek meg kell felelnie. A szocializációban e két alapvető tényezőre irányuló beállítódások már elég korán létrejönnek, interiorizálódnak. Ezek a beállítódások azonban csak akkor erősödnek meg, ha a konformizmusra való törekvést, illetve a társadalom részéről a személyiséggel szemben támasztott szigorú követelményeket konzekvensen állandó és meghatározott értékek ellenőrzik. Ennek hiányában az attitűdök inkonzisztenciájának csökkentése, egyén–társadalmi környezet viszonylagos összhangja, azaz a személyiség identitása olyan akadályokba ütközik, amelyek megnehezítik az alkalmazkodást.

Az attitűdök inkonzisztenciájának jelentőségét támasztják alá az emberi aktivitásban azok az elméletek is, amelyek a tanulásban szerepet játszó motívumokat vizsgálják. Ezek közül a legjellemzőbb az ún. erőfeszítés elmélete. (Cousinet R.) Ha az ember nem tanul meg nem érdekes dolgokkal is foglalkozni, figyelmét ezekre is koncentrálni, amikor súlyos problémákkal kerül szembe, kudarcot szenvedhet. Az élet megköveteli az erőfeszítések gyakorlását. Az erőfeszítés-elmélet követői kifejezik azt a meggyőződésüket, hogy az a pedagógia, amely módszereit az érdeklődésre alapozza, a nevelés hatékonyságának gyengítéséhez vezet.

Ebben az összefüggésben is kifejezésre jut az a gondolat, hogy a konatív, kognitív és emocionális disszonancia a személyiség fejlődésének talán az egyik legfontosabb tényezője. A sokoldalú elméleti és empirikus kutatások e problémák szociológiai és pszichológiai megközelítésében jelentős eredményeket hozhatnak az általános személyiségelmélet továbbfejlesztésében, a magatartáskultúra zavarainak megértésében és az egyén–társadalmi környezet konfliktusos kapcsolatrendszernek értelmezésében.

IRODALOM

Back, K. W.: Az egyensúly mint motiváció a gyönyör és az élvezet között. In: Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Budapest, Akadémiai K. 1979. 202. old. Back K. W. tanulmányának címe nem fejezi ki pontosan a tartalmát. A cikk gondolatmenetében ugyanis éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a harmóniára való törekvés a személyiség motivációs rendszerében fontos helyet foglal el. Végül is nem maga a harmónia állapota az, aminek motivációs értéke van, hanem éppen ennek hiánya. A cím megfogalmazása is egy elterjedt beállítódást tükröz, amit a hétköznapi tudatban éppúgy megtalálunk, mint gyakran a tudományos gondolkodásban: nevezetesen azt, hogy a „harmónia" általában a magasabb teljesítmény, a pontosabb, átgondoltabb, műveleteiben szervezettebb tevékenység vagy cselekvés pszichikus előfeltétele.

Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét. Budapest, Akadémiai K. 1969. 130. old.

Leontyev A. N.: Potrebnosztyi. XVII. Mezsdunarodnüj pszichologicseszkij kongressz. Moszkva, 1966. sztr. 5., 11.

Merlin V. Sz.: Lekcii po pszichologii motivov cseloveka Perm, 1971. sztr. 13., 18.

Millar S.: Játékpszichológia. KJK. Budapest, 1973. 32. old.

Uznadze D. N.: Experimentálnüje osznovü pszichologii usztanovok. Tbiliszi, 1961.

Uznadze D. N.: A beállítodás pszichológiája. Szerk: Molnár István, Akadémiai K. Budapest, 1971. 66. old.

SUMMARY

Gyula Lakatos: On interpreting motivational conflicts and harmony of the individual

The study seeks to interpret motivational conflicts and personal harmony from the viewpoint of motivation theory and attitudinal consistency. As a rule, organizations intend to extend control over the members' private lives, which is an offence againts personal autonomy and may be inconsistent with organizational efficiency. Individual motivational conflicts are a normal phenomenon in regulating the individual-activity-social environment multiple system.

Inconsistency in the emotional, cognitive and conative dimensions of attitudes also reflects this. Both consistency and inconsistency very rarely occur in a perfectly pure form: paradoxically though it may sound, tension and inconsistency between certain dimensions of attitudes may be a stimulus for increased productivity and may trigger artistic activity.

Financial incentives or external compulsion may compensate for inconsistency in attitudes. Interest, which plays a key role in creativity, may be interpreted as a typical case of dissonance in cognition. This type of dissonance is required for the personal information system to eliminate semantic and logical inconsistency in cognitive processes. Since there is no way empirically to justify individual harmony in any sphere of action and there is no proof of harmony being more advantageous to behavioral motivation than inconsistency, harmony can only be regarded as a certain – empirical quantified – measure of inconsistency.

Incentives are able to stabilize attitudinal inconsistency in a positive or negative form, resulting in harmony between the personality and its social activity in particular historical and social circumstances. In this context it becomes clear that dissonance between attitudes and their various dimensions is a major motive power in individual development. Both theoretical and empirical research into these issues may help to advance the personality theory, understand disturbances in behaviour and interpret the system of conflicts between man and society.

РЕЗЮМЕ

Дьюла Лакатош: К толкованию мотивационных конфликтов и гармонии личности

Статья занимается толкованием мотивационных конфликтов и гармонии личности с точки зрения теории мотивации, теории консистенции поведения. Для организаций характерно, что они распространяют свой контроль и на сферу личной жизни своих членов, что нарушает автономию личности и может стать неадъэкватным эффективности организации. Мотивационные конфликты личности — естественные явления регулирования системы связей индивидуум — деятельность — общество.

Инконсистентность эмоциальных, когнитивных, конативных отношений поведения также привлекает внимание к этому явлению. Практически инконсистентность или консистентность редко встречаются в идеальной теоретической чистоте, более того, сколь парадоксально это ни звучит, напраяженность между димензиями поведения, инконсистентность могут быть условием большей продуктивности деятельности, напр. условием проведения деятельности в творческом труде.

Материальное поощрение, внешнее принуждение могут компенсировать инконсистентность поведения.

Интерес (заинтересованность играющий определяющую роль в творческой деятельности, можно воспринять как типичный случай проявления диссонанции в процессе познания. Эта диссонанция такая потребность творческого мышления в информационной системе индивидуума, которая направлена на ликвидацию семантической, логической инконсистенции процесса познания. Это характеризуется активностью познания, появлением заинтересованности. Ввиду того, что гармонию личности в любой области деятельности в чистом виде невозможно эмпирическим путем выявить и невозможно доказать преимущество концепции «гармонии» при мотивации образа поведения по сравнению с инконсистентностью, гармонию можно понимать исключительно как количественно данное, эмпирически могущее быть определенным значением инконсистентности.

Стимулирование может стабилизировать инконсистентность поведения в отрицательной или положительной форме и является ни чем иным, как гармония индивидуума и его общественной деятельности осуществляемой при данных историко-социальных условиях. В этой связи находит свое выражение мысль, что диссонанция поведения и их и соотношений его черт являются важным фактором развития личности. Теоретические и эмпирические исследования при теоретическом и эмпирическом подходе к этой проблеме могут дать результаты в дальнейшем развитии теории личности, в понимании аномалий культуры поведения и толковании обремененной конфликтами системы связей индивидуум — общественное окружение.

TÓTH OLGA

STÁTUSHIERARCHIA ÉS SZÁRMAZÁS ÖSSZEFÜGGÉSE

A felszabadulás után lezajlott társadalmi változások egyik jellegzetessége volt az a nagymérvű strukturális átalakulás, amely a mezőgazdasági dolgozóknak az iparba való beáramlása mellett a fizikai dolgozóknak a nem fizikai, értelmiségi, vezetői munkakörökbe való beáramlásában nyilvánult meg. A háború utáni extenzív gazdasági fejlődés, a gazdasági szerkezet ipari-agrár jellegűvé való átformálódása megkövetelte a foglalkoztatottakon belül az iparban dolgozók számának növekedését és emellett – egyéb okok következtében is – az értelmiségiek számának erőteljes felduzzadását is.[1] Az értelmiség számszerű növekedésén túl, szerkezeti átalakulás következett be a belső, szakmai összetételben is. A két világháború között a magyar értelmiség elsősorban jogász-értelmiség volt. A felszabadulás után, 1949-ben a műszaki, mezőgazdasági, közgazdasági téren tevékenykedő diplomások száma együttesen nem haladta meg az állam- és jogtudományi téren tevékenykedő diplomások számát. Ezzel szemben 1970-re, miközben az állam- és jogtudományi téren dolgozó diplomások száma lényegében nem változott, a műszaki pályákon lévő felsőfokú végzettségűek száma hat és félszeresére nőtt.[2]

Az értelmiség ilyen mérvű számszerű növekedése természetszerűleg hozta magával regrutációjának megváltozását is. A vezető, értelmiségi, valamint középfokú szellemi családok gyerekei *mellett* beáramlottak az egyetemekre, főiskolákra a fizikai dolgozók gyerekei is. A politikai döntésekben is nagy nyomatékot kapott a munkás-paraszt származású vagy már ilyen munkakörben dolgozó fiatalok diplomássá nevelése. Ily módon társadalmunkban nagymérvű strukturális mobilitás zajlott le, amely lényegében megszüntette az értelmiségi rétegnek a felszabadulás előtti nagyfokú zártságát.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a mobilitás szorosan összefügg az értelmiség számszerű növekedésével. Jól mutatják ezt a KSH különböző időpontban felvett mobilitási vizsgálatainak kilépési mobilitási adatai is. Csak illusztrációként két adatsor: a vezető és értelmiségi apák fiaiból az 1962–64-es felvétel alapján 56,5%-ban, az 1973-as felvétel alapján 54,5%-ban lettek vezetők és értelmiségiek, illetve a szakmunkás apák fiaiból az 1962–64-es felvétel szerint 46,0%-ban, az 1973-as felvétel szerint 45,3%-ban lettek szakmunkások.[3] Mivel a kilépési arányszámok viszonylag stabilnak mondhatók, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az értelmiség számszerű növekedési ütemének lecsökkenésével párhuzamosan *a fizikai származású fiatalok esélyei az értelmiségivé válásra általában rosszabbodnak.*

A műszaki értelmiségi pályákra – amelyek számszerű növekedése jelentősen felülmúlta más értelmiségi csoportok növekedését – különösen erős volt a fizikai származásúak, elsősorban a munkások és munkásszármazásúak beáramlása. Ez főleg a felsőfokú techni-

kumokra, illetve később a műszaki főiskolákra volt jellemző. Rendkívül lényeges azonban az eltérés az egyes műszaki főiskolák, egyetemek származás szerinti összetételében a területi elhelyezkedés szerint is.[4] A műszaki egyetemek közül a miskolcin a legkevesebb az értelmiségi és vezető származású hallgató, a vidéki műszaki főiskolákon pedig ez az arány szinte valamennyi felsőoktatási intézmény között a legalacsonyabb. Jól mutatja ezt az a „presztízsrangsor", amelyet négy családi-szociális jellemző (a felsőfokú végzettségű vagy ilyen intézményben tanuló testvérek, az apa és anya foglalkozása, a család jövedelme) alapján készítettek el az egyes intézménycsoportokról a FPK munkatársai. Ebben a rangsorban a Budapesti Műszaki Egyetem a 3. helyre került (habár meg kell jegyezni, hogy lényeges eltérések vannak a BME-n belül karok szerint), a két vidéki műszaki egyetem (a veszprémi és a miskolci) pedig a 7. helyre került. Közvetlenül utánuk következnek a budapesti műszaki főiskolák, míg a vidéki műszaki főiskolák a 16 intézménycsoportból álló rangsorban a 14. helyet foglalják el.

A tudományegyetemek természettudományos végzettséget nyújtó karairól nem rendelkezünk külön adatokkal. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az ELTE a BME összetételéhez hasonló, a szegedi és pécsi tudományegyetemek a VVE, míg a debreceni tudományegyetem a NME szociális összetételéhez hasonló képet mutat.

Mindezt fontos előrebocsátani, még ha a továbbiakban nem is az egyetemi, hanem az egyetem utáni pályafutás egyes problémáinak elemzésére kerül is sor. Az egyetemre való bekerüléssel (noha már itt is lényeges különbségek adódnak az egyes származási csoportok között) és a diploma megszerzésével nem teremtődik meg egy azonos „minőségű" diplomás pályafutásra való egyenlő esély mindenki számára. A továbbiakban a pályakezdés eltérő jellegére fordítjuk a figyelmet.

A különböző diplomás rétegek körében folytatott vizsgálatok felhívták a figyelmet arra, hogy nálunk is létezik az egyes foglalkozási csoportok belső státushierarchiája, és ez szoros összefüggést mutat a szociális származással.[5] A pedagógusok, a jogászok és az orvosok körében elvégzett vizsgálatok kimutatták, hogy az alacsonyabb presztízsű munkahelyeken, beosztásokban, a Budapesttől távolabb eső településeken, a kisvárosokban, községekben szisztematikusan magasabb a fizikai származású diplomások aránya. Az átlagosnál is hátrányosabb helyzetbe kerülnek már az induláskor az esti tagozaton végzettek, akiknek körében (legalábbis egyes szakokon) a nappalisoknál magasabb az első generációs értelmiségiek aránya.

Mindezt alátámasztja a KSH már idézett 1973-as mobilitásfelvétele is. Ennek a vizsgálatnak az adatai szerint a budapesti vezetők és értelmiségiek 28%-a származik vezető és értelmiségi családból, míg a községiek esetében ez az arány csak 8%. Ezzel szemben a mezőgazdasági fizikai származásúak közül kerül ki a budapesti vezetőknek, értelmiségieknek 8%-a, a községieknek viszont 31%-a.[6]

Az egyes beosztások és munkahelyek megítélése sokféle tényezőből tevődik össze. Ezek között a legfontosabbak: az elérhető jövedelem, az előrejutási lehetőségek, a munka jellege, a munkahely területi elhelyezkedése, a kötöttségek mennyisége, a munkakörülmények. Természetesen az egyes embereknek és az egyes társadalmi rétegekből származóknak az értékrendszerében az említett tényezők a legkülönféleképpen súlyozódnak. Ugyanakkor sokszor „kényszersúlyozást" tapasztalhatunk, azaz valaki előnyben részesít egy tényezőt, mert nem ismeri, vagy félreismeri a többi beosztás előnyeit, vagy bizonyos

(anyagi, családi stb.) okok miatt kénytelen előbbre sorolni olyan tényezőket, melyek egyébként saját rangsorában is hátrább állnának.

Vizsgálatunk (mely az MTA Szociológiai Kutató Intézet TTF osztályán zajlott, az adatfelvétel 1978-ban volt) során három, különböző típusú munkahelyen dolgozó, hasonló végzettségű diplomás csoporttal foglalkoztunk. A vállalati minta (508 fő) egy iparág viszonylag homogén végzettségű, a termelési és igazgatási vertikum különböző szintjein tevékenykedő diplomásait foglalja magában. A megkérdezettek többsége a Veszprémi Vegyipari Egyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, Vegyészmérnöki kar, a Nehézipari Műszaki Egyetem vagy a tudományegyetemek természettudományos karának hallgatója volt. A mintába tehát túlnyomóan vegyészmérnökök és tudományegyetemi végzettségű vegyészek kerültek.

A kutatói minta egy része akadémiai, illetve egyetemi kutatóhelyről került ki (579 fő). A másik része (341 fő) a vizsgált iparághoz részben szervezetileg, de tartalmilag feltétlenül kötődő ipari kutatóintézetekben tevékenykedik. A kutatók túlnyomó többsége a Budapesti Műszaki Egyetemről (elsősorban Vegyészmérnöki kar), a Veszprémi Vegyipari Egyetemről és a tudományegyetemek természettudományos karáról került ki.

A vállalatok és intézetek hasonló szakmai profilja, illetve szakembereik végzettség szerinti hasonló összetétele lehetővé teszi a foglalkozásokon belüli státushierarchia felállítását. Feltételezésünk szerint ennek a státushierarchiának alján a vállalati, aztán az ipari kutató intézeti, végül az akadémiai kutatóintézeti munkahelyek, beosztások állnak. Ezt a hierarchiát egyrészt az indokolja, hogy megfigyeléseink szerint egy ilyenfajta rangsor él az adott egyetemek hallgatói körében. Másrészt, ha egyenként megnézzük a már említett súlyozó tényezőket, a feltételezések alá is támasztódnak.

Vizsgált terepeinken nem helytálló az a közkeletű feltételezés, hogy az iparban dolgozó szakemberek *lényegesen többet* keresnének, mint a kutatóintézetiek. Napjainkban számos vizsgálat folyik üzemi mérnökök körében, mely vizsgálatok többek között a sajnálatosan alacsony ipari kezdő fizetésekre és az anyagi előrejutás korlátozott voltára igyekeznek felhívni a figyelmet. Ráadásul a kutatóintézetekben – vizsgált terepeinken mindenképpen – a kutatók többsége nem az – iparinál valóban alacsonyabb – alapfizetéséből él, hanem a legkülönfélébb KK munkákkal, prémiumokkal, publikációkkal, előadói díjakkal stb. kiegészített jövedelméből.

Ezt a megfigyelést alátámasztja, hogy kérdőíveinkben a jövedelmek iránt is érdeklődtünk. A következő adatokat kaptuk: az iparban dolgozók átlagjövedelme 5193 Ft volt, a kutatóintézetieké pedig 4887 Ft. Nincs okunk azt feltételezni, hogy az egyik minta megkérdezettjei „őszintébben" adták meg jövedelmüket, mint a másiké. A kép további árnyalásához hozzátartozik, hogy a kutatói mintában valóságos arányukhoz képest kissé túlreprezentáltak a legfiatalabb korosztályok, ami az átlagjövedelmet kissé csökkenti. Korosztályonként nézve, a bevallott átlagjövedelmek a megkérdezettek 35 éves kora körül kiegyenlítődnek, tehát a kutatóintézetiek az iparban dolgozókhoz hasonló összeget jelölnek. A két kutatóintézeti típus között e tekintetben nincs különbség.

Vizsgált iparágunkban az előrejutási lehetőségek sem túlságosan kedvezőek. Mint vizsgálatunk megállapította, az előrejutási lehetőségek korlátozottak, gyakran nem szakmai kvalitásokhoz kötöttek. A jobb, érdekesebb, alkotóbb munka, a munkahely területi elhelyezkedése, a kevesebb kötöttség általában a kutatóintézeti (az iparinál jobban az

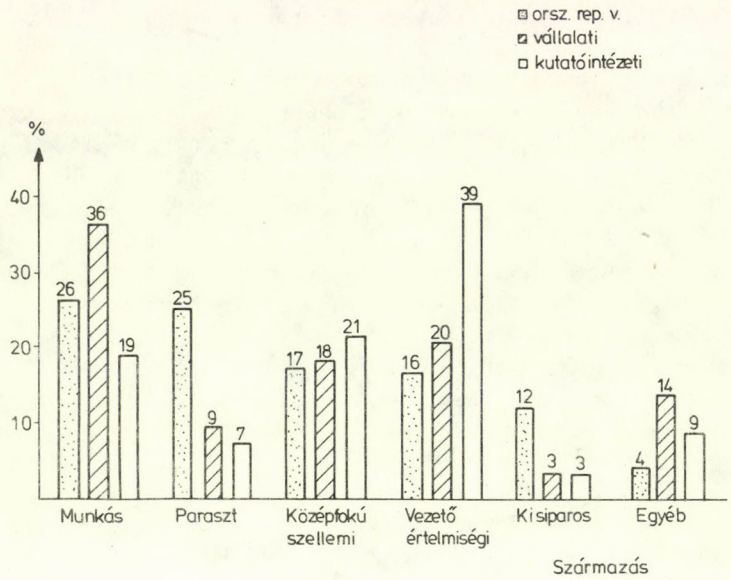

1. ábra

akadémiai) állásoknál előnyösebb. Mindezek alapján állítottuk fel rangsorunkat és vizsgáltuk meg, hogy az hogyan kapcsolódik a származáshoz.

A következőkben először hasonlítsuk össze a kutatók és a vállalati diplomások származás szerinti összetételét a KSH már idézett 1973-as vizsgálatának a vezetők és értelmiségiek származására kapott adataival.[7]

Értelmiségiek és vezetők származás szerinti megoszlása

Az általunk vizsgált pályák származás szerinti összetételét elsősorban az befolyásolja, hogy a paraszti munkától távol eső területekről van szó, ezért a mezőgazdasági fizikai dolgozó családok gyerekei a múltban is és jelenleg is kevéssé orientálódnak a nagyipari és kutatóintézeti mérnöki pályák felé. Lényegesen gyakoribb a (főleg szakképzett) munkások gyerekeinek mérnöki aspirációja. Különösen erősen jelentkezik ez vizsgált terepeinken, ahol a vállalati dinasztiáknak fontos szerepe van. Különösen alátámasztódik ez, ha az egyes egyetemek beiskolázási körzeteit megfigyeljük.[8] A vizsgálatokból kitűnik, hogy a beiskolázás döntően a felsőoktatási intézmény székhelyéről és környékéről történik (még országos hatáskörű intézmények esetén is), így a merítési bázis alapvetően beszűkül azokra, akik az adott szakmát családi kapcsolatok vagy lakóhelyi közelség miatt egyáltalán ismerik.

A fentiek következtében a vállalati minta összetétele két ponton lényegesen eltér az országos reprezentatív vizsgálat összetételétől. Az egyik a mezőgazdasági fizikai származásúak lényegesen alacsonyabb, a másik a munkásszármazásúak magasabb aránya. A kutatóintézeti minta eltérése az országos reprezentatív vizsgálatétól részben más ponton

jelentkezik. Itt is alacsonyabb a mezőgazdasági fizikai származásúak aránya, de az eltolódás a szellemi és még inkább a vezető és értelmiségi származásúak felé történik meg. Ez utóbbi jelenség már összefügg az azonos diplomával betölthető állások különböző hierarchikus szintjével, eltérő presztízsével.

Ez a probléma még világosabban mutatkozik, ha a vállalati és a kutatóintézeti mintát hasonlítjuk össze. Ezen a ponton válik nyilvánvalóvá, hogy milyen erősen összefügg a diploma megszerzése utáni munkahelyi életút jellege a származással. Az a tény, hogy a vezető és értelmiségi családokból származók aránya az intézeti mintában *kétszerese* a vállalatinak és hogy ezzel párhuzamosan a munkásszármazásúak a vállalati mintában érnek el kétszeres arányt, világosan mutatja az eltérő lehetőségeket az egyes származási csoportok számára. Úgy tűnik, hogy a származás napjainkban is „kijelöli" a betölthető munkakörök és munkahelyek körét, ezáltal olyan kontraszelektivitást hoz létre, ami egyrészt meggátolhatja a feladatok és képességek megfelelő fokú találkozását, másrészt számos problémát, feszültséget teremt. Ebből a kitörési lehetőség csak egyéni szinten lehetséges, ami egy sor olyan szociológiai és pszichológiai nehézséget vet fel, melyekkel egyelőre viszonylag keveset foglalkoztak a hazai kutatások.

A vállalati átlagtól „felfelé", a kutatóintézetek összetételéhez valamelyest közeledve két vállalat tér el. A tröszt-központtal kapcsolatban a vizsgálatban megállapítottuk, hogy az oda bekerülés nem mindig rátermettség függvénye, sokszor a szakmai és egyéb klikkek, valamint más (pl. „jutalmazás") tényezők hatására történik.[9] Emellett a központ budapesti elhelyezkedése szintén az értelmiségi és vezető származásúak arányát növelő tényező.

A másik „felfelé" eltolódó összetételű vállalat a vizsgálat idején az iparág viszonylag legmodernebb üzeme volt. Az ellátandó feladatok magas technikai tudást kívántak, felelősséget és megfelelő bérszínvonalat kínáltak, ami az átlagosnál vonzóbbá tette a vállalatot. Emellett a legutóbbi időkig lakást is tudtak biztosítani az odaáramló szakembereknek, ami – Budapest közelsége mellett – szintén vonzó tényező volt.

Látható tehát, hogy az alacsonyabb presztízsfokra kerülő vállalatok között további belső hierarchia létezik, amellyel szoros összefüggésben az egyes vállalatok diplomás dolgozóinak származás szerinti összetétele is igen eltérő. Meg kell még jegyeznünk, hogy egyes vállalatokon belül a kutató-fejlesztő részlegek és a szakirányítás diplomásai között lényegesen magasabb arányban találunk értelmiségi és vezető származásúakat, mint a termelésben dolgozó diplomások között.

A kutatóintézeteken belül is megfigyelhetünk egyfajta hierarchiát. Az ipari kutatóintézetek rendre magasabb arányban foglalkoztatnak munkás- és parasztszármazású szakembereket, mint az akadémiai intézetek.

Az intézetek közül ellenkező irányba eltérő három intézet jellegzetes példája a magas presztízsű, szakmailag is sokat jelentő, színvonalas alkotó munkát követelő, nem ipari kutató intézeteknek. Ezekben a kutatóintézeti átlagnál is lényegesen magasabb az értelmiségi és vezető származásúak aránya, ennek megfelelően a fizikai származásúak aránya extrém módon alacsony. Mindez azt jelenti, hogy ezekbe az intézetekbe a munkás- és parasztszármazású diplomásoknak – egyedi kivételeket leszámítva – nem volt és nincsen beáramlási lehetőségük.

Rendkívül fontos lenne megtalálni azokat a reális többleteket, amivel a vezető és értelmiségi származásúak rendelkeznek az ilyen jellegű állások betöltése kapcsán (pl.

nyelvtudás, az innovativitás, mint érték mélyebb szocializációja, megfelelő fellépés stb.) és azokat a szelekciós, illetve kontraszelekciós mechanizmusokat, amelyek arra érdemes és megfelelő munkás- és parasztszármazású diplomásokat is kirekesztenek ezekből az állásokból. A kutatás és az adatelemzés egy későbbi fázisában ezen kérdések némelyikére megkísérlünk választ adni.

Az intézetek származás szerinti összetételében megjelenik a különbség a budapesti–vidéki elhelyezkedés következtében is.

1. táblázat

Budapesti és vidéki intézetek származás szerinti összetétele

Származás	Budapesti intézetek. (%)	vidéki
Munkás	18	20
Mg-i fizikai	6	11
Középfokú szellemi	20	24
Vezető, értelmiségi	45	32
Kisiparos	3	4
Egyéb	8	9
Összesen	100	100

N = 543 N = 377

A különbség a budapesti és vidéki székhelyű kutatóintézetek között tendenciájában megegyezik a már említett országos reprezentatív vizsgálat eredményeivel, habár annál – a speciális értelmiségi rétegre való tekintettel – magasabb a vezető és értelmiségi származásúak aránya vidéken is. Mindenesetre jelzi ez a két adatsor, hogy még egy kutatóintézeti mintán belül is megjelenik ez az országosan tapasztalható jelenség, újabb adalékot nyújtva a diplomások származási csoportjai közötti egyenlőtlenség problémájához.

Az egyes munkahelyek származás szerinti összetételének eddig felvázolt képét tovább árnyalják a munkahelyekre történő időbeni beáramlás adatai. A belépések ideje nagy egyezést mutat az életkorral, azaz az újonnan belépők jelentős része a fiatalok közül kerül ki. Ennek alapján a következő csoportokat különböztettük meg:

1–2 éve belépettek	–	a „pályakezdők"
2–5 éve belépettek	–	a „fiatalok"
5–10 éve belépettek	–	a „középnemzedék"
10–20 éve belépettek	–	a „beérkezettek"
20 évnél régebben belépettek	–	az „idősek"

A 2. táblázat az egyes belépési csoportok származás szerinti összetételét mutatja.

2. táblázat

A belépők különböző csoportjainak származás szerinti összetétele %

Származás	„Pálya-kezdők"		„Fiatalok"		„Közép-nemzedék"		„Beérke-zettek"		„Idősek"	
	intézet	vállalat	intézet	vállalat	intézet	vállalat	intézet	vállalat	intézet	vállalat
Munkás	17	36	22	32	16	38	20	39	23	43
Mg-i fizikai	6	8	5	7	7	9	10	12	8	9
Középfokú szellemi	18	10	26	20	19	24	20	16	25	18
Vezető értelmiségi	53	32	39	27	42	17	38	16	33	18
Kisiparos	1	2	2	1	3	2	4	5	4	5
Egyéb	5	12	6	13	13	10	8	12	7	7
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	139	50	179	88	239	148	259	166	104	56

Az 1973-as mobilitási felvételhez kapcsolódó kohorsz-elemzésben[10] olvasható az a megállapítás, mely szerint a mobilitási esélyegyenlőtlenség a „fényes szelek" nemzedékében és az azt követő kohorszban volt a legkisebb, az őket követő korosztályok ismét nagyobb mobilitási esélyegyenlőtlenséggel indultak. Ez a megállapítás vizsgálatunkban is teljes mértékben igazolást nyert. Az „idősek" generációjában a legmagasabb a munkásszármazásúak aránya mind a kutatói, mind a vállalati mintán belül. A vállalati szakemberek között a munkásszármazásúak kiemelkedően magas aránya az idősebb generációkon belül elsősorban az intergenerációs mobilitással felsőfokú végzettséget szerzett szakmunkások közül kerül ki.

Az értelmiségi és vezető származásúak esetében fordított a helyzet. Mindkét mintában (habár eltérő mértékben) minél fiatalabb, frissebben belépő korosztályokat vizsgálunk, annál magasabb az értelmiségi és vezető családok gyermekeinek aránya. A vállalati mintában az $^1/_3$-os arány lényegében megegyezik az érdekelt egyetemek végzős hallgatóinak hasonló adatával. Ezzel szemben, az intézeti kutatóknál az 53%-ot is eléri a „pályakezdők" között az értelmiségi és vezető származásúak aránya. Mindez jelzi, hogy a kutatóintézetekben dolgozók származás szerinti zártsága az általánosnál is nagyobb mértékben nőtt, így a fiatalabb korosztályokban a fizikai származásúak számára erősen megnehezült a kutatóintézeti elhelyezkedés. Különösen jellemző ez mintánk legmagasabb presztízsű intézetei esetében, ahol a „pályakezdők" között az értelmiségi és vezető származásúak aránya a $^3/_4$ részt is eléri.

A KSH már idézett kohorsz-elemzéséből az is kiderül, hogy míg az 1945 utáni időszakban a munkás- és parasztcsaládok *fiai* éltek elsősorban a mobilitási hullám lehetőségeivel, addig ez a tendencia a 70-es évekre megfordult, és napjainkban a fizikai dolgozók inkább *lányaikat* küldik értelmiségi pályákra.[11] Ez a megállapítás a vállalati mintánk esetében alátámasztódik, amennyiben az utóbbi években magasabb arányú női beáramlás figyelhető meg a vizsgált, „férfiasnak" tartott szakmák esetében is. Ezzel szemben, a kutatóintézetek dolgozói körében a fenti megállapítás nem érvényesül. Egyértelműen kiderült, hogy a kutatóintézetekbe beáramló nők a férfiaknál nagyobb arány-

ban kerülnek ki az értelmiségi és vezető származásúak közül. Különösen erősen érvényesül ez néhány akadémiai intézet esetében. Ez a jelenség tehát arra utal, hogy a fizikai származású diplomások közül a nők még a férfiaknál is kevesebb eséllyel indulnak a magasabb presztízsű állások betöltéséért folyó „versenyben", a kettős (nemi és származási) hátrányt nagy nehézségek árán és csak kevesek tudják leküzdeni.

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy vizsgálatunk igazolta az adott értelmiségi foglalkozáscsoporton belüli státushierarchia létezését. A társadalmi mobilitással foglalkozó hazai irodalom egy része ugyan hajlamos ezt a problémát csak a kapitalizmusban létező társadalmi problémák körébe utalni, az eddig elvégzett vizsgálatok azonban több értelmiségi pályán belül igazolták létét. (Sőt, véleményünk szerint kimutatható lenne bizonyos fizikai pályákon belül is.)

Igen kevés adalékot szolgáltatott a szociológiai kutatás eddig arról, hogy mi okozza ezt a jelenséget. Annyi mindenesetre valószínű, hogy az ezt kiváltó okokat legalábbis két fő csoportba lehet sorolni: a) az adott történelmi időszakban megnyilvánuló tudatos vagy nem tudatos diszkriminációk láncolatára, melyek történelmi időszaktól függően előnyben részesíthetik bármelyik társadalmi réteget; b) olyan készségkövetelményekre, melyek megléte vagy hiánya viszonylag objektív mérceként befolyásolja az egyes állásokra való bejutás lehetőségét.

A két tényezőcsoport nagymértékben összefügg egymással hiszen pl. egy társadalmi nyilvánosság által kevéssé ellenőrzött történelmi időszakban olyan értékeket is „objektív" mércévé lehet tenni, melyek a valóságban szakmai szempontból kevéssé minősülnek annak, ezáltal előnyben részesítve az adott értékkel eleve rendelkezőket. Ezek azonban a szélsőséges esetek. A gyakorlatban inkább az jellemző, hogy a magasabb presztízsű állások betöltésénél latba eső képességek, készségek (mint a nyelvtudás, a tárgyalókészség, a megfelelő műveltség, a kutatáshoz vagy oktatáshoz szükséges személyiség stb.) a valóságban is szükségesek az adott beosztás feladatainak magas szintű ellátásához (legalábbis elvileg). Ezen készségek nagy része pedig valóban az értelmiségi és vezető családok gyermekeinél található meg magasabb arányban, ami viszont a társadalmi egyenlőtlenségnek, az iskola társadalmi szerepének, a családi szocializáció rétegspecifikus sajátosságainak rendkívül messzevivő kérdéskörébe torkollik.

A magasabb presztízsű állások betöltésekor jelentkező másik rétegspecifikus differenciáló tényezőcsoport a diszkrimináció. Ennek direkt formája elsősorban a fizikai származásúak támogatásában, bizonyos „származási arányszámok" betartásában jelentkezett (bár ez inkább az egyetemi felvételnél, semmint a későbbi pályafutásnál jellemző). Mindenesetre ez nem segíti a „megfelelő embert a megfelelő helyre" rugalmas elvének megvalósulását. Ugyanígy nem segíti az elv megvalósulását azonban az elég gyakran ellenkező irányú indirekt diszkrimináció, ami attól teszi függővé bizonyos állások betöltését, hogy ki informált róla, vagy kiért ki „szól oda". Belátható, hogy ilyen úton is számos tehetséges, de senki által nem „ajánlott" ember kiesik a – sokszor nem is létező – versenyből.

Ebben az anyagban éppen csak fel lehetett villantani azt a problémát, hogy a különböző származású diplomások számára az elhelyezkedés esélye nem egyenlő. Ez az egyenlőtlenség a közeljövőben várhatóan nem csökken. A társadalmi mobilitás folyamatában a társadalom legalsó és legfelső csoportjainak zártsága nő. Ennek megfelelően az értelmiség belső státushierarchiájában a legelőnyösebb helyzetben lévők körében a pozíciók átörö-

kítése gyakoribbá válik. Ezt az egészségesnek nem nevezhető jelenséget adminisztratív eszközökkel természetesen nem lehet megszüntetni. Jelen körülmények között semmiféle intézményes mechanizmus sem áll rendelkezésre a probléma megoldására, s úgy tűnik, ez a helyzet a közeljövőben nem változik.

Az egyetlen járható útnak az egyéni, személyre szóló odafigyelést tekinthetjük, melynek során már az egyetemi évek alatt kialakulhatna egy tartós kapcsolat a hallgató és az adott munkahely között. Ez lehetővé tenné a képességek, a rátermettség valóságos fokának megismerését, a „jelölt" figyelmét időben felhívhatnák bizonyos hiányosságaira és ezáltal a fizikai származásból adódó hátrányok (legalább egyéni szinten) csökkenhetnének. Nem lehet eléggé aláhúzni a mély, valóban odafigyelő megismerés fontosságát az életpályája olyan döntő pontjain, mint a pályakezdés vagy egy álláspályázat elbírálása. Ez a sokoldalú, körültekintő szemlélet egyelőre sajnos a munkahelyeknek csak kisebb részére jellemző.

IRODALOM

1. *Hajdú Tibor:* Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei. Valóság, 1981/7.
2. *Dr. Kepecs József–dr. Klinger András:* A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai (274 o.) *in:* Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Kossuth, 1978.
3. *Andorka Rudolf–Harcsa István–Kulcsár Rózsa–Matovicz Anna:* A társadalmi mobilitás alakulása és összefüggése a társadalom szerkezetével. *In:* Társadalmi struktúránk fejlődése II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1979.
4. A magyar felsőoktatás területi struktúrája. FPK. 1980.
5. *Huszár Tibor–Léderer Pál:* Az értelmiség rekrutációja és funkciói (185 o. és tovább) *in:* Társadalmi struktúránk fejlődése II. MSZMP KB. Társ.tud. Int. 1979.
6. L. 3. sz. irodalom 56. o.
7. L. 3. sz. irodalom 29. o.
8. L. 4. sz. irodalom
9. *Tóth Olga:* A kutatás és az ipar kapcsolatának néhány vonatkozása egy iparági példán. Ipargazdaság 1981. március
10. L. 3. sz. irodalom 49. o.
11. L. 3. sz. irodalom 34. o.

SUMMARY

Olga Tóth: Social status and family background

The author first examines the structural changes in postwar Hungarian society, in particular the chances of workers' and peasants' children to join the whitecollar stratum. Inequalities in opportunity are found to reflect the relations between the engineering careers studied and other intellectual occupations, as well as status hierarchy within each line of occupation.

The author explores relations between social status and social background by presenting a sample of intellectuals, all of the same qualification, employed in companies, industrial and Academy-run research institutes, all belonging to one particular industry in the Hungarian economy. It is found that working-class-background intellectuals are over-represented in the company staff in contrast to the national average, whereas the staff of the research institutes is chiefly composed of personnel coming from medium-rank intellectual families and professionals, the former slightly, the latter significantly exceeding the national average. Personnel with a professional family background outnumbers working-class intellectuals by a factor or two in research institutes.

It is also established that companies of a higher-than-average technological standard and Budapest-based firms employ a higher proportion of graduates of intellectual family backgrounds than other companies do. Industrial research institutes as a rule have a higher share of blue-collar-background engineers than those run by the Academy of Sciences.

Working out five age groups within the sample, the author concludes that there is a growing inequality of opportunities both for joining the white-collar stratum and for climbing the office hierarchy.

The phenomenon is then traced back on the one hand to a lack of certain skills and attitudes with first-generation intellectuals, and on the other to the discriminative function of certain elements in the social environment. To mitigate the problem, there would be a need to pay thorough attention to the crucial difficulties that first-generation intellectuals of blue-collar origin encounter.

РЕЗЮМЕ

Ольга Тот: Взаимосвязь между статусной иерархией и происхождением

Статья исходит из структурных изменений в Венгрии после освобождения и шансов детей работников физического труда стать работниками умственного труда. Неравенство шансов связано с положением технической интеллигенции по сравнению с интеллигенцией других профессий, а также с статусной иерархией существующей в этой профессии.

Взаимосвязи между статусной иерархией и социальным происхождением автор показывает на примерах инженеров конкретной отрасли промышленности имеющих аналогичное образование, работающих на промышленных предприятиях, промышленных исследовательских институтах и академических научно-исследовательских институтах. Можно установить, что — по сравнению с средним по стране — среди дипломированных работников промышленных предприятий представлено сравнительно больше происходящих из рабочей семьи, в то время как в исследовательских институтах в меньшей мере выше среднего представлены происходящие из семей интеллигенции среднего уровня, а в большей мере происходящие из семей руководителей, интеллигенции. В научноисследовательских институтах число дипломированных работников происходящих из семей руководителей, интеллигенции в два раза превышает число работников происходящих из рабочей среды.

Далее можно установить, что на предприятиях, на которых технический уровень выше среднего, или которые расположены в Будапеште работает сравнительно больше дипломированных работников происходящих из среды руководителей, интеллигенции. В промышленных исследовательских институтах, как правило, выше доля специалистов из крестьян и рабочих, чем в академических институтах.

Разбив изучавшуюся выборку на пять возрастных групп, выявлено, что неравенство шансов, как в отношение перехода в категорию интеллигенции, так и в отношение занятия более высокой позиции в статусной иерархии, возрастает.

Причину отрицательных явлений автор статьи видит, с одной стороны, в наблюдаемом отсутствий определенных навыков, способностей у интеллигенции первого поколения, с другой стороны, в общественных обстоятельствах функционирующих дискриминирующим образом. В интересах хотя бы частичного уменьшения проблемы, статья обращает внимание на то, что важно уделять больше — и не формально, а посодержанию, — внимания интеллигенции первого поколения происходящей из рабочих и крестьян.

HATVANI DÁNIEL

LAKÓTELEPEK – TELEPLAKÓK

Kalapomnak négy a sarka és négy-
Szögletes ezen a tájon a szépség
Nyolc élű és négy sarkú minden ház
Búvóhelyet nem találsz
Láttam egy nőt szögletes fenekűt
Szögletes bölcsődéből jött karján szögletes gyerek ült
Ezért van minden szabványosítva
Normál méretben unos-untig
Négyszögletes puncik
A férfiak is megkötik az alkut
Mintaférjeknek szögletes a farkuk
Párhuzamosan mozdul minden
A derékszög a mérce érzelmeikben

(Karl Mickel NDK-beli költő Új lakótelep c. verse.
Asztalos József ford.
Megjelent: Nagyvilág, 1980/9, 1319.)

„Igaz, hogy az embernek laknia kell valahol, nem mindegy azonban, hogy faltól falig hány lépést tud megtenni." E mondatot még akkor jegyeztem le, amikor elszánássá érlelődött bennem, hogy írok a lakótelepről – leginkább a kecskeméti Széchenyi-városról, ahol lakom, s írok akárhány betonmennyországról, hiszen új városnegyedeink egyazon séma szerint épülnek. Ám azt kell észlelnem, hogy az idézett mondatnak nincs már meg az a drámai töltése, melyet számára a lejegyzéskor kölcsönözni véltem; voltaképp csak az ősi közhely maradt meg belőle: lakni kell valahol. De hogy faltól falig mennyi a lépés, e pillanatban nem is érdekel. Kint januári fagyok csikorognak, dolgozószobám intellektuálisan áporodott csendje – ezt a könyvek teszik? – teljességgel kibékít a világgal. Párnámat nekitámasztom a radiátornak, ledőlök, élvezem az összkomfortot, s épületesebb gondolat nekem sem jut eszembe, mint a 60-as évek egyik ígéretes költőjének, ki egyik bökversében imígyen kínrímelt: „Az a jó a hidegben, hogy ő kint van, mi meg benn."

Azért még ebben a langyos megereszkedettségben is félig-meddig magamra figyelek, s így eszmélètem tetten éri a folyamatot: kezdek lakótelepi emberré válni . . . Vagy talán már azzá is váltam? Mielőtt elhamarkodott választ adnék az önmagam által föltett kérdésre, magát a fogalmat ízlelgetem, s kitör belőlem a latinkodó tudományoskodás: Homo coloniensis . . . Vagy esetleg így: Homo telepiensis. Annyiféle homo van már a világon, hogy lassan kivész a legfontosabb: a homo homoniensis.

Nem is a lakótelepről szeretnék írni, hanem végső produktumáról, az ott élő emberről. Hogyan is van ez? Hiszen a lakótelep az emberi agyvelő által eltervezett, elgondolt tömeges lakhely. Csakhogy: mások, akik terveznek, mások, akik kiviteleznek, s megint

mások, akik laknak. S attól a pillanattól kezdve, hogy az ember beköltözik, valami ellenőrizhetetlen, s végső soron befolyásolhatatlan folyamat veszi kezdetét: a lakótelep a „saját képmására" formálja az embert. Most még csak egy adott életkortól kezdve, s néhány évig ez még így lesz, amikoris majd felnő az első vérbeli lakótelepi nemzedék, melynek tagjai újszülött koruktól kezdve a betontérségek levegőjét szívják magukba. Ők lesznek az „új nép, másfajta raj", ha nem is pontosan József Attila versének értelmezése szerint. Nagy kérdés, hogy lakótelepeinket mennyire fogják természetes közegüknek tekinteni.

Mert mi, akik felnőtt korban váltunk telepiekké, s mindannyian máshonnan keveredtünk ide, próbáljuk egymást megszokni, vagy legalább elviselni, egymás életébe az ablakon át még belelátunk, ha az ajtón át már nem is; keservesen megszerzett nyugalmunkat őrizgetjük. Kicsiny, de meleg és puha fészek a lakótelepi lakás, óv a külvilág viszontagságaitól, s így alkalmunk nyílik arra, hogy önmagunkkal foglalkozzunk. Mástól ezt úgysem igen várhatjuk; az utóbbi két évtizedben rengeteg írás jelent meg a lakótelepekről, bírálók, elmarasztalók, fanyalgók; kifogás tárgyává tétetett a sivárság és az egyhangúság, ám az ott lakó emberekről legfeljebb az a mély értelmű megállapítás volt olvasható, hogy nem érzik jól magukat. Ezért most olyasfajta félelmem, hogy „lerágott csonthoz" nyúlok, nincs. A lakótelepi ember – maga a Nagy Ismeretlen.

Utam a lakótelepig

Saját életutam, mely jókora kitérőkkel vezetett el a Széchenyi-városhoz, egy s más tanulságot bizonyára rejteget. Tizennégy éves koromig falun nőttem fel, olyannyira, hogy várost is csak akkor láttam először, amikor anyám elvitt beíratni a karcagi gimnáziumba. Ettől kezdődően ugyan a világ külterjes birtokba vétele majdhogynem mértani haladvány segítségével írható le, ám ez mit sem veszít a gyermekkori tapasztalások meghatározó erejéből. Ezek tengelyében – témánk szempontjából – pedig az áll, hogy a falusi lakóforma a paraszti társadalom közösségi tendenciáinak nyújt keretet, méghozzá az állandóság és a helyhez kötöttség jegyében. Továbbtanulásom során épp a megállapodottság sorvadt el, s töltötte be a helyét a tartós ideiglenesség, az átmenetiség. Semmi sem távlattalanabb, mint a hosszan tartó provizórikusság. Az ember megtanulja, hogy jövőjét nem érdemes tervezgetnie, annak alakulása nem tőle függ. A diákéveket ez a fajta átmenetiség még nem nagyon érintette, tudtam, hogy ha tanulmányaimat elkezdtem, azokat idejében be is fejezem . . . Így is történt. De következtek az albérletek, előbb legényemberként, aztán már családdal. Majd 1963-ban a „megoldás": a Hunyadi-városi KISZ-lakásépítő akció során kertes házhoz jutottunk. Egy és két félszoba . . . Több mint öt év múltán kiderült, hogy ez az állapot véglegesnek semmiképp sem tekinthető: három nemzedék tette egymás életét pokollá . . . Így 1975-ben tanácsi lakáshoz jutottunk a Széchenyi-városban. Pillanatnyi fellélegzés után légszomjam támadt, fuldokolni kezdtem . . . A következő év tavaszán egy tiszaugi farostlemez-bódéval próbáltam segíteni magamon, hogy újra természetes levegőt szippantsak. Az eredmény: kevés öröm, sok szúnyogcsípés. Újabb év – és egy lajosmizsei tanyán találtam magam. Ott laktam 1978 decemberéig. Akkor ismét a Széchenyi-város következett, az Irinyi úti házgyári tízemeletesek egyikében . . . Ez már OTP-lakás. A vázlatszerű felsorolás homályban hagyja

az egyéni, illetve a családi életben bekövetkezett drasztikus, kataklizmaszerű változásokat, meredek fordulatokat, kisodródásokat. Mindegy, ezen is túl vagyunk . . .

Az újabb beköltözéskor negyvenkettedik évemhez jártam közel. Nyálkás, tocsogós decemberi nap volt; Trabantom csomagterében, hátsó ülésén könyveket hoztam, a tetőn egy könyvespolcelemet. Ez volt az első fuvar, követte a többi; megrakodván az újrakezdett élet jellegzetes rekvizitumaival. A bejáratokhoz teherautók, furgonok tolattak. Majd a két tízemeletes között leparkolt egy agyonnyúzott Moszkvics, a teteje istentelenül megpakolva lécekből, műanyag madzagokból fabrikált szerkezetekkel. A vezető kiszállt, a szerkezetekkel körberakta a járgányt. Hamarosan körülvették a frissen beköltözők, s vitte magával mindegyik – a fürdőszoba-mennyezetre szerelhető, változtatható magasságokba állítható fregolit. Miután a szerkezet az utolsó szálig elfogyott, az ember magához vette fúrógépét, szerszámos-tartozékos táskáját, majdhogynem menetközben gipszet is kevert, és sorra járva a lakásokat felszerelte a ruhaszárítót. Egy-egy fürdőszobában öt percnél nemigen töltött többet, munkája végeztével zsebrevágta a 270 forintot, mely összeg magába foglalta a fregoli, a csigák, a húzózsinór árát, valamint a munkadíjat.

Az elmés szerkezet ugyanis – nélkülözhetetlen. Főleg ott, ahol erkély nincs; márpedig a tízemeletes házak lakásainak kétharmada erkély nélküli. S ahol csecsemő van, ott a csodafregoli kapacitásának is szűk a keresztmetszete. Kiegészítő szárító alkalmatosságra is szükség van, mely vándorol egyik szobából a másikba, mindig oda, ahol több a hely.

Az erkély, illetve a loggia szerepe egyre tisztázatlanabb a hazai tömeges lakástermelésben. Az bizonyos, hogy kontinentális éghajlatunk a szabadba nyíló lakótérség abszolút kihasználását nem teszi lehetővé. Az épületek tájolásánál sem játszik fontos szerepet – a használat esélyeit ez tovább csökkenti. Fás, ligetes, nagy, szabad térségek esetén még így is sokat jelentene; a mostani lakótelepi környezet, az éveken át tartó rendezetlenség, a homokfelhők vonulása azonban nem túlságosan csábítja a lakókat az erkélyre. S mintha a házgyári tervezés már le is vonta volna a konzekvenciákat, kissé sarkos és katonás módon, gondolván, hogy ha az erkély csak a környezettel együtt ér valamit, legjobb, ha kihagyják a számításból. Úgyis csak a baj van vele, külön elemek gyártását igényli, bonyolítja a homlokzati kiképzést. A folyamat szembetűnő és sokatmondó: az első Széchenyi-városi házakban a lakások nagyobbik fele még erkélyes. Ugyancsak loggiáktól elevenek a szegedi házgyári elemekből épült homlokzati falak is. Kezdetben, úgy látszott, a kecskeméti házgyár is követi a példát. De az E–5-ös főút melletti tízelemetesek már sejtetni engedték, hogy az erkély napja leáldozóban van. A folyamat végállomása: a teljes erkélynélküliség. Az Aradi vértanúk terén álló, ferdére tájolt, zöldsávos tízemeletesek már közel állnak ehhez a kiteljesedéshez. Ezzel együtt is a Széchenyi-város, jelen kiépültségét tekintve, a merev szabályszerűség fellazítására törekvő épületelhelyezéseivel csakúgy, mint itt-ott még megvillanó erkélysoraival valamit őriz az emberi léptékek igényeiből. Az Árpád-város tagolatlan homlokzati falsíkjainak jellemzésére viszont a nyomasztó jelző a legalkalmasabb.

Az összkomfortot nem csak az erkély és a ruhaszárító hiánya teszi kérdésessé. A házgyári lakásokból eltűnt az éléskamra is. A szabad levegőn eltartható élelmiszerek száma meglehetősen csekély, főleg, hogy az e célra kialakított faliszekrény nem is szellőzik megfelelően. A hűtőszekrényeknek is ez a fő problémájuk: nincs bennük légjárás. A lakótelepi ember igazi „élelmiszertartaléka" az ABC-áruházakban van, vagy inkább kellene hogy legyen. Egyenletes és bő választék nélkül ezt a funkciót a kereskedelem nem tudja betölteni.

Tanyalakó koromban hozzászoktam az otthonülő életmódhoz. Ezért a beköltözést követően a lakótelepi komfort még inkább az otthonmaradásra csábított. Könyveim szépen gyarapodtak, eszembe sem jutott unatkozni. Arra csak fokozatosan figyeltem föl, hogy embertársaimtól is elrekesztem magam; a lakótelepi ember tulajdonságait öltöm fel én is. A házon kívüli élet már semmi vonzót, érdekeset nem tartogatott a számomra; e megállapítás a közvetlen környezetre vonatkoztatva éppen nem volt alap nélkül való. Egyhamar eluntam esténként az ablaknégyszögek felfénylő sokaságát, még leginkább a szorgos építkezés látványa tartott fogva – az Aradi vértanúk terén a tízemeleteseket éjjel-nappal építették –, reflektorfényben növekedtek a falak, szinte szemlátomást, a toronydaruk csúcsfényei kísértetiesen forogtak. Elgondoltam, hogy ahol eddig csak a tagolatlan levegőtérség volt, mostantól a betonba merevített vízszintesek és függőlegesek bontják szintekké, „lakóegységekké" ezt a ripsz-ropszra teremtett belső világot, hogy birtokba vegye az ember, aki eszik, ürít, szeretkezik, öli és öleli egymást, energiát fogyaszt, koptatja önmagát s használja a világnak kisebb-nagyobb darabját, mely osztályrészéül jutott. Javakat termel – ha a társadalmi munkamegosztásban ez adatott meg a számára –, s megpróbálja önmagát is újratermelni. A nyilvánvaló cél az volna, hogy ez utóbbi is bővítetten történjék . . .

Előbb azonban a komfort is ad néminemű gondolkodnivalót. Még a mai középgeneráció is, főleg ha annak vidéki nagyobb hányadát veszem, voltaképp egy komfort nélküli országban nőtt fel. Pár évtizeddel ezelőtt a falun felserdülő fiatalemberek először katonakorukban álltak zuhany alá. A fürdőkáddal csak jóval később kötöttek szorosabb ismeretséget. Még az 1970-es népszámlálás idején is az ország lakásainak alig az egyötödében volt fürdőszoba. Egy évtized alatt az arány hatalmasat változott, de azért a komfort össztársadalmilag nézvést továbbra is becsülnivaló áldás.

Egy nagy gondom van a lakótelepi komforttal: jelesül az, hogy a technika tökéletességének, háborítatlan működésének mítoszára épül. S közben pedig . . . Amikor a zöldsávos házakat, elkészültük után rákötötték a közművekre, napokon keresztül hiányzott a melegvíz-szolgáltatás. Sőt a hideg vízé is . . . Az pedig azóta sem ritka, hogy az Akadémia körúton túli városrész több órán át is sötétségben, azaz áram nélkül marad. Télen ez azzal jár együtt, hogy a fűtőművek kompresszorai is leállnak, kinti mínusz 8–10 fok esetén a belső hőmérséklet pár óra múltán már húsz fok alá esik. Ebben a helyzetben az ember tehetetlen és kiszolgáltatott; gyertyát még csak-csak gyújt, de meleget varázsolnia nincs alkalma – legfeljebb tán a konyhában, ha belobbantja a gázsütőt –, s esdeklő tekintettel lesi a nyitvahagyott vízcsapot, hiszen közkútra nem mehet, mivel az nincs, de meg áram híján a lift sem jár. Tehetetlen dühét szívesen levezetné a közműveknek címzendő kiadós telefonálással, ám a telefon a lakótelepen a fehér hollónál is ritkább portéka. Amikor e sorokat rovom, 1981 elején, a telefonkérelmek teljesítése továbbra is a vágyálmok közé tartozik. A régi részen akad két-három nyilvános fülke, de hol az egyikből, hol a másikból hiányzik – a készülék. Mentőt hívni a Széchenyi-városban, főleg az éjszakai órákban, az igazán kalandos vállalkozások sorába tartozik.

A huszadik század törékeny technikai civilizációja működteti lakótelepeinket; a személytelen közművek kegyének függvénye nagyon is személyes érdekeltségünkre alapozott komfortunk.

Tizedik emeleten lakó szomszédom – ha ugyan a négy emeletnyi „távolság" nem teszi kérdésessé a szomszédság ősi viszonyát – magángazdálkodó Lajosmizse határában, mi-

után végighallgatta tűnődésemet a lakótelepi kényelemről, ezt mondta: „Öregem, háborúról ne is beszéljünk. Ámbár, a fene se tudja... Én csak annyit tudok, hogy az itteni létfeltételek két napra sem lennének elegendőek. A tanyán viszont tarthatok tyúkot, a kút vizet ad, s meg van mentve az életem."

Váljunk tehát már most tanyalakókká? Engedjünk a „Vissza a természethez!" örök romantikus nosztalgiájának? Vagy az ezutáni lakótelepekre szánt befektetési költségeket fordítsuk a tanyák korszerűsítésére? Hajmeresztőnek tetsző elgondolás. Persze, mint minden elmélet, ez is a használhatóságon áll, vagy bukik. Frivol ötlet, ha leírom, hogy a lakótelepek és a tanyák előnyeit kellene összepároztatni? Lehet, hogy a távolabbi jövőben ez az út lesz a járható? Kissé szójátékosan: akkor, ha majd mindenütt lesz járható út. Szorongató kérdéseink azonban a mára vonatkoztatva igénylik az érvényes válaszokat.

A jelen utópiája

„Ne esztétizáljunk" – mondja a jeles építész. – „A könyökömön jön ki a lakótelepek esztétikai nézőpontú bírálata. Az ember nem madár, hogy fölülről gyönyörködjék lakókörnyezetében. Ámbár ezek az épülethasábok fölülről mutatnak a legjobban. Voltaképp a lakótelepek nem mások, mint makett-városok. Egészen elviselhetők, ha az ember, mint zavaró tényező, nem jelenik meg."

A keserű álcinizmus mögött egy nagyon is józan, gyakorlatias gondolkodásmód rejlik. Válságos gazdasági helyzetben az ország teherbíró képességét a mostani lakásépítkezések is eléggé próbára teszik, s minden, ami a nagyobb korszerűség felé mutat, hatványozott költségigénnyel jelentkezik. Ezért csak azt szabad csinálni – ám azt viszont feltétlenül meg kellene tenni –, hogy a lakótelepi környezetet olyképpen közelítsük az emberi léptékekhez, hogy újabb tíz- meg százmilliókat ne kelljen elvonni az államháztartástól. Mi módon? Mindenekelőtt a mostaninál lazább beépítéssel, fás, bokros, ligetes környezet kialakításával, egyáltalán mindent elkövetni avégett, hogy a lakótelep a kertváros felé közelítsen. A négyemeletesnél magasabb épületeket nem kellene erőszakolni. Igaz, hogy az egy lakásra jutó födémköltség megkétszereződik, ám a lift elhagyásával ez a többlet jócskán megtérül.

E javaslat egy történelmi érvényű végiggondolásra támaszkodik. Minden urbanisztikai kézikönyv körülbelül ezzel a mondattal kezdődik: A város egyidős az emberi civilizációval... Csakhogy ehhez rögvest hozzá kell tenni, hogy még a huszadik század emberének a városélménye is közvetlenül a kézműves társadalmakban gyökerezik. Márpedig amit kultúraként ismerünk, az a sokezer éves kézműves társadalmak terméke. Ez a korszak nagyjából a tizenhetedik században érte el tetőpontját. Ekkor megjelent az ipari civilizáció, amely azonban a kézművességet csak igen lassan kezdte kiszorítani, s ez a folyamat épp napjainkban fejeződik be. Legalábbis a földkerekségnek azon civilizált zónájában, melyhez mi magunkat is oly előszeretettel odasoroljuk. A változások csak most vesznek igazán meredek fordulatot, s legfeljebb sejthetjük, hogy milyen irányba. De még így is jó ideig szívósan tovább élnek a kézműves társadalom tárgyi emlékei, mindenekelőtt az épületek – főleg az államilag is óvott történelmi nevezetességűek – s természetesen a városképek.

Az elmúlt századok ipari korszaka során a gazdag országok falvai városiasodtak. Nálunk, Magyarországon majdhogynem ellenkező előjelű folyamat játszódott le: városaink nagyrészt megmaradtak falusi színezetűnek.

De az általánosabb tendenciák hordoznak számunkra lényeges üzenetet. Ezek tartalmát leginkább a személyes emlékképek világítják meg. Hajdan – nem kell évszázadokkal, legfeljebb csak évtizedekkel visszaszámlálnunk – a falusi parasztgyerek beleszületett egy mikroközösségbe, egy adott tárgyi környezetbe, amely mint falukép élete végéig nem változott lényegesen. Amennyit mégis változott, azt az egyén szemmel tudta követni, intellektuálisan fel tudta dolgozni; csak annyi evolúcióra volt lehetőség, mely a közösség zárt, belső rendjét nem borította fel. Az egész élet két gyújtópont – az egyensúly és a szervesség – köré szerveződött. A hangsúlyt ezúttal különösen az utóbbira tenném. Az organikusság a tárgyi környezet legapróbb részleteit áthatotta. Az a szinte legutóbbi időkig élő paraszti szokás, hogy a hasznavehetetlenné vált holmit, eszközt, szerszámot nem dobják ki, inkább a padlás vagy az udvar sarkába, rejtettebb zegzugába menekítik, azzal az obligát szólással, hogy „hátha még ez is jó lesz valamire", döntően nem a paraszti kuporisággal magyarázható, hanem a szervességre való törekvés igen mélyen, már-már a génekben kiépült reflexpályáival. Az eleven organikusságnak volt köszönhető az is, hogy ez a paraszti világ a helyben termett legsilányabb anyagokat is igen nagy leleménnyel használta fel építkezéseiben. Ehhez minimálisan két dolog volt elengedhetetlen: az anyag természetének és a létrehozandó építmény funkciójának ismerete. S az is nyilvánvaló, hogy aki ebben a világban növekedett fel, az az említett ismeretek nélkül egyszerűen nem lehetett meg. Ez az élet belülről szervezte meg önmagát, s ez igényelte ki-ki cselekvő részvételét. Aki ebben a világban nem volt képes arra, hogy bármikor maga üssön össze ólat, fészert, kukoricagórét vagy más hasonló célszerű létesítményt, annak becsülete nem volt, s a legenyhébb esetben is mihaszna, ügyefogyott embernek tartották. Érthető tehát, hogy ez a fajta paraszti gyakorlat a hulladékanyag fogalmát jóformán nem ismerte. Szülőfalumban a 40-es évek végén a volt uradalmi cselédházak anyagából egy új falurész épült fel; a bontáskor épségben megmaradt vályogot is felhasználták.

Sok-sok bírálat, sőt gúny érte az 50-es és a 60-as években épült falusi sátortetős házak ezreit. Az esztétikai nagyképűség jegyében fogant kritikák máig képtelenek respektálni, hogy az építőanyag és a „kivitelezői kapacitás" hiánya okozta kényszerhelyzeten túl a szervesség ösztöne működött. Ha csak pl. a tetőszerkezetet nézzük, a sarokirányban rövidülő szarufák lehetővé teszik a hulladék faanyag felhasználását; a konstrukció kedvez az egyenletes teherelosztásnak, ennélfogva a lehetséges statikai melléfogások száma a minimálisra zsugorodik, s a kontár sem követ el akkora hibát, hogy összedőljön a ház. Ráadásul az ilyen ház a rokonok, ismerősök keze munkájának a segítségével lakhatóvá tehető, a villanyszerelésen túl más szakipari munka nem adódik.

A sátortetős családi házban tehát még tetten érhető a kézműves hagyományokban gyökerező kultúra, melyet a civilizációs apparátus – a villany, a hidrofór, a fürdőszoba stb. – meg nem változtat; ezeknek csupán komfortteremtő szerepük van.

Ezen a ponton szükséges a kultúra és a civilizáció közötti választóvonal határozott meghúzása. A jeles építész egy frappáns példázattal világítja meg a kérdést:

„Ha este betérek egy turista menedékházba, ahol be van készítve a tüzelő s a váltásnyi tiszta ágynemű, és reggelre kipihenvén magam, mielőtt távoznék, kihamuzok, tüzelőt készítek be, ágyhuzatot cserélek; ebben az esetben kulturált vagyok. Mert hiszen

turistaházbeli elődeim vívmányait elfogadtam, s azokat sértetlenül adtam tovább. Ám ha csak elégetem a tüzelőt s nem pótolom, tiszta ágyneműt sem húzok, netán még a takarót is összetépem, akkor csak civilizált vagyok. Elfogyasztottam, amit elődeim rám hagyományoztak, én viszont a kisujjamat sem mozdítom utódaim érdekében. A civilizáció tehát valójában rablógazdálkodás."

Bizonyításra aligha szorul, hogy megközelítésünkben a kultúra szerves jellegű. Ezért a kultúra jegyében testet öltött építészet mindig megőrzi az emberi léptéket.

Közelítünk a lényeghez. Ám szó sincs a múlt romantikus megszépítéséről, eszem ágában sincs visszasóvárogni a gyepsor nedves, vertfalú tüdővésztenyészeteit, sokkal szívesebben gondolok a finn Tapiola játékos-modern házaira – sajnos csak diaképes vetítésen volt alkalmam látni –, s arra, hogy ezen az északi szigeten egyetlen nyírfát, sőt bokrot sem irtottak ki a házak kedvéért, helyükön maradtak a hatalmas sziklák is, s mégis, mindegyik ház megtalálta a maga helyét, ha másképp nem, falai közé ölelve egy-egy nyírfa törzsét. Talán mondanunk sem kell, hogy ezekben a házakban a lakások komfortja teljes értékű. Egyébként éppen Finnországban hoztak rendeletet arról, hogy a négyemeletesnél magasabb ház építéséhez miniszteri engedélyre van szükség. Északi rokonaink tisztelik a kultúrát és az emberi léptékeket. Tudvalévő, hogy egy fa három-négy emelet magasságnyira nő fel. Ez tehát vonatkoztatási mérce, már a gyermek számára is. S az volt már az ősember örökké éber tekintetében. Aki a felső lombkoronák magasságában lakik, annak még köze van a gyökerekhez – a szónak legalább annyira az átvitt, mint a közvetlen értelmében. De ember és fa mély kapcsolatának fölfedezéséért nem kell feltétlenül Finnországba utazni . . . Elég nyáron fölmenni Kecskeméten is a megyei tanácsháza legfelső emeletére, s letekinteni a város régi, magas kő- vagy deszkakerítéssel körülvett portáira. Látnivaló, hogy e régi városrészek mennyire zöldbeborultak, a fák koronái rá-ráomlanak a házak tetejére. A fátlannak tudott Tiszántúl falvaiban régente a házak bejáratával szemben eperfát ültettek . . .

Tele a világ izgalmas kezdeménnyel, hiszen lakás és életforma ezer és egy szállal függ össze egymással. Ugyancsak diavetítésen volt alkalmam látni: egy kommuna elhagyott erdőszélen építkezett, s olyképpen, hogy a lakófelület arányosan növelhető a kommuna lélekszámának szaporodásával. A legközelebbi várost a saját tulajdonukban lévő autóbusszal közelítik meg, amikor annak szükségét érzik. Látni aztán a vadnyugati stílt felhasználó, otthonos kis tereket formázó épületegyütteseket. S ami az érdekes, házgyári panelből. Egyébként az előregyártott elemekből a hagyományos városi utcaképnél is változatosabb sziluetteket felvillantó épületsorok kialakítására van lehetőség. A Széchenyi-város harmadik ütemének épületeihez tíz variációt tartalmazó típusterv készült. A hivatal jóváhagyott összesen kettőt. Gazdasági megfontolásból nyilván a legszerényebb – értsd: a legszegényesebb – terv mellett döntött. Fontos dolog ezt hangsúlyozni, mert a laikus állampolgár szívesen hajlik arra – persze tájékozatlanságból fakadóan –, hogy a sivárságért, az egyhangúságért a házgyári technológiát okolja. Mintha ezredévekkel ezelőtt az akkori városépítőket a kőműveskalapács tömeges alkalmazásáért szidalmazták volna . . . A szerszám azonban nem tehet arról, hogy akár financiális meggondolásból – tehát tudatosan –, akár tehetségtelenségből vagy hozzá nem értésből adódóan ügyetlenül forgatják. Márpedig a házgyár korunk grandiózus kőművesszerszáma. S a kivitelezőnek – egyben a házgyár üzemeltetőjének – azt a védekezését is el kell fogadnunk, hogy a nem házgyári technológiával épült lakótelepi házak voltaképp kevésbé tetszetősek – magyarul:

csúnyábbak –, mint a nagypanelesek. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a hazai tíz házgyárral a magyar idők végezetéig megoldódott a panelgyártás, és csupán a kapacitás növelésére van szükség. Mint minden szerszám, úgy a házgyár is tökéletesítésre szorul. Méghozzá minden tekintetben. A tudomány és a technika forradalmának csodálatos korszaka azzal a vészjósló felismeréssel köszöntött ránk, hogy fogytán az energia és a nyersanyagkészlet. Épp, amikor e sorokat írom, a rádió adja hírül, hogy a hazai kavicskészletek is végesek, azaz a kitermelőhelyek kimerülőben vannak. Ideje volna áttérni a könnyűszerkezetes betonelemek gyártására. A javaslatot vastagon aláhúzom, olyan meggondolásból is, hogy a hazai lakótelepi lakásárak, a jövedelmi viszonyokhoz képest, iszonyúan drágák. Elképesztő, hogy egész Európában nálunk legdrágább a tömeglakás, megszerzéséhez 12 évi átlagjövedelemre van szükség; Svédországban négy, a Szovjetunióban hat évi kereset is elegendő. Az is nyilvánvaló, hogy nálunk az alacsony bérek folytán az összköltségben az anyagár a domináns, épp ezért a felhasznált anyaggal való ésszerű takarékosság igen jótékonyan hatna a fogyasztói árakra, egyebek között a lakásárakra is. A hazai boldogulásra nézvést mindenképp üdvös volna a csekély energiát és anyagot igénylő megoldások keresése. A plebejus és póri építkezéseknek ez minden korokban vélejárója volt, még akkor is, ha nem fogalmazták meg tudatos igényként. (Pl. kicsiny ablakokat nem azért szabtak, mert sajnálták az üveget, hanem mert takarékoskodtak a meleggel, nyáron pedig a kinti hőség ellen védekeztek.) Az organikussághoz ez is hozzátartozott.

A lakótelep – mai hazai megvalósulásában, s ez alól a Széchenyi-város sem kivétel – radikálisan szakított a szerves hagyományokkal. Legelébb is leszámolt a város két ősi képződményével: az utcával és a térrel. A közösségi terrénumokat felváltották a magányos tömbök közötti közlekedő területek. A lakótelepet túlzásba vitt célszerűsége teszi mármár elviselhetetlenné. Meghitt sétákra, üldögélésre, elmélkedésre a lakótelep nem nyújt alkalmat. Megfigyelésemmel nem állok egyedül: „A modern lakótelep-tervezés és a hírközlés egész szervezete . . . azt célozza, hogy (az ember) a befogadásra szorítkozó, állati, magányos lét állapotába süllyedjen le . . . A lakótelep olyan kínosan tisztára van takarítva, mint egy nyárspolgári lakószoba, amelyben minden a helyén van és szinte kérkedik: »Nézd csak, milyen szép vagyok!« A megcsodálni való tárgyak között nem marad hely az embernek. Csak zavarná a képet." (*Paulhans Peters:* A város az emberért. Gondolat 1978, 179. p.)

A lakótelep a jelen, vagyis az átmeneti ipari társadalom utópiája. Sem múltja, sem jövője. Amely képződmény ugyanis lemond az organikusságról, az nemcsak a múltját tagadja meg, de saját folytathatóságát is. A hagyományos város – akárcsak a falu – mindig képes volt a folytonos megújulásra. Ám hogyan termelheti újjá önmagát a lakótelep? Talán csak nem úgy, mint Dunaújváros, ahol is az 50-es évek elején a szocialista rokokó stílusban emelt épületek közé újabban tízemeletes panelházakat emeltek? A lakótelep végső soron szériatermék, megvan a kihordási ideje, az ezzel együtt járó erkölcsi és anyagi kopással; utána eldobható, de kérdés, hogy hová. A lakótelepet valahol megtervezték, a házgyári kivitelezés nem a mi dolgunk, a városfejlesztői koncepciók mechanizmusa az egyszerű állampolgár számára követhetetlen, nemegyszer irracionális – miért jelentene számunkra nagyobb gondot a lakótelep majdani halála, mint egy kiszuperált mosógépé? A jövőbe irányultság állítólag korunk emberének sajátja, ám

fölöttébb elgondolkodtató, hogy fogalmunk sem lehet arról, mi épül majd a lakóteleptemetők helyén.

Mindezzel magyarázható az is, hogy a lakótelep a hagyományos városrészek sorába sehogyan sem illeszkedik be. „Alvó város" – miként az újságírók és a városkutatók nevezik, s az elnevezés annyiban igencsak találó, hogy aki alszik, az legfeljebb csak félig él.

Sokak szerint a lakótelep egyedüli nagy vívmánya, hogy lakásai egészségesek. Ha arra gondolok, hogy még Kecskeméten is és mindmáig ezrével találhatók a dohos, penészes, salétromos, gyakorlatilag komfort nélküli odúk, a vívmányt aligha tehetem kétségessé. A lakótelepi ember nincs kitéve valóban a tbc, a reuma, a csúz, az isiász gyötrelmeinek, hacsak előbb be nem szerezte az említett nyavalyákat. Arra sincs rákényszerülve, hogy a mosdatlanság testszagát árassza magából. A fizikális higiénia feltételei kétségbevonhatatlanok, sőt e kondíciókat – ha csak a vegetatív működés szintjére lefokozott léttel számolunk – eszményinek is nevezhetnénk. A lakótelepi apostolok és tervezők révedező tekintete előtt ott lebeg az előírásos állampolgár képe, kinek műanyagsodronyból vannak az idegei, személyisége értelmi-emocionális szegmentumán tökéletesen uralkodik, lelki életet nem él, s szellemi érdeklődése és tevékenysége jóval belül marad a kincstári kereteken. A valóság persze más; erről lesz szó az alábbiakban. A lényeg itt az, hogy a lakótelepi lakások egészséges mivolta csak a lehető legszűkebb értelemben fogadható el.

Eljutottunk ezzel a lakótelepi „alapegységhez", a lakáshoz. S nyomban kiderül, hogy az organikusság ezen a ponton mond csődöt leginkább. Az építészet történetében először fordul elő, hogy a megépült lakás mérete, beosztása, elhelyezkedése – egész struktúrája – végleges, változtathatatlan. Mindaddig, amíg az épület állni fog. Meddig tehát? A pesszimisták 30 évet emlegetnek (ezalatt épp letelik az OTP kölcsön), s riasztó példaként a kecskeméti Lenin-város kilencemeletes „toronyházait" emlegetik, melyek egy évtizedig is alig szolgáltak. Mások 50 évre becsülik a panelházak életkorát. A kivitelező vállalat garantálja a 80–90 esztendőt. Legyünk tehát maximálisan derűlátók, s fogadjuk el a 80 évet. Ha az optimizmust kiterjesztjük az emberiségre, akkor legalábbis szédítő perspektívát illik emlegetnünk az elkövetkező nyolc évtizedre vonatkozóan. De lehetünk borúlátók is, retteghetünk az atomhaláltól, a Római Klub prognózisaitól, a lényeg egy: olyan változások elé nézünk, mely az egyén lehetőségeit, életstandardját, a szűkebb és nagyobb közösségek állapotát – a családokét kiváltképp – gyökerükben érintik. Nem mulatságos-e ugyanakkor, hogy az ember mindennapi tartózkodásának legfontosabb és legállandóbb színtere a lakás a legteljesebb mozdulatlanság jegyében épül? Egy egészen más korra projektálja a jelen életkereteit, tömegméretekben lemerevítve ezzel a társadalmi dinamizmus kiterjedéseit. Ezért is beszélhetünk a lakóteleppel kapcsolatban a jelen utópiájáról: a most élő ember életterét, s ezzel együtt szükségleteinek egész rendszerét, következésképp létformáját majd egy évszázaddal előre „beszabályozza". Így teremtődik egy művi, konstruált világ, amely önmaga véglegességének a mítoszában tetszeleg.

Hallani és olvasni ugyan épp eleget a nyitott alaprajzról, a flexibilitásról, a változtatható közfalakról. De eddig arra nem tellett, hogy lakótelepenként legalább néhány kísérleti lakás készült volna a felsoroltak szellemében. Sajnálatos, hogy a felismeréstől a megvalósításig milyen hosszú nálunk az út. Az igények szerint alakítható közfalakat a japánok már évszázadokkal ezelőtt kitalálták... Erre a lakótelepeken azért is volna fokozott szükség, mert az alapterület nem változtatható, csak a szomszédos lakás rovására növelhető; ez utóbbiról mint realitásról beszélni ma még csak hiú ábrándnak számít.

Törik a fejüket a tervezők, miként variálják az épületeket, azok milyen homlokzati kiképzést kapjanak. Nem sokkal inkább a lakásokat kellene variálni? Igazán ideje volna, hogy gyökeret verjen a felismerés: ahhoz, hogy egyáltalán megkíséreljük az emberre szabott lakótelep kialakítását, legelőször is a lakást kellene humanizálni, márpedig elsőként a tervezés szintjén... Nem pedig egy hasábot egyforma rekeszekre osztani. Mindenek fölött valónak kellene tekintenünk azt az életteret, ahol a család berendezheti a maga mikrovilágát, méghozzá nem átmeneti jelleggel.

Egyébként elvonatkoztatott értelemben vett lakásról hiábavalóság beszélni. „Az elmúlt évben megépült 1200 új lakás" – adja tudtul valamely hivatal jelentése, közlik az újságok is, ám ennek információértéke kb. annyi, mintha azt mondanám: a fizetésem 12 darab bankjegy. A nagy kérdés az, hogy az 1200 lakással hány személynek oldottam meg a lakásgondját, s milyen hosszú időre. Amit az imént említettem, hogy 12 évi átlagkereset szükségeltetik egy lakás árának fedezésére, ez esetben egy kétszobás, 52 négyzetméter alapterületű lakás értendő. Azt mondhatni, típusméretről és -beosztásról van szó, a ma épülő lakásoknak a nagyobbik fele ilyen, a Széchenyi-városban is, máshol is. A hazai norma egy szobára jó ideje két főt számít, s fogadjuk el, hogy ezen a normán még sokáig nem lehet lazítani. Így a szóban forgó lakás egy igen mérsékelt igényű mikrocsalád életkeretéül szolgálhat: szülők, plusz két gyerek, amennyiben az utóbbiak egyneműek. Ha ezt a lakást valamiféle lakótelepi átlagnak veszem, akkor még mód nyílik a társadalom bővítés nélküli – gyakorlatilag tehát szűkített – újratermelésére. De ez is milyen konzekvenciával? A két gyerek előbb-utóbb felnő; megnősülnek, illetve férjhez mennek, s közülük legalább az egyik potenciális lakásigénylő. Szükségmegoldásként elképzelhető, hogy a másik gyermek – immár családos felnőttként – együtt marad a szülőkkel. Mindez súrlódás nélkül és úgy-ahogy addig viselhető el, amíg nem jön az unoka. Végül is tehát a másik gyermekből is lakásigénylő lesz. A szülők, idősebb korba érve, végre kinyújtózhatnak kedvükre a kétszoba-összkomfortban. Ám előadódhat, hogy beérik egyszobás lakással is, ha ilyenhez jutnak. A lényeg az, hogy a népesség egyszerű újratermelődése esetén is a társadalomnak 20–25 évenként meg kell háromszoroznia a meglévő lakásállományt, ha már egyszer a kor velejárójának tekintjük a családok atomizálódását. S az egyszerű újratermelődés sem jelenti a minden minutumban azonos lélekszámot, mert hiszen ehhez az kellene, hogy a nagyszülők az unokák születése pillanatában hunyjanak el... S az iménti, végletekig leegyszerűsített típuspélda – melynél az élet ezerszerte cifrábbakat produkál – még csak nem is számol a hagyományos városrészek szanálásával, a kisebb településekről beözönlőkkel s a hazai mobilizáció sok más jelenségével.

A lakással kapcsolatos viszonyszámok épp azért, mert a lakások méretére vonatkozó utalásokat nem tartalmaznak, egyhamar ingoványos területre visznek. Mindenesetre 1967-től 1980 végéig a Széchenyi-városban megépült csaknem 5800 lakás – számottevően több az eredetileg tervezettnél. A lélekszám alighanem elérte a húszezret. Az utóbbi évek közül különösen kiemelkedő volt az 1979-es esztendő, ekkor a Széchenyi-városban – máshol a megyeszékhelyen nem is adtak át házgyári lakásokat – 828 új lakást foglalhattak el a „szerencsés és boldog" lakástulajdonosok. Ám ezzel szemben hogyan alakultak a városi tanácshoz benyújtott lakáskérelmek? A szóban forgó év elején nyilvántartottak 5751 lakáskérelmet – év végére már 6980-at. A növekedés egy év alatt több mint ezerkétszáz. Holott volt csökkenés is, 725 lakáskérelemre üthette rá a hivatal az „elintéződött" bélyegzőt. Igen ám, de ezek közül csak 521 intéződött el oly módon, hogy a

kérelmező lakáshoz jutott. A többi? Megunta a sokéves várakozást, s maga fogott lakáshelyzete rendezéséhez, nem várva tanácsi segítséget; esetleg elköltözött. Rögtön szemet szúr, hogy mi történt a 828 és az 521 különbözetével, azaz kik költöztek be 307 lakásba? A válasz egyszerű: a szanáltak s a mindenféle egyéb „külön keretbe" soroltak. Ezeket a tanács lakáskérelem benyújtása nélkül köteles elhelyezni.

A lakásínség tehát, ahelyett hogy csökkenne, évről évre növekszik. A folyamatot, hogy megérthessük, érdemes minél több oldaláról körüljárni. Először is nézzük meg, hogy az az 521 lakáskérelmező, kinek igényét 1979-ben kielégítették (?), milyen jogcímen jutott hozzá a lakáshoz. Pontosabban: milyen arányban vált bérlővé, illetve tulajdonossá? A tanácsi kimutatásokból kiderül, hogy mindössze 46-an lehettek tanácsi bérlakásra igényjogosultak; a családonkénti egy főre számított jövedelem nem érte el az 1500 forintot. Szövetkezeti lakást kaptak 105-en, a személyenkénti 1500 és 2500 forint közötti jövedelem alapján. 370 igényjogosult esetében fejenként 2500 forintnál nagyobb jövedelmet mutattak ki, ezek tehát az OTP útján lakástulajdonosokká váltak, méghozzá jelentős, százezer forintot megközelítő, sőt olykor azt jócskán meghaladó „induló összeg" befizetésével. Roppantul elgondolkodtató, hogy épp a szocialista társadalomban kell tulajdonossá válnia az állampolgárnak ahhoz, hogy lakjék valahol, méghozzá emberinek tartott körülmények között. Holott mennyivel szívesebben lenne bérlő, mint tulajdonos! Az említett jövedelmi kategóriák a 70-es évek elején még úgy-ahogy megfelelhettek a hazai realitásoknak; ma már semmiképp, a létfenntartási költségek tetemes növekedése következtében nem túlságosan él a létminimum szintje fölött az sem, kinek családjában a személyre számított havi jövedelem valamelyest nagyobb 2500 forintnál.

De a lakáshoz jutással csakugyan kielégül-e a kérelmező igénye? Az esetek számottevő hányadában már a lakáshoz jutás pillanatában sem; ha mondjuk a négyszemélyesre méretezett lakásba öten költöznek be, a család nyomban új igényjogosultnak számít. S általában be is adják az új kérelmet. A szociálpolitikai kedvezmény – gyerekenként 30 ezer forintos hitelelengedés – egyelőre még ösztönzőnek bizonyul (a nagy átlagot tekintve), ettől függetlenül a lakótelepen nagy az egyke és az egyse divatja is, túlnépesedéstől tehát nemigen kell tartani, mégis a szűkösség – a hely szűkössége – napirenden lévő probléma. Két és fél szobás lakásoknál nagyobbak nem épülnek, de még ezek aránya is csak az utóbbi években számottevő. S ezek alapterülete sem nagyobb 63–64 négyzetméternél. Ugyanakkor a lakótelep-építkezés első ütemében az egyszobás lakásoknak az aránya még egyharmados volt! Az arány, meg kell hagyni, a második és a harmadik ütemben már lényegesen csökkent, de egészében véve a Széchenyi-város lakásállományának csaknem az egynegyede garzon és egyszobás. Aki nem magányos életre kíván berendezkedni, az az ilyen lakást csakis átmenetinek tekintheti.

A hivatal, országosan ez a helyzet – tehát nem kecskeméti jelenségről beszélek –, miközben az egyszobás lakások egyharmados és egynegyedes arányát szorgalmazta, s bizonyos tekintetben szorgalmazza mindmáig, a statisztikai számok hamis bűvöletében él. E számok látszatvilágában évről évre több lakás épül, s az egyedüli mérce: az átadott lakások száma. És még egy járulékos illúzió: az átadott lakások átlagolt költsége nem elviselhetetlenül magas. Holott egy kicsikét is alaposabb elemzés nyomban nyilvánvalóvá teszi: az egyszobás lakás építése a legköltségesebb. Kiszámítható ugyanis, hogy száz garzonlakás árából 44 három és fél szobás lakás volna építhető. A három és fél szobás lakás

hét személynek ugyanolyan színvonalú elhelyezést nyújt, mint két főnek a garzon. Vagyis amíg a száz garzon fedelet ad kétszáz személynek, a 44 nagyobb lakásban 308-an férnének el.

Ennyit egyelőre a méretekről és a költségekről.

Otthonhoz jutni

Hatalmas, ám könnyen kikezdhető a hivatalos érv: minél több családot emberi és komfortos körülmények közé helyezni, a családalapító fiatalokat megszabadítani az albérleti uzsorától, felszámolni a több generáció egy fedél alatt való kényszerű együttélését; ezáltal úgymond nemcsak az elköltözőkön, hanem az ottmaradókon is segítenek.

Nehéz volna e programtól az emberiesség szempontjait elvitatni. Csak az egésznek az a hátulütője, hogy minél görcsösebb az erőfeszítés, annál elevenebben termelődnek újra az igények. Az egész lakótelepi lakásprogram így válik óriási csapdává. Mintha öt ember számára elegendő élelemmel tizenötöt vagy húszat akarnék jóltartani; azt érem el csak, hogy mindegyik éhen marad, sőt éhsége fokozottabb, mint azelőtt, mivelhogy felcsigáztam az étvágyát. Ismerős persze az örökös készenléti állapotban tartogatott frázis: az igények gyorsabb lábakon járnak, mint a lehetőségek. Ez azonban alig burkolt beismerése annak, hogy a természetes (?) emberi mohósággal a szocialista tudatformálás sem tud mit kezdeni. Vagy talán inkább annak, hogy a lakásigények társadalmiasított úton eleve nem elégíthetők ki? S mintha a tanácsi elosztás fogalmában is a jegyrendszer élne tovább szívósan . . . Ebben a szituációban a lakásigénylő dolga a passzív várakozás, a társadalomé, mint kívülálló és ködösen elvont összességé, a kielégítés. Épp ezért a lakáskérdés megoldása érdekében kifejtett mindenfajta „társadalmi összefogásról" csak a napilapok vezércikkeinek színvonalán lehet beszélni. A lakótelep-építés struktúrája éppen nem olyan, hogy abba beleszólási jogát a majdani lakó bármi módon is érvényesíteni tudná.

Ezzel szemben áll a tetszetős érvelés: az igénylők túlnyomó többsége úgyis csak OTP, esetleg szövetkezeti lakáshoz juthat, s ehhez nem akármekkora induló összeget kell leszurkolni, ki-ki kedvére aktivizálhatja magát az életnek azon területén, ahová a társadalmi munkamegosztás sodorta. A baj csak az, hogy a munkahelyek a nagyobb igyekezetet nem feltétlenül honorálják gyorsabb előmenetellel s kellő anyagiakkal. Sőt a lakáskörülmények rendezetlensége nem egy esetben kifejezett hátrányok okozója lehet, lehetetlenné teszi az önképzést, vagy közvetlenül is gátolhatja a nagyobb teljesítmény elérését.

Kalkulálva a két gyerek „vállalásával" együttjáró szociálpolitikai kedvezménnyel, a leszurkolandó összeg – kétszobás lakást véve alapul – több mint százezer forint, s ekkora összeget tisztességes és átlagos értékű munkával előteremteni nem lehet, vagy csak embertelen lemondások árán. Se szeri, se száma a variációknak, melyekben a legkülönbözőbb módokon keveredik az egyéni takarékoskodás dupla műszakok és mindenféle plusz munkák vállalásával, maszekolással vagy netán a törvényesség határmezsgyéjén járó ügyeskedéssel, szülői, rokoni támogatással, kölcsönökkel s az ezekkel együttjáró újabb évekre történő eladósodással. Mindennek, el kell ismerni, van pozitív hozadéka is: a berendezkedés pusztíthatatlan igénye legalábbis átmenetileg felcsigázza az életenergiákat, netán a vállalkozó kedvet is – valamennyire is kedvező körülmények esetén. Ám mivel a tét, vagyis maga a lakás megszerzése, túl nagy, azaz inkább felnagyítódik, félő, s nyújt az

élet erre is számos példát, időnek előtte alábbhagy az átlagon felüli erőfeszítés, s beáll a csüggedtség, a reménytelenség állapota; az egyéni élet ilyenkor egykönnyen szubkulturális pályákra siklik.

E dilemmát újabban – a lakáshoz való jutás és a népesedés előtti utat egyaránt egyengető szociálpolitikai kedvezményen túl – számos akció igyekszik enyhíteni: ifjúsági takarékbetétkönyv-, garzonház-, munkáslakás-akció. Ezek szerepe felbecsülhetetlen értékű, mivel kifejezetten azt szolgálják, hogy a lakáshoz jutás anyagi feltételeit valamiként emberi keretek között tartsák, s lehetőség szerint megóvják az egyént, a családot az olyanfajta torzulásoktól, melyek óhatatlanul együttjárnak a túlzott megterhelésekkel. Hozzá kell tegyem: mindezekben nem látom a „társadalmi összefogás" megfogalmazódását; enyhítő akciókról van szó, s bizonyos preferenciák nyújtásáról azon rétegek számára, melyek beilleszkedéséhez össznépi érdek fűződik. S van mindebben egy óhatatlanul manipuláns tényező is: a szóban forgó akciók a lakások forgalmi árán mit sem változtatnak. Ám ezek az árak – eltekintve a kevés számú újgazdagtól – az átlagpolgár számára megfoghatatlanul elvontak. Épp ezért az átlagpolgárt az érdekli csak: mekkora az induló összeg, s mennyi lesz havonta a törlesztés és a fenntartás (rezsi). De még ez utóbbi is csak másodsorban . . . Azok számára, akik, csak hogy szabaduljanak az albérleti nyomorból, minden feltételt „vakon" vállalnak, ez a helyzet anyagi csapdává válhat s válik is sok esetben, főleg a szövetkezeti lakáshoz juttatott kisebb keresetűek körében. A több havi törlesztő részlettel való elmaradás áldatlan, vége-hossza nincs perlekedéseknek a forrása.

Az átlagos várakozási idő 5–6 év. Esetünkben ez tényleg csak statisztikai absztrakció, rendkívül nagy a szóródás ugyanis, az egy-két éven belül lakáshoz jutó „szerencsésekkel" szemben sorakoznak fel, akik 10, sőt 15 éve várják lakáshelyzetük megoldását. Főleg a magánházak bérlői között találhatók ilyenek szép számmal. A tisztességes és türelmes várakozás ritkán bizonyul kifizetődőnek – itt korántsem a vesztegetésre, a korrupcióra, a különféle összefonódásokra gondolok (ha ilyenek netán lennének, más lapra tartoznának) –, ellenben kétségtelen, hogy a lakásra várók körében az erkölcsi megfontolások nem túl sok szerepet játszanak, a háttérben késhegyre menő küzdelmek zajlanak az előbbre sorolásért, a különféle preferenciákért. A hivatalnak is, meg a lakásügyi bizottságnak is főhet a feje, ám számolnia kell a régi igazsággal: a hiánygazdálkodás nem ad módot az igazságos elosztásra.

De az igénylők közül ki az igazán rászorult s ki nem az? Erre a kérdésre az igényléskor benyújtandó kérdőívek messze nem adnak kimerítő választ. A lakásügyi bizottság terepfelmérő munkája nyomán már megbízhatóbb adatokhoz lehet jutni. De a bizottság tagjai sem juthatnak el mindenhová . . . S aki betöltötte a tizennyolcadik évét, lakáskérelmet nyújthat be. A tizenévesek körében a független életvitelre való berendezkedés nosztalgiája egyre nagyobb tért hódít. Akadtak egyedülálló fiatalok az elmúlt években, akik több gyerekes családot megelőzve jutottak OTP-lakáshoz, méghozzá a tanácsi elosztás jóvoltából. Újabban az ilyenek csak a „szabad rendelkezésű" OTP-lakáshoz juthatnak, amikor is a vételárat teljes egészében le kell tenni a pultra. Elgondolkodik az ember, hogy a nagyobb szabadságot, a szülőktől való függetlenséget pénzért honunkban is meg lehet vásárolni. Csekély vigasz, hogy nálunk azért nem túl nagy azoknak a köre, akik a serdülőkort alig meghaladott csemetéjüknek kedvezvén – éljék kedvükre világukat – képesek és hajlandók is egy összegben kifizetni félmillió forintot. Egy ízben az OTP is

elszámította magát: 120 „szabad rendelkezésű" lakást hirdetett meg, s alig akadt 6–7 jelentkező. Ebből hamarjában két dolog következik: egyrészt az embereknek általában nincs annyi pénzük, mint amennyire a hellyel-közzeli nagyzolás és flancolás alapján gondolni lehetne, másrészt, akiknek mégis van, azoknak elegendő eszük is van ahhoz, hogy tényleges anyagi helyzetüket ne verjék nagydobra. De még valószínűbb az a következtetés, hogy az anyagilag igazán jól eleresztettek nemcsak a maguk, de felnövő gyermekeik számára is szegényesnek tartják a telepi lakást.

Meg kell hagyni, jó másfél évtized alatt nagyot változott a hazai világ. Az első telepi lakásokra – még nem is a Széchenyi-, hanem a Lenin-városban – a jobban szituált értelmiségiek és a vezető állásúak ácsingóztak. Nem éppen sikertelenül . . . A lakótelepi parkolóhelyeken másfél évtizeddel ezelőtt is majdnem annyi autó állt, mint mostanság. Később, már a 70-es években azonban elkezdődött a „tömegesedés", s a lakótelep azóta mindinkább a közép- és alacsonyjövedelmű rétegek terrénuma, azoké, akik életvitelüket bármennyire is szűkös értelemben, de mégis normálisnak tartott mederben óhajtják tartani. Legtöbbjük borzongva gondol vissza korábbi lakóhelyére, a városközpontot övező slumökre, ahol a bútorokat pár év alatt „hazavágta" a salétrom, télen a büdös olajkályhával kellett fűteni, s a lavór fölé kucorodva mosakodhattak.

Bár az összkomfortért havonta kell komoly anyagi áldozatot hozni, azt gondolhatnánk, hogy talán nincs is ember, aki ezt ne vállalná. Sajnos, ellenkezőleg áll a dolog, s a jövedelmi lehetőségek összeszűkülésének arányában egyre többen vannak, akik kifejezetten ragaszkodnak a komfort nélküli lakáshoz, mert lakbérre havi 40–50 forintnál többet nem tudnak áldozni. Már az 1979-ben szanáltak közül 88-an kerültek régi építésű, komfort nélküli tanácsi bérlakásba, nem elhanyagolható részben azért, mert vagy nem vállalták a telepi lakással együttjáró magas törlesztést és rezsit, vagy pedig „csak" a lakótelepi környezettől idegenkedtek. A hivatal e redukált kérelmeket csak igen bonyolult, többlépcsős csereakciók segítségével tudta teljesíteni.

Vigasztalódhat tehát a lakótelepi ember: nem ő áll a társadalmi hierarchia legalján. De vajon juthat-e feljebb? – a térbeli irányt messzemenően nem szó szerint értve; az 1978 végén átadott tízemeletesekben lefelé haladva szintenként tízezer forinttal drágult a lakás. A kérdés elválaszthatatlan az egész mai magyar társadalom vertikális mobilizációs lehetőségeitől, ennek taglalására most nem térek ki. Indokoltabb a kérdést így feltenni: oldal irányban vannak-e alternatívák. Azaz földszintes családi házra milyen eséllyel pályázhat a lakótelepi ember?

Durva sarkítással és egyben földgolyóméretekben gondolkodva azt mondhatnánk: a földszintes lakóforma a nagyon gazdagoké és a nagyon szegényeké. Enyhe képzavarral szólván persze a kétféle földszint között a különbség ég és föld. A rózsadombi villa, még ha csak egy szintes is, nemigen állja az összehasonlítást a balmazújvárosi gyepsor viskójával. Ez az egyértelműen a múltba utalható párhuzam akkor is csak a két véglet volt, s most is az; közbül ott találhatók az átmenetek variációi. Honunkban különösképpen; noha városainkban immár minden ötödik ember lakótelepen él (de pl. Miskolcon minden harmadik), egyelőre még mindig jellemző ránk a „földszintes ország" elnevezése. Falun s talán még a hagyományos mezővárosokban eléggé egyértelmű a színkép, melyet a földszintes házsorok lakóinak társadalmi összetétele mutat, a nagyobb településeken – így Kecskeméten is – a jobb állagú földszintes körzeteket már bizonytalanabb besorolású középrétegek lakják. De annyi bizonyos, hogy anyagilag kiegyensúlyozottabb és konszoli-

dáltabb körülmények között élő családok találhatók itt, mint a lakótelepen. Többnyire nyilván idősebbek is, saját lehetőségeikhez mérten befutottak s gyökeret eresztettek, megállapodtak. A családi házra kevesebb a kölcsön, így kisebb a törlesztési hányad is, mint a lakótelepen. Egységnyi lakóterületre számítva a fenntartás is olcsóbb. Ha jelentősebb kert is tartozik a házhoz, némi hozzáértés és szorgalom árán számottevő mellékjövedelemnek lehet a forrása.

Úgy gondolom, hogy a kertes családi ház előnyeinek ecsetelgetése – a lakóteleppel szemben – kissé a kétszerkettő matematikai bizonyítására emlékeztet; az előbbi ugyanis a technikai fejlettség mai szintjén rendelkezhet mindazzal az adottsággal, amivel az utóbbi, azonkívül az ember organikus közege, a kert biológiai védőburokként funkcionál, s a lakónak nem kell a természeti közegből kiszakított lénynek éreznie önmagát. A demográfiai összefüggésekre utalni már tényleg szükségtelen ... Mind e vélekedéssel nem az emberi igény, hanem a közgazdasági célszerűség opponál, mondván, hogy a térben szana-széjjel álló családi házakhoz elvezetendő közművek sokszorosába kerülnek a lakótelepinek. Meglehet ... Mindenesetre távfűtő művet családi házas környezetben őrültség volna tervezni, a vízhasználat – és következményeképp a szennyvízelvezetés – rendszabályozása pedig pár évtizeden belül világméretekben válik megoldandó feladattá. Az utak építése és a közlekedés szervezése inkább feladja a leckét. Ellenben az végképp nem érv, hogy a családi házas építkezés nagymérvű kiterjesztése a mezőgazdaság elől vonna el óriási területeket; megbízható számítások szerint, ha az ország lakótelepeinek mindegyik lakosa kertes családi házba költözne – családonként 200 négyszögölet számítva –, hazánk „lakatlan területe" mindössze öt százalékkal csökkenne. Ennél jóval nagyobb a művelés alól kivont, azaz hasznavehetetlennek minősített terület.

Hagyjuk azonban a föltételes mód használatát. Termékenyebb a kérdés, hogy a lakásigénylő (= vásárló) állampolgár számára reális alternatíva-e a családiház-építés. Ha frivol akarnék lenni, akkor röviden és tömören ezt válaszolnám: igen, ha telket örököl ... Igen, az alternatíva kulcskérdése tényleg a telek, melynek ára közvetlenül a csillagos egek alatt jár, Kecskeméten nagyjából annyi, mint egy kétszobás OTP-lakás „beugró" összege. Ráadásul az OTP által értékesített telkek száma igencsak korlátozott; Kecskeméten 1975 és 1980 között alig több mint 800 telket parcelláztak, ám ennek is majdnem a felét Kadafalván, Katonatelepen és Hetényegyházán. Tehát a periférián is túl ... Ilyen körülmények között telket az vesz (ha kap), akinek a telekár kifizetése után is marad annyi pénze, amennyivel az építkezést biztonsággal megkezdheti. Továbbá az, aki a családi ház építésével kapcsolatos rizikót az átlagosnál lazább beosztású munkaidejénél fogva vállalni tudja, összeköttetései folytán soron kívül jut építőanyaghoz vagy pláne olcsó bontásanyaghoz, vállalatától kedvezményesen kap használatra fuvareszközöket, s eléggé kiterjedt a rokonsági és a baráti köre a kaláka megszervezéséhez. Azaz minél több „mellékutat" vesz igénybe, annál olcsóbban és annál hamarább jut hajlék a feje fölé ... Mindezeken túl nem árt, ha néhány szakipari munkát maga is el tud végezni. Aki lakótelepi rendelkezik a felsorolt adottságokkal, jövedelme is eléggé számos ahhoz, hogy a magas törlesztő hányad és rezsi kifizetése után is tud akkumulálni, s az összkomfortnak sem vált rabjává, az előbb-utóbb megválik a lakóteleptől. Építkezik ... Mert felismerte, hogy az embernek elsősorban nem összkomfortra, hanem élettérre van szüksége.

Mindezzel kapcsolatban gyakorta elhangzik a hivatalos megnyugtatás: lakásonként az állam, vagyis az össznemzeti közösség (bürokrata nyelven az állami célcsoportos beruhá-

zás ezt jelenti) 110–120 ezer forinttal járul hozzá a közművek megteremtéséhez. Ha ezt komolyan veszem – természetesen nem vitatva az összegszerűséget –, akkor mint lakótelepinek még lelkiismeretfurdalást is kellene éreznem: íme, hozzájutottam valamihez, ami nekem ingyen van, amiért nem fizetek. De mint munkavállalótól ezt az összeget tőlem vonják meg, ennyivel kevesebb a bérem. (Az egyes szám első személyt itt most az elvonatkoztatott állampolgár nevében használom.) Ezt az összeget bizonyosan én állítottam elő, mert az égből nem hullhatott az állam zsebébe. Azonkívül pedig nem tudhatom, hogy a lakás árába nem kalkulálták-e bele már eleve a közművek költségét . . . Vajon nem ezért kell 12 évi összkeresetemet áldozni érte? Nem akarom mindenáron a gyanú reflexeit működtetni, csupán kétségeim vannak az iránt, hogy ebben a világban bármihez is ingyen hozzájuthatunk. Az efölötti panaszt természetesen jócskán mellőzném, sőt szívesen kardoskodnék amellett, hogy legyen meg mindennek az ára. Mert ezen az alapon még tisztességes ügyletek köthetők.

Egy alkalommal azonban megsúgták, mi drágítja meg a tanács által parcellázott telkeket. Az, hogy a közművek költségeit ráterhelik az építtetőre. A villanyt, a vizet, a járdát, sőt az utat is. Mert ezek a kiadások már a városi költségvetést terhelik. Itt már szó sincs állami támogatásról, azaz még olyanfajta preferálásról sem, mint a lakótelep esetében. A hivatal nem is csinál titkot abból, hogy a városfejlesztési rangsor élén a lakótelep áll. Aki nem kíván a betonmennyország lakójává lenni, az fizessen. A telekvásárláskor, sőt később is: fejlesztési hozzájárulás címén.

Fizessenek a gazdagok? Fals és sunyi dolog e jelszó alkalmazása azokkal szemben, akik verejtékes munkával, évtizedekig tartó nélkülözések árán kuporgatták össze a családi házra valót. Más esetben azonban nem nélkülöz némi jogalapot . . . Gondolok itt a Marx tér luxus-társasházaira, melyek helyén korábban is lakóházak álltak, s amelyek szanálási költségeit is az építtetőknek kellett vállalniuk. (Itt a négyszögölenkénti telekár a 3000 forintot is elérte.) Ami egy lakás összköltségét illeti, hallottam egymillión felüli összeget is emlegetni . . . De ez még hagyján, szerencsés esetben örökölni is lehet ekkora összeget, illetve ennyit érő vagyont, társadalmi státusra való tekintet nélkül. Ám beszédesebb adat, hogy e lakások törlesztési hányada és rezsije a havi ötezer közelében jár, s ezt csak az vállalhatja, aki ennek a többszörösét vágja zsebre. Egy ízben néhány Marx téri társasház kapukra függesztett lakójegyzékét végigtanulmányoztam, s úgy találtam, hogy a lakók között hiába keresnék kétkezi dolgozót, továbbá rosszul és közepesen dotált értelmiségit . . .

A lakótelep betölt egyfajta szerepet a város szegregációs folyamatában, ennyiben – de csak ennyiben – kapcsolódik a hagyományos városrészekhez. A lakótelepet jelentős részben az a társadalmi réteg lakja, amelyiknek nagy üggyel-bajjal sikerült kiszabadulnia a slumök nyomorából. Cinikusnak tetsző kegyetlenséggel azt lehet mondani, hogy aki még egy vacak telepi lakásra sem tud szert tenni, annak nem sok keresnivalója van e földtekén.

Némi optimizmus birtokában kecskeméti viszonylatban is megjósolhatjuk a slumök belátható végóráját. De hogyan alakul akkor a szegregáció? Minden bizonnyal úgy, hogy a lakótelep válik slummé. Hiszen a legéletképesebb családok máris rövid lejáratú terveket szabnak maguknak a lakótelep elhagyására. Helyükre olyanok költöznek, akiknek életre szóló társadalmi emelkedést jelent a telepi összkomfort, s onnan nem kívánnak tovább költözni, már csak azért sem, mert anyagiak híján ez nem is áll módjukban. A Széchenyiváros legkorábban épült házai között már nem egy található, ahol a slumösödési folyamat

szinte kézzelfoghatóan érzékelhető; fél- és egész lumpen családok költöznek mind gyakrabban a megürült lakásokba.

De addig is, amíg e folyamat kiteljesedik, a lakótelepi élet unalmát enyhítendő a legváltozatosabb elképzelések vannak forgalomban. E dolgozatnak nem célja azon tűnődni, hogy a lakótelep életében milyen változásokat hoz a csónakázó tó, a szabadtéri mozi, a planetárium; jobban érdeklik a tervezhetetlen és szabályozhatatlan jelenségek, még akkor is, ha ezek a divatszférában sűrűsödnek. Márpedig világszerte divatos dolog arról beszélni, hogy a „modern ember" két helyet kíván meglakni: a mindennapos lakásán kívül szükségét érzi a hétvégi háznak (üdülőnek, nyaralónak) is, hogy kiszabadulván a hétköznapok taposómalmából, vízparti lubickolással, harmatos fűben való mászkálással, madárcsicsergéssel regenerálja fáradt idegeit. E jellemzésbe csipetnyinél több iróniát nem akarok belevinni; magam is rokonszenvezek sok tekintetben a víkendház elméletével csakúgy, mint annak gyakorlatával. Olykor tényleg ki kell menekülni valahová a lakótelepi szürke pokolból . . . Ám a felemás helyzet jókora korlátait is illik látni. Jó esetben három vagy négy hónap van egy évben, amikor a hét végét természetközelben csakugyan kellemesen lehet eltölteni . . . Egy hónapnál több szabadság talán csak a pedagógusnak jár, de annak sem „papírforma" szerint. Zavaró lehet az is, hogy mások szintén az év kellemes napjait töltik a nyaralótelepeken, s az üdülői zsúfoltság az élet nehezen elviselhető jelenségei közé tartozik. De ezen túl mindenképp előtolakszik a kérdés: ha a hétvégi házak az év nagy részében üresen állanak, akkor nem pazarlás-e az építőanyag százezer tonnáit nyaralók építésére fordítani, illetve – ha már elkészültek – parlagon hevertetni az ily módon képződött lakófelületeket. Tehát szükségeltetik egy bizonyos sorrendiség: először a hétköznapi lakás teljes humanizálását kellene megoldani. Hallottam is ezzel kapcsolatban egy hivatalos vélekedést, miszerint a 110 négyzetméternél nagyobb alapterületű lakás már önmagában is lehetőséget nyújt a hétvége „kulturált eltöltésére". Mosolyognivalóan nyílt beismerése ez annak, hogy a mai lakótelepi lakásban a kulturált életvitel csak mekkora nehézségek árán valósítható meg. De az már csöppet sem mosolyognivaló, hogy hétvégi házra, nyaralóra is leginkább azoknak telik, akik 110 négyzetméter vagy annál nagyobb alapterületű lakást mondhatnak a magukénak. Ugyanis hazai viszonylatban a nyaralóépítés inkább szolgálja a családi jövedelem, a „kistőke" akkumulációját, mint a hétvégi kikapcsolódást. A magam részéről célszerűbbnek és demokratikusabbnak tartanám az autó után kapcsolható lakókocsi elszaporodását, sőt annak kölcsönözhetővé tételét.

Életforma és közérzet

Lakótelepi fiatal családokkal beszélgetek.

A férj lakatos, az asszony vállalati adminisztrátor. 1974 óta házasok, két kisgyerekük van: 5 és 3 évesek. A kétszobás OTP-lakásra négy évig vártak. Az asszony apjánál laktak, húsz négyzetméteres szobában, külön háztartást vezettek. Előbb szövetkezeti lakásra adták be a kérelmet, utóbb átiratták OTP-re.

A férj ezt mondja: „Ekkor kezdtünk el keményen spórolni. Havi kétezer forintot raktunk félre. Kettőnk fizetésének majdnem a felét. A jobb falatokat is megvontuk a szánktól. De így is csak 50 ezer forintot tudtunk összerakosgatni, mire a kiutalás utolért bennünket. Kellett még 52 ezer forint. A feleségem vállalata adott 40 ezer forintos

kölcsönt, anyósomtól kaptunk 12 ezret. Fellélegeztünk. Mindkettőnk szülői elváltak, de azért segítenek bennünket, amivel csak tudnak . . . Apámtól például televíziót kaptunk . . . Most már jobb. Feleségemnek letelt a gyes, a kettőnk keresete most 6200 forint. Ebből éldegélünk, a törlesztésre kaptunk öt éves ifjúsági kedvezményt. Néhanapján még a primőr paprikát is megvehetjük. A kertes családi ház nekünk elérhetetlen, mi csak a társadalom segítségére számíthatunk, ezért meg kell elégednünk az ilyen lakással. Amikor összekerültünk, négy gyereket terveztünk, de most a kettő után egyikünknek sem kell több. Megmondaná, hogy miből tartanám el? És hová tennénk őket? Valami vízparti telekre talán majd fogunk gyűjteni, hogy hétvégeken kijárjunk. Nem autóval, csak vonattal vagy busszal. Hozzá vagyunk szokva, hogy használjuk a lábunkat."

Másik házaspár: két éve sincs, hogy egybekeltek, a fiatalasszony az első gyerekkel várandós. Egy faluból származnak, onnan az ismeretség és a szerelem. Ugyanannál a vállalatnál dolgoznak: a férj gyártmánytervező, a feleség gyártáselőkészítő.

Elmondásukból kiderül, hogy valamiféle szerencsés átsorolásnak köszönhetően jutottak ilyen hamar lakáshoz. Korábban két albérletet is végigpróbáltak. A másodikért havi 1300-at kellett fizetni. S amikor váratlanul megkapták a kiutalást, két nap alatt elő kellett teremteni 94 ezer forintot. Előteremtették . . . A gyűjtögetést már a házasságkötésük napján megkezdték: a menyasszony öt perc alatt 15 ezret táncolt össze. Aztán az ifjú férjet behívták katonának, de az ifjasszony odahaza maradt a szüleinél, s amit keresett, azt mind félrerakhatta. Így gyűlt össze 30 ezer forint. Később, amikor már Kecskemétre kerültek, ifjúsági takarékbetétkönyvet váltottak. De a 94 ezernek a felét még így is a szülők adták össze – mindkét részről. Kértek és kaptak az OTP-től öt évre szóló ifjúsági kedvezményt, ez idő alatt a havi törlesztő részlet 500 forintnál nem sokkal több. Felvettek viszont 30 ezer forintos hitelt bútorra. Így a havi összes törlesztenivalójuk voltaképp magasra szökött, a téli hónapokban meghaladja a 2500 forintot. Pontosan ennyi a feleség fizetése. Megélhetésre marad, amit a férj keres, s ez 3350 forint. „Ez még mindig nem tragikus" – jegyzi meg könnyedén a fiatalasszony. Mert, mint kiderül, kosztra nem költenek többet havi kétezernél. Méghozzá a szülői támogatásnak köszönhetően . . . „Egy rúd házi szalámi már sokat lendít a háztartáson." Fölkeresik őket gyakorta a szülők, üres kézzel soha nem jönnek. Nekik csak a kenyérre, a tejre, a lisztre, meg a cukorra van gondjuk. S ahogy így részletezik, mi mindenféle segítséget kapnak, arra gondolok, hogy a szülők mindkét részről a mezőgazdaságban dolgoznak, van jókora háztáji állatállomány meg hasonlók. Ám kiderül, hogy korántsincs így. Az asszony apja vasutas, anyja varrodai bedolgozó, a férj apja katonatiszt, anyja SZTK ügyintéző. Az ezerszer lenézett, agyoncsepült, lefokozott magyar falu tápláló ereje még mindig nem látszik sorvadni, még akkor sem, ha már az ott élők is távolodnak a paraszti hagyományoktól, az önellátó életmódtól. Élelmiszerrel tömött kosarait, szatyrait küldi a lakótelepi szinteket elfoglaló fiai, lányai után. A konkrét esetnél maradva: mindegyikük szüleinél van kert, tele gyümölcsfákkal, s termesztik a spárgát is, mivel arrafelé az a „pénzes növény". Kirajzolódik egy viszonylag rejtett, de nyilvánvaló csatorna, melyen a falusi javak szintén a város feneketlen gyomrába ömölnek.

A következő házaspár: a férfi 28, az asszony 26 éves. Jó másfél éve kötöttek házasságot, két nappal korábban, hogy az OTP-lakásba beköltözhettek. A nászéjszakát az Aranyhomok egyik szobájában töltötték. A lakást az igényléstől számítva másfél hónapra kapták meg, a „szabadáras" kategóriában, ám azért így is hozzájutottak 270 ezer forint

hosszú lejáratú kölcsönhöz. Kettőjüknek volt 80 ezer forint ifjúsági betétjük, ugyanennyit kaptak az asszony szüleitől, s fölvettek további 18 ezer forint kölcsönt attól a vállalattól, ahol az asszony mint műszaki rajzoló van alkalmazásban. A férj a számítástechnikában dolgozik, mint operátor. Eredetileg villanyszerelői szakmát szerzett, de ebben egy napig sem dolgozott.

Ennyi röviden a „háttér". Kettőjük összkeresete öt és félezer forint. A férj precíz nyilvántartást vezet a kiadásokról. Néhány évig még nyomja őket a vállalati kölcsön, ez havi 500 forint törlesztéssel jár. A lakástörlesztés 935 forint, a közös költség 250, autóbuszbérlet kettőjüknek 164, a fűtés 429, a melegvíz 102, a villany átlagosan 150, a szakszervezeti tagdíj 55, a CSÉB-tagsági díj 90, a gáz 40, a tévé 60, a KST 100 forint havonta. Ez idáig összesen 2875 forint. S mindehhez jön még 9 hónapon át havi 500, a román tengerparti nyaralás törlesztő hányada. Alig kétezer marad tehát megélhetésre, ruházkodásra, kultúrára. S mellékjövedelem nem adódik, ama egyetlen alkalmon kívül, hogy 1980 első hónapjaiban népszámlálói összeírást végeztek, majd pedig az íveket kódolták.

Ez az ifjú pár, ahol mindketten dolgoznak, s egyelőre még gyerek sincs – noha a lakás kiutalásakor kettőt vállaltak –, a brutális nyomorral nézhetne szembe, ha nem élveznék mindkét részről a szülők igen aktív támogatását. Az asszony apja szakmunkás egy jómódú nagyközség egyik termelőszövetkezetében, anyja odahaza disznókat hízlal. A férj apja gazdasági főnök az egyik közhasznú megyei intézményben. Így a fiataloknak húsra, krumplira, zöldségre, tojásra, szalámira s még ki tudja, mi minden földi jóra pénzt nem kell kiadniuk, sőt olykor még ők kapnak zsebpénzt (!) is. A bútorokat is teljességgel otthonról hozták, azaz a szülői háztól, egyedül a tévé alá szolgáló kis asztalkát vették a saját pénzükből. Még a cserepes virágokat is hazulról hozták . . . S mindennek fejében mit kell tenniük? Jóformán semmit, illik viszont hálásaknak lenniük. Hétvégeken ha hazamennek, kapálgatnak a háztájiban. De, mint mondják, ez nem kötelező, önszántukból teszik. A szülők végül is önzetlenek.

Természetesen ez az önzetlenség nem lehet végtelen. S vállalás ide, lekötelezettség oda, jó másfél évi házasság után még nincs gyerek, noha mindketten egészségesek. Igaz, hogy még jó ideig benne lesznek a termékenységi korban, ám van olyan tapasztalat is, hogy a harmadik X után a gyermekvállaló kedv lohadni kezd. A férj homlokráncolva mondja: „Félő, hogy nem tudnánk eltartani . . . Szüljünk tehát a nagyszülőknek? "

Sajnos, a megfontoltság nem ok nélküli, még ha a józan mérlegelést talán túlzásba is viszik. A lakótelepre bekerülő családalapító fiatalok saját szüleiktől kerülnek függőségi helyzetbe, s mivel ténylegesen rászorulnak a pénzbeli támogatásra – legalábbis az induló összeg befizetésekor –, a bútorra, az élelmiszeres kosarakra, félő, hogy mindezekkel együtt, mintegy járulékosan, túlzott mértékben kapnak életvitelbeli normákat, szempontokat, gondolkodás- és magatartásformákat. Óvatosak lesznek és nem mernek újítani, s legkevésbé a saját életük terrénumán. Egy érésében, felnövekvésében késleltetett nemzedék kezdi meg csak külsőségeiben önálló életét a betonfalak között. Mit lehet rábízni az ilyen generációra, melynek még 30 éves kora táján sem adatik meg, hogy ismeretséget kössön az egyéni sorsvállalás felelősségével? Vállalkozhat-e ez a nemzedék olyan feladatokra, mint a demokrácia fórumainak kiszélesítése és megteremtése? Át tudja-e kellő időben venni az idősebbektől a kulcspozíciók stafétabotjait? Sajnos, e nyugtalanító kérdésekre jó lélekkel nem lehet igenlő választ adni. Hiszen még odáig sem jutottak el,

hogy az utódaikról való gondoskodást önállóan vállalni merjék és tudják. S személy szerint azért, hogy helyzetük és perspektívájuk így alakul, egyiküket sem hibáztathatom. Mit várhatunk az olyanfajta egyensúlytalan szituációtól, amikor is a súlyos anyagi és más természetű lekötelezettségekkel szembe szinte csak a végletekig lefokozott lehetőségek állíthatók? Azt, hogy az embernek kezére-lábára ráhurkolódnak a viszonylatok, de ha oda nem, a szellemére, a lelkivilágára bizonyosan, s minden ideje, energiája arra fordítódik, hogy kikutassa, hol lazítható a szorítás.

Mondják és írják, hogy a lakótelep kedvez a fogyasztói életforma kialakulásának. Hogyan is állunk ezzel valójában? Két nagy ABC áruház van már a kecskeméti Széchenyi-városban, üvegfalukra ki is rakták a felírást, hogy ott közepes és alacsony árfekvésű (!?) árukat forgalmaznak. A benti választék és kínálati színvonal (eltekintek a macskakörmök használatától, sűrű alkalmazásuk nehézkessé teszi az olvasást) „fényesen" igazolja a felirat tartalmát. Ám, ha jól meggondolom, a kereskedelem nincs híján a valóságismeretnek; a lakótelepi pénztárcából fényűző cikkekre csak egészen kivételes alkalomkor futja. A létszükségleti cikkek polca előtt is ötször meg kell gondolnunk, mit rakjunk a kosarunkba, hogy a családi költségvetés időnek előtte föl ne boruljon. Ez hát az a fenenagy fogyasztás – szólván legalábbis a dolog gyakorlati oldaláról. Ami viszont a szemlélet- és magatartásformákat illeti, azokra sokkal inkább illik a fogyasztói jelző, mint a praxisra. Gorombán fogalmazva: a lakótelepi ember szívesen válna a fogyasztói társadalom tagjává, ha anyagi lehetőségei engednék. Ez utóbbiak híján az örökös kielégületlenség feszültségteli állapotában leledzik. Ez az érzés valós akkor is, ha tárgyilagosan nézvést a legfontosabbakban talán nem is szenved szükséget. Nem annak örül, amit megszerzett, amiatt bánkódik, amit a polcon hagyott. Az összkomfort hozzászoktatta, hogy mindent készen kap, a hiányt nehezen viseli el, s legalábbis tudat alatt elvárja, hogy az élet javai sült galambként röppenjenek a szájába. „Túl kényelmes az itteni lakás" – mondotta valaki, akit anyaggyűjtésem során fölkerestem, s így közvetve jelezte azt is, hogy a lakótelepi ember nem szívesen mozdul ki otthonról, a szabad időt a négy fal között igyekszik így-úgy eltölteni, s ezt legkényelmesebben a fogyasztás mímelésével teheti. De ebben az otthon ülő életmódban ott munkál az a rezignált felismerés is, hogy a szabad idő költségigényei az otthontól való távolsággal négyzetes arányban növekednek. Más valaki ezzel kapcsolatban kétségessé tette, hogy találnék-e az egész lakótelepen akár egyetlen személyt is, aki megengedhetné magának, hogy felruccanjon egy-egy fővárosi színházi előadásra. Figyelembe véve a 80 kilométernél alig nagyobb távolságot ... Már a jegy megszerzése is bajos, aki innen utazik fel, csak feketén jut hozzá, 3–4-szeres áron, a kocsi elengedhetetlen, s ilyesmire az igény csak átlagon felüli jövedelem esetén támadhat fel. De ha ezt az illető a „másodlagos gazdaság" útján éri el, bizonyosra vehető, hogy nem megy fel, mert akkor épp a magasabb életnívót jelentő mellékjövedelemtől esik el; joggal sajnálja azt az időt, mely számára egy az egyben pénzt hoz. Mindezzel összefüggésben a lakótelepi ember magasan előnyben részesíti a kultúrának azon javait, amelyek otthonüléssel is elérhetők.

Lakóhely egyenlő fogyasztási szférával – ezt az elvet legtökéletesebben eddig a lakótelep valósította meg. A termelés kollektív élményétől élesen elvált a fogyasztás individuális élménye. Ez utóbbi az otthon ülő életmód következtében válik még inkább végletessé. A fogyasztás nem szervez közösségeket – miként Fekete Gyula is megállapítja egyik elmélkedésében.

A lakótelepekkel egyidős a szociológusoknak az a felismerése, hogy az egymástól csak vékony falakkal elválasztott családok mennyire elmagányosodnak, kapcsolataik elsorvadnak, avagy létre sem jönnek. A telepi ember zárkózott és gyanakvó, hajlamos arra, hogy a másik emberben csak ellenséget lásson. Szomszédaikkal évek múltán sem ismerkednek össze, előfordul, hogy a köszönő viszonyig sem jutnak el.

Mindebben sok igazság keveredik sok felszínes megállapítással.

Felszínes a diagnózis mindenekelőtt azért, mert olyan színben tünteti fel a lakótelepi embert, mint aki zord begombolkozottságában jól érzi magát. Holott szenved tőle . . . Sőt, ennél csak egy dologtól szenved jobban: annak a gondolatától, hogy saját fészekalji nyugalmát mások megzavarják. Épp ezért passzív marad, nem követi kapcsolatteremtésre biztató belső sugallatait, ösztöneit. Fél, maga sem tudja pontosan, hogy mitől.

Azért a jelenség történeti és szociológiai hátterének a felvillanásától sem lehet eltekinteni. A hazai szocializmus – tudott dolog – félig-meddig a rendi társadalom talaján jött létre. Az a világ, melynek itt 1945-ben vége szakadt, a zárt, stabil, statikus – azaz kasztszerű – közösségek kialakulásának kedvezett. Tartós és szoros kapcsolatot mindenki csak a vele egyívásúakkal teremthetett. A felszabadulás utáni években mozgásba lendült az egész társadalom, nyitottá, amorffá és dinamikussá vált. A múltból átörökítette azokat a közösségi kereteket, melyek új tartalommal készültek megtöltődni. De jöttek létre új keretek is, mint pl. a népi kollégista mozgalom. Aztán beköszöntött az az időszak, melyet a „személyi kultusz" éveivel jelölünk. Miután erőszakkal és hatalmi szóval számoltak fel minden régi és új közösségi keretet, a társadalmi magatartásban bekövetkezett egy tragikus, s egészében máig föl nem oldódott hasadás. Az egyén unos-untalan szükségesnek látta fitogtatni az elképzelt nagy közösséghez való tartozását, belül azonban tömény individualizmus és didergő magány lett úrrá. Ez a skizofrénia vált a gátjává annak, hogy a szétrombolt közösségek helyett újak szerveződjenek. Néhány évvel később a hazai történelem olyan fordulatokat vett, melyek során a dezintegrációs folyamat azelőtt soha nem látott mértékben felerősödött. Tömegméretekben az emberek csak a konszolidáció éveiben kezdték érzékelni, hogy nyomás alól szabadulnak. Ez is nagyrészt az állampolgári biztonság helyreállításának volt köszönhető. De épp ez a biztonság keltette fel az emberekben az olyan hosszú időn át elnyomott, ám annál csillapíthatatlanabb igényt is, hogy végre saját anyagi gyarapodásukkal is törődjenek. Ez pedig az individualizálódás újabb hullámát indította el . . .

Elérkeztünk a hazai nagy lakótelepek születésének korszakába . . . Ezzel együtt a lakásszerzés központi életcéllá vált, lévén, hogy a lakás nálunk egyszerre életszükséglet és nagy értékű vagyontárgy. (A tanácsi bérlakás is jelentős értékek hordozójává lett, nemegyszer kiinduló forrása egy a hazai viszonyok között lehetségessé vált meggazdagodási folyamatnak.) Az ember és a dolog közötti viszony az emberek közötti kapcsolat rovására tombolja ki magát mindmáig. A lakótelepek népessége ráadásul kevert, előző lakhely, származás, végzettség, munkakör, jövedelem, életkor szerint tagolódik, egyetlen fal által elválasztott szomszédságba olyan családok kerülnek egymással, melyek közül korábban egyik sem tudott a másik létezéséről. „Manapság az ember nem lehet biztos abban, hogy ott éli le életét, ahol született" – jegyezte meg egyik riportalanyom, jelezvén, hogy e bizonytalansági tényező is szerepet játszik a kapcsolatok sorvadásában. Hozzáteszem, hogy minden dinamikus társadalomnak velejárója az egyéni életpályák tömegméretekben való kiszámíthatatlansága. Ám épp ennek kellene az embereket egymás iránt nyitottab-

bakká tenni . . . Felvetődhet a gyanú, hogy talán társadalmunk dinamizmusával van baj; a most felnövekvő és családot alapító nemzedék saját létalternatíváit a kelleténél sűrűbben érzi kényszerpályáknak, meg sem szerzett biztonságérzete arra készteti, hogy örökösen és görcsösen önmagára figyeljen, nem törődve másokkal.

Úgy tetszhet, kissé sommásan ítélkezem a lakótelepi emberről. Ennek veszélyét érzem, de azt is, hogy az általánosítás mellett jókora érveim vannak. Jelesül az a közismert jelenség, hogy a környezet egy idő után a saját képére formálja az embert. Ha a lakótelep szerves képződmény volna, akkor csak egyszerűen kölcsönösségről, visszahatásról beszélhetnénk. Csakhogy a lakótelepi hatás diktatórikus, a lakók általi beavatkozást nem tűri; teketória nélkül maga alá gyűri az embert. Ezért nemcsak a telep, hanem a lakója is uniformizált. Az átlaglakó nemcsak statisztikai számokkal leírható, azaz elvonatkoztatott jelenség, hanem két lábon járó valóság. Tipizált a lakás – beosztás és méret szerint egyaránt –, a bútor, az öltözködés, a táplálkozás, a napirend; miért éppen mindezek alanya, az ember volna a kivétel!? Mindezek következtében semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy egyik átlaglakó nem érdekli a másikat, s fordítva. Ugyanazt látja, s hallja szomszédja, ismerőse otthonában, mint a sajátjában.

Az emberi kapcsolatok az egymás iránti érdeklődés, vagyis az érdek mentén szövődnek, s bizony – bármennyire is szentségtörőnek tetsző a kijelentés – még a barátság is. Ebben az összefüggésben az érdeket persze nem kell lefokoznunk rideg, pláne anyagias számítássá, s ha az érdeket motiválja is az önzés, az nem feltétlenül azonos azzal a hitvány törekvéssel, mely a másik ember kihasználására irányul. Nos, a lakótelepi embert többnyire semmiféle érdek nem készteti arra, hogy lakótársaival ismerkedjék, barátkozzék. Egyik házbeli ismerősöm így kesereg: „Régi haverjaim sorra elmaradoznak. Jöhetnének persze, nyitva az ajtó előttük, de úgy gondolkodnak, s méltán, hogy mi keresnivalójuk van itt. Az ő hűtőszekrényükben is ugyanazok az italok találhatók, mint nálam. Közös témánk már nincs, legfeljebb a múlton rágódhatnánk. Ahhoz viszont egyikőnknek nincs kedve . . .”

A jelenség valójában összetettebb, s fölöttébb nyugtalanító folyamatot takar. Nemzedékek nőnek fel, s kerülnek ki nem csak az általános és középiskolákból is úgy, hogy nincs korszerű társalgási kultúrájuk. Gondolataikat, érzéseiket, sejtéseiket, élményeiket egyszerűen nem tudják jól megfogalmazni, egymás számára „fogyaszthatóvá tenni”. Azt kell hogy gondoljam, anyanyelvükön sem tudnak rendesen. Szókincsük csekély, összetettebb, árnyaltabb jelenség megvilágítására nem is nagyon alkalmas. Mindez persze mélyebben gyökerezik, a személyiség sivatagossá vált rétegeiben. Vajon a honi viccmesélés nagy népszerűsége nem abból fakad-e, hogy maga a vicc már régóta az univerzális társalgási témapótlék szerepét tölti be? Akárhány vendéglőben, presszóban látni fiatal párokat, nagyobb társasággá egybeverődve is, hogy hosszú félórákra közéjük telepszik a csend, a megkezdett társalgás el-elakad, a második-harmadik mondatnál kifullad. Isznak, hogy az alkohol gátlásaikat fel- és a nyelvüket megoldja, ám ettől nem válik igényesebbé a gondolkodás, sőt a beszélgetés színvonala oly mélyre száll, hogy azt már követni nem lehet és nem is érdemes.

Maradna a puszta vendégeskedés, a belefelejtkezés az evésbe-ivásba, ehhez azonban a lakótelepen igen mérsékelt anyagiak állnak rendelkezésre, de meg a hely sem elegendő a nagyobb számú vendég fogadásához. Némelyek kifejezetten óvni igyekeznek másoktól a verejtékkel megszerzett javakat. Akad fiatal pár, amelyik gyermeket azért nem hoz a

világra, hogy ily módon kímélje meg az elegáns szobagarnitúrát . . . Ebben az esetben már olyan nagyfokú a személyiség torzulása, hogy az emberiség önvédelmét kell látnom abban, ha az ilyen egyedek lemondanak az utódnemzésről. De ezt a torzulást – feltételezem – mégis csak külsődleges okok váltották ki, jelen esetben az a megterhelés, mely egy nem is túl igényes, tehát nem luxusszínvonalú berendezés előteremtésével jár együtt.

A többség saját rossz közérzetének keserű levében fő, aminek okai korántsem derengenek föl mindig teljes megvilágításban. Épp ezért a kétségbeesés diktálta kitörési kísérletekben is sok az irracionális elem. Ami a stresszhatások levezetését illeti, nem mindenki számára jelent megoldást a hobbi-föld, kényelmesebb és egyszerűbb, talán vonzóbb terepnek ígérkezik a kocsma – vagy még inkább az otthoni zugivás (a lakóteleppel szomszédos Mária-hegyben is jó néhány bögrecsárda „működik") –, a fiatalabb korosztály körében pedig az alkalmi szex-orgia, megfelelő hangulatvilágítással és magnózenével. A válás, ha nem is ritkább, de nem is sűrűbb, mint a város más részeiben; a közös anyagi tehervállalás nagy összetartó erő. Más a helyzet akkor, s erre rengeteg a példa, amikor az egybekelés kifejezetten a lakásszerzés érdekében történik. (Az egyik, nem túl nagy létszámú cég legutóbb a vállalati támogatást megszüntette, látván, hogy női alkalmazottai körében mily mértékben harapózott el a lakáshoz juttató „alkalmi házasságkötés". A kiebrudalt férjekből aztán újra csak lakásigénylők lettek.) Alig van lépcsőház, ahol egy-két egyedülállót ne lehetne találni, s ezek zöme nő. Legtöbbjük szenved a magánytól, s elhamarkodott módon létesítgetnek ideig-óráig tartó élettársi kapcsolatokat. Akad azonban olyan is közöttük, aki az egyedüllét kötetlenségében határozottan jól érzi magát, életmódját senkiével föl nem cserélné, partnereit maga válogatja és váltogatja. Életének langyos örömét az adja meg, hogy nem kell alkalmazkodnia senkihez. A lakótelepiek körében mintha sorvadóban lenne az alkalmazkodási készség. A civilizált ember számára lelki megterhelést jelent, ha olykor mégis alkalmazkodni kényszerül.

A gyermekkori neurózis már-már tömegméretű. Főleg ott, ahol több generáció él egy fedél alatt. Az öregek csöndet szeretnének, de ez nem könnyen megszerezhető lakótelepi vívmány. Leginkább csak úgy, ha a gyerekek – a lakáson kívül és belül – „takarékra" állítják magukat. Félő, hogy a gyermekkor örömeit is elsikkasztja a lakótelep. A serdülők speciális mozgási, sportolási igényeiről maguk a tervezők is megfeledkeztek. Leginkább ők ténferegnek idegenül a betontömbök között.

A lakótelepiek betegségének egyharmada közvetlenül idegi eredetű. Az idősebbek körében pusztít az infarktus és – az öngyilkosság. Leginkább attól félnek, hogy magukra maradnak. A lakótelep kedvez ugyan a magányos életmódnak, ám falai között gyötrőbb a magányérzet, mint bárhol másutt. Művi világban él az ember, önmagán kívül semmihez nincs köze, örökösen saját személyisége tükrében kénytelen szemlélni magát, s ez a letakarhatatlan, el nem dugható, kalapáccsal szét nem verhető tükör egy idő után rettenetes kísértetté tud válni. A lakótelepi ember félelme indokolt: a saját kísértetével lakik együtt.

Egy kísérleti felmérés

Vizsgálódásaimhoz egyszerű, 16–17 kérdésből álló kérdőívet szerkesztettem, korántsem azért, mintha hinnék e módszer mindenhatóságában – bár használatának vannak előnyös oldalai –, sokkal inkább az a cél vezérelt, hogy a kérdőív mintegy kulcsot adjon a kezembe a kapcsolatteremtéshez.

Feleségemmel azután körbeautóztuk a Széchenyi-várost, időnként megálltunk, ráböktünk egy-egy házra, hogy az ittlakók közül veszünk mintát: a koraesti órákban betérünk oda, ahol épp otthon vannak. Elismerem, hogy a módszer a tudományosság felől nézvést nem kifogástalan, ám eleve tudtam, hogy lehetőségeim nem nyújtanak bő alkalmat a szociológiai intézmény szerepének eljátszására. Új felfedezéseket eleve nem kívántam tenni, sejtelmeimet szerettem volna kissé körvonalazottabban érzékelni... És ami a legfontosabb: hogy a kérdőív megnyissa előttem a „zárt ajtókat".

Falun nőttem fel, paraszti környezetben, s már gyerekfejjel olyan érzésem volt, akárhány portára benyithatnék minden magyarázkodás nélkül, ha akarnék... Ok nélkül ugyan a falusi sem megy a legjobb cimborájához sem, ám az okok, vagy csak a nyilvánvaló ürügyek változata rendkívül nagy. A hagyományos értelemben vett falusi ember élete nyitott a saját közössége felé. Takargatnivalója e körön belül nincs, hiszen úgyis tudnak róla minden lényegeset. Azt pedig, hogy bárki is bárkinek terhére legyen, évszázadok alatt kijegecesedett viselkedési normák akadályozzák meg. A falusiak a nemkívánatos társaságtól olyképpen tudnak megszabadulni, hogy a másikat hajszálnyira sem sértik önérzetükben. A kódolt jelek egyezményesek, azokat mindenki érti, aki e kultúrának részese.

Falusi és tanyasi portára aggály nélkül nyitok be mindmáig – legfeljebb a szabadon tartott kutyák intenek óvatosságra –, ám a telepi lakás ajtaja előtt úgy érzem magam, mintha egy hegyet kellene elmozdítanom. Minden idegszálam lemerevedik, s kérdőjelbe rándul: mi jogon merem én zavarni mások nyugalmát. S a találgatás: betolakodásom fogadtatása mennyire lesz jeges, elutasító, de legalábbis értetlen. Tudom előre, hogy zavart és bizalmatlan szempár szegeződik rám, kékfénybeli betörőt, szélhámost látnak bennem; jövetelem célját az ajtó előtt kell eldadognom, s bízvást számíthatok arra, hogy utána még feltesznek két-három keresztkérdést, mielőtt nagy kegyesen bebocsáttatást nyerek. És a furcsán zavaró az, hogy szóról szóra minden úgy történik, ahogyan elképzelem.

Végül is a kérdőív alig-alig oldja a szorongásom. Használható kulccsá vált a lakásokhoz, ám nem a lelkekhez. Azok többnyire zárva maradtak... Mégsem tűnt haszontalannak a felmérés, meggyőződhettem, hogy a lakóhely nem az emberiség megváltása felé vezető út mentén helyezkedik el. Az uniformizáltság, a szűkösség, a sivárság képei fogadtak bennünket, egymástól alig eltérő változatokban. Fáradt, egykedvű válaszok; igyekeztünk senkinek nem lenni terhére, ezért a kérdőíves kérdezz–felelek játékon túl érdeklődést csak ott tanúsítottunk, ahol az otthoniak maguk is igényelték a közvetlenebb emberi hangot. Az ilyen helyet fél kezünkön megszámolhattuk.

A több napos koraesti házalással kettőnknek összesen 156 kérdőívet sikerült kitöltenünk. Ez nyilvánvalóan ugyanannyi családot jelent – legalábbis a statisztika szerint, mert számosan voltak egyedülállóak is a mintánkban. Más megfogalmazásban: 156 lakásban jártunk, összesen 284 felnőttnek, illetve keresőnek minősülő személyt faggattunk ki; mondhatnám, hogy ennyi férjet és feleséget, mégsem mondhatom, mert a magánosok száma 28 volt. Zömmel nők – „természetesen". A mintabeli arányból nem kívánok messzemenő következtetést levonni, többen azonban, akiknek tapasztalataimat elújságoltam, úgy vélekedtek, hogy a valóságos arány ennél alighanem nagyobb. Mintánk tehát e tekintetben torzít, vagy ha úgy tetszik, szépít.

Izgalmasabb azonban, hogy mit mutat a foglalkozás szerinti megoszlás. Rövid tűnődés után arra a következtetésre jutottam, hogy nem ragaszkodom a hivatalos kategorizálások

egyikéhez sem, termékenyebbnek ígérkezik a tapasztalati úton való csoportosítás; a lényeg persze az, hogy minél hívebb legyen a társadalmi keresztmetszetről előhívható kép. (A jobbfajta hivatalos csoportosítások is figyelemmel vannak a használhatóságra és a továbbgondolhatóságra.)

A 284 személy közül munkásnak minősülnek 78-an. A paraszti kategória a mintában elő sem fordult, összlakótelepi viszonylatban is csak kuriózumként lelhető fel, elhanyagolhatóan csekély számban. Érdekes viszont, hogy a mintabeli munkások között feltűnően sok a gépkocsivezető, s még e sorok írása közben is fogva tart a kétely, hogy a hivatásos sofőrök – legalábbis a személygépkocsi-vezetők – besorolása nem volna-e indokoltabb az alkalmazottak közé.

Külön csoportosítottam a szolgáltatásban dolgozókat. Ezeket a mintában 26 személy képviseli; a csaknem egytizedes arány végül is nem elhanyagolandó. Bár a kétkezi munkavégzés az e kategóriához tartozókat is jellemzi; hagyományos értelemben vett munkásoknak nem nevezhetők. Az értelmiségiek összesen 40-en vannak. Meglehetősen számosan találhatók meg közöttük a pedagógusok és a tervezők, vagyis az olyan intellektuel kategóriához tartozók, melyek viszonylag legtávolabb állnak az ún. „szabad értelmiségi" jellegtől, s inkább az alkalmazotti attitűdhöz közelítenek. Van továbbá 18 nyugdíjas, valamint 24 „egyéb" ez utóbbihoz számítottam a háztartásbelieken kívül azokat a gyes-en lévő fiatal mamákat, akik még rendelkeznek annyi ép ösztönnel, hogy a fő hivatásuknak az anyaságot tekintsék.

A mintabeli több mint egyharmadrész – összesen 98 személy – az alkalmazotti kategóriához tartozik. Megvallom, némiképp a kizárásos módszerrel kerültek e csoportba az idesoroltak; tehát aki nem munkás, nem szolgáltató, nem értelmiségi, az leginkább alkalmazottnak minősül. Közéjük soroltam továbbá a minden rendű s rangú középszintű vezetőket – a művezetőktől és a nyilvánvaló értelmiségiektől eltekintve.

Számomra a legsokatmondóbb a telepi lakók körében az alkalmazottaknak ez a feltűnően nagy aránya. Azokról van itt szó, akik a társadalmi munkamegosztásban a meghatározhatatlannak tetsző, közbülső helyeket foglalják el, munkájuk feltétlenül improduktív, s szelleminek csak annyiban minősül, hogy nem nevezhető fizikainak, ám abból teljességgel hiányoznak az intellektuális elemek – mivelhogy azokra szükség nincs is. Egészében véve ez a réteg alacsony jövedelmű, s ami legalább ilyen fontos: életnívója lényeges emelkedésére semmi kilátása sincs. „Nincsenek pótolhatatlan emberek" – mondják mind gyakrabban a technokraták, s ha ez a kijelentés áll a munkásra, áll az értelmiségire, ezerszeresen vonatkozik az alkalmazottakra. A munkás, szaktudása birtokában – kellő minőségi színvonal esetén – a társadalmi emelkedés reményében cserélhet munkahelyet, s valamennyire is szerencsés esetben feltételeket szabhat (végül is a hatalmon lévő osztályhoz tartozik), az értelmiségi szelleme öntörvényű és független, azaz manipulálatlan pályákat követ, a kisvállalkozó anyagilag hozhatja magát olyan helyzetbe, hogy mentesüljön az egzisztenciális kiszolgáltatottság alól. Mindezek a lehetőségek azonban az alkalmazottak előtt zárva maradnak; az elnevezésből adódóan egész életük a folytonos alkalmazkodásban telik el. A legkiszolgáltatottabb emberfajta; teljes személyiségével beépül a társadalmi hierarchiába. Amorf és ugyanakkor a legjobban formálható, sokféle célra fölhasználható – az alkalmazott a társadalmi piramis kötőanyaga. Ami egyedeit illeti: görcsösen ragaszkodik posztjához, s tele van szorongásokkal, mivelhogy tudatában van pótolhatóságának. Ha telepi lakos válik belőle, e tulajdonsága csak hatványozódik; kiszol-

gáltatottsága tudatát a hónapról hónapra jelentkező lakástörlesztés és rezsi a maximális mértékig fokozza. Élete szabályos, már-már szabványszerű rendben folydogál, hiszen a legkisebb kisiklás is anyagilag hozza lehetetlen helyzetbe. Az élet beszabályozott nyomvonalát legföljebb csak a neurózis aknái teszik kiszámíthatatlanná.

Nyomon követni az alkalmazotti réteg feltöltődését és újratermelődését – izgalmas és érdekfeszítő szociográfiai vállalkozás lehetne. Ezúttal csak azt a sejtésemet rögzíthetem, hogy az alkalmazotti lét egykönnyen szemlélheti önmagát holmi hamis optikán keresztül, fölkeltheti az egyénben a státuszbeliség illúzióját; a kiszolgáltatottság egy más nézőpontból védettségnek is tetszhet. A közbülső helyzet némi szépítéssel központinak is átminősíthető; az alkalmazott a periféria felé elhelyezkedőnek látja a parasztot, a munkást és az értelmiségit. Nagy tehát az esélye annak, hogy utódaiból is alkalmazottak lesznek. De könnyen válik a szóban forgó embertípus azokból a munkás- és parasztfiatalokból is, akik osztályukból kiválva óhajtanak „emelkedni", ám a tehetség felhajtó ereje kisebb annál, hogy értelmiségiekké váljanak. Az ún. tanyai kollégiumoknak a jelzett folyamatban betöltött szerepe meglehetősen kétes értékű. A diákotthon a tanyasi gyereket leszoktatja a paraszti munkáról, szülői felügyelet híján leszokik a tanulásról is, eredendő környezete sem képesíti arra, hogy értelmiségivé váljék; a bezártságot, kiváltképp az üzemi fegyelmet nehezen viseli el, munkás sem lesz belőle tehát. Egyedül az alkalmazotti pálya áll nyitva előtte. Életerejében redukálódván válik telepi lakossá az összkomfort bűvöletében.

Tudakolta a kérdőív azt is, hogy ki mennyit várt a lakásra. Természetszerűleg az összesítés itt már a családokat veszi alapul. Huszonhat családnak semennyit sem kellett várnia, ezek legtöbbje szanálás útján jutott lakáshoz, voltak néhányan, akik készpénzért. Minőségi cserében 16-an részesültek. Öt évnél rövidebb ideig várakoztak 69-en, 5–10 évet vártak 36-an, s 9-en voltak, akik a kiutalást megelőzően több mint egy évtizeddel adták be a lakáskérelmet. Ez utóbbiak túlnyomó része – a férj és a feleség is – alacsony bérkategóriában foglalkoztatott munkás.

Kísérletet tettem arra, hogy a kérdőív segítségével a jövedelmi helyzetről is meglehetősen pontos képet kapjunk. Mivelhogy azonban szerepelt olyan kérdés is, hogy mennyit költenek havonta a lakásra, utóbb már nem annyira a jövedelem érdekelt, inkább az, hogy mi marad belőle megélhetésre. S ekkor kiderült, hogy a pontosság érvényesítése kisebb-nagyobb akadályokba ütközik. Azt korábban is tudtam, hogy az emberek, ha jövedelmi viszonyaik felől érdeklődnek, hajlamosak az összeg kikerekítésére, s karaktertől függ, hogy lefelé vagy fölfelé. Mozgóbér esetén ez nem is igen történhet másként, de még a fix fizetés kiszámítása is egyre bonyolultabb, lévén, hogy a társadalombiztosítási járulék progresszív, másrészt pár év óta a fizetéshez hozzászámítódik holmi fűtési meg élelmezési pótlék. Az már jobban meglepett, hogy a kérdezettek a törlesztéseket és az egyéb költségeket illetően is mennyire bizonytalanok voltak. A kiadásokba minden olyan költséget beszámíttattam, ami a lakásra fordítódik, tehát a törlesztést (tanácsi lakás esetén a lakbért), a fűtést, a meleg vizet, közös költséget, a villanyt, a gázt. Egyazon lépcsőházban, egyazon típusú és nagyságú lakások esetén is több száz forintos eltérések mutatkoztak. A kiadások házi „könyvelésével" sehol nem foglalkoztak – mint teszi azt korábban emlegetett riportalanyom –, feltehetően azért nem, mert a terhek nyomasztó volta pszichikailag ezzel csak fokozódna. Gondjai ellen az ember védekezhet úgy is, hogy azokat nem tartja számon.

Az érdekelt tehát, hogy mi marad megélhetésre. Ezért a lakásra fordított összeget mindenütt levontam az összjövedelemből. (Ez utóbbihoz hozzászámíttattam mindenfajta pénzt, ami a családhoz befolyik, tehát alkalmasint a gyes-t is, meg a családi pótlékot is, s persze mindenfajta mellékjövedelmet. Mellékállást mindössze hét helyen jegyezhettünk fel . . .) Az így kapott összeget osztottam azután a családtagok számával. Kiszámítottam a minta átlagát, eszerint egy személynek – miután a család a lakással kapcsolatos kiadásokat rendezte – 1637 forintból kell megélnie. Táplálkoznia, ruházkodnia, művelődnie s netán szórakoznia. A szóródás persze meglehetősen nagy. Összesen harmincegy család van, ahol az egy személyre vonatkoztatott – hadd nevezzem így – nettó megélhetési költség kétezer forint felett van. Ezek túlnyomórészt egyedülállóak vagy gyerek nélküliek, esetleg egy gyereket nevelnek. E nagyobb jövedelmű családok között nyolc kétgyerekes található, ám kiderül, hogy a kettő közül legalább az egyik már kereső. A mellékjövedelemhez jutók is leginkább e jobbmódú családok között találhatók. Ugyancsak 31 azon családoknak a száma, ahol a nettó megélhetési költség nem éri el az ezer forintot. Miként az előző csoport, ez is a legváltozatosabb foglalkozási kategóriákhoz tartozókból tevődik össze. Még orvos is akad, ahol a megélhetési költség személyenként 775 forint, noha a család rendelkezik egy Lada személyautóval is.

Ide tartozik, hogy mintánkban a szülők átlagos életkora 37 év. Kimutatható összesen 216 olyan gyermek, aki a szülőkkel lakik, túlnyomórészt mint eltartott s csekély számban már mint kereső. Családonként statisztikailag átlag 1,39 gyerek található. A szociálpolitikai kedvezmény hatására az összkép némi javulására van kilátás.

Az egzisztenciális, vagy ha úgy tetszik, a vagyoni helyzet mutatója, miszerint 51 családnak autója, 5-nek üdülője és 17-nek hobbitelke van. (Természetesen az üdülővel vagy netán a hobbival rendelkező családok többnyire autótulajdonosok is. Akadnak elgondolkoztatóan ellentmondásos esetek is, mint pl. a maszek gumijavító, aki a 200 ezret érő üdülő és a Ford Taunus birtokában bevallott összesen 2400 forint havi jövedelmet.)

Mostani lakásukat tekintve mivel elégedettek a leginkább? – meglehet, rosszul tettük fel a kérdést, mivel 59-en válasz nélkül hagyták, s közülük sokan meg is jegyezték, nem értik, miről lehet szó. A többség azért mégis megértette, mire lehetünk kíváncsiak, s értékítélete szerint meg is adta a választ. Négyen azt válaszolták, hogy semmivel sem elégedettek. Nyolcan azt, hogy elégedettségük forrása: egyáltalán van hol lakniuk. 13-an általánosságban elégedettek. Három családban a környezetet ítélték szépnek, kulturáltnak; további egy családban az elégedettségre az ad okot, hogy közel az iskola, az óvoda, az üzlet, sőt a munkahely is. A komforttal s nagynéha még a tágassággal összesen 68 helyen voltak elégedettek.

Ellenkérdésként megfogalmaztuk: mivel elégedettek a legkevésbé? Érdekes, hogy ez a kérdés sokkal kisebb mértékben találkozott értetlenséggel, mint az előző: összesen 16-an hagyták válasz nélkül. 26-an a nagyságot, 30-an a beosztást, 24-en a kivitelezés hiányait jelölték meg az elégedetlenség fő okaként. 12-en a környezeti anomáliákra, 22-en a komfort hiányaira („rossz a fűtés", „nincs lift", „mikor lesz már telefon? "), 15-en a zajra hivatkoztak. Négyen szóvá tették, hogy sokba kerül a lakás, heten pedig a szomszédságra panaszkodtak.

Nem vágyképekre, hanem tényleges aspirációkra, s azok realizálhatóságára voltunk kíváncsiak, amikor megkérdeztük: terveik szerint meddig maradnak a lakásban? Választ 28 családban nem kaptunk. Végleg maradni szándékoznak 36-an, beláthatatlan ideig

37-en. (A két kategória között az árnyalatnyinál talán valamelyest nagyobb a különbség; a végleg maradó vagy tökéletesen elégedett vagy fatalista, a beláthatatlan ideig maradó nyitva hagyja az elköltözés lehetőségét, ha annak esélye mégoly minimális is.) Tíz évnél hosszabb ideig maradnak 8-an, ám 36 azon családoknak a száma, amelyik tíz éven belül óhajt elköltözni a lakásból, s egyúttal – mint kérdezés nélkül a legtöbb helyen hozzátették – a lakótelepről is. Hárman olyan választ adtak, hogy maradnak addig, amíg elegendő pénzt sikerül összegyűjteniük a továbbköltözéshez. (A lakótelepiekre sokszorosan vonatkozik a régi és közismert mondás: Ahány költözés, annyi lerongyolódás.) Nyugdíjas korukig négyen szándékozzák meglakni mostani lakásukat, s ugyancsak négyen kifejezett, de időponttól elvonatkoztatott óhajt fogalmaztak meg, miszerint szeretnének elköltözni.

Utoljára hagytuk a kérdést: Ha választásuk nem függene az anyagiaktól, milyen lakást választanának? E kérdéssel nem csupán a fantázia szárnyalását, de a körvonalazható vágyképeket is szerettük volna tetten érni. Olykor ez túlságosan sikerült: egy holdas park közepén álló kétszintes villa – alagsori fotocellás garázzsal, tetején úszómedencével – ködlött fel néhány helyen a lakótelepi álmokban. A túlnyomó többség jóval szerényebben, ám félreérthetetlenül jelölte meg vágyát a különálló kertes családi ház hangsúlyozásával. A lakótelepiek álmainak netovábbja az, hogy majdan kertvárosi lakosok legyenek. Igencsak mélyen gyökerezhet ez az álom, mivel azok közül is, akik az előző kérdésre úgy válaszoltak, hogy véglegesen maradnak, összesen 24-en vágyakoznak kertes családi otthonra. Ebből pedig az következik, hogy a végleg maradni szándékozók kétharmada nem a lakótelepnek, hanem csak a realitásoknak a híve.

A 156 kérdőív közül összesen 41-en található olyan értelmű válasz, hogy minden körülmények között a telepi lakást részesítenék előnyben. E kisebb csoport összetételét tanulmányoztam tüzetesebben. Kiderült, hogy a 41 közül 10 egyedülálló. (Nem egészen indokolatlan az az egyébként túlzó megfogalmazás, miszerint a lakótelepet az egyedüllállóaknak találták ki, vagyis az önmagát kihalásra ítélő emberfajtának.) A többiek túlnyomórészt nyugdíjasok vagy olyan családok, ahol legalább az egyik kereső alkalmazott, esetleg a szolgáltató szektorban dolgozik. Munkás és értelmiségi e csoportban csak mutatóban található.

Újfent hangsúlyozom: e felmérési kísérlet, netán csak próbálkozás nem alkalmas arra, hogy abból messzemenő tanulságokat vonjunk le. Legföljebb a vágyképek és a realitások ütköztetésének kisded színtereként fogadható el; ha van értéke, az csak jelzésérték. Az ég aljáig felmagasodó irdatlan betonfalakat látva szerte az országban kedvünk támadhat föltenni a drámai kérdést: Quo vadis, homo? – ám szükséges laknunk a már felhúzott falak között, s mi több, be is kell ott rendezkednünk. Annak tudakolásához viszont, hogy merre is haladjunk, tényleg nem a falakat kell faggatnunk, hanem lakóját, az embert. Egyelőre még szerves lények vagyunk, s így organikus környezet híján soha nem ismert veszedelmek leselkednek ránk.

Lehetséges, hogy e veszélyérzetet fogalmazta meg a maga módján az a 37 éves gépkocsivezető, aki felmérésünk során így vélekedett a lakótelepről, a telepi lakásról: „Ezt megszokni nem, ebbe csak beletörődni lehet . . .”

SOMORJAI ILDIKÓ–TAUSZ KATALIN

A BÉRES CSALÁD (1930–1980)

Bevezetés

Tanulmányunk tárgya egyetlen kiterjedt tiszaigari család bemutatása. Annak feltérképezésére teszünk kísérletet, hogy egy család három nemzedékének életútja miként reprezentálja ötven év magyar történelmét, illetve a társadalmi történések mikrofolyamatai hogyan jelölik ki az egyéni élet mozgásterének határpontjait.

Egyetlen család a maga egyediségében nem választható el a társadalmi általánoshoz fűződő viszonyától. Egy család leírása, ha mégoly népes is, önmagában nem alkalmas makrotársadalmi törvényszerűségekkel kapcsolatban megfogalmazott hipotézisek bizonyítására; mégis, egy család is sokat mondhat e törvényszerűségek működésének belső természetéről.

Arra voltunk kíváncsiak, a paraszti altársadalom egy csoportjának hogyan változott öt évtized alatt az élete, egy uradalmi cseléd család miképp fogadta az 1945-ös fordulat következtében létrejött új helyzetet, miféle értékek, normák szerint szervezte meg ekkor életét, milyen célokat fogalmazott és valósított meg a maga és a következő nemzedékek számára. Végül is az a kérdés izgat leginkább bennünket, hogy az a társadalmi réteg, amely 1945 előtt bízvást volt parasztinak nevezhető, vajon megkülönböztető jegyekkel bíró altársadalom-e napjainkban is a társadalmi test egészén belül; vajon a lezajlott mobilitási folyamatok, változások egy újfajta parasztság (esetleg utóparasztság) létrejöttéhez vezettek-e, vagy a parasztság egyre inkább feloldódik másfajta rétegekben – azaz: olyan történések zajlanak, amelyek a parasztság megszűnéséhez vezetnek.

E kérdések megválaszolásához, úgy véljük, makroszintű vizsgálódásokkal nem lehet eljutni, felderítésükhöz finom elemzés szükséges. Éppen ezért mélyinterjúkat készítettünk a család minden egyes tagjával; strukturált kérdőívet használtunk bizonyos kemény adatok felderítésére; alkalmaztuk a résztvevő megfigyelés módszerét és mindezt kiegészítettük az interjúszituációkat kísérő jelenségek részletes leírásával, pontos kutatási napló vezetésével.

Így született meg e tanulmány, mely az alkalmazott adatfelvételi technikák képlékenysége miatt néhol szubjektív hangvételre, szociografikus leírásra csábított bennünket.

„Később aztán a hadjárat után már jobb volt . . ."
(Az első nemzedék)

Béres József és Sebő Mária 1930-ban kötött házasságot Tiszaigaron. Az igari szegényparasztság két csoportjában gyökerezett ez a házasság: két csoport szokásai, értékrendje, normái fonódtak így össze.

Béres József cseléd-gulyás családból származott, szülei különböző, Igar-környéki uradalmakban szolgáltak. Már édesapja is rideg tartású marhákat gondozott, tavasztól őszig, hat hónapon át családjától távol élt. A pásztorember erősen kötődött foglalkozásához, az állatokhoz, nemigen fordult elő, hogy – ha tehette is – földet vásárolt volna. Béres József szülei mégis hat hold földhöz jutottak. Ez sem volt azonban ahhoz elegendő, hogy három gyermeküket önálló létalaphoz juttassák, s így Béres Józsefnek házasságkötése után saját lábára kellett állnia. Mit is kapott így örökségül? Nemzedékek során felhalmozódott speciális szakértelem volt a legtöbb, amit szülei juttatni tudtak fiuknak. A pásztorok életmódja elütött nemcsak a faluban élő parasztokétól, de más, „helyhez kötött" munkát végző cselédekétől is. A szilajpásztorok gazdaságának irányítója az asszony lett. Ő tervezte meg a kommenciós földön a gazdálkodást, ő értékesítette a piacon, amit a gyerekszájaktól meg lehetett vonni, ő osztotta be a jövedelmet, irányította a cselédeknél oly gyakorian népes gyerekmunkacsapatot. A cselédasszonyok találékonyságán, pénzzel bánni tudásán, takarékosságán múlott nagyrészt, hogy a család mire tudott jutni.

Sebő Mária szülei dohánytermesztéssel foglalkoztak Széky Péter, az egyik igari birtokos Nagylaposon levő földjein. A dohányosok (ahogy Igaron mondják: a „kukások") munkája is különleges szakértelmet igényelt és kemény, egészségre ártalmas munkát. Sebőék három holdon felesbérletben dolgoztak: életük lényeges vonásokban különbözött a cselédekétől. A legfontosabb eltérés az volt, hogy ők önállóan munkálkodtak: maguk osztották be idejüket, irányították a termelést, megtanulták a piaci értékesítés fortélyait is. Erősen érdekeltek voltak abban, hogy munkájuk minél hatékonyabb legyen, hisz jövedelmük közvetlenül függött ettől. Az efféle párholdas kisbérlőket mindig a vállalkozói szellem sarkallta: minél többet kihozni a földből, hogy azután, apránként, újabb darabka földet lehessen hozzáfogni, később saját földet, portát is vásárolni. Ők nem a „puszták népe" lassan mozduló, biztonságra törekvő, mindig felfelé sandító, fejüket meghajtó emberei. Lányukat házasságkötése után a kisgazdaság nem tudta befogadni, hely sem igen volt a népes család tanyájában, s a föld munkaerőigényét a többi gyerek bőven ki tudta elégíteni.

A két fiatal választásába nem szóltak bele a szülők. A tanyán élő cseléd családoknál nem a „föld a földdel házasodjék" elve érvényesült, inkább a fiatalok közötti személyes rokonszenv döntött.

„Ismertük itt egymást a vidéken, szép ember volt az uram, aztán hamar megszerettük egymást"

– mondta Sebő Mária választásáról. Mivel a házasságkötéskor nem tudtak egyikük szüleihez sem költözni, ahonnan eljárhattak volna részes aratónak, summásnak vagy napszámosnak, maradt a cselédlét mint egyetlen lehetőség.

Az igari határ nagy része egy család, a Székyek kezén volt. Ők nyújtották a falu nincstelenjei számára a fő megélhetést: az uradalom az állandó munkásokon kívül napszámosokat, aratókat, szőlőmunkásokat is foglalkoztatott. Béres Józsefet is a Székyek fogadták fel gulyásnak. Lakáshoz is jutott így a fiatal pár: a falutól hat kilométerre szoba-konyha-kamrás tanyát kaptak. Itt, a tanyán született legidősebb két gyermekük, József és Mária. 1934-ben új helyre költözött az immáron négytagú Béres család: főként a szabadabb jószágtartás miatt a szomszédos kettősi rész 200 holdas birtokosához, Herring Jánoshoz szegődtek kondásnak.

Nyolc évig dolgoztak Béresék a kettősi birtokon, de azután újra tovább kellett állniuk. Herring János halála után fia bérlőnek adta ki a gazdaságot, aki hol fizetett, hol meg nem. Béres József nem vállalta a bizonytalanságot, nem is vállalhatta, hisz nagy családot tartott el. Elszegődött inkább községi gulyásnak. Szerencse, hogy költözniök sem kellett, megmaradhattak a régi tanyában.

Béres Józsefnek és feleségének 1943-tól, Pál fiuk megszületése után már hat gyermek megélhetéséről kellett gondoskodniok. Béres József teremtette elő a család megélhetésének alapjait, s felesége próbált még valami kicsit hozzárakni. Tehenet, süldőket, aprójószágot tartottak, s ebből az ügyes gazdasszony mindig tudott valamit értékesíteni. A tejet a tejcsarnokba hordta a faluba, eladni. Bejárt a tojással, túróval, vajjal Tiszafüredre, 11 kilométerre piacolni. De hiába volt az igyekezet: ha – ugyan szegényesen – megéltek is, többre nem gondolhattak.

„Ennivaló mindig volt. Fejtünk, tehén kettő is volt, három disznót öltünk. Pénz az nem volt. Éhezni sohase éheztünk, de a cipő meg a ruha már bajosabb volt. Az is volt, hogy télen rongyot kötöttem a lábamra, aztán úgy mentem fejni . . ."

Az életkörülmények meghatározták a gyerekek lehetőségeit, későbbi életüket is. A nagyobbak, a távolság és a kevés cipő miatt, nem végeztek három osztálynál többet; lényegileg a mindennapi életvezetéshez szükséges írás-olvasás-számolási készségeket szerezték csak meg, de a negyediknek született Boldizsár is befejezte a tanulást az ötödik osztály után. A parasztcsaládoktól eltérően formálódott Béreséknél a gyerekek szocializációja, hiszen az apa a ridegtartás miatt hónapokig kinn élt a Hortobágyon, csak egy-egy napra volt otthon. A mama, mihelyst a gyermekágyból fel tudott kelni, ment a kukoricaföldre, veteményesbe kapálni. Reggel ellátta a kicsinyeket, kiporciózta a napi kenyéradagot és indult a dolga után. A legidősebb fiú a ház körüli munkákban segédkezett, de ahogy kimaradt az iskolából, az apja mellett nevelődött, segített az állatokat legeltetni, gondozni. A legidősebb lány látta el az apróbb gyerekeket, vezette a háztartást.

A szülői örökséget Béres József és Sebő Mária jól kamatoztatta. Béres József megbecsült munkás hírében állt, tudott – ha akart – munkahelyet változtatni, ráadásul nagyobb költözés nélkül, hisz szűk körben mozgott csak; három munkahelye egymás szomszédságában volt. Sebő Mária erősen kézben tartotta a családi gazdaságot. Talpraesettsége, találékonysága a megélhetés biztosításán túl mindig valami kis többletet is hozott. A sok apró gyerek mellett ekkor még nagyobb vágyaik nem lehettek: a mindennapokra kellett elsősorban gondolniok. A cseléd családok csak sokéves szívós munkával tudtak – ha a gyerekek közül voltak már, akik hazakerestek – félrerakni, saját házat, némi földet vásárolni. A Béresék házasságkötése óta eltelt néhány év erre még nem volt elegendő. Ám az 1945-ös fordulat meggyorsította e folyamatot.

* * *

Tiszaigaron, az országos rendnek megfelelően, a már meglévő földtulajdon nagysága és a családnagyság függvényében került a föld kiosztásra. A Béres család tíz hold földhöz jutott, lakóhelyéhez közel, a kettősi részen, egy tagban, s így nekiláthattak az önálló gazdálkodásnak.

„A háború itt nem járt valami nagy zajjal, mi megmaradtunk ott a tanyán; az uraság elment, de hát még senki nem tudta biztosan, hogy mi lesz, csak az volt biztos, hogy élelemre akkor is szükség lesz, és dolgozni mindenkinek kell – hát csináltuk mi is a dolgunkat."

Béresék előnyösebb helyzetben kezdhettek a gazdálkodói életnek, mint általában az igari cselédek. Többségüknek nem volt felszerelése, igaereje, vetőmagja, takarmánya az állatoknak, saját háza, gazdasági épületei. A tanyákon élő cselédek legtöbbje a földosztást követően házépítésbe fogott a kiosztott házhelyeken, az uraságiból elvett bontási anyag felhasználásával. Béresék megmaradtak a tanyájukban, energiájukat a gazdaság beindítására összpontosították. A föld közelsége kedvező volt a gazdálkodás hatékonysága szempontjából, de a falutól távol eső tanyai lakás megőrizte a család falusi közélettől való elszigeteltségét. Megnőtt természetesen a mozgási szabadság az uraságtól való függés megszűntével, de a faluba csak okkal – vásárolni, hivatalos ügyeket intézni, a tejet leadni – jártak be Béresék. A föld megműveléséhez szükséges igaerővel rendelkeztek: egy kóbor lovat fogtak, feljavították és a szomszédjuk lovával párba fogva munkálták a földeket. Két tehenet is sikerült megmenteniök „a hadjárat alatt", ezeket is, ha a szükség úgy kívánta, be lehetett fogni. Szerszámokat is, mint afféle tűzhöz közeliek, ügyesen szereztek – volt minden az uraságiak színekben bőven, aki élelmesebb volt, hozzájuthatott a javához könnyen.

A kapott földön gondosan elrendezett terv szerint gazdálkodtak; megtermesztették a család önellátásához szükséges terményeket, sőt árutermelésre is berendezkedtek: állatokat tartottak és Sebő Mária a szülői házban eltanultakat is hasznosítani kezdte, dohányt is ültettek. Jól érvényesült az olajozottan működő családi munkaszervezet, melyben a két felnőtt munkáján kívül már négy gyerek munkájára is számíthattak. Még két gyermekük született és az ekkor már tízfős család jól működő termelői közösséggé alakult.

A családszerkezeti modell nem változott meg Béreséknél a földosztást megelőzőekhez képest. A néprajzi irodalomban több helyütt is kitűnően leírt gazda-szerepet Béres József a kiosztott földön, saját családi gazdaságában sem töltötte be. Nem változtatott munkáján, továbbra is a községi gulya gondozója maradt, s addigi életformája is megőrződött. Így Sebő Mária, a gazdasszony lett és maradt a család életének, munkaszervezetének irányítója.

Béres József hozta haza a család „kommencióját". Fizetésül terményt kapott munkájáért, saját jószágát is a közös takarmányból látta el. Józsi, a legidősebb fiú, hol az apja mellett dolgozott, hol napszámba járt, s így kiegészítette az apja által hazahozott, majdan forgatható, befektethető szabad pénzösszeget. A gazdasszony végezte a földművelés javát – férje csak a szántásban segített –, ő gondozta az állatokat otthon és ő értékesítette a fölösleges terményeket is. A legidősebb lány továbbra is főként a kisebbekkel foglalkozott, a többiek pedig életkoruk, testi erejük függvényében sorban bekapcsolódtak a családi gazdaság különféle munkafolyamataiba.

A közös erőfeszítések első kézzel fogható eredménye 1950-re lett meg: a faluban házat vásároltak. Érdemes elidőzni egy pillanatra a házhoz jutás módjánál: az általánosan megszokottól eltérően nem maguk építkeztek, hanem akkoriban nem is kis pénznek számító összegért, 35 000 forintért házat vásároltak. Az itt először tetten érhető gazdálkodási stratégia életükben a továbbiakban is fellelhető, sőt meghatározó lett. A paraszti családokban, de még inkább a volt nincsteleknél, így a cselédeknél is, egyfajta kényszer-

szülte önkizsákmányolásra épült a család gyarapodása, melynek tengelyében az az elgondolás állt, hogy amit csak lehet, saját munkával kell előteremteni s minél kevesebb pénzt kell kiadni. Így a család munkaereje nem feltétlenül a legjobban „jövedelmező" helyre került befektetésre; aki például házat épített, az a családi munkaerőnek legalábbis egy részét kénytelen volt kivonni a gazdálkodás más területeiről. Sebő Mária pénzhez való viszonya már kisbérlő családjából hozott értékei alapján is másként alakult. Ő amellett a nagyon is hatékonynak mutatkozó alternatíva mellett döntött, hogy a gyerekek munkaerejét leghatékonyabban az állattartásra, piacozásra berendezkedett családi gazdaságban tudja hasznosítani; pénzt gyűjtött és azután vásárolt. Utolsóként költöztek be Béresék a tanyáról, házukat nem sokkal később le is bontották.

A falu központjában lévő tapasztott padlójú vályogház két szobájában szűkösen fért el a tíztagú család, a család életminősége mégis sokat javult és a javulás párosult a „magunkéban vagyunk" boldog tudatával is.

„Nehéz volt a gyerekekkel, de ott a tanyán azért csend volt. Aztán meg 1945-ben kiosztottak nekünk tíz hold földet egyben, azt kezdtünk dolgozni. (. . .) Jól megvoltunk azokban az években, volt csikó is, meg hát úgy nézett ki, hogy egyenesben vagyunk. Aztán egyszer meg, ez már 50-ben volt, megy ki az uram, hát ott van a földön két ember traktorral. Kérdezi őket, hogy mit csinálnak, mondják neki, hogy szántanak, mert ezt a földet már elvették, már nem az övé. Később aztán adtak helyette másikat, de az már nem volt olyan jó föld, meg két tagban is adták. Akkor már nekünk is be kellett lépni a téeszbe. A csikókat eladtuk, meg eladtunk mindent, ezt meg bevették."

Így 1950-ben Béreséket is elérte az erőltetett téesz-szervezés utolsó hulláma. 1949. december 21-én, Sztálin hetvenedik születésnapjának tiszteletére alakult meg 21 taggal az első szövetkezet, és 1951-re Tiszaigar termelőszövetkezeti község lett. A kényszer hatására a Béres család is feladta virágzó kisgazdaságát, meg kellett változtatniok a család gazdálkodási rendszerét. Béres József életében ez olyan törést jelentett, amit a későbbiekben sem tudott kiheverni. A föld, a termelőszövetkezet a továbbiakban egyáltalán nem foglalkoztatta; hol a falu csordásaként dolgozott, hol mezőőr volt, máskor egész nyáron kinn élt a falu gulyájával. Fizetésével ugyan támogatta a családi gazdálkodást, de mintegy kívülről, nem nagyon törődve annak egészével. A család életének megszervezése most már végképp Sebő Máriára maradt – minden teher az ő vállán nyugodott.

„Akkor már csak úgy volt, hogy ha haza is jött az uram, mondtam neki, hogy gyere, itt van egy kis pénz, hát számoljuk meg, látod ennyi lett, csak ment volna kifelé. Rakd csak el, mondta, de nem érdekelte, honnan, miből van, hogyan dolgoztunk érte."

A nagyüzemi gazdálkodási rendszer nem volt ismeretlen a volt cselédek számára; lényegileg a szocialista nagyüzemben is úgy kellett gondolkodniok, mint az urasági birtokon: a „nagybirtokon" termelték meg a család biztos létalapját, a háztájiban – azaz a kommenciós földön – és egyéb módokon azt a kiegészítő jövedelmet, amiből a továbbjutás következhetett. Béres Józsefet nem érdekelték ezek a változások, nem tudott, nem akart újabb értékváltást végrehajtani. Felesége viszont könnyen alkalmazkodott az új viszonyokhoz is. Úgy gondolta, az önálló gazdálkodásból már nem sok jó sülhet ki, jobbnak látta, ha – ahogy az igariak ma is mondják – az adósságot beviszik a közösbe. Belépett a Petőfi téeszcsébe, amely eleinte főleg terményben adta ki tagjai járandóságát. Így azután jószágot tudtak tartani, melynek gondozását a még otthon lévő gyerekek is képesek voltak ellátni.

Sebő Mária gyermekei munkábaállításánál is tudatos tervet alakított ki. Tiszaigaron ez idő tájt nem túl sok lehetőség közül választhattak a munkát keresők. Aki a faluban akart maradni, a termelőszövetkezetbe vagy az állami gazdaságba mehetett, illetve néhányan alkalmilag napszámos munkákat vállalhattak, vagy bejuthattak a helyi fuvaroshoz rakodónak, a kőműves mellé segédmunkásnak. Az ingázást vállalók a közeli vízügyhöz kerültek, vagy a távolabbi városok ipari üzemeiben keresték boldogulásukat. Sebő Mária családi gazdasága a kezdetektől fogva az állattartásra rendezkedett be. Ezért gyerekeit a faluban tartotta, amíg csak tehette. Látván a termelőszövetkezet kezdeti nehézségeit, úgy gondolta, hogy oda nem érdemes a gyerekeket is bevinni. (Az ő terményjárandósága elegendőnek bizonyult a háztájiban tartott állatok etetésére, a többletet pedig a piaci rendszer felbomlása meg a fizetőképes kereslet hiánya miatt bajos lett volna értékesíteni.) Ezért a munkába lépő József, Katalin és Boldizsár az állami gazdaságba ment dolgozni, ahol pénzben fizettek. Mária, a legidősebb lány, továbbra is kisebb testvéreit vigyázta és a háztartást vezette. Ő ment először férjhez a Béres-gyerekek közül 1955-ben. Kiházasítása sürgetően jelezte Sebő Mária számára, hogy még hét gyermeke hozományáról kell gondoskodnia.

Érzékenyen reagált Sebő Mária „munkaerő-politikája" az 1956 után bekövetkezett változásokra: három gyereke a téeszbe ment dolgozni, kettő továbbra is az állami gazdaságnál maradt. 1956 és 1959 között működött leghatékonyabban a családi gazdaság, ekkor a szülőkön kívül öt gyerek dolgozott haza. Ebben az időszakban az agrárpolitika megváltozása következtében már inkább teret nyert a kistermelői kezdeményezőkészség, megszűnt a beszolgáltatás, könnyebb lett a termények értékesítése. A családi gazdaság prosperálását mi sem mutatja jobban, mint hogy ekkor négy tehenet, három üszőt és hét malacot tartottak. A népes család egyre inkább fellendítette a családi gazdaságot: míg kicsik voltak a gyerekek, megterhelték a családi költségvetést, most viszont egyre több jövedelmet hoztak a közös konyhára, hisz József 15, Mária 11, Katalin 8, Boldizsár 14, Péter 11, Pál 14, Gyula 5 és Judit 4 évet dolgozott haza.

A mama keményen megfogta a hazahordott forintokat, nem engedte elherdálni őket. Meg is lett a közös erőfeszítések sikere. Míg a legidősebb gyerekek csak három osztályt jártak, Boldizsár is csak ötöt, a többiek már kijárták az általános iskolát, sőt, a legkisebb fiút, Gyulát, szakmunkástanulónak adták és a legkisebb lány, Judit, gimnáziumot kezdett. (Gyula szakmunkás-bizonyítványt szerzett, Juditnak azonban nem ment az iskola, egy év után visszatért a mezőgazdasághoz.) A sok éves szívós munka eredménye azonban igazán a gyerekek kiházasításánál érzékelhető, itt nyújtott Sebő Mária a faluban is egyedülállónak számító teljesítményt.

„Az itt úgy szokás a faluban, hogy a fiúknak inkább megveszik a házat, hogy már csak tudjon valahol lenni, ha házasodik, a lányoknak meg készítettük a stafírungot, meg hát nekünk kellett megvenni a bútort is mindegyiknek. Akkor, amikor házasodtak, már jobban ment. Aztán mindig, amelyik következett, az kapta meg, ami szükséges. De volt borjú is, meg hízó, azután ezekből jött be a pénz. Hát nem olyan elüti házat vettünk, amilyen éppen volt. (. . .) Igaz, nem mindig akarták, hogy a pénzt hazaadják. Hát lehet, hogy a barátok inkább pénzesek voltak, de hát az enyémek még vasárnap se kaptak húsz forintnál többet. Sokszor mondogatták, hogy a többiek így meg úgy, nem mernek megállni senki előtt, de hát meg kellett fogni a pénzt, aztán ki mikor következett, akkor kapott."

A helyi példák valóban azt erősítették meg, hogy Tiszaigaron a lányok fehérneműt, bútort, ágyneműt kaptak hozományul, a fiúk pedig házszerzéshez segítséget, jobb esetben

a testvérek összefogását az építkezéshez. Béresék azonban ennél jóval többet tettek: négy fiuknak már az esküvő előtt megvették a házat és az ötödik házvételéhez is jelentős összeggel járultak hozzá. (Azon túl, hogy 1950-ben 35 000 Ft-ért vásárolták a szülői házat, 1959-ben 49 000 Ft-ért József, 1962-ben 36 000 Ft-ért Boldizsár kapott házat; 1968-ban Péter házát vették meg 35 000 Ft-ért, ugyancsak ebben az évben kapott Gyula 26 000 Ft-ért házat, végül 1974-ben Pál házának megvásárlásához 20 000 Ft-tal járultak hozzá.)

A gyerekek sorra elhagyták a családi házat, utolsóként Pali alapított családot 1971-ben.

„Nem csak azon múlik minden, hogy kinek
mije van, hanem azon is, hogyan tud gazdálkodni vele . . ."
(A második nemzedék)

A nyolc Béres-gyerek párválasztásában a társadalmi csoport tekintetében erős homogámia mutatkozik, házastársaik kivétel nélkül cseléd és törpebirtokos szülőktől származnak. A földrajzi különbség már nem ilyen egyértelmű, de a távolságok még mindig igen szűk körben vonhatók meg: négyen Igarból választottak párt maguknak, egy lány Abádszalókról (kb. 20 km), két gyerek Tiszaszőlősről (kb. 5 km) és egy fiú Tiszafüredről (kb. 11 km). A szülők egyáltalán nem szóltak bele a párválasztásba.

„Édesapánk se, de anyánk se volt zehernye, hagytak minket. Mentünk le sétálni a faluba, nem szóltak különösebbet, de azt tudtuk, hogy ha a csorda ment hazafelé, hát nekünk is menni kellett. Az nálunk olyan természetes volt, hogy ki-ki maga választotta a párját. Apám se volt zehernye, ha szeretem, hát hadd kísérgessen."

Ehhez hasonló mondat minden gyerek interjújában előfordul, sőt többen említették az otthon is valószínűleg elhangzott közmondást: „Amilyen rózsát szakajtasz, olyat szagolsz." Lényegében tovább élt a szülők párválasztási modellje, amelyben az ügyesség, dolgosság és más emberi tulajdonságok fontosabbak voltak a társadalmi, vagyoni helyzetnél.

A Béres család második generációjának életsors-alakulását tanulmányozva úgy véljük, a falun élők három jellegzetes típusa rajzolódik ki. A típusalkotásnál megvizsgáltuk, hogy a családok részt vesznek-e és mi módon az első és második gazdaságban, milyen a család gazdálkodási stratégiájában a két gazdaság viszonya, felderítettük, hogy ki(k) szervezi(k) a családi gazdálkodást és megkíséreltük figyelemmel kísérni, hogy mindez milyen deklarált vagy látensen szabályozó értékek nevében történik. Utalunk arra is, hogy a három típus életvitelében milyen különbségek fedezhetők fel.

Az első, a *hagyományőrző* típusba a három legidősebb Béres-gyerek tartozik. Mariska és Katalin házastársa cseléd családból származik, és Józsi apósa is csak hadirokkantsága után lett cselédből falusi suszter. Közös vonása e hagyományőrző típusnak, hogy céljaik a régenvolt cselédálom megvalósítására irányulnak: a legfontosabb, hogy a család biztos megélhetéshez, fedélhez jusson. A családi hagyományokra támaszkodó, konvencionális szakértelemmel vezetett családi gazdaságuk kézi erőforrásokból és sok, napi átlagban tizenhat órai munkaidőből táplálkozik. A férfiak mindhármójuknál a nagyüzemi mezőgazdaságban, a termelőszövetkezetben vagy az „állami uradalomban" dolgoznak – így teremtik elő azt a biztos létalapot, melyet nem veszélyeztethet sem a rossz termés, sem az

állatok betegsége. Az árutermelésre berendezkedett, állattartó családi gazdaságot az asszonyok irányítják. Nem elégszenek meg a háztáji- vagy illetményfölddel; Mariskáék és Katalinék földet vásároltak, Józsiék a feleség édesanyjának földjét művelik, amely örökségként nyilván reájuk száll. A kisgazdaság termelési volumene nem ingadozik: évről évre nagyjából ugyanannyi állatot tartanak. A pénzhez való viszonyukban is a stabilitásra törekvés érvényesül. Mihelyst tehették, kijavítgatták, bővítették a vásárolt régi parasztházakat, Józsiék fürdőszobát is építettek. Katalinék csak a vizet vezették be az udvarra, Mariskáék erre sem költöttek.

„Mondtam én a férjemnek, hogy legalább fürdőszobát, azt csinálnánk, mégis valamennyire úgy az ember kényelmére lenne, de hát nem akarja, hogy annak meg semmi látszatja nincsen, aztán meg sok pénz menne rá, meg hát ebbe a kis portába hova is lenne."

Hiába van Józsiéknak három, Katalinéknak és Mariskáéknak két szobájuk, az élet színtere a nyári konyha – nem lenne érdemes a többi helyiséget fűteni, bepiszkítani. A kihasználatlan konyhát az új konyhabútor és a befőttek lakják. A családi gazdaságban megtermelt többletjövedelmet nem költik el, nem is fektetik be, hanem bekerül a takarékba vagy a szekrénybe, célszerűbbnek vélik a pénz felhalmozását. Nem törekszenek a saját életminőségük javítására, céljuk a gyerekek kiházasítása, életének segítése, s gyűjtik a pénzt a szülők és saját maguk temetésére is. „Nem vagyunk olyan igényesek, hogy másra törekedjünk" – vallják egyöntetűen.

„Kéne még ide sok minden most is, de hát nem csinálok én semmit, ez már nekünk jó lesz, a gyerekek meg inkább elkerülnek. Inkább ők boldoguljanak, legyen nekik tömbház, ma már azokat építik."

Lassan telő napjaikat komótos, de állandó munkával töltik ki, az udvaron, a kapun belül mindig találnak valami tennivalót. Nem számolnak az idő múlásával, csak annyiban, hogy ezen a napon is reggeltől estig kell dolgozni. Hosszú órákat töltenek a hátsó udvarban az állatok mellett, a ráérősen végzett söprögetést hosszú cigarettaszünetekkel váltogatják. Mariskának a ház kifestése a rajzlaphoz méretezett ecsettel, óvatos ecsetvonásokkal, több napot is kitesz.

Emberi kapcsolataik alakításában is a paraszti hagyományokat követik, főleg a rokonsággal tartanak – és a hagyományos alkalmakra szerveződő – kapcsolatokat. De onnan sem akárkivel érintkeznek, elsősorban egymással járnak össze. Esténként, ünnepeken, át-átjárnak egy kis tanyázásra, mindig megköszöntik a névnapokat, besegítenek egymásnak a családi gazdaságba, ezt-azt kölcsön kérnek. Igaz, közel is laknak és Józsi, valamint Katalin férje ugyanott dolgozik, s életkoruk hasonlósága is erősítheti közöttük a megértést. Ám nemcsak e külsődleges okok állhatnak a jó megértés mögött: életmódjuk, értékrendjük azonos vonásai alapozzák meg a közös hangvételt. Többi testvérükkel nemigen érintkeznek, az egyetlen Mariskát kivéve, nem segítenek nekik, nemigen látogatják őket.

„Olyan, hogy mindegyikünk együtt van egy időben, olyan nem nagyon szokott lenni, még a közös munkában sem, mert hát hol ennek van dolga, hol annak, aztán az ember belátja az ilyet, hát végül mindenki a maga várát építi."

Józsiék a családi gazdaságban malacokat hizlalnak, s felesége varrást is vállal másoknak. A biztonságra törekvés, a kockázatvállalás minimalizálása mutatkozik meg abban, hogy a

gazdasszony döntése szerint miért malacokat tartanak és miért nem a jövedelmezőbb marhatartásra rendezkedtek be.

„A tehenet én nem szerettem sohasem. Mindig úgy féltem. Pedig nekünk is volt. Inkább a malacokkal kínlódunk. Úgy féltem tőlük. Nagy darab, aztán nagy a kár. Így aztán annyit osztunk be, amennyi van."

A gazdasszony igazi erénye azonban nem a gazdálkodás irányítása, hanem a család emberi kapcsolatainak szervezése. A vágott hízókból, terményekből ellátják a Budapesten élő rokonokat, akik viszontszolgálatként a Pesten tanuló gyermekeiket támogatják.

Katalin alaposan kitanulta édesanyja mellett a gazdálkodás fortélyait. Mint második legidősebb lány, ő volt a mama legfőbb segítsége a szülői gazdaságban. Megtanulta édesanyja mellett, hogy az asszonyok ügyességén múlik, mire jut a család.

„Egy asszonynak inkább irányítani kell a családot, mint mindent elfogadni az urától, aztán maradni csak a gyerekekkel. Egyik-másik csak etyepetyél, aztán nem jut ötről hatra. Én nem szomszédolok, nekem nincs időm arra."

Értenek a jószághoz, három tehenet borjával tartanak, tejet adnak el a csarnokban. Katalin esténként csigatésztát készít eladásra. Amikor csak idejük engedi, a tehenek körül szöszmötölnek. Vasárnaponként kiugranak a körtvélyesi részre, ahol a falu gulyáját őrzik, meglátogatni teheneiket. Visznek három-négy üveg sört a gulyásnak, hogy biztosan jó erőben tartsa az állataikat.

Mariska családja némiképp elüt az eddig bemutatott két családtól. Ennek okai betegségében és eltérő szocializációjában keresendők. Nem tudja a család életének szervezését olyan hatékonyan ellátni, mint testvére és sógornője. Meg is látszik ez, nem annyira a családi gazdálkodás jellegén, mint eredményességén, a család életszínvonalán. Mariska mint legidősebb lány otthon a háztartási munkákat végezte, kisebb testvéreire vigyázott, így nem szerezte meg a gazdálkodás irányításához szükséges képességeket.

„Nekünk is inkább állat van, két borjú meg malac, nem bírok én már dolgozni a földön. Igaz, a férjem is mondja, hogy nem is kell, megérti ő, operáltak az epémmel, még most is nehezen hajolok, emelek. Anyám még jobban bírja magát, mint én. Aztán szüretkor is vagy töréskor is inkább az van, hogy én megfőzök, de kinn már nem dolgozok. Bántja az embert, hogy úgy megszólják, de hát nem tudom csinálni, mit tegyek. A falu nyelve inkább másról szól . . . Hiába, beteges vagyok, aztán bánt az is, hogy megszól a falu, nem beteg az, csak nem szeret dolgozni. A férjem mindig mondja, ne törődjek vele, én nem hajtalak, de hát csak itt a munka. . . . Hát ha egyszer nem bírom, hogyan csináljam."

* * *

A második, az *újítónak* nevezett típusba Boldizsár és a legkisebb Béres-lány, Judit családja sorolható. Ők egy szomszéd falubeli testvérpárral kötöttek házasságot. E típus gazdálkodása is az első és a második gazdaság közötti munkamegosztásra épül. A gazdálkodást önkímélőbb módon, racionálisabban megtervezve végzik, mint az előző típus családjai. Szakértelmüket a munkahelyükön is hasznosítják, ott is igyekeznek jól teljesíteni, minél többet keresni. Szívesen végzik az első gazdaságban is a dolgukat és büszkék az ott kivívott helyükre, presztízsükre. Kevesebbet dolgoznak idősebb testvéreiknél, napi munkaidejük 10–12 óra. Tervszerűen pihennek, gondot fordítanak munkaerejük regenerálására. Igyekeznek modernizálni a családi gazdaságot, ebben is a hatékonyságot és az

erők jobb kihasználását tartva szem előtt. Munkatempójuk, életritmusuk is más: nem a folyamatos, lassú tempó jellemzi; ha kell, megfeszített erővel dolgoznak, de vállalják azt is, hogy éppen nincs dolguk, pihenni lehet. Számukra cél, érték a saját életük jobbá tétele, saját életminőségük emelése.

„Jaj, ám meg sem merem mondai" – árulja el végül legtitkosabb vágyát Rozika. – „Örökké világot szeretnék látni, addig nem szeretnék meghalni, míg nem látom a tengert."

A pénzzel is másképp gazdálkodnak: nem a felhalmozásra törekednek, hanem beruháznak – fogyasztási javakba és a termelésbe. A nagyobb kiadásokhoz kölcsönöket vesznek fel a takarékból és nem érzik bajnak, hogy tartozásuk van. Nem elégedtek meg a hagyományos parasztházzal, új tömbházat építettek a régi helyén, kivíva ezzel a család többi tagjának rosszallását. Boldizsáréknál meg is lett a veszekedés belőle, mondták a többiek, hogy elherdálják a családi jussot, úgysem járnak az építkezés végére. De nem törődnek vele.

„Hát tudja, úgy szedtük össze, hogy mondom a dohány meg a hízónevelés, ezekből gyűjtögettük, raktuk össze a portára, és gondolhassa, hogy megnéztem minden garast, megtanultam, mert nagyon szegények voltunk és még máma is megnézek minden pénzt, hogy hova teszem, mert még nagyon sok minden kellene . . . Igaz, megdolgoztunk érte, az biztos, de inkább azt mondom, hogy éljek ötven évig, de jobban meglegyen, mint éljek nyolcvan évig, oszt ne legyen jóformán semmi. Inkább haljak meg hamarabb, de akkor meglegyen aminek örülök. Én legalább így gondolom. Mint hogy éljek abban a kis házban, azt éljek nyolcvan évig, de mi örömöm van. Hát mondjuk a gyerekeimben, de én akkor mit értem el? Azt, hogy az anyósom megvette a házat, de én semmit se tudtam csináltatni rajta, csak éppen lebetonoztatom, vagy új ablakokat vagy ajtókat teszek, hát mi az? Azzal nem csináltunk valami nagy dolgot."

Bár Judité házépítése nem váltott ki ekkora családi viharokat, ezt is helytelenítéssel fogadták a többiek. A csupán néhány kilométerre lakó testvérek közül néhányan még a mai napig sem látták az új házat. Ám nem csupán megépítették az új házakat, hanem lakják is őket. Ezt mutatja, hogy míg a többieknél egy főre két-három négyzetméter jut a lakott szobákból, addig Boldizsáréknál tíz, Juditéknál tizenkettő.

Emberi kapcsolataik alakításában is másként járnak el, mint a többiek: ezeket inkább a családon kívülre szervezik, a szomszédokkal, munkatársakkal, barátokkal. A testvérek közül egymással vannak a legközelebbi kapcsolatban – igaz, a sógorság is összeköti őket –, bár a távolság miatt ez is inkább csak ünnepnapi érintkezés. Az új ház építésénél a mama útját követték: nem családi segítséggel, kalákában vagy önerőből építkeztek, hanem a munkát megfizették, idegen munkaerőt vettek igénybe. Az akarás, a másra, újra, többre törekvés nem csupán gazdálkodási szokásaikban mutat túl a tradicionális paraszti mintán, életvitelükben is eltérést eredményez és más hagyományos paraszti értékek megkérdőjelezésével is párosul.

Boldizsár felesége az egyetlen a családban, aki Igaron nő létére munkát vállalt. Meg is szólják a többiek érte.

„Hát mi már csak úgy mondjuk, hogy nem is idevalósi, mi csak úgy mondjuk, hogy szőlősi neki a sorja, biztos, hogy olyan volt, mert ő ment dolgozni, állítólag Pestre is ment dolgozni."

Boldizsárék osztott munkaidőben dolgoznak a gazdaságban. Jól hasznosítják ezt az időbeosztást: napközben jut idő nemcsak a családi gazdaságban végzett munkára, hanem a gyerekek leckéjének ellenőrzésére, pihenésre is. Malacokat tartanak, de megtanulták a

mamától a dohánytermesztés fogásait is. Nem minden évben szerződnek azonban dohányra, csak ha valami miatt szükségük van az évi kb. 30 000 forint többletjövedelemre, vagyis, ha új beruházásra készülnek. A házat igyekeztek modern bútorokkal berendezni, télen is minden helyiségben fűtenek. A fürdőszoba még nincs berendezve, de már fürdőszobaként funkcionál. A gyerekek külön szobában laknak és a ház mind komfortosabbá, szebbé tétele is velük van többek között kapcsolatban: majd ha elkerülnek otthonról, nyugodtan haza tudják hozni vendégségbe a barátaikat. A két nagyobb fiú nyáron Lengyelországban járt, szüleik nem csupán a majdani nagy hozományt tekintik célnak, értéknek, hanem törekednek a jelen lehetőségeinek jobb kihasználására is.

Juditék a családi gazdaságban állatokkal foglalkoznak, azonban nem akármilyen számban: a falusi átlagtól is elüt a náluk látott állatok mennyisége. Legutóbbi látogatásunkkor kb. 200 csirkéjük, 40 különböző korú malacuk és 3 tehenük volt. Számukra is fontos érték az új ház, ahová már a fürdőszoba szerelvényei is be vannak építve s csak a vízbekötés maradt már hátra. Modernizálni akarják a háztáji gazdaságot, hogy a termelést bővíteni lehessen. A fejőgép tervezett vásárlása azt jelzi, hogy még több tehenet akarnak tartani.

A gyerekek esténként sakkozni, malmozni szoktak az apjukkal, nyáron az egész család kirándult Pestre. Gépkocsi vásárlását is tervezik. Judit nem egészen elégedett a házasságával. Hol lemondó, hol mégis érez erőt az élete átalakításához; gondolkodásában mindenesetre háttérbe szorul az eleve elrendeltség, a megváltoztathatatlanság tudata.

„Ha fiatal lány lennék, nem mennék férjhez ezzel az eszemmel, de lehet, hogy azért mondom, mert már férjnél vagyok. Esetleg lenne egy gyerekem és azzal élnék. De ez már nem lesz se jobb, se rosszabb. Ha elválnék, nem is tudom, a mama biztosan befogadna, de nem mennék, inkább árendás házba mennék. Csak azért él az ember, hogy jól éljen, öltözködjön."

* * *

A harmadik típusba sorolható családokat *kallódók*nak neveztük el. A közéjük tartozó Péter, Gyula és Pál megkísérelte áttörni a paraszti életforma kereteit, ám próbálkozásuk nem vezetett sikerre.

Kettős esküvő volt a Béres családban 1969-ben, Péter és Gyula egy napon tartotta lakodalmát. Ők is testvérpárt vettek el. A két fiú életpályája sok jellemzőjében hasonlóan alakult, bár Gyuláé egyenesebben ível a szakmunkás-bizonyítvány felé, ő ma is szakmunkás a Miskolci Állami Építőipari Vállalat I. számú telephelyén. Péter asztalos akart lenni, de erre nem volt lehetősége. Elment volna kőműves szakmunkástanulónak is, de közbeszólt a katonaság, be kellett vonulnia. Pesten hegesztő tanfolyammal kísérletezett, leszerelése után a téeszben traktoros próbált lenni. De a traktorról is le kellett szállnia, mert nem bírta a gyomra. Ekkor bekerült a téesz műhelyébe, betanított munkásnak, azóta ott dolgozik járművillamossági szerelőként.

Péternek mint téesz-tagnak, jár a termelőszövetkezettől a háztáji föld, de ezen nem gazdálkodnak, hol pénzben veszik ki a termés ellenértékét, hol a téesszel műveltetik meg a földet. Péter inkább kisebb iparosmunkákat vállal, de azért legtöbbször itallal és kevésbé pénzzel fizetnek. Az idegen vasalók, kávéfőzők reparálása mellett a saját házukat is javítgatja, de nagyobb átalakításra nincsen pénzük. Felesége szívesen dolgozna, de ezt nem csak férje nem engedi, nincs is olyan munkalehetőség, ami mellett a három gyerek

gondozását meg tudnák oldani, pedig a többletjövedelem a család létéhez lenne szükséges. Az állattartásra pedig nem vállalkoznak. Péter már nem akar jobban fizető munkahely után nézni, de felesége se engedné el. Fél, hogy csak a kiadások növekednének az idegen világban, könnyebben akadnának Péternek társai az ivásban. Így aztán úgy érzik, nincs mit tenni. Az ő életük már csak ilyen marad.

Gyula is inkább asztalos szeretett volna lenni, de édesanyja nem engedte.

„A kőműves szakmát rögtön nem szerettem. Csak azért választottam, hogy ne legyek... tudod... paraszt... A testvéreim közül egyedül nekem van szakmám. De minek? Ez olyan, hogy értem én meg tudom, de nem szeretem."

A nem akarásnak pedig nyögés a vége, ahogy a közmondás is tartja. Gyulának nem sikerült mint kőművesnek a faluban magát elfogadtatnia. Ólak építésével, házak bepucolásával bízzák csak meg, de mindez nem segíti jelentős jövedelemtöbblethez. A munka és a szórakozás így összekapcsolódik, ittasan tér rendszerint haza vasárnap este és fáradtan kezdi munkahelyén a hetet. Saját házukat hiába csinálta meg, nem szereti, új építéséhez meg nincs meg az anyagi alapjuk. A kétszobás ház egyik szobája mind a mai napig nincs bebútorozva. Csak kis kert tartozik a házhoz, itt csak baromfit tarthatnak. Felesége a gyerekekre hivatkozva nem megy dolgozni. A férje terveit nem támogatja, saját törekvései nincsenek, talán a gyerekeknek szeretne valami jobbat, amit ő annak idején nem kaphatott meg.

Palinak otthon a faluban semmi sem sikerült. Gyerekkorában megrúgta egy ló és ez baljós előjelként mindenhova elkísérte. A baleset híre nagyobb, mint a komolysága, de minden sikertelenséget ennek tudnak be a családban. Emiatt nem tudta a nyolc év alatt elvégezni az általános iskolát, ezért nem érezte jól magát a helyi termelőszövetkezetben. Munkavállalással Miskolcon, Karcagtilalmason próbálkozott, majd egy pesti építőipari vállalatnál kötött ki, ahol nem tudnak róla semmit és a munkája után ítélik meg. Hiába, mégis ő a család fekete bárónya, a család a gyerekkori baleset miatt még mindig csökkent értékű embernek tartja. Nem bocsátják meg neki, hogy Budapesten ragadt dolgozni és véleményük szerint nem sokat törődik a családjával. Ingázik, de nem minden héten látogat haza, munkásszállón lakik, sokat iszik. Felesége betanított munkás a téglagyárban, fizetése éppen csak életük biológiai fenntartásához elég. Túlórát nem tud vállalni a gyerekektől, hét órakor fekszik le a gyerekeivel együtt, magányos hétvégéin csak a következő hét elkezdésére tudja összeszedni magát, de gyökeres változtatásra nincs ereje.

A kallódók típusába sorolható Béres-gyerekek élete zsákutcába futott. Falun élnek, de egyáltalán nem vagy csak kevéssé foglalkoznak paraszti munkával. Mindhárom család csaknem kizárólag a boltból él. Nem parasztok már, de nem is igazán munkások. Nem rendelkeznek sem ipari munkáskultúrával, sem megfelelő szakértelemmel és olyan munkákat végeznek, amelyek nem igénylik ezt. Kétlaki életet élnek, s bár munkaidejük napi nyolc óra lenne, az utazás és a rendszertelenül végzett maszekolás miatt a fennmaradó időtöbblet elforgácsolódik, így munkaerejüket otthon sem tudják hasznosítani. A faluban pedig csak néhány keresett szakmában dolgozó iparosmester tud nem-mezőgazdasági tevékenységgel boldogulni. Nincs bennük vállalkozói kedv, sikertelen pályakezdésük elvette az új lehetőségek keresésétől a kedvüket, beletörődtek abba, ahogy élnek. Alkoholizálnak, neurotikusak, családjuk, gyermekeik számára sem tudnak értékekkel bíró helyes mintát adni. Elesettek, szegények, egyik napról a másikra élnek. Ez nem csak a férfiakon múlik.

Már az eddigiekből is láttuk, hogy azok a családok tudtak a maguk választotta úton eredményesen előrejutni, ahol az asszonyok teljesíteni tudták családszervező szerepüket. Egyikük felesége sem rendelkezik mindazokkal a gazdasszonyi készségekkel, ismeretekkel, amit a feltörekvő Béres családokban láttunk. Így azután a család egyetlen felnőtt tagja sem képes a dolgok irányítását, a család életének, gazdálkodásának szervezését kézbe venni. És a többi testvérre sem igen számíthatnak, azok sajnálják ugyan őket, de le is nézik, hogy nem tudnak a maguk emberségéből valamire jutni.

„Már csak azt szeretnénk, hogy
a gyerekeknek egy kicsit könnyebb legyen . . ."
(A harmadik nemzedék)

A születés, a gyermekágy megszokott volt az egy helyiségben élő nyolcgyermekes családban, de beszélni nem beszéltek róla.

„Minket az édesanyám nagyon szemérmesen nevelt. Még most is csak ránk szól, ha valami olyan szót mondunk ki, ami bántja őt. Nem káromkodás, hanem inkább az ő szemérmességét bántja. A születések is csak úgy voltak, hogy már csak amikor magunk láttuk, akkor fogtuk fel, hogy az édesanya hordja a gyereket. Azt, hogy a gyerekszületésnek meg a vérzésnek köze van egymáshoz, csak az orvostól tudtam meg, amikor Danikával jártam be."

Az egy szőlősi testvérpár kivételével a Béres-gyerekek házastársai is sokgyermekes családokból származtak, de a harmadik generációban családonként már csak két-két gyerek van, két új családban pedig három. Megszűnt a gyermekvállalásnak az a motívuma, hogy a családi gazdaságban a természetes munkaerő-utánpótlást jelenti a sok gyerek, és inkább az élet továbbadásának vágya dominál a gyerekek születésénél. A tudatos családtervezés is megjelenik, de típusonként más és más módon.

A legidősebb lány esetében a gyerekszám korlátozása még csak jámbor óhaj, nem akar sok gyereket, ő már fiatalon belefáradt a testvérei pesztrálásába.

„Mikor már tudtam gondolkodni, meg férjhez mentem, csak mondtam magamban, hogy jaj, nekem a jó isten csak sok gyereket ne adjon, mert hát az nagyon nehéz úgy."

Katalin, Máriához hasonlóan, csak két gyermeket szült. Az első megszületett mindjárt a házasságkötés utáni évben, de a második csak nyolc évre rá. A legidősebb fiú szülei küszködését látva szintén nem akart sok gyereket és a védekezést is magára vállalta. Felesége most is hálás neki.

„Most is nagyon szeretem az uramat, és hát abból is lehet látni, hogy milyen rendes ember, hogy három évig vigyázott rám, hogy ne essek teherbe, mert olyan kis csenevész voltam."

Boldizsárék már az esküvő előtt megbeszélték, hogyan alakuljon a családlétszám.

„Meg lehetett volna csinálni, hogy ne legyen, de nekünk kellett a három gyerek. Mielőtt meghalt volna édesanyám, tudta meg, hogy lesz egy harmadik is. Szegény rossz néven is vette, hogy minek annyi gyerek. Őneki is kettő volt és köztük is időkülönbség volt, nekem meg három egymás után, de a férjem azt mondta, hogy senkihez sem megyünk egy darab kenyérért sem, majd csak akkor szóljanak."

A gondolkodás, számítgatás átsegítette őket a nehéz éveken, és ma már büszkék arra, hogy a nehezebb kisgyermekkoron túljutva a gyerekek önállóak, játszótársai egymásnak,

nyugodtan tudnak dolgozni mellettük. Sógornője, a legkisebb Béres-lány szintén előre tervezte gyerekei születését. Előbb eljárt dolgozni, hogy munkaviszonya után kapja a gyermekgondozási segélyt és egy kis félretett pénze is legyen, s a kislányokkal otthon maradva a saját gazdálkodás alapjait tudja megteremteni. Csak, mikor a kisebb lányuk is elmúlt ötéves, fogtak a ház építésébe, de kellő alapozás után gyors ütemben, hogy a gyerekek minél előbb egészségesebb körülmények közé kerüljenek.

Péteréknél sorban jöttek a gyerekek

„Megmondom őszintén, a Petike előregyártott elem volt. De nem mondtuk senkinek, titokban tartottuk, meg nem is látszott rajtam, nem volt nagy terhem a Petivel. Megbeszéltük, a Péter mondta, hogy ha már így alakult, ne vetessem el, ő úgyis elvesz."

Könnyen szülte mind a három fiút, de „Még egy? Nem kellene. Elég ez a három." Testvére sem tudatosabb nála.

„Legelsőnek mindegy volt, hogy mi lesz. Nehezen szültem őket, mind a kettőt. Szedtem aztán a tablettát, de nem mindig. Észre sem vettem, hogy terhes lettem. El is mentem elvetetni, de nem vették el, azt mondták, későn jövök, már a negyedik hónapban. Így született meg a második. Csak egy év van közöttük. Dehogy kéne nekem több, elég ez a kettő."

„Elég ez a kettő" és a „Dehogy kéne több" csak odavetett megjegyzések, a nem kívánt terhesség ellen ma sem védekeznek, és marad a terhességmegszakítás mint legrosszabb megoldás. Pali gyerekei is „csak úgy lettek". Nem számolgattak, nem készültek előre a gyerekek vállalására, de Pali felesége ma már okosabb, az élet is erre kényszeríti.

„Nem szabad, hogy még egy legyen, szedem a gyógyszert, ennek a kettőnek is nagyon nehezen veszem meg azt, ami kell."

Lényegében tehát azokban a családokban, ahol a hagyományos normák tovább élnek, a saját családlétszám kialakítása is eszerint történik. Vagy úgy, ahogy a természet irányítja, vagy úgy, hogy a fogamzásgátlás ősi módszerét alkalmazzák. Akik racionálisan tervezik életüket, a gyerekek születését is inkább irányítják, megkeresik a tájékozódás módját, orvosi tanácsot kérnek még a terhesség bekövetkezte előtt, és pontosan szedik a tablettákat, hogy ne csússzon hiba számításaikba. A többiek, akiket a kallódók típusába soroltunk, a gyerekek születésével is úgy vannak, mint az élet többi dolgával. Egyik napról a másikra élnek, nem terveznek ebben sem, ez is majd csak lesz valahogy, mint ahogy minden más is megtörténik velük; nem irányítói sem saját életüknek, sem gyermekeikének.

A megélhetést megteremtő munkába nőttek bele a Béres-gyerekek. Kilenc-tízévesen már a szüleiknek segítettek, az otthon lévők soha nem lehettek munka nélkül. A korai munkábaállás lehetővé tette a gazdálkodással kapcsolatos fortélyok, a szakértelem apró összetevőinek elsajátítását. Nem állíthatjuk, hogy ez tudatosan történt így. Katalin nemcsak arról szól, hogy a „kuncsorgást" nem engedték szülei, hanem jól látja azt is, hogy munkábaállításukat nem annyira a szülői tudatosság, mint inkább a szükség motiválta.

„Á, az én kislányom nem tud fejni, nekem meg volt, amikor köllött. A kényszer az inkább belevitte anyánkat is, hogy dologra fogjon minket – én meg alá sem merném engedni."

A *hagyományőrzők* típusába soroltak gyerekei alig-alig kapcsolódnak be a hagyományos paraszti munkák végzésébe. József gyerekei már elkerültek otthonról, kollégisták Budapesten és a szünet otthon töltött napjai pihenéssel, esetleg a konyha körüli segítéssel

vagy tanulással telnek. Mária katonaviselt nagyfia segített ugyan a vízvezeték árkát megásni, vagyis kőműves szakmájához közeli területen szívesen dolgozik otthon is, de a hátsó udvaron, az állatokkal kapcsolatosan már nem csinál semmit, nem is ért hozzá, és ezt a munkát édesanyja sem szorgalmazza. A kislány, Évike se szívesen csinálja a rábízottakat, még akkor sem, amikor többet van otthon. Felületes volt, szaladt a programja után, aztán az anyja már a kérést is abbahagyta. Katalin Pesten dolgozó fia ugyan hetente hazajár, néha, a nagyobb dologidőben még ki is megy apjával a földre. Kaszálni még csak megtanult, de kazlat rakni már nem. Édesanyja jól fogalmazza meg a különbséget, de nem tesz arról, hogy ne így legyen.

„Nézem én ezeket a mai gyerekeket – igaz, az enyimek is olyanok –, úgy maguktól nem mozdulnak. Mi megtaláljuk a magunk munkáját, ezek maguktól nem látják meg. Hát más az életük, meg talán én se nagyon kényszerítem őket a tevésre."

Az *újítók* tudatosan bevonják gyerekeiket a ház körüli munkák végzésébe. Boldizsáréknál a gyerekeknek nemcsak a háztartásban van minden napra kiosztott feladatuk, hanem a gazdaságban is. A dohánytermesztést és a többi paraszti szakértelmet igénylő munkát nem külső szemlélőként kísérik végig, hanem maguk is kitanulják. Ők is részesülnek a munka eredményéből, de nem a távoli jövőben, hogy hozományként megkapják, hanem már, mikor a dohányra leszerződtek, megbeszélték, hogy a kapott pénz egy részéből a fürdőszobát fejezik be és a maradékból a gyerekek elutazhatnak Lengyelországba. Judit gyerekei még kisebbek, ám az ő szüleik még rövidebbre fogják a munka végzése és a munka díjazása közötti időt. A második gazdaságban végzett munkáért kapott fizetség pontos számítások alapján történik – tíz fillért kapnak minden liter tej után, amit ők visznek a csarnokba és tíz fillért minden begyűjtött tojásért. Ezek nem nagy összegek, de kifizetésük rendkívül tudatosan több fontos családi célt szolgál. A gyerekek figyelik és próbálják a fejést, megszedik az aprójószágnak a friss zöldet, pontos képük van a család háztáji gazdaságból származó jövedelmeiről, érdekük fűződik a jó tej- és tojáshozamhoz. Végül megtanulják a pénzt összegyűjteni és lehetőleg ésszerűen felhasználni.

Péter, Pál és Gyula azaz a *kallódók* gyerekei még kicsik. Petike, Péter fia az egyetlen, aki már elmúlt tíz éves, csak rá lehet számítani a munkában. Igen gyakori, hogy két kisöccsét ő hozza haza az óvodából, ha befejezte a napköziben a leckeírást. Nem sok idő marad akkor már az esti lefekvésig, anyja gyakran van ilyenkor egyedül, a kicsik körüli teendőkben kell segítenie. Nem szívesen csinálja, hiszen így elvész az a nagyon kevés idő is, amikor játszhatna. Védekezési stratégiája a menekülés, ha csak teheti, esténként eltűnik otthonról, vagy Máriát látogatja, vagy kóborol a faluban, csak ne kelljen fürdővizet hordani, vagy fát összeszedni a tüzeléshez. Ágneska és Julika, Gyula két kislánya a napköziből hazatérve kismacskákat kerget, nézi az esti mesét, vagy csak várakozik, hogy mikor jön haza az apa. Pali két gyereke, mire egyedül hazaviszi Ildikó és a bevásárláson is túl vannak, már fektetni kell, a hétórai munkakezdés előtt kell a gyerekeket óvodába vinni, fél hatkor kelnek mindhárman.

Világosan elkülöníthető a munkával kapcsolatos követelményrendszer mindhárom típusnál. Sajátos ellentmondás, hogy pontosan a hagyományőrzők nem tekintik szükségesnek a paraszti munkákhoz szükséges szakértelem átörökítését. Belefáradtak a paraszti munkába és a gyerekeket szeretnék megkímélni ettől; úgy vélik, akkor viszik valamire az életben, ha nem lesz paraszt belőlük. Rendszertelenül vagy egyáltalán nem vonják be őket

a családi gazdaság munkáiba, mivel azt úgyis csak meglévő szinten akarják tartani, nem akarják kibővíteni, és a puszta reprodukáláshoz saját befektetett munkájuk is elegendőnek bizonyul. A gyerek, ha „kedve van", segít otthon, de ha „nincs kedve" – mint ahogy legtöbbször nincs –, más elfoglaltságot keres magának.

Az *újító* két családban úgy vélik, hogy kötelességük a gyerekeknek megtanítani mindazt, amit ők tanultak, amit ők tudnak. Saját példájukon látják, hogy a paraszti szakértelem segítette és segíti hozzá az egész családot a jobb életminőség eléréséhez. Úgy gondolják, hogy e szakértelem elsajátítása biztonságot adhat gyerekeiknek saját pályájuk alakításában is, a lehetőségek szélesebb skáláját tartják fenn számukra. A gyerekek munkábavonását tudatos nevelési célként értelmezhetjük, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy azokban a családokban, ahol a családi gazdaság ilyen volumenű és fejlesztését is tervezik, a gyerekek munkájára is szükség van. Ezt a gyerekek maguk is tudják, meghatározott helyük van a családi gazdaságban, munkavégzésük nem szülői parancsra, hanem saját döntési alternatívaként, a közvetlen érdekeltség nyomában történik, és maguk is érzékelik a gyors beruházások előnyeit.

Nem csak életkoruk miatt nincsenek munkára fogva a kallódók – Péter, Pál és Gyula – gyerekei. Az ő családjaikban nincsen gazdaság, tehát nincs hol dolgozzanak. A szüleik sem végeznek paraszti munkát, közvetlen környezetükben tehát nincs, akitől eltanulnák azt. A törzscsalád kohéziója gyenge ahhoz, hogy ezt áthidalja, s a testvéri kapcsolatok továbbéléséből kitűnik, hogy a „kallódók" és az „újítók" között a leggyengébb a kapcsolat. A gyerekek is kallódnak, alakuló értékrendjükbe a paraszti munkatevékenység nem épül be, ezzel késleltetve azt is, hogy másfajta munkatevékenység értékként tételeződjék.

A tanulás, az iskolai előmenetel egyértelműen fontos mindegyik családban, nemcsak azért, mert ők nem tanulhattak, hanem mert az iskolai bizonyítvány a pályaválasztási lehetőségek egyik összetevője. A leghamarabb Mariska fia került szembe a pályaválasztás nehéz problémájával. Az általános iskolában nem volt jó tanuló, de példaként állt előtte nagybátyja, Pál, aki segédmunkásként is nagyon jól keresett Budapesten az építőiparban. A kőműves szakmát tanulhatta volna közelebb is, mégis vonzották a nagyváros lehetőségei, sőt húgát is oda hívja, mondván „mégis más az – ott nem lökdösik ide-oda az embert, úgy, mint falun". A kislány kereskedelmi szakmunkás tanuló, kollégista Mezőkövesden, de a „bátyja azt mondja, hogy viszi Pestre. Ha kedve van, muszáj elengedni – mit csináljak már, miért ne engedném" – mondja gyermekéről Béres Mária. A kislány a bátyja biztatásán és a szülői beleegyezésen kívül nem sokat tud még leendő munkájáról. József lánya egyidős Máriáéval. Ő jóval tudatosabb a pályaválasztásban, egészségügyi szakközépiskolát végez Pesten, eltökélte, hogy belőle ápolónő lesz. Így kortárs kapcsolatai inkább a fővároshoz kötik, de még nem tudja, hogy valójában hogy is alakul majd az élete az érettségi után. Egyedül intézi dolgait, de a háttérben, biztos segítőként ott van nagybátyja és nagynénje, ők figyelemmel kísérik a kislány útját, és Éva is mind gyakrabban utazik csomagokkal, ajándékokkal felpakolva a segítő pesti rokonokhoz.

Öccsének is kiépített az útja – az építőiparban vezetőként dolgozó nagybácsi és a fővárost ismerni kezdő nővére segítségével –, mégis sok izgalom volt vele. „Attól szorult belé az ideg" – mondják a családban édesanyjáról, aki nem tudta, hogy az évek óta kőművesnek készülő Józsika megfelel-e majd az egészségügyi követelményeknek. Attól is félt, hogy az általánost egyáltalán el tudja-e majd végezni a gyerek.

„Vittem én sokat, orvostól orvosig, meg az a sok tabletta, amit beszedettek vele, dehát mindegyik csak azt állapította meg, hogy nem értelmi fogyatékos, de hát azért a fejével, a memóriájával baj van"

— mondta mindezt az eleven, egészséges fia előtt, feltehetőleg nem először, maga sütve rá a butaság bélyegét. Az orvosi vizsgálat után már ment minden a maga útján, és hát Pesten tanulni az mégis csak más.

„Ott megtanulják az ilyen nagy házakat is, nemcsak az olyanokat, mint ami faluhelyen van."

Katicáék is fiukra bízták a pályaválasztási döntést. A kislányra egyelőre még nincs gond, mindenesetre azt szeretnék, ha ő is továbbtanulna, lehetőleg Pesten.

Boldizsáréknál a legnagyobb fiú, Boldika, elkezdte a gimnáziumot. A pályaválasztást többször megbeszélték, mindenkit meghallgatva, fontolva a lehetőségeket. Rádió- és tévészerelő szeretne lenni a fiú, és ez ma már érettségihez kötött szakma. A szülők úgy gondolkodnak, hogy nem baj, ha érettségizik a tanulásban egyelőre nem nagyon jeleskedő gyerek. Lehet, hogy itt, a középiskolában, rákap a tanulás ízére, aztán még talán más iskolát is végez. Ha nem, akkor meg legalább a vágya teljesül és azt a szakmát tanulja, amit szeretett volna. A kisfiút nem Budapestre küldték tanulni. Tiszafüreden közelebb van a szüleihez, sőt azt sem bánták, hogy az első félévben kollégista fiú átkérte magát bejárónak. Gyurika se nagyon messzire ment; ő kevésbé volt határozott, mint a bátyja, de a szülők segítettek a megfelelő szakma kiválasztásában. Előbb hentes akart lenni, majd a szülők gondolkodtak a gimnáziumon is, de belátták: ha nincs kedve a gyereknek, nem érdemes elkezdeni. Azután közösen megállapodtak abban, hogy kenyér mindig kell, pékre mindig szükség van, és ha belejön a tanulásba, esetleg kitanulja a cukrászatot is. Végül Egerbe kérte magát sütőipari szakmunkástanulónak.

Hasonlóan készítik elő a kislány pályaválasztását is. Rózsa óvónő szeretne lenni, de szülei már most érdeklődnek, hogy hol van a közelben óvónőképző szakközépiskola, mert az mégiscsak jobb lenne, ha nem kellene messzire mennie és akkor kevésbé szakadna el a családtól. A felépült nagy ház arra való, hogy használják, náluk sok gyerek megfordul.

Judit lányai még messze vannak a pályaválasztástól. Egyelőre csak a lehetőségeket ízlelgetik. A jól beosztott időből telik arra is, hogy a Tisza mentén élő tízéves Lenke csillagászati szakkörbe járjon és nővérével a könyvtárnak majd mindennapos látogatói legyenek. Jól tanulnak, a saját szobájuk gyerekbútorral berendezve kellemes teret ad a tanulásnak, játéknak és a pihenés olvasással töltött félóráinak is.

Gyula gyerekei nem sokkal kisebbek Jutka két kislányánál.

„Mind a két kislány jó tanuló. Kitűnőek. Én nem segítek nekik semmit. Gyuszi szokott, ha hazajön. Számolnak Ágneskával. Az a játékuk. Belebújnak az ágyba és ott számolnak. Ott alszik Gyuszi a heverőn, ott, Ágneska az ágyon, én meg itt, Juliskával a heverőn."

Nincs elképzelésük arról, hogy a gyerekek majd mit csinálnak, milyenek lesznek a lehetőségeik, az általános iskola befejezése után; számukra az a lényeg, hogy valami jó szakmát tanuljanak, amivel elkerülhetnek Igarról.

„Hogy ne maradjanak a kapa mellett. Én szerettem kapálni, de őket nem engedném. Pontosan még nem tudom, hogy mi legyen belőlük. Majd ők döntik el. Amit ők jónak látnak. Én úgyis hiába mondanám. Elengedem én őket messzire is."

Péter gyerekei is egy szobában laknak szüleikkel, noha a ház kétszobás. Az 1970-es születésű Petike tanulásához a legelemibb feltételek sincsenek meg. Szülei nem gondolkodnak arról, hogy mi legyen a gyerek sorsa – igaz, még nem is késtek el vele. Elképzeléseik ködösek, és a ködös vágyakat sem támasztják alá a segítség valamilyen konkrét formájával.

„Az lenne a legjobb, ha az embernek megvolna a megfelelő szakmája. A gyerekek, hát amire lesz kedvük. De az jó lenne, ha valami szakmát tanulnának."

* * *

Mint láttuk, a *hagyományőrző* családokban a szülők mindössze a tanulás, a továbbjutás anyagi feltételeit tudják biztosítani gyerekeik számára. Igaz, hogy a pályaválasztásba nem szólnak bele, de nem is segítik a döntés meghozatalát. Tájékozatlanok a gyerekek reális pályaválasztási lehetőségeiről, csak egyet akarnak mindannyian: ne legyen paraszt a gyerekből. Így a döntés során vagy az iskola hatása erősödik fel, vagy a már elkerültek nem minden esetben objektív véleménye vonzza a gyerekeket.

Az *újítókat* gyermekeik életpályájának kialakításában a már másutt is megmutatkozott racionális problémamegoldás, realitásérzék vezeti. A tanulásban, a feladatok elkészítésében ők sem tudnak segíteni, de igyekeznek olyan családi légkört, olyan körülményeket teremteni, ahol a gyerekek képességei jobban tudnak fejlődni és bizonyos dolgokban erejüket, tudásukat már a családon belül kipróbálhatják. Azzal, hogy bevonják őket a családi gazdaságban végzett teendőkbe, nemcsak a paraszti szakértelmet örökítik át, hanem a másutt is szükséges, hasznosítható készségeket, gondolkodási, döntéshozatali mechanizmusokat, értékeket is.

A *kallódók* gyermekeiről még korai lenne messzemenő következtetéseket levonni. Tény, hogy az ő helyzetük a legrosszabb. Nem csupán azért, mert gyakorlatilag az ő lehetőségeik a legszűkösebbek, hanem mert szüleik maguk sem találják helyüket az életben, s náluk az egységes és nagyon erős paraszti kultúra kontinuitása is törést szenvedett. A légüres tér, amiben a gyerekek nevelődnek, szerencsés esetben előnyükre válhat, hisz kötődéseik kevésbé mélyek, s így lehet, hogy könnyebben tudnak egy valóságos mobilitási folyamatot végrehajtani, de elképzelhető, hogy szüleik életsorsát fogják reprodukálni, ők maguk is kallódni fognak csupán az életben.

SZÁNTÓ MIKLÓS

Az emigráció és bevándorlás – szociológiai elemzési kategóriáiról*

Milyen fogalmakkal van dolgunk? Mindenekelőtt a legtöbbbet használt kategóriák tartalmát kell a valóságnak megfelelően megvilágítanunk és értelmeznünk.

A fogalmak burjánzása megnehezíti a tisztánlátást, mert gyakran keverednek a különböző gondolati dimenziók. Legtöbbször a nemzedéki, a történeti és a politikai, jogi (állampolgársági) oldalak összemosódása, felcserélése okoz zavart.

Kivándorló, emigráns

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára az emigráció és a kivándorlás címszavait a következőképpen fogalmazza meg: „Emigráció: Az állam területének politikai okokból való önkéntes, kényszerűségből történő, tartós, tömeges elhagyása."

Kivándorlás: Tömeges külföldre költözés, a végleges letelepedés szándékával." (A kivándorló címszónál hozzáteszi: „Rendszerint gazdasági okok miatt.")

A legtöbb nyelv nem tesz különbséget az emigráns és kivándorló szavaknak megfelelő fogalmak között.

Az emigrációs szociológia szakemberei nemegyszer próbálkoztak azzal, hogy az emigrációval kapcsolatos újonnan észlelt jelenségeket szakmailag is megtárgyalják. A meghatározás nehézségeit gyakran az okozza, hogy a kísérletezők egyetlen fogalommal akarták kifejezni mind a vándorlás okát, mind politikai minősítését is.

Az „emigráns" eredetileg mindazokat jelentette, akik kivándoroltak. A „kivándorolt" pedig lényegében arra az első nemzedékre vonatkozott, amely bolyongásai során befogadó országot keresett és talált. A kivándorolt mint típus azonban maga is gyűjtőfogalom: az a tény, hogy valaki egy országot elhagyott azzal a céllal, hogy egy másikban letelepedjék, nem tartalmazza a kivándorlás okát, célját és időtartamát. Egy ember vagy egy család általában kétféle céllal hagyja el otthonát: gazdasági-megélhetési vagy politikai okokból. A fogalmaknak megvan a saját sorsa, mert olyan beleértett, járulékos elemekkel telítődhetnek, amelyek megváltoztathatják a kifejezés eredeti tartalmát. Így történt ez az „emigráció"-val is, amely az adott országot politikai okokból elhagyók jelölésére szolgál

*„A tengerentúli magyar kivándorlók és politikai menekültek néhány szociológiai problémája" címmel disszertációt ír a szerző. Ebből a dolgozatból közöljük a szakterület irodalmában leggyakrabban használt fogalmak elemzését és a polgári szerzők kategóriakezelésének kritikáját adó fejezetet, amely egyben a tanulmány elméleti kerete.

már. Ugyanis a politikai válságok, polgárháborúk, a forradalmak során bekövetkezett változások az elvetett politika híveit menekülésre késztethetik, és a menekülteket emigránsoknak nevezik. Az angolszász politikai irodalom sok szerzője ennek a helyzetnek kifejezésére általában a politikai menekült, a „refugee" kifejezést alkalmazza. 1956–57-ben, az USA hivatalos jelentéseiben találkoztunk az „escapee" kategóriájával, amely kifejezés alatt olyan politikai menekültet értettek, aki faji okokból, vallása vagy politikai meggyőződése miatt ellene indított megtorlás vagy üldöztetés elől menekül, és aki ugyanezen okokból hazájába nem térhet vissza.

Nálunk az 1956-os ellenforradalom után a disszidens volt a szokásos fogalom. Ez a szó a latinból átvett angol kifejezésből: a „dissident"-ből származik, amely eltérő véleményen levőt, elszakadót jelent. Nálunk olyanokat neveztünk így, akik törvénytelenül (utazási engedély nélkül) hagyták el az országot, vagy akik ugyan legálisan, útlevéllel utaztak ki, de az idegen országban menedékjogot vagy legalábbis munkavállalási engedélyt kértek és megtagadták a visszatérést. Manapság legtöbbször ezek az egyének nem nevezhetők egyszerűen politikai menekülteknek, hiszen legtöbbjük nem hivatkozik – elhatározását indokolva – politikai okokra. Általában ritkábban vállalnak politikai szereplést és magukat inkább kivándoroltaknak tekintik.

A két – előbb tárgyalt alap – fogalom nemcsak a távozás gyökeresen eltérő formáira utal – az egyik hivatalosan engedélyezett, a másik illegálisan történt – hanem a bennük rejlő ellentétes célrendszereket is magába foglalja. A gazdasági okokból kivándorló célja az esetek nagy részében az, hogy egy másik országban véglegesen letelepedjen és annak polgáraként folytassa életét: míg a politikai okokból kivándorló azért hagyta el hazáját, mert nem fogadta el a hazájában hatalmon levő osztályt, annak politikai rendszerét, és tiltakozásul más országban keresett munkát és otthont. A maga helyzetét ideiglenesnek tartja akkor is, ha sorsába beletörődött és az új helyen gyökeret vert. Tovább megyek: az emigráns általában addig politikai menekült, amíg ezt a készenléti, ugrásra kész állapotot megtartja. „Belső emigrációban" él a befogadó országban is. Az átmenetisége abban is megmutatkozik, hogy úgyszólván minden idegszálával az elhagyott országhoz tapad: élete fordulataiban lényegében ahhoz igazodik. A politikai menekült csak „átmeneti szállást" kér a befogadó országtól, azt remélve, hogy az őt hazájából elkényszerítő politikai rendszer megszűnésekor visszatérhet szülőföldjére. Ebben az esetben is a fogalom tartalma a lényeges, és a legfontosabb tartalmi kritérium: a távozás célja.

A kibocsátó ország szempontjából az országot elhagyó polgárok – céljaik, távozásuk ideiglenessége, tartóssága vagy véglegessége alapján – a következő típusokba sorolhatók:

a) kilátogatók (hivatalosan, turista úton vagy rokonlátogatók)

b) vendégmunkások

c) kivándoroltak

d) menekültek.

A vendégmunkás, a kivándorló, a politikai menekült nem merev, egyszer s mindenkorra adott, változatlan fogalmak, hanem inkább tendenciák, amelyek a feltételek megváltozásával átmehetnek egymásba. Az első világháború előtti magyar vándorhullám vendégmunkásrajokból állt, tömeges, önkéntes és gazdasági indítékú volt. Mindazonáltal az általános népi nyomorúságból és elégedetlenségből keletkezett ösztönös tiltakozás is volt az akkori feudális-tőkés társadalmi viszonyok, a nagybirtokrendszer ellen. Ezek a szegényparasztok azért vállalták az amerikai bányák és kohók nehéz körülményeit, hogy vissza-

térve, itthon földet vásároljanak. Néhány éven át vendégmunkások voltak, mint szakképzetlen vagy betanított ipari munkások dolgoztak, hogy megszerezzék néhány hold hazai föld árát. Jelentős hányaduk csak az első világháború után, amikor meggyőződött arról, hogy a Horthy-rendszer nem ad földet a parasztnak, döntött végleg a kintmaradás mellett és lett vendégmunkásból kitelepülő. A politikai menekült, aki „rendezi" helyzetét hazájával, lényegében feladja a „státusát" és kivándorolt lesz.

Vagyis nem elég annak elvonatkoztatott tudomásulvétele, hogy valaki kivándorló vagy politikai menekült, fontos az „előjel" is: a vándorlás oka. Legfontosabb pedig a valaha elhagyott szülőföld iránti magatartás.

A befogadó ország számára az újonnan jöttek – céljaik és tartózkodásuk ideiglenes, tartós vagy állandó jellege alapján – a következőképpen osztályozhatók:

a) látogatók

b) vendégmunkások

c) bevándorlók.

A bevándorlás végleges letelepedési szándékkal egybekötött, országok közötti migráció: vagyis egyének, családok átköltözése egy másik országba, hogy annak polgáraiként éljenek és dolgozzanak. Ez a viszonylagos véglegesség különbözteti meg a bevándorlást a vendégmunkás helyzetétől, amely lehet tartós, de sohasem végleges. Ugyancsak ez a faktor különbözteti meg a bevándorlást az olyan egyéb célzatú átmeneti, viszonylag rövid ideig tartó beutazásoktól, hosszabb-rövidebb ideig tartó helyben lakástól egy más ország területén, mint amilyen például a turizmus, az üzleti vagy tanulmányút.

A befogadó országok jogilag rendezik a beutazók státusát. Látogatók esetében tartózkodásuk időtartamát rendszerint a vízum érvényességi idejével szabályozzák, vagy vendégmunkásként kezelik őket és szerződéssel rögzítik munkavállalásuk időtartamát és feltételeit. Az arra kvalifikáltakat bevándorlóként fogadják, és az illető országban szokásos – gyakran alkotmányosan meghatározott idő után – nyelvvizsga és más kritériumok alapján győződnek meg a bevándorlók beilleszkedési készségéről, és adják meg az állampolgárságot. Az állampolgárság megadásáig ideiglenes engedéllyel, a „menekült" vagy a „települt" státussal teszik lehetővé a letelepedést és a munkavállalást. Ha a bevándorlók tömegesen élnek egy-egy országban, etnikai csoportot alkothatnak; olyan nyelvi kulturális közösséget, amely ápolja a közös eredet tudatát. Az etnikai csoport tehát többnyire a származás, az anyanyelv, a kulturális azonosulás összefoglaló kategóriája. A bevándorló valamelyik etnikai csoport tagja, ha ő maga érkezett és telepedett le idegen országból, vagy valamelyik szülője vándorolt be: ha saját bevallása és anyanyelve szerint valamelyik etnikai csoport tagjának tartja magát.

Az elmúlt két évtizedben a nyugaton kiadott magyar szakirodalom, a tömegkommunikációs orgánumok általánosan használt fogalma lett a „szórványmagyarság" kifejezés, amelyet a szerzők gyakran az emigráns kategóriája helyett alkalmaznak. A szórványmagyarság kifejezés azonban, amely mint összefoglaló kategória szükséges és megfelelő, ugyanakkor szerintünk túl általános, elmosódó fogalom: mivel nem más, mint a világ különböző országaiban élő magyar etnikai csoportok összessége. Nemcsak a kivándorlókat, hanem azokat is magában foglalja, akik már a befogadó országokban születtek, közvetlen leszármazottak és anyanyelvük, azonosságuk kinyilvánítása alapján a magyarsághoz tartoznak. Ezért ez a fogalom semmiképpen sem használható az emigráció szinonimájaként.

Az, hogy valaki magyar: nem „országhoz kötött". A Magyar Népköztársaság területén él a magyarság többsége: ehhez képest a többiek – települési helyük alapján – külföldi magyarok. Ennek folytán ez a felosztás nem értékállítás; egyszerűen azt közli, hogy a magyarság egy része határainkon kívül, tehát külföldön él. A határainkon kívül élő magyarság a letelepültség típusa szerint kétféle: nemzetiség – nemzeti kisebbség – vagy etnikai csoport, szórvány. Nemzeti kisebbség az erdélyi, szlovákiai, jugoszláviai, kárpátaljai, burgenlandi magyarság. Nem vándoroltak el más országba, szülőföldjükön, családjuk születési helyén maradtak generációkon át és most másik ország állampolgárai. A kivándoroltak és a politikai menekültek tömegei különböző okokból hagyták el az országot, amelyben születtek, amelyben családjuk a történelem folyamán létezett és vándorútjukon – esetleg többszöri újrakezdés és kudarc után – találtak egy befogadó országra, amelyben letelepedtek és új életet kezdtek. (Még itt is megszorítással kell élnünk: van kivétel. Ausztriában Burgenland: magyar nemzetiségi terület. Lakóit az osztrák alkotmány magyar népcsoportnak tekinti. Ez a státus azonban csakis az eredeti nemzetiségi területen maradt magyar lakosságot illeti meg: sem a Magyarországról bevándoroltakat, sem a Burgenlandból például Bécsbe áttelepült magyarokat nem számítják bele a magyar népcsoportba.)

Másodszor a fentiekből az is következik, hogy a magyarsághoz tartozás nem lehet állampolgárság kérdése. Az idegen állampolgárság felvétele mai – „kettős" – állampolgársági törvényünk szerint nem szünteti meg automatikusan a magyar állampolgárságot. A magyar állampolgárság érvénye akkor szűnik meg, ha az Elnöki Tanács az illetőt – kérelme alapján – törli az állampolgárok közül, vagy cselekményei miatt őt attól megfosztja.

Hogyan nevezzük a kivándoroltakat vagy a befogadó országokban született nemzedékek tagjait, amikor magyarságukat akarjuk hangsúlyozni? Jobb-e, ha azt mondjuk: magyarok vagy pontosabb-e, ha magyar származásút mondunk?

Hanák Péter egy cikkében így kérdez: „Ki magyar, ki tartozik a nemzethez? Szorosan véve az ország magyar nemzetiségű lakossága vagy a határokon túl, a szomszédban élő és »külföldre távozott« magyarok is? Oktatásban, népművelésben, hírközlésben nem tisztázódott egyértelműen, hogy vajon egy egynyelvű, egykultúrájú, de különböző állampolgárságú magyar nemzet él-e a Duna-medencében vagy több? Esetleg egy nemzet és négy rokon nemzeti kisebbség?"[1]

Hanáknak válaszolva Száraz György így fogalmaz: „A Duna-medencében nem »egy magyar nemzet és négy rokon nemzeti kisebbség« él, hanem »egykultúrájú, de különböző állampolgárságú magyar etnikum«, amelynek a magyar állam határain kívül élő csoportjait állam- és honpolgári hűség köti az országhoz, amelyben élnek, de nyelvét, hagyományait, kultúráját, etnikai tudatát tekintve – az egyetlen magyar etnikum részei."[2]

A tömegkommunikáció szóhasználatában gyakori, hogy magyarként tartják számon azokat a magyar anyanyelvűeket, akik Magyarországon élnek. Magyar nemzetiségűek e kategorizálás szerint azok, akik a Monarchia Magyarországának azóta elcsatolt területein, a szomszédos országokban élnek. Magyar származásúak pedig, akik kivándoroltak és felvették az őket befogadó ország állampolgárságát. (Közéjük sorolják leszármazottaikat is.)

Véleményünk szerint azonban ez a fogalomhasználat nem pontos: összekeveredik a területi és a családi – leszármazási vonás és nem válik el világosan a magyarországi és a magyar származás. Származhat ugyanis valaki a mai Magyarországról, aki azonban nem magyar anyanyelvű. (Ez a helyzet például az 1945 után kitelepített szlovákok vagy németek esetében.) A származás olyan objektív kritérium, amelyet nem gyengíthet, vagy nem szüntethet meg, ha valaki nem vállalja, vagy egyenesen letagadja magyar származását. (Megváltoztatja nevét, nem érintkezik magyarokkal, sőt kapcsolatait szüleivel is megszakítja.)

A helyes álláspont – úgy gondoljuk – az, hogy a magyar anyanyelvű kivándorlót magyarnak kell tekintenünk. Magyar származású az, aki a befogadó országokban magyar anyanyelvű szülőktől származik.

A befogadó országokban született nemzedékek magyarságának jellege egészen más, mint a Magyarországon született kivándorlók esetében. (Bár az első nemzedék magyarságtudatának erőssége, az anyanyelv használatának, a kifejezés biztonságának foka is attól függ, milyen korban vándoroltak ki, milyen családi környezetben nőttek fel.)

Tapasztalataink szerint az anyanyelv sem jelenti feltétlenül a magyarságtudat biztos jelenlétét, hiszen például a magyar anyától vegyes családban született gyermekek anyanyelve rendszerint csak a statisztikai besorolás szerint magyar, de a családban beszélt nyelv általában a befogadó ország nyelve, és ez a helyzet csak hangsúlyosabbá válik az iskoláskortól kezdve, amikor a beszélt nyelv a domináns és esetleg az anyanyelv is elhalványodhat. Tehát sem az eredet szerinti, sem az anyanyelv szerinti magyarság nem jár együtt az etnikum feltétlen vállalásával, a mi esetünkben a magyarsággal való azonosulás tudatával.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyarságtudat általában azoknál a legerősebb, akiknek mindkét szülője vagy legalábbis édesanyja magyar, mert ez azt jelenti, hogy gyermekkorában elsajátította az anyanyelvet és kötődése szorosabb, mint azoké, akik magyar apától, de idegen anyától származnak.

A magyar származású emberek közt vannak, akik származásukat ismerik, de nem vállalják. És vannak, akik nem is tudják, hogy szüleik Európa mely részéből vándoroltak el.

A „nyelvében él a nemzet" elv fontosságát elismerve is, nem a nyelv az etnikai hovatartozás egyetlen kritériuma.

Néhány országban az etnikai azonosulás kritériumát használják mint a statisztikai besorolás alapját.

A „push and pull" tényezőről

A bevándorló különböző okokból szakad ki régi világából, távozik végleg szülőföldjéről. Hatások érik, amelyek taszítják, amelyek olyan erősek, hogy képesek elszakítani a társadalomhoz kötő gyökereit és elsodorják idegenbe. Ugyanakkor vonzást gyakorolnak rá olyan körülmények, amelyek hatására végül is a kiválasztott új haza mellett dönt.

E faktorok elemzése jelentős szerepet játszik az emigrációs szociológia irodalmában. Rendszerint azonban háttérbe szorulnak fontos analitikus szempontok, ezért lényeges megtenni néhány előzetes megjegyzést:

a) A vonzás–taszítás tényezői akkor fejtik ki eredményes hatásukat, tehát akkor történik meg a kivándorlás, ha ennek megvannak az objektív lehetőségei. Vagyis a kibocsátó ország megnyitja kapuit, a célország pedig engedélyt ad a bevándorlásra. A Horthy-korszak Magyarországáról százezrek indultak volna el, taszította volna őket a nincstelenség. Vonzották őket az USA-ba a már ott élő rokonok, barátok, ismerősök, a magasabb életszínvonal. A bevándorlás tilalma, a szigorú kvóta-rendszer azonban lehetetlenné tette a cél realizálását, hiába működtek a „push and pull" faktorok.

b) A vonzás–taszítás tényezők elmélete általában úgy szól, hogy a kivándorlás végbemegy, ha a taszító erők elég nagyok ahhoz, hogy eltépjék a „gyökereket", és a vonzás erői az előbbiekhez hozzáadódva, együttesen átemelik a vándorlót a határokon. A kétféle tényezőcsoport azonban az esetek jelentős részében elválhat egymástól. Az 1956-ban kiment fiatalok viszonylag nagy csoportjának nem volt világosan körülhatárolt úticélja. Nem egy bizonyos országra összpontosult a vándorszándék; egyszerűen világot akartak látni, kihasználták a hosszú évek bezártsága után hirtelen és váratlanul kinyílt határsorompók adta alkalmat.

A politikai menekültek nem azért vándorolnak el, mert valamely ország vonzza őket. Úgy érzik, hogy életük, szabadságuk veszélyben van. A magyar nyugatosok, a németországi nyugati zóna táboraiból menekülésük után néhány évvel indultak el különböző országokba és számukra legtöbbször az volt a lényeg, hogy befogadják őket valahol.

c) A „push and pull" a folytonosság és megszakítottság egysége, tehát nem egyszerű hirtelen hatás, nem trambulin, amely felhajító erőként feldobja az embert és a kapott kezdő sebességet viszi magával röptében a test. A „push and pull"-hatások felhalmozódnak a vándorlás előtt és változó kvantumokban megmaradnak a letelepedés teljes tartama alatt, csak arányaik változnak. Előjeleik átalakulhatnak, egészen a teljes irányfordulatig. Lehetséges, hogy valamelyik faktor hatása sokáig elenyésző, míg egy új történés vagy a feltételek átformálódása újra felelevenítheti a hatást, akár a régi erővel is. Az évtizedeken át a befogadó országokban élt, állampolgárságot és nyugdíjat szerzett magyarok egy csoportja, miután a kapott nyugdíjösszeg ott elégtelennek bizonyult a rendes megélhetéshez, és alapjában sohasem szokta meg az idegen országok körülményeit, hazatelepedett; átutalt nyugdíjukból viszonylag magas életszínvonalon, elégedetten élnek itthon. Vannak számosan, akik Burgenlandban települtek le, mert nem vállalták a Magyarországra való végleges visszatérés jogi-valutáris kötöttségeit, vagy világnézeti okokból. Így közelebb vannak a szülőföldhöz, de mégis távol. A vándorlást kiváltó okok szinte sohasem egyneműen és tisztán hatnak. Le kell győzniük az ellenhatást: a szokásokat, az ismerős tájak és emberek vonzását. És amikor a vonzás eredményeképpen a bevándorló megérkezik a sokáig csak elképzelt új hazába, sokféle taszító tényezővel találkozik. Soká tart, míg megszokja az új viszonyokat, beleilleszkedik és leereszti az új talajba élete „gyökereit".

A befogadó ország szemszögéből fontos folyamat kezdődik akkor, amikor a bevándorló megérkezik. Sokan kutatták ezt a bonyolult átmenetet. Az ilyen típusú tanulmányokban a leggyakrabban használt kategóriák: asszimiláció, akkulturáció, naturalizáció, identitás. Beszéljük meg ezeket a fogalmakat:

Bonyolult időszak kezdődik, mikor a bevándorló a választott ország területére lép. John Kosa például úgy találja, hogy amikor a bevándorló megérkezik Halifaxba vagy Montreálba, magával viszi „nemcsak személyes tárgyait, hanem a szülőföld kultúráját, nyelvét, a családi élet, a szórakozás, a háztartás, a főzés és a munka terén elsajátított szokásait".[3] A bevándorlónak meg kell teremtenie új egzisztenciáját, találnia kifizetődő munkát, felépítenie az új otthont, megalapítania a családot; el kell sajátítania az új ország kultúráját, annak nyelvét, szokásait, életmódját. Nehéz személyes problémákkal kell szembenéznie. Munkát kell találnia és beilleszkednie.

Kezdődik azzal, hogy szinte minden befogadó országban törvényesen szabályozott eljárások határozzák meg a fogadtatás igazgatási, rendészeti szabályait. Általában hosszabb-rövidebb ideig tartó átmeneti időszakra kapnak tartózkodási és munkavállalási engedélyt. Számukra ez próbaidő, amelynek során eldönthetik, hogy megfelelő feltételek esetén kérik-e a végleges bevándorló státust, a befogadó ország pedig eldöntheti, hogy számára kívánatos-e az illető végleges letelepedése? A legtöbb helyen vizsgára bocsátják a folyamodót és bizonyítani kell, hogy elsajátította az államnyelv minimumát, a próbaidő alatt megfelelő polgári magatartást tanúsított. Döntenek a vizsga alapján, hogy a bevándorló beilleszkedésre képes, társadalmilag hasznos-e?

Az asszimiláció kifejezés a bevándorlással foglalkozó szociológiai irodalom egyik alapkategóriája. Minden többnemzetiségű országban századok óta újra és újra ismétlődő történés, amelynek törvényszerűségeit a világ minden részén tanulmányozták.

Egy-egy társadalomban az asszimilációs tendencia mértékét befolyásolják a történelmi, a kulturális, a demográfiai, az intézményekkel összefüggő és az egyéni magatartást motiváló tényezők.

Magyarországon 1880 és 1914 között a vándorlás okozta vérveszteséget a természetes szaporodás és az asszimiláció pótolni tudta. A magyarság száma – a Monarchia Magyarországán – 1880 és 1910 között 6 445 000-ről 10 050 000-re növekedett. A természetes szaporodás 13 ezrelék körül mozgott, így a népességszaporulat 30 százaléka – több mint egy millió többlet az asszimilációból eredt. „Az asszimiláció lényegében polgáriasodási folyamat. Az érintett emberek a kapitalizálódás és a polgárosodás ütemének, intenzitásának megfelelően, több szakaszban, több generáción át jutottak el a beolvadáshoz."[4]

Ausztriából, Csehországból sok szakmunkás vándorolt be; nélkülözhetetlen szaktudásukra szüksége volt a gyorsan fejlődő magyar iparnak. A bevándorolt szakmunkások magyarázták sokszor a szervezkedés fontosságát is, a munkásöntudat ébresztői lettek. Esetükben az asszimiláció: a területi mobilitás, a városiasodás, átrétegeződés és a kulturális hasonulás komplexuma lett. Ez a folyamat tehát, amelyet asszimilációként jelölünk, nem légüres térben megy végbe, hanem mindig egy adott társadalmi csoportba való integrálódás.

Az asszimiláció egy sajátos átrétegeződési folyamat. A kivándorlók esetében ez a mobilitás kettős értelmű: nemzetközi területi mobilitás és rendszerint rétegváltás. Ha pedig a bevándorló azonos rétegben marad, akkor is át kell váltania kulturálisan, nyelvileg, de meg kell változtatnia értékrendjét, szokásait is.

Az asszimiláció mint folyamat általában a családot fogja át. Tipikusan nemzedékek közötti integrációs folyamat, de egy nemzedéken belül is jelentős. Az első generáció

nyelvi asszimilációja szinte sohasem tökéletes és befejezett. Az asszimilációnak különböző dimenziói vannak. Ezek: nyelvi, kulturális, az életformát jellemző és értékrendi is. Egyik dimenzióban sem történik egyenletesen. Maga a folyamat több tényező függvénye. Egy konkrét példa talán közelebb hozza a folyamat megértését. Például egy vendégmunkás érkezik a befogadó országba, mondjuk, ötéves szerződéssel: fiatal ember, egyedülálló, jól keres, megházasodik, családot alapít. A folyamat aszerint más és más ütemű, hogy a házastárs saját nemzetiségű-e, más vendégmunkás-etnikai csoportból származik-e, vagy netán a befogadó ország törzsnemzetéből való. Sok függ attól is, sikerült-e vagy rossz a házasság. A folyamat során a vendégmunkás-állapotot fenn akarja-e tartani? Az eredeti cél marad-e, vagy ellenkezőleg a letelepedés válik céljává és állampolgárságért folyamodik. Ha az utóbbi történik, a második generáció már a teljes egyenjogúságot tűzi ki célként, és annak eszköze a család hasonulása. Az asszimiláció nem egyoldalú folyamat, hanem szakítás is a régivel, konfliktushelyzet az egyénben, a családban, a nemzedékek között. A folyamat zavartalansága vagy kudarca, az ütem gyorsasága vagy lassú volta, egyenletessége vagy visszaesései a befogadó ország gazdasági, kulturális, társadalmi és politikai feltételeitől függenek. Rendszerint „kvantumokban" történik, felgyűlnek a szinte láthatatlan változások, gyarapodások és az ugrópontokon a fejlődés átmegy egy-egy új szakaszba. Az átmenetek jellege, a konfliktus megoldhatósága vagy megoldhatatlansága, mélysége függ a bevándorló célrendszerétől, az elhagyott ország vonzásától, amely a maga gazdasági, politikai, kulturális helyzetével a távolból befolyásolja az asszimiláció menetét. A két nemzet: a kibocsátóország és a befogadóország mint hatásmezők a bevándorlóban találkoznak, szembe kerülnek és megküzdenek a lelkéért. Az erőviszonyok közöttük változnak a folyamat során. A hasonulási folyamat kezdetén a régi rendszerint erősebb, mint az új.

A beilleszkedés az első fázis a folyamat során. Gyakran használják a különböző szerzők az úgynevezett „akkulturáció" fogalmát, amely azonban véleményem szerint a beilleszkedés nyelvi, kulturális oldala. A beilleszkedés sokoldalú folyamat: a munkahely, a kereső foglalkozás, az elviselhető lakáskörnyezet megtalálása a legfontosabb elem, de ide tartozik a napi bevásárlás, az ehhez szükséges nyelvi minimum is. Az öltözködés, az életvitel kezdeti szokásainak kialakítása, az elemi értékformák kialakítása mind része, különböző oldala a beilleszkedés komplexumának, amely egy sajátos szocializáció. Formája az utánzás, az alkalmazkodás. A bevándorló számára az első időszak egy elhúzódó, állandó konfliktushelyzet. Az első időben nyomasztó számára az idegen életfeltételek meghatározta élet. Ha ez az idegenség elviselhetetlenné fokozódik, akkor lehetetlen a beilleszkedés, és ebből a helyzetből, hogy életben maradhasson, menekülnie kell a bevándorlónak. Mi lehet a menekülés módja? Lehet visszatelepedés a szülőföldre, lehet újra és újra való próbálkozás, a lehetőségek keresése. Lehet hamis kiút: alkoholizmus, a kétségbeejtő helyzetben öngyilkosság, bűnözés. Mindhárom menekülési típus ismerős az emigrációs szociológia irodalmából. Különböző szerzőknél gyakran találkozunk a „marginális ember", a társadalom peremére szorult ember figurájával. Olyan bevándorlók ezek, akik már elhagyták a magukkal hozott kultúrát, de nem integrálták az újat. Mindkét közösséghez szeretnének tartozni, de egyik sem fogadja be őket és az eredmény: kisebbségi érzés, bizonytalanság.

John Kosa – könyvében – a beilleszkedés két szakaszát különbözteti meg, amelyből az első az alkalmazkodás és a második az asszimiláció, a hasonulás időszaka.

Az első szakaszban a bevándorló érintkezésbe kerül a számára idegen körülményekkel, és ez gyakran drámai összeütközésekkel jár. Ebben a szakaszban legfontosabb a gazdasági aktivitás. Ha dolgozik, ha sikerül megtakarítania, akkor biztonságban érzi magát, és lassan a befogadó ország igényeit átvéve alakítja ki életformáját. A második szakaszban arra törekszik, hogy úgy éljen, mint a többség, hogy „tiszteletreméltó" állampolgárrá váljék.

„A régi kultúra olyan, mint a Kréta-sziget, amelyet ostromol és felold a tenger. A bevándorló az óhaza szegényes helyi kultúráját hozta magával és ez nem eléggé élő valami, hogy versenyezzen az újjal, mert a bevándorló elszakadt a régitől, az élő forrástól és lényeges társadalmi tényezők hiányoznak ahhoz, hogy a régi önállóan növekedhessék."[5]

Hasonló módon fogja fel a beilleszkedést A. Hallowel is. „A beilleszkedés pszichológiai újraalkalmazkodás abban az értelemben, hogy meg kell tanulni az új viselkedést, új attitűdöket és célokat, de ez a személyiség szerkezetét, a személyiség gyökereit nem változtatja meg a folyamat során. A ruhaviselet, a szerszámhasználat vagy a nyelv megtanulása megtörténhet a személyiség radikális változása nélkül is."[6]

R. Linton azt keresi, mitől függ a beilleszkedés iránya és mértéke. Szerinte két fő tényezőtől függ:

a) Milyen annak a technikának viszonylagos hatékonysága, amellyel a megfelelő környezetben a bevándorlók és letelepedők találkoznak?

b) Milyen az érintkezésbe került kultúrák egymáshoz való viszonylagos társadalmi tekintélye? (Az Amerikába vándorolt németek úgy érezték, hogy magukkal hozott kultúrájuk magasabb rendű, mint amit a letelepedés helyén találtak, ezért a szülőföldjükkel való kapcsolataik erősek és hatékonyak maradtak.) A beilleszkedés fokozatosan történik. Kezdődik a konkrét tárgyak, szerszámok, háztartási eszközök átvételével, amelyeket az újonnan érkezett szinte azonnal használni kénytelen, ha letelepedni, dolgozni, élni akar. A viselkedési minták átvétele csak hosszú idő után történik meg.[7]

S. A. Weinstock – abban a tanulmányában, amelyet az 1956-os magyaroknak az USA-ban való letelepedéséről és beilleszkedéséről készített – megkülönbözteti ezt a beilleszkedést az asszimilációtól, amely szerinte az egyén és a csoport feloldódása a befogadó ország kultúrájában.[8]

Az asszimiláció a beilleszkedési folyamat végeredménye és ebben egyetérthetünk az amerikai kutatóval, Weinstock azonban hozzáteszi: az általa említett feloldódás a választott haza társadalmában értelemszerűen az eredeti etnikummal való azonosság teljes elvesztésével jár. Véleményem szerint azonban a befogadó nemzettel való azonosság vállalása a hasonulás, a beilleszkedés ezen utolsó, legmagasabb szakasza sem jár szükségképpen az eredeti azonosság feladásával. Saját gyakorlati tapasztalataink szerint a magyar etnikum tagjainál szinte valamennyi befogadó országban tömeges jelenség: a kettős azonosság tudat.

Naturalizáció

A beilleszkedési folyamat sajátos állomása a befogadó ország állampolgárságának felvétele: az úgynevezett „naturalizáció". Ez a hosszan tartó folyamatnak fontos, jelentős, a legtöbb bevándorló családnál bekövetkező lépése, de a beilleszkedésnek csak egyik, igazgatási-jogi oldala.

A befogadó országot nyilvánvalóan mindenekelőtt a letelepedés véglegessége érdekli, az állampolgárság intézményesítési folyamata, a folyamat egyes lépcsőinek mérési adatai, menete fontos számukra, mert a befolyást gyakorló tényezők megismerése lehetővé teszi a ráhatást, az akadályozó tényezők kikapcsolását.

Az ausztrál kormány például 1969-ben egy munkacsoportot bízott meg a naturalizáció folyamatának vizsgálatával és a kutatók kelet-európai menekültek különböző csoportjainak naturalizációs ütemét, hullámzásait hasonlították össze. Ez a vizsgálat, amelynek egyik vezetője magyar volt – Kunz Egon szociológus –, az 1948 és 1952 között a nyugat-németországi táborokból a távoli világrészbe került politikai menekültek életútját elemezte.

Az ausztrál kormány több éves munkaszerződést kötött velük. Nagyon kemény munka várta őket az átmeneti állandóság körülményei között, azzal a halvány lehetőséggel, ígérettel és reménnyel, hogy a nehéz évek után a végleges letelepedést választhatják egy törekvő, fejlődő, dinamikus országban, ha otthon mégsem történik meg az általuk annyira várt politikai fordulat. Egy részük hasznosíthatta régi szakmáját; sokan ezen esztendők alatt új mesterséget sajátítottak el, közben azonban Kelet-Európából 1953 és 1957 között a politikai robbanások és a köztes szélcsendes szakaszok tartották őket állandó idegfeszültségben. Vagyis a „lökés és vonzás" ismételt rohamai között éltek, állandó politikai apály–dagály mozgások között. Lelkükben ezt a tengermozgást a szülőföld politikai „holdváltozásai" okozták. A hatvanas évek kezdetétől aztán lecsillapodott az állandó izgalom, belenyugodtak a változtathatatlanba. A magyar kormány 1963-ban amnesztiarendeletet adott ki. Először csak a bátrabbak kis csoportjai látogathattak haza, aztán ezrek és ezrek személyes tapasztalatai meghozták számukra a végleges döntés elhatározását. A döntés két irányú volt: megszerezni az állampolgárságot, véglegesen letelepedni, egzisztenciát teremteni, gyökeret verni, házat építeni és egyúttal hazafelé is rendezték kapcsolataikat. Kunz Egon ezt a döntést nevezi nagyon találóan „katartikus naturalizációnak".[9] Ezalatt azt érti, hogy a drámai helyzetben megtörtént a katarzis, az emberek levonták helyzetük tanulságait.

A kutató szerint ez a „második lökés" adja a letelepedésre való végleges elhatározást. Ezzel a magyarázattal azonban csak a döntés, a válsághelyzet megoldása dőlt el, megoldódik a visszatelepedés vagy letelepedés alternatívájának forró időszaka. A döntés nem végleges szakítás. A beilleszkedés „evolúciós folyamata" az elsőgenerációs bevándorolt élete végéig tart. Erősebb vagy gyengébb impulzusokkal a szülőföld hatása tartós marad, és a kapcsolatrendszer, a sokoldalú, viszonylag állandó hatások megértése nélkül, nem igazodhatunk el a bevándoroltak viselkedésén. A bevándorolt a kettős kötöttség nem egyenlő erősségű, hullámzó hatásmezejében él és a törvényszerűségek ismerete szükséges társadalmi tevékenységének megértéséhez. A bevándorló felépítette egzisztenciáját: családja retteg a menekült státus bizonytalanságától. Maga is menekülni szeretne az átmenetiség hátrányaitól. Félelmét fokozza a befogadó ország minden gazdasági, politikai válsága. Ha nőtt a munkanélküliség, először az idegenek kerültek az utcára. Ezért biztonságra törekszik, és ennek a biztonságnak egyik legfontosabb és legelfogadottabb formája annak kinyilvánítása, hogy véglegesnek tekinti letelepedését, állampolgárságért folyamodik. A befogadó országok majdnem mindegyike öt esztendő után teszi lehetővé az állampolgárság elérését, feltételezve, hogy a folyamodó ezen időszak alatt elsajátította bizonyos minimális mértékig a nyelvet, a viselkedési szokásokat, vagyis eljutott a beilleszkedés

bizonyos kulturális szintjére. Az állampolgárságért való folyamodás azonban nem jelenti a befogadó ország politikai és életértékeinek teljes és maradéktalan elfogadását, még kevésbé az eredeti nemzettel való azonosság feladását. Sőt, minél biztosabb a bevándorló a mindennapokban, egy részük annál nyugodtabban fordul vissza az elhagyott szülőföldhöz, törekszik a rendszeres érintkezésre a szülőföldön maradt családjával, hazautazik.

Etnikai azonosság

Az 1980 nyarán megtartott könyvtáros-találkozón[10] az egyik amerikai résztvevő azzal kezdte hozzászólását – magyar nyelven –, hogy ő osztrák, holland, svéd, magyar keverék. Nagyszülei különböző nemzetek tagjaiként vándoroltak be az USA-ba, ő maga amerikai, de büszke magyar származására is, vállalja azt és minden erejével segíteni akar a magyar kultúra amerikai terjesztésében, jó hírének erősítésében.

Az etnikai azonosságtudat: *önbesorolás.* A magyarsággal mint közösséggel való azonosulás tehát a közös vonások felismerése és vállalása. Azok az erdélyi származású magyarok, akik az USA-ban, Kanadában magyarnak vallják magukat, nem a származási ország jelenlegi helyzete szerint sorolják be magukat: azonosságtudatuk a magyar nyelvhez, kultúrához való kötöttség.

A nemzeti azonossághoz a szubjektív momentum, a közös vonások felismerése és tudatos vállalása elengedhetetlen. Az identitás azonban nem pusztán szubjektív elhatározás kérdése. A nyelv, a kultúra, a történetiség objektiválódott: ezek a nemzeti létet tükrözik a maga dinamikus ellentmondásaival, sokszoros áttételeikkel.

Hogyan alakul a nemzeti azonosság tudata, ha egy személy vagy egy csoport tagjai turistaútra mennek egy másik országba? Nyilvánvaló, hogy sem a turistaút, sem a hosszabb kiküldetés nem változtatja meg a hovatartozás egyértelmű tudatát.

Mi történik a vendégmunkások esetében? Amíg a beutazás munkaszerződés alapján történik – az áttelepedés szándéka és következménye, ténye nélkül –, addig az időtartama sem játszik különösebb szerepet, noha kétségtelen, hogy a vendégmunkásnak meg kell tanulnia az őt foglalkoztató állam nyelvének legalább a minimumát és lehetséges, hogy ott-tartózkodása idején gyakrabban használja – különösen a későbbi évek során – az új, tanult nyelvet, mint az anyanyelvét. Az elmúlt évtizedek gyakorlata, a vendégmunkások életvitele, célrendszere azt mutatja, hogy a többség hazaküldi megtakarított pénzét, otthon tölti szabadságát, hazautazik, amikor erre módja van és hazájában akarja újra kezdeni életét, hasznosítva a tanult tapasztalatokat és a megtakarított pénzét. A nemzeti hovatartozás egyetlen pillanatra sem válik vitatottá. Minden történelmi tapasztalatunk szerint ez volt a helyzet az első világháború előtt az USA-ba szerződött magyarok többsége esetében is. A kérdés az: milyen változás megy végbe akkor, ha a vendégmunkás elhatározza, hogy véglegesen letelepedik és felveszi a befogadó ország állampolgárságát? Nem szakít régebbi hazájának nyelvével, kultúrájával, nem tagadja meg azonosságát hazája népével, történelmével, csak állampolgárságot változtat.

A befogadó országban született leszármazottak esetében változik a helyzet, különösen a családi körülményektől függően. Ha mindkét szülő például magyar, rendszerint úgy nő fel a gyerek, hogy tisztában van származásával, ami azonban nem jár együtt a magyarsággal való azonosulás tudatával. Nyelve, kultúrája, értékrendje kettős; magán viseli a

befogadó ország környezetében, iskoláiban, társas kapcsolataiban, munkahelyén elsajátított értékrendet, normákat, viselkedési kultúrát, szokásokat. Ezek válnak életében, gondolkodásában uralkodóvá, és maguk alá rendelik, módosítják, átalakítják a gyermekkorban a családban elsajátított értékelemeket, szokásokat. Mindebből nem következik, hogy magyarságát tagadja, de az sem szabály, hogy feltétlenül vállalja.

A kettős azonosság uralkodó szerepet játszó oldalának milyensége függ attól, hogy a magyar család leszármazottja magyar környezetben marad-e, milyenek a személyes, családi, társasági, intim kapcsolatai? Vajon magyar házastársat választ-e, részt vesz-e az etnikai csoport közéletében, tagja-e valamely etnikai intézménynek?

A befogadó ország gazdanemzetével való identitás, a teljes egybeolvadás inkább a befogadó országban született nemzedékek tagjai közt természetes következmény. Az áttelepülő azonban viszi magával és magában a szülőföldjén megtanult nyelvet, kultúrát, szokásrendszert. Az ott átélt élményeket nem felejti el a határ átlépése pillanatában. Ott marad rokonsága, baráti köre, egy közösség, amelynek jelképeit a magáénak tudta, kapcsolatrendszerét ismerte, ahol az emberekkel „egy vérből való volt", ahol nem kellett számára lefordítani sem a mondatokat, sem a gesztusok nyelvét. A befogadó országokban idegenséget talált és az első évek bizonytalansága általában sokáig tart.

Otthon a jövendő befogadó ország még csak a képzeletében rajzolódott ki, fantomország volt csak, a valóságos haza életét élte. Az áttelepülés után gyökeresen megfordulnak a viszonylatok. A régi, az ismert haza már csak a képzeletben él, és a régi élmények, emlékek, álmok találkoznak az új ország valóságos viszonyaival. Az első időben megtanult annyit, amennyi létszükséglete, hogy élni tudjon. Mindent lefordít a régi nyelvre, a régi kultúra és értékrend segítségével magyarázza meg magának, elemzi, értékeli, leméri és kialakítja új, átmeneti, érzékeny és sebezhető viselkedésmintáit. Ahogy tanul, tapasztalatokat szerez és jobban eligazodik, biztonságosabbá és kipróbáltabbá válik magatartása; kudarcain nevelődik, alkalmazkodik, hozzáedződik az újhoz. Alkalmazkodásának hibái miatt vereségek érik, sikereiért jutalma az, hogy először a mindennapokban, munkájában, mikrokörnyezetében, aztán a szélesebb társadalomban is többé-kevésbé befogadják.

De ott van benne végig az elhagyott haza. Dolgoznia kell, hogy megéljen, de nem szükséges feltétlenül vállalnia a befogadó ország közéletét is. Ezekben a befogadó országokban más a kultúra helye, szerepe, mint otthon, Magyarországon és a bevándorlót súlyosan terhelik a nyelvi nehézségek is. A régi kultúra sem tokozódik be, merevedik meg benne; a családi, baráti körrel való érintkezés során többé-kevésbé követni tudja a szülőföld életének fejlődését, gazdagítja ismereteit, fejleszti a régi kultúráját is. Vannak, akiknél ez új konfliktust jelent. Másoknál harmonikusan alakul, egymást erősíti a két kultúra „egymás mellett élése", áthatása. Vannak, akiket bizonytalanná tesz ez a helyzet, úgy érzik, megzavarja őket mindaz, amit a szülőföld távollétükben megalkotott. Kétségessé teszi, hogy helyesen jártak el, amikor a kivándorlást választották. Vannak, akik szakítanak a régivel, hogy elkerüljék a szakítást az újjal.

Nem lehet a befogadó országgal kialakított kapcsolatrendszert elszigetelni a régi hatásától, a szülőföld mindig élő arca kíséri a kivándorlót és ez a hatás nem szakad meg a határ átlépése pillanatában, hanem folyamatosan, de nem azonos intenzitással, váltakozó ritmussal érvényesül.

A múlt állandóan kölcsönhatásban van a jelennel. Úgy hisszük, hogy az első generációs kivándorló egész életén át szükségképpen kettősen kötött ember, egyaránt hat rá az

elhagyott szülőföld és a befogadó ország, de ez a hatás sokféle tényezőtől függően nem egyenlő erejű. Ezek a hatások bizonyos vonatkozásokban egymást erősítik, más vonatkozásokban egymást gyengítik, szinte komplementer módon egy rendkívül bonyolult kapcsolatrendszerben.

Az előbbiekben két kultúra találkozásáról beszéltünk. Ez a találkozás azonban nem egyszeri, hanem folyamat. És a két kultúra birkózik egymással a nyelv, a szokások, az értékek, a magatartás területén. A két kultúra nem egy ütemben fejlődik és nem azonos intenzitással. Az a kérdés, hogy melyik válik dominánssá, uralkodóvá? A mindennapi élet területén gyorsabb a folyamat, mert az ezen a területen való alkalmazkodás létkérdés a bevándorló számára. A nyelv elsajátításánál is először a mindennapi kifejezések hatolnak be, keverednek, kiszorítják a magyar kifejezést, de a bevándorlók magyarosan használják az idegen szavakat. Ezek nem mosolyogni való nyelvi ficamok, hanem az alkalmazkodás egy sajátos formája, egy adott, meghatározott kulturális színvonalon a magyar gettókban. A szokásos folyamat a keveredés, az együtt létezés, a szelektálás, az új elemek „feldúsulása". Voltak és vannak, akik bizonytalanságból elzárkóznak a befogadó ország kultúrájától, bezárkóznak egy gettó szubkultúrájába, vannak, akik erőltetetten asszimilálódnak, elzárják magukat a régitől. Az egészséges folyamat a két kultúra harmóniája, egyensúlya.

JEGYZET

[1] Hanák Péter: A nemzeti tudat zavarairól. Élet és Irodalom 1981. július 25. 4. o.
[2] Száraz György: A nemzeti tudat zavarairól. Élet és Irodalom 1981. július 25. 5. o.
[3] John Kosa: Land of Choice (The Hungarians in Canada) University of Toronto Press 1957. 4. o.
[4] Magyarország története 1880–1914. 418. o.
[5] John Kosa: Land of Choice (The Hungarians in Canada) University of Toronto Press 1957. 44. o.
[6] I. A. Hallowel Cultural and Experience Philadelphia University of Pennsylvania Press 1955.
[7] Ralph Linton: Acculturation in Seven American Tribes. New York Appleton 1940.
[8] S. A. Weinstock: Acculturation and Occupation. New York 1969.
[9] E. Kunz: Political Events „At Home" and the Concept of Catharsis Naturalization among Refugees International Migration. Vol. IX. No. 1–2. 1971.
[10] A könyvtáros-találkozóról. Magyar Hírek 1981. 17–18. szám. 23. o.

BABICS LÁSZLÓ–DÉNES TAMÁS

A TÁRSADALMI MOBILITÁS VOLUMENÉNEK ELOSZTÁSÁRÓL

Empirikus adatok egy kombinatorikai modell tükrében

1. Problémafelvetés

A társadalmi mobilitást vizsgálva, általában rejtve marad az a kérdés, hogy az össztársadalmi mobilitás volumenének van-e valamilyen (elméleti vagy akár gyakorlati) felső korlátja?

Logikus e kérdés feltétele azért is, mert az alsó korlát létezését, azaz a nulla volumenű összmobilitást (a teljesen zárt társadalom absztrakcióját) mint egyik szélső pontot általában evidenciaként kezeljük.

Valószínűleg a fenti kérdés megbúvása annak köszönhető, hogy ezen alsó végpont konstrukciójának mintájára természetesen adódhat a felső végpontra (azaz a teljesen nyitott társadalom absztrakciójára) a korlátlan összmobilitás elképzelése.

A feltett kérdés, mint látni fogjuk, nemcsak az elméleti következtetések, hanem a mobilitásvizsgálatok eredményeinek értelmezése, hasznosítása során is egy új szemléleti irányt jelöl ki.

Jelen cikkben az a célunk, hogy megmutassuk:

a mobilitást véletlen tömegjelenségnek tekintve, e jelenség alapvető természete az összvolumen minimalizálódásának tendenciája, tehát az, hogy a mobilitás volumene és annak gyakorisága fordítottan arányosak.

2. A mobilitás elemi modellje

Abban az esetben, ha a mobilitás vizsgálatának mint rendszernek *elemei az egyének mint strukturálatlan egységek,* akkor *a mobilitás elemi modelljéről beszélünk.* Nem elemi modellről [2] – amely lehetővé teszi a mobilitás jelenségének mélyebb, strukturáltabb leírását – itt azért nem beszélünk, mert ezzel is demonstrálni kívánjuk azt, hogy a vizsgált törvényszerűség egzisztenciájának felismeréséhez már ez a szint is elegendő, azaz a szokásos tapasztalati adatok birtokában észlelhető.

A jelenségnek ezen az elemi megközelítési szintjén *réteg*nek tekintjük az egyének egy adott halmazát, míg a *társadalom* a (közös elem nélküli) rétegek egyesítése.

A réteg és a társadalom ilyen definíciójából következik, hogy a *rétegződés* az egyének halmazának (a társadalomnak) egy osztályozása, amely képezi azt a mozgásteret, „ahol" a mobilitás végbemegy.

Egységnyi mozgásnak nevezzük egy egyén rétegváltását, vagyis azt az absztrakciót végezzük el, hogy minden egyes egyén (időben egyszerre vagy egymás után) a rétegződés valamelyik rétegébe kerül. E felfogás megengedi, hogy valaki ismételten ugyanabba a rétegbe kerüljön.

Az elemi modellben a mobilitás lefolyását véletlen folyamatnak fogjuk fel (hiszen ennél mélyebb információ nem áll rendelkezésünkre), azaz az egységnyi mozgások (mint események) bekövetkezését a rétegződésben véletlennek tekintjük.

Tehát *az össztársadalmi mobilitást* ezek alapján *véletlen tömegjelenségként kezeljük.*

Egy A rétegnek egy B rétegre vonatkoztatott *mozgásmennyiségén* értjük az A rétegből a B rétegbe történő *elemi mozgások számát* (volumenét).

Felvetődhet a kérdés, hogy a mobilitás eredményeképpen változó és kialakuló rétegződés tendencia jelleggel egyenletes eloszlású-e vagy ami ezzel ekvivalens, egyenletes eloszlásúak-e a mobilitási mozgásmennyiségek? A mozgások véletlen jellege ezt az eredményt sugallná.

A dolgozat következő részében olyan matematikai eszközt adunk, amellyel leírható a mobilitás elemi modellje úgy, hogy egyben módot ad a mobilitási mozgásmennyiség eloszlásának elemzésére is.

3. A mobilitás elemi modelljének kombinatorikai leírása

Legyen az adott társadalomnak megfeleltetett halmaz $H = [h_1, h_2 \ldots, h_n]$ (egyének halmaza). Ekkor a H halmaz egy osztályozása fogja az adott társadalom egy rétegződését reprezentálni. Azaz

$$H = H_1 \cup H_2 \cup \ldots \cup H_k \tag{1}$$

egy k rétegből álló rétegződést reprezentál, ha

$$\forall i \neq j \Rightarrow H_i \cap H_j = \emptyset \tag{2}$$

Ekkor az egységnyi mozgásnak az felel meg, hogy valamely H_u osztályból ($u = 1,2, \ldots,k$) egy elemet egy H_v osztályba helyezünk át.

Világos, hogy e művelet elvégzése után újra a H halmaz egy osztályozásához jutunk.

Ha tehát két időpont közötti összmobilitást mint egységnyi mozgások összességét fogjuk fel, akkor ez a halmazmodellben azt jelenti, hogy a H halmaz egy osztályozásából ugyanennek a halmaznak egy másik osztályozását képezzük.

Definiáljuk most a következő G = (P, E) gráfot:

- A G gráf $P = \{p_1, p_2, \ldots, p_k\}$ szögponthalmaza úgy áll elő, hogy a H halmaz adott osztályozásában minden egyes H_i ($i = 1,2, \ldots, k$) osztálynak pontosan a p_i szögpontot feleltetjük meg,
- A G gráf élei az egységnyi mozgások „nyomait" reprezentálják, azaz a fenti példával élve a H_u-ból H_v rétegbe történő átlépés esetén a G gráfban egy $(p_u p_v)$ élt húzunk (vagyis a p_u-ból a p_v szögpontba vezető élt).

Példaként bemutatunk egy ilyen G gráfot, ahol a vizsgált időintervallumban az alábbi egységnyi mozgások következtek be:

$(H_1 H_2), (H_1 H_3), (H_1 H_4), (H_1 H_3), (H_1 H_2), (H_3 H_4), (H_3 H_2), (H_1 H_4), (H_2 H_4), (H_1 H_1),$
$(H_2 H_3), (H_3 H_4), (H_1 H_2), (H_3 H_4)$

Az előzőek alapján (a H halmaz egyik osztályozásából egy másikba való átmenet) tehát *az így konstruált* G = (P, E) *gráf leírja az adott időintervallumbeli összmobilitást.*

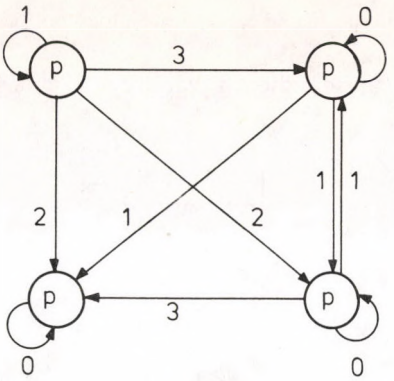

1. ábra

Mint az az 1. ábráról is látható, két szögpont között több azonos irányítású él (ún. párhuzamos él) is szerepelhet, hiszen több egységnyi mozgás is történhet egy irányban két réteg között.

Ennek leírására egy áttekinthetőbb gráf modell alkalmazható, az úgynevezett súlyozott élű gráf.

Ez jelen esetben annyit jelent, hogy a gráf minden egyes szögpontpárja közötti élhez egy számot rendelünk, amely azt jelzi, hogy hány az adott éllel párhuzamos él van a gráfban. Ez pontosan az adott rétegpár között adott irányban történő átlépések (elemi mozgások) számával azonos. Ha az adott rétegpár között nem volt egyáltalán (adott irányú) mozgás, akkor a megfelelő él súlya 0.

Ezzel az ábrázolási formával az 1. ábra gráfja a következő alakot ölti (lásd 2. ábra).

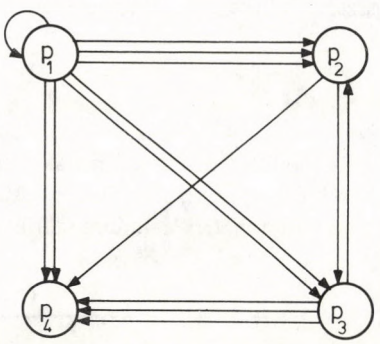

2. ábra

Egy G mobilitási gráf igen szemléletesen mutatja az adott időintervallumbeli mobilitást, de például számítógépes elemzésre ilyen formában nem alkalmas.

Minden ilyen gráfnak könnyen megfeleltethető a gráf úgynevezett mátrix reprezentációja, amely a következő módon áll elő:

– soroljuk fel az M_G mátrix soraiban és oszlopaiban a G gráf összes szögpontját,

– ekkor a mátrix m_{ij} eleme (az i-ik sor j-ik eleme) pontosan a G gráf $(p_i p_j)$ élének súlyát tartalmazza.

Az előzőkben bemutatott példánkhoz visszatérve, a 2. ábra gráfjának mátrix reprezentációját a 3. ábra mutatja.

	p_1	p_2	p_3	p_4
p_1	1	3	2	2
p_2	0	0	1	1
p_3	0	1	0	3
p_4	0	0	0	0

3. ábra

Érdekes felfigyelni arra, hogy az így kapott mátrix nem más, mint az általában mobilitási táblának ismert mátrix. Az e tábla mögött rejtőző gráf modellt azért ismertettük, hogy így pontosan megfogalmazhassuk a jelen cikkben felvetett problémát, azaz:

Feltételezve, hogy a mobilitási gráfban szereplő súlyok összege állandó, igaz-e, hogy bármely mobilitási gráf egyforma valószínűségű?

A szociológia oldaláról megfogalmazva most már pontosabban a problémát:

Egy adott társadalomban (ez alatt egy adott rétegződést értünk egy adott időpontban) elméletileg egyforma valószínűséggel következik-e be két időpont között bármely változás a rétegződésben akkor, ha a mobilitást véletlen tömegjelenségként kezeljük? Másképpen fogalmazva, a kis és nagy volumenű rész és összmobilitás egyformán valószínűsíthető-e?

Egy adott mobilitási gráfot akkor írunk le pontosan, ha megadjuk a hozzá tartozó mobilitási mátrixot (lásd 3. ábra). Ahhoz tehát, hogy a különböző mobilitási gráfok elméleti valószínűségeit összehasonlíthassuk, a következő kombinatorikai kérdésre kell választ adni:

Hányféleképpen állítható elő egy adott súlyelosztású (típusú) mobilitási gráf (mátrix), ha a súlyok összege állandó érték?

Ekkor világos, hogy egy konkrét mobilitási gráf előállásának elméleti valószínűségét megkaphatjuk az adott típusú mobilitási gráfok számának reciprokaként.

A feltett kombinatorikai kérdés megválaszolásához vezessük be az alábbi jelöléseket.

Legyen a vizsgált típusú mobilitási mátrix a 4. ábra szerinti.

	p_1	...	p_j	...	p_k
p_1	m_{11}	...	m_{1j}	...	m_{1k}
.	.		.		.
.	.		.		.
.	.		.		.
p_i	m_{i1}	...	m_{ij}	...	m_{ik}
.	.		.		.
.	.		.		.
.	.		.		.
p_k	m_{k1}	...	m_{kj}	...	m_{kk}

4. ábra

Legyen továbbá:

$$\sum_i \sum_j m_{ij} = |H| = n \tag{3}$$

$$\max_{\substack{k \leqslant i \leqslant 1 \\ k \leqslant j \leqslant 1}} m_{ij} = \mu. \tag{4}$$

Ekkor a fenti típusú mobilitási mátrixok S(G) száma a következőképpen adódik (lásd [5] 50. oldal 3. tétel):

$$S(G) = \frac{n!}{\left(\prod_{i=1}^{k} \prod_{j=1}^{k} m_{ij}!\right) \prod_{l=1}^{\mu} \lambda_l!} . \tag{5}$$

ahol λ_l ($l = 1,2, \ldots, \mu$) az $m_{ij} = 1$ értékek száma a mátrixban.

Így tehát egy fenti típusú mobilitási mátrix előállásának P(G) valószínűsége:

$$P(G) = \frac{1}{S(G)} = \frac{\prod_{l=1}^{\mu} \lambda_l \left(\prod_{i=1}^{k} \prod_{j=1}^{k} m_{ij}!\right)}{n!} . \tag{6}$$

A (6) összefüggésből már könnyen látható, hogy az m_{ij} értékek változtatásával (más típusú mobilitási gráf esetén) a P(G) valószínűség is megváltozik, ami pontosan eredeti kérdésfeltevésünkre adja meg a választ.

A P(G) függvény szélső értékei igen érdekes további információkat nyújtanak, így erről és ennek szociológiai következményeiről szólunk a következő részben.

4. A kombinatorikus leírásból levezethető következmények

Mivel ebben a dolgozatban inkább a kombinatorikus modell szociológiai alkalmazására kívánjuk a hangsúlyt fektetni, így a (6) függvény szélső értékeinek kiszámításához vezető hosszadalmas levezetésektől eltekintünk, inkább ezek interpretálására helyezzük a hangsúlyt.

Tartalmilag legfontosabbnak tekintjük a legnagyobb valószínűséghez tartozó mobilitási gráf megkeresését.

A $P(G)_{max}$ érték akkor áll elő, ha a mobilitási mátrix szerkezete (típusa) a következő:

– ha a mátrixban q darab ($q \leqslant n - 1$) nem nulla értékű elem van, akkor ezek közül $q - 1$ darab 1-es és a q-adik pedig $n - q + 1$-gyel egyenlő (lásd pl. 5. ábra).

	p_1	...	p_j	...	p_k
p_1	1	...	0	...	m_{1k}
.	.		.		.
.	.		.		.
.	.		.		.
p_i	m_{il}	...	m_{ij}	...	0
.	.		.		.
.	.		.		.
.	.		.		.
p_k	0	...	m_{kj}	...	$n-q+1$

5. ábra

Ekkor a $P(G)_{max}$ valószínűség a következő lesz:

$$P(G)_{max} = \frac{(q-1)!\,[n-(q-1)]!}{n!} = \frac{(q-1)!\,(n-q+1)!}{n!} \qquad (7)$$

Valójában azonban a $P(G)_{max}$ érték nagyságát csak a minimális valószínűség, azaz a $P(G)_{min}$ érték ismeretében tudjuk érzékelni. Mielőtt ennek kiszámítására rátérnénk, próbáljuk értelmezni a $P(G)_{max}$ értékhez tartozó mobilitási struktúrát. Mint azt a fentiekből láthatjuk, ebben az esetben a mobilitási mátrix olyan társadalmi összmobilitást ír le, amelyben a minimális (azaz egységnyi) mozgásmennyiségek száma maximális. Ennek az esetnek két fő tartalmi megfelelője képzelhető el:

- vagy az történik, hogy egyetlen rétegben összpontosul a társadalom túlnyomó többsége (tartalmi megfontolások alapján ez a valószínűbb) és ezek az egyedek nem változtatják meg az adott időintervallumban rétegüket (ez tulajdonképpen egy homogén társadalom szélsőséges esete),
- vagy az egyetlen rétegbe összpontosuló társadalom az adott időintervallumban egységesen „átlép" egy másik réteggé, azaz tulajdonképpen megszűnik és egyben keletkezik egy réteg (ezt az esetet úgy is elképzelhetjük, hogy nem az egyének „mozdulnak el", hanem a rétegjellemzők által kifeszített koordinátarendszer mozdul el az egyének „alatt").

A $P(G)_{max}$-hoz tartozó mobilitási struktúránál tehát a hangsúly azon van, hogy a mobilitás a társadalomnak szinte egyetlen csoportjára korlátozódik, míg az összes többi réteg mobilitása minimális.

Természetesen ez igen szélsőséges eset, amelyről semmiképpen sem állítjuk, hogy ennek ténylegesen realizálódnia kell, azonban annyit mindenképpen állíthatunk, hogy az aktuálisan realizálódó mobilitási struktúrák ehhez a legvalószínűbb elméleti állapothoz fognak jobban hasonlítani az esetek többségében. Másképpen fogalmazva:

a valóságban realizálódó mobilitási struktúrák között természetesen nem az elméletileg legvalószínűbb mobilitási mátrix fog leggyakrabban előállani, hiszen a társadalom rétegeloszlása jelentősen hat a mobilitásra.

Tehát a valóságban leggyakrabban előforduló esetek azok lesznek, amelyek az adott rétegződés (réteglétszámok) mellett a leginkább „hasonlítanak" az általunk kimutatott maximális valószínűségű esetre.

A minimális valószínűségű ($P(G)_{min}$) eset úgy áll elő, ha a mátrix nem nulla értékei az $\frac{n}{q}$ érték körül mozognak. Pontosabban, ha ezen érték, mint középső elem körül egy q elemű, 1 differenciájú számtani sorozatot alkotnak. Ekkor a következő összefüggések teljesülnek a számtani sorozat összegképletére vonatkozó összefüggések alapján:

$$n = \frac{(2a_1 + q - 1)q}{2}, \tag{8}$$

ahol a_1 a számtani sorozat első eleme. Ebből n és q ismeretében az a_1 elem könnyen kiszámítható, azaz

$$a_1 = \frac{2n - q^2 + q}{2q}. \tag{9}$$

Tartalmilag ez azt jelenti, hogy a rétegenkénti mozgásmennyiségek minden rétegre teljesülő egyenlősége a legvalószínűtlenebb. Erre a szélső esetre szintén érvényes a maximumnál leírt megjegyzéssor, vagyis nem azt állítjuk, hogy sohasem következhet be ilyen állapot, hanem, hogy a bekövetkező állapotok erre fognak a legkevésbé hasonlítani.

A két szélső valószínűségérték érzékeltetésére bemutatunk egy-egy példát.

A $P(G)_{max}$ esethez tekintsük az $n = 100$, $q = 5$, $k = 3$ paraméterekkel jellemzett mobilitási mátrixot (lásd 6. ábra).

	p_1	p_2	p_3
p_1	1	1	0
p_2	0	1	1
p_3	0	0	96

6. ábra

Ekkor: $$P(G)_{max} = \frac{4!96!}{100!} = 2{,}55 \cdot 10^{-7}.$$

A $P(G)_{min}$ esetben szintén az előző paraméteregyüttessel számolva az $a_1 = 18$ értéket kapjuk, amelyhez a 7. ábra mobilitási mátrixa tartozhat.

	p_1	p_2	p_3
p_1	18	19	0
p_2	0	21	20
p_3	0	0	22

7. ábra

Ekkor: $$P(G)_{min} = \frac{18!19!20!21!22!}{100!} = 1{,}17 \cdot 10^{-67}.$$

Gyakoriság	Relatív gyakoriság (%)	Súlyozott (relatív) gyakoriság (%)	Kilépési relatív gyakoriság
521	22.613	0.000	0 ;----------
286	12.413	1.511	1 ;;;----------
233	10.113	2.463	2 ;;;;----------
191	8.290	3.028	3 ;;;;;;----------
150	6.510	3.171	4 ;;;;;;----------
123	5.339	3.250	5 ;;;;;;;;;-
83	3.602	2.632	6 ;;;;;;-
79	3.429	2.922	7 ;;;;;-
60	2.604	2.537	8 ;;;;;
42	1.823	1.998	9 ;;;
41	1.780	2.167	10 ;;;.
40	1.736	2.325	11 ;;;.
32	1.389	2.029	12 ;;..
33	1.432	2.267	13 ;;..
20	0.868	1.480	14 ;.
23	0.998	1.823	15 ;..
17	0.738	1.437	16 ;.
15	0.651	1.348	17 ;.
18	0.781	1.712	18 ;..
10	0.434	1.004	19 ;.
11	0.477	1.163	20 ;.
6	0.260	0.666	21 ;
7	0.304	0.814	22 ;
14	0.608	1.702	23 ;..
7	0.304	0.888	24 ;
12	0.521	1.585	25 ;..
7	0.304	0.962	26 ;
13	0.564	1.855	27 ;..
7	0.304	1.036	28 ;.
8	0.347	1.226	29 ;.
8	0.347	1.268	30 ;.
8	0.347	1.311	31 ;.
7	0.304	1.184	32 ;.
12	0.521	2.093	33 ;...
3	0.130	0.539	34 ;
5	0.217	0.925	35 ;
8	0.347	1.522	36 ;..
3	0.130	0.587	37 ;
6	0.260	1.205	38 ;.
7	0.304	1.443	39 ;.
7	0.304	1.480	40 ;.
7	0.304	1.517	41 ;..
8	0.347	1.776	42 ;..
7	0.304	1.591	43 ;..
7	0.304	1.628	44 ;..
6	0.260	1.327	45 ;.
4	0.174	0.972	46 ;
6	0.260	1.490	47 ;.

8. ábra

Már ezekből a példákból is érzékelhető, hogy a legvalószínűbb és legkevésbé valószínű mobilitási mátrixokhoz tartozó valószínűségek milyen jelentős eltéréseket mutathatnak (esetünkben ez 10^{60}-szoros), amely azt érzékelteti, hogy az e mögött érvényesülő tendencia igen erőteljesen hat.

5. Elméleti következtetések az empíriák tükrében

A P(G) függvény megismert tulajdonságainak ismeretében kimondhatjuk, hogy a rétegváltási mozgásmennyiségek nem egyenletesen oszlanak el a társadalmi mobilitás során.

A P(G) függvény vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a $P(G)_{max}$ esetben a minimális mozgásmennyiségek száma, míg a $P(G)_{min}$ esetben a nagyobb mozgásmennyiségek száma volt maximális, azaz *a mozgásmennyiség volumene és előfordulási gyakorisága között fordított arányosság* sejthető elméletileg.

Ezt az elméleti következtetést vizsgáltuk az empíriák oldaláról, amikor mobilitási táblák sorozatát dolgoztuk fel ebből a szemszögből.

Az [1]-ben közölt lengyel–magyar hosszú távú mobilitásvizsgálat jó lehetőséget adott e vizsgálatok elvégzésére.

Az itt közölt, az intergenerációs mobilitásra vonatkozó 16 tábla 2304 átlépési mozgásmennyiséget tartalmaz. Mivel a mobilitási táblák relatív értékeket tartalmaznak, azaz a társadalom létszámával normáltak, így a kombinatorikus modell feltételeinek pontosan megfelelnek, mivel teljesül, hogy az egyes táblákhoz rendelhető gráfok élsúlyainak összegei egyenlőek.

A 8. ábrán a 16 táblában előforduló mobilitási mozgásmennyiségek gyakorisági eloszlását ábrázoltuk.

A 8. ábrán jól látható, hogy az elméleti elvárásoknak megfelelően a legnagyobb gyakorisággal a 0 körüli mozgásmennyiségek szerepelnek és a gyakoriságok egészen a 13%-os mozgásmennyiségig monoton csökkennek. Ez azt jelenti, hogy az adatok kb. 82%-a pontosan az elméleti modell szerint viselkedik.

A görbe további szakaszán is jelentkezik a csökkenés tendenciája, azonban ezen a szakaszon kisebb-nagyobb eltérések is mutatkoznak.

A modelltől való eltérések (a görbe végső szakaszán) eredhetnek mérési hibából és az adatok viszonylag kis (statisztikus méretekben kicsi) mennyiségétől egyaránt.

6. Mi a mobilitási mozgásmennyiség eloszlásának háttere?

(Problémakitűzés)

Szándékosan hátteret és nem a szigorúbb okot írtuk a 6. pont címében. Ez arra utal, hogy az itt következő fejtegetések legfeljebb egy esetleges magyarázatcsíra, de semmiképpen nem egy kész magyarázat igényével lépnek fel.

Az aránylag kevés ismeret birtokában is követendőnek tartjuk Merton útmutatását a tudományos közlemények szemléletváltozásának szükségességéről, melyben mint isme-

retes, szakítani kíván azzal a gyakorlattal, amely elhallgatja, hogy mi a tényleges kapcsolat a közlemény tartalma és az alapjául szolgáló gondolkodási folyamat között. [3]

Cikkünk keletkezési folyamatából csak három elemet kívánunk kiemelni.

– Az első az, hogy eredeti szándékunk szerint a mobilitási mozgásmennyiségek statisztikáját azért készítettük el, hogy a mérési adatok eloszlásából a mérési hiba nagyságára következtessünk. Bizonyos, hogy ez a következtetés csak akkor végezhető el, ha valamilyen elméleti összefüggést tudunk kimutatni az adatok „ideális" eloszlására. Hiszen a hiba nyilvánvalóan csak úgy értelmezhető, mint egy „ideális" (vagy pontos) értéktől való eltérés. Úgy hisszük, hogy az első lépést ez irányban is megtettük.

– A folyamat második eleme, hogy analógiát véltünk felfedezni a kinetikus gázelméletből ismert Boltzmann-féle energiaeloszlás és adataink eloszlása között. Régóta foglalkoztat bennünket ugyanis az a kérdés, hogy az egyéni mozgások eredményeképpen előálló mobilitás teljesen meghatározatlan vagy éppen nagyon is meghatározott „erővonalak" mentén megy-e végbe.

  Tulajdonképpen egy társadalmi erőtér vagy egy társadalmi energiaeloszlás feltételezett szerepét keressük. A már elemzett tapasztalati eloszlás tartalmi és formai jegyeinek hasonlósága a Boltzmann-eloszlással megerősíteni látszottak sejtésünket. Miben áll az említett analógia?

  A Boltzmann-eloszlás különböző energiaállapotban levő gázatomok gyakorisági eloszlására vonatkozik. [4] Látszólag könnyen adódik az a párhuzam, amely szerint az egyéneket atomoknak, a mobilitási mozgásmennyiségeket pedig egy rétegre jellemző (adott időpontbeli) energiaállapotoknak feleltetjük meg.

  A rendkívüli hasonlóság ellenére a tartalmi analógiát mégis elvetettük, mert a társadalmi folyamatok, mozgások természetét jóval kevésbé ismerjük mint a fizikaiakat.

  Továbbra is nyitott marad azonban az a kérdés, hogy ha valamiképpen ismernénk a rétegek „energiaállapotait", akkor nem válhatna-e izomorffá a két modell?

– Voltaképpen harmadik eleme az említett gondolkodási folyamatnak éppen az a sejtés, hogy van valami, a fizikai energiaviszonyokra hasonlító társadalmi szabályszerűség, amely a mobilitás ilyen erős, törvényszerű szerkezetét okozza.

  Hangsúlyozni szeretnénk, hogy tartalmi és nem formai szabályszerűségre gondolunk, hiszen a formai szabályszerűséget pontosan a jelen dolgozatban adtuk meg.

  Valószínű, hogy ez utóbbi sejtésünk a mobilitás elemi modelljének szintjén nem igazolható, hanem ennél mélyebb rendszerszinten kell keresni a megoldást, ott, ahol az egyéneket már nem tekintjük strukturálatlan szociológiai egységeknek.

Annyi azonban már ezen a durvább rendszerszinten is látható (és e cikkben ezt tűztük ki célul), hogy igen szigorú szabályszerűség mutatkozik a mobilitási mozgásmennyiség eloszlásában.

Ennek elméleti bizonyítását és empirikus alátámasztását kívántuk e helyen bemutatni.

IRODALOM

1. *Andorka R., Zagorski K.:* A társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban. KSH 1979.
2. *Dénes Tamás, Babics László:* Kísérlet a rétegződés és a mobilitás elméletének axiomatikus felépítésére. Szociológia, 1980/3–4.
3. *Robert K. Merton:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Kiadó, Bp. 1980.
4. *Rényi Alfréd:* Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Bp. 1954.
5. *Ioan Tomescu:* Kombinatorika és alkalmazásai. Műszaki Kiadó, Bp. 1978.

KOZMA TAMÁS

AZ ISKOLARENDSZER FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA

Gazsó Ferenc és Pataki Ferenc a közoktatási rendszer funkcióiról és funkciózavarairól írt. Elemzésük azt sugallja, hogy ez a rendszer megújításra vár. Ezt ma már aligha lehet vitatni. Azt inkább, hogy meg kell s meg lehet-e újítani egyszerre az egész szervezetrendszert. Nekem az a véleményem, hogy – mintegy tíz-tizenöt évre előretekintve – az oktatás szervezeti megújításának kulcskérdése Magyarországon a középfokú oktatás. A középfokú oktatásba ma már egy-egy korosztály tagjainak mintegy 85%-a belép. Középfokú oktatásunk szervezete azonban még mindig szelektív: egy korábbi korból maradt ránk, amikor a megfelelő korú fiataloknak csupán töredéke tanult tovább az alapfok után. A középfokú oktatás intézményhálózata is tükrözi ezt a szelektivitást, miközben persze folyamatosan ma is közreműködik benne. Mindebből két cél következik. Az egyik az, hogy enyhítsük a középfokú oktatás szelektivitását, közelítve egymáshoz a mai iskolatípusokat. A másik pedig az, hogy minden fiatalnak elviselhető földrajzi távolságban biztosítsunk közelítőleg egyenlő középfokú oktatásba lépést.

Csak látszólag egyszerű célok ezek. Elérésükhöz valószínűleg nemzedéknyi idő kell; miközben voltaképp még ma sem teljesítettük ki az általános iskolákat. Tudnunk kell azt is, hogy a középfokú oktatás e fejlesztési céljaiból – valamint egyéb, kényszerű elmaradásainkból – fontos tennivalók következnek az alapfokú oktatásban csakúgy, mint a felsőoktatásban. E tennivalók szorosan összefüggenek a lakosság népesedési folyamataival és társadalmunk térszerkezetével, különösen is a városiasodással (illetve annak elmaradásával).

A következőkben tehát – a Gazsó Ferenc és Pataki Ferenc fölvetette gondolatokat folytatva – úgy próbálom konkretizálni iskolarendszerünk fejlesztési stratégiáját, hogy a középfokú oktatás történelmi átalakulásának társadalmi szabályszerűségeiből indulok ki.

Nemzetközi tendencia: a középfokú oktatás általánossá válik

A hetvenes években a középfokú oktatásba való belépés tömegessé vált Magyarországon. Századunk harmadik harmadának művelődéstörténeti jelentőségű ténye ez.

A középfokú oktatás általánossá válása az iparilag fejlett országokban körülbelül 1930–1960 között játszódott le. Előzményét politikai szempontból a munkásmozgalmak megerősödése jelentette, amelyek az általános választójog és az iskolázás kiterjesztésének jelszavával léptek politikai porondra Nyugat-Európában a századfordulón. Művelődéstörténeti szempontból pedig az analfabetizmus teljes felszámolása előzte meg.[1]

A középfokú oktatás tömegessé válása körülbelül egy generációval később, az 1920-as években kezdődött meg. Az Egyesült Államokban 1920-ban a középiskolások aránya a megfelelő korú lakosságnak alig 30%-a volt; egy évtizeddel később ez az arány az 50% fölé emelkedett; 1940-ben felülmúlta a 70%-ot; 1970-ben pedig a 90% felé közelített. Más fejlett tőkésországok adatai kevésbé viharosan bár, de ugyanezt a trendet mutatják. Japánban például 1930–1935 között a középiskolások aránya 15% körül mozgott a megfelelő korú népesség arányában, 1940-ben elérte a 20, 1950-ben meghaladta a 30, 1955-ben a 40%-ot, 1970-ben pedig több mint 90%-os lett. Ausztriában a növekedés 1910–1950 között csak 10% pontos, de 1950–55 között 30-ról 59%-ra nőtt, és 1970-ben a 90% felé közelített. Franciaországban a középiskolások aránya 1945-ben kezdett nőni; egy évtized alatt 10%-ról közel 30%-ra ugrott, és 1970-ben a 90% felé haladt.[2]

A középfokú oktatás tömegessé válása eltérő szervezeti úton történt.[3] Az egyik jellegzetes fejlődést azokban az országokban láthatjuk, amelyekben máig megmaradt a középfokú oktatás intézményesítetten szelektív rendszere (pl. Franciaország, Olaszország, NSZK). Ezekben az országokban első lépésként a klasszikus középiskola (gimnázium, líceum) alsó évfolyamai váltak általánossá, emellett esetleg tovább élt az elemi iskolázás felső két évfolyama, mint például az NSZK-ban vagy Ausztriában.

A másik jellegzetes fejlődést azok az országok mutatják, amelyekben századunk ötvenes éveiben iskolareform indult el a párhuzamos szakaszok egységesítésére. Így a skandináv országokban kilenc évfolyamos alapiskolázást alakítottak ki úgy, hogy a régi hat évfolyamos gimnázium alsó három évfolyamát a hat évfolyamos elemi iskolák folytatásaként velük egybeszervezték. (Az iskolák ilyen átszervezése napjainkban is folytatódik Finnországban, Dániában.)

A harmadik jellegzetes fejlődést a szocialista országok mutatják, mert itt a középfokú oktatás alsó szakaszát csaknem egy évtizeddel korábban egységesen általánossá és kötelezővé tették. Ezekben az országokban a felszabadulást követő demokratikus iskolareformok során a klasszikus gimnáziumok (líceumok) alsó évfolyamaiból és a népiskolákból kiépítették az általános iskolákat.[4]

A középfokú oktatás tömegessé válásának és az iskolarendszerű szakképzés megszervezésének eredményeként a hatvanas évek elején azokban az országokban, amelyekben megmaradtak a korábbi osztálytagozódást tükröző iskolatípusok, megindult az intézmények egymáshoz való „közelítése", először oktatásszervezési módszerekkel. Angliában 1944 óta szervezhetők comprehensive schoolok. Az NSZK-ban, Svájcban kialakult ún. Gesamtschulek hasonló módon arra törekszenek, hogy az elemi iskola után következő felső tagozatot (a régi középiskola alsó tagozatát) a régi középiskola befejező részével, illetve szakmai képzéssel kapcsolják össze.

Azokban az országokban, ahol az ötvenes évek iskolareformjai során 8–9 évfolyamos általános iskolákat szerveztek, a hatvanas és hetvenes évek fordulóján átszervezték a középiskolákat is. Az említett közös középiskolák tapasztalatai alapján igyekeznek egy-egy iskolaegyüttesbe szervezni az egyetemre felkészítő, klasszikus középiskolai tanulást és az emelt szintű szakmai képzést, a skandináv országokban a rövidebb időtartamú szakmai betanító tanfolyamokat is. Ilyen középiskola-típust alakítottak ki amerikai mintára Japánban.

Az európai szocialista országok demokratikus iskolareformjai is törekedtek a közös középiskola kialakítására. Ennek első lépéseként már a negyvenes évek végén több szocialista országban teljes középiskolává szervezték át a legtöbb szakképző intézményt (Magyarországon a „szakgimnázium" nevet kapták). E tervek szerint az intézmények I–II. évfolyamán a diákok nagyrészt ugyanazt tanulták volna. Az ötvenes évek elején a gyorsított ütemű, egyoldalú iparosítás miatt a szakképzés különböző fokozatait, valamint a csak továbbtanulásra való felkészítést mégis inkább eltérő iskolatípusokként szervezték meg.[5]

Az iskolarendszer reformja során – amely egyes európai szocialista országokban a hetvenes években indult meg – a szakmai képzés és az általános művelés mainál megfelelőbb arányait és jobb szervezeti formáit keresik. Azokban az országokban, ahol a hagyományos középiskoláknak nem volt hosszú történeti hagyományuk (például Jugoszláviában, Romániában), a középiskolák további két évfolyamát kísérlik meg közössé és általánossá tenni úgy, hogy szervezetileg önállósítják őket. Szervezetileg össze kívánják kapcsolni az általános iskolákkal Lengyelországban és Bulgáriában, de ezek megvalósítása ma még hátrább tart, mint Jugoszláviában vagy Romániában, és kimenetele sem tisztázott. Viszont Csehszlovákiában inkább hajlanak arra, hogy a szakképző középiskolát is, az általánosan művelő iskolatípust is hosszabb távon megőrizzék, és köztük hozzanak létre kooperációt. Csehszlovákiában a következő lépésként a szakmunkásképzés és a szakközépiskolák intézményes elkülönülésének fokozatos felszámolását látják, hangsúlyozva a 12 éves tanulási ciklus elvi egységét.[6]

A középiskolázás tömegessé válása Magyarországon

Magyarországon a középiskolázás a hatvanas évek közepén kezdett tömeges jelenséggé válni; történeti előzményei azonban jóval régebbre vezethetők vissza.[7] Az elemi iskolázást követő továbbtanulás együttes aránya – mintegy száz évre visszapillantva – törésekkel bár, de folyamatosan emelkedett Magyarországon (1. táblázat).[8] Mind gazdaságfejlődési mozzanatok, mind társadalmi-politikai események és folyamatok jelentősen módosították az ütemét. Mégis megállapíthatjuk: a középiskolázás iránti igény kiszélesedése közvetlenül annyit jelentett, hogy az egymást követő nemzedékek tagjai egyre több és több iskolázást akartak gyerekeiknek biztosítani. Statisztikánk alapján külön is fontos néhány megfigyelést rögzíteni a középfokú oktatás kiszélesedéséről.

a) A szakmunkásképzés az a tényező, amely a múlt század kilencvenes éveiben növelni kezdte az iskolába járók arányát a megfelelő korú népesség százalékában. A szakmunkásképzés elégítette ki a hadsereg emberanyag-tartalékának szerepét: a tanoncok 1913–14-ben a megfelelő korú lakosság 9%-át, 1914–15-ben már csak 6, 1915–16-ban 4 és 1916–17-ben 4%-át tették ki. Az 1929–33-as gazdasági világválság idején a szakmunkásképzés az, ahol munkaerőt lehetett „parkoltatni": az 1927–28-as tanévben a tanoncok aránya a megfelelő korú népesség 12%-a volt, a következő tanévben ez az arány 19, az utána való évben 21, az 1930–31-es évben végül 24%-ra emelkedett. 1946–1956 között, az erőltetett iparosítás idején ez az a képzési típus, amelynek tanulólétszáma a legkiegyenlítetlenebb: 1946–47-ben a megfelelő korúak 16%-a tanonc, két évvel később

1. táblázat
A középfokú oktatásban való részvétel
a megfelelő korúak százalékában, 1891–1981.

A megfelelő korú népességből	Teljes középiskolába jár	Befejezetlen középiskolába jár	Ipari tanuló	Iskolába nem jár
1900/01	1,4	1,2	6,3	91,7
1910/11	1,6	1,5	8,4	88,5
1920/21	3,1	2,0	7,4	87,5
1930/31	4,2	3,3	16,5	76,0
1940/41	6,3	3,2	21,8	68,7
1946/47	10,7	7,7	16,2	65,4
1950/51	16,2		19,4	64,4
1960/61	26,4		28,0	45,6
1970/71	30,3		37,9	31,8
1980/81	40,1		30,7	27,6

Forrás: Nagy J.: A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése. KSH és részben számított adatok. Budapest, 1972, 82–88.

22%, 1953–54-ben 16%, rá két évvel ismét 22%. 1957-től kezdve a szakmunkásképzésben részt vevők aránya lassan, de egyenletesen emelkedik.

b) Ezzel szemben a gimnázium rendkívül szelektív, elit iskolatípus maradt sokáig, amit tanulóinak igen alacsony aránya is mutat a megfelelő korú népességen belül. 1879–80-ban az összes középiskolás korú lakos 1,4%-a járt gimnáziumba, ez az arány csupán az 1916–17. tanévben érte el a 2%-ot. Ettől kezdve az emelkedés üteme valamivel gyorsabb. De az igazi fordulatot majd csak az 1946–47-es tanév hozza, mikor a teljes érettségire fölkészítő középiskolák tanulóinak arányszáma először haladja meg a megfelelő korúak 10%-át.

c) A szakképző középiskolák – amelyekben nem lehetett érettségi bizonyítványt szerezni – tanulóinak aránya századunk húszas éveiig nagyjából a gimnáziumba járók arányával azonos a megfelelő korúakon belül. Attól kezdve az arány a gimnázium tanulóinak javára módosul. A szakképző középiskolások aránya a hetvenes évek elejére elérte a megfelelő korúak 38%-át; ennek megfelelően a gimnáziumba járók aránya csökkent. A középfokú oktatásban részt vevők aránya ennek ellenére egészében folyamatosan nő.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hatvanas évek derekától a középfokú oktatás Magyarországon is tömegessé vált; de jórészt egy olyan szakmunkásképző iskola elvégzése formájában, amely egyelőre nem jogosít a felsőfokú oktatásba lépésre.

Az iskolázottság az ezredfordulón

Hogyan alakul Magyarország lakosságának iskolázottsága az ezredfordulón? A 6 évesnél idősebbek iskolázottságában beállt, illetve előrejelezhető változásokat a 2. táblázat tartalmazza.[9]

2. táblázat

A 6 éves és idősebb népesség iskolázottságának várható változásai, 1970–2000

Év	7 éves és idősebb népesség	7 év-folyamot végzett	8 év-folyamot végzett	Érettségizett	Felsőfokú végzettség
1970	100,0	54,2	33,3	9,4	3,1
1975	100,0	47,5	36,9	11,6	4,0
1980	100,0	41,3	40,3	13,6	4,8
1985	100,0	37,2	42,1	15,2	5,5
1990	100,0	33,3	43,3	17,2	6,2
1995	100,0	28,4	45,1	19,7	6,8
2000	100,0	25,3	45,1	22,3	7,3

Forrás: Erdész T.: A népesség iskolázottsági szintjének változása. Budapest, 1979.

A középfokú oktatás iránti igénynövekedésben kitüntetett – jóllehet nem egyedüli – szerepe van a szülő korosztályok (a 35–44 évesek) iskolai végzettségének. A 35–44 évesek iskolázottsága az 1980-as évektől kezdve már a lakossági átlag fölé emelkedik. Az általános iskolát el nem végző férfiak aránya az 1970-es 43%-ról az ezredfordulóig várhatóan 5%-ra, a nőké pedig 53%-ról 5%-ra csökken. Érettségizett lesz viszont a férfiak 30%-a az 1970-es 12% helyett, a nőknek pedig 40%-a az ugyancsak 1970-es 9% helyett. Emelkedik a felsőfokú diplomával, illetve szakmunkás képesítéssel rendelkezők aránya is.

Tudjuk, hogy mind az iskolakínálat, mind pedig a foglalkoztatási szerkezet változása befolyásolja – sőt meg is változtathatja – az iskolázás iránti igények jövőbeni alakulását. Az iskolázás iránti igényeket mégis megpróbáltuk előrejelezni az iskolázottsági szint növekedéséből kiindulva, mégpedig a következő hipotézisek alapján.

a) A vonatkozó statisztikák azt jelzik, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés meghatározott szintjén az iskolázás iránti igényeket nemcsak a közvetlenül belátható gazdasági realitások vezérlik, hanem fokozatosan mind nagyobb hatást gyakorol az előző nemzedék iskolázottsága.[10]

b) A középfokú oktatás iránti igények növekedése is elér azonban egy ún. telítettségi fokot. Bizonyos országok iskolarendszerében, sőt hazánk egyes körzeteiben is ez már megfigyelhető. A telítettség ebben az összefüggésben annyit jelent, hogy a középfokú oktatásban részt vevők száma objektíve nem növelhető tovább, az átlépés az elemi fokúból a középfokú iskolázásba gyakorlatilag teljesnek tekinthető.[11]

c) Eddigi megfigyeléseink szerint azonban a jelzett növekedési folyamat itt sem áll meg, hanem a tanulás – és tágabban a művelődés – más területeire tevődik át. A középiskolázás telítettségét a középfok utáni tanulás iránti igény gyors emelkedése követi, amit a művelődés hagyományos és új tevékenységeiben beálló változások kísérnek.[12]

A szülők iskolázottságának és gyermekeik továbbtanulás iránti igényeinek fönti összefüggéseire figyelemmel készítettünk előrebecslést az igények várható alakulásáról az ezredfordulóig (3. táblázat). Prognózisunk alapján 1995-re – amikorra a 14–17 éves korcsoport létszáma csökken – várhatóan a megfelelő korú népesség 50%-a kíván tovább-

3. táblázat
A tanulás iránti igények várható alakulása 1972–2000

Év	Ált. isk. végzők (fő)	Gimn. tanulni kíván	Szakköz. tanulni kíván	Szakmunk. tanulni kíván	Szakisk. tanulni kíván	tovább tanulni nem kíván
1972	142 400	18,7	26,4	41,7	3,2	10,0
1975	121 900	20,5	27,8	39,7	3,1	8,8
1980	113 700	23,9	30,0	36,1	3,1	6,9
1985	130 200	26,2	30,9	33,9	3,0	6,1
1990	163 800	26,8	31,1	33,3	2,8	6,0
1995	143 500	27,3	31,2	32,8	2,9	5,8
2000	126 900	29,5	31,2	31,0	2,7	5,6

Forrás: Erdész T. op. cit.

tanulni gimnáziumban és szakközépiskolában, míg a szakmunkásképzést választók aránya 36% marad (6%-os tovább nem tanulással számolva). Az ezredfordulóra ez az arány tovább növekedhet, és így a gimnáziumot és szakközépiskolát választók aránya eléri majd az azonos korú népesség 61%-át, míg a szakmunkásképzésben tovább tanulni kívánók aránya várhatóan 34%-ra csökken.

Az iskolarendszer jövőképe az ezredfordulón

A középfokú oktatás általánossá válása új iskolaszervezeteket igényel. Az alábbiakban felvázolom az iskolaszervezetnek azt a jövőképét, amely felé szerintem folyamatosan közelítenünk érdemes.[13]

a) *Iskolai kezdőszakasz.* Ami a kisgyermekkori tanulást és a tanulás szervezését illeti – nagyjából életünk első évtizedét –, világszerte kétfajta törekvés tapasztalható. Az egyik az óvodai nevelés „iskolássá tétele", a másik pedig az iskola „óvodássá tétele". Az óvodai nevelés „iskolásítása" annyit tesz, hogy az óvodát olyan intézménynek tekintik, ahol elsősorban a gyerekek iskolai tanításra való előkészítése kell folyjék.[14]

Más törekvések viszont arra irányulnak, hogy az Európában hagyományosan kialakult tömegiskolai szervezetet az óvodai tanulás kötetlenebb szervezéséhez közelítsék. Ezekben a törekvésekben nem az iskolaelőkészítés dominál, hanem a gyerekek komplex fejlesztése. A komplex személyiségfejlesztés esetenként a 8., sőt a 9. életévig is eltarthat. Az iskolaszerű tanítás is ennek a célnak van alárendelve, és csak fokozatosan terjed ki a korcsoportba tartozó valamennyi gyerekre. (Az óvodai nevelés ilyen meghosszabbított formájával találkozhatunk például Hollandiában, Angliában, Ausztráliában stb.)

A kisgyermekkori tanulás számos jele az akcelerációval függ össze, és mindez a társadalmi-gazdasági fejlődéshez kapcsolódik. E komplex jelenségvilágból itt csupán egy tényezőre szeretnék rámutatni. A gyerekek ma – még mindig nem jelentéktelen, de mégiscsak marginális társadalmi csoportokat nem tekintve – írni-olvasni tudó, zömmel általános iskolát végzett családokból érkeznek. Az őket körülvevő kulturális környezetnek

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

nélkülözhetetlen eleme az írás, az olvasás és a számolás. Természetes, hogy növekvő hányaduk jut el mind hamarabb az elemi kultúrkészségek küszöbéig (miközben az említett társadalmi csoportok gyermekeinek lemaradása nő).[15]

Az elnyújtott érési szakasznak megfelelően szükséges a jövőben átszervezni az iskolai kezdőszakaszt. Szervezetileg megoldható a folyamatos átlépés az óvodából az iskolába, körülbelül az 5–8. életévek közti szakaszban. Ennek egyik feltétele természetesen az óvodai nevelés általánossá válása, ami a vonatkozó adatok szerint valószínűleg 1980–86 között megtörténhet. További feltétele – új iskolák tervezése és a beruházás során – a hagyományos épületek helyett többfunkciós terek kialakítása, nagyjából a mai óvodaépületek mintájára.

b) *Alapfokú iskolázás.* A jelenlegi általános iskola fejlesztésében két cél fogalmazható meg. Az egyik a tanulmányi színvonal emelése úgy, hogy az iskolai kudarcot vallók aránya egy-egy korosztályon belül csökkenjen. A másik pedig a személyzet, a létesítmények és a berendezések rekonstrukciója olyan mértékben, hogy a mai általános iskolázás félnapos helyett egésznapos legyen.

Az iskolai kudarcot vallók aránya egy-egy korosztályon belül javul ugyan, de lényegében állandónak tekinthető (kb. 20%). A nemzetközi összehasonlítás alapján reálisnak látszik a 90%-os általános iskolai végzettség elérése egy-egy korosztályon belül az ezredfordulóig, a középfokú oktatás általánossá tételével párhuzamosan, ennek egyik velejárójaként. Az általános iskolai létesítmények, berendezések javításával, nem utolsósorban pedig a személyi ellátottság színvonalának emelkedésével az általános iskola teljessé válása körülbelül az ezredfordulóig megközelíthető. Ez a folyamat azonban nem pusztán iskolai ügy, hanem társadalmi-gazdasági fejlődésünk tükre és színvonalának jelzője is egyben.[16]

Az általános iskola teljessé tételét azonban abban az értelemben is napirendre kell tűznünk, hogy végre valóban egész napossá tehessük az iskolát. Ma a gyerekeknek csak 38%-a részesül napközi otthonos ellátásban, és a napközi otthonos ellátás területenként is igen erősen szóródik.[17]

Az osztálytermek kihasználtsága jelenleg 1,3 (1979/80. tanév), vagyis a termek jelentős részét egy nap több tanulócsoport használja. Nyilvánvaló, hogy ilyen kapacitás mellett egyelőre nem lehet egész napos iskoláról beszélni. Ez a helyzet feltehetőleg még súlyosabbá is válik, hiszen az előrejelzések szerint 1990 táján a 6–13 éves korúak száma megközelíti az 1,4 milliót. (A hetvenes évek derekán alig haladta meg az 1,1 milliót.) Kívánatos tehát, hogy a jelenlegi kapacitásbővítés során olyan létesítményeket és berendezéseket hozzunk létre, amelyek 1990 körül mint többfunkciós létesítmények az egész napos általános iskolai foglalkozás céljaira lesznek felhasználhatók. A megfelelő terek természetesen csupán a külső, leghosszabb távú feltételei annak, hogy egy-egy általános iskola a vonzáskörzetébe tartozó gyermekek egész napját szervezni tudja. Meg kell kezdődnie a tanítási programok, tevékenységek átértékelésének is.

c) *Középfokú oktatás.* A középfokú oktatás általánossá válásának útján a soron következő lépés Magyarországon is a szakmunkásképzés szervesebb beilleszkedése a középfokú oktatás rendszerébe. Ez annyit jelent, mint távlatilag felszámolni a szakmunkásképző iskolák zsákutca jellegét; szabaddá tenni az átmenetet a különböző iskolatípusok között; intézményesen nem elkülöníteni, hanem szervezetileg a mainál jobban egybekapcsolni az általános művelést és a szakmai képzést.

Az ehhez vezető következő lépés az lehetne, hogy – a dinamikusan fejlődő ágazatokban – a szakmunkásképzést fokozatosan szakközépiskolai szintre emeljük (pl. a mai szakmunkás célú szakközépiskola mintájára). Ezzel egy időben természetesnek látszik a tanítási-tanulási programok közelítése egymáshoz a középfokú oktatás kezdő évfolyamain. Ezzel már a nyolcvanas évtizedben a középfokú oktatás integrálása felé haladunk.

Az integrált középfokú oktatás szervezetét ma nagyjából a következőképp gondolhatjuk el. A gimnázium és a szakközépiskola I–II. évfolyamának tanterve azonos. A III–IV. évfolyam tanterve elágazó, lehetőséget adva a felsőoktatásra való felkészüléshez is, a technikusi minősítő vizsgára való előkészülethez is, sőt még ahhoz is, hogy a kevésbé elméletigényes szakmákat rövidebb idő alatt lehessen megtanulni a környékbeli termelési szervezetekkel együttműködésben. Az integrálás újfajta együttműködéseket jelent a jelenlegi iskolatípusok között úgy, hogy az egy körzetbe eső intézmények tevékenységeiket a mainál szorosabban egyeztetik, jobban összehangolják.

Számos probléma vetődik majd fel, amelyekkel jó már most, idejekorán szembenéznünk. Ilyenek: egy újfajta adminisztrációs, nyilvántartási és információs rendszer, amely ezeket az integrált középiskolákat, komplex szakképző bázisokat, művelődési övezeteket kiszolgálja. Problémát fog jelenteni a megnövekedett méret is, amelyen belül az eltömegesedés jelenségeivel kell szembenéznünk. Ez felveti a tanulás irányításának új módszereit. Nyilvánvaló az is, hogy a tömegessé váló középiskolázásból a következő másfél-két évtizedben még sokan nem fognak profitálni. Kérdés, miként lehet és kellene motiválnunk őket. Ez a kérdés azonban már túlnyúlik a szűkebben vett iskolatervezési-szervezési kérdéseken, és a szociálpolitika felé mutat.

d) *Felsőfokú iskolázás.* A demokratikus iskolareformmal megindult, a hetvenes évtizedben pedig végbement a középfokú oktatás tömegessé válása anélkül, hogy változtattunk volna a felsőoktatás szervezetén. Az egyetemekre-főiskolákra belépők létszáma nemzetközi összehasonlításban alacsony maradt a megfelelő korú népességhez képest, mert a megfelelő korú fiatalok 30–50%-a évről évre olyan középfokú végzettséget szerez (szakmunkás bizonyítvány), amely egyetemi-főiskolai továbbtanulásra nem jogosít. Viszont mintegy 20%-uk évről évre gimnáziumi végzettséget kap, amely csak továbbtanulásra készít elő, vagyis igazán csak az egyetem (főiskola) elvégzésével tekinthető befejezettnek.

Becslés szerint a felsőoktatásban továbbtanulni kívánók aránya a középiskolát végzettek közt az 1970. évi 49%-hoz képest a következő évtizedekben 60% fölé fog emelkedni, ha csak azt nézzük is, hogy milyen mértékben növekszik a teljes középiskolát végzők aránya, illetve mennyire emelkedik szüleik iskolai végzettsége az ezredfordulóig. (4. táblázat) Ha az 1970-es 45 ezer főből csak 14 ezer számára volt egyetemi-főiskolai férőhelyünk, és a férőhelyek száma várhatóan nem is emelkedik 17 ezer fölé, akkor könnyű belátni, hogy a kereslet és a kínálat közti feszültség a jövőben tovább növekszik.

Egyetemeink-főiskoláink a tömegessé válásra ma még kevésbé vannak felkészülve, mint a középiskolák. Az előre jelezhető munkahelyek száma (2000-ig mintegy 147 ezer) sem teszi lehetővé egyetemeink tömegessé válását a jelenlegi formában. Egyfelől a folyamatosan növekvő igényekkel, másfelől a meglévő kapacitásokkal számot vetve megoldásnak az látszik, ha már a közeljövőben kibontakoztatjuk és szervezettebbé tesszük a középiskolát követő legkülönbözőbb tanulási utakat.

4. táblázat

A felsőfokú továbbtanulás iránti igények várható változásai, 1970–2000

Év	középisk. végzők 1000 fő	felsőokt. tanulni kíván %	szakmunkás-képz.tanulni kíván %	nem kíván tanulni %
1970	44,6	49	7	44
1975	46,3	56	5	39
1980	45,4	56	5	39
1985	44,9	58	5	37
1990	49,4	60	5	35
1995	62,9	57	5	38
2000	52,5	61	5	34

Forrás: Erdész T. op. cit.

A hagyományos, „királyi út" mellett elsősorban a szakmai képzés különböző útjaira gondolok. Ez bizonyos szakmai tanulások középiskolai végzettséghez kötését éppúgy jelentheti, mint a legkülönbözőbb vállalati és intézményi továbbképzések együttesen országos rendszerként való kezelését. A szakmai továbbképzéseken túl utalunk más szervezett képzésekre is társadalmunkban, mint például a szakmai képzés és továbbképzés országos szervezetei, különösen a dinamikusan fejlődő iparágakban. Természetesnek látszanék őket egy-egy egyetem köré szervezni. Gyakorlatilag ez annyit jelenthetne, hogy például gazdasági-tervezési körzetenként egy-egy egyetem tartaná nyilván, esetleg ismerné el a középiskolázás utáni tanulási aktivitásokat. Amiből következik számos „egyetemhiányos" régiónk problémája: számukra új típusú egyetem (pl. az ún. „nyitott egyetem") kialakítása lenne szükséges.[18]

Alternatívák

A nemzetközi adatok azt mutatják, hogy a középiskolázás a legtöbb országban nem egyenletesen vált általánossá. Távolról sincs valamifajta „természeti törvényről" szó, hanem jelentős mértékű a belátásunk, döntésünk és beavatkozásunk lehetősége és hatóköre. Így tehát mind elméletileg, mind pedig gyakorlatilag lehetőségünk van ennek a folyamatnak a gyorsítására, vagy lassítására.

a) *A gyorsítás alternatívája.* A középfokú oktatásban részt vevők aránya eddig évről évre emelkedett. Ezt a növekedést gyorsítani annyit jelent, hogy a középfokú oktatás jelenlegi arányait a gimnázium és a szakközépiskola irányában módosítjuk, a szakmunkásképzők viszonylag gyors ütemű átfejlesztésével szakközépiskolákká. A továbbtanulási szándékok előrejelzését követve a szakmunkásképzőkben tanulók arányát 1985-re 37, 1990-re 36, 1995-re 35, 2000-re pedig 34%-ra kellene csökkenteni a jelenlegi 48%-ról.

Ha a középiskolázás általánossá válását meggyorsítjuk, akkor ez valószínűleg a következő előnyökkel jár. Az általunk megválasztott időpontban gyors eredményt tudunk

elérni, ehhez erőinket ésszerűen tudjuk csoportosítani. Nem tudjuk ugyan számszerűsíteni, de valószínűleg igen fontos nyereséget jelent az eddiginél jobban képzett emberfők sokasága a társadalmi tevékenység minden területén.

A középiskolázás általánossá válásának tudatos meggyorsításával szemben azonban felhozható, hogy fokozott terheket ró a jelenlegi iskolahálózatra. Ennek következtében csökkentheti a tanulás eredményességét. Előrehozza a felsőoktatás kiszélesítésének problémáját. A fejlődés meggyorsítása módosítja munkaerőhelyzetünket: az érintett korcsoport egy része késve lép be a termelésbe.

b) *A késleltetés alternatívája.* Reális alternatíva, hogy a középiskolázás általánossá válását, a középfokú oktatásban való részvétel növekedési ütemét fékezzük. Ennek érdekében: tartsuk meg a szakmunkásképzésbe felvettek arányát, és növeljük a szakközépiskolák befogadó képességét a gimnáziumokkal szemben. Egy 1976-os előrejelzés 89%-os továbbtanulással számolt az ezredfordulóig. Ennek alapján a késleltetés alternatívája azt jelentette volna, hogy az általános iskolát végzettek a szakmunkásképzésbe 1985-ben, 1990-ben és 1995-ben 44, 2000-ben pedig 45%-os arányban lépnének.

A késleltetés mellett felhozható, ami a gyorsítás ellen szólt. Elegendő időnk és energiánk marad arra, hogy ezt a fejlődést iskolai hálózatfejlesztéssel jobban megalapozzuk. Alaposabbá és eredményesebbé válhat a középfokú oktatásban részt vevő egyes korosztályok tanulása. A középiskolázás teljessé válása egy olyan fejlődési szakaszban következhet be – valószínűleg csak a következő század elején –, amikorra a hetvenes években megindult „világgazdasági korszakváltás" és ennek Magyarországra gyakorolt hatásai talán jobban ismeretesek. Módosíthatjuk elképzeléseinket, ha kiderülne, hogy a középiskolázás iránti igények kielégítése társadalmilag irreális.

Mindezek ellenére sem titkolhatom a késleltetéssel szembeni személyes ellenkezésemet. Ez a késleltetett stratégia könnyen társadalmi-politikai feszültségek forrásává válhat. Emellett mértéktelenül megnő a szűk szakképzést szerzettek aránya, ami a munkaerőszükségleti előrejelzésekből, sőt az 1980-as népszámlálási adatokból már most is kiolvasható. Szűk szakképzettség birtokában kétségtelenül további elhelyezkedési, alkalmazási és beilleszkedési nehézségekkel kell szembenézniük a fiataloknak. A késleltetésnek emellett torzító hatásai vannak társadalmi struktúránkra (elit iskolázás kialakulása, a társadalmi mobilitás csatornáinak szűkülése).

c) *Az elhalasztás alternatívája.* Ha a középfokú oktatás általánossá válásába tervszerűen beavatkozunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a 14–17 éves korúak létszámának változásait. 1985-ben kereken 130 ezer, 1990-ben 164 ezer, 1995-ben 144 ezer, 2000-ben pedig 127 ezer fiatal végzi el előreláthatólag az általános iskola 8. évfolyamát. Ha a középiskolai továbbtanulás aránya az eddigi ütemben nő, várható, hogy 1985-ben mintegy 122 ezer fiatal középiskolásba való felvételéről kellene gondoskodnunk.[19] Ha egyben a szakmunkásképző iskolák fokozatos felszámolását is célul tűzzük ki, akkor az iskolahálózatot is jelentősen fejlesztenünk kell. Az adatok arra utalnak, hogy a középiskolázást – a jelenlegi demográfiai és igénynövekedési számítások szerint – 1990 után kívánatos általánossá tenni.

Ha a középiskolázás általánossá tételét demográfiai okokból 1990 utánra akarjuk halasztani, akkor a mai szakmunkásképzést körülbelül 10–15 évig fent kell még tartanunk. Ez is jelentős feszültségekkel járhat. A vonatkozó prognózisok 2000-re 2 millió 500 ezer munkahelyet jeleznek Magyarországon. De közülük előreláthatólag mintegy

680 ezer olyan munkahely, amelyhez mai ismereteink szerint húsz év múlva is elég az egyszerű munkahelyi betanítás. Az 1 millió 431 ezer szakmai képzettséget igénylő munkahelyre azonban előreláthatólag 1 millió 890 ezren pályáznak majd, vagyis az ezredfordulóra majdnem félmilliónyian lesznek, akik eredeti szakképzettségüket nem tudják felhasználni a munkahelyükön, mert az elvégzendő munkájukhoz nincs szükségük rá. Ezek az adatok azt mutatják, hogy már jelenleg is többen szereznek iskolai úton konkrét szakmai képzést, mint amennyiben el tudnak helyezkedni vele. Ebből pedig az következnék, hogy mégse növeljük, ellenkezőleg: éppen csökkentsük az egy-egy szakmára történő kiképzést.[20]

Az alternatívák e rövid mérlegelése alapján mégis az elhalasztás alternatívája ajánlható. Ez az alternatíva konkrétan azt jelenti, hogy a középfokú oktatást Magyarországon várhatóan csak az 1990-es években tennénk teljessé. Ekkorra lép ki a középiskolákból az a nagy létszámú korcsoport, amely 1974–1977 között született, és amely most az általános iskolai hálózatot „terheli". Az iskolai kezdőszakasz átalakítása azonban előbb, már az 1980-as évek második felében megkezdődhet; a felsőoktatás továbbfejlesztése pedig az 1990-es évek második felében válik időszerűvé. Véleményem szerint ez az ütemezés a legelfogadhatóbb iskolaszervezetünk korszerűsítésében.

Záró megjegyzés: szociológus a tervezésben

Összefoglalás helyett szeretném külön szóvá tenni azt a tapasztalatot, amelyet eddig az oktatástervezésben közreműködve szereztem. Az az igazság, hogy a tervezők – tervezzék bár a termelés vagy a kultúra szféráját – sokkal inkább merítik valóságismeretüket például az intézményi (ágazati) statisztikákból, a demográfiából vagy a gazdaságföldrajzból, mint a szociológiából. Miért?

Először azért, mert sok szociológus húzódozik a tervezésben – tágabban: az államigazgatásban – való közreműködéstől, kutatói szabadságát féltve (valljuk meg, nem alaptalanul). Másodszor azért, mert ha közreműködik is, egyedüli feladatának azt tartja, hogy kritikusan föltárja a valóságból, ami jó s ami rossz. Az őszinte társadalomismeret ugyan kétségkívül nélkülözhetetlen, csakhogy a föltárt feszültségekből még nem következnek a megoldások. Úgyhogy ezt a tudást a tervezők általában nem hasznosítják, vagy csak jelszószerűen biggyesztik oda a tervek föltételrendszeréhez. (Egy-egy társadalmi intézmény funkcióinak leírásakor is előállhat ugyanez a helyzet: a mai funkciók bármilyen lekiismeretes leírásából sem következnek a kívánatosak.)

Pedig a tervezés magyarországi gyakorlatából ma nagyon hiányzik a konzisztens társadalomkép. Sem az intézményi (ágazati) statisztikák, sem a demográfia, sem a gazdaságföldrajz stb. önmagában nem vállalkozhat ennek pótlására. Szociológiai föladat lenne, hogy e részismeretek alapján lehatároljuk a tényleges területi-társadalmi egységeket, fölvázoljuk a lakosság mozgásának irányát, változásának tendenciáit, és jelezzük, hogy a látszólag spontán, egyéni döntések társadalmi szinten összegeződve hogyan válnak objektív tényekké. A tervező megrendelhet, közreműködhet; de a társadalmi reálfolyamatok ilyen képét kimunkálni továbbra is szociológiai tennivaló. S alighanem a legfontosabb hozzájárulás is egyben a szociológus részéről a tervezéshez.

JEGYZETEK

[1] Az analfabetizmust Északnyugat-Európa fejlett iparú tőkésországaiban a 19. század derekára felszámolták. Némely londoni céhek már a 17. században követelményként írták elő a belépőknek az írni-olvasni tudást. Az Észak-Amerikába kivándorlók közt a kötelező iskolába járatás büntetés volt azoknak, akik gyerekeiket maguk nem tanították meg olvasni; és a legszegényebb dél-svédországi parasztházakban is nélkülözhetetlen berendezés volt az írópolc. Dél-Európa jobbára paraszti lakosságú területein azonban, ahol a feudalizmus túlélte önmagát, az analfabétizmus felszámolása tovább tartott. Portugáliában a lakosság 80%-a volt írástudatlan a századfordulón; de még Franciaország vidéki népességének is 40%-a bizonyult analfabétának 1910-ben. A török elnyomás alól csupán néhány évtizeddel korábban felszabadult balkáni országokban pedig a helyzet még súlyosabb volt. Az 1910-es népszámlálás szerint például Szerbia lakosságának 82%-a volt írástudatlan. Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest, 1976. 41–54.

[2] L'éducation dans le monde. I–VII. Paris, UNESCO.

[3] Anweiler, O: Handbuch der Vergleichende Pädagogik. Frankfurt 1971.

[4] Az általános iskolák 8 évfolyamosak lettek pl. Lengyelországban, Magyarországon, Jugoszláviában. Hosszú ideig 9 évfolyamos maradt Csehszlovákiában, 7 évfolyamos általános iskolája volt azonban Romániának, Bulgáriának. A szovjet 10 évfolyamos iskola története sajátosan alakult. Krupszkaja és Lunacsarszkij már az 1920-as években indítványozta egy 9 évfolyamos középfokú ún. politechnikai munkaiskola megszervezését, amelyet az elemi oktatás után egységesen kellett volna elvégezni. Ez az iskola az egyik első változata napjaink ún. egységes (komprehenzív) középiskolájának. A kor azonban e politechnikai iskolatípus helyett a monotechnikai (szakképző) típusoknak kedvezett. Ezért mégis meghosszabbították az elemi iskolázást, és megszervezték azokat az elágazásokat, amelyekben a szocialista építés számára közvetlenül munkaerőket képeztek. A 10 évfolyamos iskola ma is elágazó. Belőle a 8. évfolyam után lépnek át a szakmunkásképzésbe a tanulók. A folyamatban lévő bolgár iskolareform tervezett 10 évfolyamos iskolájából pedig jelenleg már a 6. évfolyam után is át lehet lépni a nem elméletigényes szakmai képzésbe. Kienitz, W..: Einheitlichkeit und Differenzierung im Bildungswesen. Berlin. Volk und Wissen, 1971.

[5] Magyarországon ezeknek az intézményeknek egymáshoz való gyors közelítését 1961-ben ismét kezdeményezték. Az 1961-es változások új szakképző iskolatípust eredményeztek: az ún. szakközépiskolát. Az NDK-ban viszont a hatvanas évek derekán a korábbi népiskolából és a középiskola alsó két évfolyamából egységes iskolai szervezetet hoztak létre, amelyből a 8. évfolyam végén szelektíven át lehet lépni a szakmunkásképzésbe.

[6] A nem európai szocialista országok példája számunkra inkább tanulságos, mint követhető. Itt – mint Kuba gyakorlata mutatja – a munka és a tanulás összekapcsolásának olyan formáival kísérletezneK, amelyek leginkább a mi 1961–65-ös próbálkozásainkra emlékeztetnek. Hasonló elgondolásokkal a harmadik világ számos más országában találkozhatunk, egészen Vietnam „zöld laboratóriumaiig" vagy Nigéria, Tanzánia, Angola iskoláiig („virágiskola", „nők iskolája" stb.). Faure, E.: Learning te Be. Paris. UNESCO, 1970. 33–83.

[7] A Balkán-államokkal, valamint a hasonló gazdasági fejlettségű országokkal összehasonlítva az írni-olvasni tudás Magyarországon már a századfordulón jelentősen elterjedt. Az 1910-es népszámlálás idején a 7 éves és idősebb népesség közt mintegy 70%-os volt az írni-olvasni tudás. Ezen belül a városi, iparban vagy szolgáltatásban alkalmazottak közt már nem volt analfabetizmus; a falusi lakosságnak pedig mintegy 40%-a volt írástudatlan. Ezt egyrészt művelődési hagyományaink magyarázták, másrészt a nemzetközi összehasonlításban is jelentős közoktatás-fejlesztés 1897–1910 között a lakosság képzésére költött közoktatási kiadások 2,5 milliárd aranykoronát tettek ki; belső tőkefelhalmozásból a gazdaságba fektetett tőke ugyanakkor kereken 10 milliárd volt). Az írástudatlanság felszámolása a két világháború közt gyakorlatilag végbement, és a szocialista kultúrforradalom eredményeképp az ötvenes évek elejére befejeződött. Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, Budapest, 1976. 41–55.

[8] Nagy J.: A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése. Budapest, 1972. 48–78.

[9] Kutas J.–Vámos D.: „A népesség iskolai végzettségének várható alakulása az ezredfordulóig." Szociológia 1978. 233–265.

[10] Amikor az 1940-ben születettek az általános iskolát elvégezték, szüleik 82–84%-a csak 6–7 évfolyamot végzett; érettségizett csak a szülők 2–4%-a volt. Az 1950-es korosztály szülei közt – a gyerekek középiskolai továbbtanulása idején – 20% volt a 6–7 évfolyamot végzettek aránya, és megnőtt a középiskolai végzettségű szülők aránya (17%). Az 1960-as korosztály szülei közt – a gyerekek 14 éves korában – 43% volt a 6–7 évfolyamot végzettek aránya, a középiskolai végzettségűek aránya pedig 36%-ra nőtt. Ezzel együtt változott az egyes korosztályok középiskolai továbbtanulása is. Érettségit adó középiskolát választott 24, 39, illetve 40%-uk; befejezetlen középfokú oktatást pedig 19, 32, illetve 46%-uk. Erdész Tiborné: A népesség iskolázottsági szintjének változása és a továbbtanulás iránti igények várható alakulása. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, 1979.

[11] Nagy J.: Az iskolafokozatok távlati tervezése. Budapest, 1970. 117–138.

[12] Ez a folyamat egyfelől kiegészíthető az elemi iskolázás általánossá válásának statisztikai elemzésével: a középiskolázás tömegessé válását – aktuális társadalmi-gazdasági és politikai feltételek között – az elemi fokú oktatás általánossá tételével alapoztuk meg. Másfelől pedig olyan statisztikákkal egészíthető ki, mint pl. a tudományos kutatás exponenciális növekedésének megindulása a középiskolázás meghatározott tervezési szakaszában. Solla Price, D.: Kis tudomány – nagy tudomány. Akadémiai, 1980.

[13] Kozma T. (szerk): Az ezredforduló iskolája. Budapest, 1979.

[14] Az ún. korai olvasástanítási kísérletek során négyéves gyermekeket is sikerült olvasni tanítani; a matematika alapelemeit négy és fél–ötéves koruk körül elsajátították a gyerekek. Az ilyen eredmények a világ számos országában arra bátorítják a pedagógusokat, hogy az óvodát mint iskolai előkészítő szakaszt szorosabban szervezzék egybe az elemi iskolákkal. Ez történt Franciaországban; számos kísérletet ismerünk az NSZK-ból, és ez a folyamat a Szovjetunióban is megindult. Ezt az intézményesítést szorgalmazták az Egyesült Államokban például a hátrányos helyzetű gyermekeket felzárkóztató ún. Head Start program tapasztalatai alapján.

[15] A hosszabb és szakszerűbb megfigyelés, amelyben a mai gyermekek 3–10 éves koruk közt részesülnek, közismertté tette a pszichoszomatikus érés szakaszosságát és nagy egyéni eltéréseit a normalitás határán belül. Az írás, olvasás, matematika, művészeti és sporttevékenységek nagyjából a 4–8. életévben szakaszosan, nagy egyéni eltérésekkel alakulnak ki. Az eddig legátfogóbb felmérés az iskolakészültség szintjéről, dinamikájáról és a különbségek okairól például azt mutatta, hogy a számolás alapelemeinek kialakulásában az iskolába belépő gyermekek között közel 80 hónapos fejlődésbeli eltérés is lehet. Az eltérések szociológiailag csak részben magyarázhatók, és pedagógiailag igen rossz hatásfokkal korrigálhatók. Iskolai – következésképp társadalmi – előny vagy hátrány úgy származik belőlük, hogy a korábbi érést hivatalosan is a tehetséggel azonosítjuk, a későbbi érést pedig a „gyönge képességgel", és így is bánunk a gyermekekkel. Nagy J.: 5–6 éves gyermekeink iskolakészültsége. Budapest, 1980. 325–396.

[16] Kevésbé megnyugtató a helyzet, ha a tanulmányi teljesítménymérések országos adataira figyelünk. Ezek ugyanis azt jelzik, hogy az iskolai végzettség a fiatalok szellemi teljesítőképességének igen jelentős szóródását takarja, rácáfolva nemegyszer az iskolai végzettség puszta tényére is. E teljesítménymérések statisztikai analízise nyomán ma már Magyarországon is jól tudjuk követni a gyerekek társadalmi hátterének, valamint iskolai környezetének hatását a tanulásra. Kevésbé határozottan bár, de arra is rámutathatunk, hogy tendenciaszerűen milyen tényezőkkel együtt javulnak a tanulmányi eredmények. A hátrányos helyzetben lévők eredményeinek és körülményeinek részletes elemzése arra figyelmeztetett, hogy a nemzedékek iskolázottsági szintjének emelkedésével, valamint a környék társadalmi-gazdasági fejlődésével (urbanizálódásával) – amely két tényezőcsoport persze egymással is szorosan összefügg – a tanulmányi kudarcok fokozatosan bár, de határozottan csökkennek.

[17] 1072 általános iskolánk közül, amelyek 1000 lakosúnál kisebb településeken vannak, 140-ben volt napközi otthon (13%). Az 5–20 ezres lakosú települések 640 iskolájának több mint a felében működött napközi (395), a 100 ezer lakosúnál nagyobb települések 462 iskolájában pedig 429 napközit találtunk (93%-os ellátottság). A magyar oktatás a statisztika tükrében, 1945–1980: Bp., Bp. 1980.

[18] Budapestet nem számítva – ahol pl. 1978–79-ben kereken 28 600 fő tanult – régiónként 4–9 ezer fő tanul, 51–57%-uk a saját körzetében lakik (13–19%-uk az intézménye székhelyén), mások más

körzetből kerültek oda. Ezekből az arányokból következtethetünk egy „regionális egyetem" méreteire, vonzáskörzetére és a régión kívül lakókra gyakorolt potenciális vonzására.

[19] Monigl István: A népgazdasági tervezés és az oktatási rendszer kapcsolata. Budapest, 1979. 41–60.

[20] A munkahelyek száma is, a betöltésükhöz szükséges szaktudás is tudományos előrejelzés eredménye; ezért – akárcsak a demográfiai adatokat – a globális tervezéshez mint tájékoztatást használjuk fel. Vizsgálatok sora támasztja alá, hogy az alkalmazhatóság, elégedettség és azonosulás a „megfelel – nem felel meg" között széles skálán mozog. Az újabb kongruenciakutatások mindezt figyelembe véve úgy találták, hogy sok esetben valójában „részleges megfelelés – meg nem felelés" áll fenn, és ezek az esetek az időben növekvő arányt mutatnak. 1971-ben például 689 ezer teljes középiskolai végzettségű közül 83 ezren szakmunkásként, 41 ezren pedig betanított munkásként dolgoztak; 977 ezer befejezetlen középiskolát végzett közül szakmunkás-biztonyítvánnyal 223 ezren végeztek „betanított" munkát, 52 ezren pedig alkalmazotti munkakörben dolgoztak. Olajos Á.: Szakképzés és foglalkoztatás. Budapest, 1978.

MOLNÁRNÉ VENYIGE JÚLIA–OROLIN ZSUZSA

A KORLÁTOZOTT TELJESÍTŐKÉPESSÉGŰ MUNKAERŐ FOGALMA ÉS FONTOSABB CSOPORTJAI*

A technikai gazdasági fejlődés, a társadalmi munkaszervezet átalakulása nemcsak gazdasági haladást jelent, hanem – többek között – új szociális gondokat is felszínre hoz. Véleményünk szerint ezek egyike a korlátozott teljesítőképességű munkaerő humánus és racionális foglalkoztatásának megoldatlansága, amely a szociálpolitika és a foglalkoztatáspolitika közös gondja.

A téma időszerűségét egyrészt alátámasztja az, hogy az 1981. évet az ENSZ a rokkantak nemzetközi évének nyilvánította, és a korlátozott képességű munkaerő egyik, nagylétszámú csoportját a rokkantak képezik. Foglalkozási rehabilitációjuk szervezeti, intézményi korszerűsítése jelenleg az egyik legaktuálisabb szociál- és foglalkoztatáspolitikai feladat. (Már elöljáróban megjegyezzük azonban, hogy értelmezésünk szerint a korlátozott teljesítőképességűek nem azonosak a csökkent – megváltozott – munkaképességűekkel. A fogalmat ennél tágabban értelmezzük.)

A téma aktualitását másrészt abban látjuk, hogy a 70-es években megváltozott gazdasági helyzetünk következtében, a jelenlegi gazdaságpolitika mindenekelőtt a hatékonyság fokozását tűzte ki célul. A hatékonyság növelésének lényeges eleme a munkaerő ésszerű foglalkoztatása is. A gazdaság munkaerő-szükségletének alakulásában ma már érvényesül a gazdálkodó egységeknek a munkaerő hatékony felhasználására irányuló törekvése, amely egyelőre a belső munkaerő-tartalékok felhasználásában nyilvánul meg. Ez – leszűkített közgazdasági megközelítésben – ellentmond a korlátozott teljesítőképességű munkaerő foglalkoztatásának, és úgy tűnik, a gazdálkodó egységek pusztán szociális kérdésnek tekintik, amelyet csak a hatékony gazdálkodás rovására képesek megvalósítani. A szigorúbbá váló gazdaságossági követelmények miatt „nem engedhetik meg maguknak" a szociális szempontok érvényesítését.

Ugyanakkor a népgazdaságnak az az érdeke, hogy ne növekedjen, sőt csökkenjen azoknak a száma, akiknek megélhetési forrása nem a munkából, hanem a társadalmi juttatásokból származik. Az egyének érdekei is hasonlóak, mert az adottságoknak megfelelő, értelmes munka hozzátartozik a teljes élethez. Az érintett népesség részéről fennáll a foglalkoztatás iránti, többnyire kielégítetlen (vagy kedvezőtlenül kielégített) igény. A népgazdasági és egyéni érdekek keltette igény és a gazdálkodó egységek szférájába tartozó lehetőségek összehangolása, a munkát vállalók szándékai és a munkalehetőségek optimális foglalkoztatási formában és struktúrában történő egyesítése a gazdaságpolitika és szociálpolitika egyik legidőszerűbb, együttes feladata.

*A cikk a „Korlátozott lehetőségekkel rendelkező munkaerő foglalkoztatási feltételei" című középtávú kutatás tervtanulmánya alapján készült.

Előzmények a szakirodalomban

A legkorábbi irodalmi forrásaink a két világháború közötti mezőgazdasági üzemtani irodalomba nyúlnak vissza, ahol az úgynevezett „nem teljes értékű" munkaerő (korábbi munkáinkban mi is használtuk ezt a kifejezést[1]) munkavégző-képességét a munkaerő-felhasználási tervek számára, bizonyos kulcsszámok alapján átszámolták. Tehát a gyerekek, nők, öregek munkavégző-képességét viszonyították a javakorabeli férfiak munkavégző-képességéhez.

A kifejezetten a munkavégző-képességre vonatkozó hátrányok vizsgálata mind a mai napig a részlegesen munkaképtelenekkel, rokkantakkal, a foglalkozási rehabilitációval foglalkozó szakirodalomban bőségesen állnak rendelkezésre. Számunkra nehézséget okoz az, hogy a publikációknak csak elenyésző része közgazdasági megközelítésű, többségükben orvosi, pszichológiai vagy jobb esetben társadalmi beilleszkedésre vonatkozó szempontokat dolgoznak fel.(ILO kiadványok, svéd, nyugatnémet, lengyel, csehszlovák irodalom a rokkantak rehabilitációjával kapcsolatban.)

A nyugati szakirodalomban már hagyományai vannak,[2] Magyarországon csak az utóbbi években foglalkoznak a széles közvélemény előtt is a hátrányos társadalmi helyzet okaival, tényezőivel. Témánk szempontjából ezek egy része – beleértve saját korábbi kutatásainkat is – jól hasznosítható következtetéseket tartalmaz.

A korlátozott munkavégző-képességűek egyik jól elhatárolható, viszonylag egységes csoportjának, a nyugdíjaskorú népesség foglalkoztatásának kérdésében vannak eredmények a szocialista országok szakirodalmában is.[3] A kisgyermekes vagy sokgyermekes anyák – értelmezésünk szerint a korlátozott munkavégző-képességűek egy másik nagy csoportja. A női munkaerő foglalkoztatási feltételeinek javításával kapcsolatos szocialista irodalomban fellelhető a gyermekes anyák rugalmas foglalkoztatási formáinak keresése. Bár a női munkaerővel foglalkozó nagyszámú nyugati és szocialista irodalom az egyenjogúság teljes megvalósításának társadalmi-gazdasági feltételeit tárgyalja elsősorban, ennek egyes összefüggései számunkra is hasznosíthatóak.

Szakirodalmi tájékozódásaink alapján úgy látjuk, hogy csak elvétve akad olyan mű, amely a korlátozott teljesítő-képességet olyan tágan értelmezi, mint mi, és egyáltalán elismeri, hogy „a munkaerőpiacon" létezik egy hátrányos helyzetű tömeg, amelynek pozícióját, versenyképességét gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt javítani kell.

„Valamilyen szempontból talán minden ember hátrányba kerülhet mint munkavállaló, de a legtöbb ember saját erőből – biológiai, anyagi, társadalmi helyzeténél fogva könnyedén képes legyőzni a hátrányt" írja a Dán Foglalkoztatási Iroda vezetője (Kaj Westergard: Rokkantak a munkaerőpiacon. Előadás. 1979. Uppsala.)

De a probléma valójában ott kezdődik, amikor ehhez mások segítségére van szükség. A társadalomnak, az államnak, a munkaadónak, intézményeknek be kell avatkozniuk és olyan segítséget adniuk, amely az érintett egyén és a munkahely számára is elfogadható.

A korlátozott teljesítőképesség fogalma

A fogalom közelítéséhez abból indulunk ki, hogy néhány évtizeddel korábban az emberi szükségletek kielégítésének szervezeti keretei között jelentős volt a kisgazdaságok szerepe.[4] A családi gazdaságok alapvetően a természetes munkamegosztás alapján működ-

tek, a munkaszervezetük magába foglalta az emberi tevékenység minden oldalát. A családon belüli munkamegosztás keretében meghatározott helye volt a termelő tevékenységnek és az egyéb emberi szükségletek fedezetét jelentő munkának (gyermekgondozás, betegápolás stb.). A családi munkamegosztást úgy lehetett alakítani, hogy abban mindenki – a serdülő gyermek, a beteges családtag, a szoptató anya, az öregedő ember is – végezhetett gazdaságilag hasznos tevékenységet.

Mindez összhangban volt a technikai-gazdasági fejlődés akkori szintjével és racionális, viszonylag humánus lehetőséget biztosított a – korabeli terminológiával élve – „töredék" munkaerő gazdaságilag hasznos tevékenységére. (Ma viszont sok jel mutat arra, hogy a nagy szervezetek „kidobják magukból" az ilyen jellegű munkaerőt.)

Még az elmúlt évtizedekben is gyakori volt a kisgazdaság és a társadalmilag szervezett munka kombinációja. Vagyis a család férfitagjai, továbbá gyermekneveléssel, ház körüli gazdasággal le nem kötött nők munkát vállaltak a társadalmilag szervezett szférában, míg az idős emberek, a serdülő fiatalok, a kisgyermeket nevelő nők vagy nem teljesen egészséges családtagok a családi gazdaságban tevékenykedtek. Rendszerint ezek az emberek – elsősorban az otthon dolgozó nők – biztosították azt a családi hátteret, végezték azokat a tevékenységeket, amely mellett az otthonon kívül dolgozó családtagok teljes erejüket a hivatásszerű munkára tudták fordítani.

Bár a kisgazdaságnak (kisegítő gazdaságnak) néhány területén ma is lényeges szerepe van, de az előbbiekben vázolt típusú családi munkaszervezet kihalóban van. A társadalmilag szervezett munka területén viszont, amely uralkodóvá vált a gazdaságban, a nagy szervezetek, munkavégző rendszerek dominálnak, amelyek a technikai fejlődés mindenkori szintjének megfelelő követelményrendszert támasztanak a munkaerővel szemben.

A követelményrendszer ugyan meglehetősen differenciált ahhoz, hogy átlagos munkaerőnek merjük nevezni azokat, akik maradéktalanul meg tudnak ennek felelni. Mégis megkockáztatjuk, hogy azt a munkaképes korú, egészséges embert, aki rendelkezik a társadalmi-gazdasági minimumnak tekinthető iskolai végzettséggel és elháríthatatlan kötelezettségek nem akadályozzák abban, hogy a munkahelyén teljes munkaidőben végezzen rendszeres munkát, *átlagos munkaerőtípusnak* tekintjük. Az emberek többsége élete jó részében végül is ilyen munkaerő.

De hogyan nevezzük azokat, akik a társadalmilag szervezett tevékenységek adott követelményrendszerének megfelelő munkaerőtípustól többé-kevésbé *eltérnek*, akiknek a társadalmilag szervezett munka világába való bekapcsolódásra kedvezőtlenek az egyéni feltételek? Az ember mindenkori egészségi állapotától eltekintve pl. mindenkinek el kell jutnia – gyakran meglehetősen távol lévő – munkahelyére. Ott 8 órát kell dolgoznia – esetleg nehéz vagy monoton munkán – és igazodnia kell a többiek munkaritmusához. A munkakörök egy része gyakran igényli az otthontól többnapos távollétet (pl. közlekedés), más helyeken követelmény a megszakítás nélküli jelenlét (pl. operatív vezetői munkakörök) vagy állandó a jelentős idegi megterhelés.

Nem mindenki képes ezeknek a követelményeknek maradéktalanul megfelelni.

Az általunk korábban használt „nem teljes értékű" munkaerő kifejezést elvetettük. Teljesen egyértelmű ugyanis, hogy ez a munkaerő a sajátosságainak megfelelő munkaszervezetben kedvező munkakörülmények között teljes értékű munkás is lehet.

Nem pontos a „korlátozott munkavégző-képességű" munkaerő kifejezés sem – amit korábban szintén használtunk –, mert ez a képességek és készségek hiányát sugallja[5], ami a tárgyalt munkaerőtípusnak csak egyik – jóllehet igen számottevő – csoportjára igaz.

Őket a jelenleg használatos terminológia „megváltozott munkaképességűnek" nevezi. (Ez szintén nem pontos, mert értelemszerűen kimarad belőle az, aki születésétől kezdve sérült. Ez pedig – sajnos – növekvő sokaságot jelent.) Felmerült még az a lehetőség, hogy „a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben lévők" kifejezést használjuk, amely valóban fedi azt a tényt, hogy e munkaerőtípus bizonyos szempontok szerint hátrányos helyzetben van a társadalmi munkaszervezetbe való bekapcsolódás tekintetében. A definíciót két ok miatt mégis elvetettük. Egyrészt a munkaerőpiac – ha elfogadjuk, hogy létezik ilyen nálunk – elvont fogalma azt sugallja, hogy pusztán a foglalkoztatáspolitika körébe utalnánk e jelenséget. Másrészt a hátrányos helyzet már „foglalt" kifejezés a társadalompolitikában, és konkrétan meghatározott társadalmi helyzeteket jelöl.

Korábbi kutatásaink során már foglalkoztunk a többoldalúan hátrányos társadalmi helyzet fogalmával, kialakulásának és újratermelődésének tényezőivel. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a hátrányos helyzet olyan bonyolult társadalmi jelenség, amelyet minőségileg különböző tényezők hoznak létre. A kulturális szférába tartozó tényezőknek pedig legalább olyan súlyuk van, mint az anyagi tényezőknek.

Ha a hátrányos helyzetet társadalmi jelenségként, sajátos életmódban megjelenő többé-kevésbé tartós állapotként értelmezzük, akkor kétségtelen, hogy az általunk leírt munkaerőtípus egy része hátrányos társadalmi helyzetű. Legalábbis ilyennek tekinthető például a „megváltozott" munkaképességűek bizonyos csoportjai vagy a kisgyermeküket egyedül nevelő anyák – különösen akkor, ha a hátrányos helyzetükben más tényezők is szerepet játszanak. (Alacsony iskolázottság, alacsony jövedelem, rossz lakáskörülmények, kedvezőtlen települési adottságok stb.) Jelen kutatásunk azonban a társadalmi termelés szervezetébe való beilleszkedés és a munkában való részvétel zavaraira irányul. Így elsősorban azt a hátrányt kívánjuk vizsgálni, amely az embert a gazdasági szférában mint munkaerőt érinti. Ennek természetesen társadalmi okai és következményei is vannak, tehát nem függetleníthető teljesen bizonyos társadalmi hátrányoktól.

Jelenlegi ismereteink szerint úgy látjuk, hogy a „korlátozott teljesítőképességű munkaerő" sem felel meg jobban annak a speciális munkaerőtípusnak a jelölésére, amelyet – szociális és gazdasági szempontok alapján – át akarunk fogni. Bár a teljesítőképességek fogalmába tartozik bizonyos munkakövetelmények teljesítésének lehetősége is. Az egyik oldalról tehát idetartoznak azok, akiknek marxi értelemben vett fizikai munkaképességük valamilyen szempontból eltér az átlagos munkaerőtípustól. Más oldalról ide tartoznak azok, akiknek effektív munkaképessége teljes, de *kifejtésének, kiteljesítésének lehetősége bizonyos okok miatt korlátozott.*

Megfontolás tárgyát képezi a „korlátozott lehetőségekkel rendelkező munkaerő" kifejezés használata. Ha az úgynevezett átlagos munkaerőtípust a munkavégzésre való optimális adottságokkal és lehetőségekkel képzeljük el, akkor a munkaképes korú népesség számottevő része belső adottságainál vagy külső körülményeinél fogva korlátozott lehetőségekkel rendelkezik a munkavállalásra és munkavégzésre. (Most eltekintünk attól, hogy

egy adott munkakör betöltésére vagy általában a foglalkoztatás szervezetében való részvételre.)

A továbbiakban a korlátozott teljesítőképességű munkaerőt mint *korlátozott* külső és belső feltételekkel rendelkező munkaerőt értünk fogalmán.

A korlátozott teljesítőképességű munkaerő csoportjai

A korlátozott teljesítőképességű munkaerő csoportosításának legkézenfekvőbb módszere a korlátok szerinti csoportosítás. A definícióból következően a *korlátok két nagy csoportja: a munkaképességben meglévő korlátozottság, és a munkaképességen kívüli* tényezők, a követelmények teljesítésének korlátai. A két nagy csoporton belül már a *korlátozottság jellege és mértéke* szerint különíthetjük el az alcsoportokat.

A felosztás másik szempontja lehet a korlátozottság *időtartama,* amely szerint átmeneti jellegű korlátozottságot vagy végleges korlátozottságot különböztethetünk meg.

A speciális munkaerőtípusnak a két szempont szerinti kombinációival – úgy véljük –, nagyszámú, de jól elhatárolható típust képezhetünk, amelyek megkülönböztető ismérveinek megragadásával már konkrét vizsgálódás alapját jelenthetik.

A) *A munkaképességükben korlátozottak* a korlátozás jellege szerint lehetnek fizikailag vagy szellemileg sérültek, de ennél fontosabb, a foglalkoztatás lehetőségét meghatározó szempont a fizikai vagy szellemi károsodás *mértéke.*

a) *A mozgássérültek* összefoglaló névvel illetett népességcsoporton belül nagy különbségek vannak abban a tekintetben, hogy a mozgássérült mozgásában kevéssé korlátozott vagy teljesen mozgásképtelen. Most csak a két szélső végletet említjük.

Eltekintünk attól, hogy a mozgássérült betegség (gerincbetegség, csípőbetegség, Heine–Medin), baleset okozta-e (csonkolás vagy teljes amputáció), vagy veleszületett okai vannak. Általánosságban a mozgáskorlátozottság inkább *véglegesnek tekinthető,* mint átmenetinek, legfeljebb a korlátozottság mértéke változik, a súlyosabb esetektől az enyhébb felé és fordítva. Közülük éppúgy kikerülhetnek a munkavégzésre egyáltalán nem képesek (Heine–Medin eredetű bénulás miatt ágyhozkötöttek, vastüdősök stb.), mint azok, akik fizikai értelemben károsodtak ugyan, de teljes értékű dolgozók, munkavállalásuk, ill. elhelyezkedésük általában problémamentesen megoldódik. (Kivéve a nehéz fizikai munkát igénylő foglalkozásokat. E csoport egyébként előnyben részesíti a szellemi munkát, s nem egy kivételes szellemi képességű mozgássérültet találunk magasan kvalifikált munkakörökben.)

b) *A szellemi képességekben károsodottak legnagyobb részét a veleszületett értelmi fogyatékosságban* szenvedők teszik ki, mely általában végleges állapotnak tekinthető. Munkára való alkalmasságuk a fogyatékosság mértékétől függ (debilis, imbecillis vagy többszörösen fogyatékos, legnagyobb részük csak intézeti foglalkoztatásra alkalmas.)

Orvosi értelemben nem ebbe a csoportba tartoznak a *neurotikus* betegségben szenvedők, pszichopatológiás, pszichoszomatikus betegek, mi azonban a foglalkoztatás szempontjából mégis ide soroltuk őket. Ugyanis az értelmi fogyatékosok foglalkoztatási területe akár intézményben, akár egyéb munkahelyen történik, elsősorban fizikai tevékenység. A pszichoneurotikusok nagy részének is, kivéve talán a teljes gyógyulás utáni állapotot, az egészséges körülmények között végzett fizikai munka a legalkalmasabb. A

skizofréneknek pl. a normálisnak tekinthető periódusokban kifejezetten a kertészeti munka ajánlott.

Anélkül, hogy az „észbeli képesség" tekintetében próbálnánk párhuzamosságot vonni – hiszen a veleszületett értelmi fogyatékosok habilitációja csak nagyon ritkán jut el addig, hogy valakiből pl. szakmunkás legyen, viszont a pszichoneurózis a legmagasabban kvalifikált értelmiségieket is zárt intézetbe juttathatja –, ebbe a népességcsoportba mégiscsak a szellemi, pontosabban pszichés képességeikben bizonyos mértékben károsodottak tartoznak.

c) *A hallási és látási* fogyatékosok, az ún. érzékszervi fogyatékosok nagy többsége ugyancsak alkalmas valamilyen szellemi vagy fizikai munkára, elsősorban fogyatékosságuk mértéke szerint. Sajnos, igen szűk azoknak a munkaköröknek a száma, amelyek mai ismereteink szerint alkalmasak az érzékszervi fogyatékosok számára. Ugyanis olyan jellegű speciális munkák végzésére való alkalmasságot kell felhasználni, amely a megmaradt érzékszervek normálisnál nagyobb mértékű érzékenységének felhasználásán alapul. Ugyanakkor abban az esetben, ha a károsodott érzékszervek már tovább nem romlanak, ez bizonyos értelemben „előnyt" jelenthet. Pl. süketek foglalkoztatása a zajos textiliparban. Vagy az előző csoportban említett értelmi fogyatékosok bizonyos csoportjai szívesen és eredményesen végeznek monoton jellegű munkát.

d) *Felügyeletet igénylő betegségekben szenvedők* foglalkoztatása abból a szempontból speciális, hogy az esetek többségében teljes értékűen képesek dolgozni, de állandóan készenlétben kell lenni a hirtelen beálló munkaképtelenség esetére. Gondolunk itt olyan betegségekre, mint az epilepszia, cukorbaj, szívbetegségek egy része. Természetesen ezt a népességcsoportot is – mint bármely másikat – erőteljesen differenciálja a károsodás vagy betegség mértéke. Az esetek jó részében a dolgozó teljes értékű munkát végez, ha maga és környezete kellően felvilágosított a betegség rohamszerű jelentkezése esetén való teendőkről. Más részük, pl. szívinfarktusból rehabilitáltak csak teljes életformaváltással lesznek az egészségesekkel egyenértékű dolgozók.

A vázolt négyféle csoportnak általában közös jellemzője, hogy bizonyos munkakörökben az egészséges dolgozókkal azonos teljesítményt nyújtanak, vagy éppen túl is szárnyalják az egészségesek teljesítményszintjét. A helyesen megválasztott munkakörben nemcsak a munkábaállítás nemegyszer hosszú folyamatának teljes költsége térül meg, hanem a ráfordítás hozam hányadosa egynél kisebb lesz. A gyakorlatban viszont éppen az ellenkezője tapasztalható, ti. a képességek alatti foglalkoztatás a jellemző, amely pazarlást jelent. A munkábaállítás, habilitáció-rehabilitáció költségei eleve nem térülnek meg akkor, ha a dolgozó nem a képességeinek megfelelő munkakörben foglalkoztatott.

B) Az „átlagos" munkaerőtípussal szemben támasztott követelmények, *kötöttségek szempontjából korlátozott lehetőségekkel rendelkező népesség* csoportosítása is a korlátot jelentő tényezők alapján történhet. A társadalmilag szervezett munka olyan kötöttségekkel jár, amelynek az emberek egy része nem vagy csak nagy erőfeszítések árán tud eleget tenni. Számukra gyakran át nem hidalható nehézséget jelent az *otthon és a munkahely nagy távolsága, a munkaidő hossza, a kötött munkaidő* és a többé-kevésbé *kötött munkaritmus, állandó munkaintenzitás.* Ezek a követelmények a társadalmilag szervezett tevékenységekre általában jellemzőnek tekinthetők. (Még akkor is, ha nálunk az utóbbi években számos munkahelyen alacsony volt a munkaintenzitás.)

Lényeges különbség van tehát a két nagy csoport korlátai között. Míg az előző kategóriának alapvetően magának a munkának és a képességeknek a meg nem felelése (inkongruenciája) jelentette a foglalkoztatás alapvető korlátját, addig ebben a csoportban *a munkavégzés feltételei, szervezeti keretei és a dolgozó lehetőségei,* életkörülményei közötti *meg nem felelés* az akadály.

Ezért az utóbbi csoporthoz tartozó munkavállalók csak akkor tudnak jó eredménnyel bekapcsolódni a társadalmi munkába, ha adottságaikat a munkaszervezet figyelembe veszi és a foglalkoztatásban az eddigieknél rugalmasabb formákat alkalmaz. Pl. kötetlen munkaidő, részmunkaidő, otthon végzett munka és más – ma még kidolgozatlan – formák.

Az előző nagy csoportban, az effektív munkavégző-képességükben korlátozottak körében az a veszély fenyeget, hogy formális foglalkoztatással, a tényleges munkavégző-képességüknél lényegesen kisebb követelmények támasztásával kapacitásuk lényegében kihasználatlan marad. A második csoportban inkább az a veszély, hogy nálunk kialakult nagy szervezetek, a merev, túlságosan uniformizált munkaszervezet igen nagy terheket ró a dolgozóra azzal, hogy rájuk kényszeríti az egységes munkarendet, az egységes munkaritmust, figyelmen kívül hagyva az egyéni adottságokat.

a) A második kategória első csoportjába a *fiatalkorú munkavállalókat* soroljuk, akik *átmenetileg* korlátozott lehetőségűek. Ezek száma nem túlságosan nagy, hiszen a fiatalok többsége 16–17 éves koráig továbbtanul. Általában azonban a 18 éven aluliak még nem teljesen kifejlődött szervezetűek, akiknek bizonyos tevékenységek túlságosan „fárasztóak". Például a textilipar munkaerő-utánpótlása jórészt ilyen fiatal lányokból kerül ki. A textiliparban nem kifejezetten a nehéz fizikai munka dominál. A nagymértékű fluktuáció mégis arra enged következtetni, hogy a fiatalok testi-lelki erejének, a tanulás és szórakozás iránti időigényének nem túlságosan felel meg ez a fajta tevékenység. (Hogy a textilipar a nők számára egyébként sem tekinthető ideális munkahelynek, azt a táppénzstatisztikák és a nyugdíjkorkedvezmény ellenére magas rokkantnyugdíjas létszám is bizonyítja. A terhességi-szülési szövődmények számában a textilipar vezet a népgazdaság ágazatai között, még akkor is, ha csak a nődolgozók számához viszonyítjuk.)

A fiatal munkavállalók általában viszonylag rövid idő alatt „kinövik" a korlátokat, beilleszkednek a társadalmi munkamegosztás szervezetébe és adaptálódnak a követelményekhez. A kérdéssel foglalkozni mégis fontos, mert ez az időszak sok tekintetben meghatározza a fiatal nemzedék fizikai-szellemi fejlődését és a szocializáció folyamatát is.

b) *A kisgyermekek nevelésével vagy állandó gondozásra szoruló családtag ápolásával lekötött személyek.* (Ma gyakorlatilag a nők számára jelent kötöttséget a gyermekgondozás és -ápolás. A csoportba férfiak is tartozhatnak, bár ma ez nem jellemző.) E csoportban a korlátok egyaránt lehetnek átmenetiek vagy tartósak. Ez a gondozandó személytől függ. Ma a GYES-intézményével a társadalom elismerte azt a tényt, hogy a kisgyermeket nevelő anya munkavállalási feltételeit tekintve hátrányt szenvedő munkaerő. Valójában a kisgyermekes anya nemcsak a gyermek 3 éves koráig, hanem még később is „megbízhatatlan" munkaerő, aki gyakran kénytelen otthon maradni és objektív okokból nem tud a szükséges mértékben munkájára koncentrálni.

Hasonlóan, rövidebb-hosszabb időre korlátozott lehetőségekkel rendelkezik az a nő is, aki idős hozzátartozó betegsége esetén válik speciális munkaerővé. Sokszor megoldhatatlan problémákkal találja magát szemben. Nemegyszer bravúros gyorsasággal kell átszervezni a családi életet, hogy minden családtag viszonylag zavartalanul végezhesse korábbi

munkáját. (Pl. műszakcserével, rendkívüli szabadsággal, családtagok költöztetésével, ápolónő beállításával stb.)

Sajnos egyre növekszik azoknak a családoknak a száma, ahol fogyatékos gyermekről kell gondoskodni. Ezekben a családokban legtöbbször az anya lesz az, aki véglegesen feladja állását, mert a rendszeres, napi 8 órás elfoglaltság mellett nem lehet fogyatékos gyermeket ellátni. Természetesen itt is a fogyatékosság jellege és mértéke szerint alakulnak a munkavállalás lehetőségei. Ennek a munkaerő-korlátozó tényezőnek a terjedésével számolnunk kell.

c) *Az öregedő, de még munkaképes népesség* számbelileg a korlátozott teljesítőképességűek legnagyobb csoportját alkotja. Ide soroljuk elsősorban a munkaképes koron túli, de még munkaképes népességet. A korlátozottság bizonyos mértékig a munkavégző-képességben is megnyilvánul, hiszen az öregedés még a legegészségesebb embernél is fiziológiai elváltozásokat okoz, amely megnyilvánul a munkavégzés során, és bizonyos munkakörökben ez tényleges korlátnak bizonyul. Ugyanakkor a munkaidő hossza, a munkaritmus vagy a távol levő munkahely elérése olyanoknál is komolyabb problémát okozhat, akiket egyébként a végzett munka önmagában nem fáraszt ki, illetve a teljesítmény ezt nem jelzi.

A gyakorlatban ennek a munkaerőtípusnak a foglalkoztatása érdekében történt eddig a legtöbb kezdeményezés és intézkedés. A foglalkoztatás formáinak és kereteinek szabályozása eddig is megpróbált valamelyest az ilyen munkaerő és a népgazdaság igényeihez igazodni. (Bár az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az öregedő munkaerő foglalkoztatását az általános „munkaerőéhség" időszakában forszírozták és bizonyos intézkedések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.) A hatékony foglalkoztatás megvalósítása ma általában a vállalati gyakorlaton múlik.

Ennél a népességcsoportnál egyébként már korábbi kutatásaink során kimutatható volt a társadalmilag szervezett termelés szféráin kívül végzett munka jelentősége. (Kisgazdaság, magánkisipar, szolgáltató-javító tevékenység stb.)

A társadalmi termelés keretein kívül eső tevékenységek közgazdasági vizsgálata ma még nem eléggé komplex ahhoz, hogy ezt teljes bonyolultságában kifejthessük. (A kérdés bizonyos mértékig kapcsolódik a „másodlagos gazdaság" kifejezéssel illetett területhez. De nem jelenti azt, hogy az öregedő embereket csak vagy akár többségükben itt kell foglalkoztatni.)

Akár a munkaképességükben korlátozottak, akár az egyéb szempontból korlátozottak esetében igen lényeges az a felismerés, hogy a munkavállalásnál jelentkező problémák, hátrányok a legtöbbször csak adott munkakörökre vagy egyes tevékenységfajtákra vonatkoznak. Ha pl. valaki a lisztre allergiás és ekcémát kap, akkor nem lehet sütőipari munkás, de elhelyezkedhet számtalan helyen az élelmiszeriparban vagy a vendéglátásban. A kisgyermekét egyedül nevelő anya nem tud a vendéglátóiparban elhelyezkedni a késői üzletzárás miatt, de kiváló munkaerő lehet az üzemi vendéglátásban vagy a kereskedelem számos területén.

A fenti csoportosítás elméleti kiindulópontot jelenthet a téma konkrét tudományos vizsgálata számára és adhat bizonyos támpontot az általánosan érvényes szabályozás kidolgozásához. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a korlátozott teljesítőképességű ember részéről a munkavégzés tárgyára, körülményeire, idejére és helyére vonatkozó jogos igényeknek a munkalehetőségekkel való összhangbahozása legtöbbször egyedi mérlegelést

kíván. Az egyéni elbírálást, az egyéni problémákkal való foglalkozást persze nehezen lehetne tömegméretekben számon kérni. A foglalkoztatáspolitika a vállalatokra és intézményekre bízza a megvalósítás konkrét formáit. A gazdálkodó szervek a foglalkoztatás különböző formáinak kidolgozása és alkalmazása során már figyelembe vehetik a konkrét problémákat. A szociálpolitika az egyes munkaerőtípusok leírásával, a korlátok feltárásával, a hatékony foglalkoztatás lehetőségeinek megmutatásával segítséget nyújthat ahhoz, hogy a különböző foglalkoztatási formákat ki lehessen kísérletezni.

Igen nagy szerepe van ebben a folyamatban az érdekviszonyok feltárásának. Részletesen meg kell vizsgálni, hogy olyan kísérlet, mint pl. a résztáppénz, amely a részmunkaidős foglalkoztatás speciális esetének tekinthető, hogy válik be a gyakorlatban. Miért szüntetik meg az egyik vállalatnál és miért funkcionál jól a másiknál? Azt is meg kellene vizsgálni, hogy a bedolgozó rendszer milyen szervezeti és jogi keretek között lehet hatékony, racionális és egyszersmind humánus.

Társadalompolitikailag is fontos, hogy a korlátozott teljesítő képességű dolgozók társadalmilag hasznos munka végzésével szerezzék meg jövedelmüket. Ez a társadalomnak és az egyénnek egyaránt érdeke. A társadalom egyik leglényegesebb erőforrása a munkaerő, nem bánhat tehát ezzel olyan pazarlóan, amire pl. a rokkantnyugdíjazások számából és arányából következtetni lehet. Másrészt ezzel túl nagy mértékben megnő az eltartottak száma, amit gazdasági okokból sem célszerű tovább növelni. Az egyén oldaláról: munkaképes ember munka nélküli eltartása, tudásszintje alatti foglalkoztatása demoralizál, megrontja, illetve megszünteti az emberi kapcsolatokat, pszichés károsodásokhoz vezethet. Ugyanakkor a munkaviszonyban álló, munkaképességükben korlátozott dolgozók számára kifizetett munkabér rentabilitása gyakran igen alacsony. A hatékonysági követelmények fokozódásával egyre kevesebb vállalat engedheti meg magának, hogy ezen dolgozókat szakmai tudásuk, képességeik színvonala alatt foglalkoztassa. (Bár félő, hogy az ösztönzési rendszer jelenleg a „legegyszerűbb" megoldás felé orientálja a vállalatot – hogy ti. megszabaduljon az ilyen dolgozóktól pl. rokkantsági nyugdíjazással. Gyakran a dolgozó is ezt tekinti közvetlen érdekének.)

Más oldalról a munkaerővel való pazarlás az is, ha a munkakör követelményei olyan mértékben meghaladják a dolgozó képességeit és lehetőségeit, hogy ez idő előtti elhasználódáshoz, fizikai vagy pszichikai károsodáshoz vezet. Az ember és a munkakör megfelelése gazdasági-társadalmi szempontból egyik legaktuálisabb megoldandó feladatunk.

* * *

Az eddigiekből következik, hogy a munkaerőként számításba vehető népesség egy jelentős része *valamilyen szempontból kedvezőtlen feltételekkel rendelkezik ahhoz, hogy a társadalmilag szervezett munka világába bekapcsolódjon.* Jelenleg, a gyakorlati tapasztalatok szerint, meglehetősen kedvezőtlenek számukra a humánus és racionális foglalkoztatás feltételei. A szociálpolitikán kívül a foglalkoztatáspolitikának is gondja, hogy a technikai-gazdasági fejlődés, a társadalmi munkaszervezet átalakulása nemcsak gazdasági haladást jelent, hanem szociális problémákat is felszínre hoz. (Már az is megválaszolandó kérdés, hogy szükségszerű velejárója-e a technikai-gazdasági fejlődésnek, hogy a népesség egyre nagyobb része a felgyorsult élet- és munkatempóban, a társadalmilag szervezett munka meglehetősen kötött szervezetében, hajszolja magát, megoldhatatlan vagy annak

látszó feladatok frusztrációjától pszichésen károsodjon, megrokkanjon, nem teljesen egészséges utódokat hozzon világra.)

Meggyőződésünk, hogy a munkaerő, és itt leszűkítve a korlátozott teljesítőképességű munkaerő humánus és racionális foglalkoztatása társadalmunk egyik lényeges szociális és gazdasági összefüggéseket is hordozó eleme. Szociális jelentősége abban áll, hogy becslésünk szerint közel egy millió[6] ember egészséges társadalmi-gazdasági beilleszkedését érinti. Ugyanez adja gazdasági súlyát is, hiszen egyúttal számottevő munkaerő-kapacitást jelent, amelynek kihasználása ma az átlagosnál rosszabb, más részüknél pedig az erőltetett felhasználás, a sajátosságok mellőzése idő előtti elhasználódáshoz, egészségkárosodáshoz vezethet.

Ennek a speciális munkaerőnek a felhasználása a társadalmi termelésben, az úgynevezett „átlagos" képességű és adottságú munkaerőtípushoz képest sokkal bonyolultabb és szerteágazóbb társadalmi-gazdasági összefüggéseken alapul. Eltérő módon és eltérő feltételek között képes egyenértékűen eleget tenni a társadalmilag szervezett tevékenységek mindenkori követelményrendszerének.

E társadalmi gondoskodást igénylő réteg foglalkoztatásával kapcsolatban elengedhetetlen az itt ütköző érdekek feltárása. Csak az érdekellentmondások elemzése teszi lehetővé olyan lényegi kérdések megválaszolását, hogy a korlátozott munkavégző-képességű munkaerő *foglalkoztatásában mennyire lehet és kell humánus és szociális szempontokat és mennyiben hatékonysági, gazdasági követelményeket érvényesíteni.*

Végül nem kevésbé fontos feladat azoknak a módszereknek a keresése, amelyek lehetővé teszik az érintettek humánus és racionális foglalkoztatását. A népgazdaság, a gazdálkodó egységek és az egyének szempontjából egyaránt kedvező, optimális érdekeltségi kombináción alapuló foglalkoztatási rendszer kialakítását, a rugalmas, a munkaerő sajátosságait is figyelembe vevő foglalkoztatási formák kidolgozását.

A vázolt célok elérése véleményünk szerint olyan komplex szemléletű megközelítést kíván, amely gazdasági, szociális és egészségügyi tényezők, szempontok összehangolásán alapul.

JEGYZETEK

[1] Orolin Zsuzsa: A nem teljes értékű munkaerő foglalkoztatása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Doktori disszertáció 1968.

Molnárné, Venyige Júlia: A szociálpolitika néhány kérdése közgazdasági nézőpontból. Közgazdasági Szemle 1977/10. és „A korlátozott munkavégző-képességű munkaerő fogalma, fontosabb csoportjai és foglalkoztatása." Előtanulmány 1980.

[2] Ferge Zsuzsa–Gara Judit–Horváth Ágota–Szalai Júlia: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. Valóság. 1980. 2. sz.

[3] A nyugdíjaskorúak foglalkoztatási feltételeinek vizsgálata 1976 és 1979 között az európai KGST-országokban a Munkaügyi Kutatóintézet vezetésével. Molnárné Venyige Júlia–Orolin Zsuzsa: A nyugdíjaskorúak foglalkoztatásának néhány közgazdasági kérdése. Munkaügyi Szemle. 1979. 3. sz.

[4] 1949-ben a 4155 ezer aktív keresőnek még 54%-a volt önálló, illetve segítő családtag. (1960. évi Népszámlálás 13. kötet.)

[5] A ma is érvényes marxi megfogalmazás szerint: „Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében léteznek, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyenfajta használati értéket termel." Marx: A tőke. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1967. 159. o.

6. A számítás menete:

	ezer fő
60–70 éves népesség összesen 1110 ezer fő, ennek kb. 50%-a részben munkaképes	550
14–18 éves aktív kereső + 15–18 éves eltartott kb.	210
3 vagy több 15 év alatti gyermekkel rendelkező családokból családonként 1 felnőtt nő kb.	110
az aktív korú népesség 6%-a kb. (a rehabilitációra szorulók nemzetközileg becsült átlagos aránya)	187
Összesen:	1057
átfedések stb. miatt lefelé kerekítve kb.	980

Sajnos, a korlátozott munkavégző-képességűekről adatokkal nem rendelkezünk. A külföldi irodalomban is csak becsléssel találkozunk. – A fiatalkorúakra a korcsoport és az oktatás alapján viszonylag megbízható számítás végezhető. Hasonló a helyzet az öregedő népességgel is, amelynek foglalkoztatásáról a SZOT Társadalombiztosítási Intézet közöl adatokat. Számításra alkalmas adataink nincsenek viszont a beteg, illetve fogyatékos népességről. Ezt valamilyen formában mindenképpen pótolni kellene. Pl. adatokat lehetne nyerni a gyógypedagógiai intézményeket elhagyók munkaalkalmasságáról. A „Keresőképtelenséget okozó betegségek" c. adatgyűjtést is ki kellene egészíteni a munkaképesség változására vonatkozó adatokkal – legalábbis néhány csoportban (pl. mozgássérültek).

A POLITIKA ELMÉLETE ÉS SZOCIOLÓGIÁJA

(Reflexiók Jerzy J. Wiatr: A politikai viszonyok szociológiája című könyv kapcsán)*

Figyelemfelkeltő cím, figyelemre méltó szerző. Így érthető az is, hogy 1980-ban a politikai könyvnapok egyik legkeresettebb könyve volt J. Wiatr, lengyelül eredetig 1977-ben megjelent kötete. Talán már ez is indokolja, hogy a Szociológiában egy részletesebb könyvismertetés jelenjen meg a szerző műveiről.

Hasonló jellegű monográfia magyar szerzőtől vagy magyar nyelven még nincs. Ez persze nem azt jelenti, hogy nincsenek a politikai élettel foglalkozó – esetleg azt szociológiai aspektusból elemző – könyvek, tanulmányok, tanulmánykötetek. De *rendszerezett, átfogó tematikájú* politikai szociológiai kézikönyv, tankönyvszerű *teljességre törekvő* munka nincs. Ezért már kijár a megkülönböztetett figyelem ennek a könyvnek. De a szerző miatt is, mivel J. Wiatr a legismertebb lengyel politológus szociológus, sokféle nemzetközi szociológiai tudományos szervezet tagja, vezetője vagy volt tisztségviselője. A nemzetközi szociológiai társaság alapítója (a másik J. Hochfeld), 1960-tól 1970-ig e bizottság alelnöke. Politikai szociológiai albizottság azóta már a Politikatudományok Nemzetközi Társasága (IPSA) keretében is működik. Az IPSA politikai szociológiai bizottsága 1974-ben Lengyelországban tartott ülést a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet különböző területein érvényesülő állami politika összehasonlító elemzéséről. Lengyel szociológusok részt vettek a politikai vezetők szerepére vonatkozó nagyszabású politikai, szociológiai összehasonlító kutatásban, amely Lengyelországra, Jugoszláviára, Indiára és az Egyesült Államokra terjedt ki.

J. Wiatr, J. Hochfeld, S. Erlich, Z. Rybicki, A. Lopotka, M. Sobolewski, J. Szczepansky, A. Bodnar, W. Narojek (magyarul megjelent munkája: A tervező társadalom. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979) és a Lengyelországból Izraelbe kivándorolt Z. Bauman (akire érthetetlen módon egyetlen utalást, hivatkozást sem találunk Wiatr könyvében. Z. Bauman magyarul is megjelent könyve: Általános szociológia. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1967) nemzetközileg ismert tudósok, munkájuk pedig elismert a politikatudományok, a politikai szociológia területén. J. Wiatrnak is jelent meg már magyarul könyve: Az „Ideológia alkonya"? A politika és az ideológia kérdései a modern világban. (Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1969.) Nem régen összefoglaló-elemző tanulmányt olvashattunk tőle a lengyel politikatudományi kutatásokról. (J. Wiatr: *A politikai tudományok feladatai.* Társadalmi Szemle, 1979 június. Átvéve a Nowe-Drogie 1979. évi 2. számából.) Ha az említett szerzőktől lengyelül megjelent politikai szociológiai műveket sorolnánk fel, már az is elképesztően gazdag lenne az ilyen jellegű magyar művekhez képest. Feltétlenül meg kell említeni azt is, hogy Wiatr könyvében, szinte minden témakörben bőségesen utal *lengyelországi empirikus szociológiai kutatásokra:* a helyi hatalom működésétől, a politikai attitűdökön keresztül, a pártvezetők társadalmi összetételéig. Minek egy könyv recenziójában egy ilyen helyzetkép? Több oldalról indokolható, többféle megállapítás építhető rá. Az egyik az, hogy a szocialista országok között Lengyelországban a legelterjedtebb leginkább a nemzetközi tudományos színvonalhoz közelítő a politikai szociológia. Művelői között J. Wiatr a legismertebb – ezért könyvének magyar nyelvű kiadása mindenképpen indokolt. A másik, hogy ha még mindig nem lehet magyar nyelven olvasni időtállónak bizonyult, magas színvonalú politikai szociológiai alapműveket, legalább oly módon pótoljuk valamennyire ezt a hiányt, hogy a nemzetközi tudományos irodalmat valóban jól ismerő, tárgyilagos és szakszerű összefoglalásra és értékelésre képes marxista

*Jerzy J. Wiatr: A politikai viszonyok szociológiája. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

szerzők ilyen műveit magyar nyelven közreadjuk. (Ilyenként kell megemlítenünk a tisztesség kedvéért Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése című könyvét, de annak csak egy fejezete és az is csak a politikai szociológia elmélettörténetével foglalkozik, s így nem pótolja a politikai szociológia rendszerezett kifejtését. Nemrég jelent meg Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia c. egyetemi jegyzete, az állam- és jogtudományi karok hallgatói számára.) További – de ez már sajnos szomorú – tanulság az, hogy összevetve a hazai politikai szociológia helyzetét a lengyelországival, több évtizedes elmaradást kell konstatálnunk.

J. Wiatr könyve, azon túl, hogy mércét – és nem is akármilyent – állít fel a politikai szociológia rendszerezett kifejtéséhez, jó példát szolgáltat legalább két vonatkozásban. Az egyik, hogy hogyan kell a nem marxista szerzők műveit tudományos tisztességgel és alapossággal, jó érzékkel kiválogatva a maradandó értékű és színvonalú műveket ismertetni, eredményeiket elismerni, de ezen túl a marxista szemlélet alapján értékelni is. A másik, amire jó példa Wiatr könyve, hogy egy szakszociológia rendszerezett feldolgozása, elmélettörténeti és tematikus összefoglalása hogyan őrizheti meg elméleti nyitottságát. Jó néhány témában az összegező ismertetés törés nélkül megy át a szerző erős valószínűséggel bíró, jól argumentált munkahipotéziseibe, empirikus kutatás alapjaként is elfogadható kutatási vezérfonalba. (Lásd: A politikai kultúra, a nemzeti jellem és a politikai viszonyok, a politikai részvétel és a politikától való tartózkodás, a pártrendszerek és a hadsereg mint szociológiai elemzés tárgya című témákat.)

Sajnos egy vonatkozásban nagyon rossz példaként is említhető Wiatr könyve. Ennyire rossz, *áttekinthetetlen szerkezetű* könyvet ritkán lehet olvasni. Szétszabdalt témák, újra előbukkanó összefoglalók, érthetetlen tematikus beosztás jellemzi a könyvet, ami csak részben magyarázható a szerző tudományelméleti álláspontjával nevezetesen azzal, hogy a politikai szociológiának van egy *általános* és egy *különös* része. Az általános kérdések között azonban – néhány tudományelméleti és elmélettörténeti témát leszámítva – ugyanazokkal a témakörökkel találkozunk, mint A politikai szociológia elméleti alapjai és A politikai viszonyok szociológiájának kutatási területei című részekben. (Pártok, a politikai kultúra, a politikai magatartás, a közvélemény, a politikai jelenségek pszichológiai kérdései stb.) A szerző nézeteit, összefoglaló értékeléseit így azután csak akkor ismerjük meg a maga teljességében, ha a könyvet végigolvasva egybeolvassuk mindazt, amit egy-egy témáról két-három helyen a szerző ír. Így azután a könyvet kézikönyvként használó érdeklődő, akit csak egy-egy téma érdekel, esetleg nagy csalódással teszi le, mivel lehet, hogy éppen nem a legjobb résznél nyitotta ki a könyvet, vagy nem tudott a tartalomjegyzékben eligazodni.

Ehhez járul még az is, hogy Wiatr könyve néhol meglepően alacsony színvonalú, főleg azokban a részekben, ahol a szocialista Lengyelország politikai szociológiai elemzésének vizsgálatára kerül sor. A könyv egészének színvonalához és a szerző írásaihoz képest olvashatatlanul alacsony színvonalú részek többnyire ideológiai posztulátumokból, pártnormatívákból vett hosszú idézetekből, olykor érthetetlenül magasra értékelt semmitmondó idézetek tömkelegéből áll. [Lásd pl. a következő részeket: Az osztályuralom elemzése a kapitalizmusban és a szocializmusban 153–155. o.; A csoport és az osztályérdekek a szocializmusban 160–163. o.; A kormányzók és a kormányzottak intézményes szétválasztottsága a szocializmusban 167–168. o.; A politikai vezetőcsoportok társadalmi összetétele a szocialista országokban 175–178. o.; Sztálin tételeinek értékelése a gazdaság és a politika viszonyáról 189–190. és 214. o.; A politikai rétegződés („új osztályelmélet") kritikája a szocializmusban 197–202. o.; A közvélemény a szocializmusban 380–383. o.; Az állampolgárok részvétele a politikai életben 364–367. o.] Kár, hogy a szerző „végigolvastatja" ezeket a részeket is az olvasóval, s főleg kár, ha a könyvvel ismerkedő, bele-bele olvasó érdeklődő e részeknél kinyitva a könyvet félreteszi azt.

I. A könyv szerkezeti problémái jórészt visszavezethetők Wiatr tudományelméleti, tudományrendszertani felfogására. Ez a könyv első részében (*Általános kérdések* cím alatt) található az elméletörténeti fejezetekkel együtt.

A politikai szociológia tudományelméleti „határkérdései" a következő relációkban vetődnek fel: Mi a politikai szociológia viszonya az *általános szociológiához,* mi a viszonya a *politikai tudományokhoz* mint tudománycsoporthoz, ezen belül mi a viszonya az *általános* (Wiatr által „integrált politikai tudománynak" nevezett) *politikaelmélethez.* J. Wiatr még egy elhatárolási problémával toldja meg a kissé katedraízű, könyvszagú problémasort azáltal, hogy elkülöníti egymástól a *politikai szociológiát* és a *politikai viszonyok szociológiáját.* Szerencsére nem túl sokat időz ennél a témakörnél a szerző. Válaszai röviden a következők: A politikai jelenségekkel foglalkozó szociológia, az általános szocioló-

giához, mint *szakszociológia* kapcsolódik a politikai élet szociológiai elemzése kapcsán, támaszkodva és felhasználva az általános szociológia megállapításait. A politikai élet jelenségeit vizsgáló szakszociológia a *politikai tudományok* csoportjába tartozik, de nem azonos az általános (Wiatrnál „integrált") politikai tudománnyal, ahogyan azt M. Duverger, Otto Stammer vagy Roger-Gerard Schwartzenberg állítja. A polgári politikatudomány és politikai szociológia elkülönítése (avagy éppen azonosítása) könnyebb, mint a marxista politikatudomány és politikai szociológia viszonyának vizsgálata. Mégpedig azért (bármennyire is irigylésre méltó a lengyel politikatudomány helyzete, színvonala, intézményesítettsége, tantárgyi elismertsége, nemzetközi tekintélye), mivel maga J. Wiatr is megállapítja, hogy lényegileg még ma sincs „integrált marxista politikaelmélet", s ezért sok e tudományba tartozó téma átcsúszik a politikai viszonyok szociológiájába. Talán ez a magyarázata annak az egyébként nehezen elfogadható – s a könyv szerkezetét is összezavaró – állításnak, hogy a politikai viszonyok szociológiája nem azonos a politikai szociológiával, hanem annál szélesebb tudomány. A *politikai szociológia* a politikai viszonyok szociológiájának *„általános elméleti része"* (12. o.). A szerző becsületére legyen mondva, elismeri, hogy ez a probléma „viszonylag ritkán merül fel" (13. o.), ami ugyan túl finom köntöse annak a csupán a szerző által képviselt, de sajnos nem túl meggyőzően előadott felfogásnak, hogy a politikai szociológia a politikai viszonyok szociológiájának általános része, míg a *különös részbe öt témacsoport tartozik.* (1. Politikai mozgalmak és pártok. 2. Az állam szociológiája. 3. A politikai tudat szociológiája. 4. A politikai magatartás szociológiája. 5. A nemzetközi politikai viszonyok szociológiája.)

Érdekesebb problémának tűnik, a marxista politikatudományokon belül az, hogy mi a viszony a *marxista* politikatudomány és a politikai szociológia között. Már Antonio Gramscinál találunk utalást arra, hogy a politikatudomány csak akkor lehet igazán tudomány, ha szociológiai alapokon nyugszik. Ezt a gondolatot megtaláljuk polgári szerzőknél is (M. Duverger stb.), de a marxista politikaelméletben is többen képviselik. F. M. *Burlackij* (Lenin, Goszudarsztvo, Polityika. 43. o.) szerint a „politikatudomány szociológiai diszciplína". Sztaniszlav *Widerszpil* szerint a politikai élet szociológiája egyfajta „integratív szerepet tölt be" a marxista politikai tudományokon belül. W. *Narojek* (magyarul is megjelent könyvében) határozottan azt állítja, hogy a „Marxista gazdaságszociológiát a tágan értelmezett politikai viszonyok . . . szociológiájaként kell művelni". (Narojek: A tervező társadalom 21. o.) Ennek a tudományrendszertani vitának az alapja, és a vita eldöntésének kulcsa, úgy vélem, nem tudományelméleti, hanem társadalomstrukturális magyarázatot igényel. Ez pedig *a politikai szféra túlsúlyossá válásával függ össze.* A szocialista társadalomban a politikai szféra mint társadalmi alrendszer olyan mértékben vált és tölt be domináns szerepet a többi társadalmi alrendszerhez képest, hogy nyilvánvalóan a legfontosabb társadalmi kérdések és viszonyok is erősen átpolitizált tartalmúak. Ez az oka annak, hogy átpolitizált és a politikai rendszer által determinált gazdasági viszonyok szociológiai összefüggéseit Narojek egyenesen politikai szociológiai kérdéseknek tekinti. Ugyanez az alapja a politikai szociológia integratív tudományként való kiemelésének (Widerszpil).

A politikai rendszer túlsúlyos mozzanatként domináns szerepet betöltő funkciójából indul ki *Burlackij* is, de ő (Gramscihoz és Duverger-hez hasonlóan) még egy dolgot elhatároló tényezőként emel ki: a politikai tudomány, a politikai élet *reálfolyamatainak tudománya* s csak akkortól s csak addig tudomány, amíg a politika valóságos összefüggéseit vizsgálja. Ez a megkülönböztetés az ideológiai tételekből összeálló politikaelméleti társadalomkép és modellek ellen irányul. A politikai tudományok rendszerének változása a társadalom strukturális viszonyának történeti fejlődéséhez kötődik. A politikai tudományok megjelenésének, önállósulásának társadalomtörténeti föltétele a „politikai társadalom" emancipálódása, leválása és relatív önállósulása a „magánpolgári társadalomtól".

A politikatudomány központi és integratív tudománnyá emelése a szocializmusban – még ha megkésetten is – a politikai rendszer dominanciájának következménye. Így válik érthetővé, hogy a politikatudomány általános (integratív, komplex) „alaptudománnyá" válik, még ha ez ma inkább csak kívánság, semmint realitás. A politikatudomány fejlődése egy *politikailag* (nem gazdaságilag, mint a kapitalizmusban) *integrált társadalomban* természetszerűen elsősorban politikai kérdés, ezért akadályai is legnagyobbrészt politikai tényezőkben keresendők. Viszont a legnagyobb perspektívájú tudománycsoport, még akkor is (vagy éppen azért), ha elismerjük Althusser és Poulantzas sokat hangoztatott tételét: a marxista elmélet még mindig adós egy olyan impozáns tudományos eredménnyel a politikai viszonyokat illetően, mint amilyen eredményt föl tud mutatni a kapitalizmus gazdasági viszonyait illetően. (Lásd: Althusser: Marx – az elmélet forradalma. Kossuth Kiadó, 1968. 295–296. o.)

II. A tudományrendszertani fejtegetéseket követi az *elmélettörténeti rész* még az első főrészben, az *Általános kérdéseken* belül Wiatr könyvében. Az elmélettörténetnek nevezhető rész *négy fejezetre oszlik és többféle feldolgozási és rendszerezési elv alapján áll. A négy fejezet: 1. A politikai viszonyok* szociológiájának elemei Marx előtt. 2. A marxizmus–leninizmus mint a politikai viszonyok szociológiájának elméleti rendszere. 3. A Marx utáni, nem-marxista politikai szociológia Max Weberig. 4. A politikai viszonyok szociológiája napjainkig.

Míg Wiatr az első két elmélettörténeti részben lényegileg a *szerzők* kronológikus sorrendjében veszi végig a politikai viszonyok szociológiájának elméleti gazdagodását, addig a harmadik részben (A Marx utáni nem-marxista elméleteket) *irányzatok szerint* mutatja be az elmélet gazdagodását (szociáldarvinizmus, hódításelmélet, elitelmélet). A negyedik részben – hogy még nehezebb legyen az eligazodás – áttért a *kutatási témák szerinti* [Wiatr rendszerében a politikai viszonyok szociológiájának különös (tematikus) részébe tartozó] feldolgozásra. Választói magatartás (bővebben a politikai magatartások), a politikai pártok, a közvélemény és a politikai kultúra, a nemzetközi kapcsolatok szociológiai kutatásai. (Ezekről később még szó esik a könyv harmadik fő részében. A politikai viszonyok szociológiájának kutatási területei című részben.)

Bosszantóan nehezen követhető rendszer, kár, hogy a szerző figyelmét erre nem hívták fel, mert félő, hogy sok olvasó számára a nehezen követhető feldolgozás nemcsak az eligazodást nehezíti meg, de a könyvet is félreteteti vele.

A Marx előtti gondolkodók Wiatr által megemlített sorát végigtekintve két megjegyzés kívánkozik ki a recenzensből. Az egyik, hogy a tudománytörténet és a társadalomtörténet összefüggéseinek teljes elhagyása miatt, ismét egy *retrospektíve átírt elmélettörténetet kapunk,* amelyben – bár Wiatr elismeri, hogy Marx előtt nem beszélhettünk a politikai viszonyok szociológiájáról, csak annak elemeiről (24. o.) – mégis a politikai szociológia szellemi előfutáranként jelennek meg olyan gondolkodók, mint Platón, Arisztotelész, Ibn Khaldun, Machiavelli, Boden, Hobbes, Locke és Hume, folytatva a sort Montesquieu-vel, Herderrel és Hegellel. De természetesen ebbe az elmélettörténeti vonalba tartoznak: Burke, Guizot, Thierry, Thiers, Tocqueville, Comte és Spencer is.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy ezek a gondolkodók nem járultak jelentősen hozzá ahhoz, amit a politikai jelenségekről ma tudunk. Berzenkedésünk az ellen szól, hogy *a szociológiai gondolkodás megjelenése előtt* (Comte, Marx, Spencer) már a politikai szakszociológia gazdagodási vonalát vázolja fel Wiatr. Másik megjegyzésünk összefügg azzal a tudományrendszertani problémával, amivel már a politikaelmélet és a politikai szociológia azonossága vagy különbsége kapcsán szó volt. A felsorolt szerzők nagy része a politikai jelenségekkel határozottan nem politikaelméleti aspektusból, hanem filozófiai, jogi, közgazdasági, történeti aspektusból foglalkozott. A kifejezetten politikaelméleti szemlélet jószerivel csupán Machiavellinél, Tocqueville-nél és talán Comte-nál és Spencernél fedezhető fel.

Az elmélettörténetileg egy tőről fakadt politikai filozófia, politikaelmélet és politikai szociológia jóval később vált szét egymástól, de a lényeg az, hogy ezek a tudományok a politikai viszonyok és összefüggések elemzésének eltérő absztrakciós szintjeit és eltérő szemléletét jelentik. Erre szerintem mindenképpen utalni kellett volna, mint ahogyan arra is, hogy ezek az eltérő absztrakciós szintek és eltérő szemléletek ma is megvannak és semmi okunk sincs azt hinni, hogy valaha is egységesülnek ezek a tudományok. Ezért beszélhetünk ma már a politikai tudományok csoportjáról, amelyekbe eltérő absztrakciós szintű, eltérő szemléletű, eltérő fogalmi apparátussal rendelkező tudományok tartoznak, amelyek merítenek, építkeznek, gazdagodnak egymásból, de nem lehet őket úgy egyetlen elméletörténeti vonalba összerendezni, mintha ezek a különbségek nem lettek volna meg már korábban, lett légyen szó államelméletről, politikai filozófiáról, politikatörténetről, jogelméletről vagy akár politikai szociológiáról.

A politikai szociológia igazi története természetesen Marxszal kezdődik, s ennek alátámasztására még olyan neves polgári politológusok is idézhetők, mint Bendix és Lipset. A teljes igazság az, hogy az idézett szerzők (Political Sociology című munkájukban, 1957) Marxot és Tocqueville-t együtt jelölték a *politikaelmélet* (s nem a politikai szociológia) két igazi megalapítójának, ami egyúttal kétféle, kezdettől elváló (Tocqueville-nél a társadalmi konfliktusok harmonizálhatóságára, Marxnál a konfliktusok antagonisztikus éleződésére és forradalom útján új társadalom kialakulására épülő) elmélet létrejöttét és kezdettől fogva tartó elméleti konfrontációját is jelentette Azt hiszem, felesleges Marx jelentőségét azzal a kétes értékű megállapítással bizonyítani, hogy egy újabb szaktudomány megalapítójaként

aposztrofáljuk őt. Ez persze nem jelenti azt, hogy Marx munkássága nem kiemelkedő hozzájárulás a politikai viszonyok megértéséhez, és hogy a marxista politikai szociológia ne építene a marxi társadalomelméletre. (Erről bővebben és Wiatrnál jóval színvonalasabban lásd: Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Kossuth, 1972. című könyvét.) Marx és Engels sohasem nevezték elméletüket nemhogy politikai szociológiának, de szociológiának sem – annak ellenére, hogy jelentősen előmozdították a szociológiai gondolkodás fejlődését –, s aminek az okát nem könnyű megmondani. Több marxista szerző hajlik arra, hogy a „szociológia" elnevezést Marx Comte-tal (aki e szót kitalálta) szemben érzett erős ellenszenve miatt nem használta.

Amit Wiatrnál „a politikai viszonyok szociológiája Marx és Engels által megteremtett elméleti rendszerének alapvető elemeiként" (47. o.) olvashatunk, az nem más, mint a történelmi materializmusba vagy tudományos szocializmusba átmenő, nem túl magas színvonalú szemináriumi alapanyag. (Lásd: 41–47. o. 1–7. pontba foglalt részek.) Sajnos az alapfokú tudományos szocializmus szemináriumi öszefoglaló folytatódik a Marx és Engels utáni időszakot követve. Ennél is nagyobb baj az azonban, hogy Wiatr töretlen, problémamentes fejlődési vonalként járja végig – egy-egy kiragadott megállapítást idézve – a marxista politikai viszonyok szociológiájának fejlődési vonalát Cunovtól, R. Luxemburgon, Leninen keresztül Sztálinig, majd a XX. kongresszus felszabadító hatásától tovább fokozva a fejlődést. Lukács Györgyről is kiderül, hogy „jelentősen gazdagította a politikai viszonyok szociológiáját" (53–54. o.), miközben a tájékozottabb magyar olvasó azt is tudja, hogy Lukácsnak haláláig a szociológia tudomány egészével gondjai voltak. Az Edward Gierekre és a LEMP 1970-es években hozott határozataira utaló részek után a mai olvasó kételkedni kezd a szerző komolyságában, de recenzensként óvom attól az érdeklődő olvasót, hogy e részek alapján ítéljen az egész könyvről.

Sajnos a kritikát, a marxista politikai viszonyok szociológiájának fejlődési vonalát tekintve nem lehet befejezni anélkül, hogy ne szóljunk arról, amit Wiatr Sztálin elméleti jelentőségéről ír. Korántsem azt kérjük számon, hogy miért nem hallgat Sztálin elméleti téziseiről, és néhány gondolatának mai jelenlétéről, mint olyan sok marxista szerző, de az, amilyen jelentőséget ezeknek Wiatr tulajdonít, ahhoz már bizony erős és edzett tudományos idegrendszer és elméleti gyomor szükséges. Azt még jó szívvel el kell fogadnunk, sőt egyet is értünk vele, hogy a politikai felépítmény elsődleges szerepre tesz szert a szocialista forradalom után a társadalom életében. Ha nem is Sztálin találta fel ezt a tételt, de mindenesetre tőle idézték állandóan, és az igazság értékét az sem csökkenti, hogy ez volt az egyik elméleti alapja annak a képtelen elméleti (és sajnos politikai gyakorlati) tételnek, hogy az osztályharc a politika szférájában állandóan éleződik a szocializmus fejlődése során, és hogy az állam elhalása annak állandó erősítésén keresztül fog bekövetkezni. Arról azonban egy szava sincs Wiatrnak, hogy a marxista szociológia egyszerűen évtizedekre elhalt a sztálini és mintegy évtizedig az azt követő időszakban is, hogy a marxista szociológia (és a szakszociológiák elmaradása) olyan valóban egyedülállóan megtermékenyítő erejű és hatású társadalomelmélet után, mint a marxi elmélet, még ma is „keresgéli önmagát", próbálja behozni több évtizedes lemaradását és feloldani szellemi megmerevedését. Az, hogy erről egy sort sem ír egy olyan képzett szociológus, mint Wiatr, már több mint érthetetlen. Azok a tételek, amiket Sztálintól Wiatr elismerően, mint a politikai viszonyok szociológiáját gazdagító elemeket idéz, évtizedekig tudományos korlátai voltak a marxista államelméletnek, a politikaelméletnek, a közgazdaságtannak és a történettudománynak, a szociológia elnevezést pedig le sem lehetett írni. (Lásd: 58–59. oldalon az állam funkcióiról írott részeket, valamint „a szocialista államelmélet és nemzetiségi politika, a katonapolitika kérdéskörébe vágó" sztálini megjegyzések ilyenként való aposztrofálását.)

III. A legjobb, ha az olvasó gyorsan átlapozza ezeket a részeket és a következő két elmélettörténeti részben megismerkedik a széles körűen tájékozott, a hatalmas nemzetközi irodalomban biztosan és jó érzékkel szelektáló, a tudományos eredményeket tárgyilagosan elismerő és azokat közérthetően és röviden, a szakmai zsargont elkerülve közvetíteni képes J. Wiatrral. (A politikai viszonyok nemmarxista szociológiájának alapvető elméleti és Az empirikus kutatások irányai és módszerei a politikai viszonyok szociológiájában.)

Ez a két fejezet lényegileg a Marx utáni, de nem-marxista politikai szociológia rövid áttekintése. Kissé megnehezíti a tájékozódást az a már említett zavaró szerkesztési koncepció, hogy az elméleti

irányzatok (szociáldarwinizmus, hódításelméletek, elitelmélet) ismertetése átvált *tematikus* (a politikai pártok oligarchizálódása), majd *kutatási témacsoportok* (választói magatartás, ismét a politikai pártok, a közvélemény, a politikai kultúra, a nemzetközi kapcsolatok szociológiája) alapján történő feldolgozásba. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szerző megbízható áttekintést ad a nemzetközi tudományos irodalomról. Bőséges irodalomjegyzékből tájékozódhat az olvasó a fontosabb művek iránt, s betekintést kaphat a kortárs politikai szociológia főbb kutatási területeibe. A felsorolt kutatási fő irányok irodalmának ismertetése azonban csak a könyv utolsó részében válik teljessé, ahol a szerző ugyanezen kutatási témákban (a politikai viszonyok szociológiájának „különös részében") még visszatér a témák nemzetközi irodalmához, s itt a *szerző saját álláspontját is kifejti.*

IV. A politikai viszonyok szociológiájának tudományrendszertani és elmélettörténeti része után következik *a marxista politikai szociológia rendszerezett kifejtése,* két nagy részre bontva, a szerző tudományrendszertani felfogásának megfelelően.

A politikai szociológia elméleti alapjai című rész a politikai viszonyok szociológiájának *általános része* Wiatr szerint, s a következő témákat foglalja magában: 1. A hatalom mint szociológiai jelenség. 2. Gazdaság és politika. 3. Kultúra és politika. 4. A politikai jelenségek pszichológiája.

A második részben, ami a politikai viszonyok szociológiájának *különös része,* kutatási területek szerint fejti ki rendszerezetten álláspontját Wiatr egy-egy témáról. Ennek a résznek a fejezetei, amelyek egyúttal a politikai viszonyok szociológiájának kutatási területei is: 1. A politikai pártok és mozgalmak. 2. Az állam szociológiája. 3. A politikai magatartás szociológiája. 4. A politikai tudat szociológiája. 5. A nemzetközi viszonyok szociológiája.

A nem túl meggyőzően előadott tudományrendszertani álláspontnak (a politikai szociológia általános és különös részre bontása, az általános szociológia és a politikai szociológia közötti kapcsolat tisztázatlansága) következtében ismétlődnek témacsoportok, és egy-egy téma kapcsán a szerző teljes tudása és mondanivalója csak a szétdarabolt részek egybeolvasása után tárul fel.

Azt is nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk, amire Wiatr is utal, hogy a rendszerezetten kifejtett általános (integratív) marxista politikaelmélet kialakulása után nyilván átrendeződik a politikai tudományok csoportja és a politikai tudományok ágazati tudományai, így a politikai szociológia is, mégpedig elméleti alapjukat és rendszerbe foglalt kutatási területeiket illetően is. Úgy vélem, hogy a marxista *általános szociológia* elméleti alapjainak és tematikus rendszerének a viszonylagos stabilizálódása is jelentősen hat majd a szakszociológiák belső rendszerére, témacsoportjára, ezen belül a politikai szociológiára is. Mert hiszen joggal kérdezhetjük, hogy a hatalom, a gazdaság és a politika összefüggése, a kultúra és a politika kapcsolata, az emberi magatartás pszichológiai aspektusa miért nem az általános szociológia vagy még inkább az általános politikaelmélet keretébe tartozik, esetleg a szociálpszichológiába (az utolsó témacsoport)? Persze lehet úgy is válaszolni, hogy végül is mindegyik témának megvan a politikai vetülete, mindegyik elemezhető a politika dimenziójában, s így természetesen illeszkednek a politika és szociológia általános elméleti csoportjába. S ez igaz is, de a könyvet olvasva kiderül, hogy az általános szociológiai, a szociálpszichológiai, a politikaelméleti, az államelméleti és a politikai szociológiai megközelítések egyaránt fellelhetők egy-egy téma feldolgozása kapcsán, sőt, mi több, mindegyiknek helye van az adott téma kifejtése, elemzése során, s ez inkább abban a meggyőződésében erősíti meg a recenzenst, hogy a tudományrendszertani kérdésekre a válaszokat inkább „Minerva baglyai" hozzák el és nem túl célravezető akadémikusan, szőrszálhasogatóan a tudomány határainak újra megállapítása, még mielőtt igazán kiérlelt és rendszerezetten kifejezett nézetek nincsenek egy-egy születő, éppen hogy kifejlődő új tudományág tekintetében. Ezért a magam részéről könnyebben fel tudnám sorolni a politikai szociológia *témacsoportjait* (a Wiatr által felsoroltnál mindenképpen többet), mintsem választ adni arra a kérdésre, hogy van-e értelme a politikai szociológiát általános és különös részre osztani, s az egyes témaköröket ezekbe miként lehet besorolni. Ugyanígy könnyebb felsorolni azokat a társadalomfilozófiai, általános politikaelméleti, államelméleti, általános szociológiai, szociálpszichológiai témákat, amelyek rendszerezett feldolgozása nélkül, színvonalas politikai szociológiát nehéz elképzelni, de nagyon nehéz lenne e témákat s elméleti alaptételeiket maradéktalanul – csonkítás és kiterjesztő erőszaktevések nélkül – beleszorítani a társadalomtudományok pontosan felparcellázott Prokrusztesz-ágyába.

V. *A politikai szociológia elméleti alapjai* című rész Wiatr könyvének talán a legizgalmasabb, leginkább magas és egyenletes színvonalú része, jó néhány eredeti koncepcióval, empirikus szociológiai kutatások vizsgálati hipotéziseként is elfogadható tézisekkel.

A politikai szociológiaelmélete: elsősorban a politikai hatalom elmélete – írja Wiatr (145. oldal) – s ennek megfelelően a hatalom definíciós és tipológiai elemzésével indítja fejtegetéseit. A nagyon szerteágazó polgári hatalomfelfogásokat hat típusba vonja össze Wiatr. Ezzel a definíciótipológiával – amelyekben a szerzők a hatalom más-más mozzanatára helyezik a súlyt – már találkoztunk Z. Bauman magyarul is megjelent könyvében. (Általános szociológia, Kossuth Kiadó, 1968. 78–80. o.) Kár, hogy a nyilvánvalóan tőle átvett rendszerezés kapcsán Wiatr még csak meg sem említi Bauman nevét. A hatalomfelfogások hat fő típusa Wiatrnál (és Bauman-nál): 1. a behaviorális, 2. a teleologikus, 3. az instrumentális, 4. a strukturális, 5. a befolyáshatalom és 6. a konfliktusos definíciók. (145–146. oldal)

Ehhez a nem eredeti, de a hatalom egy-egy fontos összetevőjét hangsúlyozó és ezáltal a többitől eltérő hatalomdefiníció-típusok után, társadalmi dimenziónként különíti el egymástól Wiatr a hatalom következő fajtáit: 1. A *hatalom általános* definíciója. 2. A *politikai hatalom* mint osztályhatalom. 3. *Az államhatalom* (A politikai hatalom legteljesebb kifejezése, amit elkülönült apparátus segítségével gyakorolnak, szervezett és jogilag intézményesített erőszakeszközök révén, az állam szuverenitása alá rendelt terület és népesség fölött.) 4. *Az osztályuralom* a hatalmiság kitüntetett formája, amelynek alapja a termelési eszközök feletti valamilyen tulajdon, lényegét illetően tehát gazdasági uralom, gazdasági hatalom. (148–153. o.)

Fontosnak tartom azt a különbségtételt, amit Wiatr hangsúlyoz a politikai hatalom és az államhatalom között. Nevezetesen, hogy az államhatalom mindig politikai hatalom, de nem minden politikai hatalom államhatalom, nem minden politikai hatalom jelenik meg állami intézményesültség formájában. A szocialista társadalmak pártközpontú politikai rendszerében válik jelentőssé ez a különbségtétel.

Ezt követően nem túl eredeti és nem túl mély elemzést olvashatunk az *érdekek és a hatalom összefüggéséről. A kormányzók és kormányzottak elkülönüléséről* és viszonyáról szóló fejezet ismét a színvonaltalan és a nagyon figyelemreméltó fejtegetések keveréke. A lábjegyzetekben felsorakoztatott szerzők (Sahnazarov többször is, Afanaszjev, Gvisianyi), amikor a kormányzók és kormányzottak elkülönülését, a kormányzati döntések befolyásolását a szocialista társadalomban vizsgálják, nem tárják szélesre az elméleti kapukat Wiatr előtt, így nem sok értelme van betekinteni rajtuk és követni az idézett szerzőket. Nagyon figyelemreméltó elemzés viszont, akár empirikus felmérés kutatási hipotéziseként is helytálló problémaösszefoglaló az, amit *a politikai vezetők pszichikus jegyeinek és magatartástípusainak* vizsgálati és elemzési modelljeként Wiatr elénk tár. (178–179. o.) A politikai vezetők *domináns személyiségtendenciáit* négy dichotómia alapján véli felismerhetőnek Wiatr. A négy dimenzió, amelyben a dichotom személyiségjegyek felvetődnek: 1. A saját mozgalomhoz való viszony (ideologikus vagy pragmatikus vezető). 2. A saját vezetőkhöz való viszony (karizmatikus vagy képviselő vezető). 3. Az ellenfelekhez való viszony (kompromisszumkereső vagy fanatikus vezető). A valóságlátás módja (nyitott vagy dogmatikus vezető). Wiatr is sajnálkozva állapítja meg, hogy kevés ilyen jellegű szociológiai feldolgozás jelent meg eddig, és tegyük hozzá, hogy a megjelentek között egy sincs, amelyik szocialista országban készült volna.

Örömmel hívom fel az olvasó figyelmét a következő fejezetre is, amelynek címe: *Gazdaság és politika.* A gazdasági alap és a politikai felépítmény dogmatikusan megmerevített és semmire se használható szemináriumi modellje élni kezd ebben a fejezetben, megőrizve a két létszféra elkülönítésének értelmes marxi elemeit és visszahelyezve a gazdaság és a politika viszonyát a társadalomfejlődés történelmi folyamatába. Ezért válik izgalmas, valóban továbbgondolkodtató elemzéssé az alap és a felépítmény történelmi összekapcsolódási típusainak az elemzése Wiatrnál, annak ellenére, hogy „bizonyos marxista körökben" már e fogalmak használata is illetlenség. Mégis mit emelhetünk ki a történelmi tipológiából, a társadalmi-gazdasági formációk elemzéséből? Talán két dolgot: az egyik az, hogy a gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya társadalmi-gazdasági formációnként eltér, tehát „az alap meghatározza a felépítményt" tétel nem minden társadalmi formációra igaz. A másik, hogy míg a kapitalizmusban a tőkés gazdaság az az alapviszony, az az alaprendszer, amely a társadalmi integráció színtere, addig a szocializmusban a politikai rendszer válik a társadalmi integráció fő területévé, „amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását, a társadalmi élet egyéb, nem politikai területein is" (196. o.). Ebből következik, hogy más a gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya a gazdaságcentrikus és a politikacentrikus társadalmi formációkban. Sajnálatos, hogy nem ide kapcsolta a szerző a társadalom- és az államtipológiát, hanem az Állam szociológiája című fejezetben tér vissza a gazdaság és a politika eltérő összekapcsolódási típusaira (a

közvetítéses és közvetítés nélküli, 215. o.), amelyek államformaképző ismérvek, sőt az államfejlődés periodizációjának alapjául is szolgálnak.

Néhány súlytalan érv következik az „új osztály elmélettel" szemben, de ebből a megállapításból nem az „új osztály elmélet" igazsága következik, hanem az, hogy ha elismerjük a politikai dimenzió meghatározó szerepét a szocializmusban, akkor következetlenség elhárítani azt az állítást, hogy a politikai hatalom dimenziója túlsúlyos stratifikációs tényezővé vált a szocializmusban. A rétegződést meghatározó társadalmi dimenziók rangsora átrendeződött, de a dimenziók komplexitásának megőrzése miatt nem vált egydimenzióssá a szocialista társadalom.

Kicsit keserű szájízzel vehetjük tudomásul, hogy az ázsiai termelési mód körüli viták kapcsán csak nekünk, magyaroknak ötlik elsőként eszünkbe Tőkei Ferenc neve. (S utána Varga Jenőé és Madzsar Józsefé.) Wiatr K. Wittfogel könyvét (Oriental Despotism. New Haven, 1957) említi meg a nyugati szakirodalomból, mint „e kérdés legátfogóbb, bár erősen polemikus és leplezetlenül antikommunista tónusú feldolgozását" (191. o.).

Ismét egy gondolatgazdag és színvonalasan feldolgozott témakörhöz érünk a *Kultúra és politika* című fejezetben. A kultúra számos definíciója alapján – azokra támaszkodva – Wiatr a *kultúra komplex fogalmát* a következőképpen határozza meg: szociológiai aspektusból a kultúra emberi tevékenység eredményeként létrejött objektivációk rendszere, amelyek oly mértékben tartósak, hogy időben és térben tovább adhatók („jelenben élő múlt"), s amelyek összetevői: 1. a tárgyi kultúra, 2. a szellemi kultúra, 3. magatartásminták, 4. az értékek (228–229. o.).

A politikai és hatalmi viszonyok elemzése a kultúra aspektusából talán a legelhanyagoltabb területe a magyar politikai szociológiának. Amelyik részéről mégis több szó esik a tudományos irodalomban – a nemzeti jellem és a nemzeti karakter –, az pedig sok előítélettel, érzéketlenséggel, több irányú túlzásokkal terhes. Ezért is élvezet olvasni a történelmi és szellemi holdudvaroktól, sandaságoktól mentes elemzést Wiatr könyvében. A nemzeti jellem és a politikai viszonyok elemzését természetszerűleg Wiatr is Sztálin híressé vált definíciójával indítja, és a kortárs irodalom szelektált feldolgozásával folytatja. Azok a kifejezések, amiket Wiatr minden elfogultság nélkül, tudományos természetességgel elemez, használ, összevet, elfogad Magyarországon alig-alig szalonképesek. (Lásd: „nemzeti jellem", „a nemzet lelki arculata", „nemzeti sztereotípia" – mégpedig auto- és heteronemzeti sztereotípia, „modális nemzeti személyiség", „alapvető nemzeti személyiségstruktúra", a „nemzeti jellem, mint a kultúra termékeiben – az irodalomban, a filozófiában, a művészetben stb. – kifejeződő szellemiség" stb. 232. és következő oldalak.) A nemzeti jellem és a politikai viszonyok vizsgálatát elősegítő – tankönyvszerűen világos és jól rendszerezett – összefoglalót kapunk a szerzőtől anélkül, hogy fogalomkölteszetbe, egyetlen lehetséges zárt elméleti modellbe zárná mondanivalóját.

Külön említést érdemel a *nemzeti történetileg változó lelki arculatát meghatározó* tényezők összefoglalása (1. a történelmi háttér, 2. a strukturális tényezők, 3. a nevelési tényezők), és a ráhatások eredményeként kialakuló személyiségtípusok elkülönítése (1. a rendszer követelményeinek adekvát személyiségtípus. 2. a „maradvány típus", 3. a negatív alkalmazkodás típusa), és végül a nemzeti jellem és a politikai viszonyok közötti kétoldalú kapcsolat felvázolása (238–240. o.).

„A politikai kultúra a hatalom és az állampolgárok kölcsönös viszonyára vonatkozó attitűdök, értékek és magatartásminták összessége" – írja Wiatr (242. o.). Részletesen ismerteti a ma már alapvetőnek számító összehasonlító politikai kultúra elemzést. G. A. Almond és S. Verba könyvét és cikkeit. (G. A. Almond: Comparative Political Systems. In: Journal of Politics. 1956. XVIII. kötet és Almond–Verba: Civic Culture Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Boston, 1963.)

Nem hallgathatom el sajnálkozásomat, hogy ezek az alapmunkák még mindig nem olvashatók magyarul, így kritikai befogadásuk is csak a szakemberek szűk köre számára adott lehetőség.

A téma lezárásaként Wiatr felvázolja a *politikai kultúrák történelmi tipológiájának* egy lehetséges módozatát (252. o.). Ez a tipológia – bár az Almond–Verba tipológia szellemi bélyegeit áttételesen magán hordozza – eredeti és jó kiindulási alapot ad a politikai kultúrák történeti csoportosításához.

Almond és Verba politikai kultúra típusait talán érdemes idézni, különös tekintettel arra, hogy könyvükhöz elég nehéz hozzájutni. A politikai kultúrák három tiszta típusa: 1. A parokiális (lokális) politikai kultúra, 2. az alattvalói politikai kultúra, 3. a participációs politikai kultúra. Ezek keveredéséből jön létre a politikai kultúra további három típusa: 4. a parokiális-alattvalói, 5. az alattvalói-participációs, 6. a parokiális-participációs politikai kultúra. És végül a demokratikus politikai rendszerek legjellemzőbb politikai kultúra típusa: 7. a civic culture (állampolgári kultúra), amely olyan participá-

ciós politikai kultúra, amelyben megőrződtek a parokiális és az alattvalói politikai kultúra elemei. *Wiatr politikai kultúra típusai:* három fő típus, amelyeken belül altípusok találhatók: 1. a *tradicionális politikai kultúra* (törzsi, teokratikus, despotikus, továbbá patrícius és nemesi politikai kultúra), 2. a *polgári demokratikus politikai kultúra* (konzervatív–liberális, és liberális–demokrata, melléktípusok az autoritáriánus és a totalitariánus politikai kultúra), 3. *a szocialista demokrácia politikai kultúrája,* amely a szocialista társadalom adekvát politikai kultúrája, és melléktípusként említi a bizonyos időre uralkodó formává is válható – autokratikus maradvány politikai kultúrát a szocializmusban.

A politikai jelenségek pszichológiája című fejezet ismét revelatív erejű a talán kevésbé tájékozott olvasó számára. A politikai viszonyoknak megvan a maguk pszichológiai oldala, s nem árt ezt hangsúlyozni, mert ez nemcsak a politikai jelenségek elemzésénél, de a gyakorlati politikai cselekvés síkján is gyakran feledésbe merül. A hatalom egyszerre *társadalmi és pszichológiai* jelenség. A hatalmat gyakorlók és a hatalomnak alávetettek nem csupán gazdasági, kulturális jegyeiket, de pszichikális személyiségjegyeiket is rajta hagyják a hatalom objektiválódott mechanizmusán. A hatalom objektiválódott mechanizmusának karakterisztikus jegyei mögött nem elméleti tévelygés felfedezni a hatalmat gyakorlók és a hatalomnak alávetettek által tömegesen hordozott pszichikális személyiségjegyeket. De e viszonynak a másik iránya is legalább ilyen fontos: az objektiválódott politikai-hatalmi mechanizmus a maga képére alakít, erősít fel bizonyos pszichikális személyiségjegyeket a hatalmat gyakorlók és a hatalomnak alávetettek tömegében egyaránt, amely személyiségjegyek objektivációs formákban és tartalommal jellemzőivé válnak a hatalom rendszerének.

Wiatr ismét sokoldalúan, a nemzetközi irodalom legfontosabb megállapításait közérthetően, mondhatni szellemi izgalmat keltve tolmácsolja az olvasó számára. Ismét empirikus kutatások vezérfonalaként elfogadható témavázlatokat, előzetes tipológiákat tár elénk Wiatr különböző lehetséges vizsgálati dimenziókban. Többek között: a politikához és a hatalomhoz való viszony alapján leírható pszichológiai típusok: 1. aktív állampolgárok, 2. kompetens mgfigyelők, 3. kompetens kritikusok, 4. passzív állampolgárok, 5. apolitikus és kívülrekedt személyek (261–263. o.). Más dimenziókban (a hatalomra törekvés indítéka és a hatalomhoz való viszony természete alapján), *egyrészről autonóm* (hatalom mint előnyérték) vagy instrumentális (a hatalom mint eszközérték), *másrészt* a hatalomratörekvés pszichológiai indítékai alapján lehetnek egocentrikusak és szociocentrikusak (263–264. o.) a hatalommal rendelkezők típusai.

A politikai részvétel és a politikai tartózkodás részben *strukturális,* részben *pszichológiai* okokra vezethető vissza. Wiatr meggyőzően érvel az ellen, hogy a politikai passzivitás okait csupán pszichológiai magyarázatokban keressük és az ellen is, hogy a politikában való részvétel eleve és minden körülmények között pozitívabb a passzivitással szemben. Különösen szembetűnik ez, ha a politikai aktivitás (részvétel) társadalmi-strukturális és politikai intézményi oldalát vizsgáljuk és ezek hatását a politikai részvételre. A politikai életben való részvétel legfőbb *strukturális ösztönzői:* 1. a hatalomra kerülés vagy más hatalomba juttatásának reális esélye, 2. az érdekérvényesítés és a döntési akarat befolyásolásának reális esélye, 3. továbbá, hogy a társadalom pozitív értékként ismerje el a részvételt a politikai életben. A legfőbb ösztönzők hiánya esetén még erős pszichikális késztetettség ellenére sem képzelhető el tömeges politikai részvétel. Az, hogy egy politikai rendszer valóban igényli-e a politikában való tömeges részvételt, elsősorban a felsorolt strukturális ösztönzők kialakulásán mérhető le.

VI. Wiatr könyvének harmadik fő része: *A politikai viszonyok szociológiájának kutatási területei.* Mint már korábban szó volt róla, ebben a részben rendszerezett kifejtését találjuk a politikai viszonyok szociológiája fő kutatási területeinek, amit Wiatr a politikai viszonyok szociológiája *különös részének* tart. Az elmélettörténeti és elméleti alapokhoz kapcsolódó ismétlések, szétszakított témafeldolgozások ebben a részben zavarnak a leginkább, mivel többször is ebben a részben a szerző már csak vázlatot ad, illetve utal könyvének korábbi fejezeteire. (Pl.: a politikai pártok, az állampolgárok részvétele a politikai életben, a politikai döntéshozatal folyamatai, a nemzetközi kapcsolatok szociológiája című részek esetében.) Ennek ellenére jó néhány nagyon figyelemreméltó témaösszefoglalást és új gondolati irányt találunk ebben a harmadik fő részben is.

A különös részbe tartozó kutatási témák: 1. A politikai pártok és mozgalmak. 2. Az állam szociológiai kérdései. 3. A politikai magatartás. 4. A politikai tudat. 5. A nemzetközi kapcsolatok szociológiája.

A politikai pártokról szóló fejezet igazi nóvuma két csoportosítás: mindkettő új, figyelemre méltó, elgondolkodtató. Az egyik a *politikai pártok osztályozása* (130. o.), a másik a *pártrendszerek csoportosítása* (315–316. o.). Wiatr párttipológiája sokdimenziós, s ezért figyelemre méltó. A pártok osztályozásának dimenziói: 1. a pártok osztályjellege, 2. a szervezeti felépítésük, 3. a hatalmi rendszerben elfoglalt helyük, 4. dominans ideológiai arculatuk. A pártok mindegyik dimenzió alapján csoportosíthatók, így nagyon változatos ismérvek alapján írhatók le. A pártrendszerek tipológiájának mondhatni annyi fajtája van, ahány vele foglalkozó szerző van. Kétségtelen azonban, hogy a francia M. Duverger hatása a legerősebb a pártrendszerek tipológiájával foglalkozó irodalomban. (M. Duverger: Sociologie des partis politiques. In: Traite de sociologie. II. kötet. Ed.: G. Gurvitch.)

A párttipológiák legtöbbje a pártok számát veszi alapul, így a legismertebb hármas osztályozás: többpártrendszer, kétpártrendszer, egypártrendszer. Bár az egypártrendszer elnevezést már megszoktuk, de ha a megszokást félretesszük, jogosan kérdezhetjük, hogy az egypártrendszert pártrendszernek tekinthetjük-e egyáltalán, vagy inkább a politikai rendszer egyik jellemzője, a politikai hatalom intézményesülésének olyan típusa, amelyben valóban pártfunkciót betöltő szervezet (szervezetek) – beleértve az egyetlen legálisan létező pártot is – nincsenek? A kérdés még megválaszolásra vár, mélyebb és sokirányú politikai- szociológiai elemzésre, empirikus és funkcionális-strukturális vizsgálatra lenne szükség megítélésem szerint ahhoz, hogy meggyőző választ tudjunk adni a feltett kérdésre.

Wiatr a szocialista társadalmak pártrendszerei között: *egypártrendszert* és *hegemón pártrendszert* különböztet meg. Úgy tűnik, ez nem más, mint egypárt- és a többpártrendszer elkülönítése, bár a hatalom jellegére, sőt a tartalmára utal a hegemón kifejezés. De lehet, hogy ez csak abból adódik, hogy a Gramsci által kidolgozott hegemonisztikus és monopolisztikus hatalomgyakorlás eltérése jut a recenzens eszébe és az ezen alapuló politikaelméleti szóhasználat. Különösen érdekes lenne – ragaszkodva a Gramsci által tett megkülönböztetéshez – annak megválaszolására, hogy lehet-e egypártrendszer hegemonisztikus vagy az eleve monopolisztikus? És hogy lehet-e többpártrendszer monopolisztikus vagy *az eleve hegemonisztikus?* Világos, hogy ezekre a kérdésekre csupán a pártok számát figyelembe véve, nem tudunk kielégítő választ adni. Ha a hatalom jellegét, a hatalmi berendezkedés tartalmát vesszük figyelembe, akkor nem kizárt a hegemonisztikus és monopolisztikus egypártrendszerű hatalmi mechanizmus, és nem kizárt hegemonisztikus és monopolisztikus többpártrendszer sem.

Ezután jön még az igazi fekete leves, mert a tipológia során értékelni is szükséges a típusosztályokat és válaszolni kell arra, hogy vajon a monopolisztikus egy- vagy többpártrendszer, vagy pedig a hegemonisztikus egy- vagy többpártrendszer hatalmi berendezkedése értékesebb, jobb, demokratikusabb, erősebb. A politikusok többsége, azt hiszem, gondolkodás nélkül a monopolisztikus egy- vagy többpártrendszert tartaná erősebbnek és ezért jobbnak, kívánatosabbnak, a gyengébb (hiszen kölcsönösen korlátozott) hegemonisztikus egy- vagy többpártrendszernél. Ha viszont a hatalom minőségét értékelemek alapján vizsgáljuk, akkor a hegemonisztikus hatalmi berendezkedés (egy- vagy többpártrendszer keretében) demokratikusabb, társadalmi legitimitása nagyobb, vagyis értékesebb hatalmi intézményültséget jelent. Ez a néhány kérdés és felelet csíra csupán, a recenzens gondolatfoszlányai, de talán a könyv több olvasójában is hasonló kérdéseket indítanak el a pártrendszerek tipológiájáról szóló részek.

Az állam szociológiai kérdéseit Wiatr három témakörben foglalja össze: 1. Az állam eredete és funkciói, 2. Az állam típusai és formái. 3. Az államapparátus összetétele, struktúrája.

Az állam eredetéről, a nemzetiségi és az államilag szervezett társadalom különbségeiről kulturált összefoglalásban megtaláljuk mindazt, amit évtizedek óta a színvonalasabb irodalmi anyagokban fellelhettünk. *Az állam funkcióit* Sztálin jól ismert tézisei alapján különíti el a szerző: 1. az állam belső (osztály) funkciója, 2. az állam külső (védelmi és hódító) funkciója, 3. az állam gazdasági szervező és kulturális nevelő funkciója. Ez bizony sovány elméleti eredmény, abba is hagyhatnánk akár a fejezet olvasását, ha egy nagyon fontos új funkciót nem jelölne meg Wiatr. Ez a negyedik funkció: *az állam nemzetalkotó és nemzetfenntartó funkciója.* A modern állam a nemzeti integráció szervezeti, intézményi, funkcionális, történeti-tradicionális rendszere, ezért nagyon meggyőző Wiatr érvelése amellett, hogy ezt a többi három mellett önálló funkcióként ismerjük el. Emellett nem kell sokat érvelni a szerzőnek – legalábbis a recenzens számára – annál több gondot okoz az első három állami funkció, amin bizony már régen túlhaladott (nem elsősorban az államelméleti) irodalom.

Az államtípusok és az államformák osztályozása lényegileg a marxista államelmélet leülepedett (sajnos meg is merevedett) koncepcióján alapszik. [Államtípusok: 1. rabszolgatartó (ezen belül ázsiai és antik), 2. feudális, 3. burzsoá, 4. szocialista államtípus.] Az államformák elkülönítésének alapja: a *kormányforma* és a *politikai rezsim.* A hazai államelméletben az *állam szerkezetet* is osztályozó ismérvnek tekintik, viszont a politikai rezsim (nem politikai rendszer!) Burlackij által átmentett osztályozási alapját nem használják. Burlackijnál a politikai rezsim a hatalom demokratikus, autokratikus vagy militarista jellegére utal. (Burlackij: Lenin, goszudarsztvo, polityika, Moszkva, 1970. 138–140. o.) Talán elbírja ez a recenzió a recenzensnek azt az újabb ötletét, hogy a kormányforma, az államszerkezet és a politikai hatalom megszerveződésének tartalma (a politikai rezsim) mellett a történelmileg kialakult *politikai kultúra jellegét* is csoportképző ismérvként vegyük számba, különösen azután, hogy a politikai rendszerek egyfajta lehetséges tipológiáját a politikai kultúra történeti típusai alapján is elvégezhetjük.

Az államapparátus témaköréből Wiatr a *hadsereget* emeli ki, és az államapparátus többi eleméről (végrehajtó-igazgatási apparátus, képviseleti szervek, igazságszolgáltató szervek) nem ír.

A civil hatóságok, a pártok és a hadsereg sokoldalú viszonyát elég kevés szociológiai munka dolgozza fel. Külön-külön ezeket a hatalmi szerveket sokan vizsgálták, de mindezeket együttesen, a közöttük kialakult hatalmi relációkat, dominanciatípusokat nagyon kevesen. Ezért is érdekes Wiatr megállapítása a hadseregről, annak makroszociológiai jellemzőiről. A hadsereg szociológiai jellemzői Wiatr szerint a következők: 1. szervezet, amelyben a formális kötelékek túlsúlyban vannak a személyes kötelékekkel szemben. 2. Bürokratikus intézmény (a weberi értelemben, tehát hivatásszerűen működő, szakismereten alapuló szervezet). 3. Sajátos belső tagozódási rendje van: mobilitási csatornaként is működik. 4. Győztes küzdelemre szerveződött fegyveres harci csoport.

A hadsereg a hatalmi rendszer része és hatalmi pozíciója a civil állami szervekhez és pártokhoz (párthoz) való viszonyban vizsgálható. Ebben a relációban bármelyik szervezet túlsúlyra tehet szert, és attól függően, hogy melyik szervezet hatalmi túlsúlya valósul meg, nagyon-nagyon eltérő hatalmi szerkezetekről beszélhetünk. A civil állami szervek (parlament, kormány, elnök) túlsúlya az államközpontú politikai rendszerek jellemzője, míg a pártközpontú politikai rendszerekben a hatalmon levő párt (pl.: kommunista párt) irányítása és ellenőrzése alatt működik a hadsereg. A harmadik variáció, amikor a hadsereg monopolizálja a hatalmat és válik a legerősebb uralmi tényezővé. Ezek a katonai diktatúrák, amelyek különbözőképpen osztályozhatók. (Wiatr a következő típusokat különbözteti meg: 1. konzervatív katonai diktatúra, 2. fasisztoid katonai diktatúra, 3. haladó katonai diktatúra.) A hatalmi szervezetek és egymás közti kapcsolatuk elemzése során még egy érdekes szociológiai aspektusra utalnék, ez pedig a civil állami, a pártvezérkar és a hadsereg vezetőszerveinek szervezeti (formális és nem formális) egymásba csúszása és szervezeti és hatalmi koncentrációja. A katonai diktatúrák esetében ez teljesen nyilvánvaló, a pártközpontú politikai rendszerekben a hadsereg gyakorlatilag kikerül a civil állami szervek (kormány, parlament, állam- vagy kormányfő) ellenőrzése alól, míg az államközpontú politikai rendszerekben a nem formalizált hatalmi szférában alakul ki a valóságos erőviszonyokat tükröző intézményesült személyi és szervezeti összecsúszás, a hatáskörök és a feladatok és a döntési jogosítványok koncentrációja. E témakör kapcsán is inkább csak sürgetni tudjuk a hadsereg makrotársadalmi, funkcionális és a politikai rendszerben elfoglalt helyére vonatkozó szociológiai elemzéseket.

A *politikai magatartásról* szóló fejezet három témaköréből (1. a politikai szocializáció, 2. az állampolgárok részvétele a politikai életben, 3. a politikai döntéshozatal folyamatai) jó szívvel csupán a *politikai szocializációról* szóló részt emelhetjük ki. A másik két részről jobb hallgatni vagy utalni ismét arra, hogy a könyv korábbi fejezeteiben ugyanezekről sokkal színvonalasabb elemzések találhatók.

Megítélésem szerint kicsit túl szűken határozza meg Wiatr a politikai szocializáció fogalmát, amikor azt írja: „politikai szocializáción azon társadalmi folyamatok összességét értjük, amelyek eredményeképpen az egyén meghatározott politikai szerepet sajátít el" (359. o.). Észrevételem ezzel kapcsolatban az, hogy nincs általában vett „politikai szerep", hanem politikai szerepek vagy politikai szerepegyüttesek vannak, tehát a szocializáció eredménye nem egyszerűen valamiféle általános politikai szerep elsajátítása, hanem *politikai szerepegyütteseket* sajátít el az egyén a politikai szocializáció során. Sőt még tágabb a politikai szocializáció eredménye, amennyiben a szocializációs folyamat eredményeként az egyén egyfajta *politikai kultúrát* (ismeretek, érzelmi és értékorientációk, ideálok, cselekvési készte-

tettségek és reakciótípusok, státushoz kapcsolódó és szerepekké összesűrűsödő magatartásminták) is elsajátít. A szocializációt közvetítő intézmények (család, kortárscsoport, iskola, társadalmi, politikai szervezetek, a hadsereg) ismertek az ezzel foglalkozó irodalomból. Az egyik legizgalmasabb szociológiai probléma sajnos inkább csak jelzésszerűen merül fel ebben a fejezetben, nevezetesen: a verbálisan (politikai szervezetek, nevelési intézmények, tömegkommunikációs eszközök által) közvetített szocializációs tartalmak és a *tapasztalt* elvek, követendő minták, motivációk, értékek, viselkedési minták konfliktusa és a konfliktus hatása a személyiségre. A probléma jelzése már megérdemli, hogy felhívjuk rá a figyelmet.

A politikai tudat szociológiája című fejezetben három témakört vizsgál a szerző: 1. a politikai attitűdöket, 2. a közvéleményt, 3. a politikai ideológiát. Erősen vázlatosak ezek a részek, ismét csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a könyv korábbi – ugyenezekről szóló – fejezeteivel együtt érdemelnek figyelmet.

Wiatr, ha nem is túl meggyőzően, de merészen vág bele abba a vitába, ami annak az állításnak a kapcsán alakult ki, miszerint a szocialista társadalmakban lényegileg nincs közvélemény, csak kormányvélemény, s hogy ennek következtében a közvélemény nem pluralisztikus szerkezetű. A vélemények világa természetesen pluralisztikus (többféle vélemény alakul ki ugyanarról a témáról), de közösségi vélemény a szocializmusban – állítják sokan – nincs, csak kormányvélemény van és a kormányvélemény monolitikus és természetszerűen nem pluralisztikus. Polgári szerzők jó része sem osztja ezt a leegyszerűsítő álláspontot, de azokén túl Wiatr is jó néhány érvvel cáfolja ezt a tendenciózus tudományos következtetést.

A politikai ideológiáról szóló fejezet tömörsége ellenére is világos szerkezetű, információ- és gondolatgazdag, aminek hátterében nyilván Wiatr magyarul is megjelent könyvének gazdag ismeretanyaga áll.

A könyv utolsó fejezete: a *nemzetközi kapcsolatok szociológiája.* Wiatr férfiasan bevallja, hogy sokáig hadakozott e kutatási terület és diszciplína elismerése ellen, de könyvének megírása idejére megváltozott a véleménye, s ma már elismeri önálló kutatási területként és tudományos diszciplínaként a nemzetközi kapcsolatok szociológiáját. Ez az elismerés bármennyire figyelemre méltó is, hogy nyilvánosan bevallja korábbi álláspontjának megváltozását, inkább csak formális, semmint tartalmi, ami abban jut kifejezésre, hogy szerepel egy ilyen fejezet, s némi eligazító irodalom e témakörből Wiatr könyvében. Ebben az utolsó fejezetben ráadásul túlnyomórészt arról elmélkedik a szerző, hogy mi a *„nemzetközi politikai rendszer" környezete.* Be kell vallanom, hogy a könyvet olvasó recenzens számára ez a fejezet gyengének tűnt.

Visszatérve a könyv egészének értékeléséhez mindenképpen fontos állomásnak érzem a hazai politikai szociológia fejlődésében e könyv magyar nyelvű megjelenését. Még akkor is, ha a politikai szociológia jó néhány nagyon fontos témaköréről nem esik szó a könyvben (pl. a politikai rendszer, az érdekek politizációja, a bürokrácia szociológia természete).

Annak ellenére, hogy nagyon egyenetlen színvonalú Wiatr könyve (az olvashatatlanul gyenge fejezetektől a szellemi izgalmat adó és sok új tudományos eredményt tartalmazó fejezetekig), az a véleményem, hogy (szerencsére) magasra emelte a mércét az esetleg ezután elkészülő hazai politikai szociológiai monográfiák előtt. Jó néhány témakörben a hazai szociológiai irodalom jóval színvonalasabb, mint az a lengyel irodalom, amire Wiatr támaszkodik. (Így pl.: a közvélemény, a bürokráciaelmélet, az államelmélet néhány témája, a politikai szocializáció témaköre, a politikai szociológia elmélettörténete, de ezek monografikus és tankönyvszerű teljességére törekvő feldolgozás még ma is hiányzik.)

Példamutató, ahogyan Wiatr szelektálja, értékeli és a tudományos tárgyszerűség és tárgyilagosság alapján bemutatja egy-egy témakör polgári politikai szociológiai eredményeit. Valóban eligazító jellegű, széles körű az irodalmi apparátus, amit feldolgoz, vagy amire hivatkozik a szerző. Ezzel a szellemi értékmentéssel (a valóban értékes vagy legalábbis elmélettörténeti alapmunkának számító művek közvetítésével) biztosan hozzájárul Wiatr könyve a hazai politikai szociológia szellemi horizontjának tágulásához.

Nem recenzensi udvariasság, hanem valódi meggyőződés íratta velem többször is azt, hogy több témakört átfogó és rendszerezett kifejtése (olykor vázlatossága ellenére is), akár empirikus szociológiai kutatások munkahipotéziseként, a felmérést és a feldolgozást vezérlő kutatási hipotézisként szinte egy az egyben elfogadható.

S megint csak nem udvariaskodásból, hanem teljes meggyőződéssel dicsérendő meg a fordító (Harry Judit) és a szakmai lektor (Széll János) a közérthető, magyaros és szakmailag pontos fordításért és szöveggondozásért. C. W. Mills szerint a szociológia tudományának elterjedését, elméleti tételeinek elfogadását legalább 15 évvel vetette vissza az érthetetlen és bonyolult szakzsargon. Ennek a megállapításnak a fényében különösen fontos a fordító és a szakmai lektor kiugróan jó munkája. A politikai szociológia – legalábbis hazánkban – még éppen hogy nagykorusodott tudományág, amely most keresi fogalmait, pontos szakmai kifejezéseit, pontosítja tudományos tárgykörét és szemléletét, ezért az egész tudomány befogadását, elméleti ismereteinek és tudományos érvanyagának elfogadását döntő mértékben befolyásolja az első átfogó és rendszerezett monográfia és az e körüli lelkiismeretes bábáskodás.

Bihari Mihály

A TAXONÓMIA ALAPJAIRÓL

Összeállította: Bertalan László

(C. G. Hempel: A taxonómia alapjai. Megj.: C. G. Hempel: Aspects of Scientific Explanation, New York–London 1965; 137–154. o.)

1. Bevezetés

Dolgozatomban[1] a mentális zavarok taxonómiájával[2] kapcsolatos viták szisztematikus hátterét próbálom felvázolni. Így elsősorban a különféle empirikus tudományokban alkalmazott klasszifikációs eljárások legfontosabb logikai és módszertani vonásait fogom elemezni, de röviden kitérek majd arra is, hogy egy effajta elemzésnek milyen jelentősége lehet a pszichiátria taxonómiai problémái szempontjából.

2. Fogalmak és logikai osztályok

A klasszifikáció, mint köztudott, az objektumok egy adott osztályát vagy halmazát alosztályokra bontja fel. Az objektumokat az adott halmaz *elemeinek* vagy *alkotórészeinek* hívjuk, magát a halmazt pedig – különösen, ha a vizsgálódásunk körébe vont összes objektumot tartalmazza – *tárgyalási univerzumnak* nevezzük.

A klasszifikáció tárgyát konkrét dolgok – például csillagok, kristályok, biológiai organizmusok, könyvek stb. –, vagy pedig elvont entitások – például számok, rokonsági rendszerek, politikai ideológiák, vallások, filozófiai doktrínák – alkotják.

A klasszifikáció során nyert alosztályokat úgy definiáljuk, hogy minden esetben megadjuk az alosztályhoz tartozás szükséges és elégséges feltételeit, azaz: meghatározzuk azokat a jellemzőket, amelyekkel a szóban forgó alosztály elemei – és csak ezek – rendelkeznek. Az egyes alosztályokat tehát egy meghatározott *fogalom* (pontosabban: ennek terjedelme) révén definiáljuk. A kérdéses fogalom az alosztályhoz tartozás szempontjából lényeges jellemzőket reprezentálja. Ha például a pozitív egész számokat prímszámokra és összetett számokra osztjuk fel, akkor az első alosztályhoz azok a számok tartoznak, amelyek nagyobbak 1-nél és maradék nélkül csupán 1-gyel és önmagukkal oszthatók. Ezek a jellemzők határozzák meg a prímszám fogalmát, a megfelelő osztály pedig nem más, mint ennek a fogalomnak a terjedelme.

Hasonlóképpen az emlősök klasszifikációja során kapott, hierarchikusan rendezett csoportokat (kohorszok, rendek, családok, törzsek, nemek, fajok stb.) a megfelelő fogalmak – erszényes, denevér, főemlős stb. – terjedelmének tekinthetjük.

Ugyanígy: azokat az alosztályokat, amelyeket a mentális zavarok valamilyen taxonomikus rendszere hoz létre, a rendszerben fogalmilag megkülönböztetett betegségfajták határozzák meg. Az Amerikai Pszichiátriai Társaság *Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyvé*ben foglalt rendszerben például a pszichotikus depresszív reakció fogalma annak az individuumosztálynak a meghatározására szolgál, amelynek az elemeire alkalmazható a kérdéses fogalom. Ebbe az osztályba tehát azok az egyének tartoznak, akiket az említett reakciótípus jellemez. Amint a fenti példa is mutatja, a pszichiátriai taxonómiában az osztályozás tárgyát nem a különféle elmebetegségek, hanem az individuális esetek alkotják. Ez utóbbiakat az általuk reprezentált elmebetegségnek megfelelően soroljuk be az egyes osztályokba. A szóban forgó megoldás tökéletes összhangban áll a *diagnózis* eszméjével. Ez ugyanis voltaképpen azt jelenti, hogy az individuális esetet meghatározott osztályhoz rendeljük a betegségek valamilyen taxonomikus rendszerében. Ugyanezt tesszük egyébként az orvosi statisztikában szokásos pszichiátriai klasszifikáció esetében is. Az orvosi statisztika azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az individuális esetek miképpen oszlanak meg azon osztályok között, amelyeket különféle klasszifikációs

rendszerek – mint például a *Betegségek Nemzetközi Statisztikai Osztályozása* vagy a *Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyv* – határoznak meg.

Akkor járunk el a legcélszerűbben, ha individuális eseteken – az adott összefüggésben – meghatározott embereket értünk – élettörténetük egy adott időpontjában vagy élettörténetük egy adott szakasza során. Így megtörténhet, hogy egy személy bizonyos időpontokban ugyan egy meghatározott betegséget reprezentáló osztályhoz tartozik, de nem tartozik oda egész élete során. (A biológia esetében viszont akkor járunk el célszerűen, ha a taxonómiai rendszer révén osztályozott elemeket individuális organizmusoknak tekintjük ugyan, de nem egy meghatározott időpontban, hanem teljes élettartamuk során.)

Ha egy adott tárgyalási univerzumot többféleképpen bontunk fel alosztályokra, akkor ez voltaképpen azt jelenti, hogy különböző fogalmak segítségével tárjuk fel a vizsgált objektumok hasonlóságait és különbségeit. Így például a különféle – ókori és modern – testalkat- és temperamentum-tipológiák különböző fogalmak alapján sorolják meghatározott osztályokba vagy típusokba az egyes személyeket. Az egyik rendszer például az extrovertáltság és az introvertáltság fogalma segítségével osztályozza az egyéneket; egy másik rendszer a cerebrotónia, a viscerotónia és a szomatotónia fogalma révén teszi ugyanezt; egy harmadik a cikloid- és skizoidalkat fogalmát használja fel ugyanerre a célra stb. Az osztályozás eredményeként kapott klasszifikációs vagy tipologikus rendszerek ennek megfelelően különböznek egymástól.

Egy klasszifikációs rendszer meghatározásához tehát megfelelő klasszifikációs fogalmakra van szükség. A rendszer egyes osztályai a kérdéses fogalmak *terjedelmei* lesznek; azaz: a tárgyalási univerzumnak azok és csak azok az objektumai tartoznak egy adott osztályhoz, amelyek rendelkeznek a megfelelő fogalom által reprezentált, specifikus jellemzőkkel. Következésképpen, egy alkalmas klasszifikációs rendszer létrehozását valamilyen meghatározott kutatási területen a tudományos fogalomalkotás alesetének tekinthetjük. Így tehát ésszerűnek tűnik, ha a taxonómia alapjainak metodológiai elemzése során először általánosságban is megvizsgáljuk a tudományos fogalmak alapvető funkcióit, s csak ezután vesszük szemügyre azt a kérdést, hogy a szóban forgó funkciók milyen követelményeket támasztanak a klasszifikációs fogalmakkal szemben.

Vizsgálódásunk során – a jelenkori logikában általánosan elfogadott módon – különbséget teszünk a *fogalmak* és az ezeket képviselő *terminusok* között. Az „alkoholban oldódó" terminus például az alkoholban oldódás fogalmát képviseli. Az első esetben azonban egy nyelvi kifejezésről, a másodikban viszont bizonyos anyagok tulajdonságáról van szó. Az empirikus tudomány, ill. az egyik vagy másik empirikus tudományág által használt terminusokat együttesen a szóban forgó tudomány, ill. tudományág *szótárának* fogjuk nevezni.

3. A tudományos fogalmak két alapvető funkciója: leírás és elméleti rendszerezés

A tudomány szótárának – nagy általánosságban – két alapvető funkciója van: először is lehetővé kell tennie a tudományos vizsgálódás tárgyát alkotó dolgok és események megfelelő *leírását;* másodszor pedig módot kell nyújtania általános törvények vagy elméletek megfogalmazására, amelyek segítségével *megmagyarázhatjuk, előrejelezhetjük,* és így *tudományosan megérthetjük* a vizsgált eseményeket. Egy adott jelenség tudományos megértése ugyanis azt jelenti, hogy megmutatjuk: a szóban forgó jelenség bizonyos általános törvényekkel összhangban következett be.

Némileg leegyszerűsítve a dolgokat, megállapíthatjuk, hogy a tudományos diszciplínák fejlődése gyakran valamiféle „természettörténeti" stádiummal[3] kezdődik, majd később egyre inkább „elméleti" jellegűvé válik. Az első szakaszban a kutatók főként a vizsgált jelenségek leírására törekszenek, ill. arra, hogy a kérdéses jelenségekre vonatkozóan egyszerű empirikus általánosításokat fogalmazzanak meg. A későbbi szakaszokban viszont egyre fontosabbnak tűnik az empirikus valóság átfogó, elméleti elemzése. Az első esetben olyan szótárra van szükség, amely nagyrészt megfigyelési terminusokból áll, hiszen a szótárat úgy választják meg, hogy alkalmas legyen a jelenségek közvetlenül megfigyelhető vonásainak leírására. Az elméleti rendszerezés növekvő szerepét új, „elméleti" terminusok bevezetése jelzi. A szóban forgó terminusok különféle, elméletileg posztulált entitásokra, ezek jellemzőire, valamint a velük kapcsolatos folyamatokra – a fizika és a kémia esetében például: elektromos és mágneses

mezőkre, a fény- és hanghullámok terjedésére, vegyértékekre, molekuláris és atomszerkezetekre, elemi részecskékre, kvantumállapotokra stb. – vonatkoznak. Mindez persze meglehetősen távol esik a közvetlenül megfigyelhető dolgok és események szintjétől.

Az orvostudományban a fejlődés leíró szakaszáról az elméleti jellegű megközelítésmódra való áttérést – többek között – a tünettani szempontok etiológiai szempontokkal való felváltása jelzi. Az etiológiát természetesen nem úgy kell felfognunk, mint amely – a szó szűkebb értelmében – a betegségek „okaival" foglalkozik. A fizikai tudományok – az előbbi értelemben vett okok kutatása helyett – ma már inkább magyarázó törvények és elméletek feltárására törekszenek. Az etiológiában hasonló fejlődés játszódott le. Valóban, a betegségek elméleti vizsgálata egész sor elméleti terminus bevezetését tette szükségessé. A *Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyv* például a következőképpen jellemzi az átalakítási reakció fogalmát:

„Az aggodalmat előidéző impulzus . . . nem tudatosul, hanem – bizonyos testrészekben vagy testi szervekben – funkcionális tünetekké „alakul át". Elsősorban azokról a testrészekről van szó, amelyek többnyire akaratlagos ellenőrzés alatt állnak. A tünetek a tudatos (vagy átérzett) aggodalom mérséklésére szolgálnak, s rendszerint valamiféle mentális konfliktusra utalnak. Az effajta reakciók általában a beteg közvetlen szükségleteit elégítik ki, és így az esetek többségében kézzelfogható „másodlagos nyereséggel' járnak." (32–33. o.)

Az idézetben több olyan terminus is szerepel, amely nem közvetlenül megfigyelhető jelenségekre, pl. látható viselkedésre vagy alkalmasan megválasztott stimulusok révén előidézhető válaszreakciókra, hanem elméletileg posztulált, pszichodinamikai tényezőkre vonatkozik. Ezek a terminusok csupán a megfelelő elméleti összefüggésen belül rendelkeznek jól meghatározott jelentéssel, s csak itt látják el funkciójukat; szakasztott úgy, ahogyan a „gravitációs mező", „gravitációs potenciál" stb. terminusoknak is csupán a megfelelő gravitációs elméleten belül van határozott jelentésük és funkciójuk.

Vegyük most sorra azokat a követelményeket, amelyeket a leírás és az elméleti rendszerezés támaszt a tudományos fogalmakkal, közelebbről: a klasszifikációs célokra használt fogalmakkal szemben.

4. A tudományos terminusok empirikus jelentősége: az operacionális definíció

A tudomány *objektív* ismeretek megszerzésére törekszik. Az ismeretek objektivitása azt jelenti, hogy az egyéni véleményektől vagy kívánságoktól függetlenül, alkalmas kísérletek vagy megfigyelések révén szerzett adatok alapján, interszubjektíve ellenőrizhetjük őket. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a tudományos állítások megfogalmazása során használt terminusoknak világosan meghatározott jelentésük van, s mindenki egyformán értelmezi őket. Az újabb keletű pszichodinamikai elméletekkel szemben például – többek között – azt szokták felhozni, hogy alapfogalmaiknak nincsenek világos és általános érvényű alkalmazási kritériumaik, s így arra sincs mód, hogy konkrét esetekre alkalmazva határozottan és egyértelműen ellenőrizzük őket.

Az egyik általánosan elfogadott eljárás, amely effajta hiányosságok kiküszöbölésére szolgál, a tudományos terminusok úgynevezett *operacionális definíciója.* Az elgondolást először a fizikus P. W. Bridgman fejtette ki – igen világosan – *„A modern fizika logikája"* c. könyvében. Egy adott terminus operacionális definíciója olyan objektív kritériumok megfogalmazását jelenti, amelyek alapján minden kutató eldöntheti, hogy a kérdéses terminus alkalmazható-e egy meghatározott esetben, vagy sem. Ezt úgy érjük el, hogy az operacionális definíció során meghatározunk egy M ellenőrző „műveletet", valamint rögzítjük a kérdéses művelet E eredményét. Az M műveletet minden olyan esetben végrehajthatjuk, amelyben a definiált terminust föltehetően alkalmazni lehet; az E eredmény bekövetkezése pedig azt jelenti, hogy az adott terminust valóban alkalmazhatjuk. Egy T tudományos terminus operacionális definíciója sematikusan tehát egyenértékű a következő kikötéssel: a T terminust azokban és csak azokban az esetekben alkalmazzuk, amelyekben az M művelet végrehajtása az előre meghatározott E eredményt nyújtja. Így például az ásványtanban használt *keményebb, mint* terminus egyszerű operacionális definíciója a következőképpen festhet: az *x* ásványdarab akkor keményebb, mint egy másik, *y* ásványdarab, ha *x* egyik kiszögellését *y* valamilyen sima felületén erősen végighúzva, *x* karcnyomot hagy az *y* ásványdarabon, míg *y* nem hagy karcnyomot *x*-en. Ugyanígy, a hosszúság definíciója során bárki által elvégezhető műveletek formájában kell meghatároznunk a hosszúság

mérésére szolgáló szabályokat. Ilyen művelet lehet például a méterrúd megfelelő használata. Más példa: a fenilpiruvinsavas oligophrenia nevű betegséget a következő művelet révén definiálhatjuk operacionálisan: vizsgáljuk meg, hogy a beteg vizelete tartalmaz-e fenilpiruvinsavat; a művelet „eredménye" pedig, amely a feltétel jelenlétére (és így a megfelelő terminus alkalmazhatóságára) utal, egyszerűen a fenti teszt pozitív kimenetele lesz. Az orvostudományban használt diagnosztikus eljárások többsége a megfelelő diagnosztikai kategóriák alkalmazhatóságának operacionális kritériumain nyugszik. Vannak azonban kivételek is: így például többen azt javasolták, hogy a vizsgálatot végző személy jellegzetes „praecox-érzését" tekintsük olyan jelnek, amely arra utal, hogy a vizsgált beteg dementia praecox-ban szenved. Ez az elgondolás azonban nem tesz eleget az operacionalizmus követelményeinek, mivel az előre meghatározott eredmény bekövetkezése, az adott beteggel kapcsolatos praecox-érzés, *nem* független a vizsgálatot végző személytől.

Bridgman valójában azt állítja, hogy ha egy tudományos diszciplína terminusait sikerült operacionálisan meghatároznunk, akkor a szóban forgó tudomány állításai objektíve ellenőrizhető állítások lesznek. Ha azonban egy adott problémát vagy hipotézist olyan terminusok segítségével fogalmazunk meg, amelyek nem kötődnek operacionálisan meghatározható adatokhoz, akkor a kérdéses megfogalmazást – mivel nem kapcsolhatjuk össze semmiféle empirikus ellenőrző eljárással, s így semmi köze sincs az empirikus valósághoz, vagyis: nincs empirikus jelentősége – az operacionalizmus szempontjából tudományosan értelmetlennek kell tekintenünk.[4] Erős benső vonzás áll fenn tehát az operacionalizmus és az empirizmus álláspontja között. Az első álláspont szerint a tudományos terminusoknak egyértelmű és bárki által ellenőrizhető alkalmazási kritériumokkal kell rendelkezniük, míg a második szerint hipotéziseinket és elméleteinket csak akkor tekinthetjük tudományosan értelmesnek, ha ezek – elvileg – megfigyelési adatok alapján, interszubjektíve ellenőrizhetők.

Az operacionalizmus és az empirizmus módszertani tételeit különösen nagy s többnyire jóindulatú érdeklődéssel fogadták a pszichológiában és a szociológiában. A használt terminusok jelentésének operacionális rögzítését ezekben a tudományokban gyakran a következőképpen érik el: egyértelmű ellenőrző eljárásokat definiálnak, amelyek aztán az „IQ"-hoz, valamint a különféle készség- és attitűdkifejezésekhez hasonló terminusok alkalmazását szabályozzák.

Sok pszichológus és társadalomtudós tekinti fontosnak az általa használt terminusok *megbízhatóságát*. Ez arra mutat, hogy a pszichológusok és a társadalomtudósok általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a használati szabályok objektivitásának. Egy fogalom (vagy az ennek megfelelő terminus) megbízhatóságán rendszerint két dolgot értünk: egyrészt azt, hogy egy meghatározott személy konzisztens módon használja az adott fogalmat; másrészt pedig azt, hogy különböző személyek egyöntetűen használják a kérdéses fogalmat. Az első összefüggést gyakran úgy fejezzük ki, hogy megnézzük: milyen szoros a korreláció az adott személynek az adott esettel kapcsolatos különböző ítéletei között; míg a másodikat úgy, hogy megnézzük: milyen korrelációk állnak fenn különböző személyeknek ugyanarra az esetre vonatkozó, különböző ítéletei között. Ezekben az „ítéletekben" természetesen szerepel az a fogalom is, amelynek a megbízhatóságát vizsgáljuk.

Az operacionalizmus álláspontja, miszerint a tudományos terminusoknak pontos és világos, bárki által ellenőrizhető alkalmazási kritériumokkal kell rendelkezniük, kétségkívül helytálló és hasznos. Az operacionalista tételek szokásos megfogalmazásai azonban csupán bizonyos megszorításokkal érvényesek. A szóban forgó megszorítások közül itt csupán kettőt említünk meg; ezek ugyanis témánk szempontjából különösen fontosak.

Először is, egy adott terminus operacionális alkalmazási kritériumai gyakran nem nyújtják a terminus teljes definícióját. Így például a *hőmérséklet* terminus alkalmazási kritériumait a következő művelet révén határozhatjuk meg: helyezzünk egy higanyhőmérőt – alkoholos hőmérőt, elektromos hőmérőt stb. – a megfelelő helyre s jegyezzük fel a kapott értéket. Az említett eszközöknek különböző alkalmazási tartományaik vannak. Ezek ugyan részben átfedik egymást, de egyikük sem meríti ki az elméletileg lehetséges hőmérsékletértékek teljes skáláját. A szóban forgó eszközök mindegyike *parciális definíciót* vagy inkább egyfajta *parciális alkalmazási kritériumot* nyújt a vizsgált terminusra (ill. az ennek megfelelő fogalomra) nézve. A hipotéziseinkben vagy elméleteinkben előforduló terminusok parciális alkalmazási kritériumai gyakran módot adnak hipotéziseink vagy elméleteink empirikus ellenőrzésére. Úgy tűnik, joggal föltételezhetjük, hogy a tudomány minden elméleti terminusára lehetetlen *teljes* operacionális definíciót adni. Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy liberalizálnunk

kell az operacionalizmus célkitűzéseit, mégpedig oly módon, hogy csupán parciális alkalmazási kritériumok meghatározását követeljük meg.[5]

Másodszor, a tudományos terminusok jelentésének *operacionális* rögzítésével kapcsolatos kikötéseink csak akkor nem lesznek túlságosan restriktívek, ha a művelet kifejezést igen tág értelemben fogjuk fel: így például nem csupán a vizsgált objektumok manipulálása, hanem puszta megfigyelése is műveletnek számíthat. Egy terminus alkalmazási kritériumait olyan jegyek alapján is meghatározhatjuk, amelyek feltárásához nincs szükség a közvetlen megfigyelésnél bonyolultabb ellenőrző eljárásokra. Tekintsük például azoknak a jellemzőknek a listáját, amelyek Sheldon szerint a túlnyomóan endomorf-alkatot jellemzik. A szóban forgó lista – többek között – az alábbi, közvetlenül megfigyelhető vonásokat foglalja magában: kerek és lágy testkontúrok; magas, szögletes vállak – lágy kontúrokkal; rövid nyak; rövid és vékony végtagok stb.[6] A szóban forgó jegyek elég jól meghatározzák a túlnyomóan endomorf-alkat fogalmát, s így az endomorf-egyének osztályát is. Ennek persze az az előfeltétele, hogy az endomorf-alkat megkülönböztető jegyeinek meghatározása során használt terminusoknak pontos jelentésük legyen, s a kutatók egyöntetűen alkalmazzák ezeket a terminusokat; azaz: a megfigyeléseket végző személyeknek egyet kell érteniük abban, hogy vajon a vizsgált személy testkontúrjai lágyak-e vagy sem; nyaka rövid-e vagy sem; végtagjai vékonyak-e vagy sem stb. Bridgman is azért tartja fontosnak az operacionális ellenőrző eljárásokat és ezek eredményeit, mert így kívánja biztosítani, hogy a tudományos fogalmak alkalmazási kritériumait egyöntetűen használt terminusok segítségével fejezzük ki.

Értelmetlen lenne azonban, ha azt követelnénk, hogy egy tudományos diszciplína *minden* terminusa rendelkezzék operacionális definícióval: a definíciók során felhasznált terminusok jelentésének rögzítése ugyanis végtelen regresszushoz vezetne. Minden definíciós összefüggésben (függetlenül attól, hogy az operacionalizmus álláspontja helytálló-e vagy sem) szerepelniük kell olyan terminusoknak is, amelyek jelentésével már a definíciót megelőzően tisztában voltunk. A tudomány objektivitása azonban megköveteli, hogy a kutatók egyöntetűen használják azokat a terminusokat, amelyek a többi tudományos terminus bevezetésére szolgálnak.

A pszichológiai terminusok operacionális alkalmazási kritériumait éppen ezért az egyéni viselkedés bárki által megfigyelhető vonásaira hivatkozva szokták megfogalmazni. Azokról a viselkedési jegyekről van szó, amelyek a vizsgált egyénnek egy meghatározott és bárki által megfigyelhető ingerszituációra adott válaszreakcióját jellemzik. A pszichológia esetében valószínűleg így lehetünk a legbiztosabbak abban, hogy eleget teszünk a tudományos objektivitás követelményeinek. Az introspektív és szubjektív jellegű „műveletekre" való hivatkozás elfogadhatatlan a tudományos fogalomalkotás követelményei szempontjából. A pszochoanalízis fogalmainak Ellis által javasolt újrafogalmazása[7] például, amely a gondolkodáshoz, az emlékezéshez, az érzelmek felidézéséhez és az észleléshez hasonló (módfelett általános) műveleteken nyugszik, nem nyújt lehetőséget arra, hogy világos kritériumokat és objektív eljárásokat határozzunk meg a pszichoanalitikus terminusok alkalmazására, valamint a pszichoanalízis hipotéziseinek ellenőrzésére vonatkozóan.

A fenti megfontolásokat a mentális zavarok taxonómiájára alkalmazva, könnyen beláthatjuk: a klasszifikációs sémák egyöntetű alkalmazásának szükséges előfeltétele, hogy az alosztályokat meghatározó fogalmak világos alkalmazási kritériumokkal rendelkezzenek. Olyan alkalmazási kritériumokra van tehát szükség, amelyeket bárki által ellenőrizhető ismérvek alapján fogalmaztunk meg. Az említett konferencia előadói több – igen szemléletes – példával is érzékeltették az objektív osztályozási vagy diagnosztikai kritériumok fontosságát. Stengel professzor[8] megemlítette például, hogy az 1949-ben Anglia és Wales elmegyógyintézeteiben kezelt eseteknek csupán elenyészően csekély hányada tartozott a *Betegségek Nemzetközi Statisztikai Osztályozása* 315–317 kategóriáiba (pszichoneurotikus esetek, szomatikus szimptómákkal). Vajon nem az egyértelműen rögzített alkalmazási kritériumok hiánya magyarázza ezt a nyilvánvaló rendellenességet? Greenberg professzor a következő észrevételt tette: ha a betegség tüneteit, valamint a használt eljárások és terminusok jelentését nem rögzítik írásban, akkor elég gyakran előfordul, hogy a vizsgálatban részt vevő technikai és kisegítő személyzet tagjai, sőt még maguk a kutatók is eltérő módon értelmezik őket. Strömgren professzor pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a pszichiátriai demográfiával kapcsolatos viták jó része bizonyos definíciós következetlenségekre vezethető vissza.

Jóllehet szinte biztos, hogy az egyre megbízhatóbb alkalmazási kritériumok megfogalmazása mindenki számára kívánatosnak tűnik, a szóban forgó célkitűzés megvalósítása mégsem mindig könnyű

feladat. Előadásában Strömgren professzor több példával is szemléltette ezt. Éppen ezért értelmetlen és önellentmondásos követelés lenne, ha kezdettől fogva a lehető legnagyobb pontosságra tartanánk igényt, noha nagyon fontos, hogy a mentális zavarok klasszifikációja során megkülönböztetett kategóriák esetében egyre megbízhatóbb alkalmazási kritériumok megfogalmazására törekedjünk.

Céljaink szempontjából talán hasznos lesz, ha szemügyre vesszük, hogy a pszichiátriai fogalmak meghatározása során használnak-e – és ha igen, milyen mértékben – értékkel terhelt kritériumokat. Tekintsük például az „inadekvát személyiség" kategóriájának jellemzését a *Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyvben* (35. o.): „Az effajta egyéneket az jellemzi, hogy nem képesek megfelelően reagálni bizonyos intellektuális, érzelmi, társadalmi és fizikai ingerekre: alkalmazkodási és beilleszkedési nehézségekkel küzdenek, határozatlanok, ítélőképességük gyenge, fizikailag és érzelmileg erőtlenek, jóllehet ha közelebbről is megvizsgáljuk őket, nem találunk náluk szembetűnő fizikai vagy mentális fogyatékosságokat." Nyilvánvaló, hogy ezeknek a fogalmaknak – azaz: nem megfelelő reagálás, alkalmazkodási zavarok, határozatlanság, gyenge ítélőképesség stb. – értékvonatkozásaik vannak, és így konkrét esetekben való felhasználásukat föltehetően a kutató személyes elfogultságai is befolyásolják. Ez persze érezhetően csökkenti a kérdéses fogalmak és az általuk meghatározott parciális kritériumok megbízhatóságát.

Az alábbi érdekes módszert, amely a klasszifikációs terminusok használatának egyöntetűbbé tételére szolgál, Lazarsfeld és Barton mutatta be. Bizonyos klasszifikációs ítéletek megbízhatóságát úgy is növelhetjük, hogy alkotórészeikre bontjuk azokat a kritériumokat, amelyek segítségével az egyedi eseteket specifikus osztályokhoz rendeljük. Így például, ha különböző kutatók vizsgálják a gyermekek beilleszkedését, akkor a megbízhatóságot egyszerűen úgy fokozzuk, hogy meghatározzuk azokat a vonásokat – megjelenés (ennek további részindikátorai is lehetnek: pl. gondozatlan haj, rendetlen ruházat, lerágott körmök, merev arckifejezés stb.), az interjúk során kapott válaszok, a gyermek másokkal és önmagával szembeni beállítottsága –, amelyekre minden kutatónak különös figyelmet kell fordítania. A szerzők azonban – és ez nagyon fontos – az elmondottakhoz hozzáteszik: „egy homályosan definiált eljárás" – noha az objektivitás valóban fokozható az előbb látott módon – „csak akkor működik kielégítően, ha a vizsgálatot végző személyek, a gyermekpszichológusokhoz hasonlóan, közös képzettséggel és közös tapasztalatokkal rendelkeznek".[9]

A klasszifikációs kritériumok megbízhatóságát egy további tényező is befolyásolhatja. Ezt azok az eljárások szemléltetik a legjobban, amelyek eredményeit – a Rorschach-teszt és a tematikus észlelési teszt eredményeihez hasonlóan – operacionális kritériumként használják fel a diagnózis felállítása során. Ezek a teszteljárások elsősorban abban különböznek a szokásos intelligencia- és képességtesztektől, hogy eredményeik alkalmazásához jó adag értelmezésre van szükség. További különbséget jelent az a tény, hogy a beteg válaszreakcióinak följegyzésére az adott esetben nem áll rendelkezésünkre egy egyszerű – elvileg valamilyen gép által is végrehajtható – rutineljárás, amely alkalmas lenne arra, hogy segítségével egyértelmű diagnózist fogalmazzunk meg, s a diagnózis alapján a beteget meghatározott osztályba sorolhassuk be.

Hasonló megfontolások érvényesek Sheldon temperamentum-tipológiájára is. A kutató csak akkor tudja a vizsgált egyéneket a rendszer valamilyen meghatározott típusába besorolni, ha bizonyos vonások alapján osztályozza őket. Mivel a különböző kutatók várhatóan elég egyöntetűen osztályozzák a szóban forgó egyéneket, Sheldon és Stevens[10] a következő megjegyzést fűzi a fenti eljáráshoz:

„Az említett vonások későbbi (diagnosztikus célokra történő) felhasználása, amennyiben az egyes vonásokat külön-külön tekintjük, valószínűleg ugyanolyan objektív és szisztematikus alapokon nyugszik, mint egy orvosi diagnózis felállítása. Így tehát nem állítjuk azt, hogy a kérdéses folyamatban nem játszanak szerepet szubjektív mozzanatok – annál is inkább, mivel nem készült még olyan gép, amely temperamentum típusok esetében is képes lenne megállapítani a diagnózis szempontjából jelentős vonásokat."

A fentiekben vizsgált objektivitasnak vagy interszubjektivitásnak azonban különböző fokozatai vannak; s arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szakértők gyakran még az olyan „műveletek" eredményeit sem ítélik meg egyöntetűen, mint például egy tárgy mikroszkópos vagy távcsöves megfigyelése, a tüdő röntgenoszkópos vagy közvetett – pl. egy röntgenfelvétel alapján történő – vizsgálata stb.[11] Úgy gondolom, két dologra kell különösképpen ügyelnünk. Egyrészt mindig tudatában kell lennünk annak, hogy egy adott fogalomegyüttes alkalmazása során milyen szerepet játszanak bizonyos szubjektív tényezők; másrészt pedig meg kell próbálnunk mérsékelni a szóban forgó tényezők hatását.

5. A „természetes" osztályozás és a tudományos fogalmak szisztematikus jelentősége

A világos és objektív alkalmazási kritériumokon kívül azonban még valami másra is szükség van: egy fogalmat ugyanis tudományos szempontból csak akkor tekinthetünk hasznosnak, ha lehetővé teszi általános törvények vagy elméleti elvek megfogalmazását. Ezek a törvények vagy elméleti elvek a vizsgált terület szabályszerűségeit jelenítik meg, s így megfelelő alapot nyújtanak a magyarázat, az előrejelzés vagy általában a tudományos megértés számára. A tudományos fogalmaknak ezt az aspektusát a kérdéses fogalmak *szisztematikus jelentőségének* nevezzük, mivel azt fejezi ki, hogy a szóban forgó fogalmak – a megfelelő törvények vagy elméletek révén – mennyiben járulnak hozzá az ismeretek rendszerezéséhez az adott kutatási területen.

A szisztematikus jelentőség követelményét a tudományos klasszifikáció során használt terminusokkal kapcsolatban is megfogalmazhatjuk. A „természetes" és „mesterséges" klasszifikáció közti – igen elterjedt, de meglehetősen homályos – megkülönböztetést valójában a tudományosan termékeny és a tudományosan terméketlen klasszifikáció megkülönböztetésével világíthatjuk meg: az első esetben azok a jegyek, amelyek alapján az elemeket meghatározott osztályokba soroljuk, univerzálisan vagy nagy valószínűséggel más – többé vagy kevésbé átfogó – jellemzőegyüttesekkel kapcsolódnak össze. Így például a férfi–nő osztályozás alapjául szolgáló elsődleges nemi jegyek mindkét csoportja – általános törvények vagy statisztikai összefüggések révén – számos különböző fizikai, fiziológiai vagy pszichológiai vonással áll kapcsolatban. Érthető, hogy az effajta klasszifikációkat úgy tekintik, mintha valamiképpen a természetben objektíve létező különbségeknek felelnének meg, mintha „a varrás mentén hasítanák szét a természet szövetét"; szemben a „mesterséges" klasszifikációkkal, amelyek definíciós jegyei nem állnak magyarázó vagy prediktív kapcsolatban más vonásokkal. Ez az eset áll fenn például akkor, ha az embereket aszerint osztályozzuk, hogy könnyebbek-e vagy nehezebbek száz fontnál. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a szóban forgó megkülönböztetést, egyéb „mesterséges" megkülönböztetésekhez hasonlóan, nem használhatjuk fel bizonyos gyakorlati célokra. Az ujjlenyomatok klasszifikációját például sikerrel alkalmazzák a személyazonosság megállapítása során, jóllehet a rendszer szisztematikus jelentősége első ránézésre meglehetősen csekélynek tűnik.)

Ugyanígy: a kálium, nátrium, cézium, rubídium és lítium nevű elemeknek, amelyek együttesen az alkáli fémek osztályát alkotják, számos közös tulajdonságuk van. Erre egyébként (a periódusos rendszer közzététele előtt) már W. S. Jevons is rámutatott. Így például erőteljesen és könnyen oxidálódnak; a vízben – különböző hőmérsékleten – felbomlanak és erősen bázikus, vízben jól oldódó oxidokat hoznak létre; karbonátjaik szintén jól oldódnak a vízben stb.[12] Az általános törvényeket kifejező klasszifikációs rendszerek talán legszebb példája az elemek periódusos rendszere. Mengyelejev a szóban forgó rendszer alapján számos specifikus előrejelzést tett, amelyeket aztán a későbbi kutatás fényesen igazolt. A periódusos rendszernek azonban – újabb fejlemények eredményeképpen – némileg módosított formában, sikerült mélyebb elméleti megalapozást adni. Kiderült például, hogy a rendszer oszlopai által reprezentált osztályok az elemek atomszerkezetének bizonyos hasonlóságait és különbségeit fejezik ki.

Hasonló fejlődés játszódott le a biológia taxonómiai módszerei esetében is. Természetesen a korai – többé-kevésbé közvetlenül megfigyelhető (főként morfológiai) jellemzőkön nyugvó – taxonómiai rendszerek egyes osztályai is empirikus összekapcsolódó tulajdonságegyütteseket képviseltek, a fejlődéselmélet eredményeképpen azonban a morfológiai bázison nyugvó klasszifikációt egy elméletileg jobban megalapozott – azaz: törzsfejlődési bázison nyugvó – klasszifikáció váltotta fel. Az egyes fajokat például, „legalábbis elvben, törzsfejlődési és genetikai terminusokban definiálják",[13] a morfológiai jellemzők pedig csupán arra szolgálnak, hogy megfigyelési kritériumokat nyújtsanak az egyedek fajokba történő besorolása számára. Ez utóbbiakat azonban törzsfejlődési terminusok segítségével határozzák meg.

A pszichológiai és pszichopatológiai kutatás területén – hogy csupán két jellemző példát említsünk – Kretschmer[14] és Sheldon (valamint munkatársai) tipológiai rendszereivel szemléltethetjük azt az élénk érdeklődést, amely az empirikus szabályszerűségeket és statisztikai kapcsolatokat kifejező fogalmak iránt nyilvánul meg. Sheldon rendszerében a „temperamentum típusok három fő összetevőjét" – a viscerotóniát, cerebrotóniát és szomatotóniát – három tulajdonságegyüttes jellemzi. A szóban forgó tulajdonságokat – jó néhány empirikus próbálkozás után – úgy választották meg, hogy az ugyanazon

csoportba tartozó vonások egymással pozitív, a többi csoport tulajdonságaival pedig negatív korrelációban álljanak.[15] A rendszer tudományos jelentőségét azonban – többek között – az is alátámasztja, hogy a temperamentum típusok három összetevője különböző pszichológiai és szomatikus jellemzőkkel áll korrelációban; így például bizonyos statisztikai kapcsolatok állnak fenn az alapvető temperamentumkomponensek és a Sheldon elméletében megkülönböztetett szomatikus típusok – endomorf, ektomorf és mezomorf típus – között.[16] A Kretschmer által megalkotott jellem- és testalkattipológia hasonló célokat szolgált. Mindkét rendszer megalkotója arra törekedett, hogy kapcsolatot mutasson ki bizonyos szomatikus jellemzők és bizonyos mentális zavarok között. A szóban forgó rendszereket – bármilyen érdemeik legyenek is egyébként – csupán azért említettük, mert így kívántuk érzékeltetni, hogy tudatos erőfeszítések történnek olyan klasszifikációs (vagy – a következő szakasz pontosabb fogalomhasználata szerint: – tipologikus) rendszerek megalkotására, amelyek fogalmi bázisának határozott szisztematikus jelentősége van.

Egy kutatási terület fogalmai – a szisztematikus jelentőség követelményével összhangban – az adott tudományterület rendszerezési elveinek fejlődésével együtt változnak: a fogalomalkotás szoros kapcsolatban áll a törvények megfogalmazásával és az elméletalkotással. Amint korábban említettük, megeshet, hogy a törvények először csak megfigyelhető jelenségek közti egyszerű szabályszerűségeket vagy statisztikai kapcsolatokat fejeznek ki; ekkor annak a diszciplínának a megfigyelési szótára segítségével fogalmazzuk meg őket, amelyhez egyébként is tartoznak. A rendszerezési elvek további fejlődése azonban szükségessé teszi, hogy a szóban forgó elveket olyan elméleti terminusok segítségével fejezzük ki, amelyek különféle, nem megfigyelhető entitásokra és ezek jellemzőire vonatkoznak. Az említett fejlődési folyamat során a manifeszt, megfigyelhető jellemzők révén definiált klasszifikációs rendszereket fokozatosan elméleti fogalmakon nyugvó rendszerek váltják fel. Ezt a folyamatot szemlélteti például az is, hogy a kémiai elemeket és vegyületeket ma már nem megfigyelési-fenomenális jellemzőik szerint, hanem atom- és molekulaszerkezetük alapján definiáljuk és különböztetjük meg. Az elméletileg meghatározott fogalmakat természetesen csak akkor használhatjuk egyértelműen a konkrét esetekben, ha világos, empirikus vagy „operacionális" alkalmazási kritériumaik vannak. Ezeket a kritériumokat azonban már nem tekinthetjük az említett fogalmak definíciós jellemzőinek, hiszen az operacionális ellenőrző eljárás előre rögzített eredménye ekkor csupán könnyen megfigyelhető *szimptómája* annak, hogy az elméleti fogalmak által reprezentált vonások vagy folyamatok valóban fennállnak. Az elméleti fogalmak „jelentését" nem határozzák meg teljes egészében az operacionális – szisztematikus alkalmazási (diagnosztikus) kritériumok; a jelentés meghatározásának folyamatába az az elméleti rendszer is belejátszik, amelyhez a kérdéses fogalmak tartoznak.

Az elmebetegségek klasszifikációs rendszereinek fejlődése szintén arról tanúskodik, hogy a szisztematikus szempontok módfelett fontos szerepet játszanak a fogalomalkotás során. Azokat a fogalmakat, amelyek a ma használt kategóriákat és osztályokat határozzák meg, már nem bizonyos szimptómák segítségével definiáljuk, hanem azoknak az *elméleteknek* a kulcsfogalmai alapján, amelyek a megfigyelhető viselkedés – s idetartoznak az említett szimptómák is – magyarázatára szolgálnak. A molekula- és atomelmélet hasonló módon magyarázza meg azokat a közvetlen megfigyelhető tulajdonságokat, amelyek a kémiai fogalomalkotás egy korábbi szakaszában a definíciós jegyek funkcióját töltötték be. Ezt az irányzatot igen érzékletesen szemléltetik a *Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyv*-nek azok a részei, amelyekben a szimptómák felsorolása – több elmebetegségre vonatkozóan is – egy etiológiai vagy általános elméleti magyarázattal kapcsolódik össze: a pszichoneurotikus zavarok különféle kategóriáinak jellemzése (a *Kézikönyv* 31–34. oldalán) esetében például nyilvánvalóan erről van szó.

Egy elméleti alapon nyugvó klasszifikációs rendszerben az is megtörténhet, hogy két, hasonló szimptómákkal jellemzett individuumot teljesen különböző kategóriákba sorolunk be. Előfordulhat ugyanis, hogy az etiológiai-elméleti szinten megkülönböztetett mentális zavarok bizonyos fajtái – szindrómáikat tekintve – részben átfedik egymást; éppúgy, ahogy két különböző kémiai vegyületnek is lehetnek közvetlenül megfigyelhető, közös jellemzői. Ugyanígy: a biológia törzsfejlődési alapon nyugvó taxonómiai rendszerei esetében könnyen előfordulhat, hogy két, fenomenálisan hasonló egyedet olyan fajokba sorolunk be, amelyek – mint például a kutya (Canis) és a tasmániai zebrakutya (Thylacinus) nevű faj – meglehetősen távol esnek egymástól a fejlődési hierarchiában.[17]

A fenti meggondolások alapján könnyebben megválaszolhatjuk azt a kérdést, hogy a mentális zavarok definíciós jellemzői között szerepeljenek-e, ill. egyáltalán: szerepelhetnek-e prognosztikus

jegyek vagy terápialehetőségek? A mentális zavarok leírására szolgáló fogalmakat kétségkívül használhatjuk – s ez a későbbi kutatások eredményeként remélhetőleg egyre inkább így lesz – olyan elméleti összefüggésekben is, amelyeknek prognosztikus összetevőik is vannak. A kérdéses fogalmakat ekkor – az adott elméleti kereten belül – olyan jellemzők révén definiálhatjuk, amelyek egyike-másika prognosztikus szempontból is jelentős lehet. A diagnózis és a terápia gyakorlati céljait tekintve azonban végzetes lenne, ha a diagnózis felállításával – az említett fogalmak operacionális alkalmazási kritériumai, vagyis a diagnózis alapjául szolgáló kritériumok miatt – addig kellene várnunk, amíg a betegség lezajlik. Az alkalmazási kritériumok csak akkor tehetnek eleget az említett gyakorlati követelményeknek, ha olyan jellemzők segítségével fogalmazzuk meg őket, amelyek fennállásáról többé-kevésbé közvetlen formában is megbizonyosodhatunk. Tekintsünk egy fizikai példát: sajnálatos lenne, ha a *rádium* terminus alkalmazása során azt a kritériumot kellene figyelembe vennünk, hogy a rádium felezési ideje megközelítőleg 1800 év; jóllehet a felezési idő kétségkívül fontos jellemzője a rádiumnak.

Vegyük észre azonban, hogy a prognosztikus és nem-prognosztikus alkalmazási kritériumok közti megkülönböztetés csupán fokozati jellegű. Az operacionális definíciók például feltételes előrejelzéseket tartalmaznak bizonyos ellenőrző műveletek várható eredményére vonatkozóan: ha x keményebb ásvány, mint y, akkor a karcolási teszt eredményeként x karcnyomot hagy y felületén; ha a dróton egy amper erősségű áram halad át, akkor a dróthoz kapcsolt árammérő mutatója ennek megfelelően mozdul el stb. A Schick-teszt, amely operacionális alkalmazási kritériumot nyújt a diftériával szembeni immunitás fogalmára vonatkozóan, rövidtávú előrejelzést tartalmaz egy bőrreakcióra nézve. Bizonyos esetekben pedig az egyes terápiaformákra adott válaszreakciókat is felhasználhatjuk diagnosztikus kritériumként. Úgy tűnik, joggal számíthatunk arra, hogy elméleti tudásunk fejlődése révén egyre jobb etiológiai és strukturális magyarázatokat kapunk a fizikai és mentális betegségekre. Ésszerűnek látszik az a föltevés is, hogy a szóban forgó magyarázatok olyan diagnosztikus kritériumokat is magukban foglalnak majd, amelyeket bizonyos előzetes feltételek vagy közvetlenül megállapítható – fizikai és mentális – jellemzők segítségével fogalmaztunk meg.

A mentális zavarokkal kapcsolatos klasszifikációs rendszerek a jövőben valószínűleg egyre inkább elméleti megfontolásokon nyugszanak. Nem kívánok arról elmélkedni, hogy az elméleti fejlődés várhatóan milyen irányt vesz majd az adott területen; s azzal sem foglalkozom, hogy a fontosabb elméleteket biofiziológiai és biokémiai terminusokban vagy inkább fiziológiailag és fiziobiológiailag értelmezhetetlen, pszichodinamikai terminusokban fogalmazzák-e meg. Mindenfajta elméleti rendszernek eleget kell tennie ugyanis a tudományos elméletekkel szemben támasztott alapkövetelményeknek. A szóban forgó követelmények esetében – röviden és vázlatosan – a következőkről van szó: 1. világosan meg kell határozni azokat az elméleti entitásokat (objektumokat, állapotokat, folyamatokat, jellemzőket stb.) jelölő fogalmakat, amelyek segítségével az elmélet értelmezni és magyarázni kívánja a vizsgált terület empirikus jelenségeit; 2. olyan, elméleti terminusokban megfogalmazott teoretikus föltevésekre (alaptörvényekre, -hipotézisekre) van szükség, amelyek rögzítik a megfelelő elméleti entitások közti kapcsolatokat; 3. az elméletet empirikusan is értelmezni kell; ez vagy azt jelenti, hogy az elméleti terminusokat operacionális kritériumokkal látjuk el, vagy pedig – általánosabban – azt, hogy megadjuk azokat a statisztikai jellegű vagy szigorúan általános érvényű törvényeket, amelyek az elméleti vonásokat, állapotokat vagy folyamatokat megfigyelhető jelenségekkel kapcsolják össze; 4. az így meghatározott, azaz értelmezésével együtt tekintett elmélet elvi ellenőrizhetőségének – deduktív vagy induktív módon – egyértelmű állításokat kell implikálnia bizonyos megfigyelhető jelenségekre vonatkozóan: ezek a jelenségek – meghatározott tesztfeltételek mellett – akkor fordulnak elő, ha az elmélet helytállónak bizonyul, s így előfordulásuk vagy hiányuk megerősíti, vagy gyengíti a szóban forgó elméletet. Ha a javasolt elméletnek nincsenek effajta implikációi, akkor az empirikus valósághoz sem lehet köze, s így nem sorolhatjuk az empirikusan jelentős elméletek közé (sőt, nem tekinthetjük hamis vagy megalapozatlan elméletnek sem, hiszen ezek az attribútumok azt föltételezik, hogy az elmélet és a kísérleti vagy megfigyelési adatok ellentmondanak egymásnak).[18]

A megfigyelhető jelenségek alapján történő ellenőrzés követelménye az empirikusan jelentős elméletek köréből kizárja például a biológiai folyamatokkal kapcsolatos neovitalista elképzeléseket, amelyek szerint a biológiai folyamatokat – legalábbis részben – vitális erők vagy entelechiák szabályozzák. A szóban forgó elképzeléseknek azonban – jelenlegi formájukban – nincsenek kísérletileg ellenőrizhető következményeik.

6. A klasszifikációs fogalmaktól a komparatív és kvantitatív fogalmakig

Noha nem láthatjuk előre, hogy a mentális zavarokkal kapcsolatos elméletek és fogalmak tartalma miképpen változik majd a további kutatás során, logikai jellemzőik bizonyos változásait azonban, úgy hiszem, minden további nélkül előrejelezhetjük. Dolgozatom befejező részében megpróbálom felvázolni a szóban forgó változások természetét.

A szigorú értelemben vett klasszifikáció során igen–nem, ill. vagy–vagy alapon járunk el: az egyes osztályokat a definíciós jellemzőiket reprezentáló fogalmak határozzák meg, s egy adott objektum – attól függően, hogy rendelkezik-e a megfelelő definíciós jellemzőkkel – vagy besorolható egy adott osztályba, vagy pedig kívül esik ezen.

A tudományos kutatás során vizsgált objektumok azonban gyakran ellenállnak az effajta merev beskatulyázásnak. Pontosabban: azok a vonások, amelyek egy adott összefüggésben látszólag termékeny klasszifikációt tesznek lehetővé, gyakran nem *vagy–vagy* alapon jellemzik a vizsgált objektumokat. A szóban forgó vonások esetében ugyanis sokszor olyan tulajdonságokkal állunk szemben, amelyek fokozati különbségeket mutatnak fel, s így megtörténhet, hogy egy adott objektumra csupán *többé vagy kevésbé* érvényesek. Így azonban bizonyos objektumok a kutató számára határesetet jelentenek majd; olyan esetet tehát, amely ugyan nem helyezhető el egyértelműen egyik jól körülhatárolt rekeszben sem, de bizonyos fokig több *különböző* osztály jellemzői is érvényesek rá. Strömgren professzor előadásában például először arra utal, hogy milyen nehezen húzhatjuk meg azt a természetes határvonalat, amely a neurózis és a pszichopátia különböző fajtáit elválasztaná a mentális zavarok más formáitól, majd megjegyzi, hogy minden irányban fokozatos átmenetekkel állunk szemben. A testalkat- és temperamentumtipológiák szintén jól szemléltetik az elmondottakat; ráadásul a fokozatos átmenetek problémáját itt megpróbálták újabban módszertanilag is elemezni. A tipológiai rendszerek megalkotói gyakran hangsúlyozzák, hogy az általuk megkülönböztetett alaptípusok „tiszta" esetei igen ritkán – vagy éppen sohasem – fordulnak elő a valóságban, s a konkrét individuumok többnyire bizonyos kevert típusokat reprezentálnak. Az alaptípusok néha ideális vonatkozási pontokká válnak; azt is mondhatnánk: egy olyan skála végpontjait jelölik ki, amely alkalmas a konkrét esetek rendezésére. Kretschmer[19] például így ír:

„Sohasem, még a legegyszerűbb esetekben sem találkozhatunk tiszta példányokkal. Mindig egy meghatározott típus sajátos, egyedi eseteivel, vagyis magával a típussal – amely azonban itt egy heterogén örökség elemeivel keveredik – állunk szemben. A típus tehát minden egyedi esetben annak a keveréknek az álarcában jelenik meg, amelyet talán *alkatötvözetnek* nevezhetnénk."

Az effajta metaforikus megállapítások persze nagyon hatásosak; arra azonban már kevésbé alkalmasak, hogy egy olyan elméletet építsünk rájuk, amely képes lenne világosan és objektív módon számot adni a szóban forgó kevert esetekről. Azonban csak egy alkalmasan megválasztott fogalmi apparátus segítségével írhatjuk le és különíthetjük el azokat az alkatötvözeteket, amelyek különböző mértékben reprezentálják a tiszta típusok egyes jellemzőit. Így például az A tiszta típus fogalmának, amelyet különböző egyedek különböző mértékben jeleníthetnek meg, csak akkor adhatunk világos és objektív jelentést, ha objektív kritériumok alapján határozhatjuk meg, hogy két egyed egyforma erővel jeleníti-e meg az A típust; ill. – ha az előző kérdésre tagadó választ kapunk – melyikük képviseli erőteljesebben az A típust. A szóban forgó kritériumok nem két – A és *nem*-A – osztályra bontják fel, hanem rendezik a tárgyalási univerzumot. Az adott esetben egy egyszerű (kvázi-lineáris) rendezésről van szó: két individuum akkor „esik egybe", vagy akkor foglalja el a rendezésben ugyanazt a helyet, ha a kritériumok értelmében egyformán jelenítik meg A-t, míg az x individuum akkor előzi meg az y individuumot, ha a kritériumok értelmében x kevésbé jellegzetes esete A-nak, mint y.

Az elmondottakat egy fizikai példával szemléltetjük. Az ásványokat a korábban említett karcolási teszt alapján a következő módon rendezhetjük keménységük szerint: ha y egy éles kiszögellése karcnyomot hagy x felületén, s ha az összefüggés fordítva nem áll fenn, akkor y keményebb, mint x, s az ásványok keménység szerinti sorrendjében x után következik; ha y nem keményebb, mint x s x sem keményebb, mint y, akkor a két ásvány ugyanazt a helyet foglalja el a kvázi-lineáris sorrendben. Az előbbi példa két fontos, elemi összefüggésre hívja fel a figyelmet: 1. az egyedi esetek rendszerezése során felhasznált „diagnosztikus" kritériumok a vizsgált objektumokat itt – a szigorú értelemben vett klasszifikációs rendszerekkel ellentétben – nem bizonyos osztályok elemeiként, hanem egy kvázi-line-

áris sorrendben elfoglalt helyzetük szerint jellemzik; 2. a szóban forgó kritériumok objektivitását és viszonylagos pontosságát kvantitatív mérés nélkül is biztosíthatjuk.[20]

Korábban már említettük, hogy az újabb tipológiai rendszerekben a szigorú értelemben vett klasszifikációs eljárásokat egyre inkább rendezési eljárások váltják fel (még akkor is, ha néhányan változatlanul ragaszkodnak a klasszifikáció terminológiájához, s ezt úgy egészítik ki, hogy metaforikus értelemben határesetekről, kevert típusokról, átmeneti formákról stb. beszélnek). A rendezési fogalmak és módszerek előtérbe kerülését nem csupán Kretschmer rendszere szemlélteti, hanem – hogy csupán néhány példát említsünk – C. G. Jung extrovertált és introvertált alkatokkal kapcsolatos megkülönböztetése, E. R. Jaensch tipológiája,[21] valamint Sheldon – Stevens-szel és másokkal közösen megalkotott – rendszere is. Az utoljára említett szerzők azonban már tisztában vannak azzal, hogy elméletük alapfogalmai rendezési fogalmak, s megpróbálnak eleget tenni az elmélet által meghatározott diagnosztikus kritériumok objektivitására vonatkozó követelménynek is. (A kritériumok objektivitása esetében az objektivitás kifejezés fentiekben vizsgált jelentéséről van szó.)

Mivel a tipológiai rendszerek minden típusa legalább egy kvázi-lineáris rendezést képvisel, ezért a szóban forgó rendszerekben az individuumokat rendszerint több tengely mentén rendezhetjük el. Ez azonban azt jelenti, hogy a klasszifikációs sémákat „többdimenziós" vonatkozási „terekkel" helyettesítjük.

A rendelkezésnek számtalan előnye van az egyszerű klasszifikációval szemben. Közelebbről: rendezés esetén finomabb megkülönböztetéseket tehetünk, mint klasszifikáció esetén; sőt a rendezés kvantitatív formát is ölthet, vagyis: az egyes dimenziókat kvantitatív jellemzők segítségével is reprezentálhatjuk. A kvantitatív fogalmak pedig nem csupán olyan megkülönböztetéseket tesznek lehetővé, amelyek sokkal pontosabbak és árnyaltabbak, mint a klasszifikáció és a nem-kvantitatív rendezés során kapott különbségek, hanem módot nyújtanak a kvantitatív matematika roppant teljesítőképes eszközeinek a felhasználására is: a törvényeket és elméleteket többváltozós függvények segítségével fejezhetjük ki, amelyekből aztán – bizonyos matematikai technikák révén – prediktív célokat szolgáló következtetéseket vonhatunk le.

Az itt és az előző szakaszban kifejtett meggondolások alapján azt várjuk, hogy a mentális zavarok tanulmányozása során használt taxonomikus fogalmak fejlődését a következő két irányzat jellemzi majd: egyrészt a megfigyelhető jellemzők segítségével definiált rendszerek mellett egyre inkább előtérbe kerülnek az elméleti megfontolásokon nyugvó rendszerek; másrészt pedig a klasszifikációs fogalmakat és eljárásokat fokozatosan – kvantitatív és nem-kvantitatív jellegű – rendezési fogalmak és eljárások váltják fel.

JEGYZETEK

[1] Dolgozatomban annak az előadásnak a tartalmát foglaltam össze, amelyet a „Mentális zavarok empirikus vizsgálata" c. munkaértekezleten tartottam. A szóban forgó konferenciát – az Amerikai Pszichopatológiai Társaság égisze alatt – 1959 februárjában, New Yorkban rendezték. Az előadásomat követő vita tanulságait felhasználva, némileg megváltoztattam az eredeti szöveget. A konferencián elhangzott előadások szövege megtalálható a Zubin (1961) szerkesztette kötetben, amely a vita jegyzőkönyvét is tartalmazza. Az egyes előadásokra a szerzők nevének feltüntetésével fogok hivatkozni.

[2] A „taxonómia" kifejezést gyakran a „klasszifikáció" szinonimájaként használják; az én álláspontom szerint azonban a „taxonómia" és „taxonomikus" szavak elsősorban a klasszifikációs eljárások és rendszerek *elméletére* vonatkoznak. A szóban forgó fogalmi megkülönböztetés teljesebb leírását nyújtja Gregg (1954) munkájának előszava, ahol a szerző a „tulajdonképpeni taxonómiát" a „metodológiai jellegű taxonómiával" állítja szembe.

[3] Ezt a kifejező terminust Northrop (1947) munkájából kölcsönöztem. Lásd különösen a 3. és 4. fejezetet, ahol Northrop különbséget tesz a kutatás „természettörténeti stádiuma" és „deduktív-elméleti" stádiuma között.

[4] Vö. pl. Bridgman, 28. o.

[5] A szóban forgó kérdések részletesebb vizsgálatát illetően lásd Hempel (1958).

[6] Lásd Sheldon és Tucker (1940), 37. o. Egy részletes testalkat-tipológia megalkotásához több testfelület-átmérő meghatározására és így annak a „műveletnek" az elvégzésére van szükség, amit a megfelelő mérőeszközök alkalmazása jelent. Vö. i. m. 3. fejezet.

[7] Vö. Ellis (1956).

[8] A szóban forgó előadás, a későbbiekben idézendőkkel együtt, megtalálható a Zubin (1961) szerkesztette kötetben.

[9] Lásd Lazarsfeld és Barton (1951), különösen 166–167. o.

[10] Sheldon és Stevens (1942), 426. o.

[11] Lásd Hanson (1958), 1. fej., ahol a szerző igen tanulságosan elemzi azt a kérdést, hogy a tudományos megfigyelés és a látás mennyiben tekinthető „elmélethez kötött" vállalkozásnak.

[12] Jevons (1877), 675. o. Lásd még a könyv 30. fejezetét is, ahol Jevons általánosságban – és igen alaposan – vizsgálja meg a szóban forgó kérdést.

[13] Simpson (1945), 13. o. Ugyanezt a kérdést fejti ki – nagyon világosan – Simpson, Pittendrigh és Tiffany (1957) könyvének 19. fejezete is. A fejezet „A klasszifikáció elvei" címet viseli. A biológiai taxonómia klasszifikációs fogalmainak szisztematikus jelentőségét illetően lásd Huxley és Gilmour tanulmányait Huxley (1940) munkájában.

[14] Lásd Kretschmer (1925)

[15] Lásd Sheldon és Stevens (1942), 2. fejezet.

[16] Lásd Sheldon és Tucker (1940), különösen 7. fejezet, valamint Sheldon és Stevens (1942), 7. fejezet.

[17] Az adott példát és egyéb példákat illetően lásd Simpson, Pittendrigh és Tiffany (1957), 19. fejezet.

[18] A szóban forgó fontosabb követelmények teljesebb kifejtését és bizonyos következmények kritikai elemzését illetően lásd Hempel (1952), (1958).

[19] Kretschmer (1925), 94. o.

[20] A rendezési eljárások részletesebb elemzését illetően lásd Hempel és Oppenheim (1936) munkáját. A szerzők kitérnek a rendezési eljárások és a tipológiai elméletek közt fennálló kapcsolatok vizsgálatára is. A klasszifikáció, a rendezés és a mérés logikájának rövid áttekintése megtalálható Hempel (1952) munkájának III. részében.

[21] Lásd például Jung (1921), Jaensch (1933).

IRODALOM

American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual: Mental Disorders*, Washington, D. C., 1952

Bridgman, P. W., The Logic of Modern Physics, New York, Macmillan, 1927

Ellis, Albert, „An Operational Reformulation of Some of the Basic Principles of Psychoanalysis", megj.: *Feigl, H. és Scriven, M. (szerk.)*, Minnesota Studies in the Philosophy of Science, I. k., Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956, 131–154. o.

Gregg, John R., The Language of Taxonomy, New York, Columbia University Press, 1954

Hanson, N. R., Patterns of Discovery, London, Cambridge University Press, 1958

Hempel, Carl G., Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science, Chicago, University of Chicago Press, 1952

Hempel, Carl G., „The Theoretician's Dilemma", megj.: *Feigl, H., Scriven, M. és Maxwell, G.* (szerk.), Minnesota Studies in the Philosophy of Science, II., k., Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958, 37–98. o. (újranyomva az *Aspects of Scientific Explanation* c. kötetben)

Hempel, Carl G. és Oppenheim, P., Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik, Leiden, Sitjhoff, 1936

Huxley, J., The New Systematics, Oxford, Clarendon Press, 1940

Jaensch, E. R., Die Eidetik und die typologische Forschungsmethode, Leipzig, Quelle und Meyer, 1933

Jevons, W. S., The Principles of Science, 2. kiad., 1877; újranyomva: New York, Dover Publications, 1958 (Ernest Nagel előszavával).

Jung, C. G., Psychologische Typen, Zürich, Rascher, 1921 *Kretschmer, E.*, Physique Character; a német kiadás alapján angolra fordította: W. J. H. Sprott; New York, Harcourt, Brace and Co., 1925

Lazarsfeld, P. és Barton, A. H., „Qualitative Measurement in the Social Sciences; Classification, Typologies, and Indices"; megj.: *Termer, D és Lasswell, H.* (szerk.), The Policy Sciences, Stanford: Stanford Univ. Press, 1951, 155–192. o.

Northrop, F. S. C., The Logic of the Sciences and the Humanities, New York, Macmillan, 1947

Sheldon, W. H. és Stevens, S. S., The Varieties of Temperament, New York, Harper & Brothers, 1942

Sheldon, W. H. és Tucker W. B., The Varieties of Human Physique, New York, Harper & Brothers, 1940

Simpson, George G., The Principles of Classification and a Classification of Mammals,, Bulletin of the American Museum of Natural History, 45. k., New York, 1945

Simpson, George G., Pittendrigh, C. S. és Tiffany, L. H., Life: An Introduction to Biology, New York, Harcourt, Brace and Co., 1957

Zubin, J. (szerk.), Field Studies in the Mental Disorders, New York, Grune and Stratton, 1961

KORNAI JÁNOS: A HIÁNY

Kornai János új könyve korszakalkotó mű nemcsak a közgazdaságtanban, hanem – remélhetőleg – egész társadalmi közgondolkodásunkban. Már a megjelenését követő széles körű érdeklődés is tükrözi, olyan alapvető elméleti munkával van dolgunk, amely szemléletváltásra ösztönzi a különböző társadalomtudományok művelőit is.

Kornai leíró, magyarázó elméleti modell kidolgozására vállalkozik a „klasszikus" kelet-európai szocializmusok gazdasági rendszerére vonatkozóan, utalva a '68-as magyar reform hatásaira is. Az olvasó – ha lehet – többet kap a könyv bevezetőjében tett ígéreteknél. A szerző olvasmányos stílusban, példás logikával vezet végig gondolatmenetén, amelyben egyúttal szintetizálja a kapitalista és a szocialista gazdaságtannal foglalkozó irányzatok számos eredményét is. A gazdasági mechanizmus leírt modelljében rendszert alkotnak azok az elemzések, részeredmények, amelyeket a szocializmus gazdaságát vizsgáló közgazdászok az elmélet különböző területein felhalmoztak. Ez a modell egyben az első sikerült „megoldás" a kelet-európai országok gazdasági működésének magyarázatára. A könyv egyik fő érdeme, hogy nemcsak a szigorúan vett gazdasági mozzanatok megfigyelésére épít, hanem bevonja az elemzésbe az ezekhez kapcsolódó társadalmi, szociológiai, pszichológiai vonatkozású tényezőket is. Így válik a mű egyben interdiszciplináris kísérletté világunk leírására.

A gazdaságban mutatkozó hiány – melyet mind a gazdálkodók, mind a lakosság folyamatosan érzékelnek – elemzése, az a fonál, melyre a szerző felfűzi mondanivalóját.

A termelés inputjaiban fellépő hiány következtében keletkező szűk keresztmetszetek behatárolják a termelés lehetséges volumenét. A szűk keresztmetszet pillanatnyilag kihasználatlan erőforrások (slack) jelentkezéséhez vezet. A gazdaságban mutatkozó hiány szükségszerűen együtt jár más termékekből keletkező slackkel.

A vállalat gazdálkodásában alapvető szerepet játszik az a tény, vajon a vállalat bevételei, pénzügyi forrásai határt szabnak-e tevékenységének. A költségvetési korlát puha, ha a vállalatot nem fenyegeti csőd, nem kell kockázattal számolnia, mert jövedelmeinek fogytával számíthat az állam kisegítő beavatkozására. Ebben az esetben termelését nem anyagi lehetőségei, hanem az elérhető erőforrások korlátozzák. (Kemény költségvetési korlát esetében a vállalat tevékenységét a termékek eladhatóságának mértékéig terjesztheti ki. Ezt nevezi a szerző keresletkorlátos gazdaságnak.)

Az erőforrás-korlátos gazdaságban a termelés pillanatnyi alkalmazkodását a hiány kényszeríti ki. A hiányzó inputot – akár jobb, akár rosszabb minőségű erőforrással – helyettesíteni kell, ha arra a termelő nem akar, vagy nem tud hosszabb ideig várakozni. A hiány által kiváltott kényszerhelyettesítés következtében a hiány az egyik termék piacáról áthullámzik a másikra. A hiány hiányt szül.

Puha költségvetési korlát mellett a vállalat költségeit képes áthárítani vevőire vagy az államra, így közömbös költségeivel szemben. Az erőforrások piacán jelentkező hiány és a kényszerhelyettesítés lehetősége következtében a vállalatok minden input iránt keresletet támasztanak, a kereslet majdnem kielégíthetetlen. A hiány öngerjesztő folyamatot indít el és intenzitása a rendszer tűrési határaitól függ. Kialakul a hiány, a mozgósítható slack és a súrlódás normál állapota, amelyhez a gazdaság szabályozása mindig visszatéríti a kimozduló rendszert.

Az árral szembeni közömbösség és a majdnem kielégíthetetlen kereslet következtében a piac aszimmetrikussá válik, a vállalat mint vevő alkalmazkodik, mint eladó: diktál. Az eladók piacán a vállalatok adásvételeiben a várakozás, a sorbanállás és a súrlódás következtében az árnál jelentősebb szerepet

játszanak a személyes emberi kapcsolatok (kölcsönös szolgálatok, ajándékozás), a két szerepkör között olyan állandó társadalmi viszony alakul ki, melyben a felek nem egyenrangú pozícióba kerülnek.

A jövedelmezőség háttérbe szorul a vállalatvezető tevékenységének motivációjában is. A vezető azonosul feladatával, személyes érdekeiből következően igyekszik megfelelni az őt kinevező, hierarchikusan felette álló intézmények elvárásainak és a termelés folytonossága mellett a vállalat expanziójára törekszik. A vállalattal együtt nő presztízse és az állami támogatás mértéke.

Az expanzió belső kényszere önmagában is elégséges feltétel a hiánygazdaság kialakulásához. Belátható, hogyan válik az anyaghiány következtében kialakuló mennyiségi hajsza, halmozási tendencia a hiányt erősíti, öngerjesztő folyamattá a vállalat rövid távú alkalmazkodásában. A termelés hierarchikus intézményi hátterének, a vállalati expanziós törekvéseknek az együttes elemzése bemutatja, hogyan alakul ki hasonló öngerjesztő folyamat a beruházások piacán is a vállalat hosszú távú alkalmazkodásában.

A hiány és a vállalat kibocsátásai iránt mutatkozó majdnem kielégíthetetlen kereslet, valamint a kockázat hiánya, a hitel és a finanszírozás puha feltételei csillapíthatatlan beruházási éhséget keltenek. A beruházás „ajándék" a vállalatnak, a közösből szerzett „juttatás", mivel a beruházás megtérülése vagy a kudarc lehetősége nem játszik szerepet a startengedély megszerzésében. A beruházási döntésmechanizmusban az erőviszonyoknak, a hatalmi pozícióknak, a már korábban kialakult elosztási arányoknak van döntő szerepe. A beruházás igénylése és engedélyezése hierarchikus döntési szinteken fut át, amelyben minden közbeeső szint lefelé allokátorként, fölfelé igénylőként viselkedik. A szerepek kettőssége következtében nehezen sikerül ellenállni az alulról jövő nyomásnak. A többnyire feszített beruházási terv végrehajtásakor a beruházások bepréselődnek a tényleges fizikai korlátok közé. A beruházási piac túlfeszítettségét követő „visszafogás" a beruházási tevékenység ciklikussága irányába hat.

A könyv első része bemutatja azt a mechanizmust, melynek következtében a hiány hiányt gerjeszt a vállalat pillanatnyi, rövid és hosszú távú alkalmazkodásában egyaránt. Az erőforrásokkal szemben a hiány és a puha költségvetési korlát következtében kialakuló szívás az ár és pénz szerepének háttérbeszorulásához vezet, megnövelve a személyes kapcsolatok, informális hálózatok, kölcsönösségi ajándék- és presztízsrendszer szerepét. A gazdasági folyamatokban ennek következtében elenyésző szerep jut a hatékonysági tényezőnek, annál jelentősebb a szubjektív elemeknek, a jövedelmezőséggel laza kapcsolatban levő érdekviszonyoknak.

A vállalatok majdnem kielégíthetetlen kereslete a munkaerő piacán a teljes munkaerő-tartalék felszívásához, majd munkaerőhiány kialakulásához vezet. A teljes foglalkoztatottság az erőforrás-korlátos gazdaság természetes következménye, melynek szükségszerű velejárója a kapun belüli munkanélküliség, a munkaerő slack.

A szerző külön tárgyalja az ártól független összefüggések hatását, majd a könyv második részében elemzi a gazdasági egységek (vállalatok, közület, háztartás) alkalmazkodását az árak jelenlétében. A mű átfogóan ábrázolja a szívásos mechanizmus hatását a gazdaság különböző szféráiban.

A vállalat belső motivációi, a rendszerbe „beépített" automatizmusok, mind az árak, mind a bérek inflatorikus felhajtása irányába hatnak. A hiány és a puha költségvetési korlát következtében az eladó áremelési törekvéseire a vevő árelfogadóként reagál. A háztartásokat viszont érzékenyen érinti az árszínvonal és a relatív árak változása, azok költségvetési korlátja kemény. A hiány objektív körülményei a fogyasztási szférában is állandóan újraszülik azt a társadalmi viszonyt, emberi kapcsolatot, amelyben a vevő kiszolgáltatott. A fogyasztói árszínvonal emelése a súrlódás csökkenése irányába hathat, nem képes azonban megszüntetni a hiány újratermelődését.

Az 1968-as reform eredményeként keményedett a költségvetési korlát, nagyobb szerepet kapott a jövedelmezőség, de a nyereségérdekeltség erősítette az árfelhajtó tendenciát, a súrlódás csökkenése mellett a hiány reprodukciós mechanizmusa változatlan maradt.

Az erőforrás-korlátos gazdaság szívásos modellje a hiány alapvető, öngerjesztő mechanizmusát mutatja be. A krónikus hiány fő magyarázata az intézményi adottságokban, s az általuk kialakított magatartásformákban keresendő, melyek szorosan összefüggnek a vállalatok és az állam paternalista viszonya következtében felpuhult költségvetési korláttal.

A leírt rendszer konzisztenciájából fakadóan a kedvező és káros jelenségek egymástól elválaszthatatlanul jelentkeznek. Az erőforrás-korlátos gazdaság szükségszerű jellemzője a beruházási éhségből fakadó gyors növekedés és a munkaerő szívásából következő teljes foglalkoztatottság, de ez együtt jár a

beruházások feszítettségével és a munkaerőhiánnyal. A szocialista gazdaságok történetében a gazdaságpolitika elveiből csak azok valósulhattak meg maradéktalanul, amelyek nem álltak ellentétben a rendszer immanens összefüggéseivel.

A szerző felhívja a figyelmet, hogy amennyiben ragaszkodunk a rendszer pozitívumaihoz, úgy vállalnunk kell a negatív vonásokat is. A fennálló intézményi adottságok, magatartási szabályosságok mellett a tudatos cselekvés egyetlen lehetősége a kedvező tendenciák erősítése és a kedvezőtlenek tompítása, mint ahogy ez például az árak és bérek viszonylagos stabilizálásában eddig eredményre is vezetett. Ugyanakkor ezek az „adottságok" nem örök érvényűek, megváltoztatásukkal a társadalmi cselekvés lehetőségei kiterjeszthetők.

Az elmélet kidolgozásával Kornai János lehetőséget teremtett arra, hogy a gazdaságpolitika a mechanizmus lényegének ismeretében felülvizsgálja gyakorlatát és meghatározza a cselekvés irányait.

Kornai János munkája azonban nemcsak a gazdasági szakemberek számára jelölhet ki új utakat, hanem új kérdéseket vethet fel a szociológusoknak is.

A „hiánymechanizmus" megértésében alapvető szerepet kaptak olyan jelenségek, melyeket eddig „nem-gazdaságiként" kezeltünk. A paternalizmussal átszőtt intézményi struktúra, az ebből következő magatartási szabályosságok vizsgálata tette lehetővé, hogy a gazdálkodó személyek viselkedését az adott környezetben ésszerűnek, érdekeikkel összefüggőnek találjuk. Számos jelenséget, mint a korrupciót, „uram-bátyámkodást", csúszópénzt, konformitást vagy a kontraszelekciót stb. hajlamosak vagyunk szubjektív tényezőkkel, történelmi hagyományokkal, „néplélekkel" magyarázni, holott ezek az érdekviszonyok függvényei.

Az erőforrás-korlátos gazdaságban a termelői elkötelezettség viszonyai között az aktorok cselekvésének ésszerűsége csak egy sor olyan tényező elemzésével mutatkozhatott meg, mint a vevők és eladók attitűdje, illetve motivációi, a sürlódás, a sorbanállás, a várakozás, a „hang" szerepe a tűrési határok felismerésében, feszültségek érzékelése a légkör és a társadalmi közérzet változásában stb.

A szerző gyakran – épp e tényezők vonatkozásában – felhívja a figyelmet egyes összefüggések hipotetikus jellegére, mintegy felszólítja a társtudományokat az igazolásban, bizonyításban való részvételre. Számos felhasznált ismeret kollektív tudatunk terméke, a jelzésszerűen megjelenő szociológiai kérdések kibontása, empirikus igazolása és egybevetése a szaktudomány eddigi eredményeivel a szociológusok feladata lenne.

Kornai modellje elemzése során bizonyította, hogy míg a gazdaságpolitika által szorgalmazott jelenségek egy része a leírt mechanizmus lényegéből következik, addig mások az adminisztratív irányítás következetességének függvényei. A hierarchikus személyes függőségi viszonyok és bürokratikus intézményi adottságok között születő döntéseket befolyásoló viselkedési szabályosságok és motivációk további elemzése hozzájárulhat a gazdaságpolitika szabadságfokának pontosabb beméréséhez.

A beruházási piac feszítettségének és a beruházások ciklikusságának magyarázatához jelentős segítséget nyújtott a beruházási döntéshozók igénylő és allokátor kettős szerepének felismerése. A hierarchikus szintek vezetői a bér kérdésében is hasonló kettősségre kényszerülnek. Mint munkaadók, egy adott béralapot kell elosztaniuk, a felettes szervekkel pedig „szakszervezeti funkcionáriusként" tárgyalnak a magasabb bér kiharcolása érdekében. Ez a skizofrén állapot a beruházások esetében erősebben, a bérek esetében gyengébben az alulról jövő nyomás érvényesüléséhez vezetett. A szerepek kettőssége azonban nem csupán e két területén érvényesül. Az alsó szintű vezetőkkel foglalkozó szociológiai vizsgálatok is rámutattak a brigád-, illetve művezetők „köztes" helyzetére az érdekérvényesítési folyamatban. Minden hierarchikus szint felfelé mint egy részérdek képviselője, lefelé mint a további részérdekhez viszonyított „közérdek" érvényesítője lép színre. A szerepek kettőssége tehát majdnem minden kérdésben érvényesül, jelentősége azonban eltérő lehet az egyes problémák, vezetői típusok, intézményi, hatalmi szituációk, hierachikus szintek stb. vonatkozásában.

A különböző döntési szituációk empirikus feltárása és tipizálása gazdagítaná a képet azokról a szervezeti alá-fölérendeltségi, illetve személyi függőségi viszonyokról, amelyek fenntartják a puha költségvetési korlátot és a hatékonysági tényező hiányában a nem ár jellegű tényezők érvényesülését erősítik.

Az erőforrás-korlátos gazdaságban a munkaerőpiac is az eladók piaca, ahol az eladó diktál, az „adásvétel" terheit a vevő viseli. A modell általánosítási szintjén ez azt jelenti, hogy a munkaadóra hárulnak a keresés, sorbanállás, várakozás, kényszerhelyettesítés terhei. Az aszimmetrikus munkaerő piacon azonban a kiszolgáltatottság iránya messze nem olyan egyértelmű, mint a többi erőforrás

esetében. A munkavállaló szabadságát elsősorban a szívás következtében megnövekedett munkahelyváltoztatási lehetőség jelenti, ez azonban egyrészt számára is áldozatot jelent, másrészt esélyeit nagymértékben befolyásolják a regionális, szakmai, életkori stb. adottságok. A munkahelyen belül a „diktálás" lehetősége vagy a kiszolgáltatottság mértéke az erőviszonyok függvénye, amely mind a munkások, mind a diplomások különböző rétegei, csoportjai számára rendkívül eltérő körülményeket teremtenek az érdekérvényesítési folyamatban való részvételre. A munkaerő mobilitását befolyásoló tényezők, valamint a munkahelyi szituáció differenciált elemzése pontosíthatja a modellben oly tisztának tűnő képet a munkaerőpiac aszimmetriájáról.

A szívásos gazdaságban a hatékonysági tényező hiánya, illetve kis szerepe és a korlátlan értékesítési lehetőségek következtében a gazdaságból mind mikro- és makroszinten, mind rövid és hosszú távon hiányzik a technikai fejlesztésre ösztönző tényező. Az innovációs vizsgálatoknak az egyedi műszaki fejlesztésekkel vagy a társadalmi-gazdasági adaptációs készséggel kapcsolatos eredményeit a fenti megállapítás a gazdasági mechanizmus és a gazdálkodók motivációi oldaláról támasztja alá. Az iparnak a tudományos, illetve műszaki fejlesztési eredmények befogadásával szembeni közömbössége, ellenállása visszahat a tudományos szféra tevékenységére és intézményi struktúrájára. A gazdaságpolitika szintjén annyira óhajtott technikai haladás és termelékenységnövelés lehetőségeit, illetve korlátait tárhatják fel a két szféra kapcsolatát feszegető további kutatások.

Kornai János elmélete a hiányjelenséget mint gazdasági összefüggések következményét elemzi, gazdasági hatásainak kutatására koncentrál. A hiánymechanizmus azonban társadalmi jelenség is, s e vonatkozásait a szociológiának kell feltárnia.

A hiány és következményei strukturált társadalmunkban a különböző szociális helyzetben levő, különböző érdekérvényesítési lehetőséggel bíró rétegeket eltérő módon érintik életmódjukban, mobilitási lehetőségeikben, anyagi és erkölcsi viszonyaikban egyaránt. Ebből következően a következő kérdések vizsgálata lehet fontos a szociológia számára.

– Ha léteznek, melyek a hiány rétegspecifikus társadalmi kihatásai? E hatások a különböző társadalmi rétegek életmódjára nézve inkább „egyenlősítő" vagy inkább „differenciáló" hatással járnak-e?

– Eltérő hatalmi, pozicionális lehetőségeik birtokában az egyes rétegek milyen módon képesek védekezni a hiány őket ért hatásai ellen, esetleg milyen módon képesek a maguk javára fordítani a hiányszituációt?

– Melyek egy egalizáló szociálpolitikai lehetőségei a hiánygazdaságban? Milyen esetekben kell azzal számolnia, hogy az egyenlősítő intézkedések hatását semlegesíti, vagy visszájára fordítja a hiányt?

A könyvben a gazdasági elmélet kifejtése során a társadalomelmélet irányába mutató általánosabb kérdések is felmerülnek.

A puha költségvetési korláttal szoros összefüggésbe hozott paternalizmus jelenségének alapvető hatása van egész társadalmi életünkre. A „központ" és az alárendelt egységek kapcsolatában a felelősség áthárithatósága és a kockázatmentesség következtében a hierarchia stabilitása felülről és alulról egyaránt biztosított; a központ „uralmi" törekvéseit nemcsak elfogadják, de igénylik is az alsóbb szintek. A tönk szélére jutás nem fenyegeti az egyes egységeket, a rendszer egésze azonban veszélyesebb helyzetben van. Az informális hálózatokkal szorosan átszőtt, egymást fenntartó intézményekben a döntések „diszfunkcionálissá" válthatnak a „hálózat" működése, erősítése következtében. Átfogó elemzést igényelnének a paternalizmus rendszeréből fakadó társadalmi mechanizmusok, valamint az a kérdés, hogy a politika szintjén megfogalmazott normatív elvárások miként ütköznek az érdekviszonyokba, részben éppen a paternalizmus következtében (pl. egyenlőség-nivellálás – hatékonyság-differenciálás stb.).

A gazdálkodók, illetve vevők kényszerhelyettesítését a hiány, a választás hiánya váltja ki. A választás kérdésének mint szociológiai problémának a vizsgálata szélesebb körben feltárhatná, hogy az alternatívák hiánya miként vezet „kényszerválasztásokhoz" nemcsak a gazdasági életben, de a társadalom más területein is. A keresés, várakozás, sorbanállás egy általánosabb jelenség megnyilvánulásaként is felfogható, s így igen érdekes lenne azoknak az attitűdöknek és alkalmazkodási magatartásoknak a leírása és tipizálása, melyek ezek során kialakulnak. A döntési mechanizmusok vagy az egyéni sorsok kényszerpályáinak vizsgálatában termékeny lehet a választási lehetőségek hiányának elemzése.

A társadalmi mechanizmusok elemzése elvezethet a társadalmi jelenségek „normál állapotának" feltárásához, és ennek során azokhoz a szabályozási folyamatokhoz, melyek ennek fennállását biztosít-

ják. „A hiány" példájához hasonlóan a szociológia számára is igen gyümölcsöző lenne a normál állapot, mint egyensúlyi helyzet, a normalitás, mint normatív elvárás és ezek tükrében a deviancia, mint az átlagostól eltérő vizsgálata.

Az átfogó közgazdasági elmélet megalkotása mellett Kornai János munkájának jelentőségét növelik mindazok a felvetődő kérdések, továbbgondolásra érdemes meglátások, amelyek előrevetítik egy, a társadalomtudományok közös munkálkodása nyomán kibontakozó átfogó társadalomelmélet lehetőségét.

Balázs Katalin

TERMELÉSI VISZONYOK, GAZDASÁGI INTÉZMÉNYEK ÉS A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT JELLEGE

Ritka szellemi élmény és kivételes történelmi pillanat, amikor ugyanabban az időben tarthatjuk kezünkben a szocialista tervgazdaság történelmileg megvalósult formájának nagy elméleti szintézisét, és vizsgálhatjuk a valóságban azt a folyamatot, hogy miképpen tesz kísérletet gyakorlatunk azoknak az ellentmondásoknak a megoldására, amelyeket Kornai János A hiány c. könyvében bemutat. Gunnar Myrdal megállapítása szerint „A közgazdaságtudomány fejlődése ritkán vagy talán sohasem nyitott utat, új távlatokat a saját erejéből. Munkánk folytonos újraorientálásához rendszerint a politika területéről érkezik az ösztönzés"[1] – természetesen nem a megrendelés, hanem a leírásra és magyarázatra szoruló problémák keletkezésének és formálódásának értelmében. A könyv tartalma messze túlnő a címválasztásból feltételezhetőnél: a szerző a hiányjelenségek magyarázatakor a *létező szocialista árutermelés alaptörvényszerűségeinek forrásvidékéhez* viszi el a figyelmes olvasót. Ez az elméleti szintézis pedig csak azáltal keletkezhetett, mivel a szerző szinte minden munkája mögött empirikus problémák leíró-magyarázó elemzése állt, a gazdaság tényleges működésének bemutatása alapján jutott el gazdasági rendszerünk belső ellentmondásainak egyre átfogóbb elemzéséhez.

A munkák, mint a koncetrikus körök épülnek egymásra. Ebből adódik e szintézis keletkezésének másik oka: munkái így egyetlen feszes ívet képeznek. „. . . sokan, ha látnak is egyet s mást ezekből a hibákból, nem látják e l é g m é l y e n, nem értik világosan az összefüggéseket a negatív jelenségek egész rendszere között; nem ismerték fel eléggé a bajok gyökereit"[2] – fejezi be gondolatait a szerző még 1956-ban A gazdasági vezetés túlzott központosítása c. könyvében. E mondat azonban Kornai eddigi életpályájához is megértési kulcs: A hiány c. könyvének megírásáig Kornai is egyre mélyebbre hatol, és mai problémáink megértéséhez nemcsak A hiány c. könyve képez döntő viszonyítási pontot. A megoldások zsákutcáitól is megvéd, ha a gondolati ív belső szakaszait és azáltal fejlődését pontosan megismerjük. Természetesen ezt egy rövid elemzés keretében nem tehetem meg, de gondolatrendszere néhány döntő fontosságú kikristályosodási pontjára utalni szükséges.

Az 1956-ban megírt A gazdasági vezetés túlzott központosítása c. munkájában a folyó termelés – azaz a pillanatnyi és a rövid távú alkalmazkodás – szintjén mutatja be a hiányjelenségeket. Kiindulópontja Marxnak a Tőke II. kötetében tett megállapítása, amely szerint az *újratermelés tőkés formájának kiküszöbölése után* is szükséges az állandó viszonylagos túltermelés. A kapacitások üzembe helyezése és a megtérülési idejük időbeli különbségeiből adódóan „a termelési eszközök össztermelésének tehát az egyik évben növekednie, a másikban csökkennie kellene. Ezen csak állandó viszonylagos túltermeléssel lehet segíteni. Egyrészt bizonyos mennyiséggel több állandó tőkét kell termelni, mint amennyi közvetlenül szükséges, másrészt és főleg olyan készletet kell létesíteni nyersanyagból stb., amely meghaladja a közvetlen évi szükségletet (ez különösen a létfenntartási cikkekre érvényes). Az ilyenfajta túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom ellenőrzése alá vetette saját újratermelésének tárgyi eszközeit. A tőkés társadalmon belül azonban a túltermelés anarchikus elem."[3]

A túltermelésnek, vagyis a tartalékok képzésének szükségességét Marx ehelyütt még az egyszerű *újratermelés* feltételei között is kimutatja, mert még egyszerű újratermelést feltételezve is, amennyiben *állótőke* kapacitások igénybevétele mellett folyik a termelés, az állótőkék pótlásának időbeli különbségei (azaz a megtérülési idő eltérései) az újratermelés zavartalan ismétlődésében tartalékok jelenlétét feltételezi. Ez az összefüggés független attól, hogy Marx ehelyütt árutermelőként feltételezte-e a tőkés

formát követő újratermelést, vagy pedig az „egész társadalom egyenlő egyetlen gyár" viszonyaiból kiindulva jutott el e gondolata megfogalmazásáig. Ez ugyanis nem a relatív túltermelés szükségességét érinti, hanem csak azt, hogy a társadalom az *egész* újratermelési folyamatot mennyiben vetette tudatos ellenőrzés alá.

Ha pedig figyelembe vesszük Marx e megállapításához még azt, hogy az újratermelés tőkés formáját megszüntető szocialista gazdaság is árutermelő gazdaság, amelyben a javakat az *elkülönült gazdasági egységek értékesítésre* termelik, de ugyanakkor a javak cseréje az egységes állami tulajdon folytán *nem jár tulajdonosváltozással,* és e tulajdoni hátterű sajátos típusú árutermelés a *gazdasági növekedés céljainak* rendelődik alá, akkor a folyó termelésben kialakuló hiányjelenségek a növekedésnek a szocialista típusú árutermelés *alapspecifikumaival* való összekapcsolása felé tereli a problémát. Vagyis afelé, hogy *a folyó termelés síkján a rugalmas alkalmazkodást és a hatékonyság javulását akadályozó „mozgósítható slack" hiánya az intézményi feltételekből következő növekedési modell exogén tényezőktől független sajátossága.*

A viszonylagos túltermelés szükségességének kérdése Kornai e munkájában azonban még nem ebben az irányban halad. A hiányjelenségek magyarázatakor folyó termelés és felhalmozás, készletek és beruházás, a gazdasági egységek és a gazdaságirányítás viszonyának problémái úgy illeszkednek egymáshoz, amelyben *még nem e sajátos típusú árutermelés szabja meg alapvetően a központi célok irányát, hanem a gazdaságirányítás határozza meg a gazdasági egységek motivációját.*

A *döntő kérdést* azonban már első munkájában is határozottan megfogalmazza: „Számos cikk és előadás azonban e kérdés tárgyalásánál (ti. az egyéni és a társadalmi érdek közötti összhang biztosításánál – Sz. A.) elhanyagol egy nélkülözhetetlen összekötő láncszemet, amely az egyén és a társadalom között van: a vállalatot, a vállalati érdeket."[4]

Kornai egész munkásságának alapkérdését képezi a *vállalati érdek* problémája: életművét olyan folyamatként foghatjuk fel, amelynek szakaszait az jelöli ki, hogy a létező szocialista gazdaságok *alapsejtjeinek,* a gazdasági egységek *érdekirányultságának* kérdésében hogyan szabadul meg a szerző fokozatosan az *államfétistől,* hogyan jut el az állam misztériumától, a marxi felfogásban használt „korlátolt politikai értelemtől" megszabadult gazdasági analízisig.[5] Ezen óriási építmény így ebben az értelemben egyetlen gondolati erőfeszítés terméke: aprólékos részletelemzéseit is történelmi fejlődésünk alapkérdései vezetik. És, ahogy Marx Tőkéje nemcsak a kapitalista gazdaság működésének bemutatása, hanem egyben annak ábrázolása is, hogy e termelési mód a gazdaság újratermelésével együtt *hogyan termeli újra e termelés világának hamis tudatát.* A hiány c. mű alapján megérthetjük azt is, hogy termelési viszonyaink belső ellentmondásai *miért és miképpen* terelték hosszú ideig szükségszerűen gondolkodásunkat az adminisztráció fogyatékosságának, az államcélok hibáinak a központi szándékok erőltetésének magyarázó elvei felé ahelyett, hogy az állam szféráján kívül a *gazdaságban immanens módon megalapozott elemzésekben* oldottuk volna meg termelési viszonyaink „rejtélyét".

A „rejtély" megfejtéséig, A hiány c. könyve megírásáig, ezen alapkérdésre adott válaszaiban Kornainál is számos, a gazdaság működését döntően az *állami teloszokból* eredeztető, annak alárendelő mozzanat található: fokozatosan jut el Kornai a gazdaság *sui generis* elemzéséig.

A túlzott központosítás c. könyvében a vállalati érdeket az önállóságban határozta meg, amely megfelelő „ösztönzők" mellett (helyes termelői árrendszer, hitelpolitika stb.) megteremti a vállalatok – mindig is meglevő csak a központ által eltérített – nyereségérdekeltségét. Az Anti-Equilibriumban és az Erőltetett vagy harmonikus növekedésben is a gyors növekedést mindenáron erőltető gazdaságpolitika teremti meg a vállalatok rejtőzködő profitérdekeltségével szemben a növekedés mindenáron való hajszolását.

A hiány c. könyvében a gazdasági egységek *érdekirányultsága végképp* kilép az államfétis által fogva tartott tudat világából: a gazdasági egységek motivációja az *állam burkában,* de döntően *nem az állam által formált tartalommal* jelenik meg. A vállalati érdek tartalma az expanzió *belső* kényszere, amely független a gazdaságirányító szervek szándékától, magatartásától.

„Növekedni kell. Ez a szívás, a termelő szférában mutatkozó majdnem kielégíthetetlen kereslet létrehozásában társa a mennyiségi hajszának és a hozzá kapcsolódó halmozási tendenciának . . . Nem is egyenrangú társ; az expanzió belső kényszere még fontosabb, mert még erőteljesebb a hatása a rendszer működésére. Az expanzió belső kényszere magyarázza meg a beruházási éhséget, annak csillapíthatatlan újratermelődését."[6]

E döntő tétel megfogalmazásáig több nagy horderejű változás következett be a leíró-magyarázó elveiben:

1. A létező szocialista árutermelés elemzési kiindulópontját nem a gazdaságirányítás rendszere, a vállalatok és az állam közötti hierarchikus kapcsolatok képezik, hanem a *meghatározott társadalmi formával* rendelkező gazdasági egységek: a növekedésre törekvő vállalatok. (Kornai könyvében kihagyja a szövetkezeti szektor elemzését, vizsgálatát az állami tulajdonú vállalati szektorra korlátozza. Külön elemzést igényelne annak megállapítása, hogy tételei mennyire általános érvényűek és fogják át szocialista termelési viszonyaink egészét.)

2. *A gazdasági egységek meghatározott társadalmi formájából adódó érdekirányultságára épül a vállalatok és az állam, tehát a gazdaságirányítás mindenkori történeti rendszere.* E gondolatból pedig véleményem szerint levonhatjuk az alábbi következtetést. A Keynes utáni tőkés árutermelés és a létező szocialista árutermelés között éppen az az alapvető különbség, hogy a tőkés termelési mód e kifejlett szakaszában a gazdasági egységek profitérdekeltek, az állam pedig az összgazdaság növekedési érdekeltségét képviseli. A létező szocialista árutermelés első szakaszában – a szocialista eredeti tőkefelhalmozás funkcióitól nem elválaszthatóan – *mind a gazdasági egységek, mind az állam a növekedésben érdekelt.* Jelenlegi problémáink oka ebben található: hogyan képes az állam éppen ezen *érdekirányösszefonódottság* folytán a gazdaság belső egyensúlyát fenntartani?! És képes-e egyáltalán?!

3. Az expanziós törekvéseket a központ a feszített népgazdasági tervvel felerősítheti, de a gazdaságban lévő növekedési szándék a központi utasításoktól, ösztönzőktől függetlenül is létezik, mivel a felhalmozási expanzió a létező szocialista vállalat immanens tulajdonsága. Az 50-es években a központ csak azért tudott feszített tervet „erőltetni" a vállalatokra, mert törekvéseiben éppen hogy nem volt ellentétben a vállalatok érdekirányultságával. A központ csak azt erőltethette és erőltette, amit a vállalatok maguk is tettek volna. A gazdaság objektív törvényszerűsége és a politikai szándékok tartalma így éppenséggel nem ellentétes irányú volt, hanem paralel futó, egymásba akaszkodó.

Kornai János A hiány c. könyvében gazdaság és politika, vállalatok és gazdaságirányítás viszonyát *a feje tetejéről a talpára* állítja: a gazdaságirányítás sokkal inkább akkor ütközik a gazdaság objektív törvényszerűségeibe, amikor a vállalatok csillapíthatatlan expanziós törekvését kívánja megfékezni. Az állam adminisztrációs eszközei és ösztönzői lényegesen „hatásosabbak" voltak, amikor a nagyobb növekedést, a minél több beruházási processzus indítását kezdeményezték, hiszen akkor „csak" az volt a kérdéses, *ki áll* az amúgy is meglévő expanziós törekvések *élén.* Az 1968 utáni gazdasági fejlődés azt bizonyítja, hogy a gazdaságirányítás lényegesen tehetetlenebb, amikor az alulról *gerjesztett túlkeresletttel* szemben óhajt eszközöket formálni. Napjaink kérdése éppen az: képes-e *egyáltalán* az állam ilyen eszközöket találni úgy, hogy az ne járjon egyben a gazdasági növekedés leállásával. Tudja-e *egyáltalán* az állam pótolni a vállalatokból hiányzó visszatartóerőt a *bővített újratermelés feltételei* között?

Kornai munkájából a gazdasági törvények és a politikai célkitűzések összefüggéseiről eddigi hiedelmeinkkel ellentétes állítás látszik igazolódni: mai problémáink abból erednek, hogy éppen 1968 utáni célkitűzéseink illeszkednek ellentmondásosabban a gazdaság törvényszerűségeibe.

Myrdal korábban idézett megállapítása így világítja meg Kornai centrális gondolata formálódását. Az első munkája utáni gazdaságfejlődés tapasztalatai, de különösen az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése utáni fejlemények adtak ösztönzést munkája többszöri újraorientálásához, és nyitott utat, új távlatokat kutatásai, de egyben mindannyiunk további vizsgálatai számára: „Igazság szerint a kulcskérdés nem az, hogy milyen motívum g e r j e s z t i f e l a mennyiségi hajszát, a kielégíthetetlen vállalati keresletet, az expanzió belső kényszerét. A fő probléma: van-e olyan erő, amely e l l e n t é t e s irányban hat, amely ahhoz vezetne, hogy a termelés vezetői ö n k é n t v i s s z a f o g j á k input iránti keresletüket s expanziós törekvéseiket?"[7] Oly módon, hogy közben fokozzák outputjaikat, vagyis, hogy kínálati versenybe kezdjenek – tehetjük hozzá az idézethez.

Ennek az „igazi fő kérdésnek a megválaszolása" a könyv fő inspirátora, de egyben – egy találó könyvcímet kölcsönözve – napjaink a történelemben. E kérdés megválaszolásához Kornai átnyújtja nekünk az *extenzív pályára jellemző gazdasági növekedés egész hatásmechanizmusának elemzését, amelyben az extenzivitás* abból ered, hogy a *termelésnek nem korlátja a tőke.* Ezért e fogalomnak semmi köze sincsen a tőkés fejlődés ún. extenzív szakaszához: a tőkés árutermelés első szakaszában a tőkekorlátból eredően, vagyis amiatt, hogy a gazdasági egységek tőkeképzése profitjuk függvénye volt, a termelés bővítése az ún. extenzív periódusban is a gazdasági egységek közötti kínálati versenyen alapult.

Ezért a keresletkorlátos gazdaságok ún. extenzív periódusában is a termelés bővítése a termelékenység fokozásától függött. A tőkés árutermelésben a második, azaz az ún. intenzív szakaszt nem a termelékenység kérdéséhez, hanem sokkal inkább a tőkeigényesség problémájához kapcsolják. Az erőforráskorlátos gazdaságban a termelés bővítése, a kapacitások növelése nem ütközik a tőkekorlátba. Ezért képes a vállalat korlátlanul minden inputot magába szippantani. A gazdasági egységeket a munkaerővel való takarékosságra nem egy beépített gazdasági automatizmus kényszeríti, hanem pusztán csak az a tény, hogy az erőforrás kimerült, azaz elfogyott a termelésbe bevonható pótlólagos munkaerő. Ehhez a szakaszhoz érkezett el a magyar gazdaság az 1970-es évek elején, így ettől az időtől kezdve az 1978 után alkalmazott restrikciós – a növekedés visszafogásán alapuló – gazdaságpolitikáig ezért javultak a termelékenységi mutatóink. Mai problémáink többek között abból erednek, hogy a termelékenység javítása nem a vállalatok érdekéből következett be, hanem csak abból, hogy már nem találtak több, a termelésbe felszívható munkaerőt.

A túlkeresleti gazdaság újratermelésének leírásakor Kornai szinte minden problémát újrafogalmaz: a hiánygazdaság feltételei között működő *piac hatásmechanizmusainak* aprólékos bemutatása az elemzés minden pontján korábbi hibás elméleti beidegződésekkel, hiedelmekkel konfrontálódik. Már az Anti-Equilibriumban világossá teszi, hogy nem az a kérdés, hogy van-e piac vagy nincs, hanem az, hogy *milyen* a piac? Milyen az *áralakulás algoritmusa*? Az, hogy milyen a piac és a többi szabályozási alrendszer kapcsolata, relatív súlya a szabályozás egész rendszerében? Gondolatait a szociológia nyelvére átfordítva úgy fogalmazhatnánk, hogy nem a piac elvont fogalmából kell kiindulnunk, hanem azt kell megvizsgálnunk, hogy *mi teremti meg a piac keresleti és kínálati oldalát,* valamint azt is tisztáznunk kell, hogy *mire irányul a csere,* mert csak ebben az esetben állapíthatjuk meg az ún. piaci szabályozás jellegét.

Az erőforráskorlátos gazdaság, amelynek alapja az, hogy a költségvetési korlát nem effektív, saját sui generis racionalitással rendelkezik; a termelés célja a termékvolumen bővítése: nem a profitmaximalizáció, hanem a végtermék-maximalizáció, a használati értékek volumennövelése. Így, *bár a termelés értékesítésre történik, a termelés áruformája mégis a használati értékekre alapozódik oly módon, hogy a cserélő felek számára az elsajátított használati értékek volumene és nem értéke az igazán fontos.* Ha e feltétel összefonódik az *összgazdálkodás növekedésirányultságával,* akkor létrejön a túlkeresleti újratermeléshez kapcsolódó sajátos piac, az ún. *szívásos piaci helyzet.*

Marx a Grundrisse I. kötetében foglalkozik az ár és a pénz szerepével abban az esetben, amikor a csere a cserélők számára a használati értékek maximalizálására irányul. „Amennyiben p é n z közvetíti a cserét, az ármeghatározás mindkét oldalon fontossá lesz, de A számára csak annyiban, amennyiben a... h a s z n á l a t i é r t é k e t (ez esetben a free hand-ek használati értékéről van szó – Sz. A.) nem akarja túl drágán megfizetni; nem annyiban, hogy az é r t é k é v e l törődik."[8] Az effajta cserére termelési módtól függetlenül megállapíthatjuk; „az mit sem változtat a viszony lényegén, mivel az ármeghatározás továbbra is csak formai mozzanata marad a puszta használati értékek cseréjének".[9] Ami azonban már a termelési módtól függ: „Magát ezt a meghatározást azonban más viszonyok, az uralkodó termelési mód általános, ennek a különös csereaktusnak mintegy a háta mögött érvényesülő törvényei és önmeghatározása hozza létre."[10]

Az uralkodó termelési mód eddigi történelmi formájának sajátos általános törvényei pedig abból következnek, hogy *nemcsak a különös csereaktusok, az egyes gazdálkodó egységek csereviszonyai irányulnak a használati értékek volumenére, hanem az össztulajdonost képező állam célját is a használati értékek volumenének növelése, a szükségletek minél teljesebb körű kielégítése formálja.* (Természetesen a termelői és fogyasztói szükségletek aggregátumát tekintve.) Ezért állapítja meg Kornai: „... minden beruházás jogosultsága automatikusan igazolódik". Keresleti korlát híján ugyanis a beruházások alakulását nem a tőke és munka közötti helyettesíthetőség problémája alakítja, vagyis az *egy termékre* eső munkaidő (költség) csökkentése, hanem az *egy szükséglet* kielégítésére szükséges munkaidő csökkentése. A használati értékek maximalizálásának és a szükségletek minél teljesebb kielégítésének igénye így teremti meg a létező szocialista árutermelésben a *beruházás* és a *fogyasztás* közötti ellentmondást. Míg a tőkés profitgazdaság belső ellentmondása a *profit és a munkabér közötti ellentéten* nyugszik, addig e *sajátos típusú extenzív növekedésen alapuló szocialista árutermelés ezt az ellentétet a beruházás és a fogyasztás ellentétére* tereli. Ezzel magyarázható, hogy a belső egyensúly fenntartása *lényegesen nehezebb* a létező szocialista árutermelésben, mint a tőkés profitgazdaságokban. „A beruházási éhség, amely a műhelyfőnöktől a miniszterig, a gazdasági és állami élet minden

felelős vezetőjét áthatja, a beruházási célokra szeretne erőforrásokat kapni. A külkereskedelem és a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok irányítói export céljaira kívánnának minél többet elvonni az összes hazai termelésből, s ugyanakkor lehetőleg csökkenteni az import hozzájárulását. A makrotervezés már azt is nagy eredménynek tartja, ha sikerül az ilyen és hasonló igényekkel szemben „megvédenie" a reálfogyasztás növekedésének árufedezetét."[11]

A gazdasági egységek érdekirányultságának újrafogalmazásával Kornai János *egész társadalmunk érdekstruktúráját* korábbi elképzeléseinkhez képest radikálisan újraértékelte. Nemcsak a vállalatok és a gazdaságirányítás egyes láncszemein formálódik *másként* az érdekprobléma, ha a vállalatok profitérdekeltségével szemben növekedési érdekeltségükből indulunk ki, miként Kornai pl. az ágazati érdeknek a vállalati expanzióval való összefonódását az allokációs mechanizmust elemző fejtegetésében bemutatja. A beruházás és a fogyasztás közötti ellentét kimutatásával, valamint ezen termelési módunkra jellemző alapellentmondás *hordozóinak* újrafogalmazásával új megvilágításba kerül *a népgazdasági érdek, az össztársadalmi érdek problémája* is. Míg az alapjában Kantorovitson nyugvó, korábbi felfogások szerint az állam célját az egyensúlyi árak megszabása képezte, illetőleg *a népgazdasági érdek tartalma ökonómiailag az egyensúlyi ár kialakíthatóságán alapult,* addig Kornai nem walrasi egyensúlyi gazdaságában a népgazdasági érdektartalma teljesen más irányú: az egyensúlyi ár kialakítása lehetetlen, ezért a központok feladatát a belső egyensúly fenntartásával kapcsolatban nem is ez formálja. A beruházás versus fogyasztás (vagy egyéb fontos felhasználási cél) dilemmája teljes súllyal kizárólag a döntési hierarchia csúcsán jelenik meg. A legfelsőbb politikai vezetők, akik személy szerint nem felelősek külön valamelyik részszféráért, a Tervhivatal elnöke, valamint közvetlen apparátusuk valóban b e l s ő dilemmaként éli ezt a választást. Teljes mértékben át kell érezniük, hogy felelősség hárul rájuk a beruházásért i s, a fogyasztásért i s, az ország külkereskedelmi pozíciójáért i s, a honvédelemért i s. De mindenkiben – kivétel nélkül mindenkiben –, aki a csúcs alatt van, s valamilyen r é s z – területért felelős, ezek a dilemmák k ü l s ő l e g e s e k."[12] Kornai mindkét nem walrasi egyensúlyi gazdaságában a közérdek alapvetően eltér az általános egyensúlyelméleti koncepcióktól: a keresletkorlátos gazdaságban a profitadózás révén a növekedés fokozása és az erőforráskorlátos gazdaságban a felhalmozási expanzióval szemben a fogyasztás védelme képezheti az állami redisztribúció demokratikus tartalmát. *E gazdaságelméletben az állam sohasem a laissez faire őre, a különérdekek eredője, hanem a gazdaság növekedésének és belső egyensúlyának formálója.* Kornai e ponton szembeszáll azokkal az elképzelésekkel is, melyek szerint a „piacgazdaságok dinamikusak, a szocializmus ezzel szemben stagnáns". A tőkés piacgazdaságok nagy dinamizmusa nem az „árszabályozó piacrendszerek" idejére tehető. *A létező szocialista gazdaságokban pedig a „beruházás versus fogyasztás" dilemmája éppen a szocialista gazdaságok nagyobb dinamizmusából következik* (most még nem érintjük azt a kérdést, hogy van-e a növekedésnek határa az erőforráskorlátos gazdaságban), e gazdaságokkal szemben a kapitalista árutermelés sokkal inkább hajlamos volt a stagnálásra.

Kornai e fejtegetései tehát azt bizonyítják, hogy amennyiben az egyensúlyi ár lehetetlen, akkor az *adminisztratív restrikciók nélkül a rendszer működésképtelen.* Az a kérdés pedig, hogy vannak-e ennek a növekedési pályának – még az adminisztratív restrikciók periodikus alkalmazása mellett is – határai, már ismét átvezet az erőforrás-korlátos gazdaság növekedési hatásának kérdésébe. E problémát Kornai határozott formában ugyan nem tárgyalja, de elemzéseiből az olvasható ki, mintha szerinte ilyen növekedési korlátok nem léteznének. Sőt, mintha egyik nem warlasi egyensúlyban levő gazdaságban sem lenne a növekedésnek korlátja. Kornai hatalmas elméleti szintézise e ponton ütközik első kétségembe. A keresletkorlátos tőkés gazdaság kifejlett ún. jóléti szakaszában az állam növekedésérdekeltsége a gazdasági egységek profitérdekeltségére épül rá, e növekedés a termelési mód intézményi adottságai mellett nem biztosítható tovább, ha a gazdaság alapsejtjei eljutnak a nulla profit állapotába. (Vagy legalábbis megközelítik azt.) Ekkor nem a növekedésnek általában állnak le a feltételei, mivel a további növekedés profit híján is biztosítható a felhalmozott állótőkék amortizációjából.[13] E növekedés azonban a gazdaság alapsejtjeinek megváltoztatását igényli, a profitkorlátok eltávolítását, a profitérdekeltséggel szemben a gazdasági egységek növekedésérdekeltségének megteremtését. Ezért nem az erőforráskorlátos gazdaságnak általában vannak növekedési határai, hanem csak az olyan erőforráskorlátos gazdaságnak, amely az *adekvát technikai alapzat* korábbi megteremtése híján *még nem képes amortizációból növekedni,* amelynek ezért az állótőke létrehozásához szüksége van profitra; összefoglalóan megfogalmazva: *ahol növekedés még profit nélkül nem biztosítható.* Történelmi feladatunkat éppen az képezi, hogy saját *termelési módunk bázisán* építsük be a keresleti korlátot a gazdasági

egységekbe, történelmi bizonyítékot szolgáltatva, hogy nem csak a hayeki vállalat az egyetlen forma, amely viszonyaink belső ellentmondását feloldani képes.

Kornai termelési módunk létező formájának intézményi elemzésekor megáll a költségvetési korlát puhaságának megállapításánál. A költségvetési korlát effektivitásának hiánya valóban döntő láncszeme jelenlegi termelési viszonyainknak. Kornai vizsgálódásában azonban egy meghatározott elemzési szinten túl kimarad a költségvetési korlát puhaságának e sajátos árutermelés alapviszonyaival, alapintézményeivel való összekapcsolása. A termelési mód intézményi viszonyait nála a *szabályozási szféra* helyettesíti, így a mikrogazdaság szintjén folytatott gazdaságszociológiai elemzéseire ezen a ponton a szakközgazdász látásmódja épül, bár igaz, hogy a szabályozási szféra adta elemzési keretek maximumáig vezeti el gondolatait. Véleményem szerint emiatt következik be, hogy e hatalmas szintézisben a döntő kérdés végül is felemás módon kerül megválaszolásra: az a probléma, hogy *mitől* puha a költségvetési korlát. Ezért a költségvetési korlát megkeményítésével kapcsolatban így mintha megrepedne ez az óriási szellemi konstrukció: az államfétis egyetlen èleme véleményem szerint végül is a koncepcióban bennrekedt. Az ugyanis, hogy az állam, *ha akarná*, képes lenne a költségvetési korlát felpuhulását megakadályozni, vagyis képes lenne megkeményíteni a költségvetési korlátot.

Most azonban maradjunk még a Kornai által kijelölt gondolati ív mentén: a szerző mindenfajta elméleti dogmatizmustól óvakodik, ezért sem viszi témáját a termelési mód jelenlegi szakaszának problémái felé. Az alapkérdésekre adott válaszában mindig csak addig megy el, ameddig következtetéseit empirikusan tesztelte, vagy azok empirikusan *itt és most* egyaránt tesztelhetők; nem próféciát kíván alkotni, az elméleti fejtegetésekből a gazdaságpolitika felé mindig „csak" olyan mértékben „szól ki", amennyiben eddigi tapasztalataink szolgálnak a gyakorlat számára okulással. Amit alkotott, az legalább annyira empirikus gazdaságszociológia, mint elméleti közgazdaságtudomány. Az általános egyensúlyelmélettel szembeni kritikája tulajdonképpen nem annak bizonyítása, hogy *miért lehetetlen az equilibrium-gazdaság,* hanem annak empirikus bemutatása, hogy a gazdasági alanyok viselkedése nem az általános egyensúlyelmélet elvei alapján megy végbe. Bizonyításának lényege: a gazdasági alanyok magatartási szabályossága nem az egyensúlyelmélet tételeit igazolja, amely elmélet a hasznossági függvény alapján történő preferenciarendezésből azt vonja le, hogy a termelő a profitja, a fogyasztó pedig a hasznossága maximalizálására tör. Ezért, ha részpiacon időlegesen létre is jöhet az egyensúly, az összgazdaság – tulajdonviszonyoktól függetlenül – soha sem lehet walrasi egyensúlyban. A gazdasági alanyok viselkedésének empirikus elemzéséből – a vételi aspiráció és a tényleges vétel, valamint az eladási aspiráció és a tényleges eladás közötti különbségtételből – jut el Kornai a két nem walrasi egyensúlygazdaság piactípusához: a szívásos és a nyomásos piachoz. A piac általános jellegének megállapításához Kornai megfigyelésen és mérésen alapuló indukciót alkalmazott, a szerző érezhetően idegenkedik minden dedukciótól.

A hiányban Kornai az Anti-Equilibriumban foglaltakhoz képest a nem walrasi egyensúlyban levő gazdaságok piacának elemzését továbbfinomítja. Míg az Anti-Equilibriumban csak a *termékpiacot* vizsgálja, addig A hiányban már a termékpiac mellett a termelési tényezők piacát is. A piac problémáinak felbontása azzal függ össze, hogy A hiányban *a beruházási javak piacán uralkodó és alulról gerjesztett túlkereslet válik az erőforráskorlátos gazdaság újratermelési mechanizmusának alapvető magyarázó elvévé.* Ezen a ponton mintha kilépne Kornai az empirikus gazdaságszociológián alapuló induktív közgazdaságtanból: a keresleti korlátok, illetőleg a keresleti korlát nélküli erőforráskorlátok, mintha nem „magatartási szabályok" lennének többé, melyeknek az a funkciója, hogy a gazdasági alanyok viselkedését összekapcsolja a nem walrasi egyensúly egyik vagy másik típusával. Mintha olyan középfogalmakat képeznének, amelyek az összstruktúra termelési szektorai közötti újratermelés szabályainak elemzésébe vezetnének át. Annak a kérdésnek az elemzésébe, hogy miképpen függ össze az equilibrium-gazdaság lehetetlensége az *állótőkével,* a *tőkefelhalmozás* különböző termelési módokban végbemenő folyamatával. Nem a javakat termelik túl, hanem a termelőjavakat – fogalmazták meg többen a keresletkorlátos gazdaságra az equilibrium összgazdasági lehetetlenségének a beruházással való kapcsolatát. Ezért képezi a beruházási hajlam fokozásának kérdése a keresletkorlátos gazdaság alapproblémáját. De vajon megadható-e az erőforráskorlátos gazdaság nem walrasi egyensúlyának összmechanizmusa, a költségvetési korlát puhaságának oka és következményei, ha nem tisztázzuk előzetesen a keresletkorlátos rendszerben az equilibrium lehetetlenségének, a nyomás típusának és fokozatainak, és végül e gazdaságban a költségvetési korlát felpuhulásának okait.

„A hiány" alapvető különbsége az előző munkákkal szemben éppen az, hogy a *nyomást azonosította a keresleti korláttal.* Így éppen a nem warlasi egyensúly „másik" típusának pontosításával jutott el Kornai a létező szocialista gazdaságok államfétis nélküli vizsgálatához: a szívás oka a költségvetési korlát puhasága. De vajon nincs-e az elemzés további menetében is összefonódva a két rendszer elemzése: megválaszolhatjuk-e igazán, hogy mitől puha a költségvetési korlát az erőforráskorlátos rendszerben, ha nem válaszolunk arra is egyben, hogy mitől puhult fel a költségvetési korlát a keresletkorlátos gazdaságban.

E ponton azonban ismét felemás Kornai János válasza: az expanzió belső kényszere néha a vállalat, néha a vállalat vezetőinek motívumain alapul, e kettősség véleményem szerint összefonódik a szerzőnek a költségvetési korlát megkeményítésének lehetőségéről vallott állásfoglalásával, illetőleg végső soron azzal, hogy Kornai a termelési mód és a szabályozási szféra azonosítása miatt a *szabályozási szférában megoldhatónak* tartja a költségvetési korlát megkeményítésének problémáját. Vagyis nem azzal szemben vannak kritikai észrevételeim, hogy Kornai a vállalati expanziót a vállalati menedzsment érdekirányultságára vezeti vissza – éppen ebben látom a Kornai-elmélet egyik legnagyobb *társadalomelméleti* teljesítményét. Ellenvetéseim a vállalati menedzsment-érdekek genezisére vonatkozó magyarázó elveit érintik.

Ennek elemzése előtt azonban röviden be kell mutatnunk, mennyi hibás problémamegoldás elkerüléséhez vezetett mindannyiunkat Kornai a hiánygazdaságnak a szívásos piaci helyzettel, a szívásnak pedig a vállalatok fékezhetetlen expanziós törekvéseivel való összekapcsolása révén.

A szerző a folyó termelés szintjén bemutatja, hogy az ún. piaci verseny kialakulását alapvetően nem a vállalatok monopolhelyzete akadályozza. A *kínálati verseny hiánya* akkor is létezik, ha több vállalat jelentkezik azonos termékkel a piacon, mivel a szívásos piaci helyzethez képest a monopolhelyzet másodlagos tényező. Így az 1968-as reform ún. piacteremtő funkciója a hiány decentralizált formájának „megteremtésében" állt: a központi anyagkiutalást a többcsatornás termékbeszerzésre, a raktárgazdálkodást pedig a kényszerhelyettesítés rendszerére változtatta. A piac bővülése – a tényleges folyamatok és nem az elképzelések síkján – a tervalkunak újraelosztási alkuvá, a tervlebontásnak pénzügyi keretlebontássá való átváltozásában állt. A piac funkciói pedig a szívásnak nyomásba történő átfordulása nélkül nem módosítható. A mechanizmus reform koncepció pozitívuma a folyó termelés síkján igazolódott valójában: felesleges a központnak a folyó termelés ügyeibe is kinyúló diszpécserirodaként működni, e funkciókat a piac is képes hasonlóan ellátni. Kornai ehelyütt meggyőzően bizonyítja, hogy *sem a decentralizálás, sem a vállalati monopolhelyzet megszűnése* nem eredményezi az ún. piaci gazdaság kialakulását. A decentralizálással a piac csak *tehermentesíti* a központot a folyó termelés feladataitól. A gazdaság belső egyensúlyának problémái amúgy sem a folyó termelés síkján, hanem a *felhalmozásból* következően jelentkeznek.

Az optimális üzemnagyságról szóló elemzéseivel is mítoszrombolóak a szerzőnek az üzemnagyság és a hiány közötti kapcsolatot bemutató fejtegetései. *Az elvont optimummal* vagy a *tőkekoncentráció mértékével* összefüggő üzemnagyság-elemzésekkel szemben kimutatja, hogy itt ismét a hiány problémája, a szívásos piaci helyzet játszik meghatározó szerepet: a termeléshez szükséges inputokban a vállalat lehetőleg nem kíván cserekapcsolatokra hagyatkozni. Ez magyarázza meg a vállalati egyesüléseket, amelyeket éppen ezért nemcsak felülről, de alulról *is* támogatnak. Ugyanakkor a készletek felduzzadásának, valamint a kapun belüli munkanélküliségnek, azaz az *inputok tartalékolásának* jelenségeit is ide vezethetjük vissza.

Hasonlóan kritikus Kornai azokkal az elképzelésekkel szemben, amelyek a gazdasági egységek közötti kínálati versenyt a *nyereségérdekeltséggel* kívánták megteremteni. Egy hiánygazdaságban a vállalat érzéketlen az input árakra, szívásos piaci helyzetben az eladó költségeit át tudja hárítani vagy a *vevőre,* vagy az *állami költségvetésre.* A nyereségérdekeltség így a hiánygazdaság feltételei között nem hozza létre a vállalatok költségérzékenységét, illetőleg a költségminimalizációs törekvéseket. Ezzel azonban hiányzik az a *beépített automatizmus* is a vállalatok tevékenységéből, ami állandó innovációra ösztönözné őket: az ugyanis, hogy a technológiái extraprofit realizálása érdekében a termékegységre jutó költségeiket csökkentsék. Nem az innovációs szándékot *általában* nélkülözik a vállalatok, hanem azt, hogy az *innovációs tevékenység költségminimalizáló törekvéssel* párosuljon. E ponton tárja elénk Kornai az erőforráskorlátos gazdaság extenzív növekedési mechanizmusának alapsémáját: *a tőkekorlát nélküli újratermelésben a beruházási döntéseket a kapacitásnövekedés, a kapacitásbővülést pedig a termelést bővítő mennyiségi hajsza formálja.* E gazdaságban a pénz ezért csak pénzfátyol

lehet, funkciója pedig az elszámolási pénzé. *Egy félig monetarizált rendszert monetáris eszközökkel szabályozni pedig képtelenség.* Ezért hangsúlyozza Kornai – napjaink gazdaságpolitikája számára *is* –, hogy az *alulról gerjesztett beruházási túlfutásokat nem lehet megakadályozni a beruházási kamatláb megemelésével, mivel puha költségvetési korlát esetén a vállalat gyakorlatilag teljesen érzéketlen a beruházási kamatláb iránt.* Az árreformokkal kapcsolatban pedig ezért írja Kornai némi iróniával: „Száz és száz könyv, ezer és ezer cikk szól arról, milyenek legyenek az inputok árának arányai. Közben azonban egyetlen mű sem ad megbízható választ arra: bármilyen arányban változik is az inputok relatív árrendszere, egyáltalán lesz-e hatása a vállalatok reálakcióira."[14] Vagyis – mondja Kornai – a helyes, a jó árrendszerről úgy folytattunk vitákat, hogy előzőleg nem tettük fel a kérdést: vajon árérzékeny-e a vállalat? !

Kornai gondolatai itt az ármeghatározásról idézett Grundrisse-beli Marx gondolatokkal futnak azonos mederben. Egyben Kornai polemizál azokkal, akik a hiányjelenségeket áremeléssel kívánják megszüntetni. *Ha a vállalat nem árérzékeny, akkor a vállalati önállóság fokozása csak nagyobb inflatorikus tendenciákat hív életre a gazdaságban anélkül, hogy a hiány intenzitását érdemlegesen csökkentené.* (Egy közbeszúrásra felhasználom a korrektúra adta lehetőséget: Kornai időközben megjelent könyvében adatokkal bizonyítja, hogy a hiány intenzitása *nőtt* a mechanizmus- reform bevezetésével. Ezzel döntően hozzájárult a decentralizáció és az eladósodás folyamata közötti összefüggés empirikus teszteléséhez.) Napjainkban is olvashatjuk számos publikációban: egy kis infláció csak élénkítené gazdaságunkat. Kornai bemutatja, hogy egy hiánygazdaságban az infláció fokozása nem élénkülést eredményez, hanem a gazdaság belső egyensúlyának felborulása felé sodorja a gazdaságot. (Lásd: Jugoszlávia.)

Szinte nincs a szociológiának olyan területe, amelyhez Kornainak A hiány c. művében ne lenne alapvető mondanivalója, és amelyet a Kornai-problémák ismerete nélkül elmélyülten kutatni lehetne. Kornai gondolatainak relevanciáját a politikai szociológia számára az elemzés során szinte végig bemutattuk. A gazdaságszociológia teljes tematikáját átfedi A hiány gazdasági analízise. Érdekkutatások elképzelhetetlenek az ökonómiai analízis Kornai által bemutatott *belső* ismerete nélkül. Még olyan, látszólag távoli területek számára is nemcsak utat mutat, hanem tartalmilag is kitekint, mint pl. az infrastruktúra-fejlesztés sajátos problémája: bemutatja, hogy miért reagál az állam a belső egyensúly megbomlásakor az infrastruktúrafejlesztés csökkentésével. „A halasztás olyan erőforrást szabadít fel, amelyek felett a felső- vagy középszintű szervek rendelkezhetnek, viszont a halasztás okozta hátrányok decentralizáltan jelentkeznek."[15]

Kornai munkássága és különösen A hiány c. könyve alapvonalának vázlatos áttekintése után a gondolati ív fő kikristályosodási pontjához kell visszakanyarodnunk, ahhoz ugyanis, hogy *mitől puha* Kornai szerint a költségvetési korlát a túlkeresleti gazdaságban. Ennyiben Kornainak az Anti-Equilibriumhoz képest megtett legnagyobb horderejű lépését vesszük nagyító alá: a szívásos piaci helyzettől a vállalatok fékezhetetlen expanziós törekvésének megállapításához vezető útját. Azt a kérdést kell feltennünk, hogy mennyiben képviseli Kornai végül is következetesen azt az álláspontját, hogy a jelenlegi szocialista vállalat esetén az expanzió belső kényszere független az exogén tényezőktől. Mennyiben következetes Kornai ahhoz az állításához, hogy „a vállalat tulajdonképpen önszántából is a termelés mennyiségi növelésére törekszik".[16] Ha a központ *tehetetlen* a vállalati expanziós törekvésekkel szemben, akkor az állam *tudhatja-e egyáltalán* szabályozni a költségvetési korlát felpuhulását? (Hozzátehetjük, hogy abban az esetben, ha van az összgazdaságban növekedésérdekeltség.)

Kornai egyrészről az állam tehetetlenségét bizonyítja, másrészről azonban azt állítja, hogy azért mégiscsak minden a hierarchián múlik. Ha az állam megkeményítené a költségvetési korlátot, akkor mégis megszűnne az expanzió belső kényszere, létrejönne a vállalatok profitmotívuma. Így végül mégis az állam szabja meg a vállalat érdekét, motívumait. Mégis a hierarchia döntésén múlik a vállalati érdek. Óriási teljesítményt tartalmazó elmélete felbillenését talán a következő megállapítás tükrözi: „. . . mind elméletileg, mind pedig a gyakorlati gazdaságpolitikában a fő kérdés nem a konkrét ösztönzési forma, hanem *a vállalat túlélésének és növekedésének szabályozódása, s ezzel összefüggésben a vállalat és az állam viszonya*".[17] (Kiemelés tőlem Sz. A.)

Itt mintha a korábban a feje tetejéről a talpára állított rendszer ismét a feje tetejére billenne.

E ponton az elméleti dogmatizmustól, a mindenfajta metafizikai önkényes konstrukcióktól tartózkodó gondolkodás mintha mégis teret engedne a *voluntarizmusnak:* a vállalat és az állam viszonyán múlik, vagyis a szabályozási szférán, hogy a vállalat vezetője vállalkozóként viselkedik-e, vagy a növeke-

désben érdekelt menedzserként. Marx a Gazdasági filozófiai kéziratokban kifejti, hogy a tőkés célja a felhalmozás és nem az élvezet. A tőkés azért képes vállalkozóként viselkedni, mivel a profit birtokában önmaga kockázatára fekteti be, vagy vonja ki profitját meghatározott termelési ágakban a még nagyobb profit reményében. *Az élvezettel (nagyobb bér, nagyobb nyereségrészesedés, több fogyasztás) ösztönözni ugyanerre a viselkedésre véleményem szerint a magatartást megszabó társadalmi törvényekből való elvonatkoztatást jelenti.* Egyszerűen azért, mert egy profit-tulajdonos tőkés tőkekorlátja nem lehet soha azonos egy kinevezett vállalati igazgató „jövedelmezőség-korlátjával". Kornai ezt nagyon is jól tudja, hisz számtalan helyről idézhetnénk művéből. A Záró megjegyzésekben, amely a tudatos cselekvés lehetőségeiről és határairól szól, nálánál jobban már a megírás idején is senki sem érezte e problémát. „Mindez igaz, de talán mégis . . ." ebben foglalható össze a szerző alapállása.

Ezért válhat Kornainál a költségvetési korlát nem egyszerűen magatartási korláttá, hanem olyan korláttá is egyben, amelyet „talán" végül mégis az állam formál a szabályozási szférán keresztül. Ezért fejezi be Kornai könyvét A paternalizmus fokozatai c. fejezettel. Az állam és a vállalat közötti kapcsolatot kialakító szabályozási szférában a termelési módokból adódó intézményi különbségek egy fokelméletben olvadnak össze, amelynek nulla fokán a hayeki vállalat, utolsó fokán pedig a tervutasításos, csak a felettes döntéseknek engedelmeskedő szocialista vállalat áll. (Amelyről pedig éppen Kornai bizonyította a Túlzott központosításban a tervalku kapcsán, hogy nem is létezik.)

A könyv megírása mögött a szerző óriási vívódása feszül, hiszen maga Kornai mutatja be nekünk azokat az ellenérveket, amelyek a költségvetési korlát megkeményítésével kapcsolatos állásfoglalását cáfolni látszanak. Kornai nem kívánt túlságosan a gyakorlat elébe vágni, éppen az elméleti konstrukciókból való tartózkodása miatt. Tisztán elméleti levezetés alapján nem zárta ki annak lehetőségét, ami ez idő tájt a gyakorlati gazdaságpolitikában is felmerült: ha az állam megszigorítja a támogatások és a hitelfelvét rendszerét, akkor a vállalatvezetést már nem a növekedési érdek fogja vezérelni. E gondolata megformálásában mintha mégis ahhoz fűződő hite vezetné, hogy az állam végül mégiscsak képes szembeszállni a gazdaság törvényszerűségeivel. Éppen azért, mivel Kornai a költségvetési korlát felpuhulásának okait az állam és a vállalat viszonyában kereste, amelyben végül is az expanzió alapját a vállalatoknak a központi pénzügyi keretekért folytatott harca képezi, fel sem vetette azt a kérdést, hogy a gazdasági egységek *maguk is* képesek, az államtól függetlenül, a költségvetési korlát felpuhítására. A vállalatok az *állam szándékai ellenében is* meg tudják teremteni a túlkeresleti feltételeket *önmaguk számára,* és ezzel hiányt tudnak teremteni a gazdálkodás rendszerében. A költségvetési korlát ilyen típusú felpuhulása, amely *csak* termelési módunk jelenlegi intézményi viszonyaiból *vezethető le,* el sem helyezhető a felpuhulás Kornai által bemutatott fokozatain, azaz A paternalizmus c. zárófejezetben, mivel ez kívül esik azon a szférán, amelyben a „kérés, alkudozás, egy szóval kísérlet mindazok manipulálására, akiktől az adó elengedése, a dotáció, a puha hitel stb. függ"[18] – szabja meg a túlkeresletet.

Az az összefüggés, hogy a vállalatok a központhoz irányuló kérés nélkül is, pl. *tisztán a gazdaságban levő pénzkészletek magukhoz szívásával, önmaguk képesek* – minden központi szigorítás ellenére – *önmaguknak túlkeresletet teremteni,* napjaink magyar gazdaságfejlődésében beigazolódott.[19] (Lásd: tartalékalapok felhasználása, az értékcsökkenés gyorsított leírása, az 1980-ban bevezetett versenyárrendszer specifikus problémáitól most szándékosan eltekintünk, mivel ebben az esetben még lehetséges azt állítani, hogy a központi szabályozás volt hibás.) A költségvetési korlát decentralizált szférában történő önfelpuhításának tipikus formája a vállalati többletnyereség-realizáláson keresztül történik – az ármechanizmuson keresztüli „lékeken és átszivárgásokon". Vagyis – a létező szocialista gazdaság „teljes monetarizálása", a beruházási pénzeszközök ingyenességének, ajándék jellegének teljes megszűnése, a felhalmozásnak a vállalati jövedelmezőséggel való szoros összekapcsolása sem oldja meg azt a problémát, amelyet Kornai „csak" az állami paternalizmushoz köt. Azt ugyanis, hogy a döntési jogkörök decentralizálása, ha puha költségvetési korlát mellett történik, csak fékezhetetlen inflációt okoz, jelentősen növelve a hiány intenzitását. Jugoszlávia példája pedig azt bizonyítja, hogy az állami dotációk nélkül is áruvisszatartással, valamint termelésvisszafogás révén a vállalatoknak szintén lehetőségük nyílik a hiánygazdaság megteremtésére: „. . . többször előfordult, hogy visszatartották az árut, vagy visszafogták a termelést, amíg sikerült kedvezőbb árat elérniük".[20] Az áruvisszatartás és a termelés-visszafogás lehetősége pedig azt látszik bizonyítani, hogyha az államnak sikerülne és a pénzfolyamatokat és mozgásokat szándékainak megfelelően szabályozni, a vállalatok még mindig

rendelkeznek a túlkereslet megteremtéséhez egy olyan eszközzel, amellyel szemben az állam már végképp tehetetlen.

Kornai Jánosnak A hiány című művével kapcsolatos ellenvetésem után az arányérzék arra kötelez, hogy kételyeim helyét is pontosítsam. E szellemi teljesítmény lényegesen nagyobb, mint akár az életmű egyes tételeinek összessége: mindannyiunkat Kornai János tanított meg arra, hogy ezekről a problémákról gondolkodni tudjunk. Kérdéseink, és egyben e mű kapcsán felmerülő kételyeink is megválaszolhatatlanok Kornai gondolataival és az életmű egészével való állandó konzultációnk nélkül.

Szegő Andrea

JEGYZETEK

[1] Gunnar Myrdal: Asian Drama London 1968. I. kötet 9. o. E gondolattal összefüggésben aktualizálható Keynes hadakozása a rögeszmékkel szemben: „... nem az új eszmék felismerése a nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás, mert ezek behálózzák agyunk minden zugát annak a nevelésnek következtében, amelyben legtöbbünk részesült" – a nevelésen természetesen tudományos szocializációnk értendő. J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete KHK. Bp. 1963. 11. o.

[2] Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása KJK Bp. 1957. 203. o.

[3] Marx: A tőke II. kötet, 425–426 o.

[4] Kornai János: A gazdasági vezetés ... I. m. 66. o.

[5] Marx a Kritikai széljegyzet egy „porosz" cikkéhez-ben írja: „Minél hatalmasabb egy állam, minél politikusabb ezért egy ország, annál kevésbé hajlandó ez az ország az állam elvében, tehát a társadalom mostani berendezkedésében, amelynek tevékeny, öntudatos és hivatalos kifejezője az állam, keresni a szociális fogyatkozások okát, és felfogni azok általános elvét. A politikai értelem éppen azért politikai értelem, mert a politika korlátain belül gondolkodik." (MEM I. 401. o.)

[5] Kornai János: A hiány KJK Budapest, 1980. 206. o.

[7] Kornai János: A hiány i. m. 79. o.

[8] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. Kossuth Bp. 1972. 352. o.

[9] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. m. 352. o.

[10] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. m. 352. o.

[11] Kornai János: A hiány. I. m. 511. o.

[12] Kornai János: A hiány. I. m. 219. o.

[13] Vö. Bródy András: Ciklus és szabályozás. KJK. Bp. 1980. Különösen a 3.3. Tervezés c. alfejezet 214–237. o. Marx sohasem képviselte azt az álláspontot, hogy bármilyen termelési szerkezetre ráépíthető bármilyen közösségi struktúra. A kapitalizmus elemzésekor a A tőke I. kötetében a manufaktúraszerű munkamegosztás és a gépi nagyipar különbségtételekor kifejtését alapvetően az vezette, hogy az ún. szerves fejlődés eredményeként kialakuló kapitalizmussal nem egyidejű a termelési mód létrejötte és a termelési mód adekvát technikai alapzatának megteremtése. (Egyébként az utolérő gazdasági stratégiák lehetősége ezen alapul.) A tőkés termelés uralkodó termelési móddá és egyben történelemformáló társadalmi berendezkedéssé lényegében csak a gépi nagyiparnak, az adekvát technikai bázisnak a létrejöttével vált annak ellenére, hogy a tőkeviszonyt már a szabad bérmunka és a tőke közötti – gépi nagyipar előtti – kapcsolat megteremtette. A tőkés fejlődés meghaladását képviselő közösségi szerkezet adekvát technikai alapzatának kérdése Marx életművének gazdasági analíziseit szinte végigkíséri. Amikor A tőke I. kötete megírásával egyidejűleg Marx felismeri, hogy az amortizációból is lehet tőkét képezni, a felhalmozás, az értéktöbblet-elsajátítás nélküli növekedés tételének felállításával bemutatja az *élő munka holt munka alóli valódi felszabadulásának reális történelmi perspektíváját.* Egyben a kapitalizmus világméretű meghaladásának ökonómiai feltételét is felvázolja. „Az álló tőkeértéknek ez az ilyen módon pénzzé változtatott része arra szolgálhat, hogy bővítsék az üzemet, vagy tökéletesítsék a gépeket, s ezáltal fokozzák hatékonyságukat. Rövidebb vagy hosszabb szakaszokban tehát újratermelés megy végbe – a társadalom szempontjából tekintve – bővített újratermelés ... Ez a bővített újratermelés nem felhalmozásból, az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatásából ered, hanem az

állótőke testéről pénzformában levált értéknek új vagy pótlólagos, vagy legalábbis hatékonyabb azonos fajtájú állótőkévé való visszaváltoztatásából." Marx: A tőke II. kötet MEM. 24. Bp. 1968. 158. o. Idézi Bródy András: Érték és újratermelés. KJK. Bp. 1969. 75. o.

Marx e felismerésével a kommunizmus filozófiája végleg elhagyja az utópiák területét. A hatvanas évek marxizmus-reneszánsza a termelési módok marxi elméletének rekonstruálásakor Marx mély gazdasági racionalizmusát, a termelési módok „gazdaságszociológiáját" felejtette az eredeti marxi gondolatok rekonstruálásakor. E hiányosság vezetett többek között a hetvenes években a marxista-reneszánsz befulladásához; ez nehezíti napjainkban is a közgazdaságtudomány és a szociológia szintézisét.

[14] Kornai János: A hiány. I. m. 354. o.

[15] Kornai János: A hiány. I. m. 242. o.

[16] Kornai János: A hiány. I. m. 71. o.

[17] Kornai János: A hiány I. m. 336. o.

[18] Kornai János: A hiány. I. m. 320. o. A termelési módnak a szabályozási szférával való azonosítása miatt lesz Kornai „A hiány"-ban az „Anti-Equilibriumhoz" képest lényegesen kevésbé kritikus az általános egyensúlyelmélettel szemben. A legkülönbözőbb intézmények „normál állapotáról" szóló fejtegetései – véleményem szerint – egyensúlyelméleti beütésűek, amelyek egy forma megszilárdulására ha „magyarázatot" is szolgáltatnak, új szakaszok, új formák *keletkezésére* nem.

[19] A költségvetési korlát felpuhulásáról a magyar gazdaság 1979–1981 alakulása tükrében vö. Szegő Andrea: A magyar gazdaság 1979–1981 és a költségvetési korlát felpuhulásának okai. Kézirat. 1981.

[20] Népszabadság. 1981. november 27. 4. o.

MARGARET S. ARCHER

OKTATÁSI RENDSZEREK ÉS OKTATÁSÜGYI VÁLTOZÁSOK

(SOCIAL ORIGINS OF EDUCATIONAL SYSTEMS)

London and Beverly Hills, Sage Publications Ltd, 1979

A múlt század végén és a huszadik század elején kialakult oktatási rendszerek napjainkra olyan bonyolult és autonóm mozgástörvényekkel rendelkező társadalmi rendszerré alakultak, melynek működését és változásait átfogó és önálló elmélet nélkül nemigen követhetjük nyomon. Ilyen elmélet megalkotására tesz kísérletet Margaret Archer *Oktatási rendszerek társadalmi eredete* című művében. A könyv két részből áll: első része az állami kontroll alatt álló oktatási rendszerek kialakulását írja le, megkülönböztetve a centralizált és decentralizált rendszerekhez vezető két fejlődéstípust; második része a kétféle rendszer működésének és változásainak eltérő logikáját mutatja be. Négy ország (Anglia, Dánia, Franciaország és Oroszország, ill. Szovjetunió) részletesen leírt oktatás- vagy oktatáspolitika-története szolgál az elmélet igazolásául, vagy – ha tetszik – nyer magyarázatot az elmélet által.

Az állami oktatási rendszerek kialakulása

Az a mód, ahogy az állami oktatási rendszerek a korábban szétszórt, rendszerezetlen, differenciálatlan és kevéssé specializálódott iskolauniverzumból kifejlődtek, a későbbiekben is meghatározza azokat a változásmintákat, melyek jellemezni fogják őket. A kiinduló helyzetet mindenütt a nevelési intézmények felett kontrollt gyakorló társadalmi csoport jól körülhatárolható jellege jellemzi. Az intézményeket birtokló csoport (általában az egyház) egyben kontrollálta is a működésüket, ám más csoportok is hasznot húztak az általa nyújtott nevelésből vagy, éppen ellenkezőleg, kárt szenvedtek tőle. Az oktatási intézmények tehát nem állami tulajdonban és kontroll alatt alakultak ki, hanem privát vállalkozásként, noha társadalmi jelentőséggel bírtak csaknem valamennyi társadalmi csoport vagy osztály számára.

Az egyházi monopólium időszakát követte az oktatásügyi kontrollért való *versengés* periódusa, amikor az egyes társadalmi csoportok céljai és érdekérvényesítő képessége megváltozott, s az egyes csoportok különböző intenzitással és sikerrel kihívást intéztek a hagyományos nevelési kontroll ellen. E kihívás előfeltétele a tárgyaló erő (pénz, szervezettség, tömegesség stb.) növekedése, valamilyen ellenideológia kialakulása és tényleges ellentevékenység folytatása. Ez utóbbi két alapvető formát öltött, melyek a későbbiekben meghatározták a rendszerek valamennyi alapvető tulajdonságát. E formák: a *szubsztitutív* (amikor az ellenerő párhuzamos, kompetitív rendszer kialakításán fáradozik) és a *restriktív* (amikor az ellenerő tiltásokkal, törvényes korlátozásokkal él).

A nevelésügyi konfliktus szubsztitutív formája vezetett a decentralizált rendszerek kialakulásához, restriktív formája a centralizáltakéhoz. Mindkét stratégia végső soron állami oktatási rendszereket hozott létre, ám eltérő logikának engedelmeskedve. E folyamat során konstituálódtak az oktatási rendszerek a maguk mai bonyolultságában, itt integrálódtak sokrétűen a politikai centrumhoz és más társadalmi intézményekhez, pl. a munkaerőpiachoz. E folyamat jelentette a rendszerek strukturális kidolgozódását, tehát annak az állammal és egyéb társadalmi intézményekkel több szintű integrációba lépő, ám mégis relatíve önálló társadalmi rendszernek a kialakulását, amelyet ma oktatási rendszernek nevezünk.

A kifelé történő több szintű integrálódással párhuzamosan zajló belső strukturális kidolgozás a következő átalakulásokat jelentette: 1. *egységessé válás,* melynek során a különböző intézmények és tevékenységek központilag irányított speciális igazgatás alá kerültek, ami nem feltétlen jelentett cent-

ralizációt; 2. *rendszereződés,* melynek során az intézmények és tevékenységek összefüggéstelen halmaza hierarchikus szervezetrendszerbe szerveződött, melynek részei egymástól elválaszthatatlanok lettek; 3. *differenciálódás,* melynek során a nevelési tevékenységek végleg elkülönültek más társadalmi tevékenységektől; és 4. *specializálódás,* melynek során a szervezetrendszer egyes alelemei speciális külső instanciák szolgálatát vállalták.

E folyamat lezajlott úgy a szubsztitutív, mint a restriktív módon kiépült rendszerekben, ám az előbbiekre (Anglia és Dánia) az jellemző, hogy az egységesülés és a rendszereződés csak az oktatásügyi konfliktus kiéleződésének adott pillanatában jelenik meg, hogy ráépüljön egy meglevő specializáltságra és differenciáltságra, míg az utóbbiaknál (Oroszország és Franciaország) rögtön egységes és rendszerezett rendszert kíván létrehozni a megszorító módon föllépő állam, és egy sor diszfunkcionális jelenségnek kell megjelennie ahhoz, hogy meginduljon a differenciálódás és specializálódás politikailag visszafogott folyamata.

A két rendszer expanziója is eltérő formát öltött. Míg a szubsztitutív módon építkező decentralizált rendszerben a versengés vagy konfliktus időszakát erős expanzió jellemezte, majd ennek lefékeződése és a visszaesés fenyegetése váltotta ki az állami beavatkozást, addig a restriktív módon fejlődő centralizált rendszerekben a konfliktus időszakát viszonylagos stagnálás jellemezte, és az erős expanziót az állami beavatkozás indította meg.

Az első modellnél az állam beavatkozását és ezáltal a rendszer inkorporációját az váltja ki, hogy a versengés egyre költségesebbé válásával a nevelésügyi vállalkozók maguk keresnek politikai támogatást, a másodiknál a politikai elit lát hozzá, hogy gazdasági és egyéb forrásokat keresve megteremtse a nemzeti oktatási rendszert. Az első típusú fejlődés tehát centripetális, ahol a periféria kezdeményez, a második centrifugális, ahol a politikai központ a kezdeményező. Politikai hasonlattal élve a decentralizált rendszer a föderációhoz hasonlítható, ahol a meglevő elemek inkorporálódnak egy nemzeti rendszerbe, a centralizált a gyarmatosításhoz, ahol egy hatalommal rendelkező elit alakítja ki a perifériákon is a nemzeti jellegű rendszert.

A nevelésügyi érdekérvényesítés

Az állami oktatási rendszerek kialakulásával a korábbiakhoz képest minőségileg új helyzet állt elő. Az oktatási rendszer fenntartása ezentúl javarészt közpénzekből történik, ami köz-ellenőrzést is von maga után. Ugyanakkor a legkülönbözőbb igények fogalmazódnak meg a rendszerrel szemben, melyekre annak válaszolnia kell, ám az igények divergenciája és egyidejű fontossága lehetetlenné teszi bármelyikük kizárólagossá válását. Kialakul a rendszert működtető szakmai testület, amely sajátos szakmai kompetenciája révén új érdekérvényesítő ágenssé lép elő. Végül, magának az egységes szervezetrendszernek a kialakulásával intézményesül a *tárgyalásos érdekérvényesítés,* tehát racionalizálódik a nevelésügyi konfliktusok megoldása. Mindezekkel a változásokkal együtt megváltozik a külső társadalmi rendszereknek az oktatási rendszerhez való viszonya, nevezetesen az a kontroll, melyet felette gyakorolhatnak, és azok a szolgáltatások, melyeket tőle várhatnak. Korábban a kontrollt gyakorlókat jól el lehetett különíteni a semlegesektől vagy alávetettektől, akárcsak a haszonélvezőket a közömbösöktől vagy megkárosítottaktól. Most azonban úgy a kontroll, mint a szolgáltatások szétszórttá válnak, legfeljebb fokozati különbségeket lehet megállapítani. Ugyanakkor a változások logikája is átalakul. Korábban a mono-integrált rendszer idejében a kontrollgyakorlás vagy haszonélvezet megszerzésének módját a rendszer feletti rendelkezés jogának megszerzése jelentette. Most – a többszörösen integrált rendszerben – már csak tárgyalásos befolyásolásról lehet szó, ami az érdekérvényesítés finomabb és nehezebben nyomon követhető módja. Az oktatásügyi változások kiindulópontja tehát a tárgyalás, a legkülönbözőbb csatornákon zajló, ám mindig alkalmazkodást is megkívánó érdekérvényesítés lett.

Az oktatásügyi érdekérvényesítésnek három alapformája van, melyek mindig eltérő súllyal, ám minden rendszerben megtalálhatók: a *belső kezdeményezés* (internal initiation), a *külső tranzakció* (external transaction) és a *politikai befolyásolás* (political manipulation).

1. Belső kezdeményezés: az egységes és relatív autonómiára szert tevő oktatási rendszer kialakulásával a nevelői testület először vált képessé arra, hogy maga is változásokat kezdeményezzen, illetve

kívülről kezdeményezett változásoknak ellenálljon. Tárgyalópartnere lehet valamilyen külső helyi instancia (helyi érdekcsoportok, szülők, ipari üzemek stb.), de lehet maga a politikai centrum is.

2. Külső tranzakció: az iskolát célba vevő külső tranzakcióhoz azok a csoportok folyamodnak, melyek valamilyen új szolgáltatást kívánnak az iskolától, és ezt helyi szinten elérhetőnek vélik (pl. munkaerőigényét kielégíteni kívánó üzem, különleges nevelési eljárásokat óhajtó szülői csoportok stb.).

3. Politikai befolyásolás: ez a lehetőség a politikai centrumon keresztül, általában törvényhozás vagy más törvényes szabályozás, néha közvetlen nyomás gyakorlása útján történő változtatási szándék érvényesülési útja.

A decentralizált rendszerekre a három tárgyalástípus hozzávetőlegesen azonos aránya jellemző. A szakmai testület, illetve annak különböző frakciói közvetlenül tárgyalnak a kormánnyal és a különböző helyi vagy országos érdekcsoportokkal vagy saját tapasztalataik alapján belső innovációkat kezdeményeznek. A külső és általában helyi érdekcsoportok közvetlenül fordulhatnak az intézményekhez, amit előnyben részesítenek a politikai centrumon keresztül történő érdekérvényesítéssel szemben, mely utóbbi azon társadalmi csoportok preferált érdekérvényesítési módja, melyek nem rendelkeznek kellő forrásokkal ahhoz, hogy helyi szinten érvényesítsék az érdekeiket. Mindennek megfelelően a törvényhozáson és a központi kormányon keresztül zajló változások a decentralizált rendszerekben nem reprezentálják a ténylegesen végbemenő változásokat, melyek a helyi szintű tárgyalások és belső innovációk következtében jóval szélesebb körűek annál, ami a politikai centrum felől közelítő szeme elé tárul.

A centralizált rendszerekben, ahol az egységesítést és rendszerezést előtérbe helyező restriktív stratégia visszaszorította a specializációt és differenciálódást, a helyi szintű kezdeményezés nem elterjedt módja a változásoknak. Minthogy a belső kezdeményezés lehetőségei a szoros intézményes kontroll miatt szűkösek, a külső tranzakcióra pedig egyik fél sincsen feljogosítva, a változások privilegizált módja az, amelyik a politikai centrum ellenőrzése alatt, leggyakrabban az ő kezdeményezésére zajlik. Ez annyit jelent, hogy a helyi szintű és belső érdekérvényesítési törekvések (pl. szakmai újítások, speciális nevelési szolgáltatások iránti igény) előbb a politikai centrumot kell hogy megkeressék. Centralizált rendszerben is létezik belső kezdeményezés és külső tranzakció, ám ezek súlya a politikai befolyásoláshoz képest csekély. Ezért van az, hogy a centralizált rendszerekben lezajló nevelésügyi változások jól megragadhatók a politikai centrumban zajló változásokon keresztül, míg a decentralizált rendszerek változásainak megragadása több szintű elemzést kíván.

Érdekérvényesítés a centralizált és decentralizált rendszerekben

A centralizált rendszereket, ahol a nevelésügyi változás domináns formája a politikai befolyásoláson keresztül történő érdekérvényesítés, a politikai centrum milyensége különbözteti meg egymástól. A politikai centrumot jellemzi annak *nyitottsága* (vagyis az egyáltalán felvethető témák, illetve szót kapó társadalmi csoportok köre), az állam *jogi keretei* és az eliten belüli *erőviszonyok*. A nyitottságot a jogi keretek és az erőviszonyok határozzák meg. Az állam jogi kereteit tekintve három alapvető típus különböztethető meg, melyek az alábbiak: a hozzáférhetetlen vagy zárt politikai centrum, ahol legfeljebb a kormányzó elit szubfrakciói tárgyalnak; a félig hozzáférhető politikai centrum, ahol a politikai elithez nem tartozó, ám azt támogató külső csoportok is szót kaphatnak; végül a hozzáférhető vagy nyitott politikai centrum, melyben a politikai elit ellenzéke is szót kap. Az eliten belüli viszonyoknak két alaptípusa lehet: az egyik az egységes típus, ahol a szubfrakciók egymást erősítik, a másik a heterogén, ahol gyengítik. A politikai befolyásolás sikere függ még a különböző nevelésügyi érdekcsoportok közötti erőviszonyoktól, illetve érdekeiknek egymáshoz való viszonyától is, nevezetesen attól, hogy ezek erősítik-e, vagy gyengítik egymást, illetve szórványosan vagy tömegesen és szervezetten nyilvánulnak-e meg.

A zárt politikai centrumnak jellemzett centralizált rendszerekben (pl. Franciaország a második császárság alatt és Oroszország, majd a Szovjetunió) a következők jellemzik a nevelésügyi interakciót:

– az új igényekkel fellépők heterogenitása lehetetlenné teszi a hivatalos neveléspolitikával szembeni szervezett érdekérvényesítést;

– az egységes politikai elit és zárt politikai centrum együttjárása esetén minden változás felülről lefelé halad, a kormányzói elit mindig a nevelés optimális formáit akarja megtalálni;

– a szakmai és külső érdekcsoportok alig alakítják a politikát, a szakmai csoportok legfeljebb szakértői tanácsadást folytatnak, a szülői befolyásolás periferikus;

– az eliten belüli nézeteltérések esetén a szakmai és külső érdekcsoportok befolyásolhatják a politikát, gyakran azonban kollektív „inakció" vagy részleges törvényhozás áll elő, az érdekérvényesítés megreked az obstrukció szintjén.

A nyitott vagy hozzáférhető politikai centrummal jellemzett centralizált rendszerekben (pl. Franciaország a harmadik és negyedik köztársaság idején) zajló interakciót a következők jellemzik:

– a legkülönbözőbb oktatásügyi követelések juthatnak el a centrumba, ám érvényesülésüknek alapfeltétele, hogy az oktatási rendszerből kilépve oda eljussanak;

– az elitkapcsolatok heterogenitása gyakran gátolja a stabil politikai egységek kialakulását, ami törvényhozási immobilizmushoz vezet. Gyakoriak a kompromisszumos megoldások, melyek egyik felet sem elégítik ki;

– az érdekcsoportok mobilizálódnak és elszaporodnak, ugyanakkor maguk sem egységesek, minthogy ellentétes érdekeket is össze kell fogniuk ahhoz, hogy kellő erőre tegyenek szert, ami viszont csökkenti követeléseik súlyát;

– a szakmai testület nagyobb szóhoz jut, folyamatos konzultatív jogra tesz szert, ugyanakkor érdekérvényesítésre neki is csak az oktatási rendszerből kilépve van lehetősége.

A félig nyitott politikai centrummal jellemezhető centralizált rendszerekben nem minden érdek fejeződhet ki, érdekérvényesítésre csak a kormányzó hatalmat támogató csoportoknak van lehetőségük. Ugyanakkor a politikai irányítás odafigyel bizonyos veszélyforrásokra. Az oktatásügyi törekvések gyakran extra-parlamentáris formát öltenek, ami pánikhelyzetet idézhet elő, és amire az irányítás pánik-törvényhozással reagál (pl. 1968, Franciaország), ám az így megalkotott törvények nem tartósak. A szakmai és más érdekcsoportok kevesebb konzultatív vagy másfajta érdekérvényesítési joggal rendelkeznek, mint a nyitott centrummal jellemzett rendszerekben, ám szervezettebbek és inkább szövetkeznek más csoportokkal, mint zárt centrum esetén.

A decentralizált rendszerekben zajló nevelésügyi interakció (pl. Anglia és Dánia) nem ragadható meg a politikai centrum történésein keresztül. A magyarázó elv itt a különböző *források* (politikai hatalom, pénz és szakértelem) elosztásában, illetve a nevelésügyi érdekcsoportok struktúrájában található. Itt tehát a különböző forrásoknak az egyes résztvevők számára való hozzáférhetőségét, a források felett rendelkezők közötti viszonyokat (mennyire erősítik vagy gyengítik egymást) kell vizsgálni. A rendszerben lezajló interakciós folyamatokat sajátos tárgyalási stratégiák határozzák meg, melyek milyensége a felek tárgyalási pozíciójától függ. A különböző defenzív vagy támadó stratégiák vagy a tárgyalási pozíció attól a kontextustól függ, melyet négy alapvető tényező alkot: 1. a források kezdeti elosztása (hatalmi struktúra), 2. a normatív szabályozás (jogrend), 3. a politikai küzdelmek adott állapota (erőviszonyok) és 4. a kísérő értékek (ideológiák).

A fentieket konkretizálva meg lehet nézni pl. a decentralizált rendszerekben zajló politikai befolyásolás jellegzetességeit egy adott fél, a nevelői szakmai testület szempontjából. A hatalmi struktúra kedvezőbb, mint a centralizált rendszerben, amennyiben a szakmai testület egy sor független pénzforrás felett rendelkezik, magasabb státusú csoportjai különleges szerzett jogokkal bírnak, külső érdekcsoportokkal (egyház, tőke, földbirtokosok stb.) szövetkezve függetlenebbek az államtól, kifejlett szakmai ideológiájuk van. Mindez meghatározza a politikai befolyásolás stratégiáját is. Így pl. az állam egyre növekvő pénzügyi támogatásával a jogait is igyekszik kiszélesíteni, törvényes szabályozással megnehezíti a „máshova fordulást", vagy a küzdelemből kizár bizonyos érdekcsoportokat és az állami beavatkozást igazoló ideológiákat propagál.

Ezzel szemben a centralizált rendszerekben a nevelői testület intézményi vagy helyi szinten nem rendelkezik olyan jogokkal (különösen a hierarchia alsóbb szintjein), melyek önálló tárgyalást lehetővé tennének, ezért a rendszeren kívül kell mennie, feltétlenül szövetkeznie kell a szakmai hierarchia más szintjeit képviselő, sőt gyakran szakmán kívüli csoportokkal. Jellemzőek a nagy politikai tekintéllyel bíró országos szakszervezetek, melyek állást foglalnak minden központi oktatáspolitikai kérdésben, ám ez nem jár együtt az intézmény szintű vagy helyi beleszólási jogok kiszélesedésével. Hasonló formációk kialakulása a decentralizált rendszerekben is megfigyelhető, ám ez ott is a centralizálási folyamat és a politikai befolyásolás szerepének a kiszélesedését jelenti (pl. Anglia a 60-as évek közepétől).

A decentralizált rendszerek egymástól megkülönböztethetők aszerint, hogy a nevelésügyi interakció három alaptípusa közül melyik kerül domináns pozícióba. Így beszélhetünk politika dominálta, érdekcsoportok uralta és szakmai-nevelői kontroll alatt álló rendszerekről, illetve periódusokról.

A változás logikája

Működésük és a bennük zajló interakciók eltéréseinek megfelelően a decentralizált nevelési rendszerekben lezajló változások logikája is eltérő. A változás két különböző mintáját látjuk: a centralizált rendszerekre az ún. „stop–go" változás lesz jellemző, ahol a stabilitás többé-kevésbé tartós állapotát időnként megszakítják a gyakran átfogó jellegű változási periódusok, a decentralizáltakra pedig a folyamatos változás, vagyis a folyamatos, ám mindig kismértékű átalakulás, ami csak hosszú idő után áll össze jelentősnek tekinthető változássá.

A centralizált rendszerek „stop–go" típusú változásmintájának oka a rendszerre jellemző sajátos interakció vagy érdekérvényesítés. Itt ugyanis, mint láttuk, minden érdekcsoportnak a rendszeren kívülre kell mennie és a politikai centrumon keresztül kell cselekednie. Ez lelassítja a változási folyamatot, hiszen a panaszok és kívánságok összegyűlése, a politikai támogatás megszerzése, a változtatási programok kidolgozása, a törvényhozási többség kiharcolása, az ellenzéki javaslatok leküzdése stb. meglehetősen sok időt igényel. Zárt politikai centrum esetén maga a kezdeményezés elindítása ütközik nehézségekbe, nyitott esetén viszont a törvényhozás és a végrehajtás. A kezdeményezést gátolja az is, hogy átfogó, minden részletre kiterjedő tervezésre van szükség, hogy a kipróbálás hiánya miatt (ami maga is változás lett volna) a változás ugrás az ismeretlenbe, és hogy átfogó jellegük különösen költségessé teszi az ilyen változásokat. Maga a törvényhozás az elit struktúrától, illetve a centrum nyitottságától függően lehet határozottan célratörő vagy nem-cselekvést eredményezően kompromisszumos. Az ilyen kompromisszum zárt centrumra is jellemző lehet, amire Archer az egalitárius értékek és hatékonysági kritériumok konfliktusát hozza példának a Szovjetunióban. A legtöbb problémát azonban általában a végrehajtás fázisa rejtegeti magában. Az erős központi kontroll előnyeihez való ragaszkodás és a belső konfliktusok kiszűrésének a kényszere beszűkíti a változtatási lehetőségeket. A rendszer külső funkciói megkövetelik a különbözőséget, az esetenkénti alkalmazkodást, a kínált megoldások azonban globálisak, nem járnak decentralizálással, az egységes végrehajtás igénye deformálja őket.

A fokozatos vagy folyamatos változással jellemzett decentralizált rendszerekben a különböző típusú változtatási szándékok megoszlanak a különböző felek között. Míg a centralizált rendszerekben a differenciálás és specializálás is a centrum feladata volt, addig itt ez elsősorban az egységesítésre és rendszerezésre irányuló változásokat indítja el. A külső tranzakció általában a rendszer nagyobb specializálódását idézi elő, amikor például speciális szakiskolák létrehozására irányul, a belső kezdeményezés pedig a rendszer differenciáltságát növeli. E hatások nem mindig erősítik egymást, a kisebb változások gyakran nem bizonyulnak időtállónak, néha azonban egymást erősítő hatásoknak lehetünk a tanúi (ilyen volt pl. Angliában a progresszív nevelési módszerek elterjedése). Ugyanakkor találunk egymást gyengítő hatásokat is (pl. Dániában a demokratizálási törekvések és az akadémiai tradíciókhoz való ragaszkodás).

A politikai befolyásolás a decentralizált rendszerekben is jelentős változtatási csatorna. Célja csaknem mindig a demokratizálás és egységesítés. Hatása a végrehajtás során módosul, nagyobb az egyéni variációk, helyi megoldások lehetősége, és nagyobb a megvalósulás kudarcának a kockázata is. Amíg a centralizált rendszereket a környezetnek való meg nem felelés fenyegette, a decentralizált rendszereket fenyegető legerősebb veszély a belső anarchia.

Hogy a változások milyen ellentétes okokból kiszámíthatatlanok a két rendszerben, két példával szemléltethető. Az egyik ahhoz a folyamathoz kapcsolódik, melynek során az egyetemi-akadémiai szakmai testület autonómiája az erőviszonyok átalakulása folytán előbb kiszélesedett, majd fokozatosan beszűkült Angliában, a másik a centralizált szakképzési rendszer és a gazdaság kapcsolódásának anomáliáit szemlélteti a centralizált oktatási rendszerű Szovjetunióban.

A második világháború után, amikor a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb meghatározója a technológiai fejlődés lett, a magántőke egyre komolyabb összegeket invesztált a felsőfokú képzésbe és kutatásba, hol közvetlenül, hol az állami újraelosztáson keresztül. A hagyományos akadémiai auto-

nómia azonban azt már nem tette lehetővé, hogy e pénzek sorsát közvetlenül is nyomon kövesse, így azokat nem pontosan az általa elképzelt célokra fordították. A magángazdaság által a kutatásnak és felsőoktatásnak juttatott pénzek így jelentősen meghaladták azokat az összegeket, melyeket ténylegesen a gazdaság által közvetlenül hasznosítható kutatásokra vagy oktatásra fordítottak. Ez a helyzet ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy az egyetemi-akadémiai szakmai csoportok továbbra is megőrizzék az államtól való függetlenségüket, hiszen független forrásokból éltek. Ez a jó piaci helyzet azonban csak a recesszió kezdetéig tartott, amikor a privát gazdaság által nyújtott pénzek kezdtek megfogyatkozni, és amikorra a főképpen célprogramokra nyújtott állami támogatás aránya jelentősen megnőtt. Korábban az ügyesen őrzött egyetemi autonómia egyik legjellegzetesebb következménye a gyakran kritikus hangvételű társadalomtudományi témák elterjedése volt, amit a független pénzeket nyújtó magántőke nem nézhetett sokáig jó szemmel. A hetvenes évekre tehát az erőviszonyok megváltoztak, az egyetemi-szakmai csoportok helyzete jelentősen megromlott, ami újfajta alkalmazkodási stratégia kialakítását követelte meg tőlük.

A centralizált szovjet oktatási rendszer egyik legjelentősebb problémája a sokrétű munkaerő-szükséglet kielégítése. Minthogy helyi szinten szabályozott munkaerőpiac éppúgy nincs, mint helyi szinten szabályozott szakképzés, a munkaerő-kínálat és -kereslet összeegyeztetése centralizáltan történik. Így makro szinten az igények és a kínálat valamennyire harmóniába kerülnek, ám helyi szinten ez nem történik meg. Az igényeknek megfelelő munkaerő gyakran másutt van, így a szakképzett emberek igen nagy hányada nem dolgozik a szakképzettségének megfelelő munkakörben, vagyis egyidejűleg van jelen munkaerőhiány és -felesleg. Az egységességnek prioritást tulajdonító rendszerre paradox módon időnként nagyon is aprólékos specializáció lesz jellemző, amit azután az irányítás hajlamos az egységesség veszélyeztetőjének tekinteni. A zavarokat kiküszöbölni kívánó helyi instanciák a politikai centrumtól várnak orvoslást, amely időnként kísérletet tesz az ellentétes tendenciák összebékítésére, általában átfogó szabályozással.

Ami a különböző oktatási rendszerek jövőjét illeti, Archer szerint a megfigyelhető tendenciák azt mutatják, hogy a decentralizált rendszerekben nő a központi kormányzat ellenőrző szerepe, a meglevő érdekek és jogok szövevénye azonban sérthetetlen, a centralizált rendszerek pedig megpróbálnak rugalmasabbá válni, ám a szoros kontrollból fakadó előnyöket nem adják fel. A rendszerek tehát differenciáltabbak, mint régebben, ám konvergenciáról nem lehet beszélni: a két típus a jövőben is fenn fog maradni.

A módszerről

A kérdés, melyet Margaret Archer könyve megválaszolni kíván, első pillantásra éppoly egyszerű, mint a módszer, melyet a válaszadás során fölhasznál: hogyan alakulnak ki és változnak az oktatási rendszerek? A módszer, ahogy ő nevezi, a makro-szociológiai elemzés. Miből áll ez?

Két alapkérdés megválaszolása áll azelőtt, aki az oktatásügyi folyamatok és változások logikáját próbálja feltárni. Az egyik az, hogy miért olyan egy adott oktatási rendszer, amilyen (ami a jól ismert oktatásügyi vagy oktatásszociológiai kérdések sorát jelenti az esélyegyenlőséggel, a szelekcióval, átadott értékekkel, tudásátadási módszerekkel, általában a rendszer inputjaival, folyamataival és outputjaival kapcsolatban), a másik az, hogy mitől változik meg. Archer válasza igen egyszerű: azért olyan, amilyen, mert azok az emberek vagy csoportok, melyek kontrollálják, adott célokkal, és ezek elérésére adott eszközökkel rendelkeznek, és azért változik meg, mert a kontrollt gyakorló emberek vagy csoportok céljai vagy az elérésükhöz szükséges eszközeik megváltoztak. Vagyis mindig találunk „valakit" vagy „valakiket", akik változtatni akarnak és tudnak. Így a változás megértéséhez nem kell mást tennünk, mint megkeresni őket, feltárni motívumaikat és leírni lehetőségeiket, cselekvésük korlátait.

A dolog persze nem ennyire egyszerű, sőt ezen válaszadás után következik csak a vizsgálódás komolyabbik fele. Az oktatásügyi folyamatok elemzésekor ugyanis azonosítani kell a kontrollt gyakorló csoportokat (ami, mint láttuk, az állami rendszerek kialakulása után már korántsem egyszerű feladat), le kell írni a kontrollt lehetővé tevő vagy azt korlátozó körülményeket, le kell írni a kontroll gyakorlásának módját, a kontroll gyakorlásából kiszoruló csoportok reakcióit és végül mindennek oktatásügyi következményeit. A változás elemzésekor pedig meg kell állapítani, miért változtak a célok, miben áll ez a változás és az egyes ágensek hogyan, milyen eszközökkel hajtják végre az új

céloknak megfelelő oktatásügyi változásokat. Mindez a társadalmi interakciók konkrét formáinak alapos elemzését kívánja.

Látjuk, hogy az oktatásügyi változások itt mindig valamilyen társadalmi csoport céljainak, ha nem is mechanikus, ám végigkövethető kivetülései, vagyis az oktatásügyi változás érdekérvényesítési, politikai küzdelmek eredményeképpen jön létre. A kép komplexitásához azonban fontos, hogy az elemző ne csak azt nézze, ki nyert és vesztett a politikai küzdelmekben, hanem alaposan odafigyeljen a nyerés vagy vesztés mértékére is.

A makro-szociológiainak nevezett elemzés azonban, noha főleg erre figyel, nemcsak ezt az ún. akcióoldalt veszi figyelembe, hiszen a tényleges változásokat egy sor olyan kulturális és strukturális adottság is befolyásolja, melyektől az oktatásügyi tervezést és végrehajtást nem lehet elvonatkoztatni. Már az oktatási rendszerek kialakulásánál meghatározó ez, hiszen a különböző források hozzáférhetősége, a társadalmi értékek megoszlása, a kulturális hagyományok stb. olyan kereteket szabnak meg, melyek döntően befolyásolják a kialakulás folyamatát.

A makro-szociológiai megközelítés tehát két szempontot kíván összeegyeztetni: az *akcióelemzését* és a *strukturális elemzését.* Archer Max Weber mintájára hivatkozik, aki szerinte egyidejűleg hangsúlyozta ki azokat a határokat, melyeket a társadalom kulturális és strukturális adottságai vonnak a társadalmi csoportok interakciói köré, és azoknak az innovatív akcióknak a lehetőségét, melyeket e struktúrák instabilitása tesz lehetővé.

Mégis, Margaret Archer könyve mindenekelőtt azok számára nyújt sokat, akiket ez a bizonyos akcióoldal érdekel. Legtöbb tanulsággal azok az elemzések szolgálnak, melyek a politikai rendszereket és az oktatásügyi folyamatokat, illetve változásokat kapcsolják össze a négy ország több mint százéves oktatásügyi történetének a példáján. A könyv tehát egyfajta „oktatáspolitológiát" vagy „leíró" (esetleg „megértő") oktatásszociológiát teremt, ahol a folyamatok és változások elsőrendű magyarázó elve mindig a különböző társadalmi csoportok céljaiban és politikai küzdelmeik kimenetelében található.

Halász Gábor

JOG ÉS FILOZÓFIA

Szerkesztette: Varga Csaba. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981.

Századunk kezdetétől egyre gyorsuló változás indult meg a termelés fejlődésében, a társadalmak gazdasági és politikai szervezettségében, az emberi kapcsolatokban: magában az életben. A termelési technika, a gazdasági termelés volumenének és jellegének megújulása, a munka újabb és újabb társadalmi megosztása perspektivikusan végül is azt készítette elő, ami napjaink valósága, a maga pozitív és negatív eredményeivel együtt.

E folyamatot a tudományok a maguk módján részben előkészítették, részben csak követték. A különböző tudományok eredményei összehasonlítgatásának; eredményességük egybemérésének szándéka nélkül is kézenfekvőnek tűnik az, hogy a leglátványosabb a műszaki és a biológiai tudományok haladása; ám nem becsülhető le az a fejlődés sem, amely a társadalomtudományokban következett be. A változás egyik általános jellegzetessége a szakosodás és a differenciálódás. Ennek eredményeképp nemcsak a természettudományok és a társadalomtudományok látszanak szinte reménytelenül elszakadni egymástól, hanem a különböző társadalomtudományok is mindinkább éles határral és formálisan is elkülönülnek.

A századforduló körüli társadalomtudományok önmagukban abból a szempontból is érdekesek, hogy többé-kevésbé még őrzik magukban egy kisebb fokú differenciáltságában egységesebb s így nyitottabb fölfogás nyomait, ugyanakkor már magukban foglalják a szakosodás tendenciáját. A jogi jelentőségű társadalmi jelenségekkel kapcsolatos polgári tudományos kutatásokban így a jogi és a szociológiai megközelítés – a kibontakozás mozgalmasságában – megvan még együtt, és már elkülönítetten is; mi több, úgy is elkülönbözve, mint jogelmélet, jogfilozófia és jogszociológia. A XX. század első felében pedig – elsősorban a módszerek tisztázása és elhatárolása nyomán – problémákat szelektáló és koncentráló irányzatokká formálódnak. Ezek egyfajta történeti folyamatosságban alapjai – de legalábbis közvetlen előzményei – a jelenkori burzsoá társadalomtudományi elméleteknek.

E korszak irodalmából egy jól válogatott összeállítás jogászok és szociológusok számára egyaránt igen hasznos lehet. Az itt számításba vehető munkák jelentős része ugyanis – az esetleges újabb külföldi kiadások ellenére – ma már rendszerint meglehetősen nehezen található meg. Magyar nyelvű kiadásuk pedig többnyire mindeddig elmaradt. Így egy-egy elméletalkotó munkásságának a megismerése, az abból való válogatás, a számunkra még mindig jelentős elképzelések kikeresése nagy időráfordítást igényel. Ezek a nehézségek idézik elő azt a felemás helyzetet, hogy e koncepciók általában kivonatszerűen ismertek, olykor még ma is hatnak valamiképp, a forrás azonban másodlagos. Természetesen ez korántsem okozhat olyan zavart, mint pl., ha egy költemény helyett annak csak a kivonatát ismerjük; ezzel valós értékétől esünk el, ám a tudományos írások értékük jelentős csökkenése nélkül is kivonatolhatók. Mégis tény, hogy a század első felének polgári jogirodalma nálunk főleg áttételesen, kivonatosan, közvetítésekkel vagy töredékesen ismert s nem közvetlenül, jóllehet minden áttétellel kopik, torzul, rárakódásokkal terhelődik az eredeti elképzelés.

A közelmúltban megjelent „Jog és filozófia" című antológia jól válogatott összeállítás, amely a megismerhetőség számos gondját megoldja. Ma már megfelelő történeti távlatból ítélhetjük meg e korábbi elméleteket, az azokat kifejezésre juttató egyes írásokat az elméleti gondolkodásban való egyetemes jelentőségüket illetően. E nézőpont az egykori kortárs magyar irodalomban való tükröződésük esetlegességének korrigálására is alkalmas. A kötet szerkesztője ezzel a lehetőséggel élve elsősorban nem a Magyarországon ismert vagy előszeretetben részesített irányzatokat, szerzőket sorakoztatja föl, hanem e korszak burzsoá jogászi gondolkodásának egyetemes jelentőségű, kiemelkedő képviselőit.

E szerzők – Rudolf Stammler, Eugen Ehrlich, Hermann Kantorowicz, Leo Petrazsickij, Max Weber, Somló Bódog, François Gény, Giorgio del Vecchio, Gustav Radbruch, Hans Kelsen, Benjamin N. Cardozo, Roscoe Pound, Jerome Frank, Karl Olivecrona – nevének puszta említése egy-egy irányzatot asszociál, minthogy ma már egy-egy jogelméleti irányzat klasszikusának számítanak.

A felsorolt szerzőknek a kötetbe fölvett írásai egy témakörben találkoznak: a jog általános kérdéseivel foglalkoznak, a társadalomtudományi mélységben való megismerés igényével. A jog fogalmát, kritériumait, természetét, lényegét, általános jellegzetességét, társadalmi szerepét írják le, mindegyik a maga módján; az újkantiánus jogfilozófia, a jogszociológia, a modern természetjogi iskola, a jogi realizmus nézőpontja szerint. A kötet anyaga összességében így a jog szemléletét fogja át e korszak polgári jogelméleti gondolkodásának legfontosabb tendenciáiban. A jog legáltalánosabb elvi-elméleti kérdéseiről van szó, s ezt az antológia címe találóan fejezi ki. Az ebben a kérdéskörben egymás mellé csoportosított munkák azonban semmiképp sem pusztán elvont filozófiaként állnak előttünk; mindegyik mögött jól érzékelhetően rajzolódik ki a maga társadalmi háttere s a társadalmi gyakorlat problematikája is.

A kötet így nem csupán egy-egy kiemelkedő gondolkodó munkásságából ízelítő, hanem a válogatás folytán egyúttal különböző polgári irányzatokat szembesíti egymással, továbbá eltérő módszereik illusztrációjaként is szolgál.

A közölt írások teljes szövegek; kihagyások, rövidítések nélkül kerültek az antológiába. A gondos, kitűnő fordítás Sajó András, Endreffy Zoltán, Varga Csaba, Nagy Lajosné Dusa Margit, Nagy Endre és Józsa Péter munkája. A kötethez életrajzi és bibliográfiai jegyzetek járulnak; az egyes szerzők életpályájának főbb adatairól, elméleti hagyatékuk lexikontömörségű jellemzéséről, alapvető műveikről, a róluk szóló irodalomról adnak tájékoztatást.

A teljes anyag jobb megértését, értékelését Peschka Vilmos akadémikus bevezető tanulmánya segíti elő. Az antológiában átfogott problematika lényegét a társadalom és a tudomány történeti fejlődésének folyamatában és a marxizmus kritikai szűrőjén keresztül világítja meg. A századunk első felének polgári jogelméleti gondolkodását jellemző tanulmányának főbb témakörei: jogelmélet – jogszociológia, jogfilozófia; társadalmi – ideológiai háttér; lét és legyen; a jog fogalma és érvényessége; helyes jog – természetjog; bírói jog. E témakörök az elmélet sajátságos csomópontjait jelzik; egyfelől a jog néhány alapvető – és korunk társadalmi viszonyaihoz a legszorosabban kapcsolódó – kérdését, másfelől a jogelmélet, a jogszociológia – sőt általában a jog és a szociológia – tudományának elkülönülését, elméleti megalapozását. Rendszerező megállapításai, amelyek az érintett időszakban megmutatkozó általános fejlődési tendenciákat írják le, filozófiai és szociológiai szempontból egyaránt értékesek. Végső soron ugyanis a jogelméleti gondolkodás nyelvén kifejezett társadalmi ellentmondásokról van szó, azok szűkebb értelemben vett jogi, valamint szociológiai alapjaival együtt; a jog társadalmi, szociológiai valóságáról.

A jogelméleti és szociológiai műveltség és gondolkodás javításához, gyarapításához alapokat nyújtó antológia régi hiányt pótol; igényessége folytán ebben a körben egyedülálló is. Az eddig napvilágot látott – elsősorban az egyetemi oktatásban használt – szöveggyűjtemények, szemelvénygyűjtemények már jellegüknél fogva is más természetűek. Indokolt azonban a figyelmet felhívni arra a gyűjteményre, amely ugyancsak Varga Csaba szerkesztésében jelent meg 1977-ben, hasonló témakörben.* Ez a korábbi kötet – amely Hans Kelsen, Rudolf Stammler, Somló Bódog, Eugen Ehrlich, Jerome Frank, Axel Hägerström, Vilhelm Lundstedt és Gustav Radbruch egy-egy írását tartalmazza – bővíti, kiegészíti a század felének polgári jogelméleti irodalmának az antológiában adott körképét.

Tamás András

FERGE ZSUZSA

EGY ALAKULÓBAN LEVŐ TÁRSADALOM: A MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA 1945–1975

(A society in the making. Hungarian social and societal policy 1945–1975) Harmonsworth, Penguin, 1979

S. M. Miller a könyvhöz írt rövid előszóban azt írja, hogy ezt a művet három szinten olvashatjuk: mint a magyar társadalmi szerkezet vizsgálatát, mint az összehasonlító szociálpolitikának egy esettanulmányát és mint hozzájárulást a szociálpolitika elméletéhez. „Egyike azon csekély, de növekvő számú elemzésnek Kelet-Európáról és a Szovjetunióról, amely elkerüli mind a megbélyegzést, mind az apologetikát." Ferge Zsuzsa munkájára ható gondolkodók közül Lukács Györgyöt, Pierre Bourdieu-t és Richard Titmusst emeli ki.

Ahogyan Miller is utal rá, a könyvben több gondolati szál fonódik össze. Ferge Zsuzsa gondolatai a társadalompolitika elméletéről, a magyar társadalmi szerkezet felszabadulás utáni változásainak bemutatása, a magyar társadalompolitika és szociálpolitika leírása és értékelése, végül Ferge Zsuzsa saját elgondolásai egy helyes magyarországi társadalom- és szociálpolitikáról.

Mindenekelőtt tisztázni kell, mit ért Ferge Zsuzsa szociál (social) politikán és társadalom (societal) politikán. Az előbbi történetileg úgy alakult ki, mint az akut társadalmi problémák orvoslásának vagy enyhítésének eszköze, nem törekedett a társadalmi szerkezetnek, az alapvető gazdasági és társadalmi viszonyoknak a megváltoztatására, csupán azok eredményeinek kiigazítására. A társadalompolitika viszont világosan megfogalmazott hosszútávú célok és prioritások alapján a társadalmi viszonyok, a struktúra átalakítására törekszik, mind rövid, mind hosszú távon. Nem hanyagolhatja el az akut problémákat, mert ebben az esetben az a veszély fenyegeti, hogy embertelenné válik, de ha nincs jól megfogalmazott jövőképe az elérendő célokról, akkor a jelenben csak részeredményeket érhet el és a problémák a jövőben újratermelődhetnek.

A hosszú távú célok, a kommunizmus céljai, nem lehetnek közvetlen célok, egyelőre közelítésük feltételeinek megvalósítása lehet csak napirenden. Az egyik leglényegesebb ilyen feltétel Ferge Zsuzsa szerint a társadalmi egyenlőség vagy legalább az egyenlőtlenség mérséklése. Az egyenlőtlenség jelentős részben az elosztásban jelenik meg, de az elosztást nem lehet a gazdasági és társadalmi viszonyok egészétől elszakítva vizsgálni vagy megváltoztatni.

Ezért kapott lényeges szerepet Ferge Zsuzsa elemzéseiben a társadalmi szerkezet reprodukciójának fogalma. A reprodukció három szinten megy végbe, ezek: 1. a munka társadalmi megszervezésében megnyilvánuló alapvető szerkezeti viszonyok; 2. az elosztási viszonyok; 3. a fogyasztás és felhasználás viszonyai. (A könyv további részei e három szint szerint tagozódnak.) Az alapvető szerkezeti viszonyoknak három meghatározó elemét látja: a tulajdoni, hatalmi és tudásviszonyokat, az ezekben

*Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Szerkesztette: Varga Csaba MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1977. 146 oldal.

jelentkező egyenlőtlenségeket. Ezek az alapvető elemek a végzett munka jellegében jutnak jól láthatóan kifejezésre. Mint kiegészítő szerkezeti tényezőket említi Ferge Zsuzsa a regionális különbségeket a munkamegosztásban (a város és falu társadalmi különbségét), valamint a társadalmi származást. A reprodukció említett szintjei és azoknak egyes elemei egymást kölcsönösen befolyásolva termelik újra a társadalmi szerkezetet, vagy alakítják át azt.

A magyar szocialista társadalmat a reprodukció szempontjából az jellemzi, hogy a magántulajdon érdekviszonyai nem határozzák meg a hatalmi viszonyokat és ezáltal nem uralják a társadalmi szerkezetet. Az új szocialista tulajdonviszonyok azonban nem változtatják meg azonnal a többi termelési viszonyokat, a történetileg kialakult hierarchiák és munkamegosztási viszonyok fennmaradnak. A társadalompolitika segítségével azonban ezeket a szerkezeti viszonyokat meg lehet és kell változtatni. Az intézményesített önszabályozó mechanizmusok ugyan a meglevő struktúra fenntartását segítik elő, az intézmények és spontán mechanizmusok konzerváló jellege azonban nem változtathatatlan.

Áttérve a konkrét magyar társadalmi viszonyoknak és politikának a vizsgálatára először a munka társadalmi megszervezésével foglalkozik. Felveti a kérdést, hogy meg lehet e változtatni a jelenlegi munkamegosztást olyan módon, hogy elősegítse a társadalmi egyenlőség irányába való előrehaladást. Az iparosodás előtti, kézműipari termelési módszerekre való visszatérés nyilvánvalóan lehetetlen alternatívája mellett két további, jelenleg szintén utópisztikusnak látszó lehetőséget ír le: 1. élete folyamán mindenki egyenlően kiveszi részét a „rossz" munkafeladatok elvégzésében, és 2. a „jó" és „rossz" munkafeladatokat összekeverik egy dolgozó munkakörén belül, úgyhogy minden munkakör, foglalkozás ellátásánál előfordulnak „rossz" munkák, az állás betöltőjének szakképzettségénél alacsonyabb szintű képzettséget igénylő feladatok. Itt foglalkozik a munkához való jog, a munkanélküliség és a munkára való ösztönzés kérdéseivel. Vitába száll azokkal a nyugati bíráló véleményekkel, amelyek szerint a szocialista országokban a kapun belüli munkanélküliség szerepe azonos az „igazi" munkanélküliséggel. Úgy látja, hogy az „igazi" munkanélküliség esetleges gazdasági előnyei nem ellensúlyoznák a súlyos társadalmi hátrányokat. A nők foglalkoztatásával és egyenjogúságával összefüggésben kitér a gyermekgondozási segélyre, a bölcsődék és óvodák fejlesztésére, a nők gyors előrelépésére az iskolai végzettség terén és a foglalkozási szerkezetben. Kimutatja, hogy ennek ellenére a nők ma is sok vonatkozásban hátrányos helyzetben vannak a férfiakkal szemben. Ez azzal is összefügg, hogy különleges intézkedések védik a nőket. A nemek közötti teljes egyenlőség elvének merev és mechanikus alkalmazása talán meggyorsítaná az előrehaladást, de ennek árát a nők, éspedig elsősorban az iskolai végzettség, szakképzettség és kereset szempontjából leginkább hátrányos helyzetben levők fizetnék meg.

A tudásviszonyok tárgyalásánál részletesen ismerteti a magyar oktatási rendszer fejlődését. Két alapvető dilemmát elemez, amely ma az oktatáspolitikát foglalkoztatja. Az első az oktatás és a gazdaság viszonya. A „technokrata" álláspont szerint az oktatást alá kell rendelni a gazdaság igényeinek, más szóval annyi fiatalt kell kiképezni a különböző szintű és fajtájú iskolákban, amennyire a gazdaságnak előreláthatóan szüksége lesz. Az ellentétes álláspont szerint az oktatás ne függjön a gazdaságtól, az egyénnek joga legyen olyan iskolai végzettség megszerzésére, amilyent választ és amilyenre képes. Az előbbi megoldás akadályozza az oktatás demokratizálását és fenntartja a régi műveltségi különbségeket, különös tekintettel arra, hogy lehet úgy érvelni: a szakemberképzés legolcsóbb módja, ha messzemenően építünk a családi műveltségi előnyökre. Az utóbbi megoldás azonban sok kudarcélményt és nagy gazdasági bizonytalanságot okozhat és végül szintén a meglevő családi különbségek rejtett újratermeléséhez vezethet, ha a magasabb iskolai végzettségűek túlkínálata következtében a kedvezőbb társadalmi környezetű családok gyermekei jutnak inkább hozzá a jobb állásokhoz. Ferge Zsuzsa a két szélső álláspont között középen keresi a választ, de úgy látja, hogy jelenleg a szükségesnél valószínűleg nagyobb mértékű a technokratikus típusú beavatkozás. A másik dilemma, hogy a továbbtanulás a meritokratikus (tudás) vagy a társadalmi szempont érvényesüljön erősebben. Rámutat arra, hogy a jelenlegi Magyarországon is megfigyelhető bizonyos társadalmi előnyök átalakítása iskolai végzettségi előnyökké, amelyek ismét társadalmi előnyökhöz vezetnek. Ebben a kérdésben azonban Ferge Zsuzsa sem fogalmaz meg konkrét megoldási javaslatot.

A jövedelemelosztás kérdéseivel foglalkozó részben Ferge Zsuzsa messzemenően támaszkodik a KSH bér- és családi jövedelem statisztikáira. A szocialista országok jövedelemeloszlásának három fő jellemzőjét emeli ki: 1. nincsenek tőkejövedelmek, 2. a társadalmi juttatások a családi jövedelemnek nagy és növekvő forrását képezik, 3. lényegesen kisebb a jövedelmi egyenlőtlenség, mint a tőkés

országokban. Részletesen foglalkozik a bér- és jövedelempolitikával, valamint a keresetek és jövedelmek alakulásának tendenciáival. Kimutatja, hogy 1950 óta lényeges előrehaladás történt az egyenlőbb elosztás felé. Ezt azért tekinthetjük igen lényegesnek, mert a nyugati irodalomban gyakran olvasható az az – adatokkal alá nem támasztott – állítás, hogy éppen ellenkezőleg, 1950 körül nagyobb volt az egyenlőség és azóta egyenlőtlenebbé vált a jövedelemelosztás. Elemzi az 1968-ban kezdődő gazdasági reformok hatását a jövedelemelosztásra. Arra a következtetésre jut, hogy 1968-tól 1975-ig – némi ingadozások után – nem nőtt a jövedelemkülönbség a vállalatok felső vezetői, középvezetői és egyéb alkalmazottai, valamint munkásai között, sőt az utóbbiak keresete gyorsabban nőtt. A családi jövedelmek elosztása szintén a differenciálódás lassú csökkenését mutatja 1959 óta. A családi jövedelmek megoszlása többé-kevésbé követi a társadalmi csoportok kereseti szintjét, de annál kevésbé egyenlőtlen.

Külön kitér a legalacsonyabb jövedelműekre. Becslése szerint (1970 elején) a havi egy főre jutó 600 Ft az a jövedelmi szint, amely alatt súlyos nehézségek jelentkeznek. E határ alá esett az aktív kereső háztartásfőjű háztartásokban élő népességnek 30 százaléka 1962-ben, 8 százaléka 1967-ben és 2 százaléka 1972-ben. Az alacsony jövedelem fő tényezői: a szakképzettség hiányával összefüggő alacsony kereset, a nagyobb gyermekszám, a tartós munkaképtelenség, különösen ha hiányzik a rokkantnyugdíjra való jogosultság, a csonka család, az öregkor. Külön megvizsgálandónak tartja, hogy egy a „szegénység kultúrájának" jellemzőit mutató sajátos életmód mekkora szerepet játszik.

Külön foglalkozik a gyermekes családok jövedelmi helyzetével és a gyermek neveléséhez adott társadalmi juttatásokkal. 1965-ben a 15 éven aluli gyermekek összes fogyasztásának 33 százalékát, 1970-ben 40 százalékát fedezték ezek a juttatások, ebből 9, illetve 15 százalékot a pénzbeni társadalmi juttatások, amelyeket a gyermekes családok ezen a címen kaptak. Kitér az idős emberek helyzetére és a nyugdíjakra is.

Külön fejezetben elemzi a társadalmi juttatások növekedését a jövedelmeken belül, valamint a juttatásokkal kapcsolatos vitákat. Megállapítja, hogy a pénzbeni juttatások csökkentették a jövedelmi egyenlőtlenséget, mind a legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmű családok között, mind az egyes társadalmi rétegek között. Ezzel szemben a természetbeni juttatások növelték a rétegek közötti különbségeket (mivel a szellemi és városi rétegek nagyobb mértékben veszik őket igénybe), de mérsékelték a magas és alacsony jövedelműek közötti különbségeket. Három dilemmát tárgyal röviden: 1. a pénzbeni vagy természetbeni juttatások felelnek-e meg jobban céljuknak? 2. mindenkinek egyenlő jogon kell-e kapnia azokat, vagy speciális, szelektív odaítélési szempontokat kell alkalmazni? 3. indokolt-e a nem piaci szolgáltatás mellett piaci formákat is megengedni (például az egészségi ellátásban)?

Az utolsó rész a fogyasztással foglalkozik. Rámutat arra, hogy a fogyasztási javak árai Magyarországon eltérnek a termelési költségeiktől. Véleménye szerint a jelenlegi árrendszer hirtelen megváltoztatásának igen súlyos mellékhatásai lennének, ezért az árpreferenciákat és diszpreferenciákat fokozatosan kellene felülvizsgálni és megváltoztatni. Kiemeli, hogy 1971 óta bevezetett központi áremeléseket központi jövedelem kiegészítésekkel ellensúlyozták, és hogy ennek – mivel a kiegészítések azonos összegűek voltak, nem függtek a keresetektől – a jövedelemelosztást egyenlősítő hatásuk volt. Külön kitér a kultúra ártámogatásával, az egészségügyi ellátás társadalmi juttatásként való kezelésével és a lakás- és lakbérpolitikával kapcsolatos vitákra.

Végül röviden tárgyalja az életmódnak és a hátterében álló értékeknek kérdéseit. Vizsgálja néhány negatív jelenségnek, mint a szerzésre való törekvésnek, a minél nagyobb fogyasztásra való törekvésnek, az individualizmusnak és a laza munkaerkölcsnek gyökereit. A kedvező változások előfeltételei között megemlíti a munkamegosztás átszervezését, az elosztás egyenlőtlenségeinek csökkentését, az újraelosztás egyenlőbbé tételét és szerepének növekedését, valamint a közösségi alapok szélesebb körű és hatékonyabb felhasználását.

Andorka Rudolf

KOVÁCS GÉZA

JÖVŐKUTATÁS ÉS TÁRSADALMI TERVEZÉS

Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979

A szerző fő feladatának a jövőkutatás, a nagytávlatú jövőkép és a társadalmi tervezés, illetve hosszú távú tervezés kapcsolatának bemutatását tekinti. Alaptétele, hogy a társadalom tudatos tudományos irányításához a népgazdasági tervezés kereteit meghaladó globális és sokoldalú tervezésre van szükség. Élesen megkülönbözteti ezért egymástól a prognózist és a tervet. A megismert jövőt a valóság egyik válfajaként értelmezhetjük, tudatos alakításának eszköze a tudományosan kidolgozott terv. „. . . a jövőkutatás elsőrendű és egyben legfontosabb feladata a tervezés tudományos alapjainak erősítése".

A könyv mondanivalója négy nagy egységre oszlik:

1. A jövőkutatás és a társadalmi tervezés kapcsolata;
2. A nagytávlatú komplex jövőkép kidolgozásáról;
3. Az N-szektoros és az N-dimenziós tervezésről;
4. A jövőtudatról és az intézményi rendszerről.

A szerző foglalkozik a tervezés problémáival, a mérhetőség, az időhorizont, az információhiány stb. kérdésével, illetve a tervezés döntéshozatali körülményeinek változásából adódó nehézségekkel. Felveti a fejlődő döntésmechanizmusok prognózisának szükségességét is. Szociológiai vonatkozásokat érint a gazdasági tervezés mellett a társadalmi tervezés fontosságának elemzésekor. Felhívja a figyelmet az életmód és az életszínvonal, a szociálpolitikai területek fejlődésének előrejelzésében mutatkozó nehézségekre, a kvalitatív változók és ideológiai tényezők tervesítésének problémáira. (Hiszen itt nem a gazdasági szempontok játszanak szerepet, nem kritérium a „mérhető" jövedelmezőségi tényező, hanem preferenciasorokat kell figyelembe venni.) A pártprogramok fejezeteinek tervesítése a tervezés társadalmi tervezéssé fejlesztésével oldható meg.

A jövőkutatási diszciplína tudománnyá válásának lehetőségeit tárgyalja a matematikai-statisztikai módszerek és a metodika gazdagsága mellett az elmélet hasonló színvonalú fejlesztését tűzi ki feladatul. Fel kell számolni azt a hitet, hogy a „kemény" metodikával kapott eredmények ún. „puha" módszerekkel nem javíthatók.

A célok és az azokhoz vezető utak metodológiailag is érdekes kérdésköre kapcsán a szerző hangsúlyozza az alternatívák kidolgozásának szükségességét, hiányolja jelen gyakorlatunkból a jövő alternatív formában való kezelését, a azok koncepcionális különbségeit, optimális számuk meghatározását.

A szerző igyekszik meggyőzni olvasóit, szakterülete fontosságáról, a jelen és jövő, a gyakorlat és terv kérdéseinek leírásakor azonban a „van" és a „legyen" (sein és sollen) keveredik egymással. Az alternatív koncepciók kialakításának lehetőségeit nem kapcsolja össze társadalmi csoportok, alakulatok, szervezetek eltérő érdekeinek és értékrendjének artikulálódásával.

A nagytávlatú komplex jövőkép kidolgozásáról szólva a szerző foglalkozik a marxizmus klasszikusainak a szocializmus-kommunizmus időtengelyen elhelyezkedő jövőképeivel, valamint a szocialista országok pártprogramjában szereplő hosszú távú tervek összehasonlításával, majd a Nyugat-Európában készült jövőképek elméleti hatásaival. (Kahn és Wiener, Meadows, Római Klub jelentései, Tinbergen, Gábor Dénes, László Ervin és Leontief.)

A jövőkép elemek illesztése a tervkoordinációhoz hasonló módszertani eljárások kidolgozásával oldható meg. A jövőkép és a hosszú távú terv kapcsolatának leírásakor a szerző rámutat, hogy a terv kialakításakor figyelembe kell venni a reális állapotábrázolás jellegű jövőképet, amely azonban önmaga is tartalmaz normatív elemeket. A jövőkép elemek között az időjárás, a technikai-biológiai-termelési rendszer, a környezetvédelem kérdéseit tárgyalja a könyv, felvetve egy jövőben kialakuló, merőben új szituáció jelentkezéséből fakadó problémákat és az ezekre való felkészülés szükségességét.

A társadalmi folyamatok jövőbeli alakulását tárgyalva foglalkozik a társadalmi tagozódás és mobilitás kérdéseivel. Mivel „a kommunizmusba való átmenet időszakában az osztálymegkülönböztetések elveszítik jelentőségüket" a társadalmi struktúra leírásakor a mainál árnyaltabb kategóriákat kell használni, mely kategóriák részben a nagytávlatú komplex jövőképből vezethetőek le. A

mobilitás a jövőben az ezredforduló körül szükségszerűen kibontakozó „második szocialista iparosítás", a biológiai ipar kifejlesztése következtében várhatóan nagyobb fokú lesz, mint napjainkban. A szerző osztja azon szociológusok álláspontját, akik a mobilitást normatív követelménynek tekintik.

Társadalmi, szociológiai kérdéseket tárgyalva foglalkozik az oktatási rendszer és képzési színvonal problémáival, a foglalkozások presztízsével és inkongruenciájával, demográfiai és generációs kérdésekkel, a nők és a család helyzetének változásával, az életmód alakulása és a munka kapcsolatával stb., valamint az ezekhez kapcsolódó normatív elvárásokkal. Így a kollektivizmus és a változatosság együttes követelményével, a társadalmi együttélés kollektív érdekek által vezérelt szabályozásával, az egyenlőtlenségek fennmaradása melletti egyenlőségi normákkal. (Táplálkozás, lakás, női egyenjogúság, kulturált szabad idő, tudás megszerzése, szükségletkielégítés, a társadalom tagjainak önmegvalósítási lehetőségei stb.)

A szerző a jövőképelemek elemzésekor rendkívül széles körű irodalomra támaszkodik, az egyes problémákat igyekszik minden oldalról megvilágítani. Úgy tűnik azonban, a „jövőképnek" nem sikerül igazán a jelentől elszakadnia. A felvetett kérdések jelenünk égető problémái és a megfogalmazott elvárások egy adott történelmi korszak értékrendjét tükröző normatív követelmények.

A mű a továbbiakban foglalkozik a tervezés problémáival; fejlődésében vizsgálja a különböző időtávú tervek prognosztikai igényét. Kiemelendők a rendszerszemlélet térhódításának következményei és az intézményi rendszer tervszerű fejlesztését tárgyaló fejezetek. A könyv nagy érdeme, hogy elsőként tesz kísérletet a tervezés és jövőkutatás irodalmának szintetizálására, igen nagy mennyiségű forrásanyagot dolgoz fel, számos olyan dolgozatot is, amely csupán kéziratként, egyetemi diplomamunkaként vagy doktori dolgozatként látott napvilágot; és híven tükrözi a szerző törekvéseit a tudományterület hazai művelőinek tudományos műhellyé szervezésére, a társadalmi tervezés és jövőkutatás tudományos rangra emelésére.

Balázs Katalin

MOLNÁR LÁSZLÓ

A MUNKA SZEREPE A NŐK ÉLETÚTJÁBAN

Szociológiai Tanulmányok sorozat. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981

A szakértő és a laikus olvasó egyaránt azzal a kíváncsisággal veszi kezébe a könyvet, hogy vajon tud-e a szerző újat mondani választott témájában. A nő társadalmi-gazdasági szerepének átalakulása az 1950-es évek közepétől került az érdeklődés homlokterébe. A közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, demográfusok, pszichológusok, jogászok, de még az orvosok közül is egyre többen találták magukat szemben kutatásaik során azzal a konfliktussal, amelyet a nők egyre nagyobb arányú munkavállalása okozott a családban. Az 1970-es évtized bőséges szakirodalmi termése után jogosan merül fel a kérdés, mi újat lehet még hozzátenni a női munka szociológiájához.

Előre kell bocsátanunk a választ: Molnár László tudott újat mondani, nemcsak a laikusok, a szakemberek számára is. Ez pedig csak úgy sikerülhetett, hogy interdiszciplináris komplex megközelítési módot választott a vizsgálat módszeréül. Könyve – talán nem is szándékoltan – arról győz meg minket, hogy a társadalomtudományokban egyre kevésbé lehet továbblépni egyetlen tudományos módszerrel. A jövő kutatásaiban elsősorban több diszciplína kombinált módszereivel lehet az objektív valóságot úgy feltárni, hogy legkevésbé legyen torz a kapott kép. A szerző a társadalomtudomány több(-kevésbé ismert módszereit kombinálja; az esettanulmányokon alapuló egyéni életút végigkövetését, a társadalmi csoportok, rétegek, ezen belül generációk statisztikai mintavétel alapján történő szociológiai vizsgálatát és a generációkat jelentő női kohorszok demográfiai életútjának szociológiai értelmű elemzését.

„Az esettanulmányok akkor tükrözik hűen az egyéni élettörténetet, ha az egyéneket egy adott generáció tagjaiként értelmezik, hiszen azok mint a generáció elemei futnak be egy élettörténetet egy meghatározott társadalomtörténeti fejlődésben." (18. oldal.) Csak ilyen komplex megközelítéssel lehetséges az egyes életszakaszok nyomon követése és a tipikus női életutak felvázolása, amely generációnként eltérően alakul.

Az életrajzmódszer három megközelítésének egyesítése lehetővé teszi a munka szerepének tanulmányozását a női életutakban úgy, hogy az egyéni életutak rétegeket, valóságos társadalmi típusokat reprezentálnak. Ezek pedig a generációk történetileg meghatározott életútjába ágyazódnak, életkörülményeik, tevékenységeik, motivációik tömegéletútként foghatók fel.

A könyv első fejezete alapvetően módszertani jellegű. Nemcsak a sajátos életrajzmódszer leírását adja, hanem a módszer kifejlődését is nyomon követhetjük, hiszen ismert és alkalmazott módszerek továbbfejlesztését és kombinációját dolgozta ki a szerző.

A második fejezet a női életút típusait a gazdasági aktivitás alapján próbálja felvázolni. A szerző hangsúlyozza a leírt típusok hipotetikus, bizonytalan jellegét (mivel a munkaszociológiai vizsgálódások nem veszik figyelembe a demográfiai jellemzőket, a demográfiai vizsgálatok pedig túlzottan a családi életciklusra orientáltak), mégis a gyakorlatban jól elhatárolódó típusokra ismerünk rá. Így a két szélsőséges típusra, ahol az otthonon kívül végzett munka élethivatásként szerepel, és ahol a család tölti be elsősorban az élethivatás szerepét. A kettő között számtalan kombináció létezik attól függően, hogy az egyes életszakaszokban a munkára vagy a családra orientált-e a nő, vagy többé-kevésbé mindkettőt élethivatásnak tekinti. Valószínűleg a nők többsége ilyen. Kis részüknél pedig sem munka, sem a család nem játszik életükben főszerepet, „az emberi kapcsolatok bizonyos formáira orientáltak". (68. oldal.)

Ennek a felosztásnak nagy jelentősége van nemcsak a könyv további fejezeteiben, hanem a női életutak, életszakaszok, a foglalkoztatás, a kettős hivatás megítélésében is. Ugyanis a dolgozó nők semmiképpen sem azonosak a munkára, szakmai előmenetelre orientált típussal – az otthonon kívüli munkához, foglalkozáshoz való viszonyuk teljesen eltérő attól függően, hogy milyen volt szocializációjuk, anyagi helyzetük, családi körülményeik és nem utolsósorban az adott történeti-gazdasági szituáció. Erre később a szerző mint metodológiai hibalehetőségre utal, mondván, hogy „a dolgozó nőket és a nem dolgozó nőket nem lehet egymás ellenőrző csoportjainak tekinteni, mert foglalkozáshoz való viszonyuk, munkamotivációik mások." (101. oldal.)

A harmadik fejezet az otthonon kívül végzett munka szerepének történeti feldolgozása az agrártársadalmaktól napjainkig. Már erre a fejezetre is jellemző, hogy a szerző hatalmas mennyiségű irodalmi forrást dolgozott fel. A nők, a női munka, család társadalmi-gazdasági vizsgálatára vonatkozó irodalomnak nem csupán bőséges jegyzékét találjuk meg a könyv végén, hanem az egyes fejezetekben tanúi vagyunk a szakirodalmi forrásanyag beépülésének a könyv mondanivalójába. Az egyes szerzők, a kialakult irányzatok kritikai elemzése gazdagítja a hazai demográfiai, szociológiai, statisztikai felvételek eredményeinek ismertetését, tapasztalatait, ami módot ad újabb következtetések levonására.

Pl. a nők foglalkoztatási kérdéseivel foglalkozók számára közismert, hogy a nők gazdasági aktivitási rátája az USA-ban az ún. „kétpúpú" görbét mutatja, azaz a női gazdasági aktivitás 25 év alatt és 45 év felett jelentősebben magasabb, mint a közötte levő korúaknál. Európában, elsősorban a szocialista országokban „egypúpú" a görbe, a fiatalabb korosztályoktól kezdve csökken az aktivitási ráta. Az utóbbi évek statisztikái azt mutatják, hogy mindkét aktivitási típusnál változási tendencia figyelhető meg. Az amerikai típusnál az aktivitási szint kiegyenlítődési folyamata zajlik. A másik típus változása Magyarországon is megfigyelhető – az aktivitási ráta maximuma áttevődik a 25 év feletti korcsoportra. Minden bizonnyal szerepet játszik ebben az is, hogy a női munkaerő aktivizálásának felfutó korszaka – amely a fiatal nőkre hatott leginkább – végetért. Ugyanakkor a tanulási idő meghosszabbodásának és annak a tények is szerepe van, hogy a házasodási kor a hetvenes években lecsökkent, a nők egyre fiatalabb korban szülik a „vállalt" két gyermeket. A foglalkozási, szakmai karrier szempontjából ez kedvező irányú változásnak minősíthető, de a válások, azok következményei, a nők további családi élete szempontjából már nem.

A következő három fejezet az életrajzmódszer szem előtt tartásával, az egyéni életút szakaszai és a különböző női generációk szempontjából elemzi a munkábalépés, munkavégzés motivációit, a szakmai karrier alakulását és a gazdasági aktivitás hatását a családi életre.

A női munka motivációinak vizsgálatánál a szerző hangsúlyozza, hogy az egyéni életút különböző szakaszaiban igen eltérőek lehetnek a munkábalépés, a munkahelyválasztás és a munkavégzés motivációi. Elég, ha arra gondolunk, hogy a fiatal anya munkahelyválasztását döntően befolyásolhatja a munkahely és a gyermekintézmények közelsége. Az eddigi munkamotivációs vizsgálatok nem tükrözik az életszakaszokból adódó különbségeket. Emellett a generációs különbségeket, a társadalmi hátteret is figyelembe kell venni.

Nemcsak ebből a fejezetből, de a foglalkozási karriert tárgyaló fejezetből is némileg hiányoljuk a munkából való kiválásnak mint az életútnak a nőknél különösen fontos szakaszának tárgyalását. Különösen annak a generációnak jelenthet ez döntő szakaszt, amelyik egyszerre jut el a nyugdíjkorhatár küszöbéhez és a nagymamasághoz. A nagymama családi funkciója társadalmunkban igen jelentős segítője a fiatal női korosztályok munkábalépésének. Egyre több nő nyugdíjaztatási kérelmében kap jelentős hangsúlyt, hogy gyermekei számára a család és a munka konfliktusait ezzel megoldhatja. A szakmai hivatásra orientált nők esetében, különösen, ha vezető posztra küzdötték fel magukat, a nyugdíjaskor elérése a karrier csúcsára eshet. A szerző egyébként több forrást is idéz, hogy a nő maximális teljesítménye, legalábbis intellektuálisan 50–60 éves korra esik. (164. oldal.) A nyugdíjazás, az otthonon kívüli munka elvesztése törést okozhat az életútban. Ezt a törést pszichikailag a nagymamaszerep ellensúlyozhatja, de erősítheti is. Mindez függ – egyébként a szerző által más vonatkozásban hangsúlyozott – személyiségpszichológiai tényezőktől is.

Vajon a munkából való kiválás motivációi – amelyek egyébként rendre hiányoznak a szociológiai szakirodalomból, nem mutatják-e mindennél jobban a hivatással való azonosulást vagy a végzett munka és a dolgozó nő személyiségjegyeinek megfelelését? Aki számolja a napokat a nyugdíjbavonulásig, az vagy tipikusan családra orientált, vagy elfáradt munkájában, nem talált benne örömet, vagy éppen más elfoglaltságra vágyik, és még lehetne sorolni az okokat.

Visszatérve a könyv következő fejezetére, a szakmai életpálya tárgyalására, ezt is, mint a többi fejezetet, mélyreható szakirodalmi áttekintés vezeti be.

„A nők hátrányos helyzetét a munkaerőpiacon" a szocialista országokban is csak nagyon lassan, több generáción keresztül lehet felszámolni. Nemcsak a tradíciók játszanak ebben szerepet, hanem a képzettségi struktúra alakulása és nem utolsósorban a gyermeknevelési funkciók ellátása, amely bizonyos, úgynevezett női munkákkal jobban összeegyeztethető. Mindezek természetesen a nők szakmai előremeneteli lehetőségeit is nagymértékben meghatározzák. Ahhoz, hogy egy nő politikai, gazdasági, közigazgatási téren a felső vezetésbe jusson, kivételes egyéni adottságokkal és családi háttérrel kell rendelkezzen. Az egyedülálló vagy gyermektelen nők nagyobb esélyekkel rendelkeznek a vezetővé válásra, illetve szakmai karrier befutására.

A férjes nők foglalkozási karrierjének, a „kettős karrierű" családnak a vizsgálata igen népszerű a nyugati irodalomban. Hazánkban is meg kellene ismerni – javasolja a szerző – a vezető beosztásban dolgozó nők családi állapotát, otthoni körülményeit, a férjek társadalmi-foglalkozási státusát, a szakmai munka és a gyermeknevelés összeegyeztetésének útjait, módjait.

A nők gazdasági aktivizálódása hatással van a családi életre, a gyermekek szocializációjára, a családon belüli munkamegosztásra. Mind a külföldi, mind a hazai felmérések tapasztalatai szerint, a nő, az anya munkavállalása azokban a családokban okoz elsősorban konfliktust, amelyek szinte tudat alatt őriznek bizonyos tradíciókat, és a női, férfi szerepek sztereotípiáit a következő generációra is átörökítik. A tradicionális életforma megváltozásának fő útja a nők iskolázottságának, szakképzettségének emelése. A női munkavállalást legjobban megkönnyítő, adekvát családi munkamegosztást „az egyre magasabb képzettségű női (és férfi) generációk megjelenése" biztosítja. (192. oldal.)

A szakember számára bizonyára ismert a nyugati közgazdasági-szociológiai irodalomban az az irányzat, amely a nők otthoni munkájának értékét hasonlítja össze az otthonon kívül végzett munka értékével. Ebből igen figyelemreméltó tanulságot von le a szerző – nevezetesen: a magyar társadalomban mérlegelni kellene, hogy a nők otthoni munkáját az állam milyen áron tudja helyettesíteni és ennek a helyettesítésnek a költségei hogyan viszonyulnak a nők munkájának hasznosságához.

Az utolsó, hetedik fejezet összefoglaló és szintetizáló jellegű. Az individuális életút belső szerkezetének, az egyes életszakaszoknak, a rétegéletút típusoknak, az életformák történeti átalakulásának logikai egysége biztosította a munkának a nők életében betöltött szerepének komplex megközelítését.

Az első fejezetben jelzett statisztikai-szociológiai módszer, a blokkok alapján történő komplex életút vizsgálat, két kísérleti jellegű felvételen keresztül kerül bemutatásra. „A kísérlet célja az volt, hogy tisztázzuk, mit is jelent az életút komplex folyamatként való értelmezése, milyen mutatókon keresztül lehet azt vizsgálni és hogyan lehet azokat mérni az egyes életszakaszokban." (201. oldal.) A blokkok egyik dimenzióját az életkor az életciklusokra osztott élettartam adja, a másik dimenziót az élettevékenységek és életfeltételek. Így a lakóhely változásai az élettörténet során (ennek okai, a környezet jellege stb.); a szakképzettség megszerzésének története (az oktatásban való, esetleg permanens részvétel); a gazdasági aktivitás, a foglalkozás története (jellege, esetleges megszakítása, attitűdök);

generációk közötti mobilitás (származás, testvérek); házasságkötések; szülés, gyermeknevelés; lakásviszonyok alakulása (minőség, jogcím); anyagi körülmények (jövedelem, vagyon, fogyasztás); morbiditás történet (orvosi életrajz); társadalmi, emberi kapcsolatok és végül az időmérleg-technikával felvázolt tevékenységstruktúra (idődimenzió).

A módszer óriási előnye, hogy az analitikus formában rendelkezésre álló adatokat akár az egyes életszakaszokban, akár az életút során átfogóan, komplexen, történetileg formálódó rendszerben lehet megismerni és vizsgálni.

A társadalmi struktúra és a formális szervezet elméletében eddig némi egyoldalúságot okozott, hogy figyelmen kívül hagyta a nők gazdasági aktivitásának következményeit és azoknak a család életformájára való hatásait. A nőknek a társadalmi struktúrában betöltött helyzetének, végső soron társadalmi státusának sajátosságait az élettörténet komplex megközelítésével lehet feltárni. Ezzel segíteni lehetne azt a folyamatot, amely a jövő életformájának – a nemek társadalmi és családi egyenlőségére épülő életformájának kialakulásához vezet.

Orolin Zsuzsa

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

СОДЕРЖАНИЕ

1982/1

Статьи

ДЬЮЛА ЛАКАТОШ: К толкованию мотивационных конфликтов и гармонии личности 1
ОЛЬГА ТОТ: Взаимосвязь между статусной иерархией и происхождением 13

Социография—Исследование случаев

ДАНИЭЛ ХАТВАНИ: Микрорайоны — Жители микрорайонов 23
ИЛДИКО ШОМОРЯИ—КАТАЛИН ТАУС: Семья Бэреш 51

Мастерская

МИКЛОШ САНТО: Эмиграция и иммиграция и их категории при социологическом анализе 69
ЛАСЛО БАБИЧ—ТАМАШ ДЭНЕШ: О распределении объема общественной мобильности 83
ТАМАШ КОЗМА: Стратегия развития школьной системы 95
МОЛНАРНЕ ВЕНЬИГЕ ЮЛИЯ—ЖУЖА ОРОЛИН: Понятие и главные группы рабочей силы ограничесной трудоспособности 109

Наблюдатель

Теория и социологии политикого (Михай Бихари) 121

Информация

О понятии таксономии. Составил: Ласло Берталан 135

Отклик

КАТАЛИН БАЛАЖ: Янош Корнаи: Дефицит 149
АНДРЕА СЕГЁ: Характер условий производства, хозяйственных организаций и ограничений бюджета 153

Книги

МАРГАРЕТ Ш. АРЧЕР: Системы обучения и изменения в деле образования (Габор Халас) 165
Право и философия. Ред. Чаба Варга (Андраш Тамаш) 171
ЖУЖА ФЭРГЕ: Общество находящееся в стадии формирования (Рудольф Андорка) 173
ГЁЗА КОВАЧ: Исследование будущего (футурология) и общественное планирование (Каталин Балаж) 176
ЛАСЛО МОЛНАР: Роль труда в жизненном пути женщин (Жужа Оролин) 177

MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottsága és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Popper Péter

Ismerteti a hazai kutatási eredményeket, esetenként külföldi szerzők munkáit is közli. Tanulmányai az általános- és fejlődéslélektan, orvosi pszichológia, pedagógiai pszichológia, szociálpszichológia, munkalélektan, művészetpszichológia, kriminálpszichológia, sportpszichológia, gyógypedagógiai pszichológia, zoopszichológia, pszichológiatörténet stb. kutatásának legújabb eredményeit ölelik fel.

Alapítva: 1928
Magyar nyelven, angol és orosz tartalomjegyzékkel és összefoglalókkal
Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben
Évi előfizetési díja: 150,– Ft
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
Budapest, József nádor tér 1. 1051
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR PEDAGÓGIA

A Magyar Tudományos Akadémia
Pedagógiai Bizottságának folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Sándor

A nevelés alapkérdéseire vonatkozó elméleti jellegű tanulmányokat, a pedagógiai kutatás pontos és hatékony módszereinek alkalmazásával elért vizsgálati eredményeket, a gyakorlati pedagógiai munkát elemző és értékelő írásokat, összehasonlító és történeti dolgozatokat tesz közzé.

Alapítva: 1892
Magyar nyelven, orosz és német tartalomjegyzékkel, angol összefoglalóval
Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben
Évi előfizetési díja: 76,– Ft
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
Budapest, József nádor tér 1. 1051
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 4. – Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
82.10493 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

2. A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

3. A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

4. A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

5. A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

6. Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készíttetünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

7. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

CONTENTS

1982/1.

Studies

LAKATOS GYULA: On interpreting motivational conflicts and harmony of the individual 1
TÓTH, OLGA: Social status and family background 13

Sociography — Case studies

HATVANI, DÁNIEL: Housing estates and their dwellers 23
SOMORJAI, ILDIKÓ—TAUSZ, KATALIN: The Béres family 51

Workshop

SZÁNTÓ, MIKLÓS: On the analytical categories of emigration and immigration 69
BABICS, LÁSZLÓ—DÉNES, TAMÁS: On the distribution of the volume of social mobility 83
KOZMA, TAMÁS: Development strategy for the education system 95
MOLNÁRNÉ VENYIGE, JÚLIA—OROLIN, ZSUZSA: The concept and major types of workforce of limited abilities 109

Review

Theory and sociology of the policy (Bihari, Mihály) 121

Orientation

On the concept of taxonomy. Edited by: László Bertalan 135

Echo

BALÁZS, KATALIN: Kornai János: In short supply 149
SZEGŐ, ANDREA: Production relations, economic institutions and budgetary limits 153

Books

ARCHER, MARGARET S.: Education system and changes in education (Halász, Gábor) 165
Law and philosophy. Ed: Varga, Csaba (Tamás, András) 171
FERGE, ZSUZSA: Society in the making (Andorka, Rudolf) 173
KOVÁCS, GÉZA: Futurology and social planning (Balázs, Katalin) 176
MOLNÁR, LÁSZLÓ: Work in women's careers (Orolin, Zsuzsa) 177

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

INDEX: 25 781
ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

2. A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

3. A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

4. A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

5. A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

6. Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készíttetünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

7. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1982

2

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG NÉVSORA:

ANDICS JENŐ, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, GAZSÓ FERENC szerkesztő, HANÁK PÉTERNÉ, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT szerkesztő SZALAI SÁNDOR, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

Szerkesztőségi munkatárs:

TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58. Telefon: 160-160/541.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft

1 szám ára: 40,— Ft

Index szám: 25.781

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK

1982/2

Tanulmányok

SAJÓ ANDRÁS: Racionalisták és materiális igazságosság a „modern" jogban 185

GRESKOVITS BÉLA: Ellentmondásos értékek és értékes ellentmondások Polányi Károly elméleti rendszerében 201

Fórum

BIHARI MIHÁLY: A politikai rendszer és környezete: funkciók és struktúrák rendszere 215

RÓBERT PÉTER: Az élettörténeti módszer. — Szakirodalmi áttekintés és alkalmazási lehetőségek 233

Szociográfia — Esettanulmányok

NAGY KATALIN: Számítógépesítés változós erőtérben 249

Műhely

GÁBOR LÁSZLÓ—HÁBER JUDIT: Tanító- és tanárképző főiskolák végzős hallgatóinak munkahelyválasztása 265

Tájékozódás

A faktorelemzés alapjai. I. rész. Összeállította: Bertalan László 283

Akadémiai Értekezések Vitájáról

Hernádi Miklós kandidátusi értekezésének vitája 301

Könyvek

M. CROZIER: A bürokrácia jelensége (Székely János) 305

KOLOSI T.—PAPP ZS.—GOMBÁR CS.—PÁL L.—BARA J.: Réteghelyzet — rétegtudat (Farkas István) 311

Folyamatos jelen (Török L. Gábor) 315

H. GOLDBERG: The new male — from self-destruction to self-care (Bíró Dávid) 319

SAJÓ ANDRÁS

RACIONALITÁSOK ÉS MATERIÁLIS IGAZSÁGOSSÁG A „MODERN" JOGBAN

A hagyományos jogi racionalitás

A felvilágosodás és polgári forradalmak korában a jog megítélésében és alakításában a döntő szempont a *polgári értelem* volt. Ez a polgári értelem lényegében megfelelt a polgári ész alapvetően korlátozott jellegének, hiszen az ész, kalkulatórikus funkciójánál fogva, *kontemplatív.* A hazai irodalomban (elsősorban Lukács György elemzése alapján) ismeretes az is, hogy minden polgári racionalitás csak *rész*racionalitás lehet.

Lukács György Marx nyomán kimutatta, hogy az áruviszony egyetemes eldologiasító hatása ellenére „a világ eme látszólag maradéktalan, az ember fizikai és pszichikai valójáig ható racionalizálódásának ... saját racionalitásának formális jellege kell, hogy határt szabjon". (*Lukács,* 1971. 344–345.) A kérdés tehát az, hogy *miféle részracionalitás fejeződik ki a jogban.* Ennek meghatározása után vizsgálható csak az, hogy miként fordul a részracionalitás a maga önállósult fejlődésével és azáltal, hogy az „egész"-re akarja erőszakolni magát, saját racionalitás-kritériumai ellen, és mint kényszerült egy újfajta racionalitással szembesülni és abban a részben feloldódni.

A hagyományos jogi racionalitás kétféle tevékenység történeti kereszteződéséből jött létre. A burzsoá jog az *árutermelő gazdaság* racionalizálási kritériumának kell megfeleljen, amennyiben az áruforma érvényesüléséhez az árugazdaság racionalitását tükröző jogi forma szükséges. Olykor, pl. az angol jogban, illetve a különböző *law merchant-ek* esetében egyszerűen a „jogba emelték" a *gazdaságilag ésszerű* elvárásokat. Másrészt *Weber* (1981. 144.) a kontinentális szisztematikus jog létezését elsősorban a bürokratikus igazgatási apparátus tágan értelmezett – pl. a képzést is átfogó – működési szükségleteivel kapcsolta össze.

Ahhoz, hogy a hivatalnok a világot manipulálhatóvá tegye, tárgyszerű részekre bontja, és egyúttal magát is a szabályokkal összekötött gépezet részévé teszi. Mi számít ilyen körülmények között racionálisnak? A világot nyilván azon vonatkozásaiban kell megragadni, amelyek a *hivatal eszközeivel befolyásolhatók;* hogy mi befolyásolható, az az állami bürokrácia rendelkezésére álló eszközöktől függ. Ilyen eszközök elsősorban: a szervezett kényszer, bizonyos szakismeretek és a rendelkezésre álló anyagi javak (szolgáltatások). Az eszköztár összetételének és a befolyásolásra kijelölt világhoz viszonyított erejének alakulása jelentős mértékben átalakítja az ésszerűséget.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A racionalitás sokértelműsége[1] nem menthet föl a racionalitás jelentésének közelebbi vizsgálata alól. A látszólag legsemlegesebb meghatározás szerint a racionalitás nem több, mint adott célhoz a legmegfelelőbb eszközök rendelése, vagy más oldalról: *adott cselekvés, mint eszköz következményeinek mérlegelése.* Ez a meghatározás lényegében a közgazdaságtanban ismeretes *szubsztantív racionalitás.* Ez a szubsztantív racionalitás jellemzi a tervezés közgazdasági ideológiáját, ami egyúttal a legtöbb esetben a tervezés társadalmi értelmezéséhez is alapul szolgál. E felfogáshoz fűződik a jog instrumentális felfogása. A jogot akkor tekintik racionálisnak, ha a kívánt célokat a leghatékonyabban megvalósítani látszó megoldásokat kodifikálja. Csakhogy a közgazdaságtanban ez az elvárás legfeljebb a tiszta modellekben érvényesül, de nem a gyakorlati döntésekben, holott a tervező politikus továbbra is ezt az elvárást táplálja a joggal szemben. A gazdaságban azonban, mint általában a gondolkodásban, amint *Simon* (1978) kimutatja, nem optimális, hanem csak *jó* megoldásra lehet törekedni, és a *racionalitás eljárási jellegű,* amennyiben arra irányul, hogy a feldolgozási kapacitás által hasznosítható információhoz vagy döntési alaphoz jusson. (Ez aztán természetesen meghatározza a döntés kimenetelét.)

Max Weber a jogi racionalitást az ősi (istenítéletes) eljárással szembeállítva tárgyalta: ebben az összefüggésben a racionalitás a következő értelemben szerepel megkülönböztetési alapként: „a jogalkotási és jogalkalmazási problémák rendezésére értelemszerűen nem ellenőrizhető (illetve éppen ellenőrizhető) eszközöket alkalmaznak." Az eszközök ellenőrizhetősége persze megintcsak többféle racionalitást tesz lehetővé. Egy megfelelően szocializált jogász magától értetődőnek és ennyiben ésszerűnek tartja, hogy mely külső jegyeket kell a döntésben figyelembe vennie. Ezek a figyelembe veendő jegyek az eszköz-ésszerűség jegyében nyilván az eredményre, a kimenetelre *okságilag* ható, illetve azzal okságilag összefüggő körülmények. Bármely oksággal foglalkozó monográfia szerint azonban a jogász e magabiztossága a tudatlanság önhittségének mutatkozik; minden oksági elmélet egyik fő nehézsége a *releváns* okok kiválasztásában áll.

Még ha a jogalkalmazási eljárásban minden az esettel összefüggő körülmény mérlegelhető – és az „esettel összefüggőség" az evilági oksági ésszerűség diadalát jelzi a jog világában –, akkor is valójában fölöttébb meghatározott előzetes választások függvénye, hogy *mi* számít releváns vagy „összefüggő" körülménynek. Elvégre csak bizonyos szempontból lehet ésszerűnek tekinteni, ha az elkövetői szándéknak nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint az esetleg halálra ítélendő után maradó gyermekek eltartásából a társadalomra háruló költségeknek. Az előző esetben az ésszerűség tisztán a cselekmény oktanára terjed ki, s ennek hátterében az az ésszerűségi megfontolás húzódhat meg, hogy az elkövetési szándék alapján következtetni lehet a jövőbeli magatartásra. A második esetben viszont az államháztartás ésszerűsége érvényesül.

A Weber által „legmagasabb fokú formális racionalitásnak" tekintett kontinentális jogászi tevékenység (az éppen e tevékenység által létrehozott jogi rendszer szolgálatában) az előbbi ésszerűséget képviseli, ámde ugyanakkor egyfajta értékracionális megítélés szolgálatában áll, tudniillik csak a jogban szereplő magatartási előírással tetszőleges okból egyező életbeli magatartás számíthat helyeslésére.

A jogi ésszerűség gyökere a manipulálhatóság, ám emiatt a befolyásolni kívánt világ megjelenítése eltorzul. Ha ugyanis elvont jogtételekből kell levezetni e döntést, kor-

látozott a világhoz való alkalmazkodás lehetősége; a jogi elvontság a múlt rögzítését is jelenti. Az elvont rendszerre törekvés jegyében álló jogi önfejlődés szembekerült az eredeti struktúráiban nagymértékben visszatükrözött polgári gazdasági (piaci) racionalitással. A hivatali ésszerűség joga a jogász-hivatalnok hivatásbeli, rendi érdekeinek hordozójává kezdett válni, és a hivatali ésszerűség nem mindig követte a gazdasági érdekeltek elvárásait. A közigazgatási jog pl. már a XIX. században sok bosszúságot okozott a vállalkozóknak (pl. az engedélyek visszavonásával), amit a magánjog csak némelykor tudott pl. kártérítéssel feloldani (vö.: *Harmathy*, 1981).

A jogi szabályozás hivatali racionalizmusa eleve ellentmond a szabadpiaci, individuális, kalkulációs szempontok szerinti racionalitásnak, s majd e hivatali racionalizmus öntörvényű fejlődése során fokozatosan elszakad és ellentétbe kerül a befolyásolni kívánt világ új gazdasági összefüggéseket tükröző elvárásaival. A gazdaságban a csak az elszigetelt egyén ésszerűségét figyelembe vevő rendszer súlyos válságokat, vagy legalábbis nehézségeket eredményez. Ennek elsődleges oka, hogy a gazdaság átstrukturálódott, és a monopóliumok számára nem a kereslet-kínálat törvénye az ésszerűség mércéje. Mivel nem tökéletes, hanem torzított piaci elrendezésben fejti ki hatását a szabad verseny struktúráiból absztraháló jog, így az okozatiságon alapuló felelősség gazdaságilag nem hatékony következményű (*Coase*, 1960). De elszakad a jogban megőrzött ésszerűség a társadalomban uralkodótól a *tudomány* látványos sikersorozata miatt is.

A tudományosság és a jog

A tudomány eredményeinek tükrében a mindennapi viszonyok a korábbiaknál pontosabban alakíthatónak és a társadalmi feszültségek miatt pontosabban előre alakítandónak tűnnek. A gazdaság mellett más életszférákban is nőtt a tudatos, tervszerű változtatás igénye (l. a tervezés behatolását a szociálpolitika különböző területeire). A végbement politikai és gazdasági változások hatására a bürokrácia rendelkezésére álló eszköztár is lényegesen megváltozott, és ez az eszköztár már kevésbé használható a jogban rögzített játékszabályok szerint. Anyagi javak újraelosztásával és speciális szolgáltatásokkal befolyásolhatóbbnak tűnik a társadalom élete, mint kényszerrel. Érthető tehát, ha az előbbiekben „hagyományosként" jelzett jogi ésszerűséggel szemben egy másfajta, tudományos, vagy legalábbis ilyen szándékú ésszerűség kihívása jelentkezik.[2]

A természettudományos ihletésű, prediktív erejű és a formális-deduktív racionalizmus ellentéte természetesen nem feltétlen. A bennünket érintő jog vonatkozásában a maga idején a deduktív racionalizmus is saját korának tudományos modelljét követte. Az sem igaz, hogy a tudomány fejlődése ne segítette volna elő a korábbi, a jogban rögzített kalkulatórikus törekvések kiterjesztését. Ez is okozott lényeges változásokat a jogban, különösen a felelősségi intézményeknek biztosítással való felváltásában, de kihatott a bűnelkövető kezelésére is. A kalkulálásnak ez a kiterjedése megfelel az új társadalmi racionalitás bírságellenességének, valamint a jóléti állam szociális (materiális) igazságosság-igényének is. Összességében azonban a jog számára még a más társadalomtudományokban jelentkező fejlettebb racionalitás sem tűnik adaptálhatónak.[3] Ugyanakkor (elsősorban a közigazgatási döntésekben) a jogi szempont helyett, mely eddig is alapjában eljárási hatású volt, a döntések tudományos megalapozottságára való törekvés

érvényesül. E tudományos megalapozottság valójában vitatható adatbázisokat alkalmazó *procedurális ésszerűség*, a kifejezés *Simon-i* értelmében.

Képes-e egyáltalán a jog akár csak a társadalomtudomány eredményeit és különösen eljárásmódját magába foglalni? Vilhelm *Aubert* (1965) szerint a jog és a tudomány kétféle szemléletet, eltérő logikát takar. A tudományos megközelítés mindig prediktív, előre jelző jellegű; a jog eziránt közömbös. Hagyományosan a szabályozás vagy döntés következményeit a jogalkotó és jogalkalmazó nem tudatosította. A tudományos összefüggéseknek megfelelő gyakorlati ésszerűség a pontatlan valóság-megismerés helyett az egzakt megismerést kínáló eljárásokat részesítette előnyben; növelték a nem pusztán jogi-igazgatási szaktudással rendelkező szakértők szerepét a jog működtetésében. A tudományosan megalapozott és egzaktan megállapított „beavatkozási pontok" új beavatkozási módokat tettek lehetővé. E jelenségek *delegalizációs* folyamatot indítottak el, miután a korábbi jogi szabályozás eredménye nem bizonyult eléggé ésszerűnek. Hiába volt a döntési eljárás jogilag teljességgel racionális – ha társadalmi eredményét tekintve ez nem bizonyult kielégítőnek. Az „új" racionalizmus számára elégtelen, ha egy döntés a szabályoknak megfelelő eljárásban született. A normára visszavezethetőség értelmében vett ésszerűség, a logikai szükségesség sem teljesíti a legitimációs követelményeket. Csak a társadalmi következmény igazol. Mindezt inkább társadalmi attitűd-változásként kell értékelnünk, hiszen a jogrendszert, a jogászokat kevésbé hatja át,[4] másrészt a következményekkel még mindig csak *előre* kell igazolni. A következmények esetleges elmaradásának csekély a társadalmi következménye, nincs komoly szankciója, legalábbis ma még. Mindenesetre az a század eleji szabadjogi program, mely oly bírákat óhajtott, akik „tökéletesen" tisztában vannak az egyes jogtételek társadalmi funkcióival és döntéseik társadalmi kihatásával (*Kantorowicz*, 1981. 120), mintha a ma racionalizmusának szellemében szólna.

A jóléti szolgáltatások és általában az állam gazdasági tevékenységei tovább növelték a technikai elem súlyát a jogban. A hagyományos bírósági tevékenység jelentősége csökken, a szakértők szerepe a bírósági eljárásban nő. A viták gyakran szakértők közt folynak, a tényállás-megállapítás tudományos vívmányokra építő technikai eljárást feltételez (pl. anyagvizsgálatok).

A jogi kultúrával ritkán rendelkező hivatalnokok hivatali tevékenysége más vonatkozásban is átalakítja a jogot; erősíti ugyanis a külsődleges, érzékelhető jegyek szerinti formalizmust, mert a logikai értelmezésre jogászi képzettség híján képtelenek, a hivatal viszont szabályszerűséget követel tőlük. Ez a külsődleges, formális racionalizmus gyakran szinte babonás irracionalizmusnak tűnik az ugyanezen szakértők képviselte tudományos ésszerűség, sőt a logikai okfejtésre épülő jogászi formalizmus szempontjából is. Elvégre e mögött legfeljebb esetleges oksági összefüggés áll. Gyakran azonban ez a fajta egzaktság megfelel az „új dologiság" uralkodó irányának, pl. amikor tipikus (objektív) kimentési okokat sorol fel, vagy az igényjogosultságot az igényjogosultak tulajdonságainak taxatív felsorolásával határozza meg. Ez jogtechnikailag hanyatlás, visszaesés a kazuisztikába; és annak minden kényelmetlenségét magával hozza. Azazhogy csak akkor alakulna ki a hagyományos kazuisztika, ha nem volnának megfelelő nyílt záradékok, melyek a tipikus esetben eligazítani segítenek. Ez az eligazodás részben a *következmény-racionalitás* jegyében áll.

Az eltérő racionalitások egyidejű létezése bizonyos átmeneti állapotot teremt, ami jól érzékelhető a büntetőjoggal kapcsolatban, ahol a büntetendő cselekmények körének

meghatározása a régi jogfelfogáson alapul, és ennek megfelelő jogászi gondolkodást feltételez. A büntetés azonban gyakran *„kezelés"*, amely az elkövető személyre van fokozottan tekintettel, és a büntetés következményeit igyekszik tudományosan, azaz megismerési kánon szerint eljárva figyelembe venni. A kérdés csak az, hogy az állítólagos tudományos ismeretek mennyire megalapozottak. Túl azon, hogy valószínűleg nagy része van e tudományosságra törekvésben a legitimációs igénynek, úgy tűnik, hogy még ott is kérdéses, hogy gyakorlatilag mód van-e a döntéshez szükséges információ beszerzésére, ahol valóban egzakt döntési kritériumok állnak rendelkezésre. A tudományosság ugyan a szubsztantív racionalitás szempontjából a fennálló jogi megoldások felváltását indokolja, de ennek igazolása hiányzik a procedurális racionalitás szempontjából. A jog hagyományosan antropomorf struktúrájú, egyéni magatartásban gondolkodik, és bevallottan, ámbár nem biztos, hogy lényege szerint is, az egyéni magatartás befolyásolására törekszik. Ez a szerkezet viszont határozottan ellenáll a tudományos megközelítéshez szükséges *dezantropomorfizálásnak* (*Sajó,* 1980. 661). A tudomány valószínűségi és gyakorisági formájú jelzéseivel az egyedi, konkrét eset megoldására hivatott jogalkalmazó nem tud mit kezdeni. A valószínűségi előrejelzés alapján nem tagadható meg pl. minden tizedik válási beadvány pusztán, mert minden tízből átlag egy válás társadalmilag diszfunkcionális. Igaz, olykor némileg hasonló statisztikai alapon zár ki az államigazgatás valamely szolgáltatásából „létszámfelettieket", amit persze mindenki jogtalanságnak tart, és teljes joggal. A természettudományos szemléletből azonban közvetlenül nem adódik a jog átalakítása: már Franz Liszt tudta a múlt század végén, hogy a determinizmus mellett éppúgy működhet a hagyományos felelősségi rendszer, mint az indeterminizmus esetében.

A kétféle – hagyományos jogászi, illetve tudományos ihletésű prediktív – racionalitás zavarokat okozhat a jog *legitimációjában* is. Az új felfogás szerint a siker, a következmény, a társadalmi eredmény igazol; igaz, ehhez a társadalmi eredményről is igazolni kell, hogy megfelel a társadalmi igazságosságnak, vagy hogy tudományosan igazolt szükségletet elégít ki. (Pl. a szakértők szerint biztonsági okokból egy területet ki kell sajátítani, vagy le kell zárni.) Komoly politikai és ideológiai érdekek szólnak viszont amellett, hogy a jogot az állampolgár szabadsága, egyéni érdekei védelmezőjének állíthassák be, főleg, ha egyébként az állam iránti bizalom csökken.[5] Csakhogy ezek a hagyományos legitimációs elméletek az igazgatási gépezetet bosszantó okvetetlenkedésnek hatnak a célszerűségi szabályozás világában. Zavart és kínos megrökönyödést kelt pl. a magánjogias érvelés egy adóügyi kérdésben; az olyasféle különösen, hogy valaki nem egyezett bele egy adó adott célú felhasználásába; (márpedig ugyan ki egyezik abba bele?). A liberális jogelvek az egészen eltérő legitimációjú igazgatást könnyen megfoszthatják a jogosság látszatától: pl. a visszaható hatály, vagy a jogszabályi szerződésmódosítás „elfogadtatása" sosem könnyű. A közép-európai hivatalnokjog azonban már rég megtalálta a megoldást a jogpozitivizmus segítségével: jog az, ami *von oben herab* érkezik. Ha ez esetleg nem növelné az állampolgárok aktivitását, annál kényelmesebb a bürokráciának.

A tudományos egzaktság ésszerűsége meglepő módon a bürokratikus szervezet ellenállásába is ütközik. A szervezet ugyanis csak a szervezetileg adott információkkal tud dolgozni. Mármost bármilyen korszerűen tudományos legyen a döntés, a bürokratikus szervezet (éppen a szervezet működésében rejlő korlátai miatt) nem képes kompetitív módon alkalmazni a benne felhalmozódó, tudományosan megalapozott szakértelmet. A tőkés gazdaságba való állami beavatkozás számára már Max Weber idején komoly akadályt

jelentett a gazdasági érdekeltek szakértelem- és információtöbblete (*Weber*, 1967. 293). Ez a tudományos ismeret centralizált tudásként való felhasználásának alapproblémájával folyik össze. A hagyományos, magánkezdeményezést engedő jog formális racionalizmusa a gazdasági cselekvőkre hagyta a gazdaságban szükséges kalkulációk elvégzését. Érvényesült a piac legfőbb előnye: a döntést az hozta, akinek az információ rendelkezésére állt. A döntés így gyorsabb, és nincsenek összegyűjtési költségek. A tudományos racionalizmus érvényesítése esetén, mely bürokratikus szervezetet alkalmaz az információgyűjtésre és döntésre, ez a (szabadságnak is nevezett) előny elesik.

A tudományosság látványos behatolása a társadalomirányításba – mely jórészt csak egy külső kihívásnak tett engedmény és igény – nem változtathat azon, hogy a társadalmi cselekvés ésszerű és tervszerű irányítása kontemplatív marad. Az emberre vonatkozó (egyébiránt korlátozott) tudományos ismeretek birtokában is alapvető fontosságú – társadalmi okokból – a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodás mint magatartási beállítottság.

A tudományosság behatolása a jogba és a társadalom életébe nem értékelhető úgy, mint ami kizárólagosan a hagyományjogi struktúrák ellen hat. A tudományos racionalizmus előretörése *legalizációs* (jogiasító) tendenciákat is kiváltott. A tudományos megközelítésen és a tudomány eredményeinek technikai felhasználásán alapuló eljárások csak megfelelő szakértelem alapján ellenőrizhetőek. Minthogy a szakértelem szakosítást jelent, kicsúszik a társadalom tagjainak, sőt a hatalmi csoportoknak az ellenőrzése alól. A szakértelem ellenőrzésére így a legfeljebb jogászi szakértelmet igénylő, elvileg pedig bárki számára hozzáférhető, demokratikus *jogi ellenőrzés* eszköze kínálkozik. Ezért a gazdaság és a társadalom tudományos (tervszerű) szabályozása során, legalábbis az eljárás ellenőrzésére, jogi formákat használnak (a tartalmi kérdésekben azonban elkerülhetetlen a célnormák alkalmazása). Hasonló a helyzet az emberek közvetlen, tudományosan megalapozott eljárások alapján történő kezelése esetében; így nő az orvosok *jogi* felelőssége, vagy legalábbis az erre való társadalmi törekvés, és hasonló a helyzet az elmeügy, a szociális gondozás, valamint a bűnözők terapeutikus kezelése esetében (*Walker*, 1980). Végül megfigyelhetők e jelenségek a tisztán technikai beavatkozások: pl. környezetvédelem, városrendészet és más technológiai előírások esetében. Az a jog, amely itt az ellenőrzést gyakorolja, visszalépésnek tűnik a metodikai, logikai racionalitás „ legmagasabb fokától". Hiába keresnénk a piaci ésszerűséget is. Alapvetően laikusok által gyakorolt ellenőrzést szolgál itt a jog, ezért *érzékletes* jegyekhez kell ragaszkodnia. A jelen esetben ez meghatározott *eljárási lépések* megkövetelése. Ezen eljárási formalizmus viszont össztársadalmilag csökkentheti az eljárás szubsztantív ésszerűségét. Egy eljárás formalizálása és nyilvánossá tétele, vagy – mint az Egyesült Államokban – kontradiktóriussá változtatása elnyújtja az eljárást, igaz, ezen az áron a szakértői részérdekek érvényesülésének esélye csökken, és lehetőség nyílik az érdekeltek információinak figyelembe vételére, ami viszont a döntés megalapozottságát javítja.

A jog technicizálása a legszorosabban összefügg az előrejelzésen alapuló beavatkozás, vagyis egy újfajta ésszerűség ideológiájával. Az előrejelzésben rejlő célképzet megvalósítására azokat a jogi formákat veszik igénybe, amelyek az előrejelzés logikájába leginkább illeszkednek, vagyis lehetőleg *nem* formális-racionális megoldásokat, hanem inkább technicizált alternatívát választanak. De ahol erre nincs lehetőség, ahol nem lehet műszaki megoldástól várni a kívánatos társadalmi hatást, ott a jogalkalmazókat igyekeznek ezen

„új" társadalmi racionalitás utolsó láncszemeként felhasználni. Ebben az esetben a jogalkalmazó feladata lesz a tudományosan ésszerű következmények megvalósulásának biztosítása.[6] A jogalkalmazó az „új racionalitás" szerint nem annyira eljárása legalitására kell tekintettel legyen, mint inkább arra, hogy döntése alkalmas eszköz-e a tudományos racionalizmus diktálta előrelátás szerint a kívánt cél elérésére. Csakhogy a társadalmi tervezésnek ez az elvárása több okból sem érvényesülhet a jogalkotóval szemben korlátlanul.

A jog technicizálásának korlátai

1. A tudományos racionalizmus (különösen társadalmi kérdésekben) távolról sem olyan *megbízható, mint amilyen megbízhatóságot a presztízse sugároz.*[7] A jog tudományosulásának ellenáll a jog antropomorf[8] jellege, s ellentáll az a távolság is, amely az életbeli viszonyokkal foglalkozó jog és az elméletben elkerülhetetlen egyszerűsítésekkel dolgozó tudomány (*Friedman,* 1953) között húzódik. A tudományosan megalapozott ismereteknek a jogalkalmazásban való felhasználásának ellentmondásosságát jól mutatja a bűnözők terapeatikus kezelése körül kavargó vita. A kezeléspártiak az emberi lélek törvényszerűségeinek ismeretére hivatkoznak, és akár megbízhatók is lehetnének azok a pozitív ismeretek, amelyekre e kezelési eljárás épül. A baj csak az, hogy kizárólag a pozitív ismeretekre van tekintettel a kezeléspárti, és nem veszi figyelembe azt, ami ugyancsak a tudomány részét teszi; nevezetesen a tudományosan számon tartott ismeretlenek körétől szakítja el az ismeretet. A tudomány iránti bámulat a jogalkotói és jogalkalmazói értelmet a csalhatatlanság ábrándjába ringatja, ami eleve újabb kudarcok forrása, hiába a megszámlálhatatlan figyelmeztetés már Spencer óta. (*Ritchie,* 55; *Somló,* 1903. 41; *Kulcsár,* 1980/b. 438.)

A jogi ésszerűség alapvető korlátozottságán a tudományosulás nem változtat. A jogbiztonság, a törvényes rend – mely a gazdaság résztvevői számára eredetileg a politikai hatalomnak a gazdaságba való beavatkozástól eltiltását, illetve csak előre meghatározott szabályok szerint történő beavatkozását jelenti, (s ebben állott a gazdasági cselekvők számára ésszerűségének lényege) – kiszámítható jogot kíván. De egy, a tudományos előrelátás szelleme – de nem konkrét eredményei – által ígért teljes kiszámíthatóság végül is bénítóan hatna, a gazdasági versenyt pl. lehetetlenné tenné (*Lukács,* 1971. 348).

A tökéletes előrelátás az adekvát ismeret monopóliumára vezethet, amivel vissza lehet élni; ennek ellensúlyozására viszont, ha a társadalom az ismerettel rendelkező ellenőrzésére törekszik, olyan szabályokat kénytelen életbe léptetni, amelyek megint csak akadályoznák, hogy az előrelátás a maga tökéletességében érvényesüljön.

A reális társadalmi probléma, amellyel korunknak szembe kell néznie, ettől némileg eltér. A kapitalista viszonyok között a tervezés a már előzetesen megszerzett monopolhelyzettel való élés (és visszaélés) eszköze (*Galbraith*). A szocializmusban pedig a valóban szükséges össztársadalmi tervszerűség érvényesülésére olyan szervezeti mechanizmust hoztak létre, amely – ha a hagyományos struktúrájú és a modern viszonyok szemében szinte irracionális jog közbe nem lép – monopóliumhoz vezet, holott pl. a gazdaság működtetéséhez és e szellemi élet funkcionálásához különálló szervezetekre van szükség (*Nelson*).

2. A tudományosan megalapozottnak tűnő célkitűzés mögött *ellenőrizhetetlenné* váló társadalmi választás húzódhat meg, hiszen a tudományosság nevében a legvadabb hatósági önkény is igazolhatónak tűnik. (*Milgram* (1974) kutatásai azt mutatták, hogy az emberek abban a tudatban, hogy tudományos kísérlethez nyújtanak segítséget, a legembertelenebb magatartástól sem riadtak vissza.) Ugyanakkor a társadalomtudományosan megalapozott vagy természettudományi ismereteket hasznosító eljárások ésszerűsége fölöttébb korlátozott, és gyakorlatilag nem a társadalmi totalitás ésszerűségét javítja, hanem a fennálló politikai-hatalmi rendszer hatékonyabb őrzését szolgálja.

„Racionalizmusainak" részracionalitás jellege és rendszerfenntartó hatása bizonyos társadalmi kételyeket kell, hogy ébresszen a modern jog iránt. A technicizált jog társadalmi hatásának egyoldalúságát tekintve azonban gyökeresen aligha különbözik a formális-racionális jogtól. A formális-racionális jog is elsősorban a gazdasági hatalmasságok malmára hajtotta a vizet, amint azt egyes polgári tudósok, mint pl. Max *Weber* is elismerik: „éppen ebben az absztrakt jellegben látják a formális igazságszolgáltatás döntő előnyét a gazdaságilag hatalmasok, akik helyzetük folytán hatalmuk szabad kihasználásában érdekeltek. Ám nemcsak ők látják így, hanem az olyan törekvések ideológiai hordozói is, akik az autoritárius kötöttségek vagy az irracionális tömegösztönök béklyóitól akarnak szabadulni, az egyéni lehetőségek és képességek fejlesztése érdekében" (1981. 150).

A tudományos jellegű racionalitás, mely valójában a nem tudományosan megalapozott értékválasztás többé-kevésbé tudományos szempontok szerint meghatározott eszközeit szolgáltatja, az egyéni lehetőségek és képességek fejlesztésében érdekeltek támogatására kevéssé építhet – nem is hisz bennük. A *technokratikus értelem* sem „tiszta" értelem, hanem nagyon is határozott, elsősorban a tervező bürokrácia léte, helyzete által determinált, előzetes szemléletváltás eredménye. A tervezés, mint a jelenlegi „legfejlettebb" társadalmi racionalitás esetében a cél és a módszer egybeesik. Nevezetesen: a cél a tervszerűség, amit tervszerűséggel lehet biztosítani. Gyakran úgy tűnik, hogy *a célkitűzés az lesz, amit tervezni lehet,* a jog pedig az, amit a tervezhető célkitűzés megvalósítására számba jövő magatartásként elő lehet írni. Ilyen körülmények között azokat a szükségleteket fogják kielégíteni, amelyek tervezhetők. Ámde, hogy „a szükségletek" manipulációját megakadályozzák, kétségkívül szükség van arra, hogy az individuumok a tervezés-input meghatározásának folyamatában a szükségleteket kifejezhessék.

Az „új" racionalitás jegyében álló törekvések ténylegesen csak korlátozott részracionalitást vagy egyenesen irracionalitást kívánnak, és a hatalom korszerű rendszermegőrzési törekvéseit szolgálják. Jól mutatja ezt a *konfliktusok informális rendezésére* irányuló törekvés, amely napjainkban a világ szinte minden országában megfigyelhető. Richard *Abel* (1981) elemzése szerint az informalitás csak látszólag racionális, valójában azonban naiv, határozatlan, inkonzisztens, nem veszi figyelembe a konfliktusok társadalmi természetét, ám ugyanakkor semleges kifejezésekkel (pl. költség) és technikai alapon kezeli az új társadalmi-jogi jelenségeket, és így jelentős társadalmi egyetértésre számíthat. „Az informális intézmények (a bírósághoz képest) más mechanizmusokat használnak fel, hogy kiteljesítsék az egyenlőség képzetét; a két fél közti egyetértésre helyezik a hangsúlyt, hozzáállásuk terapeutikus, mely túllépni látszik az egyenlőtlenségeken" (*Abel,* 1980. 35).

Informalitás esetén a jog nem hagyományos legitimációjú: itt „korszerűsége" lesz elfogadásának alapja. „Modern"-nek azért számít, mert megfelel a projektív (tervező)

racionalitásnak és mert ugyanakkor szakít a lejáratottnak tűnő hagyományos etikával. „Az informális intézmények jövőbeli megoldás kidolgozására összpontosítanak, lerövidítik a múlt vizsgálatát, megtagadják az emberek vétkességének megítélését, mivel szabad-akarat nélkülinek tekintik őket" (*Abel,* 1981. 37).

Valójában az informális-technicista megoldások csak részracionális jellegűek; nem számolnak – és képviselők érdekeit tekintve nem is számolhatnak – az ilyen intézmények tényleges következményeivel egy egyenlőtlen társadalomban. Ha pl. a hátrányos helyzetűek számára javul az igazságszolgáltatás elérésének esélye, valójában a közigazgatás esélye növekedett a társadalmi ellenőrzés alól kibúvó hátrányos helyzetűek elérésére, konfliktusaik politizálódásának megelőzésére. Mi több, a hagyományos jog iránti bizalomérzés megrendülése, a jog hanyatlásának ideológiája is beépül az uralkodó osztályok társadalomellenőrzési eszköztárába. A jogellenesség ma számos társadalomideológia által elismerten ésszerű cselekvésnek számít, hiszen a jogi norma követése nem számít abszolút értéknek. Ez azzal az előnnyel jár, hogy az uralkodó osztálybeliek és általában a hatalom gyakorlóinak jogsértése sem válthat ki morális felháborodást, hanem pusztán a hétköznapi racionalitás megítélése alá esik (*Weinberger*).

Igen figyelemreméltó, ahogyan az új racionalizmus átalakítja a *törvényalkotás érvrendszerét. Hegel* a maga korát még így jellemezhette: „A modern világ elve megköveteli, hogy amit minden emberben el kell ismernie, mint valami jogosult mutatkozzék meg neki." (*Hegel,* 1971. 339). Ma egy elérni kívánt cél, vagy legalábbis a célból származó haszon az indoklás, az érvelés alapja. Ennek esetenként van még köze a hagyományos jogosultsághoz, ha a várható haszon vagy cél a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, de egyre gyakoribbak a különösebb inkoklást nem igénylő össztársadalmi haszonra való hivatkozások. A társadalmi jogosultságok tényleges elosztásán azonban a jogosultság-ideológia változása, az egyenlőség fokozott elismerése adott esetben éppúgy nem változtat, mint az egészen más megközelítést ígérő társadalmi következményre és társadalmi célkitűzésre figyelemmel levő „új" racionalitás.[9]

A jogalkalmazó és a tudományos racionalitás

Alkalmas-e a *jogalkalmazó* a tudományos racionalitás elvárásainak teljesítésére, és ha nem, milyen következményei vannak ennek? A jogalkalmazó számára az első nehézséget a természettudományos ismeretek megszerzése jelenti. Az ilyen ismeretekkel kapcsolatosan könnyítést jelent, hogy a *szakbírák* szakértőket vehetnek igénybe a tárgyaláson, és olyan tanácsban ítélkezhetnek, amelyben a jogász mellett speciális szakemberek vesznek részt. Az igazi problémát a prediktív racionalitás általánosabb összefüggései jelentik. A jogalkalmazótól a prediktív racionalitás a jövőre vonatkozó döntést kíván, olyan döntést, mely mintegy a jogalkotó által kijelölt célok szellemében vizsgálja az elé kerülő kérdéseket. A jogalkalmazó döntésének a cél megvalósításához hozzájáruló eszköznek kell lennie.

A törvényhozás és a joggyakorlat, még ha a következmények közvetlen mérlegelését írja is elő, illetve várja el, gyakorlatilag megelégszik egyes speciális, a bíró számára is figyelembe vehető következményekkel, amelyeket határozott elvárás formájában írnak elő. A feleken túlmenő előrejelzésre, következménymérlegelésre mind az eszköztár, mind a

szakapparátus, mely az előrejelzést reálissá tenné, hiányzik. Jellemző, hogy amikor a gazdasági ügyekben a „népgazdasági érdek" szerint kell dönteni, és a döntésnek a népgazdaságra gyakorolt hatását kellene figyelembe venni, az előrelátás valójában meglehetősen esetleges. Gyakorlatilag még csak kísérlet sem történik arra, hogy konkrét gazdasági elemzések alapján döntsék el, hogy pl. egy szerződés fenntartása szolgálja-e inkább a népgazdasági érdeket, vagy annak megszüntetése. A trösztellenes bírósági gyakorlat Amerikában igénybe vesz szakértői számításokat, de ezeknek feltűnően ellentmondó eredményei utalnak arra, hogy a következmények egzakt számítása konkrét esetekben meglehetősen kényes kérdés. Az egyedi ügyekkel foglalkozó bíró helyzeténél fogva nem rendelkezik a szükséges társadalmi átlátással. Ám egyre erősebb nyomás nehezedik rá, mely előrelátást követel tőle. Érthető hát, ha a jogalkotó az önmagáról vallott, de megvalósíthatatlan össztársadalmi racionalitás terhét igyekszik megosztani a jogalkalmazóval.

A következmények tudományos mérlegelésének igénye túlzott döntési felelősséget ró a jogalkalmazóra; éppen azt a döntési felelősséget és feszültséget, amelynek könnyítésére és kiiktatására a jelenlegi, előzetes szabályok szerinti döntés mechanizmusa kialakult (*Luhmann,* 1972; 1974). Mielőtt azonban a feszültség elviselhetetlenné válna, a bürokratikus szervezet „segít": a „jövő" elemzésére olyan egyszerűsítő formalizálásokat használnak, melyek lényegében a múlt érzékelhető, egzakt megnyilvánulásai. De hogy a jövő érdekei nevében végül is mi lesz a múltból releváns, az a hagyományos releváns-kauzális mozzanatok kiválasztásánál nagyobb önkényt (elfogultságot) tesz lehetővé.

Aubert (1972) bizonyos fokig más szempontokat követ konfliktusmegoldási tipológiájában, ahol az érdek- és értékkonfliktust különbözteti meg. *Érdekkonfliktus* esetén tárgyalásos megoldásmód, kompromisszum s mindkét fél veszteség-kockázatának csökkentése szerepel meghatározó tényezőként. Az *értékkonfliktusban* a döntés alapja a jogszabály; a fél vagy megkap mindent, vagy mindent elveszít, a fél érdekelt az igazság és a felelősség megállapításában. Az említett következmény-előrelátás úgy hat a bíróra, hogy mivel a következmény megállapítása tömegméretekben túl nagy terhet jelentene, inkább nyomást gyakorol a felekre, hogy *saját érdekpozíciójuk* alapján vegyék figyelembe ők maguk a döntések lehetséges következményeit, és maguk optimalizálják azt – egyezség formájában. A bírói nyomás hatására is létrejövő egyezség, mint konfliktus-megoldási mód jelentőségét mutatja, hogy pl. az NSZK-ban a munkaügyi bírósági eljárásban 1970-ben a perek 31%-a (38%) fejeződött be egyezséggel. A járásbíróságokon, ahol a polgári pereket tárgyalják, 10% az egyezségek aránya, de itt az ítélet nélküli „egyéb" befejezés, amely mögött hasonló informális kompromisszum húzódhat, 52%-os (a munkaügyi bíróságok esetében 41%-os; *Blankenburg-Schönholz*). A következményeknek a felek általi figyelembevétele, mely a bíró számára a döntés és indoklás terheitől való mentesülést jelenti, s amellett gyors is, természetesen a felekre korlátozza az előrelátást és a következmény-racionalizálást. Mivel azonban a közvetlen érintettek jobban informáltak, mint a bírók, adott esetben az eredmény társadalmilag hatékonyabb lehet. A döntés következményeinek ilyenfajta, felek általi figyelembevétele természetesen csak lépcsőfok a következmény-predikcióban. A következő fokozatot az jelenti, ha a bíró csak a felekre és közvetlen környezetükre nézve kalkulálja a döntés következményeit, míg egy ezzel egyidejűleg jelenlevő igény a már említett össztársadalmi érdekmérlegelést és következményszámítást követeli meg.

Látszólag jelentős elvi különbség választja el a modern jog létmeghatározó tendenciáját (a tudományos megalapozottságú előrelátásra építő racionalizmust) és a materiális igazságosságot. Elvégre az igazságossági követelményeket éppen a tudományos megalapozottság nélküli értékválasztás jellemzi. Ez az elvi különbség határozott ellentétté fokozódhat, különösen, ha eltérő apparátusokat kapcsolnak eltérő érdekcsoportok az egyik vagy másik megközelítéshez. Így az igazgatási szakapparátusok a maguk reszortjáért érzett felelősségtől vezetve, annak tudományos megközelítését és tudományosan megalapozott terveit kívánják érvényesíteni. Pl. az állami gazdaságirányítási apparátus a gazdasági tevékenységet rendszerint nemzeti jövedelem-növekménnyel méri, és erre kívánja mozgósítani az egész társadalmat (avagy pedig pl. a költségvetési egyensúly elérésére) – a maga tudományos receptjei szerint. Az állampolgárok (szavazók) közérzetére inkább reagáló politikusok viszont érzékenyebbek a közjólét iránt, és igazságosságot ígérnek híveiknek, minek következtében alacsonyan tartják a munkanélküliséget, ami a gazdasági racionalitás szempontjából vitatott stagflációval jár. Mindezek ellenére összességében a modern jogban a két szemlélet és a hatalomban mögöttük felsorakozó érdekcsoportok kapcsolatában az együttműködés a jellemző. Végeredményben a tudományos igényű racionalitás csak eszközöket kínál, mely eszközök képességeit társadalmilag elfogadható értékválasztások szolgálatában lehet bizonyítani. Másfelől a materiális igazságosság elérésére törekvők is minél hatékonyabban szeretnék megvalósítani választásukat (a puszta értékracionalitás nem kielégítő a mai racionális világban).

A modern jogintézmények legtöbbjéről el sem lehet dönteni, melyiket is szolgálják inkább, olyan mérvű ez az összefonódás. Az informális jogszolgáltatás racionalitása és az általa kielégített érdekek kapcsán láttuk ezt. Az azonban, hogy leginkább a politikai szféra az, mely a materiális igazságosság képviselőjének mezében tetszeleg, a materiális igazságosság szolgálatába állított tudományosság értékracionalitásának korlátait jelzi. Napjainkban a politikusok számos csoportosulása a társadalmi igazságosság mellett kötelezi el magát, s ez olyan ideológiai választás, mely politikailag funkcionális (kifizetődő) lehet. A politikai tevékenység azonban végeredményben nem értékracionális, hanem legalább annyira, mint a *homo economicus* gazdasági magatartása célracionális. A célracionális itt a szó weberi értelmében értendő, vagyis a magatartást mint eszközt egyéni céljához viszonyítja a politikus. Ez az egyéni cél tipikusan a hatalom megszerzése, illetve megtartása. A materiális igazságosság értékracionalizmusa tehát csak ennek keretei közt érvényesülhet. Amint *Kulcsár* Kálmán kimutatta: „a társadalom irányítását, alakítását érintő döntések . . . eleve többféle racionalitás igény találkozásából születnek, így szükségképpen *kompromisszumos* jellegűek. A kompromisszum létrejöttét jelentős mértékben befolyásolja az a tény, hogy ezeket a döntéseket a politikai rendszeren belül alakítják ki. A politikai rendszeren belül ugyanis az egyes társadalmi szférák „racionalitás igénye" is módosulva (a politikai erőviszonyok által, szervezeti tényezőktől, személyi tényezőktől is alakítva) jelentkezik." *(Kulcsár,* 1980, 439)

Míg a materiális igazságosság fentiek szerint a politikai szféra közvetítésével összefér az „új"", tudományos megalapozottságú racionalizmussal, vagy legalábbis annak igényével, annál nagyobb az ellentét a hagyományos (formális) jogi racionalizmus és az azt történelmileg többször is kikezdő materiális igazságossági törekvések közt. A materiális igaz-

ságosság nem először fenyegeti a jogot mint deduktív logikai rendszert. Weber részletesen tárgyalta a XVIII. században jelentkező effajta tendenciákat. Figyelemre méltó, hogy a materiális igazságosság akkor sem irracionalizmusként jelentkezett. „A bürokrácia a maga öntörvényű kibontakozásában és mindent jobban tudása naiv hitében kifejlesztett egy általános racionalizmust, mely ebben döntő szerepet játszott. A lényegében patriarchális politikai uralom a jóléti állam típusává alakul, s mitsem törődik az érdekeltek konkrét akaratával, s az iskolázott jogi gondolkodás formalizmusával. E szakszerű gondolkodást a legszívesebben megsemmisítette volna ... ám e vonzalmának nem engedhet mindig korlátlanul." (*Weber*, 1981. 158). A vonzalom azonban jelentős mértékben érvényesült a porosz Landrecht-ben, éspedig az idézett törekvésnek megfelelően az érdekeltek akaratával mit sem törődve és helyébe az „átkozott kötelesség és felelősség" egyetemességét állítva. A materiális igazságossági törekvés tehát a tudományossá alakult, mindent jobban tudó tervezés racionalizmushoz hasonlóan kezdettől szemben áll az *egyéni autonómiával.* De ha a korai törekvések jellegzetes példájaként a *Landrechtet* említettük, szót kell ejteni ennek társadalmi és szorosan véve jogi (a jogérdekelteket befolyásoló) hatásáról is. És e hatás legjobb esetben is csak *korlátozottnak* mondható.

Hogyan értékelhetjük a materiális igazságossági törekvések mai befolyását? Ismét Weberre kell utalnunk, aki már a századforduló idején jelentkezett társadalmi mozgalmaktól a néki a jelek szerint oly kedves formális jogi racionalizmust féltette. Weber – teljes joggal – a modern *osztályprobléma* feléledéséből származtatta a materiális igazságosság igényét. A munkásság szociális törvényhozásra vonatkozó követelései éppúgy hordozták ezt, mint az ennek vitorlájából a szelet kifogni törekvő jóléti állam bürokráciájának tevékenysége. Innen, e társadalmi mozgalmak gyökeréből ágazott ki a jognak a társadalmi problémák megoldására eszközként, a változás emeltyűjeként való felhasználásának eszméje, vagy legalábbis ezen eszme elterjedése az uralkodó osztály ideológiáján túl – az uralkodó osztály ideológiája által befolyásoltak körében. A materiális igazságosság jogi megvalósítása elválaszthatatlan része és mozgatója a jog társadalomirányító szerepének. A materiális igazságosság azonban ma minden korábbinál hatékonyabb eszközrendszerrel rendelkezik, a jóléti állam jóléti intézményrendszere és az arra bízott anyagi eszközök jóvoltából. A szocialista állam szerveinél koncentrált, viszonylag könnyen mozgósítható erőforrások ugyancsak a szocialista társadalmi igazságosság mint állapot megteremtésére hivatottak. A materiális igazságosság, ahogyan ma a jogrendszerben és a társadalmi cselekvési programokban megjelenik, alapvetően a javak újraelosztásához kapcsolódik, lényegében tehát *kiegyenlítő igazságosság.* A szocialista társadalom számára a meghatározó a javak elsődleges (alapvetően a szocialista forradalmak során végbement) elosztása; ez hatalmi és csak másodsorban jogi kérdésként nyert megoldást. A redisztribució azonban itt is elkerülhetetlen.

A jelenkori jóléti államban a társadalmi juttatások és szolgáltatások az állampolgárok vagyonának számottevő részét alkotják (*Reich*). Ez az államtól való materiális függőséghez vezet, ami a jogrendszert jelentős mértékben átalakítja, hiszen mint *Aubert* hangsúlyozza, nem annyira a szankciókat, hanem a jóléti szolgáltatásokat manipulálva lehet az állampolgárokat befolyásolni. Különösen nyilvánvaló az átalakulás, ha meggondoljuk, hogy az állampolgárnak a szolgáltatásban részeltetése a hatóság célszerűségi szempontjaitól függ. (Az elosztási ésszerűség jegyében álló célszerűség mögött a politikai megfontolások kényelmesen megbújhatnak.) Hogy azután a szolgáltatásban való részeltetés pusztán a

hatósági diszkréció, illetve a csak bürokratikusan ellenőrzött hatósági „ésszerűség" függvénye, vagy egyenest megfelelő ellenkötelezettségek teljesítésétől függ, az politikai rendszerenként és a jogi hagyománytól is némileg befolyásolt módon változik. A jelzett szolgáltatások miatt azonban a modern (csökkentett formális minőségű) jog egészen új területekre is kiterjed; és ezzel az állami ellenőrzés is. Ez viszont a legalizáció és delegalizáció szempontjából válik kulcskérdéssé.

Ha azt vizsgáljuk, hogy konkrétan milyen átalakulások következtek be a formális jogi struktúrában a materiális igazságosság hatására, megint csak a következmény-irányult döntések elszaporodására kell utalnunk. Ez a beállítottság a már említett racionalitási szempontok mellett az igazságossági törekvéssel is összefügg, és másfelől az igazságossági törekvéssel is igazolható. Igaz viszont, hogy amikor materiális igazságosságot kell a döntésnek szolgálnia, jelentős mértékben csökken a jog racionalitása a hagyományos értelemben, vagyis a jogérdekeltek által való előreláthatóság értelmében. Minél előrelátóbb egy döntéshozó, annál kevésbé előrelátható a döntés. E folyamat technikailag a nyitott fogalmak, klauzulák elszaporodásával valósul meg (*Unger*, 1976. 196). E jelenség a korábbiakban sem volt ismeretlen, de mennyiségi növekedése minőségi változásba csap át a jelenkorban. A nyitott fogalmak érvényesítésére a hatóságok fokozott beavatkozási lehetőséget kapnak, még olyan hagyományos polgári jogi intézményekben is, mint a szerződés semmissége; a szociális szolgáltatásokban pedig a rászorultság és más hasonló kategóriák biztosítják az igazgatási szervezet jogilag alig korlátozott, a tudományos racionalitásnak megfelelő szakmai éthoszának érvényesülését. Hasonló hatású az engedélyezési rendszerek rendkívül széles körű kiterjesztése és az engedélyezés során a közérdek és közhaszon fokozott védelmére törekvés. A materiális igazságosság jegyében a kifejezett szabállyal ellentétes határozatok hozatalára határozott késztetés érvényesül. A közvélemény a szociálisan elfogadhatatlan következményűnek érzett döntést szankcionálja, és a bírói vagy igazgatási szervezet nem képes és talán már nem is kíván hatékony védelmet nyújtani ezzel szemben. A hatóságok ellenőrzésére hivatott intézményrendszer is ezt sugallja, hiszen még a törvényesség nevében ellenőrző szervezetek, az ügyészség, az ombudsman stb. is a jogba emelt igazságosság, a jogszabályban foglalt szociális cél teljesítésének hatékonysága alapján ítél. Kétségtelen – s ez a jóléti szolgáltatás, meg az engedélyeket, továbbá a gazdasági tevékenységet nyújtó állami apparátus bürokratikus szervezettségével függ össze elsősorban –, miközben „kifelé" sokszor csak a célállapot pontatlan leírása adott, nagyon részletes és nem csak eljárási, de technikai szabályok is léteznek. Ezt a bürokratikus szervezet működési igényei, a „tudományos felbontás" indokolja.

JEGYZETEK

[1] A weberi racionalitás értelmezése körüli hazai vitára l. *Peschka*, 1975; *Bihari; Szegő; Varga. Weber* (kül. 1967. 55–57) az eszközracionalitást részben a cél és az érték különbsége alapján próbálta elhatárolni: a célracionális cselekvés esetén az *egyéni* cél megvalósítása az eszköz megítélésének alapja; az értékválasztásnál, úgy tűnik, eleve egy külsőleg adott magatartás megvalósítása, vagyis az előírttal egybeesés, annak az egyénre háramló következményeinek figyelmen kívül hagyásával a meghatározó. A nehézséget és félreértést a „célracionális" szóösszetétel okozza, itt ugyanis a racionalitás egészen mást jelent, mint az értékracionalitás esetében. Ezt egyébként maga *Weber* is jól látta: „a célracionalitás álláspontjáról nézve azonban az értékracionalitás minden esetben *irracionális* . . . Minél öncélúbb-

nak fogja fel a cselekvő az abszolút értékét, annál kevesebbet törődik a cselekvés következményeivel." (1967. 56–57). Az értékracionális csak az érzelmivel szemben racionális, amennyiben ti. intellektuálisan felfogott cél intellektuális tisztázást feltételez. Ennek „tervszerű következetessége", amit Weber racionalitásként említett, összefügghet a tudatossággal, de nem ésszerű abban az értelemben, hogy a „világra" vonatkozna, a világot uraló tényleges törvényszerűségek szellemében járna el. Hogy valaki az abszolút jóságot teszi kötelességgé önmaga számára, és *előre* elgondolja, miként cselekszik majd ezen imperatívusz szellemében a különböző helyzetekben, ez nem megy túl a magánésszerűségen. Márpedig ez a *magán* jelleg ellentmond az ésszerűségnek, mely társadalmi érintkezést feltételez, és ennyiben „egyetemes." Ha tisztán célracionális cselekvés, akkor a környezeti *hatásra* van tekintettel; így tehát az értelmi mozzanat, a helyes megismerés központi jellegű. Ettől persze a racionalitás lehet korlátolt, amennyiben adott esetben *értékválasztás,* vagyis nem a következmények mérlegelésén alapuló döntés szolgálatában áll. De az elszigetelt cselekvés (döntés) mégis az eszköz következményeinek mérlegelésén alapul, maga a mérlegelés pedig a tárgyi összefüggések figyelembevételére épül.

[2] A racionalitás nem azonosítható a tudományossággal (Hans *Albert*). Ennek ellenére számos jogász-szerző a jog racionalizálódását ellentmondásmentessé, tudományossá válási folyamatként írja le. (L. pl. *Rehbinder*).

[3] A gazdasági ésszerűség azt kívánja, hogy a kártérítési felelősség a leghatékonyabb költségelkerülőre telepítendő; a jogi szabályozás azonban ezen ésszerűséggel nem sokat törődik. (*Posner,* 1975. és követői ugyan a mai *common law*-ról igyekeznek kimutatni, hogy az megfelel a mai gazdaság optimalitási követelményeinek.)

[4] E törekvésre l. *Luhmann,* 1974, továbbá *Rottleuthner,* 1980.

[5] Egyes szerzők (pl. *Demsetz*), akik a gazdasági hatékonyság racionalitása alapján ítélkeznek a jogrendszer felett, a hagyományos jogi struktúrát a hatástalanság ellenére sem merik egészében elvetni, a „felelősség társadalmi hatása" miatt.

[6] E racionalitás-felfogás bemutatására keresve sem lehet jobb példát találni Nigel *Walker* (1976) nálunk is nagy hatású álláspontjánál. Az ő tanítása egy olyan társadalom számára készült, amely „békés, gazdag és bár híján van az ismereteknek, célszerűségre törekszik . . . [amely] szükségét érzi annak, hogy egyre inkább tudományos eredményekkel helyettesítse (a) hiedelmeket." (13). Az ésszerűség, sőt tudományosság jegyében való eljárás aztán a jogalkalmazó (nem is a bíróság, hanem egy büntetéskiszabási hatóság) feladata lesz (284. és köv.).

[7] E hiba nem idegen a jogi szabályozás történetétől. Egyik forrását már *Hume* leírta: „nincs még egy tulajdonsága az emberi természetnek, amelyik végzetesebb következményeket von maga után, mint az, hogy a jelenlevő dolgokat mindig előnyben részesítjük a távoliakkal szemben, s nem valóságos becsük, hanem helyzetük szerint tartjuk kívánatosnak a tárgyakat" (1976. 728). Ezt a gondolatmenetet folytatja *Hayek* (1977. 29); „a különös eredményekre összpontosítás szükségképpen rövid távú szemlélethez vezet, mivel a különös eredmények csak rövid távon láthatók előre."

[8] A jog antropomorf és a tudományosulás dezantropomorf tendenciái érzékeltetésére szolgáljon az alábbi példa. Az apasági perekben jelenleg alapvetően a korszerű biológia eredményeit felhasználva történik meg a biológiai apa kiválasztása, akit aztán tartásra köteleznek. Ez a tudományos eljárás egy meglehetősen primitív antropomorf szemléletet érvényesít (a vérszerinti rokonságét). Más megoldások is elképzelhetők, ha egy nőnek több partnerrel fenntartott viszonya során következik be a terhesség. Így tartásra lehetne kötelezni – a gyermek érdekeit érvényesítve – a lehetséges apák közül a legtehetősebbet; kimondható lenne az összes – az adott időszakban – nemileg érintkező partner közös tartási kötelezettsége, vagy adott esetben az erkölcsileg leghelytelenítendőbb (felróhatóbb) magatartást tanúsító alkalmi partneré (pl. aki a legkicsapongóbb életet éli, s ezért ily módon „büntetendő"). E megoldások egynémelyike kevésbé tudományos eljárás mellett ésszerűbb lenne, mint a jelenlegi.

[9] L. a vadászathoz való jog alakulását Angliában. A vadászat előbb arisztokratikus kiváltság, majd formálisan mindenki joga, aki engedélyt vált, végül a vadállomány-védelme alapján szelektálják a vadászni jogosultakat. (*Thompson,* 1975; *Howkins,* 1979).

IRODALOM

Abel, Richard L.: Réglement formel et informel des conflits: analyse d'une alternative. *Sociologie du Travail,* (23) 1981. l. 32–43. pp.

Albert, Hans: Erkenntnis und Recht. Die Jurisprudenz im Lichte der Kritizismus. 3. *Jb. f. Rth.* 1972. 80–96. pp.

Aubert, Vilhelm: The Hidden Society. Toyota, 1965.

Aubert, Vilhelm: Interessenkonflikt und Wertkonflikt: Zwei Typen des Konflikts und der Konfliktlösung, in Walter Bühl (hrsg): Konflikt und Konfliktstrategie. München, 1972. 178–205. pp.

Becker, Gary: Crime and Punishment: An Economic Approach, 76. *J. Pol. Econ.* 169 (1968).

Bihari Mihály: Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája. JTK. 1976. 9.

Blankenburg, Erhard–Schönholz, Siegfried: Zur Soziologie des Arbeitsgerichtsverfahrens. Luchterhand. Demokratie und Rechtstaat. Bd. 47. Neuwied-Darmstadt, 1979.

Coase, R. H.: The Problem of Social Cost. *The Journal of Law and Economics.* 1960. 2–44. pp.

Demsetz, Harold: Toward a Theory of Property Rights. 57. *Am. Econ. Rev. Papers and Proceedings.* 347, 1967.

Friedman, Milton: The Methodology of Positive Economics. In Essays in Positive Economics, Chicago (Un. of. Ch. Pr.) 1953. 3–43. pp.

Galbraith, J.: Az új ipari állam. Budapest, 1970.

Hahn, F.–Hollis, M. (eds.): Philosophy and Economic Theory. Oxford University Press, 1979.

Harmathy Attila: Szerződés – közigazgatás – gazdaságirányítás. Doktori disszertáció. Kézirat. 1981.

Hayek, F. A.: Law, Legislation and Liberty. Vol. 1. Rules and Order, 1973.; Vol. 2. The Mirage of Social Justice. 1976.; Vol. 3. The Political Order of a Free People. 1979. Routledge and Kegan Paul, London–Henley.

Hegel, G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971.

Heydebrand–Vallet: Technocratie et indépendence du pouvoir judiciaire. *Soc. du Travail.* 1981. 1.

Howkins, Alan: Economic Crime and Class Law: Poaching and the Game Laws, 1840–1880 in Burman–Harrell–Bond: The Imposition of Law. N. Y.–London, 1979. 273–288. pp.

Hume, David: Értekezés az emberi értelemről. Budapest, 1976.

Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből. Szerk.: Varga Csaba. Budapest, 1981.

Kantorowicz, Hermann: Küzdelem a jogtudományért. In: Jog és filozófia, 1981. 99–122. pp.

Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Budapest, 1976.

Kulcsár Kálmánn: Gazdasági „kihívás"; társadalmi „válasz". *Magyar Tudomány,* 1980. 6. 424–439.

Luhmann, Niklas: Rechtstheorie im interdisziplinäre Zusammenhang. *Anales de la Catedra Francisco Suarez.* 1972.

Luhmann, Niklas: Rechtssystem und Rechtsdogmatik. Stuttgart, etc. 1974.

Lukács György: Történelem és osztálytudat. Budapest, 1971.

Mevm: Marx–Engels Válogatott Művei. I–II. Budapest, 1963.

Nelson, Richard R.: Assessing private enterprise: an exegesis of tangled doctrine. *The Bell Journal of Economics.* Spring, 1981 (12) l. 93–111. pp.

Peschka, V.: Max Weber jogszociológiája. Budapest, 1975.

Peschka, V.: Az etika vonzásában. Budapest, 1980.

Posner, Richard: A Theory of Negligence. In: Manne, Henry G. (ed.): The Economics of Legal Relationships. St. Paul etc. 1975. 213–240. pp.

Rehbinder, Manfred: Rechtssoziologie. Berlin–New York. 1977.

Reich, Charles: The New Property. *Yale Law Review,* 1964.

Ritchie, David G.: The Principles of State Interference. London, 1896.

Ronge, Voker–Schmieg, Günter: Tervezés és demokrácia. In: Szelényi Iván (szerk.): Társadalmi tervezés és szociológia. Budapest, 1973.

Rottleuthner, H.: Zur Methode einer Folgenorientierten Rechtsanwendung. ARSP 1980. 97–118.

Sajó András: A jogtudomány tudományelméleti problémáiról. ÁJT. 1980. 4.

Sajó A.–Székelyi M.: A bírói jogtudat értékelő elemeinek változása. *Gazdaság- és Jogtudomány.* 1976.
Simon, Herbert: From Substantive to Procedural Rationality. in Hahn–Hollis.
Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. Budapest. 1903.
Szegő Andrea: A redisztribució típusai és az érdekviszonyok. *Szociológia,* 1977. 3.
Thompson, Edward P.: Whigs and Hunters. New York (Pantheon) 1975.
Unger, R. M.: Law in a Modern Society. The Free Press. 1976.
Varga Csaba: Racionalitás és jogkodifikáció. *Szociológia.* 1975.
Walker, Nigel: Gondolatok az ésszerű büntetésről. Budapest, 1976.
Walker, Nigel: Punishment, danger and stigma. The morality of criminal justice. Basil Blackwell. Oxford, 1980.
Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967.
Weber, Max: Jogszociológia. in Jog és Filozófia. 1981. 141–178. pp.
Weinberger, J. C.–Jakubowicz, P.–Robert, Ph.: Il declino del diritto, come strumento di controllo sociale. *La questione criminale.* 1976. 1. 73–93. pp.

SUMMARY

András Sajó: Rationalities and material justice in 'modern' law

The legal structures that have become firmly established in bourgeois societies reflect the partial rationality of commodity production and a bureaucratic handling of reality. Present-day departmental government is characterized by a new type of partial rationality, i.e. scientific rationality, which leads to a decay of the traditional structure of the law, especially its formal deductive character. Trends of delegalization emerge in various societies: this, however, does not result in a decrease in the importance of law, rather, it leads to a more technical, consequence-oriented bureaucratic law. Neither the legislator nor the law court is able to fully consider consequences. Material justice, though it seems to contradict the criterion of rationality, is in fact fully compatible with the semi-scientific, technically-charged and limited-rationality structures of modern law. Material justice also makes for consequences to be given more consideration, i.e. selective consideration.

Резюме

Андраш Шайо: Рационалитеты и материальная справедливость в «современном» праве

Застывшие в буржуазном обществе правовые структуры отражают частичную рациональность товарного производства и бюрократического подхода к действительности. Современная администрация под знаком нового вида частичной рациональности, научности разлагает традиционную правовую систему, в особенности формальный, дедуктивный характер права. В различных обществах развертываются тенденции делегализации: это, однако, означает на уменьшение значения права, а более техницизированное, направленное на последствия чиновничье право. На действительное принятие во внимание последствий же неспособно и современное правотворчество и применяющий право.

Хотя материальная справедливость с виду и потиворечит требованиям разумности, на самом же деле она хорошо входит в техницизирующие, полу-научные, ограниченные по рациональности структуры современного права. Материальная справедливость также усиливает принятие во внимание — хотя и селективно — последствий.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

GRESKOVITS BÉLA

ELLENTMONDÁSOS ÉRTÉKEK ÉS ÉRTÉKES ELLENTMONDÁSOK POLÁNYI KÁROLY ELMÉLETI RENDSZERÉBEN

A szélesebb társadalomtudományi közvélemény Magyarországon csak a hetvenes években szerzett tudomást Polányi Károly munkásságáról. A tudós fő műveinek megkésett közreadásából származó lemaradást azonban gyorsan „behozta" tudományos közgondolkodásunk. Hamar ismertté és elterjedtté váltak Polányi egyes gondolatai: a politikai gazdaságtanban alkalmazzák szemléletét és érveit a polgári társadalmat időtlenítő „homo oeconomicus"-axióma bírálatában, a szociológusok egy részét főként eredeti társadalomleíró fogalomrendszere ragadta meg, azok számára pedig, akik a nem árutermelő társadalmak szerkezete iránt érdeklődnek, rendkívüli jelentőségűek Babilont, az antik Athént és az archaikus Dahomeyt bemutató írásai.

Napjainkra Polányi öröksége bizonyos értelemben közkinccsé vált. Kérdés azonban: vajon mennyire igényesen integrálta a szakmai köztudat e gondolati rendszert, illetve egyes elemeit. Tény, hogy e szellemi építmény egyes jellegzetes kategóriái túlontúl gyakran és túlontúl sokféle értelemben alkalmazott kifejezésekké váltak a humán szakzsargonban ahhoz, hogy ne kezdjünk aggódni: Polányi kulcsfogalmai elméleti környezetüktől függetlenedve, eredeti jelentésükhöz képest (gyakran még csak nem is deklaráltan) módosított tartalommal, mintegy önálló életre kelve „futnak be" karriert.

Ez a tanulmány Polányi fogalmi rendszerének felelősségteljes használatában igyekszik segítséget nyújtani oly módon, hogy: 1. Megkísérli bemutatni, milyen előfeltevésekre támaszkodik Polányi teóriája, milyen hatásokkal bírnak ezek az axiómák az elmélet szerkezetére és egyes főbb megállapításaira nézve, s esetenként milyen ellentmondásokra vezetnek. 2. A fentiekre támaszkodva kijelöli az elmélet és fogalmai néhány alkalmazhatósági korlátját. Ezek némelyike közvetlenül a választott előfeltevésekből következik, szerves része az elméletnek. Más korlátokról Polányi maga is, külön említést tesz. Ez utóbbiak meglétére azért figyelmeztetünk, mert a Polányi egyes tételeit vagy terminusait alkalmazó levezetések gyakran nem tulajdonítanak nekik megfelelő jelentőséget.

Polányi felfogása az „ember"-ről

Filozofikus ihletésű társadalomtudósok elméleti rendszerének elemzéséhez fontos támpontokat nyújthat az ember lényegére, mibenlétére vonatkozó, végső állásfoglalásuk ismerete. Ha ezzel tisztában vagyunk, meghatároztuk a teória egészének, illetve egyes tételeinek értelmezési tartományát.

Polányi határozott állásponttal rendelkezik e kérdésben, melyet a „Társadalmak és gazdasági rendszerek"[1] című tanulmányában tézisszerűen is megfogalmaz: „Az ember minden korban ugyanolyan".[2] Több helyütt talált értelmezések és utalások alapján[3] az állítás tartalmát a következőkben látjuk: 1. Az ember természetes és lényegi tulajdonsága, hogy elsődlegesen társadalmi lény, s csak e társadalmi mivoltának alárendelten gazdasági lény. Ez az állásfoglalás *axiomatikus.* A szociológiának és a gazdaságtörténetnek Polányi szerint adottságként, kiindulópontként kell elfogadnia a társadalmiságot, mint az ember meghatározó vonását. A társadalmiság ugyanis „elemi természetű", örök „kollektív indulatok" megnyilvánulása, ez utóbbiak pedig az ember természetes adottságai. Maguknak az adottságoknak a vizsgálata más tudományágak feladata, a szociológiára csak e körülmény konkrét következményeinek elemzése tartozik. Az axióma kifejtve azt jelenti, hogy az ember gazdasági (vagyis a szükségletkielégítéshez elengedhetetlen anyagi javak folyamatos biztosításával kapcsolatos) érdekei és cselekedetei társadalmi (azaz az együttélés komplex viszonyaihoz kötődő) érdekeinek és cselekedeteinek függvényei minden korban és minden társadalomban. 2. Nem csupán abban változatlan az ember egész történelme során, hogy elsődlegesen társadalmi lény, hanem abban is, hogy e társadalmiság (mivel azonos kollektív indulatfajtákra épül minden korban), mindig azonos típusú társadalmi együttélési alapalakzatokban, (strukturális sémákban) jelentkezik. A történelmi társadalmakban azonos fajta strukturális sémákat fedezhetünk fel. Ez adja a hasonlóságukat, s a történelem egységességét. Ugyanakkor különböznek egymástól két vonatkozásban is. Egyrészt az együttélési alapalakzatok eltérő kombinációkban szerepelnek bennük. Másrészt megkülönböztetik őket egymástól eltérő „kulturális jegyeik". Ez utóbbiakon Polányi a társadalmak különböző politikai rendszeréből, vallásából, rétegzettségéből adódó különbségeket érti.

Polányi ember-felfogásának ismeretében fogalmazzuk meg most az első, az elmélet egészét érintő kérdésünket! *Valóban általános fogalmi rendszert teremtett-e Polányi „szubsztantív" fogalmainak kidolgozásával?*

A szándéka mindenesetre ez volt. „... a piacot, mint általános vonatkozási rendszert csak akkor lehet kiszorítani, ha a társadalomtudományoknak sikerül kialakítaniuk egy szélesebb vonatkozási rendszert, amelyhez magát a piacot is viszonyítani lehet ... egy ilyen konceptuális struktúrának a gazdaság szubsztantív jelentésén kell alapulnia".[4]

Hogy e kísérlet sikerre vezetett-e, hogy a szubsztantív fogalmak általános (tehát: „összehasonlítás révén különválasztott közös") vonásait tartalmazzák-e a megfelelő, konkrétabb fogalmaknak, azt a gazdaság szubsztantív fogalmának elemzésével igyekszünk eldönteni. Röviden foglalkozunk a kereskedelem szubsztantív jelentésével is. A „szubsztantív" szó jelentése: „az illető dolog legáltalánosabb, legbensőbb lényegével kapcsolatos". Mit tart tehát Polányi a gazdaság legáltalánosabb, legbensőbb lényegének, mi a gazdaság szubsztantív meghatározása? Az, hogy a gazdaság intézményesített folyamat.[5]

Röviden idézzük fel, hogyan értelmezi Polányi e meghatározás két elemét: 1. A gazdaság „folyamat", elemi mozgások funkcióval bíró sorozata. E mozgás-sorozat funkciója a társadalomhoz képest határozható meg, s e funkció a társadalom folyamatos ellátása anyagi javakkal. 2. Az „intézményesítettség"-jelző a „társadalmi viszonyokba való beágyazottsággal" szinonim. E „beágyazottság" tartalma dióhéjban a következő módon fejthető ki: A javak elemi mozgásai (a gazdaság-elemek) önmagukban még nem adják ki a

gazdasági folyamatot, csak ha összekapcsolódnak és biztosított újratermelődésük. Mindkét fejleményt „szituációkban levő személyek" váltják ki. A személy szituációja a társadalom valamely intézményes struktúrájában (strukturális sémában) elfoglalt pozíciója. E strukturális séma határozza meg, hogy azonos vagy komplementer szituációban levő egyének és csoportok között milyen motívumok hatására jön létre társadalmi vagy gazdasági mozgás, s e mozgás milyen általános viselkedési szabályok keretében zajlik.[6] A gazdaság elemei így ugyanazon intézményes struktúrák keretében és hatására integrálódnak egységes, stabil folyamattá, amelyekben másrészt a személyek és csoportok halmaza működő, élő társadalommá szövődött.

A gazdaság legbensőbb lényegével kapcsolatos vonása így Polányi szerint a társadalomnak való funkcionális és intézményes alárendeltség. Mondhatjuk úgy is – kapcsolatot teremtve a korábban bemutatott emberfelfogással –, hogy a gazdaság „természetes" állapota a társadalomba való beágyazottság, *mert* az ember – természete szerint – elsősorban társadalmi lény. A szubsztantív gazdaságfogalom e „lényegi", „természetes" állapotra utal. Ám – tegyük fel újra kérdésünket – általános vonása-e az empirikus gazdaságoknak Polányi megközelítésében a társadalomba-ágyazottság?

Nem, az árszabályozó piacok gazdaságaira – ahogyan Polányi ábrázolja ezeket – nem terjedhet ki a szubsztantív fogalom általánossága. Esetünkben ugyanis megfordítva, a társadalom alárendelt a gazdaságnak, s a társadalom kap a gazdaságtól funkciót. Ezek „gazdaságba ágyazott" társadalmak.

A gazdaság szubsztantív fogalmának tulajdonított – s végtére az ember-felfogásból levezethető – tartalom Polányi rendszerében belső terminológiai ellentmondásra vezet. Nem sikerül olyan általánosságú fogalmi rendszert konstruálnia, mely „lefedné" a piacgazdaságokat is. A piaci gazdaság fogalma nem „alesete" az általános igényű szubsztantív gazdaságfogalomnak, hanem olyan kivétel, amely „nem erősíti a szabályt". Így maga a szubsztantív gazdaságfogalom nem alkalmazható az empirikus gazdaságok elemzésének átfogó vonatkoztatási kereteként, hanem legfeljebb olyan eszközként, amellyel elkülöníthető a gazdaság „természetes" állapota a „természetellenestől".

Ez azonban azt jelenti, hogy a szubsztantív fogalomrendszer – *az általánosság vonatkozásában* – nem nyújt többet, mint a Polányi által oly sokszor kritizált „homo oeconomicus"-koncepció. Az emberi természetnek „megfelelő" és „nem-megfelelő" társadalmak közötti különbségtételre ugyanis ez utóbbi is alkalmas. Csak a megkülönböztetés szemléleti kerete más, s így a formális gazdaságtan társadalomfelfogásában az az alakzat lesz „normális", amely Polányinál „deviáns", és megfordítva.

Kérdés mármost, hogy mely ponton vall kudarcot az átfogó terminológia kialakítására tett kísérlet? Melyik állítás téves? Az-e, hogy a gazdaság lényegi, általános vonása a társadalomba való beágyazottság, vagy inkább az, hogy az árszabályozó piacok gazdasága nem beágyazott?

Az utóbbi feltételezés nem tűnik helytállónak, vagyis: valójában a piacgazdaság is beágyazott, tehát társadalmi gazdaság, csak egyrészt a beágyazódás módja lényegesen más, mint a prekapitalista formák esetében, másrészt a „beágyazó" struktúrákról egyik esetben sem feltételezhető, hogy függetlenek a gazdaságtól.

Elvileg igaza van tehát Polányinak, amikor azt állítja, hogy a gazdaság lényege szerint társadalmi, mert az ember örök jellemzője társadalmisága. Fogalmi rendszere végső soron amiatt válik ellentmondásossá, hogy e társadalmiságot *túl szűken* értelmezi.

A társadalmiságnak (amelyen itt egyéneket és csoportokat komplex, közös létforma elemeivé összefűző viszonyok rendszerét értjük) ugyanis már a legáltalánosabb szinten is két különböző típusa adható meg. A társadalmiság megjelenhet – itt Marx kategóriáit alkalmazzuk –[7] mint *közvetlenül személyes* és mint *dologi közvetítésű személyes* viszonyok rendszere. Mindkét fajta viszony végső fokon másoktól – tehát személyektől – való függőséget jelent, ám a második dologtól, javaktól való függésnek, nem társadalminak látszik. Valójában mégis társadalmi, hisz az árujavak termelői komplex társadalmi (tulajdoni-, munkamegosztási-, osztály-, mentalitási- stb.) struktúrák pozicionáltjaiként kapcsolódnak egymáshoz.[8] Vagy Polányi terminusaiban megfogalmazva: az árutermelő gazdaságot is ugyanazok az intézményes struktúrák integrálják folyamattá, amelyek az árutermelőket és csoportjaikat társadalommá szervezik.

Úgy találjuk, hogy Polányi, ha „társadalmiságról" beszél, csak a közvetlen személyi függőségi viszonyokra gondol. Társadalminak tehát, beágyazottnak csak akkor tekinti a gazdaságot, ha a termelőket ilyesfajta közvetlen személyes függőség motiválja gazdasági aktivitásra. Ennek hiányában „tisztán-gazdasági" motívumokat, pusztán gazdaság-megszabta viselkedési szabályokat, vagyis a társadalomhoz képest önállósult gazdaságot feltételez.

Végül is a közvetlenül személyes függés azonosítása a „társadalmi" viszonyokkal s a dologi közvetítésű személyes függőség azonosítása a „tisztán gazdasági" viszonyokkal, kényszeríti a tudóst arra, hogy egyszerre kelljen feltételeznie: a gazdaság általános jellemzője beágyazottsága, de ez az általános vonás mégsem minden gazdaságra igaz.

Mivel Polányi szubsztantív gazdaság-fogalma nem fedi le a piaci gazdaságot, gyakran szubsztantív intézmény-terminusai sem tartalmazzák alesetükként a piaci gazdaság intézményeit. Nem lehet például azt mondani, hogy a piaci gazdaság kereskedelme egyfajta konkrét megjelenése lenne a szubsztantív módon felfogott kereskedelemnek. A kereskedelem szubsztantív meghatározása ugyanis: „viszonylag békés módszer olyan javak beszerzésére, amelyek helyben nem állnak rendelkezésre".[9] E meghatározás is a társadalomnak való alárendeltséget hangsúlyozza, a kereskedelem a társadalomtól, mint nagyobb egésztől kap funkciót. E funkcionális szerepen belül tesz Polányi különbséget azon két eset között, hogy a kereskedelem döntően a „státusz"- vagy a „profit"-motívum ösztönzésére zajlik-e.

Igen ám, csakhogy a „profitorientált" kereskedelemnek a „státuszorientált"-tal nem feltétlenül közös vonása, hogy helyben hiányzó javak beszerzésére irányul. A „tiszta" piacgazdaságnak a komparatív előnyök alapján folytatott kereskedelem felel meg. Ebben pedig a nyereség mértéke, kilátásai determinálják, hogy exportra vagy importra kerül-e sor meghatározott jószágokból, amelyeknek legtöbbször közös jellenzője, hogy helyben is rendelkezésre állnak, de legalábbis előállíthatók.

A humanista kapitalizmus-kritika ellentmondásai

Említettük már, hogy Polányi megfogalmazása, mely szerint „az ember mindig társadalmi lény", nem egyszerű tényközlés, nem pusztán leszögezése az ember társaitól való függőségének, hanem rögtön útmutatást is tartalmaz arra nézve, hogy e függés melyik sajátos formája tekintendő „társadalminak".

Ezzel azonban a társadalmiság fogalma lényegében elveszíti objektivitását, ontológiai meghatározottságát. *Értékválasztási* problematikává válik, hogy egy-egy létmódot „társadalminak", vagyis az emberi természetnek megfelelőnek minősíthetünk-e vagy nem, aszerint, hogy benne a függőség mely típusai dominálnak. *A „társadalmiság" Polányinál nem az emberi lét minősítetlen alapténye, hanem pozitív és megvalósítandó érték, egyfajta „embernek-való" létkeret.*

Ha azonban a társadalmiság „megvalósítandó" érték, akkor megvalósítatlan is maradhat, az ember élhet „nem-társadalmiként" is, természetes létmódja helyett „természetével ellenkező" körülmények között. E gondolat Polányi kapitalizmus-kritikájának konceptuális alapja.

A kapitalizmus Polányi szerint „abnormális", „természetellenes" létmód. E formációban ugyanis nem juthat érvényre az ember nembeli lényege. Ebből az általános megközelítésből vezeti le Polányi a piacgazdaságokra vonatkozó bírálatának konkrét tételeit: 1. A piacgazdaság azzal, hogy fiktív áruvá tette a munkát és a földet, magát a társadalom szubsztanciáját, az embert és környezetét rendelte a gazdaság uralma alá. 2. Felülkerekedése folyamatában szétzúzta az emberi természetes lényegnek megfelelő intézményeket, s a korábbi társadalmi alakzatok helyébe számára adekvát újfajta társadalmat teremtett, mely maga is a gazdaság elsőbbségét tükrözi.[10] 3. Az „embernek való" jövő kilátásai is kedvezőtlenek a piaci társadalomban. E formáció érájában ugyanis az ember elveszíti rugalmas, intézményteremtő „társadalmi képzelőerejét".[11]

Látjuk tehát: Polányinál a piaci társadalom az általában vett ember helyzete szempontjából kap negatív minősítést. A státus, vallás, presztízs komplex motívumai által vezérelt archaikus kereskedőhöz képest éppoly természetellenes élet reprezentánsa a profitéhes kapitalista kereskedő, mint a sokféle társadalmi motívum aktivizálta archaikus termelőhöz képest a piacgazdaság éhség-hajtotta munkása. Elembertelenedett létünk azonosságához képest Polányi szemszögéből másodlagos jelentőségű helyzetük különbsége: a munkás „gazdasági" mivolta az éhség, a tőkésé pedig a nyereség motívumában jut kifejezésre.

Polányi módszere itt a következő: A társadalmat mint komplex közösséget úgy minősíti, hogy kiemeli belőle a „legkisebb egységet", az egyént és viszonyait, s ezek jellemzésével ad képet magáról a teljességről. A legkisebb egység itt szerinte teljes mértékben reprezentatív az egészre nézve, úgy viszonyulnak egymáshoz, mint „csepp a tengerhez". Kétségkívül jogosult lehet ez az eljárás, (mely egyed és társadalom lényeget illető azonosságát előfeltételezi) viszonylag homogén, kevéssé strukturált társadalmak leírásakor, melyekben az egyén alig különül el közösségétől.

Megkérdőjelezhető azonban alkalmazása a kapitalizmusra, egy – közismerten – rétegzett, heterogén társadalomra, melyben az „egészet" reprezentáló egyén nem realitás, legfeljebb az ellentétes pólusok keveset mondó átlagaként konstruálható.

Mivel Polányi mégis ilyesfajta „átlag-egyén" helyzetének ábrázolásával jellemzi a kapitalizmust, implicit módon állást foglalt amellett, hogy a társadalom igazán lényegi karakterisztikumainak azon vonások tekinthetők, melyek a konstruált átlagban, azaz minden egyedben is megnyilvánulnak. Közömbösnek tartja viszont a totalitás lényege szempontjából, hogy léteznek-e benne olyan jegyek, amelyek az egyéneket egymástól jellegzetesen elkülönülő csoportokba sorolják, s ha igen, melyek ezek.

Foglaljuk most össze röviden Polányi kapitalizmus-kritikájának lényegét! A kapitalizmus lényegi megkülönböztető jegye, hogy benne a gazdaságba ágyazódik, annak alá-

rendelt a társadalom. E társadalomban az emberi lét nem azonos lényeg szerinti önmagával. A marxista terminológia szerint mondhatjuk így is: az *elidegenedett lét.* Ezzel szemben a prekapitalista társadalmak *nem elidegenedett,* természetes lényeg-szerinti létkeretet nyújtanak az embernek.

Tudjuk ugyanakkor – s Polányi is –, hogy a korai formációk között vannak kizsákmányoló és nem kizsákmányoló, hatalmi szempontból hierarchizált és nem hierarchizált társadalmak. Mivel Polányi ezeket *egységesen* „nem elidegenedett", azaz az emberi lényegnek megfelelő életet biztosító formáknak tekinti, ezzel azt is állítja, *hogy a kizsákmányolás léte vagy hiánya, a hatalom egyenletes vagy szélsőségesen egyenlőtlen megoszlása indifferens tényezők a nembeli lényeggel adekvát élet szempontjából.*

Ha viszont olyan tényezők, mint egy társadalom munkamegosztás, tulajdon, hatalom, réteg, életmód szerinti polarizáltsága, azaz a felépítésének ellentmondásosságát tükröző jegyek „indifferensek" a társadalom „lényegi minősége", az általa nyújtott létmód szempontjából, kérdés, mennyire alkalmas maga az ily módon felfogott minőség arra, hogy a formáció lényegi jellemzőjének tekinthessük.

Polányi imént bemutatott kapitalizmus-kritikája jellegzetesen olyan diagnózis, amelyből azonnal kiolvasható a tudós által ajánlott gyógymód. Polányi javaslata – úgy látjuk – nem *a* szocializmus. Vitatjuk Szentes Tamás ezzel kapcsolatos megállapítását, mely szerint ez az iskolateremtő társadalomtudós „... polgári kritikusa a kapitalizmusnak ... de szívében már a szocializmus akarásával". Vitatjuk még akkor is, ha Polányi egyes – politikai jellegű – megfogalmazásai e véleményt látszanak alátámasztani.[12] A „kezelési útmutatást" ugyanis nem elszórt szimpátia-megnyilvánulásokból, hanem az egészként felfogott teoretikus rendszerből származtathatjuk csupán.

Ezúton rekonstruálható, hogy Polányi szerint a kapitalizmus fő problémáját bármely olyan formáció megszünteti, amely újra képes a gazdaság „megfékezésére", társadalomba ágyazására. Példának okáért egy kizsákmányoló társadalom is. Legalábbis a lényegi bajok „gyógyítása" szempontjából nem elengedhetetlen feltétel, hogy az „orvosló" formáció ne legyen kizsákmányoló. (Hiszen a kapitalizmust megelőző társadalmakat e szempontra tekintet nélkül az emberi természettel összhangban levőknek minősítette.)[13]

Legfeljebb annyit mondhatunk tehát, hogy Polányi felfogásában a szocializmus *lehet* humánus alternatíva a kapitalizmussal szemben. *Lehet,* de függetlenül azon eredménytől, melyet e társadalom a maga fő vívmányának tart: a magántulajdonon alapuló kizsákmányolás megszüntetésétől, szoros összefüggésben viszont azzal, hogy mennyire sikeresen oldja meg a gazdaság társadalomba ágyazásának, azaz a dologiasult emberi viszonylatok személyi függőségi viszonyokká való átalakításának feladatát. Paradox körülmény, de Polányi elképzeléseivel épp a szocializmus korai – rendkívüli körülmények közepette létrejött – formái: az áruviszonyokat kiiktató hadikommunizmus, a szélsőségesen direkt tervutasításos rendszer, illetőleg az új társadalom kezdeteihez kapcsolódó messianisztikus jövőképek csengenek össze, kétségtelen szimpátiája is felthetően e képzeteknek szól.

„Társadalmi állam" – kontra gazdaság?

Polányi egy postkapitalista társadalom kialakulását illető reményeit igazolva látja néhány tényben, melyek szerinte azt bizonyítják, hogy a társadalom már a kapitalizmus kezdeteitől védekezik a gazdaságba való beágyazódás ellen. Az emberi lét szubsztanciáját

képező munka és természet piaci uralom alá kerülését igyekszik korlátozni. E korlátozó küzdelmet tükrözi például a Tudorok és az első Stuartok bekerítésellenes politikája, az 1870 utáni általános protekcionista mozgalom, a gabonavám körüli harc Angliában stb.[14]

A társadalom védekező reakciói az *államban* összpontosulnak, mely így Polányi felfogásában mintegy a társadalmat testesíti meg a gazdasággal szemben. Az állam „társadalmi állam", mert össztársadalmi érdeket véd és képvisel. Polányi „társadalmi állam"-koncepcióját éppúgy hamis szélsőségnek tartjuk, mint lehetséges ellenlábasát, a „gazdasági állam"-koncepciót, mely szerint a kapitalizmus állama pusztán a tőkésosztály érdekeinek függvénye, nem több, mint eszmei össztőkés. Ez utóbbi elképzelés kétségkívül bírálható a Polányi által említett tények alapján: az államnak ugyanis tényleg vannak az egész társadalom érdekeit realizáló (védelmi, egészségügyi, szociális, oktatási stb.) funkciói, melyeket nem lehet kizárólag és közvetlenül a tőkés érdekekből levezetni.

Ugyanakkor több okból helytelen az államot egyszerűen azonosítani a társadalommal, s ráadásul ilyen minőségben a gazdasággal szembeállítva tárgyalni.

1. Először is a kapitalizmus állama nemcsak hogy nem egyszerű ellenpontja a piaci gazdaságnak, de maga a piacgazdaság ki sem alakulhatott volna állami segédlet és ösztönzés nélkül. Gondoljunk csak a „véres törvényekre", a feudális szervezetek, testületek felszámolására, az egyenruhás hadsereg kialakulásának a tőkés fejlődést ösztönző hatásaira, az államnak a gazdasági jelentőségű infrastruktúra kiépítésében játszott szerepére! Még olyan nézet is létezik, mely szerint az állam – bizonyos korokban és bizonyos társadalmakban – a hiányzó tőkés vállalkozást mintegy helyettesítve, maga vált a kapitalista átalakulás fő serkentőjévé.[15] 2. Másodszor: lényegében minden állami döntés és lépés kompromisszum eredménye. Nehéz elképzelni, hogy e lépések rendszeresen azok ellen irányuljanak, akik gazdasági helyzetükből származó hatalmukat latba vethetik számukra előnyös kompromisszumok érdekében. Így még az állam nyilvánvalóan össztársadalmi érdeket szolgáló tevékenységei is többnyire sajátos, kedvező jelentőséggel kell, hogy bírjanak a tőkésosztály és a piacgazdaság szempontjából is.

Kétségtelen: hogy a piacgazdaságok első korszakában az állam határozottan tartózkodott a közvetlen gazdasági beavatkozástól, sugallhat olyan képzetet, mely szerint az állam a gazdaságtól „gyökeresen idegen" képződmény. Talán e körülmény figyelembevételén alapul Polányi feltevése. Akkor téved, amikor e viszonylagos különállást szembefordulásnak minősíti, holott adott esetben maga a be nem avatkozás sem tekinthető a piacgazdaság érdekeitől függetlennek.

Egy Polányi kategóriáin alapuló társadalomrajz korlátai és lehetőségei

Vizsgáljuk meg most, hogyan tagolódik Polányi ábrázolásában a gazdaság! A gazdaság elemei különböző szintekhez (család, falu, tartomány, birodalom stb.) és különböző szektorokhoz vagy ágazatokhoz (mezőgazdaság, ipar, bel- és külkereskedelem stb.) rendelhetők.

Általában minden szinthez és szektorhoz hozzákapcsolható egy-egy integrációs séma, amely a szint vagy szektor társadalmi struktúrájának pozícióiban levő egyéneket társadalommá (vagy társadalom szegmenssé), s ezzel a javakat és elemi mozgásaikat gazdasággá

(illetve szint- és szektorgazdasággá) integrálja. Polányi négy fő integrációs sémát különböztet meg: az önellátást, a reciprocitást, a redisztribúciót és az árucserét.

Minden gazdaság mint teljesség, a különböző integrációs formák által integrált gazdasági ágazatok és szintek kombinációjaként ábrázolható. Így elvileg ahány társadalom, annyiféle sajátos kombinált rendszer építhető fel a lényegileg azonos alapelemekből. Valójában a négy séma bizonyos kombinációit maga Polányi kizárja a lehetséges esetek köréből.

Mielőtt azonban ezeket áttekintenénk, térjünk ki még egy fogalompárra! Polányi megkülönböztet domináns és alárendelt integrációs sémákat egy-egy társadalmon belül. „Egy integrációs forma dominanciáján itt azt értjük, hogy mennyire fogja át a földet és a munkát a társadalomban."[16] (Nem feltétlenül és nem minden társadalomban tartja lehetségesnek a domináns forma elkülönítését.) Az általa adott meghatározás sok kételyt hagy egyáltalábani alkalmazhatóságát illetően.

Biztosak ugyanis csak akkor lehetünk egy forma domináns voltában, ha teljes mértékben integrálta a munkát és a földet. Ekkor azonban felmerül a kérdés: milyen szerep jut a többi integrációs sémának az ilyen gazdaságban? Hisz ez utóbbiaknak ez esetben csak a munkán és a földön „kívüli" gazdaságelemek integrálása „jut". De vannak-e egyáltalán olyan elemek, amelyek teljes mértékben „munkán és földön kívülinek" tekinthetők?

Ha viszont azt feltételezzük, hogy a domináns forma nem teljesen, csak részlegesen integrálja a két alapvető elemet, azaz integrálásukban osztozik más formákkal, akkor eldöntendővé (de a meghatározás alapján eldönthetetlenné) válhat a következő kérdés: vajon mekkora mértékben (vagy mely szinteken, mely szektorokban) kell, hogy uralja egy integrációs séma a munkát és a földet ahhoz, hogy még dominánsnak nevezhessük?

Polányi nem foglalkozott a definíció pontosításával, s ennek oka, úgy tartjuk, nem figyelmetlenség, hanem az, hogy nem tartotta fontosnak a kérdést. Ennek pedig koncepciójával összefüggő magyarázata van, amelyet a későbbiekben fogunk tárgyalni.

Most azonban vizsgáljuk meg, mely sémák kombinálódását tartja Polányi kizártnak! 1. Ha a gazdaság domináns integrációs sémája az árucsere, akkor semmilyen szint- és szektorgazdaságra nézve nem lehet integratív a redisztribúció vagy a reciprocitás, még alárendeltként sem.[17] E tétel általános érvényének Polányi szemléletében koránt sem mond ellent az, hogy ő maga is szerepet tulajdonít az államnak az árszabályozó piacrendszer társadalmában is. E szerep ugyanis *nem gazdaságintegratív szerep.* Az állam funkciója – amit az előbbiekben elemeztünk – éppen nem „gazdasági", hanem „társadalmi" – abban áll, hogy a társadalom szubsztanciális bázisát bizonyos mértékig kivonja az árucsere integratív hatása, vagyis a gazdaság kizárólagos uralma alól. Piacrendszer és állam így Polányinál nem a gazdaság integrációjának két egymással kombinálódó, egymást kiegészítő formája. Ellentétes szerepük azt a tényt tükrözi, hogy a személyeket és csoportokat társadalommá összefogó formák a kapitalizmusban nem jelentik egyszersmind azokat a kereteket is, amelyekben a gazdaságelemek gazdasággá szövődnek össze. A „gazdasági" és „társadalmi" eredetileg egységes integrációs keretei „piacrendszerré" és „állammá" különülnek el.

Ha tehát a mai tőkés gazdaságot, mondjuk: „a domináns árucsere és az alárendelt redisztribució által integráltként" definiáljuk, Polányi fogalmait használjuk ugyan, de egy övétől lényegesen eltérő gondolatrendszerben, s megmásított jelentéssel. 2. Ha a gazdaság domináns integrációs sémája a reciprocitás vagy redisztribúció, semmilyen szint vagy

szektor gazdaságát nem integrálhatja az árucsere. Az árucsere csupán összekapcsolódó árszabályozó piacok rendszerének intézményi bázisán lehet integratív.[18] Polányi feltételezi a fenti két módon integrálódó gazdaságokban is a piacok jelenlétét, ezek azonban nem árszabályozóak, és nem kapcsolódnak össze piacrendszerré. Szabott áras helyi piacok (mint pl. Dahomey bozótpiacai),[19] s nem maguk integrálják szintjük gazdaságát, hanem az a forma, amely áraikat megszabja.

Az integratív és nem integratív piacok fogalompárjához Polányi rendszerében konzisztens módon kapcsolódik az a feltételezés, hogy az árak *vagy* szabott, *vagy* az árszabályozó piacok által kialakított árak. Hasonlóan a pénzt *vagy* szórt funkciójú archaikus pénz, *vagy* a funkciókat összpontosító modern pénz.

Újra tanulságos lehet megjegyeznünk: ha a kelet-európai szocialista gazdaságot mondjuk úgy jellemezzük, mint amelyet a „domináns redisztribució és alárendelt árucsere integrál", megint csak kívül kerültünk Polányi gondolkodásmódjának határain, és a használt fogalmak már nem azt jelentik, mint eredeti környezetükben.

Polányihoz híven ugyanis csupán ennyit mondhatnánk: A tőkés gazdaságok kizárólagos integrációs formája az árucsere, a szocialista gazdaságban egyedül a redisztribució integratív. A fogalomrendszer ezekben az esetekben „tiszta formákkal" operál, s nem eléggé rugalmas ahhoz, hogy a mai állami beavatkozással működő tőkés piacgazdaságot, illetve a piacot többé vagy kevésbé alkalmazkodó szocialista gazdaságot a „tiszta esetekhez" képest megkülönböztesse. Gyakorlatilag nem alkalmas ilyen típusú „vegyes gazdaságok" ábrázolására.

S van e szemléleti keretbe ágyazott fogalomrendszernek egy még szembetűnőbb, s az előbbivel összefüggő alkalmazhatósági korlátja. Ezt nyomban kideríthetjük, ha áttekintjük, milyen lehetséges kapcsolatformák feltételezhetők Polányi szerint a domináns s a dominált integrációs sémák között. Lényegében két típusú kapcsolat létezik: 1. A sémák teljesen kizárják egymást (a már említett esetekben). 2. A teljesen „szuverén" együttélés (ha egymással összeférő formákról van szó).

Mindkét esetben közös a formák közötti egymásra hatás *teljes hiánya.* A domináns forma még alárendelt integratív funkcióban sem tűri meg a vele összeférhetetlen formákat, dominanciája kizáró, és nem „meghatározó" jellegű. De a domináns forma a vele megférő integrációs sémákra sem hat „meghatározó" értelemben, nem befolyásolja jellemzőiket, működési módjukat, eltűri „tiszta formában" való megjelenésüket. Csupán hatásuk érvényességi körletét korlátozza. *Polányi társadalmaiban a séma-kombináció minden tagja megőrzi stabilitását, eredeti tiszta jellegét.*

Gondoljuk most végig, milyen következményekkel jár e felfogás a történeti társadalomábrázolás lehetőségeit illetően! Mivel a domináns és dominált „termelés" fogalma, illetve ilyen társadalomtestek együttélésére vonatkozó megállapítás Marx gondolatrendszerében is megtalálható, használjuk ki az összehasonlítás nyújtotta lehetőségeket!

Marx szerint: „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennélfogva kijelölik valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melybe az összes egyéb szín bele van merítve, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, mely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát".[20]

Marx felfogása – mint látjuk – jelentősen különbözik Polányiétól. A domináns termelés Marxnál is megtűri az alárendelt formákat, de alárendeltségük ténye nem csupán

működésterük korlátozásában, hanem „különösségük módosulásában", működésük befolyásolásában, „nem-tiszta" formakénti létezésükben is kifejezésre jut. Így az alárendelt termelés felépítésében, viszonyaiban egyszerre azonos önmagával, és különbözik is magától, mert tükrözi a domináns termelés viszonyait és hatásait is. „... az ókoriaknál és a feudálisoknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van ...".[21]

A társadalom statikájáról kétfajta „eljárással" készített kétfajta „pillanatfelvétel" alapvető eltérésekre enged következtetni Polányi és Marx álláspontja között a történelmi változás, a társadalmi dinamika problémáját illetően.

Marx koncepciójából számos kevert, több társadalmi forma egymásra hatásának jegyeit hordozó, átmeneti alakzat feltételezése következik. Ezen átmeneti formák feltételezése pedig megfelelő általános szemléleti keretet szolgáltat a történelmi változás anatómiájának értelmezésére. A történelmi „újdonság", egy-egy még soha nem volt társadalomalakzat ugyanis a fennállóhoz képest mindig kisebbségben, mondhatni: „alárendelt", „dominált" termelésként jelentkezik. Fennmaradásának (esetleg eleve születésének) garanciáját csupán a befogadó, régi struktúrákhoz való alkalmazkodás nyújthatja. (Erre másrészt – alárendelt jellegéből következően – rá is kényszerül.) Így az új forma mindig „kevert", soha nem „tiszta".

Polányi egymásra hatástalan elemekből álló séma-kombinációiban nem értelmezhető fejlődés még az értékmentes „változás" értelmében sem. Alapsémái kizárják a kevert formákat, „mutációkat"; egymásra hatásuk hiánya állandó egyensúlyi helyzetet garantál számukra. A változás pedig folyamat mivoltában értelemszerűen nem írható le, ha egyes fázisai nem szemléltethetők a társadalom megfelelő állapotával. *Így Polányi gondolati rendszerében nemcsak „vegyes" gazdaságok nem ábrázolhatók, hanem a változás mérföldköveit jelentő „átmeneti" gazdaságok sem.*

Sőt, általánosabban fogalmazva, szemlélete nem alkalmas arra, hogy bármely társadalmat vagy gazdaságot mint a stabilitás és változás valamely egységét mutassa be. Polányinál a stabilitás nem viszonylagos, hanem *abszolút*, nem igen-igen lassú változással, hanem a tökéletes állandósággal, egyensúllyal egyértelmű.

Mivel pedig a stabilitást nem a változás sajátos alfajaként, hanem tőle gyökeresen különböző minőségként definiálja, megközelítése szükségképpen akkor is szélsőséges, amikor a változással foglalkozik. Ha egyáltalán értelmez változást, az mindig nagy horderejű, a „régire" semmiben sem támaszkodó és azt teljesen megsemmisítő sajátos „revolúció". Mindez különösen azokban az esetekben nyilvánvaló, amikor két egymást kizáró domináns integrációs sémával jellemezhető gazdaság közötti átintegrálódás folyamatát igyekszik nyomon követni. Két ilyen történelmi szituációt is jellemez: a kapitalizmus kialakulását és a gyarmatosítást.[22]

Mindkét jelenségcsoport analízisében boldogul a koncepciójával összeférhetetlen átmeneti gazdaságok feltételezése nélkül is. Az „átintegrálódás" köztes korszakát más módon érzékelteti. A stabil, csak önmagával azonos prekapitalista gazdaságot és az ugyancsak „tiszta", kifejlett piacgazdaságot a *káosz*, az intézményi és anyagi széthullás, a *kulturális vákuum* időszak kapcsolja össze (vagy választja el) mindkét esetben. A terjeszkedő, dominanciára törő piacgazdaság ugyanis expanziója során elpusztítja a vele összeférhetetlen integrációs sémákat s azok társadalmi szövetét. A társadalom és így a gazdaság is

„dezintegrálódik", a gazdasági folyamat elemeire hull, a népesség anyagi és kulturális nyomor közepette várja a stabilitás új korát a „kaotikus revolúció" korszakában.

Stabilitás és változás e szélsőséges – ellentétkénti – értelmezése súlyos belső logikai ellentmondásokra vezet mind a kapitalizmus megszületésének, mind a gyarmatosításnak a leírásában.

Polányi ugyanis azzal, hogy teljesen azonos jellegű és menetű folyamatként tárgyalja a kapitalizmus eredeti és másodlagos (gyarmatosító) térhódítását, nehezen tartható, paradox előfeltevést vállal! Fogadjuk el, hogy a másodlagos terjeszkedés során a már kifejlett expanzív piacgazdaság pusztító erőfölényben volt a gyarmatok „beágyazott" gazdaságaival szemben! Lehetett, hisz gazdasági hódításai előtt az anyaországban árszabályozó piacok összefüggő rendszerévé szerveződött. De, ha a kapitalizmus eredeti és másodlagos expanziója azonos módon zajlott, akkor európai kialakulásának nem csupán *eredménye*, hanem bizonyos értelemben *előfeltétele* is egy – a beágyazott feudális gazdaság társadalmi burkának szétzúzására képes – piacgazdaság megszületése.

Vagyis Polányi fel kell, hogy tételezze, hogy a piacgazdaság – legalábbis expanzív magként, de mindenesetre árszabályozó piacok rendszereként (mert csak ilyen mivoltában expanzív és integratív) – létre kellett, hogy jöjjön, mielőtt tulajdonképpen létrejött. Már ez is eléggé képtelenül hangzik, de még ellentmondásosabbnak fogjuk tartani Polányi levezetését, ha meggondoljuk, hogy e még nem domináns, de dominanciára törő feltételezett piacgazdaság olyan domináns integrációs sémák közegében kellett, hogy hódító útjára induljon, amelyek a tudós koncepciója szerint az árszabályozó piacrendszert még alárendelt formaként sem fogadják magukba. *Polányi történelme a teljesen stabil, változatlan korszakok, meg társadalmi képződmények és a hirtelen jött, lökésszerű, „dezintegratív revolúciók" váltakozó egymásutánja.*

Módszerének előbbiekben jelzett korlátai nem zavaróak, amikor stagnáló, alapvonásaikat tekintve évezredekig változatlan társadalomalakzatokat vizsgál és mutat be, bár azzal, hogy az abszolutizált stabilitást *minden* kifejlett formáció jellemzőjeként tárgyalja, végső soron éppen arról mond le, hogy ezen archaikus formák stagnációjának strukturális előfeltételezettségét feltárja.

Amikor azonban változási folyamatokat igyekszik ugyanezen fogalomrendszerben és szemléletben megragadni, azt bizonyítja, hogy felfogása nem jelent biztató alternatívát az evolúciós történelemábrázolással szemben.

Úgy gondoljuk, sajátos, „anti-evolúciós" megközelítése miatt nem foglalkozik egy-egy integrációs séma domináns voltának pontosabb körülhatárolásával sem. Egy precízebb, kidolgozottabb dominancia-fogalom indikátorként jellemezhetné integrációs sémák egy-egy társadalmon belüli súlyában és szerepében bekövetkező változásokat, eltolódásokat, megannyi tipikusan „evolúciós" problémát. Ilyen indikátor Polányi történetfilozófiájával nem konzisztens.

Tanulmányunk elsősorban kritikai hangvételű. Polányi elméleti rendszere egyes összefüggéseinek rekonstrukciója során főként a bírálható, ellentmondásos mozzanatokra fordított figyelmet. Mindezzel ahhoz kívánt hozzájárulni, hogy a logikai, módszertani ellentmondások pontosabb ismeretében a társadalomtudományi kutatás nagyobb biztonsággal aknázhassa ki azokat a területeket, amelyeken ez a teória valóban megtermékenyítő hatású, és régi fogalmak, összefüggések újragondolására ösztönöz.

Számtalan ilyen terület adódik. Az archaikus csereintézmények és gazdaság ábrázolása, az árugazdasági intézményekhez képest fennálló gyökeres különbségek megjelenítése akkor is impozáns és tanulságos, ha tudjuk, hogy e különbségek Polányi rendszerében eltúlzott módon egyben „embernek való társadalmiság" és „természetellenes" gazdasági lét összeférhetetlenségének, egymást kizáró minőségének bizonyítására is hivatottak. Épp az eltérések keltenek kételyt bennünk: vajon tényleg árucsere-e, értékviszony-e minden esetben az, amit e korai társadalmakban hallgatólagosan árucserének, legalábbis árutermelés-csíráinak tartunk? Egyáltalában – az árutermelés dominánsan nem árutermelő közegben való megjelenésével és megerősödésével kapcsolatos érveinket és levezetéseinket is kritikusan újra kellene gondolnunk. Polányi arra figyelmeztet, hogy ez korántsem „természetes" fejlemény.

Egy további terület, amelyen Polányi és iskolája gondolatai zavarbaejtően újszerűek, a többletek értelmezése. Polányi és követője, Pearson a többletek kezelésének olyan koncepcióját dolgozták ki, amely szerint a terméktöbblet megjelenését nem tarthatjuk egyszerűen a termelőerők bizonyos fejlettségi szintje „természetes gyümölcsének", a történelmi fejlődés „független változójának".[2 3]

E két fontos kérdéskör s a többi értékes gondolat alapos tanulmányozása fontos, integrálható szemléleti elemekkel és eredményekkel gazdagíthatná a marxista társadalomtudományt. Ennek feltétele azonban, hogy Polányi elmélete körül kialakuljon az értelmezések, kritikák, fogalom- és szemlélet-továbbfejlesztő tanulmányok „holdudvara", mely mindennél meggyőzőbben bizonyítaná, hogy e világhírű magyar társadalomtudóst jelentőségéhez mérten ismerik, értik és értékelik Magyarországon is.

JEGYZETEK

[1] In: *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. Gondolat, 1976.

[2] Uo. 75. o.

[3] Uo. 54. és 75–76. o.

[4] Uo. 273., valamint többek között 397. o.

[5] Megfogalmazás és értelmezés főként i. m. 427–428. o. alapján.

[6] E tanulmányban nem foglalkozunk részletesen azzal a kérdéssel, helyes-e vajon e strukturális sémákat a gazdasági folyamat független előfeltételének tekinteni. E megjegyzésen kívül nem érintjük azon körülmény problematikusságát sem, hogy Polányi, tanulmánykötetének 243. oldalán a strukturális sémák és a személyes viselkedés kapcsolatát egyszerű ok-okozati deteminációként kezeli.

[7] Kifejtése: *Marx:* A tőke I. Az áru fétis jellege és ennek titka. Bp. Kossuth Kiadó, 1978. 64–86. o.

[8] Hasonló megkülönböztetés Georg Simmelnél is felismerhető. „Amikor a pénz éket ver a személy és a dolog közé, jótékony és védelmező kapcsolatokat is szétszakít, mégis így mindkettő olyannyira önállósulhat egymással szemben, hogy teljes, kielégítő, a másik által nem zavart fejlődésre tehetnek szert. Ahol a munkarend, illetve az *általános társadalmi viszony a személyiből tárgyi formába megy át* (kiemelés tőlem – G. B.) – és ezzel párhuzamosan a naturális gazdaság formájáról a pénzgazdálkodáséra – ott többnyire vagy részben rosszabbodik az alárendeltek helyzete." *Georg Simmel:* Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Bp. Gondolat, 1973. 102. o.

[9] *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. Gondolat, 1976. 253. o.

[10] Uo. 137–138. o.

[11] Uo. 139. o.

[12] *Szentes Tamás:* Polányi Károly és a „gazdasági antropológia". In: *Polányi Károly:* Az archaikus . . . 13. o.

[13] Elszórtan találhatók ilyenek *Polányi Károly:* Gazdaságszociológia az Egyesült Államokban c. előadásában. – Szociológia, 1979/2.

[14] *Polányi Károly:* Az archaikus . . . 84., valamint 100–101. o.

[15] Pl. *Alexander Gerschenkron:* Gazdasági elmaradottság történelmi távlatokból nézve. In: Válogatás Alexander Gerschenkron gazdaságtörténeti munkáiból. Gazdaságszociológiai Írások 2. Bp. 1976. (Kézirat)

[16] *Polányi Károly:* Az archaikus . . . 249. o.

[17] Uo. 287. o.

[18] Uo. pl. 133., 248., 429. o.

[19] *Polányi Károly:* Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Bp. KJK, 1972. 141–144. o.

[20] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bevezetés. MÉM. 46/I. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 32. o.

[21] Uo.

[22] *Polányi Károly:* Az archaikus . . . Osztályérdek és társadalmi változás.

[23] *H. W. Pearson:* A gazdaságban nincs többlet – egy fejlődéselmélet kritikája. In: A gazdaság szubsztantív intézményi analízise. Gazdaságszociológiai Írások 3. Bp. 1977. (Kézirat)

SUMMARY

Béla Greskovits: Contradictory values and valuable contradictions in Károly Polányi's work

This study attempts to give a critical analysis of Károly Polányi's theory. It presents the assumptions on which this scientific system is based, calls attention to points of contact between these axioms and some of the major discoveries ensuing from the system, and explores the intrinsic contradictions that some of the assumptions lead to.

In conclusion, the author seeks to define the boundaries of application of Polányi's theory and the concepts it is based on.

The first part of the study suggests that Polányi's substantive system of concepts is too general to suit the purpose he set out for himself. The author puts this down to Polányi's controversial attitude to anthropology; to him, the social character of man is not an ontological foundation but a positive value to be achieved that may thus remain unattained.

Polányi's humanist critique of capitalism has its contradictions owing to a too narrow interpretation of man's 'social character'. The author is of the opinion that Polányi's view of the 'societal state' is much too one-sided, in which the state, as it were, embodies society versus the economy. Polányi seems to forget the often fundamental role the state had to play in capitalist development, the critic notes.

The final part of the study is devoted to the limits and scope of a description of society based on Polányi's categories. It is established that – since Polányi's combinations of descriptive integrational patterns are made up of mutually exclusive elements that have no effect on one another – the anatomy of historical change cannot be described within his system of concepts. Polányi's system is inadequate in the sense that it fails to grasp a society or an economy as a unity of stability and change.

He interprets these two concepts as absolute rather than relative opposites, which in turn leads to an internal logical contradiction in Polányi's attempt to describe the birth of capitalism.

РЕЗЮМЕ

Бела Грешкович: Противоречивые ценности и ценные противоречия в творчестве Карой Полани

В данной статье предпринята попытка критического анализа теории Карой Полани. Изложено, на какие предположения опирается эта научная система, обращено внимание на точки связи этих аксиом и некоторых главных утверждений теории и дан анализ, к каким внутренним противоречиям приводят в некоторых случаях избранные предпосылки. На основе всего этого автор стремится к формулированию некоторых пределов применения данной теории и ее понятий.

В первой части автор приходит к выводу, что субстантивная система понятий Полани не отвечает поставленной ученым цели, не является общей. Объяснение этого автор видит в том, что антропологический подход Полани противоречив, «социальность» человека у него на онтологический основной факт, а положительная ценность, которая должна быть осуществлена, но которая может остаться и неосуществленной.

Противоречивой становится и гуманистская критика капитализма Полани вследствие слишком узкого толкования понятия «социальность». По этому кругу вопросов автор статьи считает односторонней главным образом концепцию «социальное государство» Полани, согласно которой государство олицетворяет собой общество в отношение к экономике. Согласно критике (общественная концепция) государства забывает о часто основоположной роли, котрую играет государство в капитализации.

В последней части статьи автор занимается границами и возможностями изображения общества базирующегося на категориях Полани. Он приходит к выводу, что — ввиду того, что комбинации описательной интеграционной схемы полани построены из не действующих друг на друга (исключающих, или не затрагивающих друг друга) элементов, — в системе понятий ученого не может быть изображена анатомия исторических изменений. Его подход непригоден для того, чтобы изобразить какое-либо общество или экономику как какую-то единицу стабильности и изменения. Он толкует понятия стабильности и изменений как абсолютные, а не лишь относительные противоположности и это приводит к внутреннему логическому противоречию, когда ученый делает попытку описать рождение капитализма.

BIHARI MIHÁLY

A POLITIKAI RENDSZER ÉS KÖRNYEZETE: FUNKCIÓK ÉS STRUKTÚRÁK RENDSZERE

(A politikai rendszer fogalma az amerikai strukturalista-funkcionalista politikaelméletben.)

A politikaelmélet egyik kulcskategóriája a politikai rendszer. A politika és a politikai rendszer (harmadikként a hatalom említhető még) kategóriáiban nem csupán fogalmi összetevők, de *szemléletek* sűrűsödnek össze, meghatározva a politikai-elméleti fejtegetések kereteit és jellegét egyaránt. Ahhoz, hogy a gazdasági alap és a politikai rendszer között működő *közvetítő mechanizmusokat* – elsősorban az *érdektörekvések politikai* kifejeződését, másodsorban a *politikai döntések* gazdaságot formáló hatását – megvizsgáljuk, elemeznünk kell azt a társadalmi alrendszert, amely felé és amely felől ezek a közvetítések kiindulnak. Ez a társadalmi alrendszer a *politikai rendszer,* amelynek elméleti elemzése megkerülhetetlen az érdekek közvetítő szerepének feltárása előtt, és megkerülhetetlen egy konkrét társadalom politikai rendszerének *empirikus* vizsgálata előtt. A gazdasági rendszer és a politikai rendszer, valamint a társadalom és a politikai rendszer viszonyának elemzésében a marxizmus teljesen eltérő utakon jár a polgári politikai elméletekhez képest. Elágazásokban, részletelemzésekben, olykor tévutakban azonban óhatatlanul összetalálkoznak. Ezek az elméleti találkozások gyakran vetik fel a kölcsönös érdeklődést azok után az elméleti „főútvonalak" iránt, amelyekről a leágazó fejtegetések, elméleti tételek sarjadnak. A polgári és a marxista politikaelmélet politika és politikai rendszer felfogásának, állításainak a találkozásai szikrázó elméleti vitákat idéznek elő, a kritika össztüzét kölcsönösen egymás felé irányítva. Kölcsönös elismerésekre nemigen kerül sor, mert könnyen az eklekticizmus vádjával illetik az elméleti forrásokból kölcsönösen merítőket. A marxista társadalom- és történelemszemlélet azonban nem akadálya annak, hogy a polgári politikaelméletek és irányzatok közül – akár gyökereiben és alapszemléletében teljesen eltérő – felfogásokat is megismerjünk, eredményeiket számbavegyük és hiányosságaikat feltárjuk. A politikai rendszer marxista elmélete ma még formálódóban van, bár sok tekintetben már megalapozott ismereteink vannak a politikai élet összefüggéseiről.[1] A politikaelmélet legismertebb polgári irányzata az amerikai strukturalista-funkcionalista irányzat, ezért nem érdektelen megismerkedni azzal az immár harmincéves politikai-rendszer felfogással, amely ezen irányzat keretében alakult ki. Ahhoz, hogy e felfogást bírálhassuk – meg kell hogy ismerjük.

A politikai rendszer fogalma az amerikai strukturalista-funkcionalista politikaelméletben

Meglehetősen nehéz feladat a politikai rendszer ma már könyvtárnyira rúgó amerikai irodalmának az áttekintése. Éppen ezért csak arra vállalkozom, hogy elsősorban az amerikai politológiában legelterjedtebb és legjellemzőbb politikai rendszerfelfogást, a strukturalista-funkcionalista irányzat elméletét röviden ismertessem.

Az amerikai politológia és politikai szociológia politikai rendszer felfogásának *három fő elméleti forrását* jelölhetjük meg. Mindhárom szerves része a mai amerikai politikaelméletnek, még akkor is, ha természetesen vannak viták az egyes szerzők között. Az azonos társadalomszemlélet, az elméleti háttér és a fogalmi apparátus azonossága azonban olyannyira egybe forrasztja a nézeteket, hogy a köztük levő különbségek gyakran háttérbe szorulnak, különösen ha a nyugat-európai és főleg a marxista politikaelméleti írásokkal vetjük össze. E három nagy elméleti és egyben nyelvi terület között még a jól és egységesen funkcionáló nyelvi közvetítő kapocs is hiányzik, szinte a legegyszerűbb fogalmakat sem tudjuk ma még egyértelműen lefordítani, sajnos néha még körülírni sem. Így pl. a politikai rendszert környezetével összekapcsoló – a rendszerelméletből átvett – „input", „output" fogalmak is talán ezért maradtak „lefordítatlanok", mert nem tudjuk igazán visszaadni értelmüket. (Befektetés, bemenet, befelé irányuló hatások, beépítés egyrészről, és teljesítmény, vezérlés, irányadás, kimenet másrészről.)

Az amerikai politikaelmélet három fő elméleti alapja és összetevője:

1. A Parsons-i strukturalista-funkcionalista társadalomfelfogás.
2. Az általános rendszerelmélet és fogalmi apparátusa.
3. Az óriási mennyiségű *empirikus összehasonlító* politikai rendszerelemzés és tipológia, amely az első két elméleti összetevőn alapszik.

Ahhoz, hogy az amerikai strukturalista-funkcionalista politikaelmélet politikai rendszerfelfogását jobban megismerjük, elengedhetetlen, hogy kicsit részletesebben – de csak a lényegre utalva – megismerjük elméleti alapjait.

Talcot Parsons a *társadalmat* értékorientációs és normatív struktúrák integrált rendszereként fogja fel, amely interperszonális viszonyokban funkcionál. A társadalmi rendszerek elsajátítása a *szocializáció* révén, stabilizálása a *legitimáció* révén történik. A társadalomnak legitimált és közös értékrendszere van, ami a szocializáció során egyéni motívumokká válva, normatíve rögzült motivációk formájában irányítja az egyén választásait a konkrét interperszonális viszonyokban. A társadalom interperszonális viszonyainak a hordozói – az elméleti elemzésekben – az Ego és az Alter, akiknek kölcsönviszonyaiban elevenednek meg a szerepelvárások és az intézményesült szerepegyüttesek. Minden társadalom *négy fő funkciót* valósít meg:

1. Kulturális minták, értékek, normák fenntartása – vagyis a reprodukció funkciója – amelynek fő eszköze *a szocializáció.* Ez a funkció elsősorban a családban, az iskolában, a kiscsoportokon belüli szemtől-szembe kapcsolatokban valósul meg.

2. A környezethez való alkalmazkodást a társadalom *adaptációs funkciója* biztosítja. Ez elsősorban a gazdaság, a termelés szférájában valósul meg.
3. Célkitűző és vezérlő (egyes szerzőknél instrumentális) *funkció* a társadalom irányítását biztosítja. Ez a funkció elsősorban a *politikai rendszer* szférájában valósul meg, a hatalmi törekvések szabályozásával, ellenőrzésével, a kitűzött célok legitimálásával és végrehajtásával, a társadalom erőforrásainak (gazdasági, szellemi stb.) mozgósításával.
4. Az *integrációs funkció* a társadalmi alrendszerek közötti kohéziót biztosítja elsősorban, a *kommunikációs* folyamatok fenntartásával.

A felsorolt négy funkciót minden társadalomban el kell látni, s *a funkciók kialakítják a nekik megfelelő struktúrákat* („Ahol a funkció megvan, ott előbb-utóbb megjelenik a struktúra is" – írja *H. D. Lasswell).*

A négy fő funkció és a hozzájuk tapadó struktúrák *absztrakt* és *analitikus* alrendszerei a társadalomnak. Az absztrakt és analitikus struktúrákon és rendszereken belül léteznek a *valóságos alrendszerek.* Egy-egy valóságos alrendszer több analitikus struktúrához – rendszerhez – is tartozhat. (Például a család mint valóságos alrendszer, elsősorban a reprodukciós funkcióhoz kapcsolódik, de részt vesz az integrációs funkció, sőt az adaptációs funkció megvalósításában is.[2]

H. W. Wiseman a társadalom alrendszereit kettős alapon csoportosítja:

1. A társadalomnak vannak *funkcionális alrendszerei,* vagyis az előbb említett négy fő társadalmi funkció szerinti *elvont és analitikus alrendszerek,* tehát: a reprodukciós, az adaptációs, a célkitűző és az integrációs alrendszerek. Minden alrendszer több funkciót valósít meg, de valamely funkció ellátása elsődlegesen jellemző rá.
2. A társadalom *strukturális alrendszerei,* amelyek *konkrétak* (családi viszonyok, etnikai, foglalkozási csoportok, vallási csoportok és viszonyok stb.). Ezek a konkrét strukturális alrendszerek több funkcionális alrendszerben is működnek, „áthajlanak" a funkcionális alrendszerek között.

Minden alrendszer *többfunkciós,* de mindegyiknek van egy *kizárólagos funkciója* is. Minden alrendszer számára a többi alrendszer alkotja a *környezetet,* és az alrendszerek között kölcsönös közvetítő viszonyok léteznek. Az alrendszereken belül további alrendszerek (sub-sub systems) léteznek.[3]

David Easton korabeli politikai rendszer „munkamodellje" (1957) már az *általános rendszerelmélet* kategóriájának képében jelent meg. D. Easton volt az, aki talán a legtöbbet tett azért is, hogy a rendszerelmélet újabb és újabb elméleti tételeit azonnal átültesse a politikai rendszerek elméletébe.

D. Easton 1957-es tanulmányában[4] a politikai rendszer még egy üres „négyzet", amit akkor még senki sem „töltött ki" folyamatokkal, funkciókkal. Többet írtak akkor még a „négyzet" és a környezete viszonyáról, kapcsolatáról, mint a politikai rendszeren, (a „négyzeten" belül) lejátszódó folyamatokról. A politikai rendszer „üres négyzete" felé inputok (követelések és támogatások) haladnak a társadalmi környezetből, a „négyzetek" felől pedig outputok (döntések és politikák) haladnak a környezet felé. Az output-ok által *átalakított környezet visszacsatoló* hatása teszi teljessé az ábrát. A politikai rendszert jelölő „négyzet" elég sokáig „üres" maradt. D. Easton azt tartotta, hogy a „négyzeten", a politikai rendszeren belüli formalizált mechanizmusok és folyamatok a leíró állam-

tudományokból úgyis ismertek, nincs mit vizsgálni a döntési folyamatokon, a szervezeti viszonyokon, annál inkább érdekes a kapcsolat a „négyzet" és a „környezete" között.

D. Easton későbbi munkáiban (1965) adaptálta a rendszerelmélet új elemeit a politikai rendszerhez, így a „nyílt és „adaptív" rendszerek elméletét. A politikai rendszer környezetét két részre osztotta, megkülönböztetve a politikai rendszer *belső* (társadalmi) és *külső* (nemzetközi) környezetét. A politikai rendszer két fő funkcióját az értékek allokálásában, telepítésében, és azok *elfogadtatásában,* az egyeztetés megszervezésében jelölte meg.

A politikai rendszer felé haladó input és output folyamatok pontosabb meghatározását is kidolgozta D. Easton. Eszerint nem minden környezeti hatás jelent input-ot a politikai rendszer szempontjából, csak azok, amelyek változást, *reagálást váltanak ki* a politikai rendszeren belül. A politikai rendszer output-jai közül pedig csak a *hatóságok döntései és akciói a fontosak,* amelyek változást idéznek elő a környezetben.

D. Easton figyelme a politikai rendszer „négyzetére" terelődött, és két jelentős elemmel gazdagította saját (és akkorra már sokak által elfogadott) felfogását. Az egyik a politikai rendszer ún. „folyamatmodelljének" a kidolgozása volt. A politikai rendszeren belül nem statikus elemek és viszonyok léteznek, hanem „hatalmas és állandó átalakítási folyamatok." Ehhez kapcsolódik a másik újdonság, az, hogy ezek az átalakítási folyamatok a politikai rendszeren belül konverziós funkciókat valósítanak meg: a politikai rendszer igényeket és támogatásokat vesz fel, és ezeket a hatóságok – a politikai rendszerben elfoglalt helyükhöz kötődő felelősségük alapján – output-okká alakítják át. „A konverziós folyamatok a hatóságok felé folynak, hiszen az igényeket hozzájuk címezték... az igények indítják meg a politikai rendszer alapvető aktivitásait. A hatóságok – a rendszerben elfoglalt helyük következtében – különleges felelősséget viselnek az igényeknek output-okká való átalakításában."[5] D. Easton korai „munkamodellje" végül még egy lényeges elemmel gazdagodott, ugyancsak a rendszerelméletből véve az ötletet, a rendszerek „állóképességének" vagy *„tanulási képességének"* a politikai rendszerre alkalmazásával.

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a politikai rendszer „növekedése" vagy „tanulási képessége" témakörben *Karl W. Deutsch* elemzései a legteljesebbek. K. W. Deutsch részben D. Easton, részben Robert Dahl és T. Parsons *elméletére* támaszkodva alkalmazta a rendszerek sajátos tanulási képességének elméletét a politikai rendszerekre.[6]

Deutsch elemzése szerint a politika mint döntések rendszere létezik a társadalmi tanulási- és innovációs folyamatokban. A politika késleltetheti vagy felgyorsíthatja a társadalom tanulási- és innovációs folyamatait. A politika feladata ugyan e folyamatok felgyorsítása, de ugyanakkor a hatalom privilégiuma az is, hogy nem tanul, illetve a „társadalmi tanulás patologikus folyamatait rögzíti". „Patologikus tanuláson egyének vagy szervezetek esetében, a tanulási folyamatban, vagy a belső szerkezetben bekövetkezett olyan változást értünk, ami *inkább csökkenti,* mint növeli az egyén vagy a szervezet jövőbeni tanulói kapacitását."[7] Ez pedig abból ered, azért lehetséges, mert a „hatalom és az akarat" (a politika) magukban hordozhatják a múlt túlértékelését a jelennel és a jövővel szemben, egy szűkebb környezet túlbecsülését, a bennünket körülvevő univerzum hatalmasságával szemben, valamint a jelenlegi kilátások túlértékelését a meglepetés, a felfedezés, a változás minden lehetőségével szemben.[8] K. W. Deutsch a politikai rendszereket tanulási, növekedési képességük alapján négy csoportba osztja:

1. önmegsemmisítő rendszerek;
2. életképtelen rendszerek, amelyek nem valószínű, hogy életben maradnak, még olyan környezeti nehézségek közepette sem, amelyeket más rendszerek megoldanak;
3. életképes rendszerek, amelyek bizonyára megőrzik életképességüket;
4. önfejlesztő vagy önnövelő rendszerek, amelyek képesek növelni továbbélésük valószínűségét.

Az általános rendszerelmélet fogalmainak és felismeréseinek mindenesetre találékony, ha nem is mindig, de gyakran meggyőző adaptálását és specializált magyarázatát fedezhetjük fel ezekben az írásokban. (Nem térünk ki a nemzetközi politikai rendszerek elemzésére, amelyek kétségtelenül gazdagították a politikai rendszerek elméletét, de témánk szempontjából háttérbe szorulnak.)

Az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején óriási ütemben indultak el a politikai rendszerek empirikus-leíró elemzései. Az Easton, Wiseman, Almond, stb. által kidolgozott politikai rendszer „munkamodell" egyre differenciáltabbá vált, és ezáltal egyre alkalmasabbnak mutatkozott arra, hogy a „munkamodell" felhasználásával a politikai rendszerek tömegét analizálják, összehasonlítsák. Ezeknek a jelentősége főleg két vonatkozásban emelhető ki. Az egyik, hogy a „munkamodell" életképesnek bizonyult különböző politikai rendszerek elemzésére és összehasonlítására. Eközben a „munkamodell" is finomodott, sokan kritizálták, főleg a politikai rendszer *elemeit* és *funkcióit* érte sok bírálat, pontosító megjegyzés. Mindenesetre a „munkamodell" és a kategóriák meglehetősen tág keretei lehetőséget adtak a politikai élet folyamatainak többnyire *leíró jellegű* feldolgozására, anélkül, hogy a politikai rendszer „munkamodelljét" vagy fontosabb kategóriáit (input-ok; támogatások és követelések; output-ok; döntések és vezérlések; visszacsatolás stb.) el kellett volna vetni. Természetesen érte totális bírálat is, méghozzá elég korán, ezt a „munkamodellt" és a politikai rendszer ún. hét-funkciós felfogását, amit G. A. Almond dolgozott ki, például: Leonard Binder: Iran: Political Development in a Changing Society c. könyvében. (Berkeley, University of California Press 1962). L. Binder bírálata sem olyan éles akkor, ha jobban szemügyre vesszük, mivel csak *összevonta* a politikai rendszer elemeit és funkcióit, azt állítva, hogy a politikai rendszer lényegileg két elemből áll: a *hatalmi kapcsolatokból,* amelyek a kényszerítő erőszak monopóliumából erednek (ez is almondi, és azon túl weberi „hagyaték") és a hatalmat legalizáló akciókból. Szerinte a politikai rendszer tanulmányozása nem más, mint a társadalmi hatalom legalizációjának tanulmányozása a társadalmi interakciós szituációkban. Ezzel viszont máris a parsonsi, eastoni, almondi alapoknál vagyunk! Csak kevésbé precirozott elmélet keretében.

A politikai rendszerek összehasonlításának és tipológiájának amerikai strukturalista-funkcionalista irányzata a tipológiák és típusbesorolások óriási gazdagságát dolgozta ki, jószerint ahány szerző, annyi tipológia létezik. A „munkamodell" és az elemzési kategóriák azonossága mellett közös vonásuk az is, hogy nem *szervezeti modellekből* indulnak ki, nem a meglevő szervezetek száma, viszonya a csoportosítás alapja, mint például a főleg M. Duverger által meghonosított politikai rendszer-tipológiának. A társadalom „teljes politikai életének" feltérképezése a céljuk, ezért választják kiindulásul azt – főleg a tradicionális politikai rendszerek elemzésekor –, hogy minden tevékenység politikai funkciót tölt be, ami a hatalmi viszonyokkal kapcsolatos, függetlenül a szervezet, intéz-

mény eredeti funkciójától. L. Binder szerint: „Az a cselekvés, amely egy meghatározott hatalmi kapcsolat legalizációjának elérésére, vagy jövőbeni legalizáció céljából hatalmi struktúrák fenntartására irányul, *politikailag funkcionális tevékenység*"[9] Azt hiszem, ez sem jelentéktelen hozzájárulás a politikai élet rendszerelemzéséhez, mivel a szervezeti politikai-rendszer felfogásokhoz képest (a politikai rendszer azonos a politikai szervezetekkel és tevékenységükkel) lényegesen közelebb kerül a politikai folyamatok valóságához.

A politikai rendszerek összehasonlító elemzése és tipológiája mutatja meg a legszembetűnőbben a strukturalista-funkcionalista irányzat „munkamodelljének" hiányosságait. Ezek az elemzések *leírják és összevetik* a politikai rendszereket, de nem értik meg igazán, nem képesek a politika és a társadalom mélyebb összefüggéseit feltárni. Marxista szemszögből ez nem meglepő, mert amelyik elmélet a gazdaságot a politikai rendszer egyik (s nem is mindig a legfontosabb) környezeti összetevőjének tartja csupán, az éppen a társadalom politikai életének megértésére szolgáló mélyebb rétegek és folyamatok elemzésétől tartja távol magát. De mivel célunk nem a marxista alapon már sokszor elemzett hiányosságok, szemléleti korlátok számbavétele, hanem a megfontolandó, elméletileg értékes elemek összegezése, ezért a kritikai elemzés helyett az „értékmentő" elemzést folytatjuk tovább.

A strukturalista-funkcionalista politikai rendszerelmélet alapjainak és forrásainak a számbavétele után megkíséreljük röviden összefoglalni – több szerző kiegészítő és pontosító megállapítására támaszkodva – a strukturalista-funkcionalista elmélet politikai rendszermodelljét. Most már nem az eastoni „munkamodellt" véve alapul, hanem annak korrigált, kiegészített változatát. Mégegyszer hangsúlyozzuk, hogy ez a politikai-rendszer felfogás nem egy szerző felfogása, hanem *egy irányzaté*, és bármennyire eltérnek is az egyes felfogások a részkérdésekben (pl. Wiseman, idézett munkájában, szinte megrökönyödik azon, hogy Almond a társadalom általános funkciói közül a célkitűző funkciót elhagyta összehasonlító kritikai elemzéseiben), annak ellenére egy komoly és népes tudományos irányzat legjelesebb képviselőinek szinte *tudományos szemléletté jegecesedett* felfogását ismerhetjük meg. Az amerikai strukturalista-funkcionalista politikaelméleti irányzat politikai-rendszer felfogásának a lényegét a továbbiakban foglaljuk össze.

1. A politikai rendszer a társadalom egyik funkcionális alrendszere

A társadalom *politikai rendszere* és a *politikai élet folyamatai* a társadalom egyik alrendszerét alkotják, amelyen belül további al-alrendszereket különböztethetünk meg. A társadalom egésze által ellátott négy fő funkció (a reprodukciós, az adaptációs, a célkitűző és az integrációs funkció) közül a politikai rendszer mint a társadalom egyik funkcionális *alrendszere, elsődleges funkcióként látja el a társadalom vezérlését, a kitűzött* célok alapján való irányítását. A politikai rendszerhez, a társadalom egyik funkcionális (tehát elvont és analitikus) alrendszeréhez különböző *strukturális* (tehát valóságos és konkrét) *alrendszerek* tartoznak. Így a politikai pártok, érdekszövetségek, az állami intézmények, a politikai mozgalmak és csoportok, valamint mindezek szerep- és státus-

rendszere, interakciós kapcsolataik. Mindazok a strukturális alrendszerek a politikai rendszerhez tartoznak, amelyek objektíve politikai funkciót töltenek be, vagyis a hatalom működtetésében és legitimálásában részt vesznek, függetlenül attól, hogy eredetileg vagy fő funkciójuk szerint mire jöttek létre. Így adott esetben az egyházak, a törzsi, nemzetségi intézmények is politikai funkciót tölthetnek be a hatalomban, vagy fordítva, politikai funkció ellátására létrejött szervek elveszthetik funkcionális kapcsolatukat a politikai rendszerrel.

A politikai rendszer mint a társadalom egyik funkcionális alrendszere „nem egyes csoportokból áll, hanem a teljes társadalmi struktúra mindazon aspektusaiból, amelyek összefüggésben állanak a vizsgált funkcionális tevékenységgel".[10] Az alrendszerek funkcionális alapon specializálódtak, de sohasem egyetlen funkciót valósítanak meg, mert mindegyik részt vesz mind a négy fő társadalmi funkció ellátásában, tehát minden funkcionális alrendszer *többfunkciós.* Viszont minden funkcionális alrendszer valamelyik funkciót elsődlegesen látja el – így a politikai rendszer a *célkidolgozó és célkitűző, irányító* funkciót elsődlegesen ellátó alrendszer, de eközben részt vesz a többi három általános társadalmi funkció ellátásában is.

A funkcionális alrendszerekhez tartozó struktúrák (csoportok, intézmények, szervezetek stb.) ún. „áthajló" struktúrák, tehát egyidejűleg *több funkcionális alrendszerhez is tartoznak,* valamelyikhez azonban elsődlegesen tartoznak. A család, az iskola elsődlegesen a reprodukciós-alrendszerekhez tartozik (a társadalmi értékminták, a normák átadása a szocializáció keretében), de másodlagosan kapcsolódnak a többi alrendszerhez is.

2. A politikai alrendszer általános jellemzői

Minden politikai rendszernek *négy általános jellemzője* van. Ezeket Gabriel A. Almond dolgozta ki.

Ezek az általános jellemzők a következők:

a) Minden politikai rendszernek *politikai struktúrája van.* A politikai struktúra nem más, mint a politikai interakciók legális mintái, a politikai cselekvések és intézmények legális struktúrája.

b) Minden politikai rendszer ugyanazokat az *általános funkciókat tölti be* (az ún. hétfunkciós politikai-rendszer felfogás), amelyeket később ismertetünk. Már utaltunk arra, hogy Leonard Binder már 1962-ben élesen kritizálta Almond hétfunkciós politikai-rendszer felfogását. Binder szerint minden politikai rendszer lényegileg két elemből áll: 1. a hatalmi kapcsolatokból, amelyek a kényszerítő erőszak monopóliumából erednek és 2. a hatalmat legalizáló akciókból. Ezért a politikai rendszer *alapvető és lényegileg egyetlen funkciója a hatalom legalizációja* a társadalmi interakciós szituációkon keresztül. „A tökéletesen hatékony politikai rendszer az, amelyben az összes hatalmi kapcsolatok legalizálódtak." – Binder szerint.

c) Minden politikai rendszer *többfunkciós* – írja Almond –, tehát egyidejűleg többféle általános funkciót valósít meg. Almond szerint minden politikai rendszer részt vesz valamilyen módon a fő társadalmi funkciók (a reprodukciós, az adaptációs, az integrációs funkciók) ellátásában is.

d) Végül minden politikai rendszer *kevert* (mixed) a politikai *kultúra* szempontjából, tehát a politikai rendszeren belül egymás mellett léteznek különböző politikai kultúrák, nincs a politikai kultúra szempontjából homogén politikai rendszer.[11]

3. A politikai rendszer környezete és határa

A politikai rendszert a társadalom többi alrendszere és struktúrája mint a politikai rendszer környezete veszi körül. A politikai rendszer környezete két részből áll: 1. *a belső környezet,* amely az adott társadalom gazdasági, etnikai, kulturális, ökológiai stb. alrendszereit tartalmazza és 2. a *külső környezetből,* amely a nemzetközi politikai rendszert jelenti.

A politikai rendszer környezetével adaptív kapcsolatban van, tehát változó környezetéhez állandóan alkalmazkodik, miközben a politikai rendszer maga is változásokat idéz elő a környezetében. A politikai rendszer *nyílt és adaptív* rendszer, amelynek környezetváltoztató hatásairól állandó *visszacsatolások érkeznek* feléje.[12]

A politikai rendszer határa addig terjed a társadalomban, ameddig a „legitim erőszak hatalmi akciói" eljutnak, illetve azokra a társadalmi konfliktusokra terjed ki, amelyeket politikailag oldanak meg. „A legelsőként meghozandó döntés annak elhatározása, hogy a létező konfliktusok közül melyiket kell politikailag megoldani." – írja Wiseman. „A gazdasági kérdések vitatottak lehetnek ebben a vonatkozásban ugyanúgy – bár más okból –, mint az oktatás, az egészségügyi ellátás problémái. Ezt a tételt azért ismételjük mégegyszer, hogy hangsúlyozzuk azt, hogy a *megoldás módjának* az elhatározása is politikai döntés."[13] Az egyik legfontosabb kérdés egy konkrét politikai rendszer elemzésekor a politikai rendszer határainak és környezetének (amellyel valamilyen kapcsolatban van) a megvonása, amely természetesen mindig „mozgó határ és relatív".

4. A politikai rendszer input és output kapcsolódása társadalmi környezetéhez

A politikai rendszer környezetéből *input hatások,* akciók indulnak el a politikai rendszer felé. Az input-oknak két fajtáját különbözteti meg. D. Easton: 1. *követelések,* 2. *támogatások.*

A politikai rendszer felől a környezetbe *output hatások,* akciók indulnak el, ezeknek is két fő fajtája van: 1. *döntések,* 2. *politikai vezérlések.* D. Easton meglehetősen elnagyolt ki- és bemeneteli akcióit A. G. Almond dolgozta ki részletesen.[14]

Almond Easton „munkamodelljét" figyelembe véve a következőképpen egészítette azt ki:

A) Input-ok a környezetből a politikai rendszer felé:

I. Követelések:

1. Javakra és szolgáltatásokra irányuló követelések. (Pl. munkabér, a munkaidő szabályozása, oktatási rendszer, utak, közlekedési hálózat fenntartása stb.)

2. Magatartások szabályozására irányuló követelések. (Pl. közbiztonság, munkaszerződések szabályozása stb.)
3. A politikai rendszerben, a politikai életben való részvételre irányuló követelések. (Pl. választójog, egyesülési, tüntetési szabadság stb.)
4. Szimbolikus követelések a politikai rendszer felé. (Pl. „Az uralkodó és a hatalom megjelenítésének követelése, a politikai szimbólumok megjelenítése a kommunikációs rendszerben" stb.)

II. Támogatások:

1. Anyagi támogatások (Pl. adók befizetése, más kötelező befizetések teljesítése stb.)
2. A törvényeknek és a szabályoknak való engedelmesség.
3. Részvétel a politikai életben. (Pl. szavazáson, gyűlésen, egyesülésekben stb.)
4. A hatóságok felé irányuló tiszteletadás kinyilvánítása.

B) Output-ok (döntések és politikai akciók) a politikai rendszer felől.

1. Elvonások (pl. adók, egyéb fizetésre kötelezések).
2. A magatartások szabályozása.
3. A javak és a szolgáltatások, valamint fontos státuszok elhelyezése, allokálása és elosztása.
4. Szimbolikus teljesítmények. (Pl. politikai nyilatkozatok, politikai szimbólumok megjelenítése.)

A politikai rendszer felé irányuló követelések és támogatások a társadalmi csoportoktól, a politikai rezsim intézményeitől, és végső soron a társadalom tagjaitól erednek. Easton a környezeti hatások közül csak azokat tekinti input-oknak, amelyekre a *politikai rendszer reagál,* amelyeket nem hárít el magától, vagy amelyek *valamilyen változást* idéznek elő benne, *valamilyen output*-ot eredményeznek. A politikai rendszer output-jai közül is kiemeli azokat a döntéseket, amelyeket „hivatalos döntéseknek", „hatósági akcióknak" tekinthetünk, mert hiszen ennél jóval szélesebb a politikai rendszerből a környezet felé ható (főleg nem formalizált) akciók skálája.

5. A politikai rendszer funkciói

A politikai rendszer mint a társadalom egyik funkcionális alrendszere, a társadalom általános funkciói közül elsősorban a *célmeghatározó, célkitűző* funkciót valósítja meg. Ennek az *általános* társadalmi funkciónak az elérése céljából látja el saját szekunder funkcióit, amelyeket a környezeti kapcsolatok két oldalának megfelelően Almond *input és output funkcióknak* nevez. Ez a híres „hétfunkciós modell", amelyet elég sok bírálat ért, de a legtöbben azért – a strukturalista-funkcionalista irányzaton belül – elfogadnak, és empirikus elemzéseikben alkalmaznak. Almond az *input funkciókat politikai* funkcióknak nevezi, mivel azok megvalósításában az állami szervek mellett a politikai pártok, a politikai csoportok, az érdekszövetségek, a nem formalizált politikai csoportosulások, sőt; a közvélemény, a család, az iskola stb. egyaránt részt vesznek. Az *output funkciókat állami* funkcióknak nevezi, mivel ezek megvalósítása az állami szervek feladata. A politikai rendszer funkciói Almond szerint:

I. *Input* (politikai) *funkciók:*

1. A politikai szocializáció és toborzás

„A politikai szocializáció a politikai kultúrába beiktatás folyamata" – írja Wiseman – része az általános szocializációs folyamatnak, ezért nem kizárólag a politikai rendszer funkciója, részt vesz benne a család, az iskola és más társadalmi struktúrák is.[15] A politikai toborzás mint a politikai rendszer funkciója nem szervezeti tagság toborzását jelenti (ez a politikai rendszer valamelyik alrendszerének a funkciója), hanem az állampolgárok toborzása és beiktatása a politikai rendszer specializált és intézményes szerepeibe. Ez a toborzás „különleges politikai szerep-szocializációt jelent." (Például a választói vagy a képviselői szerep szocializálása, testületi tagsági-szerep vagy hivatalos állami tisztségek szerepelvárásainak, kultúrájának az elsajátítása stb.)

2. Az érdekek kifejezése

Az érdekek artikulációja, amely már a politikai rendszeren kívül elkezdődik, többféle csatornán, mechanizmuson keresztül történhet. Almond négy fő érdekkifejezési mechanizmust sorol fel. Az érdekek kifejezése történhet:

a) intézményesített érdekcsoportok által (törvényhozás, politikai közigazgatás, hadsereg stb.);
b) nem testületi érdekkifejezés útján (rokonsági, vallási, etnikai csoportok, státuscsoportok által);
c) törvényen kívüli eszközökkel (felkelések, lázadások, tüntetések stb.);
d) testületi érdekcsoportok által (szakszervezetek, üzletemberek szövetségei, szakmai, polgári, oktatási társulások által).

Minden politikai rendszerben megtalálható mindegyik érdekkifejezési forma, de hogy melyek vannak túlsúlyban, milyen az egyes formák hatékonysága, ez már csak a konkrét politikai rendszer elemzésekor tárható fel.

3. Az érdekek csoportosítása

Ez már az érdekek artikulációja *után* következő funkció: az egymást kiegészítő, egymással harmonizáló érdekek „összehozása", kompromisszumos „összetalálkoztatása".

4. A politikai kommunikáció

A politikai kommunikáció fenntartása és társadalmi méretű szervezése egyre fontosabb funkciója a politikai rendszernek, beleértve a politikailag releváns információk cirkuláltatását a politikai rendszeren belül is.

II. Output (állami) funkciók:

1. Szabályozás, szabályalkotás, amelyet a „legitim erőszak monopóliuma" tesz lehetővé. (Képviseleti, önkormányzati, választott szervek útján).

2. Szabályalkalmazás, a meghozott szabályok végrehajtása, a végrehajtás megszervezése (lényegileg a közigazgatás funkciója).
3. A szabályok alapján való ítélkezés egyedi ügyekben (bírói funkció).

Az output állami funkciók mellett természetesen léteznek nem állami politikai döntések, amelyek szintén output kapcsolódást hoznak létre a politikai rendszer és környezete között.[16]

D. Easton a kissé túl részletezett – legalábbis számomra annak tűnő – almondi funkciókkal szemben a politikai rendszereknek lényegileg csak két fő funkcióját jelöli meg. Az egyik: a társadalom számára *értékek* (anyagi, kulturális, szellemi, politikai stb.) allokálása, a másik: az értékek legitimálása, vagyis a politikai rendszer el kell hogy érje, hogy a társadalom túlnyomó többsége viszonylag állandó jelleggel kötelező erejűnek ismerje el ezeket az értékeket, egyetértsen velük, elfogadja azokat. D. Easton szerint az értékek allokálása és elfogadtatása különíti el funkcionálisan a politikai rendszert a többi rendszertől.[17]

6. Átváltoztatási funkciók és folyamatok a politikai rendszeren belül

A rendszerelméleti és a behaviorista elméleti örökség magyarázza, hogy viszonylag elég sokáig háttérbe szorult annak az ábrában levő „négyzetnek" az elemzése, amelyik a politikai rendszert jelölte. D. Easton is úgy tartotta, hogy ami megragadható, elemezhető, az az input-ok és output-ok formája, mennyisége stb., de hogy a „dobozon belül" mi játszódik le, az vagy nehezen tárható fel, vagy éppen jól ismert. Vagyis nem más, mint az államtudományok által oly részletesen leírt állami szervezetek jogilag szabályozott tevékenysége. Megint csak G. A. Almond volt az, aki „rákényszerült" arra, hogy empirikus kutatásai során belenézzen a „dobozba", részletesebben leírja, hogy mi történik a politikai rendszeren belül, miközben a követelések és támogatások átváltoznak döntésekké és hivatalos akciókká? A válasz: a politikai rendszer *átváltoztatási funkciói* (conversion funktions) keretében a követelések és támogatások átalakulnak döntésekké és hivatalos akciókká. A politikai rendszeren belül „a specializált struktúrák önálló feladatokat végeznek" (Almond). Az önálló struktúrák autonómiájuk sérelme nélkül integrálódnak és látják el saját részfunkciójukat. Wiseman emellett hangsúlyozza – mint az amerikai politikai szociológiában széles körben elterjedt felfogást –, hogy „minél nagyobb a politikai rendszer és a hozzá kapcsolódó struktúrák *specializációjának* (K. W. Deutsch ezt kiegészíti azzal, hogy *autonómiájának* és egyúttal *integrációra való „hajlandóságának")* a mértéke, annál eredményesebben oldhatók meg a társadalom politikai problémái".[18]

Almond a politikai rendszeren *belül* lejátszódó *politikai átváltoztatási funkciókat* (political conversion functions) a következőkben jelöli meg:

1. az érdekek és követelések kifejezése a politikai rendszeren belül;
2. a különböző érdekek csoportosítása és kombinálása úgy, hogy politikai javaslatokká változzanak át;
3. a politikai javaslatok átváltoztatása irányadó-hatalmi szabályokká;
4. az általános szabályok specifikus esetekre alkalmazása;
5. egyedi döntések hozatala az általános szabályok alapján;

(A 4. és az 5. átváltoztatási funkció megvalósul a politikai rendszeren belül is, és a politikai rendszer és környezete viszonyában is.)

6. Mindezekről az eseményekről (1–5) szóló információk átadása, áramoltatása a politikai rendszer struktúrái között, továbbá a politikai rendszer és a belső társadalmi, valamint a külső, nemzetközi környezete között.

A politikai rendszeren belüli politikai folyamatok és átváltoztatási funkciók *lényegének* a megértéséhez két további összefüggést kell elemezni – írja Almond: 1. Ki hozza a döntéseket? Hogyan hozzák a döntéseket?[19] Vagyis itt jutunk el a politikai rendszer lényegéhez: a politikai-hatalmi struktúra elemzéséhez. Ez kétségtelenül nehezebb mint az input és output folyamatok számszerűsítése és az átváltoztatási eljárások leírása. Lényeges szemléleti kérdés az, hogy ki melyikkel kezdi, minek szán nagyobb teret: a folyamatok leírásának vagy a politikai rendszer hatalmi struktúrája megértésének.

H. V. Wiseman, a politikai rendszeren belül lejátszódó *politikai* folyamatok jellege és a *hatalom működésének módja* alapján négy működési módot különböztet meg:

1. politikai kizsákmányolás vagy erőszak útján gyakorolt hatalom. (Political Exploitation, or Rule by Force.);
2. politikai alkudozás, vagy kompromisszumok útján gyakorolt uralom (Political Bargaining, or Rule by Compromise.)
3. politikai bürokrácia, avagy jogszabályok útján gyakorolt uralom (Political Bureaucracy, or Rule by Law.)
4. politikai azonosulás, vagy lojalitással való uralom (Political Identification, or Rule by Loyalty.)

A politikai rendszerek többsége *mind a négy módszert* alkalmazza, de eltérő mértékben. Nincs olyan politikai rendszer – teszi hozzá Wiseman, amelyet fenn lehetne tartani csak az egyik módszer alkalmazásával.[20]

7. A politikai rendszerek tanulási és innovációs képessége

Végül a strukturalista-funkcionalista politikai irányzat politikai rendszer felfogásából a politikai rendszer *tanulására, növekedésére, visszacsatoló-átváltoztató* mechanizmusára utalnék, mint viszonylag általánosan elfogadott vizsgálati szempontra.

Általánosan elfogadott az az állítás, hogy a politikai rendszer, miközben irányítja a társadalmi változásokat, vagyis átalakítóan hat környezetére, maga is változik. A politikai rendszer által megváltoztatott környezet új követeléseket, igényeket támaszt a politikai rendszerrel szemben, és a politikai rendszernek képesnek kell lennie arra, hogy társadalmi környezetének változásaival lépést tartson. Sőt, a politikai rendszer hatalmi-döntési rendszere elősegítője, de fékezője is lehet a társadalmi változásoknak és innovációs folyamatoknak. A politikai rendszer mint döntési rendszer fontos feladata a társadalom tanulási és *innovációs* folyamatainak gyorsítása, beleértve *önmaga tanulási és innovációs* folyamatainak gyorsítását is.

A fő probléma abból származik, – írja K. W. Deutsch –, hogy a politikai hatalom „megengedheti magának, hogy ne tanuljon", mivel számára az *eredmény* a fontos, s nem az, hogy azt milyen *befektetéssel* érte el. Az eredmény elérése (bármilyen nagy befektetés árán) könnyen elvakulttá teszi a szervezetet, a rendszert, sőt, az egész politikai rendszer

érzéketlenné válhat a jelen és a jövő iránt, s „csak a múltja löki tovább." A politikai hatalom és akarat tanulása könnyen válik patologikussá. „Patologikus tanuláson az egyének vagy szervezetek esetében a tanulási folyamatban vagy a belső szervekben bekövetkezett olyan változást értünk, ami *inkább csökkenti, mint növeli* az egyén, a szervezet jövőbeni tanulási kapacitását." Az ilyen „önromboló" tanulás mögött az áll, hogy a rendszer „túlértékeli a múltat a jelennel és a jövővel szemben, túlbecsül egy szűkebb környezetet a környezet teljes univerzumával szemben, valamint a jelenlegi kilátásokat túlértékeli a meglepetés, a felfedezés és a változás lehetőségeivel szemben."[21]

A rendszerek fennmaradási képességük szerint lehetnek: önmegsemmisítők, életképtelenek, életképesek és önfejlesztő-önnövelő rendszerek. Az önfejlesztés legfőbb biztosítéka a társadalom *tanulási kapacitásainak állandó növelése.* A politikai rendszerek esetében a hatalom tanulási kapacitása növelésének egyik fontos biztosítéka a „tanulásra", „változásra ösztönző" alrendszerek beépítése és működésük biztosítása. Ez olyan döntési rendszert feltételez, amelyben egyidejűleg biztosított az integrált egységek autonómiájának és az *„integratív viselkedésre"* való készségüknek a fejlődése.

A politika feladata tehát a társadalom tanulási és innovációs folyamatainak meggyorsítása. Ennek három legfontosabb technikája: a *többség elve,* a *kisebbség támogatása* és *a véleményeltérés intézményesítése.* Ezt részletezve K. W. Deutsch azt írja: „Az autonóm szervezetek hajlamosak arra, hogy túlértékeljék a belső vagy helyi információt, akárcsak a múltból származó bizalmas adatokat, a szélesebb körű vagy új tapasztalatokból eredő információkkal és adatokkal szemben. A változással és innovációval szembeni ellenállás ennélfogva az autonóm szervezetek egyik foglalkozási betegsége és kockázata lehet. Az egyöntetűségre törekvő politikai rendszerek – amint ez többnyire az orientális falupolitikában előfordul – abba az irányba hatnak, hogy nagyon alacsony szintre szorítják vissza a változás ütemét. A nyugati felfogás szerint értelmezett többség elve azonban lehetővé teszi, hogy egy változás sokkal korábban és sokkal gyorsabban menjen végbe. A kisebbség oltalmazására irányuló nyugati tradíciók ugyanakkor elejét vehetik annak, hogy a változásnak a többség által érvényesített üteme miatt az eltérő véleményen levő egyének és csoportok integritása felbomoljék, és méltóságukat sérelem érje, vagy hogy szétzúzzák a szociális kohézió kötelékeit és kommunikációs csatornáit. Végül is a véleményeltérés intézményesítése, a kritika és önkritika, az ellenjavaslatok és az új ötletek kifejtésére elfogadható csatornák és módok megteremtése, nem pusztán a tegnap többsége számára szolgálnak támasztékul, hanem lehetséges növekedési pontként jöhetnek számításba a holnap többsége számára is. A többség elvének, a kisebbség pártfogolásának és a véleményeltérés intézményesítésének együttese egy magas szintű, tudatos, elemzőkész, kritikus és kombinatorikus gondolkodásmóddal párosulva, szokatlanul széles skálájú anyagi készletet és eszköztárat szolgáltat a nyugati társadalmak és politikai rendszerek számára a gyors ütemű társadalmi tanuláshoz és innovációhoz."[22]

A „növekedés politikája" a társadalom különböző „növekedési dimenzióiban" valósítható meg, s ezeket a dimenziókat a *politika döntési rendszere* kapcsolja egybe. A növekedés társadalmi dimenziói:

1. A munkaidő-növekedés (fizikai, szellemi munkaerő).
2. A gazdasági növekedés, a termelési tényezők növekedése.
3. A bevethető tartalékok növekedése új célok elérésére, új feszültségek levezetésére.

4. Az autonómia és az önállóság növekedése, vagyis a társadalmi integrációban összekapcsolt, de autonóm módon reagáló szervezetek, intézmények növekedése.
5. A rendszer önmaga átszervezésére irányuló képességének növekedése, amellyel a rendszer sajátos kommunikációs és szervezeti rendszerét átalakítja.
6. A rendszer célmegvalósító képességének a növekedése.[23]

A politikai rendszer változása és tanulása végül is a rendszert hordozó egyénekig követhető. G. A. Almond innen közelítve a szerepek és viselkedési minták, az intézmények és folyamatok átalakulását, azt írja: „Új szerepek és új viselkedési formák kialakulása – a rendszer változásának a lényege. Új képességek vagy új képességi szintek, új politikai intézmények és folyamatok új eliteket, az új elit tréningjét és tanítását érintő változásokat, valamint elvárásokat, kötelezettségeket, az értékek és hiedelmek változásait igénylik a lakosság különböző rétegeiben. Egy politikai rendszer szocializációs és toborzási folyamatainak különleges jelentősége van a politikai változásokat illetően.[24]

* * *

Az amerikai strukturalista-funkcionalista politikaelmélet politikai rendszerfelfogása még akkor is figyelemre méltó, további elemzésre és gondolkodásra késztető, ha *a marxizmus társadalomelmélete teljesen eltérő kiindulást és elméleti hátteret ad is számunkra.* Az elméleti hátterek eltérése ellenére talán nem haszontalan részletesebben megismerkedni ezzel a kétségtelenül látványos és óriásira növekedett politikaelméleti irányzattal, azon belül is a legelterjedtebb politikai-rendszer felfogással. A marxista kritika már „helyre tette" az ismertetett iskolát, ezért az ismert kritikai tételeket nem ismételjük el, a marxista irodalomból ezek jól ismertek. A marxista kritika mellé és mögé kívánjuk *felsorakoztatni* – az értékmentő – összefoglaló ismertetésünket. Számunkra mindenképpen, de talán az olvasó számára is adott szellemi töltetet, megfontolásra érdemes gondolatot a politikaelmélet „legnépesebb" irányzatának a felfogása a politikai rendszerről.

JEGYZET

[1] A hazai irodalomban a politikai rendszerről szóló tanulmányok közül a következőket emelhetjük ki: *Antalffy György:* Állam, politikai rendszer, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.; *Kiss Artur:* Politikai elmélet–politikai gyakorlat. Kossuth Kiadó 1979.; *Kulcsár Kálmán:* A politikai rendszer marxista értelmezésének lehetősége. Állam- és Igazgatás 1971. évi 11. sz.; *Kulcsár Kálmán:* A politika és a politikai rendszer. In: Társadalom, politika, jog. Gondolat Kiadó Budapest 1974. 19–49. o.; *Lőrincz Lajos:* A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.; A szocializmus politikai rendszere (Tanulmánykötet) Kossuth Könyvkiadó 1980.; *Bihari Mihály:* A társadalom politikai rendszere. Társadalmi Szemle 1981. évi 1. sz.

[2] *Talcot Parsons:* The Social System, Glencoe Illinois, The Free Press 1951. Essays in Sociological Theory, Glencoe Illinois, The Free Press 1954. Structure and Process in Modern Society, Glencoe Illinois, The Free Press, 1960. Politics and Social Structure. The Free Press 1969, New York.

[3] *H. W. Wiseman:* Political Systems (Some Sociological Approaches), Frederick A. Prager Publishers New York 1966 (különösen 1–20. o. Some General Concepts).

[4] *D. Easton:* The Political Systems, New York, Alfred A. Knopf 1953. A politikai rendszer első *„munkamodelljét"* l.: An Approach to an analysis of Political Systems (World Politics IX. No. 3 (April 1957) pp. 81–94.

[5] *D. Easton:* A Framework for Political Analysis Englewood Cliffs N. Y., Prentice Hall 1965. A System Analysis of Political Life New York, London, Sydney, Wiley 1965.

[6] *K. W. Deutsch:* The Nerves of Government New York 1963. Politics and Government (How People Decide their fate) Boston, Houghton Mifflin 1970.

[7] *K. W. Deutsch:* The Politics of Power and the Politics of Growth In: The Nerves of Government, Chapter 14 pp. 245–256.

[8] *K. W. Deutsch:* The Nerves os Government 245–256 o.

[9] *Leonard Binder:* Iran: Political Development in a Changing Society. Berkeley, University of California Press 1962. 7–11. o.

[10] *H. V. Wiseman:* Political Systems, New York, 1966. 10. o.

[11] *G. A. Almond* and *Jemas Coleman:* The Politics of the Developing Areas. Princeton. N. Y. Princeton University Press 1960.

[12] Részletesen lásd: *D. Easton:* A Framework for Political Analysis, 1965. és A Systems Analysis of Political Life, 1965.

[13] *H. V. Wiseman:* Political Systems. New York, 1966. 110. o.

[14] *Gabriel A. Almond:* A Development Approach to Political Systems, Worl Politics XVII. No. 2. 1965. pp. 183–214.

[15] *H. V. Wiseman:* Political Systems, New York, 1966. 137. o.

[16] A politikai rendszer input és output funkcióinak (a hét-funkciós modell) kidolgozását lásd: G. A. Almond: A Developmental Approach to Political Systems, World Politics XVII. No. 2. 1965. pp. 183–214. G. A. Almond and James Coleman: The Politics of the Developing Areas. Princeton University Press 1960.

[17] *De. Easton:* A System Analysis of Political Life. In: Modern Systems Research for the Behavior of Scientist. Ed By W. Buckley Aldine Publishing Co. Chicago, 1968. pp. 428–436.

[18] *H. V. Wiseman:* Political Systems, New York, 1966. 15. o. és *K. W. Deutsch:* The Nerves of Government, New York, 1963. 245–256. o.

[19] *Gabriel A. Almond:* A Developmental Approach to Political Systems, World Politics, XVII. No. 2. 1965. pp. 183–214.

[20] *H. V. Wiseman:* Political Systems, New York, 1966. 112–114. o.

[21] *K. W. Deutsch:* The Nerves of Government. New York, 1963. 245. o..,

[22] K. W. Deutsch: The Nevers of Government, New York, 1963. 247–248. o.

[23] Részletesen lásd: *K. W. Deutsch:* The Nerves of Government, New York, 1963. Különösen: The Politics of Power and the Politics of Growth c. fejezet 245–256. o.

[24] *G. A. Almond:* A Developmental Approach to Political Systems World Politics XVII. No. 2. 1965. pp. 183–214.

IRODALOM

Az amerikai strukturalista-funkcionalista irányzat politikai rendszerfelfogásának ismertetéséhez felhasznált fontosabb művek:

Comparativ Politics (New York: The Free Press of Glencoe 1963. ed. by David E. Apter and H. Eckstein) Politikai rendszerek empirikus elemzése.

William C. Mitchell: The American Polity (New York; The Free Press of Glencoe 1962.) Az amerikai politikai rendszer elemzése az eastoni és az almondi analitikus munkamodell alapján.

Seymour M. Lipset: The First New Nation (New York, Basie Books 1963.) Politikai rendszerek tipológiája.

Gabriel A. Almond: Comparativ Political Systems. Journal of Politics XVII. 1956.

G. A. Almond–Y. J. Coleman eds. The Politics of the Developing Areas Princeton, N. Y.: Princeton University Press 1960.

Gabriel A. Almond–Sidney Verba: Civic Culture (Princeton University Press 1963.) Politikai rendszerek és politika kultúrák összehasonlító elemzése.

Seymour Martin Lipset: Political Man. (New York, Doubleday and Co. 1959.)
S. N. Eisenstadt: The Political Systems of Empires (New York: The Free Press of Glencoe, 1963). Összehasonlító politikai rendszerelemzés és a politikai rendszerek tipológiája.
Leonard Binder: Iran: Political Development in a changing Society (Berkeley, California, University of California Press, 1962.)
Edward A. Shils: Political Development in the New States. (New York, Humanites Press)
John H. Kautsky: Political Change in Underdeveloped Countries (New York, Wiley 1962.)
Gabriel A. Almond: A Developmental Approach to Political System (World Politics XVII. No. 2. 1965) pp. 183–214.
David Easton: The Political Systems (New York, Alfred A. Knopf 1963).
D. Easton: An Approach to an Analysis of Political Systems (World Politics IX. No. 3. (April 1957) pp. 81–94).
D. Easton: A Framework for Political Analysis. (Englewood Cliffs N. Y., Prentice-Hall 1965.)
D. Easton: A Systems Analysis of Political Life (New York, Wiley, 1965.)
Bertraned de Jouvenel: The Pure Theory of Politics (New Haven: Yale University Press 1963).
Georg E. G. Catlin: Systematic Politics. (Toronto, Canada, University of Toronto Press 1962).
Robert A. Dahl: Modern Political Analysis. (Englewood Cliffs, N. Y. Prentice-Hall 1963).
J. D. B. Miller: The Nature of Politics (New York, Atheneum 1964).
David A. Apter: A Comparative Method for the Study of Politics (American Journal of Sociology LXIV. No. 3.) November 1958, pp. 221–237.
Talcot Parsons: The Social System (Glencoe, Illinois, The Free Press 1951).
T. Parsons: Essays in Sociological Theory. (Glencoe, Illinois, The Free Press, 1954).
T. Parsons: Structure and Process in Modern Society (Glencoe, Illinois, The Free Press, 1960).
La Palombara Joseph (eds) Bureacracy and Political Development (Princeton University Press, 1963).
Merton Robert K: Social Theory and Social Structure (Glencoe, The Free Press, 1957).
H. W. Wiseman: Political Systems (Some Sociological Approaches) Frederick A. Prager Publishers (New York, 1966).
Karl W. Deutsch: The Nevers of Government (New York, 1963).
K. W. Deutsch: Politics and Government (Houshton Mifflin Company. Boston, 1970.)
Eldersveld Samuel J.: Political Parties: A Behavioral analysis (Chicago, R. McNally, 1964 (Rand McNally, Political Science Series).
Charles E. Merriam: Systematics Politics (University of Chicago Press, Chicago, 1945).

SUMMARY

Mihály Bihari: Political system and its environment: a system of functions and structures

The study sets out to introduce the reader to the concept of political system as interpreted by the functionalist-structuralists, the best-known trend in present-day American political science. This school relies on three major theoretical sources: 1. T. Parson's structuralist-functionalist theory of society; 2. Systems theory in general; 3. the wealth of empirical comparative study of political systems performed over the past two decades. The basic idea underlying structuralist-functionalist sociology is to look at the political system as a subsystem of society. Political systems can be described in terms of general features such as function, elements, limits etc., with which any political system can be defined. A political system is functionally related to its wider social and international environment, and this relationship is maintained by input relations towards the political system and outpout relations towards society. A political system is an open and adaptive one, obtaining constant feedback on its effects on its environment. The input effects consist of requirements and assistance, while output effects consist of decisions and political action. Depending on its input and output functions, the political system may foster or hamper society's capacity of learning and innovation. It is in the context of these general features and spheres of interest that the author setsout to describe the views prevailing in the best known sociological trend in the US on the political system of society.

РЕЗЮМЕ

Михай Бихари: Политическая система и её окружение: система функций и структур

Цель статьи в ознакомлении с трактовкой политической системы самого известного американского направления политологии: функционалистско-структуралистского воззрения. Это направление питается из трех главных теоретических источников: 1. Структуралистско-функционалистской теории общества Т. Парсонса; 2. Основ общей теории систем; 3. Из огромной массы результатов эмпирического сравнительного анализа политической системы проведенных за последние два десятилетия.

Исходной базой структуралистско-функционалистской социологии является то, что она изучает политическую систему как одну из подсистем общества. Политические системы можно описать определенными общими характеристиками (функции, элементы, пределы политической системы и т. п.) и эти характеристики определяют каждую политическую систему. Политическая система находится в функциональной связи с ее более широким общественным и международным окружением, что обеспечивают связи «вход» направленные в сторону политической системы и связи «выход» направленные в сторону общества. Политическая система представляет собой открытую и адаптивную систему о влиянии которой на изменение окружения к ней поступают постоянно сигналы обратной связи. Влияния «вход» поступают в форме требования и поддержка, а влияния «выход» в форме решений и политических действий. Политическая система — в зависимости от ее функций «вход» и «выход» — может способствовать или тормозить способность общества учиться и инновационную ее способность. В связи с этими общими характеристиками и кругами тем в статье изложена трактовка самого известного направления в американской социологии политической системы общества.

RÓBERT PÉTER

AZ ÉLETTÖRTÉNETI MÓDSZER – SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS, ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEK

„. . . az élet eseményei közül sok mindennek van szociológiai fontossága, még ha azok lényegtelennek tűnnek is a személy számára."

(Norman K. Denzin)

„Talán remélhetjük, hogy a tudományos vállalkozás komplexitásának teljesebb megértése visszaállítja majd a szociológusok gondolkodásában az élettörténet sokoldalúságát és értékét."

(Howard S. Becker)

I. *Egy kutatási módszer feltámadása*

Úgy tűnik, mintha a nemzetközi szociológiai életben az elmúlt években megindult volna egy olyan folyamat, amelynek szükségességét és fontosságát Denzin és Becker idézett megállapítása, illetve óhaja is illusztrálja. Már-már talán divathullámról is beszélhetünk, ami a történeti és szociológiai megközelítés szorosabb összekapcsolódásának igényéből következően az élettörténeti módszer (life history method) ismételt előtérbe kerülését eredményezte.

Az 1978. évi IX. uppsalai szociológiai világkongresszuson mindenesetre egy külön, ad hoc munkacsoport foglalkozott ezzel a módszerrel, illetve az ilyen módszert alkalmazó kutatásokkal. A csoport munkáját *Daniel Bertaux* francia szociológus vezette. Szerinte a szociológiai kutatás lényege a társadalmi viszonyok, valamint ezek evolúciójának vizsgálata kell legyen, mégpedig három szinten: az intézményes kapcsolatok struktúrája; e kapcsolatok történeti fejlődése; és maga az egzisztenciális gyakorlat, amiről az élettörténeti módszer számol be.[1]

A munkacsoportban bemutatott, illetve megvitatott kutatási eredmények jól illusztrálják az élettörténeti módszer mint szociológiai módszer sokrétű alkalmazhatóságát. *D. Bertaux* és *I. Bertaux-Wiame* a francia pékipar példáján egy speciális élelmiszeripari ágazatot vizsgált, ahol a kézműves jelleg erős vitalitással éli túl a megrázkódtatásokat és áll ellen a nagy cégek konkurrenciájának. I. Bertaux-Wiame önálló kutatásában a franciaországi belső migrációt vizsgálta olyan emberek élettörténetén keresztül, akik a II. világháború idején költöztek Párizsba. *W. D. Amis* önkéntes szervezetek makro és mikro funkcióit kutatta az emberek életciklusának különböző szakaszaiban, és e szervezetek szerepét összehasonlította a nem önkéntes szervezetekével a funkciók kielégítése szempontjából. *F. Elegoet* a breton paraszt társadalom egykori életmódjára vonatkozóan gyűjtött önéletrajzokat idős személyektől. *T. K. Hareven* az amerikai családok státuszában bekövetkezett történeti változásokat elemezte, különös tekintettel az időbeli és életciklusbeli változások kumulatív hatására és a családi támogató tevékenység változására. *B. Mistzal* varsói munkások élettörténetén keresztül vizsgálta a történelmi ese-

mények szerepét, fontosságát az egyén sorsában, illetve a nagy társadalmi változások egyéni értékelését. *J. Synge* kohorsz-elemzéssel és élettörténeti módszerrel próbálta rekonstruálni és tipizálni olyan személyek gyerekkori családi viszonyait és későbbi életútját, akik életük során nem kötöttek házasságot. *J. Wasilewski* 30–39 éves lengyel vállalati igazgatók, minisztériumi vezetők karrier-útját, intragenerációs mobilitását elemezte. Az élettörténetek különböző karrier-motívumokat mutattak, a személyeknek tulajdonított, illetve az általuk kivívott tényezők szerepétől kezdve, a képzettségen és a társadalmi háttéren keresztül a politikai aktivitásig, és bizonyos tipizálást is lehetővé tettek. *G. H. Elder* és *R. C. Rockwell* egy kis létszámú, 1929-ben született csoporttól vett fel élettörténeti adatokat. E személyek egy része deprivált családi háttérből származott, s közülük különösen azok életútja érdekes, akiknek gazdasági, illetve a magasabb képzettség megszerzésére vonatkozó hátrányaik ellenére valamilyen módon sikerült kiemelkedniük.

A munkacsoportnak voltak magyar résztvevői is. *Hankiss Ágnes* az élettörténetek „mitologikus átrendezésének" problémájára hívta fel a figyelmet. Az emberekben működik egy önszabályozó elaborációs folyamat, amelynek megfelelően szeretik múltjukat „törés nélkül" integrálni jelenükbe, és életüket mint folyamatos életutat interpretálni. *Kárpáti Zoltán* pedig elsőgenerációs munkások élettörténetén keresztül a parasztból munkássá válás, a városba költözés, az ebből következő életmód- és értékváltozások szempontjából számolt be az egyéni és társadalmi változások összefüggő, időbelileg folytonos folyamatára vonatkozó kutatásairól.

Az élettörténeti módszer, a személyes dokumentumok alkalmazásának egyébként a magyar szociológiai kutatások történetében is van múltja. *Márkus Mária* 1972-ben ezzel a módszerrel vizsgálta a női emancipáció problémáit, illetve a család szocializációs funkciójának és modelljeinek változását. Kezdeményezésére az MTA Szociológiai Kutató Intézete, a Magyar Rádió és a Nők Lapja „Sikeres életek" címmel pályázatot hirdetett dolgozó vagy háztartást vezető nők számára.[2] A pályázatra, amelynek lényegében egyetlen kritériuma volt, hogy „maguk a válaszolók sikeresnek ítéljék meg saját életüket, a saját kritériumaik alapján", mintegy ezer nő válaszolt, s élettörténeteik közel 20 ezer oldalt tettek ki. A kutatás néhány eredményét Márkus Mária a Szociológia 1974/2. számában foglalta össze.[3]

Azóta a Nők Lapjában és más lapokban több pályázatra, vitára való felhívás is megjelent, amelyek a résztvevők magas számából ítélve általában sikeresnek, érdeklődésre számottartónak mondhatók. E pályázatok, viták témáikat tekintve olyan aktuális társadalmi kérdésekre, a társadalomtudomány szempontjából is lényeges jelenségekre, folyamatokra vonatkoztak (házasság, partnerkapcsolat, női egyenjogúság, családi munkamegosztás, gyerekvállalás, magányosság), amelyek szociológiai vizsgálatoknak is tárgyául szolgálhatnának. Sajnos az így keletkezett, a lapokban publikáltnál nyilván bőségesebb s feltehetően rendkívül információgazdag anyagoknak csak egy részéből születtek újságírói riportkötetek, publicisztikai összefoglalások, szaktudományos feldolgozásuk pedig szinte teljesen elmaradt.[4]

Az élettörténeti módszer magyar alkalmazói közül meg kell még említeni *Molnár Lászlót*, aki a nők otthonon kívüli munkáját vizsgálta részben az egyéni életutak különböző szakaszaiban, részben a különböző női generációk életútjában a munka eltérő szerepe szempontjából.[5]

Amikor a továbbiakban az élettörténeti, az önéletrajzi, a személyes dokumentum módszer szakirodalmát, alkalmazási lehetőségeit tekintjük át, ennek az ismertetésnek bevallott célja, hogy a jelenleginél szélesebb körben hívja fel a figyelmet ezekre a módszerekre s a bennük rejlő szociológiai lehetőségekre.

II. *A gyökerek: személyes dokumentumok mint szociológiai források*

Az évszám: 1913 – ekkor találkozik a chicagói iskolához tartozó amerikai szociológus, *W. I. Thomas* a 31 éves lengyel *Florian Znanieckivel*. Thomas ekkoriban már néhány éve az Egyesült Államokba irányuló közép- és kelet-európai (lengyel, orosz, román, cseh, magyar és zsidó) emigráció szociológiai problémáival foglalkozik a chicagói egyetemen. Adatait főleg a parasztságról gyűjti, akik a kivándorlók többségét képezik. Kutatási területét egy idő után a lengyel kivándorlókra szűkíti, akik különösen nagy számban telepedtek le Chicagóban. Ezért utazik Európába is, hogy olyanokkal találkozzék, akik további információkkal szolgálhatnak számára a lengyel emigrációról. Znaniecki, aki egyetemi évei alatt a költészet, majd a filozófia iránt érdeklődött (utóbbi tudományterületen szerzett doktorátust), ekkor a lengyel Emigráns Védegylet igazgatója. Ezzel a találkozással egy olyan együttműködés, közös munka indul meg, amelynek eredménye lett – többek között – a szociológia történetének egyik alapvető, klasszikussá vált műve: „A lengyel paraszt Európában és Amerikában".[6]

Thomas és Znaniecki könyvükben *személyes dokumentumok* (personal documents), levelek, naplók, önéletrajzok segítségével közelítették meg és vizsgálták az emigráció, az asszimiláció, a nemzetiségi, faji és osztálykonfliktusok, a bűnözés, az alkoholizmus stb. szociológiai problémáit. A könyv bevezetőjében (Methodological Note) kifejtett metodológiai felfogásuk szerint a szociológus nem elégedhet meg a statisztikai adatokkal, elemzésekkel, egy csoport jellemző tulajdonságainak felsorolásával. A tudomány végső célja, hogy *megmagyarázza* a megfigyelt tényeket. Ehhez a kutatónak el kell jutnia az egyéni magatartások és értékek teljes megértéséhez. Thomas és Znaniecki szerint egy ilyen kutatási szint elérését csak a személyes dokumentumok elemzése teszi lehetővé. A kivándorlók naplóikban, visszaemlékezéseikben, az otthon maradottaknak írt leveleikben leírják azokat a társadalmi szituációkat, amelyeknek részesei voltak, és egyben az ezekhez a szituációkhoz kapcsolódó attitűdjeiket is. Ily módon egyaránt fény derül a konkrét cselekvésekre és viselkedésekre, azok külső feltételeire, valamint az azokhoz kapcsolódó pszichikai élményegyüttesekre.

E felfogás jelentőségét így méltatja *J. Szczepanski:* „A könyv megjelenésével új fejezet kezdődött a szociológiai anyaggyűjtésben, az anyagfeldolgozás módszereiben, s ama tudományos eljárásmódok elemzésében, amelyek az összegyűjtött válaszoktól és információktól a társadalmi organizációra és a benne végbemenő átalakulásokra vonatkozó megállapításokhoz vezetnek."[7]

A Thomas és Znaniecki által szociológiai forrásként használt személyes dokumentumok között különös jelentősége van az önéletrajzszerű visszaemlékezésnek. Az öt kötetes „Polish Peasant" 3. kötete lényegében egyetlen ilyen önéletírás: egy fiatal lengyel emigráns, Wladek (Wladyslaw Wisniewski) önéletrajza. E kötet bevezetőjében fejti ki

Znaniecki az *önéletrajzi módszerről* (biographical method) vallott metodológiai nézeteit. „Mindenképpen a személyes dokumentum a legtökéletesebb adattípus, amiről a szociológusok – mint felhasználható anyagról – valaha is álmodni mertek. Ha más forrásokhoz folyamodtak, ez nem a tudományos igényesség miatt történt, hanem egy gyakorlati nehézség miatt: valójában nehéz összegyűjteni egy olyan dokumentumtömeget, amely lehetővé teszi a társadalmi jelenségek kimerítő tanulmányozását."[8]

E mai szemmel szélsőségesnek és túlzónak tűnő kijelentést Znaniecki későbbi munkásságával igyekszik megalapozottá tenni. Amerikában pl. az Illionis-i egyetemen diákjaitól önéletrajzi anyagot gyűjt, de az ebből születő mű: „The Social Role of the University Student" (Az egyetemi hallgató társadalmi szerepe) sosem jelent meg. Jelentős mértékben elterjedt viszont az önéletrajzi módszer Lengyelországban. Znaniecki 1920-ban visszatér hazájába, ahol a poznani egyetem szociológia professzora lesz, majd megalapítja a Lengyel Szociológiai Intézetet. Ez az intézet hirdeti meg 1921. december 20-án azt a pályázatot, amelynek célja „munkás emlékiratok" összegyűjtése. A pályázatra, melyen a legjobbak számára díjakat helyeztek kilátásba, 149 önéletrajz érkezett. Ezek első kötetét még Znaniecki adta ki 1923-ban.[9] Az önéletrajzok közül a legterjedelmesebb 438 oldal volt. Ezt egy írni alig tudó munkás küldte be, aki azonban élesen megfigyelte a társadalmi rétegeket, amelyekben mozgott. Ez az önéletrajz önálló kötetben jelent meg 1930-ban *J. Chalasinski* bevezetőjével és *S. Szuman* előszavával.[10] Ebben a bevezetőben írja Chalasinski a következőket: „A paraszti és munkás életmód legjobb leírásai nem a dolgozószobák csöndjében születnek meg, s abban sem reménykedhetünk, hogy e terület tanulmányozása során kialakított szórványos kapcsolatok alapján kaphatunk ilyen leírásokat. A kutató igényeit csak az őt érdeklő területtel való közvetlen kapcsolat elégítheti ki. Ugyanakkor a szociológusnak nincsenek meg a gyakorlati eszközei ahhoz, hogy folyamatosan olyan népesség körében éljen, amely kutatása tárgyát képezi. Az önéletrajz kiemelkedő értéke éppen abban a tényben rejlik, hogy ez a módszer szolgáltatja a közvetlen kapcsolat – amelyet képtelenség folyamatosan fenntartani – legjobb pótanyagát. Az ideálishoz képest ez természetesen kényszermegoldás, de nem tudnánk ennél jobb helyettesítő eszközt elképzelni."[11] A munkás önéletrajzokon alapulóan Chalasinski egy évvel később egy önálló szociológiai és módszertani tanulmányt is megjelentetett.[12]

Ez első pályázatot követően 1921 és 1938 között 20 pályázatot hirdettek meg Lengyelországban, és ezek alapján 25 kötetet adtak ki. A II. világháború után újabb pályázatokat hirdettek meg, 1946 és 1972 között közel 800-at, amelyeken becslések szerint 250 ezer lengyel vett részt.[13] Mindezek alapján vonult be az önéletrajzi módszer mint „lengyel módszer" a tudománytörténetbe.

A meghirdetett pályázatokra írt önéletrajzok, visszaemlékezések szociológiai feldolgozása további előrelépést jelentett a személyes dokumentumokra épülő kutatások metodológiájában. Jóllehet a pályázatokra beérkező anyagok szerzői nem képeztek „reprezentatív mintát", mégis ez az anyaggyűjtés *tudatosabb* volt, mint amikor Thomas és Znaniecki a *Polish Peasant*-hez gyűjtött személyes dokumentumokat. Akkoriban az anyagokat meglehetősen ötletszerűen gyűjtötték össze: Znaniecki pl. egy interjúban elmondja,[14] hogy a *Polish Peasant* megírásához 15 ezer levelet elemeztek, amiből végül 764 darabot illesztettek be a könyvbe. Ezek a levelek a kivándoroltak és otthon maradt családtagjaik levelezése voltak, s természetszerűleg nem egy szociológiai vizsgálathoz készültek. A későbbiekben Lengyelországban az önéletrajzi módszer alkalmazásakor a

pályázatokban pontosan megszabták, mire térjenek ki írásaikban a résztvevők. Az így nyert anyagok aztán félig-meddig irányított interjúkhoz hasonlóak. Illusztrációként álljon itt egy részlet az egyik pályázatból, amelyet a falusi ifjúság számára hirdettek meg 1936-ban „Életem, cselekedeteim, szándékaim, törekvéseim leírása" címmel: „Az első részben a beküldő személynek el kell mesélnie az életét egészen napjainkig. Először is mikor és hol született a szerző, milyen körülmények között élt addig, amíg iskolába nem került. Tehát beszélnie kell a szülőkről, le kell írni az anyagi helyzetüket, a gyerekekkel való kapcsolataikat, a családi életet, a lakását, a táplálkozást, az öltözködést stb. Azután részletesen kell szólni az iskolásévekről, tehát az iskolába járásról, a tanonckodásról, az osztálytársi kapcsolatokról, a gyerekkori családi életről, az osztálytársakkal való játékokról és szórakozásokról. (. . .) Később be kell számolni az iskola utáni időszakról, egészen az életbe való kilépésig. Itt tehát újra be kell mutatni az életmódot és -ritmust, az érdeklődési köröket, a szerzőhöz legközelebb álló oktató hatását, család, szomszédok, munkatársak, ismerősök stb. A példák közül a legérdekesebbeket kell kiválasztani. Milyenek voltak a szerző kapcsolatai az idősebbekkel? Érzi-e azt a különböző helyzetekben, hogy magára hagyatott? Mi befolyásolta döntésében, amikor azt a szervezetet választotta, amelynek jelenleg is a tagja, és miért ezt választotta?"[15] Erre a pályázatra 1544 önéletrajz érkezett be. Ezek alapján jelent meg 1938-ban Znaniecki bevezetőjével Chalasinski négy kötetes fő műve a fiatal lengyel parasztnemzedékről,[16] – „a legnagyobb szociológiai monográfia, amelyet egyetlen társadalmi osztálynak szenteltek és amely kizárólag önéletrajzi anyagra támaszkodik".[17]

Lengyelországon kívül Znaniecki módszereit a chicagói iskola szociológusai alkalmazták még – elsősorban deviancia kutatásokban. A chicagói iskolára egyébként is jellemző kutatási témáik *monográfikus* feldolgozása, és egy ilyen megközelítéshez különösen jól alkalmazhatóak a személyes dokumentumok. (A „Polish Peasant" alcíme is „Monography on an Immigrant Group – Egy bevándorló csoport monográfiája".)

E művek egyik előfutára éppen Thomas egy másik tanulmánya,[18] amelyben a „magatartás individualizálódásával", a „demoralizálódás folyamatával" és a „társadalmi szervek munkájának hatástalanságával" foglalkozik fiatal prostituáltak kapcsán. Ebben felhasznál újságba írott leveleket, a Girls' Protective Bureau (= lányokkal foglalkozó gyámügyi hivatal) feljegyzéseit és önéletrajzokat. Sokak szerint (pl. R. C. Angell) Thomasnak ez a műve kevésbé sikerült, metodológiailag a *Polish Peasant*-hez képest nem sok újat hozott, amennyiben lényegében az ott kifejlesztett technikát alkalmazza egy kisebb problémára.[19]

Jelentősebb, személyes dokumentumokon alapuló műveket eredményezett *C. R. Shaw* munkássága az Illionis-i Ifjúságkutató Intézetben (Illionis Institute of Juvenile Research) a 30-as években.[20] Három könyve közül a legérdekesebb az ún. Stanley-report (The Jack-Roller), egy deviáns karrier története. Ez a könyv lényegében egyetlen személy (Stanley) élettörténete gyermekkoráról, hátrányos családi és szociális körülményeiről, különféle intézetekben töltött éveiről és végezetül bűnözővé válásáról. Az igen részletes, kb. 200 oldalas visszaemlékezést Shaw saját szociológiai interpretációjával egészíti ki, amelyben az egyedi eset általánosítható vonásaival foglalkozik. A bűnöző életmód három fontos aspektusára hívja fel a figyelmet: 1. a bűnözés szempontja; 2. a társadalmi és kulturális helyzet, amelyre a bűnözés a reakció; 3. a múltbeli tapasztalatok és helyzetek folytatása a bűnöző életben.

Hasonló módon egyetlen hosszú személyes dokumentum és annak szociológiai kommentárokkal való interpretációja *E. H. Sutherland* tanulmánya is.[21] Itt azonban nem egy élettörténetről van szó, hanem egy „hivatásos tolvaj" elbeszéléséről saját foglalkozásáról, és általában a profi bűnözésről mint foglalkozásról.

Szélesebb körben mozgott kutatásai során *J. Landesco*. Először a chicagói újságok bűnügyi rovataiból és a napi rendőrségi jelentésekből gyűjtötte ki az ott szereplő neveket. Ezután 3 és fél éven keresztül személyes kapcsolatot épített ki a gengszterbandák vezetőivel és tagjaival, és élettörténeti adatokat gyűjtött tőlük. Az egyes bandák történetét, földrajzi hatókörét is feltárta. Információit végül kiegészítette a Chicago Crime Commission (Chicagó-i Bűnügyi Bizottság) és az Illionis Association for Criminal Justice (Bűnügyi Igazságszolgáltatás Illionis-i Szövetsége) hivatalos adataival. Mindezek alapján született meg a 400 nevet tartalmazó „Who's Who in Organized Crime in Chicago" (Ki kicsoda a chicagói szervezett bűnözésben) című mű.[22]

Hasonló módon járt el egy másik kutató, *F. M. Thrasher* is. Hét éven keresztül figyelt meg közvetlenül gengszterbandákat és azok életét. Életrajzokat íratott azok tagjaival, interjúkat készített velük és olyanokkal, akik ismerték őket. Adatokat gyűjtött társadalmi szervektől és bíróságoktól. Elemzett újságcikkeket és más hasonló témájú tanulmányok eredményeit. Így pontosan megismerkedett a bandák világával, az oda tartozó fiúk típusaival, tevékenységükkel, szervezetükkel és azzal is, mit miért csinálnak. Tanulmányában képes volt a különböző típusú bandák életét percre leírni.[23]

A deviancia kutatásokon túlmenően azonban az 1920–30-as években a chicagói egyetemen folyó majd minden kutatás használt valamilyen formában személyes dokumentumokat szociológiai forrásként. Példaként meg lehet még említeni az elsősorban *R. E. Park* és *E. W. Burgess* nevével fémjelzett ökológiai iskolát. Ilyen, személyes dokumentumokra is támaszkodó, ökológiai jellegű mű *H. W. Zorbaugh* tanulmánya, amely Park bevezetőjével jelent meg.[24] Zorbaugh elemzése Chicagónak egy olyan negyedéről szól, amelynek fő jellemzője – a folyamatban levő gazdasági és társadalmi átalakulások miatt – a gazdagság és szegénység szoros együttélése. Ennek következtében az ott élők között „a társadalmi távolság sokkal nagyobb, mint az ahhoz viszonyított térbeli távolság". Ez a tanulmány tehát tulajdonképpen a szukcesszió folyamatát mutatja be egy adott körzet funkcióváltozásának következményeként.

III. *Pro és kontra: állásfoglalások, viták az élettörténeti módszerrel kapcsolatban*

Milyen források állnak a kutató rendelkezésére, ha az élettörténeti módszert akarja alkalmazni? „Az élettörténeti anyagok magukban foglalnak bármely feljegyzést vagy dokumentumot, beleértve a szociális hivatalok esettanulmányait, amelyek fényt vetnek egyének vagy csoportok szubjektív magatartására. Ezek a levelektől az önéletrajzokig, az újságok beszámolóitól a bírósági jelentésekig terjedhetnek. Egy interjú gondos leírása, vigyázva arra, hogy ne keveredjenek bele az interjuvoló saját értelmezései, éppen annyira az élettörténeti adatok egy formája, mint a személyes napló." – hangzik *N. K. Denzin* meghatározása.[25]

Denzin tanulmányában az élettörténetek három típusát különbözteti meg:

- *komplett élettörténet:* a személy teljes életét felöleli, mint pl. C. R. Shaw említett műve, a „Stanley-report";
- *tematikus élettörténet:* egy szűkebb, konkrétabb területre, életszakaszra irányul, pl. csak a gyermekkorra, vagy csak a foglalkozás-történetre, esetleg egy konkrét esemény élettörténeti kihatására, mint pl. G. W. Allport–J. S. Bruner–E. M. Jandorf tanulmánya, amely a 2. világháborús német menekülteknek arra az időszakra vonatkozó élettörténetét dolgozza fel;[26]
- *szerkesztett élettörténet:* lehet akár komplett, akár tematikus élettörténet, de maga az élettörténeti anyag kevésbé „él önálló életet", a kutatói kommentálás és interpretálás a végső műben az előző két típusnál nagyobb szerephez jut.

Több helyen foglalkozik a személyes dokumentumokkal – pszichológiai oldalról közelítve elsősorban – *G. W. Allport* is. Az ő meghatározása szerint a személyes dokumentum jelenthet „bármely szabadon írt vagy elmondott beszámolót, mely szándékosan vagy akaratlanul információt szolgáltat szerzője életének struktúrájáról és dinamikájáról".[27]

A személyes dokumentumok legjobban ismert és szociológiai forrásként leginkább használatos típusa az *önéletrajz*, amellyel már az eddigiekben is kiemelten foglalkoztunk. Legfőbb jellemzője – Denzin szavaival –, hogy ez „a személy saját interpretációja életének tapasztalatairól".[28] Allport a személyes dokumentumokkal legrészletesebben foglalkozó művében az önéletrajzról mint „belső képről" (inside picture) beszél, az egyén életének olyan oldaláról, amely „teljesen sosem látható, sem nem kerül kinyilvánításra".[29]

Más jellegű személyes dokumentum *a napló.* A leglényegesebb különbség, hogy a naplóban a személy azonnal feljegyzi életének eseményeit, valamint a konkrét történésekkel kapcsolatos gondolatait, érzéseit. Az önéletrajz viszont rekonstruált természetű visszaemlékezés, amely tartalmazhatja a retrospektív jellegből következő hátrányokat: a múltbeli események és érzelmek, cselekedetek és motivációik szándékolt vagy akaratlan eltorzítását, átértékelését. Ezért tartja Denzin, hogy „a naplóban a szerző kifejezhet olyan érzéseket, amelyeket más módon soha nem nyilvánítana ki, és ideális formájában a napló felülmúlhatatlan folyamatos feljegyzés az ember életének szubjektív oldaláról".[30]

Különösen igaz ez a megállapítás az ún. *intim naplóra* (intimate journal), amelyet szerzője naponta, de legalábbis rövid időszakonként ír. A napló másik típusa, a *feljegyzés* (log) felszínesebb, objektívebb: események, történések, találkozások, látogatások, utazások időbeli listája. Az ilyenfajta napló viszont jól használható pl. egy tematikus önéletrajzzal együtt, ahol egy adott életszakaszra vonatkozóan így a személy visszaemlékezése mellett a kutató rendelkezésére áll egy stabilabb, a dátumokat és tényeket tekintve pontosabb forrás is.

Megint más a helyzet a *levéllel,* hiszen „a naplónak csak egy szülője van, míg a levélnek kettő: az író és a címzett".[31] Mivel tehát a levelet a szerző nem magának, hanem egy másik személynek írja, lényeges az elemzéskor a szerző és a címzett viszonyának figyelembe vétele. A levelek szociológiai forrásértékére a már részletezett „Polish Peasant" mellett jó példa *J. Jacobs* tanulmánya, amely 112 öngyilkos hátrahagyott levelét dolgozza fel, különböző módon kategorizálva azokat.[32]

Az eddig tárgyalt személyes dokumentumok közös jellemzője, hogy egyes szám első személyű dokumentumok. Allport azonban nagy forrásértéket tulajdonít bizonyos *harma-*

dik személyű dokumentumoknak is. Ilyenek lehetnek pl. szociális gondozók beszámolói veszélyeztetett családokról (életkörülmények, családi események stb.); rendőrségi jelentések felügyelet alatt álló személyekről (magatartás, családi környezet); különféle szervek által hivatalból végzett környezettanulmányok; orvosok naplói, beszámolói az általuk hosszabb ideig, speciális panaszokkal kezelt betegekről (pl. ideggyógyászi feljegyzések a beteg lelki problémáiról, ezek gyermekkorban, családi körülményekben, egyéb társadalmi konfliktusokban gyökerező hátteréről). Az ilyesfajta dokumentumok Allport szerint *esettanulmány jelleggel* figyelembe veendők egy megfelelő tárgyú kutatás során.

Természetesen a személyes dokumentumok nem korlátlan értékű szociológiai források. Felhasználásukkor a kutatónak számolni kell bizonyos problémákkal. Allport pl. hangsúlyozza, hogy „ha nem tudjuk, hogy hogyan és miért jött létre egy dokumentum, nem dönthetjük el, hogy mekkora bizalmat vessünk bele, és nem értékelhetjük, hogy mennyire teljes".[33] Egy személyes dokumentum (önéletrajz, napló) megszületésének pedig számtalan motivációja lehet, az önigazolási igénytől kezdve az exhibicionizmuson vagy a pszichés feszültség levezetésén keresztül az irodalmi igényig. E motivációk elsősorban a *spontán módon* megszületett személyes dokumentumok mögött állhatnak. Másképp kell értékelni a *felkérésre, felszólításra* született írásokat, mint pl. diákok, munkanélküliek, menekültek önéletrajzait (amelyekért a kutatók esetleg fizetnek); betegek terápiás segédanyagként készült önéletrajzait; bűnözők, alkoholisták, kábítószeresek vallomásait (amelyek a társadalomba való újbóli beilleszkedés érdekében születtek).

L. Gottschalk szerint az élettörténeti módszert alkalmazó kutató problémái sokban hasonlóak azokhoz a nehézségekhez, amikkel a történész találkozik a *történeti módszer* (historical method) esetében. Szerinte múltbeli, múltra irányuló dokumentumok gyűjtése, rögzítése, elemzése, magyarázatok értelmes gyűjteményébe rendezése – történeti eljárás. Ezt nevezi ő *historiográfiának*, és az élettörténetekkel foglalkozó szociológus lényegében ennek bizonyos formáját műveli. Ezért kell a szociológusnak szerinte a történészhez hasonlóan eljárnia a személyes dokumentumokkal kapcsolatban. Felhasználás előtt először el kell végeznie a dokumentum külső értékelését (external criticism) – hogy a dokumentum nem téves, nem hamisítvány, valóban az a személy írta stb. Ezután következik a belső értékelés (internal criticism) – hogy mennyire tartható hitelesnek a dokumentum tartalmilag, képes volt-e pl. a napló szerzője hitelesen ábrázolni azt, amiről ír, vagy nem lehetett-e érdeke, célja a szerzőnek nem megmondani az igazat valamiről egy önéletrajzban vagy egy levélben.[34]

De konkrétan a személyes dokumentumok egyes fajtáinak is megvannak a korlátai. Az önéletrajzban pl. a legkorábbi kisgyermekkori emlékek igencsak hiányosak, bizonytalanok. Másrészt Allport megfigyelte azt is, hogy az önéletrajzok szerzőinek általában szűkül a perspektívája, rosszabbodik az ítélőképessége, ahogy élettörténetükben a jelenhez közelednek. Ezért célszerű az önéletrajzot a múlt egy meghatározott időpontjánál befejeztetni. A naplókkal kapcsolatban pedig az Allport tapasztalata, hogy azok főként a konfliktusokkal foglalkoznak. Így információtartalmuk egyoldalú, felhasználásukhoz kiegészítő anyagok szükségesek, amelyek a napló tartalmát egy szélesebb perspektívába ágyazzák.

Mindezen korlátok ellenére mind Allport, mint Denzin egyértelműen kiállnak az élettörténeti módszer különleges hasznossága mellett. Denzin metodológiai álláspontja szerint a társadalmi eseményeket az érintett személyek perspektívájából kell interpretálni,

s erre ez a módszer a legalkalmasabb. „Az élettörténet a legalkalmasabb technika az olyan fontos társadalmi, pszichológiai folyamatok tanulmányozására, mint a felnőttkori szocializáció, a csoportok és szervezeti struktúrák kialakulása, a társadalmi kapcsolatok növekedése és csökkenése és az egyén reagálása adott helyzetben a napi interakciók eseményeire. ... Metodológiai szinten az élettörténet az elméleti fejlődés és verifikáció ‚szenzitív koncepciójú' stratégiájának legfőbb megközelítését képviseli.[35]

Az élettörténeti módszer hívei közé tartozik *H. S. Becker* is, aki elsősorban a *társadalmi folyamatok* kutatásához érzi hasznosnak, hatékonynak ezt a módszert. „Az élettörténet – jobban mint bármely más technika, kivéve talán a résztvevő megfigyelést – értelmet adhat a folyamat elcsépelt fogalmának. A szociológusok szeretnek ‚lezajló folyamatokról' (ongoing process) és ehhez hasonlókról beszélni, de a módszereik rendszerint megakadályozzák őket abban, hogy lássák a folyamatokat, amelyekről olyan könnyedén beszélnek."[36] Becker szerint a társadalmi valóságról „pillanatképet" nyújtó empirikus adatfelvételeknél jobban szolgálja a tudományos megismerést a folyamatok kutatása. Jelentős problémának tartja, hogy a II. világháború utáni szociológia többnyire „nem ér rá" időigényes technikákkal dolgozni, mint pl. az élettörténeti módszer, a megfigyelés, a követéses vizsgálatok. Mivel ma a (nyugati) szociológusok lényegesen mobilabbak, mint a század elején, érdeklődésükből hiányzik a lokális etnográfia, ami erősen jellemző volt a chicagói iskolára, és amit Becker igen nagyra értékel. A chicagói iskola monográfiái lényegében esettanulmány (case history) jellegűek voltak. A vizsgált témákra (deviancia, ökológiai problémák) vonatkozó információk ezekből a monográfiákból *mozaikszerűen* álltak össze. (Példának Becker Shaw, illetve Thrasher műveit hozza: ami egyéni szinten kiderül Stanley élettörténetéből, általános szinten megjelenik Shaw más műveiben, illetve a „The Gang"-ben.)

Becker metodológiájában az esettanulmányokra épülő, mozaikszerű valóságfeltárást hangsúlyozza.[37] Előnyben részesíti az esettanulmány jellegű vizsgálatokat az absztrakt elméleti célzatú kutatásokkal szemben, mivel ezek nem társadalomtudósok számára is érdekesek, hasznosak. Hivatkozik Riesmanre, aki szerint a társadalomtudomány egyik funkciója, hogy „párbeszéd az osztályok között" (conversation between classes), amennyiben az embereknek információkat ad a társadalom olyan szegmenseiről, amelyekkel más módon nem kerülnek kapcsolatba.

Másrészről Becker a valóság mozaikszerű megismerését állítja szembe a „tudomány téglánként épülő falának" koncepciójával. Nem ért egyet a kutatásnak azzal a módszerével, amikor a szociológus úgy igyekszik igazolni hipotézisét, hogy kutatási eredményét új téglaként beilleszthesse a tudomány falába. Jelentős veszélynek tartja, hogy a verifikálás fő szempontjává az válik, beillik-e a tégla a falba, jól épül-e az új információ a korábbi tudományos ismeretekre. Becker szerint ezért jobb, ha a tudományos kutatások *nem egymásra épülnek,* hanem mozaikszerűen *kiegészítik* egymást. Így a kutatók több objektivitással vizsgálják felül kutatásaik eredményeit.

Szélesebb történeti kontextusba helyezve az élettörténeti módszerrel kapcsolatos elméleti és módszertani vitákat, elmondható róluk, hogy részét képezték az 1920–30-as évek szociológiai vitájának a *kvantitatív módszer* és a *kvalitatív módszer* (más szóval a pozitivista és a humanisztikus szociológia) képviselői között. Nagyon tömören és sarkítva fogalmazva, a kvantitatív módszer állítása szerint a szociológia a statisztikai módszerek objektivitása révén természettudománnyá válhatna. A kvalitatív módszer szerint viszont a

kvantitatív formában kifejezhető adatok a valóság kevés, és nem is a legfontosabb ismérveit alkotják, szemben azokkal az ismérvekkel, amelyek kvalitatív úton feltárhatóak.

Ebben a vitában a kvalitatív módszer képviselői közül érdemes kicsit részletesebben foglalkozni Znaniecki nézeteivel, amelyeket elsősorban „A szociológia módszere" című tanulmányában fejtett ki.[38] Znaniecki ebben a művében azzal az igénnyel lép fel, hogy elkerülje mind a „teoretizálás Kharübdiszét", mind a „tarka információk irracionális tömegének Szkülláját". Metodológiájának egyik alapkategóriája az *analitikus indukció,* amely szerint a szociológusnak konkrét esetet kell vizsgálnia, s abból elvonatkoztatnia, majd általánosítania a lényeges jegyeket. Amennyiben valóban megtalálta ezeket a lényeges jegyeket, az absztrakció jogos, és jogos ezeket a jegyeket sok esetre nézve is hasonlónak tekinteni. Znaniecki ezt az eljárást más néven „tipikus esetek módszerének" nevezi, mivel első lépésként egyetlen eset alapján állít fel egy általános hipotézist, amit aztán eltérő esetekből leszűrt eredményekkel igazol. Ennek alapján a személyes dokumentumokon alapuló egyetlen élettörténet megfelelő, intenzív elemzése is alapja lehet általános, tudományos törvényszerűségek feltárásának.

A kvantitatív módszer képviselői szerint azonban az analitikus indukció alapvetően *idiografikus* jellegű: az elemzés csak a tanulmányozott esetre releváns. Amennyiben a szociológus *nomotetikus* igénnyel lép fel, vagyis a tanulmányozott esetet általánosítani kívánja az egész populációra, a megfelelő eljárás az *enumeratív indukció* módszere. Eszerint a kutatónak sok, hasonló jellemzőkkel bíró esetet kell vizsgálnia, és az általános, közös ismérvek alapján végezheti el az absztrakciót. További feltétele a tudományos törvényszerűségek feltárásának, hogy az enumeratív indukció releváns mintavételi eljárással kiválasztott eseteken alapuljon. Ennek a felfogásnak jellegzetes képviselője *G. A. Lundberg,* aki szerint az élettörténet, az esettanulmány módszere tudománytalan, impresszionisztikus, legfeljebb a kutatás exploráló fázisában használható. „Az eset módszer (case method) önmagában egyáltalán nem tudományos módszer, csupán az első lépés a tudományos módszerben; egyedi esetek tudományosan szignifikánssá válhatnak, ha olyan formában osztályozzák és összesítik őket, hogy az hasonló, jellegzetes eljárásmódokat mutasson fel; a statisztikai módszer a legjobb, ha nem az egyetlen tudományos módszer nagyszámú esetek osztályozására és összesítésére."[39]

Allport, Lundberg első számú vitapartnere szerint viszont az élettörténeti módszer az analitikus indukció ideális alkalmazása. Az elemzett esetet vagy eseteket a kutató úgy fogja fel, hogy azok képviselik a vizsgálandó egészet. (Hasonlóan, mint ahogy a chicagói iskola számára Chicago reprezentálta az összes amerikai várost ökológiai, urbanisztikai, ill. deviancia-problémáikkal együtt.) Tudományos eredményeket tehát nemcsak a statisztikai módszeren alapuló nomotetikus szemlélet hozhat. Éppen ellenkezőleg, Allport szerint a törvényszerűségek feltárásához az egyedi esetek személyes dokumentumokra támaszkodó, intenzív, idiografikus tanulmányozása vezet el.[40]

Voltak kutatók, akik kísérleti úton próbáltak „igazságot tenni" a kvantitatív (nomotetikus) és a kvalitatív (idiografikus) módszer vitájában. *S. A. Stouffer* pl. doktori disszertációjában egy módszertani összehasonlító vizsgálatról számol be az attitűd kutatás terén.[41] Előbb egy attitűd-tesztet töltetett ki 238 diákkal, majd névtelen feljegyzéseket kért tőlük gyermekkoruktól kezdődően tapasztalataikról, érzéseikről a tilalmakkal és az alkoholfogyasztással kapcsolatban. Ez utóbbi feljegyzéseket négy bíráló olvasta el és ítélte meg. A kapott eredmény szoros korrelációt mutatott az attitűd-teszt eredményével.

Ebből Stouffer azt a következtetést vonta le, hogy az esettanulmány módszer idő- és munkaigényesebb, mint a statisztikailag könnyen feldolgozható teszt-módszer, és ugyanakkor nem hoz több eredményt.

R. C. Angell viszont túlzottnak tartja Stouffernek ezt az általánosítását. Egyetért azzal, hogy bizonyos esetekben valóban felesleges és időrabló lehet személyes dokumentumok begyűjtése és hosszadalmas kiértékelése, de ugyanakkor úgy véli, hogy számos kutatási téma esetében a kutató nincs olyan előzetes tudás birtokában, hogy teszt-módszert vagy más, statisztikailag könnyebben, gyorsabban kiértékelhető, számszerűsíthető módszert alkalmazzon. Ilyenkor a személyes dokumentumokon alapuló esettanulmányok nagyon hasznosak lehetnek. Angell tanulmányában a személyes dokumentumok következő hasznosítási lehetőségeire hívja fel a figyelmet:

- új, általános érzeteket, sejtéseket kelthetnek, amik a kutatást egy bizonyos irányba terelik;
- anyagot szolgáltathatnak konkrét jelenségeket, folyamatokat illető konkrét hipotézisek kidolgozásához;
- anyagot szolgáltathatnak előre felállított hipotézisek megalapozásához, illusztrálásához;
- máshonnan vett hipotézisek további vizsgálatához, másfajta anyaggyűjtésből származó kutatási eredményekhez kontrollanyagként szolgálhatnak;
- lehetővé tehetik bizonyos – személy, csoport, vagy intézményi szintű – szociálpszichológiai folyamatok jobb megértését a magatartások, motivációk, törekvések feltárása révén;
- kutatások előkészítése során orientációs anyagként szolgálhatnak, kutatási problémák, célok megfogalmazásához segítséget nyújthatnak.[42]

Tekintettel arra, hogy a személyes dokumentumokkal kapcsolatban a fő kifogás általában kiértékelésük, feldolgozásuk nehézkessége, problematikussága, érdemes áttekinteni azokat a módszereket, amiket erre vonatkozóan Szczepanski javasol.

1. konstruktív módszer – a szociológus áttanulmányozza a begyűjtött személyes dokumentumokat, és azoknak bizonyos interpretációt ad valamilyen általános szociológiai elmélet segítségével; ily módon azokból egy általános képet konstruál, amihez a fogalmi apparátust a szociológia általános fogalmi nyelvezetéből veszi.

2. az exemplifikáció módszere – az előző módszer egy válfaja, amikor a szociológus a személyes dokumentumokkal bizonyos, nem kritikailag kipróbált téziseket ismertet, illusztrál; a személyes dokumentumokban elméletének bizonyítékait keresi.

3. a tartalomelemzés módszere – a korábban főleg tömegkommunikációs tartalmak kutatására használt módszer alkalmazása a személyes dokumentumoknál különféle tartalmak, főleg beállítódások vizsgálatára.

4. statisztikai feldolgozás – alapos, a szubjektivitás és az intuitív hajlamok csökkentését célzó módszer, amely bizonyos összefüggések (a személyes dokumentum szerzőjének beállítódásai, törekvései, adott társadalmi csoporthoz való tartozása) mérését teszi lehetővé; különösen nagy számú, azonos társadalmi csoportból származó dokumentum esetén, amiket segéd- vagy kiegészítő anyagként értékel a szociológus.

5. tipológiai elemzés – a szociológus rendelkezésére álló anyagokat bizonyos kategorizálásnak, osztályozásnak veti alá, s így azok tartalmát egy típusra redukálja, hogy végül különböző csoportoknál fennálló személyiség-, magatartás stb. típusokat alakítson ki.[43]

Znaniecki leglényegesebb „találmánya", a személyes dokumentumok felhasználása tehát számos pártfogóra, védelmezőre talált. Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy sokan bírálták metodológiai alapállását, miszerint a szociológusnak a társadalmi valóságot az abban „résztvevők" szemével kell néznie. Módszerét, amellyel nemcsak a tényeket, eseményeket, hanem az azokhoz kapcsolódó érzéseket, attitűdöket is kutatta, sokan (elsősorban a pozitivisták és a behavioristák) pszichologizálónak minősítették, amely szubjektivizmushoz vezet.

Ennél súlyosabb és megoldatlanabb problémát jelentett azonban Znaniecki egy másik metodológiai alapkategóriájának, az ún. *zárt rendszer* fogalmának értelmezése. Eszerint a szociológus első feladata a társadalmi valóságon belül bizonyos összetartozó részek elkülönítése. Ezek lesznek a zárt rendszerek. A valóság számos zárt rendszerből áll, s a kutató maga választja meg, mit tekint egy rendszernek, s hol húzza meg annak határait. Az analitikus indukció módszerét aztán az így kialakított zárt rendszeren belül kell alkalmazni. A szubjektivizmus itt is jelenlevő veszélyétől függetlenül, a zárt rendszer tartalmát és határait igen pontosan és következetesen kell definiálni. Ennek az elvárásnak azonban – mint arra Szczepanski is rámutat[44] – Znaniecki sem tudott megfelelni.

Ma, 50–60 évvel a kvantitatív és kvalitatív módszer, a pozitivista és humanisztikus szociológia képviselőinek vitája után, már többé-kevésbé világos, hogy mi maradt meg a két irányzat metodológiai felfogásából. Ilyen tudománytörténeti távlatból ezzel együtt jobban megítélhető Znaniecki munkásságának, illetve az élettörténeti módszer egész század eleji alkalmazásának értéke is. Látni kell, hogy „Znaniecki éles szembefordulása a kvantitatív felfogással és az, hogy nem bízott a statisztikai módszerekben mint a társadalmi jelenségek közti összefüggések feltárásának eszközében, károsan hatott kutatási eredményeire".[45] Ugyanakkor viszont Znaniecki időtálló eredménye, hogy kutatni kell a makrofolyamatokban részt vevő embereknek a folyamatokhoz kapcsolódó attitűdjeit, hogy vizsgálni kell az egyének, csoportok szintjén lezajló mikrofolyamatokat, hogy élettörténeti kutatásokon keresztül ezek a folyamatok megragadhatók, s végül, hogy a mikrofolyamatok elemzése releváns információkat hozhat a makrofolyamatok „finomszerkezetéről" is.

JEGYZETEK

[1] *Daniel Bertaux:* A Very Different Picture. On the Biographic Approach to the Transformation of Sociological Research, Papers presented at the 9th Sociological World Congress, 1978.

[2] A pályázat a Nők Lapja 1972. január 29-i számában jelent meg.

[3] L. *Márkus Mária:* A család szocializációs funkciójának és modelljeinek változásáról, Szociológia 1974/2. sz. 224–236.

[4] A Magyar Ifjúság „Mondjátok meg, dinnye vagyok?" című 1977-es vitájára beérkezett levelek tartalomelemzését végezte el *Róbert Péter–Tóth Olga:* Vélemények, attitűdök a szerelemről és a szexualitásról, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1978. (Kézirat) Az ugyanezzel a vitával kapcsolatos kommunikátor-politikáról l. *Róbert Péter–Tóth Olga:* Uborkaszezonból – dinnyeszezon egy ifjúsági lapnál, RTV Szemle, 1978/3–4. sz. 67–74.

[5] L. *Molnár László:* A munka szerepe a nők életútjában, Budapest, 1981.

[6] *William I. Thomas–Florian Znaniecki:* The Polish Peasant in Europe and America, Boston, 1918–21.

[7] *Jan Szczepanski:* A szociológia története, Kossuth, 1973, 397. o.

[8] *Thomas Znaniecki:* The Polish Peasant . . . i. m. III. köt. 6. – idézi: *Janina Markiewicz-Lagnau:* Az önéletrajz Lengyelországban, avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása, TK Módszertan, IX. évf. 1. sz. 3.

[9] *Wladyslaw Berkan:* Zyciorys wlasny (Egy önéletrajz), Poznan, 1923. F. Znaniecki bevezetőjével.

[10] *Jakub Wojciechowski:* Zyciorys wlasny robotnika (Egy munkás önéletrajza), Poznan, 1930.

[11] *Jakub Chalasinski:* Zyciorys jako material socjologicny (Az önéletrajz mint szociológiai anyag) Bevezetés *J. Wojciechowski:* Zyciorys wlasny robotnika i. m. 19–20. – idézi: *J. Markiewicz-Lagnau:* Az önéletrajz Lengyelországban . . . i. m. 22–23.

[12] *J. Chalasinski:* Drogi awansu spolecznego robotnika (Egy munkás társadalmi felemelkedésének útjai) Poznan, 1931.

[13] Vö.: *Franciszek Jakubczak:* Pol wieku pamietnikarstwa konkursewego w Polsce (A lengyelországi emlékiratirodalom pályázatok fél évszázada), Pamietnikarstwo Polskie, 1972/3.

[14] Wiadomosci Literackie, 1925, 41. sz.

[15] A pályázatot teljes terjedelmében idézi *J. Markiewicz-Lagnau:* Az önéletrajz Lengyelországban . . . i. m. 34–37.

[16] *J. Chalasinski:* Mlode Pokolenie Chlopow (A fiatal parasztnemzedék), Varsó, 1938.

[17] *J. Szczepanski:* Die biographische Methode, in: Handbuch der empirischen Sozialforschung, szerk. René König, 4. köt. Stuttgart, 1974, 237

[18] *W. I. Thomas:* The unadjusted girl, Boston, 1923.

[19] Vö.: *Robert C. Angell:* A critical review of the development of the personal document method in sociology 1920–1940, in: The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology, Social Science Research Council, New York, 1945, 193.

[20] *Clifford R. Shaw:* The Jack-Roller. A delinquent boy's own history (Chicago, 1930); The Natural History of a Delinquent Career (Chicago, 1931); Brothers in Crime (Chicago, 1936).

[21] *Edwin H. Sutherland:* The Professional Thief, Chicago, 1937.

[22] Vö.: *Norman K. Denzin:* The Life History Method, in: The Research Act in Sociology, London, 1970, 225.

[23] *Frederic M. Thrasher:* The Gang: a study of 1313 gangs in Chicago, Chicago, 1928.

[24] *Harvey W. Zorbaugh:* The gold coast and the slum: A sociological study of Chicago's near north side, Chicago, 1929.

[25] *N. K. Denzin:* The Life History Method, i. m. 220.

[26] *G. W. Allport–J. S. Bruner–E. M. Jandorf:* Personality under social catastrophe: an analysis of 90 German refugee life histories, Charact.&Pers., 1941/10.

[27] *Gordon W. Allport:* A személyiség alakulása, Gondolat, 1980, 421.

[28] *N. K. Denzin:* The Life History Method, i. m. 226.

[29] *G. W. Allport:* The Use of Personal Documents in Psychological Research, Social Science Research Council, New York, 1942, 77.

[30] *N. K. Denzin:* The Life History Method, i. m. 228.

[31] *G. W. Allport:* A személyiség alakulása, i. m. 424.

[32] *Jerry Jacobs:* A Phenonological Study of Suicide Notes, Social Problems 15, 1967.

[33] *G. W. Allport:* A személyiség alakulása, i. m. 422.

[34] Vö.: *Louis Gottschalk:* The historian and the historical document, in: The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology, i. m.

[35] *N. K. Denzin:* The Life History Method, i. m. 257.

[36] *Howard S. Becker:* The Relevance of Life Histories, in: Sociological Methods, London, 1970, 424–425.

[37] *H. S. Becker:* The Life History and the Scientific Mosaic, in: Sociological Work, Chicago, 1970.

[38] *F. Znaniecki:* The Method of Sociology, New York, 1934.

[39] *George A. Lundberg:* Case Work and the Statistical Method, Social Forces 5, 1926, 61.

[40] Vö.: *G. W. Allport:* The Use of Personal Documents in Psychological Research, i. m.

[41] *Samuel A. Stouffer:* An Experimental Comparison of Statistical and Case History Methods of Attitude Research, Chicago, 1930.

[42] Vö.: *R. C. Angell:* A critical review of the development of the personal document method in sociology, i. m. 180–184.

[43] Vö.: *J. Szczepanski:* Die biographische Methode, i. m. 243–245.
[44] Vö.: *J. Szczepanski:* A szociológia története, i. m. 432–436.
[45] *J. Szczepanski:* A szociológia története, i. m. 435.

SUMMARY

Péter Róbert: The method of life history:
A review of literature and spheres of application

It seems that in recent years there has been a growing need among sociologists to forge closer links between the historical and the sociological approach, and a number of researchers have again turned to methods involving life story, autobiography or personal documents. The 9th World Congress on Sociology in Uppsala in 1978 established a separate working group to study these methods and research applying such methods. Personal documents, as a source of sociological study, served as a basis for Thomas and Znaniecki's classic, 'The Polish Peasant in Europe and America', in which the authors demonstrated their view that science must both describe and explain the facts observed. Znaniecki's methodological approach gained widespread acceptance between the two world wars: a high number of life stories and autobiographies have, particularly in Poland, been invited by researchers, and this method has come to be known as the 'Polish method'. However, similar techniques are employed in the monographs of the Chicago school as well. In the context of personal documents, Allport devotes special attention to the autobiography, diary, letter and documents written in third person singular (studies of living conditions, medical reports, etc.). Gottschalk notes that the sociologist employing the life story technique does much the same as a historian employing the historical method. Becker is of the opinion that if the truth is pieced together by the aid of monographs, case studies and similar methods, it will certainly lead the worker to a real understanding of social processes. The method of life history has sparked lively discussions between adherents to the quantitative, qualitative, enumerative and analytical methods. To rely on personal documents and life stories – Angell and Szczepanski remark – can be very useful in certain areas or at certain stages in sociological research (formulating hypotheses, preparing research, understanding behaviour and motivation, exploring problems, etc.). These methods are not unknown in Hungary, and were first used by Mária Márkus, and more recently by Zoltán Kárpáti and László Molnár. It is also a goal of the author to call attention to these methods and the possibilities they offer in his present study.

РЕЗЮМЕ

Петер Роберт: Биографический метод — обзор литературы, возможности его применения

Кажется, что в международной социологической жизни в последние годы вновь возросла потребность в более тесном связывании исторического и социологического подхода и в связи с этим ряд исследователей вновь обратился к биографическому, автобиографическому методу и методу личных документов. На IX. Всемирном съезде по социологии в Уппсала в 1978 году уже отдельная рабочая группа занималась этими методами и исследованиями использовавшими эти методы.

Личные документы, как социологические источники легли в основу ставшего классическим произведения Томас и Знаниецки «The Polish Peasant in Europe and America». В этом произведении авторы отстаивают такой методологический подход, согласно которому цель науки состоит не только в описании наблюдаемых фактов, но и их истолковании. В период между двумя мировыми

войнами метод и трактовка Знаниецки получили широкое распространение. В особенности в Польше объявляли много конкурсов на жизнеописания, автобиографии и, таким образом, этот метод вошел в историю науки как «польский метод». Но различные монографии опирающиеся на личные документы, истории жизни являются важной частью и работы чикагской школы.

В связи с личными документами Аллпорт занимается главным образом автобиографией, дневником, письмами и документами написанными от третьего лица (исследования среды, врачебные отчеты и т. д.) По мнению Готтшалк социолог применяющий биографический метод по существу работает также, как историк применяющий исторический метод. По беккер-у такое мозаичное раскрытие действительности работающее такими методами, опирающееся на монографии, описания случаев, может привести к реальному познанию общественных процессов. В связи с ьиографическим методом проходил ряд дискуссий между представителями количественного и качественного метода, энумеративной и аналитической индукции.

Использование личных документов, историй жизни — как на это обращают внимание Ангелл и Щепански — в определенных областях или на определенном этапе социологических исследований (разработка гипотез; подготовка исследований; раскрытие проблем; лучшее понимание поведения, мотиваций) безусловно может оказаться полезным и успешным. Эти методы небезъиствестныи в Венгрии, ранее Мария Маркуш, в последнее время их применяют Золтан Карпати и Ласло Молнар. Однако, цель данной статьи, в которой признается автор в том, чтобы привлечь внимание к этим методам и кроющимся в них возможностьям.

NAGY KATALIN

SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS – VÁLTOZÓ ERŐTÉRBEN

„Jelenlegi tapasztalati ismereteink alapján úgy tűnik, hogy adott fejlettségi fokon, technikai és szervezettségi színvonalon, az adott foglalkoztatási, illetve ár- és bérstruktúra, valamint a gazdaság sajátos szabályozórendszerei mellett a szervezeteknek ma még nem sürgető belső igénye a számítógépek felhasználása a termelési célok meghatározásában, a termelési tevékenység irányításában" – olvashatjuk a hazai viszonyokat illetően egy, a hetvenes évek elején végzett szociológiai felmérésben.[1]

A vállalati számítógép alkalmazás szociológiai problémáiról ilyen széles körű, módszerében és megközelítésében hasonló vizsgálat az elmúlt évtizedben nem készült. Így a fenti megállapítás jelenlegi érvényességét egyszerű összehasonlítással kontrollálni nem lehet. A nagy minta törvényszerűségeit, vagy éppen az általánostól eltérő egyedi vonásokat egy „intenzív-mikro" műfajban, az esettanulmányban[2] követhetjük nyomon. Egy konkrét szervezet esetében vehetjük számba a külső és belső hatásokat, motiváló tényezőket, melyek egy adott számítástechnikai fejlesztés sorsát meghatározták. Makro-faktorok mellett itt elsősorban a mikro-környezet, a szervezet különböző szintjeinek, egységeinek érdekviszonyai, erőpozícióinak alakulása jelentette a mindezzel speciálisan összefonódó számítógépesítés fordulópontjait. Példánk tanulságainak korlátai ezért – más típusú elemzések csatolása nélkül – csak az adott szervezeti sajátosságok elterjedtségének arányában tágíthatók.

A vizsgált szervezet legfontosabb vonásai az iparág jellegzetességéből, valamint a tröszti felépítésből adódnak. Hozzátéve természetesen, hogy mindez a jelenlegi gazdasági mechanizmus keretei között értendő, melyben ezek a kritériumok sajátos „következményekkel" járnak. A Tröszt működési terét jelentő iparág meghatározó specifikuma ugyanis az, hogy stratégiai szerepéből, nemzetközi – KGST – kapcsolatokban elfoglalt pozíciójából következően még az indirekt gazdaságirányítási rendszer keretei között is egyértelműen tervutasításos szabályozási módszert involvál. Kiemelt gazdasági és nemzetvédelmi fontosságuk miatt termékeinek ára rögzített. A diktált árak, valamint az energiaválság utáni szituáció a gazdasági döntések lehetséges érvényesülési terét még inkább leszűkítette. Az említett korlátok a tröszt és vállalatai, valamint a tröszt és felsőbb irányító szerve – Ágazati Minisztérium, Országos Tervhivatal – kapcsolatának lehetséges formáit is döntően meghatározzák. Valamennyire is szabad cselekvésre elméletileg a szervezeti lánc két szélső tagjának lehet módja: az irányító szervnek, mikor a kívánatos termékvolumenről és szerkezetről dönt, valamint a hierarchia alján álló vállalatoknak, amikor a tervmutatók teljesítésének mikéntjét határozzák meg. A trösztnek mint középirányító szervnek, részben a Minisztérium által ráruházott felügyeleti, ellenőrző funkció, részben pedig bizonyos

fokú termelésirányítói, „diszpécseri" szerep jutott.[3] Logikus következtetés, és tapasztalataink is azt bizonyítják, hogy a trösztöt ez az „alul-felül" korlátos szerep nem elégíti ki.

Funkcióbővítési lehetőségei „felfelé" erősen behatároltak, míg vállalatai viszonylatában a tröszti irányítás, szabályozás formális, jogi keretei e szerepbővítési törekvésnek elvileg is kedvezhetnek. Így a Tröszt „lefelé kompenzálva" igyekszik minél több esetben a „sajátos tröszti szempontokat" érvényesíteni, s ezen a címen a vállalatok tevékenységébe operatív módon beleavatkozni. Bár a vállalatok önállósága meglehetősen formális, a termeléssel való közvetlen kapcsolatuk, a kiszabott tervmutatók „hogyan"-ja feletti korlátozott, de mégiscsak valós diszponálás folytán pozíciójuk, érdekérvényesítési lehetőségeik nem lebecsülendők. Így a Tröszt és vállalati kapcsolatát legáltalánosabban a szembenállás jellemzi, ahol a „frontok" kompromisszumát a tröszti kényszer – szóhasználatuk szerint: terelés – és annak ellentételei; különböző juttatások, termelési biztonság stb. közötti egyensúly minősíti.

A tröszti hatáskör bővítésére vonatkozó törekvésekről szólva ugyan a „kompenzáció" is szóba került, de látni kell, hogy a tröszti magatartás ilyen jellegű felszíni vonásai mögött szubjektív viselkedésszabályok mellett/helyett nagyon is objektív hatalmi viszonyok, érdekütközések eredői húzódnak. Az adott szervezeti felépítésben, irányítási és működési szisztémában a tröszt számára nem csupán „logikus" lépés, de fennmaradásának feltétele és módja is a funkcióinak bővítése. A tröszti számítástechnika körüli események is ezt a mechanizmust példázzák, de hasonló súllyal szólnak más típusú, Tröszt Központon belüli hatáskör növelési harcokról is.

Vállalati kezdeményezések

A Tröszt egyes vállalatainál a 60-as évek közepétől figyelhető meg a számítógép – elsősorban műszaki feladatok megoldására történő – használata. Az információs technológia korszerűsítésének gondolatát döntően az a felismerés váltotta ki, hogy a kutatások növekvő volumenét, továbbá a rohamosan bővülő forgalmazást kísérő adattömeg feldolgozásának hagyományos útjai a jövőben egyre kevésbé járhatók. Az ily módon megfogalmazódó új típusú igényeket a vállalatok elsősorban meglevő forrásaik mobilizálásával, fejlesztésével, valamint a számítástechnikai tapasztalatok szempontjából valamelyest előnyösebb helyzetben levő szervezőintézetek bevonásával igyekeztek kielégíteni. Rövid időn belül számítástechnikai osztályok, központok szerveződtek, különböző tanfolyamok indultak, szerződéses kapcsolatok realizálódtak, s kirajzolódtak a vállalatok első, saját gép beszerzéshez fűződő törekvései is.

Egy 1970-ben végzett INFELOR felmérés a következőkben összegzi a vállalati kezdeményezésekkel kapcsolatos tapasztalatait:

„A megismert törekvéseket általánosságban úgy értékelhetjük, hogy azok egy-egy korszerűen gondolkodó vezető, vagy egyes helyeken kialakult magas képzettségű munkacsoport értékes kezdeményezései, amelyekkel főként egyes részfeladatokat kívánnak korszerű módszerekkel megoldani. Mindezek eredményeképpen a tröszt különböző területein olyan szellemi bázisok alakultak ki, amelyekre a további munkáknál komoly mértékben számítani lehet. Az egymástól elhatároltan kialakult,

egymás munkáját csak kevéssé ismerő esetenként egymással rivalizáló munkacsoportok tevékenységéből azonban teljes mértékben hiányzik a tröszti szemlélet."

Az idézett tanulmány tröszti opponensének sommásabb megítélése szerint:

„... világosan kiderül, hogy a Tröszthöz tartozó nagyobb szervezeti egységek döntő többsége tett már bizonyos lépéseket a számítógépesítés terén, szinte kivétel nélkül azonban olyan módon, hogy saját érdekeit tartotta szem előtt, amelyek azonban nem szükségszerűen és determinisztikusan azonosak a Tröszt egészének érdekeivel. Egyes szélsőséges esetekben a vállalati, intézeti érdekek érvényesítésére való törekvés szinte olyan jellegű, mintha az adott szervezet nem is tartoznék a Tröszthöz."

A Tröszt első lépései

A tröszti felső vezetés sem maradt tétlen. 1970. közepén jelenik meg a tárgykörben az első vezérigazgatói utasítás, amely kissé fellengzősen a gazdasági mechanizmus reformjára, valamint a kibernetika fejlődésére hivatkozva a Tröszt információrendszerének korszerűsítését sürgeti. A megoldás optimális módjaként természetesen az iparágvezetés szempontjainak érvényesítése volt célul kitűzve.

A Tröszt számítástechnikai szervezetével és koncepciójával kapcsolatos előkészítő munkák koordinálásával egy idősebb jogászt, a Tröszt Központ egyik funkcionális főosztályának a vezetőjét bízta meg a vezérigazgató. Dr. A. ez idő tájt nyelvtudását és kiemelkedő általános műveltségét kamatoztatva, már széles körű elméleti ismeretekkel rendelkezik a külföldi szakirodalmat illetően. Elsősorban a vezetési rendszerek, management scientific, a számítógépesítés hatása a vezetésre stb. kérdések iránt érdeklődik. Megbízatásának konkrét előzménye egy, a Tröszt szintjén elsőnek nevezhető számítástechnika- alkalmazási koncepció, pontosabban igényfelméréshez fűződik.

1969. végén egy minisztériumi beszámoltatás alkalmából a Tröszt megbízta tervezői profilú T. Vállalatát, hogy végezzen felmérést a Tröszt Központhoz közvetlenül kapcsolódó részlegeknél, illetve a Tröszti Főosztályoknál a számítógépesítési elképzelésekre vonatkozóan. Az elkészült tanulmány elsősorban az elkövetkező időszak gyorsuló ütemű, nagy volumenű – 50%-kal növekvő – tröszti beruházások várható hatására alapozva „gépre érettnek" minősítette a helyzetet, és foglalkozott a Tröszti számítóközpont létrehozásának kérdésével is. A vezérigazgató többek között dr. A-val is véleményeztette a tanulmányt, akinek a saját területére vonatkozó terveiben fantáziát lát. Felkéri, hogy főosztályán túlmenően, vállalja el a tröszti számítástechnikai munkálatok vezetését. Dr. A. gondolkodási időt kér, majd mivel érdeklődik a téma iránt, s ugyanakkor saját addigi pozícióját – bizonyos vezetőségi változások miatt – bizonytalannak ítéli, elvállalja az új munkakört.

1970 őszén a Tröszt felkérte az INFELOR Rendszertechnikai Vállalatot arra, hogy a tröszt egészére kiterjedő, a központi irányítást szolgáló integrált adatfeldolgozási és döntési rendszer kialakításával kapcsolatosan előzetes felmérést végezzen, továbbá hogy értékelje a már számba vehető vállalati kezdeményezéseket. Az eredeti elképzelés az volt, hogy az INFELOR a javaslatát mintegy másfél éves részletes elemző munka alapján állítja össze, mint ahogy azt az ilyen típusú feladat nagyságrendje is indokolja. Végül is egy rendkívül rövid határidejű – mintegy 3 hónapra szóló – megbízatás realizálódott. A

megrendelés sürgősségét a Tröszt azzal indokolta, hogy új székháza építéséhez mielőbb megismerhesse a központi számítógépterem kialakítását meghatározó legfontosabb paramétereket.

A Tröszt kezdeti hozzáállását, ideológiáját reprezentálandó, idézzük az egyik vezérigazgató-helyettesnek az INFELOR-ral, illetve általában a számítástechnikai szolgáltatásokkal szembeni „konkrét" elvárásait, alkalmazásának indokait.

„Ha a Tröszt sürgősen nem rendelkezik olyan potenciális előnyökkel, amit a gép jelent, akkor a hátrányunk, amely az elmúlt 5–6 évben keletkezett, a jövőben egyre inkább növekedni fog. A vezetési színvonal biztosítása érdekében a Trösztben kell elhelyezni a gépet is, a rendszert is... Fizikailag ugyan elképzelhető, hogy a gép valamelyik részlegnél legyen, de az ilyen megoldás végeredményben csak a vállalati igényeket szolgálná, s ez hátrány a Központnak. ... A vezérkarban sem teljes az egyetértés mindenben, kivéve, hogy egyértelműen a vállalati beruházás ellen, és a tröszti gép mellett vannak. A tervünk az, hogy a már meglevő, illetve az elhatározott gépvásárlások figyelembevételével hierarchikus rendszer legyen kiépíthető. ... Ilyen nagy iparágnak, amely meghatározza a következő évek energiaprogramját, a legkorszerűbb gépet kell beszereznie, itt nem szabad a pénzt sajnálni. ... Mi beruházási stratégiát várunk a géptől, s nem anyagnyilvántartást. Ez olyan kezdeményezés lenne, amivel behozhatnánk a hátrányunkat. A Tröszt gépvásárlása népgazdasági érdek is. ... Az INFELOR-tól most azt várjuk: mondja meg, mi az ütem a géptípus kiválasztásáig bezáróan, hogy a legkorszerűbben, a leggyorsabban oldjuk ezt meg!"[4]

Az idézett interjú egyik kulcsszava a hátrány, illetve a lemaradás. Első látásra nem is olyan egyszerű megállapítani, hogy kihez-mihez érzik az 5–6 év lemaradást. Saját ágazatukhoz képest? Nemigen, hiszen ebben az időszakban egy másik trösszttől eltekintve – amely viszont hollerith, majd az azt felváltó számítógép alkalmazási előnyét még a felszabadulás előttről hozta – megközelítően azonos szinten állnak az ágazat más egységeivel. Említik a nyugati cégeket is, viszont annak laikus előtt is nyilvánvalónak kell lennie, hogy itt a hátrány nem csupán 5–6 év. Nem említik ellenben a vállalatokat. Holott az események alapján eléggé egyértelműnek tűnik, hogy az interjút jellemző enyhe pánikhangulat oka az ez irányú lemaradás felismerése. Egyébként ezt a tényt a már idézett INFELOR helyzetfelmérés is megerősítette. Míg a vállalatok többségénél már értékelhető kezdeményezéseket, addig a Tröszt funkcionális szerveinél csupán a leendő gép ígéretével kicsiholt igényeket regisztrálhattak.

A hátrányból logikus módon következik a másik bűvszó; az utolérés, sőt az élre kerülés. A módja pedig a legkorszerűbb számítógép beszerzéseként deklarálódik. Az ideológia is rögtön adódik – mely ráadásul önmagában igaz is –: az ágazat meghatározó szerepe az energiagazdálkodásban. Ez alapján viszont a gépvásárlást máris megfellebbezhetetlen népgazdasági érdekké lehet transzformálni.

Az INFELOR koncepció

Az INFELOR javaslata a Tröszt igényeiből indult ki, s mint majd látjuk, hosszú távon is helyesen körvonalazta a követendő stratégiát. Megállapításuk szerint a trösszti szervezeti struktúra, illetve annak leglényegesebb vonása; a Trösztöt egy gazdasági egységnek tekintő

szabályozási rendszer[5] egyértelművé teszi az irányítás centralizálásának, valamint a tröszti optimum érvényesülésének szükségességét. Figyelembe véve a Tröszt döntési hierarchiáját, olyan információs rendszer kialakítását ajánlják, amely azonos adatbázison nyugszik, és a különböző döntési szintek igényeinek megfelelően, különböző szempontok szerint kidolgozott és aggregált információkat szolgáltat. Mivel az ilyen adatbázis megteremtése csak egységes szempontok és módszerek szerint, centralizált irányítás mellett lehetséges, ezért javasolják a – csak vezérigazgatónak alárendelt – tröszti információs központ kiépítését. A hierarchikus centralizált számítógépes hálózat első lépcsőjeként a Tröszt Központban telepített nagyméretű számítógép beállítását látják szükségesnek. Addig is, míg ez beindul, az információs központ által koordinálandó, egységes programok kidolgozására tesznek javaslatokat. Sőt, a tapasztalt fogadókészség alapján felvetik egy ideiglenes gép mielőbbi beállításának gondolatát is.

Látható, hogy az INFELOR az igényeknek megfelelően határozta meg a Tröszt szervezeti funkcióját, s ezzel összefüggésben a számítógépesítés elveit. Ez a népgazdasági érdekre hivatkozva a középirányító szervnek vállalatai feletti operatív irányításának fokozásában összegezhető. Ugyanekkor ez a változat egy nagyságrenddel szerényebb, mint az előzőekben hosszasan idézett tröszti vezető által kinyilatkoztatott elvárás. Az eltérés lényegében a rendszerelemek egyszerű összegzése, és az így kialakult minőségileg új struktúra egészének vezérlése különbségeként jelölhető meg. Nyilvánvaló, hogy az INFELOR, mint külső szakértő, csak ezt az aspektust hangsúlyozhatta, figyelmen kívül hagyva a megrendelő „mindenhatósági" törekvéseit.

A koncepció helyességét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy „kiállta az idők próbáját". A következő 10 évben a rengeteg vita és „új" elképzelés – esetenként más és más konkrét információ-technológiai megoldás felvetése mellett – lényegében ezt a gondolatot fogalmazza újra.

A Tröszti számítástechnika intézményesülése

A Tröszt nagy lendülettel kezdett hozzá a központi számítástechnika-alkalmazás előkészületeihez. Hasonlóképpen a megbízott INFELOR rohammunkában, rendkívül energikus, azonnali lépéseket sürgető javaslatot dolgoz ki.

Miért ez a nagy sietség? – merült fel a kérdés. A válasz egyik részét már tudjuk, ez a vállalatokkal szembeni lemaradás ténye. Bármilyen szerények voltak a vállalati kezdeményezések, a Tröszthöz képest mégiscsak előbbre jutottak információs rendszerük korszerűsítésében. Amennyiben igaz az, hogy a modern információs-technológia alkalmazása a döntéseket megalapozottabbá teheti, akkor – legalábbis a 60-as évek végén – a vállalatoknak nagyobb esélyei voltak, mint a Trösztnek. Így az esetleges további lemaradás nyilvánvaló zavarokat okozhatott volna a „Tröszti akarat" érvényesítésében. Figyelembe véve, hogy itt nem egyenrangú, hanem egyértelműen függelmi kapcsolatban levő gazdasági egységekről van szó, máris adódik az előzővel szorosan összefüggő másik ok is; a vállalati kezdeményezések tröszti irányításának, ellenőrzésének, vagyis a tröszti funkció gyakorlásának eddigi hiánya. Mivel a Tröszt hagyományos szervezetei számára a számítástechnikai fejlesztések ellenőrzése és megfelelő befolyásolása eleve „profilidegennek" bizonyult, szükségessé vált a megfelelő szakszerv kiépítése. További fontos tényező-

ként kell megemlítenünk a 70-es évek elején beindult Számítástechnikai Központi Fejlesztési Programot, amely minden iparágban törekedett igazgatási szerveinek kialakítására. Ez történt a vizsgált ágazatban is. Emellett a Minisztérium is a megfelelő funkcionális egység felállítására ösztönzött.

A felsorolt okok eredményeképpen 1971. augusztus 1-én dr. A., az eddigi koordinátor vezetésével megalakult a tröszti Információs Központ.

Dr. A. komoly tudású, több nyelven beszélő, jó szakember hírében állt, de köztudott, hogy elméleti érdeklődésén túl – legalábbis kezdetben – konkrét számítástechnikai tapasztalatai nem voltak.[6] A Központ újonnan felvett, illetve a Tröszt más területeiről áthelyezett munkatársai ekkor még szintén járatlanok voltak a számítástechnikában,[7] s ráadásul a szakmában is. Az utóbbit pedig a „szakma" sokkal kevésbé bocsátotta meg nekik, s ez későbbiekben is a szervezet beilleszkedésének, elfogadásának egyik fő gátját jelentette.[8]

A munkakörülményeik is igen kedvezőtlenül alakultak. Megfelelő helyiség hiányában a Tröszt különböző egységeinél, a városban szétszórtan, „inspekciós rendszerben" dolgoztak. Eszközellátottságuk tekintetében sem volt biztatóbb a helyzet. Az indulástól számítva ugyan számtalan variáció felmerült gépbeszerzést, illetve géphasználatot illetően, a meghatározó azonban – a későbbiek is ezt igazolták – egy 1972 tavaszán, számítástechnikai téma kapcsán összehívott értekezleten tett vezetőségi kijelentés volt, miszerint: „. . . belátható időn belül tröszti számítógép nem lesz".

Az Információs Központ indulásának jelzett körülményei összességükben azt sugallják, hogy a tröszti számítástechnikai tevékenységek kezdeményezését nem annyira az információs és irányítási rendszer korszerűsítésére irányuló igény, mint inkább csupán a nevében ezt fémjelző szervezet felállítására való törekvés motiválta. A tröszt-hatalmi igényeket szolgáló döntések mögött azonban hiányzott az egységes hatalom. A szinte állandóan napirenden levő, különböző szinteken zajló vezetői változások mellett döntő körülmény, hogy a kezdeményező vezérigazgató pozíciója is bizonytalan volt.

„Közismert, hogy a vezér nyugdíj előtt állt, nem akarta bonyolítani az életét, az egészsége sem nagyon bírta. Egyébként is ez volt az a periódus, amikor eléggé elöregedett a gárda, a fejlesztésekben az ötven év felettiek döntöttek. Máshol az akkori vezetés látott a számítástechnikában fantáziát, melléállt, csinálták. De nálunk a vezérigazgatónak ez nem volt túlzottan nagy érdeke."

(Egy tröszti számítástechnikai vezető)

Az új tröszti apparátus első lépéseit jobbára formális vonások, hatalmi kinyilatkoztatások jellemezték. Első életjelük egy körlevél volt. Ebben tudatták a vállalatokkal, hogy létrejött a Központ, melynek vezetője a vezérigazgató helyett dönthet minden egyes vállalati számítástechnikai fejlesztés, szervezés indításáról, szerződéskötésekről stb., illetve mindez csak az ő hozzájárulásával történhet.

Ez az egységesítés jegyében meghozott első intézkedés, érthető módon, nem volt túl népszerű a vállalatok körében.

„Eddig semmi központi hatás nem volt, a vállalatok úgy fejlődtek, ahogy tudtak. Hirtelen ez nagy ugrásnak számított, meglepetést is keltett a vállalatoknál, s legalább olyan nagy ellenállást is váltott ki."

(Egy tröszti számítástechnikai vezető)

Hasonló fogadtatása volt a már számítástechnikai alapokkal rendelkező vállalatoknál a tervezett tröszti rendszereknek is.

„Behívtak a Trösztbe, mi meg mondtuk, hogy míg Ön aludt, a darmol dolgozott, mi ezen túl vagyunk, a rendszereinket nem tudjuk megváltoztatni."

(Egy vállalati számítástechnikai vezető)

A körlevél által kiváltott vállalati reagálásokat a későbbiekben stabilizálódó IK koncepciója már kevésbé indokolta. A kezdeményező vezérigazgató igényeit tükröző, erősen tröszti gépcentrikus elképzelést 1973-ra egy lényegesen más szemléletű terv váltotta fel.

Az új koncepció eleve lassúbb, előkészítettebb fejlesztéssel számolt, ennek jegyében központi gépbeszerzést 1978. előtt nem tervezett. Ugyanakkor a kezdeti időszakban a Tröszt és a vállalatok közötti munkamegosztásban a főszerepet a vállalatoknak szánta. Idézzük a tervezetet:

„A számítástechnikai fejlesztés kezdeményezői a vállalatok voltak, ezért az egyes vállalati centrumokban alakult ki jól képzett szakemberekből álló apparátus. ... Ezzel a helyzettel számolni kell, és megítélésünk szerint még mintegy 5 évig prioritást kell adni a további vállalati elképzeléseknek, hogy a tröszti vezetési-koordinálási szempontok ne hátráltassák ezeknek a terveknek a realizálását. Ugyanakkor párhuzamosan folytatódhat az a nemrég beindított szervezőmunka, amely a tröszti, illetve iparági vezetési szintek igényeiből kiindulva, a Tröszt egyes funkcionális területein kialakítandó információrendszerek, illetve adatbank-rendszerek kifejlesztését célozza."

A megvalósítás hardware oldalára vonatkozó elképzelések is jócskán redukálódtak. Olyannyira, hogy az eredeti 28 egységből álló, igen magas – kb. 4 millió $! – devizaigényű IBM hálózatról itt nem esik szó, helyette – géptípus megjelölése nélkül – szocialista relációt neveznek meg beszerzési irányként.

A vállalati tevékenység „tűrése és támogatása" – melyet rendkívül találóan a szakmai zsargonban „Virágozzék minden virág!" elnevezéssel illettek – a szükség és realitás által diktált, továbbá a tröszti tanácstalanság által erősen motivált taktikának minősíthető. Az alapja az a felismerés, hogy az adottságokat tekintve, szakértelem, eszköz és egyéb feltételek szempontjából a vállalatok és a külső intézetek helyzete előnyösebb, és hogy felmutatható siker, melyre a szervezet elfogadtatásához oly nagy szükség volt, elsősorban ezen a vonalon várható. Ebből adódóan viszont a koncepció tröszti szintű része laikus és „naiv" elgondolásnak tűnik. A tapasztalatok szerint ugyanis a már működő, komplett, szuverén rendszerek integrálása nem sok sikerrel kecsegtető vállalkozás.

A koncepciómódosulás „ideológiájában" nem szereplő, de valószínűleg igen fontos magyarázó ok; az időközben lezajlott vezérigazgató változás ténye. Dr. B., az újonnan

kinevezett vezérigazgató előzően a Tröszt azon termelő vállalatának volt igazgatója, amely akkoriban – de mind a mai napig is – tröszti szinten a legfejlettebb számítástechnikai alkalmazást mondhatja magáénak, melynek egyik kezdeményezője az eddigi igazgató volt.

A vezérigazgatói poszton bekövetkezett őrségváltás tröszti számítástechnikai ügyeket érintő hatása hamarosan az IK hosszú távú tervének módosításán túlmutató változtatási igényekben is megnyilvánult; 1974 nyarán megtörtént a Központ átszervezése.

Az elnevezés Számítástechnikai Főosztályra változott, élére pedig dr. C., a Tröszt forgalmazási, F. Vállalatának számítástechnikai vezetője került. Dr. A., a volt vezető, a Tröszt egy másik főosztályán lett műszaki-gazdasági tanácsadó.

Bár a csúcsvezetőségi változásoknak a Trösztnél szinte törvényszerű kísérője az ezt követő átszervezések és személyi változások sora, esetünkben azonban nyilvánvaló, hogy itt más előzmények is közrejátszottak.

Mint azt bemutattuk, az Információs Központ meglehetősen kedvezőtlen adottságok között, lényegében a nulláról indult. Tröszti szinten is tisztázatlanok voltak a számítástechnika alkalmazásának lehetőségei és korlátai, kiszámíthatatlanok a feléjük irányuló elvárások. A szűkös anyagi lehetőségek és képzett szakemberek hiánya által amúgy is korlátozott szervezet számára a bejelentkező körlevél szinte csak ellendrukkereket szerzett. Stílustól függetlenül nyilván a tartalom volt kifogásolható, vagyis a szakmai kompetencia hiánya, s önmagában a beavatkozás ténye. A vállalatok ellenérzése főként abban nyilvánult meg, hogy a Központ elképzeléseit nem támogatták, megvalósításukhoz vonakodtak segítséget nyújtani, lehetőség szerint elszabotálták. Ezen a helyzeten a koncepciómódosítás sem sokat segített. Nemcsak azért, mert hiányzott az idő a realizálásra, hanem inkább azért, mert mint tröszti koncepció, egyszerűen nem állta meg a helyét. Különösen az Ágazati Minisztérium tett kifogásokat, s mielőbbi ellenlépéseket sürgetett. Idézzük a Minisztériumi Számítástechnikai Bizottság véleményét:

„... felülvizsgálandónak tartom a koncepcióban kifejtett azon álláspontot, miszerint még további, mintegy 3 évig a tröszt központi fejlesztésirányítói ráhatása nem érvényesülhet a vállalati fejlesztésekben. Nélkülözhetetlennek tartom a tröszti szintű fejlesztési elképzelések minél előbbi konkretizálását ... és a fejlesztést irányító tröszti apparátus létrehozását."[9]

Az átszervezések után – „új egyéniségek a pályán"

Az újjászervezett számítástechnikai apparátus élére kinevezett dr. C. személye eddigi pályafutása alapján a szakma, pontosabban az ágazat és a számítástechnikai munkák ismeretét, valamint jó vezetői adottságok szerencsés találkozását ígérte.

Közgazdasági végzettséggel az 50-es évek végén került a Trösztbe revizorként, majd mint főrevizor az egész vertikumot megismerhette. Később mintegy másfél évtizedig a Tröszt F. Vállalatánál dolgozott. Itt a revizori osztály megszervezése után a számviteli osztályon belül elindítja a hollerith rendszerű gépi adatfeldolgozást, majd a Vállalat legnagyobb problémáját jelentő hatalmas mennyiségű ügyviteli munka, a számlázás számítógéppel való megoldása érdekében megalakítja a számítástechnikai osztályt. A 60-as évek közepétől egy IBM gép beszerzésének kezdeményezője, kiépíti a fogadó számítás-

technikai apparátust, elvégzi az IBM tanfolyamát. Az utolsó pillanatban a gépet nem ők, hanem a már említett, termelő vállalat kapta meg. Mentve, ami menthető, 1972 végén egy R-21 gépet installálnak, s elindítják az üzemeltetését.

„Idáig jutottunk, amikor engem elvittek a Trösztbe, és akkor 28 vállalat számítástechnikai főosztályvezetője lettem. Ott még nem volt semmi." – nyilatkozta az 1974. évi tröszti állapotokat illetően.

Áthelyezése után ambiciózusan hozzá is kezdett a tröszti számítástechnika sorainak rendezéséhez. Felméri a vállalati alkalmazásokat, a tröszti témák felelőseit beszámoltatja. Megkezdi a létszám bővítését is. Elődjétől eltérően ő a hierarchikus számítástechnikai rendszer híve volt, melyet erős központi apparátus, nagy teljesítményű központi (IBM) számítógép, valamint ehhez on-line módon kapcsolódó vállalati számítógépek és a kiszolgálásukhoz szükséges helyi szakember gárda kiépítésével kívánt megvalósítani. Ezért mindenekelőtt olyan számítástechnikai szakembereket igyekezett maga köré gyűjteni, akik egyúttal az ágazatra vonatkozó szakmai tapasztalatokkal is rendelkeznek.

Eszköz oldalon is hamarosan előrelépést ért el. 1975 februárjában megérkezett a még dr. A. által kezdeményezett, az ő elképzelései szerint adatgyűjtő funkciót ellátó tröszti R–10-es számítógép. Időközben a központi nagy gépet illetően megnőtt a bizonytalanság – IBM lesz, nem lesz, mi lesz, egyáltalán lesz-e valami a közeljövőben? –, ezért a cél megváltozott, vagyis a számítógép adatgyűjtő helyett önálló üzemmódban működve adatfeldolgozó funkciókat lásson el. Eszerint indult be a működés, mely során elsősorban néhány vállalat anyaggazdálkodási rendszerét kísérelték meg számítógépesíteni, többkevesebb sikerrel.

A „békés építés" korszakát azonban újabb vezérigazgató-változás zavarta meg. 1974 őszén dr. B-t az ágazati minisztérium államtitkárává nevezték ki, helyére pedig dr. G., az eddigi termelési igazgató került.

Az új vezérigazgató olajmérnökként kezdte pályafutását, ekkor elsősorban a műszaki adatok érdekelték. Később, mikor a Tröszt egyik vállalatának igazgatója lett, a gazdasági nyilvántartások fontosságára is felfigyelt. A Trösztön belül azon kevés vezetők közé tartozott, akik már a kezdet kezdetén felismerték az információs rendszer korszerűsítésének, és ezen belül a számítástechnika alkalmazásának jelentőségét. Szemléletét különösen vezérigazgató-helyettesként tudta érvényre juttatni.[10] Személyében a tröszti számítógép-alkalmazás pártfogóját, hatalmánál fogva pedig a sokszor önmagukban érthetetlennek tűnő, számítástechnika körül zajló események egyik „magyarázó tényezőjét" üdvözölhetjük.

Mint eredendően szakmabeli, a tröszti tradícióknak megfelelően ő is elsősorban a szakma embereit ismeri el. Ennek a kritériumnak dr. C. ab ovo nem felel meg. Pozícióját rontja a szakmai múltjának egynémely momentuma is. Évekkel azelőtt, mint a Tröszt revizora, vizsgálatot folytatott a dr. G. által vezetett vállalatnál. A személyes rokonszenv hiánya minden bizonnyal a kedvezőtlen revizori jelentéstől számítható.

Ugyancsak 1974-ben, az év vége felé került a tröszti apparátusba a szakma és a számítástechnika egyik „nagy egyénisége", dr. H. is.

Dr. H. geológusként 1968-ban került a Tröszt egyik alföldi vállalatához, ahol az akkor induló feltárásokba kapcsolódott be. Hamarosan kiderült, hogy nem annyira a közvetlen

földtani munkákkal van probléma, mint inkább az ezt kísérő tárolatlan, feldolgozatlan dokumentáció kezelésével. Számítástechnikai előképzettsége, szakmai ambíciói és a feltárásokra tervezett beruházások sürgető igénye alapján többedmagával rövid idő alatt kialakított egy speciális adattároló rendszert, és általánosan is elkezd foglalkozni a helyi számítástechnikai ügyekkel. 1971 végén különböző, de zömmel kutatáspolitikai és -irányítási kérdések kapcsán összetűzésbe került vállalatával, ahonnan a Tröszt egyik dunántúli vállalatához távozik. Új munkahelyének technológiai feladatai szükségessé tették a számítógép alkalmazását, melynek megszervezésével dr. H-t bízták meg. A Tröszt egy nagy gép – IBM 360 – beállítását javasolta. Dr. H. azonban terhelési számításokkal bizonyította, hogy a kérdéses gépnek általános üzemmenet mellett a vállalat, sőt a terület öt tröszti vállalata együtt is csak a tört részét tudja kihasználni, míg az időszakos műszaki számításokra ez a kapacitás kevés. Így azt javasolja, hogy az öt vállalat fogjon össze, és támogassa a KSH-SZÜV-öt egy regionális számítóközpont létrehozásában, amely egyúttal a vállalatok igényét is kielégítené. Elképzelésében figyelemre méltó, hogy átmenetet jelent az eddigi önálló vállalati fejlesztés kontra Tröszt központú hálózattal szemben, s ugyanakkor összhangban van a Számítástechnikai Program regionális, ágazatközi célkitűzéseivel. Ugyanakkor éppen a kompromisszum jellege miatt egyik fél sem fogadja nagy lelkesedéssel,[11] de végül is hosszas huzavona után az együttműködés – mely egyedüli a maga nemében – létrejött, s 1972 őszén a számítástechnikai üzem beindult. Gépet csak mintegy másfél év múltán vásárolhattak, a francia IRIA cég 3 db IRIS 50 gépét 1974 tavaszán állították be. Az üzemelő SZÜV központnak dr. H. lett az igazgatója. Ám nem sokáig. Az egységesítés erőltetése miatt hamarosan összetűzésbe kerül a vállalatokkal, s a decentralizálási törekvések erősebbnek bizonyultak. A SZÜV szolgáltatási és árpolitikája kapcsán – mely szerinte a népgazdasági érdekkel ellentétes – konfliktusa támad a SZÜV-vel is, melynek végül felmondott. A tröszti számítástechnikai apparátusba dr. C. hívására mint főmunkatárs került.

Koncepció koncepció ellen

Bár dr. H. csupán beosztottként került a Számítástechnikai Főosztályra, megérkezését követően pillanatok alatt felgyorsult az élet a számítástechnika körül. A gyorsulás tényén túl azonban az irány kérdéses volt. Bevezetőként idézzük ezzel kapcsolatosan az – elérhető – érintetteket.

„Nagyon jó folyamat indult el a tröszti számítástechnikát illetően. Aztán odakerült egy ember, akit én vittem oda, és ő lett a vezérigazgató Leója. A végén már az volt, hogy a vezér csak őt hívta be." – emlékszik vissza dr. C.

Dr. H. a konfliktus fő okát is említi:

„Én általában is azt képviseltem, hogy a központi számítástechnikai fejlesztésnek van értelme, nem pedig a szétaprózottnak. És nagyon elleneztem az önálló ágazati fejlesztést. C. pedig annak volt az apostola. Két hét alatt összerúgtuk a patkót."

Egy pozicionálisan külső szemlélő, a Főosztály egyik osztályvezetője, K. szerint:

„Addig nem volt egységes elképzelés, mondván, hogy ha majd lesz egy bizonyos bázis, akkor azt majd lehet egységesíteni. Az átszervezés után ez megváltozott, elkezdtek központilag gondolkozni, s eljutottak odáig, hogy konkrét tárgyalások voltak különböző cégekkel. Aztán bekerült H. a buliba, és pillanatok alatt totálisan szétment a dolog, szóval nem volt egységes álláspontja az itt levő szakembereknek."

A szintén érintett G. vezérigazgató valószínűsíthető reagálását illetően folytassuk az előző interjúrészletet:

„Nyilván, amelyik a vezérrel beszélt, az a saját vonalát mondta megoldásnak. Ő meg nem tudta eldönteni, hogy melyiknek van igaza. Mindig az győzte meg, amelyikkel éppen beszélt."

A dr. C. és a dr. H. által képviselt számítástechnikai stratégia, mint az eddigiekből is kitűnt, tényleg alapjaiban különbözik. Dr. C. koncepciója IBM konfiguráción alapuló, hierarchikus, a Tröszt által centralizált hálózat kiépítésére irányult. Ezzel szemben dr. H. a Tröszt számítástechnikai feladatait alapvetően a KSH-SZÜV-vel közösen kiépítendő regionális számítóközpontok útján vélte egyedül megoldhatónak. S hogy a különbözőség teljes legyen, az ily módon létrehozott központokat francia IRIS gépekkel kívánta felszerelni.

A Tröszt törekvéseit, szemléletét csak valamelyest is ismerő külső szemlélő számára eléggé rejtélyesnek tűnhet, hogy egy ilyen, a tröszti irányítás érdekeit gyökereiben sértő elképzelés hogyan kaphatott ekkora teret.

Pusztán logikai úton – melyet azonban az események is alátámasztanak – az a megoldás adódik, hogy a tröszti vezetés előtt még mindig nem tisztázódtak a számítástechnika lehetőségei, korlátai, felhasználásának módozatai, következményei. Magyarán, nem tudják, hogy mit lehet és mit kell vele kezdeni. Egy ami biztos, hogy kell! Kell, mert a vállalatok használják, mert a Minisztérium noszogat, a Számítástechnikai Program kapcsán beszámoltatnak, kell számítógép, mert mások is vesznek, mert lemaradnak, s nem utolsósorban, mert már kezdettől fogva felismerték, hogy a számítógép az presztízs és hatalom. Hogy mennyire így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy sorsának alakulása mindig szorosan összefonódik a Trösztön belüli erőviszonyok változásával.

S ezek az erőviszonyok most, igaz csak átmenetileg, dr. H. javára tolódtak el. Kutatási és vállalati számítástechnikai tapasztalatai, tudományos ambíciói, széles körű, interdiszciplináris érdeklődési köre, az előbbiekből adódó szerteágazó kapcsolatai, továbbá szakmabeli volta, és dr. G. vezérigazgatóval való személyes kapcsolata alapján a tröszti számítástechnikai apparátus első olyan munkatársa, aki szakmai szempontból egyenrangú partnert jelentett a tröszti főosztályok és a vállalatok számára egyaránt, és aki előtt a szervezet informális útjai is nyitva állnak. Ugyanakkor minden – általában még ellenfelei által is respektált – zseniális tulajdonsága ellenére hosszú távon sosem bizonyult sikeres stratégának. Ennek oka munkastílusában, konfliktusokat kiélező hajlamában, lerohanó, arrogáns modorában keresendő. Előbb-utóbb minden munkahelyén – visszatérő szófordulata szerint – „összerúgta a patkót" a helyi vezetéssel és közvetlen környezetével.

Trösztön belüli vándorlását meg nem alkuvó voltával magyarázza. Az biztos, hogy saját elképzeléseiből még azok részleges megvalósítása érdekében sem enged. Elképzelései viszont mindig minimum egy nagyságrenddel nagyobbak, mint a tőle követelt és az adott szinten reálisan szóba jöhetőek.

A Számítástechnikai Főosztályra mint az egyik kiemelt központi téma felelőse került, de ebből kiindulva – és ezt lényegében elhanyagolva – pillanatokon belül az éppen kialakuló tröszti számítástechnikai koncepció ellenharcosa lett. Törekvései érvényesülését a vezetés bizonytalankodása mellett bizonyára a Számítástechnikai Program irányvonalára való – jogos – hivatkozás is nagyban elősegítette. Ugyanakkor jellemző módon megint elgaloppírozta magát az általa kedvelt – nem ESZR-kompatibilis – IRIS gépek minden áron való favorizálásával.

Ezen formálisan leginkább támadható pont és a tröszthatalmi szempontból egyértelműen kedvezőbb ágazati fejlesztési program ellenére – melyet ráadásul a Minisztérium is támogatott – dr. C. nem tudott igazán eredményesen fellépni dr. H.-val szemben. Az általa képviselt formális hatalomnál az informális szálak erősebbnek bizonyultak. A kettős hatalom erőviszonyain az sem változtat, hogy 1975 februárjától dr. H. egy éves aspiránsi szabadságra megy. Sőt, mint mondotta:

„Ugyanott voltam, de függetlenítettem magam a főnökömtől, és a vezér közvetlen utasítására dolgoztam. Így az aspirantúra alatt végig a hivatalos munkámat csináltam, csak nem hagytam, hogy belepofázzanak."

Fura módon, mégis minden eddigi tevékenysége dacára, a júliusban tartott, rendkívüli vezérigazgatói értekezlet határozatai nagyobbrészt ellenfele koncepciójának győzedelmeskedéséről tanúskodnak. Más vonatkozásban pedig bizonyos mértékig a „két szék között a pad alá" árnyát előrevetítő, a viszályok közepette felvetődött, reálisabbnak is tűnő – K. osztályvezető, és mások által képviselt – harmadik irányzat megerősödése tapasztalható. A határozat ugyanis a Trószt centrikus fejlesztés mellett tette le a voksot, de az újnak számító ESZR hardware kiépítését tűzte ki célul. Rendelkezett arról is, hogy az egységes rendszer kiépítését a főosztályvezető mielőbbi kidolgozandó koncepciója alapján sürgősen meg kell kezdeni.

A hivatalos tröszti dokumentumokban található rendkívül gyakori, ezen határozatokra történő hivatkozás, valamint az, hogy általában a már idézett, hasonló szellemű, 1973-as, ágazati SZAB véleménnyel együtt szerepel, az értekezletet a tröszti számítástechnikai fejlesztés fordulópontjaként tüntetik fel. Holott mind a megelőző, mind a későbbi, még mintegy másfél éves huzavona azt bizonyítja, hogy ez a beállítás egyértelműen a végső eredménynek tudható be.

1975 őszén dr. C. benyújtja a Trószt középtávú számítástechnikai fejlesztési tervére vonatkozó koncepcióját. Még mielőtt bármilyen hivatalos fórum tárgyalhatta volna, dr. H. a tervezettel kapcsolatos valótlan állítások alapján feljelenti főosztályvezetőjét. Az ügy kivizsgálásakor azonban visszakozik, sőt lényegében elfogadja dr. C. koncepcióját. A fejlesztési tervet megvitatandó szűk körű vezérigazgatói értekezleten viszont dr. G. vezérigazgató megpróbálja rávenni dr. C-t, hogy közelítse álláspontját a szintén jelenlevő dr. H.-éhoz. A Főosztály vezetője erre nem hajlandó, sőt megelégelvén a szakmai és emberi szempontból is tűrhetetlen helyzetet, választás elé állítja a vezérigazgatót. Ennek eredményeképpen decembertől fogva dr. H. a trószt T. Vállalatának dolgozója.

1975 végén a Tröszt Műszaki-Gazdasági Tanácsa összeül, hogy döntsön a középtávú számítástechnikai tervet illetően. Kiderült azonban, hogy nem egy, hanem két koncepciót kell megvitatni. Dr. C. tervezetét ugyanis a vezérigazgató dr. H.-nak adta ki véleményeztetni, aki – mint a T. Vállalat képviselője – az eredetit elvetve, saját regionális ellenkoncepcióját terjesztette elő. Rendkívül heves, helyenként durva vita után az értekezlet újabb váratlan fordulataként a döntés joga – a 74-ben félreállított – dr. A.-t illette, aki mind a két koncepciót megkapta opponálásra. A Főosztály tervezetét javításokra szorulónak, a T. Vállalatét pedig hiányosnak, esetenként homályosnak, érthetetlennek ítélve, lényegében elnapolja a döntést.

Az értekezlet vezérigazgatói határozatokkal zárult. Ennek értelmében a végleges tervezet összeállítására egy munkabizottság alakítandó, az egyik, e kérdésben még keveset szerepelt igazgatóság vezetőjének elnökletével. A bizottság titkára pedig dr. A. lett. Mindketten szakemberek, de a „koncepció háborúban" érintettek szervezeti érdekein kívül állók, bizonyos mértékig „outsider"-eknek tekinthetők.

A bizottság által 1976 elején benyújtott tervezet alapvetően dr. C. elképzeléseit tükrözte. Lényeges különbség, hogy a központi gép típusa egyértelműen R–40-re redukálódott. Meghatározták a számítástechnikai rendszertől elvárt iparirányítási célokat is, melyek lényegében a meglevők gépesítését, leporelló papíron, – esetleg display-n – történő rögzítését jelentették.[1 2]

A végső állásfoglalás kialakultával 1976 tavaszára a számítástechnikai koncepció körüli látványos és viharos csaták elcsitultak. A konfliktusok egyik főszereplője, dr. H. már korábban távozni kényszerült a közvetlen „ütközési zónából". Dr. C. helyzetén azonban ez már elképzeléseinek győzelmével együtt sem javított sokat. Az informális kettős hatalom ugyan megszűnt, de megjelent egy új formális, ráadásul függelmi kapcsolat, így az erőviszonyok újfent nem az ő javára változtak. Ugyanis még a decemberi értekezlet határozata értelmében megalakult a tröszti számítástechnika csúcsszerve, a Számítástechnikai Titkárság. Feladatát az immár „több pólusú" – bizottság, Főosztály, T. Vállalat – számítástechnikai munkálatok koordinálása, ellenőrzése alkotta. A Titkárság vezetője a szakmát képviselte, előzően az egyik tröszti vállalat igazgatója volt. A főosztályvezető és a vezérigazgató munka- és személyes kapcsolata sem alakult kedvezően. Sőt, odáig fajult, hogy egy személyeskedésbe torkolló megbeszélést követően a vezérigazgató egy telefonutasítással „elvette" dr. C.-től az R–10-es számítógépet, s átadta a T. Vállalatnak. Dr. C. 76 tavaszán szívinfarktust kapott, felgyógyulása után pedig az ágazati minisztérium Szervező Intézetének igazgatóhelyettesi posztját fogadja el. Távoztával lezárult egy időszak, melyet utódja, K. így jellemzett:

> „Több nagy egyéniség volt a pályán, nagyban ment a harakiri. Érdekes fázis volt, de ez is okozott legalább két év veszteséget. Ha akkor kialakul egy egység, most nem itt tartanánk. Nekem az a véleményem, hogy bárcsak nyert volna valamelyik a játszmában. De sajnos nem nyert egyik sem."

1976 decemberében a Tröszt benyújtotta a Minisztérium Számítástechnikai Bizottságának a távlati számítástechnika fejlesztési koncepcióját, kérve annak elfogadását. A tervezet lényegében a dr. C. által képviselt, a munkabizottság révén újrafogalmazott, eredetileg az INFELOR-tól származó elképzeléseket tartalmazta. Idézzük a központi géppel kapcsolatos igényeiket:

„... nagy teljesítményű, hálózatvezérlésre, továbbá nagy adattömegek kezelésére, tárolására, visszanyerésére alkalmas számítógép szükséges ..."

Az idézetből kiderült, hogy a géptípus változása az eredetihez (IBM) képest csak egy taktikai módosításnak minősíthető. Feltevésünk szerint ugyanis a Titkárság szakembereinek tudniuk kellett, hogy a fenti igényeket az R–40 típus eleve nem elégítheti ki, többek között például a legújabb cél, a hálózatvezérlés megvalósítására kifejezetten nem alkalmas. Ebben az esetben viszont az R–40 jobbára csak ürügy, amely arra jó, hogy meg lehessen kezdeni a fejlesztést, majd a nem megfelelő eszközellátottság indokával újra kérhessék a „nagy gépet".

Az „intermedier" elgondolás kialakulása kapcsán idézzük K-t, az egyik „szellemi atyját":

„Sok ellenzője volt az R–40-nek. A vezér is azt mondta, hogy aláírja, de nem ért egyet vele. Ezt az inter álláspontot én is úgy fogadtam el, hogy ez csak egy lépcső. Egy olyan fokozat, amit teljesíteni kell, hogy a Trösztöt egyáltalán komolyan vegyék. Az is világos volt, hogy ha nyugati gépre hosszasan megy a vita, akkor előfordulhat, hogy nem kapjuk meg, és semmi sem lesz. Tehát nagy vesztenivaló volt, hogy igen, vagy nem."

Ezzel történetünk első része is lezárult. A tröszti számítógépesítés ügyét meghatározó körülmények, szervezeti viszonyok azonban a későbbiek során nem sokat módosultak. Így a további – itt most nem részletezhető – események sem voltak konfliktusmentesek. Vizsgálatunk befejezésekor, 1980. nyarán az egy évvel korábban megérkezett R–40-es gép „tröszti szintű" használatát zömmel az F. Vállalatnak végzett – számlázással kapcsolatos – bérfeldolgozás jelentette. A központi számítógépes rendszerek vonatkozásában pedig főként az egy helyben topogás miatti kölcsönös vádaskodásokat regisztrálhattuk. A számítástechnikai részleg jogilag sem egyenrangú az esetleges megrendelő főosztályokkal, továbbá a vállalatokat is csak a főosztályok utasíthatják. Így az egyes programok használata azok egyéni belátásán múlik. Ez pedig valóságos igények hiányában, valamint a tevékenységükbe való beleszólás kivédéseként a – véleményük szerint használhatatlan programok – „befagyasztásában", elszabotálásában nyilvánul meg. Hasonló magatartást valószínűsíthetünk a vállalatok esetében is, hiszen ők kezdettől fogva is ellenálltak a Trösztközpontosítási, egységesítési törekvéseinek, miközben saját rendszerüket építették. Természetesen, mint mindenütt, náluk is felléptek az új technika buktatói, ott is meg kellett küzdeni az előítéletekből, pozícióféltésből, ellenérdekből származó akadályokkal. De ahol a mindennapi gyakorlat szükségszerűsége jelentette a kihívást, ott végül is az alkalmazás hosszú távon bár, de megbirkózott a problémákkal. Ilyen sikeres alkalmazások az iparág területén elsősorban a nagy tömegű adatfeldolgozásokhoz kapcsolódtak.

Ugyanakkor a bevezetőben említett kényszerpálya miatt az iparági gazdasági döntések modernizálása nem vetődhetett fel égető szükséglet gyanánt. Lényegében ez magyarázza a tröszti számítástechnika-alkalmazás vontatott, alapjában sikertelen megvalósítását. Az elsősorban nem valós szükséglet, hanem a vállalatok feletti tröszti funkció gyakorlása, a velük és az ágazat más egységeivel szemben kialakuló hátránytól való aggódás, a felsőbb szintű elvárások, s nem utolsósorban a Számítástechnikai Program felcsillantotta lehetőségek hatására beinduló munkálatokra így a célok, igények tisztázatlansága végig

rányomta bélyegét. Mivel a célokat illetően hiányzott az egyértelmű szükséglet diktálta és a majdani alkalmazókat is figyelembe vevő egyetértés, ezért a számítógépesítés helyzete mindig a pillanatnyi erőviszonyoktól függött. Az ezzel kapcsolatos érdekek és ellenérdekek – Tröszt Központ, kontra vállalatok – egy része konstansnak minősíthető, melyek erőterében az előbbieket képviselő vezetői döntések játszottak meghatározó szerepet. Ezek a döntések pedig, melyek a változó hatalmi helyzet terében születtek, szinte mindig stratégiai jellegűek voltak, ám csak taktikai időtávra érvényesülhettek, ráadásul így az előbbiből adódó inerciával megtetézve. Az egyéni és szervezeti érdekek, inspirációk függvényeként alakuló számítógépesítés adott esetben mindig mint az egyetlen konszenzus által támogatott konkrét elképzelés, egy – lehetőleg – „nagy gép" beszerzésének igényében csúcsosodott ki. Ami pedig addig történik, az mind szükséges tanulópénzként kerül elkönyvelésre.

A vizsgált Tröszt számítástechnikai alkalmazására jelenleg is ennek fizetése, valamint az R–40 kapacitásának elégtelensége miatt az új „nagy" számítógép ambicionálása a jellemző – aminek csak a valóságos indítéka hiányzik, hiszen a Tröszt számára továbbra sem a saját tevékenysége javulása a létalap.

JEGYZETEK

[1] *Laky Teréz:* Számítógépek alkalmazásának szociológiai problémái az üzemekben. Bp. OMFB, 1972. 26.

[2] Esettanulmányom az MTA Szociológiai Kutató Intézetének „A számítástechnika társadalmi környezete", valamint „A tudományos technikai forradalom társadalmi előfeltételei és következményei" c. kutatási keretében készült.

[3] *Tamás Pál:* Az iparági számítástechnika alkalmazás társadalmi problémái. Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1980. 11.

[4] Az interjút az INFELOR akkori munkatársa, Laky Teréz készítette. A rendelkezésemre bocsátott dokumentumait, segítő tanácsait ezúttal is szeretném megköszönni.

[5] Legfontosabb elemei a központosított pénz- és hitelgazdálkodás, adózás, beruházás, valamint a „Tröszt egészre" megállapított ösztönzési rendszer.

[6] Egy későbbi utódja szerint: „ő vezető állásban kezdte el tanulni a szakmát, ez annyi, mintha én elvállalnám a kórházi főorvosi állást, s akkor jelentkeznék az orvosi egyetemre".

[7] Ez idő tájt kevés képzett számítástechnikust főleg a szakma újonnan alakult kutató-fejlesztő helyei vonzották, vállalathoz, különösen gép nélkülihez, nemigen mentek.

[8] A „szakma" speciális szakképzettségét hagyományosan csak egy hazai és külföldi egyetem biztosítja. Egy más típusú vizsgálat megállapította, hogy ezen réteg nagy része nem tekinti egyenrangúnak más egyetem diplomásait, és alkalmanként fel is lépnek az idők során megnövekedett számú „egyéb" szakemberek ellen. Lásd: *Tóth Olga:* A kutatás és az ipar kapcsolatának néhány vonatkozása egy iparági példán. = Ipargazdaság, 1981/3. 7.

[9] Dr. B. vezérigazgató szempontjából ez a kritika nem nagy jelentőséggel bírt, hiszen már odakerülésekor egyértelmű volt, hogy a Tröszt csak átmenet számára, és rövid időn belül államigazgatási posztra kerül.

[10] Többek között eredményesen használta fel az egyik kiemelt tröszti számítástechnikai téma vezetésének tényét a vezérigazgatóvá történő kinevezéséért vívott harcban. Lásd: *Bugár József – Vékony Tamás:* Geoműszaki adatbank, avagy egy számítástechnikai program kudarca. Esettanulmány. Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1979.

[11] A vállalatok veszélyeztetve látták viszonylagos önállóságukat (közös gép – egységes rendszer), az Információs Központ féltette hegemóniáját, a Tröszt a területi szervek esetleges beavatkozása miatt aggódott, a SZÜV pedig túl erős partnernek ítélte a Trösztöt, de hasonló fenntartásai voltak a megyének is.

[12] A szakirodalom szerint ez a számítógépesítés első fázisának felel meg, melynek lényege a folyamatok transzparenssé tétele.

GÁBOR LÁSZLÓ – HÁBER JUDIT

TANÍTÓ- ÉS TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLÁK VÉGZŐS HALLGATÓINAK MUNKAHELYVÁLASZTÁSA

Az egyes települések-területek között spontánul vagy éppen tervszerűen kialakuló különbségek együtt járnak azzal, hogy az emberek „települést váltanak". E vándorlás ma a centrálisabb helyzetű, városiasabb régiók felé irányul. A „brain and hands drain" természetes áramlási irányának akár részleges megfordítása, intervenciós eszközök (tiltás és ösztönzés) alkalmazását igényli.

A kedvezőtlen helyzetű – városoktól távoli, rosszul ellátott, infrastrukturálisan és kulturálisan elmaradott – vidékeken elhelyezkedő iskolák tanszemélyzetének biztosítása világszerte gondot jelent. E problémát, különböző eszközökkel próbálják megoldani. Lehet a pályakezdőket egyszerűen *szétosztani* az egyes körzetek között (NDK), és lehet meghatározott évekre *megkövetelni* a hátrányos helyzetű körzetekben való szolgálatvállalást (Szíria). Vannak országok, ahol az egyes körzetekből származó fiataloknak, miután pedagógussá képezték őket, taníttatásuk fejében a képzést biztosító körzetbe kell *visszatérniük* (Szovjetunió). Van olyan hely, ahol *ösztöndíjat* folyósítanak a tanulmányi időszakban, cserébe meghatározott helyen való későbbi munkavállalásért (Magyarország). Végül elképzelhető egyszerűen az, hogy az iskolafenntartó vállalja a tandíj befizetését, míg a kedvezményezett ezért későbbi – meghatározott időre szóló – munkáját ajánlja föl. Ismeretesek különféle *pótlékrendszerek* is, amelyek vagy a fizetés meghatározott arányában, vagy abszolút összegben a települési hátrány kiegyenlítésére törekszenek. És vannak *természetbeni* juttatások, amelyek vagy megtakarítást tesznek lehetővé (kedvezményes étkeztetés), vagy kiegészítő jövedelem megszerzését biztosítják (illetményföld). A juttatási formák között kiemelkedő jelentősége van a lakásnak (ill. a lakhatási lehetőségnek) és az építési-, letelepedési segélynek vagy kölcsönnek.

A kép teljessége kedvéért: néhány helyen részint a városok elslumosodása, részint a magas városi közlekedési- és megélhetési költségek kompenzálása miatt már városias körzetekben is kellett pótlékokat felajánlani. Ilyenről tudunk Kenyában, ill. Varsó és London egyes körzeteiben.

Magyarországon az ún. irányított pályázati rendszer 1976/77. tanévi bevezetése előtt a település minősítése szerint kialakított, nem fizetésarányos pótlékrendszer, az illetményföld-használat és a pedagógus lakásépítési kölcsön volt hivatva előmozdítani a hátrányos helyzetű településeken történő munkavállalást.[1]

Az 1976. évet megelőző, továbbá az intézkedéseket követő helyzetet jellemző állapotot mutatjuk be az alábbi táblázatban, amelybe – összehasonlításul – az egészségügyi ellátás adatait is felvettük.

Betöltetlen körzeti orvosi és pedagógus állások aránya az összes állás százalékában

	1975		1978		1979	
	Városok	Községek	Városok	Községek	Városok	Községek
Orvosi állások	4,2	8,5	5,2	5,1	6,0	4,8
Pedagógus állások	1,4	2,9	2,3	4,0	1,3	2,4

Az adminisztratív eszközök alkalmazása mérsékelte a pályaelhagyást, és visszaszorította a képesítés nélküliek alkalmazását. Segített az állapotok javításában az is, hogy több pedagógust képeztek ki, továbbá az, hogy az 1977. évi fizetésemelést követően kevesebb pedagógus ment el más munkakörbe.

A tanügyi vezetés nagy erőfeszítéseket tett – a hetvenes években – a szakrendszerű tanítás hiányainak pótlására. A hatékony oktatás jelszavával folytatott jelentős mértékű „racionalizálási", iskolakörzetesítési kampány statisztikailag kimutatható eredményekhez vezetett. Idézzünk erről két megyei helyzetjelentést. Győr-Sopron megye: „A hatékony oktatás érdekében indult el a kevés tanulóval működő községi iskolák körzetesítése. Az ésszerű körzetesítésekkel sikerült elérni azt, hogy a felsőtagozaton az utóbbi években a községekben is teljessé vált a szakrendszerű oktatás". Vas megye: „A körzetesítés végrehajtása során azonban számos gátló körülményt – szemléletbelit is – le kellett győzni. Sok esetben a közelben levő osztott iskola tanteremhiánya okozott gondot az átcsoportosításnál. A szülők szemléletének változására is szükség volt, mivel ellenezték a más községekbe való átjárást, részben a többletkiadás, részben a közforgalmú járművek nem megfelelő közlekedési rendje miatt. (Azóta a közlekedésben számottevő javulás következett be.)[2]

Kérdőíves felmérésünk – amelyet a központilag irányított pályázati rendszer utolsó évében, 1980-ban az OM felkérésére folytattunk – alapkérdései a következőképpen fogalmazhatók meg: Milyen szempontok vezették az 1981-es évben a pályakezdő általános iskolai tanítókat és tanárokat első munkahelyük megválasztásában? Milyen feltételek mellett hajlandóak a pályakezdő pedagógusok a kedvezőtlen helyzetű településeken levő iskolákban munkát vállalni?[3]

A pályázók típusai, pályázati mechanizmus

Az egyes településtípusok közötti urbanizációs szint és az ezzel szorosan összefüggő életmódot befolyásoló egyéb tényezőkben megnyilvánuló eltérések – megítélésünk szerint – jelentős befolyást gyakorolnak arra, hogy a kedvezőtlen helyzetű településekre kevésbé pályáznak a pedagógus jelöltek, mint a jobb élet- és munkakörülményeket biztosító településekre. Figyelmen kívül hagyva, hogy e körülmények mennyiben befolyásolták a megkérdezett hallgatókat, nézzük meg, hogy az egyes kérdésekre adott válaszok alapján milyen típusokra, magatartásokra lehet következtetni a tekintetben, hogy pedagógusok akarnak-e lenni egyáltalán, illetve, hogy pedagógussá válásukat milyen feltételekhez kötötték. Besorolásunkat részben a kérdőívnek arra a kérdésére, hogy „Elképzelhető-

nek tart-e a maga számára nem pedagógusi állást?" – továbbá az egyes megpályázott helyekkel kapcsolatosan adott indoklásra alapozzuk.

A válaszok értékelése előtt érdemes néhány szót szólni magáról a kérdésről. *Csak* azt kérdeztük: *elképzelhetőnek tartanak-e* a maguk számára nem pedagógusi állást, vagyis azt, hogy mindenáron megpróbálnak-e pedagógusként tevékenykedni, illetve nem idegenkednek-e attól a gondolattól, hogy pedagógus diplomával a kezükben ne a tanítást válasszák. Nem aziránt érdeklődtünk tehát, hogy *a felvétel idején* – azaz a főiskola befejezésének és az első diplomához kötött állás keresésének pillanatában –, pedagógusok akarnak-e lenni vagy a szakképzettség megszerzésével egyidőben „pályaelhagyók". Ezért az igeneket nem értékelhetjük *egyértelműen* az elirányulási szándék kifejeződéseként, és a nemleges válaszokat sem tekinthetjük *egyértelműen* a pedagógus hivatás iránti életre szóló elkötelezettségnek. Mindezek figyelembevételével azonban azt mondhatjuk: feltehetően sokkal nagyobb százalékban fognak egyéb, nem pedagógusi munkakörben elhelyezkedni azok, akik számára nem elképzelhetetlen az „elmenetel", és sokkal többen fognak évtizedeken át iskolában tanítani a nemmel válaszolók közül. Ezt a szakképzettség szerint is eltérő megoszlást nyilvánvalóan befolyásolják az eltérő lehetőségek is – ha nem is feltétlenül a konkrét esélyek, de az elvont lehetőség szintjén mindenképp. A potenciális pályaelirányulás mértéke, amely a *férfi tanárok* körében volt a legmagasabb, összefügghet a pedagógus pálya oly sokszor leírt „elnőiesedésével" is. Részben annyiban, hogy – és ez ma már közhely – az elnőiesedett pályákon – és ez nemcsak a pedagógusin van így – az anyagi lehetőségek rosszabbak, mint az azonos képzettséget igénylő, de kevesebb nőt foglalkoztató területeken, részben pedig oly módon, hogy az iskolákban tanító kevés férfi pedagógus fél(het) a nagyobb leterheléstől. Ugyanakkor feltétlenül kiemelendő, hogy a férfi tanárokon kívül a megkérdezettek mintegy fele állította, hogy azért elképzelhetetlen számára az elmenetel gondolata, mert *szereti* a pedagógus foglalkozást, és csak kevesen indokolták maradási szándékukat azzal, hogy másra (már) nincs lehetőségük. A potenciális pályaelirányulás mértéke nemek szerint rendkívül különböző tehát a tanárok csoportjában, a tanítók viszont ebből a szempontból egységes csoportnak tekinthetők. Ezen eltérő attitűd talán a pályaválasztás idején történt komolyabb megfontolással is magyarázható: a tanítóképző főiskolára jelentkezők nyilvánvalóan inkább számoltak azzal, hogy életre szólóan választanak, hogy számukra a „kiugrás" lehetősége kisebb.

Vizsgáltuk azt is, hogy a szakos képzettség eltérése hogyan befolyásolja a szóban forgó kérdésre adott választ. Előfeltevésünk szerint nemcsak a valóságos elirányulásban, hanem az általunk potenciális elirányulásnak nevezett jelenségre is hatással van, hogy az elkívánkozók milyen szakosok. Úgy gondoltuk, hogy az átlagosnál jobb lehetőségeik vannak a tanári pálya (esetleges) elhagyására a testnevelés, nyelv, könyvtár szakos hallgatóknak, s nehezebben kerülhetnek nem tanári pályára a humán és a művészeti jellegű képzettséggel rendelkezők. Ezt az előfeltevést csak részben igazolták a válaszok. Igaz az, hogy a legalább egy humán szakkal rendelkező hallgatók 47%-a mondta, hogy elképzelhetőnek tart a maga számára nem pedagógusi állást, s a reálszakokkal rendelkezők 50%-a állította ugyanezt, míg azok, akik népművelés vagy könyvtárszakos képesítésűek 65%-os, a nyelvszakosok 41%-os arányban válaszoltak igennel a kérdésre. Az átlagtól jelentősebb eltérés azonban csak akkor mutatkozott, ha ezeket a csoportokat tovább bontottuk: így például a nyelvszakosokon belül a nyugati nyelveket tanulók 74%-a, míg az orosz nyelvet tanulóknak csak 28%-a nem idegenkedett attól, hogy (valamikor) ne pedagógusként

„Elképzelhetőnek tart-e a maga számára nem pedagógusi állást?"
(%-os megoszlás pedagógus-típus és nemek szerint)

	Tanító*		Tanítónő		Tanár		Tanárnő	
Igen (indoklás nélkül)	5,9		10,2		25,4		11,4	
Igen, valamelyik szakjával összefüggőt	17,6	41,2	16,9	44,1	37,2	74,6	25,7	45,7
Igen, egyéb értelmiségi pályát	11,8		13,0		7,5		6,9	
Igen, egyéb nem értelmiségi pályát	5,9		4,0		4,5		1,7	
Nem, mert ezért tanult, szereti, pedagógusi munkát akar végezni	47,0		51,3		19,4		51,2	
Nem, mert (már) másra nincs lehetősége	5,9		4,0		3,0		2,0	
Nem tudja	5,9		0,6		3,0		1,1	
Összesen:	100,0		100,0		100,0		100,0	

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

tevékenykedjék. Az igazi választóvonal azonban ismét a tanítói, illetve tanári képesítés mentén húzódik. Érdemes még kiemelni, hogy az egyes pedagógustípusokon belül a családi állapot is erősen befolyásoló tényező: a nem házasok körében a potenciális elirányulók aránya magasabb volt, mint a házasoknál. Ez utóbbiak, akik kevesebb kötöttséggel rendelkeznek, feltehetően több kísérletezést mernek-tudnak vállalni, mint a már házasok.

Az általunk megkérdezett végzős hallgatók fele-kétharmada állította, hogy valamilyen kötöttsége van, és e kötöttség figyelembevételével kell elhelyezkedését megoldania. E kötöttségek két nagy csoportba oszthatók: az egyik a település, a másik a házasság.[4] A település mint kötöttség – bár erről még a továbbiakban ismételten lesz szó – nyilvánvalóan úgynevezett objektív és szubjektív körülményeket jelöl. Az a település, amelyhez vonzódnak, ill. ahonnan nem kívánnak eljönni, jelent(het) valamiféle lakásmegoldást (szülőknél, rokonoknál levő lakhatást), illetve házasok esetében esetleg önálló lakást vagy lakrészt, másrészt pedig az ott-tartózkodás során kialakult egyéb kapcsolatokat és helyismeretet általában. Adataink tanúsága szerint a házasság jelenti a nagyobb kötöttséget: sem a végzettség, sem a nemek nem differenciálnak olyan mértékben, mint a családi állapot. A pedagógus-típus és nemek szerinti megoszlás maximálisan 6%-os eltérést eredményez a válaszokban, míg a családi állapot szerint ez a különbség – mint a házas és nem házas tanárok csoportjának összehasonlítása mutatja – lehet akár 50% is. Itt is az derül ki, mint az elirányulási szándék kapcsán: a legmozgékonyabbak, a legkevesebb kötöttséggel általában a nem házas férfi tanárok rendelkeznek. (Az ő körükben több mint 5%-os volt azok aránya is, akik határozottan állították, hogy nem akarnak pedagógusok lenni: azaz *változtatni* akarnak.)

Minthogy az egész kutatás fő kérdése az volt: mit lehetne tenni a jobb pedagógusellátottság biztosítása, s ezen belül különösen a *kedvezőtlen helyzetű* települések jobb

pedagógusellátottsága érdekében, a lehetséges megoldások keresése szempontjából rendkívül figyelemreméltó az a – legalábbis általunk mind ez ideig nem ismert – körülmény, hogy a végzős tanító- és tanárképzősök mintegy fele házas (illetve a közeljövőben köt házasságot, ami az elhelyezkedés szempontjából egyenértékű az „aktuális" házassággal.)

A házasoknak ez a magas aránya nem egyszerűen „demográfiai" kérdés, nem sorolható a „magánügyek" sorába, hanem a munkaerőmozgásnál, a munkaerő „mozgatásánál" nagyon is számításba veendő tényező. Hiszen lényegében minden második végzős hallgatónak nem pusztán megfelelő állást kell találnia, hanem egyben olyan települést is, ahol házastársa is munkát kaphat, illetve házastársa munkahelyének telephelyén vagy annak közelében kell elhelyezkednie.

A pályázat, azaz a megfelelő állás keresése kapcsán, a hallgatók különböző magatartást tanúsítottak. Ezt foglalja össze az alábbi táblázat. Az első sorban szereplő adatok megmutatják, mekkora volt az egyes csoportokban azok aránya, akik szinte „mindenáron" álláshoz akartak jutni. Ha még ehhez hozzászámítjuk azokat is, akik ugyan pedagógus állást akartak, de nem a pályázatban szereplőt, hanem annál – nekik – jobbat, megfelelőbbet kerestek, akkor újfent kiderül: a tanítók csoportjában a pályához való ragaszkodás a kérdezettek jó négyötödére jellemző, míg a tanároknál ez az arány kisebb, mint háromnegyed.

A pályázat során tanúsított magatartás jellege pedagógus-típus és nemek szerint
(%-os megoszlás)

	Tanító*	Tanítónő	Tanár	Tanárnő
„Pozitív" motívumai vannak: álláshoz akar jutni	68,7	73,5	67,2	59,3
Kísérletezik, hátha sikerül megfelelő álláshoz jutni	18,7	16,3	21,3	28,5
Pályázik ugyan, de nem a pályázott helyen akar pedagógusi állást	6,3	6,6	3,3	4,5
Pályázik ugyan, de nem akar pedagógus lenni	–	1,2	1,6	1,5
A fentiek szerint sorolhatatlan	6,3	2,4	6,6	6,2
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Hogy a házasok körében mi motiválja, motiválhatja a kísérletezést, azt a „Házassága hogyan befolyásolja elhelyezkedését" kérdésre adott válasz alapján próbáltuk megtudni. Az derült ki, hogy 50%-uk a házastárs munkahelye, illetve a közös lakás miatt lett „kísérletező", – arra törekedtek, hogy olyan pedagógus állást találjanak, amely családi körülményeikkel összeegyeztethető. E szerint a már házas „kísérletezők" között, ha pedagógusságukat és családi kötöttségüket még sem sikerül összhangba hozni, a nem házasokénál nagyobbak az esélyek arra, hogy végül is lemondanak majd a pedagógusi tevékenységről.

A pedagógusjelöltek „stratégiájának", körülményeinek feltárásához az is hozzátartozott, hogy a pályázat beadásakor a kiválasztott iskolára (iskolákra) vonatkozó ismereteket, információkat *hogyan* szerezték. A megkérdezettek 28%-a nem válaszolt az információszerzés módjára feltett kérdésre. A válaszolók nagy részéről (65%) viszont kiderült, hogy személyesen felkeresték a szóba jöhető iskolákat, és közel 20%-uk e mellett még egyéb módon is (pl. levélben) próbált ismerkedni esetleges munkahelyével. És ebből a szempontból a pályázat során tanúsított magatartás nem differenciál abban, hogy a hallgatók az információszerzés mely módjával éltek. A „pozitív" motívumokkal rendelkezők éppenúgy, mint a „kísérletezők" 75–80%-a személyesen felkereste a kiválasztott iskolát (iskolákat).

A hallgatók magatartásának aktív jellegére utal, hogy hány iskolát kerestek fel a pályázat beadása előtt, hogy döntésüket az így szerzett információkra is építhessék.

A pályázat során felkeresett iskolák átlagos száma
(pedagógustípus és családi állapot szerint)

	Tanító	Tanítónő	Tanár	Tanárnő
Házas*	+	1,4	1,5	1,6
Nem házas	+	0,9	0,7	1,4
Együtt	1,1	1,2	1,2	1,5

*Házasok és házasulandók együtt.
+A válaszok száma kevesebb 10 főnél.

A válaszolók 30%-a egyetlen iskolában sem járt, ők e nélkül pályáztak, a táblázatban szereplő átlagot tehát ők „rontják", (míg a többiek, akik valóban próbálkoztak, viszonylag sok helyre mentek el). Említésre méltó, hogy a nők nagyobb aktivitást tanúsítottak, mint a férfiak, s ha az „együtt" rovat pedagógustípusokon belüli átlagát nézzük, a családi állapot szerinti közelítés azt mutatta, hogy a házasok több iskolába mentek el, mint az egyedülállók. Az előbbiek nagyfokú aktivitásában nyilvánvalóan több tényező együttes hatása fejeződött ki. Egyrészt érdekükben állott, hogy minél alaposabban ismerkedjenek meg az adott iskola nyújtotta lehetőségekkel, mivel családi kötöttségeik miatt kevésbé tudnak iskolát változtatni. Másrészt a már házasok ezen ismerkedés során – minden valószínűség szerint – többször találtak elutasításra, mint a nem házasok, mivel az iskolák szempontjából kedvezőbb, ha az odakerülő fiatal pedagógusnak nincsenek, nem lehetnek családi kötelezettségeik (elsősorban kisgyerekük), és ezért ők nagyobb aktivitásra *kényszerültek.*

Az egyik hallgatónő így fogalmazott: „Nekem mindkét pályázatom a házasságom miatt utasították el. Z-ről azért, mert férjemnek nem tudtak lakáslehetőséget biztosítani és (bár ezt nem kértük) megfelelő munkahelyet sem kaphatott volna. S-ről is visszautasították pályázatomat, félve attól, hogy gyes-re megyek, ezért hajadont vett fel az igazgató. Tehát, ha magányos, független vagyok, lehet, hogy sikerül. Ezek szerint a pedagógusnak nem lehet családja?!!"

Akik az első helyen megjelölt állás elnyerésének semmi, vagy csekély valószínűséget adtak, tovább próbálkoztak, sok iskolát kerestek fel. Érthető módon a legkevesebb

helyen azok jártak, akik biztosra vették, hogy az első helyen beadott pályázatukkal célt érnek.

A fenti kérdésre adott választ, vagyis hogy a pályázatban az első helyen megjelölt állás megszerzésének mekkora valószínűséget tulajdonítottak az általunk megkérdezett hallgatók, megnéztük pedagógus-típus és nemek szerint is.

A kérdezettek megítélése az első helyen pályázott állás elnyerésének valószínűségéről pedagógus-típus és nemek szerint
(%-os megoszlás)

	Tanító*	Tanítónő	Tanár	Tanárnő
Semmi, ill. kicsi	12,6	39,7	27,6	34,2
Biztos, ill. nagy	62,4	36,7	39,7	27,3
Tudja a pozitív választ	6,3	3,6	9,8	10,0
Tudja a negatív választ	–	8,5	8,2	12,7
Nem tudja megítélni	18,7	11,5	14,7	15,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat

A valószínűségi megjelölések nem fejezik ki szükségképpen a pályázott állás elnyerésének valóságos lehetőségeit, de kimutattak egyfajta tendenciát, mégpedig: a férfiak alkalmaztatásának kedvezőbbek a feltételei. Mind a tanítók, mind a tanárok csoportjában a férfiak között nagyobb volt azok aránya, akik valószínűnek tartották, hogy a pályázatban az első helyen megjelölt állást megkapják, mint a nők között. Továbbá, a férfiak közül többen tudták már a pozitív választ pályázatukra, ezzel szemben a nők körében a negatív válasz tudói voltak többen. Itt újból az „elnőiesedéssel" összefüggő jelenségről van szó. Úgy látszik az egyes iskolák a maguk korlátozott lehetőségei között kísérlik meg, ahogy lehet, – legalább egy kicsit – ellensúlyozni az elnőiesedést azáltal, hogy szívesebben alkalmaznak férfiakat, mint nőket. És ez teljesen érthető, hisz elsősorban tőlük várják, hogy a számtalan tanórán kívüli feladat közül minél többet vállaljanak – ők a leginkább „mobilizálhatók". Ezzel a válasszal összhangban volt a pályázat beadása előtt felkeresett iskolákban lefolytatott beszélgetésekről történő beszámoló is. E beszélgetések eredménye sokféle lehetett, kezdve a megállapodástól (legalábbis informálisan), illetve az ígérettől a biztatáson át egészen az elutasításig. E tárgyalások elsősorban a férfiak számára zárultak pozitív esélyekkel, míg a nők – az előbbi válasszal összhangban, illetve azt más oldalról erősítve – több bizonytalansággal tértek haza. Míg a tanítók 83%-a és a tanítónőknek csupán 49%-a mondta, hogy ígéretet kapott, illetve megállapodást kötött, a tanárok csoportjában a férfiak 51%-a és a nők 27%-a mondta ugyanezt. A másik póluson viszont – akiket határozottan elutasítottak a tájékozódó jellegű beszélgetések során – a nők aránya volt a magasabb. A tanítók 8%-át, a tanítónők 12%-át, a tanárok 3%-át, a tanárnőknek pedig 15%-át utasították el.

Ezekre az adatokra nem azért hívtuk fel a figyelmet, mintha azt hinnénk: a férfi pedagógusok el tudnak helyezkedni és a pedagógusnők viszont állás nélkül maradnak, hisz egyrészt vannak betöltetlen állások, másrészt a már pályán levőkre is a „női többség" a jellemző. Pusztán arról van szó, hogy az újonnan végzett pedagógusok elhelyezkedési

körülményeiről, a munkába állók szemszögéből és nem a betöltetlen pedagógus állások oldaláról nézve a házasok többször emlegetett sajátos helyzete mellett nem árt tudnunk azt sem, hogy egy már elnőiesedett pályán milyen nehézségeik vannak az oda belépni akaró nőknek.

A hallgatók nagyfokú aktivitása azért kiemelendő, mert ez számunkra azt jelzi: a hallgatók jó része pedagógus-álláshoz akar jutni, tehát – figyelmen kívül hagyva egyéni motívumaikat, vagyis azt, hogy akár hivatástudatból, akár azért, mert feltétlenül keresetre van szükség, és jelen pillanatban nincs számukra más megfelelőbb megoldás – a főiskola befejezésekor mindenképp megpróbál magának pedagógus-állást találni. És magatartásukból levonható az a következtetés, hogy a pályakezdő pedagógusok élet- és munkakörülményeinek javításával a jelenleginél kevesebb betöltetlen állás lehetne.[5]

A pályázott állások

Hogy magáról a döntési folyamatról némi információkkal rendelkezzünk, feltettük a következő kérdést is: „Kérjük, írja le, milyen események, meggondolások eredményeképpen választott a meghirdetett állások közül?" A hallgatók leírták az egyes helységeket, tehát hogy hova kérték kinevezésüket, valamint azt, hogy milyen indokok alapján döntöttek az adott település (települések) mellett.

Mindenekelőtt lássunk néhány számot: a megkérdezett hallgatók 35,3%-a egy állást pályázott meg, 17,2% 2 állást, 34,5% 3 állást, 4,4%-nak volt névre szóló pályázata (a száz százalékból hiányzó 8,6% ebből a szempontból értékelhetetlen választ adott). Mint látható, a kérdezetteknek csak egyharmada elégedett meg egy pályázat beadásával, a többiek két, illetve három iskolába is jelentkeztek. Átlagosan 1,9 pályázatot nyújtottak be. Nemek és családi állapot szerint nézve a pályázatok átlagos számát, a megoszlás a következő:

	Nem házas férfiak	Nem házas nők	Házas férfiak	Házas nők
Átlagos pályázati szám	1,9	2,0	1,7	2,1

Az átlagos pályázati szám, úgy látjuk, felfogható annak jelzéseként, hogy az egyes csoportokhoz tartozó pedagógusok milyen elhelyezkedési lehetőségekkel számoltak, illetve milyen valóságos nehézségeket észleltek állásszerzési próbálkozásaik során. Minden tapasztalat azt mutatja – s erre már utaltunk az eddigiek során is –, hogy a nőknek, és különösen a házas nőknek, ráadásul, ha még fiatalok is (akiknek vagy már van gyerekük, vagy ha még nincs is, „szülő" korban vannak) nehezebb állást találniuk, mint a férfiaknak. És ha ehhez még hozzászámítjuk: a házas nőknek maguknak is vannak kötöttségeik, akkor a 2,1 mint a legmagasabb pályázati átlagszám teljesen „logikusnak" tűnik.

Pedagógus-típus és nemek szerint nézve a pályázatok átlagos számát, a jelenség az előbb leírtakhoz hasonló. Vagyis: pedagógus-típus szerint kisebb az eltérés az átlagos pályázati szám nagyságában, mintha nemek szerint hasonlítjuk össze a számokat.

	Tanítók*	Tanítónők	Tanárok	Tanárnők
Átlagos pályázati szám	1,7	2,0	1,8	2,1

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

A pályázati átlagszám viszont jelentősen eltér az átlagostól a nyelvszakosoknál. Az orosz szakosoknál a beadott pályázatok átlagos száma 2,1, és a nyugati nyelvet is tanult hallgatóknál pedig 2,4. Mindkét szám magas, de különösen az utóbbi. A kérdőívekben szereplő indoklások alátámasztják az eddig mondottakat: a magasabb pályázati szám elhelyezkedési nehézségekre utal.

Az egyes konkrét okokat csoportosítva sikerült megtalálni a pályázott helyekkel kapcsolatos domináns indokot is, tehát azt a tényezőt, amelynek megítélésünk szerint, döntő szerepe volt az egyes helyek kiválasztásában, és amely mellett a többi felsorolt tényező hatása másodlagos. A helyek kiválasztásában a személyes kötöttségek játszottak leginkább szerepet, ami a válaszolók 59,4%-ánál családi kötöttségeket jelentett, amelyek éppúgy lehettek házasságból fakadók („itt jövendőbeli házastársamnak is tudnak helyet biztosítani"), mint a „régi" családhoz fűződő kötöttségek („édesanyám egyedül él, idős és beteges, ezért minél közelebb akartam kerülni lakhelyemhez"), illetve a barátokhoz, ismerősökhöz való ragaszkodás („mivel egyedül kezdem el az életemet, legalább az ismerősök, barátok közelébe szeretne visszakerülni az ember") voltak meghatározóak a település(ek) kiválasztásában. A második legtöbbször előforduló domináns indokot „városiasság" címen foglaltuk össze. Ide soroltuk azoknak az érveit, akik egy meghatározott várost választottak („ezt a várost szeretjük, itt akarunk letelepedni"), vagy akik egyszerűen csak a városi településformához ragaszkodtak („városon szerettem volna tanítani"), továbbá akik a város adta kulturális és tanulási lehetőségekre hivatkoztak („tovább akarok tanulni, s erre itt van a legtöbb lehetőség"). Természetesen a lakáshoz jutás is szerepel az indokok között (a válaszolók 5%-a hivatkozott erre): („Debrecenben vagy közelében szerettem volna elhelyezkedni, mivel a szüleim ott vásárolnak lakást"), illetve akik szolgálati lakásra vagy szolgálati férőhelyre kaptak ígéretet. Nem hiányzott a domináns indokok sorából az sem, hogy tanult szakja szempontjából megfelelő lehetőségeket kínáló települést választott valaki; ez a válaszolók 5,4%-ánál szerepelt döntő érvként („itt ének-zene tagozatos osztályt indítanak be, s én ének speciálkollégiumot végeztem", „érdeklődési körömnek megfelelő pluszmunka végzésének van lehetősége"). Érdekes, hogy anyagiak csupán egyetlen egy hallgatónál szerepeltek domináns indokként. Elég jellegzetesnek tűnik az, hogy az állásválasztásnál a munkahely *települése* a pedagógushallgatók esetében milyen fontos szerepet játszott. Szinte az mondható, hogy sok más tényező is ezen *keresztül* gyakorol hatást az elhelyezkedés során.

Fontosak a családi állapot szerinti eltérések is: a házasoknál a második helyre a lakhatási lehetőség kerül.

Az adatok egyébként arról tanúskodnak, hogy a települések kiválasztásában a család és a személyes kapcsolat kimelekedően fontos szerepet játszottak,[6] és ez a nőknél erőteljesebben mutatkozott meg, mint a férfiaknál. Így például a férfi tanárok körében a választás domináns indokaként a család, illetve a személyes kapcsolatok 43%-kal „képviselteti" magát, míg a tanárnők körében ugyanez az indok a kérdezettek 62%-ánál fordul

elő. A férfiaknak és nőknek ez az eltérő viselkedése adódhat abból, hogy házasságon belül a másik félhez való alkalmazkodást elsősorban a nőktől várja el a társadalom, illetve abból, hogy nők nem szívesen vállalnak olyan településen állást, ahol személyes kapcsolatok híján, magányosnak érezhetik magukat.

A felvétel idején még nem tudtuk, hogy ilyen nagyszámú házas van a hallgatók között, de gondoltuk, hogy a házasok elhelyezkedési lehetőségei, tervei különbözni fognak a még nem házasokétól, ezért a kérdőívbe felvettük a következő kérdést is: „Házassága (tervezett házassága) hogyan befolyásolja elhelyezkedési terveit, lehetőségeit?" A házasoknak mindössze 9,4%-a állította, hogy házassága nem volt hatással elhelyezkedésére. A többiek viszont elmondták, hogyan hat terveikre, lehetőségeikre házasságuk. 23,6% (s ezen belül elsősorban a nők) már meglevő közös lakásról szólott. Ismerve a magyarországi lakáshelyzetet, annak ellenére, hogy erről a házas hallgatóknak csak közel egynegyede tett említést, valóságos súlyát tekintve az önálló lakásra (vagy lakásmegoldásra) történő hivatkozás egyenértékűnek tekinthető egyéb (többet emlegetett) indokokkal is. Így pl. azzal, hogy házastársának munkahelyével azonos településen, illetve annak közelében, vagy házastársával azonos településen szeretne elhelyezkedni. (Az előbbire 35,4%, az utóbbira 13,6% hivatkozott.) Annak ellenére, hogy az előbbiekben kiemeltük a meglevő lakás erős hatását, természetesen ez utóbbi két tényező szerepe sem elhanyagolható. Továbbá a hallgatók egynegyede azt állította, hogy házastársát foglalkozása, e foglalkozás gyakorlásának körülményei meghatározott helyhez, településhez kötik. Mindezeket figyelembe véve különösen elgondolkodtató: vajon hogyan egyeztethetők össze családi kötöttségeik a meglevő álláskínálattal. Feltehetően sokan úgy érezték, dilemma előtt állnak: tanult szakmájukat, hivatásukat tekintsék-e elsődlegesnek vagy családi kötöttségeiket. A pályázott helyekkel kapcsolatos domináns indokok sorában a családi kapcsolatok súlya oly erős volt, hogy úgy tűnik, a választás inkább az utóbbira esett.

Mely településekre nyújtottak be pályázatot a vizsgálatunkba bekerült hallgatók? Válaszaik csoportosításánál két szempontunk volt: a település *jellege*, azaz a kiválasztott állás faluban vagy városban volt-e, illetve *miért* választotta az adott települést: családja lakik-e ott, vagy a főiskola telephelyén szeretne-e maradni továbbra is, továbbá meg akartuk tudni, szerepel-e a választott települések között olyan város vagy falu, ahol sem ő, sem családja nem lakott – lakik.

Mindenekelőtt: az első, második és harmadik helyen megjelölt pályázati helyek – ez derült ki a kérdőívekből – fontossági sorrendet nem fejeznek ki. Pusztán a tényről van szó: van, aki egy helyre, van, aki két helyre, és van, aki három helyre adott be pályázatot.

A választások szinte minden esetben elsősorban városra estek, akár az első helyen, akár a második, illetve a harmadik helyen szereplő pályázott állások települését nézzük. Akik faluban levő iskolába (iskolákba) pályáztak, azok közül viszont nagyon sokan azt a falut választották, ahol családjuk lakik.[7] Hogy családi helyükön szívesebben vállaltak állást, ez természetes, de kiemelendő, hogy a táblázatunkban „egyéb falu" megjelölésű településekre, azaz olyan falvakra, amelyek ismeretlenek és így idegenek voltak számukra, ahol semmiféle kötöttségük, kapcsolatuk nem volt – kevés választás esett. Hisz vizsgálatunk fő kérdése szempontjából, hogy miképp lehet(ne) elérni, hogy a kedvezőtlen helyzetű települések pedagógus-ellátottságának problémája megoldódjék, vagy legalábbis a helyzet javuljon, éppen ez lenne fontos.

Érdekes, hogy előzetes elképzeléseinkkel ellentétben a tanítók sem választottak nagyobb arányban falusi iskolát, mint a tanárok, sőt, éppen ellenkezőleg. Ez a megoszlás azért meglepő, mert ismerve az oktatásügyi helyzetet, azt gondoltuk, hogy azok, akik tanítóképző főiskolára kérték felvételüket, jelentkezésükkor tudatában voltak annak, hogy sok kis településen csak alsótagozatos általános iskola van, és ezért nagyobb a tanítók, mint a tanárok iránti igény ezeken a helyeken.

Az összes pályázott állás településjellege pedagógus-típus, nemek és családi állapot szerint

	A pályázott hely						
	VÁROS, amely			FALU, amely			
	a főiskola telephelye	a család lakóhelye	a főiskola telephelye, és a család lakóhelye	egyéb város	a család lakóhelye	egyéb falu	
	ill. ezek környéke						Összesen
Házas tanítók*	8,3	8,3	–	8,3	50,1	25,0	100
Nem házas tanítók*	–	20,2	–	26,6	26,6	26,6	100
Tanítók együtt*	*4,4*	*13,8*	–	*16,9*	*39,1*	*25,8*	*100*
Házas tanítónők	0,1	26,5	31,1	12,4	21,9	8,0	100
Nem házas tanítónők	4,0	32,5	14,6	23,8	20,5	4,6	100
Tanítónők együtt	*2,0*	*29,2*	*23,2*	*17,8*	*21,2*	*6,6*	*100*
Házas tanárok	10,3	19,2	10,3	12,8	19,2	28,2	100
Nem házas tanárok	–	19,0	13,5	43,2	10,8	13,5	100
Tanárok együtt	*7,0*	*19,1*	*11,3*	*22,5*	*16,6*	*23,5*	*100*
Házas tanárnők	2,8	29,2	19,9	9,9	20,5	17,7	100
Nem házas tanárnők	2,9	26,0	5,5	27,3	23,4	14,9	100
Tanárnők együtt	*2,9*	*27,7*	*12,9*	*18,2*	*21,9*	*16,4*	*100*

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Az összes pályázott állás településének jellege

	Település-jelleg szerint			Ismertségi szint szerint			
	Város	Falu	Össze-sen	Család lakó-helye	Főiskola helye	Idegen hely	Össze-sen
Tanítók*	35,1	64,9	100	52,9	4,4	42,7	100
Tanítónők	72,2	27,8	100	73,6	2,0	24,4	100
Tanárok	59,9	40,1	100	47,0	7,0	46,0	100
Tanárnők	61,7	38,3	100	62,5	2,9	34,6	100
Együtt:	63,8	36,2	100	63,7	3,2	33,1	100

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Mint az előbbi táblázatból látható, a családi állapot szerint nagyon változóak a településválasztás arányai. A főiskola telephelyén a házas tanárok közül akartak a legtöbben dolgozni. Ennek egyik oka nyilvánvalóan, hogy házastársaik háromnegyede is a főiskola telephelyén rendelkezett állandó lakással. Ugyanakkor ebből a csoportból voltak a legtöbben hajlandók ún. „egyéb faluban" állást vállalni, holott – ha ez előbbi érvelés vonalán maradunk – ez teljesen érthetetlen, mert házastársaik mindössze 4%-ának volt a falu az állandó lakóhelye. Ezzel együtt lehetséges, hogy a főiskola telephelyének választásában szerepet játszott, hogy ott volt lakhatási lehetőségük, és talán azért vállaltak faluban állást, mert ott vártak-reméltek-kaptak (valamiféle) lakást.

Mindenesetre az egyértelműnek tűnik a táblázatból, hogy a nem házasok kevésbé voltak hajlandóak faluba menni, mint a házasok, és a nem házasok közül is főleg a nők nem vállalkoztak falusi állás betöltésére. Kiemeltük már többször eddigi elemzésünk során a házasok nagy arányát. Ugyanakkor a nem házasok aránya is elég magas; az ő esetükben a falusi állásvállalás elutasításában nyilvánvalóan szerepet játszott a társtalanságtól való félelem, és a konvencióknak megfelelően érthető, hogy ez a félelem a nőknél még erősebb mint a férfiaknál. Nemcsak azért, mert az egyedül élő nőt máshogy „értékeli" a közvélemény, mint az egyedül élő férfit általában, hanem azért is, mert ez különösen nagy terheket ró(hat) egy tanítónőre egy kis faluban. És ha figyelembe vesszük, hogy még a falusi eredetű hallgatók is több évet töltöttek főiskolás éveik alatt városban, ahol más érintkezési szokások vannak, akkor ez a félelem vagy szorongás érthetőnek tűnik.

Hogy a lakásnak, kiváltképp a szolgálati lakásnak mekkora a vonzereje, az a következőből derült ki: akiknél a szolgálati lakás szerepelt a pályázott állás indokaként (az első helyen benyújtott pályázatokról van most szó), azoknak 66%-a „egyéb városba", illetve „egyéb faluba" pályázott. A család lakóhelyén levő faluba – ugyanezen indoklás alapján – ment 25%, és a család lakóhelyén levő városba 10%. Ez utóbbi két adat azt sejteti: faluban inkább volt lehetőségük, hogy szolgálati lakáshoz jussanak mint városban. Ez feltehetően nemcsak a hallgatók szempontjából kedvező, hogy családjukkal egy településen taníthatnak, hanem az őket alkalmazó tanácsok is gondolnak arra: a családjuk lakóhelyére jelentkező pályakezdők hosszabb ideig fognak ott maradni, mint akiket személyes kapcsolataik nem kötnek az adott helyhez. Mindehhez csupán egyet szükséges hozzátenni: az adatokból kiderült a szolgálati lakás vonzereje, de az is, amennyiben nem százalékban, hanem abszolút számokban mondjuk el a tapasztaltakat, hogy nagyon kevés volt a szolgálati lakás, ugyanis a fentiekben a 100%-ot mindössze *40 fő* jelentette.

Mit mutattak a munkafeltételekre, munkakörülményekre vonatkozó indoklások? A beadott pályázatok háromnegyed részénél szakjuknak, érdeklődésüknek megfelelt a meghirdetett állás, a pályázatok egyötödét indokolták a „jó munkafeltételek" összefoglaló megjelöléssel és a megpályázott állások egyhatodával kapcsolatosan hangzottak el anyagiakra vonatkozó indokok. Kérdés, hogy anyagiakra vonatkozó indokok vajon azért szerepeltek-e ilyen kis arányban, mert egyéb körülményeknek nagyobb volt a vonzása, vagy az iskolák anyagiak vonatkozásában nem ígértek túl sokat a pályakezdőknek, és így a fizetés mint a rossz körülményeket kompenzáló tényező – a jelen feltételek mellett – nem is hathat. Az indokok szóban forgó csoportjánál a településsel egybevetve a vonzerő a „szakjának, érdeklődésének" megfelel – indok. Ez volt az a feltétel, amelynek megléte esetén nem családi lakóhelyre, városba és faluba, elég sokan adták be pályázatukat.

A kedvezőtlen helyzetű településekről és az ottani állásvállalásról

Megtudakolandó kérdezetteink véleményét az egyes állásajánlatokról, két kérdést is föltettünk: „Melyek azok a körülmények, esetleg kizáró okok, amelyek miatt Ön egyes pedagógus állásokat nem tart elfogadhatónak?" – szólt az első kérdés. A válaszokból az egyes pedagóguscsoportokban árnyalatnyi eltérésekkel ugyan, de alapjában egységes, s eléggé érthetőnek tűnő preferenciaskála bontakozott ki: a pedagógusjelöltek nem szívesen vállaltak munkát olyan kis településeken, amelyek távol esnek a várostól, és közlekedési feltételeik rosszak, egyszóval elzártak. Természetes az is, hogy az álláskeresők elutasították az alacsonyabb keresetet kínáló munkaalkalmakat, és előnyben részesítették a lakáslehetőséget biztosító iskolákat. Meglepőnek tartjuk azonban, milyen sok pályakezdő említette a kollégáktól, a tantestülettől való félelmét e kérdés kapcsán. Úgy véljük, hogy ez részben az iskolában szerzett negatív tapasztalataiknak,[8] részben az ismeretlenbe kerüléstől érzett félelemnek, bizonytalanságnak tudható be.[9]

A kérdőívünkre válaszoló 633 hallgató közül 117-en (18%) voltak, akik nem a család lakóhelyével azonos településre és faluba kértek állást. Pedagógus-típusonkénti csoportosításban nézve a nem családi lakóhelyre beadott összes pályázatot, az alábbiakat tapasztaljuk:

	Tanító*	Tanítónő	Tanár	Tanárnő
A nem családi lakóhelyre beadott pályázat(ok) között:				
szerepelt falusi állás	32%	10%	29%	20%
nem szerepelt falusi állás	68%	90%	71%	80%
Összesen:	100%	100%	100%	100%

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Az egyes pedagógustípusokon belül inkább férfiak mentek faluba, mint nők, s ez így volt mind a tanítók, mind a tanárok csoportjában. Itt a már korábban is emlegetett társtalanságtól való félelem lehetett az ok. Erre mutat az is, hogy a 15 végzős tanítónő közül, akik falut választottak, 10-nek már volt házastársa.

Mi az a döntő motívum, ami miatt ez a 117 fő falusi iskolába adta be pályázatát? Domináns motívumok szerint vizsgálva a két csoportot, azt találtuk, hogy *akiknél a domináns motívum a lakásszerzés volt, azoknak 77%-a keresett magának a szóban forgó településeken állást* és 23%-uk akart városban elhelyezkedni. De a falut választók csoportján belül legnagyobb súlya itt is a családnak, illetve a személyes kapcsolatoknak volt.

Egy általunk készített motívum-listát tartalmazó kérdésnél válaszadóink megjelölték azokat az elemeket, amelyek, véleményük szerint, általában szerepet játszanak abban, hogy egyes állások tartósan betöltetlenek. Az előbbihez hasonló kép bontakozott ki: legerősebben ható tényezőnek a település elzártságát, valamint a szolgálati lakás hiányát, illetve e problémák együttes előfordulását tartják. Újabb motívumok is felbukkantak. Ezek egyrészt a munkakörülményekre (osztatlan vagy egy tanerős iskola), másrészt a tantestületben mutatkozó generációs ellentétekre vonatkoztak. Elég sokan említették a visszariasztó tényezők sorában a várható elszigeteltséget (barátok, partner hiányát).

Egyes állások betöltetlenségének okai
(Az egyes motívumok választásának %-os értéke)

	Tanítók*	Tanítónők	Tanárok	Tanárnők
Az iskola osztatlansága	47,5	44,2	50,2	33,0
Az iskola egy tanerős	29,1	19,4	21,5	16,9
Generációs ellentétek a tantestületben	36,9	25,7	27,6	14,3
Társaság hiánya	63,2	48,9	47,1	47,9
Partner hiánya	20,1	27,6	32,1	25,1
Nagyobb településtől való távolság	77,7	67,1	75,7	68,8
Rossz közlekedés	68,4	59,6	71,4	56,8
Szolgálati lakás hiánya	84,2	66,0	75,7	66,8
Órakedvezmény hiánya	15,8	36,5	34,7	36,8

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

A kedvezőtlen helyzetű települések pedagógushiányának enyhítésére maguknak a pedagógusjelölteknek nem voltak különösebben újszerű megoldási javaslataik. Válaszadóink a települések fejlesztésének szükségességét vagy körzetesítésének fontosságát hangsúlyozták. Alapjában véve azonban kárpótlást kívántak a kedvezőtlen helyzetű településen történő állásvállalásért: kedvezmények juttatásában vagy ösztöndíj-szerződésben látják a megoldás lehetőségét.[10] Több, kisebb horderejű intézkedés, úgy tűnik, némileg javíthatná a helyzetet; ilyenek pl. a továbbtanulás garantálása, a pedagógiai kísérletekben való részvétel lehetőségének biztosítása és a pályakezdők csoportos munkavállalásának vagy közös, együttes letelepedési alkalmainak kialakítása.

*

Vizsgálatunk egyik legfontosabb kérdése azt tudakolta, milyen ellenszolgáltatásért vállalnának a végzős pedagógus-hallgatók kedvezőtlen helyzetű településeken levő iskolákban állást.

Tulajdonképpen meglepő, hogy a hallgatók többsége erre hajlandónak mutatkozott. Egy kis csoport csak átmeneti időre vállalna ilyen állást, s mindössze 10% utasította el az ilyen településen történő munkavállalást. A legáltalánosabban kért kompenzáció a lakás biztosítása és a jelenleginél magasabb fizetés volt. A több fizetés, mint azt a válaszokban látjuk, önmagában nem elégséges kárpótlás. Ez érthető, hiszen a még magasabb kereset sem elégséges a családi háttér által nyújtott támogatás pótlására, sok esetben pedig még az albérlet és a megélhetés költségeinek fedezésére sem. Továbbá: még a magasabb pedagógusfizetés sem nyújt lehetőséget a későbbi lakásvásárláshoz, családalapításhoz. Ezért – ismételjük – az állásválasztás döntő motívuma a családhoz való közelség biztosítása volt, s csak másodsorban a városiasság.

Az anyagiakon kívül – úgy tűnik – némi vonzerőt gyakoroltak a jó munkakörülmények, a jó felszereltség is, – de ez a feltétel a rosszabb helyzetű iskolákban nyilván elég ritka. Több tanárjelölt állította, hogy vállalna állást kedvezőtlen helyen levő iskolában abban az esetben, ha szakos képzettségének megfelelő állást kapna.

Nem találtunk olyan, társadalmi jellemzőkkel leírható csoportot, amely az átlagosnál hajlandóbbnak mutatkozott volna a kedvezőtlen helyzetű településeken való munkára. Különösen elutasítók azonban e tekintetben a nem házas férfiak, a pedagógus pályát elhagyni szándékozó végzősök – s természetesen –, a városiasságot preferáló elhelyezkedők voltak.[11] Nincs szisztematikus különbség e tekintetben a pedagógusjelöltek állandó lakóhelye szerint sem. Ez arra mutat, hogy ha a felvételinél vagy ösztöndíjnál nem történik megállapodás a leendő munkahely településtípusáról, az esetleges lakóhely szerinti kvóták alapján történő felvétel nem oldaná meg a kedvezőtlen helyzetű települések pedagógus ellátását.

Kedvezőtlen helyzetű településen való állásvállalási hajlandóság %-os arányai

	Tanítók*	Tanítónők	Tanárok	Tanárnők
a) *Családi állapot szerint:*				
Házasok, ill. házasulandók	88,9	86,0	93,0	87,9
Nem házasok	77,8	85,4	78,2	87,5
b) *Állandó lakóhely szerint:*				
Város, amely azonos a főiskola telephelyével	100,0	82,0	83,3	76,0
Más város	80,0	99,2	85,2	88,8
Egyéb település	82,0	85,1	93,6	87,8

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

A kedvezőtlen helyzetű településeken való munkavállalásért kívánt ellenszolgáltatás
(Az egyes motívumok előfordulásának %-os aránya pedagóguscsoportonként)

	Tanítók*	Tanítónők	Tanárok	Tanárnők
Lakás biztosítása	63,2	66,2	61,4	66,2
Több fizetés	36,9	33,4	51,4	30,9
Jobb közelekedés	10,9	17,2	14,2	13,9
Jó felszereltségű iskola	10,5	10,7	10,0	14,2
Munkaidőkedvezmény	–	1,1	1,4	1,7
Szakjának tanítási lehetősége	5,3	4,3	9,9	13,9

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Úgy látjuk azonban, hogy a pályázott állások telephelyének megválasztására – ami a pályázati döntés leglényegesebb eleme – jelentős hatást gyakorolt a hallgatók települési elkötelezettsége. Ez nem azt jelenti, hogy a falusi hallgatók városba törekednek (ez az arány csak 10%), hanem azt, hogy a városiak igyekeznek – s lehetségesnek látják – megőrizni családi-városi kapcsolataikat.

Kérdőívünket néhány társadalmi ösztöndíjas is megválaszolta. Az így kapott információk alapján – azt látjuk –, hogy egyelőre a külön „foglaló" sem tudja megoldani az itt vizsgált problémát.

A családi közelségnek mint az állásválasztás domináns motívumának százalékos aránya egyes csoportokban

Pedagógus csoport	Állandó lakóhely		
	A főiskola székhelye	Más város	Falu
Tanító*	67*	80	36
Tanítónő	64	71	55
Tanár	50	42	41
Tanárnő	74	66	52

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

Faluválasztás %-os aránya				Egyéb sem iskolai, sem családi hely választásának %-os aránya			
az első helyen pályázott állásoknál							
Pedagógus csoport	Állandó lakóhely			Pedagógus csoport	Állandó lakóhely		
	Főiskola székhelye	Más város	Falu		Főiskola székhelye	Más város	Falu
Tanító	67*	20*	73*	Tanító	67*	20*	27*
Tanítónő	18	8	48	Tanítónő	18	20	23
Tanár	25	40	29	Tanár	25	37	38
Tanárnő	20	29	52	Tanárnő	18	19	32

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat

A társadalmi ösztöndíj, amelyet az ötvenes évek végén, a munkás-paraszt szülők gyerekeinek felsőfokon történő taníttatásának támogatására vezettek be, ma inkább a hátrányos helyzetű területek szakember-utánpótlását hivatott szolgálni.[12] A társadalmi (megyei) ösztöndíjrendszernek azonban kétfajta felhasználása alakult ki. Az egyik a rendeltetésszerű, a létszámtartalékot biztosító funkció, a másik viszont egyszerűen a hallgató támogatását szolgálja. Erre felvételünkben az utal, hogy elég jelentős volt a családjuk lakóhelyére ösztöndíjjal visszakerülő pályakezdők száma. Nem kell okvetlenül feltételeznünk, hogy ez minden esetben suskus eredménye – bár a városi állást kapott ösztöndíjasok esetében nem tudjuk kizárni e feltételezést. Ugyanis az ösztöndíjrendszer arra a feltételezésre épülve, hogy a hallgatókat a várossal szemben a falvakban történő munkavállalásra kell ösztönözni, nem számol azzal, hogy a családi településre való visszatérés nem jár áldozattal. Ezért alakult ki a megyei keretgazdálkodás, de ez több

esetben járt – visszaküldött kérdőíveink szerint – az ösztöndíjasok előnyben részesítésével, mivel egyes tanácsok – humanitásból – a hallgatók kívánságait figyelembe veszik. Egyébként az ösztöndíjasok állásait a normál pályázókkal egyidőben jelölvén ki, még nincs is információ a betöltetlen állásokról.[13]

A pályázati rendszerről

Utolsó kérdésünk arra kérte a hallgatókat, hogy írják le, mi a véleményük a pályázati rendszerről, ill. milyen javaslataik lennének annak átalakítására.[14] A válaszolóknak egy kisebb csoportja, szembehelyezkedve az egész pályázati rendszerrel, megszüntetendőnek ítélte azt. A többség, a fennálló kereteket elfogadva, reformjavaslatokat tett. Ezek főként az adminisztratív elosztás *igazságossá* tételét, az esélyek tényleges egyenlőségét kívánták (47%-os említés), valamint az informálás megjavítását célozták (44%-os említés). A válaszolók egy harmadik csoportja, tiltakozva a személyes összeköttetéseken alapuló állásszerzési módszerek ellen, úgy vélte, hogy a pályázati rendszer voltaképpen célját el nem érheti, hisz könnyedén kijátszható, s így fölöslegesnek tekinthető.

A pályázati rendszer globális megítéléséről kapott válaszok típusainak százalékos megoszlása

A pályázati rendszer jó, megfelelő:	4,0
A pályázati rendszer rossz, megszüntetendő:	14,0
A pályázati rendszer fölösleges, mert kijátszható:	15,0
A pályázati rendszerről nincs minősítés, csak konkrét javaslatok vannak:	54,0
Nem válaszolt:	13,0
Összesen:	100,0

JEGYZETEK

[1] 1976 a centralizációs politika ideje – mint azt a vállalat- és község-összevonások is jelzik. S nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy az irányított elhelyezkedés feloldása 1980 végén, a decentralizációs periódussal egyidőben következett be.

[2] Egy 1980-as, 250-nél kevesebb lakosú települések helyzetét feltáró kutatás így összegzi erre vonatkozó eredményeit: „A felvétel során tapasztaltuk, hogy azokon a lakott helyeken, ahol korábban működött iskola, a lakosság körében az iskola megszűnése hiányérzetet okozott. Az iskola megszűnését lakóhelyük szerepe csorbításaként értékelik."

[3] A felvételt 5 vidéki főiskola utolsó éves hallgatóinak körében végeztük. A kérdőívet, amelyet postán küldtünk szét, a hallgatók 40%-a küldte vissza. Így 633 feldolgozható kérdőívhez jutottunk.

[4] Az egész kutatás során egy csoportba soroltuk a már házasokat és azokat a hallgatókat, akik azt mondták, hogy a közeljövőben kötnek házasságot.

[5] Szükséges még hozzátenni, hogy az is világossá vált, hogy a vizsgálatunkba bekerült hallgatók 3,8%-ának (azaz 24 főnek) az volt a célja, hogy pályázatát elutasítsák. Hogy ők voltaképpen mit akartak, a pályázati kiírásban nem szereplő iskolákba bekerülni, vagy más területen kívántak tevékenykedni és ennek feltételeül „megfelelő számú" elutasításhoz akartak jutni, az egyértelműen nem derült ki.

[6] Ugyanez a jelenség más pályakezdő diplomásoknál is megfigyelhető volt. (Vö.: *Bika Julianna:* Pályakezdő szakemberek területi életútjának elemzése.)

[7] A kérdezettek állandó lakhelye (százalékos megoszlás)

	Tanítók*	Tanítónők	Tanárok	Tanárnők
A főiskola telephelyével azonos				
város	15,8	21,1	17,1	14,0
más város	26,3	31,9	38,6	44,7
falu	57,9	47,0	44,3	41,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

*A kis elemszám miatt nem megbízható adat.

[8] Egy valószínűleg nem tipikus, de elég félelmetes tapasztalat: „Az iskolában, ahol állást kerestem, mondta az igazgató: Ha egy gyakorlattal rendelkező pedagógusnak azt mondjuk, hogy fesse be az eget, az nem azt kérdezi hogyan, hanem azt, hogy milyen színűre? "

[9] A szakmai bizonytalanságra, a megszerezhető tapasztalatok hiányára mutat az is, hogy az esetleges pályaelhagyások okait firtató kérdésünknél elég sok válaszolóban (16%) merült fel a be nem válás, az alkalmatlanság lehetősége.

[10] A válaszok arra mutatnak, hogy a pénz (bérpótlék) sok esetben csak a lakás biztosításával együtt jelent elégséges ellenszolgáltatást.

[11] Érdekes tény, és valószínűleg a szakon kialakult hivatástudattal magyarázható, hogy a közművelődési szakos tanárjelöltek között igen magas (92%) azok aránya, akik hajlandóak volnának a hátrányos helyzetű településeken tanári állást vállalni.

[12] A társadalmi ösztöndíjasok száma egyre növekszik. Arányuk azonban az egyes főiskolák típusai szerint (tanár vagy tanítóképző) és az egyes főiskolák székhelye szerint is jelentősen különböző.

[13] 1979-ben a társadalmi ösztöndíj-szerződések vonatkozásában is újra hangsúlyozták a szabályokat: „Állami költségvetési szervek, kizárólag munkaerőhiánnyal küzdő területeken, nehezen betölthető munkakörökre köthetnek tanulmányi szerződést."

[14] A kérdőívek kitöltésére 1980. május végén–június elején került sor, akkor, amikor az 1977-ben bevezetett pályázati rendszer még teljes mértékben érvényben volt; és nem lehetett tudni, mikor és milyen változások várhatók. Az időközben történt intézkedések érvénytelenítik a hallgatók javaslatait, de azért talán mégis érdemes ismertetni az akkori véleményeket.

A FAKTORELEMZÉS ALAPJAI

I. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

(R. Boudon: A dimenzióelemzés megoldatlan problémái. Megj.: R. Boudon: L'analyse mathématique des faits sociaux. Párizs, 1967. VI. fejezet, 205–252. old.)

1. Bevezetés

Az előző fejezetek során olyan helyzeteket vettünk szemügyre, amelyekben az individuum-, vagy általánosabban: az elemsokaságra vonatkozó jellemzők közül némelyeket magyarázó jellemzőnek, másokat pedig magyarázatra szoruló jellemzőnek tekintettünk. A jelen könyv első két részében tehát azokról az esetekről volt szó, amelyekben egy függő változókból álló változóegyüttes független változók segítségével történő elemzésére teszünk kísérletet.

Megesik azonban, hogy az elemsokaságra vonatkozó információkat illetően nem tudunk különbséget tenni az *explicanda* és az *explicantia* között. Az elemzési feladat megoldása ilyenkor abban áll, hogy a szóban forgó elemi információkat megfelelő kategóriákba próbáljuk besorolni.

Ezt a szituációt számos példával szemléltethetjük. Így például az orvosi tünettan esetében bizonyos fiziológiai jellemzők vagy viselkedési jegyek általános kategóriákba való besorolására kerül sor. Ez utóbbiakat az adott összefüggésben *szindrómáknak* nevezik. A karakterológiában teljesen hasonló a helyzet. A szociálpszichológiát illetően a *Tekintélyelvű személyiség* nevezetes példájára hivatkozhatunk. Itt arra a kérdésre kellett választ találni, hogy azok a viselkedési formák, amelyek egyébként szerfölött különböző magatartási szférákba tartoznak, valóban csupán néhány személyiségtípust fejeznek-e ki. A szociológiában szintén fölmerül a kérdéses probléma: amikor például a társadalomelmélet bürokratikus rendszerről beszél, akkor egy olyan, általános kategóriát használ, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi rendszerek számos jellemző jegyét egyetlen, meghatározott típusba soroljuk be.

Más szavakkal: a szóban forgó kérdés esetében a *típus*alkotás problémájáról van szó.

Ebben a fejezetben azokat a matematikai modelleket vizsgáljuk meg, amelyeket a klasszifikáció és a típusalkotás problémájának formalizálása céljából hoztak létre. Pontosabban: az említett modellek közül csak a legújabbakat elemezzük, míg a „faktorelemzés" terminussal jelölt, klasszikus modelleket ismertnek tételezzük fel.[1]

A típusalkotás matematikai modelljei először a pszichometria területén bukkantak fel. Itt elsősorban a következő problémáról volt szó: miképpen klasszifikálhatunk kísérleti alanyokból álló sokaságokat az egyes személyek pszichometriai feladatok megoldása során elért eredményei alapján?

Mint köztudott, a szóban forgó kérdést – híres tanulmányában – először Spearman (1904) válaszolta meg. A Spearman-féle formális megoldási javaslat elmélettörténetileg módfelett fontos, mivel prototípusát alkotja mindazoknak a modelleknek, amelyek a típusalkotás problémájával vagy egy objektumsokaság ismert – és az adott sokaságra vonatkozóan definiált – jellemzők szerinti klasszifikációjával kapcsolatban a későbbiek során születtek meg.

A Spearman-modell alaphipotézisét a következő egyenletrendszer fejezi ki:

$$z_{ij} = a_j F_i + e_{ij} \qquad (i = 1\text{-től } m\text{-ig}; j = 1\text{-től } n\text{-ig}),$$

ahol z_{ij} az i kísérleti alanynak a j feladat megoldása során elért eredménye, míg F_i, e_{ij} és a_j nem-megfigyelhető mennyiségeket jelöl. Ez utóbbiakat a modell megoldásából vezetjük le. F_i olyan, hipotetikus változó, amelyről föltesszük, hogy annak az alapkészségnek – azt is mondhatjuk: annak a „tényezőnek" – a mérésére szolgál, amely a j ($j = 1$-től n-ig) feladat megoldása során elért eredményt befolyásolta. A szóban forgó készségnek a j feladat megoldása szempontjából vett jelentőségét az a_j együttható méri. Az e_{ij} változó az i kísérleti alany képességét méri a j feladat eredményes megoldásához szükséges tényezőkkel kapcsolatban. Az F_i tényező tehát az összes feladat szempontjából közös, míg az e_{ij} tényezők az egyes feladatok szempontjából specifikusak. A szóban forgó modell elméleti érdekessége abban rejlik, hogy megoldása során az a_j paraméterekre vonatkozóan olyan becsléseket kapunk, amelyek lehetővé teszik a vizsgált feladatok klasszifikációját. Az osztályozás alapját az egyes feladatok és az F hipotetikus változó közt fennálló kapcsolat szorossága alkotja. Az F hipotetikus változó Spearman szerint a kérdéses feladatok megoldásához szükséges *intelligenciát* fejezi ki. Ugyanígy: az F_i értékekre vonatkozó becslések alapján elméletileg a kísérleti alanyokat is osztályozhatjuk intelligenciájuk szerint. Egy effajta modell természetesen nemcsak a pszichometria területén szolgálhat klasszifikációs módszerként, hanem elvileg minden olyan esetben, amelyben kvantitatív ismérvekkel jellemzett objektumok rendezéséről van szó.

A Spearman-féle egytényezős modell alkalmazása során felmerült nehézségek felhívták a figyelmet a többtényezős elemzés, vagy másképpen kifejezve: a *dimenzióelemzés* fontosságára. Amikor a kutatók rájöttek arra, hogy Spearman egytényezős elmélete csupán kivételes esetekben alkalmazható, megpróbáltak kigondolni egy olyan módszert, amely lehetővé tenné, hogy az egyes feladatcsoportok elemei közt fennálló korrelációkat több, közös tényezőből kiindulva magyarázzuk meg. A szóban forgó probléma megoldását Thurstone-nak (1947) köszönhetjük. Utólag visszatekintve azonban kiderült, hogy a Thurstone-féle többtényezős, ortogonális modell szigorú, matematikai megoldását először Hotelling (1933) fogalmazta meg. Ezek a módszerek elvileg lehetővé teszik azoknak az eseteknek a feltárását, amelyekben egy objektumegyüttes megfigyelt jellemzőivel nem egy, hanem több klasszifikációs elv kapcsolódik össze. Lehetővé teszik tehát, hogy bizo-

nyos nyers adatokból – így például a kísérleti alanyoknak bizonyos feladatok megoldása során elért eredményeiből – a kísérleti alanyok és a feladatok *tipológiáját* vezessük le. Általánosabban fogalmazva: lehetővé teszik, hogy egy objektumegyüttes megfigyelt, kvantitatív jellemzőinek tipológiájával együtt megalkothassuk maguknak az objektumoknak a tipológiáját is.

Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy a Thurstone- vagy Hotelling-féle faktorelemzési módszerek – éppúgy, mint a szóban forgó modellek később létrehozott változatai – kényes logikai problémákat vetnek föl. Az említett módszerek valójában egy olyan, oksági jellegű modellt alkotnak, amely – noha hipotézisei meglehetősen specifikusak – elméletileg bármilyen változó együttesre alkalmazható. Következésképpen – hacsak nem helyezkedünk a radikális nominalizmus álláspontjára – minden esetben fölvetődik a kérdés: vajon a faktorelemzés során kapott eredmények valami valóságosnak felelnek meg, vagy pedig csupán egy matematikai konstrukciót képviselnek?

A faktoranalízis hívei általában nem sokat törődtek az effajta logikai problémákkal. Sőt, értelmezési nehézségek esetén – például a pszichológiában – többnyire nyíltan a nominalista megoldást választották. Néhány szerző egyszerűen az ábécé betűivel[2] jelölte az elemzés során kapott, de később értelmezhetetlennek bizonyult tényezőket. Ez a következő két kijelentés elfogadását jelentette: 1. a faktorelemzés modellje általános érvényű; valamint – s ez az előbbi következménye – 2. a tényezőstruktúrák mindig valami *valóságosnak* felelnek meg, még akkor is, ha az elemzés során kapott tényezőket nem tudjuk értelmezni. A szóban forgó álláspont abszurditását azonban némileg mérsékli az a körülmény, hogy a faktoranalízis klasszikusai azt hitték: a kapott tényezők értelmezhetetlensége csupán ideiglenesen áll fenn.

Valójában nehéz belátni, hogy a faktornanalízis klasszikus modelljének, tekintettel sajátos hipotéziseire, miért kellene általános érvényűnek lennie. A szóban forgó modell annyiban általános érvényű, amennyiben – bármilyenek is legyenek az elemzés során figyelembe vett változók – mindig valamilyen megoldáshoz vezet. Ezt a kijelentést azonban úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a modell hipotézisei – mivel definíciójukból következően mindig verifikálódnak – valójában verifikálhatatlanok. Más szavakkal: a kérdéses hipotézisek logikai státusukat tekintve nem mások, mint *posztulátumok*. Ez az állítás a pszichológiára alkalmazva azt jelenti, hogy egy olyan metaelméletet fogadunk el, amely szerint minden viselkedési formában bizonyos alapképességek kifejeződését kell látnunk. Ezt a metaelméletet maga Thurstone hirdette meg: „A faktoranalízis a mentális képességek pszichológiájára emlékeztet. A faktoranalízis célja valóban a mentális képességek feltárása. A faktorelemzés logikája által kikényszerített szigorú megszorítások azonban rendkívüli módon megnehezítik egy új képesség elkülönítését. Minden esetben bizonyítani kell ugyanis, hogy a szóban forgó képesség nélkülözhetetlen a kísérleti megfigyelések magyarázatához. Ha sikerült nevet adnunk egy viselkedési típusnak, akkor ez – a faktoranalízis értelmében – még nem jogosít fel bennünket arra, hogy egy új képesség feltárásáról beszéljünk."[3]

Amikor a faktorelemzést a képességek pszichológiáján kívül más területeken – így például szociometriai adatokra, politikai attitűdökre vagy preferenciákra – is alkalmazni kezdték, mindenkinek el kellett ismernie, hogy a kérdéses módszerek nem valamiféle általános elméletet, hanem egy sajátos modellt képviselnek,[4] Ezt a következtetést csak egy olyan metaelmélet föltételezésével lehetett volna elkerülni, mint amilyen a képességek

pszichológiájának elmélete volt. Mivel nincsenek olyan megfigyelések, amelyek alapján a szóban forgó modellt el lehetne vetni, a modellt tulajdonképpen bizonyítani sem lehet. Elfogadási kritériumként így csak a tényezők értelmezhetősége jöhetett számításba. Valóban, ha nincs olyan metaelmélet, amely a faktoranalízist *priori* alapon tartaná fontosnak, s ha a modell bizonyítása logikailag lehetetlen, akkor semmi okunk sincs arra, hogy a kérdéses modell általános érvényűségét föltételezzük. De mivel olyan logikai kritériumaink sincsenek, amelyek alapján elvethetnénk a szóban forgó modellt, nem tehetünk mást, mint hogy megvizsgáljuk: vajon tudjuk-e értelmezni a kapott tényezőket.[5]

A klasszikus faktoranalízis négy sajátos hipotézisen nyugszik. Az első szerint azok a tényezők, amelyektől a megfigyelt változók függnek, ismeretlenek. A második szerint a tényezők és a megfigyelt változók együttesen – a II. fejezet értelmében – egy egyszerű struktúrát alkotnak (1. ábra). A harmadik hipotézis szerint a tényezőket egy intervallumskála segítségével mérjük. A negyedik hipotézis szerint a tényezők és a megfigyelt változók között lineáris kapcsolat áll fenn.

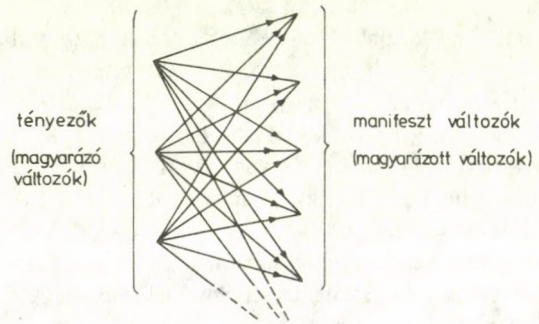

1. ábra. Egy faktorelemzési modellhez kapcsolódó oksági struktúra

Miután kiderült, hogy a faktoranalízist nem elméletnek, hanem egyfajta modellnek kell tekinteni, egyre többen próbálkoztak – kevésbé erős hipotézisekből kiindulva – új faktorelemzési modellek megalkotásával. Itt emlékeztetünk a II. és III. fejezetben tanulmányozott dependencia-elemzésre, amelyre a Guttman-féle ordinális faktorelemzési módszerek kapcsán hamarosan visszatérünk majd. Az effajta modellekben a megfigyelt változók közti korrelációkat explicit oksági hipotézisekből kiindulva elemezzük. Ez utóbbiak alkalmanként nem-megfigyelt változókat is tartalmaznak. Ebben az értelemben a dependencia-elemzés – bizonyos esetekben – a faktoranalízissel versengő módszert képvisel. Idézhetnénk olyan példákat is, amelyekben a III. fejezet 1. szakaszában bemutatott öt változóhoz (a városiasodás foka, a fehérek jövedelme, a feketék jövedelme, iskolázottság, a fehér népesség részaránya) hasonló ökológiai változókra faktorelemzési módszereket alkalmaztak.[6] Nyilvánvaló azonban, hogy az előbb felsoroltakhoz hasonló változókra alkalmazott faktoranalízis révén kapott eredmények jelentősége nem mérhető a dependencia-elemzés révén kapottakéhoz. Kétségtelen ugyanis, hogy a dependencia-elemzés által nyújtott magyarázat sokkal kielégítőbb lenne. Ez részint abból fakad, hogy a dependencia-modellek bizonyíthatóak, részint abból, hogy az oksági struktúrát ekkor nem *a priori* határozzuk meg, hanem empirikusan tárjuk fel; végül pedig abból, hogy sor

kerül az ismert vagy ismeretlen tényezők explicit azonosítására is. A két modelltípus tehát bizonyos esetekben olyan módszereket nyújt, amelyek egyformán alkalmasak korrelációs mátrixok elemzésére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy azokban az esetekben, amelyekben a megfigyelt változók között – föltételezésünk szerint – oksági kapcsolatok állnak fenn, a figyelembe vett változókhoz kapcsolódó tényezőstruktúrát *nem* értelmezhetjük a *magyarázat* terminusaiban.[7]

Külön kell foglalkoznunk a Guttman (1964, 1966) által javasolt faktorelemzési módszerekkel, amelyek Thurstone óta kétségkívül a legnagyobb előrehaladást jelentik a dimenzióelemzés terén. Ezek a módszerek elsősorban azért érdekesek, mert lehetővé teszik, hogy az ismeretlen tényezőkkel kapcsolatban olyan strukturális feltételeket fogalmazzunk meg, amelyek összevethetők a valósággal. A szóban forgó módszerek és a klasszikus faktoranalízis közti kapcsolat elmélyült vizsgálatot igényel. Erre a későbbiek során teszünk majd kísérletet.

3. A tényezőstruktúrák értelmezése és a faktorelemzés ordinális modelljei

A faktorelemzés Guttman-féle módszerei közvetett formában választ adnak a tényezőstruktúrák értelmezésének kérdésére. A szóban forgó módszerek valójában bizonyos feltételeket fogalmaznak meg azokkal az egyenletekkel kapcsolatban, amelyek a manifeszt változókat a tényezők függvényeként fejezik ki. Az említett feltételek meglehetősen restriktívek, s így a modell következményeit összevethetővé teszik a megfigyelési adatokkal. Továbbá: a szóban forgó restriktív hipotézisek – önmagukban véve – a tényezők *értelmezésének* felelnek meg. Guttman modelljei tehát logikailag egyáltalán nem hasonlítanak a klasszikus, több tényezős modellekre. Elsősorban azért nem, mert lehetővé teszik annak eldöntését, hogy a tényezők természetére vonatkozó specifikus hipotézisek érvényesek-e a vizsgált esetben vagy sem.

3.1. A szimplex struktúra

A *szimplex* modell,[8] amely az említett faktorelemzési modellek közül a legegyszerűbb, a hierarchikus elemzésből származik.

Tegyük fel, hogy egy kérdéssorozatot (une série d'item) sikerült Guttman-féle rendezési struktúrával ellátnunk. (A fejezet további részében többnyire „kérdésekről" beszélünk mindazokban az esetekben, amelyekben a korábbi fejezetek során „változókról" vagy „ismérvekről" volt szó. Ugyanígy: „pozitív" vagy „negatív válaszokról" lesz szó mindenütt, ahol korábban az egyes változók pozitív és negatív értékeiről beszéltünk. Szóhasználatunk megváltoztatásának – azon kívül, hogy nem okoz semmiféle kényelmetlenséget – megvan az az előnye is, hogy felhívja a figyelmet a dimenzióelemzés módszereinek megszületése és a kérdőívszerkesztés elmélete – pontosabban: a tesztelmélet – közt fennálló kapcsolatra.) Tegyük fel tehát, hogy egy kérdéscsoportot sikerült a következő módon rendeznünk: ha egy kérdésre pozitív választ kapunk, akkor ez azt jelenti, hogy a rangsorban alatta álló összes többi kérdésre is pozitív választ kapunk. Az n kérdést jelöljük a fenti rendezésnek megfelelő indexekkel: így – ha az előbb definiált relációt a „$<$" szimbólummal jelöljük – a következő rangsort kapjuk:

$$x_1 < x_2 < \ldots < x_n \, .$$

Tekintsünk most két olyan kérdést – például x_j-t és x_k-t –, amelyek eleget tesznek az $x_j < x_k$ feltételnek. Tekintsünk továbbá egy olyan, ismeretlen x_g kérdést, amely nem tartozik ugyan az explicit kérdések közé, de tudjuk róla, hogy: $x_n < x_g$. Ha dichotóm kérdéseket tételezünk fel, akkor ebben az esetben azok az x_j és x_g közti feltételes kapcsolatok, amelyeket a rögzített x_k-értékkel rendelkező részsokaságokra vonatkozóan definiálhatunk, nullák lesznek. Tekintsük most azt a részsokaságot, amelyet negatív x_k-érték jellemez! Ekkor, a Guttman-féle rendezésre vonatkozó hipotézis értelmében, az összes ide tartozó individuumot negatív x_g-érték jellemzi majd. Ebből pedig az következik, hogy ha ismernénk x_g-t, s ha az említett részsokaságra vonatkozóan ki tudnánk számítani az x_g és x_j közti korrelációt, akkor eredményül nullát kapnánk. Ugyanígy: ha azt a részsokaságot tekintjük, amelyet pozitív x_k-érték jellemez, akkor – a rendezési hipotézis értelmében – ennek a részsokaságnak minden elemét pozitív x_j-érték jellemzi. Ebből pedig ismét csak az következik, hogy az x_j és x_g közti feltételes kapcsolat értéke nulla lesz. Ugyanezt az érvelést alkalmazhatjuk folytonos változók esetén is. Az eredmény mindig

$$r_{jg.k} = 0 \qquad (j < k) \tag{3–1}$$

lesz; ahol $r_{jg.k}$ a j és g közti parciális korrelációs együttható, rögzített k esetén. A parciális korrelációs együttható definíciója értelmében (3–1) ekvivalens a következő kifejezéssel:

$$r_{jg} = r_{jk}r_{gk}. \tag{3–2}$$

Más szavakkal: a manifeszt változók közti korrelációkat a

$$r_{jk} = \frac{r_{jg}}{r_{gk}} \qquad (j < k) \tag{3–3}$$

egyenlet kapcsolja össze a telítődésekkel. (A faktorelemzésben a tényezők és a manifeszt változók közti korrelációkat nevezik telítődésnek. – A ford.) Érdekes eredményt kapunk, ha (3–3)-at összehasonlítjuk a Spearman-féle – $r_{jk} = r_{jg}r_{gk}$ – alapformulával. A manifeszt korrelációkat ugyan mindkét esetben egy meghatározott közös tényező bevezetésével magyarázzuk meg, de Guttman ezt a tényezőt olyan kérdésnek tekinti, amely „nehezebb",[9] mint az n számú manifeszt kérdés bármelyike. Guttman is hangsúlyozza azonban,[10] hogy egyáltalán nem szükségszerű egy x_g-hez hasonló, fiktív kérdés föltételezése. Valójában az előbbi érvelés alapján minden x_j, x_k és x_m $(j < k < m)$ kérdéshármasra vonatkozóan megfogalmazhatjuk az alábbi

$$r_{jk} = \frac{r_{jm}}{r_{km}} \qquad (j < k < m) \tag{3–4}$$

egyenletet. Vegyük észre, hogy (3–4) – a Spearman-féle egyenlettől eltérően – nem teszi lehetővé a telítődések egyértelmű meghatározását. A kapcsolat értéke ugyanis nem változik, ha az r_{jm} és r_{km} együtthatókat ugyanazzal a számmal szorozzuk.

Nyilvánvaló, hogy a (3–4) egyenletek a gyakorlatban sohasem verifikálódnak pontosan. Guttman úgy próbált megbirkózni ezzel a nehézséggel, hogy több formális definíciót is javasolt a kvázi-szimplex fogalmával kapcsolatban. A szóban forgó definíciók azonban mindaddig spekulatív jellegűek maradnak, amíg – a regresszióelemzés vagy a klasszikus faktorelemzés esetében látottakhoz hasonlóan – nem teszik lehetővé egy olyan fogalom definícióját, mint a maradék variancia vagy a modell által magyarázatlanul hagyott variancia fogalma. Guttman gyakorlatilag ezért föltételezi, hogy a (3–4)-ből levezetett, nemmetrikus következmények:

$$(3\text{–}5) \qquad r_{jk} \geqslant r_{jm} \qquad \text{és} \qquad r_{km} \geqslant r_{jm} \qquad (j < k < m)$$

fennállnak, akkor szimplex struktúrával állunk szemben. Egyenlőség csak azokban az empirikusan igen valószínűtlen esetekben fordulhat elő, amelyekben vagy $r_{km} = 1$, vagy pedig $r_{jk} = 1$. Végül, akkor mondjuk, hogy „kvázi-szimplexszel" van dolgunk, ha a (3–5) egyenlőtlenségek teljesülnek valamilyen kérdéscsoportra nézve; vagyis, más szavakkal: akkor, ha a kérdéseket sikerült úgy rendeznünk, hogy a korrelációs mátrix fődiagonálisától távolodva, a korrelációs együtthatók értékei csökkennek. Vegyük észre, hogy az így definiált kvázi-szimplex fogalma nincs szigorúan meghatározva: a (3–5) egyenlőtlenségek csupán helyettesítik a tényleges definíciót, mivel a (3–4) modellt nehéz lenne olyan valószínűségi terminusokban megfogalmazni, amelyek lehetővé tennék a magyarázott variancia mérését.

Bárhogyan is legyen, a *szimplex*-modell olyan eszközt jelent, amely alkalmasabb bizonyos korrelációs mátrixok elemzésére, mint a klasszikus faktorelemzési módszerek. Tegyük fel, hogy egy mátrix ténylegesen is a (3–4) által definiált, tökéletes szimplex struktúrát mutatja. A Guttman-féle eljárás ekkor – mivel csak azt tételezi föl, hogy a kérdéseknek létezik valamiféle *rangsora* – lehetővé teszi, hogy a szóban forgó mátrixot egyetlen, közvetlenül *értelmezhető* tényezőből kiindulva elemezzük.

Ezzel szemben, ha a szóban forgó mátrixra a klasszikus faktorelemzési módszereket alkalmaznánk, akkor – mint Guttman megmutatta – nem *egy*, hanem *több* tényezővel kellene számolnunk. Ezek a tényezők azonban üres, jelentés nélküli konstrukciók lennének csupán. Tegyük fel most, hogy a kérdéseket sikerült a Guttman-féle rendezés alapján rangsorolnunk. Vizsgáljuk meg azokat a korrelációs együtthatókat, amelyek a korrelációs mátrix i és j sorának, valamint k és m oszlopának metszéspontjában helyezkednek el! Könnyen belátható, hogy ha a négy együttható a fődiagonális ugyanazon oldalán helyezkedik el, akkor:

$$(3\text{–}6) \qquad r_{ik}r_{jm} = r_{im}r_{jk} \,;$$

míg ha az együtthatók a fődiagonális két oldalán helyezkednek el, akkor:

$$(3\text{–}7) \qquad r_{ik}r_{jm} \neq r_{im}r_{jk} \,.$$

Azonban csak akkor kapunk egytényezős Spearman-struktúrát, ha (3–6) minden esetben teljesül: ez a tetradikus különbségek kiegyenlítődésének híres feltétele.

Így tehát, ha egy ötödrendű mátrixot tételezünk fel, akkor (3–4) alapján a következő eredményt kapjuk:

$$r_{13} = \frac{r_{15}}{r_{35}}, \quad r_{24} = \frac{r_{25}}{r_{45}}, \quad r_{14} = \frac{r_{15}}{r_{45}}, \quad r_{23} = \frac{r_{25}}{r_{35}}.$$

Innen:

$$r_{13}r_{24} = r_{14}r_{23}.$$

Ha viszont a korrelációs együtthatók a fődiagonális két oldalán helyezkednek el, akkor a következő eredményt kaphatjuk:

$$r_{12} = \frac{r_{15}}{r_{25}}, \quad r_{34} = \frac{r_{35}}{r_{45}}, \quad r_{14} = \frac{r_{15}}{r_{45}}, \quad r_{23} = \frac{r_{25}}{r_{35}}.$$

Innen:

$$r_{12}r_{34} \neq r_{14}r_{23}.$$

Következésképpen: ha a fenti mátrixot klasszikus faktorelemzési módszerek segítségével vizsgálnánk, akkor több tényezővel kellene számolnunk.

Guttman kísérletet tett a (3–4) modell többtényezős értelmezésére. Ez az értelmezés azért is érdekes, mert nyilvánvalóvá tette, hogy a szimplex struktúra csupán a számtalan lehetséges struktúratípus egyike. Tegyük fel, hogy az i individuumnak a j manifeszt változóval kapcsolatban elért eredményét a következő n ortogonális tényező összege fejezi ki:

(3–8) $$z_{ij} = F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij} \qquad (j = 1, 2, \ldots, n).$$

A tényezők ortogonalitására vonatkozó hipotézist az alábbi feltételek segítségével fogalmazhatjuk meg:

$$\sum_i F_{ij}F_{ik} = 0 \qquad (j, k = 1, 2, \ldots, n; j = k).$$

Fogadjuk el továbbá a faktorelemzés szokásos mérési konvencióit is. Nevezetesen:

$$\sum_i F_{ij} = 0 \qquad (j = 1, 2, \ldots, n),$$

valamint

$$\frac{1}{N} \sum_i F_{ij}^2 = 1 \qquad (j = 1, 2, \ldots, n);$$

ahol N a megfigyelt sokaság létszáma. A szóban forgó feltételek mellett két manifeszt változó – például z_j és z_k – kovarianciája egyenlő annak a változónak a varianciájával, amely a kettő közül alacsonyabb helyet foglal el a Guttman-féle rangsorban. Közelebbről:

$$\mathrm{Cov}\,(z_j z_k) = \frac{1}{N} \sum_i (F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij})$$

(3–9)
$$(F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij} + \ldots + F_{ik})$$

$$= \frac{1}{N} \sum_i (F_{i1}^2 + F_{i2}^2 + \ldots + F_{ij}^2) = \sigma^2 z_j \qquad (j < k).$$

Következésképpen:

(3–10a)
$$r_{z_j z_k} = \frac{\sigma^2 z_j}{\sigma z_j \, \sigma z_k} = \frac{\sigma z_j}{\sigma z_k} \qquad (j < k)$$

és

(3–10b)
$$r_{z_j z_k} = \frac{\sigma z_j}{\sigma z_k} \cdot \frac{\sigma z_m}{\sigma z_m} = \frac{r_{z_j z_m}}{r_{z_k z_m}} \qquad (j < k < m).$$

Mivel a (3–10b) egyenlet azonos (3–4)-gyel, a (3–8) modellt a szimplex struktúrák *értelmezésének* tekinthetjük.[11]

Úgy tűnik, Guttman elsősorban azért választotta az előbbi értelmezést, mert így próbált logikai kapcsolatot teremteni saját ordinális faktorelemzési elmélete és a klasszikus, többtényezős elmélet között. A szimplex struktúra eszméje kétségkívül abban az elgondolásban gyökerezik, hogy egy hierarchikus struktúrával felruházott változóegyüttes korrelációit kiszámítva, olyan korrelációs mátrixot kapunk, amely – ha a változókat előzőleg sikerült a Guttman-féle rendezés alapján rangsorolnunk – a következő tulajdonsággal rendelkezik: a korrelációs együtthatók értéke a rangok közti távolság növekedésével (vagyis a főátlótól távolodva) csökken. A (3–8) modell alacsony teljesítőképességét kétségkívül az magyarázza, hogy Guttman ragaszkodott az ordinalitás, ill. a hierarchikus elemzés eszméjéhez, s elzárkózott metrikus hipotézisek bevezetése elől.

A (3–8) modell valójában igen kevéssé realisztikus: egy tényezőstruktúra csak akkor írhat le valóságos helyzeteket, ha a közös tényezőkön kívül specifikus tényezőket is bevezetünk. A (3–8) modellt így a következő modellel kell helyettesítenünk:

(3–11)
$$z_{ij} = F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij} + e_{ij} \qquad (j = 1, 2, \ldots, n),$$

ahol e_{ij} specifikus tényezők létezéséről tanúskodik.

A (3–11) modell esetében azonban az alábbi figyelemre méltó nehézség merül fel. Ha ugyanazokkal a feltételekkel operálunk, mint fent, és ha föltételezzük, hogy az e_j tényezők egymással s a közös tényezőkkel is ortogonálisak, akkor a z_j és z_k változók kovarianciáját valójában a következő egyenlet fejezi ki:

$$\mathrm{Cov}(z_j z_k) = \frac{1}{N} \sum_i (F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij} + e_{ij})$$

$$(F_{i1} + F_{i2} + \ldots + F_{ij} + \ldots + F_{ik} + e_{ik})$$

$$= \frac{1}{N} \sum_i (F_{i1}^2 + F_{i2}^2 + \ldots + F_{ij}^2) = \sigma^2 z_j - \sigma^2 e_j .$$

Innen:

$$r_{z_j z_k} = \frac{\sigma^2 z_j - \sigma^2 e_j}{\sigma z_j \; \sigma z_k} . \tag{3–12}$$

Következésképpen: a megfigyelt korrelációk olyan paraméterektől függnek, amelyek nem mások, mint a „hibák" vagy specifikus tényezők varianciái. Az n változós esetben tehát – (3–12) alapján – egy olyan egyenletrendszert kapunk, amelyben $n(n-1)/2$ ismert és n ismeretlen mennyiség szerepel. Ennek az egyenletrendszernek általában[12] nincs megoldása. Így tehát, ha a (3–11) modell értelmezi is a szimplex struktúrákat, ez az értelmezés meglehetősen spekulatív jellegű, s egészen más funkciót tölt be, mint a faktorelemzés alapegyenletei.

A szimplex struktúrák alapegyenletének – azaz a (3–4) egyenletnek – a (3–11) modellnél kielégítőbb értelmezést is adhatunk. Az említett alapegyenlet, mint tudjuk, azt mondja ki, hogy ha a $j < k < m$ Guttman-féle rendezéssel van dolgunk, akkor az $r_{jm.k}$ parciális korrelációs együttható értéke nulla lesz. A szóban forgó értelmezést pedig maga a (3–9) faktorelemzési modell sugallja. Valóban, a specifikus tényezőket figyelmen kívül hagyva, a (3–11) struktúrát a következőképpen fejezhetjük ki:

$$\begin{aligned} z_{i2} &= f_2(z_{i1}) \\ z_{i3} &= f_3(z_{i2}) \\ &\vdots \\ z_{in} &= f_n(z_{i,n-1}) . \end{aligned} \tag{3–13}$$

Ha az f függvényeket lineáris alakúnak tekintjük, s ha bevezetjük a specifikus tényezőket, akkor a következő egyenletrendszerhez jutunk:

$$\begin{aligned} z_{i2} &= a_{12} z_{i1} + e_{i2} \\ z_{i3} &= a_{23} z_{i2} + e_{i3} \\ &\vdots \\ z_{in} &= a_{n-1,n} z_{i,n-1} + e_{in} \end{aligned} \tag{3–14}$$

vagy

$$b_{12}z_{i1} + z_{i2} = e_{i2}$$

$$b_{23}z_{i2} + z_{i3} = e_{i3}$$

$$\vdots$$

$$b_{n-1,n}z_{i,n-1} + z_{in} = e_{in}\ .$$

Más szavakkal: olyan egyenletrendszert kapunk, amely formáját tekintve megegyezik a teljesen rendezett oksági struktúrákhoz kapcsolódó

$$z_1 \to z_2 \to z_3 \to \cdots \to z_n$$

dependencia-egyenletekkel.[13]

Ha mármost bevezetjük a specifikus tényezők statisztikai függetlenségére vonatkozó, kézenfekvő hipotézist, akkor – a dependencia-elemzést alkalmazva – a következő eredményt kapjuk:

$$r_{jm.k} = 0 \qquad (j<k<m). \tag{3–16}$$

Így tehát a (3–14) rendszert, noha nyilvánvalóan egy olyan modellnek felel meg, amely éppannyira különbözik a (3–8), mint a (3–11) modelltől, a szimplex struktúrák értelmezésének tekinthetjük. Következésképpen teljesülnek a (3–5) egyenlőtlenségek, a (3–14)-nek megfelelő korrelációs mátrixot pedig – a fődiagonálistól távolodva – a korrelációs együtthatók csökkenése jellemzi. Ez az utóbbi összefüggés csak akkor áll fenn, ha a kérdéseket sikerült a $z_1\, z_2, \ldots, z_n$ rendezésnek megfelelően rangsorolni. A szóban forgó rendezést azonban most nem Guttman-féle, hanem Simon-féle rendezésként határozzuk meg.

Közelebbről: akkor beszélünk Simon-féle rendezésről, ha az alábbihoz hasonló egyenletrendszerekben

$$\begin{aligned}
&b_{12}z_{i1} + b_{22}z_{i2} + b_{32}z_{i3} + \ldots + b_{n2}z_{in} = e_{i2}\\
&b_{13}z_{i1} + b_{23}z_{i2} + b_{33}z_{i3} + \ldots + b_{n3}z_{in} = e_{i3}\\
&\qquad\vdots\\
&b_{1n}z_{i1} + b_{2n}z_{i2} + b_{3n}z_{i3} + \ldots + b_{nn}z_{in} = e_{in}
\end{aligned} \tag{3–17}$$

az 1-gyel egyenlő b_{jj}, valamint a $b_{j-1,j}$ $(j = 2, \ldots, n)$ együtthatókat kivéve, minden együttható nulla. A szóban forgó definíció értelmében (3–15)-öt valóban Simon-féle rendezési struktúra jellemzi.

Könnyű belátni, hogy ha egy (3–17)-hez hasonló rendszer eleget tesz a Simon-féle rendezés definíciójának, akkor a korrelációs mátrixot – a fődiagonálistól távolodva – a korrelációs együtthatók csökkenése jellemzi. Valóban, a dependencia-elemzést alkalmazva a következő eredményt kapjuk:

$$
\begin{aligned}
&r_{12} = d_{12} \\
&r_{13} = d_{12}d_{23} \\
&\ldots\ldots\ldots \\
&r_{1n} = d_{12}d_{23} \ldots d_{n-1,n} \\
&r_{23} = d_{23} \\
&r_{24} = d_{23}d_{34} \\
&\ldots\ldots\ldots \\
&r_{2n} = d_{23}d_{34} \ldots d_{n-1,n} \\
&\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\
&r_{n-1,n} = d_{n-1,n}\,.
\end{aligned}
\tag{3–18}
$$

Mivel a $d_{j-1,j}$ dependencia-együtthatók értéke legföljebb 1 lehet (emlékezzünk vissza, hogy a 3. fejezet 4.4 szakaszában megmutattuk: $d^2_{j-1,j}$ úgy is értelmezhető, mint x_j varianciájának az a *hányada,* amelyet – a többi változó rögzítése esetén – x_{j-1} segítségével magyaráztunk meg), ezért:

$$
\begin{aligned}
&r_{12} \geqslant r_{13} \geqslant \ldots \geqslant r_{1n} \\
&r_{23} \geqslant r_{24} \geqslant \ldots \geqslant r_{2n} \\
&\ldots\ldots\ldots\ldots
\end{aligned}
$$

vagy általánosabban:

$$
r_{jk} \geqslant r_{jm} \qquad (j > k > m). \tag{3–19}
$$

(3–19) azonban pontosan az a feltétel, amely – (3–5) szerint – a szimplex struktúrákhoz rendelt korrelációs mátrixokat jellemzi.

Elemzésünkből tehát kiderült, hogy egy Simon-féle rendezés szimplex struktúrát hoz létre. Így a (3–19) feltételnek eleget tevő korrelációs mátrixokat a dependencia-elemzés segítségével is vizsgálhatjuk.

A szóban forgó értelmezés némi kiegészítésre szorul: először is, vegyük észre, hogy a Simon-féle rendezésnek az adott összefüggésben nem tulajdonítunk oksági jelentőséget.

Másodszor, azt is látnunk kell, hogy a szimplex struktúrák dependencia-elemzés révén történő értelmezése – a legkisebb négyzetek módszerét alkalmazva[14] – lehetővé teszi

azoknak a dependencia-együtthatóknak a felkutatását, amelyek minimalizálják a megfigyelt és a dependencia-modell segítségével reprodukált korrelációk közti különbségek négyzetösszegét. A szóban forgó különbségek mátrixa alapján fölmérhetjük tehát, hogy modellünk mennyiben felel meg a valóságnak.

A dependencia-együtthatóknak ebben az esetben érdekes értelmezést adhatunk, Tegyük fel, hogy dichotóm, Guttman-féle rendezési struktúrával felruházott változókkal van dolgunk. Ha két kérdés pontosan ugyanolyan „nehéz", s ha torzítatlan megfigyelési eredményeket tételezünk fel, akkor az alábbihoz hasonló eloszlást kell kapnunk:

		1 –	1 +
2	–	40	
	+		60

Más szavakkal: az első kérdésre adott választ pontosan előrejelezhetjük a második kérdésre adott válasz segítségével. Tegyük fel most, hogy a második kérdés valamivel *nehezebb,* mint az első. Ebben az esetben az első kérdésre pozitív választ adó személyek közül néhányan negatív választ adnak a második kérdésre. Így az alábbihoz hasonló eloszlást figyelhetnénk meg:

		1 –	1 +
2	–	40	10
	+		50

Ekkor azonban az egyik kérdésre adott válasz ismeretében már nem tehetünk biztos előrejelzést a másik kérdésre adott válaszra vonatkozóan: az egyik változó varianciájának a másik változó által magyarázott része ebben az esetben kisebb, mint egy; jóllehet az előbb egyenlő volt 1-gyel. Végül, ha föltesszük, hogy a második kérdés sokkal nehezebb, mint az első, akkor az első kérdésre pozitív választ adó személyek gyakrabban adnak negatív választ a második kérdésre, mint az előző esetben. Ekkor az alábbihoz hasonló eloszlást kapnánk:

		1 –	1 +
1	–	40	40
	+		20

Így tehát, minél inkább nő a két kérdés nehézsége közti különbség, a kérdések korrelációja annál inkább csökken. Más szavakkal: az egyik kérdés varianciájának a kérdések közti regressziós kapcsolat által magyarázott része csökken, ha a kérdések nehézsége közti

különbség nő. Ezt a tényt, így is megfogalmazhatjuk: a kérdések *nehézsége* közti különbség monoton csökkenő függvénye az egyes kérdések azon varianciahányadának, amelyet a két kérdés közti regressziós kapcsolat magyaráz meg. Simon-féle rendezés esetén azonban a d_{ij} dependencia-együttható nem más, mint az i kérdés j által magyarázott varianciahányadának négyzetgyöke. Más szavakkal: ha $d_{ij} < d_{jk}$, akkor az i és j kérdés nehézségének különbsége nagyobb, mint a j és a k kérdés nehézségének különbsége.[15]

3.2. Az ordinális faktorelemzés egyéb modelljei

Guttman természetesen megpróbálta általánosítani az ordinális faktorelemzés eszméjét. A szimplex-modell, amely egy kérdéscsoport teljes rendezését tételezi föl, valójában csupán korlátozottan érvényes. Guttman-nek azonban nem sikerült olyan módszert kidolgoznia, amely lehetővé tette volna, hogy egy rendezési struktúrát valamilyen korrelációs mátrixnak feleltessünk meg.

Guttman második modellje az úgynevezett *circumplex* modell volt. Ez ahhoz a hipotézishez kapcsolódik, amely szerint a kérdések cirkulárisan rendezettek.

A circumplex-hipotézis Guttman pszichometriai reflexióiból származik. Ha egy kísérleti alanynak egyre nehezebb kérdéseket (questions) teszünk fel, akkor eredményül egy szimplexet kapunk. Egy szimplex struktúra azonban, amennyiben csupán a kérdések nehézségi fok szerinti rendezettségére utal, nem adhat választ arra az alapproblémára, amelyet a faktorelemzés klasszikusai – például Thurstone (1947) vagy Cattell (1955) – vetettek föl. A faktorelemzési módszerek ugyanis az említett szerzők számára elsősorban azoknak a képességeknek a leírására szolgáltak, amelyek felelősek voltak a nem szükségképpen bonyolultságuk szerint rendezett feladatok megoldása közti korrelációkért. Tegyük fel tehát, hogy egy algebrai, egy geometriai, egy szinonimakeresési és egy irodalmi ismeretekkel kapcsolatos feladatra vonatkozóan egész sor mérési eredményt kaptunk. Ha a kérdéseket okosan választottuk meg, akkor egyik feladatról sem mondhatjuk, hogy *nehezebb,* mint a másik. Az algebrafeladat megoldása során elért eredmény ismeretében azonban könnyebben előre jelezhetjük a geometriafeladat, mint a szinonimakeresési feladat megoldása során elért eredményeket. Ugyanígy: az utóbbi feladat megoldása során elért eredmények alapján megbízhatóbban jelezhetjük előre az irodalmi feladat, mint például az algebrafeladat megoldása során nyújtott teljesítményeket.

Egy adott kérdéssorozatot (une série d'item ou de questions) bizonyos esetekben tehát úgy is felfoghatunk, mint amely nem a kérdések nehézségi foka, hanem hasonlósága alapján rendezhető a legkönnyebben. Ebben az esetben a $z_1, z_2, \ldots, z_n, z_1$ cirkuláris rendezés alkotja az elképzelhető legegyszerűbb struktúrát.

A cirkuláris rendezés hipotézise alapján definiált circumplex modell, a szimplex modellhez hasonlóan, igen sajátos struktúrának felel meg. *A priori* sohasem lehetünk biztosak abban, hogy egy kérdéscsoport struktúrája valóban cirkuláris-e. Ha azonban ez az eset áll fenn, akkor a modellnek megvan az a gyakorlati előnye, hogy – a korrelációs mátrix egyszerű szemügyre vétele révén – könnyen feltárhatóvá teszi a szóban forgó struktúrát. A modell előnyei közé tartozik még az is, hogy fölöslegessé teszi a klasszikus faktorelemzés hosszadalmas számításait, s a korrelációs struktúrát szerfölött egyszerűen értelmezi. Ilyen értelmezést a klasszikus faktorelemzés sohasem tudott nyújtani.

A mondottak szemléltetése érdekében tekintsük a circumplex modell Guttman-féle, többtényezős értelmezését: tegyük fel, hogy öt – z_1, z_2, z_3, z_4, z_5 – manifeszt változónk van. Az i személynek az említett változók bármelyikével kapcsolatban elért eredménye olyan tényezőktől vagy komponensektől függ, amelyek közül néhány közös az előző változóval, méghozzá úgy, hogy a változók felbontása a tényezők cirkularitását hozza napvilágra. A circumplexeknek megfelelő tényezőstruktúrákat olyan egyenletrendszerek segítségével fejezhetjük ki, mint a következő, (3–20) rendszer:

$$
\begin{aligned}
z_{1i} &= F_{1i} + F_{2i} + F_{3i} \\
z_{2i} &= \quad F_{2i} + F_{3i} + F_{4i} \\
z_{3i} &= \quad\quad F_{3i} + F_{4i} + F_{5i} \\
z_{4i} &= F_{1i} \quad\quad + F_{4i} + F_{5i} \\
z_{6i} &= F_{1i} + F_{2i} \quad\quad + F_{5i} .
\end{aligned}
\tag{3–20}
$$

Nyilvánvaló azonban, hogy a (3–20) struktúra változatlan marad, ha az egyidejűleg manifeszt változókhoz és tényezőkhöz kapcsolódó indexeket valamilyen cirkuláris permutációnak vetjük alá. Általánosan: a circumplex struktúrákat a következő

$$
z_{ji} = \begin{cases} F_{ji} + F_{j+1,i} + \ldots + F_{j+n-1,i} & (j \leqslant n - m + 1) \\ F_{1i} + F_{2i} + \ldots + F_{j-n+m,i} & (j > n - m + 1) \end{cases}
\tag{3–21}
$$

rendszer segítségével definiálhatjuk, ahol m az egyes manifeszt változókhoz kapcsolódó komponensek száma (a (3–20) példában $m = 3$).

Könnyű belátni, hogy a (3–20)-hoz hasonló rendszerek eleget tesznek azoknak a megszorításoknak, amelyeket – a parciális korrelációs együtthatókra vonatkozóan – circumplex modell hipotézisei fogalmaznak meg. Ahogyan a szimplex struktúrák az

$$
r_{jk.m} = 0, \quad \text{ha} \quad j < k < m \quad \text{vagy} \quad j > k > m
$$

feltétellel, úgy a circumplex struktúrák az

$$
\begin{aligned}
&r_{jk.mp} = 0, \quad \text{ha} \quad j < m < k < p \quad \text{vagy} \quad j > m > k > p \\
&\qquad\qquad \text{vagy} \quad j < p < k < m \quad \text{vagy} \quad j > p > k > m
\end{aligned}
\tag{3–22}
$$

feltétellel kapcsolódnak össze. Vegyük észre egyébként, hogy a (3–22) egyenletet a circumplex modell definíciójának is tekinthetjük. A szóban forgó definícióhoz hasonló érvelés alapján jutottunk, mint amilyen az előző feltételt a szimplex struktúrákkal kapcsolta össze.

Az $r_{jk.mp} = 0$ összefüggés fennállásának egyik szükséges feltétele:

$$
r_{jk.m} - r_{jp.m} r_{kp.m} = 0 .
\tag{3–23}
$$

Ha azonban az összefüggést kifejtjük, és az egyszerűsítés érdekében föltesszük, hogy $j = 1$, $m = 2, k = 3, p = 4$, akkor:

$$r_{13} - r_{12}r_{23} - (r_{14} - r_{12}r_{24})(r_{34} - r_{23}r_{24}) = 0 . \tag{3–24}$$

Ha mármost a különböző elemekből álló komponenspárok közti korrelációkra vonatkozóan a következő:

$$r_{F_pF_q} = 0 \qquad (p \neq q) \tag{3–25}$$

megszorítást tesszük, akkor – (3–20)-at felhasználva – az alábbi

$$r_{12} = \frac{\Sigma\,(F_{2i}^2 + F_{3i}^2)}{\sqrt{\Sigma\,(F_{1i} + F_{2i} + F_{3i})^2\ \Sigma\,(F_{2i} + F_{3i} + F_{4i})^2}}$$

$$r_{13} = \frac{\Sigma\,F_{3i}^2}{\sqrt{\Sigma\,(F_{1i} + F_{2i} + F_{3i})^2\ \Sigma\,(F_{3i} + F_{4i} + F_{5i})^2}} \tag{3–26}$$

$$\vdots$$

$$r_{34} = \frac{\Sigma\,(F_{4i}^2 + F_{5i}^2)}{\sqrt{\Sigma\,(F_{3i} + F_{4i} + F_{5i})^2\ \Sigma\,(F_{1i} + F_{4i} + F_{5i})^2}} \quad \text{stb.}$$

összefüggéseket kapjuk.

Ha a korrelációs együtthatókat (3–24)-ben azokkal a (3–26) egyenletekkel helyettesítjük, amelyek a komponensek függvényében fejezik ki őket, akkor – az így nyert összefüggéseket egyszerűsítve – láthatjuk, hogy a (3–24) egyenlet valóban verifikálódik, másrészt pedig $r_{13.24} = 0$. Így tehát a (3–20) modell eleget tesz azoknak a megszorításoknak, amelyeket – a parciális korrelációs együtthatókra vonatkozóan – a manifeszt változók cirkuláris rendezettségével kapcsolatos hipotézis fogalmazott meg.

Ha nemcsak azt tételezzük fel, hogy a komponensek statisztikailag függetlenek, hanem azt is, hogy varianciájuk egyenlő, akkor – mint látni fogjuk – a korrelációs mátrix egy fontos tulajdonsága kerül napvilágra. A szóban forgó tulajdonság lehetővé teszi, hogy a korrelációs mátrix egyszerű szemügyre vétele révén tárjuk fel a circumplex struktúrákat. Legyen $N\sigma^2 = s$, s a varianciák egyenlőségének hipotézisét alkalmazzuk (3–26)-ra! Ekkor:

$$r_{12} = \frac{1}{3s}\ \Sigma\,(F_{2i}^2 + F_{3i}^2) \qquad r_{13} = \frac{1}{3s}\ \Sigma\,F_{3i}^2$$

$$r_{14} = \frac{1}{3s} \Sigma F_{1i}^2 \qquad r_{15} = \frac{1}{3s} \Sigma (F_{1i}^2 + F_{2i}^2)$$

$$r_{23} = \frac{1}{3s} \Sigma (F_{3i}^2 + F_{4i}^2) \qquad r_{24} = \frac{1}{3s} \Sigma F_{4i}^2$$

$$r_{25} = \frac{1}{3s} \Sigma F_{2i}^2 \qquad r_{34} = \frac{1}{3s} \Sigma (F_{4i}^2 + F_{5i}^2)$$

$$r_{35} = \frac{1}{3s} \Sigma F_{5i}^2 \qquad r_{45} = \frac{1}{3s} \Sigma (F_{1i}^2 + F_{5i}^2) .$$

Mivel, hipotézisünk szerint:

$$\Sigma F_{1i}^2 = \Sigma F_{2i}^2 = \Sigma F_{3i}^2 = \Sigma F_{4i}^2 = \Sigma F_{5i}^2 = s ,$$

ezért a korrelációs együtthatók most különösen egyszerű alakot öltenek. Valóban: $r_{12} = 2s/3s = 2/3, r_{14} = s/3s = 1/3$ stb. A korrelációs mátrix tehát így fest:

1	0,66	0,33	0,33	0,66
0,66	1	0,66	0,33	0,33
0,33	0,66	1	0,66	0,33
0,33	0,33	0,66	1	0,66
0,66	0,33	0,33	0,66	1

A szóban forgó mátrixnak a következő figyelemre méltó tulajdonsága van: a fődiagonálissal párhuzamos átlókon elhelyezkedő kifejezések értékei egyenlők, s a fődiagonálistól távolodva oszcillálnak.

Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban sohasem találkozunk olyan empirikus mátrixszal, amely pontosan megfelelne a kérdéses modellnek. Guttman azonban több olyan empirikus mátrixot is bemutatott, amelynek hasonló struktúrája van, mint az előbbi mátrixnak,[16] Noha (3–21) alapján nem dönthetjük el, hogy egy empirikus mátrixot mennyiben tekinthetünk egy tökéletes circumplex jó közelítésének, oszcilláló struktúrával felruházott mátrixok megfigyelése esetén azonban mégis célszerűbb, ha a faktorelemzés klasszikus módszereinek alkalmazása helyett a változók cirkuláris rendezettségét föltételezzük.

Zárójelben megjegyezzük, hogy ha csupán két közös tényező létezik, s ha az egyes i változóknak az első és a második tényezővel kapcsolatos a_i és b_i telítettségeit az alábbi

$$f^2 a_i^2 + g^2 b_i^2 = h^2$$

reláció köti össze (f, g és h konstans), akkor – s ez itt elégséges feltételt jelent – a circumplex struktúrát faktorelemzési módszerekkel is kimutathatjuk. A szóban forgó egyenlet egy ellipszis egyenlete; abban a speciális esetben pedig, amikor $f = g$, egy köré. Az egyenlet a circumplex-fogalom általánosítását sugallja, hiszen könnyen elképzelhető,

hogy egy adott ponthalmaz nem egy kör vagy egy ellipszis, hanem egy gömb, egy hiperszféra, vagy pedig egy több dimenziós ellipszoid felületén helyezkedik el. Ha tehát a faktorelemzés négy közös tényezőt mutat ki, akkor egy általánosított circumplex struktúra – vagyis egy *szferex* struktúra[17] – előfordulásának elégséges feltétele, hogy az egyes z_i változóknak a négy tényezővel kapcsolatos a_i, b_i, c_i, d_i telítettségeit az alábbi

$$f^2a_i^2 + g^2b_i^2 + k^2c_i^2 + m^2d_i^2 = h^2$$

reláció kösse össze, ahol f, g, k, m és h konstansok. A manifeszt változókat reprezentáló pontok ekkor egy négydimenziós ellipszoid felületén helyezkednek el a faktortérben: így tehát az ellipszoid egy meghatározott metszetében elhelyezkedő változóhalmazok – circumplex struktúrával felruházott – korrelációs mátrixoknak felelnek meg.

(Folytatása következik)

JEGYZETEK

[1] Lásd *Harman* (1960), *Reuchlin* (1964), C.N.R.S. (1955), *Tryon* (1958a, 1958b), *Guttman* (1958) stb.

[2] Lásd például *Cattell* (1955b), ill. *Guttman* és *Guilford* ezt követő hozzászólásait.

[3] *Thurstone* (1947), 70.

[4] Vö. például *MacRae* (1958, 1960).

[5] Idézzük fel itt *Popper* (1935, 1963) álláspontját! *Popper* szerint – 10. szakasz 213–252. – a tudományos kijelentések lényegében *cáfolható* kijelentések. Ha ezt a nyilvánvalónak látszó posztulátumot szó szerint vesszük, kiderül, hogy a mindig megoldáshoz vezető modellek alapján nem fogalmazhatunk meg tudományos kijelentéseket.

[6] Vö. *Tryon* (1955).

[7] Két álláspontot kell megkülönböztetnünk: az *oksági* elemzés és a *strukturális* elemzés álláspontját. A Blalock-féle változókat okságilag kell elemeznünk; a viselkedésformákkal vagy véleményekkel kapcsolatos korrelációs együtthatók mátrixa esetén viszont *strukturális* elemzésre van szükség.

[8] *Guttman* (1954, 1966).

[9] A „nehéz" terminust csak akkor kell szó szerint vennünk, ha a szimplex-elméletet pszichometriai problémákra alkalmazzuk. A szimplex struktúrákhoz kapcsolódó rendezési relációkat azonban – az esettől függően – többféleképpen is értelmezhetjük: így például az egyik értelmezési lehetőség szerint a szóban forgó reláció egy attitűd *intenzitását*, egy másik szerint pedig a verbális és a valóságos viselkedés *hasonlóságát* fejezi ki; stb.

[10] *Guttman* (1954), 272–275.

[11] (3–8) következményei formálisan nem különböznek (3–4) következményeitől.

[12] Kivéve, ha $n \leqslant 3$.

[13] Lásd a III. fejezetet.

[14] Lásd a III. fejezet 4, 5 szakaszát.

[15] Vegyük észre, hogy ha egy Simon-féle rendezési reláció révén létre is hozhatunk egy szimplex vagy circumplex (lásd alább) struktúrát, ez még nem jelenti azt, hogy Guttman-rendezést kapunk. Más szavakkal: ha hierarchikus struktúrájú változók korrelációs együtthatóit számítjuk ki, akkor szimplex struktúrát kapunk; szimplex struktúrához juthatunk azonban olyan változók alapján is, amelyeknek nincs hierarchikus struktúrájuk.

[16] Lásd *Guttman* (1954, 1959, 1961a, 1961b, 1966), *Schaefer* (1959), *Foa* (1961, 1962) és *Andrieux* (1963).

[17] Lásd *Guttman* (1966).

HERNÁDI MIKLÓS

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság nyilvános vitára tűzte ki Hernádi Miklós *„Az ünnepi viselkedés szociológiai vizsgálata a mai magyar mindennapi élet tükrében"* c. értekezését. Az 1982. március 3-án lefolytatott vitára a következő bíráló bizottságot küldték ki: *Cseh-Szombathy László* (elnök), *Rudas János* (titkár), *Fukász György* és *Voigt Vilmos* (opponensek), *S. Molnár Edit, Papp Zsolt* és *Angelusz Róbert.* A bizottság elnöke megállapította, hogy a vita lefolytatható, a bizottság titkára ismertette a jelölt tudományos életrajzát, majd a hivatalos bírálók ismertették véleményüket.

Fukász György bevezetőben elmondotta, hogy a szociológia nem sokat foglalkozott még általánosságban sem az ünnepi viselkedés kérdéseivel; de nem foglalkozott vele az értekezés egyik tekintélyes fejezetében felrajzolt időfelhasználás vonatkozásában sem. A téma aktualitását mutatja az életmódkutatások fontossága, a témának ebbe való illeszkedése, de jelzi a tudat vizsgálatának előtérbe kerülése és az ünnepi viselkedésnek ebből való kimaradása is. Talán nem téved az opponens, amikor a téma elhanyagoltságára hívja fel a figyelmet, saját korábbi kutatásai önkritikus megítélésével is. Teljesen igaz Hernádi Miklós kiindulópontja, amikor az ünnepi viselkedést az ember mindennapi viszonya szerkezetébe illeszti bele: a viselkedés szerves része a mindennapiságnak, elválasztva a hétköznapi viselkedéstől, sőt még a vasárnapi viselkedéstől is.

Az opponens a továbbiakban az értekezés egyes ellentmondásosan értékelhető sajátosságaival foglalkozott. Így például kiemelte a módszertani eljárások sokszínűségét, arra is rámutatva, hogy egyes technikák ez esetben nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Vagy dicsérőleg említette, hogy az értekezés igen széles anyagot fog át, de felrótta az ebből következő bizonyos egyenlőtlenségeket is. Néhány részkérdés vitatása után Fukász György így fejezte be bírálatát:

„Az általam jelzett problémák csakis szűk lehetőségeim köréből ítélhetők meg, a tárgyalásra bocsátott értekezés egyik lehetséges megközelítéseként. Az eddigiekben jelzett problémák azonban nem rontják le az értekezésről alkotott összképemet: jelentős probléma tudományos feltárásában figyelemreméltó munka született, amely a téma további kutatásának lehetőségét is magában hordja, figyelembe véve a ma még jelentős mértékben meglevő problémákat is, amelyek a kutatásban jelentkeznek."

Az opponens a disszertációt elfogadásra ajánlotta.

Voigt Vilmos így méltatta az értekezés érdemeit: „Minden további nélkül elfogadható, és javaslom kiadását is, amire minden remény megvan, hiszen a munka érdekes is, fontos is. Külön erénye a munkának az, hogy szellemes, olvasmányos írás, pedig adatokkal, táblázatokkal bővelkedik (olykor akár zsúfoltnak is nevezhető). Azt is nagyra értékelem, hogy szociológiánkból igencsak hiányzó zsurnalizmussal egész sor váratlan forrást vett igénybe – ünnepeink milyenségéhez adatokat gyűjtött a Heim Pál gyermekkórház felvételi osztályáról, a Dörmögő Dömötör gyermeklapból, ismeri a tájanként változó átlagos karácsonyfa-magasságot, a virág-, cukor- és pezsgőfogyasztás adatait, a díjköteles csomag- és dísztávirat-forgalom változását, de ügyel a bélyegkibocsátásra és az esküvői fotózásra – általában még a módosító tényezőknek is a figyelembevételével. E sokrétű, ám áttekinthető és csoportosított, sőt bemutatott anyag következtében máris elsőrendű forrásmunka ez a kézirat, amelyet napjaink életének kutatói még sokszor fognak használni."

Voigt Vilmos több részprobléma kritikai érintése után egy alapkérdésben: az ünnep-felfogásban vitatkozott a jelölttel. Kifogásolta a mindennapok és az ünnepek szembeállításának hiányát, a visel-

kedés kategóriájának túl általános alkalmazását az ünnepek magyarázatában, az ismétlődés kritériumát a szertartásban stb. Befejezésül ezeket mondotta:

„Magam most abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy nem kell megadnom a magam ünnep-definícióját, vagy kifejteni elgondolásaimat a mai magyar ünnepi élet jelenségeiről. Mégis úgy gondolom, hogy éppen az ünnep az, amelyben a mindennapi élet kifejezi önmagát, amelyben az egyén megmutathatja önmagát, amelyben a társadalom önreflexiója megnyilvánul. Nem úgy, hogy a mindennap mindennap, az egyén egyén marad, hanem éppen azáltal, hogy kilép a maga keretei közül, a maga ellentétévé válik. Az, hogy eközben identifikálható – köztudott dolog. Úgy gondolom, ünnep és mindennap dichotómiája ott van, ahol Hernádi sejti, magam azonban a másik oldalról oldanám meg a problémát. Ebben látom a kettőnk ünnep-felfogása közti alapvető ellentétet."

A második opponens szintén javasolta az értekezés elfogadását.

A bíráló bizottság ezután a következő, előzetesen megfogalmazott kérdést tette föl a jelöltnek: véleménye szerint helytálló-e az az elképzelés, hogy a huszadik századi társadalmi fejlődést mint eltömegesedést lehet jellemezni, és ha igen, akkor ez milyen hatással van az ünnepnapokra, illetve az ünnepi viselkedés képes-e kompenzációs szerepet betölteni?

A vita során fölszólalt *Szalai Sándor,* aki a jelölt aspiránsvezetője volt. Hernádi Miklóst jellemezve elmondta, hogy kitűnően tud írni; s amit ír, az mindig megfogja az embert. Ötletes, problémaérzékeny, mindig újabb érdekességek jutnak eszébe – de éppen ezek kezelésében hiányzik belőle a kutatói önfegyelem, ami sokszor felületessé teszi. Az értekezésben sok jó meglátás található, de ezekkel nincs összhangban a bizonyítás színvonala. Nem kielégítő erejű a módszeresség, és nem elegendő a kritika az adatok alapjául szolgáló minták reprezentativitásával szemben. Nagyon jó viszont, hogy nem a kérdezés az egyetlen forrás, hanem a jelölt használja a dokumentumok elemzését, a megfigyelést, a másodlagos analízist is. Ez a módszertani sokoldalúság egyéb módszertani gyengéket is ellensúlyozni képes.

Ezután *Hernádi Miklós* kapott szót, aki megköszönte Szalai Sándor megjegyzéseit, majd a bíráló bizottság kérdésére válaszolt. Kifejtette, hogy túl nagy formátumú kérdésről van szó, amire ilyen alkalommal nem lehet megnyugtatóan válaszolni. Megítélése szerint nem feltétlenül beszélhetünk egyértelmű eltömegesedésről, hiszen egyúttal a helyi közösségi fejlődés tendenciáit is észlelhetjük. Bár az is igaz, hogy a kommunikációs és közlekedési gépiesedés eltömegesedést eredményez. Ennek hatása az elszürkülés, az ünnepi viselkedés egységesedése. Egyébként az ünnepi viselkedés az életmód függvénye, önmagában nem szemlélhető. És éppen ezért nem tölthet be kompenzatorikus szerepet, hogy tudniillik mert a mindennapi viselkedés folytatása, kiterjedése. Önmaga nem képes arra, hogy az életen változtasson.

Ezután a jelölt a hivatalos bírálókkal szemben védte álláspontját, illetve több ponton elfogadta a kritikai észrevételek jogosságát.

A bíráló bizottság zárt ülésen titkos szavazással úgy döntött, hogy a lehetséges 12 pontból 16 pontra (vagyis 73 százalékra) értékeli az értekezést, és ezzel elfogadásra javasolja a TMB szociológiai és demográfiai szakbizottságának. A bizottság indokolása a következő:

Hernádi Miklós értekezése hazai szociológiában csak kevéssé vizsgált, ideológiailag-politikailag is jelentős társadalmi tényeket elemez. Hasznos adalékokat kínál a távlati kutatási főirányok keretében művelt életmód-kutatások, úgyszintén a társadalmi tudat vizsgálatai számára. A bíráló bizottság hangsúlyozni kívánja, hogy az életmód realitásaival nem lehet számot vetni anélkül, hogy ne vizsgálnánk meg a hétköznapiság hátteréből kiemelkedő ünnepi viselkedés jellegzetes tendenciáit, vonásait – márpedig a jelölt erre tesz eredményes kísérletet. Az értekezés megfelelően tükrözi a jelölt évtizedes munkásságát a mai magyar társadalom mindennapiságával kapcsolatban, és kétségtelenül kimeríti a kandidátusi disszertáció ismérveit, ide értve a magas gondolati színvonalat, valamint az imponáló anyaggazdagságot. Az összegyűjtött gazdag anyag szerencsésen párosul a társadalomra és az emberek életére irányuló fontos és mély megfigyelésekkel, általánosításra alkalmas elemzésekkel. A bíráló bizottság külön értékeli az alkalmazott módszerek, technikák sokféleségét, színességét és ötletességét, valamint a leírt szöveg szellemességét és olvasmányosságát. Emellett azt is meg kívánja jegyezni, hogy az értekezés tartalmi, kidolgozottsági szintje nem teljesen egyenletes; az elemzések a tudományos módszeresség tekintetében nem mindig következetesek, bizonyos fejezetei elméletileg és érveit tekintve megalapozottabbak, más fejezetekről ez kevésbé mondható el. Nem eléggé sokoldalúan

meggyőző a jelölt ünnep-felfogása sem. A bíráló bizottság nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az értekezés tudományos eredményei, következtetései, belátásai sok gyakorlati tanulságot tartogatnak az ünnepek szabályozásában, előkészítésében, szervezésében és lebonyolításában részt vevő társadalmi, politikai, közművelődési és egyéb szervezetek számára.

A jelölt sokszínűen válaszolt a bíráló bizottság kérdésére, az opponensek véleményére, valamint a vitában elhangzott észrevételekre; az opponensek és a bizottság a választ elfogadta.

Mindezek alapján a bíráló bizottság javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését Hernádi Miklós részére.

MICHEL CROZIER

A BÜROKRÁCIA JELENSÉGE

(Bp. Közgazdasági és Jogi, 1981)

A szervezetkutatások töretlen konjunktúrájának korában élünk; akárha a társadalomtudományok (s jelesül a szociológia) tágabb – nemzetközi – horizontját, akár a hazai helyzetet figyeljük.

E tényt nyugodtan minősíthetjük szinte, sőt fenntartás nélkül magától értetődőnek. Hiszen napjainkban a társadalom mikro- és makrotényeinek jó részével való (elméleti és/vagy gyakorlati) foglalatosság vajmi kevéssé képzelhető el a szervezetek létére, szerkezetére, a társadalomban elfoglalt helyére stb. vonatkozó többé-kevésbé elmélyült ismeretek nélkül. (Elvileg. Ám az érdes gyakorlat szemügyre vétele nem tartozik e szerény recenzió keretei közé.)

A szervezetszociológiai vizsgálódások sorában változatlanul – immár évtizedek óta – kitüntetett hely jut a bürokratikus szervezetekre irányulóaknak, és ezek sorában is megkülönböztetett figyelmet érdemel M. Crozier immár klasszikusnak számító munkája.

Bárki bármilyen premisszákkal is nyúljék e problematikához, nem kerülheti el a „nagy alapvetéssel", Max Webernek a bürokráciára irányuló fejtegetéseivel való szembenézést. A weberi gondolatmenettel kapcsolatos állásfoglalások skálája tudvalevőleg igen széles; a hozzá való viszony nem kis mértékben minősíti a kutatót. Crozier írása a tekintetben is figyelemre méltó, hogy azok közé tartozik, akik a weberi bürokráciaelmélet releváns megállapításait, értékeit elfogadva, részben azokra támaszkodva – annak radikális meghaladására törekszenek. S mielőtt a mű gondolatmenetének ismertetésbe fognék, érdemes idézni egy – a szerző szemléletét, „alapállását" jól reprezentáló – bevezető megállapítását: „Bizonyára több szabadságot követelhetünk a korlátozó intézményeink és béna értékeink alkotta kényszerekhez képest, de csak annyiban, amennyiben a fertőzöttség és bürokrácia ellenére is elismerjük, hogy majdani szabadságunk lehetősége mai szabadságunk lehetőségének elismerésén és megértésén alapul". (31. o.)

Crozier műve „Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolatairól", ahogy ezt az alcímben megfogalmazta.

Két dolgot is jeleznek e sorok. Az egyik arra a sajátos útra vonatkozik, amelyet a szerző megközelítési módjának megválasztásában követ. Esszének minősíti munkáját, ami módfelett szokatlan a szociológiai irodalomban. Ennek értelmezéséül elég egyelőre a bevezetés két megállapítását idézni: „a verbális szöveg látszatlogikája mögött ... van egy másik, mélyebb logika is, amely pozitív ismeretek tárgya lehet; ... ebből a pozitív ismeretből pedig azon okok sokkal hatékonyabb értelmezése válik lehetővé, amelyek következtében az ember által létrehozott rendszer bürokratikus jellemvonásokat mutat, amelyeket ugyan leleplezünk, miközben azonban megerősödésükhöz is – már a velük szembeni támadások stílusával is – hozzájárulunk." (32. o.) Később pedig így jellemzi módszerét: „Két konkrét esetről lesz szó, vagyis két olyan történetről, amelyekben mindaddig hiába keressük a bűnösöket, amíg meg nem tanuljuk, hogy egyének helyett viszonyokról és az esetleg fennálló antagonizmusok helyett rendszerről gondolkodjunk; vagyis lényegében fordított bűnügyi regényről van szó, amelyben a környezet és a szituáció felfedezése végett a bűnöstől indulunk el." (33. o.) Nem arról van szó tehát, hogy a szerző a szociológia tudományának módszertani stb. alapjait kívánta volna zárójelbe tenni, hanem talán inkább a szociológus társadalmi szerepének crozier-i értelmezését (is) sejthetjük e valóban szokatlan műfaji meghatározás mögött.

A másik – s lényegesen fontosabb – tény, amelyre az alcím felhívja a figyelmet: a szervezetek társadalmi közegének, „kontextusának" bevonása a vizsgálódásba. Mint Kulcsár Kálmán bevezető

tanulmányában írja, Crozier volt az első, aki a szervezeteket lényegében véve rendszerként tételezte, s ilyenként vizsgálta őket környezetükkel egyetemben. Ezt elfogadva már most előrebocsátható, hogy Crozierre – részben éppen a fentiekben érintett megközelítési módjából adódóan – nem érvényesek H. G. Schüttének a szociológia rendszerfogalmáról írott igen szkeptikus sorai: „A szociológusok minden őket érdeklő olyan tárgyra alkalmazzák, amelyet a köznyelv elhatárol más tárgyaktól . . . Ez a gyakorlat persze azt hozza magával, hogy egy-egy társadalmi rendszer határait a nyelvhasználati szabályok, és ezzel gyakorlatilag a nyelvi háttérbe beépült cselekvési érdekek húzzák meg." (A szervezet mint rendszer. Bp., 1979. 148. o.)

És most nézzük ama két konkrét esetet, amelyek tapasztalataiból azután a szerző kibontja általánosabb mondandóját.

Az első egy nagy párizsi könyvelési iroda vizsgálata. Ennek felépítése a következő. Első lépésben az iroda statikus leírását kapjuk, Crozier „az egyének és a csoportok szervezetben elfoglalt helyét", munkájukat, s az azzal való megelégedettségük mértékét és jellegét vázolja. Kiderül, hogy az iroda (melynek alkalmazottai – a vezetők kivételével – szinte kizárólag nők) „hierarchikus szervezete éppolyan egyszerű, mint munkaszervezése és munkatechnikája." (41. o.) A termelékenység kérdése föl sem merülhet, hiszen egyetlen generáló elv érvényesül: „az aznapi forgalomból származó munkát aznap el kell végezni." (46. o.) Főleg ez a helyzet involválta (s konzerválta) a rendkívül merev munkaszervezési és irányítási szisztémát. Így aztán a periodikusan jelentkező „csúcsforgalmak" idején kvázi-válsághelyzet keletkezik. Feloldásának megszokott módja pedig az, hogy a szigorú fegyelemre szorított személyzetet ilyenkor tekintélyuralmi módszerekkel irányítja a vezetőség a következő „rutinidőszak" bekövetkeztéig.

A presszió és az elszigeteltség tényéből adódik az, hogy az alkalmazottaknak munkájukkal való megelégedettségét, ill. ennek mértékét alapvetően egy munkahelyen kívüli tényező, éspedig „külső", társadalmi státusuk, pontosabban ennek munkájuk presztízséhez való viszonya determinálja. (A vidékről Párizsba került munkásszármazású nők pl. sokkal elégedettebbek munkájukkal, munkahelyükkel, mint a kispolgári származásúak.)

A fejezet második része a szervezeten belüli viszonyok árnyaltabb, dinamikus elemzésével mélyíti és differenciálja az első rész megállapításait. Így például a társas elszigeteltség jelenségét, amely következményeivel gyakorlatilag kizárja a konstruktív szolidaritás fellépését az alkalmazottak közt.

A szervezet vertikális metszete mentén haladva a hierarchia egyes szintjeinek egymáshoz való viszonyát vizsgálja a következőkben Crozier. Három alapvető szintet különböztet meg: az alkalmazottakét, a közép- és a felsőszintű vezetőkét. Kiderül: a hierarchia csúcsán levők részleges szakmai inkompetenciája s az alsó szinttől való távolság a kettős következménnyel jár. Egyrészt nem rendelkeznek megbízható és up to date információkkal; így „döntései(k) valószínűleg többnyire személytelen és inkább a szabályzat betűihez ragaszkodó, semmint a tények komoly számbavételén alapuló és a különféle lehetséges döntések következményeit mérlegelő döntések lesznek." (83. o.) Másrészt – nagymértékben ebből következően – „a hierarchikus feszültségek gyújtópontjában egyáltalán nem az alkalmazottak és közvetlen főnökeik közötti szemtől szembeni hatalmi viszonyok, hanem a felsőszintű vezetőikkel való sokkal kevésbé közvetlen viszony áll." (82. o.) A racionálisabb ügyvitelhez és az optimális felé jobban közelítő személyzeti politikához szükséges információk a középszintű vezetőknél csapódnak le – és akadnak el. Rájuk ui. az jellemző, hogy „munkájuk érdektelen és szinte soha nem ad lehetőséget harcra vagy önigazolásra; másodszor, teljesen védettek a protekcióval szemben, ha pedig a felsőszintű vezetők bármilyen jogon bele akarnának ügyeikbe avatkozni, az már eleve kudarcra lenne ítélve." (85. o.) Így aztán rájuk még fokozottabban érvényes a negatív szolidaritás „vádja", hiszen „semmiféle pozitív közös érdekük sincs". (83. o.)

Mindebből következően valamennyi döntési szinten az innovációtól elzárkózó, merev és defenzív (a kontraszelekciós mechanizmusokat és a különféle circulus vitiosusokat fenntartó) rutinszerű magatartás és tevékenység dominál. Crozier meggyőzően bizonyítja, hogy ez „mindenekelőtt racionális válasz egy önmagában kényszerítő jellegű szervezeti rendszerre, amely végeredményben a szervezeti rendszer által a csoportokra kényszerített 'játékszabályoktól' függ" (95. o.), s hogy ez a szervezeti rendszer „olyan viszonyok modellje, amelyeknek kedvezőtlen következményei csak a stabilitást erősítik." (97. o.)

A második felmérés „az ipari monopólium esetét" vizsgálja.

A hierarchia felépítését tekintve a következő – kitüntetett – csoportok (pozíciók) különböztethetőek meg: termelőmunkások, karbantartók, műhelyvezetők, üzemmérnökök, s a vezetőtestületek tagjai: az igazgatók és helyetteseik.

A szervezeti és technikai adottságokat, ill. a termelőmunkások ezekhez való viszonyát elemezve kiderül, hogy a legfontosabb, a többi tényezőt, sőt a szervezet egészének struktúráját nagymértékben befolyásoló tény a „szenioritás elve", azaz az ún. munkában eltöltött évek számának a joga, ami a munkások előrehaladásának döntő, sőt szinte egyetlen meghatározója. Crozier szerint ebből következően a termelőmunkások „mindenfajta önkényes fegyelmezéssel szemben védelmet élveznek, és hivatali beosztásuk sem a közép- és felsőszintű vezetőktől függ". (106. o.) Következésképpen a formális hatalommal rendelkező igazgatók arra kényszerülnek, hogy „egy kvázi jogi szerepre korlátozzák tevékenységüket (...) mindenekelőtt azzal vannak elfoglalva, hogy a rendet, a békét, valamint az egyének és csoportok közötti egyensúlyt fenntartsák ..." (141. o.) Mindez azt a hatalmi törekvést erősíti, hogy „az emberek irányítása helyett a dolgokat adminisztrálják". (172 o.)

A továbbiakban Crozier a már megismert módszert követi: a formális hatalmi struktúra vázolása után az egyes csoportok (szintek) viszonyrendszerét, stratégiáit, játéklehetőségeit és sajátos viselkedésmódjait vizsgálja. A „műhelyviszonyok" legfőbb jellemzője, hogy a három csoport (termelők, karbantartók, műhelyvezetők) sok vonatkozásban élesen szemben áll egymással. A termelés követelményeiből adódóan a karbantartók vannak a leginkább „kedvezményezett" helyzetben, rájuk jellemző legkevésbé a negatív konformizmus – sőt (ami a legfontosabb) ők vannak egyedül tényleges hatalmi pozícióban a műhelyen belül. A műhelyvezetők a legfrusztráltabbak, rájuk alig jellemző a szervezettel s a többi foglalkozási kategóriával szembeni agresszió, amely – sajátos módon – az egyes csoportoknak és egyéneknek „a helyzetükhöz való könnyebb alkalmazkodás nélkülözhetetlen eleme." (168. o.)

A szerző legfontosabb végkövetkeztetése az, hogy az elősorolt tényezők együttes hatására „a hierarchikus irányítási lánc egyre gyengébbé vált". „A csoportnyomás bizonyos mértékig helyettesíti az eltűnőben levő vagy legalábbis lecsökkent hierarchikus nyomást." (177. o.)

A felső vezetés hatalmi viszonyairól és viselkedési modelljeiről sokat árul el a tipikus konfliktusszituációk felfedése. Megállapítható, hogy a hierarchikus láncolat (tehát a formális hatalmi pozíciók) és a termelési-technikai követelményekből fakadó problémák bonyolultan összeszövődve determinálják a hatalmi relációkat. Ezt igen plasztikusan az a tény bizonyítja, hogy a legkiélezettebb az üzemmérnökök és az igazgatóhelyettesek konfliktusa, hiszen főleg az ő viszonyuk terhes a jelzett kettősséggel, ellentmondással. (Tkp. részben ennek leképeződése a műhelyben a karbantartók és a műhelyvezetők szembenállása.)

A konfliktusok újratermelődésének, pontosabban feloldhatatlanságának okait elemezve leszögezhető: „Magasabb absztrakciós szinten a monopóliumban kialakult sajátos konfliktushelyzet a szervezet által az egyénekre kényszerített merev szerepeknek, a szerepek egymástól való elszigeteltségének, valamint a valóság és az emberek törekvései közötti meg nem felelésnek tudható be." (220. o.) Ebből pedig az következik, hogy „ amikor már ez a rendszer nem lesz képes a modern társadalmat egyre inkább a jellemző változás gyorsuló ritmusához alkalmazkodni, akkor mély válság tör majd ki." (223. o.)

A kötet harmadik fejezetében – amely a „A bürokrácia jelensége szervezetelméleti szempontból vizsgálva" címet viseli – Crozier arra tesz kísérletet, hogy empirikus kutatásainak tapasztalatait, következtetéseit egy általánosabb elméleti aspektusból vizsgálja – különös tekintettel a szervezet hatalmi viszonyaira. Röviden, némileg elnagyoltan, de tagadhatatlanul frappánsan vázolja a kérdés tudománytörténeti előzményeit, s érzékelteti: milyen korlátok létéből fakadóan volt szükségszerű az addigi megközelítések kudarca – vagy legalábbis az igazán egyértelmű sikerek elmaradása; tudja persze, s nekünk is tudnunk kell: termékeny „kudarcok" voltak ezek ... Crozier mindenesetre elődei szemléleti egyoldalúságát igyekszik kikerülni.

A szervezeti és egyéni racionalitás és a sztereotíp és előre nem látható szituációk szerepének újszerű értelmezésével operálva Crozier tovább gazdagítja és „dinamizálja" modelljét. (Noha következtetései néhol éppoly kevéssé megalapozottak, sőt utópikusak, mint az általa bírált korábbi iskolákéi. Pl. ott, ahol „a hatalmi jelenségek irányította összes érzelmi tényező racionális", figyelembevételének lehetőségét deklarálja – mindenfajta bizonyítás nélkül. (249. o.))

Mindenesetre: itt bontakozik ki talán legtermékenyebben az a törekvése, hogy felbontsa – alkalmanként felrobbantsa – az addig uralkodó meglehetősen merev, mechanikus dichotóm modelle-

ket. Így jut el a bürokratikus szervezetek egyensúlyhelyzetének – a hatalmi és érdekviszonyok szemszögéből megalapozott – hiteles, meggyőző magyarázatáig. A hatalmi, ill. a megegyezésre és kooperációra irányuló törekvések külön-külön (szinte magától értetődően) feszíthetnék szét az egész szervezet struktúráját – ám együttes létük és fungálásuk a dinamikus és „kényes" egyensúly fennmaradását segítik elő.

Ez a gondolatmenet vezet el annak felismeréséig, hogy „a bürokrácia jelenségének jellemző vonásait most már ne a máskülönben racionális szervezetek – akár szükségszerű – diszfunkcióinak, hanem a 'bürokratikus szervezeti rendszer' racionális elemeinek" tekintsük. (273. o.) Ennek – csak egyik, de igen tartalmas – alátámasztása a hierarchiában uralkodó (N. B. kétirányú!) konformitás tényének és jelentőségének bemutatása. Bizonytalansági szituációban a változások be nem láthatósága erősíti a merev konformitást, stabil helyzetben a kívánt cselekvési és viselkedési módok előírásának lehetősége ugyanazt eredményezi.

Mindezek alapján Crozier megfogalmazhatja a bürokratikus szisztéma „elemi" definícióját, amely szerint „'Bürokratikus szervezeti rendszernek' nevezünk minden olyan szervezeti rendszert, amelyben a hibák – információk – korrekciók sorrendje rosszul működik(. . .) Más szóval, *a bürokratikus szervezet olyan szervezet, amely nem képes az elkövetett hibákhoz mérten korrigálni magát.*" (285. o.) Az eme definícióra épített modell komponensei a következők:

– A személytelen előírások, amelyek mind az egyes funkciókba történő kiválasztás módját, mind pedig a funkciók „tartalmát" (beleértve még a hozzájuk tartozó előírt viselkedésmódokat is) kodifikálják. Ezeknek már ismert következménye a személyes függőségi viszonyok „leépülésének" tendenciája, ill. a pozitív kezdeményezés lehetőségeitől elzáró elszigetelődés; kettős értelemben is „szabad" tehát az egyén.

– A döntések centralizációja szintén a – gyakorlatban a merevséget involváló – stabilitást van hivatva védelmezni, ill. erősíteni. Legfontosabb következménye az a már említett tény, hogy ti. más szinten van a döntés joga – és az optimális döntéshez szükséges információmennyiség.

– A hierarchia egyes szintjeinek elszigeteltségéből fakadó egyénre ható csoportnyomás. Hiszen az egyes rétegek egymás közti kommunikációja korlátozott és deformált; a rétegközti konfliktusok dominálnak, míg a rétegen belüliek annál is kevésbé jelenhetnek meg, mivel a „kollegiális csoport" a tényleges referencia az egyén számára, amely csoport nem tűrheti a nem igazodó magatartást.

– A párhuzamos hatalmi viszonyok minden – az eddigi meghatározók által le nem fedett, a „bizonytalansági tényezők" körül kialakult erővonalak mentén létrejönnek. A bizonytalansági tényezőt ellenőrző csoportok hatalmi helyzetbe kerülhetnek – és ez a viszony általában kívül esik a hierarchikus vertikuumon (l. pl. a monopólium karbantartóinak hatalmi pozícióját).

E négy alapvető tényező elemzése vezeti Crozier-t definíciója bővítéséhez, amely szerint „a bürokratikus szervezeti rendszer olyan szervezeti rendszer, amelynek egyensúlya egy sor, a személytelenség és a centralizáció légkörében kialakuló viszonylagos stabil circulus vitiosuson alapszik." (293–4. o.)

A változás kérdése tehát döntő jelentőségű a bürokratikus szervezetben. Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a bürokratikus rendszer igencsak változás-rezisztens, és „csak akkor enged a változásnak, ha e rendszer már valóban súlyos diszfunkciókat okozott, és már nem képes szembeszállni velük." (297. o.) Mivel pedig a mindenkori tényleges helyzettel nem adekvát döntési szisztéma a válság egyik fő generáló tényezője, a válságleküzdő stratégia döntő komponense a centralizáció növelése: ami pedig a szervezet további merevedését eredményezi . . .

A konszolidációs mechanizmus eme formája elkerülhetetlenné teszi, hogy a társadalmi-gazdasági változásokat (fejlődést) a bürokratikus szervezet válságok nélkül nem tudja adaptálni.

Ám természetes, hogy ezt a mechanizmust nem lehet valamiféle predesztinációnak tekinteni. A válságok-változások kölcsönös egymást feltételezése nem a fátum könyörtelen érvényesülése – s nem is a bürokratikus szervezet „normális" működésének totális képtelenségét bizonyítja.

Ellenkezőleg, inkább arról van szó, hogy a válságokat a – bizonyos szempontból diszfunkcióként is felfogható – centralizáció és személytelenség, továbbá a felbomlás stádiumában levő függőségi viszonyok időleges növelésével a szervezet végül is képes a már mindenképp elkerülhetetlen korrekciók, változtatások elvégzésével megszüntetni.

Fontos – és az eddigiekhez szervesen illeszkedik – az a megállapítás, hogy ezek a helyreigazítások, korrekciók azonban nem elégségesek a hibák, diszfunkciók súlyához képest.

A változás kérdéskörének vizsgálata emeli leginkább felszínre a bürokratikus személyiség problematikáját. Crozier – R. K. Mertont követve – tipikus személyiségvonásokként használhatónak ítéli a szertartásosságot, a konformizmust, a visszavonulást és a lázadást; ám alapvető kifogásait hangoztatva saját kutatásai alapján felállítja az alárendelt viselkedésmód kategóriáját is – és szellemesen bizonyítja, hogy milyen változatos kombinációkban jelentkeznek eme kategóriák. Elemzésének konklúziója az, hogy az ún. rutin-, ill. válságperiódusoknak egy-egy uralkodó bürokratikus viselkedési ellentétpár felel meg: a konzervativizmus-idealizmus, ill. az alárendeltség-lázadás páros.

Felvetődik a kérdés: az egyének miért vonzódnak sokkal inkább a konfliktusos, mint a kooperatív jellegű játszmákhoz; egyáltalán: mi kényszeríti őket a fenti szereplehetőségek elfogadására, mi az oka, hogy alig van jele olyasfajta törekvéseknek, amelyek ezek keretét igyekeznének tágítani? Crozier magáévá teszi azt az érvelést, amely szerint a demokratikus rendszer = erős participációs követelmények = több kényszer; a tekintélyuralmi rendszer = gyenge participációs késztetések = kevesebb kényszer – tehát az utóbbi szisztéma nagyobb függetlenséget biztosít tagjainak. Ez azonban – a francia bürokratikus szervezeti rendszert vizsgálva – még nem elegendő magyarázat. Ezért Crozier két olyan – megítélése szerint a francia viszonyokat jellemző, meghatározó – tényezővel operál, amelyek együttesen megadják a választ a fenti kérdésre. Az egyik a részvétel tényleges akarását előfeltételező nyitott és őszinte interperszonális kapcsolatrendszer hiánya, a másik pedig a hatalmi normákhoz való negatív viszony. Mindkettőt alapvető francia társadalmi-kulturális sajátosságnak tartja.

A bürokrácia világa az így jellemezhető személyiség számára tehát egyrészt nagyfokú védelmet biztosít, másrészt azonban könyörtelenül elszigeteli a valóságtól, a „reális" viselkedést biztosító információktól. „Éppen ezért a bürokraták világa a presztízsért folytatott kicsinyes és örökös pozícióharcban megoldhatatlan jelentéktelen viszályok világa. Részben megszabadulnak a helyzetében (státusában) bizonytalan modern ember szorongásától, de szűk látókörűvé válnak, és egymásra acsarkodnak a hatalomért folyó harcban, ami a túl merev társadalmi rendszer jellemzője." (315. o.)

A negyedik fejezetben (A bürokrácia jelensége mint francia kulturális jelenség) Crozier tovább halad gondolatmenetének fonala mentén, azaz a bürokrácia jelenségét most már a francia társadalom rendszerének egészén belül vizsgálja. Megközelítési módja és szemlélete azon a felismerésen alapul, hogy a bürokratikus szervezet végső soron ugyanazon tényezők függvénye, mint a társadalmi-kulturális szerkezet és a cselekvési tényezők egésze.

Az interperszonális és csoportközi viszonyok már korábban tárgyalt sajátosságait tovább elemezve Crozier úgy ítéli meg, hogy a hatalom – e viszonyokba is beágyazódott – felfogása a francia társadalomfejlődésre jellemző; léte még az abszolút monarchia tradícióiból ered. Racionális és autoriter vonások egészen sajátos kapcsolódásáról van szó; ezek ellentétének feloldását biztosítja a bürokratikus rendszer, amennyiben „a személytelen előírások és a centralizáció egyszerre teszik lehetővé a hatalom abszolutista felfogásának megőrzését, illetőleg a közvetlen függőségi viszonyok kiküszöbölését." (332. o.) – tehát a szerző szerint egy tkp. önkényuralmi eredetű értékrendszer és cselekvési mód optimális legimitációjának hordozója a francia bürokratikus modell.

E modell szintén meggyőzően bizonyítható kapcsolatban áll az oktatási szisztémával. Maga a bürokratikus rendszer döntő mértékben támaszkodik az iskolarendszerre, ill. az oktatás módjának és színvonalának egy kialakult, meghatározott formájára. Az oktatási rendszer pedig akkor képes a vele szemben ilyen oldalról támasztott követelményeknek eleget tenni, ha eleve beépíti a bürokratikus szervezetre jellemző norma- és szelekciós rendszert.

A francia „ipari viszonyok" egésze ugyancsak a bürokratikus modell leképeződése. Az állam szerepe, az egyes osztályok stratégiája, a tárgyalások módja egyaránt centralizációs tendenciákat – s az egész viszonyrendszer konzerválását segítik elő. A munkásmozgalom is „bürokráciamodellünk hű tükörképe, vagyis tekintélyelvi és abszolút forradalmi hitében, gyenge és bürokratikus mindennapi működésének gyakorlatában mindenáron el akarja kerülni a közvetlen tárgyalásokat, elszigetelődött a többi társadalmi csoporttól, és maga sem nagyon egységes, sokkal inkább kész negatív ellenzéki tüntetésekre, mintsem együttműködő és konstruktív magatartásra, inkább aláveti magát a személytelen előírásoknak és a felsőbb hatalomra hivatkozik, semhogy kompromisszumot kössön azzal kapcsolatban, amire jogot formál." (365–366. o.) Ezért azután – Crozier ítélete szerint – paradox módon a francia munkások végső soron mélyen konzervatívak, és „egyáltalán nem akarnak megszabadulni az állami centralizációtól, amelyhez már tökéletesen alkalmazkodtak." (378. o.) Így nagyfokú interdependenciában vannak a politikai-közigazgatási rendszer másik két „alrendszerével": a közigazga-

tásival és a döntési-politikai alrendszerrel, amelyekkel egyetemben a bürokratikus szervezeti rendszer hatása alatt állnak.

Burzsoázia és bürokrácia viszonyát Crozier első megközelítésben magánvállalkozás és (állami) bürokrácia szembenállásaként tárgyalja. Történeti okokkal magyarázza az állam paternalista felsőbbségét a magántőkével szemben. Ám ha ez valóban fennáll, két kérdés merül fel: egyrészt mi tette lehetővé e viszony kialakulását; másrészt hogyan mehetnek végbe az innovációs folyamatok e rendszeren belül? Crozier elemzése azt bizonyítja, hogy a „polgári vállalkozások világára" éppúgy jellemző a közvetlen emberi viszonyok elvetése, a hierarchia egyes szintjeinek izoláltsága s az egyes szinteken belüli nivelláltság, mint az állami bürokráciáéra. Ez a vállalkozói rendszer persze éppenséggel nem segíti elő az innovációs mechanizmusok „beindulását" – sőt erősen változás ellenes. Így hát az államra hárul a változtatások véghezvitele, amelyeket válsághelyzetekben kényszerít ki. A magánvállalkozás azonban csak akkor és annyiban vesz részt e változások megvalósításában, amennyiben pozícióit megerősítheti vagy javíthatja; ez a válságmentes időszakok paternalizmusának az „ára". A „rutin-válság mechanizmus" tehát az egész francia társadalmi modell sajátja.

A bürokratikus szervezetet tehát nem lehet leírni a fokozódó racionalizálás eredőjeként, de nem jellemezhető puszta diszfunkciós halmazként sem. Crozier ismét leszögezi, hogy „a bürokrácia azon védelem nélkülözhetetlen formájának tűnt, amelyekre az egyéneknek annál nagyobb szükségük van, minél fegyvertelenebbek a terveik megvalósításához szükséges koordinációhoz rendelkezésükre álló túlságosan kegyetlen és kényszerítő eszközökkel szemben." (416. o.) A szerző végezetül ebből a megállapításból kiindulva – funkcionalista szemléletével összhangban – igyekszik kibontani a bürokratikus szervezeti rendszert, annak várható sorsát meghatározó legfontosabb tendenciákat, a bürokrácia „esélyeit" a francia társadalmi modellben.

Megítélése szerint a bürokratikus szervezet Franciaországban saját racionalitásának végső határáig jutott, továbbfejlődésre képtelen. Úgy látja azonban, hogy a társadalmi fejlődés új, nyitottabb, decentralizáltabb, racionálisabb, egyre kevésbé hierarchikus szervezeti formák kialakulását segíti elő; és „az olyan nyitott, racionális és univerzális társadalom, mint amilyen a francia, végül is sokkal nehezebben állhat e folyamatnak ellen, mint a partikulárisabb társadalmak" (431. o.) – végső soron a bürokratikus szervezet alapvető (pozitív v. kvázi-pozitív) funkciói is megszűnnek a társadalmi közeg megváltozásával.

E döntő változások természetesen nem rövid távon mennek végbe, ám Crozier meggyőződése, hogy elkerülhetetlenek. A bürokratikus szervezet fontossága óriási a francia társadalom történetében, felszámolódása szintén nagy jelentőségű változások keretei között fog bekövetkezni. „A szervezet embere új kultúrát keres, amelynek nyitottnak kell lennie mindenki számára – vagyis tömegkultúrának kell lennie –, ugyanakkor eléggé élőnek ahhoz, hogy az egyéneket alkotó részvételre ösztönözze. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a francia társadalom, amely a preindusztriális korszakban, illetőleg az iparosodás kezdeti periódusaiban az egyén szempontjából az egyik legmegfelelőbb kultúrát hozta létre, szomszédainál hosszabb ideig kötődött a bürokratikus és polgári típusú egyensúlyhoz, mert ez tette lehetővé számára, hogy idáig eljusson. Mindazonáltal reméljük, hogy amint a változtatásra égetően szükség lesz, ez a kihívás arra készteti majd, hogy sajátos módon segítse elő az új szervezeti formák, az új cselekvési modellek, valamint a racionalitás új felfogásához alkalmazkodó új humanizmus kialakítását." (439. o.)

Habent sua fata libelli. Ez a közhely motoszkál a recenzensben, ha – 1981-ben – végigolvassa Crozier írását. Tudjuk, megjelenésekor úttörő jelentőségű volt A bürokrácia jelensége – annak minden értékével és hátrányával. Invenciózus, ötletekben, ragyogó meglátásokban gazdag munka – sok helyütt kifejtetlen, bizonyítás nélküli megállapításokkal. Fogalmi hálójának koherenciája is felfeslik néhol; alkalmanként sejtésekkel kénytelen operálni, másutt utópikus ízűek a gondolatai. Az eltelt húsz év alaposan megrostálta tételeit, nem egyre közülük rácáfolt. Értékrendszere, a konszenzus általa kívánatosnak tartott modellje itt-ott szintén vitára ingerelhet. Ám alapjaiban időtálló, kikerülhetetlenül fontos mű a Crozier-é.

SZÉKELY JÁNOS

KOLOSI TAMÁS–PAPP ZSOLT–GOMBÁR CSABA–PÁL LÁSZLÓ–BARA JÁNOS

RÉTEGHELYZET–RÉTEGTUDAT

(Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1980)

A szocialista társadalom struktúrájának és rétegződésének a vizsgálata immár komoly hagyományokkal rendelkezik hazánkban, még akkor is, ha ezek a tradíciók csak alig húszéves múltra nyúlnak vissza. Ekkor kezdődött el ugyanis a szociológiai kutatások fellendülése, és mi sem természetesebb, mint hogy ezek a kutatások a társadalmi struktúra és az egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyok kérdéseivel találták szemben magukat.

Bizonyára sokak számára emlékezetes még, hogy a viták akkor abban a kérdésben csúcsosodtak ki, hogy a szocialista társadalom alapjainak a lerakása után is a tulajdonviszonyok határozzák-e meg az emberek társadalmi helyzetét („osztálykoncepció"), avagy egyre inkább más struktúraképző tényezők, mindenekelőtt a munkamegosztásban elfoglalt hely veszi át e szerepet („rétegkoncepció"). Ámde a kérdés ilyen kiélezésében jó adag túlzás volt, hiszen az ún. rétegkoncepció hívei sem tagadták a tulajdonviszonyok meghatározó szerepét, hanem azt állították, hogy a szocialista tulajdonformák szinte kizárólagossá válása a társadalom homogenizálódása irányában hat, s ha az ennek ellenére meglevő és újratermelődő egyenlőtlenségek forrásait keressük, akkor ezt más tényezőkben találhatjuk meg.

A vitapartnerek merev szembenállása következtében a hatvanas évek elméleti vitái végül is kiüresedtek, és terméketlenné váltak. De ennek ellenére sem feledkezhetünk meg arról, hogy mégiscsak ezek a viták alapozták meg elvileg azokat az empirikus struktúra- és rétegződésvizsgálatokat, amelyek a hetvenes évek második felében hozták meg gyümölcsüket. (E kutatások zárótanulmányait az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete tette közzé „Társadalmi struktúránk fejlődése" címmel.)

*

E kiterjedt, több neves kutatóhely együttműködésével végzett vizsgálódás egyik érdekes – s hadd bocsássuk előre: hasznos és fontos elvi, módszertani és tapasztalati eredményekkel járó – kutatása volt az a munka, amelyről Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Gombár Csaba, Pál László és Bara János ad számot „Réteghelyzet-rétegtudat" című könyvükben.

A kutatócsoportnak e munkával az volt a célja, hogy túllépve a társadalmi rétegződés objektív jellemzőinek, az ún. kemény adatoknak a feltárásán – amelyre eddig már több kísérlet is történt –, megvizsgálják, hogy „miként jelennek meg a társadalom strukturális viszonyain szerveződő és társadalmunkban ható egyenlőtlenségek a különböző rétegek tudatában, milyen ezzel kapcsolatos vélemények, beállítódások, orientációk figyelhetők meg". S ezt nem egyszerűen azzal a szándékkal tették, hogy leírják a strukturális egyenlőtlenségek tudati, ideológiai visszfényeit, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy „tudati tényezők is szerepet játszanak abban, hogy mely társadalmi különbségek jelennek meg az adott társadalom számára egyenlőtlenségként, és egy konkrét vagy elvont egyenlőségeszmény nevében mely különbségek ítéltetnek megszüntetésre". (6. és 60. o.)

A tudati tényezők vizsgálatában a szerzők abból az előfeltevésből indultak ki, hogy a társadalmi rétegek tudatát, annak különböző összetevőit alapvetően a rétegek objektív társadalmi helyzete határozza meg. Az objektív társadalmi viszonyok fejlődését könyvükben a következő tendenciákkal jellemzik: A felszabadulás óta eltelt időszakban a magyar társadalom egységessé vált, igen előrehaladott a munkásosztály és a parasztság közeledése, a parasztság „elparasztiatlanodása", munkássá válása, számottevő közeledés figyelhető meg a fizikai és a szellemi munka határterületein mind a munka-, mind az életkörülmények vonatkozásában, és a falusi társadalom gyökeres átalakulása következtében csökken a falu és a város közötti tradicionális különbség. Ennek megfelelően az egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyok több dimenziójában jelentős kiegyenlítődés ment végbe, és ez egyes területeken (például a bérezésnél) olyan mértéket öltött, amely már a gazdasági hatékonyságot és a társadalmi továbbfejlődést akadályozza. Az egyenlőtlenségek relatív nagysága az utóbbi másfél-két évtizedben többé-kevésbé állandósult, de az egyenlőtlenségi rendszeren belül megváltozott az egyes rétegek helye:

Igen gyorsan emelkedett a mezőgazdasági fizikai dolgozók pozíciója, amely ma már megközelíti – egyes csoportoknál pedig túl is haladja – a nem mezőgazdasági szakmunkásokét. Ennek következtében egyértelműen a segédmunkások kerültek a legkedvezőtlenebb helyzetbe. Másfelől viszont jelentősen közeledtek egymáshoz az „egyenlőtlenségi hierarchiában" a szakmunkások és a nem értelmiségi, nem vezető állású szellemi dolgozók.

E tendenciákat tartották szem előtt a vizsgálandó mintasokaság kiválasztásánál is, amelynek során nem törekedtek – és kísérleti, úttörő jellegű kutatásról lévén szó: nem is törekedhettek országos reprezentativitásra. Mintavételüket az alábbi egyenlőtlenségi problémákhoz igazították: Miként hatnak a konkrét életkörülmények (mindenekelőtt a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely és a lakóhely) az egyenlőtlenségek rendszerében előálló pozícióra és a rétegek „egyenlőtlenségi tudatára"? Mennyire határozza meg az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyet, valamint az erről való tudatot a munkahelyi hierarchiában elfoglalt pozíció? Hogyan hatott a mezőgazdaság és a falu társadalmi átalakulása a falusi társadalom egyenlőtlenségi viszonyaira, és milyen szerepük van a népgazdasági ágazatok és a munka jellege által meghatározott egyenlőtlenségeknek? Milyen és mekkora a különbség a közvéleményt formáló csoportok (a tömegkommunikációban, az oktatási rendszerben, valamint az agitációs és propagandaapparátusban dolgozók) objektív helyzete és tudati orientációja között?

Mint ez utóbbi problematika is jelzi, a kutatás vezetői nem estek bele abba az elég gyakori hibába, hogy a társadalmi rétegek és csoportok tudatát, ideológiáját közvetlenül az objektív társadalmi helyzet paramétereiből próbálják meg levezetni. Elméleti és módszertani felkészültségüket dícséri, hogy vizsgálódásukban tudatosan tették kiemelt helyre társadalmunk eszmei-ideológiai hatásrendszerének, ezen belül is elsősorban a hivatalos ideológia hatásmechanizmusainak a számbavételét.

Erre irányuló kutatásaik legfőbb tanulságát így fogalmazzák meg: „Ha valamely politikai vezetés kiad egy sikeres jelszót, számolhat azzal is, hogy az aktuális feladatok változása miatt még saját jelszavával is meggyűlik a baja. Így az osztályegyenlőség érdekében fogalmazódott jelszavak hatása a kizsákmányoló osztályok eltűnte után sem szűnik meg, és morálisan rávetül a munkamegosztás és a gazdasági fejlődés következtében mindig előálló különbségekre is . . . A háború utáni kommunista ideológia sikeres elterjedése az osztályegyenlőtlenség megszüntetése érdekében olyan erős egalitariánus értékirányultságot fejlesztett ki, hogy hatására más típusú különbségek sem tolerálhatók, sőt mindenfajta egyenlőtlenség ideológiai indokoltsága kérdésessé válik. Vagyis a konfliktusokat igen sokszor nem politikai konfliktusokként fogják fel – ágazat, társadalmi csoport, régió egyenlőtlenségei esetén –, hanem rögtön áttolják őket az ideológiába, jobbra-balra osztogatván eközben a szocialista, nem-szocialista minősítéseket. Ez egyébként az „egyenlősdi" ismert problémája. A jobb megértéshez az is szükséges, hogy ez nemcsak a hivatalos ideológia által elítélt jelenség, hanem jórészt a hivatalos ideológia által kiváltott hatás. További probléma, hogy az „egyenlősdi" ideológiailag tételesen elítélt jelenség a mában, de eszményként a jövő számára mégis fenntartott érték, és mint eszmény, mindenkor hatással van a mára is. Végül is persze megállapítható, hogy ideológiánk rugalmasan képes működni ezen a területen. Preferencia-nyomatékai azonban nem érthetők félre – az egalitarianizmusnak kedveznek –, és a javak felhalmozását semmilyen formában nem tolerálják." (51. o.)

*

A társadalmi helyzetnek és a hivatalos ideológiának az egyes társadalmi rétegek tudatára gyakorolt hatását, a rétegeknek és csoportoknak a szocialista egyenlőségi-egyenlőtlenségi rendszerrel kapcsolatos attitűdjeit a kutatók igyekeztek sokoldalúan megközelíteni. Véleményt kértek a megkérdezettektől, hogy mit értenek társadalmi egyenlőségen, milyen jellegű egyenlőtlenségeket tartanak indokoltnak és kívánatosnak, hogyan ítélik meg a mai magyar társadalomban tapasztalható egyenlőtlenségek mértékét és elosztását, hová helyezik saját magukat az egyenlőtlenségi rendszerben, mennyire azonosítják magukat azzal a társadalmi osztállyal és réteggel, amelyhez objektív társadalmi jellemzőik alapján tartoznak stb.

Magától értetődik, hogy egy recenzióban nincs lehetőség e szerteágazó kérdésekre kapott válaszok megoszlásának és jellegzetességeinek mégoly vázlatos ismertetésére sem. (Ezek leírását és elemzését az olvasó a könyv 99-től 147. oldalig terjedő részében találhatja meg.) Ezért csak arra vállalkozhatunk, hogy kiemeljük azokat a legfontosabb konklúziókat, melyeket a szerzők az empirikus felvétel adatai-

nak elemzéséből vontak le, maguk is előrebocsátva, hogy következtetéseik nem egy ponton még további tapasztalati megerősítésre szorulnak.

A kutatás eredményei alapján a szerzők verifikáltnak látják azt a kiinduló hipotézisüket, hogy az egyes társadalmi rétegeknek az egyenlőségi-egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt objektív helye és az ideológiai szférából kiinduló elvont és konkrét céltételezések együtt határozzák meg a rétegek tudatát, az egyenlőségről és az egyenlőtlenségről vallott nézeteit, értékirányultságát, beállítódását. Ugyanakkor hozzáteszik, hogy a kutatás tapasztalatai szerint az ideológiai tételezések eltérő módon és eltérő intenzitással jutnak el az egyes rétegekhez. Az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegeknél az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely közvetlenebbül és egyértelműbben határozza meg a tudati megnyilvánulásaikat, s az egyenlőtlenségek megítélése nem áll össze össztársadalmi viszonyokban való gondolkodássá, hanem személyek közötti viszonyok reflexiójaként jelenik meg. Ezzel szemben a magasabb státuszú rétegeknél nagy szerepe van az ideológiai hatásoknak is, ami „nemcsak véleményük nagyobb differenciáltságában jut kifejeződésre, hanem abban is, hogy verbális megnyilvánulásaikban – és bizonyos mértékig magatartásukban is – erőteljesen érvényre jut a tényleges vagy vélt ideológiai elvárásokhoz való alkalmazkodás. Különösen akkor, ha ezek az ideológiák alkalmasak saját társadalmi előnyeik legitimálására." (148–149. o.)

Jól kivehető ez a vezető és értelmiségi réteghez tartozóknál, akiket a hatalmi és képzettségi hierarchiában elfoglalt magas hely jellemez, s akik ugyanakkor épp a hatalmi egyenlőtlenségeket nyilvánítják jelentékteleneknek, s az anyagi különbségeket pedig a képzettségbeli és felelősségbeli eltérésekkel igazolják. (A könyv szerzői ezt – és az alábbiakat is – természetesen csak tényként, nem pedig ítéletként fogalmazzák meg.) A vizsgálat tanulsága szerint a vezetői és értelmiségi rétegnél az értékek szerkezete, a szakképzettségnek, a teljesítményelvnek, a vezetői felelősségnek a kiemelése határozott értelmiségi tudat jelenlétére utal. Ugyanakkor jelentős különbségek is mutatkoznak a vezetők és az értelmiségiek, valamint az egyes értelmiségi foglalkozások között. A vezető állásúak – eltérően a beosztott értelmiségiektől – csak ritkán vállalják az értelmiségi besorolást (többnyire a munkásosztályhoz sorolják magukat, de alig van, aki munkásnak vallaná magát), és többségüknek – az egész társadalmi elvárásrendszerből következően – nincs tudatosan vállalt „vezetői tudata". Ezzel szemben a beosztott értelmiségieknél kikristályosodott rétegidentifikáció tapasztalható (határozottan értelmiséginek tartják magukat), ezen túlmenően azonban eltérő jellemvonásaik is vannak. Az ideológiai elvárásokhoz való alkalmazkodás a tömmegkommunikációban és az oktatásban dolgozó értelmiségieknél a legerősebb, amely az előbbieknél előnyeik ideologikus legitimálásával párosul, az utóbbiaknál pedig egy eleve ideologikusan megkonstruált társadalomkép megnyilvánulása. Ezen értelmiségi csoportoktól a műszaki értelmiség abban különbözik, hogy náluk igen erőteljes a teljesítményre orientáltság, az egyenlőtlenségeknek a képzettséggel és a képességekkel való igazolása.

Ennél sokkal differenciáltabb képet mutatnak az ipari munkások. Egyfelől megállapítható, hogy valamennyi rétegük határozott munkástudattal rendelkezik (mind a szakmunkások, mind a betanított és segédmunkások egyértelműen a munkásosztályhoz, a munkássághoz, a fizikai dolgozókhoz sorolják magukat), ám az egyes rétegek véleményformálása, értékirányultsága és attitűdje e munkástudaton belül jelentős eltéréseket mutat. A szakmunkásokat a munkamegosztásban elfoglalt helyük a fizikai dolgozók közé sorolja, szakképzettségük azonban egyrészt jó anyagi helyzetet biztosít számukra, másrészt olyan értékek felé orientálja őket, amelyek a szellemi foglalkozásúakra jellemző. Tudatuk tehát megfelel a helyzetüknek, s egyben a helyzet „ad hoc legitimációja", a társadalmi egyenlőtlenségeknek a saját pozícióból való elfogadása. Ezt az ad hoc legitimációt erősítik azok a hatások is, amelyek az ideológiai szférából érik a szakmunkásokat. „Amikor az agitációban vagy a sajtóban a munkásosztály szinte kizárólag a szakmunkás – s elsősorban a nagyipari szakmunkás – vonatkozásában konkretizálódik, akkor ez joggal erősíti bennük azt a tudatot, melynek alapján ők is jóváhagyják a többi munkásokkal szembeni jobb helyzetüket, és saját magukat érzik a társadalom fenntartóinak." (154. o.) Ezzel szemben a betanított és segédmunkások kevésbé elégedettek a saját helyzetükkel, és gyakori náluk a társadalmi különbségek fatalista felfogása, a „mindig voltak és mindig lesznek egyenlőtlenségek" szemléletmód. A társadalmi igazságtalanságok forrását a hatalmi egyenlőtlenségekben és a képzettségi hierarchiában látják. „Tudatuk jellegzetesen munkástudat. Annyival ridegebb a szakmunkásokénál, amennyivel kisebb lehetőségük van helyzetük befolyásolására. Míg a szakmunkások szakmai tudása: hatalom, amely a betanított munkásokkal szemben is érezteti hatását, addig az utóbbiak ezzel sem rendelkeznek." (155. o.) Mindez mégsem kulminál kifejezettebb társadalmi vagy

politikai elégedetlenségben, ami azzal függ össze, hogy a már hosszabb ideje tartó konszolidált társadalomfejlődés e társadalmi rétegek helyzetében is jelentős javulást hozott.

Valamennyire is koherens rétegtudat jelenlétét az ún. középrétegeknél a legnehezebb kimutatni. A középszintű szellemi dolgozók orientációját és attitűdjét nagyrészt az határozza meg, hogy milyen környezetben (értelmiségi, szellemi vagy munkáscsaládban) élnek. Az irodai dolgozók, akiknek nagy része munkáscsaládban él, nem tartják magukat munkásoknak, jóllehet értékirányultságuk, beállítódásuk kimondottan a munkástudat jellegzetességeivel rendelkezik. „Ugyanakkor ez a réteg a szakmunkásoknál lényegesen elégedetlenebb és sok tekintetben frusztráltabb. Úgy tűnik, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozók mellett az irodai dolgozók érzik legerősebbnek – s ez jórészt megfelel objektív helyzetüknek – a társadalmi egyenlőtlenségek hatását." (157. o.) Ezzel szemben az alsó szintű vezetőknél igen erőteljes a mai magyar társadalomban tapasztalható egyenlőtlenségek legitimálása, ami azzal magyarázható, hogy e rétegnek a munkásság a vonatkoztatási csoportja, ugyanakkor orientációjukban a vezetői tudat, az értelmiségi tudat és a munkástudat elemei keverednek. Érdekes eredménye a kutatásnak, hogy a szolgáltatásban dolgozó szakmunkások nagy része is a középrétegekhez sorolja magát, és igyekszik elhatárolódni a munkásoktól.

Mindezek alapján a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy az egyenlőtlenség-tudat tagolódása a vezetők – értelmiségiek – középszintű szellemiek – alsó szintű vezetők – szolgáltatási dolgozók – ipari szakmunkások – irodai dolgozók – betanított munkások – segédmunkások – kisegítő személyzet sorrendet követi. Ugyanakkor az egyenlőtlenség-tudat differenciáltságát a munkamegosztásban elfoglalt hely korántsem magyarázza olyan mértékben, mint az életviszonyok differenciáit, és nem segít ebben a szociológiai kutatásokban használt egyéb független változók (életszínvonal, lakóhely, életkor, nem, származás stb.) bevonása sem, mivel a rétegtudat szóródása csak kevéssé függ ezektől. A szerzők feltevése szerint a rétegtudat nagyfokú differenciáltsága rejtettebb és összetettebb tényezők eredménye, melyeknek feltárása még további kutatásokat igényel.

Talán e vázlatos ismertetésből is kitűnik, hogy a „Réteghelyzet-rétegtudat" című könyv szerzői figyelemreméltó, elméletileg és módszertanilag jól megalapozott s eredményeit tekintve érdekes és hasznos kutatással gazdagították a mai magyar társadalom struktúrájának és rétegződésének megismerésére irányuló vizsgálatokat, még akkor is, ha az empirikus adatokból levont következtetések – mint maguk a szerzők is hangsúlyozzák – nem tekinthetők szigorúan verifikáltaknak, s inkább a társadalmi tudat rétegződésének első közelítését jelentik, melyet további kutatásoknak kell pontosabbá tenniük.

E továbblépés érdekében szeretnénk megfogalmazni az adott kutatást illetően két kritikai észrevételt. Az egyik elméleti, vagy még inkább elmélettörténeti, és a recenzió elején említett „rétegződéskoncepció" megítélésével függ össze. A könyv egyik megállapítása is kiemeli, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek feltárására a KSH 1963. évi „Társadalmi rétegződés Magyarországon" című vizsgálata volt az első viszonylag átfogó, rendszeres és sok tekintetben máig sem megismételt kísérlet. E vizsgálat kimutatta, hogy az egyenlőtlenségeket már a hatvanas évek elején sokkal erősebben határozta meg az ún. munkajelleg-csoportok szerinti rétegződés, mint a tulajdonformák szerinti tagozódás. Ám a vizsgált egyenlőtlenségek szóródásából a munkajelleg-csoportok csak 20–50 százalékot magyaráztak meg. Ez a könyv megállapítása szerint abból adódik, hogy „egyrészt a munkajelleg-csoportok szerinti rétegződés a társadalmi munkamegosztás által létrehozott differenciálódásnak szükségszerűen csak egy relatíve leegyszerűsített, csupán a legfontosabb összefüggésekre koncentráló tipológiáját nyújtja, másrészt az egyenlőtlen elosztásnak korántsem egyetlen szempontja a 'hivatalosan' szervezett munkamegosztásban elfoglalt hely, harmadrészt pedig az egyenlőtlen elosztás olyan különböző dolgokra (munka, javak, esélyek, hatalom, presztízs) terjed ki, melyek egyenlőtlen elosztása egymáshoz képest is csak igen korlátozottan konzisztens". (35. o.) Mindez így igaz. Mint ahogy az is igaz, hogy a későbbi kutatások többnyire előnyösebb helyzetben vannak a korábbiakhoz képest az elveket, a fogalmi apparátust és a módszereket illetően. De ez mit sem von le abból, hogy a hetvenes évek struktúra- és rétegződéskutatásai az 1963-as rétegződésvizsgálat nyomdokain haladtak, e vizsgálat, pontosabban szólva: az ezt megalapozó elméleti munkák szellemét követve érték el eredményeiket. Úgy gondoljuk, hogy az eltérések mellett nem árt megemlíteni ezt a folytonosságot sem.

A másik észrevételünk módszertani jellegű. A kutatás során alkalmazott kérdőívet szemlélve ugyanis feltűnik, hogy bár a vizsgálat kísérleti jellegű, első hazai próbálkozás az egyenlőtlenség-tudat feltérképezésére, a kérdőív mégis szinte majdnem kizárólag „zárt" kérdéseket tartalmaz. Ez pedig, különösen ismeretlen terepen, könnyen azzal a veszéllyel járhat, hogy a kutató a saját gondolkodás-

módját és fogalmi apparátusát kényszeríti rá a megkérdezettekre, s a viszonylag kevés előzetes információ miatt elsikkadnak a vizsgált jelenség árnyalatai, finomságai vagy esetleg az egyáltalán nem várt „durvább" megnyilvánulásai is. Úgy véljük, hogy célszerű lett volna szaporítani az olyan kérdések számát, mint hogy „Mit ért Ön társadalmi egyenlőségen? ", „Kik nevezhetők ma Magyarországon szegényeknek?", „Milyen változások voltak a legjelentősebbek az Ön életében az utóbbi 15 évben? ". Ami pedig a zárt kérdéseket illeti, úgy tűnik, hogy néhány kérdésnél az előre megadott válaszok tartalma félreérthető, illetve többféleképp is értelmezhető. Például nem biztos, hogy arra a kérdésre: „Az Ön véleménye szerint a jelenlegi időszakban mennyire fontos . . .? ", mindenki ugyanazt értette a „Nyugodt, biztonságos élet", „Társadalmi egyenlőség", „Egyéni szabadság", „Tartalmas munka" stb. válaszokon. Ez az aggály merül fel annál a kérdésnél is, amely azt tudakolta, hogy a megkérdezett mely társadalmi réteghez (pontosabban: rétegekhez, hiszen háromféle csoportosítás volt megadva) tartozónak tartja saját magát. Talán jó lett volna azt is megkérdezni, hogy egyáltalán kiket sorol a megnevezett rétegekbe, s milyen közös vonást lát az egy rétegbe soroltak között. Az ilyen és hasonló finomításokat és pontosításokat megtéve talán biztosabban lehetett volna levonni a következtetéseket.

FARKAS ISTVÁN

FOLYAMATOS JELEN
FIATAL SZOCIOGRÁFUSOK ANTOLÓGIÁJA

(Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981)

A könyvborító fotóján félig keresztbefordult terepjáró próbál kikecmeregni a sárból. A kép hangsúlyossá komponált, kiemelt előterében vízzel telt kátyúk. A jármű első kereke magasra vágja a vizet, szinte hallani a gumi sivítását és a feltúráztatott motor bőgését. A vezető a homályos üvegen is áttetsző görcsös igyekezettel szorítja a volánt, s koncentrál az útra; valaki a kocsi farát próbálja teljes testével nekidűlve visszatolni a keréknyomok közé, – egy másik oldalt állva, kezét hátratéve tamáskodó arccal figyel. A levegőtlen horizonton a cím: *Folyamatos jelen.*

Annak az olvasónak, aki a *Magyarország felfedezése* sorozat kötetei iránt érdeklődik, aligha okoz gondot a kép szimbolikus üzenetére ráérezni, noha nehéz lenne választ adni arra, hogy a sárba ragadt terepjáró a társadalmat magát – vezetőstül, megfeszülőstől és kívülállóstól együtt – vagy a megrekedt valóságfeltárást jelképezi-e inkább. Úgy tűnik, minden kombináció lehetséges, kivéve azt, hogy egyiket sem. Figyelemfelkeltőnek, étvágycsinálónak mindenesetre kitűnő ötlet; óhatatlanul is felébreszti azt a várakozást, hogy ennek a szimbolikának folytatása lesz, a kötet nem csak egyes darabjaiból építkezik, hanem a konstrukció egésze is hordoz – párhuzamokból, ellenpontokból – valami olyan többletjelentést, ami minden igazán jól szerkesztett összeállításnak sajátja, legyen az montázs (1 + 1 = 3 mondta Eizenstein), kollázs, versciklus vagy antológia.

A *Folyamatos jelen* egészének ismeretében ez az előzetes várakozás nem teljesedik be; a szerkesztés, – ha tetszik: a kötet darabjainak együttese – nem hozott létre új minőséget, a válogatásnak koránt sincs semmi olyan, önmagán túlmutató érvénye, mint amit a borító sugallt. S ha nem sugallta volna is, vagy csupán belemagyarázás lenne, akkor is jogos a kérdés: vajon nem lehetett volna-e többet, jobbat kihozni művek és alkotók számításba jöhető köréből, mint laza blokkokba rendezett utánközlést?

Mert a *Berkovits György* és *Lázár István* által válogatott és szerkesztett antológia ennél nem több. Három címszó *(Ügyek, Helyzetek, Vallomások)* alá sorolva tizenöt szociográfiát tartalmaz, melyek többsége még a műfaj iránt különösképpen nem érdeklődő, de folyóiratokat olvasó nagyközönség számára is bizonyára ismert. Közülük nyolc a *Valóság*-ban, öt a *Mozgó Világ*-ban, egy-egy pedig a *Forrás*-ban, illetve a *Kortárs*-ban jelent meg. Olyan írások ezek, melyeket kétségkívül érdemes újra elolvasni, ám az már nagyon is kétséges, hogy vajon kizárólag a válogatás alapelveként vallott *minőség* révén alakultak-e ki a fenti arányok, s szelektálódott ki jószerivel minden, ami nem a *Valóság*-ban vagy a *Mozgó Világ*-ban látott napvilágot. Ezzel azt állítjuk – sem többet, sem kevesebbet – hogy a publikációs fórumokat s az életkor tekintetében számításba jöhető szerzők körét figyelembe véve igen

kicsi a valószínűsége a csak minőségi szelekciónak, illetőleg erre már egy, a lehetségesnél szűkebb körben került sor. Ezt mindenekelőtt épp a minőség védelme miatt tesszük szóvá; meggyőződésünk, hogy a szélesebb körből való válogatás révén a kötet egy-két *jó* írása helyett lehetett volna még *jobbat* találni. Elvekről, s nem csereberéről lévén szó, a példálózásnak itt nyilvánvalóan nincs értelme. Feltétlenül kiemelendő viszont, hogy melyek azok az írások, melyek helyett aligha lehetett volna jobbat találni, melyek tehát a válogatással kapcsolatos fenntartásainkkal együtt is teljes okkal-joggal kerültek be az antológiába. Legkevesebb hat ilyen van, éspedig: *Hajnóczy Péter: Az elkülönítő, Tar Sándor: 6714-es személy, Kőbányai János: Sírkő Gyalog József esztergályosnak, Erdélyi Sándor: Külkereskedelem – egy beruházó mérnök szemével, Anóka Eszter: IX., Illatos út 5.* és *Csalog Zsolt: A Vasember.*

A legszínvonalasabb munkák a megismerés és megformálás legkülönfélébb vetületeit és változatait reprezentálják, s ennyiben teljes mértékben igazolják azt a kötet szerkesztői által is vallott álláspontot, hogy a szociográfia sokágú műfaj, vagy inkább műfajcsoport. (Talán nem érdektelen azonban megjegyezni, hogy a szociográfia változatai közül éppen a legklasszikusabb: a *monográfia* – tipikus megjelenési formájában egy-egy település társadalomrajza – látszik kiszorulni. Ennek alapjában véve társadalom- és tudománytörténeti okai vannak, de ezekhez nagyban hozzájárul az a tény, hogy a monografikus megközelítés extenzív értelemben is szükséges totalitásigénye a kisműfajok közlésére berendezkedett hetilapokban és folyóiratokban egyszerűen nem kaphat teret. A problémára jó példa a kötetből *Hegedűs T. András: Tiszaladány* című írása, melynek vissza-visszatérő megállapítása, hogy mit ***kellene*** még vagy jobban kidolgozni a kép teljessége érdekében, amire adott – s legalábbis részben terjedelmi – keretek között nem kerülhetett sor.)

A kötet utószavát – *A szociográfia magatartása* címmel – Berkovits György írta. Rendkívül gyengére sikeredett, akár az antológia egészének színvonalához, akár Berkovits korábbi, a műfaj kérdéseivel foglalkozó tanulmányaihoz mérjük. Sajnálatos, hogy az igényességéről és kritikai hajlandóságáról ismert Lázár István nem tudta szerkesztőtársát az utószó elhagyására vagy átírására rávenni; feltéve persze, hogy erre lehetősége adódott. Nyilván több oka van annak, hogy Berkovits írásának szinte minden mondatába bele lehetne kötni anélkül, hogy rosszindulatúak lennénk, de az alapvető probléma alighanem az, hogy a szerző nem szembesítette eszmefuttatásait annak a szociográfiai gyakorlatnak a termékeivel, melyről véleményt formál. Azt a tényeken nyugvó és tárgyszerű elemzést hiányoljuk, melyre többek között ő szolgáltatott jó példát a *Változatok a szociográfiára* című, a VALÓSÁG 75/5-ös számában megjelent cikkével.

Az utószónak két fő vonulata van: az egyik a fiatal szociográfusok nemzedéki kérdéseivel foglalkozik, a másik pedig a *föltáró* és a *„mintha"* szociográfia és a szerző szerint hozzájuk kötődő magatartás elkülönítésének és jellemzésének problémáival. „Fiatal szociográfus nemzedék tulajdonképpen nincs – állítja Berkovits. – Kikből is szerveződhetne? (. . .) Hiszen szociográfusi *állás* nem létezik, fix fizetésről álmodni sem lehet . . ." (351. o., kiemelés az eredetiben) A nemzedéki problémával behatóan foglalkozó Karl Mannheim egyik fundamentális tétele, hogy a nemzedéki összetartozás homlokegyenest más, mint bármiféle „konkrét csoportképződés" (amibe természetesen a foglalkozási csoportok is beleértendők), de Mannheim nélkül is belátható, hogy egy foglalkoztatási minőség, a szóban forgó foglalkozás hiánya semmi esetre sem magyarázata annak, hogy nincs fiatal szociográfus nemzedék. „Azt hiszem – írja később a szerző –, hogy igazi szociográfus nemzedék – először és utoljára – a magyar irodalmi szociográfiával született: a harmincas években, amikor mozgalmakhoz kötődhetett". (353. o.) Az előbbiekkel összefüggésben először is annyit, hogy az akkori nemzedéknek a Berkovits által kiemelt műveket író tagjai (Illyéstől Veres Péterig és Erdeitől Féjáig) ugyancsak nem az *állásuk* miatt szerveződtek azzá, de még a szintén emlegetett „ellenfalukutatók" közül is csak néhányan voltak főállású szociográfusok, az e célra létrehozott tiszavirág életű (N. B.: feltáratlan történetű) állami intézményekben. Továbbá: az sem vitathatatlan, hogy a harmincas években volt az első szociográfus nemzedék Magyarországon (gondoljunk Braun Róbertékra), de az azután végképp bizonyítatlan magánvélemény, hogy utoljára. Ami a mozgalmakhoz kötődés és nemzedéki szerveződés, sőt az „érvényes művek", vagyis a minőség közötti összefüggéseket illeti, azzal nincs vitánk, s szívesen vettük volna bővebb kifejtését.

A már említett harmincas évekbeli nemzedék műveinek kapcsán olvashatjuk, hogy „Ezekben az írásokban a korabeli valóság kendőzetlen föltárása – az igazság – párosult egy új műforma fölfedezésével – a minőséggel." (353. o.) Berkovits Erdeit, Kovács Imrét és Szabó Zoltánt hozza fel példaként,

mondván, hogy az új műforma keletkezésének bizonyítéka eme fiatal szociográfusok *íróként* való bekerülése a köztudatba. Véleményünk szerint nem egészen erről van szó; éppen a felsorolt három szerzőre áll leginkább, hogy *nem* teremtettek új műformát, hanem a már többé-kevésbé meglevő műfaji kereteket (gondoljunk például a kor uralkodó műfajára, a *monográfiára)* teljesítették ki egyéni tehetségük és irigylésre méltó íráskészségük révén. Igazán új műformát csak a par excellence irodalmi szociográfia hozott, éspedig személyes véleményünk szerint nem is annyira a *Puszták népe,* mint inkább a *Kiskunhalom.*

Nézzük ezek után az utószó másik fő vonulatának két alapkategóriáját. A föltáró szociográfiáról, illetve az ezt létrehozó magatartásról a következőket olvashatjuk. „A föltáró valóságirodalom szemlélete kritikus, bírálja azt a jelenséget, amelyről szól, irtózik a kényelmes sztereotípiáktól, a közhelyektől megfosztott igazságot keresi; a valóságot objektív tények feltárásával, dokumentálisan vizsgálja; sőt néhány írás azt a fölismerést is tükrözi, hogy a valóság dokumentumok segítségével is transzcendálható.'" (355. o.)

S „mi jellemző a 'mintha' szociográfiára? – teszi fel a kérdést szerzőnk, s imígyen adja meg a választ: A kritikátlan magatartás azzal a jelenséggel szemben, amiről beszél – de kritikátlansága általánosabb, áthatja szemléletét, illetve mivel a kritikátlanság nem divat, álkritikus. Továbbá készen kapott sztereotípiákat sorakoztat föl, mert nem képes közhelyes igazságoktól szabadulni; óvakodik attól, hogy a tényeket apologetikus és didaktikus szemléletétől idegen adatok, tények, dokumentumok segítségével fedezzen föl – nem hiteles tehát. Attól pedig végképp irtózik, hogy dokumentumokkal jellemezzen, mert úgy érzi, hogy manipulatív beavatkozás *nélkül* bizonyos dokumentumelemek ... kritikátlanságát veszélyeztetik, pedig a szociográfia dokumentális műfaj lenne. Ez a szemlélet a valóságot hamisítja meg. Mindezt azzal a közhelyes és avitt 'alkotói' ideológiával szentesítik, miszerint az író *mindenáron* avatkozzon be, tehát kommentáljon, véleményével bírálja fölül a tényeket, röviden: 'tegye helyére a valóságot'." (354. o., kiemelés az eredetiben.)

Berkovits a föltáró szociográfiát *érvényesnek,* a „mintha" változatot pedig *érvénytelennek* tekinti, (l. 353. p.), vagyis az előbbi olyan negációjának, melynek nincs helye a Nap alatt. Figyelmesen szemlélve valójában nem két, elvontan megfogalmazott típus áll itt szemben egymással, hanem a műfaj „jó" és „rossz" attribútumainak tükörképe. Könnyebb lenne persze a „mintha" szociográfia jellegzetességeinek megértése, ha Berkovits néhány példával is illusztrálná, hogy mi ellen hadakozik olyan tiszteletreméltó elkötelezettséggel. Sajnos azonban egyetlen konkrét utalás sincs arra, hogy milyen típusú írásokra gondoljon az olvasó, márpedig ha nincsenek a szerzőével közös vonatkoztatási keretei, művek, melyek egészükben vagy részleteikben bizonyítanák a másik gondolatmenetét, horribile dictu: lehetővé tennék absztrakciói érvényességének és megbízhatóságának ellenőrzését, akkor ugyan mondhat bármit, még igaza is lehet, csak éppen olvasóját képtelen meggyőzni.

A feltáró magatartással-szociográfiával kapcsolatban némiképp jobb a helyzet, mert Berkovits egyfelől megpróbálja szisztematikusan kifejteni mondandóját, másfelől pedig egy-egy vonatkozásban utal az antológia darabjaira is. Először is – olvashatjuk – *„a tartalom megtisztítása"* a feladat a rárakódott manipulatív rétegektől, mert a „szociografizálás lényege" „az intézményesedett hamis megismerés elleni föllépés," ezzel együtt pedig „az autonóm megismerésre való törekvés" (l. 355–356. o.) Ezt a meglehetősen elvont általánosságot kifejezetten semmitmondó eszmefuttatás követi a „rész" és az „egész" viszonyáról. A második pontban fejtegetett *szembesítő módszer* fontos – bár korántsem új – gondolat köré épül, nevezetesen: a föltárásnak a társadalomban – itt és most – uralkodó elveket kell szembesítenie – az itt és most uralkodó – társadalmi gyakorlattal; ennek alapján lehet és kell a szociográfusnak véleményt formálnia, ítéletet alkotnia. A szembesítésre alkalmas módszerek felsorolásakor a kötet darabjaira hivatkozik az utószó írója, de helyenként alaptalanul. „Statisztikák, különböző dokumentumok elemzésének eredményei" példájaként szerepelteti *Vági Gábor: A közelmúlt és értékelése egy magyar faluban* című írását, holott maga a szerző is „kommentárokkal megtűzdelt idézetmontázs"-nak nevezi kvantitatív adatokban valóban nem bővelkedő tanulmányát. (198. o.) *Hegedűs T. András: Tiszaladányról* írott falumonográfiája is túlnyomórészt személyes tapasztalatokból, beszélgetésekből kerekedik ki, mindössze két aprócska – s a statisztikai adatkezelésben való járatlanságról árulkodó – földbirtokmegoszlási táblázat húzódik meg a sorok között.

Harmadik pontként a *„tényformára találás"*-ról esik szó; Berkovits szerint „csak az a szociográfia ... lehet föltáró, amely formai szempontból is *öntörvényű* alkotás: magán viseli annak a tudatfor-

mának a bélyegét, amellyel megismerte témáját, a részjelenséget, amellyel a valóság egészét fölfogja, s amely módszereit irányítja. (358. o.) A megismerő tudatforma lehet köznapi, tudományos és esztétikai, vagy ezek kombinációja; Berkovits koncepciója szerint ezeknek a megismerési formáknak (illetve részletezett válfajainak) és a „szociografikus struktúráknak" meg kell felelniük egymásnak ahhoz, hogy „öntörvényű", „feltáró", illetve „tehetséges" szociográfia születhessék. Véleményünk szerint az öntörvényűség számonkérése a kifejezés igazi, ti. egyedi és új minőséget teremtő értelmében nemcsak túlzó, de teljesíthetetlen feltétel is: ha pedig nem erről az értelmezésről van szó, akkor a kifejezés használata jogosulatlan. Erre mutat az is, hogy Berkovits fogalmi megkülönböztetés nélkül, egybefolyóan használja az *„öntörvényű"*, a *„föltáró"* és a *„tehetséges"* jelzőket.

Negyedik, s utolsó pontként a *„társadalmi érzékenység"* és *„irodalmi eltökéltség"* kerül terítékre. „A föltáró szociográfus számára a társadalmi érzékenység *belső* tulajdonság" – írja és emeli ki Berkovits (360. o.), és azzal folytatja, hogy „a föltáró írások többségére a *szociális* szemlélet is jellemző, amely a jelenségekre érzékenységen túl tulajdonképpen szociológiai tudatosságot példáz." (Uo.) Mindez nem túl eredeti, de nem is igen vitatható; annál inkább ellentmondásra késztető az, hogy Berkovits szerint a tudatosság többek között a „kényes" témákhoz való vonzódásban mutatkozik meg, mely témák a feldolgozás során még „kényesebbé" formálódnak. Nem az itt a baj, hogy a szerző kényes kérdéseket feszeget – magunk is azt valljuk, hogy a tabuk száma a társadalom inkoherenciájának és a fogyatékos demokráciának az indexe –, hanem az a probléma, hogy Berkovits nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni, hogy a „kényes" témák felkapása nem feltétlenül a tudatosság jele, hanem esetenként a fordítottjáé: a divattal szembeni behódolásé, s a „kényes" témák ugyanúgy kezelhetők manipulatív módon, mint a nem kényesek. (Mindez nyilván nem csak a témákra, hanem a szociográfusok hozzáállására is érvényes.)

Meglehetősen kuszán értekezik szerzőnk a dokumentális szemlélet kapcsán a „formatartalmak" és „talált tárgyformák" összefüggéseiről is (360–361. o.), az pedig nem igaz, hogy *Erdélyi Sándor* írása, a *Külkereskedelem – egy beruházó mérnök szemével* olyan „formatartalmakat" reprezentálna, „amelyek a tudományos kutatás fogalmi apparátusába nem tudnak beilleszkedni". (361. o.) Erdélyi cikke minden további nélkül beilleszthető az empirikus szociológia által gyakorta használt problémafeltáró esettanulmányok sorába – minden „fogalmi" gond nélkül – magatartása pedig, ha tetszik: az önmagát nyíltan vállaló „stratégiai informátor"-éval azonos (vö. Héthy–Makó: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés – Gondolat, Bp. 1978. 44–46. o.) Visszatérve előzetes megállapításunkhoz, ismételten annak a meggyőződésnek kell hangot adjunk, hogy Berkovits írásának legnagyobb hibája gondolatainak szembesítetlensége magával a szociográfiai terméssel. Ez egyfelől üres spekulációkhoz, másfelől olyan elcsépelt közhelyekhez vezet, mint pl. hogy „A dokumentális szemlélet tulajdonképpen a dokumentumpróza szemlélete – ebben a szemléletben fogant írások a tényirodalom műfajaihoz tartoznak", illetve „A társadalmi esszé vagy a dokumentumpróza műveléséhez nem kevés eltökéltséggel is föl kell vérteződni". (361. o.)

Hosszan citált szerzőnk munkáinak ismeretében teljes felelősséggel állíthatjuk, hogy a mai magyar szociográfusok és műfajteoretikusok egyik legjelesebb képviselőjéről van szó, akit joggal lehet a műfajt művelők között vonatkoztatási személynek tekinteni. Berkovits György éppen ezért nem engedheti meg magának a mélyen saját színvonala alatti produkciókat, s megítéltetésének mércéje sem lehet más, mint amit önmaga állított fel.

Az antológiában szereplő s a szokásos illusztrációkat semmiben felül nem múló fotókhoz Lázár István fűzött megjegyzéseket, röviden bemutatva alkotóikat is. A könyv kontextusában Lázár írásával szemben nem támasztható kifogás, de sajnos ismét kihasználatlanul maradt az a lehetőség, hogy a szociofotó rendkívül elbizonytalanodott helyzetéről, zsákutcáiról és lehetséges perspektíváiról a kérdés súlyának megfelelő szó essék. Ez pedig további adalék ahhoz, hogy a *Magyarország felfedezése* sorozat huszonnegyedik kötetét miért nem lehet másnak, többnek tekinteni, mint olyannak, melyből tizenkettő egy tucat, huszonnégy pedig kettő.

TÖRÖK L. GÁBOR

HERB GOLDBERG:

THE NEW MALE – FROM SELF-DESTRUCTION TO SELF-CARE

(Az új férfi – Az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig)

(New York, William Morrow and Company, Inc., 1979)

Szerte Európában az össznépesség tekintetében általánosan javuló mortalitási trendek mellett is rendkívül figyelemreméltó jelenség a férfi és női mortalitási ráták, továbbá a férfi és női átlagéletkor közötti különbség növekedése.

1900-ban Magyarországon a nők átlagos élettartama 38 év, a férfiaké 37 év volt: a különbség tehát mindössze 1 év. 1950-ben a nők átlagosan 4 évvel, 1974-ben 6,2 évvel, 1978-ban 6,7 évvel éltek tovább. A francia nők 1900-ban átlagosan 3,4, 1950-ben 5, 1974-ben 7,9, 1978-ban 8 évvel éltek többet, mint férfitársaik. Az USA-ban 1900-ban a „gyengébb nem" tagjai átlagosan 3 évvel, 1950-ben 6 évvel, 1974-ben már 8 évvel később haltak meg, mint a férfiak.

Magyarországon a helyzetet jelenleg tovább súlyosbítja az össznépesség tekintetében 1960-tól romló mortalitás, valamint a középkorú férfiak életkilátásainak rendkívül gyors romlása: az itt bekövetkezett halálozás-növekedés évenként 4000 „többlethalálozást" produkál, és *így a produktív évkiesés 25 év alatt meghaladhatja a 100 ezret.* Világos: helyzetünkön feltétlenül változtatnunk kell.

Herb Goldberg, a Kaliforniai Állami Egyetem pszichológia professzora is hasonló jelenségekre utal. Az USA összesített mortalitási rátája sokkal kedvezőbb, mint Magyarországé, de ezen belül itt is probléma a férfiak nagyobb mortalitási rátája. Goldberg megállapítja: a jelenlegi trendek további folytatódása esetén az ezredfordulóra a nők átlagban 10 évvel fognak tovább élni, mint a férfiak. Egy másik adat: 1978-ban száz 65 éves korú nőre mindössze hetvenöt azonos korú férfi jutott. Mindez pedig egy olyan országban történik, ahol a most öregkorba lépő generációk még megközelítőleg sem szenvedtek annyit a háborúban, mint az európaiak.

Köztudott, hogy a férfiak sokkal gyakrabban lesznek alkoholisták, öngyilkosok, és sokkal gyakrabban esnek baleset áldozatául. Helyzetüket tovább súlyosbítja, hogy az ún. civilizatorikus betegségek is sokkal nagyobb mértékben sújtják őket.

És itt merül fel a *miért* kérdése. Javuló életszínvonal és életkörülmények mellett *miért* romlik a férfiak relatív helyzete? Úgy is kérdezhetnénk: miért nyílik a férfiak és nők közötti *mortalitási olló.*

Itt sokan az urbanizációra, a megváltozott életritmusra hivatkoznak, de ezzel az érvvel még nem kapunk teljesen kielégítő választ, hisz a férfiak és a nők egyaránt ki vannak téve ezeknek a negatív hatásoknak, sőt – a gyereknevelés gondjai mellett – a nők a legutóbbi időkben már a tőkésországokban is fokozott mértékben vállalnak munkát. A választ tehát *részben* talán máshol kellene keresnünk, és ebben a tekintetben szerzőnk figyelemreméltó lépést tesz.

Goldberg könyvének első része korunk férfijával foglalkozik. A férfiasság fő jellemzője jelenleg az, hogy az „erősebb nem"-ben a túlélés ösztönét elnyomja az uralkodás szükséglete, továbbá a férfi szerepelvárásoknak való feltétlen megfelelni-akarás. A férfiak viselkedését sokan a férfi-sovinizmus jelzővel illetik, ám közelebbi vizsgálódás alapján ezt a magatartást erőteljes mazochizmus, öngyűlölet és önpusztítás jellemzi. A férfi viselkedésében mindig arra törekszik, hogy állandóan bebizonyítsa, mi nem: *nem nőies, nem függő, nem emocionális, nem félénk, nem vesztes, nem tehetetlen,* stb. Ebben a soha be nem fejeződő önbizonyításban kiég, mert a fentieket sosem lehet teljesen bizonyítani. Egy férfi inkább előbb meghal, mintsem hogy felismerje, milyen dolgok fenyegetik leginkább. Továbbá: legmélyebb benyomásai a női nemtől származnak, hisz már gyermekkorában nem egy férfi, hanem egy nő jelentette számára a legmélyebb identifikációs forrást.

A szerző meg van arról győződve, hogy a legmélyebb szinten a nők egyenjogúsítási mozgalmát – jelenlegi formájában – a férfi nem hanyatlásának intuitív megérzése hajtja. A férfiból egy hiperaktív, hiperjózan, hipermechanikus, merev és önpusztító gép lett. Megjelent a bevezetőben említett jelenség.

A férfiak elszigeteltségüket és a saját nemük többi tagjával való barátság hiányát „normálisnak" fogadják el. Válság esetében képtelenek barátokban támogatást találni, a nők viszont szorgalmasan ápolják barátnőkultuszukat, mely krízis esetén óriási érzelmi támogatást nyújt.

Az egészséggel való törődés is szinte csak a női nemre jellemző. A női egyenjogúsítás kora előtt még lehetett egyfajta belső indoklása a férfiak viselkedésének: a férfi abban a hitben cselekedett, hogy családjáért tesz mindent, és a nő nem zavarta, hanem támogatta a családi szolidaritás fennmaradását, és nem tette azt a szemrehányást, hogy párja a sikert csak saját érdekében keresi.

A kötet egyik fejezete a következő címet kapta: *Húsz éves korban a férfi még eleven, harminc éves korára gép és negyven éves korára kiég.* Míg a húsz éves férfiak erős szexualitással rendelkeznek, negyven éves korukra sok esetben már gyakran hálásak, ha egyáltalán szeretkezni tudnak; húsz éves korukban még lelkesek, de negyven éves korukban már elfogadják a „realitásokat"; húsz éves korukban még fizikai szempontból aktívak, negyven éves korukban már fizikai panaszok egész soráról tesznek említést. Egész kultúránk tragédiája, hogy abban az életciklusban, amikor a férfiak hanyatlani kezdenek, a nők szinte második virágzásukat élik meg. A férfi hanyatlását az indítja el, hogy az esetek nagy többségében olyan korai, egész életre szóló elhatározásokat kell tennie, melyekre még nem érett meg. Miközben a modern nő felülvizsgálja szerepelvárásait, és felismeri azok visszavető oldalait is, a férfiak saját érzéseiket letagadva tettetik, hogy jól érzik magukat szerepelvárásaikban. Néhány azonban sosem illik bele ebbe a sémába: ezek az ún. gyerekférfiak, akik megőrzik játékosságukat és belső érzéseikkel való kapcsolataikat. Egy olyan kultúra, amelyik érdekelt lenne a férfiak felszabadításában, lelassítaná egész életre szóló döntéseik ütemét. A férfiakat nem bátorítanák arra, hogy egészen fiatal korban legyenek apák, amikor a nőknél sokkal lassabban érő személyiségük még éretlen. Ha a férfi sokkal inkább hallgatna érzelmeire, képes lenne olyan viselkedésminták kialakítására, melyek nagymértékben meghosszabbíthatnák életét és fiatalságát.

A férfiak „eltörnek", a nők alkalmazkodnak, illetve változtatnak helyzetükön, és bár biológiai szempontok is szerepet játszhatnak abban, hogy a férfi fizikailag sokkal sebezhetőbb, nem szabad megfeledkeznünk bizonyos nyíltan vagy rejtetten ható férfi szerepelvárásokról. Milyen az igazi és erős férfi?

1. Az erős férfi zokszó nélkül viseli a fájdalmat.
2. Az az igazi férfi, aki többet tud inni.
3. Férfias dolog súlyos betegségből gyorsan felépülni.
4. Gyengélkedni „férfiatlan": sok férfi képtelen elismerni, hogy nincs jól és beteg, és csak akkor fordul orvoshoz, amikor már késő . . .

Ezt a beállítódást a szerző test-pszichotikus *(body-psychotic)* állapotnak nevezi. A „teremtés koronái" elvesztették kapcsolatukat a testükkel; nem veszik észre stressz-állapotaikat, fáradtságukat és lelki fájdalmaikat. Ebben a teljesen kompetitív életben minden speciális feladattá válik. A férfi évtizedeken keresztül képes letagadni, hogy fáradt. Összefoglalóan megállapíthatjuk: minden a testre figyelő, az életet tápláló viselkedés lényegében csak a nőknél található meg. De nem csupán a fizikai szempontok tekintetében látható ez a destruktivitás, hanem a társadalmi viselkedés területén is. Ezért állíthatjuk egy kis túlzással, hogy kultúránkban 1. az érzelmek és kis örömök kifejezése nőies, 2. a segítségkérés nőies (a nő számára – a férfival ellentétben – ez nem jelenti a gyengeség bevallását), 3. a függőség is nőies, hisz az igazán „férfias" férfi tűzön-vízen keresztül egyedül teljesít, 4. az érintés is nőies (a cél nélküli érintés kellemetlenség érzését kelti a férfiban), a simogatást és ringatást kérni nőies dolog. A férfi számára a simogatás csak a szexuális előjátékban elfogadott, mikor is főleg a férfi simogat . . ., hogy a nő igazán jól érezze magát.

Goldberg szerint a férfinak meg kell változtatnia helyét mai kultúránkban. Mi a változás útja? Először is fel kell ismernie, mi mindent engedett meg magával szemben, majd ki kell alakítania védekezését az önpusztítás felé sodró szerepelvárásokkal szemben. A sikert kereső férfi gyakran teljes mértékben behelyettesíti az intimitást a munkával, ám ahogy elássa magát tevékenységében, egyre inkább magányossá válik, míg a végén egy kiégett, fizikailag tönkrement férfigyerek áll előttünk, aki szinte kunyizik az igazi kapcsolatokért. A túlságosan siker-orientált férfi számára mindig nagyobb és nagyobb sikerek kellenek. Bármi, ami kisebb a legutoljára elért sikernél, már kudarcnak számít. Az önmagában bízó férfi viszont nem fog megijedni a sikertelenségtől, képes lesz elfogadni azt, mert nem fogja úgy érezni, hogy „férfiasságán" esett csorba. Inkább azt nézi majd, mit tanulhat a kudarcból.

A könyv második része a férfi és a nő kapcsolatával foglalkozik. A nyolcadik fejezet címe: *Az aktor és a reaktor, avagy miért nevezheti a nő a férfit kizsákmányolónak, elnyomónak és öntelt disznónak.* A szerepelvárások a férfinak a „kezdeményező" *(aktor)*, a nőnek a „passzív" *(reaktor)* szerepeket osztanak ki. A férfi önértékelése gyakran attól függ, hogy a *reaktor* nő hogyan értékeli az

aktor férfi lépéseit, és ez csak az utóbbi sebezhetőségét fokozza. A nő viszont a passzív szerepében állandóan elnyomja egyéniségét, míg ez az önmegtagadás robbanáshoz vezet. A sosem létezett álomkapcsolat a Miss Passzív-Kecses-Törékeny-Érzelmes és Mr. Igazságos-Sikeres-Racionális-Hatalmas-Erős között tarthatatlanná válik.

Egy idő után a passzív *(reaktor)* nő fellázad, és mindenért a férfit vádolja, hisz – úgymond – ez utóbbi volt a „kezdeményező". Ezzel szemben ki kell alakulnia annak a helyzetnek, amelyben a magával tisztában levő nő a domináns férfit – mint fejlődésére pusztító hatással levőt – elutasítja, de *ugyanúgy ki kell alakulnia a fejlődőképes férfinak,* aki épp ekkora hevességgel és hasonló indokkal utasítja el a passzív *(reaktor)* nőt. Az *aktor-reaktor* viszonyban a férfi könnyen tűnik kizsákmányolónak, és ezért kialakul benne az az érzés; teljes mértékben ő a felelős a nő boldogságáért. Ezzel szemben látnunk kell: a nők épp annyira szexuálisak és annyira agresszívak, mint a férfiak. A nők – ezt már Durkheim is kimutatta a múlt század végén* – sokkal inkább függetlenek a férfiaktól, mint a férfiak a nőktől. Az aktor-reaktor szerepjátszás pedig csak a férfiak önpusztítási hajlamait és a nők azon illúzióit erősíti, hogy ők az „áldozatok".

A „férfi harcos" férj és a „földanya" feleség viszony hamis illúziókra épül, és destruktív szerepelvárásokat rejt magában. Ebből a felállásból a nők *már részben kiléptek, de a férfiak még nem,* pedig egy magával törődő, magát épségben tartani akaró férfi már nem lenne hajlandó elfogadni a „földanya" feleséget, mert az ilyen kapcsolat azonkívül, hogy lealázó és önpusztító, még unalmas és sivár is.

A könyv tizenkettedik fejezete a következő címet kapta: *Ki az áldozat? Ki az elnyomó?* Minden egoista férfira biztosan jut egy hasonló nő, aki kíméletlenül manipulálja a férfiakat. A nőknek ugyanannyi okuk van az elégedetlenségre, mint a férfiaknak. A nőket szocializációjuk megfosztja autonómiájuktól, szexuális vágyaiktól és agressziójuktól. De a férfiak is magas árat fizettek és *fizetnek,* mert szerepelvárásaik merev követése folytán elvesztették kifejezőképességüket, intimitásra való képességüket, és fokozódó mértékben önpusztító stílust alakítottak ki.

A mű kulcsfejezete a következő címet viseli: *A felszabadulás ellentétei, avagy hogyan lehet mindkét világból a legrosszabbat kapni.*

A női egyenjogúsítás fokozódása mellett a férfi szerepelvárások a régiek maradtak. A férfi továbbra is *régi* szerepelvárásoknak felel meg, persze anélkül, hogy a *régi* „földanya" feleség állna mellette. Mivel már jó ideje csak a férfit ábrázolják egoista kizsákmányoló disznóként, a férfit lelkiismerete arra kényszeríti, hogy támogassa a nőt új függetlensége elérésében. A férfi most új feladatokat kapott: az egyenjogúság nevében segít a háztartásban, és támogatja a „gyengébb nem" aspirációit, de még mindig ő maradt az aktor, akit ha kell, felelősségre lehet vonni, akitől óriási előnyökkel, hipp-hopp el lehet válni. Más szavakkal – és ez már a recenzens véleménye – a nő szerepelvárásai hihetetlenül rugalmasak lettek, míg a férfiaké alig változtak. A nő az egyik pillanatban az egyenjogúságra hivatkozva ezt-azt kérhet, sőt követelhet – és a törvény vakon segíti ebben! –, ám a másik pillanatban azt mondhatja férjének – most már magyar viszonyokra alkalmazva –: menj és dolgozd magad agyon a második gazdaságban, hisz te vagy a férfi stb.! Ha a férfi tradicionális szerepelvárások mentén képzeli el a nővel való kapcsolatát, akkor a társadalom öntelt disznónak bélyegzi, ha viszont „demokratikus", akkor tradicionális önpusztító viselkedése csak erősödik, hisz olyan terheket kell hordoznia, melyek csak megtörik erejét. Valahol itt kell keresnünk – szerintem – annak a mortalitási ollónak az eredetét, mely már az utóbbi években is szinte egy háborús veszteséghez mérhető mértékben sújtotta a férfiakat! Miként lehetséges, hogy a magyarországi nők a „kettős teher" alatt „nyögve" a férfiakénál jóval alacsonyabb és sokkal kisebb mértékben romló mortalitási rátát mutatnak? Hogyan lehetséges, hogy a nők egy sor érdekképviseleti szervvel, újsággal, rádióadásokkal rendelkeznek, míg a férfiaknak ilyen lehetőségük alig van?

De vissza a könyv kérdésfeltevéséhez! Mit javasol a szerző? A férfiaknak a férfiasság szerepelvárásainak új katalógusát kell kiharcolniuk. Az új férfi figyelni fog a saját testére és saját érzelmeire, és támogatni fogja a nők igazi emancipációs mozgalmait. Azokat, melyek nem a szerepelvárásokkal való zsonglőrködésre koncentrálnak, hanem arra, hogy kultúránkban a férfi-nő kapcsolat végre kevésbé legyen feszültségektől és tragédiáktól terhes. A felszabadított nők *részben* megtagadták a régi szerep-

*Durkheim különböző családi állapotú és felekezethez tartozó férfiak és nők öngyilkossági rátájának összehasonlító elemzése során jut erre a következtetésre.

elvárásokat, most viszont a férfiakon lesz a sor, akik ezentúl meg fogják engedni maguknak azt a luxust, hogy *ne* dolgozzák agyon magukat, *ne* tagadják meg testüket és lelkület, és *ne* haljanak meg idő előtt olyan nagy számban. A régi típusú férfi helyét, aki a nőnek „védelmet" nyújtott, és ezért „jutalomként" részesült a szerelemben és szexben („Manci megajándékozta Pistát szerelmével" stb.), új típus fogja elfoglalni. Egy olyan férfié, aki nem kerül lealázó helyzetekbe, és akinek az életprogramjában nincs annyi rejtett szenvedés.

A férfiak csak úgy tudnak változtatni helyzetükön, ha először felismerik helyzetük fonákságait, majd saját és a női nem tagjaival emberi és nem kompetitív kapcsolatok kialakítására törekednek. A következő lépésben vissza kell szerezniük azokat az életet védő reflexeket, melyeket eleddig tradicionálisan „női" tulajdonságoknak véltek. Ha a férfi eljutott a magával való törődés fokára, ahol figyelembe veszi testének és lelkének vágyait és üzeneteit, akkor tényleg képes lesz jó viszonyt kialakítani a nővel. A másik oldalon az a nő adhatja a legnagyobb segítséget a férfinak, aki odáig jut fejlődésében, hogy a férfit nem támogató-agresszív-siker szimbólumnak, hanem barátnak, társnak és játszópajtásnak tekinti. Ha a nő ezt nem teszi meg, hanem úgy „szabadul fel", hogy a tradicionális férfi szerepelvárások mellé még újabbakat tesz, de az alaphelyzeten (Mr. Erős-Hatalmas viszonya Miss Gyenge-Hűségessel) nem változtat, akkor a férfiak csak még rosszabb helyzetbe kerülnek.

A könyv utolsó fejezete néhány megszívlelendő tanácsot ad a férfiaknak:

I. *A régi szerepelvárások és beidegzettségek elutasítása* (ilyenek pl. a következők:

1. Állandó önbizonyítás;
2. A szükségletek és érzelmek elnyomása;
3. Az „irányítás" mindenkori magára vállalása, mely bűnérzetet szül;
4. Egy nő szerelmének elnyerése ajándék, ez már a mi Karinthynk szemében is olyan lealázó volt;
5. A játékossággal és spontaneitással kapcsolatos érzelmek tagadása;
6. A nőkkel szemben kiszolgáltatottságot érezni, de tagadni azt).

II. *Igazi barátságok kialakítása, melyek csökkenthetik a rossz kapcsolatoktól való függést.*

III. A „földanya" típusú nők helyett törekedj a nő-személyekkel *(woman person)* való kapcsolat kialakítására!

IV. Tanulj meg néhány „női" tulajdonságot és örülj nekik!

V. A nagy döntéseket halaszd későbbre!

VI. Fogadd el az érzelmeket mint a valóságban való kritikai eligazodás eszközeit!

VII. Kényeztesd magad!

VIII. Előbb magadat változtasd meg, és azután a világot!

IX. Támogasd a nők fejlődését!

X. Ha bajba jutsz, merd bevallani!

BÍRÓ DÁVID

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottsága és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Popper Péter

Ismerteti a hazai kutatási eredményeket, esetenként külföldi szerzők munkáit is közli. Tanulmányai az általános- és fejlődéslélektan, orvosi pszichológia, pedagógiai pszichológia, szociálpszichológia, munkalélektan, művészetpszichológia, kriminálpszichológia, sportpszichológia, gyógypedagógiai pszichológia, zoopszichológia, pszichológiatörténet stb. kutatásának legújabb eredményeit ölelik fel.

Alapítva: 1928
Magyar nyelven, angol és orosz tartalomjegyzékkel és összefoglalókkal
Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben
Évi előfizetési díja: 150,- Ft
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
Budapest, József nádor tér 1. 1051
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: Szabó Imre

Közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, és kiterjednek az állam- és jogtudomány minden területére. Feldolgozzák az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog és segédtudományai, az alkotmányjog és az igazgatási jog, valamint a civilisztika tágabb értelemben vett területeit.

Alapítva: 1957
Magyar nyelven, francia és orosz nyelvű összefoglalókkal
Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben
Évi előfizetési díja: 140,– Ft
Előfizethető az Akadémiai Kiadónál
Budapest, Alkotmány utca 21. 1054
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1982. VI. 4. – Terjedelem: 12,25 (A/5) ív
83.10920 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

1982/2

Studies

Sajó, András: Rationalities and material justice in 'modern' law 185
Greskovits, Béla: Contradictory values and valuable contradictions in Károly Polányi's work 201

Forum

Bihari, Mihály: Political system and its environment: system of functions and structures 215
Róbert, Péter: The method of life history: a review of literature and spheres of application 233

Sociography — case studies

Nagy, Katalin: Computerization in a changing field of force 249

Workshop

Gábor, László—Háber, Judit: Labour migration among young graduates from teacher training institutes 265

Orientation

On the foundations of factor analysis. I. Edited by László Bertalan 283

Discussion on academis these

Miklós Hernádi's viva voce for a candidate's degree (J. R.) 301

Books

M. Crozier: The phenomenon of bureaucracy (János Székely) 305
Social stratum: what it involves and how it affects the individual. By: Tamás Kolosi, Zsolt Papp, etc. (István Farkas) 311
Present Continuous (L. Gábor Török) 315
H. Goldberg: The new male — from self-destruction to self-care (Dávid Bíró) 319

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

INDEX: 25 781
ISSN 0133—3461

СОДЕРЖАНИЕ

1982/2

Статьи

АНДРАШ ШАЙО: Рационалитеты и материальная справедливость в «современном» праве 185
БЕЛА ГРЕШКОВИЧ: Противоречивые ценности и ценные противоречия в творчестве Карой Полани 201

Форум

МИХАЙ БИХАРИ: Политическая система и ее окружение: система функций и структур 219
ПЕТЕР РОБЕРТ: Биографический метод — обзор литературы, возможности его применения 233

Социография

КАТАЛИН НАДЬ: Введение ЭВМ в поле переменной силы 249

Мастерская

ЛАСЛО ГАБОР—ЮДИТ ХАБЕР: Смена места работы абитурентами педучилищ и пединститутов 265

Информация

Об основах факторного анализа. I. Составил: ЛАСЛО БЕРТАЛАН 283

Обсуждение диссертаций в академии наук

Дискуссия при защите кандидатской диссертации Миклоша Хернади (Р. Й.) 301

Книги

М. КРОЗЬЕ: Явление бюрократии (Янош Секей) 305
Положение, сознание слоев. Авторы: Тамаш Колоши, Жолт Папп и др. (Иштван Фаркаш) 311
Непрерывное настоящее (Габор Тэрэк Л.) 315
H. Goldberg: The new male — from self-destruction to self-care (Давид Биро) ... 319

AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

9

1982

3

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG NÉVSORA:

ANDICS JENŐ, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, GAZSÓ FERENC szerkesztő, HANÁK KATALIN, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT szerkesztő SZALAI SÁNDOR, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

Szerkesztőségi munkatárs:

TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58.
Telefon: 160-160/541.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft

1 szám ára: 40,— Ft

Index szám: 25.781

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK

1982/3

Tanulmányok

ANDORKA RUDOLF—FALUSSY BÉLA: Az időmérleg változásai, 1963—77. 325

LŐVEY IMRE: A tekintélyelvű gondolkodás vizsgálata és néhány mérési eredmény a vezetők köréből 351

Szociográfia — Esettanulmányok

BAKCSI ILDIKÓ: Vonzások és választások 373

Széljegyzetek

Interjú Immanuel Wallersteinnel. Készítette: Miszlivetz Ferenc 389

Műhely

FORRAY R. KATALIN: Iskolázási tendenciák Budapesten 399

PELLE JÁNOS: Az értelmiség autonómiája vagy egy illúzió realitása 417

Figyelő

BALLÓ RÓBERT: Az egészségügy és a táppénzes helyzet 437

FERENCZY ÁGNES, KÁLLÓ ÉVA, JUHÁSZ BERTALANNÉ, KELEMEN MÁRIA, STRÓBL MÁRIA, TARDOS ANNA: Néhány adat a budapesti bölcsődékben dolgozó csecsemő- és gyermekgondozónők helyzetéről 447

Tájékozódás

A faktoranalízis alapjairól. II. rész. Összeállította: Bertalan László 459

Akadémiai értekezések vitájáról

Ferge Zsuzsa nagydoktori értekezésének vitája (Z. M.) 475

Könyvek

KULCSÁR KÁLMÁN: A mai magyar társadalom (Farkas István) 478

ifi GYENES ANTAL—ROZGONYI TAMÁS: Az alá és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben (Gaál Gyula) 482

A falu a mai magyar társadalomban. Szerkesztette: Vágvölgyi András (Sárkány Mihály) 484

ANDORKA RUDOLF: Determinants of fertility in advanced societies (Vukovich György) 488

ANDORKA RUDOLF–FALUSSY BÉLA

AZ IDŐMÉRLEG VÁLTOZÁSAI, 1963–1977

A magyar szociológusok körében elfogadott definíció szerint az életmód az emberek tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet életük fenntartására, szükségleteik kielégítésére szerveznek.[1] Ebből következik, hogy az időmérleg-módszer igen jól alkalmazható az életmód fő jellegzetességeinek vizsgálatára. Magyarországon abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Központi Statisztikai Hivatal két országos időmérleg-felvételt végzett 1963-ban, illetve 1976/77-ben,[2,3,4] így lehetőségünk van az időmérleg és ezzel az életmód változásainak elemzésére. Ebben a tanulmányban e két felvétel eredményeit hasonlítjuk össze. Ezért elemzésünk az 1963. felvételekhez hasonló évszakra, és a 18-60 éves népességre terjed ki, és azonos társadalmi és tevékenységkategóriákat használunk.

A társadalmi szerkezet és az életkörülmények változása 1963 és 1976/77 között

A két időmérleg-felvétel közötti közel másfél évtizedes időszakban a gazdaságban és társadalomban alapvető változások mentek végbe. Mivel ezek szükségképpen erősen befolyásolták az életmódot, a változások néhány mutatóját bevezetésképpen meg kell említeni, hogy a későbbiekben – az időmérleg-változások elemzésekor – hivatkozhassunk rájuk.[5]

Ilyen mindenekelőtt a gazdasági aktivitás változása: 1963-ban a 15-59 éves férfi népességnek 93,4, a 15-54 éves női népességnek azonban csak 53,0 százaléka volt aktív kereső, 1980-ra a férfiaknál az arány 87,5-re csökkent, a nőknél viszont 70,8 százalékra nőtt, úgyhogy jelenleg az ilyen korú nőknek csupán 10,9 százaléka nem tanuló eltartott. Ez a tény a nők által a szocialista szektorban teljesített munkaidőt lényegesen növelte.

A társadalmi szerkezet változásai (1. táblázat) közül a leglényegesebb, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott fizikai foglalkozásúak és segédmunkások aránya közel felére csökkent. Ugyanakkor a magasabb szakképzettségű rétegek, elsősorban az értelmiségiek és a szakmunkások aránya erősen megnőtt. Ezekkel a szerkezeti változásokkal szorosan összefügg az iskolai végzettség emelkedése: a felsőfokú végzettségűek aránya a 25 éves és idősebb népességben 1963-tól 1980-ig 2,9 százalékról 6,6-ra emelkedett, a középfokú végzettségűeké a 18 éves és idősebb népességben pedig 10,0-ről 23,3-ra. Ezek a változások nyilvánvalóan elősegítették a magasabb iskolai végzettségűekre jellemző új életmódminták elterjedését.

Nem nőtt viszont a szerkezeti változásokhoz hasonló ütemben a városi népesség aránya. 1963-ban az akkori városokban lakott a népesség 42 százaléka, és 1980-ban a

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1. táblázat

Az aktív keresők társadalmi összetétele, 1963 és 1980

Társadalmi réteg	1963	1980
	százalék	
Vezető és értelmiségi	3,4	7,6
Egyszerű szellemi	15,9	21,6
Szakmunkás	17,1	24,6
Betanított munkás	15,3	20,4
Segédmunkás	14,4	7,7
Kisiparos, kiskereskedő	1,9	1,6
Mezőgazdasági munkás, termelőszövetkezeti tag és segítő családtag	29,9	15,2
Egyénileg gazdálkodó paraszt	2,1	1,3
Összesen	100,0	100,0

jelenlegi városokban a lakónépesség aránya 53 százalék, a növekedésnek egy kisebb része azonban községeknek időközbeni várossá nyilvánításából származik. A foglalkozási és lakóhelyi összetétel némileg eltérő alakulásának oka, hogy a városokban munkahelyet vállalók egy része megtartotta községi lakóhelyét. Következménye viszont az ingázás elterjedése. 1960-ban 636 ezer, 1970-ben közel 1 millió, 1980-ban még valamivel (53 ezerrel) több dolgozó ingázott naponta más-más településen levő lakó- és munkahelye között. Ez szükségképpen növelte a közlekedési időt.

Az életmód változásának másik fontos tényezője az életszínvonal emelkedése, az életkörülmények javulása volt. Az egy főre jutó személyes rendelkezésű családi (háztartási) jövedelem 1962-ben 823 Ft, 1977-ben 2 333 Ft volt; ha az áremelkedés hatását kiküszöböljük, az egy főre jutó reáljövedelem növekedése még mindig majdnem kétszeres. Az életmód szempontjából döntő jelentőségű tény a társadalmi rétegek közötti jövedelemkülönbségek legfontosabb változása: az, hogy a mezőgazdaságban dolgozók egy főre jutó családi jövedelme, amely korábban messze elmaradt a többi aktív kereső rétegekétől, az 1960-as évek végére elérte, sőt később kissé túlhaladta a más ágakban dolgozó fizikai munkásokét.

A gazdasági fejlődés és a jövedelememelkedés következménye az életkörülmények területén a lakásviszonyok mennyiségi és minőségi javulása és a háztartások tartós eszközökkel való felszereltségének növekedése. Az 1980. évi lakásállománynak 43 százaléka 1960 óta épült. Ezzel párhuzamosan csökkent az egyszobás lakások aránya (2. táblázat), csökkent a laksűrűség, visszaesett a korszerűtlen és egészségtelen lakások aránya, amelyet itt a vertföldes szobák arányával jellemzünk. Majdnem teljessé vált a lakások villamosítása, ugrásszerűen megnőtt a gázzal (vezetékes vagy palackgázzal) felszerelt lakások aránya, és nagyon jelentős a vízvezetékkel felszerelt lakások arányának emelkedése is. Nem igényel magyarázatot, hogy mennyire más életmódra nyílik lehetőség egy viszonylag tágas, fürdőszobás lakásban, ahol gázzal lehet főzni, mint egy vertföldes vályogházban, ahol a család minden tagja egy kis szobában és a konyhában szorong, ahol régi típusú fa- vagy szénfűtésű tűzhelyen főznek, és az ivó- és mosdóvizet kútról, esetleg távoli (artézi) kútról kell hozni.

2. táblázat
A lakáshelyzet mutatói, 1960 és 1980

A lakáshelyzet mutatója	1960	1980
Az egyszobás lakások aránya, %	62,7	27,3
A 100 lakott lakásra jutó lakók száma	349	304
A szobák közül vertföldes, %	49	6
Villannyal felszerelt lakások aránya, %	74,6	98,1
Gázzal felszerelt lakások aránya, %	13,7	77,3
Vízvezetékkel felszerelt lakások aránya, %	22,7	64,9
Fürdőszobával, mosdófülkével felszerelt lakások aránya, %	17	61

Hozzá kell tenni, hogy noha a lakáskörülmények társadalmi különbségei ma is jelentősek, a régen igen rossz helyzetű rétegek lakáshelyzete is nagyon lényegesen javult. Például a termelőszövetkezeti paraszt háztartásokban is 2 az átlagos szobaszám és e háztartásoknak 48 százaléka is fürdőszobás.

Hasonlóan erős hatása lehetett az életmódváltozásra a háztartások tartóseszköz-állománya ugrásszerű növekedésének (3. táblázat).[6] A hűtőgéppel, mosógéppel és porszívógéppel, valamint más háztartási gépekkel rendelkező háztartások, amelyek 1963-ban még csekély kisebbséget alkottak, 1977-ben pedig már többségben voltak, nyilvánvalóan egészen más feltételek között végzik a háztartási munkát, mint a gépesítetlen háztartások. A televíziós készülék birtoklása, amely ebben az időszakban közel a telítettségig jutott el, az otthon töltött szabadidőt alakította át. A személygépkocsi pedig nemcsak a közlekedési feltételeket, hanem a hétvégi szabadidő eltöltésének módját alakíthatta át azokban a növekvő számú családokban, akiknek tulajdonában vannak.

3. táblázat
Néhány tartós eszköz állománya a különböző társadalmi rétegekbe tartozó háztartásokban, 1960, illetve 1965 és 1977

Tartós eszköz	Év	A száz háztartásra jutó tartós eszközök száma			
		szellemi	munkás	kettős jövedelmű	termelőszövetkezeti paraszt
		háztartásokban			
Hűtőgép	1960	4	1	–	–
	1977	98	83	80	72
Mosógép	1960	38	26	11	7
	1977	92	91	95	90
Porszívógép	1960	17	4	0	0
	1977	93	71	63	53
Televíziós készülék	1960	10	6	0	0
	1970	104	96	97	89
Személygépkocsi	1965	7	2	1	0
	1977	39	19	15	15

A teljes 18-60 éves népesség napi időbeosztásának adatai igen elvont mutatók, mivel az átlagos időráfordítások mögött az egyes társadalmi rétegek, korcsoportok, házasok és nem házasok, gyermekes és nem gyermekes családok nagyon eltérő időfelhasználásai húzódnak meg, továbbá ezeknek időbeosztása is eltér hétköznapokon és hétvégeken, valamint az egyes évszakokban. A jelen összehasonlító elemzésnél fokozza a valóságos időmérlegektől való távolságot az a tény, hogy csak márciusi, illetve téli és tavaszi adatok alapján számított mutatókat vizsgálunk. Ezért igen óvatosaknak kell lennünk, amikor az össznépesség ezen adatai alapján a valóságos életmódra, annak különféle típusaira akarunk következtetni. Mégis bizonyos fő tendenciák jobban kidomborodnak ezekből az adatokból, mint a valósághoz közelebb álló, népességi kategóriák és naptípusok szerint részletezettekből. 1963 és 1976/77 között a következő fő változásokat lehet kikövetkeztetni (4. táblázat):

4. táblázat

A 18–60 éves népesség átlagos napi időbeosztása percekben kifejezve

Tevékenységcsoport	Férfi		Nő		Együtt	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Keresőtevékenység	420	328	162	203	276	260
Háztáji gazdálkodás	30	46	42	42	36	44
Közlekedés	60	74	24	55	42	63
Háztartási munka	48	42	312	242	198	150
Építés, javítás	18	38	6	11	12	34
Gyermekek ellátása	12	14	48	33	30	24
Egyéb elfoglaltság	18	9	18	7	18	8
Aktív szabadidő	174	230	156	188	162	205
Pihenés	24	24	18	20	18	22
Élettani szükségletek	636	635	654	639	698	640
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440

1. A *keresőtevékenységre fordított idő,* amely a főfoglalkozású munkahelyen töltött munkaidő és a mellékkeresetért végzett munkából (ennek átlagos tartama csupán 3 perc, ezért külön nem elemezzük) az össznépesség együttes időmérlegében *kevéssel csökkent,* ezen belül a férfiaknál lényegesen rövidült, a nőknél ellenben emelkedett. A férfiak esetében kimutatott rövidüléssel kapcsolatban is hozzá kell tenni, hogy az részben abból származott: a megfigyelt napokon 1963-ban lényegesen több férfi dolgozott főfoglalkozású munkahelyén, mint 1976/77-ben. Ennek több oka van: egyrészt az a két érdemi ok, hogy a férfiak gazdasági aktivitása kissé csökkent (a meghosszabbodott oktatás és a nyugdíjkorhatár elérése előtt nyugdíjazottak arányának emelkedése következtében) és nőtt a szabad szombatok aránya, másrészt az a technikai ok, hogy 1963-ban márciusban a munkaszüneti napok (vasár- és ünnepnapok) aránya kisebb volt, mint az 1976. december 1. és 1977. május 31. közötti időszakban, amelybe beleestek a karácsonyi, húsvéti és nemzeti ünnepek. Azoknál az aktív kereső férfiaknál, akik a megfigyelt napon ténylegesen dolgoztak, a főfoglalkozású munkaidő lényegesen hosszabb (8 óra 24 perc), mint az 1976/77. évi

adatok alapján az összes férfi öszes megfigyelt napjára számított átlag. A viszonylag hosszú munkaidőben szerepet játszik az is, hogy egyes ágazatokban és foglalkozási csoportokban meglehetősen elterjedt a túlórázás: egy 1973-1975. évi vizsgálat szerint a szocialista szektorban dolgozó fizikai foglalkozásúak átlagosan havi 9 túlórát teljesítettek.[7] Az egy 18-60 éves nőre jutó átlagos főfoglalkozású munkaidő növekedésének fő oka a nők foglalkoztatásának lényeges növekedése volt.

Az említett változásokkal ellentétes hatású volt a kötelező munkaidő fokozatos csökkenése. Az 1968. évi munkaidő-csökkentési határozat előtt csak körülbelül 350 ezer személy dolgozott 48 óránál (vagyis havi kb. 210 óránál) rövidebb munkaidőben, az 1970-es évek közepén a fizikai foglalkozásúak kötelező havi munkaideje az egyes népgazdasági ágakban a következő volt:

ipar	189 óra
építőipar	192 óra
vízgazdálkodás	205 óra
kereskedelem	192 óra
szállítás és hírközlés	199 óra
nem anyagi szolgáltatás	195 óra
állami mezőgazdaság	218 óra

Azóta a kötelező munkaidő tovább rövidült, az időmérleg-felvétel utáni második évben, 1979-ben a teljes munkaidőben foglalkoztatottaknak 92 százaléka már heti 44 órás vagy rövidebb kötelező munkaidőben dolgozott.

Az össznépességre számított átlagos kereső munkaidő a nemzetközi összehasonlítások szerint Magyarországon és a többi szocialista országban lényegesen hosszabb volt, mint a gazdaságilag fejlett tőkés országokban. Ennek fő oka megint csak a nők lényegesen nagyobb foglalkoztatása, de szerepet játszik benne az is, hogy a kötelező munkaidő általában hosszabb a szocialista országokban.

2. *A háztáji és kisegítő gazdálkodásra fordított idő 1963 óta megnőtt.* A teljes évre (tehát nyárra és őszre is) számított átlagos kistermelési idő 1976/77-ben a 4. táblázatban kimutatottnál (amely csak a téli és tavaszi időszakra vonatkozik) is hosszabb, a 15-69 éves férfiaknál 64, a nőknél 53 perc. A megfigyelt napok 36 százalékán szerepelt ilyen tevékenység, és akik e napon ilyen munkát végeztek, az férfiaknál közel 3 órát, a nőknél két és fél órát vett igénybe. Az 1980. évi népszámlálás és ugyanez évi mezőgazdasági felvétel alapján tudjuk, hogy a háztartások körülbelül 40 százalékának van ilyen kisgazdasága, így azt mondhatjuk, hogy a kistermelő háztartások 15-69 éves tagjai naponta átlagosan körülbelül két és fél órát, egy év alatt több mint 900 órát dolgoznak e kisgazdaságokban.

A háztáji és kisegítő gazdálkodásra fordított idő meghosszabbodása 1963 óta az időmérleg-vizsgálatok összehasonlításának egyik legváratlanabb megállapítása, ezért gondos vizsgálatot igényel. Arra számíthatnánk ugyanis, hogy 1963-ban, 2 évvel a mezőgazdaság teljes kollektivizálásának befejezése után és az új szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megerősödése előtt évekkel a létszámában is kétszer nagyobb termelőszövetkezeti parasztság a jelenleginél sokkal jobban rá volt utalva a háztáji gazdaság termelésére.

Más forrásokból származó adatok is alátámasztani látszanak azonban ezt a megállapításunkat. Ilyen mindenekelőtt az 1972/73. évi munkaidő-felvétel a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező háztartásokban. A kistermelésben végzett munka időtartama alapján

abban az évben 2,7 milliárd órára lehetett becsülni az e gazdaságokban teljesített munkaórák teljes évi számát.[8] Az 1976/77. évi felvétel során megkérdezett 15-69 népességnél átlagosan naponta 58 perc ilyen munkát találtunk; ha ezt a számot 365 nappal és az ilyen korúak országos számával (7,58 millió) megszorozzuk, ugyancsak közel 2,7 milliárd órát (pontosan: 2,66 milliárd órát) kapunk. Tehát az 1960-as években nőtt, 1972/73 és 1976/77 között pedig nem csökkent a magyar társadalom tagjainak összes ilyen munkaráfordítása.

Az ötévenként végzett háztartási jövedelemfelvételek is azt mutatják, hogy a háztáji és kisegítő (valamint egyéni) gazdaságból származó jövedelem részaránya az összes személyes rendelkezésű jövedelmen belül csupán nagyon kevéssé változott, pontosabban 1962 és 1967 között emelkedett, és attól fogva először gyorsabban, majd 1972 óta lassan csökkent:

1962	16,9%
1967	18,8%
1972	14,4%
1977	13,3%

Ha feltételezzük, hogy a munka termelékenysége és így az egy órai munkával elérhető jövedelem valamivel gyorsabban nőtt a főfoglalkozású munkahelyeken, vagyis a nagyüzemekben, mint a kistermelésben, akkor ezek a jövedelmi adatok azt sugallják, hogy az 1962 és 1967 közötti növekedés után a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munkaráfordítások volumene nagyjából változatlan maradt. Ezek a jövedelmi adatok egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy a kistermelésből származó természetbeni és pénzbeni jövedelem ma is nagyon lényeges kiegészítést biztosít a családoknak más forrásokból származó jövedelmeihez. E kiegészítő jövedelem nélkül a háztartásoknak, különösen a községekben élő munkás, paraszt és nyugdíjas háztartásoknak lényegesen nagyobb része élne egy kielégíthetőnek tartható jövedelemszint alatt.

Az 1970-es évek eleje óta nagyjából változatlannak becsülhető munkaráfordítás alapján azonban nem következtethetünk arra, hogy a mezőgazdasági kistermelés jellege változatlan. Éppen ellenkezőleg, nagyon lényeges változások következtek be a tíz évvel, méginkább a húsz évvel ezelőtti helyzethez képest. A mezőgazdasági statisztikai felvételek eredményei jelzik például, hogy a kistermelők által megművelt összes termőterület csökkent, a kistermeléssel foglalkozó háztartások száma is mérséklődött (az 1972. évi körülbelül 50 százalékról 1980-ban a magyarországi háztartásoknak mintegy 40 százalékára), különösen erősen csökkent az általuk megművelt szántóterület és a szarvasmarhatartó gazdaságok száma, a kistermelés bruttó termelési értékén belül csökkent a növénytermelésnek és nőtt az állattenyésztésnek aránya, a háztáji és kisegítő gazdaságok között nőtt az erősebben szakosodó (egy-két termék termelésére összpontosító) gazdaságok aránya, és ezzel összefüggésben csökkent a háztartások saját fogyasztásának és nőtt az árutermelésnek az aránya. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a kistermelés – a nagyüzemi termeléssel párhuzamosan – korszerűsödött. Ezzel látszik összefüggeni az időmérleg-felvételeknek az az eredménye, hogy míg 1963-ban a háztáji és kisegítő gazdálkodásban végzett összes munkákban még jóval nagyobb volt a nők munkaidejének része, 1976/77-ben már valamivel nagyobb a férfiak munkabefektetése. Az 1960-as évek elején tehát a kistermelés sokkal inkább volt a háztartási munka „kiterjesztése", így a nők feladata, viszont az 1970-es évek végére sokhelyütt előtérbe került benne a kiegészítő jövedelemszerzés motí-

vuma, vagyis a keresőmunkához hasonlóvá, és ezzel a férfiak feladatává vált, akik a munkaidőn túli mellékjövedelmek szerzésében ma Magyarországon nagyobb szerepet vállalnak.

Ezen a helyen nem kísérelhetjük meg adatokkal bizonyítani a kistermelés jelentőségét a magyar mezőgazdasági termelésen belül és ezáltal fontosságát az egész ország élelmiszerszükségleteinek fedezésében, sőt a magyar gazdaság egyensúlyának fenntartásában. Nemzetközi összehasonlításra sincsen lehetőségünk, mert azokból a szocialista országokból, ahol a mezőgazdaság szervezete a miénkhez hasonló, nincsenek friss időmérleg-adataink. Arra azonban utalhatunk, hogy éppen a legutolsó években több európai szocialista országban, közöttük a Szovjetunióban központi erőfeszítések történtek a kistermelésnek a magyarországihoz hasonló fellendítésére.

3. *Megnőtt a közlekedési idő,* különösen a nők körében. Ez nagyrészt a nők nagyobb foglalkoztatásának és ezzel összefüggésben a lakóhely és munkahely közötti közlekedésnek következménye. Úgy látszik azonban, hogy a lakóhely és a munkahely közötti utazás időtartama is hosszabbodott. Több fejlett tőkés országban, ahol egymást követően már több időmérleg-felvételt végeztek, hasonló eredményre jutottak, tehát a közlekedés bizonyos feltételeinek javulása (pl. a személygépkocsi elterjedése, a gyorsabb tömegközlekedés) ellenére vannak olyan tényezők, amelyek a közlekedésre fordított napi időt meghosszabbítják. A nemzetközi időmérleg-vizsgálat azonban azt is megmutatta, hogy az 1960-as évek közepén Magyarországon – a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva – igen hosszú volt a közlekedési idő, tehát nálunk az erre fordított idő meghosszabbodásának kedvezőtlen tendenciája már eleve magasabb szintről indult másfél évtizeddel ezelőtt.

4. Lényegesen *megrövidült* viszont *a nőknek háztartási munkaideje.* A 18-60 éves nők naponta átlagosan 70 percet „nyertek" ennek következtében. A férfiak átlagos háztartási munkaideje alig változott, de még így is sokkal rövidebb a nőkénél.

Mindenfajta háztartási munka összes volumene csökkent, de a csökkentés mértéke fajtánként nagyon eltérő (5. táblázat). A lakások vízvezetékkel való ellátásának javulása következtében a vízhordásra fordított idő töredékére csökkent. A korszerű fűtés elterjedése erősen csökkentette a fűtéshez és a tüzelő hordásához és előkészítéséhez szükséges időt. A kereskedelmi ellátás javulása okozhatta a vásárlásra fordított idő csökkenését. A mosógéppel való ellátottságnak a telítettséget megközelítő szintje rövidítette meg a mosás idejét. A takarítás és főzés ideje rövidült a legkisebb mértékben, itt a korszerű gáz- és villanytűzhelyek, valamint takarítógépek elterjedésének hatását valószínűleg részben ellensúlyozta az igények emelkedése és – a takarítás esetében – a lakások alapterületének növekedése.

5. táblázat

A 18–60 éves népességnek egyes háztartási munkákra fordított átlagos ideje, percben kifejezve

Háztartási munkafajta	Férfi		Nő		Együtt	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Főzés	6	10	108	93	60	55
Takarítás	6	10	78	73	48	44
Mosás, vasalás, varrás	–	2	72	50	42	28
Vásárlás	12	8	30	20	24	14
Fűtés	24	11	18	5	18	8
Vízhordás	–	1	6	1	6	1

A háztartási munka férfiak és nők közötti megosztása változásának jeleit lehet megfigyelni: a férfiak nagyobb részt vállalnak a főzésben és takarításban, ezt az időráfordítás-növekedést azonban ellensúlyozta a fűtéssel kapcsolatos férfimunkák rövidülése.

5. Eredetileg a háztartási munkák csoportjába soroltuk a különböző *építési, lakáskarbantartási munkákat, a tartós eszközök készítését és javítását* (ide számítva a személygépkocsit is). Kitűnt azonban, hogy célszerű őket elkülöníteni. Ezt indokolja, hogy azokkal ellentétben az építési-javítási munkákra fordított idő lényegesen nőtt. Másrészt ezek jellegzetesen férfi tevékenységek: az 1976/77-ben a teljes évben megfigyelt napokon a 15-69 éves férfiak 5 százaléka építkezett és 10 százaléka végzett valamilyen javító-karbantartó munkát. Végül – és ez talán a legfontosabb indok – feltételezhetjük, hogy e munkákat nagyrészt a háztáji gazdálkodáshoz hasonló jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységeknek tekinthetjük. Ide tartozik ugyanis egyrészt a magánerőből történő lakásépítés, másrészt sok szolgáltatási tevékenység, amelyre részben a kiadások megtakarítása érdekében vállalkoznak, részben pedig azért, mert a szocialista szektor szolgáltató egységei és a kisiparosok nem képesek minden szükségletet kielégíteni.

Az 1976/77. évi felvétel részletes – az egész évre vonatkozó – adatai alapján 554 millió órára becsülhetjük az ilyen munkás összes ráfordítását. Ez lényegesen kevesebb, mint a háztáji gazdálkodás ráfordítása, de így is nagyon jelentős többletmunka. Belőle 148 millió órát új lakások építésére, 221 milliót meglevő lakások karbantartására, 185 milliót háztartási készülékek és személygépkocsik javítására és vételére fordítottak. Ha az új lakásépítés becsült munkaráfordítását a felvétel évében magánerőből megépült 48 ezer új lakáshoz viszonyítjuk, akkor egy lakásra körülbelül 3 ezer óra, vagyis 300 tízórás munkanap jut. Más adatfelvételből tudjuk, hogy a magánerőből épülő lakásoknál, különösen a falvakban, a családtagokon kívül a rokonok, barátok, munkatársak is segítséget nyújtanak, úgyhogy legfeljebb azokat a szakipari munkákat végeztetik pénzbeni ellenszolgáltatásért, amelyekhez az említettek nem értenek. A pénzbeni ellenszolgáltatás nélkül, de a kölcsönös segítés formájában végzett „kalákás" építkezés volumenének nagyfokú növekedése nagyon lényegesen hozzájárult a lakáshelyzetnek 1963 óta bekövetkezett javulásához.

6. A *gyermekek gondozására,* a velük való játékra, tanulásra fordított idő viszonylag igen rövid és valamivel *rövidült* is 1963 óta. Ez nem lehet a gyermekszám csökkenésének következménye, hiszen a csecsemők és egészen fiatal gyermekek száma 1976/77-ben, egy születésszám csúcs után, nagyobb volt, mint 1963-ban, a születésszám trendjének mélypontján. Az egy 18-60 éves személyre számított gyermekgondozási és nevelési idő természetesen nagyon elvont mutató, hiszen az ilyen korú nők jelentős részének nincsen olyan életkorú gyermeke a családban, aki gondozást, nevelést igényel. Ez az idő így erősen differenciálódik családi állapot és gyermekszám szerint: 1976/77-ben a teljes év átlagában, a hajadon nőknél 9 perc (amit elsősorban rokon gyermekekkel töltenek el), az egygyermekes házas nőknél 43 perc, a két és több gyermekeseknél 1 óra 8 perc volt.

A gyermekekre fordított idő életkor szerint is némileg átrendeződött: annak következtében, hogy a szülések egyre inkább a 30 éven aluli korosztályokra koncentrálódnak, az ilyen fiatal nőknél emelkedett, az ennél idősebbeknél viszont csökkent ez az idő.

Hasonló tevékenységek (például felnőttek ápolása) alkotják az egyéb elfoglaltságokra fordított idő nagyobb részét is.

7. Ha az eddig vizsgált tevékenységekre (keresőmunkára, háztáji gazdálkodásra, közlekedésre, háztartásra, építésre, javításra, gyermekek ellátására) fordított időket összeadjuk, akkor hozzávetőlegesen azt az időt kapjuk meg, amelyet a nap 24 órájából lekötnek a saját és a család létfenntartásához szükséges tevékenységek: a jövedelem előteremtése, a háztartás fenntartása, a fiatal nemzedékek ellátása, az idősek gondozása. Ezeket együtt az alábbiakban *kötött időnek* nevezzük. Ennek tartama a 18–60 éves népesség egészénél 1963-tól 1976/77-ig 39 perccel *rövidült.* A férfiaknál nagyobb fokú a rövidülés, mint a nőknél:

	A kötött idő hossza, perc	
	1963	1976/77
18–60 éves férfiak	606	551
18–60 éves nők	612	593
Együtt	612	573

A kötött idő rövidülése mindenképpen javulást jelent. Ez a javulás azonban korántsem akkora, mint amennyire a férfiaknál a keresőtevékenységre fordított idő rövidülése (elsősorban a kötelező munkaidő rövidülése) miatt, a nőknél pedig a háztartási munka rövidülése miatt számíthatnánk. A férfiaknál ugyanis a háztáji gazdálkodásra és építésre, javításra, tehát jövedelemkiegészítésre fordított idő, valamint a hosszabb közlekedés részben felemésztette a keresőmunka rövidülése által felszabadult idő egy részét, a nőknél pedig elsősorban a kereső munkavállalás növekedése és ezzel összefüggésben a több közlekedés ellensúlyozta a háztartási teher csökkenését. Végeredményben mindkét nem időbeosztásában azt látjuk, hogy *amit egyfajta munka megrövidülése következtében nyertek, azt nagyrészben másfajta munkákra fordították.*

8. A kötött idő rövidülése, valamint a fiziológiai szükségletekre fordított idő rövidülése közel egy órával növelték az aktívan eltölthető és többé-kevésbé *szabadon beosztható* idő[9] tartamát a férfiaknál és több mint félórával a nőknél. Ennek az időnek felhasználása azonban alapvetően megváltozott 1963 óta: a *televízió* közel teljesen általános elterjedésével párhuzamosan, műsorainak nézése nemcsak a megnövekedett szabadidőt foglalta le, hanem a legtöbb más szabadidős tevékenységet is némileg háttérbe szorította (6. táblázat). A magyar társadalom tagjai összességükben kevesebbet olvasnak, keve-

6. táblázat

A 18–60 éves népesség egyes szabadidős tevékenységekre fordított átlagos ideje, percben kifejezve

Szabadidős tevékenységfajta	Férfi		Nő		Együtt	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Olvasás, tanulás	54	47	30	26	42	55
Rádió, magnó, lemezjátszó	24	8	18	3	24	5
Televízió	24	95	24	84	24	89
Kulturális és sportintézmények	6	6	10	3	6	4
Társaság otthon és azon kívül	64	54	48	40	48	46
Séta, sport	6	13	6	10	6	11
Egyéb kedvtelés	6	7	24	22	12	15

sebbet látogatják a kulturális intézményeket (elsősorban a mozielőadásokat), a rádiót már szinte csak melléktevékenységként (például háztartási munka mellett) hallgatják, és valamivel kevesebb időt fordítanak otthoni és az otthonon kívüli társas összejövetelekre, szórakozásra. Csupán a kedvtelésekre, valamint sétára és sportra fordított – egyébként igen kevés – idő nőtt meg néhány perccel.

A magyar és a finn időmérleg-vizsgálatok összehasonlításakor talán nem is annyira a finnek több szabadideje, hanem még inkább ennek a szabadidőnek változatosabb eltöltése tűnik fel: a finnek többet olvasnak, több időt fordítanak társas összejövetelre, sokkal többet sportolnak és járnak a természetben, mint a magyar társadalom tagjai, ugyanakkor Finnországban az átlagos televíziónézési idő néhány perccel rövidebb, mint nálunk. Ugyanakkor Lengyelországban a szabadidőnek nemcsak a tartama (néhány perccel hosszabb, mint Magyarországon), hanem a felhasználása is nagyon hasonlít a miénkhez.

A keresők és eltartottak időmérlege

Ha csak a rendszeresen dolgozó aktív keresőket hasonlítjuk össze, akkor lényegesen homogénebb kategóriákat vizsgálunk, ezzel közelebb jutunk a valóságban ténylegesen előforduló időbeosztáshoz, életmódhoz, mint ha általában a 18-60 éves „átlagember" időmérlegét nézzük. A férfiaknál nincs nagy különbség, mert az ilyen életkorúak között kevés az, aki nem dolgozik rendszeresen. Nem így a nőknél, ahol a rendszeres aktív keresők időmérlege egészen más változási tendenciákat mutat, mint az összes nőké. Összehasonlításképpen bemutatjuk a többi – nem rendszeres kereső, inaktív kereső és eltartott – nők együttes időmérlegét is (7. táblázat).

7. táblázat

A 18–60 éves keresők és eltartott nők átlagos napi időbeosztása, percben kifejezve

Tevékenységcsoport	Kereső férfi		Kereső nő		Eltartott nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Keresőtevékenység	432	345	324	289	18	34
Háztáji gazdálkodás	24	45	24	22	60	79
Közlekedés	66	75	48	62	0	40
Háztartási munka	42	39	210	206	396	309
Építés, javítás	18	38	6	9	12	16
Gyermekek ellátása	12	15	30	25	54	48
Egyéb elfoglaltság	18	9	18	7	24	8
Aktív szabadidő	174	224	144	178	168	207
Pihenés	18	21	12	15	18	30
Élettani szükségletek	636	629	624	627	690	669
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440

A kereső nők keresőtevékenységekkel töltött ideje mindkét időmérleg-vizsgálat idején rövidebb volt a férfiakénál, és bizonyos fokig rövidült is időközben, de ez a kedvező változás sokkal kisebb fokú volt, mint a férfiaknál. Közlekedési idejük viszont a férfiakénál

valamivel nagyobb mértékben nőtt. E két tény következtében a férfiakhoz viszonyított kötött idejük, vagyis időbeni megterhelésük fokozódott:

	A kötött idő hossza, perc	
	1963	1976/77
Kereső férfi	612	566
Kereső nő	660	620

A rendszeresen dolgozó és a rendszeres keresőmunkát nem végző nők időmérlege alakulásának összehasonlítása kimutatja a kereső nők viszonylagos időbeni megterhelése kedvezőtlen alakulásának másik alapvető okát: míg az eltartott nők háztartási munkaideje lényegesen rövidült, a rendszeres keresőké lényegében változatlan maradt. Igaz ugyan, hogy a kereső nők kevesebb időt dolgoznak a háztartásban, mint az eltartottak, kevesebb időt fordítanak a gyermekek ellátására is, és kevesebb munkát végeznek a háztáji gazdaságokban, mint az eltartottak, mégis – a keresőmunka következtében – közel másfél órával több a kötött idejük.

A nők fokozódó rendszeres foglalkoztatása 1963 óta tehát az egész népesség időbeosztásának átrendeződését okozta: a háztáji gazdálkodás nagyobb része hárult a férfiakra és a kevés eltartott nő is több időt tölt ezzel, továbbá az egyéb jövedelemkiegészítő tevékenységek, mint az építkezés és a javítási munkák ideje is elsősorban a férfiaknál nőtt, végül megnőtt a férfiak részvállalása a gyermekek ellátásában, sőt – az összes nőkhöz viszonyítva – a háztartási munkákban is.

A keresők időmérlege a hét különböző napjain

A nők foglalkoztatásának növekedéséhez hasonlóan erősen befolyásolta a napi időbeosztás átrendeződését a kötelező munkaidő rövidülésének leglényegesebb összetevője, a kéthetenkénti szabad szombatok fokozatos bevezetése. Bár a hétköznapokon és vasárnapokon is rövidült e keresőtevékenységekre fordított idő, a leglényegesebb növekedés a szombati napokon mutatkozott (8. táblázat). Ennek ellenére még 1976/77-ben is átlagosan 4 órát töltöttek ezzel a kereső férfiak és közel 3 órát a kereső nők, elsősorban azért, mert egyes ipari ágazatokban és a közlekedésben, valamint a kereskedelemben minden szombati napon dolgoztak a munkahelyek, és mert a mezőgazdaság egyes területein, elsősorban az állatgondozásban szükségszerűen dolgozni kellett a hétvégi napokon is.

8. táblázat

A keresőtevékenységre fordított átlagos idő a hét különböző napjain, percben kifejezve

Naptípus	Kereső férfi		Kereső nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Hétköznap	510	423	384	361
Szombat	336	240	258	163
Vasárnap	126	84	78	39

Mire használták fel a *szabad szombatokat?* Az időmérleg-vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása arra enged következtetni, hogy a *férfiaknál szombaton – és ugyanígy vasárnap – nőtt legerősebben a háztáji gazdálkodásra, építkezésre és javításra fordított idő, a kereső nőknél viszont a háztartási munka ideje* nőtt meg szombaton és kisebb mértékben vasárnap is. A hétközben felhalmozódó háztartási munkák egy részét így a felszabaduló hétvégi napokon végzik el. Az eltartott nők háztartási munkája viszont minden naptípuson rövidült (9–11. táblázat).

9. táblázat

A háztáji gazdálkodásra fordított átlagos idő a hét különböző napjain, percben kifejezve

Naptípus	Kereső férfi		Kereső nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Hétköznap	18	38	24	21
Szombat	36	65	18	23
Vasárnap	36	60	18	24

10. táblázat

Az építésre és javításra fordított átlagos idő a hét különböző napjain, percben kifejezve

Naptípus	Kereső férfi		Kereső nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Hétköznap	12	28	6	7
Szombat	24	59	–	15
Vasárnap	24	63	–	9

11. táblázat

A nők átlagos háztartási munkaideje a hét különböző napjain, percben kifejezve

Naptípus	Kereső nő		Eltartott nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Hétköznap	198	186	402	314
Szombat	246	267	420	332
Vasárnap	252	257	312	264

Annak ellenére, hogy a kereső férfiak és nők a felszabaduló szombati órákra igyekeztek összpontosítani jövedelemkiegészítő és háztartási munkáikat, mégis *szombaton nőtt meg leginkább az aktívan eltöltött szabadidő tartama* (12. táblázat). Ugyanakkor a keresők vasárnapi szabadideje alig, illetve a férfiaké egyáltalán nem nőtt, mert a kereső munka rövidülését ellensúlyozta az egyéb munkákra fordított idő megnövekedése.

12. táblázat
Az átlagos aktív szabadidő a hét különböző napjain, percben kifejezve

Naptípus	Kereső férfi		Kereső nő		Eltartott nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Hétköznap	132	181	108	142	156	186
Szombat	204	279	174	237	162	220
Vasárnap	360	359	288	298	252	287

Az időmérleg különbségei társadalmi rétegenként

Az aktív keresők egyes társadalmi rétegeinek egymáshoz viszonyított helyzete 1963 óta nem különösen nagy mértékben változott és ha voltak is változások – mint a mezőgazdasági fizikaiak jövedelmét és életkörülményeit jellemző mutatóknak az átlagosnál gyorsabb javulása, a szakmunkások és az egyszerű szellemi foglalkozásúak közötti különbségek csökkenése –, ezek inkább az egyenlőség, mint az egyenlőtlenség növekedése irányában haladtak. *Az időmérleg és ezzel az életmód tekintetében viszont a különbségek határozott növekedését látjuk.* És ennek nem az a magyarázata, vagy nem elsősorban az a magyarázata, hogy az egyes rétegekben eltérő életmódmintákat követnek, hanem az, hogy az időmérleg-mutatók növekvő előnyöket, illetve hátrányokat jeleznek.

A legtömörebben mutatja ezt a tendenciát a rétegek *kötött idejének* időtartama (13. táblázat). Míg 1963-ban ebben a tekintetben alig volt különbség a férfiak között, és a nőknél is a termelőszövetkezeti paraszt nők rövidebb kötött ideje tért el leginkább az átlagtól, 1976/77-ben a vezetőktől és értelmiségiektől a segédmunkások és a termelőszövetkezeti parasztok felé haladva nagyon következetesen és erősen nő a kötött idő. A változás oka természetesen az, hogy rétegenként nagyon eltérően rövidült (sőt a termelőszövetkezeti paraszt nőknél emelkedett) a kötött idő 1963 óta. Így olyan helyzet alakult ki, hogy a magasabb jövedelmű, kedvezőbb körülmények között élő rétegek tagjainak időmérlege is kisebb időterhelést mutat, a kisebb jövedelmű, kedvezőtlenebb körülmények között élő réteg tagjainak viszont lényegesen nagyobb a kötött idő terhük, így kevesebb idejük marad más tevékenységekre, változatosabb és könnyebb életre.

13. táblázat
A kötött tevékenységek átlagos időtartama a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	618	528	642	577
Egyszerű szellemi	612	548	654	599
Szak- és betanított munkás	624	562	690	627
Segédmunkás	606	577	684	649
Termelőszövetkezeti paraszt	618	614	600	645

Még határozottabban kitűnik a kötött idő társadalmi differenciálódása, ha az 1976/77. évi felvétel feldolgozásakor használt finomabb társadalmi kategorizálást alkalmazzuk (14. táblázat). Különösen nagy a mezőgazdaságban dolgozó állatgondozók kötött ideje, mivel legtöbbjük a hétvégeken is dolgozik a munkahelyén, a legkedvezőbb helyzetben vannak az értelmiségiek, az ő kötött idejük – akár a férfiakat, akár a nőket nézzük – több mint két órával rövidebb, mint az állattenyésztő férfiaké és nőké.

14. táblázat

A kötött idő tartama a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve, 1976/77-ben, a teljes év átlagában

Társadalmi réteg	Kötött idő, perc
Férfiak	
Állattenyésztő	651
Növénytermelő	630
Mezőgazdasági gépkezelő	624
Mezőgazdasági önálló	597
Segédmunkás	591
Önálló kisiparos, kiskereskedő	586
Betanított munkás	579
Szakmunkás	575
Egyszerű szellemi	556
Vezető	539
Értelmiségi	518
Nők	
Állattenyésztő	700
Növénytermelő	665
Segédmunkás	657
Mezőgazdasági önálló és háztájiban dolgozó segítő családtag	655
Betanított munkás	642
Önálló kisiparos, kiskereskedő	622
Szakmunkás	609
Egyszerű szellemi	604
Vezető	602
Értelmiségi	563

Mi okozta a kötött idő társadalmi rétegek közötti különbségeinek ilyen erős növekedését 1963 óta? E kérdés megválaszolásához vizsgáljuk meg annak összetevőit egyenként! A *keresőmunka* napi átlagos időtartama (vasár- és ünnepnapokat is beszámítva) 1963-ban a vezető és értelmiségi férfiaknál volt a leghosszabb és fokozatosan csökkent a termelőszövetkezeti parasztok felé haladva (15. táblázat). A nőknél a vezetők és értelmiségiek, az egyszerű szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások munkaideje között alig volt különbség, a segédmunkásoké valamivel rövidebb és a termelőszövetkezeti paraszt nőké – az erősen szezonális foglalkoztatás miatt – sokkal rövidebb volt. 1976/77-re a férfiaknál a rétegeknek éppen ellenkező sorrendje alakult ki: a szellemi rétegek kereső munkaideje a legrövidebb, a szakmunkásoké ehhez hasonló, a segédmunkásoké már hosszabb, a ter-

melőszövetkezeti parasztoké pedig lényegesen hosszabb. A nőknél a nem mezőgazdasági rétegek közötti különbségek nem túlságosan nagyok, a termelőszövetkezeti parasztok munkaideje még mindig a legrövidebb, de a többi rétegekével ellentétben, nagyon lényegesen megnőtt, mivel a foglalkoztatásuk rendszeresebbé vált.

15. táblázat
A keresőmunka átlagos időtartama a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	474	341	396	293
Egyszerű szellemi	456	335	402	308
Szak- és betanított munkás	450	339	390	291
Segédmunkás	426	354	366	300
Termelőszövetkezeti paraszt	396	374	96	215

A *közlekedésre* fordított idő nem nagyon különbözik lényegesen társadalmi rétegenként.[10] Nagyon eltérő viszont az egyes rétegek tagjainak a háztartási jövedelem kiegészítése érdekében végzett tevékenységekre – háztáji gazdálkodásra, építkezésre és javításra – fordított ideje.

A *háztáji gazdálkodás* 1963-ban még csak a termelőszövetkezeti parasztság és a falusi inaktív keresők és eltartottak időmérlegében alkotott lényeges tételt. Ez mintegy ellentétele volt a termelőszövetkezeti parasztság kevésbé rendszeres foglalkoztatásának a közös gazdaságokban. 1976/77-ben a kistermelésre fordított idő – a vezető és értelmiségi férfiak és nők, valamint egyszerű szellemi foglalkozású nők kivételével – minden réteg napi átlagos időmérlegében lényeges időt köt le (16. táblázat).

16. táblázat
A háztáji gazdálkodásra fordított átlagos idő a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	–	7	–	1
Egyszerű szellemi	6	34	–	6
Szak- és betanított munkás	6	34	–	19
Segédmunkás	18	57	6	25
Termelőszövetkezeti paraszt	78	109	96	93

Ha az országos átlagok mögé tekintünk, még világosabban kirajzolódik az a kép, hogy a kistermelés a községi népesség minden rétegében (és néhány vidéki városban is) nagyon elterjedt és intenzív:

Községi társadalmi rétegek	Átlagos napi munkaidő a háztáji kisegítő gazdaságban 1976/77-ben, a teljes év átlagában	
	férfi	nő
Vezető és értelmiségi	22	11
Egyszerű szellemi	63	21
Szakmunkás	59	22
Betanított munkás	74	42
Segédmunkás	93	76
Mezőgazdasági fizikai	143	126
Nyugdíjas	166	104
Nem tanuló eltartott		116

A legtöbbet a községi betanított és segédmunkások, mezőgazdasági fizikaiak, továbbá a nyugdíjasok és az ilyen háztartásokban élő eltartott nők dolgoznak a kisgazdaságokban, tehát éppen azoknak a rétegeknek a tagjai, amelyek a jövedelem és az életkörülmények tekintetében a leginkább elmaradnak az országos átlagtól, és ahol az aktív keresők főfoglalkozású munkaideje is a leghosszabb.

Az a tény, hogy a háztáji gazdálkodás a termelőszövetkezeti parasztságon kívül más – elsősorban községi lakos – rétegekben is elterjedt, azzal járt, hogy az összes háztáji munkaerő-ráfordítás társadalmi rétegenkénti összetétele erősen megváltozott, de egyben biztosította azt is, hogy a termelőszövetkezeti parasztságnak és általában a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak erős létszámcsökkenése ellenére a háztáji és kisegítő gazdálkodás munkaráfordítása, mint fent láttuk, nem csökkent, hanem valamivel nőtt. Az 1963-ban márciusban a háztáji gazdaságokban teljesített munkaóráknak 53 százaléka eltartottakra és nem rendszeres, valamint inaktív keresőkre jutott, 30 százaléka a termelőszövetkezeti parasztokra és csupán 16 százaléka munkásokra és szellemi foglalkozásúakra, 1 százaléka önállókra.[11] Az 1972/73-ban az Általános Mezőgazdasági Összeírás keretében a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező háztartások körében végzett vizsgálat szerint az összes munkaráfordítás 36 százalékát eltartottak, 25 százalékát nyugdíjasok teljesítették, a mezőgazdasági munkások, termelőszövetkezeti parasztok és egyéni gazdálkodók együtt csak 20 százalékban részesedtek, a nem mezőgazdasági munkások, szellemi foglalkozásúak és nem mezőgazdasági önállók munkaórái együttesen már közel ugyanennyit alkottak, 19 százalékot. 1976/77-ben a nem mezőgazdasági munkások része már a legnagyobb, 28 százalék, a szellemi foglalkozásúak 5, a nem mezőgazdasági önállók 2 százalékot, a mezőgazdasági foglalkozású munkások, termelőszövetkezeti parasztok és segítő családtagjaik 14 százalékot, az egyénileg gazdálkodók 5 százalékot teljesítettek az összes munkaidőből, a nyugdíjasokra 22, az eltartottakra 24 százalék jutott. A nem mezőgazdasági foglalkozású aktív keresők összes munkaideje tehát már közel kétszer annyi volt, mint a mezőgazdasági foglalkozásúaké. Ez – ugyanúgy mint a férfiak részvételének fokozódása a nőkével szemben – a kistermelés jellegének változását mutatja: már egyáltalán nem a termelőszövetkezeti parasztságnak a közös gazdaság fejletlensége miatt szükséges és a háztartás saját fogyasztására szolgáló tevékenysége, hanem a községi társadalom egészében és a vidéki városok egy részében is általánosan elterjedt.

Mivel magyarázhatjuk, hogy a háztáji gazdálkodás ilyen mértékű a társadalom nem mezőgazdasági rétegeiben? Az egyik magyarázat az, hogy sok esetben a korábban a mezőgazdaságban dolgozó, de időközben a mezőgazdaságot elhagyó személyek háztartásai fenntartották a korábbi kisgazdaságot. A magyarországi mobilitási viszonyok egyik jellegzetessége, hogy a mezőgazdaságot elhagyók jelentős és növekvő része nem hagyta el falusi lakóhelyét. Az 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálata szerint a mezőgazdasági származású kereső férfiaknak 58 százaléka, a kereső nőknek 47 százaléka elhagyta a mezőgazdasági rétegeket, de a férfiak közül csak 21, a nők közül 19 százalék volt városi lakos.[12,13]

A két időmérleg-felvétel összehasonlítása azonban megmutatja, hogy nemcsak erről van szó: míg 1963-ban márciusban a megfigyelt keresők közül csak 18,0 százaléknál (férfiaknál 17,5 nőknél 19,0 százaléknál) szerepelt a vizsgált napon háztáji gazdálkodással kapcsolatos alaptevékenység, 1976/77-ben az arány 27,0 (a férfiaknál 30,3, a nőknél 22,9) százalékra emelkedett a decembertől májusig terjedő időszakban (17. táblázat). Tehát az 1970-es évek végén vagy többen gazdálkodtak, vagy ugyanazok a háztartások intenzívebben gazdálkodtak.

17. táblázat

A megfigyelt napon a háztáji vagy kisegítő gazdaságban alapmunkákat végzők százalékos aránya társadalmi rétegenként

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	4,0	5,7	2,3	2,3
Egyszerű szellemi	5,7	23,8	3,2	6,8
Szak- és betanított munkás	8,6	26,4	5,0	23,6
Segédmunkás	14,4	33,9	9,7	32,2
Termelőszövetkezeti paraszt	50,7	62,0	72,8	73,2
Összes rendszeres kereső	17,5	30,4	19,0	22,9

A kistermelés elterjedtségének egyik oka lehet, hogy ezek a háztartások így biztosítják maguknak élelmiszer-szükségleteik egy részét, amelyet a kereskedelmi hálózaton keresztül nehezebben, nagyobb erőfeszítésekkel tudnának csak beszerezni. Szerepet játszhat, bár szerintünk csupán elég kis részben, és elsősorban az idősebbeknél, a hagyomány, a megszokás. A tág értelemben vett kulturális örökség hatása mellett megemlíthetjük egy újfajta kultúrának, életmódmintának kialakulását is, amelyben a kistermelésnek, hobby-kertészkedésnek, a „csináld magad" tevékenységeknek jelentősége és értékelése megnő.[14] A döntő indíték azonban, szerintünk, a jövedelem kiegészítésére való törekvés. Ennek jelentőségét mutatja, hogy 1977-ben a községekben a nem mezőgazdasági munkás háztartásokban a személyes rendelkezésű jövedelem 14,1 százaléka származott a háztáji és kisegítő gazdaságból, és ez az arány az állami gazdasági és erdőgazdasági munkás rétegben 20,8, a kettős jövedelmű (munkás és szövetkezeti paraszt tagot is magába foglaló) háztartásokban 25,9, a szövetkezeti parasztságban 40,2, az inaktív és eltartott háztartásokban 42,6 százalék. A kistermelésből származó jövedelem tehát nagyon lényegesen hozzájárult éppen a legalacsonyabb jövedelmű rétegek életszínvonalának emeléséhez. A háztáji és kisegítő gaz-

dálkodás tehát az 1960-as évek közepe óta végbement nagy lakásépítésnek és korszerűsítésnek, a tartós fogyasztás eszközállomány-növekedésének nagyon lényeges tényezője volt a községi munkás és paraszt rétegekben.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kistermelés a háztartások nagy többsége számára nem volt különösen jól jövedelmező tevékenység. Az 1972/73. évi felvétel alapján becsült teljes munkaidőráfordítást a kistermelés keretében egy év alatt előállított teljes termelési értékhez viszonyítva az egy munkaórára jutó termelési érték 16 Ft.[15] De ha ezeket a termékeket eladták, akkor egy munkaórából csupán 9 Ft pénzbeni jövedelem származott. Ezen átlagérték mögött természetesen erős szóródás húzódik meg: egy munkaereje teljében levő felnőtt férfi nyilvánvalóan sokkal magasabb óránkénti termelési értéket képes kihozni, mint egy idős asszony; és egy jól felszerelt, az értékesítési lehetőségekhez közel fekvő gazdaság sokkal jövedelmezőbb, mint egy elavultan és rosszul felszerelt, a piacoktól távol fekvő gazdaság. Valószínű az is, hogy 1972/73 óta a kistermelés jövedelmezősége javult. Mégsem túlozunk, ha azt állítjuk: a kistermelésben elért óránkénti jövedelemért kevesen vállalkoznának falun napszámosmunkára vagy a városokban bármilyen túlmunkára.

Miért foglalkoznak mégis kistermeléssel? Valószínűleg azért, mert saját maguknak, családjuknak alacsonyabb jövedelmezőségű munkát is hajlandók elvégezni, mint más személynek vagy intézménynek bér fejében, és mert a kistermelésben legtöbbször olyan töredékidőket hasznosítanak, amelyeket másképpen nem lehetne jövedelemszerzésre használni, illetve sok olyan személy (idős ember, családanya, gyermek) dolgozik, aki bérmunkát nem tudna vagy nem akarna vállalni.

A mezőgazdaságon kívüli ágakban foglalkoztatott személyeknek, elsősorban munkásoknak mezőgazdasági munkavégzése a főfoglalkozású munkahely kötelező munkaidején kívül nem egyedülálló jelenség Magyarországon. Nyugat-Európában a gazdaságoknak növekvő része „részidős" gazdaság, vagyis más munkahelyen teljes időben foglalkoztatottak művelik meg őket.[16] Mégis – egyszerűen a mezőgazdasági termelésnek a népgazdaságbani kisebb aránya miatt – a nem mezőgazdasági munkásoknak kisebb része foglalkozik kistermeléssel. Erre enged következtetni, hogy a finn időmérleg-vizsgálatban a nem mezőgazdasági rétegek ilyen munkára fordított ideje sokkal kisebb, mint a magyarországiaké. Lengyelországban viszont a nem mezőgazdasági munkások napi időmérlegének a nálunk találthoz hasonlóan lényeges tétele a mezőgazdaságban végzett munka. Lengyel szociológusok részletesen leírták ennek a „munkás-paraszt" rétegnek jellemzőit.[17,18] Figyelmet érdemel, hogy ott egy nagyrészt egyéni gazdaságokból álló agrárstruktúra talaján fejlődött ki az a jelenség, amely nálunk a kollektivizált és nagyüzemi mezőgazdaság feltételei között.[19]

Hasonlóképpen nagy szerepe volt az életkörülmények kiegyenlítése irányában történt előrehaladásban a munkaidőn túl végzett *építkezéseknek* és *javítási-karbantartási* munkáknak (18. táblázat). Ez is a vezető és értelmiségi rétegben a legkevésbé gyakori. Az a tény, hogy a szakmunkás férfiak töltik velük a legtöbb időt, jelzi, hogy ebben a tevékenységkategóriában részben igen komoly értéket előállító szakipari munkák is szerepelnek.

Nagyon erősen differenciálta a különböző rétegekbe tartozó nők kötött idejének hosszát a *háztartási munka*. Minél kedvezőtlenebb életkörülmények közt éltek valamely réteg tagjai, annál hosszabb volt a nők háztartási munkaideje. Ezen a téren azonban 1963-hoz képest lényeges változás ment végbe az egyenlőbb terhelés irányában. Míg

18. táblázat

Az építésre és javításra fordított átlagos idő a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	6	25	–	3
Egyszerű szellemi	6	38	–	7
Szak- és betanított munkás	18	41	–	9
Segédmunkás	18	36	6	10
Termelőszövetkezeti paraszt	18	33	12	13

ugyanis a termelőszövetkezeti paraszt nők háztartási munkaideje erősen csökkent, a segédmunkásoké pedig majdnem változatlan maradt, a többi rétegekbe tartozó nőké nőtt, éspedig legnagyobb mértékben a vezető és értelmiségi nőké (19. táblázat). Ha fajtánként

19. táblázat

A háztartási munka átlagos ideje a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	30	40	132	166
Egyszerű szellemi	42	40	150	176
Szak- és betanított munkás	42	43	198	216
Segédmunkás	42	39	222	229
Termelőszövetkezeti paraszt	60	27	324	245

vizsgáljuk a háztartási munka alakulását, jobban megértjük az ellentétes tendenciák okát. A szellemi foglalkozású nők a korábbinál több időt töltöttek főzéssel, takarítással, sőt mosással és vasalással is. A szak-, betanított és segédmunkás nők is többet főznek és takarítanak, viszont kevesebbet mosnak. A termelőszövetkezeti paraszt nőknél minden háztartási munka ideje csökkent, és ez minden bizonnyal a háztartások korszerűbb felszereltségének következménye. A férfiak háztartási munkájában is ellenkező előjelű változások mutatkoztak: a vezető és értelmiségi férfiak határozottan több, a termelőszövetkezeti parasztok lényegesen kevesebb időt töltenek vele, a többi rétegeké nagyjából változatlan.

A kötött idő társadalmi különbségeinek növekedése természetesen azzal a következménnyel járt, hogy az aktívan töltött *szabadidő* különbségei is nőttek. Míg 1963-ban annak időtartama a férfiaknál 144 perc (termelőszövetkezeti tagok) és 210 perc (vezetők, értelmiségiek, egyszerű szellemiek) között, a nőknél pedig 120 perc (segédmunkások) és 168 perc (egyszerű szellemi foglalkozásúak) között változott, 1976/77-ben a férfiaknál 173 perc (termelőszövetkezeti tagok) és 283 perc (vezetők és értelmiségiek), a nőknél 146 perc (termelőszövetkezeti tagok) és 214 perc (vezetők és értelmiségiek) voltak a szélső értékek.

A szabadidő eltöltésében minden rétegben előtérbe került a *televízió* műsorainak nézése. Míg azonban 1963-ban ebben még igen lényeges társadalmi különbségek voltak, 1976/77-re ezek majdnem teljesen eltűntek (20. táblázat).

20. táblázat

A televízióműsor nézésének átlagos ideje a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	42	98	36	79
Egyszerű szellemi	36	103	36	85
Szak- és betanított munkás	30	93	30	79
Segédmunkás	12	93	24	81
Termelőszövetkezeti paraszt	6	86	6	76

A *televízió nézése után fennmaradó szabadidő* ezért még nagyobb különbségeket mutat. Egy vezető és értelmiségi férfinak mintegy három óra ideje marad, egy termelőszövetkezeti paraszt férfinak csupán másfél órája, egy vezető és értelmiségi nőnek két és egynegyed órája, egy termelőszövetkezeti paraszt nőnek alig több mint egy órája. Ezért érthető, hogy a többi úgynevezett „szabadidős tevékenységek", különösen a művelődés különböző fajtái nagyon eltérően fordulnak elő a különböző rétegek időmérlegében. Közülük itt az *olvasát és tanulást* emeljük ki (21. táblázat).[20] Az erre fordított idő a vezető és értelmiségi férfiaknál nőtt, a nőknél változatlan maradt, minden más rétegben csökkent, ezért a társadalmi különbségek nőttek. Ha csak a könyvek olvasását vizsgáljuk, amit az 1976/77. évi felvétel alapján tehetünk meg, akkor a társadalmi különbségek még élesebbek, mert az újságolvasás sokkal hasonlóbb tartamú és gyakoriságú a különböző rétegekben.

21. táblázat

Az olvasásra és tanulásra fordított átlagos idő, a keresők különböző társadalmi rétegeiben, percben kifejezve

Társadalmi réteg	Férfi		Nő	
	1963	1976/77	1963	1976/77
Vezető és értelmiségi	72	94	60	60
Egyszerű szellemi	78	69	54	41
Szak- és betanított munkás	48	41	30	23
Segédmunkás	36	28	24	12
Termelőszövetkezeti paraszt	42	29	24	10

Összefoglalás

A két időmérlegfelvétel összehasonlítása tehát egyrészt megmutatja, hogy 1963 óta a magyar társadalom tagjainak, és azon belül is minden egyes réteg tagjainak életmódja előrelépett a kisebb megterhelésekkel járó és korszerűbb irányba. Ebben döntő szerepe volt a kötelező munkaidő rövidülésének és a háztartási munka csökkenésének. Ez azonban nem változtatta meg a társadalom túlnyomó részének alapvetően munkacentrikus életét. A nők kereső munkavállalása – a korábbi tendenciát folytatva – tovább nőtt, ennek következtében a nők összessége alig tölt kevesebb időt különféle kötött tevékenységekkel, mint korábban. A magyar társadalom aktív kereső tagjai a kötelező munkaidő rövidülése miatt felszabaduló időnek is nagyobb részét jövedelemkiegészítő munkákra fordították. Ezek – a háztáji gazdálkodás, a házilagos építkezés, a különféle javító-karbantartó tevékenységek „csináld magad" alapon történő elvégzése – jelentősen hozzájárultak a rájuk vállalkozó háztartások életszínvonalának, életkörülményeinek javulásához és az ország nemzeti jövedelméhez is. Ezért elmondhatjuk, hogy ez a munkacentrikus életmód, a különféle jövedelemkiegészítő, illetve kiadásokat megtakarító tevékenységekre való széles körű hajlandóság nagy szerepet játszott a magyar gazdaság fejlődésében, a társadalom életszínvonalának emelkedésében. Ezért bármennyire nem örvendetes, hogy a magyar társadalomban viszonylag kevés időt fordítanak például művelődésre, testedzésre, közösségi tevékenységekre, tisztában kell azzal lennünk, hogy ez – ha nem is szükségszerű, de érthető – következménye a hosszú kötött időnek, így bizonyos értelemben közelmúltbeli gazdasági előrehaladásunk ára. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem érdemes megteremteni az előfeltételeket olyan életmódminták kialakulásához, amelyekben nagyobb szerephez juthat a művelődés, a testedzés, a közösségi tevékenység.

Módszertani magyarázat

A két felvétel nem teljesen azonos mintára és évszakra vonatkozott, és eltérőek voltak a tevékenységtípusok és társadalmi kategóriák is. Az 1976/77. évi felvétel adatait azonban úgy is fel tudtuk dolgozni, hogy az 1963. éviekkel pontosan összehasonlítható adatokat kapjunk. Ezért az ebben a tanulmányban bemutatott összehasonlító adatok, az 1963. évi közölt időmérleg adatokhoz alkalmazkodva, a következőkben írhatóak le:

1. Mindkét évben a 18-60 éves népesség időmérlegét vizsgáljuk, ezek közül is elhagyva a nappali tagozatokon tanulókat.[21]

2. Az 1963. évi felvételt márciusban végezték. Annak érdekében, hogy nagyjából hasonló számú időmérlegre alapozhassuk 1976/77. évi adatainkat, ez utóbbi vizsgálatból a decembertől májusig terjedő hat hónapban készített időmérlegeket vettük figyelembe. Mivel 1963-ban a márciusi hónap rendkívül hideg és csapadékos volt, úgy gondoljuk, hogy az összehasonlíthatóságot nem zavarja meg erősen az a tény, hogy az 1976/77. évből – a márciuson kívül – három, a márciusnál téliesebb és csak két tavasziasabb hónap időmérlegeit használtuk fel.[22]

3. Az 1976/77. évi felvétel feldolgozásánál használt 100 tevékenységkategóriát az 1963. évi adatok közlésénél használt 25 tevékenységi kategóriává vontuk össze.[23]

4. Az 1963. évi felvétel közlésekor használt társadalmi kategóriákat használtuk. Ezek nem teljesen felelnek meg a jelenleg használtaknak, ezért néhány szó magyarázatot igényelnek:

a) amikor keresőkről beszélünk, ez csak a rendszeres keresőket jelenti, tehát e kategória nem tartalmazza a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben időszakosan dolgozó nem tagokat, a segítő családtagokat, valamint a napszámosokat és alkalmi munkásokat; amikor eltartottakról beszélünk, akkor ebben a kategóriában szerepelnek az előbb említett nem rendszeres keresők, továbbá a 18-60 éves inaktív keresők is;

b) a rendszeres keresők között megkülönböztetett öt társadalmi kategóriába a következők kerültek:

– vezetők és értelmiségiek: azok a szellemi foglalkozásúak, akik gazdasági vagy államigazgatási vezető állást töltenek be, valamint azok a felsőfokú végzettségű szellemi foglalkozásúak, akiknek munkaköréhez elvben szükséges ez a végzettség;

– egyszerű szellemi foglalkozásúak: az előbbi kategóriába nem tartozó, vagyis a középszintű és egyszerű irodai foglalkozásúak;

– szak- és betanított munkások: az állami és szövetkezeti szektorban szak- és betanított munkás besorolású munkakörben dolgozó fizikai foglalkozásúak, kivéve a mezőgazdasági termelőszövetkezeti parasztokat;

– segédmunkások: az állami és szövetkezeti szektorban segédmunkás és egyéb fizikai foglalkozású munkakörben dolgozó fizikaiak, kivéve a termelőszövetkezeti parasztokat;

– termelőszövetkezeti parasztok: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben fizikai foglalkozású tagok és alkalmazásban állók, akár mezőgazdasági jellegű, akár nem mezőgazdasági jellegű (pl. lakatos) a foglalkozásuk.

Az önállók nem szerepelnek ebben az öt kategóriában, kis számuk miatt őket nem hasonlítottuk össze.

Az összehasonlító adatok mellett elemzésünkben némely esetben felhasználjuk az 1976/77. évi felvételnek a teljes évre és az összes 15-69 éves személyre vonatkozó adatait,[24] továbbá a KSH-nak 1972/73-ban a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező népesség körében végzett munkaidőmérleg-felvételét.[25] Annak érdekében, hogy a magyarországi időmérlegek néhány sajátosságát jobban kidomborítsuk, összehasonlítjuk őket külföldi időmérleg-adatokkal, elsősorban az 1965-ben és 1966-ban végzett nemzetközi időmérleg-vizsgálat alapján,[26,27,28,29] továbbá az 1976. évi lengyel[30] és az 1979. évi finn időmérleg-felvétellel[31] való, folyamatban levő összehasonlítás első eredményei alapján.

JEGYZETEK

[1] Cseh-Szombathy László–Kulcsár Kálmán: A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya. Bp. 1979. 89.

[2] A nap 24 órája (12 000 ember napi időbeosztása). Statisztikai Időszaki Közlemények. 75. k. 1965. 155.

[3] Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 346.

[4] Andorka Rudolf–Falussy Béla: A magyar társadalom életmódja az 1976–77. évi felvétel alapján. Statisztikai Szemle, 1980. no. 8-9. és 10. 828-842 és 949-971.

[5] Az ebben a pontban elemzett adatokat nem minden esetben tudtuk a két időmérleg-felvétel időpontjára vonatkozóan megadni, ilyen esetben az azokhoz közeli évekre vonatkozó adatokat közöltük.

[6] A 3. táblázat adatai a háztartás-statisztikából származnak, ezért csak a négy társadalmi rétegre vonatkozóan állnak rendelkezésre, országos adat nincs. A nyugdíjas réteg adata 1960-ra még nincs meg, ezért az 1977. évit sem közöltük.

[7] Munkaidő-teljesítmények és munkaidő-veszteségek a népgazdaság szocialista szektorában, 1973-75. Statisztikai Időszaki Közlemények, 409. k. Bp. 1977. 78.

[8] A háztáji gazdálkodás folytatásának tendenciáját nyilvánvalóan csak úgy becsülhettük meg, hogy az 1963. évi márciusi adatokat az 1976-77. évi felvétel összehasonlító időszakára vonatkozó adataival vetettük össze. Az 1976 novemberétől 1977 októberéig egy teljes évben megfigyelt napokon a háztáji gazdálkodással kapcsolatos tevékenységek előfordulása az idézettnél magasabb: 33,5 százalék az aktív keresőknél, 35,7 százalék a teljes 15-69 éves népességnél. A kistermeléssel foglalkozók aránya azonban ennél is nagyobb, mert a gazdálkodó háztartásoknak nyilvánvalóan nem minden tagja dolgozik abban minden nap.

[9] A „szabadidő" fogalmának használata vitathatatlanul pontatlanságokhoz vezethet. A más kategóriákba besorolt tevékenységek között is lehetnek olyanok, amelyek – legalábbis egyesek számára – nem munkát, lekötöttséget, hanem kikapcsolódást jelentenek (pl. a ház körüli kertészkedés, a gyermekekkel való játék). Továbbá szabadidőnek tekinthetjük a passzív pihenést is, továbbá bizonyos fiziológiai szükségletkielégítési módokat, például a hosszú és szertartásos étkezést is. Ezért használjuk az „aktív szabadidő" kifejezést. Mindezen jogos fenntartások ellenére ebben az összehasonlító elemzésben, ahol néha nagyon elvont kategóriákat is kényszerülünk használni (mint az egy 18-60 éves személyre átlagosan jutó gyermekgondozási és nevelési időt), mégis alkalmazzuk – jobb híján – az aktív szabadidőt mint gyűjtőfogalmat a 6. táblázatban felsorolt tevékenységek együttesére.

[10] Lényegesen különbözik viszont az ingázók és nem ingázók közlekedési ideje. Ledolgozott hétköznapokon, tehát amikor a közlekedési idő túlnyomó részben a munkahelyre és onnan visszautazásból állt, az ingázó munkások és alkalmazottak (tehát nem termelőszövetkezeti parasztok és nem önállók) közlekedési ideje 1976-77-ben férfiaknál és nőknél egyaránt körülbelül 2 óra, a nem ingázó férfiaké 76 perc, a nőké 65 perc. Ezek a közlekedési idők 1963 óta alig változtak, viszont mivel többen ingáznak, az összes munkásokra és alkalmazottakra számított közlekedési idő a ledolgozott hétköznapokon valamivel nőtt.

[11] Az 1963-ra, 1972-73-ra és 1976-77-re vonatkozó becslés nem teljesen pontosan összehasonlítható, mert a felvételek nem ugyanarra a körre terjedtek ki: az 1963. évi felvétel csak márciusra, az 1972-73. évi csak a kistermelést folytató háztartásokra, az összes népességnek körülbelül a felére, az 1976-77. évi az egész évre és a teljes 15-69 éves népességre. Az alkalmazott társadalmi kategóriák sem azonosak. De a tendencia, a mezőgazdasági foglalkozásúak kisebb és a nem mezőgazdasági fizikaiak növekvő része a kistermelés munkaidő-ráfordításaiban, világosan kidomborodik.

[12] Harcsa István: A társadalmi mobilitás alakulása településtípusok és régiók szerint. Statisztikai Szemle, 1978. no. 12. 1195-1219.

[13] Harcsa István: Vándorlás és nemzedékek közötti mobilitás. Statisztikai Szemle, 1981. no. 2. 135-161.

[14] Ezzel magyarázhatjuk például azt a meglepő tényt, hogy 1976-77-ben a Budapesten lakó vezető és értelmiségi férfiak megfigyelt napjainak 2,4%-án is előfordult kistermeléssel kapcsolatos tevékenység.

[15] Oros István–Schindele Miklós: Időmérleg a háztáji és kisegítő gazdaságokban. Statisztikai Szemle, 1977. no. 8-9. 846-863.

[16] Franklin, S. H.: Rural societies. London, MacMillan, 1971. 64.

[17] Moskal, S.: Ludnosc dwuzawodowa w procesie spolecznogospodarczych przeobrazen wsi. Warsawa. PWN. 1978. 190.

[18] Turski, R.: Miedzy miastem a wsia. Struktura spolecznozawodowa chlopówrobotnikow w Polsce. Warsawa. PWN. 1965. 305.

[19] A lengyel és magyar társadalmi szerkezet lényegesen különbözik egymástól – az egyéni gazdaságok fennmaradásán kívül – abban is, hogy Lengyelországban sokkal nagyobb a mezőgazdaságban

foglalkoztatott aktív keresők aránya és ezzel összefüggésben a tiszta mezőgazdasági vagy paraszt háztartások száma is.

[20] Itt csak a főtevékenységként említett olvasás tartamát vizsgáljuk. A melléktevékenységkénti (például utazás közbeni) olvasás naponta átlagosan 10 perccel növeli az olvasási időt.

[21] 1963-ban a mintát a népesség 0,5 százalékát alkotó háztartási mintából választották oly módon, hogy minden a mintában szereplő háztartásból egy 18-60 éves személy időmérlegét vették fel. 1976-77-ben az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer I. számú mintájából kialakított 2 ezrelékes lakásmintából választottuk ki a megkérdezett személyeket oly módon, hogy minden számlálókörzetben minden második 15-69 éves személy került a mintába. Ezeket a személyeket az év folyamán 4 alkalommal keresték fel az összeírók az időmérlegük felvétele céljából. A felkeresések között 90 nap telt el, így az itt összehasonlításra felhasznált adatokban elvben (ha csak nem hiúsult meg egy felvétel) minden megkérdezett személynek két időmérlege (egy „téli" és egy „tavaszi" nap) szerepel.

[22] Az összehasonlító elemzéshez így az 1963. évi felvétel 12 156 időmérlege és az 1976-77. évi felvételből kivett 11 029 időmérleg szolgál alapul.

[23] Az összevonás pontos módját lásd: Andorka Rudolf–Falussy Béla–Harcsa István: Időmérleg. Részletes adatok. I–II. Bp. KSH. 1982. 795. A 25 tevékenység közül egyet, az „egyéb elfoglaltság" elnevezésűt nem látjuk pontosan összehasonlíthatónak. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a „közlekedés" kategória 1963-ban csak a munkahely és a lakóhely közötti közlekedést tartalmazza, 1976-77-ben viszont minden közlekedésre fordított időt.

[24] Ilyenkor mindig jelezzük, hogy a teljes év átlagát adjuk meg. Az 1976-77. évi felvétel eredményeinek részletes elemzését, az összes felvett időmérlegek alapján és a ma használt társadalmi kategóriák segítségével, lásd Andorka Rudolf–Falussy Béla: Id. m.

[25] Ez a felvétel a legalább 400 négyszögöl földdel, illetve 200 négyszögöl kerttel, gyümölcsössel, szőlővel, vagy legalább egy nagy háziállattal, vagy nagyobb számú kisebb háziállattal rendelkező háztartások tagjainak időmérlegét írta össze egy év folyamán (évente hatszor felkeresve minden háztartást). A felvétel a munkára, azon belül is elsősorban a háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munkára összpontosította figyelmét. Lásd: Oros Iván–Schindele Miklós: Id. m.

[26] Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. Magvető, 1979. 165.

[27] Szalai A. (szerk.): The use of time: daily activities of urban and suburban populations in twelve countries. The Hague-Paris. Mouton, 1972. 868.

[28] Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen. 12 ország városai és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében. Bp. Gondolat, 1978. 547.

[29] Ez a felvétel országonként egy vagy több középnagyságú városra terjedt ki, Magyarországon Győrre.

[30] Adamocuk, L.: Budzet czasu mieszkanców Polski. Warsawa. GUS. 1978. 132.

[31] Niemi, I.–Kiiski, S.–Liikanen, M.: Use of time in Finland. Helsinki. Central Statistical Office of Finnland. 1981. 140.

SUMMARY

Rudolf Andorka–Béla Falussy: Changes in the time balance, 1963–1977

The Central Statistical Office drew up a time balance on a sample of the population between the ages of 15 and 69 for the period 1976–77. A similar analysis was made for March 1963, covering the population between 18 and 60. The study sets out to detect changes in the way of life of Hungarians on the basis of the 1963 and 1976/77 surveys. The author presents a study of the time balance of the entire population, the gainfully employed and their dependents, individual social strata and the time balances for weekdays, Saturdays and Sundays.

It is established that between 1963 and 1976/77 official worktime and the time women spent doing the housework had diminished. At the same time, the proportion of women in employment as

well as the time for second jobs of various types had increased, therefore the total time of work had only slightly decreased. Of all jobs on the side, private farming is of the greatest volume, involving about two-fifths of Hungary's population. The time spent on this kind of occupation slightly grew in the time under review, and private farming gradually spread to the villagebased working-class population as well.

The greatest change in leisure time patterns was caused by the spread of television: watching television is a favourite pastime in all social strata, and takes up about the same amount of time at the expense of other free time activities.

Differences in the balances of various social strata have grown since 1963, since fixed working hours dropped sharply with intellectuals and professionals, decreased much less with manual workers, hardly changed with male farm workers and – owing to more regular employment in cooperative farms – increased with women in rural areas.

Thus the Hungarian way of life is strongly centred around work, a fact that has had a strong influence on growing living standards since the mid-1960s.

РЕЗЮМЕ

Рудольф Андорка—Бела Фалуши: Изменения баланса времени, 1963—77

Центральное Статистическое управление в 1976/77 г. провело съемку баланса времени на период в один год на выборке населения в возрасте 15—69 лет. До этого подобные опросы были проведены в 1963 году, они охватывали граждан в возрасте 18—60 лет и касались марта месяца. В статье проведено сравнение результатов опроса 1976/77 г. с. результатами полученными в 1963 г. и на основе этого определено изменение образа жизни в Венгрии. Проведен анализ баланса времени всего населения, отдельных слоев населения, а также баланс времени в будни, в субботу и в воскресенье.

Установили, что в период с 1963 по 1976/77 г. сократилось обязательное рабочее время и время, которое женщины затрачивают на труд по домашнему хозяйству. Но увеличилась доля женщин занятых в производстве и возросло время затрачиваемое на различные дополнительные занятия дающие дополнительный доход, поэтому продолжительность общего нормированного времени сократилось сравнительно мало. Наибольший объем дополнительной дающей заработки деятельности представляет собой сельскохозяйственное мелкое производство. Примерно две пятых венгерского общества занимается приусадебным сельскохозяйственным производством. Общий объем времени затраченный на эту деятельность с 1963 года не сократился, а немного возрос и мелкое производство получило распространение и в кругу рабочих проживающих в сельской местности. В проведении досуга наибольше изменение вызвало распространение телевидения: просмотр телевизионных программ распространилось во всех слоях населения и занимает примерно аналогичное время, рядом с ним остальные занятия осуществляемые в свободное время более или менее оттеснены на задний план.

Различия в балансе времени между слоями населения с 1963 года увеличились, ввиду того, что нормированное рабочее время больше всего сократилось для слоя руководящих работников и интеллигенции, для работников физического труда сократилось значительно меньше, для мужчин занятых в сельском хозяйстве почти не изменилось, а для женщин — вследствие более регулярной занятости членов кооперативов — возросло.

Таким образом образ жизни венгерского общества очень трудо-центрично. Существенную роль сыграло в том повышении уровня жизни, которое осуществлено с середины 1960 годов.

LŐVEY IMRE

A TEKINTÉLYELVŰ GONDOLKODÁS VIZSGÁLATA ÉS NÉHÁNY MÉRÉSI EREDMÉNY A VEZETŐK KÖRÉBŐL

1977-ben kutatás indult az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Továbbképző Központjában a „Vezetők életmódja és életkörülményei az építésügy területén" című témakörben.[1] Ennek kapcsán kezdtük tanulmányozni T. W. Adorno, E. Frenkel–Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford által készített „The Authoritarian Personality"[2] című kötetet. Felvetődött a gondolat: amennyiben sikerülne a fenti munkában használt legfontosabb „mérőműszert", az F-skálát a hazai viszonyokra adaptálni, rendkívül érdekes lenne a vezetők körében végzett vizsgálatot ebben az irányban kibővíteni.

Úgy véljük a tekintélyelvűség problémakörének kutatása különösen jelentős lehet a gazdasági vezetők csoportjában. A szervezetekben a vezetők szerepe túlmutat a tisztán gazdasági tevékenységen. Viselkedésük, véleményük, különféle megnyilatkozásaik az érdeklődés homlokterében állnak. Így befolyásolhatják a felnőttkori szocializációt is. A leendő vezetői generációk számára mintául szolgálnak: majdani vezetői stílusukra hatást gyakorolnak a közvetlen főnökeiktől szerzett személyes tapasztalatok.

A témában a legnagyobb lélegzetű és hatásában is legszélesebb kiterjedésű munka a „The Authoritarian Personality". A mű létrejöttében döntő szerep jutott egyrészt az Egyesült Államokban már széleskörűen elterjedt empirikus szociológiai kutatások során felhalmozódott módszertani ismereteknek, másrészt a náci Németországból tengerentúlra emigrálni kényszerült, „frankfurti iskola" néven számon tartott szellemi csoportosulásnak.

Az intézet, amely a „frankfurtiak" tevékenységét összefogta (Institut für Sozialforschung), 1933-ban, a nácik hatalomra jutásakor Párizsba települt. Itt jelent meg 1936-ban az a tanulmányuk (Tanulmányok a tekintélyről és a családról),[3] amely a „The Authoritarian Personality" előzményének tekinthető.

A kötet az Intézet ötéves munkájának eredménye, önálló tanulmánnyal szerepel benne Horkheimer, Adorno, Marcuse, sőt Fromm is (Fromm írta a szociálpszichológiai fejezetet, melyben felhasználta korábbi ezirányú munkáinak eredményét). A tanulmányban megtalálható egy sor olyan gondolat, amely később az Egyesült Államokban folytatott kutatás során is felhasználásra kerül (pl.: destruktív ösztönök, tekintélyelvű alávetettség, tekintélyelvű agresszió, a frusztráció, szorongásszülte jellemtorzulások, a szexuális zavarok, a tekintélyelvű család személyiségnyomorító hatása a gyerekekre stb.).

Franciaországnak a németek által történt megtámadása az Intézetet távolabbi emigrációra kényszerítette. Az Egyesült Államokban telepedtek le, ahol 1941-ben a frankfurti iskola formálisan is feloszlott. Azonban az autoritarianizmus jelensége iránti érdeklődésük a későbbiek során sem lanyhult, Horkheimer, Marcuse, Fromm a későbbiekben is publi-

kált e témakörben. Adorno pedig a „The Authoritarian Personality" kutatásával foglalkozó team egyik vezéregyénisége lett.

„The Authoritarian Personality" alapjául szolgáló kutatások 1943-ban kezdődtek, s kezdetben az antiszemitizmus tanulmányozására irányultak. A későbbiekben kibővítették munkájukat az etnocentrizmus, majd a politikai-gazdasági konzervativizmus leírásával – s így jutottak el az autoriter személyiségtípus meghatározásához. Az autoriter személyiségre az etnocentrizmus, a politikai-gazdasági konzervativizmus és az antiszemitizmus egyaránt jellemző. A szerzők részletesen foglalkoztak az autoriter személyiség lélektanával, a személyiségtípus kialakulásával és dinamikájával. Elemzéseikben a pszichoanalitikus, freudista megközelítés az uralkodó.

A kutatás lényeges állomása volt az előítéletességet mérni hivatott „F-skála" kialakítása. Az F-skála születését (1945 tavaszán) egy sor kutatási eredmény felhalmozódása előzte meg. Köztük voltak a korábban szerkesztett és felvett skálák (A–S-skála az antiszemitizmus, E-skála az etnocentrizmus, PEC-skála a politikai-gazdasági konzervatívizmus mérésére) adatai és tanulságai, valamint az intenzívebb technikákkal (interjúk, projektív kérdések, TAT) nyert információk is. Az így felgyülemlett tapasztalatok alapján fogalmazódott meg az autoriter személyiség fő vonásait alkotó kilenc személyiségdimenzió. Ezek a következők: konvencionalizmus, autoriter-agresszió, autoriter-alávetettség, antiintracepció, babona és sztereotípia, hatalom és keménység, destruktív hajlam és cinizmus, projektivitás, szexualitás. Az F-skálában található itemek ezeket a jellemzőket kívánták lefedni. Ily módon akarták a szerzők a személyiségben levő antidemokratikus potenciált kimutatni.

Nem szándékom e mammut-kutatás részletes ismertetése, eredményeinek és hibáinak feltárása. Megtették ezt már számosan előttem. Alig néhány évvel a könyv megjelenését követően már egy, a művel foglalkozó tanulmányokat, kritikákat tartalmazó kötet látott napvilágot. E kötetben jelent meg H. H. Hyman és P. B. Sheatsley számunkra is rendkívül fontos tanulságokkal szolgáló, nagy lélegzetű, alapos, minden részletre kiterjedő módszertani kritikája. (R. Christie and M. Jahoda: Studies in the Scope and Method of „The Authoritarian Personality". 1955. New York), (H. H. Hyman and P. B. Sheatsley: „The Authoritarian Personality" – A Methodological Critiqua i.m. 50-122. old.). Elméleti és módszertani útmutatásai alapján munkánkban igyekeztünk elkerülni a jól látható buktatókat, de nem állíthatjuk, hogy teljes sikerrel. A mi dolgunk annyival volt egyszerűbb, amennyivel minden vonatkozásban nagyságrendekkel szűkebb határok között folytattuk vizsgálatainkat.

Az angol „authoritarian" szót – a hazai szakirodalmi gyakorlattól elütően „tekintélyelvű"-re magyarosítottuk. (Általában authoritáriánusnak szokták fordítani.) Nem pusztán az idegen kifejezés használatát akartuk elkerülni, mélyebb terminológiai különbségekre is utalni kívántunk. A tekintélyelvű személyiség fogalmilag nem azonosítható az „authoritarian personality"-vel, szűkebb mögöttes tartalmat tulajdonítunk neki angol megfelelőjénél.

A szűkítés alapvetően kétirányú. Nem tartjuk a tekintélyelvű személyiség sajátjának az „authoritarian personality" fogalma mögött meghúzódó szélsőjobboldali politikai beállítódást. Az elmélet ez irányú fejtegetései nem eléggé meggyőzőek, úgy véljük ez az összefüggés nem eléggé igazolt.[4] (Nem tagadjuk azonban, hogy a tekintélyelvű személyiség a

szélsőségesen dogmatikus eszmeáramlatoknak meglehetősen kiszolgáltatott – azt is mondhatnánk, ezekre meglehetősen fogékony.)

A tekintetben is szűkebb keretek között mozog vizsgálatunk, hogy nem dolgozunk mélylélektani-pszichológiai eszközökkel, így az elmélet ilyen irányú megerősítése vagy elvetése nem áll módunkban.

A tekintélyelvűséget mérő T-skála kialakítása pszichológiai szempontok figyelembevételével történt. Célja egy gondolkodási séma meghatározása, illetve kimutatása. A felvett teszteket szociológiai változók mentén is megvizsgáltuk. Hipotézisünk szerint szociológiailag releváns tényezők is hatással vannak e pszichikus jelentés alakulására.

Amint egyre előrébb haladtunk a skála végső formájának kialakításában, mindinkább meggyőződésünkké vált, hogy lehetőségeinket meghaladja az autoriter személyiségnek a vizsgálata. Úgy döntöttünk ezért, hogy megelégszünk azzal, ha a tekintélyelvű gondolkodási sémát és ennek bizonyos szociológiailag releváns aspektusait sikerül kimutatni.

Ezt úgy próbáltuk elérni, hogy ne kelljen mélyebb személyiséglélektani magyarázatokba bonyolódnunk. Ez nem jelenti azt, hogy elvetjük azokat az elemzéseket, amelyek a személyiség mélyenfekvő tendenciáival (gyermekkori frusztráció stb.) magyarázzák a személyiség autoriterré válását, a tekintélyelvű gondolkodás kialakulását.[5] Csupán arról van szó, hogy a jelen vizsgálat nem szándékozik ilyen mély rétegekben mozogni, így ezekre csak hipotetikus szinten utalhat.

Célunk az volt, hogy kifejlesszünk egy – a tekintélyelvű gondolkodás kimutatására alkalmas, a hazai környezetben működő – mérőműszert, és megvizsgáljuk, hogy valóban a tekintélyelvű gondolkodást „méri"-e, és ha igen, akkor rámutassunk ennek a jelenségnek néhány szociológiai összefüggésére.

A T-skála kialakítása

A kutatás során a megfelelő mérőműszer (a továbbiakban T-skála – a tekintélyelvű szó alapján) kialakítása bizonyult a legkényesebb és egyben legkritikusabb feladatnak. Ezért rendkívül körültekintően, időt és fáradságot nem kímélve próbáltunk eljárni ebben a szakaszban. A kiindulási alapul szolgáló F-skálától hat közbülső változat kidolgozásán és folyamatos korrigálásán keresztül jutottunk el a végső skálához. Eközben mintegy 150 próbafelvételt és 30 interjút készítettünk. Ezek alapján statisztikai és tartalomelemzéseket végeztünk. Megpróbáltuk kideríteni, hogy az egyes kijelentésekkel való egyetértés vagy egyet nem értés mögött milyen gondolatok, megfontolások húzódnak. Az így felszínre kerülő kétértelműségeket, fogalmazásbeli zökkenőket, mellékvágányra terelő szövegrészeket vagy folyamatosan korrigáltuk, vagy kihagytuk őket az itemek közül.

Közben a tekintélyelvű gondolkodási rendszer is egyre hozzáférhetőbbé vált számunkra, egyre inkább megértettük, illetve ráéreztünk a mélyebb összefüggéseire. Az összegyűjtött ismeretek birtokában mindinkább elszakadtunk az F-skálától, s az elmélet szellemében magunk is megfogalmaztuk a hazai viszonyoknak jobban megfelelő itemeket. Erre annál inkább is szükség volt, mert az *itt és most* követelményének csak így lehetett megfelelni (gondoljunk az 1945-ös Egyesült Államok és az 1978-as Magyarország közti különbségekre).

A kijelentések alakításánál, válogatásánál a vizsgált populáció sajátosságaira is tekintettel kellett lennünk. A vezetői rétegben meglehetősen erősek a hivatalos, „felülről jövő"

Bizonyosak vagyunk benne, hogy a mellékelt listát érdekesnek fogja találni. Sok olyan kérdés van benne, melyekről Ön már feltehetően elgondolkozott. Ez *nem* intelligencia-teszt. Itt nincsenek „jó" vagy „rossz" válaszok, az állítások mindegyike lehet egyaránt helyes és helytelen. A legjobb válasz az Ön személyes véleménye. Célunk, hogy a kijelentésekről sokak állásfoglalását összegyűjtsük.
Véleményét a megfelelő helyen levő „+" jel bekarikázásával fejezheti ki:

Ideiglenes sorszám: .....

Végleges sorszám:

	Egyáltalán nem ért egyet	Jórészt nem ért egyet	Nincs határozott véleménye	Jórészt egyetért	Tökéletesen egyetért
1. A női szeretet az, ami leginkább összetarthatja a családot.	+	+	+	+	+
2. Az a baj nálunk, hogy az emberek túl sokat beszélnek és túl keveset dolgoznak.	+	+	+	+	+
3. Az engedelmesség és a tekintélytisztelet a legfontosabb erény, amit a gyermekek megtanulhatnak.	+	+	+	+	+
4. Az, hogy olyan sok világhírű tudós került ki sorainkból, rámutat a magyarok néhány kivételes adottságára.	+	+	+	+	+
5. Az olyan szexuális bűntett, mint például az erőszakos nemi közösülés, többet érdemelne puszta bebörtönzésnél.	+	+	+	+	+
6. Egy tisztességes ember sohasem gondolhat arra, hogy megbántsa egy közeli barátját vagy rokonát.	+	+	+	+	+
7. A fiatalok hajlamosak arra, hogy lázongó eszméket valljanak, de később be kell hogy nőjön a fejük lágya.	+	+	+	+	+
8. Most nem annyira vitákra és reformokra van szükség, mint inkább néhány bátor, lelkes vezetőre, akikben az emberek megbízhatnak.	+	+	+	+	+

9. Akinek rossz modora, nevelése van, nem várhatja el, hogy megférjen a tisztességes emberekkel.	+	+	+	+	+
10. A homoszexuálisok nem sokkal jobbak, mint a bűnözők, ezért szigorúan meg kell őket büntetni.	+	+	+	+	+
11. Ahhoz, hogy az emberek jól dolgozzanak, az kell, hogy pontosan előírják nekik, hogy mit kell tenniük és hogyan.	+	+	+	+	+
12. Amíg az emberi természet olyan, amilyen, addig mindig is lesznek háborúk.	+	+	+	+	+
13. Az ember ne csináljon olyasmit, amit mások elítélnek.	+	+	+	+	+
14. Manapság, amikor annyiféle ember jár-kel és keveredik össze, az embernek különösen óvakodnia kell a fertőzésektől és a betegségektől.	+	+	+	+	+
15. Legtöbb társadalmi problémánkat sikerülne megoldani, ha valahogy megszabadulhatnánk az erkölcstelen és tisztességtelen emberektől.	+	+	+	+	+
16. Az ifjúságnak szigorú fegyelemre van szüksége ahhoz, hogy megtanulja, mit jelent az élet.	+	+	+	+	+
17. Az emberek – bár a legtöbb dologhoz nem értenek – állandóan belebeszélnek mindenbe.	+	+	+	+	+
18. A cigányokkal kapcsolatos számos probléma megoldódna, ha nem volnának lusták és nemtörődömök.	+	+	+	+	+
19. Van egy sor olyan személyes dolog, amit jobb, ha senkinek sem mond el az ember.	+	+	+	+	+
20. Az emberek jelentős részét csak akkor lehetne becsületes munkavégzésre bírni, ha tartaniuk kellene a munkanélküliségtől.	+	+	+	+	+

elvárásoknak való megfelelés motívumai. Így kevéssé várható, hogy a vezetők egyetértsenek olyan itemekkel, amelyek a legitim, hivatalos, vagy annak vélt ideológiától eltérnek – függetlenül attól, hogy a kijelentések esetleg sokak tényleges véleményét jól tükrözik. Ezért igyekeztünk ideológiailag semleges itemeket válogatni, megfogalmazni.

A T-skálában szereplő 20 item végül a következőképpen állt össze: a) *Három* az F-skála harmadik formájából *változtatás nélkül* (3. 10. 12. kijelentés); b) *Négy* az F-skála harmadik változatából *minimális változtatással* (6. 7. 9. 15. kijelentés); c) *Kilencet számottevő, esetenként alapvető módosításokkal vettünk át* az F-skálából (az F-skála első formájából hármat: 11. 13. 19., a második formájából egyet: 17., és a harmadik változatából ötöt: 2. 5. 8. 14. 16. kijelentés); d) *Négy kijelentést mi konstruáltunk.*

A 20 item sorbarendezésénél elsősorban arra ügyeltünk, hogy a kijelentések úgy kövessék egymást, hogy a kérdezett személyt döntéseiben lehetőleg ne befolyásolja az előző kijelentés. Ebből a szempontból különös gondot fordítottunk a nyitó item kiválasztására. A cikk terjedelmi korlátai miatt a skála kialakításának lépéseit, illetve az ezzel kapcsolatos kérdéseket itt csak érintőlegesen, néhány momentumon keresztül ismertethetjük. Ennek a részletesebb kifejtése a cikk alapjául szolgáló (hasonló című) doktori disszertációban található. A T-skála a következőképpen néz ki:

A tekintélyelvű gondolkodás

A tekintélyelvűség komplex fogalom, megértéséhez alkotórészeire kell bontanunk. Az alkotóelemek közül azt az öt alapvetőt szándékoztunk vizsgálni, amelyek empirikusan hozzáférhetőek, és amelyek előfordulása alkalmas egy egységes gondolkodási rendszernek, a tekintélyelvű gondolkodásnak kimutatására. Az öt jellemző: az ingroup-outgroup gondolkodási séma, a konvencionalizmus, a negatív, cinikus attitűd az emberi természettel kapcsolatban, a demagógia és a szorongás. Kívülük még számos, a tekintélyelvű gondolkodásra jellemző változó található, pl.: dichotomizálás, az ambivalencia tűrésének képtelensége, vágyelvű gondolkodás stb. A tekintélyelvűség kimutatásához azonban fölösleges az összes szimptómát sorra venni. Ezek ugyanis annyira szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és annyira át- meg átszövik egymást, hogy néhány alapvető jellegzetesség megléte valószínűsíti a többi tünet többségének jelenlétét is. Ha a számtalan jellemző valamelyikét mégsem sikerülne tetten érni egy tekintélyelvűen gondolkodó személynél, ez önmagában még nem mondana ellent a tekintélyelvűségnek, hiszen ez bőven belefér az egyedi variációk sokféleségébe.

A T-skála megbízhatóságának és érvényességének igazolása

A skála összeállításánál a fent említett öt jellemzőt szándékoztuk a kijelentésekkel kimutatni. Egy-egy kijelentés az öt változóból többre is érvényes lehetett. Feltételeztük, hogy a felvett skálák faktoranalízissel történő feldolgozása öt olyan faktort fog eredményezni (az itemeknek öt olyanfajta együttes előfordulását), amelyek egyenként leírják a lefedni szándékozott öt jellemzőt. Ha például az egyik faktor konvencionalizmust kifejező itemekből tevődik össze, akkor bizonyítottnak vehető, hogy ezek a kijelentések lényegében egy tényezőt mérnek, ez esetben feltehetően a konvencionalizmust.

Ezzel a módszerrel igazolható a skála megbízhatósága (reliability). A feltételezések beigazolódtak, a skála itemei tényleg ily módon alakítottak faktorokat.[6] Elvégeztük a faktoranalízist húsz faktorra is. Ebben az esetben minden item 0,98 és 0,88 közötti faktorsúllyal önálló faktort alkotott. Ezek a magas értékek azt bizonyítják, hogy az egyes kijelentések a vizsgált jelenséget más és más módon közelítik meg, nincsenek köztük olyanok, amelyek egymást helyettesíthetnék és amelyek közül valamelyiket emiatt el kellett volna hagyni.

Az érvényesség igazolására a következő eljárást dolgoztuk ki: 1. Az ÉVM Továbbképző Központ három tanfolyamán, ahol vezetők képzése folyt, felvettük a tesztet. 2. A felvett tesztek alapján kiválogattunk 15 olyan vezetőt, akik a skálán elért pontszámaik szerint a teljesen tekintélyelvűektől a tiszta toleránsig a legkülönbözőbb eredményeket produkálták. 3. A kiválasztott vezetőkkel interjúkat készítettünk, hogy felderítsük, hogy az illető gondolkodása tekintélyelvű-e vagy sem.[7] 4. A skálák és az interjúk eredményeit összehasonlítottuk. A teszt validitásának kritériuma az volt, hogy szignifikáns, pozitív kapcsolat legyen a felvett tesztek és az interjúk között.

A validálásnál igyekeztünk elkerülni azokat a buktatókat, amelyekre a „The Authoritarian Personality" kritikusai rávilágítottak: Ott ugyanis az interjúkészítők tudták, hogyan válaszoltak a megkérdezettek az egyes itemekre, és erősen motiváltak voltak abban, hogy kapcsolatot teremtsenek az elért pontszám és az interjú között. Ezért az interjúk nem szolgálhatnak a skála érvényességének bizonyítékául.[8] Vád érte őket azért is, mert csak olyanokkal készítettek interjúkat, akik a skála kitöltése alapján a két szélső pólus valamelyikén helyezkedtek el, a „közepeseket" pedig kihagyták.

Mindezek figyelembevételével próbáltuk meg a skála érvényességét igazolni. Ez volt az oka, hogy nemcsak az interjúalanyok kiválasztásában nem vettek részt a majdani interjúőrök, hanem a skála kitöltésére is „kívülállót" kértünk meg. Így véletlenül se tudódhatott ki, hogy az interjúalany hogyan válaszolt a teszt kérdéseire. Az interjúalanyokról azon kívül, hogy hol és milyen beosztásban dolgoznak, semmiféle információnk nem volt. Ilyen előzmények után egy háromnegyed, másfél órás strukturálatlan interjú alapján kellett megállapítani az interjúalanyról, hogy gondolkodása tekintélyelvű-e vagy sem, illetve a fenti öt jellemző mennyire lelhető fel gondolkodásában. A skálában megfogalmazott itemekre nem kérdeztünk rá az interjú során. Nem fedtük fel az összefüggést a teszt és az interjú között, és mivel több nap telt el a két esemény között, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy erre nem is jöhettek rá.

A felvett interjúk mindegyikéből rövid összefoglalót készítettünk, amelyben leírtuk – és idézetekkel alátámasztottuk –, hogy a kísérleti személyt mennyiben jellemzi a tekintélyelvű gondolkodás.[9] Az összefoglalók megállapításai alapján a k.sz.-eket sorba állítottuk a legtekintélyelvűbbtől a legtoleránsabbig. Ugyanezt megtettük a T-skála szerint is, itt az egyetértések száma volt a sorba rendezés alapja. A két sorrend között kiszámítottuk a Spearman-féle rangkorrelációs együtthatót:

$$r_S = 0{,}668$$

Ez az eredmény meglehetősen szoros kapcsolatot mutat, amelyet az is bizonyít, hogy ekkora r_S értéknél a szignifikanciaszint 99%.

A számítások alapján tehát teljesült a validitás kritériumául előzetesen megállapított pozitív szignifikáns kapcsolat a T-skála és az interjúk eredményei között. Az eredmények kvalitatív elemzése is ezt támasztotta alá: *Az interjúk tapasztalatai alapján három olyan*

személy volt, akit minden szempontból maradéktalanul tekintélyelvűen gondolkodónak minősítettünk. Ez a három vezető a T-skála szerinti sorrendben is az első három helyet foglalta el (kettő 18, egy 16 kijelentéssel értett egyet a 20-ból).

További négy személynél találtuk úgy, hogy a tekintélyelvű elemek dominánsabbak a gondolkodásukban, és közülük hárman a skála itemeiből több mint kétszer annyival értettek egyet, mint amennyivel nem. Egyikük kb. fele-fele arányban utasította el, illetve értett egyet a kijelentésekkel.

A validálás tapasztalatai alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a skála összességében alkalmasnak bizonyult a tekintélyelvű gondolkodás mérésére, az itemek nagy részével való egyetértés valóban a tekintélyelvű gondolkodásból fakad. Ugyanakkor az ellentétes pólus egyértelmű interpretálására a rendelkezésre álló adatok nem elégségesek. Ezek alapján nem tekinthetjük bizonyítottnak, hogy a kijelentések elutasítása mögött a toleráns gondolkodás húzódik, illetve, hogy a vegyes kitöltés nem takarhat-e toleráns személyiséget. Ezek igazolása további kutatást igényel.

Végül szeretnénk leszögezni, hogy a tekintélyelvű gondolkodást nem tartjuk egy olyan abszolút dimenziónak, amely alapján minden emberről érdemleges kijelentés tehető.

Ez a felosztás az emberek egy jelentős részére inadekvát. A nem tekintélyelvűen gondolkodó emberek a legkülönbözőbb rendezőelv szerint érthetnek egyet vagy utasíthatják el a T-skála kijelentéseinek egyikét vagy másikát. A T-skála akkor válik érdemleges mérőeszközzé, ha a benne szereplő kijelentésekkel valaki tendenciózusan egyetért. A vizsgálat tapasztalatai is ezt támasztják alá.

A továbbiakban részletesen kifejtjük a tekintélyelvű gondolkodás általunk vizsgált öt jellemzőjét, és feltüntetjük azokat a kijelentéseket, amelyek a faktoranalízis által kimutatható módon az egyes jellemzőkhöz tartoznak.

Az ingroup-outgroup gondolkodási séma

Ez a jellemző a legátfogóbb és a leglényegesebb a tekintélyelvűség szempontjából. A faktoranalízis is alátámasztotta ezt; a hozzá tartozó saját érték 5,13, vagyis nagyon magas (a többi négy faktoré 1,53 és 0,88 között mozog). Ez a jellemző tevődik össze a legtöbb itemből: összesen kilencet tartalmaz.

Az ingroup-outgroup gondolkodás az embereket nem egzakt rétegképző kritériumok szerint osztja fel. A csoportosítás alapja, hogy mindenki az outgrouphoz tartozik, aki másmilyen, mint én vagyok, másképp viselkedik, mint amit én jónak tartok. Az outgroup lehet valamilyen létező etnikum (pl. cigányok), lehet egy nemi csoport (pl. férfiak számára a nők), lehet valamilyen deviáns csoport (pl. homoszexuálisok), de lehet valamilyen általános erkölcsi megfontolásból együvé sorolt emberek sokasága is (pl. a „tisztességtelen emberek", a „modortalan emberek") stb. A legkülönbözőbb outgroup csoportok létrehozása jellegzetes sajátossága a merev kategorizáló sztereotip gondolkodásnak. Míg a toleráns, érett személyiségre az érzékeny differenciálás, a lezárt skatulyák kerülése a jellemző, addig a tekintélyelvű képtelen elviselni a kétértelműséget, az ambivalenciát, a bizonytalanságot. Határozott, világos és egyértelmű, lehetőleg minél egyszerűbb kategóriákra van szüksége ahhoz, hogy a világban biztonságban érezze magát. A kategóriák rugalmassága, változása zűrzavart vinne rendet és egyértelműséget igénylő gondolkodásába. Az

emberek csoportosítása, merev kategorizálása lehetővé teszi, hogy könnyen eligazodjon az egyébként oly zűrzavarosnak tartott világban.

A tekintélyelvű gondolkodás számára az outgroupot mindig valamilyen negatív, elítélendő magatartás, mentalitás, viselkedés jellemzi. Elutasítja ezeket a csoportokat, megbüntetésüket és megrendszabályozásukat követeli (tekintélyelvű agresszió). Ezt az ingroup autoritásától várja, melynek ő is kritikátlanul aláveti magát (tekintélyelvű alávetettség). Az emberi természetről meglehetősen rossz a véleménye, ezért a megfelelő eszköznek a keménységet és a szigort tartja. Ez az oka annak, hogy a fiatalok nevelésében is az engedelmesség, a tekintélytisztelet, a szigorú fegyelem megkövetelése kerül előtérbe.

Az ingroup-outgroup gondolkodási sémával egy tőről fakad az etnocentrizmus és a nemzeti előítéletesség.

A faktoron belül (a faktort a továbbiakban az adott jellemzővel szinonim értelemben használjuk) a két legmagasabb faktorsúllyal rendelkező item a skála két legagresszívabb kijelentése. 5. Az olyan szexuális bűntett, mint például az erőszakos nemi közösülés, többet érdemelne puszta bebörtönzésnél. 10. A homoszexuálisok nem sokkal jobbak, mint a bűnözők, ezért szigorúan meg kell őket büntetni.

A korábban leírtakkal összhangban a következő kijelentések tartoznak még ide:[10] 15. A legtöbb társadalmi problémánkat sikerülne megoldani, ha valahogy megszabadulhatnánk az erkölcstelen és tisztességtelen emberektől. 8. Most nem annyira vitákra és reformokra van szükség, mint inkább néhány bátor és lelkes vezetőre, akikben az emberek megbízhatnak. 3. Az engedelmesség és a tekintélytisztelet a legfontosabb erény, amit a gyermekek megtanulhatnak. 16. Az ifjúságnak szigorú fegyelemre van szüksége ahhoz, hogy megtanulja, mit jelent az élet.

Végül három, etnocentrizmusra utaló kijelentés: 4. Az, hogy olyan sok világhírű tudós került ki sorainkból, rámutat a magyarok néhány kivételes adottságára. 18. A cigányokkal kapcsolatos számos probléma megoldódna, ha nem volnának lusták és nemtörődömök. 14. Manapság, amikor annyiféle ember jár-kel és keveredik össze, az embernek különösen óvakodnia kell a fertőzésektől és a betegségektől. Az utolsó kijelentés az idegenekkel kapcsolatos előítéletesség és szorongás együttes megnyilvánulása.

Konvencionalizmus

Legfontosabb jellemzője a hagyományos erkölcsökhöz, normákhoz való merev ragaszkodás, ezek változatlan fenntartásának, megőrzésének igénye. A konvencionális erkölcsi normák az alfái és omegái a körülöttünk folyó világ megítélésének. Ezek azok a tilalomfák, amelyeknek szabályozniuk kell az ember viselkedését, egymás közötti érintkezését. A fiataloknak is ezt kell(ene) elsajátítaniuk ahhoz, hogy „tisztességes, rendes, becsületes tagjaivá válhassanak a társadalomnak". A konvencionalizmus érvrendszerének jellemzője a sztereotípiákra építő moralizálás.

A faktorba tartozó itemek: 6. Egy tisztességes ember sohasem gondolhat arra, hogy megbántsa egy közeli barátját vagy rokonát. 3. Az engedelmesség és a tekintélytisztelet a legfontosabb erény, amit a gyermekek megtanulhatnak. 7. A fiatalok hajlamosak arra, hogy lázongó eszméket valljanak, de később be kell hogy nőjön a fejük lágya. 9. Akinek rossz modora és nevelése van, nem várhatja el, hogy megférjen a tisztességes emberekkel. 13. Az ember ne csináljon olyasmit, amit mások elítélnek. 14. Manapság, amikor annyiféle

ember jár-kel és keveredik össze, az embernek különösen óvakodnia kell a fertőzésektől és a betegségektől.

A 14-es itemből ebben az összefüggésben a „manapság", mint a „bezzeg a mi időnkben" ellentéte tartalmazza a konvencionális elemet. A felsorolt kijelentések közül talán a legkarakterisztikusabb a 13-as, amely az ingrouptól, a környezet megítélésétől és elítélésétől való rettegést, illetve a belsővé vált stabil, saját, önálló értékrendszer hiányát egyszerre tükrözi.

A konvencionális gondolkodási séma egyik jellegzetes fordulata, hogy régebben még jobban mentek a dolgok, még jobbak voltak az emberek, de bezzeg ma már . . .

Negatív, cinikus attitűd az emberi természettel kapcsolatban

A gondolkodási séma lényege: az emberek nagy része természetétől fogva rendelkezik egy sor rossz tulajdonsággal (pl. lusta, pénzsóvár stb.), eredendően fogékonyabb a rosszra, mint a jóra. Ezért szigorú, határozott intézkedésekre, rendszabályokra és vezetőkre van szükség ahhoz, hogy a dolgok jól menjenek. Az embereket csak így lehet kordában tartani. Éppen ebben van a cinizmus mozzanata, hogy akiben a rossz tulajdonságok gyökeret vertek, azzal már nincs mit kezdeni, az embereket nem lehet megváltoztatni.

A faktoron belül a „vezér" item (amelynél a faktorsúly a legnagyobb: 0,71) explicite tartalmazza az emberi természet javíthatatlanságáról alkotott véleményt: 12. Amíg az emberi természet olyan, amilyen, addig mindig is lesznek háborúk.

A további kijelentéseknek is hasonló a gondolattartalmuk: 9. Akinek rossz modora, nevelése van, nem várhatja el, hogy megférjen a tisztességes emberekkel. 20. Az emberek jelentős részét csak akkor lehetne becsületes munkára bírni, ha tartaniuk kellene a munkanélküliségtől. 18. A cigányokkal kapcsolatos számos probléma megoldódna, ha nem volnának lusták és nemtörődömök.

Az emberekről alkotott ilyen felfogás logikus velejárója, hogy határozott, kemény vezetők szükségesek ahhoz, hogy fenntartsák a rendet. 8. Most nem annyira vitákra és reformokra van szükség, mint inkább bátor, lelkes vezetőkre, akikben az emberek megbízhatnak.

Demagógia

A demagóg nem igényli, hogy a problémák lényegét megértse, feltárja. Ehhez érzékeny differenciálásra, nyitott gondolkodásra lenne szükség, amely semmiképpen sem fér össze a demagóg, túláltalánosított, kategorikus és leegyszerűsített világképével. Vonzódik a felszínes sztereotip szólamokhoz. Ezek lehetőséget biztosítanak számára, hogy a radikalizmus, a bátor társadalombírálat köntösében antidemokratikus, antihumánus és nemegyszer szélsőségesen konzervatív nézeteket hangoztasson.

Ez a faktor csak három kijelentést tartalmaz, de ezek mindegyike a demagóg, antidemokratikus nézetek eklatáns példája: 2. Az a baj nálunk, hogy az emberek túl sokat beszélnek és túl keveset dolgoznak. 20. Az emberek jelentős részét csak akkor lehetne becsületes munkavégzésre bírni, ha tartaniuk kellene a munkanélküliségtől. 17. Az emberek – bár a legtöbb dologhoz nem értenek – állandóan belebeszélnek mindenbe.

A faktor „vezér" iteme a 2-es, (0,88-as rendkívül magas faktorsúllyal) a legfelszínesebb és legdemagógabb kijelentés a három közül – ha egyáltalán rangsorolni lehet ezeket.

Szorongás

Amikor a tekintélyelvűség jellemzőit megfogalmaztuk, ennek a változónak csak szűk értelmezést adtunk: a lelepleződéstől való félelmet és a külvilágnak mint egy fenyegető, ellenséges tömegnek az érzékelését. A faktoranalízis eredményeként azonban olyan itemek együttjárását találtuk, amelyek eltérítettek eredeti mértéktartó szándékainktól. Ennek a faktornak az értelmezésénél – a többitől eltérően – mélyebb, a személyiség dinamikájából fakadó magyarázattal szolgálunk. Ez irányú vizsgálati eredményeink korlátozott volta miatt azonban ez a magyarázat inkább csak hipotetikusnak tekinthető, mintsem bizonyítottnak.

Az önmagában bizonytalan, reális önvizsgálatra képtelen, önismerethiányban szenvedő egyén tele van elfojtásokkal. „Az elfojtás anyagát a félelem, a szorongás, a gyűlölet . . . a kegyetlenségre és az erőszakos viselkedésre ösztökélő késztetések, a megsebzett büszkeség, valamint az egoizmus durva megnyilvánulásai adják.[11]

Ezeknek az érzéseknek a sikertelen elfojtása, ismételt jelentkezése agressziót szül, amely agresszió azonban az önvédő és hárító mechanizmusok miatt nem önmaga és a tényleges kiváltó okok ellen fordul, hanem az egyén kivetíti kívülre, másokba helyezi azt. A saját belső elfojtásai szülte agressziót így indulatáttétellel másokra zúdíthatja. Mások elítélésével, az agresszió másokon történő kiélésével vezeti le az elfojtásokból, belső bizonytalanságból fakadó feszültségeket.

A faktor „vezér" iteme szorongást, a lelepleződéstől való félelmet fejezi ki: 19. Van egy sor olyan személyes dolog, amit jobb, ha senkinek se mond el az ember.

A 14-es kijelentésben a külvilág fenyegető felfogása a projekció mozzanatával is kibővül. 14. Manapság, amikor annyiféle ember jár-kel és keveredik össze, az embernek különösen óvakodnia kell a fertőzésektől és a betegségektől.

Míg ebben a két kijelentésben a szorongás és a félelem dominált, a faktor további négy itemében mások elítélése, negatív minősítése és az agresszió szerepelnek: 18. A cigányokkal kapcsolatos számos probléma megoldódna, ha nem lennének lusták és nemtörődömök. 20. Az emberek jelentős részét csak akkor lehetne becsületes munkavégzésre bírni, ha tartaniuk kellene a munkanélküliségtől. 17. Az emberek – bár a legtöbb dologhoz nem értenek – állandóan belebeszélnek mindenbe. 16. Az ifjúságnak szigorú fegyelemre van szüksége ahhoz, hogy megtanulja, mit jelent az élet.

Tekintélyelvű gondolkodás a vezetők körében

A minta ismertetése

A vizsgált alapsokasághoz az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatok közép- és felsővezetői tartoztak. Ezek a vállalatok tevékenységük szerint négy típusba sorolódnak: 1. Kivitelező építőipari vállalatok; 2. Tervezővállalatok; 3. Szerkezetgyártó vállalatok; 4. Építőanyagipari vállalatok.

A mintába az alapsokaság 20%-át, mintegy 1300 főt kívántunk bevonni. A menet közben felmerült bonyodalmak miatt a kutatás ezen szakaszában 1100 középvezetőt, az alapsokaság 17 %-át kerestük fel. 80 felsővezetőt is bevontunk a mintába, ők az általuk képviselt alapsokaság 25%-át alkották.

A *termelési vonalból* a művezetői szint feletti vezetők, a *központi vonalból* az önálló csoportvezetők, illetve ennél magasabb beosztásban levők kerültek be a mintába.

Bár a minta alapján csak az építésügy területén dolgozó vezetőkre vonhatók le következtetések, megítélésünk szerint az eredmények szélesebb vezetői rétegre vonatkoztatva is tanulságosak lehetnek. Ez azért lehetséges, mert a három alapvető vállalattípus (kivitelező, építőanyagipari és tervező) eltér egymástól, de sok jellemzőjét tekintve hasonlatos más ágazatokhoz. Az építőanyagipari gyárakban folyó munka például (sok esetben szalagszerű vagy sorozatgyártás) sokkal inkább hasonló több telepített ipari termeléshez, mint az építkezéseken folyó munkához. Ugyanakkor az építőipari vállalatok is egyre jobban „iparosodnak", egyre több itt a különböző előregyártó üzem, házgyár stb., amelyekben a termelés szintén hasonlatos a hagyományos ipari vállalatokéhoz. A tervezőintézetek magasan kvalifikált szakembereinek irányítása megint sajátos vezetői helyzet, s ez tovább színezi a vizsgált mintát.

A tárca valamelyik irodaépületében, vállalati központjában dolgozó adminisztratív csoport- és osztályvezetők (pl. pénzügyi, számviteli, munkaügyi, jogi, személyzeti stb.) megítélésem szerint nem rendelkeznek valamilyen olyan alapvető „építésügyi" sajátossággal, amely lényegesen megkülönböztetné őket egy más ágazathoz tartozó, hasonló irodaépületben, hasonló feladatokat ellátó kollegáiktól.

A vizsgálat 1978 őszén történt. Kérdezőbiztosok keresték meg a mintába bekerült vezetőket, kb. fele-fele arányban a lakásukon, illetve az irodájukban. Először a T-skálát vették fel, utána egy pszichológiai tesztet, majd végül az életmód kérdőívet (minden személyre vonatkozó adat ebből a kérdőívből származik). A kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy miután átadták a skálát a kísérleti személyeknek, foglalják el magukat valamivel, ne figyeljék, hogyan tölti ki azt. Maguk a kérdezőbiztosok sem tudták, hogy a T-skála milyen célt szolgál.

Az adatok értelmezése és a skálával nyert kutatási eredmények statisztikai elemzése

A vizsgálati mintába került személyeket a tekintélyelvűség szempontjából három adat jellemezte:

1. A skála kitöltése alapján számított átlag. Ez a következőképpen állt elő. Minden

„egyáltalán nem ért egyet" válaszért	1
„jórészt nem ért egyet"	2
„nincs határozott véleménye"	3
„jórészt egyetért"	4
„tökéletesen egyetért"	5

pontot kapott a kísérleti személy. Ezeket a pontokat összeadtuk és elosztottuk hússzal – az itemek számával.

Természetesen a különböző módon előállított átlag lényeges eltérő válaszadói típust takarhat. Éppen ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy az egyéneket az általuk elért átlagokkal jellemezzük, hanem további felosztásokat is végeztünk.

2. A kísérleti személyeket az elért átlagaik alapján három egyenlő részre osztottuk: az első harmadba az alacsony, a második harmadba a közepes, a harmadik harmadba a magas pontszámúak kerültek. Ebben a felosztásban az „alacsony", a „közepes" és a „magas" relatív fogalmak – csak az adott mintán belül értelmezhetőek. Az így történt besorolást nevezhetjük *„relatív" tekintélyelvűségnek.*

A felosztás által meghatározott átlagértékek esetünkben a következők voltak:

„alacsonyak" $\leqslant$ 2,9
2,90 < „közepesek" < 3,65
„magasak" $\geqslant$ 3,65

3. Az átlag és a relatív besorolás elégtelensége miatt folyamodtunk egy harmadik felosztáshoz. Ez azon alapult, hogy a kísérleti személyek az item hány százalékával értettek jórészt vagy tökéletesen egyet, illetve hány százalékával egyáltalán vagy jórészt nem értettek egyet. Eszerint tekintélyelvűnek minősültek mindazok, akik az itemek legalább 75%-ával, azaz 15 kijelentéssel – egyetértettek (ebben az esetben a „jórészt egyetért" és a „tökélesesen egyetért" között nem tettünk különbséget). A másik pólusra kerültek azok, akik az itemek csak maximum 25%-ával – maximum 5 kijelentéssel – értettek egyet. Őket tekinthetjük „nem tekintélyelvűeknek".

Az itt leírtakat nevezhetjük *„abszolút" tekintélyelvűség* szerinti felosztásnak, mivel a besorolás a mintától független kritérium szerint történik.

Az elemzés alapjául szolgáló táblázatokban szereplő adatok is a fenti felosztásokat követik. A táblázatok minden egyes cellája 9 adatot tartalmaz. Nézzük meg például a teljes mintasokaság „összesen" celláját:

a)		1178	
b)		3,280	
c)		0,490	
d)	32	35	32
e)	10	63	26

a) a cella elemszáma

b) A cellában szereplők átlaga

c) Az átlagok varianciája (korrigált szórásnégyzet)

d) Relatív tekintélyelvűség szerinti százalékos megoszlás: 32% az „alacsony", 35 % a „közepes", 32 % a „magas" pontszámúak aránya a cellában. (Azért nem három 33 % szerepel itt, mert a minta természetes megoszlása ilyen felosztást tett lehetővé.)

e) „Abszolút" tekintélyelvűség szerinti százalékos megoszlás: 10% (127 fő) nem tekintélyelvű, 63 % (744 fő) köztes, 26 % (307 fő) tekintélyelvű.

A 307 fő az „abszolút" besorolás szerint minősült tekintélyelvűnek, bár a Likert-típusú attitűd skálák esetében – mint amilyen az általunk használt skála is – nem szabad ilyen „abszolút" kategóriákat konstruálni. A feldolgozás során nyert statisztikai eredmények bizonyos elméleti megfontolásokkal párosulva vezettek oda, hogy mégis megtartottuk ezt a felosztást.

A számítások során kiderült, hogy az általunk használt abszolút felosztás szerinti tekintélyelvűek 91,1%-os átfedésben vannak a minta felső quartilisével. (Ha meg akarunk maradni a merev módszertani értelmezésnél, akkor az „abszolút" felosztás szerinti tekintélyelvűeket lényegében a felső quartilishez tartozóknak tekinthetjük, és így elkerülhetjük a módszertani sarlatánság vádját.)

Ugyanakkor megítélésünk szerint nem helyes az elmélet teljes relativizálása – márpedig ez történik, ha csak quartilisekben és tercilisekben gondolkodunk. Nem tekinthetünk el attól a megfontolástól, hogy az itemek úgy lettek megfogalmazva, hogy a tekintélyelvű gondolkodás jellegzetességét kimutassák, és ha valaki ezeknek a kijelentéseknek a döntő többségével egyetért, annak a gondolkodása tekintélyelvű, függetlenül attól, hogy vezetőről van-e szó vagy beosztottról. Az interjúk tapasztalatai is ezt támasztják alá.

Félreértés ne essék, nem akarjuk azt állítani, hogy a skála bármely társadalmi csoportban egyformán működik. Természetesen erre a skálára is igaz, mint bármely más attitűd skálára, hogy bizonyos iskolázottsági, műveltségi szint alatt nem használható, ugyanúgy, ahogy nem használható bizonyos életkor alatt és felett sem. A különböző társadalmi csoportokban az értékek és az attitűdök eltérően szerveződnek, ez is okozhat különbségeket. Mindezeknek a korlátoknak a felismerése nem vezethet azonban az elmélet teljes relativizálásához. Az interjúk tanúsága szerint a tekintélyelvűeknél nem egyszerűen a vezetői létből fakadó attitűdökről van szó, hanem annál sokkal mélyebben gyökerező gondolkodási sémáról. Ezért az ilyen személyek tekintélyelvűsége *nem értelmezhető kizárólag* egy vezetői minta szemszögéből.

Még egy fontos adalék az adatok értelmezéséhez. Kiszámítottuk az egyének által elért átlagok és az egyetértések (4-es, 5-ös válaszok) száma közötti korrelációt. (Hogy kapcsolat van, az nyilvánvaló, hiszen a 4-esek, 5-ösök számának növekedésével az átlag is emelkedik, de mi arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyire szoros ez a kapcsolat.) A lineáris korrelációs együttható értéke r = 0,97, ami rendkívül szoros, szinte lineáris, függvényszerű kapcsolatra utal. Ennek az eredménynek akkor vettük nagy hasznát, amikor a mintán belüli különböző csoportokat hasonlítottuk össze. Ha ugyanis szignifikáns különbség mutatkozott az egyes csoportok átlagai között, akkor így egyúttal azt is megtudtuk, hogy az egyetértések száma között is hasonló szorosságú kapcsolat van, és ahol magasabb az átlag, ott több az egyetértés és így több a tekintélyelvű személy is. Tehát ha két csoport átlaga között szignifikáns különbséget kaptunk, akkor ebből arra is következtethettünk, hogy *az egyik csoportban szignifikánsan nagyobb a tekintélyelvű személyek aránya, mint a másikban.*

A tekintélyelvű gondolkodás és néhány, szociológiailag releváns változó közötti összefüggés
(Tények és hipotézisek)

Az alábbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy néhány objektív változó milyen hatást gyakorolhat a tekintélyelvűség alakulására. Az elemzés menete mindig az lesz, hogy objektív változók szerint csoportosítjuk a vizsgált mintát, és megnézzük, szignifikáns eltérés mutatkozik-e a csoportok T-skálán elért átlagai között.[12] Ha van különbség, akkor leírjuk, feltételezéseink szerint mik okozhatják ezt.

Azt, hogy e csoportok átlagai közötti különbség szignifikáns-e (és hány százalékos szinten), egyszempontú variancia-analízis és F-próba segítségével döntöttük el.[13] Az egyszempontú variancia-analízis ismert korlátai miatt a táblázatok alapos elemzésére is szükség volt ahhoz, hogy az eltéréseket okozó tényleges változókat fel lehessen deríteni. Minden táblázat kor és nem szerinti bontást is tartalmazott, így ezek hatását minden esetben külön is figyelembe tudtuk venni.

A variancia-analízis segítségével azt is kiszámítottuk, hogy az egyes változók hány százalékot magyaráznak meg az egyének átlagainak teljes varianciájából. Ezáltal érzékeltetni lehet az adott változónak a vizsgált jelenségre gyakorolt hatását is.

Mivel a vizsgált populációban a nők száma meglehetősen alacsony, a fent leírt számításokat csak a minta férfiak alkotta részén végeztük el. A nőkre vonatkozó alapadatok is rendelkezésre állnak, így ahol az elemszám megengedi, az elemzést az ő esetükben is elvégeztük.

Az alapvető demográfiai változók hatása: a nem és az életkor

A nemek szerinti bontás nem mutat szignifikáns különbséget a tekintélyelvű gondolkodásban, bár a nők átlaga magasabb. Az életkor befolyásoló szerepe azonban jelentős.

A nem és az életkor szerepe a tekintélyelvű gondolkodásban
(elemszám, átlag, az „abszolút" tekintélyelvűek százalékos aránya)

Nem		Születési év			Összesen
		1929	1930–39	1940–	
		49 éves és idősebb	48–39 éves	38 éves és fiatalabb	
Férfiak	n:	352	391	325	1068
	x:	3,46	3,28	3,05	3,27
	t-elvűek:	37%	22%	16%	25%
Nők	n:	23	50	37	110
	x:	3,60	3,50	3,06	3,38
	t-elvűek:	43%	34%	18%	30%
	Összesen	375	441	362	1178
	x:	3,47	3,30	3,05	3,28
	t-elvűek:	37%	23%	16%	26%
Életkor hatása:					
	magyarázási százalék – férfiak:		5,53%		
	szignifikanciaszint		99,5%		
	magyarázási százalék – nők:		8,79%		
	szignifikanciaszint		99%		

A táblázatból kitűnik, hogy az idősebb korcsoportok felé haladva az átlagok emelkednek.

Ez a tendencia bármely további felosztáson belül érvényes. 5 éves korcsoportokra bontva a mintát, ugyanezt tapasztaltuk: az életkor emelkedésével törésmentesen nőttek az átlagok, és a felső quartilisbe tartozók aránya is. Az egyes kijelentésre adott válaszokat megvizsgálva, szintén ugyanez a tendencia látható: az egyes itemekre adott válaszok átlagai 0,1-0,8 tizeddel magasabbak a 49 éves és idősebb korcsoportokban, mint a legfiatalabbakéban.[14] A legnagyobb eltérés – mint az várható – a konvencionalizmust kifejező itemeknél mutatkozik.

Önmagukban az életkori sajátságok feltehetően nem adják meg a teljes magyarázatot a fenti különbségekre. Hozzájárulhatnak ehhez az eltérő történelmi időszakokban folyó képzésben és az egész szocializációs folyamatban meglevő különbségek is. Abban például, hogy a 4. kijelentésnél az átlagosnál nagyobb a korosztályok közötti eltérés, valószínűleg jelentős szerepet játszanak az elmúlt 50 év során a nemzeti öntudatra nevelésben bekövetkezett szélsőséges különbségek.

Másrészt a teszt fogyatékosságának tudható be, hogy a fiatalokra vonatkozó itemek kevésbé működőképesek a fiatalok körében, és ez valamelyest torzíthatja az eredményt. Végül nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a nagy politikai pálfordulásokat és rendszerváltozásokat átélő idősebb nemzedék gondolatvilágát rendkívül megterhelték ezek a történelmi események. Ezek hatására nagyobb arányban igénylik közülük a tiszta, világos, egyértelmű politikai képleteket, melyben pontosan lehet tudni, hogy merre van az előre, és ahol nem kell tartani olyan újabb „felfordulástól", amely biztos egzisztenciájukat egy új döntési helyzet bizonytalan kimenetelétől teszi függővé. Ezt a biztonságot pedig legjobban egy tekintélyuralmi szisztémával működő mechanizmus tudja biztosítani. Egy ilyen rendszerben az embereknek felülről előírják a követendő utat, és így megkíméli a kockázatos önállóságtól. Amennyiben pedig valaki a vezetői piramis valamelyik szintjén helyezkedik el, nem kell tartania az alulról jövő bírálatoktól, hiszen a tekintélyelvre épülő szisztéma megóvja attól, hogy döntéseit megkérdőjelezzék.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a nőknél mind az „átlag", mind az „abszolút" tekintélyelvűek aránya magasabb a férfiakénál a két idősebb korcsoportban. Ennek a különbségnek a magyarázatához szükséges még egy dimenzió bevonása: az iskolai végzettségé.

Az iskolai végzettség hatása

A vizsgált mintában a férfiak 97,4 %-a, a nők 93,5 %-a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ezért a továbbiakban csak ezzel a két képzettségű szinttel foglalkozunk. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között alacsonyabb a tekintélyelvűek száma (és az átlag is), mint a középfokúaknál.

Az életkor és az iskolai végzettség hatásának kiszűrésével a nem differenciáló szerepe gyakorlatilag megszűnt. A csak nem és életkor szerinti bontásban a nők magasabb átlaga abból ered, hogy magasabb arányban vannak közöttük a középfokú végzettséggel rendelkezők, mint a férfiak körében.

Mintánk sem számossága, sem reprezentativitása alapján nem alkalmas arra, hogy a tekintélyelvű gondolkodás nem specifikus voltáról bármit is mondhassunk: még azt sem, hogy nincs különbség a férfiak és a nők között. Egy dologra gyanakodhatunk: azok a nők, akik a vizsgált populációba bekerültek (az építőipar területén dolgozó vezetők), feltehetően számtalan vonatkozásban lényegesen különböznek a nem vezető beosztásban dolgozó hasonló korú és végzettségű társaiktól. Egy nagyon halvány, utalásszerű adatunk van erre vonatkozóan: a „nincs határozott véleménye" válaszok aránya lényegében megegyezik a férfiakéval.

A különböző országos szintű reprezentatív mintákon elvégzett ismeretszint-felmérések adatai szerint a férfiak többször nyilvánítanak véleményt olyan esetekben is, amikor az adott dologról nincs biztos elképzelésük. Bár a teszt nem tekinthető ismeretszint-fel-

mérésnek, valószínűsíthető, hogy ez a tendencia egy országosan reprezentatív mintán skálánk esetében is így működne, a nők több „nincs határozott véleménye" választ „mernének" adni, mint a férfiak. Azonban ha egy nő vezető beosztásba kerül, az irányába fellépő elvárások egyik legjelentősebbike, hogy ott *ugyanúgy* feleljen meg, mintha férfi lenne. A vezetői ideáltípusok szinte kivétel nélkül férfiasak, hiszen csak ilyen tradicionális minta van. Feltehetően elsősorban azoknak a nőknek sikerül vezető beosztásba kerülniük, akik ehhez a mintához közelebb állnak. Így érthető, hogy egy ilyen tesztet is a férfiakéhoz hasonló eredménnyel töltenek ki.

A közép-, illetve felsőfokú végzettség okozta eltérés feltehetően a következő tényezőkre vezethetők vissza: *a)* Számos felmérés igazolja, hogy a magasabb iskolai végzettséggel általában nagyobb tolerancia párosul, ez a tekintélyelvű gondolkodás kialakulása ellen ható tényező.[15] „. . .Az idézett eredmények alapján tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy az általában vett iskolai végzettség figyelemreméltó mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a türelem szintje emelkedjék . . . Nem tudjuk megmondani, hogy az iskolai végzettség következtében megemelkedő türelmi szint a fokozottabb biztonságérzet, a kritikusabb gondolkodási szokások vagy a magasabb szintű ismeretek következménye.[16] *b)* Feltételezhető, hogy a felsőfokú végzettségűek inkább átlátják a teszt kijelentéseinek tényleges tartalmát, és jobban meg tudják ítélni, hogy az egyes itemeknél mi lehet a kívánatos válasz. A felsőfokú képzésben általános ideológiai képzés is támpontul szolgál ehhez. Így ők jobban hozzá tudják igazítani válaszaikat a vélt elvárásokhoz. *c)* Egyre bővül azoknak a vezetői posztoknak a köre, amelyek betöltését felsőfokú végzettséghez kötik, így a középfokú végzettséggel rendelkezők fenyegetettségérzete, bizonytalansága fokozódhat, különösen, ha a beosztottak között fiatal, magasan kvalifikált szakemberek vannak. Ilyen helyzetben a tekintélyelvű szisztéma igénye érthető.

Az iskolázottság kapcsán felvetődik a kérdés: vajon az intelligenciának van-e, és ha igen, milyen hatása a tekintélyelvűségre. Ennek megállapítására egy szervezői tanfolyam hallgatóinál összevetettük két intelligenciateszt eredményeit a T-skálán elért pontszámokkal.[17] A hallgatók zöme a fiatal korosztályhoz tartozott, és felsőfokú végzettséggel rendelkezett. A lineáris korrelációs együttható mind a két esetben negatív előjelet adott (ez azt jelentette volna, hogy az intelligencia és a tekintélyelvűség között fordított kapcsolat van), de az érték annyira minimális volt, hogy *bizonyítottnak tekinthetjük a kapcsolat hiányát.* (Az IST-vel r = –0,042, a RAVEN-nel r = –0,079.) Úgy tűnik, hogy az intelligenciának – kor és iskolázottság szempontjából homogén csoportban – nincs differenciáló hatása vizsgálatunk szempontjából.

Megnéztük azt is, hogy azoknál, akik pályájuk során több iskolai végzettséget is szereztek, megfigyelhető-e valamilyen speciális módosulás a tekintélyelvűség alakulásában. Mindenekelőtt megállapítható, hogy míg a férfiak 30,6 %-a szerzett legalább második képesítést, a nőknél ez az arány csak 18,2 %. A további megállapítások – a nők alacsony elemszáma miatt – csak a férfiakra vonatkoznak.

Azok esetében, akik az eredeti végzettségükhöz valamilyen további képesítést is szereztek, a tesztben elért átlag (x = 3,16) szignifikánsan alacsonyabb (99,5%-os szinten), mint azoknál, akik ilyenre nem tettek szert (x = 3,32). (A magyarázási százalék 1,05, elég alacsony.)

Az összefüggés az egyes korcsoportokon belül is igaz. Minél magasabb szintű a később megszerzett szakképzettség, annál alacsonyabb a csoport átlaga és benne a tekintélyelvűek

A nem, a kor és az iskolai végzettség szerepe a tekintélyelvű gondolkodásban
(a minta százalékos megoszlása, átlag, az „abszolút" tekintélyelvűek százalékos aránya)

Nem – életkor	Iskolai végzettség	
	középfokú	felsőfokú
	Férfiak	
49 és idősebb		
n %	12	19,4
x	3,53	3,40
t-elvűek %	38	34
39–48 éves		
n %	13,3	22,7
x	3,44	3,18
t-elvűek %	30	17
38 és fiatalabb		
n %	11,5	18,6
x	3,31	2,89
t-elvűek %	24	9
Összesen		
n %	36,8	60,6
x	3,43	3,15
t-elvűek %	31	20
	Nők	
49 éves és idősebb		
n%	7,3	9,1
x	3,49	3,58
t-elvűek %	37	40
39–48 éves		
n %	23,6	20
x	3,69	3,25
t-elvűek %	46	18
38 és fiatalabb	11,8	21,8
n %	3,26	2,96
x	38	8
t-elvűek %		
Összesen		
n %	42,7	50,9
x	3,54	3,18
t-elvűek %	42	17
Együtt összesen		
n %	37,4	59,7
x	3,44	3,16
t-elvűek %	32	20

Magyarázási százalék (férfiak):
- kor: 5,55 (szignf. sz. = 99,5%)
- iskolai végzettség: 4,87 (szignf. sz. = 99,5%)
- kor és iskolai végzettség együtt: 11,75 (szignf. sz. = 99,5%)

aránya. E jelenség magyarázata részben abban kereshető, amit az iskolai végzettség emelkedésének hatásáról korábban leírtunk, részben abban, hogy az új, a magasabb szintű képzettség megszerzése nagyobb nyitottságot, önbizalmat, rugalmasságot igényel. Ezek a tényezők ellentétesek a tekintélyelvű gondolkodással.

A család hatását vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a szülők iskolai végzettsége csak áttételesen hat a tekintélyelvű gondolkodásra, azaz a magasabb képzettségű szülők gyerekei közül többen szereznek felsőfokú végzettséget.

A munkajelleg – hierarchia szerint elfoglalt pozíció hatása

A munkajelleg – hierarchia terminológia a termelési és központi vonal párhuzamosságából és a hierarchikus szintek közötti különbségekből fakadó felosztás összetettségére utal.

A munkajelleg – hierarchia szerinti besorolás magas szignifikanciaszintű (99,5%) eltéréshez vezet az egyes csoportok között. Ezt sem az életkor, sem az iskolai végzettségbeli különbség nem magyarázza meg kielégítően. (Az alábbi 13 csoportra történő felosztás csak a férfiak adatait tartalmazza, mivel a nők alacsony elemszáma, illetve viszonylagos homogenitása – a 110 főből 70 csoport- vagy osztályvezető – nem teszi lehetővé az elemzést.)

a) A felsővezetők átlaga a legalacsonyabb (3,00), viszont a hierarchiában közvetlenül utánuk következő főmérnökök és főkönyvelők átlaga a legmagasabbak közé tartozik (3,48).

b) A vállalati központi hierarchia legszélesebb tömegét a csoport-, osztály- és főosztályvezetők alkotják. Közöttük a hierarchia emelkedésével csökkennek az átlagok:

csoportvezetők	3,35;
osztályvezetők	3,19;
főosztályvezetők	3,07.

c) A tervezővállalati vezetők két „termelési" szintje közötti különbség elhanyagolható:

szakosztályvezetők	3,31
irodavezetők	3,29

Ezek az átlagosnál valamivel magasabb számok elgondolkoztatóak, mert ebben a rétegben a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek aránya – 94,3 % – és a vizsgált vállalati profilok közül a tervezővállalati számít leginkább értelmiséginek.

d) A kivitelező építőipari vállalatok két jellegzetes termelésirányító szintje között nincs jelentős eltérés, bár a magasabb hierarchikus szint itt is alacsonyabb átlagot von maga után:

építésvezetők	3,36
főépítésvezetők	3,29

e) Meglepően alacsony az üzemvezetők (döntően építőanyagipari vállalatoknál dolgozó) átlaga (3,15) – különösen ha figyelembe vesszük, hogy itt a legalacsonyabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (27 %). Még szembeszökőbb, ha a másik termelési vezetői csoporttal: az építésvezetőkkel hasonlítjuk össze (korcsoportonként összevetve ez a különbség még nagyobb: 0,26; 0,38 és 0,23).

Az adatok részletesebb elemzéséhez az egyes beosztások és a különböző munkaszituációk további tanulmányozására lenne szükség.

A tekintélyelvű gondolkodás szempontjából általunk vizsgált három legfontosabb tényező – a kor, az iskolai végzettség és a munkajelleg – hierarchia – együttesen 18,4%-ot magyaráz meg (szignifikanciaszint 99,5) az egyének átlagainak teljes varianciájából.

A tekintélyelvű gondolkodás és a házastársak iskolai végzettségének kapcsolata

Az alábbi megállapításokat az első házasságukban élő férfiak adatai alapján tesszük, így az csak rájuk érvényes.

A számítások szerint erős szignifikáns kapcsolat van a feleség iskolai végzettsége és a megkérdezett tekintélyelvű gondolkodása között (szignifikanciaszint 99,5%, megmagyarázási százalék: 1,74%). A feleség iskolai végzettségének emelkedésével csökken a tekintélyelvűek aránya az adott csoportban. Ez az összefüggés azonos iskolai végzettségű férfiakra is fennáll. Például: Mindketten középfokú végzettségűek x = 3,49, a férfi középfokú, a feleség felsőfokú végzettségű x = 3,29. (Bár a szignifikanciaszint magas, a magyarázási százalék elég alacsony, ami annyit jelent, hogy az átlagok közötti eltérések nem túl nagyok.)

A magasabb iskolai végzettségű feleséghez kisebb arányban „társulnak" tekintélyelvű férfiak. Azok a férfiak vesznek el inkább magasabb iskolai végzettségű nőket, akik elképzelhetőnek tartják, hogy olyan családjuk legyen, amelyben eltérnek a hagyományos családfői tekintélyre és a házicseléd-feleségre épülő családmodelltől.

Gyerekek léte és a tekintélyelvűség közötti kapcsolat

Mint a táblázatból leolvasható, akiknek nincs gyerekük, azoknak az átlaga magasabb, és így több közöttük a tekintélyelvű személy. Ennek magyarázatára két hipotézisünk van. Az egyik szerint a túlzott szorongás okozza, amely mint az előző fejezetben kifejtettük, szoros kapcsolatban lehet a tekintélyelvű gondolkodással. A szorongás kiváltója pedig az lehet, hogy az egyén valamilyen oknál fogva nem felelt meg annak a társadalmi elvárásnak, hogy egy rendes állampolgárnak kell, hogy gyereke legyen. Különösen, ha házasokról van szó, valóságos közügy, hogy mikor lesz gyerekük. Kollegák, barátok, rokonok nem mulasztják el a rendszeres érdeklődést: „És mikorra terveztek gyereket? " És ha valamilyen oknál fogva gyerek nem születik, különböző pletykák terjednek el a gyermektelenség vélt vagy valós okairól.

Ez a társadalmi nyomás érthetően szorongást szülhet, különösen a nők esetében. (A férfiak inkább számítanak teljes értékű állampolgárnak gyerek nélkül is.) A másik ok az eddig leírtakkal párosulva jelentkezhet. Az előző fejezetben az elfojtások egyikeként az erős egoizmust is megemlítettük. Ez is oka lehet annak, hogy valaki nem akar gyereket. És mint abban a fejezetben kifejtettük, a különböző elfojtások és szorongások tekintélyelvű gondolkodási rendszerrel párosulhatnak.

A gyerekek létének szerepe a tekintélyelvű gondolkodásban
(elemszám és átlag)

		Gyereke			
		(1) nincs	(2) van	összesen	(3) 1–2
Férfiak	n:	94	971	1065	
	x	3,42	3,26	3,27	0,16
Nők	n:	31	78	109	
	x	3,50	3,32	3,37	0,18

Magyarázási százalék (férfiak): 4,35
Szignifikanciaszint (férfiak): 95%.
(A nők átlaga közötti nagyobb különbség is kevés a szignifikancia kimutatásához az alacsony elemszám miatt.)

Tanulmányunkban megvizsgáltuk a tekintélyelvű gondolkodás és néhány jelentősebb objektív változó közötti kapcsolatot. Az összevetés alapjául szolgáló független változók a vezetők életmódjának kutatásához készített kérdőívből származnak. Így természetesen nem lehettek olyan „testreszabottak", mintha a T-skála feldolgozásához fogalmaztuk volna meg őket. Emiatt számos lényeges dimenzió, például az intragenerációs mobilitás, az anómia, a gazdasági viszonyok hatása stb. kimaradt vizsgálódásunk köréből. Ennek ellenére úgy érezzük, hogy a rendelkezésre álló adatok segítségével is sikerült bizonyítani a problémafelvetés jogosságát és rávilágítani néhány lényeges összefüggésre.

JEGYZETEK

[1] A kutatásban részt vevők: Rudas János (a kutatás vezetője), Jakab Sándor, Papp Miklós, Soós Béla, akik segítségemre voltak a T-skála kialakításában.

[2] Harper and Brothers. New York, 1950.

[3] Studien über Autoritat und Familie, Paris, Alean, 1936.

[4] Ezzel kapcsolatban lásd pl. Erős Ferenc cikkeit: „A szociálpszichológia fejlődése és az autoritárianus személyiség" (A társadalmi változások pszichológiai értelmezésének problémájához.) Világosság, 1974/8–9. Történetiség a szociálpszichológiában. Világosság, 1977/2–3.

[5] Mint már említettük, a „The Authoritarian Personality" c. munka freudista módon magyarázza a személyiség ilyen irányú fejlődését. Az erre vonatkozó elméleteket lásd még: Allport, G. W. „Az előítélet" Hetedik rész. 539-621. Gondolat, Bp. 1977.

[6] A húsz itemmel végzett faktoranalízis 7 faktornál öt faktorba rendezte az öt jellemzőt lefedő itemeket, két item pedig elkülönülve alkotott egy-egy faktort. Ez az első és a tizenegyedik kijelentés volt, vagyis azok az itemek, amelyek elhelyezésénél (a nyitó item kiválasztásának problémája) bizonyos kitüntetett módszertani megfontolások is szerepet játszottak. E két item elhagyásával 18 kijelentéssel öt faktorra ismét lefuttattuk a faktoranalízis-programot, és csekély változással *ugyanazt az öt faktort kaptuk eredményül.* Ez aláhúzza a számítások megbízhatóságát az öt faktorra vonatkozóan.

[7] Az interjúkat Lőrincz Judit és én készítettem. – L. I.

[8] Hyman és Sheatsley, i. m. 78.

[9] Természetesen ekkor még mindig nem ismertük a kísérleti személyek tesztjeinek eredményét.

[10] Egy faktorba tartozónak azokat az itemeket tekintem, amelyeknél a faktorsúlyok 0,30-nál nagyobbak voltak.

[11] Allport: Az előítélet. I. m. 528-529.

[12] Mint korábban kimutattuk, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a csoportok között a tekintélyelvűen gondolkozók arányában is szignifikáns különbség van.

[13] Esetünkben – itt nem részletezett matematikai-statisztikai okok miatt – nem alkalmazható a többszempontú variancia-analízis. Az adatok feldolgozása a Balogh Zoltán által javasolt matematikai-statisztikai eljárások szerint történt. A számítógépes feldolgozást Kertész András végezte.

[14] Ez támpontul szolgálhat a teszt későbbi esetleges standardizálásához.

[15] Néhány kutatási eredmény leírását lásd pl.: Allport: Az előítélet. I. m. 589–593.

[16] Allport: Az előítélet. I. m. 593.

[17] A RAVEN és az IST (Intelligencia Struktura Teszt) intelligenciateszt, valamint a T-skála véglegest megelőző változata szolgált az összevetés alapjául.

SUMMARY

Imre Lővey: The principle of authority, as reflected and measured in managerial thinking

The author attempts to detect and measure thinking based on the principle of authority. He starts out from the theoretical and practical conclusions of research described in 'The Authoritarian Personality', whose 'F scale' he has developed into the 'T scale', suited for use in Hungary. The paper describes in brief how the 'T scale', this new 'measuring instrument' was developed and how it can be tested for validity and reliability. There is then a detailed description of the chief components of authoritarian thinking that he has examined. The five components dealt with are as follows: ingroup-outgroup thinking pattern, conventionalism, a negative, cynical attitude towards human nature, demagogy, anxiety. The final part of the paper presents an analysis of the managerial sample of about 1,200. Here, the author defines the limits of data interpreatation. Finally, he demonstrates relationships between thinking based on the principle of authority and certain sociologically relevant variables with the aid of statistics available. These variables are: sex, age, schooling, office, spouse's schooling, children, if any.

The author outlines a few hypotheses in an attempt to explain some significant relationships.

РЕЗЮМЕ

Имре Лёвеи: Исследование авторитарного образа мышления и некоторые результаты измерения в среде руководящих работников

Автор сделал попытку выявить и измерить авторитарный образ мышления. Он исходит из теоретических и практических результатов исследований положенных в основу произведения «The Authoritarian Personality». Из использованной в этой работе «шкалы — F» он разработал «измерительный прибор», который может быть использован в современных условиях Венгрии — «шкалу Т». В статье коротко описан процесс разработки шкалы Т, приведен доказательство надежности и действенности «прибора». Подробно описаны главные компоненты исследованного автором авторитарного образа. Исследованные пять компонента следующие: схема мышления «ingroup-outgroup»; конвенционализм; отрицательное, циничное отношение в связи с естеством человека; демагогия; боязнь.

В последней части статьи автор анализирует данные выборки охватившей 1200 людей занимающих руководящие должности. Определяет рамки в которых можно истолковать полученные данные, указывает на его границы. В заключение он показывает взаимосвязи между авторитарным образом мышления и некоторыми важными с социологической точки зрения переменными с помощью имеющихся в распоряжении статистических данных. Эти переменные: пол; возраст; уровень образования; должность; уровень образования супруга/ги; наличие детей.

Автор очерчивает несколько гипотез как возможное объяснение некоторых достоверных корреляций.

BAKCSI ILDIKÓ

VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK
(Az elmúlt 35 év eseményei egy vezetői életút tükrében)

1921. március 28-án születtem. Egyéves koromban kerültem T-re, amely azután végül is a falum is maradt és ma is idevalósinak vallom magam. Az általános iskolát (illetőleg akkor még elemi iskola volt) ott végeztem el, majd a négy osztály után naponta vonattal jártam be a 28 km-re levő H-ra elvégezni a polgári iskola 4 osztályát. A polgári iskola befejezése után Sz-re kerültem. Mivel a kereskedelmi szakmát szerettem, édesapám szakmája is az volt, így a Hangya szövetkezetnél helyezkedtem el, először kifutóként, mert inasnak csak azt vették fel, aki előtte fizikai munkát végzett, és megfelelőnek találták a munkáját, a magatartását. Így szereztem szakmunkás-bizonyítványt 3 éves kereskedelmi tanulmány után, majd ugyanannál a szövetkezetnél lettem eladósegéd, és ugyanannál a szövetkezetnél lettem Hangya-üzletvezető is.

21 éves koromban be kellett vonulnom katonának, de míg az üzletben voltam, egyéves fölmentést a Hangya kieszközölt, így később vonultam be katonának. A katonaidőm olyan volt, mint minden katonáé: a frontra kerültem, majd hadifogságba. 1947. szeptember 1-re jutottam haza, gondolkozva Budapesten a Keleti pályaudvaron, hogy hova menjek: Sz-re, ahol dolgoztam, vagy a falumba. Mivel a szüleim már nem éltek, végül úgy döntöttem, hogy T-re megyek, mivel ott egy családi ház volt, és ott telepedem le.

Pár év elteltével az ottani földművesszövetkezet ügyvezetőjének megválasztottak, ott voltam ügyvezető 1950. október végéig. Ez idő alatt a földművesszövetkezet elég jól fejlődött, több kereskedelmi egységet létesítettünk, és többek között (ami még az országban nemigen fordult elő) a faluban levő 16 kiskereskedőt-magánkereskedőt egy kivételével beszerveztem a szövetkezetbe. Ez úgy történt, hogy mivel nagy részük osztálytársam volt, tehát személyes ismerősöm, megfelelő bizalmi alapokon álltunk egymással szemben, és megállapodtunk abban, hogy az árukészletet úgy vesszük át a szövetkezet számára – erről csak azért beszélek, mert külön élmény számomra és a bizalom jele is –, hogy az árukészletet a közösen megállapított árréssel veszi meg a szövetkezet, és egy éven belül kifizetjük az árát. A berendezési tárgyakkal is hasonló volt a helyzet: közösen, egy belőlük alakult bizottság határozta meg ezeknek az értékét, és 3 év alatt kifizettük részükre. Ezt meg is valósítottuk, jól sikerült. Lényegében így történt az, hogy 1950-ben T-n már csak egyetlen magánkiskereskedő volt, akinek megértettem az akkori helyzetét, ami miatt nem lépett be a szövetkezeti kereskedelembe. Nem tudtam beszervezni: kicsit beteges volt, idősebb is volt, a kor szellemét sem értette meg, s ennek megfelelően nem csináltunk belőle különösebb problémát. Különben is hatóságilag eljárni vele szemben nem lehetett, mert ezt kizárólag meggyőzés útján lehetett csak lebonyolítani. Ez volt az egyik nagy élményem abban az időben.

A munkaviszonyom itt úgy szűnt meg 1950 októberében, hogy a megyei szövetségtől kijöttek, és fölvetették azt, hogy én Hangya szövetkezeti dolgozó voltam, az apám kiskereskedő volt, és hát helyesebbnek tartanák, ha lemondanék. Ismerve az akkori politikai körülményeket, helyzetet, és azt is, hogy milyen eszközöket lehet használni, alkalmazni, ha nem azt teszi az ember, amit általában elvárnak, egyértelműen nyilatkoztam, és még aznap délután összehívattam az igazgatóságot, és az igazgatóság előtt lemondtam. Ezt követően két hónapig, három hónapig nem dolgoztam, és januárban Budapesten helyezkedtem el a MÁV-nál. Ott rögtön, valamilyen szerencsés véletlen folytán úgy alakult a helyzetem, hogy irodába kerültem. Ott dolgoztam 4 évet, 4 teljes évet, és akkor egyszer a járási központtól, az FJK-tól kaptam egy táviratot. Az FJK elnöke írta, hogy keressem föl. Leutaztam, fölkerestem és azt mondta, szeretnék, ha visszamennék T-re. Én, tekintettel arra, hogy szeretem a szakmámat, egyszer mint kereskedő, másodszor pedig már mint szövetkezeti dolgozó is, nyilván ennek a kérésnek én eleget tettem, megkérdezve azt, hogy a járási pártszervek, a járási tanácsi szervek, a községi szervek egyetértenek-e vele, vagy egy egyéni kezdeményezésről van szó. Hittem a szavának, hogy mindenki egyetért vele, és akkor az volt a föltételem, hogy én csak kikéréssel vagyok hajlandó visszamenni, mert abban az időben még volt az a szóhasználat, hogy népgazdasági érdekből áthelyezés, és én kértem azt, hogy ezen az alapon kerüljek vissza. Okom azért volt erre, mert egyszerűen, ha áthelyezéssel megyek, akkor bizonyos fokú olyan helyzetet teremtek, hogy rehabilitációnak is tűnhet föl a dolog, másodsorban pedig olyan helyzetbe hozom az érintetteket, hogy visszatérni ne nagyon lehessen fél év múlva, mert négy év elegendő volt arra, hogy meggondolják, hogy alkalmas vagyok-e vagy sem. Úgyhogy 1955. február 15-én visszakerültem a szövetkezethez elnöknek.

– Mit szólt ehhez a tagság?

Természetes, hogy a tagság választott, nem kinevezéssel lettem elnök. Amikor odakerültem a taggyűlés elé, nem én beszéltem, hanem mások beszéltek helyettem, mert végre indokolni kellett azt, hogy annak idején miért mondtam le. Elég érdekes dolog játszódott ott le, ami részemre nagyon kellemes volt, mert a lakosság részéről, a falu részéről, mivel odavaló voltam, személyes ismerőseim voltak, és nagyon bizalomgerjesztő volt, ahogy nyilatkoztak annyi év után. Úgyhogy teljes bizalommal mertem nekivágni ennek a munkának. Nyilván már az ötvenes évek hangulata egész más típusúvá vált 1955-re, és ez is belejátszott a falu hangulatába.

Ugyanis 1953-ban egy más típusú fölfogás indult el. És ez a község hangulatán, a parasztok gondolkodásmódján, ebben-abban, szóval változásokat idézett elő. Más volt a légkör. Nagyon rendesen tudtam akkor vinni a dolgokat. Akkor következett 1956. Akkor, mint minden vezető: ki így állta meg a helyét, ki úgy, én a magam helyét föl nem adtam, annak ellenére, hogy ott megalakult egy nemzeti bizottság, és megint életre kelt a Parasztpárt, a Kisgazdapárt. A többi pártnak, akik megjelentek, nem volt képviseletük, mint párt nem léptek föl a községben, de az a két párt erőteljesen föllépett, megfelelő háttérrel, mert a negyvenes években T-én volt a Parasztpártnak is, meg a Kisgazdapártnak is bázisa, és ez a bázis '56-ban, nem olyan súllyal, sokkal kisebb súllyal és sokkal kisebb jelentőséggel, de megvolt. Az akkori vezéreknek, mert azok még éltek, voltak követői és volt egy

kisebb bázisuk is. És akkor ők egy kollektív valamit csináltak, mert a kommunista pártot is be akarták vonni. Ez kinn volt a piactéren, egy traktorral odaszállított vontatónak a tetejéről, falugyűlésszerűen akarták megválasztatni a bizottságot, többek között engem is. Persze, akik ott megjelentek – bennünket lehurrogtak, lekiabáltak, úgyhogy a kommunistáknak, a kommunista párttal szimpatizánsoknak nem nagyon jutott helyük, úgyhogy nem is nagyon került be egyikünk sem ebbe a vezetésbe, az akkori vezetésbe. Viszont olyan tekintélyem volt a faluban, hogy abban az időben, amikor eléggé veszedelmes volt, mert azért tartani kellett a lumpen elemektől (hozzátartozik ehhez, hogy ott volt egy állami gazdasági egység, nem önálló állami gazdaság, hanem egy területi egység, és annak a dolgozói egy része tényleg agrárproletár volt és lumpen módon nyilvánultak meg, kocsmatöltelékeknek is nevezhetem őket; ezek voltak ott a hangadók, akik megrongálták ott a negyvenötös emlékművet és így tovább), én nem zavartattam magam, megfelelően föl voltam készülve, mert tudtam, hogy a lakosság a személyes kapcsolatok révén is, meg egyébként is becsül engem, hát nincs mitől félnem. Én minden este elmentem a tanácsházára, a tanácselnök nem volt ott, nem lehetett bemenni, mert a Kisgazdapárt, meg a Parasztpárt vette kézbe a község irányítását egy nagyon rövid időre. Én elmentem és megnéztem, mert ügyeletet tartottam, és megkérdezték tőlem, hogy te mit keresel itt. És én mondtam, hogy én azon a címen vagyok itt, hogy én a szövetkezet elnöke vagyok, és akarom látni, hogy mi történik a tanácsházán. És eljött hozzám az egyik középparaszt, aki hát különben éppen a Parasztpárt elnöke volt, de ugyanúgy eljött a Kisgazdapártnak is az elnöke az irodába, és kívánták, hogy vegyem le a Lenin-képet a falról. Mondtam nekik, amíg itt vagyok, nem vesszük le (történelem ma már). A lényege a dolognak az, hogy ők azt akarták elérni, hogy számolni fogunk, amikor vége lesz mindennek, de addig, amíg teljesen nem rendeződnek a dolgok, a helyemen hagynak, azzal a föltétellel, hogy a lakossági ellátást biztosítjuk sóval, cukorral, paprikával, ecettel. Hát ezt természetesen vállaltuk, mert nem is akartam otthagyni a helyemet. Még van egy epizód, ami ehhez tartozik, és akkor be is fejezem ezt a részt. A kereskedelmi osztályvezető, jutasi őrmester volt régen, ott tanult. De ő is az 1949-es beolvasztással – egyébként kitanult szakmája volt a kereskedelem, meg volt egy pici kis szatócsboltja – ugyanúgy belépett a többiekkel együtt a szövetkezetbe, csak ő képzett ember volt, jól felkészült, szakmát tanult így őbelőle lett aztán osztályvezető végül is. Ott meghívták, hogy ő legyen a nemzetőrség parancsnoka, és ez a Pali bejött hozzám, hogy mit csináljak: menjek? – ne menjek? – Mondom, ez a te dolgod, de én egyet tanácsolok. Ne menj sehova, hanem mondd azt: elmégy, mert ha hívnak, akkor menni kell. Bemégy, és ha meg akarnak ezzel bízni, mert megmondták, hogy mivel akarnak megbízni, térj ki előle azzal, hogyha a szövetkezetet azzal bízták meg, hogy a lakosság ellátásáról gondoskodjon, te vagy a kereskedelmi osztályvezető, ugyanakkor a fölvásárlást is csinálni kell, mondjad azt, hogy akkor a kettőt együtt nem lehet elvégezni – mert vagy az egyiket végzed, vagy a másikat –, és akkor döntsenek, hogy mi legyen, de hivatkozzál arra, hogy te nem is szívesen csinálnád, mert ettől a gyakorlattól te már elszoktál, és a szakmát fontosabbnak tartod. Becsületére legyen mondva, ezt mind elmondta, és végül nem lett belőle nemzetőrség-parancsnok.

Azután haladt az élet előre. 1958-ban kerültem a H-i fogyasztási szövetkezethez elnöknek. Oda szintén az FJK fölkérése alapján, a városi szervek egyetértésével és fogadásával választottak meg, és ott voltam 1965 végéig. A H-i ÁFÉSZ jóval nagyobb volt mint a t-i. Ott elismert elég szépen a város párt- és társadalmi vezetése, párt végrehajtó bizottsági tag

lettem, azután a városi tanácsnak tagja voltam és más, társadalmi funkcióim is voltak, és végül hát úgy alakult a sors, hogy kétévi kapacitálás után, 1966. január elsejével kerültem K-ra szintén elnöknek. Itt is aztán be tudtam jutni, hogy úgy mondjam a közéletbe. Elfogadtak, annyi különbséggel, hogy H-hoz képest az itteni földművesszövetkezet akkor kisebb volt, a városban nem voltak egységei, csak a tanyaterületeken és a 4 községben, amely a város közvetlen közelében volt. Árbevétel szempontjából is, a tagság meg a gazdálkodás szempontjából is kisebb és gyöngébb szövetkezet volt. Azóta, 1966 óta vagyok itt a szövetkezetnek az elnöke. Ide úgy kerültem, hogy két évig győzködött a MESZÖV elnöke, hogy jöjjek, mert én nagyon jól éreztem magam H-n. Egy az, hogy mivel ott jártam polgáriba, magában a szövetkezetben sok dolgozó volt, akivel együtt jártam iskolába. A személyes kontaktus olyan volt, hogy amit én mondtam, azt nem direkt módon, mint elnöknek kellett mondanom, hanem sokszor baráti alapon: nézzétek, ez van vagy az van, és mert társak voltak, elfogadtak rögtön vezetőnek és csinálták. A város vezetése pedig az ott elért eredményeink alapján szintén elfogadott és különböző funkciókkal bízott meg, amit szintén el kellett látni és el is végeztünk. Na és aztán ennek alapján a megyei szövetségnek az elnöke, két éven keresztül kapacitált engem is, meg a feleségem is, mert először a feleségemre hivatkoztam, akkor övele is beszélt, s akkor két év elteltével eljöttem ide.

Namost nem szívesen jöttem, meg kell mondani, mert ott én úgy éreztem, hogy az én járásomban vagyok, az én környezetemben vagyok, nyugodtan élhetek és végezhetem a munkámat. De meg kell mondani, hogy abban az időben a direkt káderpolitika még jobban érvényesült, mint ma, jobban élt, és jobbnak láttam kétéves kapacitálás után elfogadni, idejönni, pláne úgy, hogy egyetlen egy föltételem, ami volt, hogy egy olyan lakásom legyen, amilyen nekem H-n van, és azt mondta a MESZÖV elnöke, hogy rendben van, keressem meg magamnak az én igényemnek megfelelő lakást. Ezt, hogy teljesítette, már nem volt mit tenni, s akkor így kerültem ide. Furcsa volt vidékről jönni ide, amikor itt van a megyei szövetség, nagy város, és vidékről hoznak ide elnököt, de végül is a kapacitálás folytán úgy hozta a helyzet, hogy elfogadtam és volt bátorságom jönni.

Előttem pár év alatt három vagy négy elnök volt itt, nagyon gyorsan váltakoztak. A megyei szövetségtől is helyeztek ide le, azután visszavitték, szóval három vagy négy év alatt két elnökváltás volt, és úgy látszik, hogy helyből nem lehetett megoldani valami miatt, aminek az okát nem tudom. Lényeg az, hogy amikor megtudták a megyei szövetség dolgozói, hogy engem jelölnek ide, illetőleg a megyei vezetés, a MESZÖV elnöksége engem szándékozik idehozni, akkor mindenféle gondolatokkal meg dolgokkal traktáltak engem, és többek között azt mondták, hogy itt MESZÖV-dolgozó feleségekkel van megtömve a szövetkezet, és itt még a MESZÖV-takarítónő is irányít, dirigál a szövetkezet elnökének, mivel egy épületben vannak. Hát én ezeket fölfogtam, és a MESZÖV elnökének elmondtam, hogy ilyen híreim vannak, és meg is győződtem arról, hogy ténylegesen sok a MESZÖV beosztott dolgozónak a felesége a szövetkezetnél, s akkor én kértem azt, megint mint föltételt, hogy ezt bízza rám, hogy én rendezzem el velük, és nem lesz semmi probléma, de akármelyik menne panasszal, utasítsa el. Ezt is elfogadta a MESZÖV elnöke, és ezen az alapon, amikor idekerültem, legelőször a MESZÖV-feleségeket hívtam össze az irodába. Voltak vagy 12-en, és szépen elmondtam nekik, hogy mit beszélnek a házban, és hogy nem dolgoznak, amit én nem hiszek el – megfelelő pszichikai módszereket-eszközöket alkalmaztam –, és kértem őket arra, hogy bizonyítsák be a többieknek,

hogy ők legalább olyan értékű munkaerők, de inkább többet dolgoznak, hogy ne mondhassanak ilyen kellemetlen dolgokat rájuk, mert velem már közölték előre, és ők segítsenek abban, hogy ezt a rágalmat, amit rájuk szórtak, tegyük megalapozatlanná. Végeredményben ez nagyon jól sikerült is, mert utána elült a hang, és nem volt semmi probléma. Nem ment senki a MESZÖV-elnökhöz panaszra, nem volt rá szükség, mert megértették, és különben biztos vagyok benne, hogy előtte is rendesen dolgoztak. Ez volt egy kis mellékzöngéje az idekerülésnek. Nem mondom, miután idejöttem, nagyon rövid idő alatt főkönyvelő-cserét kellett végrehajtani, de azt is úgy valósítottam meg, hogy a volt főkönyvelőt nem elbocsátottuk vagy ilyesmi, hanem felmérve, hogy neki milyen a kapacitása, leültem, megbeszéltem vele és csináltam belőle belső ellenőrt. Ezt a feladatkört viszont gyönyörűen el tudta látni, mármint kettőnk – az új főkönyvelő és az én irányításom mellett. Még a fizetését is meghagytam, prémiumok nélkül, de az alapfizetése változatlan maradt, sőt, valamit még emeltünk is, hogy ne legyen akkora anyagi hátránya és ne legyen olyan keserű a szájíze. Megértette ő is a helyzetet, és ennek megfelelően azután az osztályvezetők cseréjére is – előléptetések útján, meg felmentések útján – sor került. Többek között a vendéglátóipari főosztályvezető előtte vendéglátóipari előadó volt – az akkori osztályvezetőt föl kellett menteni, mert különböző apróbb manipulációkra rájöttem és emiatt mentesíteni kellett. Akkor ez a fiatalember kapta meg az osztályvezetői megbízatást. Ő végigjárta a szövetkezetnél a különböző fokozatokat ahhoz, hogy ma főosztályvezető lehessen és ezt a munkát jól elvégezze.

1966-ban, amikor idekerültem, bizony eléggé szegényes volt a szövetkezet és nehéz körülmények voltak, de jött 1968, amikor már a vezetés maga dönthetett bizonyos kérdésekben, állást foglalhattunk, és az azóta eltelt időszak alatt elért eredményeink bizonyítják, hogy hogyan dolgoztunk és miket tudtunk elérni.

Visszatérve a családomhoz, a szüleimről azt tudom mondani, hogy édesapám kiskereskedő volt, talán már említettem is. 1929-ben meghalt. Ő falusi vegyeskereskedő volt, de szakmáját tanulta. 1929-ben meghalt, én akkor még kisgyerek voltam. A szakmát már gyerekkoromban megszerettem, és mindenféleképpen kereskedő akartam lenni. Így kerültem le azután Sz-re a Hangya szövetkezethez, mert a szakmához ragaszkodtam. Eredetileg is tehát kereskedő akartam lenni, nekem nem volt más célom. Most már csak a humor kedvéért említem meg, hogy még kisgyerek koromban volt egyszer, hogy azt mondtam, hogy vagy pap, vagy kéményseprő leszek. Ez a gondolat abból adódott, hogy a kéményseprő mester nem dolgozott a faluban semmit, mert volt 5-6 segédje és komoly nagy fizetést kapott. A plébános szintén – én mint gyerek, nem tartottam munkának azt, amit csinált, de szintén tudtam, hogy nagy fizetést kap. Én úgy fogtam föl, hogy vagy ez leszek, vagy az. Persze mire megérlelődött bennem, elég korán, hogy mi legyek, azt mondtam, hogy én csak kereskedő leszek, mert ennek van realitása, a többinek nincs.

Édesanyám egy földműves parasztcsaládból származott. Volt 5 hold földünk is. Volt egy nagybátyám, aki átvette az üzletet, de a tulajdonába került végül az üzlet. Édesanyám 1938-ban meghalt, úgyhogy tényleg, hát ketten maradtunk a testvéremmel, a húgommal. Végeredményben én lettem 17 éves fejjel a családfenntartó, alig hogy végeztem, illetve talán még nem is végeztem, hanem utolsóéves tanuló voltam, amikor meghalt az édesanyám. Családi kapcsolatok folytán azután a húgom könyvkötő szakmát tanult. Azután az 1940-es években, amikor a Délvidéket Magyarországhoz csatolták, mivel mi Sz-en éltünk, sűrűn átjártunk Szabadkára, Horgosra, nekünk az újdonság varázsa érdekes volt, és

ott megismerkedett egy fiatalemberrel, akihez végül feleségül ment. Amikor én hazakerültem a hadifogságból, ő már odaát élt Jugoszláviában, és azóta is jugoszláviai lakos. A férje magyar, és a tanácsnál dolgozik jelenleg is, földmérnök. A húgom meg a könyvkötő szakmában dolgozik, de éppen most kaptam tőle levelet, két hete körülbelül, most ment nyugdíjba, most már otthon van.

– *Okozott nehézséget a tanulásban az, hogy meghaltak a szülei?*

Okozott, mert amint említettem, én akkor voltam utolsóéves inas. Dehát a Hangya vezetése akkor megértette, és valahogy úgy értékelték, hogy van bennem valami, amiért támogatást érdemes adni. Együtt laktunk a húgommal és amikor már segéd lettem, akkor már nem volt probléma, mert a segédi fizetésből ketten is meg tudtunk élni. Ő ellátta a háztartást, meg a szakmát tanulta. Közben még szerencsém is volt, mert nem hosszú ideig voltam segéd, hanem nagyon rövid idő múltán már üzletvezető lettem. Akkor a Hangyánál egy üzletvezetői munkakör olyan jövedelmező volt, hogy abból már az akkori körülmények között – fogalmazhatom az akkori időknek megfelelően – úri módon lehetett élni, ahhoz képest, ahogy az átlag munkás élt vagy az átlag kisparaszt. És mivel ismertem a saját körülményeinket, a saját helyzetünket, külön vagyonunk különösebben nem volt, mert említettem, hogy volt 5 hold földünk, de amikor édesapám meghalt, édesanyám lassanként eladogatta, föléltük, mire mi fölnőttünk. Tulajdonképpen az lett a vége, hogy mire én nagy lettem, felnőtt lettem, szakmunkás lettem, addigra tulajdonképpen nem maradt más, mint a munka. És így alakult a sors.

Amikor hazajöttem, 1947. szeptember 1-én értem haza a fogságból, úgy értem éppen haza, hogy a kommunista párt vezetői fogadtak és vártak a vasútállomáson. Az úgy volt, hogy a szomszédomban egy cipészmester lakott, és gyerekkoromban valamilyen módon, nem tudatosan, hazugság lenne ezt állítani, de érzékeltem, hogy őneki másmilyen nézetei vannak. Amikor mi gyerekek eljártunk hozzájuk, ő cipészmester volt és be-beültünk a műhelybe, mert nekem érdekes volt a mesterség, hogy hogy csinálja, s úgy néha-néha finoman megpengetett dolgokat, de ezek az én értelmemig, mint gyereknek, akkor nem jutottak el. Nem is nyíltan beszélt, ezt is meg kell mondani. De utólag visszagondolva most már a körülményekre, utólag visszagondolva, pödzött ő valamit, csak hát gyerekmódra, gyerekeknek szánva. Amikor hazaértem 1947-ben, ő volt az, aki többek között várt és fogadott, de hozzá kell tennem még valamit. A Hangya-üzletvezető, akinél én tanultam, szoc.dem.-es volt. Nahát én nem voltam a szoc.dem.-ben sem párttag, sem pártoló tag, de maga az, ahogy ő fölfogta az életet akkor, s ahogy velünk foglalkozott, tanulókkal, eladókkal, inasokkal, majd segédekkel amilyen módon foglalkozott, nagy hatást tett ránk. De még így sem beszélhetünk arról, hogy ez egy öntudatos politikai nevelés volt és ez bennem hagyott nyomokat. Tulajdonképpen politikai nevelést azt az antifasiszta körben, a hadifogság alatt kaptam. Ott kezdett előttem tulajdonképpen világosabb lenni, hogy mi is van a világpolitikával és egyebekkel.

Feleségemet úgy ismertem meg (érdekessége a dolognak), hogy kimentünk meccsre. Ott nyilván a barátok körbevettek, hisz alighogy a hadifogságból hazaértem. Itt történt, hogy megláttam a feleségemet, a leendő feleségemet, ránéztem, nem tudtam, hogy ki fiaborja, semmit. Megtetszett. Mondom, na ez a kislány lesz a feleségem, ha sikerül. Így. Pofátlanul, 27 éves fejjel, mert akkor már sürgetett az idő, ha komolyan akartam a család-

alapításra gondolni, mégha nem volt semmim, akkor is. Kivéve azt, hogy már volt állásom, mert megválasztottak ügyvezetőnek a szövetkezetben. Föl is kerestem, mindjárt bemutatkoztam neki és egyéb. Kisült, hogy volt neki fiúja egy szabadkai szabó, aki átjárt. Én azután nagyon határozottan fölléptem a szülőknél is. A szülők meg ismerték az én szüleimet, tulajdonképpen nem engem ismertek, hanem az én szüleimet, és tulajdonképpen a szülők egy kicsit kapacitálták a lányukat irányomba. Ez igaz, azóta kiderült már a harmincéves házasság során. Kicsit kapacitálták, úgyhogy szeptemberben – októberben ismertem meg, és utána következő évben már össze is házasodtunk. Azóta is normális családi életet élünk. Feleségem a megyei tanácsnál az egészségügyi osztály főelőadója és statisztikus, ezt a munkakört látja el, 2 év múlva megy nyugdíjba.

Két gyerek született a házasságukból, két lány. Mind a két lány természetesen leérettségizett. Férjhez mentek. Szakmát is tanultak közben. Az idősebb lányom férjhez ment egy gépészmérnökhöz, aki nem volt gépészmérnök, amikor a felesége lett, hanem tanult a Szovjetunióban, és az utolsó két hónapot már mint házastársak kint is töltötték, amikor az államvizsgát tette le a férje. Ő különben az idő alatt, amíg a férje kint tanult, egészségügyi védőnő lett. Most járja a főiskolát, mert akkor még nem volt főiskola, azóta alakították át főiskolának, és a különbözetit végzi. Nekik is két gyermekük született, egy fiú meg egy lány. Jelenleg a férje a vezérigazgatóságnál dolgozik mint gépészmérnök és energetikus, mert időközben itthon megszerezte a második diplomáját is. A lányom pedig mint védőnő dolgozik. A másik lányom itt lakik, itt ment férjhez. A későbbi férjével együtt jártak iskolába, és a végén hát összeházasodtak. Két gyermekük van: egy fiú, egy lány, és a férj szeszfőzdevezető, ő meg tanítónő, itt dolgozik, első és második osztályosokat tanít.

Mind a két családomnak van önálló lakása, igaz, hogy komoly szülői hozzájárulással, de másképp nem teremthették volna meg a föltételeket. Személygépkocsijuk is van, ehhez is hozzájárultunk, tehát mindenük megvan, ami ma egy fiatalnak, egy fiatal házaspárnak szükséges ahhoz, hogy a mai környezetben, megfelelő szinten mozoghassanak és kisebbségi érzésük ne legyen. Ezt azért mondom, mert az életút során sokszor tapasztaltam, hogy nagyon sok vezetőnél, meg olyan személynél, amely vezetésre alkalmas lett volna, nem a tudás, hanem a kisebbségi érzés nem engedte kibontakozni azt, ami benne élt. Egyébként a mai viszonyok, a mai társadalmi körülményeink között, ami van, amiben élünk, nyilván minden körnek megvan a maga szűkebb környezete, amelyben él. Amikor a szövetkezetünknél figyelemmel kísérjük a fiatalok életkörülményeit, lakáshelyzetüket, ha mód van rá, segítünk is, mert meggyőződéssel mondom, hogy nagyon sok házasság a fiataloknál nem azon borul föl, hogy nem szeretik egymást, nem tudják megérteni egymást vagy egymás gyöngéit nem tudják elviselni, hanem azon borul föl, hogy anyagilag nem bírják az albérletet, ezen túlmenően, abban a körben, amelyben mozognak, ők esetleg anyagilag hátrányos helyzetben vannak, és végül kiszorulnak abból a körből, amiben élnek, amiben a társadalmi életüket élik, és ez vezethet háromszöghöz, vezethet a családi élet megromlásához. És így, mint mondottam, elsődleges feladatomnak tartottam, hogy az én gyerekeim kerüljenek olyan helyzetbe, hogy ilyen problémáik ne legyenek, se kisebbségi érzéseik abban a körben, amelyben élnek, mert az nagyon kényelmetlen érzés lehet. A másik dolog pedig az, hogy itt a szövetkezetnél is tapasztaltam azt, hogy egyikmásiknál, akiket ki is kellett emelni, arra kellett ösztönözni, hogy bátran mondd meg, amit akarsz, ne félj a következményektől, merj szólni. Mert sokan tudnának nagyon komoly, okos dolgokat mondani, akár taggyűlésen, akár termelési értekezleten, de azt,

amit tudnak, nem tudják kifejteni, mert nem mernek felszólalni. Pedig amúgy, ha négyszemközt beszélgetünk, akkor meg elmondják.

Nekem nincs autóm. Nem azért nincs, mert pénzem nem lett volna, és nem szeretnék vezetni. Dehogynem. Nagyon szeretnék, de rosszak a szemeim. Gyerekkoromtól kezdve rövidlátó voltam, azután volt egy háború is, egyszer összetört a fejem és így tovább. Az a helyzet, hogy én nem reszkírozom sem a magam egészségét, sem a másokét, mert talán régebben lehetett volna olyan kontaktusok alapján hozzájutni, hogy na kérem kap egy gépjárművezetési engedélyt ilyen-olyan-amolyan korlátozással, mert van, akinek csak hatvan kilométerrel szabad menni, de én még ezt sem kérem és nem veszem igénybe. Napjainkban is úgy látom, hogy jól csináltam, hogy nem foglalkoztat az, hogy saját autóm legyen, én vezessek és vizsgát tegyek le, mert sokszor vétlen az, aki autót vezet, és a másik csinálja a bajt. És ilyen esetben meg, akinek bizonyos korlátokat szabnak a vezetésnél, előbb-utóbb, ha valami baj történik, akkor csak felé irányul elsősorban a figyelem, és én másnak se, meg magamnak se akarok bajt. Ezért nincs autóm. A két gyereknek van, azután ők visznek is bennünket, meg van egy másik megoldás, amely lehet, hogy ma túlzott puritánság, lehet, hogy fukarságnak is tűnik: feleségem után nekem is van 50%-os utazási kedvezményem. Így mi most vasárnap is vonattal utaztunk, nem vettük igénybe egyik gyereket se, hogy gépkocsival ide vigyen vagy oda vigyen, mert ma az 50%-os kedvezmény olcsóbb, mint autóval utazni.

Nyaraló vagy telek nincs, lehetett volna. Akkor, amikor parcellázták a telkeket, a városi végrehajtó bizottságnak a tagja voltam. Tulajdonképpen választhattunk telket, mert ezt az előnyt megadták és ez nem elvtelen előny, mert nem ingyen, hanem ugyanannyi pénzért kaptuk, mint más, de azért ki-ki az igényeinek megfelelő helyet választhatta. De tekintettel az én háborús dolgaimra, amit hoztam magammal: fájnak a térdeim, recseg-ropog a derekam – én nem tudom bújni a kertet, bár a feleségem nagyon szereti. Ezentúl van egy olyan gondolatom – nem biztos, hogy helyes, de a feleségem is ezt magáévá tette, elfogadta, tehát ebben egyetértés volt –, hogyha mi valahol veszünk egy üdülőt, akár a Balaton mellett, akár máshol, mert anyagi helyzetünk megengedte volna, akkor annak rabjaivá válunk végső soron. Mert ha a szomszédok mind gondozzák a saját üdülőjüket, pázsittal, virággal, hétvégeken ki kell menni locsolni, de van ahol nem bírja ki egy hétig a föld nyáron anélkül, hogy locsolnák. Azután építeni is kell arra a telekre, és ha már építünk, akkor egy bizonyos igénnyel építünk. Amilyen az én igényem, az azt jelenti, hogy abban az időben is több mint 100 ezer forintba került volna. S kiszámítgattam az akkori utazási költségekkel, de még ma is, hogyha van egy üdülőm, ahova ki kell járni gondozni, karbantartani, amire állandó költség a villany, a víz, amikor ott vagyunk, tehát vannak bizonyos állandó költségeink, az nagyon sokba kerül. Ugyanakkor mi minden évben elmegyünk akár külföldre 8-10 napos utazásra, akár pedig belföldre vagy esetenként igénybe vesszük a szakszervezeti kedvezményes üdültetést, mert arra is jogosultak vagyunk mind a ketten, mint dolgozók. De ezen túl van vállalati üdültetés, van üdülőnk, amit bérlünk, oda is lehetne menni (megjegyzem, ide még egyszer se mentem el, ne érjen olyan vád, hogy túl kedvezményesen – mert elég kedvezményes a dolgozóknak – üdül az elnök a magas jövedelme mellett, nem volt rá szükség, hogy igénybe vegyem). Kiszámoltam azt, hogy oda lyukadunk ki, hogy 15 év alatt annyit utazhatunk külföldre-belföldre, a világban azért a pénzért, amibe belekerül egy üdülő, amennyit csak akarunk. 15 év után meg azt is teljesen föl kell újítani, és így nincs más.

– Milyen a társadalmi élete egy elnöknek?

A társadalmi életünk, hogy úgy mondjam, mint minden szakmában, egy kicsit beszűkül a maga szakmai területére. Hozzá kell tennem, hogy a feleségem nem annyira társasági ember. Ő szeret otthon lenni. Mivel 30 év alatt megszoktuk egymást és összeszoktunk, ő ugyan mondja nekem mindig, nyugodtan menjél, ahova társaságba hívnak, de látom rajta, hogy ha én teszem föl hetenként kétszer vagy háromszor elmegyek valahova vagy elmennék (most már így mondom), de amikor elmentem, nem éppen jól esett neki, mert azt mondja, hogy ő csak a tv-t nézi akkor, vagy ír, vagy olvashat, egyedül van, nappal is dolgozunk, megint nem vagyunk együtt. Hát lassan úgy alakult a helyzet, hogy én se nagyon jártam és járok el. Három-négy családdal tartunk szorosabb kapcsolatot, akikkel névnapokkor vagy más alkalmakkor találkozunk. A dolgozókkal itt megvan a megfelelő nexus.

A külső társadalmi körben, mivel ő a megyei tanácsnál dolgozik, hát ott is van pár családdal, egy-két orvossal nexusunk, akikkel össze is járunk és hát beszélgetünk. De végül, amikor összejövünk tízen-tizenöten egy-egy ilyen alkalommal, oda lyukad ki a társalgás, hogy ha gazdaságpolitikáról van szó – mert én ebben élek, én arról tudok a legtöbbet beszélni –, az az orvosokat a legkevésbé érdekli. Viszont, amikor ők kezdenek beszélgetni, mindig a szakmájuknál lyukadnak ki, az meg engem kevésbé érdekel. Szóval nem azt jelenti, hogy nincs kontaktus. Van. De mindig azt fogadjuk meg, hogy a szakmáról nem fogunk beszélni. És mindig a szakmánál fejezi be mindegyikünk.

E 15-16 év alatt, amióta itt vagyok, a városi tanács végrehajtó bizottságának tagja voltam, tanácstag vagyok, azután a megyei szövetségnél választmányelnök vagyok, elnökségi tag vagyok, az országos szövetség tagja vagyok, tagja vagyok az élelmiszeripari bizottságnak, amely a MÉM mellett működik, azután pl. a Közgazdasági Társaságnak tagja vagyok. Szóval elég nagy területem van, ahova menni kell, meg ezen túlmenően, ahol várják is, hogy egy ekkora nagyságrendű szövetkezetnek, mint amilyennek az elnöke vagyok, megjelenjen a vezetője. Elég sok meghívót kapok, és ezeken minden nem is tudok megjelenni. Az utóbbi időben azokat a meghívókat, amelyekre nem föltétlenül személy szerint várják el, hogy megjelenjek, kiosztom a munkatársak között, az elnökhelyettesek és a főosztályvezetők között, hogy ahol tehát a szövetkezetet kell képviselni, menjenek oda ők, én nem sajátítom ki magamnak ezt, mert idővel sem győzöm, meg ők is hadd kerüljenek bele a közéletbe nagyobb mértékben.

– Milyen a rangja a szövetkezet elnökének a városi vezetésben?

Amikor idekerültem a szövetkezet vezetőjének, rangja az elnöknek nem nagyon volt. Nem csak mint vezetőnek nem volt rangja, mert én azt tudom, hogy személyhez is kötődik az elismerés, de a személyiség akkor válik azzá, ha a szövetkezet, vállalat vagy intézmény, aminek az élén áll, a közfigyelem előterébe kerül. Amíg az intézmény mérete, tevékenysége akkora, hogy a közélet nem figyel föl rá, addig a személyiség nem tud kellően kibontakozni. A mi szövetkezetünk itt a városban még nagyon kicsi valami volt 1966-ban, amikor idekerültem. Ki kellett harcolni először, hogy a szövetkezetet ismerjék el mint gazdálkodó szervet, hogy a város életében tevékenykedik, a város életéért tesz, tehát hogy mint gazdálkodó szervet is fogadják el, és ne legyintsenek rá. Tudjanak róla. Ehhez a saj-

tónál is megfelelő hangot kellett elérni, hogy ismertesse az eredményeinket, tehát megfelelően kellett a közvéleményt manipulálni. S azokkal a tevékenységeinkkel, amit csináltunk, ahogy haladtunk előre a nyereségünkkel, az árbevétellel, az új egységek létesítésével és sorolhatom tovább, mindinkább úgy felszínre kerültünk, hogy a közvélemény odafigyelt ránk. Most már benne vagyunk úgy a város közéletében, hogy rendezvény vagy egyéb nélkülünk nincs is.

Én azt hiszem, hogy a csúcson vagyok. Tovább már menni nem lehet, most már csak lefelé lehet jutni a rangról a koromnál fogva, mert én hatvanadik évemben vagyok. Tulajdonképpen nem is biztos, hogy indokolt vagy szükséges volt, hogy engem az idén tavasszal megválasszanak elnöknek, mert más vezetőket 55 éves korukban is elengednek nyugdíjba, engem 59 éves koromban sem engedtek el; kérdeztem és kértem. Nem mintha nem szeretném csinálni és nem szívesen csinálnám a munkámat, de illendő volt megkérdezni, hogy munkámra igényt tartotok-e vagy sem, mert ennyi van hátra, érdemes-e, és azt mondták, hogy majd ha ők szólnak, akkor mehetek nyugdíjba a 60-ik év betöltése előtt, de amíg nem szólnak, addig vegyem tudomásul, hogy dolgoznom kell. Ezt én tudomásul is vettem és örültem is neki, mert végeredményben azt jelenti, hogy a városi pártbizottság is, a megyei szövetségünk is tényleg úgy értékeli a munkámat, hogy elfogadható, és tényleg hosszabb távra is gondolnak.

– Minek köszönhető, hogy ilyen sikeres életutat futott be?

Iskolai végzettségemről még nem beszéltem. Nincs egyetemi végzettségem. Elvégeztem a 4 polgárit, megtanultam a szakmámat jól (olyan jó tanítómesterem volt a Hangyánál), és ami a beállítottságomat még nagyon determinálta a mai napig is, az az, hogy eleve nem készültem, hogy én önálló kereskedő leszek, tehát maszek kereskedő leszek abban a világban. Azért is mentem a Hangyához, mert nem volt anyagi hátterem ahhoz, hogy arra gondoljak, hogy én valamikor majd önálló kereskedőként dolgozom. Az volt akkor az életcélom, hogy annyi pénzt össze tudjak szedni, amennyi a Hangya-üzletvezetőséghez kell, vagy ha megbíznak pénz nélkül is – mint ahogy tényleg megtörtént, hogy pénz nélkül bíztak meg az üzletvezetőséggel és a fizetésemből kellett a kauciót lerakni, mert kaució nélkül nem lehetett valaki üzletvezető –, tehát én eleve abból az álláspontból indultam ki, hogy én mindig alkalmazott leszek, mindig lesznek főnökeim. Ez a beállítottságom nem változott meg semmikor, mert akkor nem volt meg a gazdasági bázis, hogy más gondolataim lehessenek, sem a rokonságomban, sem a magam erejéből nem számíthattam arra, hogy én majd elkezdem. Mert nem olyan kereskedő akartam lenni, hanem tényleg a kereskedői szakmát akartam megtanulni, olyat, amit kereskedelemnek lehet nevezni. Na és én önképzéssel haladtam tovább meg továbbképzésekkel, még mint Hangya-üzletvezető is, mert ott is volt továbbképzés, és az alatt a rövid idő alatt is több továbbképzésen vettem részt, amíg üzletvezető voltam. Utána hát 1947-ben hazakerültem és megválasztottak ügyvezetőnek. Azután rengeteg tanfolyamra küldtek bennünket. Közben elvégeztem a közgazdasági technikumot, mert föltétlenül szükség volt arra, hogy több közgazdasági ismerettel rendelkezzem. De pl. amikor ügyvezető lettem, hogy ott a számvitel olyan volt, amilyen volt, az abból adódott, hogy én a Hangyánál mint üzletvezető és még korábban a kereskedelmi iskolában tanultam könyvelést, és azt alkalmaztam a mi szövetkezetünknél. Amikor azután kijöttek első alkalommal a revizorok mérlegfölülvizsgálatra (sok helyen

nem is mérlegfölülvizsgálat volt, hanem ők csinálták meg a mérleget), akkor nagyon meg voltak rajta lepődve és nagyon örültek, hogy nálam a pénztárkönyvnek minden bizonylata megvolt. Külön vezettem a folyószámlákat, hogy mely vállalatokkal milyen kapcsolatom van, akiknek tartoztunk, mert akkor még magánemberektől is kértem kölcsön pénzt, hogy lehessen a pénzt forgatni. Nem célrészjegy volt akkor; a személyi tekintély adta a hitelt, hogy X vagy Y gazdától kaptam 10 ezer forintot ilyen-olyan kamatra, ennyi meg annyi időre. Jogszabályok akkor még ezt nem tiltották, hanem a kezdeményezőkészségtől függött.

A bizalom alapján adták. De azt is meg kell mondani, hogy ha nem volt ló, akkor nekünk volt traktorunk és 50 forintért szántottunk holdanként. Egész évben ment a munka. Nyáron csépeltünk stb. Azután jött a beszolgáltatási téma.

Mint érdekességet mondom el, ma erről már könnyű beszélni, de akkor nem volt ez annyira egyértelmű, mint ahogy ma beszélünk róla, hogy akkor engem úgy alkalmaztak ügyvezetőnek és én úgy vállaltam el a munkát, hogy nem havi fizetésem volt, hanem azt mondtam, hogy 1948-ban, mivel 1947 őszén választottak meg, ami tehát 1948-ban lesz a szövetkezetnek a tiszta nyeresége, annak 25%-a az én fizetésem. És amikor elkészült a mérleg, 1948-ban kijött 36 000 forint tiszta nyereség a szövetkezetnek. Ennek 25%-a lett az én fizetésem, vagyis 9000 Ft egy évre. Amikor kijött a mérleg, nagyon megörültem, mert őszintén szólva nem nagyon mertem hozzányúlni a pénzhez, mert nem tudtam, hogy mennyi lesz a nyereség, mert nem tudtam, nem volt rá időm hónapról hónapra kiszámolni. Csak előlegeket vettem föl, mert nem is vehettem föl mást. Csak óvatosan nyúltam hozzá és nagyon szerényen éltünk a családdal, mert bizonytalan volt. Amikor megkaptuk a 9000 Ft-ot, akkorra már rendeződött a szövetségi rendszer is jobban, szervezetileg kiépült, s akkor állapították meg havi 600 Ft-ban a munkabéremet. És akkor is voltak nyilván jutalmak, de nem olyan rendszerezetten, mint ahogy most. 600 Ft még nagy pénz volt 1949-ben. Én akkor azzal a pénzzel igen elégedett voltam.

– Minek tudható be az, hogy olyan nagy volt Önnek a tekintélye, hogy kölcsönt adtak a gazdák?

Amíg az édesapám élt, őt mint kiskereskedőt, szerették a faluban. Nagyon régen halott volt akkor már, amikor én fölnőtté válva jelentkeztem a közéletben az emberek előtt, a gazdák előtt és a falu vezetői előtt. De mert én Sz-en tanultam, ott éltem több éven keresztül, nagyképűség nélkül mondhatom, hogy abban a körben, amelyikben éltem, a Hangyán belül volt egy bizonyos társadalmi élet és én ebben a körben mozogtam. Tulajdonképpen egy kicsit többet vittem a faluba, mint ami egy ilyen faluban volt, különösképpen figyelembe véve, hogy '45 után voltunk. Tehát nem a főjegyző, a községi jegyző vagy a pap volt az intelligencia, az első intelligencia. Na és az akkori vezetők – mert énnekem volt bizonyos élettapasztalatom is, hiszen a Szovjetunióban voltam hadifogságban időközben, ott is sok emberrel találkoztam, azután, mint ahogy említettem, Sz-ről is hoztam magammal valamit, hát egy kicsit tudtam fölülről nézni a dolgokat és tudtam annak tanácsot adni, aki hozzám fordult. És mint ahogy említettem, nagyon sok újgazda velem egy iskolába járt, és falun nem számított, hogy egy osztállyal följebb vagy lejjebb, és ezeknek a bizalma megvolt, s ennek alapján ez a bizalom volt az, amely olyan helyzetbe hozott, hogy pénzt is adtak kölcsön a szövetkezetnek. Na meg hozzá kell tennem, hogy

volt olyan is, hogy a volt hitelintézet igazgatója, mivel ő szeretett volna bekerülni a földművesszövetkezethez, bár a hitelintézet akkor még élt, de szeretett volna bekerülni a közéletbe, és ehhez az újabb dologhoz kerülni, volt olyan, hogy aki oda akarta betenni a pénzét, az ilyet hozzánk tanácsolta azzal, hogy itt van a szövetkezet, úgyis kell nekik. Tehát az akkori hitelintézet vezetője is segített, mert ő tudta, hogy az ő intézetük nem lesz hosszú életű, átmeneti helyzete van, és olyan helyzetet nem akart teremteni, hogy – mivel ott élt a faluban – a fölszámolás során valamilyen probléma legyen. S akkor így tudtam azt megoldani, hogy gyorsan üzleteket tudtunk csinálni a már említett 15 boltnak a beszervezésével, ami maga már óriási tőke volt, mert egy év után kellett kifizetni az értéket, addig meg mi forgattuk, s ami akkumuláció képződött, abból lehetett azután visszafizetni. Azután 3 év múlva kellett a berendezést kifizetni, három év elteltével meg hát bőven futotta miből. Mert addigra már saját teherautónk is volt, és például a gabonát is a saját teherautónkon szállítottuk ki az állomásra, amikor is minden métermázsa után kaptam 2 Ft 40 fillér fuvardíjat, és az a 60-70 vagon gabona, amit kiszállítottunk, akkor az igen nagy hasznot hozott ahhoz képest, ami munkát meg ami költséget ráfordítottunk.

T-n, hogy kiestem, annak nem kizárólag az az oka volt, amit már említettem. Volt egy olyan oka – lehet, hogy hibás voltam benne, de akkor nem éreztem hibának és most sem érzem hibának, de utólag gondolkodtam már rajta, hogy mi lehetett az oka –, hogy én a szélsőséges dolgokba, amit akkor csináltak, nem mentem bele. Pl. nekem volt motorom. Vezetői engedélyem nem volt, de mivel tekintélyem volt, senki nem kérte, se a járási rendőrségtől, sehonnan nem kérték. Szaladgáltam vele jobbra-balra, használtam a szövetkezet érdekében, nem kilométerpénzért ám, hanem azért, mert vitte akkor az embert, mint mindenki mást, engem is a lelkesedés. És az a közvetett dolog, amit már mondtam, hogy a tiszta nyereség 25%-át vártam. Gyalog pedig nem győztem volna. Közbejátszott az is, hogy akkor én a pártvezetőkkel talán nem olyan jó nexusban voltam, mert én például nem álltam be a körbe, hogy egy úrnapi körmenetet megzavarjunk azzal, hogy akkor motorozunk. Először, mint vezető nem engedhettem meg magamnak, mert a földművesszövetkezetnek tekintélye volt a lakosság körében (akkor már volt adógabona beszolgáltatás stb.), és egyébként sem egyezett a fölfogásommal. Ma már tudjuk, hogy akkor az szélsőséges dolog volt, de akkor nem mindenki tudta. Én meg mertem mondani a párttitkárnak, hogy nem lesz így jó. Mert ha én el tudtam érni a papnál, hogy a nagymisét előrehozta fél órával, azért, hogy én taggyűlést tudjak tartani utána a moziban, akkor én nem tehettem meg, hogy utána meg ott motorozzam. Elmentem hozzá, és mivel gyerekkorom óta ismertem, mondtam neki, hogy plébános úr, erről van szó, de ha nagymise van, akkor nekem az Isten se jön el a gyűlésemre. És fél 10-re tette a nagymisét 10 óra helyett, és befejezte korábban, még a prédikációt is rövidebbre fogta. Én tehát nem engedhettem meg, hogyha ilyeneket tesz, akkor én meg elmenjek és a körmenetet zavarjam azzal, hogy mellettük a templom körül forogjak, mert úgy nézett ki a faluban, hogy akkora nagy templomkert volt, bent ment a körmenet, a templom kerítésén kívül meg rögtön ment a kövesút. Én ebben nem vettem részt, és ez is belejátszott abba, hogy nemkívánatos személy lettem. Csak ezt nem mondták így ki.

A MÁV-nál végig irodában voltam, és főiroda-kezelőként fejeztem be. Tehát ott is haladtam előre, mert nem számítottam arra, hogy engem visszahívnak. Azért nem számítottam, mert nekem – nem tagadom – nagyon keserű szájízem volt. Egyszer az, hogy amit produkált a szövetkezet. Az akkori megyében, a földművesszövetkezetek között a

legjobbak voltunk. Először volt teherautónk – nem a státusszimbólum oldaláról, hanem a gazdasági oldaláról volt nagyon jelentős ez, mert tudtunk fuvarozni a kistermelőnek, akinek földje volt, de nem volt fogata, egyebe, és el tudtam szállítani a gabonáját a lakásról be a raktárba. Majd a raktárból, mint már említettem, kifuvaroztuk a vonathoz stb. Tehát érezték már a gazdasági potenciálunkat. A vasútnál ugyanaz volt a helyzet. Odakerültem, ott is igyekeztem, mert mi tagadás, a pénz azért hajtott. Mert a vasútnál azért nem fizettek úgy, mint ahogy én előtte kerestem. Azután meg bizonyos ambícióim mindig voltak. A vasútnál is, amíg ott voltam, megfelelően értékeltek.

Nem nagyon volt más választásom, mint a vasút, mert olyan volt a politikai helyzet, hogy én kispolgár voltam, mert az apám kereskedő volt, a Hangyánál dolgoztam – tanultam (ez külön bűn volt) és lehet, hogy a harmadik is közrejátszott, amit már említettem, hogy bizonyos dolgokra nem voltam hajlandó, hanem még föl is szólaltam ellene.

– Párttag volt akkor?

Párttag voltam. Mikor H-ra kerültem, ott megint olyan állapotok voltak, hogy aki előttem volt elnök, . . . Pista bácsi, ő nyugdíjba ment, és az ott levő vezetőkből vagy nem találtak, vagy nem tudtak elnöknek senkit megválasztani, nem tudom. A lényege a dolognak, hogy engem kértek fel. Nem is nagyon kellett kérni: egy-két szóval hívtak, és örömmel mentem, mert oda jártam iskolába. Itt is megláttam a helyzetet, felmértem a gazdasági lehetőségeket, és azt is meg kell mondani, hogy utána egy-két évvel már tudtam, hogy miért kellett menni: mert a szövetkezeten belüli vezetésben és más területeken dolgozó vezetők közötti olyan összefonódások, enyhén szólva korrumpálások voltak, hogy ott csak idegen bogozhatta ki és rendezhette le a dolgokat. És ezt is kellő diplomáciával, mert olyan személyek voltak. Elmondok csak egy példát. Azt meg tudta engedni a földművesszövetkezet akkor magának, mert meg kellett, hogy engedje, hogy például volt egy központi raktár, italraktár a vendéglátó osztálynál több százezer forintos értékkel, – és fél százalékos kálót adtak a tömény szeszre, amely üvegben, 5–10 literes palackokba lezárva van, tehát eleve nem párologhat. Igen, de ez a fél százalékos káló nagyon alkalmas volt arra, hogy Budapestről focicsapatot, vagy ökölvívókat, ha mentek le, akkor abban a pincében vendégül lehessen látni. Meg kell mondani őszintén, hogy '56 után úgy a járási, mint a városi pártszerveknél a párttitkárok és az egész vezetés észlelte, hogy ez a miliő '56 után nem tartható. S akkor valahogy föl kellett számolni. Én is akkor diplomatikusan nyúltam a dologhoz, mert azért az az osztályvezető se maga találta ki ezeket a dolgokat, hozzá kell tenni, hanem valahonnan máshonnan indult. A végén az lett a helyzet, hogy én gyönyörű szépen, gazdasági indokolásokkal, ezzel-azzal (csak egy esetet mondtam el, hogy milyen jelenségek voltak, azok közül) fölszámoltam ezeket a dolgokat, nem az emberek eltávolításával, hanem a gazdálkodás átalakításával. Mert én tudom, hogy az az osztályvezető abban a helyzetben kényszerszituációban volt, csinálnia kellett. Na azután az is hozzájárult végül, hogy az az osztályvezető, akiről szó van, végül csak megvált a szövetkezettől, mert – nyugodtan kimondhatom – ők azért, amit csináltam, engem le akartak buktatni. Gazdasági okok miatt nem tudtak megbuktatni. Akkor megpróbáltak politikailag kikezdeni. Na és ezeket az én volt osztálytársaim kívülről hozták, elmondták, hogy vigyázz, mert itt ezt mondta, ott azt mondta, amazt mondta. (Ez mutatta azt, hogy nem volt szimpatikus az osztályvezető a szövetkezet dolgozói körében.) Ezeket a füleseket én fog-

tam, és először a pártbizottságon megnézegettem, hogy áll, mint áll a téma, beszélgettünk róla, egyebek, sőt én olyan szituációt teremtettem, hogy utána ő vonult ki és fölmondott. Fölmondott, mert kényszerítettem, hogy mondjon föl, hogy ne én mondjak neki föl, mert akkor föl is jelentem. S akkor így megértette a dolgot, hogy jobb, ha ő megy el, annak ellenére, hogy odavalósi volt. Fölmond és elköltözik onnan, mert különben kényelmetlen helyzetbe kerül. Tehát ott sem nyúltam ahhoz a durva módszerhez, hogy eljárást indíttassak ellene, hogy lecsukják vagy bíróság elé állítsák, mert azért csak ismert személyiség volt, bennszülött volt, és azért egy földművesszövetkezeti osztályvezető csak tekintély volt, pláne akkor, amikor csak akkora volt a város. Lehet, hogy most már úgy fogalmazzák meg, vagy fogalmazzuk meg, hogy ez megalkuvás volt, de én diplomáciai húzásnak tekintettem. Mert ha nem ezt csináltam volna, nem biztos, hogy oda jutottam volna el, ahova eljutottam, mert éppen azok a személyek, akik közrejátszottak abban, amik ott születtek, éppen azokkal lett volna esetleg utána összeütközésem miatta.

Nem szereztem ezzel ellenségeket, mert akik részesei voltak ennek, örültek, hogy kívül maradhattak a dolgokon. Mert azért, ha valaki figyel, és valahova odakerül, kapcsolatokat teremt, egyéb, az ember sok mindent hall, sokan jönnek kalapolni, de az ilyenek is mondanak 5%-ban érdekeset, amire érdemes odafigyelni. Itt is úgy volt. Láttam, hogy milyen nexusok vannak, és hogyha én nem akarok magamnak később ártani, vagy a szövetkezet érdekeinek ártani, akkor én ezeket a nexusokat nem rúghatom föl, hanem inkább egy embertől úgy válunk meg, hogy szépen elment a szövetkezettől.

– Amikor eljött K-re, itt is voltak problémák. Itt sem került ellentétbe senkivel?

Kerülhettem volna, de nem kerültem azért, mert az elődöm olyan ember volt, akit szinte kényszerítettek, hogy vegye át a szövetkezet vezetését, mert ő nem volt vezető típus, nem akart elnök lenni. Tulajdonképpen neki megváltás volt az, hogy visszamehetett olyan beosztásba, ami az ő egyéniségének a legjobban megfelelt. Így nem volt keserű szájíze, és nem kellett attól tartani, hogy ő visszarúg azért, amiért nem ő az elnök. Szinte örült, hogy nem elnök; azt azután tisztáztam is vele. Anyagiakban volt ugyan hátránya ebből, de tudta, hogy neki milyen beállítottsága van, és azt szívesen csinálta. Áskálódás azért volt itt, mert volt osztályvezető-csere, meg főosztályvezető-csere. Szinte minden vezető állásban kicserélődtek az emberek. Csak módszeresen. Például, mint említettem, a főkönyvelő úgy, hogy az előző főkönyvelő itt maradt belső ellenőrnek. Innen ment el még nyugdíjba is szinte: az utolsó évben butult meg szegény, amikor is átment egy tsz-hez és sok baja származott belőle. Mondtam neki, hogy ne menjen el, most már ezt az egy-két évet itt húzza ki, mert most már mint osztályvezető komoly, nagy jövedelme volt, de őneki olyan ígéreteket tettek a tsz-nél, hogy ráfizetett. Jött is mondani, hogy kár, hogy nem hallgattam rád. Azóta is bejár különben, mint nyugdíjas. Azután egy osztályvezetőt el kellett küldeni, megvolt rá az alapos ok. A kereskedelmi osztályvezetővel meg úgy alakult, hogy amikor elvégezte a főiskolát, nem velem szemben volt problémája, hanem keresett más ürügyet, elment a megyei tanácsra, ott lett a kereskedelmi osztályon előadó, majd csoportvezető is lett belőle, tehát ott is haladt előre, de nekem ez a nexus jó volt. Mert mi nem haraggal váltunk el egymástól, hanem ő kereste magának az előrelépést és úgy vált meg a szövetkezettől. Tehát minden diplomatikusan játszódott le és keserű szájíz nélkül. Akinek keserű volt a szájíze, megvolt az oka rá.

– Az előrelépéseivel a körülményei hogyan változtak?

Én nem kerültem fontosabb helyzetbe, mert mindig elnök voltam. És én tudtam azt, hogy egy ÁFÉSZ-elnök, az mindig csak elnök. De én nem is akartam sose más lenni. Ezen a szinten elindultam, ezzel nagyon elégedett voltam, mert az előzőekben már említettem, hogy én eleve úgy állítottam be magam, hogy én egy Hangya-üzletvezető leszek. És ha én ahhoz viszonyítom, hogy egy Hangya-üzletvezető akartam lenni az életem kezdetén, amikor dolgozni kezdtem, családot alapítottam, akkor amit én elértem, azzal nagyon elégedett lehetek. Eleve ez volt a nézőpontom, és nekem olyan törekvésem, hogy még magasabb posztra kerüljek, eleve nem volt, mert én mindig szerettem az operatív munkát, az irodai munkát pedig nem. Tehát, hogy kikerüljek a gazdasági élet mindennapi forgásából – az én természetemmel ellentétes volt.

Akkor én megtettem azt (és ez megint a kezdeményezés, és ezzel csak utalok arra, hogy régen hogyan nézték a dolgokat), hogy a 4-5 községből összehívtam egész napos értekezletre a boltvezetőket, év elején elindítani őket (mert nem mindenki volt szakképzett, főleg a hatvanas évek elején, de most sem mindenki az), és akkor délben ebédet kaptak, meg kaptak egy-egy üveg sört, meg kaptak kávét. Én ezt elszámoltam, 1460.-Ft jött ki egy alkalomra. Kijött azután a revízió és velem ezt kifizettették. Persze, hogy fegyelmi lett belőle, de nem fellebbeztem sehova, hanem beküldtem, hogyha kifizettem volna nekik a napidíjukat, ami járt volna és mindent elszámoltam volna, akkor többet kellett volna kifizetni és ezt így láttam jónak. Ennek ellenére csak fönnállt a dolog. Én befizettem az 1460.- Ft-ot, viszont három éven keresztül hallgathatták, mert ahol értekezlet volt, én ezt mindenütt elmondtam. Úgyhogy a végén már szóltak, hagyjam abba, mert röstellték az illetékesek. Mert én azt mondtam a dolgozóinknak a termelési tanácskozáson is, hogy barátaim, vegyétek tudomásul, hogy az én vendégeim voltatok ekkor meg ekkor, 1460.- Ft-ba került az egész, de ezt én fizettem ki, nem a szövetkezet. Vendégül láttalak benneteket, és hiszem, hogy majd egyszer külön-külön meghívtok vendégként engem is. Ez már csak azért volt, hogy betegyek. Ilyenekért akasztottak rám fegyelmit, de hát ez nem lényeges. Volt kétszer-háromszor vagy négyszer összesen. De olyan volt, hogy mindig megállt a megrovásnál. Szóval értékelte azért a megyei vezetés a munkámat meg a történteket, mert ugyan fegyelmit kellett azért adni, mert renitenskedett, de végső soron bocsánatos bűn. Én, mint vezető ezt így értékeltem és nem csináltam belőle problémát. Ez is azt mutatja, hogy volt bennem egy olyan, hogy a tervutasításos rendszerben sem ragaszkodtam én annyira a tervhez. Amit kaptunk tervet, abból alkudni kellett – ez ismeretes. Alkudni kellett, alkudtam a terven, de engem soha nem a terv határozott meg, hogy mit csináljak. Mindig az élet, ahogy hozta. Volt, amiben lemaradtunk, volt, amiben kiugrottunk, ahogy a piac lehetősége hozta, csináltuk a dolgunkat. És annak megfelelően kezdeményeztünk is. Ebből is volt probléma, mert minden üzlet mindig nem sikerülhet. De azért nem kaptam fegyelmit, csak fölvetődött, hogy máskor egy kicsit jobban kell vigyázni. Nem mondhatom, hogy rosszindulatú volt velem szemben a vezetőség.

1968 után meg ez végképp nem vetődött föl, mert akkor meg már mindenkinek adva volt az, hogy azt csinálja, amire képes, vagy amit a kollektívájával együtt képesek csinálni. Mert egy személy semmit sem tud csinálni, hanem együttesen csináljuk, s csak legyen, aki fölvegye a gondolatot, legyen aki magáévá teszi, s akkor, ha ez a gondolat 2-3 embernél már megérlelődött, elfogadottá vált a vezetőknél, utána már, ha szabad azt mondani: amíg vita, addig lehet vitatkozás, de utána jön a végrehajtás és csinálni kell.

Amikor '58-ban H-ra kerültem, ott már végre kellett hajtani vezetőcseréket, de ott is az adott környezet határozta meg. Ott már válogatni is lehetett egy kicsit, meg válogatni is kellett egy kicsit, de mi nem lombiktársadalomban élünk. Mert ha én lombiktársadalomban élnék, hogy én szabadon, mindenkitől függetlenül válasszam meg a munkatársaimat a saját igényem szerint, akkor sokszor másképp választana az ember, mint ahogy választ. De a körülmények befolyásolják abban, hogy hogyan válasszon. Itt K-án volt talán igazán idő arra, most már a 15 év elteltével, hogy a vezetőgarnitúra kialakuljon, vezetőket cseréljünk és mobilitás is legyen, mert erről is szó van. Amit ma tartanak a mobilitásról, én azzal merőben ellentétes véleményen vagyok. Azért mert ha azt mondjuk, hogy egy politikus 40 éves korára érik meg és még 70 éves korában is tud politikus lenni és funkciókat betölteni, nemcsak a szocialista országokban, hanem nyugaton is, akkor a gazdasági vezetőkre én azt mondom, hogy: amikor azt akarjuk, hogy a fiatalok előtérbe helyezése és egyebek, hogy egyetemet végzett fiatalokat rögtön vezető posztba állítgassunk be, hogy harminc év alatti is legyen, és húsz év alatti országgyűlési képviselő, mint volt a legutóbbi országgyűlési ciklusban, akkor én azt – engedtessék meg – egyszerűen statisztikának és humornak tartom. Mert kérem szépen, vezetőnek lenni életismeret nélkül, emberismeret nélkül, csak bizonyítvánnyal, nagyon nehéz. S azért, mert valakinek főiskolai vagy egyetemi végzettsége van, ahhoz kell legalább négy-öt év (a megítélésem szerint), hogy vezetőt csináljunk belőle és vezetővé váljék. Persze, csak ha ő is akar vezető lenni. Mert nem is mindenki akar. Mert itt is van rá példa, hogy egy közgazdasági egyetemet végzett fiatalemberből egy éven belül osztályvezetőt csináltam. S amikor láttam, hogy recseg a szekér, behívatom ide elém és a végén kinyögi (mind a ketten, a férj is és a feleség is nálunk dolgoznak, külön-külön lakásépítési hozzájárulást kaptak, hogy megfelelő lakáshoz jussanak mint kezdő értelmiségiek és így tovább), hogy én nem tudok – azt mondja – egy figyelmeztetést megírni egy embernek, én nem szeretek fegyelmit adni egy embernek, én nem tudom számon kérni tőle a dolgokat. Mondom neki, hogy akkor te vezetőnek nem vagy alkalmas, nem vagy képes vezetni. Azt mondja, hogy én tudom, be is látom. Nem volt más választás, le kellett váltani a fiút, és ebbe maga is készségesen belement, mert belátta. Nem tekintette hát bukásnak a leváltását.

INTERJÚ IMMANUEL WALLERSTEINNEL*

Immanuel Wallersteinről

1974-ben, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* (Tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete) címmel jelent meg Immanuel Wallerstein négy részre tervezett munkájának, a *The Modern World-System*-nek (A modern világgazdaság) első kötete, amely a közeljövőben magyar nyelven is megjelenik, a Gondolat kiadónál.

A könyv a tőkés világgazdaság világrendszerként való konstituálódásának, rendszerszerű viselkedésének, egészként történő átstrukturálódásának első periódusát – amely az 1450-től 1640-ig terjedő, ún. „hosszú XVI. század"-ra tehető – kísérli meg a rendelkezésre álló történeti forrásmunkák és monográfiák széles körének felhasználásával, de az általa kidolgozott és állandóan továbbfejlesztett – tehát még korántsem végleges – közgazdasági-szociológiai-történetfilozófiai modell segítségével, az ún. „világrendszer-szemlélet" alapján elemezni.[1] A *The Modern World-System* második kötete (1980), amely a *Mercantilism and Consolidation of the European World-Economy* (Merkantilizmus és konszolidáció az európai világgazdaságban) címet viseli, az elemzést időben az 1600-1750 közötti időszakra terjeszti ki, amelynek kezdetén a XVII. század második felében, az első nagy nekilendülés után, a világrendszer növekedésének üteme az egész rendszerre kiterjedő válság következtében lelassult. E korszakot általában a konszolidáció, a stabilitás utáni erős vágy jellemzi. A lassú szerkezetváltás következtében a centrumállamok köre Észak-Nyugat-Európára szűkül, a Mediterráneum félperifériikus helyzetbe kerül.

Wallerstein említett munkáival – és azoknak az elemzést egészen a legutolsó „korszakhatárig", 1975-ig kiterjesztő még meg nem jelent folytatásával – nem a történelmi monográfiák számát kívánta szaporítani, célja sokkal inkább az átfogó történelmi-gazdasági folyamatok tudatos újragondolása, átértékelése, a történelem „átírása" egy újszerű fogalomrendszer segítségével. A szerzőt annál is nehezebb egyetlen „diszciplína" művelői közé besorolni, mivel azok közé a kutatók közé tartozik, akik az inter- és multidiszciplináris szemléletet nemcsak hirdetik, hanem sikerrel alkalmazzák is. Műveit olvasván, a kérdés, hogy vajon szociológussal, közgazdászal, politológussal vagy történésszel van-e dolgunk, így el is veszíti jelentőségét. Pályája kezdetén afrikanistaként dolgozik, majd a montreali McGill Egyetem, később pedig a Binghamtoni Állami Egyetem szociológiaprofesszora. Jelenleg a Binghamtonban létesült Fernand Braudelről elnevezett kutatóközpont igaz-

*Az interjút Miszlivetz Ferenc 1981. május 31-én készítette Budapesten.

[1] A szóban forgó munkáról részletes recenziót közölt a Valóság 1978/8. száma, Zimányi Vera tollából.

gatója és az intézet 1977-től megjelenő folyóiratának, a *Review*-nak főszerkesztője. Neve szociológiai, gazdaságtörténeti, politikatudományi kongresszusokon szinte egyforma gyakorisággal fordul elő.

Wallerstein nagyszabású kísérletének jelentőségére, csakúgy mint elméleti-módszertani kutatásainak eredményeire, hazai szaktudományos körökben is felfigyeltek, sőt alkalmazásukra is sor került,[2] gondolatrendszerének átfogó kritikájára ez ideig azonban csak *Szentes Tamás* vállalkozott legújabb könyvében (*Polgári és újbaloldali elméletek a tőkés világgazdaságról*, Kossuth, 1980.)

A Szociológia 1981/2. számában megjelent, *Társadalmi struktúrakutatás a harmadik világban* című cikkében *Ágh Attila* kitér Wallerstein koncepciójának általa problematikusnak ítélt pontjaira. Kritikája teljes egészében a szerző 1979-es *The Capitalist World-Economy* (A tőkés világgazdaság) című esszégyűjteményén alapul. Ágh néhány Wallersteinnel kapcsolatos állításának részben vagy teljesen ellentmondani látszanak a szerzőnek az itt következő beszélgetésben megfogalmazott gondolatai; az említett cikk alapján róla kialakítható képet azonban mindenképpen árnyalják. Az interjú így – bár nem ezzel a szándékkal készült – egy vitacikk feladatát is betölti.

Interjú Immanuel Wallersteinnel

Magyarországon csak az utóbbi években kezdtek beszélni a nemzetközi irodalomban már régóta ismert világrendszerszemléletről, amely elsősorban az Ön nevéhez kapcsolódik. Kérem beszéljen nekünk az elmélet keletkezéséről és előzményéről.

Nos az egész a II. világháború után történtekhez nyúlik vissza. Ekkor fedezte fel a hagyományos társadalomtudomány az Európán kívüli világot. Egyszer csak megjelent a színen Ázsia, Afrika, Latin-Amerika sőt Kelet-Európa is, amely sok tekintetben szintén kívül esett a tradicionális társadalomtudomány gondolatkörén. A tradicionális szemlélet változataként a nyugati társadalomtudomány kifejlesztette az ún. *fejlődéselméletet*, amely arra a kérdésre kereste a feleletet, hogy mi történt azokban az országokban, amelyeket ma a világgazdaság perifériájának neveznek, lévén, hogy ezek az országok a nyugat-európai fejlett országok modelljét utánozzák vele. E szerint az elmélet szerint ezek az országok egyszerűen történelmileg valahogy nagyon lemaradtak, de hogy fölzárkózzanak, pontosan ugyanazokat a lépéseket követik, amelyeket eredetileg a nyugat-európai országok megtettek. Az elméleti problémát pedig pusztán e lépések alkalmazása jelentette. Az ortodox marxista elmélet alapjában nagyon hasonló felfogást képvisel, amennyiben a lépések elmélete helyébe a fejlődési szakaszok elméletét állítja: minden társadalomnak át kell mennie a fejlődési szakaszokon; az elméleti probléma annak meghatározása, hogy milyen szakaszokról van szó, a politikai probléma pedig az elmélet korrekt alkalmazása az egyes országokban. A fejlődéselmélet összes variánsával az a baj, hogy 20-30 éves alkalmazásuk után sem tűnik úgy, hogy az életszínvonal, a társadalmi struktúra stb. tekintetében az úgynevezett fejlett és az úgynevezett elmaradott társadalmak közötti

[2] Hogy csak a legismertebbet említsük: Berend T. Iván–Ránki György: *Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

szakadék csökkent volna, ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy növekedett; az intellektuális és politikai válság a nyugati, de a keleti világon belül is kérdésessé teszi ezt az elméletet.

Az egyik eredeti kérdésfeltevés a latin-amerikai közgazdászoktól származik. Megközelítésük lényege az, hogy az egyes országok nem egymástól elszigetelt, párhuzamos utakat járnak, hanem fejlődésük valamiképpen összeköti őket; így és így jutottunk el egy szép és találó kifejezéshez, „az elmaradottság fejlődése" formulában (amely André Gunder Franktól származik), más szóval: az elmaradottság nem csupán a fejlődés korai, a fejlettség pedig egy későbbi szakasza, hanem az elmaradottság történelmi folyamat eredménye. Eredetileg afrikanista voltam, és mint ilyen, ehhez az elmélethez kapcsolódtam én is. Egyre növekvő szkepticizmussal fogadtam az akkori elemzéseket, mígnem egyszer csak rájöttem, hogy az a járható út, ha történelmileg visszanyúlunk a folyamat kezdetéig. Így aztán visszamentem a XVI. századig, hogy attól kezdve próbáljam megérteni a tőkés világgazdaság mint önmagában álló történelmi rendszer kialakulásának kezdetét, amelynek megvannak a maga sajátos törvényei, saját önálló történelme, és amelyen belül sok-sok különböző országgal kell számot vetni.

Az, hogy Ön korábban afrikanista volt, mennyiben járult hozzá az önálló elmélet kialakításához? Mi az összefüggés . . .?

Az összefüggést az adja, amit Richard Wright, fekete-amerikai író egy alkalommal békaperspektívának nevezett: úgy látni a világot, ahogyan a béka látja, nem pedig úgy, ahogyan a Nagy Ember látja. Az, hogy afrikanista voltam, segített abban, hogy a világot a perifériikus térségek szempontjából lássam és bizonyos értelemben segített abban is, hogy elejtsem eddigi tanulmányaim fonalát és nyitottá váljak a világgal kapcsolatos új megállapítások iránt. Ehhez járult még, amit az imént kifejtettem arról, hogy a perifériikus területekkel, a Harmadik Világgal foglalkozók zavara megnőtt azokkal a hagyományos magyarázatokkal kapcsolatban, amelyek egyre kevésbé funkcionáltak.

A centrum-periféria fogalompárt már a század elején alkalmazták a társadalomtudományokban. Mit tart Ön lényegileg újnak saját interpretációjában?

Mindig nehéz megállapítani mi az, ami új, mivel amit én mondok, azt így még senki le nem írta előttem. Én azonban mindenkinél nyomatékosabban hangsúlyoztam, hogy az elemzes döntő egysége a gazdaság, és hogy a gazdaság határait empirikusan kell megállapítani, nem csupán feltételezni, hogy egy állam vagy egy kultúra határai között találhatóak. A gazdaság történelmi határait ténylegesen az a világgazdaság jelöli ki, amelyben élünk, és amely a XVI. században jött létre. Ezen az önmagában álló egységen belül folynak a politikai és a kulturális jellegű harcok és ezek a harcok sokkal szélesebb struktúrákon belül értelmezendők, mint amilyen az állam. Én tehát a világgazdaságnak eme szinguláris történelmi fejlődéséhez való ragaszkodásomban vagyok talán a leginkább radikális a szokványos elméletekhez képest.

Ezek szerint Ön a világgazdaságot tekinti az elemzés elsődleges egységének. Elméletében milyen kapcsolat áll fenn a politikai egységként felfogott nemzet mint rész és a világrendszer mint egész között?

Mindenekelőtt meg kell különböztetni a nemzetet az államtól. Mint már említettem, mindig radikálisan ragaszkodtam ahhoz, hogy az elemzés egyedüli egysége a világgazdaság. Ebből a kiindulópontból valami egészen radikális dolog következik. Mégpedig az, hogy el kell vetni azt a felfogást, miszerint az állam, az etnikai csoportok, a háztartások vagy akár a nemzet őseredeti entitások, amelyek már régtől fogva léteznek, és amely szerint ezek együtt hozták létre a világgazdaságot. Épp ellenkezőleg. Véleményem szerint a mai államokat és nemzeteket, amelyeket a világrendszer teremtett, olyan struktúrákként kell felfognunk, amelyek a világgazdaság létének következményeiként alakultak ki. Vegyük például Magyarországot mint nemzetet és Magyarországot mint államot. Természetesen adva voltak a magyarok, vagyis olyan emberek, akik azt a közös nyelvet beszélték, amelyet ma magyarnak nevezünk, és a különböző történelmi időpontokban léteznek államok, más-más határokkal, amelyek természetesen nem azonosak a maiakkal és léteztek bizonyos érzések is. Sok ilyen nép volt Európában. Amikor azonban a benne zajló folyamatok kölcsönhatásainak eredményeként létrejött a világgazdaság, Európában bizonyos államok és államhatárok keletkeztek a nekik megfelelő államgépezetekkel, amelyek azonban egyes esetekben nagyjából megegyeztek a már meglevőkkel, más esetekben azonban teljességgel különböztek tőlük. A modern állam valósága azonban a világgazdaságból származó konstrukció. És a modern nemzetek között Magyarország viszonylag kivételes jelenség. Ma, 1981-ben a magyar állam és a magyar nemzet csaknem azonos fogalmak, sok országban azonban az államhatárok és a nemzeti határok korántsem azonosak. A nemzeti kérdés kialakulása meglehetősen késői jelenség, én Európa nagy részében a XIX. századra tenném, a világ többi részén pedig a XX. századra. Képződményről, és nem holmi őseredeti dologról van szó. És azt kell megértenünk, hogy mi az oka kialakulásának. Amennyiben klasszikus marxista terminológiával élve és a világgazdaság alapjának a tőkés rendszert tekintve feltesszük a kérdést, hogy mi ennek a világgazdaságnak a politikai felépítménye, én úgy válaszolnék, hogy ez az *államközi rendszer,* amelynek kialakulása a XVI. századra tehető. Ez az a keret, amelyen belül az államok meghatározást nyernek, kényszerpályákon mozognak, és határoltakká válnak. Ismeretes a szuverén állam ideológiája. Az államközi rendszerben azonban nem léteznek valóban szuverén államok, amelyek megtehetnek mindent, amit akarnak. Még a leghatalmasabb államokat is kötik a szabályok, a gyengébbekről nem is szólva. Magyarország a gyengébb államok közé tartozik, de még az Egyesült Államok is kényszerpályán mozog, a *fortiori* Magyarország. Az államközi rendszer azonban azt is megköveteli, hogy legyenek olyan államok, amelyek elég erősek ahhoz, hogy elősegítsék a termelési tényezők áramlását a világgazdasági keretek között. Így jönnek létre az államok az államközi rendszeren belül, amely azután kényszerpályán tartja őket.

A *nacionalizmus* a manipuláció egyik módozataként jelenik meg, az uralkodó áramlatokkal szembeni kulturális ellenállásként, sőt, mint az osztályharc egy formája. Úgy tűnik számomra, hogy igen sokféle formát ölthet az osztályharc a világgazdaság keretei között, és hogy meghatározott helyen és meghatározott időpontban éppen a nacionalizmus az egyik ilyen forma. A XX. században különösen erősen fonódik össze a társadalmi

forradalom és a nemzeti forradalom. Nagyon nehéz olyan forradalmat találni – bármelyik nagy XX. századi forradalmat vesszük is –, amelynél a kettő ne kapcsolódna össze. Kína, Vietnam, Oroszország, a mai Dél-Afrika, vagy akár India.

Engedje meg, hogy visszatérjek a kategóriák használatának problémájára. Ön az imént a klasszikus marxi kategóriákat említette. Műveiben azonban egy sor új kategóriával találkozhatunk . . .

Nem hinném, hogy új kategóriákról lenne szó . . . Vegyük magát Marxot. Nagy hatású gondolkodó volt, rengeteget írt; de a kor embere volt és ugyanakkor jóval meg is előzte korát. Úgy gondolom, vanak feszültségek életművében, és hogy létezik egy modellalkotó Marx, ellentétben a történész Marxszal, továbbá Marx, a cselekvő ember, szemben Marxszal, az elemző társadalomtudóssal.

Azt hiszem, az történt, hogy számos gondolatát igen leszűkítetten értelmezték követői és támadói egyaránt. Vegyük például a marxi mű egyik legalapvetőbb hipotézisét. Marx egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy a kapitalizmusnak nevezett rendszerben két osztály fejlődik ki: a burzsoázia és a proletariátus, és hogy idővel egyre többen kerülnek a két osztály valamelyikébe. Az ezeken kívül álló csoportok pedig valahogy el fognak tűnni és idővel a valóságos gazdagság, a jövedelmek, az életminőség tekintetében egyre inkább fokozódik a polarizáció a két osztály között. Ezt nevezzük elnyomorodási elméletnek. Furcsa módon ezt az elméletet, amely véleményem szerint központi szerepet játszik Marxnál, ma rendkívüli módon elhanyagolják, méghozzá a magukat marxistáknak vallók inkább, mint a nem marxisták. A magukat marxistáknak vallók azért nem beszélnek szinte sohasem az elnyomorodásról, mert a nem marxisták olyan sokat emlegetik, és mert épp ezt használják Marx-cáfolatuk alapjául. Következőképpen érvelnek: Marx megjósolta a polarizációt, akkor lássuk: tényleg nagyobb nyomorban él ma a proletariátus Németországban, az Egyesült Államokban vagy Angliában, mint 100 évvel ezelőtt? Igaz-e, hogy egyre több ember válik vagy burzsoává vagy proletárrá? Dehogy! Létrejött egy új középosztály, van egy új munkásosztály, hát mit kezdjünk a parasztsággal és így tovább. Következésképpen minden azt bizonyítja, hogy Marx tévedett. És szerintem sokan Marx követői közül is valami olyasmit gondolhatnak, hogy lehetséges, hogy Marxnak nem volt igaza ebben a kérdésben, és ezért nem beszélnek a polarizációs elméletről. Azt hiszem, amennyiben pontosan megértjük az elméletet, kiderül, hogy mind ez idáig semmi nem cáfolta meg Marxot. Abban a pillanatban, hogy ezeket a kategóriákat a világrendszer-szemlélet alapján értelmezzük, és azt mondjuk, hogy nézzük meg az osztályszerkezet alakulását a világgazdaság egészében, szerintem azonnal kitűnik, hogy egyre több ember válik burzsoává vagy proletárrá, következésképpen létezik a folyamatos proletarizáció, és a világméretű burzsoázia és a világméretű proletariátus között igenis ott van a szakadék, amely ma sokkal nagyobb, mint 100 évvel ezelőtt, és 100 évvel ezelőtt sokkal nagyobb volt, mint 300 éve; tehát a valóságban is létezik a növekvő mértékű abszolút elnyomorodás jelensége. Véleményem szerint e fontos hipotézis tekintetében Marxnak igaza volt, amennyiben az államot mint elemzési egységet figyelmen kívül hagyjuk. Mindez természetesen nem áll Nyugat-Németországra vagy az Egyesült Államokra . . . talán Magyarországra sem, de a világrendszer egészére igen.

Empirikus elemzései során Marx egy sor más kategóriát is használ, így például a parasztságot, a kispolgárságot stb. Az Ön műveiben azonban gyakorlatilag csak két osztály szerepel.

Nos érdemes újra elolvasni a *Brumaire 18.*-át.[3] Ez azért olyan érdekes írása Marxnak, mert általános elméletét egy olyan sajátos történelmi helyzet elemzése során használja fel, amelyben ő maga is élt, és amely egyébként is igen jelentős korszak volt. Itt több érdekes dolgot találhatunk. Mindenekelőtt, ha figyelmesen elolvassuk az írást, kiderül, hogy a francia politikával kapcsolatos fejtegetéseinek nagy része explicit módon mutat rá arra, hogy a francia politika – ugyanabban az időben – az angolétól eltérő és sokkal bonyolultabb úton haladt. Főként azért, mivel Anglia a világgazdaság hegemón hatalma volt, Franciaország viszont nem volt az. És ha egy ország a világgazdaság hegemón hatalma, megengedhet magának egy sor dolgot, amit például Franciaország nem. Ha megnézzük, mit ír Marx a parasztságról, kiderül, hogy vannak fejezetek, amelyeket szinte szó szerint átvettem, és amelyek miatt azzal vádolnak, hogy nem vagyok marxista, ahol azt mondja, hogy annak ellenére, hogy a parasztok technikailag birtokosai a termelőeszközöknek, viszonyuk a kereskedőkhöz, a nagy földbirtokosokhoz és a társadalom más uralkodó csoportjaihoz lényegileg proletár viszony. Azaz nemcsak egyszerűen hasonlítanak a proletariátushoz, hanem betagozódnak abba. Ez nem azt jelenti, hogy a kettő azonos lenne, hanem, nekem legalábbis úgy tűnik, hogy a közvetlen termelőtől való többletelvonásnak sokféle módja van.

A bérmunkarendszer segítségével való többletelvonás csak egy a sok közül. Teljesen igaz, hogy néhány helyen Marx maga ad alkalmat olyan interpretációra, mintha ez lenne az egyedüli tiszta forma. Két dolgot azonban nem szabad szem elől tévesztenünk. Először is Marx életének nagy részét Angliában töltötte és többnyire az angol, vagy ha úgy tetszik, a nyugat-európai helyzetet elemezte, azaz legtöbbet a korszak legfejlettebb országairól írt. Másodszor: fő művében *A tőké*-ben – amelyben igen kevés a történelmi hivatkozás, amely tehát inkább egy absztrakt, elméleti munka – felvázol egy modellt, amely azt hivatott megmutatni, hogyan működik a tőkés rendszer . . . Ez nem egy történelmi modell . . . Ha úgy tetszik inkább szociológiai modellről van szó, egy ideáltípusról. Ez a modell azt mutatja meg, hogy a rendszer hogyan működne, ha már bejárta volna teljes történelmi fejlődésének útját, nem pedig azt, hogy aktuálisan hogyan működik. Úgy vélem, ez az értelmezés megfelel Marx szellemének, ha szó szerint nem is található meg nála, ami egyébként engem egy cseppet sem zavar. Szerintem tökéletesen igaz az, hogy a bérmunka a kapitalizmus központi kategóriája, feltéve, ha nem feledkezünk meg arról, amiről manapság oly sokan megfeledkeznek, vagyis, hogy *kizárólag bérmunka* a tőkés rendszer történetének egyetlen pillanatában sem létezett. Véleményem szerint a kapitalizmus meghatározó jegye a bérmunka és a nem bérmunka kombinációja. Sőt, tovább megyek! A kapitalizmus nem volna képes fennmaradni, ha a bérmunkán kívül nem létezne más forma. És ha már itt tartunk, hadd lépjek még egyet előre és hadd mondjam azt, hogy a tőkés rendszer alapvető ellentmondása, hogy a bérmunkától különböző munkaformák felszámolása felé halad. És ha majd egyszer – egy-két évszázad múlva – eljutunk odáig, a kapitalizmus mint rendszer nem lesz képes tovább fennmaradni.

[+] *Marx* Luis Bonaparte Brumaire 18.-ája c. művéről van szó.

Milyen mozgási lehetőséget lát Ön a 80-as években a félperiférikus és a legelmaradottabb országok (LDC-k) számára?

Azt hiszem, a 80-as évek nehéz időszak lesz. Egy világgazdasági stagnálás kellős közepén vagyunk: egy általános értelemben vett világgazdasági stagnálásról van szó. Ez az időszak nem lesz kedvező a periférikus országok, az LDC-k többsége számára, bár elképzelhető, hogy ezen országok némelyike képes lesz profitálni a kialakult helyzetből. Ebben a periódusban szerintem továbbra is számítani kell az USA világgazdaságban elfoglalt hegemón helyzetének további viszonylagos romlására, valamint az államközi rendszeren belüli szövetségek újjárendeződésére is. Ezért, úgy vélem, a következő tíz év a nagy bizonytalanság korszaka lesz; a világrendszer továbbra is folyamatos nyomásnak lesz kitéve a Harmadik Világ „rendszerellenes" (antisystemic) mozgalmai részéről, amelyek természetesen különféle formákban jelentkezhetnek – gondoljunk Salvadorra, Dél-Afrikára vagy akár más országokra. De szerintem az is nagyon valószínű, hogy néhány fejlett országban – különösen az USA-ban – is lesz – méghozzá igen nagy mértékben – társadalmi nyugtalanság a 80-as években. Talán Európa lesz a 80-as években a világ egyik viszonylag legnyugodtabb térsége. Egyszerűen azért, mert a világ gazdaságilag erős területének számít . . . Az igazi problémát a 90-es évek fogják jelenteni, amikor is a világgazdaságban újabb fellendülés, a világkapitalizmusban pedig új expanzió, új termelési felfutás és szemmel látható sikerek várhatók, de ugyanakkor ellentmondásos helyzetbe is kerül a világgazdaság. Egyre nagyobb politikai megrázkódtatásokat kell majd elviselnie, amelyek idővel fokozódnak, de ugyanakkor még rengeteg lehetősége lesz a további expanzióra és a továbbfejlődésre. Az osztályharc sokkal intenzívebbé fog válni, mivel a világkapitalizmus a következő 20-30 évben egyre több sikert, de egyre több kudarcot is mondhat majd magáénak.

Hogyan vélekedik Kelet-, illetve Kelet-Közép-Európa lehetőségeiről és szerepéről a világrendszeren belül?

Véleményem szerint Kelet-Közép-Európa sorsát két összefüggő tényező határozza meg. Az egyik a belső fejlődés. Az az érzésem, hogy elég sok belső feszültség halmozódott fel Kelet-Európában abban az értelemben, hogy ezekben az országokban sokan vannak, akik új utakat keresnek, akik meg akarják változtatni a világrendszerben és saját országukban elfoglalt helyzetüket. Ez volna az egyik tényező – a belső feszültség. A másik, külső tényező, hogy milyen mértékű gazdasági, diplomáciai, politikai, katonai kompromisszum jön létre, nem a Szovjetunió és az USA, hanem Nyugat-Európa és a Szovjetunió között. Azt hiszem nagyon valószínű, hogy az elkövetkező tíz évben ez meg fog valósulni. Nyugat-Európán tulajdonképpen Franciaországot, központi helyen Nyugat-Németországot és a hozzákapcsolódó Benelux államokat értem. Nagy-Britanniát nem feltétlenül sorolom ide. És azt hiszem, abban a mértékben, ahogyan politikai-diplomáciai-katonai-gazdasági szinten a Nyugat-Európa és a Szovjetunió közötti viszony enyhülni fog – ami szerintem nem lehetetlen, sőt nagyon is valószínű – ez azzal a következménnyel járna Kelet-Európa számára, hogy megszabadulna a külső nyomás jelentős részétől, ami jóval autonómabb fejlődést tenne lehetővé. Ezt azonban nehéz előre látni, mindenesetre dialektikus kölcsönhatás áll fenn a Kelet-Európán belüli feszültségek, valamint Nyugat-Európa és a Szovjetunió államközi kapcsolatai között.

Úgy tűnik, az USA és Nyugat-Európa szövetsége lényegesen lazulni fog a következő tíz évben, amennyiben az USA fokozottan Japán és Kína felé fog orientálódni. Az USA és Nyugat-Európa közötti feszültségnek főként a gazdasági verseny az alapja.

Az emberek a hidegháború újjáéledéséről beszélnek, de én nem hiszem, hogy erről volna szó. Szerintem a világpolitikai helyzet erősen különbözik a 40-es, 50-es években kialakult helyzettől. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek nemzetközi feszültségek. Olyan jellegű sajátos nemzetközi feszültség azonban, amelyet hidegháborúnak neveztünk, és amelynek középpontjában a Szovjetunió és az USA állt, véleményem szerint az elkövetkezendő 20 évben nem várható.

Hogyan értelmezi Ön a szocializmust; megvalósult társadalmi rendszerként, avagy társadalmi mozgalomként?

A világrendszerszemléletből következik, hogy az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba nem először az egyik, aztán a másik államban, hanem a rendszer egészében zajlott le. Véleményem szerint ugyanez a helyzet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnél is. A szocializmus nem államról államra valósul meg, hanem a világrendszer egészében. Jelenleg ez történik és hajlamos vagyok azt állítani, hogy a folyamat 1917-ben kezdődött és tartani fog még vagy egy évszázadig. Az a tény, hogy bizonyos országokban bizonyos pártok kerültek hatalomra, szerintem nem azt jelenti, hogy a szocializmus elérkezett ezekbe az országokba, hanem azt, hogy a politikai erőviszonyok (rapport de force) megváltoztak a világrendszer egészében bizonyos fokig. És a politikai *rapport de force*-t én nem az államhatalom erejével mérném, jóllehet ez is lényeges, hanem a mozgalmak erejével. Elképzelésem szerint ugyanis létezik a rendszerellenes mozgalmaknak egy világméretű családja, amely valamikor a múlt század közepén kezdett formálódni, és amely az idők folyamán egyre erősebbé vált, s amelyen belül, illetve amelyből kinőve az egyes mozgalmak kialakultak. Ha azonban az államhatalmat egy sajátos mozgalom ragadja magához, az soha nem egyértelmű jelenség. Ez egyidejűleg gyengíti és erősíti a világrendszert, mivel ezek a mozgalmak abban a pillanatban, hogy magukhoz ragadják a hatalmat, beépülnek az államközi rendszerbe és annak korlátai közé szorulnak. Így viszonyuk ambivalenssé válik a rendszerellenes mozgalmak világméretű családjához. Nincsenek sem benne, sem kívüle, részben benne és részben kívüle vannak. A család azonban egyre erősebb lesz és ez az egyik legfontosabb politikai tényező a jelenlegi világhelyzetben; és ha arra keressük a választ, hogy milyen eszközzel érhető el a szocializmus, én azt válaszolnám, hogy a mozgalmak e világméretű családja révén. Formáját és határait tekintve e család igen nehezen definiálható, mert a mozgalmak által felöltött formák rendszerint változékonyak. Az imént azt mondtam, hogy a nacionalizmus az osztályharc egyik kifejeződési formája lehet. Ez igaz, de nem feltétlenül van így. A nemzeti mozgalmak tehát időnként lehetnek osztályjellegű mozgalmak, de nem mindig azok. Ugyanez a helyzet a legkülönfélébb formában jelentkező – pl. feminista vagy környezetvédő stb. – mozgalamkkal. Jönnek és mennek... Igen változékonyak, és erejüket az adja, hogy az emberek kényelmetlenül érzik magukat miattuk. Itt van például az iráni forradalom, amely szintén ilyen igen kétértelmű jelenség. Egyrészt alapjaiban rázta meg a világrendszert, megrendítette az USA középkeleti hatalmát, de ami ennél is fontosabb, megrendítette a Nyugat egész ellenőrzési hatalmát. Az egyik legérdekesebb dolog az iráni mozgalommal kapcsolatban az, hogy

mennyire vonakodik bekerülni az államközi rendszer keretei közé. Nehéz lenne megmondani, hogy ki van ma hatalmon Iránban; nincs egységes állam. Ami távol tartja az USA-t és más országokat az Iránnal való együttműködéstől, az lényegében ez a „rendszerellenes" erő. Másrészt viszont másfajta elemeket is magába foglal, és olyan irányba is fejlődhet, amely távol áll a „rendszerellenes"-től. Jelenleg teljességgel azon az álláspontón vagyok, hogy az 1970-es években ez a mozgalom fontos részét képezte a jelenlegi világrendszer dezintegrálását elősegítő nyomásnak. Hogy mindebből mi lesz az 1990-es évekre?

FORRAY R. KATALIN

ISKOLÁZÁSI TENDENCIÁK BUDAPESTEN

1. Történeti visszapillantás

Ha Budapest iskolaügyét vesszük szemügyre, akkor sohasem egy főváros iskolaügyét vizsgáljuk, hanem egy meglehetősen különleges történetet, meglehetősen különleges feltételek közepette létrejött arányokat, tendenciákat. Budapest iskolatörténete tulajdonképpen Budapest történetével kezdődik – amennyire központi döntések és igen eltérően fejlődő (mert eltért funkciójuk, nagyságuk, rétegződésük, kultúrájuk) városok gyermeke a főváros, ugyanilyen bonyolultan született meg iskolája is. Az egyesítés éve, a homogenizálódás évtizedei példátlan fellendüléssel, példátlan válságokkal jellemezhetők. A főváros részben örökölte, részben megszerezte a korábbi országközpontok, fővárosok feladatait. Egyúttal mintát is kellett nyújtania egy alighogy kialakulóban levő gazdasági-társadalmi formációnak; egy királyság központja volt, egyúttal egy birodalom második központja, s egyszerre bekerült urai, polgárai s munkásmozgalma révén Európa centrumai közé is. Másfelől – még mielőtt kitalálták volna a brain drain fogalmát – „vízfejjé" vált az országban, aránytalanul kapott és harácsolt, ezzel közvetlen környezetét elsorvasztotta, bolygóinak fényét pedig gyengítette. Nem tudta, hogy csak fél évszázada van arra (más városoknak esetleg évezredek jutottak erre a „célra"), hogy poros, üres félfalusi, félpolgári fészekből metropolisszá váljon, s ez a rövid időszak az újkori történelemben szokatlanul nehéz feladatok elé állította Budapestet. Europaizálni kellett iskolarendszerét olyan országban, ahol meg kellett vívnia harcát a birodalmi központtal, az egyházakkal, a nemesi tradíciókkal, s nem utolsósorban azzal a problémával kellett szembenéznie, hogy nemzeti iskolarendszere egy statisztikailag kisebbségben levő etnikum iskolarendszere. Mire többé-kevésbé kiépült ez az iskolarendszer, máris elvesztette felét-kétharmadát, üres fikcióvá váltak céljai, illuzórikussá módszerei. Érdekes módon újra talpra állt, alkalmazkodni tudott az első világháború után kialakult helyzethez. Erősebbnek bizonyult a továbbépítkezés vágya, a szerves, folytonos fejlődés tendenciája, mint a formáját, tartalmát minduntalan megrázkódtató háborúk, területvesztések, területnyerések, válságok, forradalmak és ellenforradalmak. Úgy tűnik, hogy a budapesti iskolarendszer végső soron egy társadalmilag rendezett állapot felé törekvő, szélsőségesen nagy jelentőségű város iskolarendszere. Jóllehet Budapesten megtalálhatjuk egész Magyarországot, de Budapest nem Magyarország.

Ahogy a gazdaság- vagy társadalomtörténetben, úgy az iskolatörténetben is a korszakhatárok mindig önkényesek. Az iskolázás terjedése ráadásul nemcsak egy történelmi folyamat (ahol legalább olyan fontosak a folyamatosság elemei, mint a forradalmi változások törvényei), nemcsak egy történet a sok közül, hanem más történetek tükre is, más történetek alakulásának feltétele is. Minél távolabbra tekintünk vissza, annál inkább

adatokra támaszkodunk, amelyek több-kevesebb megbízhatósággal szolgálhatnak elemzés alapjául.

1910, a rendszeres oktatási adatgyűjtés kezdete óta nyomon követhető, hogy a magasabban iskolázott népesség fokozatosan tömörül, illetve bővítetten termelődik újra a fővárosban: a középiskola 4, 6, 8 osztályát végzetteknek a század első évtizedében még „csak" mintegy negyede él Budapesten, tíz év múlva már csaknem minden második. Igaz, ebben az ugrásszerű gyarapodásban szerepe van a trianoni döntéseknek: a jelentősen megkisebbedett országban Budapest relatív súlya növekedett, másrészt az elcsatolt területekről magasabban iskolázott társadalmi csoportok menekültek, keresték helyüket a fővárosban. A konszolidáció tíz éve 1930-ra azonban alig csökkentette a magasabban iskolázottak budapesti koncentrációját.

1. táblázat

A magasabb iskolai végzettségű népesség koncentrációja Budapesten

	Legalább a középiskola			Főiskolát végzett
	4	6	8	
	osztályát elvégezte			
1910				
Magyarország	332 903	88 702	251 534	–
Budapest	75 536	23 971	66 761	–
Budapest az ország %-ában	22,7	27,0	26,5	–
1920				
Magyarország	358 031	72 168	136 351	73 475
Budapest	140 852	34 315	62 034	36 289
Budapest az ország %-ában	39,3	47,5	45,5	49,4
1930				
Magyarország	469 928	81 488	190 068	84 790
Budapest	164 373	36 475	83 324	37 844
Budapest az ország %-ában	35,0	44,8	43,8	44,6

Forrás: Elekes Dezső, Bp. 1938.[1]

Budapest nem egyike a magyar nagyvárosoknak, hanem „a" nagyváros, népessége iskolázottságánál fogva – s ez együtt jár a foglalkoztatottsági összetétel sajátosságaival – különösen.

Budapesten kétszer annyi a diplomás, mint a tíz ún. törvényhatósági jogú városban, s hatszor annyi, mint a vármegyékben; hasonló az előnye az érettségizettek, a gimnázium 6 vagy 4 osztályt végzettek arányában is. Csak a négy elemit végzettek arányában csökkennek minimálisra a területi különbségek: több mint két emberöltő telt már el a kötelező népoktatás bevezetése óta.[3]

Budapesten kisebb a családok gyermeklétszáma, mint az országos átlag (a 10 000 lakosra jutó óvodások, elemi iskolások száma a jobb intézményi ellátottság ellenére alacsonyabb az országosnál), de a családok a kevesebb gyermeket magasabb iskolai végzettséghez törekednek juttatni.

MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET KÖNYVTÁRA

2. táblázat

A népesség iskolai végzettség szerinti területi megoszlása (1930)

Iskolázottsági fok	Budapest	10 törvényhatósági jogú város	Vármegyék	Budapest	10 törvényhatósági jogú város	Vármegyék
	6 évesnél idősebb népesség százalékában			24 évesnél idősebb népesség százalékában		
Főiskola	4,0	1,9	0,6	5,5	3,0	0,9
Középiskola						
8 osztály	12,8	6,0	2,0	15,4	7,7	2,6
6 osztály	16,6	7,9	2,5	19,3	9,4	3,1
4 osztály	34,0	18,1	6,5	36,7	20,1	7,2
Elemi						
6 osztály	63,9	45,2	46,4	68,6	50,6	54,5
4 osztály	87,7	75,0	71,6	91,8	80,8	79,4

Forrás: Thirring Lajos, Bp. 1934.[2]

3. táblázat

Az intézetek, tanerők és tanulók a lélekszámhoz viszonyítva (1934/35)

	10 000 lélekre esik					
	intézet		tanerő		tanuló	
	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.
Kisdedóvó	1,4	1,0	1,9	2,8	140	100
Népoktatás	14,6	2,4	24,9	27,2	1519	688
Középfokú okt.	0,6	1,3	9,9	27,1	200	542
Felsőfokú okt.	0,04	0,09	1,4	7,1	17	77
Szakoktatás	0,14	0,40	1,4	6,3	10	40
Egész	17,0	5,2	39,5	70,5	1866	1447

Forrás: Elekes Dezső, Bp. 1938.[4]

A harmincas évek közepén már tisztán látszik, hogy – korabeli megfogalmazás szerint – „az intelligencia önmagát szaporítja". Budapesten koncentrálódik az értelmiségi-szellemi foglalkozásúak 30-37%-a, egyes foglalkozásokban (mérnökök, ügyvédek) fele-kétharmada. A gazdasági válság során kibontakozó túlképzéssel kapcsolatos viták és intézkedések konzervatív szociálpolitikája alapvetően nem kérdőjelezi meg a magasabb társadalmi rétegek aspirációit gyermekeik iskoláztatására (eltekintve itt most a rasszista, szégyenletes numerus clausus-tól), a közép- és felsőfokú oktatástól az „alsóbb osztályok" gyermekeit igyekszik távol tartani.[5]

Bár a középfokú oktatás hálózata viszonylag sűrű, a főváros alig „enged" intézményeibe más településről jött tanulót: a középiskolásoknak csak 18%-a nem helybeli, míg a főváros környékének középiskoláiban a bejárók aránya 37%, s az ország „átlagos" közép-

iskolája tanulóinak 41%-a jön a székhelytelepülésen kívülről.[6] Az „átlagos" vidéki középiskola a szűkebb vagy tágabb környéknek bizonyos értelemben kulturális centruma, a fővárosi középiskolák lényegében csupán saját székhelytelepülésük számára látnak el ilyen funkciót. Budapestnek még az egyetemei is félig-meddig „fővárosi" egyetemek: a harmincas évek közepén csaknem minden második hallgató fővárosi lakos. (Emellett budapesti minden tizedik vidéki egyetemi hallgató is.)[7] Feltételezhető, hogy a fővárosiak „jobb" iskolák: a pedagógusellátottság minden intézménytípusban jobb az országos átlagnál, az egyetemekre beiratkozó hallgatók között magasabb a kitűnően érettségizettek és alacsonyabb az elégségesen érettek aránya. (Budapesten a hallgatók egyharmada érett kitűnően, kevesebb mint harmaduk elégségesen; a vidéki egyetemeken a hallgatók negyede érettségizett kitűnően, több mint kétötödük elégségesen.)[8] Figyelemreméltó, hogy – elsősorban Budapesten – elkezdődött a bölcsészettudományi kar „elnőiesedése": a hallgatóknak már csaknem a fele nő.

Az elemire épülő továbbképző iskola Budapesten lassan kezd háttérbe szorulni, s jellemző, hogy az ország egyéb területein domináns általános szakirány helyett a gazdasági irányban képzők válnak uralkodóvá. A tanoncképzésben is nő a távolság Budapest és az ország többi része között. Míg másutt a tanoncok a továbbképző iskolát látogatják, Budapesten sorra szerveződnek az önálló tanonciskolák, s a tanoncok előképzettségében a polgári iskola egyre gyakoribbá válik.[9] (Ennek persze oka is, következménye is, hogy Budapesten működik a polgári iskolai osztályok 40%-a.)

Láttuk, hogy a budapesti középiskolákba alig jutnak vidékiek. Hatásuk azonban kisugárzik a városmag határán kívülre is.

4. táblázat

A 6–14 éves tanulók megoszlása iskolatípus szerint (1930/31)

Iskolatípus	Budapest	Bp. környék	Nagy-Bp.	Magyarország
	A 6–11 éves tanulók közül			
Elemi	73,4	87,9	79,4	94,6
Polgári	15,3	10,5	13,5	3,6
Középisk.	10,3	1,6	7,1	1,9
Mindennapi	13,3	27,7	17,1	15,4
	A 12–14 éves tanulók közül			
Továbbképző	11,1	27,4	14,7	58,4
Tanonc	7,5	4,4	6,7	3,1
Polgári	38,3	36,2	37,7	14,2
Középisk.	27,1	6,7	21,7	8,2
Egyéb	2,7	0,3	2,1	(0,7

Forrás: Asztalos József, Bp. 1936.[10]

Szembeötlő, hogy a városkörnyék, az akkori agglomeráció (zömmel a mai peremkerületek) gyermekei valahol félúton vannak az „ország" és Budapest között: a négy elemi után már csekélyebb arányban találjuk őket a továbbképző iskolában, lassan elfoglalják maguk számára a polgárit, de középiskolába még alig-alig jutnak be.

A négy polgári elvégzése után közülük többen mennek kereső pályára, mint budapesti és az ország többi részén élő kortársaik közül; de kevesebben is maradnak otthon, mint az máshol általános: Budapesten több a munkaalkalom, kevesebb a ház körüli, gazdasági tennivaló, másrészt csak töredékük számára látszik elérhető közelségben a felsőbb iskola.

5. táblázat

A tanulók pályaválasztása a polgári, ill. 4 középiskolai osztály után

	Továbbtanul	Kereső pályára ment	Otthon maradt
Budapest	42,2	37,6	20,2
Bp. környéke	35,8	40,5	23,7
Magyarország	35,2	32,4	32,4

Forrás: Asztalos József, Bp. 1936.[11]

A fővárosban és közvetlen környékén a harmincas években már tömegessé vált a 6-tól 13 éves korig tartó mindennapi iskolázás. Ezt fölismerve és a nemzetközi tapasztalatok birtokában fogalmazódtak meg a nyolc osztályos népoktatás budapesti kísérleti bevezetésének tervei, és valósultak meg ennek első lépései.

A század első évtizedeiben megfigyelhető: „Budapestnek az országos közoktatásban való részesedése a magasabb oktatási fokozatokban erősen, mondhatni hatványozottan növekszik, s rendkívüli méretű a szakoktatásban is."[12] Visszafogottabb megfogalmazásban: „Budapest inkább a felső, magasabb és szakirányú iskolafokozatokban veszi ki részét az országos közoktatásból, a vidék inkább az alsóbb fokozatokban.[13] Látni fogjuk, hogy az újabb világégés, a társadalom – benne az iskolarendszer – forradalmi változásai a magasabb iskolázásra irányuló igények alapvető trendjét módosították, de lényegében nem változtatták meg. Megváltozott szervezeti keretek között az elmúlt évtizedekben is érvényesült a szakirányú képzés preferenciája. Az iskola demokratizálásával együtt jelentősen csökkent, de korántsem szűnt meg a főváros túlsúlya a magasabb iskolázottságú népesség megoszlásában.

2. Az elmúlt évtizedek iskolázási tendenciái

A háborúban megfogyatkozott, majd újra gyorsan növekedő lakosságú Budapest iskolázási adatai nem árulkodnak a pusztulás, majd az újjáépítés éveiről: az iskolázottság folyamatos, s a legutóbbi évtizedekben gyorsuló emelkedést tükröz. Ez az egész országra érvényes, de a fővárosra kiváltképpen.

Az általános iskolát végzettek arányának leggyorsabb növekedési szakasza a hatvanas években volt, amikor a budapesti statisztikák 15 százalékpontos növekedést regisztráltak; az érettségizettek arányának növekedése az 1910-es népszámlálás óta egyre gyorsul, s ugyanez állapítható meg a felsőfokú oklevéllel rendelkező népességről is, jóllehet az érettségizettek arányánál jelentősen alacsonyabb szinten és dinamikával. Az előttünk álló évtizedekben feltételezhetően a középiskolai végzettséggel rendelkező népesség aránya fog

6. táblázat

Budapest és Magyarország népessége iskolai végzettség szerinti megoszlása

	10* éves		15* éves		18* éves		25* éves	
	0 oszt.		ált. isk.		középisk.		felsőfokú okt.	
	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.
1910	8,6	18,6	21,6	7,2	9,6	3,1	.	.
1920	4,7	13,0	32,2	11,2	12,3	4,2	5,1	1,7
1930	3,4	9,3	33,2	12,9	12,5	4,7	4,5	1,8
1941	2,4	6,4	36,6	15,1	12,5	4,2	4,6	1,6
1949	1,6	4,8	44,2	20,6	14,7	5,5	5,0	1,7
1960	0,6	1,9	68,3	51,4	29,1	15,5	9,4	4,2
1980	0,4	1,4	78,3	66,2	38,8	23,3*	13,1	6,6

Forrás: Az 1980. évi népszámlálás; Budapest adatai, I.
*Az 1980. évi népszámlálások (2%-os képviseleti minta alapján) Bp. 1981.

legdinamikusabban növekedni. A ma 25-39 éves korúaknak már több mint a fele érettségizett, s a hazai és nemzetközi tapasztalatok birtokában joggal feltételezhető, hogy ez a korcsoport gyermekeit magasabb arányban fogja középiskolai végzettséghez juttatni, mint az előző, alacsonyabb iskolai végzettségű szülői nemzedék.

A budapesti népesség foglalkozási szerkezetében csökken a termelésben, fizikai munkakörben foglalkoztatottak aránya (az 1960-as 66,5%-ról 51,4%-ra 1980-ban). A társadalmi struktúrakutatások azt állapítják meg, hogy Budapesten (és a nagyobb városokban) az értelmiségi és az egyéb szellemi rétegek a második legnépesebb foglalkozási csoporttá váltak; az elmúlt időszak tendenciái azt jelzik, hogy 1990 körül a szellemi foglalkozásúak aránya Budapesten 45% körül lesz, s a munkásságé 55% alá süllyed.[14] Emellett a budapesti munkások – csakúgy mint a múltban – a magyar munkásság legképzettebb rétegét alkotják: 1980-ban 17%-uknak volt az általános iskolánál alacsonyabb iskolai végzettsége, de ugyancsak 17%-uk legalább érettségivel rendelkezett. A szellemi foglalkozásúaknak pedig mintegy harmada diplomás (igaz, hogy ötödüknek általános iskolai végzettségük van vagy az sincsen).

Az alapfokú oktatás mind általánosabbá válásával a főváros az ország többi részétől már nem az általános iskolát végzetteknek a magasabb arányával tűnik ki (az általános iskolai végzettségűek csaknem a népességszám szerint oszlanak meg Budapest és az ország többi települése között).

A középfokú végzettséggel rendelkező népességnek azonban még jelentős részét Budapest koncentrálja: 1960-ban valamennyi érettségizettnek 44%-a élt a fővárosban, 1970-ben is még 38%-a, jóllehet a 18 éven felülieknek csak mintegy ötöde volt fővárosi lakos. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők budapesti koncentrációja természetszerűen – mivel a diploma ritkább, nehezebben hozzáférhető és „eladható" bizonyítvány – lényegesen nagyobb fokú.

Budapest „részesedése" a diplomásokból az elmúlt tíz év alatt alig csökkent, még mindig valamivel több diplomás él a fővárosban, mint az összes magyar városban együttesen, s több mint kétszer annyi, mint az összes magyar községben.

7. táblázat
A felsőfokú végzettségűek területi megoszlása, százalékban

	1970	1980
Budapest	44,3	41,1
Városok együtt	35,7	39,3
ebből megyei	11,2	11,8
Községek	20,0	19,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: A felsőfokú végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői (Az 1980. évi népszámlálás 2%-os képviseleti mintája alapján.) KSH, 1981. 20.

A közoktatás szerkezetére jellemző, hogy – a népesség korstruktúrája miatt – az országos átlagnál alacsonyabb az 1000 lakosra jutó általános iskolások száma (Budapesten 84, országosan 105), a középiskolások száma azonban lényegesen magasabb (43) az országos átlagnál (32). A középiskolásoknak az országosnál lényegesen magasabb száma elsősorban ma is azzal függ össze, hogy a fővárosi családok gyermekeiket magasabb iskolai végzettséghez törekednek juttatni. A tanulók között alacsony a nem helyben lakók aránya (22%).[15] Erre utalnak a diákotthonban lakó tanulók arányai is (*8. táblázat*). A főváros jól kiépített, széles választékot kínáló középiskola-hálózatát ma is lakóinak tartja fenn. Egészen más a helyzet a szakmunkásképzésben. A szakmunkásképzés Budapesten már elveszítette azt a viszonylagos attraktivitását, ami a háború előtt még a sajátja volt.

8. táblázat
A középfokú iskolák diákotthonban elhelyezett tanulói (%)

	1970		1977	
	Középiskolás	Szakmunkástanuló	Középiskolás	Szakmunkástanuló
Budapest	4,4	12,6	6,8	17,2
Magyarország	16,1	13,0	21,9	19,6
Pest megye	12,1	8,9	17,8	19,1

Forrás: A közoktatás helyzete, Bp. 1978.

A diákotthonnal oly szegényesen ellátott középiskolával szemben a budapesti szakmunkásképzők diákotthonaiban helyet kapó szakmunkástanulók aránya alig marad el az országostól, s a tanulóknak alig több mint a fele lakik helyben – családban, rokonnál. Még kirívóbb a középiskola és a szakmunkásképzés közötti különbség, ha meggondoljuk, hogy Budapesten tanul az összes magyar középiskolásnak csaknem a fele, míg a szakmunkástanulóknak alig egyötöde. S ezt a viszonylag csekély arányt is csak úgy tudja az ország legnagyobb ipari központja felmutatni, hogy jelentős számban vidékről szerzi a szakmunkástanulókat.

A középiskolák területi zártsága azért válik a társadalmi egyenlőtlenség forrásává, mert a főváros középiskolai szerkezete aránytalanul szélesebb, lényegesen nagyobb spektrumú,

számos irányban magasabb színvonalú képzési választékot kínál a fiataloknak lakóhelyükön, mint az ország bármely más területén.[16]

A szakoktatásban – pontosabban az alacsonyabb szintű szakoktatásban – Budapest már „nem különösen veszi ki a részét" az országos közoktatásból, amint azt 50 éve a szakemberek megállapították.

Más a helyzet a felsőoktatásban. A fővárosban tanul valamennyi hallgató 45%-a, s közöttük a budapestiek aránya 60%. A mai fővárosi felsőoktatási intézmények talán még inkább a fővároséi, mint a harmincas évek közepén voltak.

Úgy jön létre tehát Magyarország *közepes* gazdasági és *magas* kulturális státusa az európai nemzetek közösségében, hogy Budapest áll az erőfeszítések és lehetőségek fókuszában. Egyik oldalról összegyűjti a gazdasági, társadalmi, kulturális teljesítményeket, a másik oldalról ezek csak rajta keresztül áramolhatnak szét az országban – a képzési piramis kontúrjai elég pontosan követik a fénysugár szétterülésének kontúrjait –, ahogy távolodunk a fővárostól, gyengül a fény ereje.

3. Az általános iskolai oktatás

Az általános iskola kötelezővé tételének jogi aktusa természetesen nem tette egycsapásra teljes körűvé az általános iskola elvégzését. A 6-13 éveseknek csaknem négyötöde már a harmincas évek végén is iskolába járt, s arányuk csak a hatvanas évek közepére érte el mai szintjét, a megfelelő korúak 98,8%-át. De a nyolc osztályt, illetve az annak megfelelő iskolai fokozatot 1938-ban a 14 éveseknek csak mintegy ötöde végezte el, s az ötvenes évek közepére ez az arány már 60% fölé emelkedett (amiben bizonyára szerepet játszott a tankötelezettség betartásának adminisztratív szigorítása 1950-ben, s a különböző kampányok, amelyek gyakran a színvonal csökkentésével érték el a jobb statisztikai eredményeket).[17] A hetvenes évek végére lassúbb és egyenletesebb növekedéssel 80% fölé emelkedett a nyolcadik osztályt már 14 éves korban befejezők aránya. 16 éves koráig a tanköteleseknek 92-93%-a fejezi be az általános iskolát. Budapesten az általános iskola terjedése gyorsabb lehetett, mivel a kötelezővé tétel egy amúgy is tömegesülő iskolázási szintet (nem iskolatípust!) érintett. Ezzel is összefügg, hogy még 35 évvel az általános iskola bevezetése után is fennmaradtak a különbségek az „ország" és a főváros között: Budapesten egy-egy elsős évfolyamnak 96-97%-a jut el nyolc év alatt az általános iskola befejezéséig, Budapesten kívül 83-84%-a, s egyes megyékben ez az arány jelentősen 80% alatt marad. (Említésre méltó, hogy a budapesti iskolák csaknem minden statisztikai mutatója, indexe az országos átlagnál rosszabb vagy ahhoz hasonló körülményeket tükröz – magasabb az egy pedagógusra, az egy osztályteremre, az egy tanulócsoportra jutó tanulók száma, még az egy tanulóra jutó hiányzások is magasabbak, mint az országban bárhol –, az iskolai eredményességnek a fenti mutatója azonban lényegesen jobb az országosnál. Ez egyrészt a szokásos mutatók gyengeségét jelzi, ha az ún. iskolai hatékonyságot vagy az ún. minőséget akarjuk velük vizsgálni, másrészt azt, hogy a tanulók iskolai eredményessége jelentős részben iskolán kívüli tényezőkkel függ össze.)

A tankötelezettség határa fölfelé emelkedett – közben, különösen Budapesten, közel teljes körűvé vált az általános iskola elvégzése –, másrészt az intézményes oktatás-nevelés „lefelé" is terjedt, bekapcsolva az iskola előtti korcsoportokat.

9. táblázat

Óvodába járó gyermekek az óvodás korú népesség arányában

	1965	1972	1975	1977
Budapest	.	83,2	88,3	94,7
Pest megye	.	59,0	70,4	79,6
Magyarország	47,1	62,0	75,5	83,2

Forrás: A közoktatás helyzete, Bp. 1978.

Az óvodai ellátottság és lehetőségek tekintetében Budapest és az ország közötti különbségek csökkennek ugyan, de még mindig jelentősek, s szembeötlik – a főváros iskoláztatásának történetéből már ismert jelenség –, hogy a közvetlen környék némely tekintetben rosszabb helyzetben van a távolabbi területeknél, mintha Budapest elsősorban közvetlen környéke rovására gazdagodna.

A nyolcvanas években tehát azt mondhatjuk, hogy a budapestiek 14 éves korukig csaknem teljes létszámukban tulajdonképpen 9 évfolyamos egységes nevelésben-oktatásban részesülnek. Az évtized végén, a kilencvenes évek elején óvodás korba lépő kisebb létszámú évjáratok számára már valóban lehetőség nyílik az óvoda és az általános iskola alsó évfolyamainak szervezeti közelítésére is.

Bár a korábbi demográfiai hullámhegyek tapasztalatai szerint a népesebb évjáratokban a lemorzsolódás némileg megnövekszik,[18] a 90-es évekre azzal számolhatunk, hogy gyakorlatilag a teljes 14 éves korú budapesti népesség elhagyja az általános iskolát, és iskolaválasztás – tágabban pályaválasztás – előtt áll. A 16 éves korig tartó tankötelezettség törvénye és gazdasági fejlettségünk jelenlegi színvonala sem teszi lehetővé, illetve egyre kevésbé teszi szükségessé a 14 évesek munkába állását.

A fejlesztés, a tervezés kulcskérdésévé ezért az válik, hogyan teremthető meg a középfokú oktatásnak olyan szerkezete és hálózata, amely alkalmas mind a lakosság továbbtanulási igényeinek kielégítésére, mind pedig a munkaerő-szükséglet fedezésére, sőt a munkaerő-kínálat fékezésére is!

A tanköteles korú, tehát az intézményes oktatás-neveléssel a törvény szerint ellátandó népességnek egy hányada speciális foglalkozást, gondoskodást igényel. Közülük legegyértelműbben megkülönböztethetők az érzék- és mozgásszervi fogyatékosok, illetve az extrémen súlyos értelmi fogyatékosságban szenvedők. Az előbbiek gyógypedagógiai iskoláinak, intézeteinek telepítése – a mai igen elmaradott intézményi feltételek közepette – jelenleg elsősorban pénzügyi kérdésnek látszik: lényegesen több kellene valamennyi ilyen gyógypedagógiai intézménytípusból. (Más kérdés, hogy az érintettek nevelése, társadalmi beilleszkedése súlyos, megoldatlan problémákkal terhelt; s az extrémen súlyos fogyatékosságban szenvedők intézeti elhelyezése, gondozása, nevelése ugyancsak nincsen kielégítően megoldva.)

A potenciális és a tényleges kisegítő iskolások helyzete azonban talán még ennél is összetettebb, sok szempontból neuralgikus társadalmi, politikai tényezőket érintő kérdés. A mai kisegítő iskolák (már maga az elnevezés is idejétmúlt, tudományosan régen túlhaladott nézeteket tükröz, diszkriminatív asszociációkat ébreszt) tanulói között egyaránt megtalálhatók intellektuálisan átlagos, az átlagtól csak alig elmaradó gyerekek; magatar-

tási és tanulási zavarban szenvedők, akik több-kevesebb korrekcióval a „normális" iskolába integrálhatók lennének; magyarul gyengén beszélők, lassabban fejlődők, akiknek sorsát egyszer s mindenkorra meghatározza a kisegítő iskola; s közöttük olyanok is, akik képességei valóban gyógypedagógiai módszerekkel fejleszthetők optimálisan.[19] Figyelmeztető tény, hogy a kisegítő iskolások között az alacsonyan képzett, rossz anyagi feltételek között élő szülők gyermekei, a cigány gyermekek jelentősen felülreprezentáltak.

Magyarországon 1870-től gyűjtenek a népszámlálások során értelmi fogyatékosokra vonatkozó adatokat. A századfordulón 1,1 ezrelékre becsülték arányukat, 1930-ban 1,2 ezreléket állapítottak meg, a harmincas évek végén 10-20 ezrelékre becsülték gyakoriságukat, amely azonban egyes vidékeken ennél kiugróan magasabb volt.[20] A jelenre vonatkozó becslések jelentős eltéréseit – az adatokat hosszan lehetne sorolni[21] – többek között a fogalmi tisztázatlanság okozza, illetve annak változása, hogy adott időben, korban, szociokulturális környezetben mit nevezhetünk értelmi fogyatékosságnak.

A képezhető értelmi fogyatékosok számát és arányát az elmúlt időszakra vonatkozóan a Művelődési Minisztérium statisztikáiból állapíthatjuk meg: ezek a számok azt tartalmazzák, hány tanköteles tanul kisegítő iskolában, illetve osztályban. A megyék, a nagyvárosok közötti eltérések nagysága (az átlag a beiskolázottak 2,9%-a, arányuk legmagasabb Bács-Kiskunban, ahol 4,6%, a legalacsonyabb Győr-Sopronban: 1,4%) arra is utal, hogy jelentősek a kisegítő iskolai hálózat kiépítettsége, az áthelyezési gyakorlat stb. közötti területi különbségek.

Budapest a kisegítő iskolások arányát tekintve az országos átlag fölött helyezkedik el (a tanulóknak csaknem 4%-a kisegítő iskolás). Ez a kiemelkedő arány nem jelenti föltétlenül azt, hogy a fővárosi gyermekek között gyakoribbak az értelmi fogyatékosok, de mindenképpen jeleznek egy beiskolázási „szokást", gyakorlatot, amelynek alapján – ha a kisegítő iskolák jelenlegi szervezeti keretei, beiskolázási módszerei változatlanok maradnak – feltételezhető, hogy a jövőben is 4%, illetve annál esetleg magasabb arányokra kell számítanunk (1. ábra).

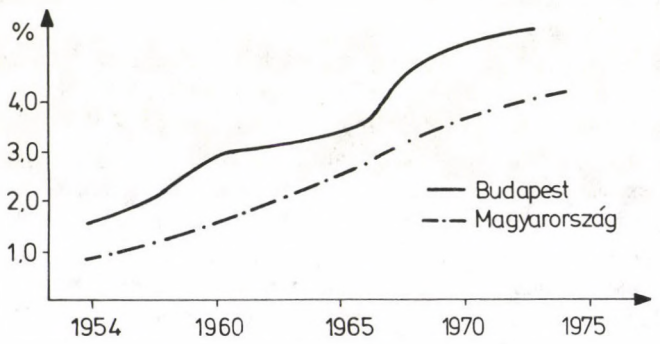

1. ábra

Az értelmi fogyatékosságok gyakorisága Magyarországon és Budapesten

Forrás: Az értelmi fogyatékosságok kóreredete a „Budapest-vizsgálat" tükrében, Bp. 1979. 34.

4. Az általános iskolát végzettek továbbtanulási szándékai

Amellett, hogy az általános iskolát a tanköteles korú népesség egyre nagyobb hányadának sikerül elvégeznie, az elmúlt évtizedek karakterisztikus folyamata az általános iskolát befejezők középfokú továbbtanulásának tömegessé válása. Ez nemcsak a magasabb iskolázottság iránti igények növekedésével függ össze, hanem azzal is, hogy a 13-14 éves kori munkavállalást törvény tiltja – tehát az ilyen életkorú munkavállalók aránya csökken –, s ami talán még ennél is fontosabb, a gazdaságnak egyre kevésbé van szüksége gyermekmunkára.

A hatvanas évek közepén 17% körül volt azoknak a nyolcadikosoknak az aránya, akik nem kívántak továbbtanulni, 1980-ban pedig már csak 3,5%. Legjelentősebben a szakközépiskolában továbbtanulni szándékozók aránya növekedett, csekélyebb mértékben a gimnáziumba és a szakmunkásképzésbe törekvőké.

Budapest sajátos helyzete érzékletesen jelenik meg a 13 évesek továbbtanulási aspirációiban is *(10. táblázat)*. Itt már a hatvanas évek közepén alig volt magasabb azoknak az aránya, akik tanulmányaikat az általános iskola után nem kívánták folytatni, mint az 1980-as országos átlag; a nyolcadikosoknak csaknem háromötöde már akkor is középiskolába készült – míg országosan 1980-ban is alig több mint a fele.

Az elmúlt mintegy másfél évtizedben a fővárosban gyakorlatilag teljes körűvé vált a középfokú továbbtanulás, és elkezdődött a továbbtanulási aspirációk átstrukturálódása: folyamatosan csökken a szakmunkásképzésbe jelentkezők aránya és folyamatosan növekszik a középiskolában továbbtanulni szándékozóké; s az évtized fordulóján már 70%-ra emelkedett a középiskolába készülő nyolcadikosok aránya.

A szakközépiskola iránti érdeklődés fokozódása törésmentesebb folyamatnak látszik, mint a gimnázium iránti, jóllehet a kétféle középiskolával kapcsolatos aspirációk korántsem mutatják azt a távolságot, mint az ország egyéb területi, közigazgatási egységeiben. A fővárosi gimnáziumokban magasabbak az osztálylétszámok, mint a szakközépiskolákban.[22]

(A gimnáziumi osztályok tanulólétszáma az 1980/81. tanévben 32,7 fő volt, míg a szakközépiskolai osztályok átlagos tanulólétszáma csak 30,7 fő.) Ez arra enged következtetni, hogy a gimnáziumi továbbtanulást a helyi oktatáspolitika kevésbé preferálja: kevesebb gimnáziumi osztály indítására ad engedélyt, mint amennyi az oda törekvő vagy az oda felvett tanulók száma alapján indokolt lenne akkor is, ha csak a szakközépiskolai osztálylétszámokból indulnánk ki.[23]

A tényleges továbbtanulásban a főváros és a vidék közötti távolságok némileg csökkennek.

Feltűnő, hogy 1967-ben a még új, a lakosságot nagymértékben vonzó szakközépiskola jelentősen kevesebb tanulót iskolázott be, mint amennyien oda törekedtek, s az elutasítottak egy része gimnáziumba került: 1975-ben Budapesten már több jelentkezőt utasítanak el a gimnáziumok, mint a szakközépiskolák. Az elutasítottak egy része a szakmunkásképzésben és a szakiskolákban folytatja tanulmányait, s így a ténylegesen továbbtanulók között alacsonyabb a középiskolások aránya, mint a jelentkezések alapján várható lenne.

Meg kell jegyezni, hogy a nyolcadik osztályban jelzett továbbtanulási szándék nem a szülők „nagyravágyását", „túlzott ambícióit" fejezi ki – amint az a publicisztikában időnként megfogalmazódik –, hanem a szülő és az iskola közötti konszenzus eredménye. Éle-

10. táblázat

Az általános iskolát végzettek továbbtanulási szándékai lakóhely szerint

Lakóhely	Gimnázium-ban	Szakirányú középiskolában	Szakmunkás-képzésben	Szak-iskolában	Nem tanul	Összesen
	továbbtanulni kívánók aránya, százalékban					
1967						
Budapest	24,0	34,0	36,0	2,0	4,0	100,0
Városok	22,0	26,0	40,0	2,0	10,0	100,0
Községek	10,7	22,6	42,4	1,7	22,6	100,0
1971						
Budapest	27,7	30,6	34,9	2,7	4,1	100,0
Városok	19,5	25,7	45,3	1,8	7,7	100,0
Községek	10,9	20,6	48,1	2,3	18,1	100,0
1975						
Budapest	32,9	35,2	28,5	1,4	2,0	100,0
Városok	23,4	29,5	42,0	1,3	3,8	100,0
Községek	13,4	24,7	50,8	1,6	9,5	100,0
1980						
Budapest	30,1	39,3	27,6	2,1	0,8	100,0
Városok*	25,7	36,8	34,1	2,3	1,1	100,0
Egyéb települések	15,2	29,8	47,6	2,9	4,1	100,0

*Az öt megyei város adatai.

Forrás: Erdész Tiborné, Bp. 1979. és Statisztikai tájékoztató, Bp. 1981.

11. táblázat

Az általános iskolát végzettek tényleges továbbtanulása lakóhely szerint

Lakóhely, év	Gimnázium-ban	Szakirányú középiskolában	Szakmunkás-képzésben	Szak-iskolában	Nem tanul	Összesen
	továbbtanulók aránya százalékban					
Budapest						
1967	29,6	23,4	34,5	5,7	6,8	100,0
1971	28,4	29,2	31,5	6,3	4,6	100,0
1975	31,8	34,9	27,3	5,8	0,2	100,0
1977	67,0		33,0		–	100,0
Vidék						
1967	19,5	15,6	38,1	1,4	25,4	100,0
1971	16,9	17,4	43,8	1,2	20,7	100,0
1975	18,9	22,7	43,9	1,2	13,3	100,0
1977*	41,1		50,8		8,1	100,0

*Részben becsült adatok.

Forrás: Erdész Tiborné, Bp. 1979. és A közoktatás helyzete, Bp. 1978.

sebben fogalmazva: az itt bemutatott adatokban a szülő és a gyermek aspirációi úgy szerepelnek, ahogyan azokat az általános iskola különböző fórumai már ellenőrizték és jóváhagyták. S mivel az általános iskolák ún. pályaválasztási tevékenységében erőteljesen érvényesülnek a központi (és a helyi) oktatás- és munkaerőpolitika preferenciái, nehezen képzelhető el, hogy a mai formális és informális „pályairányító" eszközök és módszerek birtokában lehetséges lenne több nyolcadikost azt alacsonyabb társadalmi megbecsültségű, kisebb társadalmi esélyeket biztosítani látszó iskolatípusok felé terelni. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elejének nagylétszámú nyolcadikos korcsoportjaira való tekintettel különösen indokolt a középfokú oktatás struktúrájának továbbfejlesztése, a szakmunkásképzés és a szakiskola közelítése a középiskolához, mivel feltételezhetően csak jelentős társadalmi feszültségek árán lenne megoldható a tanulói többletnek egyszerűen az „olcsóbb" szakmunkásképzésen át történő levezetése.

Az országos vizsgálatok azt mutatják, hogy a gimnáziumokban inkább a legjobb tanulmányi előmenetelű gyermekek készülnek továbbtanulni – ezért is fokozódott az elmúlt évtizedekben a gimnáziumok felsőfokú továbbtanulásra felkészítő szerepe –, szakközépiskolában az erős közepesek; a szakmunkásképzés pedig egyre inkább a gyenge tanulmányi teljesítményt mutatók iskolája lesz.[24] Ez a tendencia valószínűleg a fővárosra is érvényes. Bizonyára a rekrutációs mechanizmusokkal is összefügg, hogy például az 1979-ben érettségizett budapesti gimnazisták közül a tanulmányi idő négy éve alatt a 3%-ot sem érte el a lemorzsolódás. Ezzel szemben a szakmunkásképző iskolák tanulóinak 20–23%-a maradt ki a képzés során. A lemorzsolódásnak iskolán belüli, pedagógiai okai is vannak – egyharmaduk elégtelen tanulmányi teljesítmény miatt maradt ki –, jelentősebb azonban az egyéb okok, pl. a szakmában való csalódás miatt az iskolát elhagyók aránya.[25] A középiskolai képzés iránti tömegigények tehát Budapesten együtt járnak (feltételezhetően összefüggnek) a középiskola elvégzésének sikerességével, míg a szakmunkásképzés iránti csökkenő lakossági érdeklődés együtt jelentkezik a tömeges méretű iskolai kudarccal. Ez egyszerre a tanulók és az iskola kudarca. E jelenségek együttes jelentkezése – az okok feltárását meg sem kísérlem, utalok azonban az utóbbi évek szociológiai elemzéseire, amelyek egy aspektusból magyarázatot nyújtanak[26] – figyelmeztet arra, hogy „oda kell figyelni" a szakmunkásképzésre, a fiataloknak arra a tömegére, amely egyéni boldogulásának útját itt keresi.

A továbbtanulási tendenciák elemzése során nem kerülhetjük meg a különböző iskolatípusokba jelentkezők nemi arányainak kérdését. Az ötvenes évek közepén érte el a középiskolákban a lányok aránya az összes tanulónak a felét, s azóta arányuk folyamatosan emelkedett a középiskola mindkét típusában. Ezt részben magyarázzák a szakközépiskola képzési irányai – a „fiúknak való" ipari, építőipari, mezőgazdasági szakirányokban az összes középiskolásnak valamivel több mint negyede tanul csak –, de elsősorban társadalmi tényezőkkel, például a női munkavállalás teljes körűvé válásával, egyúttal a hagyományos női szerep fennmaradásával függhet össze.

Bár a budapesti iskolaszerkezet e tekintetben nem különbözik lényegesen az országos képtől, figyelemreméltó, hogy a fővárosban a fiúk és a lányok továbbtanulási aspirációi között koránt sincs olyan éles különbség, mint az ország kevésbé városias területein.[27] 1981-ben például a fiúk 62%-a jelentkezett középiskolába, a lányoknak 77%-a; míg például Nógrád megyében a fiúk 39%-a és a lányok 61%-a készül érettségizni (megjegyzendő, hogy nagyvárosainkban Budapesthez hasonlóan viszonylag csekély a fiúk és a lányok

aspirációi közötti eltérés). A gimnáziumba jelentkező fiúk és lányok aránya közel áll egymáshoz (42 és 45%), ugyanakkor országos átlagban 10 százalékpontos különbség van a fiúk és a lányok gimnáziumi jelentkezési arányai között. A fiaikkal és lányaikkal kapcsolatos képzési aspirációk eltérései összefüggenek a családok társadalmi réteghelyzetével (*12. táblázat*).

A szellemi foglalkozásúak családjaiban lényegesen nagyobb a középiskolában továbbtanulók aránya, mint a munkáscsaládokban, de az is szembeötlő, hogy a fiúk középiskolai továbbtanulása egyre ritkábbá válik a munkáscsaládokban, ahogyan Budapesttől a községek felé haladunk. A hatvanas években a lányok középiskolai továbbtanulásának gyakorisága közeledett egymáshoz a településtípusokban, míg a fiúk középiskolázásában inkább nőttek a réteghelyzettel és lakókörnyezettel összefüggő különbségek.

12. táblázat

Továbbtanulási arányok 1962-ben és 1972-ben

A szellemi háztartások tanulóinak továbbtanulási aránya a munkásháztartások tanulóinak továbbtanulási arányaihoz viszonyítva (a munkásháztartásbeli továbbtanulási arány = 1)

Településtípus	Középiskola			
	Fiúk		Lányok	
	1962[a]	1972[b]	1962[a]	1972[b]
Budapest	2,5	2,9	1,9	2,2
Vidéki város	3,4	2,8	2,0	2,6
Község	4,1	4,7	2,9	2,8

[a]A középiskolásoknak a 14–17 éves népességből való részesedése.
[b]100 általános iskolásra jutó középiskolások száma.
Forrás: Kovács Csaba, Francia László, Bp. 1979.[28]

Ha ezek az összefüggések kauzálisak, a budapesti szellemi foglalkozásúak arányának várható növekedéséből az is következik, hogy a hagyományos – a mai – szakmunkásképzés „merítési bázisa" tovább szűkül: a szakmunkástanulók túlnyomó többségét kitevő fiúk is várhatóan nagyobb érdeklődéssel fordulnak a középiskola felé.

Diszkusszió

Az elmúlt évszázad sajátos városfejlődése kitüntetett szerepet juttatott Budapestnek: a magasabb iskolázottságú népesség koncentrációjának történelmi hagyományai, s e koncentráció ma is meglevő társadalmi-gazdasági háttere megalapozza a jelen és a jövő fiataljainak az országosnál – de még többi nagyvárosunknál is – jelentősen magasabb színvonalú továbbtanulási törekvéseit, valamint tényleges iskoláztatásuk tendenciáit.

Budapest mindenkori 14 évesei az utóbbi években csaknem teljes körűen elvégzik az általános iskolát – néhány év múlva már elmondható, hogy hatéves koruk előtt csaknem valamennyien óvodába is jártak –, ha az iskolák minőségét a lemorzsolódók, az évismét-

lők alacsony aránya mutatja, úgy a budapesti gyerekek lényegesen „hatékonyabb" általános iskolákba járhatnak, mint másutt élő kortársaik.

A nemzetközi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a lakosság iskolázási igényeit nemigen lehet visszaszorítani, sem pedig figyelmen kívül hagyni. Számolnunk kell azzal, hogy az elmúlt években-évtizedekben a továbbtanulási igények egyre inkább a magasabb szintű általános és/vagy szakmai műveltséget adó iskolatípusok felé fordultak. Ezen az alapvető tendencián – legalábbis ami a középfokú továbbtanulást illeti – a közoktatási rendszer semmilyen átalakítása nem változtat: egy újabb típusú iskola bevezetésének sikere vagy kudarca azon múlik, hogy elfogadja-e a lakosság, mint gyermekeivel kapcsolatos aspirációinak kielégítési lehetőségét. A hagyományos szakmunkásképzés iránt megnyilvánuló érdektelenség, s ezzel együtt az a folyamat, hogy a szakmunkásképző iskolák egyre inkább a „maradék" iskoláivá válnak (figyelmeztető jel az itt tapasztalható nagymértékű lemorzsolódás is!), sürgetővé teszi közoktatási rendszerünk, közelebbről Budapest képzési rendszerének átgondolt fejlesztését.

A szakmunkásképzésbe „szorult" gyerekek problémája nemcsak és talán nem is elsősorban pedagógiai, hanem társadalmi kérdés. Hazánkban ma még számottevő lakossági rétegek számára jelent felemelkedést a szakmunkássá válás. Feltételezhető azonban egyrészt, hogy Budapesten igen szűk ez a réteg, másrészt, hogy éppen a fővárosi lakosságon belül „hátrányos helyzetű" abban az értelemben, ahogy ezt a fogalmat a nevelés-szociológiában használják. Más szóval, míg az ország kevésbé városias, depressziós területeinek lokális vagy regionális szociokulturális összefüggésrendszerében nem azok a családok az igazán „hátrányos helyzetűek", amelyek gyermekeiket szakmunkásképzőbe juttatják, Budapesten ezek a családok vannak peremhelyzetben, e családok gyermekei kerülnek hátrányos helyzetbe.

Mellettük kiemelt figyelmet érdemel még a kisegítő iskolába járó gyermekeknek az a csoportja, amely egyértelműen kedvezőtlen családi, szociokulturális háttérrel jellemezhető. Talán nem túlságosan merész a feltételezés, hogy a fővárosi általános iskolák „hatékonysága" nem kis részben a lassabban vagy másképpen tanuló, fejlődő gyermekekkel szembeni türelmetlenségnek is tulajdonítható. Ezt a türelmetlenséget (erősebb követelményeket?) is mutathatja a kisegítő iskolásoknak az országosnál lényegesen magasabb aránya.

Az előbbiekben jórészt úgy beszéltem a fővárosról, mint egy többé-kevésbé homogén lakosságú területről. Ez a homogenitás azonban csak akkor tételezhető fel, ha Budapestet az – ebben az összefüggésben szintén homogénnek feltételezett – ország más területeivel állítjuk szembe. Valójában az előbbiekben vizsgált jelenségek és tendenciák korántsem egyaránt jellemzők minden lakossági csoportra, minden városrészre. Ezért a Budapesten belüli területi különbségeket is meg kellene vizsgálni az itt felvetett kérdések szempontjából.

IRODALOM

Ez a tanulmány része egy kutatásnak, amely Budapest lakosságának néhány társadalmi folyamatát tárta föl az oktatás távlati fejlesztési koncepciójának megalapozása végett. A kutatást a Fővárosi Tanács VB művelődésügyi főosztályának fölkérésére végeztük. A munkacsoport tagjai: Deák Zsuzsa, Forrai Katalin, Kozma Tamás, Répássy Helga és Vámos Dóra voltak.

1. *Elekes Dezső:* Budapest szerepe Magyarország szellemi életében, Statisztikai Közlemények, Bp. 1938. 19.
2. *Thirring Lajos:* Népünk műveltsége nem és életkor szerint, Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 12. 9. 731–754.
3. *Laky Dezső:* Az értelmiség válsága. A Magyar Társadalomtudományi Társaság értekezlete; in: Társadalomtudományi Füzetek, 14–16. Bp. 1931.
4. *Elekes,* i. m. 58.
5. Vö. Az értelmiség válsága, i. m.
6. *Asztalos József:* Nagy-Budapest közoktatásügye, Közlemények, Bp. 1936.
7. *Elekes,* i. m.
8. Uo.
9. *Asztalos,* i. m.
10. Uo. 8.
11. Uo. 77.
12. *Elekes,* i. m. 40.
13. Uo. 54.
14. *Kovács Csaba–Francia László:* A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények, *in:* Társadalmi struktúránk fejlődése I–III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp. 1979. III. 179–252.
15. Területi statisztikai évkönyv, 1980. KSH, Bp. 1980.
16. *Forray R. Katalin:* A képzési kínálat területi szerkezete, Bp. 1981. (kézirat)
17. Vö. *Horváth Márton:* Közoktatáspolitika és általános iskola, Akad. Kiadó, Bp. 1979. *Andor Mihály:* Dolgozat az iskoláról, I–II. Mozgó Világ, 1980. 12. 1981.
18. *Deák Zsuzsa–Forray R. Katalin–Kozma Tamás:* Általános iskoláink a nyolcvanas években, Társadalmi Szemle, 1981. 72–82.
19. *Czeizel Endre–Lányiné Engelmayer Ágnes–Rátay Csaba* (szerk.): Az értelmi fogyatékosság kóreredete a „Budapest-vizsgálat" tükrében, Medicina, Bp. 1978.
20. Uo. 31–32.
21. *Hegedűs T. András:* A pszichomotorosan retardált 0-2 évesek biodemográfiai és szociológiai jellemzői, Bp. 1978. (Kandidátusi értekezés)
22. *Erdész Tiborné:* Összefüggések a népesség iskolázottsági szintjének változása és a tanulók továbbtanulás igényeinek alakulása között, MTA Ped. Kut. Csop. Rendszer- és szervezetkutatás 42. Bp. 1979.
23. *Forray R. Katalin:* Társadalmunk és középiskolája, Pedagógiai Szemle, 1979. 1. 12-20.
24. *Gazsó Ferenc és mstsai:* Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra, in: Társadalmi struktúránk fejlődése I–III; MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp. 1979. II. 85–164.
25. *Mezei Gyula:* Az 1978–79. tanév néhány főbb adata Budapesten, in: Köznevelésünk évkönyve 1978-79 (Szerk.: Zibolen Endre, Jáky László) Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 137–150.
26. *Gazsó Ferenc és mtsai:* i. m.
27. *Forray R. Katalin:* A továbbtanulási igények társadalomföldrajzi aspektusai, Bp. 1981. (sajtó alatt)
28. *Kovács Csaba–Francia László:* i. m. 215.

FORRÁSOK

Az 1980. évi népszámlálás; Budapest adatai I. KSH, Budapest, 1981.

Az 180. évi népszámlálás 2%-os képviseleti minta alapján KSH, Budapest, 1981.

A felsőfokú végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői. (Az 1980. évi népszámlálás 2%-os képviseleti mintája alapján) KSH, Budapest, 1981.

Területi statisztikai évkönyv, 1980. KSH, Budapest, 1980.
MM Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás, 1979/80. 1980/81. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1980; 1981.
MM Statisztikai tájékoztató. Az általános iskolai 8. osztályos tanulók 1981/82. évi továbbtanulásra jelentkezéséről Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1981.
MüM Tanévnyitó statisztikai tájékoztató 1979/80. Szakmunkásképzés MüM Számítástechnikai Intézet, Budapest, 1980.
A közoktatás helyzete 1965/1977 (Statisztikai adatok) Oktatási Minisztérium, Budapest, 1978.
A magyar oktatás a statisztika tükrében 1945-1980. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1980.

PELLE JÁNOS

AZ ÉRTELMISÉG AUTONÓMIÁJA VAGY EGY ILLÚZIÓ REALITÁSA

A hagyományos tipológia fogyatékosságai

A XX. századi magyar értelmiség rétegződésének kérdései jelentőségüknél fogva joggal számot tarthatnak a szociológusok és a társadalmi problémák iránt fogékony közvélemény érdeklődésére. Az értelmiség különböző csoportjainak vizsgálata elengedhetetlen a társadalmi fejlődés különböző irányzatainak elemzéséhez, eddig azonban csak a felszabadulás előtti periódus értelmiség-tipológiájának megalkotására történtek kísérletek. Az 1945, illetve pontosabban az 1948-as szocialista fordulat előtti magyar értelmiségi csoportok jellemzése azonban sok szempontból magán viseli a két világháború közötti korszak ideológiai és politikai vitáinak nyomait, s alkalmatlan az 1948 óta eltelt időszak értelmiségi irányzatainak felvázolására, bármiféle szocialista értelmiség-szociológia megalapozására.

A történészek és a szociológusok az 1945 előtti magyar értelmiséget két fő csoportra osztják. Szabad foglalkozású vagy polgári értelmiségnek tekintik a zömmel városlakó, jelentékeny mértékben idegen származású (német, cseh), illetve asszimilálódott zsidó értelmiséget, melynek jó része orvos, ügyvéd, újságíró és művész volt, illetve az üzleti életben játszott rendkívül lényeges szerepet. Ez az urbánus értelmiségnek is nevezett réteg alkotta 1918-1919-ig, s részben azután is a magyar progresszió táborát.

Vele szemben állt az ún. úri középosztály, mely az államhatalmat reprezentálta, s politikailag legaktívabb része a különféle reakciós, szélsőjobboldali mozgalmakban tömörült. Ez a csoport zömmel jogi végzettségű tisztviselőkből, illetve egyháziakból és katonatisztekből állt. A XIX. századi magyar dzsentri leszármazottai is az úri középosztály tagjai közé tartoztak, de esetenként bejuthattak közéjük paraszti, illetve zömmel német polgári elemek is, feltéve, ha elfogadták az „úri világnézetet", és átvették értékrendszerét és életmódját.

Az elsősorban származási ismérvek alapján megkülönböztetett két fő értelmiségi csoportot Erdei Ferenc jellemezte a legtalálóbban. Elmélete szerint a felszabadulás előtt a polgári értelmiség státusza a „tárgyi szakszerűségen", az úri középosztályé pedig az „uralmi szakszerűségen" alapult. Huszár Tibor később ezt a tipológiát árnyalta, amennyiben a két fő csoporton túl elkülönített munkás-szocialista és népi-paraszti értelmiséget is, részben származási, részben ideologikus ismérvek szerint. Erdei Ferenc megközelítése vitathatatlanul termékenyebb volt a csak társadalmi eredet alapján felállított értelmiség-modellnél, ugyanakkor azonban azáltal, hogy ha önjellemzésként is, de elfogadta az „úri középosztály" meghatározást, alkalmazhatatlanná vált a szocialista fejlődés időszakára, amikor ez a sajátos körülmények és tradíciók által létrehozott, eleve heterogén értelmiségi csoport egyszer s mindenkorra letűnt a történelem színpadáról.

A vázolt értelmiségi tipológia legnagyobb hibája, hogy összekeveri a származási szempontokat az értelmiségiek által végzett munka körülményeivel, az államapparátushoz való viszonyukkal, szakmai tudásuk és tapasztalatuk társadalmi elismertségével. Mindezeken túl alkalmatlan a XX. századi magyar társadalmi fejlődés jellemzésére, s még az adott korszakban sem állja meg teljesen a helyét.

Célszerűbb tehát a felszabadulás előtti periódusra vonatkoztatva is szabad és kötött pályás értelmiségről beszélni a félreértésekre alkalmat adó „polgári intelligencia" és „úri középosztály" helyett.

Az első csoportba tartoznának mindazok, akik elsősorban professzionális tudásuk révén érvényesültek, s rendelkeztek az Erdei Ferenc által „tárgyi szakszerűségként" jellemzett szakismerettel. A társadalmi munkamegosztásban megszerzett speciális helyük lehetőséget biztosított számukra, hogy fellépjenek valamely, a legális politikai pártok által egyáltalán nem, vagy nem kellő mértékben képviselt társadalmi osztály vagy csoport érdekében. Ugyanakkor az ideológiai-politikai minősítést semmiképp sem szabad abszolutizálni, mert a felszabadulás előtt a szabad pályás értelmiség nagyobbik része nem politizált aktívan, s legfeljebb származási adatait ismerve tételezhető fel, hogy ellenszenvvel viseltetett a kurzus és a szélsőjobboldali mozgalmak agresszív nacionalista és antiszemita politikája iránt.

A zömmel keresztény-nemzeti beállítottságú kötött pályás értelmiség az államapparátus intézményeiben töltött be kisebb-nagyobb vezető állást. Egzisztenciális szempontból számos előnyt élvezett a szabad pályás értelmiséggel szemben. Csak kisebb, a hivatalokon kívül rekedt része áhítozott a szabad pályás értelmiség pozícióira; ez a réteg vált a szélsőjobboldal fő bázisává. Az úri középosztály beilleszkedett tagjai részére azonban az előmenetel, a ranglétrán való emelkedés biztosított volt, feltéve, hogy legalább rutin szinten képesek voltak elvégezni a munkájukat. Meg kell azonban jegyezni, hogy a felszabadulás előtti kötött értelmiség az „uralmi szakszerűség" mellett jelentékeny „tárgyi szakszerűséggel" is rendelkezett, mely elegendő volt az adott terület irányításához. S bár a jobboldali politikai-ideológiai orientáció ezen az értelmiségi csoporton belül széles körökre terjedt ki, a városházi tisztviselők között nem hódított olyan mértékben, mint például a vármegyei vagy miniszteriális alkalmazottak és vezetők között.

A szabad foglalkozású és a kötött értelmiség között elsősorban az tett különbséget, hogy míg az előbbi szakmai teljesítményre, az utóbbi hatalmi pozíciók elfoglalására törekedett. Mindebből következik, hogy míg az előbbi a szakmájával, az utóbbi a pozíciójával azonosult. A szabadpályás értelmiség befolyása a társadalomra indirekt módon, elsősorban az áru- és pénzviszonyok közbeiktatásával érvényesült, viszont a társadalmi hierarchia nyomását is áttételeken keresztül érzékelte. A kötött értelmiség az alá- és fölérendeltségi viszonyok sűrűjében végezte munkáját, viszont közvetlen befolyást gyakorolt a társadalmi fejlődésre.

A felszabadulás, illetve a szocialista fordulat döntő változást hozott a magyar értelmiség fejlődésében. Az úri középosztály megszűnt, viszont az alapjában véve új típusú kötött értelmiség létszáma a sokszorosára növekedett. A szocialista államapparátus dolgozói mellé felsorakoztak az államosított magángazdaság alkalmazottai is. Ez az új kötött értelmiségi réteg is a központi irányítás, a kommunista párt közvetlen vezetése alá került, helyzete így lényegében hasonlóvá vált a már a felszabadulás előtt is állami kézben levő intézmények, pl. a MÁV vagy a Posta alkalmazottaihoz.

Az új típusú kötött értelmiség kialakulásával egyidejűleg, az úri középosztállyal együtt megszűnt a régi típusú szabad pályás értelmiség is. Az értelmiségi vállalkozók (irodát fenntartó ügyvédek, magánrendelést folytató önálló orvosok stb.) működése a szocialista társadalomban lehetetlenné vált. A hajdan szabad foglalkozású értelmiségiek, ha nem hagyták el az országot, állami szervezetek, illetve intézmények dolgozóiként folytatták tovább a munkájukat. (Ez a lehetőség egyébként az egykori úri középosztály tagjai előtt is nyitva állott.)

Az 1950-es években már nem tettek különbséget a felszabadulás előtt létezett két fő értelmiségi csoport között. A hivatalos állásfoglalások szerint az úri középosztály politikailag nem kompromittálódott tagjai és a polgári értelmiség egyaránt régi értelmiségnek minősültek. S bár hangsúlyozták, hogy e csoportok tagjait meg kell nyerni a szocializmus ügyének, a valóságban igen gyakran bizalmatlanok voltak a régi szakemberekkel szemben, akiket legjobb esetben is „útitársaknak" tekintettek. E szerep lehetőségeit azonban nem volt tanácsos próbálgatni, mert a szakmai érvekre való hivatkozást a mérnökök és közgazdászok részéről könnyen a szocializmus elleni aknamunkának tekinthették.

Ebben az időszakban jelent meg a régi értelmiséggel szembeállítva az új értelmiség, mely a munkásosztály és a parasztság soraiból származott, s irányító funkciókat látott el. Az újonnan államosított gyárak élére került munkásigazgatók jelentős része beváltotta a hozzá fűzött reményeket, szakmai képesítést, diplomát szerzett. Jóval kisebb eredményt hozott az őrségváltás az egykori szabad foglalkozású munkakörökben. Az orvosok, ügyvédek, tudományos kutatók, művészek stb. között a régi – elsősorban polgári – értelmiség megtartotta pozícióit, bár az új értelmiség tehetséges képviselői ezeken a területeken is szép számmal jelentkeztek. Az 1950-es évek hivatalos értelmiség képe származás szerint differenciálódott. Erre hivatkozva húztak ideológiai-politikai választóvonalat az egyes értelmiségi szakmákon belül, tekintet nélkül az egyes csoportok egyéni érdekeire, tagjainak szakmai tapasztalatára, munkakörülményeire, életmódjára stb.

Az értelmiség származás szerinti megkülönböztetése formálisan 1963-ban szűnt meg, az egyetemi felvételi rendszer megváltoztatásával. Eltörölték a munkás- és parasztfiatalokat adminisztratív módon támogató felvételi rendszert, melynek célja az új típusú, népi származású szocialista értelmiség arányszámának növelése volt az egyes értelmiségi szakmákon belül. Az intézkedés kiváltó oka az volt, hogy a rendelet fenntartása esetén az új, szocialista értelmiség gyermekei is háttérbe szorultak volna. Ugyanakkor az időközben deklasszálódott, fizikai munkássá vált egykori úri középosztálybeli szülők gyermekei részesültek volna előnyben. Az egyetemi felvételi rendszer módosítása azt jelezte, hogy lehetetlenné vált az értelmiség társadalmi származás szerinti differenciálása, s fokozottabb mértékben kell a hangsúlyt a képzettségre és a tapasztalatra helyezni az egyes értelmiségiek megítélésekor.

Az értelmiség származás szerinti kategorizálása ideológiailag teljesen megalapozatlan volt, s csak a rövidtávú politikai érdek tarthatta fenn. Lenin felhívja a figyelmet arra,[1] hogy Lev Tolsztoj művészete, nézetei, tanításai nem vezethetők le arisztokrata származásából, mert az értelmiség kapcsolódását egy-egy társadalmi osztályhoz nem determinálja társadalmi eredete, családi származása.

Az 1960-as évek közepe óta az értelmiségről mint homogén rétegről esik szó a hivatalos állásfoglalásokban, melyet legföljebb csak az egyes szakmák szerint lehet elkülöníteni. Az MSZMP értelmiségi politikája az egész réteg megnyerését célozza, ugyanekkor kívána-

tosnak tartja a pártirányítás fokozását az egyes értelmiségi szakmákon belül. Az is megfigyelhető, hogy az értelmiség kategóriája az utóbbi két évtizedben fokozatosan tágul, s részben feloldódott a szellemi dolgozó fogalmában.

Ez a megközelítés nézetünk szerint kevéssé árnyalt, s nem tükrözi az 1980-as évek társadalmi valóságát, a mai magyar szocialista értelmiséget. Úgy gondoljuk, hogy a lehetőségekhez képest pontosítani kellene az értelmiségi vezető kategóriáját, illetve meghatározni helyét a szellemi dolgozók rétegében. Egyúttal kísérletet kellene tenni a szocialista értelmiség jelenleg érvényes modelljének felállítására, kimutatva az egyes értelmiségi csoportok szerepét a társadalmi fejlődésben, megvilágítva egymáshoz fűződő viszonyukat, reprodukciójuk forrásait, kereseti lehetőségeit.

A felvetett kérdések tárgyalásához számos szempontra kell tekintettel lenni, meg kell találni az absztrakció és a konkrétság kényes találkozási pontjait. A mindig tökéletesíthető elméleti felkészültség hiányosságait azonban pótolhatja a gyakorlati tapasztalat. Talán felesleges is közölni, hogy e sorok írója tisztában van azzal, hogy nézeteivel vitába szállhatnak; sőt, őszintén szólva szeretné, ha vitapartnerei akadnának.

Szellemi dolgozók, vezetők, diplomások

Az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók 1978-ban a magyar aktív keresők 24,4%-át, 1 millió 236 ezer főt tettek ki. 1970 óta ez a réteg mintegy 10%-kal növekedett, s úgy tűnik, ez a tendencia a jövőben is folytatódik.

Ez az adat többféle következtetés levonására ad alkalmat. Ki lehet belőle olvasni a felgyorsult társadalmi és technikai fejlődést, s egyúttal a bürokrácia burjánzását is, mely az irodai-ügyviteli dolgozók feltartóztathatatlan szaporodását eredményezi.

Egy biztos, mégpedig az, hogy a szellemi (nem fizikai) dolgozó kategóriája lényegében hasznavehetetlen a társadalmi struktúra leírása szempontjából, hiszen magába foglalja az egyetemi tanárt és az adminisztrátort, a szakoktatót és a pártmunkást stb. A mai magyar szocialista társadalom irányításában vezető szerepet játszó csoportokat kétségtelenül a szellemi (nem fizikai) dolgozók rétegében találjuk meg, csak az nem világos, hogy e csoportokat milyen ismérvek alapján különítsük el a szellemi dolgozók óriási tömegétől.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezőket számítsuk a vezetők közé. Ennek alapján az összes szellemi dolgozó mintegy 20,9%-át, kb. 300 000 munkavállalót tekinthetnénk a magyar társadalom vezető rétegének.

A szellemi dolgozókat Kepecs József és Klinger András felmérése alapján[2] beosztási szint szerint is rangsorolták, mégpedig vezetőkre, ügyintézőkre és ügyviteli alkalmazottakra. A két kutató adatai szerint 380 000 ember, az összes szellemi dolgozó 27,9%-a sorolható a vezetők és az irányítók közé.

Első pillantásra szembetűnik, hogy az iskolai végzettség és a funkció szerinti megközelítés között elég jelentékeny a különbség. Ennek elsősorban az az oka, hogy a felmérések által az irányító, vezető kategóriába soroltak nem mind rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, viszont az ügyintézők egy része egyetemi, főiskolai diplomát szerzett. A diplomásokat tehát távolról sem tekinthetjük többségben vezetőnek. Mindezeken túl az értelmiségi vezetők eltérő szintűek lehetnek, s a kategória felállításakor a beosztási szinten

kívül más strukturáló tényezőket, így az életmódot is figyelembe kell venni, melynek fontos tényezői a jövedelmi és tulajdonviszonyok, a lakóhely stb.

Vannak olyan beosztott értelmiségiek, ilyenek például a pedagógusok, tudományos kutatók, orvosok többsége, akik iskolázottság és életmód terén jobban megfelelnek az értelmiségiekkel szemben támasztott elvárásoknak, mint egyes gazdasági vagy politikai vezetők. Ugyanakkor az utóbbiak értelmiségi voltát mégsem lehet kétségbe vonni, mondjuk a házikönyvtáruk nagysága alapján. „Az értelmiség fogalomkörébe nem diploma alapján végeztük a besorolást, hiszen a társadalmi munkamegosztás alapján bizonyos szintű vezetői beosztások értelmiségi munkakörnek minősülnek, függetlenül attól, hogy az azt betöltő vezető rendelkezik-e a funkció ellátásához megfelelő iskolai végzettséggel. Ez a magyarázata annak, hogy a megkérdezettek között vannak, akik csak nyolcosztályos általános iskolával rendelkeznek" – írja Módra László a vidéki értelmiség körében végzett reprezentatív felmérése kapcsán.[3]

Az értelmiségieket tehát célszerűtlen vezetőkre és beosztottakra felosztani, legföljebb annak van értelme, hogy az értelmiségieket elkülönítsük az ügyviteli alkalmazottak milliós tömegétől. De ez, a köztudatban egyébként élő elhatárolás sem mentes a problémáktól; mit kezdjünk például az olyan alacsonyabb szintű vezetőkkel, akik mások ügyviteli munkáját irányítják, de közben maguk is hasonló tevékenységet folytatnak? Ha mondjuk egy bérelszámolót ügyviteli dolgozónak tekintünk, azonos iskolai végzettségű csoportvezetőjét „vezetői jogon" tekinthetjük-e értelmiséginek? A különböző szintű vezetők elhatárolása bonyolult kérdés, márpedig azzal a társadalmi ténnyel szembe kell néznünk, hogy az ügyviteli alkalmazottak számának növekedésével együtt alsó- és középszintű vezetőik is egyre többen lesznek.

Az értelmiségi vezető – értelmiségi beosztott csoportosításánál mindenképpen célravezetőbb ennek a társadalmi rétegnek a szakterületek szerint való felosztása. Ennek az eljárásnak viszont az a gyengéje, hogy mellérendeltségi viszonyok formájában tükrözi az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, nem világítja meg az életmód, a munkakör különbségeit, az egyes szakmák eltérő társadalmi presztízsét stb. Ráadásul az értelmiségi szakmák száma meglehetősen nagy és a technikai fejlődés következtében egyre gyarapszik.

A szociológusok az értelmiség számos szakmai csoportját különböztetik meg. A gazdasági, a politikai, az agrár, a jogi, az igazgatási, a műszaki, az egészségügyi és a kulturális értelmiségről beszélnek, de a sort még tovább lehetne folytatni. Ezt a kategorizálást nem teszi áttekinthetőbbé, ha nagyobb szakmai csoportokat állítanak fel. A politikai-gazdasági, a természettudományos-műszaki, az egészségügyi és a kulturális értelmiség kategóriáiba például nehezen fér bele az agrárértelmiség. Ha pedig külön csoportot állítunk fel az agronómusok számára, még mindig nincs hova sorolni a tartósító-kertészmérnököket, a faipari mérnököket stb. A szocialista társadalomban tevékenykedő egyházi értelmiség helyét sem lehet megtalálni a kulturális értelmiség kategóriájában.

Újabb gondot jelent, hogy nem a diploma tesz valakit értelmiségivé, hanem a végzett munka. Márpedig bizonyos szakmai csoportok esetében nehéz eldönteni, hol húzódnak az adott szakterület határai, mikor végez valaki értelmiségi munkát, s mikor nem. Révész András a mérnöki munkának a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyéről írt tanulmányában felteszi a kérdést; „mérnöknek minősíthető-e az, aki mérnöki munkát végez, de formális végzettsége nincs, illetve mérnöki végzettséggel rendelkezik ugyan, de nem végez mérnöki munkát. A válasz nyilván attól függ, hogy mit tekintünk mérnöki

munkának, s mit nem, az adott munka vagy munkakör megítélésünk szerint mérnöki-e, vagy sem" – írja a tanulmány szerzője, aki végül a mérnöki munka definiálása helyett a tevékenységek taxatív felsorolását tartja a legcélravezetőbbnek.[4]

Az egyes értelmiségi – szakmai csoportok közül csak azokat érdemes önállóan vizsgálni, melyeknek munkakörét évezredes hagyományok határozzák meg. A gyógyító orvosok a papokkal együtt a történelem folyamán mindig zárt szakmai társadalmat alkottak, szigorú magatartási normáik alakultak ki. Ezt a hagyományt tükrözi, hogy a társadalmi tudatban sajátos, szociálpszichológiai „orvos szerep" alakult ki, míg viszont közgazdász vagy mérnök szerepről nemigen beszélhetünk.

A pedagógusok is bizonyos tekintetben zárt világot alkotnak, bár az eltérő szakmai képzettséget igénylő, eltérő presztízsű foglalkozások egész sora tartozik ebbe a csoportba, az óvónőtől az egyetemi tanárig. A jogász értelmiségen belül hagyományai vannak az ügyészi, a bírói és az ügyvédi kar elkülönülésének, amit kizárólag a szakmán belül maradva nehezen lehet megmagyarázni.

Az egyes értelmiségi szakmákon belüli felmérések hasznos adatokat szolgáltattak, ugyanakkor viszonylag keveset árultak el a magyar értelmiség belső rétegződéséről, csoportviszonyairól. De a szakmák szerinti csoportosításon kívül rendelkezésünkre álló más felosztások sem visznek közelebb egy működő értelmiségmodell felvázolásához.

A mai magyar értelmiséget lakóhelye szerint vidéki és városi értelmiségre is felosztják felmérések és statisztikák, a napi- és hetilapokban megjelenő cikkek, eszmefuttatások. A sajtóban főként annak kapcsán olvashatunk a fővárosi értelmiségről, hogy fiatalabb tagjai nem hajlandók vidékre költözni. Szakmák szerint ez a vád leginkább az orvosokra vonatkozik, de időnként a bölcsészeket is elmarasztalják. Ugyanakkor a tömegtájékoztatás a vidéki értelmiség problémáival is foglalkozik, elsősorban a pedagógusokkal.

Az értelmiség lakóhely szerinti felosztása azonban legföljebb csak érinti az alá- és fölérendeltségi viszonyok, a munkaköri specializáció, a társadalmi presztízs kérdését. Az értelmiség területi felosztása különben az 1930-as évek népies-urbánus vitájára megy vissza, amikor a népi-paraszti, falukutató irodalmárok egyszerre próbálták elhatárolni magukat a kapitalista üzleti életbe beágyazódott szabadpályás értelmiségtől és az úri középosztálytól.

Itt jegyezzük meg, hogy nem is olyan egyszerű megvonni a határt a vidéki és a városi értelmiség között. A községekben lakó, s a lakosság alapellátását (gyógyítás, oktatás, igazgatás) végző értelmiségiek mellett legalább ugyanennyi, ha nem több ingázó értelmiségivel kell számolni. Megyei jogú városainkba is sok egyetemi oktató, színházi rendező stb. utazik le a fővárosból, innen viszont sokezernyi jogász, mérnök, tanár stb. kél útra naponta, s jár be gépkocsival vagy anélkül kisebb városokba és községekbe. Budapest ötven-hatvan kilométeres körzetében jóval nehezebb értelmiségi állást találni, mint távolabb, ami azt jelenti, hogy a vidéki értelmiség jelentékeny része egyúttal fővárosi értelmiség is. A budapesti illetőségű, vagy itt végzett fiatal diplomások, ha vidéken vállalnak is állást, a rendeletekkel és a munkaadó ösztönzésével dacolva nyitva akarják tartani a fővárosba való visszakerülés útját. Mindez arra utal, hogy a fővárosi és a vidéki értelmiség szembeállítása, ugyanúgy, mint a népies-urbánus vita, az 1980-as évekre végképp időszerűtlenné vált.

A mai magyar értelmiség felosztásának kézenfekvő módja még az egyes korosztályok szerinti csoportosítás. A fiatal értelmiségiekkel foglalkozó felmérések általában 35 évben

szabják meg a határt, ameddig egy értelmiségi fiatalnak tekinthető.[5] Íróink előszeretettel vitatkoznak az értelmiség fiatalabb, közép és idősebb nemzedékeinek eltérő, illetve azonos érdekeiről, anélkül, hogy meg tudnának egyezni, hogy hol húzódnak a korhatárok. Nem szorul kifejtésre, hogy a nemzedéki határokat rétegképző elvként ugyanúgy nem lehet elfogadni, mint a két világháború közötti divatos szellemtörténeti kategóriákat. A fiatal diplomásoknak, ugyanúgy, mint korra való tekintet nélkül az értelmiségi nőknek, minden társadalomban sajátos, az egzisztenciateremtéssel összefüggő gondjaik vannak. De az átélt történelmi események az egyes generációs csoportokat még nem teszik homogén jellegűvé. Mindebből következik, hogy az olyan szépen csengő kifejezéseknek, mint a „fényes szellők nemzedéke", a „meszesgödör nemzedék" stb. valójában semmi értelmük sincs.

Ha tehát áttekintjük a XX. századi magyar értelmiség felosztásának történetét, lényegében négy differenciáló elvre bukkanunk:

– a társadalmi eredet szerinti,
– a lakóhely szerinti, tehát területi,
– a generációk és nemek szerinti
– és a szakmák szerinti osztályozásra.

Ezek egyike alapján sem lehet felvázolni a mai magyar szocialista értelmiség modelljét. Meg kell állapítanunk, hogy csak a munkakört tekinthetjük a differenciálás alapjának, mely magában foglalja egy adott értelmiségi csoport alá- és fölérendeltségi viszonyait, a politikai hatalomhoz való viszonyát, a társadalmi fejlődésben játszott szerepét, képzettségét és szakmai tapasztalatát, jövedelmi viszonyait és életmódját stb.

Kötött és autonóm értelmiség

A szabad pályás és a kötött értelmiség közötti határt már a felszabadulás előtti, erősen polarizált magyar társadalomban sem volt egyszerű megvonni. A szabad pályás értelmiségiek között ebben az időszakban is viszonylag ritka volt a vállalkozó típus, mely elegendő tőkével rendelkezett ahhoz, hogy magánklinikát, ügyvédi és építési irodát tartson fenn.

Ezek az értelmiségi vállalkozások különben a tőkés gazdaság viszonylag kis volumenű szektorát jelentették, mely minőségi szolgáltatásai révén különleges igényeket volt hivatva kielégíteni. Ám a szabad pályás értelmiségi differencia specificáját már ekkoriban sem a vállalkozói tőke, hanem a szakismeret jelentette, mely az adott társadalomban önmagában is csereértéket képviselt.

Viszont a szakmai ismeretekkel és tapasztalattal, vagyis monopolizálható tudással már ekkor sem csak a magángazdaság szférájában dolgozó szakemberek rendelkeztek, hanem pl. az egyetemek és tudományos intézetek munkatársai is. Nyilvánvaló, hogy a felszabadulás előtt is jóval több volt a rokon vonás például egy ügyvéd és egy közkórházban dolgozó orvos, mint mondjuk egy szolgabíró és egy gimnáziumi tanár között. Az utóbbiak természetesen nemcsak értelmiségiek, hanem beosztottak is voltak, de szakmai tudásuk révén jóval nagyobb függetlenséget élveztek alá- és fölérendeltségi viszonyaik között, mint a köztisztviselők. Jogosult őket autonóm értelmiségnek nevezni, akik „tárgyi szakszerűségük" révén foglalták el helyüket a társadalmi munkamegosztásban, míg viszont a

végrehajtó hatalom birtokosa, a kötött értelmiség megítélésénél a főként a politikai megbízhatóságban megtestesülő „uralmi szakszerűség" számított.

Jellemző tény, hogy amikor a Horthy-rendszer helyzete válságosra fordult, s a politikai vezetők nemzetközi presztízse devalválódott, az uralkodó osztály a maximális szakmai tekintéllyel és tárgyi szakszerűséggel rendelkező Szentgyörgyi Albertet küldte tárgyalni az angolszászokkal.

A felszabadulás és a szocialista fordulat után a szabad pályás értelmiségiek jórészt autonóm értelmiségiekké váltak. A magánorvosok a kiépülő társadalombiztosítás keretei között a közkórházakban, az ügyvédek pedig munkaközösségekben kezdtek dolgozni. Még a legszabadabbnak tartott művészértelmiségre is szervezeti kötöttségek hárultak: megszerveződtek a céh-jellegű művészeti szövetségek, állami kézbe került az utánpótlás nevelése. S bár az 1950-es években egy művésznek, például egy festőnek vagy egy írónak szinte kötöttségektől mentes élet jutott osztályrészül mondjuk egy pártfunkcionáriushoz vagy katonatiszthez képest, így is épp elegendő követelménynek kellett eleget tennie. Megszabták, milyen stílusban alkosson, kötelező témákat és figurákat jelöltek ki a számára, a szocialista realizmusnak nevezett sematizmus jegyében.

Hasonló centralizáló törekvésekkel találta magát szemben a felszabadulás előtt is inkább autonómnak, mint szabad pályásnak tekinthető természettudományos és műszaki értelmiség is. Köztudott, hogy 1948 után olyan nagy jelentőségű tudományokat nyilvánítottak nemkívánatosnak, mint a kibernetika, a genetika, a pszichológia. A technikai szakemberek, tervezőmérnökök terveit pedig a voluntarizmus szellemében bírálták el, s kárhoztatták olykor eleve kudarcra.

A kötelező, centralizált irányítás kötött értelmiségiek révén érvényesült, akik a szakmai autonómiával rendelkező értelmiségiek munkáját ellenőrizték, bírálták felül. Mindazonáltal a specialistákkal szembeni bizalmatlanság és szűk látókörű kontroll sem számolhatta fel bizonyos értelmiségi csoportoknak a társadalmi munkamegosztásból fakadó szakmai autonómiáját. (Ahhoz ugyanis, hogy egy diktatórikus vezetés alapjaiban megszüntesse a specialisták viszonylagos függetlenségét, s ugyanolyan, a hierarchiának alárendelt helyzetbe hozza őket, mint az egyszerű fizikai dolgozókat, magának a társadalmi munkamegosztásnak a felszámolására van szükség, úgy, ahogy ez 1975 után Kambodzsában történt.) A viszonylag szűkre szabott autonómiához már 1945 előtt hozzászokott technikai értelmiség azonban még így is értékelni tudta a szigorú központi irányítás által teremtett lehetőségeket; végül is ez volt az az időszak, amikor naponta adtak át új gyárakat, s az erőltetett ütemű beruházásokhoz szükség volt a mérnöki munkára.

Jóval nehezebben viselték el a kötöttségeket a művészek, elsősorban a humán értelmiség. Lemondtak a szabad foglalkozású – azaz a piaci viszonyoknak kiszolgáltatott – értelmiség státuszáról, de jóval nagyobb autonómiát követeltek, mint amennyit az ötvenes évek szűkkeblű kultúrpolitikája nekik nyújtott. Nem véletlen, az 1956-os felkelésbe torkolló reformmozgalom fő élesztője a humán értelmiség volt. Azt igényelte, hogy a kötött értelmiség, pontosabban az azon belül vezető szerepet játszó kommunista párt ismerje el szakmai kompetenciáját a művészeti alkotások terén, tegye lehetővé különböző művészeti irányzatok kibontakozását, ne kényszerítsen rá politikai természetű kötöttségeket.

A dogmatikus centralizmus elleni harcot az autonóm értelmiség kezdeményezte, s egyúttal kifejezte a kötött értelmiség tisztábban látó szárnyának törekvését is a kialakult

helyzet megváltoztatására. Az 1956 utáni konszolidációnak mintegy öt évre volt szüksége ahhoz, hogy újra megteremtse a kompromisszumra épített együttműködést az autonóm és a kötött értelmiség csoportjai között. A kompromisszum lényege, hogy a kötött értelmiség a meggyőzés és nem az adminisztratív irányítás eszközeivel befolyásolja az autonóm értelmiséget, miután annak szakmai érdekei hosszú távon megegyeznek a politikai érdekekkel is.

A kompromisszum és a két értelmiségi csoport funkciójának értelmezése körül voltak és vannak viták, annál is inkább, mert közben az autonóm értelmiség újabb csoportját hívta életre a szocialista fejlődés, mégpedig az autonóm gazdasági értelmiséget. A felszabadulás előtti időszakban ennek előképét sem találjuk, hiszen e korszak gazdasági szakértői túlnyomó többségben saját tőkéjüket kockáztató üzletemberek, tehát abszolút mértékig szabad pályás értelmiségiek voltak. (A tőkés vállalkozó ugyanis, miközben osztályhelyzetét tekintve kizsákmányoló, mint egyén, értelmiségi vezető. A gyárát nyereségesen igazgató kapitalista munkájában az önálló döntések meghozatalának joga legalább olyan lényeges ismérv, mint egy állami gyár igazgatójának munkájában.)

Később a gazdasági értelmiséget kötöttségekkel halmozták el kötelező tervmutatók és egyéb rendelkezések formájában. A gazdasági fejlődés azonban szükségessé tette, hogy ez az értelmiségi csoport is autonómiához jusson, s a saját hatáskörében – azaz egy üzem vagy akár egy ágazat keretein belül – önállóan és felelősséggel döntsön termékváltásról, munkaerő- és bérgazdálkodásról, beruházási és szanálási kérdésekről stb. A gazdasági értelmiség autonómiáját azonban, többek között épp a tradíciók hiánya miatt, eddig még nem sikerült kialakítani, bár bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a kompromisszum ezen a téren sem reménytelen.

A jelenkorhoz, tehát a hetvenes évek végéhez, a nyolcvanas évtized elejére érve nem mulaszthatjuk el kifejteni, mit értünk a kötött, illetve az autonóm értelmiség fogalmán. Mindenekelőtt: a két fogalom egyike sem jelent értékítéletet. Az értelmiség bizonyos rétegeinek autonómiája feltételezi és szükségessé teszi más értelmiségi rétegek kötöttségét nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista társadalmakban is. Csak az egészségügyi hatóságok képesek például megfékezni egy járványos betegséget, ebben az orvosspecialisták csak külső szakértőként működhetnek közre. Tűzoltóparancsnokra és zongoraművészre egyaránt szükség van, az egyik nem helyettesítheti a másikat. Az ügyvédek csak hatékony bűnüldözés és demokratikus igazságszolgáltatás talaján tevékenykedhetnek, a fejlesztő mérnökök nem élhetnek meg termelésirányító mérnökök nélkül stb.

A kötött értelmiségi a mindenkori jelenben él, nincs sem ideje, sem lehetősége, hogy a jövőbe vagy a múltba kalandozzon. Ő az, aki a „menet közben felmerülő" problémákat megoldja, intézkedik és utasít, értekezik és jelentést gépeltet. Engedelmességet vár beosztottaitól, s ugyanezzel tartozik feljebbvalóinak, főnökeinek. Figyelembe veszi az aktuális szempontokat, átveszi az esedékes kitüntetéseket. A kötött értelmiségi beosztottként kezdi, majd emelkedik és egy bizonyos idő után megáll a ranglétrán. Lehet, hogy még nagyobb feladat elvégzésére is képes lenne, de már nem bíznak benne a felettesei. Máskor viszont nem képes végrehajtani a rábízott feladatot, mégsem vonják meg tőle a bizalmat.

Szűkebb vagy tágabb határokon belül önálló döntési jogkörrel rendelkezik, tehát semmiképp sem tekinthető egyszerű „szervezet-embernek", bürokratikus értelmiséginek. Kiváltsága, hogy elképzeléseit a rendelkezésére álló lehetőségek figyelembevételével, közvetlenül ültetheti át a valóságba. A vidéki értelmiség körében folytatott felmérés szerint a

kötött értelmiség többsége tagja az MSZMP-nek, legalábbis az államapparátusban dolgozók 71,2%-a, a gazdasági vezetők 53,8%-a párttag. Társadalmi presztízsük – legalábbis a felső szintű vezetőké – igen magas. Kiválasztásukban döntő szerepet játszik a politikai bizalom, ennek alárendelten játszik csak szerepet a végzettség. Miután azonban a kötött értelmiségiek fiatalabb nemzedékeinél hiányzik a történelem mint viszonyítási alap, a politikai megbízhatóságra épülő kiválasztási elv meglehetősen szubjektívnek tekinthető. A kötött értelmiségiek között meglehetősen sok az elsőgenerációs diplomás, s ez életmódjukban, anyagi viszonyaikban is érezhető. Igaz, fizetésük és bérjellegű juttatásaik jóval magasabbak a hasonló korú autonóm értelmiségieknek az „első gazdaságból" származó jövedelménél, de bekapcsolódásuk a „második gazdaságba" erősen korlátozott. Sem szakmai tudásuk, sem munkakörülményeik nem teszik lehetővé, hogy érdemleges különmunkát végezzenek, ezért a kötött – elsősorban a gazdasági és műszaki – értelmiség körében nem ritka az olyanfajta mellékállás, ami mögött inkább személyes kapcsolat, mint tényleges szellemi teljesítmény húzódik meg.

A kötött értelmiség utánpótlása jóval demokratikusabb, mint az autonóm értelmiségé. Erre a rétegre nem jellemző az önreprodukció: általában a párttitkár nem párttitkárt, a főkönyvelő nem főkönyvelőt nevel a gyermekéből. Ennek az értelmiségi csoportnak a művészi ízlése, kulturális szokásai közelebb esnek a tömegekéhez, mint az autonóm értelmiségé. Előfordul, hogy a kötött értelmiségiekben, bár idővel diplomát szereztek, nem alakul ki az intellektüel-tudat. A vidéki értelmiségiek vizsgálata során számos vezető ragaszkodott eredeti foglalkozási rétegéhez: a függetlenített pártmunkások munkásnak, a tsz-elnökök parasztnak vallották magukat a kérdőíveken.

A kötött értelmiségiek jelentékeny része esti vagy levelező tagozaton, munka mellett szerzett diplomát; azt is mondhatjuk, hogy ez a képzési forma jellemző rájuk. (1977/78-ban a hallgatók 40,5%-a végzett esti vagy levelező tagozaton.) Huszár Tibor–Léderer Pál írja Az értelmiség rekrutációja és funkciói című tanulmányában, hogy „azok mellett, akik 'idősebb fejjel' vágnak neki a meglevő vagy a leendő munkakörükhöz szükséges végzettség megszerzésének, s akiknek anyagi helyzetük nem engedi meg a nappali tagozat elvégzését, az esti és levelező tagozat fokozódó mértékben nyit kaput azok előtt is, akik nem bírván a versenyt a nappali tagozatok felvételi követelményeivel, az első sikertelen próbálkozás után közvetlenül az utóbbi tagozatokra jelentkeznek. Így egy olyan helyzet kezd előállni, amelyben az esti és a levelező oktatás kontraszelekciós gyűjtőmedencévé válik."[6]

De nemcsak az alacsonyabb szintű szakmai tudással rendelkező diplomásokból lesznek kötött értelmiségiek, hanem előfordul, hogy elsőrendű szakmai teljesítményeket felmutató közgazdászok, mérnökök, irodalmárok stb. gyarapítják a táborukat. Megfigyelhető azonban, hogy ha egy autonóm értelmiségi kötött értelmiségivé válik, a legtöbb esetben magas vezetői posztra kerül, ahol a gyakorlatba ültetheti át az elképzeléseit. S ha erre nem nyílik lehetősége, visszatér az autonóm értelmiségi státuszához, melyet funkciója vállalásával sem adott fel.

A helyettesítés, a pótlás kérdése különben a kötött és az autonóm értelmiségi lét közötti különbség meghatározó eleme. C. Wright Mills írja, hogy a „fehérgalléros" munkakörök legnagyobb részét egy középfokú végzettséggel rendelkező értelmes ember néhány hét alatt elsajátíthatja. Ez a megállapítás elsősorban a kötött értelmiségre igaz, melynek kiválasztásában a politikai szempont jelentékeny szerepet játszik. Az autonóm értelmiségi

viszonylagos függetlenségét éppen annak köszönheti, hogy a szakmai szempontok leszűkítik azoknak az értelmiségieknek a körét, akik képesek akár közel hasonló szinten is elvégezni azt a munkát, amire ő képes.

Tekintettel arra, hogy az autonóm értelmiségieket szakmai tekintélyük legitimálja, míg viszont a kötött értelmiségiek a nyilvánosság elől többé-kevésbé elzárt politikai szférában szerzik legitimációjukat, az előbbieknek az utóbbiak előtt is van presztízse, míg viszont ez fordítva nem mindig mondható el. Értelmiségi körökben ezért van tekintélye kiemelkedő tudósok, művészek állásfoglalásainak, s a politikusok ezért igyekeznek megnyerni őket az általuk képviselt irányzatnak. (Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a politizáló autonóm értelmiségi sokszor azt hiszi, országos népszerűséggel rendelkezik, holott presztízse bármily magas, csak szűk körre terjed ki. Petőfi Sándor veresége az 1848 júniusi választásokon eklatáns példája annak a szociálpszichológiai csapdának, melybe a politizáló autonóm értelmiségi beleeshet.)

Értelmiségi szakmák. Mobilitás és humán kultúra

Jeleztük már, hogy milyen nehéz megvonni a határvonalat a kötött és az autonóm értelmiségi között. A legjelentősebb, értelmiségi autonómiát biztosító tudományos intézetekben is vannak kötött értelmiségi állások, mint például a gazdasági vagy a személyzeti vezetőé. Másfelől olykor nemcsak szellemi teljesítményekkel, hanem fizikai teljesítményekkel is szert lehet tenni bizonyos függetlenségre a társadalmi hierarchiától, az alá- és fölérendeltségi viszonyoktól. Nemcsak egy kiemelkedő teljesítményt, mondjuk olimpiai aranyérmet elért sportoló nevezhető ebben az értelemben autonómnak, hanem azok a kvalifikált szakmunkások is, akik értelmiségiek alkotó tevékenységéhez kapcsolódva kiveszik részüket pl. egy találmány prototípusának elkészítéséből.

Gazdasági területen is találunk autonóm értelmiségieket, elsősorban az elméleti közgazdászok között. Noha a műszaki értelmiség jelentékeny része kötött értelmiségi, az alkalmazott tudományok kutatóinak népes tábora viszonylagos függetlenséggel rendelkezik. Megjegyzendő, hogy a műszaki képzésben Magyarországon az utóbbi időben egyre terebélyesedő üzemmérnöki képzés célja, hogy termelésirányító, azaz lényegében kötött műszaki értelmiséget képezzen, s a rutinfeladatok alól mentesítse a magasabb szintű képzésben részesült mérnököket. Ez utóbbiak között egyébként meglehetősen elterjedt az a nézet, mely a beosztottak vezetését, illetve a termelésirányítást nem tartja valódi értelmiségi munkakörnek, s vele szemben az egyszerű beosztottként végzett kutatói, fejlesztői munkát részesíti előnyben.

Az ügyvédek az autonóm értelmiségiek ideáltípusának számítanak, az értelmiségiek körében élvezett szakmai presztízsük azonban nem hasonlítható pl. az orvosokéhoz vagy a művészekéhez. A felszabadulás előtt Magyarországon, mint ahogy a legtöbb kapitalista országban ma is, ez a réteg szorosan összefonódott a kötött értelmiséggel, ismert volt például a „kijáró ügyvédek" típusa. Figyelemreméltó tény, hogy míg más értelmiségi csoportokban van bizonyos mobilitás a kötött és az autonóm értelmiség között, nálunk az ügyvédek, ha már kialakult a klientúrájuk, szinte sohasem szegődnek el pl. jogtanácsosnak, s a jogtanácsosok, politikai és adminisztratív vezetők nem kezdenek ügyvédi praxist, még ha meg is van hozzá a képesítésük. Az a tény, hogy az ügyvédi szakvizsgát tett jogászok vég-

zettsége és szakmai tapasztalata „nem konvertálható" szocialista viszonyaink között, bizonyos mértékig sajátos autonóm értelmiségi réteggé teszi az ügyvédeket.

Az egészségügyi értelmiség túlnyomó többsége autonóm értelmiségi. (A vidéki értelmiség vizsgálatának adatai szerint a párttagok aránya 15,8%.) Képzési idejük az összes diplomás közül a leghosszabb, ráadásul orvosokat és gyógyszerészeket csak nappali tagozaton képeznek. Természetesen az egészségügyi értelmiségnek nem minden tagja képes egyformán specializálódni, a szakmai közvélemény által elismert speciális tudásra szert tenni. Ezekből az orvosokból, illetve részben középkáderekből verbuválódnak a szakigazgatás munkatársai, azaz az egészségügy kötött értelmisége. A KÖJÁL-orvosok, üzemorvosok, körzeti orvosok már az autonóm értelmiséghez tartoznak, de tevékenységükben jóval több az adminisztratív jellegű, kötött elem, mint például a kórházi vagy klinikai orvosokéban. Ezen a területen előfordul, hogy kiváló szakemberek bizonyos ideig, gyakorlati céljaik megvalósítása érdekében pl. kórházigazgatói állást vállalnak. Végleges pályamódosításra azonban ritkán kerül sor, mert az az autonóm értelmiségi státuszának végleges feladatásával járna.

Sajátos helyzetben van a kulturális értelmiség. E csoport legkötöttebb elemei a szakigazgatás munkatársain kívül a pedagógusok. (A vidéki értelmiség-vizsgálat szerint a párttagok aránya 34,2%.) A nevelés, az oktatás alapfeltétele a viszonylagos függetlenség, mely lehetővé teszi a pedagógus személyének kibontakoztatását, tudásának folytonos kiegészítését. Az autonóm önmegvalósítás folyamatát azonban gátolják a pedagógus munkakörre az utóbbi évtizedben rárakódott kötöttségek. A munka „tárgyát" képező gyermek, illetve fiatal egyre inkább ügyiratként jelenik meg a pedagógus előtt, akivel számtalan adminisztratív teendő jár. A politikai jellegű feladatok (társadalmi munkák, az ifjúsági mozgalom kötelező megmozdulásai és egyéb kötelezettségek) az időt rabló bürokráciával és a magas óraszámmal párosulva jelentékenyen csorbítják ennek az értelmiségi pályának a hagyományos autonómiáját. Ez a folyamat végül a szakmai szint csökkenéséhez és a kötöttségek további növekedéséhez vezet, amit a pálya rohamos elnőiesedése is mutat. (Az általános iskolai tanárok kb. 80%-a, a gimnáziumi, szakközépiskolai tanárok kb. 50-55%-a nő; az előbbiek 28%-a, az utóbbiak 23%-a esti és levelező tagozaton szerzett képesítést, s a képesítés nélküli pedagógusok túlnyomó többsége nő.)

Az egyetemi, főiskolai oktatók autonómia szempontjából rokonságot mutatnak a kulturális értelmiség „elitjének" számító művész- és tudóstársadalommal. Szakmai képzettségük, tapasztalatuk révén monopolizálható tudás birtokosai. Munkaidejük részben vagy teljesen kötetlen, tetszésük szerint fordítják idejüket kutatómunkára vagy művelődésre. Ennél az értelmiségi csoportnál a szabadidő és a munkaidő nem válik el olyan élesen, mint a kötött értelmiségnél.

A humán kultúra különös fontossággal bír az autonóm értelmiség számára. Kultúratermelő funkcióját, melynek autonómiáját köszönheti, csak kultúra fogyasztása révén őrizheti meg. Bár igen sok kötött értelmiségi rendelkezik önálló világképpel és képes önálló véleményalkotásra, a készen talált, s folytonosan újratermelődő alá- és fölérendeltségi viszonyok között ez a képességük viszonylag ritkán objektiválódik, illetve a magánélet keretei között marad. Az autonóm értelmiségnek viszont a mindennapok konkrétságát meghaladó absztrakció az eleme, állásfoglalása pedig formális és informális csatornákon keresztül eljut a nyilvánosság szférájába, így közösségformáló hatása van.

Az autonóm értelmiség mobilitás szempontjából jóval zártabb csoportot alkot, mint a kötött értelmiség. Míg az utóbbi reprodukciója elhanyagolható mértékű, addig az előbbié számottevő. Ennek oka a politikai szféra osztálybázisának kiszélesedésében rejlik: míg a felszabadulás előtt az úri középosztály hitbizománynak tekintette a kötött értelmiségi pozíciókat, addig a szocialista állam a munkás- és parasztszármazású vezetőkre épít.

Az autonóm értelmiség önreprodukciójában a humán kultúra jelentékeny szerepet játszik. E kultúra differenciáló hatása in statu nascendi is döntő hatást gyakorol az autonóm értelmiség kialakulására. Basil Bernstein és más nyelvszociológusok vizsgálatai egyértelműen kimutatták, hogy a humán kultúra hordozójának, az anyanyelvnek a magas színvonalú elsajátítása már az iskolás kor előtt meghatározza az ismeretszerzést, s megalapozza pl. az idegen nyelvek tanulását is. (Ezen a területen a kötött értelmiség jelentékeny hátrányban van az autonóm értelmiséghez képest.)

A humán kultúra azonban nemcsak az önkifejezés és a befogadás képességét biztosítja a jövendő autonóm értelmiség számára, hanem rendkívül jelentős az értékorientációs szerepe is. A művészet értelmiségi ideálokat közvetít, s ehhez társul az előző nemzedékek személyes példamutatása is. Jellemző tény, hogy a megalapozott humán kultúrájú családok a legritkább esetben deklasszálódnak, ritka közöttük a lefelé irányuló mobilitás. Sőt, még olyan átmeneti periódusokban is, amikor e családok tagjai nemcsak autonómiájukról, hanem értelmiségi voltukról is kénytelen voltak lemondani, megőrizték informális státuszukat.

Ez történt pl. a kitelepített régi jogászértelmiség egy részével az 1950-es években. A politikai körülmények megváltozásával, az adminisztratív korlátozások feloldásával ezek az emberek, illetve a gyermekeik újra értelmiségiek, nem ritkán autonóm értelmiségiek lettek. A nagy könyvtárt, zenei és képzőművészeti műveltséget őrző családok ifjú generációi szinte kivétel nélkül öröklik a tudás monopóliumára alapozott autonómiát, bár az gyakran előfordul, hogy humán értelmiségi helyett mérnök vagy orvos lesz belőlük. A pedagógus- és lelkészgyerekek nagyarányú felfelé irányuló mobilitása is a humán kultúra lendítő, autonómiára serkentő erejében rejlik. Az intergenerációs lefelé irányuló mobilitás, bár itt sem túl gyakori, inkább a kötött értelmiségi családokban fordul elő.

Az értelmiségi autonómia a szakmai kvalifikáción és a referenciacsoporton belül elért professzionális presztízsen túl magában foglalja a humán kultúra birtoklását is. Ennek alapján az autonóm értelmiségiek csoportja másként dolgozza fel a tömegtájékoztatás információit, mint a kötött értelmiség legnagyobb része. Ki képes szűrni a protokoll jellegű közleményeket és felismeri a valóban lényeges információkat tartalmazó híreket. Ez utóbbiak esetén tudatosan kontrollál, más hírforrásokat is igénybe vesz, aktivizálja a tárgyról eddig szerzett ismereteit. Tudatosan válogat a lapok, folyóiratok és könyvek között, s igyekszik tisztázni az összefüggéseket, a történelmi előzményeket. Mindezek eredményeképpen tájékozottabb és nyitottabb, képesebb önálló következtetések levonására, mint a kötött értelmiség.

Az autonóm értelmiség utánpótlásáról nem rendelkezünk adatokkal. A mobilitási felmérések jó része abból indul ki, hogy az egyetemre felvett fiatalok hány százaléka fizikai dolgozók gyermeke, s hány százaléka származott értelmiségi családból. A szakmailag legzártabb, leghosszabb képzési idejű, az autonóm értelmiségivé válást intézményesen leginkább biztosító orvostudományi egyetemeken a legalacsonyabb a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya, de a pályára lépéskor, illetve a szakvizsga letétele után további válto-

zások következnek be. Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsanna szerint „jól megfigyelhető, hogy egyrészt a kisebb vonzerejű intézményekbe – üzemegészségügy, KÖJÁL, gondozóintézet – döntően az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó orvosok kerülnek, ugyanakkor a származási összetétel szempontjából a legnagyobb zártságot éppen a magas presztízsű intézményekben – klinika, kórház, elméleti intézet – dolgozók mutatják."[7]

Általában a másod-, illetve harmadgenerációs értelmiségiek azok, akik tanulmányi eredményeikre és szakmai továbbfejlődésükre hivatkozva elfoglalják a legnagyobb fokú autonómiát biztosító állásokat és szakterületeket. Ez a helyzet összeegyeztethetetlen a szocialista demokrácia elveivel, de az adminisztratív eszközök használata jóval több kárt okozna, mint hasznot. Mint ez a példa is mutatja, az értelmiség „tárgyi szakszerűségre" hivatkozó autonómiája antidemokratikus viszonyok fenntartását is szolgálhatja. Ezeken változtatni csak átgondolt oktatáspolitikával lehetne; nyilvánvaló, hogy a megalapozott humán kultúrát biztosító gimnáziumokat fejleszteni, s nem visszafejleszteni kellene. Meg kellene találni végre az Eötvös-kollégium utódját is, mert jelen körülmények között öröklött kultúra és családi pályaorientáció nélkül egy fizikai dolgozó családból származó fiatalnak kevés esélye van, hogy helytálljon az autonóm értelmiségi státuszért folyó, egyre kíméletlenebbé váló versenyfutásban. A helyzet megváltoztatása érdekében megalapozott oktatási és szociális programokra van szükség, mert a rögtönzött megoldások nem javítják az autonóm értelmiség mobilitását, csak a kötött értelmiség számát szaporítják.

A szellem „második gazdasága"

A magyar autonóm értelmiség java része Budapesten összpontosul, míg viszont a kötött értelmiségiek között ugyanannyi, ha nem több vidékit találunk. E jelenség oka a specialisták részére kínálkozó kereseti és szakmai lehetőségek mellett abban rejlik, hogy a főváros biztosítja a társadalmi nyilvánosság fórumait, ugyanekkor viszont korlátok közé szorítja a mindennapi nyilvánosságot, mely az autonóm értelmiség szakmai teljesítménye helyett magánélete alakulását értékeli. A társadalmi és a mindennapi nyilvánosság felcserélését annak a kisvárosi színésznek a helyzete példázza, akinek alakításait részvétlenség kíséri, szerelmi ügyeit viszont úton-útfélen tárgyalják. Hasonló eset kisebb településeken élő orvosok, tanárok körében is előfordulhat, s hosszabb távon gátolhatja az autonóm személyiség kialakítását.

Vidéken az autonóm értelmiség mint egyén kerül kapcsolatba a kötött értelmiséggel, helyzete ezért feltétlenül kiszolgáltatottabb, mint a nagyvárosi értelmiségé. A vidéki körzeti orvos szolgálati lakását a tsz-elnök tataroztatja, a tanár a tanácselnök gyerekét osztályozza stb. Kevés a szakmai specializálódást, értelmiségi autonómiát biztosító munkahely. A kutatóintézetek, tervezőintézetek, laboratóriumok többsége a fővárosban található, a könyveket, bár jórészt vidéken nyomják, kizárólag Pesten szerkesztik stb.

Ilyen körülmények között egy-egy orvos vagy tanár állásváltoztatásával megyei szinten foglalkoznak, az írót, újságírót felelősségre vonják, amiért rossz színben tüntette fel szűkebb pátriáját, azaz az értelmiségi autonómia lehetőségei jóval szűkre szabottabbak. Mindezeken túl anyagi indokok is szerepet játszanak abban, hogy az az autonóm értelmiség Budapesten összpontosul. Nemcsak arról van szó – talán az orvosok kivételes hely-

zetben vannak ebből a szempontból –, hogy a fővárosban magasabbak az értelmiségi fizetések. Budapesten jóval nagyobbak a második gazdaságba való bekapcsolódás lehetőségei, s a különmunkák terén sokkal nagyobb a választék. Miután a különmunka, illetve az ebből származó különjövedelem jelentékeny mértékben meghatározza az értelmiség életmódját, illetve egész egzisztenciáját, célszerű részletesebben kitérni erre a fontos kérdésre.

A kötött értelmiségiek közül elsősorban a gazdasági és a műszaki értelmiség részesül legális különjövedelemben, mégpedig másodállás formájában. Az államapparátusban tevékenykedő értelmiségiek számára azonban másodállás vállalására nem nyílik lehetőség, s a gazdasági és műszaki vezetők különjövedelmét is erősen korlátozzák a rendszabályok. A magas fizetésben, s különféle legális kedvezményekben részesülő kötött értelmiségiek különjövedelme visszaélések forrása lehet, s egzisztenciális kockázattal jár.

Ugyanekkor a viszonylag alacsony fizetésű, s bérjellegű juttatásban (nyereségrészesedés, jutalom stb.) jóval kisebb mértékben részesülő autonóm értelmiségiek életszínvonala nem kis mértékben éppen a különmunkákért felvett különjövedelmekre épül.

Az értelmiségiek által végzett különmunkák három fő típusba sorolhatók.

1. Az eredeti szakmától merőben eltérő jellegű, a napi nyolc órás munkaidőn túl idegen vállalatok, illetve magánosok részére végzett tevékenység.

2. Az eredeti szakmával rokon vagy azonos jellegű munka, melyet részben munkaidőben, részben azon túl végeznek, idegen vállalatok, illetve intézmények részére.

3. Az eredeti munkahelyen, munkaidőben teljesített különmunka; ebben az esetben elmosódik a határ az eredeti jövedelem, a bérjellegű juttatások és a különjövedelem között.

Az első csoportba tartozó különmunka nem annyira a kötött vagy autonóm értelmiségiekre, mint a fiatal, lakásra gyűjtő diplomásokra jellemző. Átmeneti pénzkeresetként végzik, de olykor a belőle származó jövedelem hosszabb ideig is szerepel egy-egy család költségvetésében. A munkaidőn túl, az eredeti szakmától eltérő különmunka tisztes jövedelmek forrása lehet, de hosszabb távon gátja a szakmai specializáción alapuló értelmiségi autonómia kialakításának. Szélsőséges példája a taxizó fiatal mérnök vagy a házivarrodát nyitó pedagógus.

Ebbe a csoportba tartoznak az építkező diplomások is. A saját otthon megteremtése elsőrendű szakembereket is arra késztet, hogy segédmunkásként dolgozzanak kőművesek mellett. Az építkező diplomások között sok elsőgenerációs, kötött értelmiségit találunk. Ezek egy része, bár már önálló bérlakással rendelkezik, mégis építkezésbe fog, mert meg akar felelni annak a képnek, melyet családja, baráti köre az Orvosról, a Mérnökről kialakított. A saját kertes ház felépítéséhez szükséges összeget elő kell teremteni, illetve élő munkát kell biztosítani, kerül, amibe kerül, hiszen „rendes ember a sajátjában lakik". Megjegyzendő, hogy ez a típusú különmunka alkalmanként oda vezet, hogy a diplomás feladja eredeti foglalkozását, s nem vállalja sem az autonóm, sem a kötött értelmiségi szerepét. A tömegtájékoztatás és a közvélemény által is elítélt trafikos jogászok, kötödés közgazdászok és a szolgáltató iparengedélyt váltó mérnökök valójában az első típusú különmunkát részesítik előnyben a végzettségüknek megfelelő, ám egyhangúnak vélt és számukra rosszul fizető értelmiségi szakma helyett.

Az autonóm értelmiségiek többsége a második típusú különmunkával egészíti ki a fizetését. A nyaralót tervező építész, a különórát adó tanár, a szakfordítást vállaló közgazdász tartozik ebbe a csoportba. Ez a fajta különmunka magas fokú szakképzettséget igényel.

Az értelmiségi itt szellemi termékét a szabadpiacon értékesíti, márpedig itt minőségi követelményeket kell teljesítenie. Ennek a fajta munkának vannak több és vannak kevesebb rutint, illetve eredeti elgondolást igénylő változatai. Nyilvánvaló például, hogy a különórák adásában több a rutin jellegű elem, mint mondjuk a kutatási programokat szolgáló ún. KK-munkákban, s a szakfordításhoz kevesebb eredeti ötlet szükséges, mint szakcikkek írásához.

Végül a különmunkák harmadik csoportja valójában nem más, mint az értelmiségi bérkategóriák áttörése a főállásban végzett munka révén, azaz az értelmiségi autonómia anyagi kiaknázása. A fizetésének többszörösére rúgó hálapénzzel dotált orvos ennek a kategóriának a kalsszikus esete. Az orvosi munkához szükséges magas fokú specializált tudást, s a többi értelmiségi szakmánál jóval hosszabb munkaidőt az elsődleges gazdaság helyett a másodlagos honorálja, hálapénz formájában. E különjövedelem szépséghibája az, hogy egyenlőtlenül oszlik el. Más kiemelkedő autonóm értelmiségiek különjövedelmét nem az egyének szubjektív „különadója", hanem legális jogcímen felvett összegek képezik. A feltalálóknál és a művészeknél nehezen lehet elválasztani a főállásban végzett munkát a különmunkától, a fizetést a különjövedelemtől. A feltalálói díjak, jogdíjak révén a társadalom anyagilag is elismeri az értelmiségi autonómiát; az is köztudott viszont, milyen nehéz bekerülni egy kezdő diplomásnak azoknak a táborába, akik ezeket a „legális különjövedelmeket" élvezik.

A fiatal értelmiséginek nyomban a diploma megszerzése után szembe kell néznie a kötött és az autonóm értelmiségi lét közötti választás kényszerével. A döntést, mely néhány év múlva véglegessé válik, anyagi indokok is meghatározzák. A szakmai továbbfejlődést, és így az értelmiségi autonómia megszerzését lehetővé tevő állásokra sokkal több a jelentkező, mint ahányat alkalmaznak, a kötött állások viszont magasabb fizetéssel, különféle kedvezményekkel vonzzák a jelentkezőket. A kezdő ügyész, üzemorvos, kollégiumi nevelőtanár stb. fizetése jóval magasabb, mint a kezdő ügyvédé, kutatóorvosé, kiadói lektoré. A bölcsészkar bizonyos szakain végzettek, így a pszichológusok, szociológusok, művészettörténészek, néprajzosok a jelenlegi pályázati rendszerben esetleg évekig nem találnak a végzettségüknek megfelelő munkát. Az értelmiségi autonómia kiharcolása így a tehetség és kitartás mellett sajátos aszkézist követel azoktól a fiatal diplomásoktól, akik családi kapcsolatok, illetve a készen kapott anyagi javak nélkül vágnak neki a pályának.

„Szocialista fejlődésünk adott fokán véleményünk szerint célszerű lenne – a szellemi tőkének az egész társadalom számára történő hatékonyabb kamatoztatása érdekében – a képzettség szerinti nagyobb differenciálás. Emellett szól az is, hogy amennyiben az értelmiségi pályák nem elég vonzóak anyagilag, nem térítik meg elég gyorsan az egyéneknek a képzettség megszerzésére fordított erőket, úgy elsősorban azoknak a rétegeknek a gyermekei fognak tovább tanulni, amelyek körében a szellemi foglalkozásnak már hagyománya van" – írja találóan Kovács I. Gábor Az értelmiségi keresetek változásáról c. tanulmányában.[8] Ez a megállapítás az autonóm értelmiségre vonatkoztatva fokozottan igaz; mert amíg egy kötött értelmiséginek – a tanulási évek kiesését és a csekély kezdőfizetéseket számolva – kb. 35 éves korára, de talán még előbb is megvan az esélye arra, hogy utolérje a kvalifikált szakmunkásokat, addig egy autonóm értelmiségi esetében erre nincs semmiféle garancia. Lehetséges, hogy pl. a szakorvosok negyvenéves korukra már a többszörösét keresik meg, mint pácienseik többsége, de például tudományos kutatók, festők,

írók esetében a szakmai teljesítményekért sokszor anyagi áldozatokat is kell hozni. Lehet persze, hogy egy felfedezés vagy egy sikeres alkotás az erkölcsi elismerés mellé meghozza az anyagit is, de erre negyvenéves kor előtt általában ritkán kerül sor.

Értelmiség és politika

Az értelmiség örök dilemmája, hogy választania kell az elmélet és a gyakorlat között; ha az egyik után nyúl, a másik siklik ki a kezéből és fordítva. A szintézis vágya a kötött értelmiségben ugyanúgy él, mint az autonómban, de csak ritkán, forradalmi pillanatokban, s keveseknek sikerül egy-egy életmű erejéig megvalósítani. A történelmi mértékkel mérve rendkívül rövid forradalmi periódusok végére érve az autonóm értelmiség újra és újra kísértést érez, hogy a kötöttségeket vállalva részt vegyen a mindennapok valóságának alakításában, s eszméit rövid úton ültesse át a gyakorlatba. „Ha az értelmiség hatékony szerepet akar játszani abban, hogy tudását munkába fektesse, egyre növekvő mértékben szükséges, hogy a bürokratikus hatalmi struktúra részévé váljon. Ez azonban gyakran azt követeli tőle, hogy lemondjon arról az előjogáról, hogy felfedezze azokat a lehetséges politikákat, amelyeket jelentősnek tart. Másfelől, ha nem csatlakozik, hogy megőrizze a választás teljes lehetőségét, jellemzően sem az anyagi eszközei nincsenek meg, hogy vizsgálódásait folytassa, sem annak az erős valószínűsége, hogy a politikacsinálók elfogadják felfedezéseit, mint a cselekvés alapjait" – írja Robert K. Merton.[9]

Kelet-európai viszonyok között elsősorban annak a kérdésnek a tisztázása fontos, milyen lehetősége van annak, hogy az autonóm értelmiség harmonikusan együttműködjön a kötött értelmiséggel, a szocializmus érdekében. Ez az együttműködés sokféle formát ölthet, a fenntartás nélküli támogatástól az elutasításig. Az új baloldali álláspont szerint csak az utóbbi teszi az értelmiségit értelmiségivé, s a politikai tagadás nélkül az értelmiségi csupán dróton rángatott specialista. Sartre Védőbeszéd az értelmiség mellett (*Plaidoyer pour les intellectuels,* Gallimard, 1975) című művében azt fejtegeti, hogy csak a politikai küzdelmekben való aktív részvétel teszi az értelmiségit értelmiségivé. Ez bizonyos mértékben igaz is, de Sartre jellemzően a tagadást, az egyéni lázadást idézi tétele igazolására. Szerinte az atombomba előállításán dolgozó tudósok egyszerű specialisták voltak, akik akkor váltak értelmiségiekké, amikor a bomba felhasználása ellen tiltakoztak. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy az autonóm értelmiségiek már azáltal is állást foglalnak, hogy a rutin szintjét meghaladóan végzik a dolgukat. Ki vonhatná kétségbe, hogy nemcsak Einstein, Fermi vagy Szilárd Leó volt értelmiségi, hanem Kurcsatov akadémikus is, aki a szovjet atombomba szellemi atyjaként keresztülhúzta az Egyesült Államok vezetőinek azt a tervét, hogy a bombával évtizedekig zsarolják a Szovjetuniót?

Az autonóm értelmiség számára nem lehet kötelező viselkedési normákat előírni, azokon a kötelezettségeken kívül, melyek tagjaira mint állampolgárokra vonatkoznak. (S ha a jogszabályok korlátozzák az autonóm értelmiséget abban, hogy a maximális hatékonysággal kutassa és tárja a közvélemény elé a társadalmi fejlődés alternatíváit, megfontolandó, hogy nem avultak-e el ezek a jogszabályok.) Egyértelműen megfogalmazott, ésszerű feltételek között meg kell teremteni, illetőleg fejleszteni kell azokat a lehetőségeket, melyek biztosítják a különböző nézetek kifejtését, mégpedig az érdemi döntéseket

megelőző fázisban. Vállalni kell az érdemi vitát akkor is, ha ezek a nézetek nem mindenkor vágnak össze a kötött értelmiség gondolatmenetével.

A dialógus nem folyhat zárt ajtók mögött, elzárva a nyilvánosságtól. Intézményesíteni kell a kötött és autonóm értelmiség mobilitását, mert ez a két értelmiségi csoport messzemenően egymásra van utalva, az egyik eredményes működése nem képzelhető el a másiké nélkül. Az értelmiség autonómiája végső soron nem egyéb illúziónál, mert a legelvontabb tudományokban elért szakmai teljesítmények, ha közvetett módon is, de befolyásolják a társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődést, s a specialistát ezer szál fűzi ahhoz a közösséghez, melyben él. Ugyanekkor, ha a kötött értelmiség nem akar megrekedni a praxisfilozófia szintjén, s el akarja kerülni, hogy a taktikából praktika váljék, szüksége van arra, hogy az elmélet tükrében lássa viszont önnön működését, új szempontokat, bírálatokat és ösztönzést kapjon az autonóm értelmiségtől.

Gramsci ideálja, az organikus értelmiségi nézetünk szerint az autonóm és a kötött értelmiségi vonásait egyesíti: „Az új értelmiség életmódját nem alkothatja többé az ékesszólás, az érzelmek és szenvedélyek külső és pillanatnyi mozgatója, hanem csak az aktív bekapcsolódás a gyakorlati életbe, amelyben az értelmiségi mint építő, szervező vesz részt, aki „folytonosan meggyőz", mert nem pusztán szónok – és mégis felette áll az elvont matematikai szellemnek; a technikától mint munkától eljut a technikáig mint tudományig és a humanista történelemszemléletig, amelynek hiányában „szakemberek maradunk" és nem leszünk „vezetővé" (ami szakember + politikus)".[10]

A szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában az organikus értelmiségi ideáljának tömeges megvalósítását nem tűzhetjük ki célként. Ehhez az értelmiség munkamegosztását kellene felszámolni, s ez nincs közelebb, mint a szellemi és a fizikai munka közötti különbség megszüntetése. Viszont a kötött értelmiség elősegítheti az autonóm értelmiség kibontakozását, olyan egyéni elkötelezettségen alapuló kapcsolat megteremtését, mely a szocialista demokrácia megteremtésének alapfeltétele.

Az izolált értelmiségi, legyen bár kötött vagy autonóm, gyakori XX. századi társadalmi típus. Az irodalom tanúsága szerint útja a bezárkózás, az önpusztítás felé vezet. A tömegekkel való kapcsolat megtalálásának sine qua non-ja a kötött és az autonóm értelmiség közötti szerves kapcsolat kialakítása, a funkcionáló társadalmi nyilvánosságra épülő konstruktív együttműködés. A közélet demokráciája feltételezi a tudományos és művészeti élet demokráciáját és fordítva. S ez az út vezet el oda, hogy az értelmiség ne csak formálisan, hanem ténylegesen is részt vegyen a közéletben.

A képlet egyszerű, csak gyakorlati alkalmazása bonyolult. Többek között szükséges hozzá, hogy a kontinensünk három és fél évtizedes békéjének ne szakadjon vége, és a militarizmus meg a háború, mely alapjaiban szünteti meg az értelmiség autonómiáját, ne borítson fel minden optimista számítást.

JEGYZETEK

[1] V. I. Lenin: Lev Tolsztoj, mint az orosz forradalom tükre. Lenin: Művészetről, irodalomról. Kossuth, 1966. 103–108.

[2] Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. MSZMP Társadalomtudományi Intézete, 1979. Lásd: Kepecs József és Klinger András: A társadalom osztályrétegződésének alakulása a hetvenes években.

[3] A vidéki értelmiség helyzete. MSZMP Társadalomtudományi Intézete, 1971. VI–VII. köt. 12.

[4] Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Kossuth, 1978. Lásd Révész András: A mérnöki munka helye és szerepe a társadalmi munkamegosztásban.

[5] Lásd pl. Latwesen Henrik és Gergely Gábor kérdőíves felmérését a fiatal értelmiségiek helyzetéről. Készült a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság Fiatalok Bizottsága megbízásából, Budapest, 1978.

[6] Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. 228.

[7] Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. 133–134.

[8] Uo. 241.

[9] Korunk értelmisége. Válogatás. Gondolat, 1975. 237. Lásd: Robert K. Merton: Az értelmiség szerepe a kormányzati bürokráciában.

[10] Antonio Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, 1970. 277. Lásd: Az értelmiség és a kultúra szervezete.

Dr. BALLÓ RÓBERT

AZ EGÉSZSÉGÜGY ÉS A TÁPPÉNZES HELYZET

„Az élet rövid, a művészet hosszú, az alkalom gyors, a kísérlet veszélyes, a bírálat nehéz. Szükséges pedig, hogy ne csak maga az orvos járuljon a szükségesek megtevéséhez, hanem a beteg, a környezők s a külső viszonyok is."

Hippokrátes első aforizmája.[1]

A hippokráteszi orvoslás és orvostudomány csupán a történelmi előzménye annak a modern medicinának, amit napjainkban ismerünk. A görög orvosok sok tétele naivitásnak tűnik korszerű ismereteink mellett, viszont a hippokráteszi könyvek írójának filozofikusi és orvosi szempontokat egybeötvöző látásmódja korunk gyakorlatánál szélesebb horizontú értelmezését tükrözi az egészségügynek. Manapság az egészségügy fogalma alatt sokszor csak az Egészségügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó ágazat tevékenységét értik. Elvétve akadnak olyanok is, akik az orvosi ténykedések körére szűkítik ezt az értelmezést. Az egészségügy ezeknél sokkal szélesebb fogalom, minden ide tartozik, ami a lakosság egészségi állapotára befolyással van. Hogy a mottó szavait idézzük: az egészségügy, az orvos, a beteg, a környezők és a külső viszonyok teljes komplexuma.

Ebből a szemléleti alapállásból indulunk ki, amikor megkíséreljük a táppénzes problematika kifejtését és elemzését.

A táppénzes jelenség hazai gyakorlatának vizsgálatához azonban nem elég csupán az egészségügy átfogó értelmezéséből kiindulni. Figyelembe kell venni azt is, hogy a társadalmi dinamika legkülönbözőbb változásai kihatással lehetnek még a szűken értelmezett orvoslásra is. Esetünkben a keresőképesség elbírálásának napi rutinja az a közvetítő csatorna, ahol az orvos-beteg találkozások interakciói realizálják az egészségügyi alapellátás társadalmi befolyásolását. Ugyanez a társadalom, amelynek egyedeivel az orvos a keresőképesség elbírálása során kapcsolatba kerül, egy magasabb szintről is befolyásolja ezt a találkozást. Nevezetesen a keresőképesség elbírálására vonatkozó jogszabályok útján. Az orvosra még más szabályok is vonatkoznak, többek között foglalkozásának szakmai szabályai – melyek az orvostudomány fejlődésével párhuzamosan állandó változásban vannak – és hivatásának örök érvényű etikai alaptétele, a humánum.

Mielőtt a keresőképesség elbírálásának folyamatát elemeznénk, meg kell vizsgálnunk a táppénzes jelenség alapvető specifikumait. Vagyis, hogy mi a táppénz és milyen funkciója van?

A táppénz a Társadalombiztosítási Törvényben megszabott szociálpolitikai juttatás a munkából betegség miatt átmenetileg távolmaradó dolgozók keresetveszteségének pótlására. A táppénzjuttatásra jogosult dolgozók gazdaságpolitikai szempontból termelési veszteséget jelentenek. A szociálpolitika célja, hogy a lehetőségekhez képest a maximális szociális biztonságot nyújtsa. A gazdaságpolitika célja, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt növelje és maximálisan felhasználhassa. A célok és érdekek egyeztetését a szociálpolitikus és a gazdaságpolitikus talán egymás között el tudná rendezni, ha nem zavarná meg egyezkedésüket a dolgozók egyéni érdekeinek széles skálája.

Milyen funkciókat tölthet be elméletileg a táppénz a dolgozók számára? 1. A deklarált funkciót, vagyis betegség esetére a keresetveszteség pótlását. 2. Munkából bármilyen más célból való távolmaradás esetére a keresetkiesés pótlását. 3. Az aktuális munkabért meghaladó táppénztérítés eseteiben

a magasabb jövedelem biztosítását. 4. A keresőképtelenség igazolásával a munkahelytől való távolmaradás jogának törvényes biztosítását (itt a táppénz mint jövedelempótlás a háttérbe szorulhat). 5. Munkaviszony megszűnését követően átmeneti jövedelemforrást.

Mindezeket a funkciókat a dolgozók a legváltozatosabb indítékok hatására próbálhatják kieszközölni, amennyiben érdekeik úgy kívánják. Ugyanakkor a törvényalkotó igyekszik biztosítani, hogy lehetőleg csak a deklarált funkció egzisztálhasson. A Minisztertanács 1007/1976. számú határozata a táppénztérítés összegének új kiszámítási rendjével a 3. pont alatt említett diszfunkciót igyekezett kikapcsolni. A többi diszfunkció kiszűrésének feladatát viszont az egészségügyre hárította, igaz ez addig is az alapellátás orvosainak feladatát képezte, de kevésbé hangsúlyozottan.

Mielőtt véglegesen visszakanyarodnánk a keresőképesség orvosi elbírálásának elemzéséhez, vizsgáljuk meg azokat a tényeket, amik a táppénzes helyzet alakulásának adataiból rendelkezésünkre állnak. A társadalmi jelenségek statisztikai elemzése csak elősegítheti a lényegi megragadást.

Milyen tényezők hatására növekszik a táppénzkiadás?

A kifizetett táppénzköltség évről évre növekszik. 1970-ben 3690 millió forint volt, 1980-ban 7523,1 millió forint. Ez durván számítva kétszeres növekedést jelent 11 év alatt. A költségvetés közgazdászát méltán érdekelheti, mik idézik elő ezt a növekedést. Mivel táppénzt csak a betegség miatt keresőképtelenné vált dolgozó kaphat, s köztudatban minden táppénzzel kapcsolatos kérdésre elsősorban az egészségügytől várják a választ és mintegy a megoldást is. De vegyük szemügyre kissé részletesebben a költség összetevőit.

Amennyiben a táppénzre jogosult dolgozók létszáma növekszik, ez a kifizetett táppénz tömegét is növelheti. Ha egy gyárban az egyik évben csak 100 munkavállaló dolgozott, de a másik évben már 200, akkor a megbetegedések arányának állandósága mellett is kétszeres lesz a táppénzköltség.

Ha a dolgozók száma változatlan, a betegek aránya is változatlan, de a munkanapok száma az egyik évben több, a másikban kevesebb (mindegy, hogy a naptár szeszélyéből, vagy a törvényes munkarend megváltoztatásából származik az eltérés) akkor ez a tényező is befolyásolni fogja a táppénz költségét.

Ha a dolgozók száma, a betegek aránya és a munkanapok száma is állandó, még mindig változhat a táppénzköltség a kiszámítás módjának, vagy a figyelembe vett béralapok alakulásának megfelelően. Hazánkban a béralapok jelentős növekedést mutatnak az utóbbi években és ez természetszerűleg a táppénzkiadást is megnöveli.

A negyedik tényező a táppénzes arányszám, ami további két összetevőtől függ. A keresőképtelenséggel járó megbetegedésektől és a betegség időtartamától. A táppénzes arányszám szempontjából teljesen mindegy, hogy 100 dolgozó három napig van táppénzben, vagy három dolgozó 100 napig. A táppénzkiadást befolyásoló faktorok közül ez az egyetlen, amit az egészségügy gyógyító-megelőző hálózata befolyásolhat.

Vizsgáljuk meg, hogy az 1970-1980 közötti táppénzkiadás növekedésében az egyes faktorok milyen súllyal szerepeltek.

1. táblázat

A táppénzkiadást befolyásoló tényezők index-számai

A vizsgált tényezők	1970–1975	1975–1980	1970–1980
	évek közötti változást jelző index-értékek		
1. A táppénzre jogosultak számának változása	1,06829	1,00261	1,07108
2. A munkanapok számának változása	1,00331	1,01650	1,01987
3. A táppénz átlagos napi összegének változása	1,32513	1,29973	1,72231
4. A táppénzes arányszámok változása	1,13593	0,95804	1,08827
5. Az 1–3. együttes változása	1,42031	1,32463	1,88140
6. Az 1–4. együttes változása	1,61337	1,26905	2,04744
7. A táppénzsegélyezési kiadások változása	1,60190	1,27273	2,03878

Az 1. táblázat indexszámok formájában mutatja be a különböző tényezők hatását. (A 6. és 7. soroknak egyezniük kellene egymással, de ez azért nincs így mert a 7. sorban az összkiadás millió forintra kerekített értékeivel számoltunk.) A táblázat utolsó oszlopából kiolvasható, hogy a dolgozók számának növekedése kb 7%-os kiadásnövelő tényező. A táppénz szempontjából figyelembe vett munkanapok számának alakulása kb 2%-os kiadásnövekedést okozott. A táppénz átlagos napi összegének – vagyis a figyelembe vett béralapoknak – a növekedése viszont már 72%-os növelő hatással szerepelt. E mellett szinte eltörpül az egészségügyi szolgálatok tevékenységével kapcsolatos növekedés 8,8%-os értéke.

A közgazdásznak be kell látnia, hogy a táppénzkiadás növekedéséért az egészségügyet csak elenyésző mértékben okolhatja.

A 2. táblázat már nem a növekedési ütemet, hanem a növekménynek forintértékét tünteti fel. Kombinált hatásokat csak az utolsó előtti sor reprezentál. Vagyis a táppénzre jogosultak számának növekedése, a munkanapok számának változása és a bérek emelkedésének egyidejű hatása tízszer nagyobb kiadástöbbletet jelentett, mint amit a táppénzes arányszám változása önmagában előidézhetett. Ebből a táblázatból számítva az 1970. és 1980. közötti tényleges táppénzkiadási többletből csak 8,5% az egészségügy felelőssége. Kiolvasható az is, hogy az 1975-1980 évek viszonylatában a táppénzes arányszám alakulásának kifejezetten költségcsökkentő hatása volt.

2. táblázat

A táppénzkiadást befolyásoló tényezők hatása

Figyelembe vett szempontok			1970–75	1975–80	1970–80
			évek között millió Ft-ban		
Ha a többi tényező a bázisév szintjén maradt volna és csak	a táppénzre jogosultak száma	változik, akkor a táppénzkiadás változása	251,99	15,42	262,27
	a munkanapok száma		12,21	97,53	73,32
	a tp. átlagos napi összege		1199,72	1771,70	2665,36
	a táppénzes arányszám		501,58	–248,02	325,69
Ha a táppénzes arányszám változatlan és csak a többi három tényező			1550,93	1918,88	3252,36
A táppénzkiadások tényleges változásai (növekmények)			2221,00	1612,10	3833,10

Korrektebb és szemléletesebb értékelést adhatunk, ha a 11 év eseményeit az egymást követő évek változásainak figyelembevételével szukcesszív módon vizsgáljuk. A 3. táblázat ezt mutatja be. Így az egészségügy „rovására írható" táppénzkiadás növekedés az össznövekmény 12%-át teszi ki. Vagyis a keresőképesség elbírálási folyamatában érdekelt egészségügyi hálózat tevékenysége során a táppénzes arányszám évenkénti változásai miatt 460 millió forintos többletkiadás jelentkezett. Tehát a 11 év viszonylatában a táppénzszázalék 5,4-ről 5,9-re történő emelkedésének 460 millió forint a költségnövelő szerepe.

A táppénzes arányszám növekedéséért felelős betegségcsoportok

Látszólag csak egészségügyi, orvosi érdeklődésre tarthat számot, hogy a 460 millió forint többletkiadás milyen betegségcsoportok miatt állt elő. Egy epidemiológiailag korrekt elemzés számára itt is az évenkénti változások vizsgálata lenne kívánatos, de témánk szempontjából – a költségnövekedéshez kapcsolódó betegséggyakoriságok kimutatására – a 11 éves időszak átfogó változásainak vizsgálata is elegendő. (Ne zavarja az olvasót, hogy az előzőekben táppénzes arányszámok szerepeltek, itt pedig a 100 dolgozóra jutó betegségi napok értékeivel számolunk. Mindkettő azonos fogalom, csak más egységekben van kifejezve.)

A 4. táblázatban 5 betegségcsoport szerepel, ezek 100%-ot is meghaladó növekedési felelőssége csak úgy képzelhető el, hogy az összes többi betegségcsoportra eső betegségi napok száma összességében

3. táblázat

Az egymást követő évek táppénzes arányszámainak hatása a táppénzköltség növekedésére

Viszonyított évek	Táppénz% indexe	Táppénzes arányszám változásából adódó kiadás-változás (millió Ft)	Tényleges változás (millió Ft)
1970–71	1,00000	0	192
1971–72	0,96296	–143,777778	192
1972–73	1,03846	156,692306	366
1973–74	1,07407	328,888889	654
1974–75	1,05172	263,482759	817
1975–76	0,93443	–387,606557	–90,0
1976–77	0,98246	–102,122807	114,121
1977–78	1,03571	211,968609	586,215
1978–79	0,98276	–112,436828	466,082
1979–80	1,03509	245,172559	535,682
Összesen	=	460,261152	3833,100
A tényleges változás és a tp.% alakulásából adódó változás különbsége			3372,838848
A tp.% alakulásából adódó változás a tényleges változás arányában			12,007%

4. táblázat

A táppénzes arányszám növekedéséért felelős betegségcsoportok

Betegségcsoportok	1970 és 1980 között	1970 és 1975 között	1975 és 1980 között
100 dolgozóra jutó összes betegségi napok számának változása (100%)	393,29	496,99	–103,70
Ebből:			
gyermekápolási táppénzre jut, %	48,97	31,99	16,98
mozgásszervi megbetegedésre jut, %	30,97	24,86	6,11
nem üzemi balesetre jut, %	13,78	15,15	–1,37
üzemi balesetre jut, %	7,59	4,69	2,90
nem tbc-s fertőző betegségekre jut, %	6,05	2,95	3,10
A fenti 5 betegségcsoportra együtt, %	107,36	79,64	27,72

csökkent. Természetesen a táblázatban nem szereplő betegségcsoportok között is vannak olyanok, amelyeknél a táppénzes napok intenzitási viszonyszáma növekedett – pl. a pszichiátriai megbetegedések –, de ezek táppénzes arányszámot növelő szerepe nem éri el a táblázatban feltüntetett betegségcsoportok jelentőségét.

Vegyük most sorra az 5. táblázatban szereplő betegségcsoportokat.

1. A gyermekápolási táppénz majdnem a növekedés feléért felelős. Mi eredményezhette ezt? Itt először is a népesedéspolitikai határozatunkra kell utalnunk. Ennek a határozatnak az értelmében 1973-tól jogkiterjesztés történt. Addig csak az 1 évesnél kisebb gyermek ápolására járt táppénz, de

ezután már 6 éves korig vehető igénybe. A demográfiai hullám eredményeként a gyermekek száma is megnőtt. Vagyis ami a népesedéspolitika oldaláról örvendetes eredmény, ugyanaz a természetszerűleg adódó táppénzes következményeit tekintve már nem az. Pedig ezt a hatást jó előre prognosztizálni lehetett volna. Persze a gyermekápolási táppénz alakulása önmagában is egy összetett jelenség, ami külön tanulmány témája lehet. (A társadalombiztosítási szolgáltatások szempontjából figyelembe vehető gyermekekre számítva az átlagosan igénybe vett gyermekápolási napok száma évről évre növekszik. A gyermekpopuláció egészségi állapota nem változik úgy, hogy ezt indokolná. Az ún. járványos időszakok a gyermekápolási táppénzes helyzetben olykor alig tükröződnek stb.) Témánk szempontjából most csak az a kérdés fontos, hogy az „egészségügy rovására" írható 460 millió forintos táppénzes többletkiadásból a gyermekápolási táppénzes napokra eső 225 millió forint valójában sajnálatos, vagy ellenkezőleg örvendetes tény?

Ha népben és országban gondolkodunk, másként válaszolunk, mintha többletkiadásban és termelési kiesésben. Ez egy olyan pont, ahol a táppénzkérdés már nem egészségügyi vagy társadalombiztosítási probléma, nem is gazdaságpolitikai megközelítésű, hanem egy nagyon összetett társadalompolitikai jelenség.

2. A mozgásszervi megbetegedések csoportja kb. 142 millió forintnyi növekedésért vádolható. Ebben a betegségcsoportban a legkülönbözőbb kórképek szerepelhetnek, de a táppénzes helyzet alakulásának szempontjából a lumbágo és a hasonló gerincbántalmak nagy tömege különös figyelmet érdemel. Ezek kóreredetében a szokásostól eltérő hétvégi tevékenységek (pl. adminisztratív dolgozó építkezésen segít vagy kertet kapál) gyakran felderíthetők. A túltápláltság és a testkultúra elhanyagolása elősegítheti az ilyen betegségeket. Az egészséges életmód kialakításában még sok a tennivalónk és nemcsak az egészségügynek van itt pótolnivalója. Gondoljunk csak arra, hogy az új városrészek tervezésénél kijelölik-e a leendő uszoda, tornacsarnok vagy sportpálya helyét, és ha igen, felépítik-e? A tömegsport biztosítása nem az egészségügyi szolgálatok reszortja, de a testedzés elhanyagolásából származó hátrányok gyakran az egészségügy és a társadalombiztosítás oldalán jelentkeznek. A számok talán a gazdasági szakembereket is elgondolkoztatják. A Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1980. évi kötetében az 1978. évi Sportlétesítmények és feladatok költségvetési kiadásaiban 791 millió forint szerepel (195. oldal). Ugyanebben az évben a táppénzes napok 12%-át mozgásszervi megbetegedések miatt vették igénybe. Ezekre akkor kifizettek 782 millió forint táppénztérítést. Majdnem azonos a két összeg. Vajon a sportkiadásokból mennyit fordítottak tömegsportra? Vajon a mozgásszervi megbetegedéseket milyen arányban előzhette volna meg a rendszeres testedzés? A kielégítő testkultúra hiányáért milyen arányban okolhatók a tömegsport szervezői és milyen arányban az egészségügyi szervek? Az egészséges életmód kialakításában milyen társadalmi tényezőknek van döntő szerepük? Ezek a kérdések érdekelhetik a gyógyító orvost, fontosak az egészségügyi szervező számára, de megválaszolásuk az egész társadalom érdeke.

3. A balesetek alakulásában – függetlenül attól, hogy munkahelyi, otthoni vagy közlekedési balesetről van-e szó, – ugyancsak az életmódnak, a munkamódnak és az életritmusnak van döntő jelentősége. A csupán társadalombiztosítási következményei miatt szétválasztott két balesettípus együttesen több, mint 21 százalékát adja a táppénzes napok 1970. és 1980. évek közötti növekedésnek. Ez a betegségcsoport 98 millió forint többletkiadás előidézőjének tekinthető. Itt az egészségügyi ellátás csupán a gyógytartamok csökkentésével befolyásolhatná a helyzetet, ha ez egyedül az orvosi ellátás színvonalának függvénye lenne. Valójában ritkán van így. Manapság egy sérülés gyógytartalmát és ami ezzel azonos, az igénybe vett táppénzes napok számát legfőképp a sérülés jellege határozhatja meg és csak elvétve az ellátás színvonala. A különféle balesetek megelőzése – amitől a helyzet alapvető javulása várható – már kívül esik az egészségügy szakmai tevékenységkörén.

Itt megint a prevenció területére jutottunk. A balesetek megelőzésére nincs semmiféle „specifikus orvosi" prevenció. Ugyanekkor a baleseteket előidéző faktorok felderítésére irányuló ún. epidemiológiai vizsgálat már az orvoslás körébe vonható. Egy ilyen vizsgálatot viszont csak akkor érdemes elvégezni, ha az ezt követő lehetséges akcióprogramok végrehajtásának társadalmi és gazdasági biztosítékai meg vannak.

Gondoljuk el, ha egy ilyen oknyomozó vizsgálat kimutatná, hogy például a lakásbalesetek 50 százalékában a vizes konyhai vagy fürdőszobai burkolólapok túlzott mértékű csúszóssága a keresett tényező; vajon kinek a feladata lenne a kiküszöbölés és ki fedezné a költségeket? Társadalmunk még

nincs felkészítve arra, hogy a prevenció ilyen széles értelmezését elfogadja. Pedig az egészségügy fejlődésének útja ez.

4. A „nem tbc-s fertőző betegségek" (az influenza és más akut felsőlégúti fertőzések nem ebbe a csoportba tartoznak) szaporodása kb. 28 millió forint többlettáppénzért okolható. Ezek körébe tartoznak a vízszennyezések és a különféle étel- és fagylaltmérgezések következményei, de a fertőző májgyulladás is itt szerepel. Ez utóbbi kivédésére jó effektussal kecsegtető egyszer használatos fecskendők és injekciós tűk bevezetésének és elterjesztésének sajnálatos akadálya, ipari kapacitásunk elégtelensége. Azok a fertőző betegségek, amiknek specifikus profilaxisa van, tehát az egészségügyi szolgálatok kivédhetik vagy leküzdhetik, nem is játszanak szerepet a táppénzes arányszám növekedésében.

A most áttekintett betegségcsoportok felelősek azért, hogy az 1970. évi 5,4%-os táppénzes arányszám 1980-ra 5,9%-ra emelkedett. Ha orvosi szempontból vizsgáljuk ezen betegségeket és azt keressük, hogy milyen egészségügyi szolgálatok, vagy milyen orvosi tevékenységek védhették volna ki ezt a növekedést, a fokozottabb egészségügyi felvilágosításon kívül semmit sem tudunk mondani. Ebből a megközelítésből *megkérdőjelezhetjük előző állításunkat és kétségbe vonhatjuk, hogy a 460 millió forintos többletkiadásért egyáltalán felelősség terheli-e az egészségügyet.*

Még egy további szempontot is érdemes megvizsgálni, mégpedig azt, hogy a táppénz diszfunkciós szerepei ezen betegségcsoportokon belül könnyebben érvényesülhetnek-e, mint más betegségcsoportban?

A balesetek és sérülések, valamint a fertőző betegségek eseteiben nyilvánvaló, hogy egészségkárosodásról van szó és aligha képzelhetjük el ezeket, mint a dolgozó által előtérbe állított, a keresőképtelenséget motiváló tényezőt. A mozgásszervi megbetegedések eseteiben már nem zárhatjuk ezt ki. Egy diagnosztizált gerincelváltozás olykor évekig tünet és panaszmentes lehet, de bármikor mozgáskorlátozottságot és fájdalmakat okozhat. Ezt a betegek is tudják és ténylegesen meglévő betegségüket bármikor előtérbe állíthatják a keresőképtelenség elérése céljából. A keresőképtelenséget elbíráló orvos dilemmáját csak egyféleképpen oldhatja meg: inkább téved a beteg vélt vagy valós érdekében, mint esetleg a beteg kárára. Ugyanez az orvosi attitűd a gyermekápolási táppénzek eseteiben fokozottabban kell, hogy érvényesüljön. Lényegében azt kell mondanunk, hogy meg van a lehetősége annak, hogy a táppénzes arányszám növekedéséhez az ún. diszfunkciós táppénzek is hozzájárultak.

Idősorok statisztikai elemzésének értelmezése

A matematikai statisztikai módszerek alkalmazásával egy másik megközelítés is adódik. Megvizsgáltuk, hogy milyen trendeket mutat a 11 év táppénzes helyzetének alakulása különböző osztályozási szempontok szerint. Tehát ugyanazt a jelenséget vizsgáltuk egyszer betegségcsoportok szerinti megoszlásukban, egyszer iparágak és népgazdasági szektorok szerinti megoszlásukban. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a különféle trendvonalak mennyire alkalmasak az elkövetkezendő évek táppénzes helyzetének előrejelzésére. A regressziós analízisek eredménye egyrészt egy görbének vagy egy egyenesnek az egyenlete, másrészt egy szám, az ún. determinációs index, amely megmutatja, hogy a kapott egyenlet (egyenes vagy görbe) milyen mértékben tükrözi az idősorokból adódó törvényszerűségeket és milyen mértékben véletlenszerű hatásokat. Ahol ez a determinációs index 1, ott az idősorok egyedi értékei valamennyien pontosan illeszkednek a trendvonalra, tehát a helyzet alakulása biztosan prognosztizálható, úgy is mondhatjuk, hogy a táppénzes mutató az évek során törvényszerűen változik. Ahol a determinációs index 0,5; ott felerészben véletlenszerű hatások és felerészben az egyes évek táppénzes mutatói alakítják ki a trendvonalat. Amikor a determinációs index a nullához közelít, akkor gyakorlatilag csak véletlenszerűségek tükröződnek a trendvonalban, vagyis előrejelzésre nem alkalmas.

Ami számunkra az elvégzett statisztikai elemzésekből most lényeges, azt az 5. táblázat mutatja be. Ez pedig az a tény, hogy a betegségi főcsoportok táppénzes mutatóiból gyakorlatilag megbízhatatlan prognózist nyerhetünk, míg a népgazdasági ágazatok táppénzes helyzetének alakulásából számolva jó megközelítésű előrejelzést kaphatunk. Ez egy nagyon paradox eredmény. Hiszen a táppénzes jelenségeket elsődlegesen valamilyen keresőképtelenséget jelentő betegségi állapothoz kötjük és azt gondolhatnók, hogy a betegségi viszonyok alakulása befolyásolhatja a táppénzes helyzetet. Most viszont a statisztikai bizonyíték a táppénzes helyzet alakulását a népgazdasági ágazatok jellegéből eredő törvény-

5. táblázat

A táppénzes helyzet alakulásának trendjei 1970 és 1980 között

A regressio-analízisek alapadatai	A regressios görbék determinációs indexei			Csoporttagok száma (100%)
	0,5 alatt	0,5 és 0,6 között	0,6 felett	
A népgazdasági ágazatok trendjei	13 38,24%	5	16 47,06%	34
Ipari-építőipari ágazatok trendjei	10 45,46%	5	7 31,82%	22
Betegségi főcsoportok trendjei	17 62,96%	3	7 25,93%	27

szerűségek függvényének mutatja. Nagyon leegyszerűsítva azt mondhatjuk, hogy a táppénzes helyzetet nem az egészségügyi tevékenység, hanem a munkahelyi viszonyok befolyásolják.

A nem ipari ágazatok (kereskedelem, egészségügy, oktatás, pénzintézeti szolgáltatások stb.) egyre növekvő táppénzes arányszámot mutató trendje, valamint a textilipar, nyomdaipar hasonló tendenciája, a szénbányászat csökkenő trendjével kompenzálódva a táppénzes dinamika alapvető meghatározói. Ezt a statisztika igazolhatja, de nem adhatja meg a jelenség magyarázatát, főleg arra nem ad felvilágosítást, hogy miért pont ezen szektorok és nem más ágazatok a meghatározó tényezők.

A táppénzes költségek alakulása, a táppénzes arányszám növekedéséért felelős betegségcsoportok elemzése és most az idősorok statisztikai törvényszerűségei egybehangzóan azt igazolják, hogy a táppénzes jelenség az egészségügy oldaláról jelenleg nem befolyásolható!

A keresőképesség elbírálásának problémái

A diszfunkcionális táppénzek – magyarán szólva a táppénzcsalók – kiszűrése az egészségügy feladata. A keresőképesség orvosszakértői elbírálásának jogszabályai és szakmai irányelvei bizonyos határok között meghatározzák az orvos tevékenységét. Egészségügyi kormányzatunk nagy hangsúlyt helyez erre a feladatra. Ez abból is érzékelhető, hogy a járóbetegellátás orvosaitól hetente kér információt a táppénzes helyzet alakulására. Ezek a jelentések semmi mást nem tartalmaznak, mint a táppénzes esetek alakulását az előző héthez viszonyítva. Furcsa bumeráng effektusa van ennek az információigénynek. Tudatosítja a járóbetegellátás orvosaiban, hogy az egészségügy vezetését szakmai szempontok aligha érdeklik, hisz nem kérnek információt a lakosság egészségi állapotáról, a betegségi viszonyok alakulásáról még a keresőképtelen esetekre sem. Felmerül a kérdés, hogyan lehet a gyógyító-megelőző ellátás munkáját tervszerűen és hatékonyan irányítani a morbiditási viszonyok alakulásának ismerete nélkül? Hogyan lehet az orvosi ellátás minőségét a keresőképtelenségi esetek alapján megítélni? Ha egy körzeti orvos szűrővizsgálatot végezne körzetének lakosságánál, vagyis a klinikai tünetek megjelenése előtt szeretné felderíteni a betegeket, ezzel a preventív tevékenységével a keresőképtelenek számát is gyarapítaná, azaz, feltehetően rossz minősítést kapna.

Az alapellátás orvosai érzékelik helyzetüket, azt, hogy az egészségügy vezetése valami mást is elvár tőlük, mint ami orvosi hivatásukból következne. El kell fogadtatni betegeikkel még az olyan furcsaságokat is, mint a járóképes keresőképtelen biztosított részére munkanapokon általában négy óra (10-14-ig) kijárási idő engedélyezését. Ennek az előírásnak a célja nem más, mint a táppénzes ellenőrizhetőségének biztosítása. Nem tudom, hogy a Polgári Törvénykönyvünkben rögzített személyiségjogokat ez az előírás csorbítja-e, vagy sem, de az mindenképp furcsa összehasonlítási alapot teremt, ha egy rendőri felügyelet alatt álló potenciális bűnözőnek esetleg csak este 8 után kezdődik a kijárási tilalma. Az a szándék, hogy az egészségügy kivédje a diszfunkcionális táppénzes eseteket, melléktermékként magát az egészségügyi alapellátást tette diszfunkcionálissá. Fokozatosan kialakult a defenzív medicina

rendszere és az orvos-beteg kapcsolatban a bizalmatlanság légköre. A keresőképtelenség elbírálásának folyamata mind az orvosok, mind a lakosság részéről konfliktusok és félreértések tömegét rejti magában. Az orvos gyanakvóvá válik és különösen a bizonytalan panaszokkal jelentkező paciensek eseteiben szinte hivatalból „táppénzcsalóra" gondol. A betegek érzékelik ezt az orvosi attitűdöt és ki-ki személyiségi adottságai szerint reagál rá. Egyesek megsértődnek, mások túlzóan panaszkodnak, vannak akik feljelentenek vagy ellenkezőleg hálapénzt lobogtatnak, de mindenféleképp módosítják eredeti betegszerepüket. Az orvos viszont a beteg megítélésekor nem annyira saját észlelésére, tudására, orvosi judiciumára alapítja véleményét, hanem – védekezési stratégiájának megfelelően – a szakrendelési és laboratóriumi leletek tömegeire.

A betegforgalmi adatok ezt igazolják.[2] 1979-ben az általános körzetek betegforgalma (a lakáson történő látogatásokkal együtt) 45,6 millió volt. Ugyanekkor a rendelőintézeti kezelési esetek száma (fogászatok nélkül) 55,3 millió. A számok alapján úgy tűnik, hogy *az alapellátást manapság a szakorvosi rendelőintézetek végzik a körzetorvosok helyett. Nyilvánvaló tehát, hogy az alapellátás diszfunkciós zavarokkal küzd.*

Természetesen nem lehet általánosítani és azt mondani, hogy az alapellátás minden munkahelyére csak a diszfunkció és a dehumanizálódás jellemző. Nagy számban vannak olyan körzetorvosok, akik az orvos-beteg kapcsolat emberi oldalára odafigyelnek és így még az adminisztratív kényelmetlenségeket is el tudják fogadtatni betegeikkel. De nem lehetünk nyugodtak, ha az évek során koncicionálódott defenzív orvoslás kihatásait figyeljük. Ez a tendencia már a lakosságot is „megfertőzte". Egyre gyakoribb, hogy a beteg kéri – olykor követeli – a szakrendelésre történő irányítását, vagy az alapellátás orvosát megkerülve elsőnek az általa indokoltnak vélt szakellátás orvosát keresi fel, esetleg kórházi felvételét szorgalmazza, olykor a legkülönbözőbb „kiskapuk" keresésével.

Vessünk most egy pillantást a felülvizsgálati rendszerre.

A hetenként esedékes felülvizsgálatokat a csoportvezető főorvosok végzik. A felülvizsgálat, mint ellenőrzési rendszer biztosítékát nyújtja a szakmai és a társadalombiztosítási előírások betartásának. A tévedések lehetőségét az orvoslás területén hatékonyabban kell kivédeni, mint bármely más területen, hiszen az egészségünk a legnagyobb kincsünk. De ha ez így van, akkor miért nem kötelező minden kezelés alatt álló beteg vagy gondozott rendszeres felülvizsgálata, miért csak a táppénzeseké? Miért becsesebb, féltettebb beteg az, aki táppénzre jogosult? Vagy talán nem is becsesebb, csak gyanúsabb?

Ezek a kérdések talán meg sem fogalmazódnak a lakosság részéről, de az orvos-beteg viszony sűrűsödő feszültségeihez a felülvizsgálat ellentmondásossága is adalék lehet.

A gazdaságosság és hatékonyság kérdése

Az előzőekben már kimutattuk, hogy a táppénzes arányszám növekedéséből származó többletkiadás 460 millió forintra tehető az 1970-1980 közötti időszak alatt. Ugyanezen időszak alatt a csoportvezető főorvosok fizetése országosan kb. 490 millió forint lehetett. (Az Országos Orvosszakértői Intézet adatai szerint 1979-ben 681 felülvizsgáló főorvos működött, ezeknek akkor kb. 7000 Ft havi fizetésük volt, de 1970-ben valamivel kevesebb lehetett a számuk és havi bérük 5000 Ft körül mozoghatott, ezért csak 10 év bérösszegét vettük alapul havi 6000 Ft-al számolva.)

A táppénzes többletkiadás, a 460 millió forint azt jelenti, hogy az 1970. évi 5,4%-os táppénzes arányszám 1980-ra 5,9%-ra emelkedett. Ha a felülvizsgálati rendszer nagyon hatékony volt – tételezzük fel ezt – akkor egy ilyen rendszer nélkül a növekedés kb. kétszer akkora lehetett volna, azaz 1980-ra az 5,9% helyett 6,3%-os táppénzes arányszámot értünk volna el. Így ez újabb 460 millió forintos – az egészségügy rovására írható – többletkiadás és a 490 millió forintos fizetésmegtakarítás egyenlege alapján népgazdasági szinten 30 millió forintos megtakarítást könyvelhetnénk el.[3]

Kissé csalóka előző számításunk, mert csak a táppénzszázalék változására épít és minden más tényezőt (bérek emelkedése; táppénzjogosultak számának változása, munkanapok alakulása) figyelmen kívül hagy. Ha 1980-ban 6,4%-os lett volna a táppénzes arányszám, akkor az évi táppénzkiadásunk 685 millió forinttal magasabb lett volna. A felülvizsgáló főorvosok 1980. évi bérét tekintve hozzávetőlegesen 12-ed része a feltételezett többletkiadásnak. Persze még ez a számítás is csalóka, mert nem ezeken a pénzösszegeken van a hangsúly, hanem a betegség miatt a termelésből kiesett dolgozók számlájára írható termelési deficiten. Ennek kiszámítása nagyon nehéz és nagyon kétséges is. Vajon a terme-

lésből betegség miatt kiesett olvasztár ténylegesen csökkenti-e a csapolt acél mennyiségét, vagy a hiányzó pénztárosnő csökkenti-e az üzlet forgalmát? Nem tudjuk, hogy az állítólagos termelési deficitekben milyen szerepe van az üzemszervezés rugalmatlanságának és milyen szerepe lehet az egészségügynek. Hiszen a táppénzes állományban lévő dolgozók bére lehetőséget ad a helyettük dolgozók többletmunkájának megfizetésére. Nem tudni, hogy az üzemek, vállalatok mennyire élnek ezzel a lehetőséggel.

Mit mondanak mégis ezek a számítások?

Az első számítás a felülvizsgálati rendszer hatékonyságát próbálja megragadni. Csak azt a tényezőt variálja (a táppénzes arányszámot), amire a vizsgált tényező (a 681 felülvizsgáló) hatni képes. Így megállapíthatunk egy olyan elméleti értéket, ahol a munkaráfordítás nem nagyobb az eredménynél. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a felülvizsgálati rendszer működtetését akkor tekinthetjük hatékonynak, ha nélküle 6,4 százalékos vagy magasabb táppénzes arányszám lenne.

A második számítás a gazdaságosságot célozza, minden tényezőt figyelembe vesz és azt mutatja, hogy a minimális hatékonyság mellett is nagyon gazdaságos ez a felülvizsgálati rendszer. De mit is jelentene lényegében 1980-ban az 5,9 helyett egy 6,4 százalékos táppénzes arányszám? Azt, hogy 22 700 fővel több lett volna a táppénzesek napi átlagos létszáma. Más szóval a ténylegesen táppénzben részesültek 9,2 százalékával több dolgozó igényelte volna a keresőképtelen állományba vételt. És ez már egy megdöbbentő adat. Képzeljük el, ha igaz lenne, hogy közel minden tizedik beteg „táppénzcsaló", akkor ezt már nehezen minősíthetjük csak egészségügyi problémának.

Ezek az ökonómiai számítások ha semmi másra nem is használhatók, arra jók, hogy érzékeltessék: a keresőképtelenség elbírálásának jelenlegi rendszere csak azzal igazolható, ha a dolgozók munkamorálját megkérdőjelezzük.

Összefoglalás

Különféle elemzések segítségével próbáltuk érzékeltetni, hogy valójában a táppénzes helyzet alakulásában az egészségügy nem játszik mérvadó szerepet. Zavart okoz viszont, ha a táppénzes helyzet a népgazdaság munkaerő-felhasználásába már beleszól. Mivel mindenki számára termkészetes és magától érthetődő, hogy a táppénzre való indokoltság, vagyis a keresőképtelenség elbírálása orvosszakértői feladat, ehhez azt is hozzágondolják, hogy a keresőképesség kérdésében minősítő orvosok azok, akik befolyásolhatják a táppénzes helyzet alakulását. Az ilyen felfogás alapvető tévedése abban van, hogy az orvost a táppénzes beteg *„termelőjének"* tekinti.

Az aránylag magas életszínvonalú és erősen protektív társadalombiztosítási juttatásokkal rendelkező országokban általában számítani lehet arra, hogy a különböző járandóságokat megfelelő indokoltság nélkül is megkísérlik igénybe venni. Az ilyen diszfunkcionális igénybevételek azonban soha nem a társadalombiztosítási rendszerből magából erednek, hanem mindig az egyéni érdekviszonyok különleges alakulásából. Amennyiben tömegesen fordulnak elő ilyen próbálkozások, azok hátterében valamilyen társadalmi problémát kell keresnünk. Hazai társadalombiztosítási rendszerünkre méltán büszkék lehetünk, de abból rögtön az is adódik, hogy diszfunkciót elősegítő szerepével is számolnunk kell. Ebből viszont nem következhet az, mint esetünkben történt, hogy a táppénzes helyzet alakulásának „realitását" kétségbe vonva a keresőképtelenséget tömegesen elbíráló orvosi ellátást, az alapellátás orvosait képzeljük társadalmi problémaként. Az ilyen előfeltevés alapján készített intézkedés nem hogy az alapproblémán nem fog változtatni, hanem önmagában is újabb problémák forrása lehet. Esetünkben a keresőképesség elbírálásának jelenlegi rendszerét ilyennek vélem. Melegágya a defenzív medicinának, a dehumanizálódott orvos-beteg kapcsolatnak és még további káros hatása is van. Nevezetesen, azzal a hittel tölti el a társadalom különböző szintjeit, hogy a táppénzes helyzet alakulásában kizárólagosan az egészségügynek lehet szerepe. Így szinte mentesülnek az üzemek és vállalatok vezetői, hogy felelősségüket a dolgozók egészségének megóvásában, keresőképességük megtartásában, esetleges rehabilitációjuk biztosításában kellően átérezzék és valódi tényezőkre ható intézkedéseiket megtegyék.

Azt, hogy a keresőképesség elbírálásának jelenlegi rendszere milyen mélységig felelős egyik-másik egészségügyi diszfunkcióért, nehéz lenne áttekinteni. De az emberi kapcsolatokat biztosan károsan befolyásolja. A járóbeteg-ellátás az a szint, ahol a keresőképesség elbírálását nap mint nap végzik, és ahol a lakosság túlnyomó többsége kapcsolatba kerül az egészségüggyel. Az itt dolgozó orvosok tevékenységei, megnyilvánulásai alapvetően befolyásolják az egész egészségügy megítélését, sőt a közhangulat

alakulását is. Ilyen értelemben az egészségügyi szolgáltatás már nem tekinthető elszigetelt szakmai kérdésnek. A szocialista egészségügy különösen érdekelt abban, hogy a társadalmi elégedettséget szolgálja és semmilyen funkciójában ne válhasson az elégedetlenség forrásává. Ebből a szempontból az egészségügy megítélése már politikai kérdéssé válik.

JEGYZETEK

[1] Hippokrates Aphorismusai (fordította: Töpler Károly, Sopron, 1847.)

[2] Évkönyv 1979. (Egészségügyi Minisztérium 1980. Budapest.)

[3] Valamennyi táppénzzel kapcsolatos alapadatot a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság Statisztikai jelentéseiből vettük.

FERENCZY ÁGNES, KÁLLÓ ÉVA,
KELEMEN MÁRIA, STRÓBL MÁRIA, TARDOS ANNA

NÉHÁNY ADAT A BUDAPESTI BÖLCSŐDÉKBEN DOLGOZÓ CSECSEMŐ- ÉS GYERMEKGONDOZÓNŐK HELYZETÉRŐL[1]

A három éven aluli intézményes kisgyermekneveléssel kapcsolatosan a közvéleményt elsősorban még az foglalkoztatja, hogy elegendő-e a bölcsődei férőhelyek száma. E viszonylag rövid múltra visszatekintő szakma képviselőinek munkája, képzettsége, közérzete eddigiekben nemigen foglalkoztatta a közvéleményt.

A gondozónők egészségügyi szakdolgozók (Bánlaky, Kérész, Solymosi: Orvosok, orvosi tevékenységek és munkaterületek című munkájukban az egyéb, nem fizikai dolgozók kategóriájába sorolja az egészségügyi szakdolgozókat), a közvélemény is egészségügyi dolgozóknak tartja őket, pedig a bölcsődei gyerekekről gondoskodó, velük foglalkozó gondozónő valójában a rábízott gyerekeknek nevelője is.

A bölcsőde rendkívül fogékony, sérülékeny korban fogadja a gyerekeket. Akkor, amikor még különlegesen nagy szerepe van fejlődésében a szüleihez, elsősorban anyjához fűződő kapcsolatának, amikor a kapcsolat lazulása vagy zavarai alapjában rendíthetik meg a biztonságérzetét, komolyan veszélyeztetve nemcsak az első, de a későbbi évek szocializálódási folyamatát is.

Bár még mindig sokan úgy gondolják, hogy a gondozónőnek csupán anyáskodnia kell a rábízott gyerekekkel (s ehhez elég ha ő ösztönösen, szeretettel fordul feléjük), valójában a tapasztalat azt mutatja, hogy a gyerekcsoportban foglalkozó gondozónők csak körültekintő, szakmailag igényes munkával tudják feladatukat ellátni: a szülőktől való korai elszakadás megterhelő következményeit enyhíteni, az emocionális és beilleszkedési zavarokat megelőzni, a megbetegedések számát csökkenteni, olyan biztonságot adni minden egyes gyereknek, mely további fejlődéséhez elengedhetetlen.[2]

A legérzékenyebb korú gyerekek nevelőinek helyzete, társadalmi megbecsülése messze elmarad attól, amiben a többi korosztállyal foglalkozó nevelők részesülnek. Az iskolai pedagógusok munkája mindig érdekelte a közvéleményt. Sok szó esik életkörülményeikről, közérzetükről, társadalmi megbecsülésükről. E témakör számos vizsgálat tárgyát is képezi. (L. pl.: Gazsó–Pataki–Sántha–Várhegyi 1970; Ferge–Gazsó–Háber–Tánczos–Várhegyi 1972; Hámori szerk. 1972; Salamon 1978; Tánczos–Várhegyi 1979; Szelendi 1979.) A gondozónőkkel kapcsolatosan ilyen vizsgálatokról nem tudunk.

Vizsgálatunkban arra kerestünk választ, hogy milyen indíttatással, a társadalom milyen rétegéből verbuválódnak, milyen képzettséggel és szakmai fejlődési lehetőségekkel rendelkeznek, anyagilag és erkölcsileg mennyire megbecsültek és elégedettek azok, akikra a szülők, a társadalom a három éven aluli gyerekeket bízza.

A vizsgálat leírása

A vizsgálatot a főváros 6 különböző kerületében (II., III., VII., IX:, XIII., XXI.) végeztük. (Ezúton köszönjük meg dr. Körmendy István Fővárosi Tanács csoportvezető főorvos segítőkész támogatását.) A vizsgáalt során 25 bölcsődében összesen 72 gondozónővel készítettünk interjút.

1980 decemberében a fővárosban 4368 engedélyezett beosztott gondozónői állás volt. Az általunk kiválasztott kerületekben ezen belül 1100. (Kerületenként részletezve lásd az 1. táblázatot.)

A kikérdezés időpontja 1980. március–május. (A szerzőkön kívül még Dudásné Oppe Márta és Juhász Bertalanné vett részt a kikérdezésben.) Egy-egy bölcsődében előzetes megbeszélést követően három, aznap csoportban lévő gondozónővel készítettük el munkábalépésük előtt vagy munkájuk

1. táblázat

*Kimutatás a fővárosi és a vizsgálatban szereplő kerületek álland ó területi és üzemi bölcsődéinek gondozónői állásairól**

1980. december 31.

Ker.	Engedélyezett beosztott gondozónői állások	Ebből üres állások	Szakképzett gondozónővel betöltve	Ebből Gyesen	Szakképzetlen gondozónővel betöltve	Ebből Gyesen
II.	184	10	146	23	28	6
III.	416	34	247	40	135	14
VII.	108	2	92	16	14	2
IX.	210	11	137	12	62	6
XIII.	262	5	208	26	49	12
XXI.	251	12	171	22	68	3
főváros	4368	198	3259	432	911	86

*Az Egészségügyi Miniszter 87091/1971. sz. alatt elrendelt adatgyűjtése alapján.

befejeztével az interjút. Néhány bölcsődében a bölcsőde ideiglenes bezárása miatt nem sikerült három interjút készíteni.

A gondozónőkkel készített esetenként kb. egy-másfél óráig tartó interjú egy kérdőív segítségével történt. A bölcsőde működési feltételeire vonatkozó kérdéseinkre egy erre a célra készített másik kérdőív segítségével kértünk választ.

Egyöntetű tapasztalatunk volt, hogy mind a megkeresett bölcsőde vezetői, mind a kikérdezett gondozónők készségesen álltak rendelkezésünkre. A szakma és személyesen az iránt megnyilvánuló érdeklődésnek egyértelműen örültek. Közreműködésüket itt köszönjük meg.

Kiegészítésül felhasználtuk a munka mellett gondozónői szakiskolába járó tanulók adatait is; (60 gondozónő) akik a kérdőív számukra módosított kérdéseire írásban válaszoltak. (Itt köszönjük meg a Dolgozók Egészségügyi Szakiskolája Igazgatójának, hogy a kérdőívek kitöltését engedélyezte és ezzel segítette munkánkat.)

A vizsgálatban nyert adatokat pedagógusok és fiatal tanítók helyzetére, közérzetére vonatkozó vizsgálatok adataival vetettük össze, ugyanis óvónőkre vonatkozó hasonló jellegű felmérést nem találtunk. Helyenként utalunk Bánlaky, Kérész, Solymosi orvosokra vonatkozó vizsgálatának néhány adatára is. (1978)

A vizsgálat néhány eredménye

A gondozónők életkora és családi állapota

A korösszetételről való tájékozódáshoz azoknak a gondozónőknek az adatait is felhasználtuk, akik abban a 25 bölcsődében dolgoztak, ahol a kikérdezést végeztük, de a vizsgálatban egyébként nem vettek részt (összesen 289 gondozónő).

A vizsgálatban szereplő bölcsődékben 36 évesnél fiatalabb a gondozónők 69%-a, 25–35 éves közel 40%-a. (L. a 2. táblázatot.) A kikérdezett gondozónők korösszetétele hasonló: 36 évesnél fiatalabb 67%-uk, ezen belül 25–35 éves 40%-uk.

Gyesen levő gondozónői állás helyettesítéssel betöltve		Üres állások és Gyesen levő gondozónők be nem töltött állásainak		Szakképzett és szakképzetlen gondozónők összesen	Szakképzetlen gondozónők	
szak-képzett	szak-képzetlen	száma	aránya az engedélyezett állásokhoz viszonyítva		száma	aránya az összes gondozónőhöz viszonyítva
4	14	21	11,4	163	36	22,1
7	24	57	13,7	359	145	40,4
3	10	7	6,5	101	22	21,8
8	4	17	8,1	193	60	31,1
6	19	18	6,9	244	56	22,9
14	2	21	8,4	230	67	29,1
52	261	403	9,2	3965	1086	27,4

A gondozónők tehát fiatalabbak, mint a pedagógusok. (Salamon, Z. 1978.) Jelentősen nagyobb arányban van közöttük a 20–25 éves és jelentősen alacsonyabb a 37 évesnél idősebb korosztályok aránya. A pedagógusok átlag életkora 38 év, a gondozónőké 33 év. (Az orvosnők átlag életkora 36 év.)

A gondozónők viszonylag fiatal életkora csak részben magyarázható a szakma fiatalságával (a bölcsődék jelentős része az ötvenes évek után épült) és azzal, hogy a gondozónői képesítés fiatalabb korban megszerezhető mint a tanítói, tanári vagy orvosi. A 36 évesnél idősebb gondozónők alacsony aránya feltehetően jelentős részben a szakmától való elvándorlás következménye. Erre utal az is, hogy 1979-ben 10 416 szakképzett gondozónő dolgozott az ország bölcsődéiben, holott csak 1951–75-ig az országban 18 946-an szereztek gondozónői képesítést (Török, 1975).

Az, hogy a gondozónők mintegy 70%-a 36 évesnél fiatalabb, számos problémát jelent. A női munkaerővel rendelkező munkahelyek a 36–46 éves korosztályt tekintik rendszerint „stabil" munkaerőnek. Ők azok, akik már túl vannak a szülési, gyermekgondozási, a gyermekápolási szabadságon. A gondozónők jelentős része azonban még nincs túl ezen az időszakon. (1980-ban a fővárosban a gondozónők 13%-a GYES-en volt.) A bölcsődének további megterhelést jelent a kisgyermekes gondozónők gyakori kényszerű távolmaradása.

Ugyanakkor el kell mondanunk azt is, hogy a nevelőmunka szempontjából gondozónőink viszonylagos fiatalsága sok előnyt is jelent. A közhiedelemmel ellentétben „a gondozónői munka testileg és lelkileg is igénybevevő, nehéz munka ... A gondozónőnek fizikailag teherbírónak kell lennie, hiszen napi tevékenysége során többszáz kilót emelget, többszáz métert jár, számtalanszor le kell hajolnia, guggolnia. Ha mindez túlságosan kifárasztja ... nehezen tud olyan derűvel és érdeklődéssel fordulni a gyerekek felé, mint amilyenre azoknak szükségük van." (Falk, J. 1981) A csecsemővel és kisgyerekkel való helyes bánásmód megvalósíthatatlan az őszinte érdeklődésen alapuló személyes kapcsolat nélkül. Ehhez a minden egyes csecsemő és kisgyerek iránti személyes érdeklődésre, fokozott empátia készségre, nyitottságra van szüksége a gondozónőnek. A fizikai és idegrendszeri teherbíróképesség, bizonyos fokú nyitottság inkább jellemzi a fiatal gondozónőket.

A kikérdezett gondozónők mintegy 70%-a férjezett. Ez nem tűnik kevésnek, bár valamivel kevesebb, mint a házas pedagógusok (75%) aránya. A hajadonok és elváltak kis mértékben ugyan, de a megkérdezett gondozónő között magasabb arányban fordultak elő az országos előfordulási aránynál: a kikérdezett 72 gondozónő közül 13 hajadon (18%) és 7 elvált (9,7%). A pedagógusok 15%-a, a 39 évesnél fiatalabb orvosnők 14,4%-a nem házas.

2. táblázat

A gondozónők és pedagógusok életkor szerinti megoszlása

Életkor	A vizsgálatban szereplő bölcsődékben dolgozó gondozónők			Pedagógusok*	
	fő	%		%	
18 éves	12	4,1		2	
19–24 éves	75	26,0	69	5	42
25–35 éves	113	39,1		35	
36–45 éves	45	15,5	27	36	56
46–55 éves	34	11,8		20	
56–65 éves	8	2,8		1	
66 éves és idősebb	2	0,7		–	
Összesen	289	100		100	

*L. Salamon, Z. a pedagógusok életmódja.

Társadalmi összetétel

Mind a kikérdezett gondozónők mind a munka melletti tanulók adatai azt mutatják, hogy a gondozónők jelentős része szakmunkás apa gyermeke (49 illetve 62%).

Az apa foglalkozása a gondozónők (és a tanulók) 72%-ában fizikai dolgozó. A pedagógusok apái között a többi értelmiséghez viszonyítva magasabb a fizikai dolgozók aránya (Tánczos, Várhegyi, 1979), de a gondozónőkhöz hasonlítva jelentősen alacsonyabb. (L. a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A gondozónők és tanítók apáinak foglalkozási csoportjai

Foglalkozási csoportok	A megkérdezett gondozónők		Tanuló gondozónők		Tanítók vizsgálatából*			
					tanítók 1970		fiatal tanítók 1978	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Nincs válasz apa nem él(t)	3	4,2	5	8,3		–		–
Értelmiségi	2	2,8	5	8,3		6		33
Vezető állású	–	–	–	–		9		8
Egyéb szellemi	11	15,3	6	10,0		37		16
Szakmunkás	35	48,6	37	61,7		–		26
Betanított munkás	5	7,0	2	3,3		29		10
Segédmunkás	2	2,8	2	3,3				
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	10	13,9	2	3,3		11		4
Háztartásbeli	–	–	–	–		–		–
Egyéb eddigiek szerint sorolhatatlan, nyugdíjas	4	5,5	1	1,7		8		3
Összesen	72	100,00	60	99,99	104	100	209	100

*L. Tánczos, G.–Várhegyi, Gy.: Fiatal fővárosi tanítók

Vezető állású apja nincs a kikérdezettek közül senkinek, értelmiségi is kis százalékban csupán (2,8 illetve 8,3%).[3] Úgy tűnik, hogy az értelmiségi családok számára nem vonzó a gondozónői hivatás.

Az apák és férjek foglalkozását összevetve azt találtuk, hogy a társadalmi rétegek átstruktúrálódásához hasonlóan bizonyos nem jelentős eltolódás, „felemelkedés" tapasztalható.

A házastársak között – az apákhoz viszonyítva – nagyobb a szakmunkások aránya (61 illetve 75%). A fizikai dolgozók egyéb kategóriái (betanított munkás, segédmunkás, mezőgazdasági fizikai dolgozó) ezzel szemben jelentősen kisebb arányban fordulnak elő a férjek mint az apák között. (A két gondozónői csoportban összesen 2%!) (L. a 4. táblázatot.)

A házastársak között vezető állású nincs, de az egyéb szellemi foglalkozásúak aránya magasabb, mint az apák között volt. A férjek 12%-a, az apák 3%-a értelmiségi.

4. táblázat

A gondozónők és pedagógusok házastársainak csoportjai

Foglalkozási csoportok	A megkérdezett gondozónők		Tanuló gondozónők		Pedagógusok,* %
	fő	%	fő	%	
Nincs válasz	1	1,7	–	–	
Értelmiségi	7	11,9	–	–	59
Vezető állású	–	–	–	–	16
Egyéb szellemi	13	22	8	25	13
Szakmunkás	36	61	24	75	6 (ipari szakmunkás) 3 (egyéb ágazatban szakmunkás)
Betanított munkás	1	1,7	–	–	–
Segédmunkás	1	1,7	–	–	–
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	–	–	–	–	1
Háztartásbeli	–	–	–	–	–
Egyéb eddigiek szerint sorolhatatlan, nyugdíjas	–	–	–	–	–
Összesen	59	100	32	100	

*L. Salamon, Z. A pedagógusok életmódja.

A gondozónő képzettsége

A kikérdezett 72 gondozónő közül mindössze 29 gondozónő érettségizett (40,2%). Annak ellenére, hogy a gondozónői munka egészségügyi és pedagógiai tájékozottságot igénylő, felelősségteljes munka, a gondozónővé válásnak a mai napig nem feltétele az érettségi. A nem érettségizett gondozónők közül ketten a 8 általánost sem végezték el.

8 gondozónő (11%) szakképzetlen. Ez kevesebb mind az országos, mind a budapesti aránynál, 1979-ben az országban dolgozó, 12 400 gondozónő 16%-a volt szakképzetlen, Budapesten a gondozónők 20%-a szakképzetlen. (A szakképzetlenek alkalmazásának kényszerűsége nemcsak a bölcsődében, hanem az óvodában és az általános iskola alsó négy osztályában is a mai napig gondot jelent.)

A kikérdezettek közül 8 gondozónő (11%) képesítése nem a bölcsődei munkára vonatkozik. A gondozónői munka önálló szakmaként való elismerésének hiánya tükröződik abban, hogy a hivatalos besorolás szerint a betegellátással foglalkozó egészségügyi (például gyerek- vagy általános ápolónői, védőnői, szülésznői) tehát nem csecsemő- és kisgyermekgondozónői oklevéllel rendelkező gondozónők is szakképzetteknek minősülnek a bölcsődében.

A csecsemő- és gyerekgondozónői szakképzettséggel rendelkező gondozónők (56 gondozónő, a kikérdezettek 78%-a) nyolcféle iskolában szerezték gondozónői oklevelüket: 36-an végeztek gondozónőképző iskolát, 14-en nappal (egy vagy két év), 22-en munka mellett (egy, két vagy három év). További

20-an ápolónő- és gondozónőképző iskolát, illetve általános asszisztenseket és gondozónőket képző szakiskolát illetve szakközépiskolát végeztek.

A gondozónői szakképzés (nem a képzésben részt vevő iskola hibájából) a mai napig nincs megnyugtatóan megoldva.

A szakma területén dolgozó felelős szakemberek szívós munkája eredményeképpen a bölcsődék létesítésével párhuzamosan kialakultak a csecsemő- és gyermekgondozónő-képzés egyre fejlettebb, színvonalasabb formái. Az 1948-ban bevezetett többféle időtartamú, munka melletti képzést 1950-től egyéves és 1965-ben kétéves nappali képzés váltotta fel.

1975-ben a nappali csecsemő- és gyermekgondozónő-képzés megszűnt.

Jelenleg az általános egészségügyi szakközépiskola és szakiskola (az általános iskola 8 osztályára épülő 4 illetve 3 éves iskola) minden egészségügyi szakdolgozó alapképzésének hivatalos színhelye. Az iskolák elvégzése után a növendékek általános ápoló és asszisztensi oklevelet kapnak. Ezt követően a szakiskolát végzettek 12, a szakközépiskolát végzettek 24 féle munkakörben helyezkedhetnek el, ezek egyike a csecsemő- és gyermekgondozónői munka. Szakképzettségüket a munkába állásukat követő tízhónapos (heti egy alkalommal 6 óráig tartó, összesen 192 óra) úgynevezett szakosító képzéssel szerezhetik meg.

Az első egészségügyi szakközépiskolákat 1963-ban létesítették. 1975-ben az általános egészségügyi szakiskolák és szakközépiskolák hivatalosan átvették a gondozónői alapképzés feladatát is. Az addig működő gondozónőképző iskolákat megszüntették. Néhány helyen az országban ideiglenes jelleggel még működik a munka melletti képzés régebbi hagyományos formája, (2 éves gondozónőképzés), amelyben a bölcsődékben, csecsemőotthonokban korábban szakképesítés nélkül dolgozó gondozónők vehetnek részt. A beiskolázásnak nem feltétele az érettségi.

A csecsemő- és gyermekgondozónő-képzésben bekövetkezett változás értékeléséhez a 3 éven aluli gyerekek neveléséért felelős személyek hozzászólását idézzük:

„Hazánkban közvetlenül a felszabadulást követően megkezdődött a küzdelem – igen sok eredménnyel – annak érdekében, hogy a bölcsődék és csecsemőotthonok ne kórház jellegű intézmények legyenek, hanem jó családi otthonhoz hasonlóan nyújtsák mindazt, amire az egészséges csecsemőnek és kisgyereknek szüksége van . . . Sikerült elérni, hogy az egészséges csecsemőket és kisgyerekeket gondozó-nevelő egészségügyi szakdolgozók képzése teljesen elváljon az ápolónőképzéstől (még a gyermekápolónőkétől is).

A gondozónő alapképzéseként az ápolónőképzés ugyanis nem felel meg. A gondozónő ne ápolónő legyen több-kevesebb nevelői ráképzéssel, hanem alapos egészségügyi (nem betegellátó) ismeretekkel rendelkező nevelő." (Pikler, Polónyi, 1974).

Ez az igény a gondozónőképzők megszüntetésével ismét kívánalom lett csupán. Az önálló gondozónőképzés megszüntetése súlyos helyzetet teremtett a szakmában. A gondozónők más egészségügyi középkáder szakdolgozókkal szemben mind az alapképzés mind a továbbképzés területén hátrányos helyzetben vannak. Az alapképzésben a szakmát alapozó tantárgyakat többnyire ápolónői oklevéllel rendelkező szakoktatók tanítják.[4] Az egészségügyi főiskolán mind a szakoktatói mind az intézetvezetői szakon szinte kizárólagosan a betegellátással kapcsolatos szakmai munkára készítenek fel.

Ilyen körülmények között fokozottabb szükség lenne az állandó önképzésre és továbbképzésre. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy sem a képzés, sem a továbbképzés különböző formái nem keltették fel eléggé az állandó továbbképzés, a rendszeres szakmai tanulás igényét a gondozónőkben. Arra a kérdésre, hogy „milyen szakmai folyóiratot olvas", 12-en három, 22-en két és 32-en egy folyóiratot neveztek meg, 6-an válaszolták, hogy nem olvasnak semmilyen folyóiratot.

A megnevezett folyóiratok (melyeket korántsem biztos, hogy valóban rendszeresen olvasnak is) a bölcsődei munka elvi és gyakorlati kérdéseivel nem foglalkoznak. A gondozónőknek saját folyóirata nincs. Az Egészségügyi Munka, az egészségügyi szakdolgozók lapja, a hivatalos „szaklap". Havonta jelenik meg, 1980-ben megközelítőleg 110 cikk jelent meg benne, ebből 15 foglalkozik határterületi kérdésekkel (pl. koraszülöttek ellátása, a kisgyermek betegségei) és összesen 6 cikk foglalkozik egy bölcsődei ankét kapcsán a bölcsődei munka kérdéseivel. (Ez a 6 cikk egy számban jelent meg, tehát tizenegy szám nem foglalkozik bölcsődei témával.) A lapot 18-an nevezték meg. A legolvasottabb lap (42-en nevezték meg) a Vöröskereszt Családi Lapja, mely valóban sokat foglalkozik kisgyermeknevelési kérdésekkel, azonban szülőknek szól elsősorban – a családon belüli gondokról. Ez a lap nem töltheti be azt a szerepet, amit a bölcsődei munka belső problémáival, feladataival foglalkozó lapnak kellene betöltenie.

A gondozónők jövedelmi helyzete és annak megítélése

Míg a pedagógusok közel 80%-a 3500 és 4500 Ft között vagy annál is több fizetéssel rendelkezik (Salamon, 1977-es adatok), addig a megkérdezett gondozónőknek mindössze mintegy 6%-a kap 3500–4500 Ft közötti fizetést. (L. 5. táblázatot.) A pedagógusok többségének a fizetése tehát az átlagosnál valamivel magasabb, a gondozónők jelentős többségének fizetése az országos kereseti átlag (3000 Ft) alatt van. Ez a fizetés nem felel meg azoknak a jogosan magas és sokrétű igényeknek, melyeket a társadalom a legkisebbek nevelőivel szemben támaszt. Azonban a gondozónők jelenlegi képzettségi szintjét figyelembe véve, az óvodai, iskolai pedagógus és a gondozónő jövedelme közötti különbség még sem tűnik irreálisnak.

5. táblázat

Csecsemő- és kisgyermekgondozónők és pedagógusok jövedelmi viszonyainak összehasonlítása

	A gondozónők fizetése az 1977. évi bérrendezés után				A pedagógusok fizetése az 1977. évi bérrendezés után,* %
	a megkérdezett gondozónők		tanuló gondozónők		
	fő	%	fő	%	
1. 1000 Ft v. kevesebb	–	–	–	–	1
2. 1001–1800 Ft	2	3	1	2	1
3. 1801–2500 Ft	14	19	51	85	4
4. 2501–3000 Ft	31	43	8	13	8
5. 3001–3500 Ft	21	29			
6. 3501–5000 Ft	4	6	–	–	47
7. 5000 Ft felett	–	–	–	–	31
Összesen	72	100	60	100	

*L. Salamon, Z. A pedagógusok életmódja.

A munka mellett tanuló, tehát jelenleg még szakképzetlenként dolgozó és az általunk kikérdezett, többségében szakképzett gondozónők fizetése érthető módon jelentősen eltér egymástól. Míg a tanulók 85%-ának esik a fizetése 1801–2500 Ft közé, addig a megkérdezett gondozónők többségének (72%-ának) 2500–3500 Ft közé esik.

A kikérdezett gondozónőket arra kértük, hogy egy hétfokozatú, a társadalom egészének jövedelmi színvonalát jelképező „létrán" helyezzék el magukat, ahol az 1. fok a legalacsonyabb, a 7. a legmagasabb jövedelműek helyét jelentette. Legtöbben a 3. fokozatban, tehát az átlagos érték alá helyezték magukat. Önelhelyezésük átlagosan 2,85 ($\sigma \pm 0{,}94$). Ez nagyjából a reális érték. (L. 6. táblázaton.) Az orvosok önelhelyezésének átlagos értéke (hasonló skála alapján) 4,63, a pedagógusoké 3,1, a tudományos kutatóké 3,83, újságíróké 3,75.

Az igazságosnak tartott jövedelmi szintet a gondozónők (ugyanilyen 7 fokú skála alapján) átlagosan 1,67 fokkal magasabban jelölték (átlaga 4,53 $\sigma \pm 0{,}77$). Ez a különbség számottevő elégedetlenségre utal. (Az orvosoknál egy hasonló módon feltett kérdésre az igazságosnak tartott szint csupán egy fokkal magasabb a tényleges szint megítélésénél!)

A gondozónői hivatás és e munka társadalmi megbecsülésének megítélése

A társadalmi megbecsülés tényleges helyzetének megítélése (ugyanilyen hétfokú „létra" alapján) valamivel alacsonyabb átlagos értéket mutat, mint a jövedelmi szint megítélése, (átlag 2,80), bár a kép kevésbé egységes. Érdekes, hogy a társadalmi megbecsülés megítélésében szavaztak a gondozónők a legkevésbé egységesen. ($\sigma \pm 1{,}17$)

6. táblázat

Hogyan ítélik meg a gondozónők jövedelmi helyzetüket, társadalmi megbecsülésüket

	A jövedelmi helyzet megítélése					A társadalmi megbecsülés megítélése				
		Hol helyezi el magát		Mit tartana igazságosnak			Hol helyezi el magát		Mit tartana igazságosnak	
		fő	%	fő	%		fő	%	fő	%
Legalacsonyabb szint	1	6	9,3	–	–	1	6	9,3	–	–
	2	13	20,3	–	–	2	24	37,5	–	–
	3	31	48,4	4	6,2	3	18	28,1	–	–
Átlagos szint	4	13	20,3	29	45,3	4	11	17,1	16	25
	5	–	–	24	37,5	5	4	6,2	33	51,5
	6	1	1,5	7	10,9	6	–	–	12	18,7
Legmagasabb szint	7	–	–	–	–	7	1	1,5	3	4,6
	Összesen	64*	99,8	64	99,9	Összesen	64	99,7	64	99,8
	Átlag:	2,85		4,53		Átlag:	2,80		5,03	
	Szórás:	±0,94		±0,77		Szórás:	±1,17		±0,79	

*Nem válaszolt: 1.

Nem értékeltük, mert nem válaszolt mind a négy kérdésre: 7.

A gondozónők által elvárt társadalmi megbecsülés magasabb, mint az igazságosnak tartott jövedelem szintje! Arra a kérdésre, hogy milyen szintű társadalmi megbecsülést tartanának igazságosnak, átlagosan több mint két fokkal magasabb szintet jelöltek meg (átlag 5,03, $\sigma \pm 0{,}79$). Ez az egyetlen kérdés, melyre senki se szavazott az átlagnál alacsonyabban eső szintekre!

A megkérdezett gondozónők tehát egyértelműen igénylik, hogy a társadalom magasan megbecsült szakmájához tartozónak vallhassák magukat. Az elvárt magas társadalmi megbecsülés munkájuk, hivatásuk magasra értékelését mutatja.

Munkájuk, hivatásuk megbecsülése tükröződik arra a kérdésre adott válaszaikban is, hogy szeretnének-e pályát változtatni. 63-an (87%) válaszolták, hogy nem kívánják elhagyni a gondozónői pályát. (A megkérdezett pedagógusok 94%-a, az orvosok 88%-a válaszolt hasonlóan.) Arra a kérdésre, hogy ha újra hivatást választana, hogyan döntene, 44-en (61%) válaszolták azt, hogy újra gondozónők lennének, további 19-en (26%) is a gyerekkel való foglalkozás mellett tettek hitet.

Ezzel teljesen összhangban vannak a pályaválasztásuk motivációjára utaló kérdéseinkre adott válaszaik. A megkérdezett gondozónőknek 25 motívummal kapcsolatosan kellett szavazniuk (1–5-ig „számozva" a motívumokat), majd külön is kértük, sorolják fel a 3 elsődlegesen szerepet játszó motívumot. A kérdéseket tanítóképzős hallgatók körében végzett vizsgálatok alapján fogalmaztuk meg. (Szelendi, 1979.) A válaszok egyértelműen azt mutatták, hogy a gondozónők szeretik szakmájukat. Mindkét rangsorolás szerint a legmagasabb értékelést ($\bar{x}$ 4,85) a „Szeretek kisgyerekekkel együtt lenni" motívum kapta (a pontok 10 százalékát). (L. a 7. táblázatot.) A „Sok örömet nyújt ez a pálya" és „Jólesik a kisgyermekek ragaszkodása" (4,61, 4,59 átlagos érték) a pontok 9,7, 9,6%-át kapták.

7. táblázat

A pályaválasztási motívumok rangsorolása

(Az összes pozitív választások [5, 4, 3 és 2 pontos] alapján)

Rangsorhely	Motívumok neve, sorszáma	Kapott pontszám	Százalékos részesedése	
1.	Szeretek kisgyerekkel együtt lenni (6)	301	10,3	
2.	Sok örömet nyújt ez a pálya (20)	285	9,7	
3.	Jólesik a kisgyermekek ragaszkodása, szeretete (7)	283	9,7	
4.	Felelősséggel jár (17)	262	8,9	54,8
5.	Nőnek való pálya (5)	252	8,6	
6.	Szeretek emberek között lenni és szeretem a közösséget (9)	224	7,6	
7.	Érdekes foglalkozás, változatos tevékenység (1)	184	6,3	
8.	Önállóan lehet dolgozni, jól érvényesülhet saját elgondolásom, nincs állandó ellenőrzés (4)	153	5,2	
9.	Gyakran vigyáztam kisebb gyerekekre (15)	149	5,1	
10.	Tiszta munka, meleg, védett helyen (2)	136	4,6	
11.	Biztos megélhetést nyújt (16)	116	3,8	
12.	Társadalmilag megbecsült pálya (3)	111	3,8	
13.	Oklevelet akarok szerezni (11)	91	3,1	
14.	Kényelmes, nyugodt pálya (14)	86	2,9	
15.	Jó lehetőség az előmenetelre (19)	59	2,0	
16.	Szak- és szakközépiskolai gyakorlat (22)	53	1,8	
17.	Nem vettek fel máshová (13)	35	1,2	
18.	Egyéb (25)	29	1,0	
19.	Nálunk ez már családi hagyomány (10)	28	0,9	
20.	Gondozónők (munkatársak) javaslatára (21)	23	0,8	
21.	Újságban megjelent beiskolázási lehetőség (24)	23	0,8	
22.	Szüleim kívánságára jöttem ide (8)	17	0,6	
23.	A barátnőim is ezt választották (12)	17	0,6	
24.	Tanáraim rábeszéltek (18)	9	0,3	
25.	Pályaválasztási tanácsadó (23)	5	0,2	

A 24 felsorolt motívum közül a megszavazott pontszámok felét (54%-ot) összesen 6 motívum kapta. Az első három már említett motívum mellett szerepel még a „Felelősséggel jár", „Nőnek való pálya" és „Szeretek emberek között lenni és szeretem a közösséget". Az anyagi, előmeneteli vagy más személyes előnyt kifejező motívumok (például kényelem) lényegében nem játszanak szerepet a gondozónők pályaválasztásában.

Nem kérdeztük meg, hogy gondozónőink mióta készültek erre a pályára, milyen korban döntöttek a gondozónői munka mellett. Az a tény azonban, hogy 43-an (közel 60%) más munkahelyről került bölcsődébe azt mutatja, hogy többségüket nem a kezdeti elhivatottság vezette a bölcsődébe. (Az elhagyott pályák tarka képet mutatnak, volt takarítónő, betanított munkás, adminisztrátor, artista, művirág készítő is közöttük.) Ebben a vonatkozásban rendkívül nagy a gondozónők és a pedagógusok közötti különbség! A fiatal tanítók döntő többsége (77%) pedagógusnak készült, igaz, hogy csak közel egyharmaduk választotta már iskolás korában is egyértelműen a tanítói pályát. (Tánczos, Várhegyi, 1979.)

Ha nem is kezdettől készültek erre a hivatásra, a gondozónők örömet találnak munkájukban, elégedettek hivatásukkal.

Ez az elégedettség a valóságban azonban nem minden esetben jelent tényleges kitartást a szakma mellett. A munkaerő-fluktuáció közismerten évek óta súlyos gondja a bölcsődéknek.

Az interjút követő kötetlenebb személyes beszélgetések során a pályáról való elvándorlás és a gondozónőhiány okai közt elsősorban a társadalmi megbecsülés hiányáról beszéltek az interjúalanyok. A legfájóbb számukra, hogy sokszor még a hivatalos szervek képviselői sem ismerik munkájukat, feladataikat, legtöbbször a képesítés nélküli dadákkal tartják egyenrangúnak őket.

A szakma alacsony társadalmi megbecsülése többek közt abban is tükröződik, hogy a kikérdezettek közül senkinek se volt egészségügy kiváló dolgozója kitüntetése, senki se részesült miniszteri dicséretben. A fluktuációt növeli és a pálya vonzását kedvezőtlenül befolyásolta az alacsony, mint említettük az országos átlagnál is alacsonyabb jövedelmük. Sok gondozónő elsősorban az egyedülállóak anyagi gondokkal küszködnek, kilátástalannak látják lakáshelyzetük megoldását, melyhez munkahelyüktől semmilyen támogatást nem kaphatnak. Egyéb szociális és kulturális juttatásra is kevésbé számíthatnak, mint akár a pedagógusok vagy más egészségügyi dolgozók (nővérszálló, üdülő, könyvtár, sportlétesítmények, közönségszervezés stb.).

Összefoglalva

A bölcsődében dolgozó gondozónőkről végzett tájékoztató jellegű vizsgálatunk ellentmondásos helyzetet tükröz.

A gondozónők nagyra értékelik munkájukat, elégedettek szakmájukkal, örömet jelent számukra a kisgyerekek közötti munka. Jogosan érzik, hogy munkájuk a társadalom részéről nagyobb megbecsülést érdemelne.

Ahhoz azonban, hogy a gondozónők munkája valóban szakszerű legyen, megfelelő iskolázottságra és képzettségre lenne szükségük. Ez azonban egyrészt az alacsony igények miatt (nem kritérium az érettségi), másrészt a szakképzés rendkívüli tarkasága valamint a képzés rendszerének a gondozónői szakma szempontjából hátrányos módosításai miatt ma még csak kívánalom.

A gondozónők szakmai színvonalának emelését nehezíti a bölcsődei munka belső problémáival, feladataival foglalkozó folyóirat hiánya is.

Egy viszonylag fiatal szakma képviselőinek helyzetéről, közérzetéről tájékozódtunk. A problémák megoldásra várnak, hiszen a gyerekeknek, akik ma vagy holnap járnak bölcsődébe, munkájukat szeretettel végző, jól felkészült gondozónőkre van szükségük. A gyerekeknek se, s a társadalomnak se lehet közömbös, hogy mit hoznak magukkal az első életévekből.

JEGYZETEK

[1] Vizsgálatunkat a Magyar Pedagógiai Társaság Elnökségének felhívására indítottuk el. (A Magyar Pedagógiai Társaság Elnökségének ajánlásai, 1978.)

[2] Ezzel kapcsolatosan hadd idézzük David és Appell francia pszichológus szerzőknek csupán egy gondolatát:

„Mindenki tudja mi történik, ha a felnőtt szabad utat enged anyainak nevezett hajlamainak és a csoportba belépve spontán felveszi a kisgyerekekkel a kapcsolatot – vigasztalja az egyiket, másiknak a játéka iránt érdeklődik, karjára veszi, vagy térdére ülteti azt aki azt kívánja – hamarosan elárasztják, túlhalmozzák őt a gyerekek kívánságaikkal: mindegyik saját magának akarja őt és mindig egyre többet kíván tőle, ellökve és megtámadva a szomszédját. Ahol addig rend uralkodott, zűrzavar lép a helyébe. A kiabálás, a sírás és a nyugtalanság hamar túltesz az örömön. Nem marad más hátra, mint elmenekülni, vagy legalábbis távolságot tartani.

Távolságot tartani? Ez kétségkívül nélkülözhetetlen és alapvető. De a megfelelő távolságot eltalálni anélkül, hogy a kölcsönös érzelmi kapcsolatról lemondanánk, lehet-e ezt egyből, ösztönösen véghezvinni? . . ."

[3] Bánlaky–Kérész–Solymosi adatai szerint a 30 évnél fiatalabb orvosok 42%-ának apja értelmiségi, 8%-a mezőgazdasági és 10%-a gyári munkás. Szüleik 50%-ának felsőfokú végzettsége van.

[4] Részlet a művelődési miniszter és az egészségügyi miniszter 4/1981. (II. 7.) MM–EüM számú együttes rendeletéből, az egészségügyi szakközépiskolákban és az egészségügyi szakiskolákban az oktatói munkakörök ellátásához szükséges szakképesítésekről: . . .

„2. § (1) Egészségügyi szakközépiskolákban, illetőleg egészségügyi szakiskolákban az ápolástan-*gondozástan* és a *szakmai gyakorlat* szakoktatóinak általános *betegápolói* (felnőtt szakápolói), *gyermekápolói,* vagy *szülésznői* szakképesítéssel és annak megfelelő legalább háromévi gyakorlattal kell rendelkezniük." (Kiemelés tőlünk.)

IRODALOM

A Magyar Pedagógiai Társaság Elnökségének ajánlásai. Felhívás a pedagógus hivatás szervezett kutatására 1978. Pedagógiai Szemle, XXVIII. 2. 159–160.

Bánlaky, P., Kérész, Gy., Solymosi, Zs. Orvosok, orvosi tevékenységek és munkaterületek. Bevezetés a szociológiába. Tankönyvkiadó, 1978.

Bánlaky, P., Kérész, Gy., Solymosi, Zs. Az orvostársadalom összetétele, belső rétegződése és szakmai életútja. (Kutatási beszámoló.) Szociológiai füzetek, 1978. 16. 293.

David, M., Appell, G. 1973. Lóczy ou le maternage insolite. Paris, Scarabée.

Falk, J. 1981. A gondozónő. Bölcsődei és csecsemőotthoni gondozónők szakosító tanfolyamának jegyzete. Egészségügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Osztálya, Budapest.

Ferge, Zs., Gazsó, F., Háber, J., Tánczos, G., Várhegyi, Gy. 1972. A pedagógusok helyzete és munkája. MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványa.

Gazsó, F., Pataki, F., Sántha, F., Várhegyi, Gy. 1970. Pályák vonzásában. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.

Hamari, S. (szerk.) 1972. A pedagógiai munka mentálhigiénéje (340.). Oktatásügyi Dolgozók Munkaügyi Kiskönyvtára, Magyar Pedagógusok Szakszervezete, Budapest.

Kolosi, T. 1980. Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság, XXIII. 3. 38–50.

Pikler, E., Polónyi, E. 1974. Hozzászólás Lukács, J., Oravecz, J. Az egészségügyi szakdolgozók képzésének továbbfejlesztése c. cikkéhez. (Népegészségügy 55. 3.)

Salamin, Z. 1978. A pedagógusok életmódja. Köznevelés XXXIX. 34. szám.

Szelendi, G. 1979. A pályaválasztás és a hivatástudat vizsgálata tanítóképzős hallgatók körében. Pedagógiai Szemle, XXIX. 6. 507–513.

Tánczos, G., Várhegyi, Gy. 1979. Fiatal fővárosi tanítók. Pedagógiai Szemle, XXIX. 6. 493–506.

Török, E. 1975. A csecsemő- és gyermekgondozónő-képzés áttekintése. Kézirat.

A FAKTORANALÍZIS ALAPJAIRÓL. II. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

(R. Boudon: A dimenzióelemzés megoldatlan problémái. Majd.: R. Boudon: L'analyse mathématique des faits sociaux. Paris, 1967. VI. fejezet folytatása.)

4. A dependencia-elemzés és az ordinális faktorelemzési módszerek

Az előző szakaszban láttuk, hogy a szimplex struktúrákat Simon-féle rendezési struktúráknak tekinthetjük. A dependencia-analízis elméletéhez való visszatérés eszméjét azok nehézségek tették kézenfekvővé, amelyeket a szimplex struktúrák Guttman-féle formalizálása vetett föl. A szóban forgó formalizálás, mint tudjuk, a közös tényezők eszméjén alapult, s a következő

$$
\begin{aligned}
z_{1i} &= F_{1i} + \qquad\qquad + e_{1i} \\
z_{2i} &= F_{1i} + F_{2i} + \qquad + e_{2i} \\
&\cdot \\
&\cdot \\
&\cdot \\
z_{ni} &= F_{1i} + F_{2i} + \ldots + F_{ni} + e_{ni}
\end{aligned}
\tag{4–1}
$$

rendszernek felelt meg. Megmutattuk, hogy (4–1) alapján az empirikus korrelációkat a manifeszt változók és a hibák varianciáinak függvényeként fejezhetjük ki. Ez utóbbiakat a megfelelő paraméterek képviselik. (4–1)-ből valóban az alábbi

$$
r_{jk} = \frac{\sigma^2 z_j - \sigma^2 e_j}{\sigma z_j \; \sigma z_k} \qquad (j < k;\ j, k = 1, \ldots, n) \tag{4–2}
$$

összefüggést kapjuk. Mivel (4–2)-ben az egyenletek száma, vagyis $n(n-1)/2$ – az $n = 3$ speciális esetet leszámítva – nagyobb, mint az ismeretlen változók száma, vagyis n, ezért a rendszert többnyire nem lehet megoldani. A rendszer gyakorlati felhasználhatósága érde-

kében föl kell tételeznünk, hogy az egyenletek igazságát egy hibatényező is befolyásolja. Így tehát a következő

$$(4\text{–}3) \qquad r_{jk} = \frac{\delta^2 z_j - \delta^2 e_j}{\delta z_j \, \delta z_k} + (\text{egy hibáknak betudható komponens})$$

összefüggést kapjuk. Nyilvánvaló azonban, hogy egy effajta eljárás abszurd lenne. Egyrészt azért, mert (4–3) két*féle* hiba föltételezéséhez vezetne: az első esetben a (4–1) rendszer hibáiról lenne szó, amelyek a specifikus tényezőknek felelnek meg; a másodikban viszont a (4–3) rendszer hibáiról. Ez utóbbiak azokat a hibákat képviselnék, amelyeket akkor követnénk el, ha a manifeszt változókkal kapcsolatos eredményeket a közös és specifikus tényezőkből kiindulva próbálnánk előre jelezni. A (4–1) modell alapján azonban nem tehetjük meg a fenti megkülönböztetést. Másrészt, az értelmezés szempontjából nincs semmi jelentősége a specifikus tényezők varianciájára vonatkozó becsléseknek, noha a (4–1) modell ezektől a paraméterektől függ. Ebből pedig az következik, hogy a szimplex struktúra Guttman-féle formalizálása továbbra is tisztán spekulatív jellegű marad.

A fenti megfontolások alapján egy olyan modellt javasoltunk, amely ugyan szintén szimplex struktúrát generál, de az előbbi modellnél mégis hatékonyabbnak látszik. Tekintsük most újfent a Guttman-féle többtényezős modellt, de ne tüntessük fel külön a specifikus tényezőket! Így a következő

$$(4\text{–}4) \qquad \begin{aligned} z_{1i} &= F_{1i} \\ z_{2i} &= F_{1i} + F_{2i} \\ &\cdot \\ &\cdot \\ &\cdot \\ z_{ni} &= F_{1i} + F_{2i} + \ldots + F_{ni} \end{aligned}$$

rendszert kapjuk. Ez a modell azonban így is felírható

$$(4\text{–}5) \qquad \begin{aligned} z_{2i} &= z_{1i} + e_{2i} \\ z_{3i} &= z_{2i} + e_{3i} \\ &\cdot \\ &\cdot \\ &\cdot \\ z_{ni} &= z_{n-1,i} + e_{ni} \,. \end{aligned}$$

Rendszerünk ezen újabb formális megfogalmazását alapul véve, észrevehetjük, hogy a (4–1) modell redundáns módon fejezi ki a specifikus tényezőket, mivel a (4–5) modell – és így a (4–4) is – szintén kifejezi őket.

A (4–5) modell – a fent megadott formában – természetesen szimplex struktúrát hoz létre, de elég kényelmetlen az a föltevés, amely egyébként a Guttman-féle modellben is

megtalálható, miszerint a manifeszt változók varianciája a változók rangjával együtt nő. Mivel a specifikus tényezőket – definíció szerint – úgy kell felfognunk, mint amelyek statisztikailag függetlenek a közös tényzőktől, ezért:

$$r_{z_j e_j} = 0 \qquad (j = 1, \ldots, n).$$

Ebből pedig az következik, hogy:

(4–6)

$$\sigma^2 z_j = \sigma^2 z_{j-1} + \sigma^2 e_j .$$

Ha viszont föltesszük, hogy a manifeszt változók normáltak, vagyis: középértékük nulla, varianciájuk pedig egységnyi, akkor a (4–6) összefüggést nem fogadhatjuk el. A normálási hipotézis elfogadhatósága érdekében tehát az előbbi összefüggést így kell felírnunk:

$$\sigma^2 z_j = \alpha\sigma^2 z_{j-1} + \sigma^2 e_j .$$

Mivel egységnyi varianciákról van szó, ezért

$$\alpha = 1 - \sigma^2 e_j .$$

Ebből mármost az következik, hogy az α paraméter z_j varianciájának a közös tényezők által magyarázott részét, $\sigma^2 e_j$ pedig a specifikus tényezők által magyarázott részét méri.

Ha tehát föltesszük, hogy a változók normáltak, akkor a (4–4) modellt, az általánosság korlátozása nélkül, a következő

(4–7)

$$\begin{aligned} z_{2i} &= a_{12} z_{1i} + e_{2i} \\ z_{3i} &= a_{23} z_{2i} + e_{3i} \\ &\cdot \\ &\cdot \\ &\cdot \\ z_{ni} &= a_{n-1,n}\, z_{n-1} + e_{ni} \end{aligned}$$

modellel helyettesíthetjük. A szóban forgó egyenletek, amennyiben az általuk kifejezett struktúra teljesen rendezett[1] struktúra, a Simon-féle egyenleteknek felelnek meg. Így tehát alkalmazhatjuk rájuk a dependencia-elemzés elméletét: a megfelelően standardizált $a_{j-1,j}$ együtthatók négyzetei a z_j változók varianciájának z_{j-1} által megmagyarázott részét fejezik ki. Sőt, a szóban forgó együtthatókat úgy tekinthetjük, mint amelyek monoton függvényei a kérdések közti pszichológiai távolságoknak.

A fenti meggondolások azt sugallják, hogy a dependencia-elemzés elméletét alkalmazzuk a faktoranalízis Guttman által javasolt ordinális modelljeire is. Ebből a szempontból elsősorban persze a circumplex struktúra jöhet számításba.

A kifejtés egyszerűsítése érdekében az alábbiakban csupán öt manifeszt változóval dolgozunk. Ebben az esetben, mint tudjuk, a tökéletes circumplex struktúrának megfelelő többtényezős modellt az alábbi

$$
\begin{aligned}
(4\text{–}8) \qquad z_{1i} &= F_{1i} + F_{2i} + F_{3i} \\
z_{2i} &= \quad F_{2i} + F_{3i} + F_{4i} \\
z_{3i} &= \quad\quad F_{3i} + F_{4i} + F_{5i} \\
z_{4i} &= F_{1i} \quad\quad + F_{4i} + F_{5i} \\
z_{5i} &= F_{1i} + F_{2i} \quad\quad + F_{5i}
\end{aligned}
$$

rendszer fejezi ki. A szóban forgó modell a következő dependencia-egyenleteket sugallja:[2]

$$
\begin{aligned}
(4\text{–}9) \qquad z_{2i} &= a_{12}z_{1i} + e_{2i} \\
z_{3i} &= a_{23}z_{2i} + e_{3i} \\
z_{4i} &= a_{34}z_{3i} + e_{4i} \\
z_{5i} &= a_{45}z_{4i} + e_{5i} \\
z_{1i} &= a_{51}z_{5i} + e_{1i}.
\end{aligned}
$$

A II. és a III. fejezetben, az oksági elemzés tárgyalása során szándékosan nem foglalkoztunk azokkal az esetekkel, amelyekben az oksági struktúrák gráfjai ciklikusak.[3] Közelebbről: figyelmen kívül hagytuk azt az esetet, amelyben a változókat cirkuláris rendezés kapcsolja össze egymással. Az elkövetkezőkben megmutatjuk, hogy a (4–9)-hez hasonló modelleket – a dependencia-elemzés elmélete segítségével – valóban felhasználhatjuk az ordinális faktorelemzés céljaira. A rendezés cirkuláris jellege miatt előtérbe kerülnek olyan vonások is, amelyek a korábban kifejtett módszerekhez képest újnak számítanak. Látni fogjuk azonban, hogy a (4–9) modell megoldható, s így lehetővé teszi, hogy megállapítsuk: vajon az empirikus korrelációk milyen mértékben felelnek meg a cirkuláris tényezőstruktúra föltételezéséből levezetett, elméleti korrelációknak. Ily módon olyan formális megfogalmazáshoz jutunk, amely termékenyebb lesz, mint amilyen Guttmané volt.

Először is, mutassuk meg, hogy a (4–9) modell – amennyiben elfogadjuk a cirkuláris rendezés egymást követő elemei közti egyforma *rangközökre* vonatkozó, Guttman-féle hipotézist – valóban circumplex struktúrát hoz létre.

Alkalmazzuk a dependencia-elemzést az ordinális faktoranalízis problémájára, s legyen adott a dependencia-együtthatók értelmezése! A szóban forgó hipotézis lefordításának a legegyszerűbb módja ekkor az, hogy föltesszük: (4–9) együtthatói mind egyenlőek. Azaz:

$$a_{12} = a_{23} = \ldots = a_{45} = a_{51} = a.$$

Ha (4–9) egyenleteit páronként összeszorozzuk; továbbá, a III. fejezet 2.1 szakaszában használt módszer szerint, a matematikai várható értékeket vesszük; valamint, az eddig követett konvencióknak megfelelően, b = – a-t írunk, akkor a következő

$$
\begin{aligned}
&E(z_1z_2) + bE(z_1^2) + bE(z_2z_5) + b^2E(z_1z_5) = 0 \\
&E(z_1z_3) + bE(z_1z_2) + bE(z_3z_5) + b^2E(z_2z_5) = 0 \\
&\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots \\
&E(z_4z_5) + bE(z_3z_5) + bE(z_4^2) + b^2E(z_3z_4) = 0
\end{aligned}
\qquad (4\text{–}10a)
$$

rendszerhez jutunk.[4] (4–10a) első egyenletét úgy kapjuk meg, hogy összeszorozzuk (4–9) első és utolsó egyenletét, a matematikai várható értékeket vesszük, s a szokásos $E(e_1e_2) = 0$ föltevéssel élünk. (4–10a) második egyenletét (4–9) második és ötödik egyenlete segítségével állítjuk elő. (4–10a) utolsó egyenletét pedig (4–9) harmadik és negyedik egyenlete alapján kapjuk meg.

A b együtthatókat azonban – a III. fejezet 4.5 szakaszában kapott eredménnyel (vagyis a kérdéses fejezet (4–26) – (4–29) egyenleteivel) összhangban – a standardizált d együtthatókkal helyettesíthetjük. Így az alábbi egyenletekhez jutunk:

$$
\begin{aligned}
&r_{12} + d + dr_{25} + d^2r_{15} = 0 \\
&r_{13} + dr_{12} + dr_{35} + d^2r_{25} = 0 \\
&\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots \\
&r_{45} + dr_{35} + d + d^2r_{34} = 0
\end{aligned}
\qquad (4\text{–}10b)
$$

A (4–10b) dependencia-egyenleteknek – és így: a (4–9) modellnek – megfelelő korrelációs mátrix struktúrájának meghatározásához elegendő (4–10b)-t a korrelációs együtthatókra vonatkozóan megoldanunk. Más szavakkal: elegendő, ha a korrelációs együtthatókat d vagy d' = – d függvényeként fejezzük ki. (4–10b)-t megoldva az alábbi eredményt kapjuk:

$$r_{12} = \frac{d' + d'^4}{1 + d'^5} \qquad r_{24} = \frac{d'^3 + d'^2}{1 + d'^5}$$

$$r_{13} = \frac{d'^2 + d'^3}{1 + d'^5} \qquad r_{25} = \frac{d'^3 + d'^2}{1 + d'^5}$$

$$r_{14} = \frac{d'^3 + d'^2}{1 + d'^5} \qquad r_{34} = \frac{d'^4 + d'}{1 + d'^5}$$

$$r_{15} = \frac{d'^4 + d'}{1 + d'^5} \qquad r_{35} = \frac{d'^3 + d'^2}{1 + d'^5}$$

$$r_{23} = \frac{d'^4 + d'}{1 + d'^5} \qquad r_{45} = \frac{d'^4 + d'}{1 + d'^5}$$

A fenti összefüggések alapján a következő, általános tételt fogalmazhatjuk meg: ha n számú, circumplex struktúrával rendelkező változóval van dolgunk, s ha a rangközök egyenlőségére vonatkozó hipotézisünk – amelyet a dependencia-együtthatók egyenlősége révén definiálunk – teljesül, akkor

$$(4\text{–}11) \qquad r_{jk} = \frac{d'^{(n-j+k)} + d'^{(j-k)}}{1 + d'^n} \qquad (j > k)$$

A tétel bizonyítása érdekében rekurzív módon is érvelhetünk: a tétel igaz, ha n értéke minimális, vagyis egyenlő 2-vel. Valóban, két cirkulárisan rendezett változó esetében a dependencia-egyenletek a következő alakot öltik:

$$z_{1i} = dz_{2i} + e_{1i}$$

$$z_{2i} = dz_{1i} + e_{2i} .$$

Innen:

$$r_{12} + d + d + d^2 r_{12} = 0 ,$$

s így:

$$r_{12} = \frac{d' + d'}{1 + d'^2}$$

Most már csak azt kell megmutatnunk, hogy ha a tétel n változó esetében igaz, akkor igaz lesz $n + 1$ változó esetében is. Tegyük fel tehát, hogy n változóra igaz a tétel, s vezessünk be egy kiegészítő változót! A szóban forgó változó például az egymást követő z_p és z_q változók között helyezkedhet el.

Ez a dependencia-elemzés elméleti értelmében azt jelenti, hogy $n + 1$ változó esetén:

$$d'_{jk} = d' \qquad (j, k \neq p, q)$$

$$d'_{pq} = d'^2 .$$

Ezekből az összefüggésekből pedig könnyen levezethető, hogy a tétel a jelen esetben is igaz.

A fenti eredmény alapján levezethetjük annak a korrelációs mátrixnak a struktúráját, amely megfelel a cirkuláris rendezésre és a dependencia-együtthatók egyenlőségére vonat-

kozó hipotézisünknek: mivel az V_{jk} (j > k) korrelációs együttható a rangok közti m = j – k különbség függvénye, ezért azt kell megvizsgálnunk, hogy V_{jk} miképpen viselkedik m függvényében.

V_{jk} m szerinti deriváltját a következőképpen fejezhetjük ki:

$$\frac{dr_{jk}}{dm} = \frac{1}{1+d'^n} \cdot \frac{d(d'^{(n-m)} + d'^m)}{dm} = \frac{1}{1+d'^n} (-d'^{(n-m)} + d'^m) \log_e d'.$$

Tegyük fel, hogy *m* folytonos változó. Ha m = n/2, akkor a derivált értéke nulla. Ha m > n/2, akkor $d'^{(n-m)}$ nagyobb, mind d'^m, mivel d' – mint dependencia-együttható – kisebb 1-nél. Ha m < n/2, akkor $d'^{(n-m)}$ kisebb, mint d'^m. Az első esetben a derivált pozitív lesz, mivel $10g_e d'$ negatív; a másodikban viszont a derivált értéke is negatív. Így tehát a derivált negatív, ha m kisebb, mint n/2; nulla, ha m egyenlő n/2-vel; s pozitív, ha m nagyobb, mint n/2. Következésképpen: amikor m 1-től n/2-ig nő, az r_{jk} függvény csökken; amikor m egyenlő n/2-vel, r_{jk} eléri a minimumot; amikor pedig m n/2-től n – 1-ig nő, r_{jk} szintén nőni fog.

Páratlan számú változó esetén tehát az r_{jk} korrelációk csökkennek, ha j – k az 1,2,..., (n – 1)/2 értéket veszi föl; s nőnek, amikor j – k az (n + 1)/2, (n + 3/2, ..., n – 1 értékeket veszi föl. Páros számú változó esetén az r_{jk} korrelációk értéke akkor lesz minimális, ha j – k egyenlő n/2-vel. Másfelől, a függvény szimmetrikus volta miatt, ha

$$j - k = \frac{n}{2} - q \quad \text{és} \quad j' - k' = \frac{n}{2} + q$$

(*n* páros; *q* egész és $\leqslant \frac{n}{2} - 1$)

$$j - k = \frac{n-1}{2} - q \quad \text{és} \quad j' - k' = \frac{n+1}{2} + q$$

(*n* páratlan; *q* egész és $\leqslant \frac{n-1}{2} - 1$),

akkor a két r_{jk} és $r_{j,k}$, korreláció egyenlő. Így tehát egy 6 változós circumplex esetében: $r_{23} = r_{16}$, $r_{24} = r_{26}$ stb.; egy 7 változós circumplex esetében: $r_{23} = r_{17}$, $r_{24} = r_{27}$ stb.

Tegyük fel például, hogy egy 7 elemű változóhalmaznak circumplex struktúrája van. A struktúrát jellemezzék továbbá – az előbb definiált értelemben – egyforma rangközök, d' pedig legyen egyenlő 0,50-dal! A megfelelő elméleti korrelációs mátrix ekkor így fest majd:

1,000 00	0,511 62	0,279 06	0,186 04	0,186 04	0,279 06	0,511 62
0,511 62	1,000 00	0,511 62	0,279 06	0,186 04	0,186 04	0,279 06
0,279 06	0,511 62	1,000 00	0,511 62	0,279 06	0,186 04	0,186 04
0,186 04	0,279 06	0,511 62	1,000 00	0,511 62	0,279 06	0,186 04
0,186 04	0,186 04	0,279 06	0,511 62	1,000 00	0,511 62	0,279 06
0,279 06	0,186 04	0,186 04	0,279 06	0,511 62	1,000 00	0,511 62
0,511 62	0,279 06	0,186 04	0,186 04	0,279 06	0,511 62	1,000 00

A mátrix elemeit (4–11)-et alkalmazva kaptuk meg. Láthatjuk, hogy a mátrixnak circumplex struktúrája van: a mátrixelemek fokozatosan csökkennek, majd – a fődiagonálistól távolodva – a fődiagonálissal párhuzamos átlókon elhelyezkedő elemek ismét növekednek.

Vegyük észre, hogy ha a rangközök egyformaságára vonatkozó hipotézist elvetjük, akkor olyan elméleti korrelációs mátrixokat kapunk, amelyek struktúrája egyforma rangközű circumplexekre emlékeztet ugyan, noha az átlókon elhelyezkedő elemek nem lesznek egyenlőek.

Könnyű megmutatni, hogy a (4–11) tételnek általánosabb formája is van. Egy nem egyforma rangközű cirkuláris struktúra esetén:

(4–12)

$$r_{jk} = \frac{1}{1 + d'_{12}d'_{23} \ldots, d'_{n1}} \cdot (d'_{ij+1}d'_{j+1\,j+2} \ldots,$$

$$d'_{k-1,k} + d'_{k,k+1}d'_{k+1,k+2} \ldots, d'_{n1}d'_{12} \ldots, d'_{j-1,j})$$

(cirkuláris rendezés: $1 < 2 < \ldots < j < \ldots < k < \ldots < n < 1$)

Abban a speciális esetben, amikor a dependencia-együtthatók egyenlőek, (4–12) a (4–11) formát ölti.

Az elmondottak szemléltetéseképpen tekintsük a következő fiktív példát. Tegyük fel, hogy felmérést végeztünk az alábbi kérdésekkel kapcsolatban:

1. Hisz-e egy általános háború lehetőségében?
2. Tart-e attól, hogy konfliktus esetén minden elpusztul?
3. Szükség van-e határozott nemzetvédelmi politikára?
4. Szükség van-e független külpolitikára?
5. Szükség van-e erős végrehajtó hatalomra?
6. Szükség van-e határozott társadalompolitikára?
7. Szükség van-e a szigorú pénzügypolitikára?

Könnyen előfordulhat, hogy egy effajta vélemény-sorozatnak circumplex struktúrája van. Föltételezhető, hogy az 1-es vélemény közelebb van a 2-eshez, mint a 3-ashoz; a 2-es vélemény közelebb van a 3-ashoz, mint a 4-eshez; ... a 6-os vélemény közelebb van a 7-eshez, mint az 1-eshez; a 7-es pedig – amennyiben azt is föltesszük, hogy a lakosság

pénzügypolitikai nézetei lényegében a háborútól való félelemtől, és *így* egy költséges nemzetvédelmi politika szükségességébe vetett hittől függnek – közelebb van az 1-es véleményhez, mint a 2-eshez.

Vegyük úgy, mintha az előbbi változók valóban circumplex struktúrával rendelkeznének; s tegyük fel, hogy a *rangközök nem egyenlőek!* Legyen például:

$$d'_{12} = 0{,}60 \qquad d'_{23} = 0{,}50 \qquad d'_{34} = 0{,}40$$

$$d'_{45} = 0{,}40 \qquad d'_{56} = 0{,}30 \qquad d'_{67} = 0{,}40$$

$$d'_{71} = 0{,}20$$

Ha elég realisztikusnak tartjuk a fenti példát, akkor $d_{,12}$ és $d_{,71}$ összehasonlítása megmutatja, hogy az 1-es és 2-es vélemény jóval közelebb van egymáshoz, mint az 1-es és a 7-es, noha mindkét esetben a rangsorban egymás után következő véleményekről van szó. Másként fogalmazva: ha a 2-es véleményt az 1-esből kiindulva próbáljuk előrejelezni, akkor a hibavalószínűség jóval kisebb, mint abban az esetben, amikor az 1-es véleményt a 7-es vélemény alapján próbáljuk előrejelezni.

A szóban forgó fiktív példának megfelelő korrelációs mátrix a következő:

1,000 00	0,601 22	0,300 03	0,129 45	0,071 91	0,094 29	0,205 52
0,601 22	1,000 00	0,501 72	0,205 52	0,094 29	0,071 91	0,129 45
0,300 03	0,501 72	1,000 00	0,402 41	0,167 00	0,071 91	0,079 10
0,129 45	0,205 52	0,402 41	1,000 00	0,402 41	0,129 45	0,071 91
0,071 91	0,094 29	0,167 00	0,402 41	1,000 00	0,303 49	0,129 45
0,094 29	0,071 91	0,071 91	0,129 45	0,303 49	1,000 00	0,402 41
0,205 52	0,129 45	0,079 10	0,071 91	0,129 45	0,402 41	1,000 00

A mátrix elemeit (4–12) alapján számítottuk ki. Könnyen belátható, hogy mátrixunknak ismét circumplex struktúrája van: az átlókon elhelyezkedő elemek ugyanis a várt oszcillációkat mutatják. Vegyük azonban észre: a mátrix puszta szemügyrevétele alapján még egy effajta, fiktív adatokra épülő példában is nehéz eldönteni, hogy valóban circumplex struktúrával állunk-e szemben. Így most már érthető, hogy az ordinális faktorelemzési modellek érvényességének megállapítása során miért kell analitikus eljárásokat is igénybe vennünk.

A szóban forgó analitikus eljárásokat a dependencia-elemzés bocsátja rendelkezésünkre: elegendő, ha az ordinalitással kapcsolatos hipotéziseket egy alkalmas, Simon-féle egyenletrendszer segítségével fejezzük ki.

Vegyük azonban észre, hogy a cirkularitással kapcsolatos jelenségek – noha nem módosítják az elemzés logikáját – jóval bonyolultabbá teszik a paraméterek becsléséhez, s ennek következtében a modell ellenőrzéséhez szükséges számításokat. Valóban, cirkuláris rendezés esetén, vagy általánosabban: amennyiben a rendezési struktúra gráfjában ciklusok vannak, a dependencia-egyenletek – a paramétereket illetően – nem lineárisak. Így egy négyváltozós, nem egyforma rangközű circumplex struktúra egyenletei a következőképpen festenek:

(4–13)

$$r_{12}+d_{41}r_{24}+d_{12}+d_{41}d_{12}r_{14}=0$$

$$r_{13}+d_{23}r_{12}+d_{41}r_{34}+d_{41}d_{23}r_{24}=0$$

$$r_{34}+d_{34}+d_{23}r_{24}+d_{23}d_{34}r_{23}=0$$

$$r_{23}+d_{12}r_{13}+d_{23}+d_{12}d_{23}r_{12}=0$$

$$r_{24}+d_{34}r_{23}+d_{12}r_{14}+d_{12}d_{34}r_{13}=0$$

$$r_{34}+d_{34}+d_{23}r_{24}+d_{23}d_{34}r_{23}=0\,.$$

Nyilvánvaló, hogy a rendszer ismeretlenjeit a dependencia-együtthatók, ismert változóit pedig a korrelációs együtthatók alkotják. Mivel az egyenletek – az ismeretleneket illetően – nem lineárisak, a rendszert elég nehéz megoldani. Külön meg kellene határoznunk tehát azt a módszert, amely az effajta egyenletek megoldása szempontjából a legjobb eredményeket nyújtja. Megadhatunk azonban egy olyan gyakorlati eljárást is, amely a számítógépes iteráció elvén működik.

A (4–13)-hoz hasonló rendszerekben az ismeretleneket illetően nem-lineáris kifejezések értéke általában kisebb, mint a többi kifejezésé, hiszen a dependencia-együtthatók értéke nem lehet 1-nél nagyobb. Ha tehát föltesszük, hogy a nem-lineáris kifejezések egyenlők nullával, akkor minden további nélkül megoldhatjuk a (4–13) rendszert. Ezután, az így kapott becslésekből kiindulva, ismét megoldjuk a (4–13) rendszert: a megoldás során most csupán a dependencia-együtthatók szorzatait, nevezetesen a $d_{41}d_{12}$, $d_{41}d_{23}, \ldots, d_{23}d_{34}$ mennyiségeket tekintjük ismeretlennek. Ezek az újabb becslések lehetővé teszik, hogy az eredeti becsléseket – egy később meghatározandó kritérium szerint – kijavítsuk. Végül az egész eljárást megismételjük.

Noha a fenti javaslatok csupán fölvetik, de nem válaszolják meg a cirkuláris struktúrákhoz kapcsolódó dependencia-egyenletek megoldásának kérdését, gyakorlati szempontból mégis elégségesnek bizonyulhatnak. Annál is inkább, mivel a szociológiához hasonló tudományokban többnyire nem az együtthatók pontos becslésére, hanem nagyság*rendjük* ismeretére van szükség. Ezenkívül általában még azt kell megállapítanunk, hogy egy meghatározott ordinális struktúra összeegyeztethető-e bizonyos empirikus adatokkal.

Az előbbi modellek egyébként azt sugallják, hogy a dependencia-elemzést az ordinális faktoranalízis olyan általános módszerének tekintsük, amelynek a szimplex, circumplex stb. struktúrák csupán speciális eseteit alkotják.

Megállapításunk érvényességét egyetlen példával szemléltetjük.

Tegyük fel, hogy egy kérdőív segítségével az alábbi négy – z_1, z_2, z_3 és z_4 – változót mértük és konstruáltuk meg. Tegyük fel továbbá, hogy a kérdéses változók parciálisan rendezettek. Azaz:

$$z_1 < z_2 < z_4$$

és

$$z_1 < z_3 < z_4 \ .$$

Nyilvánvalóan parciális rendezésről van szó, hiszen a rendezési relációt z_2-re és z_3-ra vonatkozóan nem értelmeztük.

A szóban forgó parciálisan rendezett struktúra esetében ugyanazt az érvelést alkalmazhatjuk, mint amely Guttmant a szimplex struktúra eszméjéhez vezette: ha kiszámítjuk a z_2 és z_3 közbeeső változókkal kapcsolatos eredmények közti korrelációt, akkor ezt valószínűleg pozitívnak találjuk. Ha a z_1 *megelőző* változóval kapcsolatos eredmények értéke kicsiny, akkor az a valószínű, hogy a két közbeeső változó eredményértékei is kicsinyek lesznek, nem pedig az, hogy nagyok. Ha viszont a szóban forgó korrelációt azokra a részsokaságokra vonatkozóan számítjuk ki, amelyek a z_1 változóval kapcsolatban homogén eredményeket mutatnak, akkor a korreláció mulla lesz.

Így tehát a következő:

$$r_{23.1} = 0$$

összefüggést kell kapnunk. Hasonló érvelés alapján mutathatnánk meg, hogy a z_1 és z_4 változók közti parciális korrelációnak – amennyiben egyidejűleg rögzítjük a két közbeeső változóval kapcsolatos eredményeket – szintén nullának kell lennie.

A szóban forgó ordinális struktúrának a következő, Guttman-féle, többtényezős modellt feleltethetjük meg:

$$(4\text{–}14) \qquad z_1 = F_1$$

$$z_2 = F_1 + F_2$$

$$z_3 = F_1 \qquad + F_3$$

$$z_4 = F_1 + F_2 + F_3$$

A parciális korrelációkkal kapcsolatban fent megfogalmazott hipotézisek valójában az előbbi modell következményei. Ha a szokásos módon föltesszük, hogy a tényezők statisztikailag függetlenek, akkor láthatjuk, hogy az $r_{23.1}$ parciális korrelációs együttható számlálója egyenlő a következő:

$$\frac{\sigma^2 F_1}{\sqrt{\sigma^2 F_1 + \sigma^2 F_2}\ \sqrt{\sigma^2 F_1 + \sigma^2 F_3}} - \frac{\sigma^2 F_1}{\sqrt{\sigma^2 F_1}\ \sqrt{\sigma^2 F_1 + \sigma^2 F_2}} \cdot \frac{\sigma^3 F_1}{\sqrt{\sigma^2 F_1}\ \sqrt{\sigma^2 F_1 + \sigma^2 F_3}} = 0$$

kifejezéssel. Az $r_{23.1}$ parciális együttható értéke tehát nulla. Ugyanígy mutathatjuk meg, hogy a (4–14) modellből

$$r_{14.23} = 0$$

következik. A (4–14) modellt azonban a következő dependencia-modell alakjában is megfogalmazhatjuk:

$$z_2 = a_{12}z_1 + e_2$$

$$(4\text{–}15) \qquad z_3 = a_{13}z_1 + e_3$$

$$z_4 = a_{24}z_2 + a_{34}z_3 + e_4 .$$

Végül, könnyű belátni, hogy ha nem cirkuláris rendezést tételezünk fel, akkor a Guttman-féle többtényezős modellektől az alábbi szabály alkalmazása révén jutunk a megfelelő dependencia-modellekhez:

z_j akkor függ z_k-tól ($a_{kj} \neq 0$), ha a z_k-t meghatározó közös tényezők z_j-t is meghatározzák.

A dependencia-elemzés elmélete tehát lehetővé teszi, hogy az ordinális faktorelemzési modelleket általános, analitikus formában fejezzük ki: egy hipotetikus rendezési struktúra érvényességét mindig igazolhatjuk úgy, hogy a belőle levezetett elméleti korrelációs együtthatók értékét összehasonlítjuk az empirikus korrelációs együtthatók értékével. Sőt, a dependencia-elemzés elmélete a Guttman által tanulmányozott teljes (szimplex) és cirkuláris rendezési struktúráknál (circumplex, szferex) általánosabb struktúrák figyelembevételét is lehetővé teszi.

Vegyük észre egyébként, hogy a dependencia-elemzés nem csupán az ordinális faktorelemzési modellek kifejezésére szolgál, hanem a klasszikus faktorelemzési modellek újrafogalmazását is lehetővé teszi. Így például a Thurstone-féle „egyszerű struktúrákat", amelyekben, mondjuk, a $z_1, z_2, \ldots, z_k$ változók csupán az F_1 tényezőtől, a z_{k+1}, $z_{k+2}, \ldots, z_{k+n}$ változók pedig csupán az F_2 tényezőtől függnek, a következő dependencia-egyenletek fejezik ki:

$$(4\text{–}16) \qquad \begin{aligned} z_1 &= f_1(z_2, z_3, \ldots, z_k) + e_1 \\ z_2 &= f_2(z_1, z_3, \ldots, z_k) + e_2 \\ &\vdots \\ z_k &= f_k(z_1, z_2, \ldots, z_{k-1}) + e_k \\ z_{k+1} &= f_{k+1}(z_{k+2}, z_{k+3}, \ldots, z_{k+n}) + e_{k+1} \\ z_{k+2} &= f_{k+2}(z_{k+1}, z_{k+3}, \ldots, z_{k+n}) + e_{k+2} \\ &\vdots \\ z_{k+n} &= f_{k+n}(z_{k+1}, z_{k+2}, \ldots, z_{k+n-1}) + e_{k+n}, \end{aligned}$$

ahol az f-ek lineáris függvényeket reprezentálnak. A (4–16) modell és a megfelelő faktorelemzési modell különbsége abban rejlik, hogy az egyszerű struktúra az első esetben

csupán egy olyan hipotézist testesít meg, amely a modell révén ellenőrizhető; míg a másodikban a szóban forgó struktúrát úgy kapjuk meg, hogy magát a strukturális hipotézisek nélküli modellt alkalmazzuk.

Megjegyzendő, hogy a dependencia-elemzést vaktában, a strukturális hipotézisek explicit megfogalmazása nélkül is alkalmazhatjuk. Valójában mindig követhetjük az alábbi stratégiát: megfogalmazunk egy

$$(4-17) \qquad z_i = f_i(z_1, z_2, \ldots, z_{i-1}, z_{i+1} \ldots, z_n) \qquad (i = 1, 2, \ldots, n)$$

rendszert, majd megpróbáljuk megoldani. A d'_{jk} dependencia-együtthatók négyzetei – általános definíciójuknak megfelelően – z_k varianciájának azt a részét mérik, amelyet – ha az összes többi változó értéke rögzített – z_j magyaráz meg. A dependencia-együtthatók tehát z_j és z_k hasonlóságát (proximité) a többi változótól függetlenül mérik. Előfordulhat, hogy (4–17) megoldása egy Thurstone-féle egyszerű struktúra feltárásához vezet: az együtthatók struktúráját vizsgálva pedig kiderülhet, hogy a (4–17) általános modellt egy (4–16)-hoz hasonló rendszerrel helyettesíthetjük. Az is megeshet azonban, hogy a nullánál jóval nagyobb együtthatók struktúrájának szemügyrevétele szimplex vagy circumplex struktúrák, ill. egyéb struktúratípusok jelenlétére utal.

Összefoglalva: a Guttman-féle ordinális modellek, valamint ezek analitikus megfelelői, kétségkívül fontos előrelépést jelentenek a faktorelemzés metodológiája szempontjából. A jelen esetben már nem valamiféle *univerzális* – és így: ellenőrizhetetlen – *modellről*, hanem egy *általános módszerről* van szó. A szóban forgó módszer annak eldöntésére szolgál, hogy egy *meghatározott* rendezési struktúra valóban alkalmas-e bizonyos empirikus korrelációs együtthatók magyarázatára.

Bizonyos problémákkal azonban egyelőre nem sikerült még megbirkóznunk. Technikai nehézséget jelent például, hogy a cirkuláris rendezési struktúráknak megfelelő dependencia-modelleket többnyire nehéz megoldani. Egy hatékony megoldási módszert kellene kidolgozni a szóban forgó modellekre vonatkozóan. Módszertani szempontból viszont, előzetes *tervekből* kiindulva, az ordinális faktorelemzési módszerek alkalmazásával szerzett tapasztalatok gyarapítására lenne szükség. Az említett tervek például – Guttman (1959) *fazetta*-elméletéhez hasonlóan – az elemzett változóknak egy Barton-féle (1955) tulajdonságtérben való szubsztrukcióját foglalhatnák magukba. Végül, az említett módszerek, valamint a klasszikus faktorelemzési módszerek és a modern dimenzióelemzés módszerei közti logikai kapcsolat is megérdemelné a szisztematikus vizsgálatot.

5. Összefoglalás

A fejezet tartalmának összegzéseképpen néhány általános kijelentést fogalmazhatunk meg.

Először is megállapíthatjuk, hogy a Guttman-féle ordinális modellek érdekes módon a dependencia-elemzésnek a speciális esetét alkotják.

Másodszor, kívánatosnak tűnik a dimenzióelemzés különféle formáival kapcsolatos metodológiai tapasztalatok megsokszorozása: eddig ugyanis szinte mindenki a klasszikus faktorelemzési eljárásokat részesítette előnyben. Nyilvánvaló azonban, hogy logikai szempontból a Guttman által javasolt módszerek mellett szól az is, hogy előzetes strukturális hipotézisek megfogalmazását tételezik fel.

Végül, a dimenzióelemzés módszertana olyan, befejezetlen elméletnek tűnik, amelyet mindenképpen érdemes tökéletesíteni. Ez az elmélet ugyanis nem csupán a klasszifikáció és a típusalkotás problémáinak megoldásához járulhat hozzá: segíthet azoknak a problémáknak a megoldásában is, amelyek nem a *kauzális* kapcsolatok, hanem a változók közötti strukturális relációk – így például a viselkedésformákat és véleményeket jellemző kölcsönös összefüggések – elemzése során merülnek fel.

JEGYZETEK

[1] A rendezési relációk – mint tudjuk – reflexív, antiszimmetrikus és tranzitív relációk. Ha egy halmaz minden (a, b) elempárjára vagy aRb, vagy bRa igaz, akkor teljes rendezésről beszélünk. Ha bizonyos (a, b) párokra nem igaz sem aRb, sem bRa, akkor a megfelelő relációt *parciális* rendezésnek nevezzük.

[2] A (4–9) modell formálisan nyilvánvalóan azonos a (4–8) modellel.

[3] Azaz: azokkal az esetekkel, amelyekben bizonyos nyilakat követve bizonyos pontokhoz juthatunk vissza.

[4] A rendelkezés cirkuláris volta miatt nem alkalmazhatjuk a III. fejezet 4.3 szakaszában leírt módszert. Így a III. fejezet 3.1 szakaszában kifejtett, Simon-féle eljárást kell igénybe vennünk.

IRODALOM

Abelson, Robert P., 1954, „A technique and a model for multidimensional attitude scaling", *American Psychologist*, IX, 319. (összefoglalás).

Andrieux, Cécile, 1963, „Cohérence des représentations de rôles féminins", *Psychologie française*, VIII, 96–108.

Attneave, F., 1950, „Dimensions of similarity", *American journal of psychology*, LXIII, 516–556.

Barton, Allen H., 1955, „The concept of property space"; megj.: Lazarsfeld–Rosenberg: *The language of social research* (Glencoe, Illinous, The Free Press); francia fordítás: „Le concept d'espace d'attributs en sociologie", megj.: Noudon–Lazarsfeld: *Le vocabulaire des sciences sociales* (Paris, Mouton).

Berge, Claude, 1958, *Théorie des graphes et ses applications* (Paris, Dunod).

Cattell, Raymond B., 1955a, „Types of group characteristics"; megj.: Lazarsfeld, Paul F.–Rosenberg, Morris (szerk.): *The language of social research* (Glencoe, Ill., The Free Press), 297–301.

Cattell, Raymond B., 1955b, „Index universel pour les facteurs psychologiques"; megj.: *L'analyse factorielle et ses applications* (Paris, C. N. R. S.).

Centre National de la Recherche Scientifique, 1955, *L'analyse factorielle et ses applications* (Paris, Éditions du C. N. R. S.).

Coleman, James S., 1957, „Multidimensional scale analysis", *The American journal of sociology*, LXIII, 253–263.

Coombs, Clyde C., 1950, „Psychological scaling without a unit of measurement", *Psychological review*, LVII, 145–158.

Coombs, Clyde C. és *Kao, R. C.*, 1955, *Non-metric factor analysis*, Engineering research bulletin, no 38 (Ann Arbor, University of Michigan Press).

Daval, Roger–Bourricaud, François–Delamotte, Yves és *Doron, Roland*, 1964, *Traité de psychologie sociale*, I. kötet: sciences humaines et psychologie sociale, les méthodes (Paris, Presses Universitaires de France).

Flament, Claude, 1963, „Modèle à caractéristiques nonmonotones dans un questionnaire", *Revue française de sociologie*, IV, 172–194.

Foa, Uriel G., 1961, „Convergences in the analysis of the structure of interpersonal behavior", *Psychological Review*, LXVII, 341–353.

Foa, Uriel G., 1962, „The structure of interpersonal behavior in the dyad", megj.: Crisswell, Joan H.–Solomon, Herbert és Suppes, Patrick (szerk.): *Mathematical methods is small group processes* (Stanford, Stanford University Press), 167–179.

Guttman, Louis, 1954, „A new approach to factor analysis: the radex", megj.: Paul F. Lazarsfeld (szerk.): *Mathematical thinking in the social sciences* (Glencoe, Ill, The Free Press), 258–349.

Guttman, Louis, 1958, „What lies ahead for factor analysis? ", *Educational and psychological measurement,* XVIII, 497–515.

Guttman, Louis, 1959, „A structural theory for intergroup beliefs and actions", *American sociological review,* XXIV, 318–328.

Guttman, Louis, 1961a, „Note on terminology for facet theory", Technical note (Israel, The Israel Institute of Applied Social Research).

Guttman, Louis, 1961b, „The structuring of sociological spaces", Technical note (Israel, The Israel Institute of Applied Social Research).

Guttman, Louis, 1966, „Order analysis of correlation matrices", megj.: Cattell, Raymond B.: *Handbook of multivariate experimental psychology* (Paul McNally).

Hammersley, J. M., 1950, „The distribution of distances in a hypersphere", *Annals of mathematical statistics,* XXI, 447–452.

Harman, Harry H., 1960, *Modern factor analysis* (Chicago, Chicago University Press).

Hays William L. és *Bennett, Joseph F.,* 1961, „Multidimensional unfolding: determining configuration from complete rank order preference data", *Psychometrika,* XXVI, 221–238.

Horst, Paul, 1959, *Dimensional analysis, latent structure and the problem of patterns* (Seattle/ Washington, University of Washington), soksz.

Hotelling, Harold, 1933, „Analysis of a complex of statistical variables into principal components", *Journal of educational psychology,* XXIV, 417–441. és 498–520.

Matalon, Benjamin, 1962, „Une généralisation multidimensionelle de l'analyse hiérarchique", *Bulletin du C. E. R. P.,* XI, 45–57.

Matalon, Benjamin, 1965, *L'analyse hiérarchique* (Paris, Mouton, Gauthier-Willars).

MacRae, Duncan, 1958, „Une analyse factorielle des préférences politiques", *Revue française de science politique,* VIII, 95–109.

MacRae, Duncan Jr., 1960, „Direct factor analysis of sociometric data", *Sociometry,* XXIII, 360–371.

Messick, Samuel J., 1954, *The perception of attitude relationships: a multidimensional scaling approach to the structuring of social attitudes* (PhD Thesis, Princeton, New Jersey, Princeton University).

Popper, Karl, 1935, *Logik der Forschung, zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft* (Vienne, Julius Springer); bővített angol változat (1959): *The logic of scientific discovery* (New York, Hutchinson).

Popper, Karl, 1963, *Conjectures and refutations* (London, Routledge and Kegan Paul).

Reuchlin, Maurice, 1964, *Méthodes d'analyse factorielle a l'usage des psychologues* (Paris, Presses Universitaires de France).

Schaefer, E. S., 1959, „A circumplex model for maternal behavior", *Journal of abnormal and social psychology,* LIX, 226–234.

Shepard, Roger N., 1962a, „The analysis of proximities: multidimensional scaling with an unknown distance function, I.", *Psychometrika,* XXVII, 125–140.

Shepard, Roger N., 1962b, „The analysis of proximities: multidimensional scaling with an unknown distance function, II.", *Psychometrika,* XXVII, 219–246.

Spearman, Charles, 1904, „General intelligence, objectively determined and measured", *American journal of psychology,* XV, 201–293.

Thurstone Louis L., 1927, „A law of comparative judgment", *Psychological review,* XXXIV, 273–286.

Thurstone, Louis L., 1947, *Multiple factor analysis* (Chicago, Chicago University Press).

Torgerson, Warren S., 1958, *Theory and methods of scaling* (New York, Wiley).

Tryon, Robert C., 1958a, „Cumulative communality cluster analysis", *Educational and psychological measurement,* XVIII, 3–36.

Tryon, Robert C., 1958b, „General dimensions of individual differences: cluster analysis versus multiple-factor analysis", *Educational and psychological measurement,* XVIII, 477–495.

Young, G. és *Householder, A. S.,* 1938, „Discussion of a set of points in terms of their mutual distances", *Psychometrika,* III, 19–22.

FERGE ZSUZSA NAGYDOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémián 1982. január 4-én került sor Ferge Zsuzsa a „Társadalmi reprodukció és társadalompolitika" címmel benyújtott nagydoktori értekezésének vitájára.

A bíráló bizottság tagjai voltak: elnöke Szentpéteri István, titkára Kolosi Tamás, tagjai Vukovich György és Pataki Ferenc. Az értekezés hivatalos bírálói: Berend T. Iván, Hoch Róbert és Lick József voltak.

Ferge Zsuzsa disszertációja elméleti és empirikus kutatásainak eredményeit foglalja össze. Az értekezés a társadalmi újratermelés szféráinak elemzésével összekapcsolja, vizsgálja a társadalmi viszonyok reprodukciójának, az ezt alkotó különböző fázisoknak társadalompolitikai vonatkozásait. A társadalompolitikai kutatások számára, e folyamatok értelmezésére részben új, az eddiginél teljesebb fogalmi rendszert dolgoz ki.

A reprodukciós folyamatok közötti ellentmondásos kapcsolat megvilágítása érdekében a „gazdasági" és „társadalmi" viszonyát történetileg elemzi. E fejlődést vizsgálva a „beágyazott" és a „diadalmas" gazdaság típusai mellett két új kategóriát vezet be; az „alárendelt gazdaság" elnevezést használja a kapitalizmust közvetlenül megelőző társadalmi formációra, a szocializmust pedig az „egyenrangú, egyszerre eszköz- és céljellegű" gazdasággal jellemzi.

A mai magyar gazdaság társadalomra vonatkoztatott fogalomrendszerébe a Polányi Károly által definiált szubsztantív, (szükségletkielégítő), ill. formális (gazdaságilag racionálisan működő) gazdaság mellett az „öncélú", saját érdekei (vagy a politika érdekei) által vezérelt gazdaság fogalmát használja.

A termelés és elosztás, a tudatos és spontán beavatkozás hatását, a gazdasági és társadalmi érdekek közötti ellentmondásokat vizsgálja a társadalmi reprodukció szempontjából.

Az anyagi újratermelés társadalmi viszonyokkal való összefüggéséből kiemelve részletesen foglalkozik az utóbbi néhány évtized foglalkoztatottságának alakulásával. E mellett arra keres választ, hogyan alakult az ember és technika viszonya, milyen módon valósul meg, illetve milyen korlátai vannak a szocialista értékeket érvényesíteni kívánó társadalmi tudatosságnak e viszony alakításában. A „munka szerinti elosztás" gazdasági és társadalmi oldalainak elemzésével e fogalom újszerű értelmezésére tesz kísérletet.

A bérdifferenciálódás három évtizedes fejlődésén keresztül mutatja be ennek az értelmezésnek az érvényességét. Végül foglalkozik a központosított újraelosztás és szociálpolitika kívánatos elvrendszerének kialakításával.

A vita nagyszámú résztvevője előtt *Berend T. Iván* opponensi véleményét távollétében Kolosi Tamás olvasta fel, melyben már elöljáróban leszögezte, hogy Ferge Zsuzsa eddigi munkássága a magyar társadalomról, az iskolaügyről és a szociálpolitikáról önmagában kiérdemli a tudományos fokozat odaítélését. Az értekezés első részét azonban elhibázottnak tartja, elsősorban Polányi vitatható elméleti rendszeréből átvett kategóriák felhasználása miatt. Szerinte a Polányi-féle kategóriák a jobb megértést nem segítik, hanem inkább akadályozzák. A dolgozat kiemelkedő érdemének tartja a hazai társadalompolitika vizsgálatában eddig egyedülállóan gazdagon feldolgozott tényanyagot, a számos területre kiterjedő empirikus kutatások rendszerbe foglalását, a társadalomelméleti fejtegetések összekapcsolását a gyakorlati társadalompolitika valóságos ill. lehetséges, célszerű lépéseivel. Néhány kérdésben – az 1968-as gazdasági reformot követő időszak nézetrendszereinek, a technikai fejlődés és a munka humanizálása közti kapcsolatnak, vagy a bérdifferenciálás társadalmi, gazdasági hatásainak megítélésében – nem osztja a jelölt álláspontját.

Ferge Zsuzsa munkáját tudománymódszertani szempontból mérlegelve rendszerező képessége, a problémák sokoldalú megközelítése, a következtetésekben megmutatkozó innovatív készsége és eredetisége miatt kiválónak ítéli meg.

Hoch Róbert opponensi véleményében a jelölt kiváló elméleti tudásáról és társadalmi érzékenységéről tanúskodó értekezés interdiszciplináris jellegét és az egész művet átható emberközpontú tudományos hitet emelte ki.

A dolgozat alapvetően új elméleti megállapításait az újratermelés szféráinak aszinkronitásáról, és az ezeket tudatosan irányító központi ráhatás eltérő feltételeiről és eshetőségeiről, az összehangolt befolyásolás szükségességéről írottakban látja.

Teljes mértékben egyetért azzal a gondolattal, amely a voluntarista gazdaságpolitikát veszélyesnek tartja a szocialista társadalmi fejlődés előremozdításában. A disszertáció különösen aktuális problémát vet fel az opponens szerint a munka szerinti elosztás, ill. a keresetek kapcsán, mert miközben a „differenciáljuk a béreket" politikai jelszó rangjára emelkedett, a nivellálódást a társadalmi-gazdasági folyamatok olyan területeiről is száműzik, ahol létjogosultsága lenne.

Hoch Róbert kifejtette, hogy nem ért egyet a társadalompolitika értelmezésének kiszélesítésével. Ez nem fedi a valóságos társadalmi gyakorlatot, és az új körülírás nem határozza meg azon kritériumokat, amelyek a politikától megkülönböztetik a társadalompolitikát. Kiemelve még két fontos vitapontot az opponensi véleményből: a jelölt az 1948–56-ig terjedő időszak gazdaságpolitikáját leegyszerűsíti a voluntarizmusra és ezt a tendenciát már lezártnak tartja, holott ma sem vagyunk védve a lakosság érdekeit háttérbe szorító voluntarista gazdaságpolitikától. A másik vitás kérdés a társadalompolitika és szociálpolitika viszonya kapcsán merül fel. Főként a természetbeni juttatások esetében hangsúlyozni kell, hogy ezek funkcionálásának megítélésében nem megfelelő kritérium az egyenlősítés vizsgálata.

Lick József bírálatának bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a vizsgált témák mindegyike társadalmunk kulcsfontosságú kérdéseit érinti, széles körű empirikus anyagra és alaposan feldolgozott szakirodalomra támaszkodik. Az értekezés további érdeme – tudományos életünkben nem általános jelenség –, hogy olyan problémákat is nyíltan felvet, melyre a szerző maga nem tud választ adni jelenleg. Az opponensi véleményben egyik vitatott kérdés volt a társadalompolitika fő céljaként megfogalmazott egyenlőtlenség csökkentés középpontba állítása. Maga a jelölt is tesz kivételt ennek a kategóriának a generalizálása alól, mégpedig a minden egyes ember képességeinek kibontakozását elősegítő feltételrendszert és az elosztást illetően. Lick József véleménye szerint a társadalompolitikának nem egyetlen központi kategóriára, hanem olyan kategória-rendszerre kell épülnie, amely prognosztikai és értékelemeket egyaránt tartalmazó célrendszerként fogható fel.

Lick József számos terminológiai problémát tesz szóvá. Helytelennek tartja a társadalmi lét kategóriájának azonosítását a társadaloméval, ill. azt, hogy nem történik meg a társadalmi lét és tudat kategoriális megkülönböztetése.

Úgy véli továbbá, nem volt helyes az újratermelési periódusok elemzésénél kritizált, de ennek ellenére felhasznált Polányi-féle kategóriák alkalmazása. A „társadalmi" és „gazdasági" közti viszony történelmi elemzésénél a kérdés társadalomfilozófiai érvényességét vitatja. A marxi felfogásban e két szféra ellentmondásossága ellenére, egy tagolt totalitásrendszer jön létre, amelyben az önállóvá váló alrendszerek logikai úton nem választhatók szét. Ebben a folyamatban – fejti ki az opponens – mindig a gazdaság volt a „túlsúlyos" mozzanat, azonban nem állítható *szembe* a társadalmi elemmel. A „társadalmi" és „gazdasági" szembeállítása megakadályozza a társadalmi jelenségek komplex vizsgálatát.

A társadalmi munkaszervezet átalakításának kérdésében a dolgozat javaslatait – más véleményekkel szemben – nem tartja utópisztikusnak, de a jelen helyzetben kivitelezésükre nem lát módot. A társadalompolitika színterén – a mindenkori történeti, gazdasági, társadalmi feltételrendszer függvényében – csak apró, közelítő lépésekre lát az opponens lehetőséget.

Lick József véleményét összefoglalva megállapította, hogy a dolgozat tudományos szempontból magas színvonalú, fontos társadalomtudományi kérdéseket érint és egyetért azzal a törekvéssel, amely tudományos megoldásokat keres a társadalompolitikai problémákra – ha a javasolt megoldásokat nem is mindig tartja helyesnek.

Majd két felszólaló következett: *Dr. Függ Zsuzsa* általános iskolai tanár a disszertációban is tárgyalt kérdésekhez – a fiatalok gondjai, a nevelés feladatai, az oktatás helyzete – és *Kovács Lajos* Jugoszláviából, az ifjúságoktatás-munkaerő problémákhoz szóltak hozzá.

Miután a bíráló bizottság elnöke megköszönte a hozzászólásokat, Ferge Zsuzsa egy-egy kérdés köré csoportosítva válaszolt hivatalos bírálói kérdéseire:

1. A gazdaság és társadalom kapcsolatáról:

A társadalmi szükségletek mikéntje, a célok-feladatok meghatározása valóban függ a gazdaság fejlettségétől. A (formálisan) jól működő (tőkés) gazdaság azonban még nem garancia arra, hogy az emberi szükségletek teljes kielégítését szolgálja az adott fejlettségi szinten. Ebben az esetben a termelés nem szükségletre, hanem elsősorban piacra orientált, ahol csak a fizetőképes szükséglet van jelen. A formális ökonómia szabályai szerint működő gazdaság a nem fizetőképes szükségleteket elnyomhatja, mellőzheti. A disszertáció választ kívánt keresni arra, van-e valamilyen talaja nálunk is a gazdaság ilyen értelemben torz működésének. Az utolsó 35 év elemzése két lehetséges torzító tényezőt hozott felszínre. Az első típusú torzítás az ötvenes évek elejére jellemző. Ekkor a gazdaság deklaráltan elsődleges célja és bizonyítéka volt a termelési érték minél magasabb szintje, a termelés bármi áron való, bármilyen célú növelésével. Az ötvenes évek végére ez a túlcentralizált gazdaságpolitika oldódott. A hatvanas évek végén megértek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a gazdasági reform bevezetését. A reform szakítva az „öncélú" gazdaság gyakorlatával, egy „formálisan" és „szubsztantíve" egyaránt jobban működő, azaz racionális és szükségletre dolgozó gazdaságot kívánt működésbe hozni. Napjainkra vált azonban csak világossá, hogy e kettő között mai társadalmunkban is létezhetnek ellentmondások, hogy a gazdaság formálisan jó működése nálunk is visszaszoríthat alapvető, de nem „fizetőképes" szükségleteket. A szubsztantíve is jól működő gazdaság igényének megfogalmazása természetesen szembefordul a dogmatikus ideológiára és túlcentralizálásra épülő „öncélú" gazdasággal is.

2. Az újratermelési folyamat elemzésével kapcsolatosan Ferge válaszában hangsúlyozta, disszertációjának nem a fogalom filozófiai kifejtése volt a célja. A „társadalmi lét" és a „társadalom" összemosása problematikusnak tűnt a bírálók egy része előtt. E két kategória valóban nem teljesen azonos. A lét „folyamatkategória", a társadalom pedig, noha ő maga állandó mozgásban van „állapotfogalom". Ferge a minden pillanatban változó társadalom vagy társadalmi totalitás reprodukciós létfolyamatait vizsgálja. Ami a másik felvetett problémát illeti, Ferge szerint – a tudatot a léthez fűző valóban determinisztikus viszony ellenére – a társadalmi létről nem választható le a társadalmi tudat kategóriája: a társadalmi létet az emberi gyakorlatok összessége, a sokféle tudatossággal működő praxis tölti meg tartalommal.

3. A társadalompolitika központi céljaként megfogalmazott egyenlőtlenség-csökkentésről kifejtette, hogy a *célrendszer* egészéből ez valóban csak az *egyik* cél, ám maga is komplex célrendszerként fogható fel. A kategória a társadalmi viszonyok számtalan összefüggését érinti. Minthogy operacionalizálható, a jelenlegi társadalompolitikai gyakorlat közvetlen céljaként és mércéjeként definiálható. Ennek a kategóriának a kiválasztását indokolja a társadalmi rétegek közötti hierarchiarendszer makacs változatlansága. Hangsúlyozta mindemellett, hogy egyfelől az egyenlőtlenségek csökkentésének követelése nem azonos valamilyen elvont egyenlőségkövetelléssel, másfelől pedig nem mindenfajta különbségről vagy egyenlőtlenségről van szó, hanem elsősorban azokról, amelyek az egyének–csoportok fizikai és társadalmi életesélyeit differenciálják.

Befejezésül Ferge Zsuzsa megköszönte opponensei és a hozzászólók észrevételeit és munkájához nyújtott segítségüket. Miután a jelölt válaszát mind a hivatalos bírálók, mind a bíráló bizottság tagjai kielégítőnek tartották, zártkörű határozathozatalra vonultak vissza. A bíráló bizottság a maximális 21 ponttal értékelte a disszertációt és a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolta a szociológiai tudományok doktora cím odaítélését Ferge Zsuzsa részére.

A döntés indoklása röviden a következőkben foglalható össze:

- Noha az első rész elméleti kísérlete számos vitatható és megoldatlan kérdést tartalmaz, illetve néhány, a társadalompolitikai gyakorlattal kapcsolatos javaslat vitatható, további kifejtést és vitát igényel, a pozitívumok a hangsúlyosabbak.
- Az értekezésben tárgyalt kérdések társadalmi fontossága, tudományos színvonala, a jelölt eddigi szakmai teljesítménye egyértelműen megalapozták a tudományos fokozat odaítélését.
- Kiemelendőnek tartották, hogy az értekezés a szocialista fejlődés alapvető kérdéseit vizsgálja, szembesíti a szocializmus legitimációs elveit a konkrét társadalomfejlődéssel és Magyarország társadalompolitikai gyakorlatával. Nemcsak állást foglal az aktuális vitakérdésekben, hanem a különböző kutatási eredményeket saját rendszerébe építi be.
- A dolgozat fontos erénye a mindig újra törekvő kutatási bátorság mellett a folytonos vitára ösztönzés.

Z. M.

KULCSÁR KÁLMÁN

A MAI MAGYAR TÁRSADALOM
(Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1980)

Úgy tűnik, hogy a 80-as évtizedre való átmenet egyik jellemző vonása lesz hazánkban a 70-es évekkel való számvetés. Ahogy az új esztendő beköszöntével visszagondolunk az óévben történtekre, úgy tekint vissza tudományos gondolkodásunk az elmúlt évtized eseményeire, az egykor megfogalmazott célokra, az elért eredményekre és a be nem teljesült vagy csak részben megvalósult szándékokra.

Aligha lehet kétséges, hogy ez utóbbiaknak jelentős szerepük van a közelmúlt iránti érdeklődésben. Volt egy gazdasági reformunk 1968-ból, amelynek következetes megvalósulása és a gazdasági szférán túlra való kisugárzása határozott arculatot adhatott volna a 70-es évek magyar társadalmának. Ám a reform visszafogása, valamint a külgazdasági és külpolitikai viszonyok megváltozása következtében csak részleges és felemás fejlemények születtek. Ilyen szituációban szükségszerűen merül fel a „hogyan tovább? " kérdése, és magától értetődik, hogy a politika és a tudomány a válasz megformálásához az elmúlt időszak tanulságait is segítségül hívja.

Ennek jegyében rendezett tavaly tudományos ülést a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek anyaga *Az 1970-es évtized a magyar történelemben* címmel látott napvilágot. A 70-es évek magyar valósága a témája Nyitrai Ferencné közeljövőben megjelenő könyvének is, amely *A magyar gazdaság és társadalom a hetvenes években* címet viseli. Talán nem tévedünk, ha ebbe a „sorozat"-ba illesztjük bele Kulcsár Kálmán *A mai magyar társadalom* című könyvét is, annak ellenére, hogy e mű messze túlmutat a 70-es éveken, s tulajdonképpen egy lendületesen felvázolt körkép a magyar társadalom alakulásáról a századfordulótól napjainkig. Ámde a történeti áttekintés – amely természetesen önmagában is megáll – valójában a jelenkori társadalmi állapotok jobb megértését szolgálja, s a könyv címében szereplő „mai magyar társadalom" viszont magától értetődően a 70-es évek magyar társadalma.

*

Könyve első részének, a *Történeti–társadalmi előzmények*nek a szükségességét Kulcsár Kálmán így indokolja: „A múlt kitörölhetetlenül jelen van mai társadalmunkban is. Fő folyamatai, következményei ma is hatnak. Mai jelenségeinek, e jelenségekben mutatkozó feszültségeknek, problémáknak a jó része éppen úgy érthetetlen maradna a múlt vizsgálata nélkül, mint ahogyan az lenne a mában gyökerező tényezőik, összefüggéseik feltárásának elhanyagolásával."

Történelmi múltunkat a szerző Kelet-Középeurópa fejlődésébe ágyazva szemléli, amelynek regionális sajátosságai a történeti kutatások szerint a polgári átalakulás megkésettségével állnak összefüggésben (ennek okai pedig a kelet-középeurópai feudalizmus jellegzetességeire és egyéb történelmi körülményekre nyúlnak vissza). Ezzel kapcsolatban rámutat, hogy e „megkésettség" persze többet jelent egyszerű időbeli eltolódásnál, hiszen az iparosodás, a polgárosodás késői megindulása e régióban a klasszikusnak tekintett nyugat-európai fejlődéstől eltérő történelmi utat és sajátos társadalomtípust hozott létre.

Ennek szem előtt tartásával tekinti át az első világháború előtti és a két világháború közötti Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyait, kimutatva, hogy a felzárkózás, a gazdaság és a társadalom „modernizációja" –, amelynek szükségességét és feltételeit a legjobb magyar gondolkodók és politikusok már a reformkortól felismerték – a feudális elemekkel terhes „történelmi Magyarország" keretei között áthatolhatatlan akadályokba ütközött. „A magyar társadalom modernizációját – írja – végül is a szocialista fejlődés hozta meg, pontosabban a szocialista társadalomban teljesedik ki." De a

gyökeres változásokat hozó szocialista átalakulás sem szüntethette meg egycsapásra a múlt minden örökségét, amelyek a szocializmus építésében a 40-es évek végén és az 50-es évek elején bekövetkezett torzulásokkal párosulva a továbbfejlődés sajátos determinánsaivá váltak.

A magyar gazdaság- és társadalompolitika – mondja – 1957-től kezdődően egyre reálisabban vette számításba a kialakult viszonyokat, és 1968-ra „mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi koncepciók kialakításában *eljutott a gazdasági jelenségek társadalmi összefüggéseiben való felfogásáig* és olyan irányító rendszer kidolgozásáig is, amely ezt az elvi felismerést – ha nem is mindig hibamentesen – gyakorlati működésében is megvalósíthatja". Az azóta eltelt egy évtizedre éppúgy jellemző az újnak a keresése, amelyet fokozatos reformmunkálatokkal igyekeztünk megvalósítani, mint a sokrétű gazdasági, politikai és ideológiai összetevők által kondicionált kontinuitás, amelynek eredményeképp napjaink társadalmi jelenségeiben is megtaláljuk a korábbi fejlődési szakaszok hatásait, az akkor kialakult „irreverzibilis" tényezők működését, amelyek a gazdasági és társadalompolitikai döntéseket gyakran „kényszerpályák"-ra terelik.

Mindezt, vagyis a magyar társadalom történetét a századfordulótól napjainkig, Kulcsár Kálmán gazdag tényanyagon, a történeti kutatások eredményeinek biztos birtokában mondja el. Talán épp ez az imponáló tudás teszi, hogy az újabb és újabb tények és kérdésfelvetések mellett olykor nem marad elég hely egyes társadalomtörténeti jelenségek (például a státusz és a pozíció szétválása, az ún. „kettős társadalom", a parasztság társadalmi státusza) részletesebb és mélyebb kibontására.

*

Ez az érzés különösen akkor tudatosul az olvasóban, amikor áttér a *Társadalomszerkezet – társadalmi problémák* című második rész tanulmányozására, ahol a szerző éppen annak adja iskolapéldáját, hogy hogyan lehet viszonylag kis terjedelemben összefogni, koherens egésszé ötvözni az olyan szerteágazó és változatos szociológiai kutatások eredményeit is, mint amilyenek a magyar társadalom struktúrájára és benne az egyes társadalmi rétegek helyzetére és életmódjára irányuló vizsgálatok voltak a 70-es években.

E vizsgálatok legfőbb tanulságát Kulcsár Kálmán abban foglalja össze, hogy a szocialista társadalom szerkezetéről szólva ma már nem elégedhetünk meg a munkás-paraszt-értelmiségi séma ismételgetésével, hanem a társadalmi viszonyok jóval differenciáltabb, árnyaltabb kezelésére van szükség. Ezt az alábbi példával szemlélteti:

A 70-es évek elején – a termelőszövetkezetek konszolidálódásával, a mezőgazdasági termelés modernizációjával – megnövekedett a mezőgazdaság termelékenysége, megszűnt a parasztság hagyományos jövedelmi hátránya, akiknek jövedelme immár 5–10 százalékkal meghaladta a munkásokét. A jövedelemnövekedés egyik fontos tényezője a háztáji gazdaság volt, amely egyes mezőgazdasági termékeknek olykor az 50 százalékát is produkálta. E jövedelmi különbség túlértékeléséből (amelyben természetesen sajátos érdekviszonyok és a munkásosztály vezető szerepét féltő ideológiai felhangok is szerepet játszottak) született meg a döntés a háztáji gazdaságok fokozott megadóztatásáról. Az adóterhek emelkedése következtében azonban csökkent a háztáji termelés, ezáltal ellátási nehézségek keletkeztek, ami természetszerűen áremelkedéssel járt. Így a háztáji gazdaság megadóztatása (amelyet nem sokkal később vissza is vontak) végül is a bérből és fizetésből élő városi dolgozókat sújtotta.

Ez a döntés – mondja a szerző – nemcsak azért tanulságos, mert következményeiben diszfunkcionálissá vált és nem bizonyult alkalmasnak eredeti célja elérésére, hanem azért is, mert világosan jelzi, hogy *„minden döntésnek nagyon finom rétegspecifikus következményei vannak"*. Ez a fenti döntésnél abból fakadt, hogy a magyar munkásosztály közel fele falun él, többnyire családi „kétlakiság"-ban, s így jelentős részének háztáji, illetve kisegítő gazdasága van (a munkások közül többen rendelkeznek ilyen gazdasággal, mint a termelőszövetkezeti parasztok). Az adóemelés tehát a munkások tömegeit is érintette, és politikailag abban az osztályban is kedvezőtlen hatást váltott ki, amelynek érdekében született. „A döntésre való reakcióban a társadalmi struktúra finomsága nyilvánult meg, éspedig ebben az esetben a falusi viszonyok között élő munkásosztály egy részének mint magántermelőnek az érdekei."

De a települési viszonyok másképp is hatnak a falun élő vagy a városba bejáró, ún. ingázó dolgozók életmódjára. A falusi infrastruktúra fejletlensége következtében az ott lakók – és nemcsak a munkások vagy parasztok, hanem az értelmiségiek és egyéb szellemiek is – hátrányba kerülnek a városi lakosok-

hoz képest, és rosszabbak lesznek gyermekeik mobilitási esélyei is. De létrejönnek egyenlőtlenségek a nemek és az egyes korcsoportok között is (nők, fiatalok, nyugdíjasok), differenciálnak a termelési adottságok (jó termőföld, a világgazdaság piaci viszonyai), előnyös helyzetbe hoznak egyes csoportokat a termelési és szolgáltatási rendszer hiányosságai (kisiparosok, az ún. „második gazdaság", bizonyos orvosi szakmák) és így tovább. Ezek az előnyök és hátrányok – különösen akkor, ha halmozódnak – ugyanazon társadalmi osztályhoz és réteghez tartozók között is jelentős egyenlőtlenségeket hozhatnak létre, bizonyítva, hogy „a társadalom struktúrájára, egyes osztályokra és rétegekre differenciáló módon olyan mechanizmus is hat, amely ugyan részben összefügg a társadalom strukturális viszonyaival (bár nem elsősorban az osztály- és rétegtagozódással), részben azonban sajátos történelmi-társadalmi helyzet hosszabb vagy rövidebb távon ható gazdasági, kulturális, szervezeti stb. tényezőinek eredménye".

A társadalmi struktúra ezen „finomságai"-nak a figyelembevételével tekinti át Kulcsár Kálmán a falusi társadalom átalakulását, a mezőgazdasági fizikai dolgozók munka- és életkörülményeit, a munkásosztály rétegződését, a szellemi dolgozók, az értelmiségiek és a vezetők képzettségi és foglalkoztatási jellemzőit.

*

Változás, kontinuitás és diszkontinuitás a mai magyar társadalomban címet viseli a könyv harmadik része, amelyben a szerző azt elemzi, hogy mennyire képes ma a magyar társadalom a „modernizáció" továbbvitelére, önmaga megújítására (a tágabb értelemben vett „innováció"-ra), s ennek keretében azoknak a „kihívások"-nak a megválaszolására, amelyek a 70-es években érték gazdasági és társadalmi rendszerünket.

Ezzel kapcsolatban rámutat, hogy a gazdaságunkat ért kihívásra – amelyben a világgazdasági változások és a magyar gazdaság belső fejlődési problémái egyaránt szerepet játszottak – a társadalom egészének kell megadnia a választ. (Lásd erről *Az 1970-es évtized a magyar történelemben* című kötetben megjelent előadását is.) Ugyanis a társadalmi rendszer (a rendszerként működő társadalom) bármely szférájában eszközölendő változások egyrészt „kihívják a társadalom minden szférájának adaptációs készségét", másrészt „az egy-egy szférában konkrétan szükségessé váló innovációs döntések feltételei és következményei valamennyi szférában jelentkeznek". Ezért bizonyul szűk látókörűnek az „ökonomista" szemlélet, amely a gazdaság problémáit csak magában a gazdaságban kutatva kívánja megoldani, nem akarva tudomásul venni, hogy a gazdaságon túl fekvő társadalmi viszonyok megváltoztatása nélkül a gazdaság modernizálására tett erőfeszítések is csak korlátozott sikerrel járhatnak.

A mai magyar társadalom innovációs képességét Kulcsár Kálmán három szinten: a gazdasági-társadalmi struktúra, a gazdasági, politikai stb. szervezetek, valamint a társadalmi ideológia terén vizsgálja, számos, a társadalom adaptációját akadályozó körülményre hívja fel a figyelmet. Mivel ezek jelzésszerű felsorolása úgysem sokat mondana, közülük mindössze egy kérdést említenénk meg: a hatalmi és a szakelem viszonyát a gazdasági és politikai irányításban, amelyet a szerző is az egyik legfontosabb problémának tekint.

Az új gazdasági és politikai struktúra kialakítása idején – írja – természetszerű volt a politikai elem előtérbe kerülése a vezetői állások betöltésénél (ami persze nem igazolja az elkövetett túlzásokat, amelyek elidegenítően hatottak az értelmiségi rétegekre). A szocialista társadalomban felnőtt új értelmiségi generáció megjelenésével a 60-as években már a szakszerűség súlyának a növekedése volt megfigyelhető, „nem ugyan a politikai tényező rovására, de mellette". Tovább folytatódott ez a tendencia a 70-es években is, de még mindig nem jutottunk el a szakelem és a hatalmi elem kielégítő összekapcsolódásáig. Egy 1971-es statisztika szerint – frissebb adatok sajnos nem állnak rendelkezésre – a gazdasági felsővezetőknek 55, a műszaki felsővezetőknek pedig 24 százaléka nem rendelkezett felsőfokú iskolai végzettséggel (a középvezetőknél pedig 72, illetve 67 százalékos volt az inkongruencia). Természetesen a diploma – mondja a szerző – önmagában senkit sem avat jó vezetővé, de ugyanakkor az is igaz, hogy a bonyolult műszaki, gazdasági stb. irányító tevékenység ma már csak meghatározott ismeretszint mellett végezhető eredményesen.

A fenti inkongruencia politikai gyökerei a 40-es évek végére nyúlnak vissza (munkásigazgatók kinevezése az államosított nagyüzemek élére, a hadsereg, rendőrség tiszti állományának fizikai dolgozókkal való feltöltése stb.). Ez a történelmileg kondicionált jelenség azonban az ideológia szintjére emelkedett, „így azután sok helyütt él a köztudatban, hogy a munkásosztály vezette társadalomban e

vezetés biztosítéka a fizikai dolgozók vezető pozícióba való helyezése, vagy *közvetlenül* a termelésből való továbbképzés vezetői beosztásokra". E szemlélet – mondja – nem számol azzal, hogy közben jelentősen megváltoztak hazánkban a társadalmi és politikai viszonyok, s az új viszonyok „új politikustípust igényelnek és teremtenek". Megfigyelhető ugyanis a politikai szakjellegének erőteljes fokozódása, ami nemcsak abban áll, hogy maga a politika szakmává válik (a politikának mint „tekhné"-nek az értelmében), hanem abban is, hogy a politikai tevékenység speciális szaktudást is igényel (gazdaságpolitika, kulturpolitika, szociálpolitika stb.), s az új politikusgenerációk szükségképpen e szakterületekről kerülnek ki.

*

Talán e rövid ismertetésből is kitűnik, hogy Kulcsár Kálmán gondolatgazdag és témájában változatos művel gyarapította szociológiai irodalmunkat. Ha tömören akarjuk jellemezni, azt mondhatjuk, hogy könyve szintézis a mai magyar társadalomról, összefoglalása azoknak a történeti és szociológiai kutatásoknak, amelyek társadalmunk struktúrájának és életfolyamatainak a megismerésére irányulnak.

A „szintézis" szó azonban némi magyarázatra szorul. Hiszen a szerző nem valamiféle retrospektív vagy leltárszerű összegezést nyújt, hanem az eddigi kutatási eredményeket saját gondolatokká és szuverén kérdésfeltevésekké transzformálja, s ezzel a jövendő vizsgálatok elméleti megalapozásához is hozzájárul. Ennek megfelelően nem ígér hiánytalan, mindenre kiterjedő összképet (a könyv bőséges irodalmi hivatkozásai sejtetik ennek amúgy is illuzórikus voltát), viszont a tárgyalt kérdésekről többnyire részletes és többoldalú elemzést ad. Olykor azonban előfordul, hogy a lábjegyzetben feltüntetett tanulmányra (tanulmányokra) utalja az olvasót, aki azokban megtalálhatja a szóban forgó téma alaposabb kifejtését. Aligha kétséges, hogy ez az eljárás teljesen jogos, ám szubjektíve némi hiányérzetet kelt az olvasóban, akinek szemszögéből nézve a könyvnek azok a fejezetei a legsikerültebbek, amelyek önmagukban is a teljesség benyomását keltik.

FARKAS ISTVÁN

IFJ. GYENES ANTAL–ROZGONYI TAMÁS

AZ ALÁ- ÉS FÖLÉRENDELTSÉGI VISZONYOK A SZERVEZETEKBEN
(Bp. Akadémiai Kiadó, 1981)

Jelenlegi gazdasági helyzetünk és lehetőségeink közepette (úgy tűnik valóban) központi kérdéssé vált: Újabb anyagi eszközök fokozottabb bevonása nélkül, termelőerőink mai szintjén miképpen lehet gazdaságunkat dinamizálni, a gyorsan változó és egyre keményebbé váló külpiaci feltételek közt képessé tenni arra, hogy adósságállományunk törlesztése mellett a belső felhasználás – s ezzel együtt az életszínvonal – növelésének anyagi alapjait megteremtse. Mára a lépéskényszer oly erőssé vált, hogy a (jel)szavakon túl a határozott cselekvés: gazdasági intézményrendszerünk tudatos (s mindig fájdalommal járó) átalakítása, s ezzel összefüggésben akarva-akaratlanul gazdasági, szervezeti viszonyaink humanizálása is napirendre került. Ez utóbbi két vonatkozásban is elengedhetetlen: mint termelésszervező, -lendítő erő felszabadítása, s mint az életszínvonal stagnálása idején az élet minősége javításának eszköze. Ebben az összefüggésben került sor egyes minisztériumok összevonására, megszüntetésére, nagyvállalatok, trösztök szétválására, új típusú, (vagy éppen régi, klasszikus) vállalati, szövetkezeti, vállalkozási formák létrehozására. A kényszerhelyzet ideges légkörében igen hasznos támpontot adnak, átgondolt útmutatást jelentenek azok a kutatások, amelyekről ifj. Gyenes Antal és Rozgonyi Tamás számolnak be új könyvükben.

Vizsgálatuk célja a gazdasági szervezetekben érvényesülő hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok szociológiai elemzése. Elmélettörténeti háttérként a marxizmus klasszikusainak a tekintélyviszonyok és a termelési viszonyok összefüggéseire vonatkozó megállapításaihoz nyúlnak vissza, s közben haladó hagyományokra hivatkozva igen tudatosan kerülik el azt a hibát, miszerint szocialista termelési (tulajdon-) viszonyaink között a tőkés természetű antagonizmusok felszámolásával a tulajdon-

nal való rendelkezés, a tulajdon hasznosítása közvetlenül a társadalom egésze által történik, azaz a hierarchikus érdekellentétek megszűnnek. Nézetük szerint az egyenlő tulajdonjogi viszonyok s az egyenlőtlen elsajátítás közt feszülő ellentmondás éppenséggel a szocialista társadalom fejlődésének mozgatóereje. E fejlődés mércéje az önigazgatási folyamat kibontakozása államigazgatási és munkahelyi, szervezeti szinten. Ez utóbbi jelenik meg a munkahelyi demokrácia kiteljesedésében. Az üzemi demokrácia intézménye azonban mindaddig üres váz, amíg keretei megfelelő egyéni vagy kiscsoport-érdekeltséggel nincsenek megtöltve. Ennek több feltételét is kiemelik, mint pl. „a szervezeten belüli viszonyok áttekinthetőségét", azaz a „termelési és igazgatási folyamatok egységét, az egyes szervezeti egységeken belüli, illetve ezek közötti kapcsolatok racionális voltát" (25. o.), nem utolsósorban pedig a szervezeti (gazdálkodási) hatékonyság növelésének kényszerét. Ezek híján pedig ahogy nem beszélhetünk munkahelyi demokráciáról, éppúgy nem lehet szó a mindennapi legfontosabb tevékenységi és kapcsolatrendszer színterén – a munkahelyen a szocialista viszonyok érvényesüléséről.

E feltételek megteremtése szempontjából kiemelt jelentősége van általában a szervezeti méretnek, s ebben az összefüggésben is érdemes figyelmet szentelnünk gazdaságunkban az utóbbi évtizedekben felgyorsult (felgyorsított) koncentrációs és centralizációs folyamatok által kialakított féloldalas méretstruktúrának. E folyamatok közgazdasági vetületéről szólva a szerzők rámutatnak, hogy a szervezeti méret növekedésével a termelékenység és az eszközhatékonyság tendenciájában csökken. Ugyancsak csökken az egy főre jutó gépi felszereltség, ami azt mutatja, hogy az összevonások nagy részét nem az alkalmazott technológia követelte meg. A szervezeti nagyság szociológiai oldalról az ember–munka kapcsolatra gyakorolt hatásán túl befolyásolja a hierarchikus szintek számát, a szervezeti specializációs és kooperációs kapcsolatokat, a vezető–beosztott viszonyt. A hierarchizáltság – előrejutási aspirációk által is táplált – túlhajtása azt eredményezi, hogy a stratégiai döntések időben és térben eltávolodnak az operatív végrehajtó tevékenységtől, a szervezet bemerevedik, az információáramlás lassúvá, torzzá válik.

A szervezeti hierarchia különböző szintjein állók eltérő módon és mértékben érvényesíthetik sajátos, legtágabb értelemben vett érdekeiket. A szerzők vizsgálatukban nagyvállalatokon, kisvállalatokon és szövetkezeteken belül, illetve e különböző szervezettípusok összevetése révén elemzik a hierarchikus különbségek szerepét, jelentőségét. A hierarchikus tagozódás következő vetületeit emelik ki: személyes befolyás és tekintély; a jövedelmek alakulása; a munka tartalmi elemeiben meglevő különbségek; a saját munka feletti kontroll lehetőségei; életkor, nem, vállalatnál töltött idő összefüggése a pozícióval; az előmenetelt meghatározó tényezők és a szervezeti tagok előmeneteli aspirációi.

A befolyási és tekintélyviszonyok összehasonlító elemzéséből megtudhatjuk, hogy a három vállalattípus vezető és beosztott dolgozóinak véleménye alapján a szervezetükben zajló eseményekre úgy a vezetők, mint a beosztottak között a szövetkezeti tagok befolyása a legnagyobb, a nagyvállalati alkalmazottaké a legkisebb, míg a szervezeti formától függetlenül a vezetők és a beosztottak is a szükségesnél kisebb mértékűnek ítélték befolyásukat. Ez a jelenség a feladatok, a felelősség és a hatáskör egyensúlyának hiányára, a túlhierarchizáltságra hívja fel a figyelmet. A „kvázi koncentráció", az adminisztratív intézkedésre kialakult vállalati méret nem jár együtt az egyébként szükségszerű decentralizálással, az alsóbb szintekre történő hatáskörök, döntési jogkörök delegálásával, így az ezeken a szinteken meglevő felelősség a szükséges horizontális együttműködést nem intézményesített, a vezetés által kontrollálhatatlan utakra tereli. Így végül is a vezetők befolyása éppúgy csökken, mint a beosztottaké. A vizsgálat adatai végső soron azt a megállapítást támasztják alá, mely szerint a szervezetekben kimutatható összes befolyás nagysága pozitív kapcsolatban van a működés hatékonyságával.

Az előmenetellel kapcsolatos jelenségek révén újabb – általánosítható – összefüggések tárulnak föl: az előrejutással kapcsolatos szervezeti valóság, illetve annak szubjektív átélése mennyire befolyásolja a szervezettel szembeni elvárásokat, a dolgozók munkához való viszonyát. Az előrejutás, mint az elismerés egy formája, igen fontos motivációs tényezőt jelent. Ezt mutatja, hogy az előléptetéssel járó különféle (feltételezett) negatív következmények ellenére (jelentősen több kötelezettség és felelősség, sok áldozattal járó továbbképzés, gyakori megbírálás veszélye, több probléma, gond) a beosztott dolgozók mintegy harmada – fele elfogadná a magasabb beosztást. Az előrejutás ténye különféle szükségleteket képes kielégíteni, így összetett motivációs tényezőként hat. De az előrejutási igényekben elsősorban nem a munkatevékenység tartalmi elemeire irányuló elvárások tükröződnek. Az előmenetelhez szükséges feltételek minősítése és egyértelműsége, az előrejutási lehetőségek és törekvések összevetése alapján nagyobb szerepe van a frusztrációnak, az előlépési és tevékenységbeni gátoltságnak, mint a lehető-

ségeknek. Sőt azt is láthatjuk, hogy egyértelmű feltételek esetén (saját tevékenység feletti kontroll, világos ráfordítás – eredmény kapcsolat mellett) az igények reálisabb szinten fogalmazódnak meg, mint olyan esetekben, amikor az egyén azt érzi, hogy az eredménytelenség (az előre-nem-jutás) nem csak rajta múlott, s a sikertelenségben általa befolyásolhatatlan külső tényezőket tesz felelőssé. Ha az eredmény nem áll jól követhető kapcsolatban a ráfordítással, azaz „ajándékként" jelenik meg, (s példaként itt éppúgy állhat az előléptetés, mint a központi elosztású lakáshoz való hozzájutás stb.) az igények mindig nagyobbak a reálisnál (s egyben nagyobb a kiábrándultság is). A feltételek egyértelmű meghatározása az igénymegfogalmazás szintjén ellensúlyozza az esetleg elérhető anyagi és nem anyagi jellegű előnyök növekedését is. Ezt példázza a vizsgálatban a szövetkezetek helyzete, ahol az előrejutási lehetőségeket és az ezzel járó előnyöket a legkedvezőbben ítélik meg, az ehhez kapcsolódó feltételekről viszont sokkal markánsabb, határozottabb elképzelés él, az előrejutási aspirációk pedig gyengébbek, mint az állami vállalatoknál.

A szervezet és az egyén kapcsolatát vizsgáló fejezetben a szerzők, vitatkozva néhány széles körben elterjedt véleménnyel, több, az első hallásra meglepő tapasztalatra is felhívják a figyelmet. Itt említhetjük pl. a szervezeti szabályozottság és az egyéni viselkedés, személyiség viszonyáról írottakat. Megkülönböztetve a hatáskör és az eljárásmódok szabályozottságának hatását, empirikus eredményekkel igazolják, hogy (ellentétben azzal a nézettel, miszerint a szervezeti kapcsolatok formalizálása, standardizálása, szabályok kialakítása eszközből szükségszerűen öncéllá, értékké válik, így önmagában merevvé, alkalmazkodásra képtelenné teszi a személyiséget), meghatározott feltételek mellett a magasabb fokon szabályozott viszonyok között dolgozók kevésbé konformisták, hajlamosabbak az új eljárások alkalmazására, rugalmasabbak, mint azok, akik kevésbé szabályozott szervezetekben dolgoznak. A hatáskör szabályozottságának növekedésével párhuzamosan csökken a munkahelyi feszültségérzet.

De talán ugyanilyen meglepő az a tapasztalat, hogy az adott munkahelyen eltöltött idővel arányosan nő a feszültségérzet. E nem várt jelenségekre azonban mindig meggyőző magyarázatot kapunk.

A szervezethez és a szakmához fűződő viszony elemzésekor még mélyebben behatolunk a szociálpszichológia felségterületére, ez azonban inkább erénye, mintsem hibája a könyvnek. E részben a szerzők áttekintik a szakmai és a szervezeti normák, értékek kialakulásának, változásának feltételeit, jellemzőit, egymással való összefüggésüket és ellentétüket, konfliktusos helyzeteiket. Eközben mindkét normarendszert önmagában véve, a maguk szintjén racionálisnak tételezik, így a szükségszerű, elkerülhetetlen, sokszor éppen a fejlődés mozgatóerejét jelentő konfliktusszituációkra helyezik a hangsúlyt. Ám a „normális" jelző tartalmilag nem feltétlenül minősítő (a „jó" értelmezésben), inkább leíró („szokásos", „általános", „újratermelődő" jelentésű) kategória. E megállapítás azonban korántsem cáfolja, pusztán egy szempontból bővíteni szeretné az ide vonatkozó elemzést. A két normarendszer találkozása illetve ütközése a munkára irányultság szempontjából logikailag négy személyiségtípust határoz meg: a harmonikus, ambivalens, szervezetre orientált és a közömbös típust, amelyek egyúttal határozott empirikus tartalommal is rendelkeznek.

Végül is könnyű helyzetben van a recenzens, amikor összefoglaló véleményt kell mondania. Ifj. Gyenes Antal és Rozgonyi Tamás könyve kiemelt jelentőségű olvasmány a szervezeti viszonyainkat kutató, vagy éppenséggel azt alakító szakemberek számára. Fő erénye, elgondolkoztató ereje elméleti összefüggések, illetve a valóság tényeinek egyszerű tisztázásán, feltárásán túl azok hatásos szembesítésében bontakozik ki.

GAÁL GYULA

A FALU A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Szerkesztette: Vágvölgyi András
(Bp. Akadémiai Kiadó, 1982)

A felszabadulás előtti magyar szociológiának legfejlettebb ága a faluszociológia volt. Következett ez a hazai társadalomszerkezet és politika sajátosságaiból, de az utókor ítéletét kétségkívül befolyásolja az a tény is, hogy a kutatások összegezésére Erdei Ferenc személyében olyan nagyformátumú személyiség vállalkozott, aki a falu feszítő ellentmondásait a magyar társadalom jövőjének szemszögéből tette mérlegre. Kissé meglepő ezért, bár a társadalmi változások ismeretében nem érthetetlen, hogy

az 1960 után újjászerveződő magyar szociológiában a faluszociológia művelése viszonylag lassan nyert teret, hogy azután az elmúlt évtizedben összegező-áttekintő írások sorával (gondolok itt Andorka Rudolf, Enyedi György, Kulcsár László és Szijjártó András, Kulcsár Viktor, Lengyel Zsuzsa könyveire) igazolja újabb felnőtté válását. Ezeknek a munkáknak felidézése nem felesleges, mert mutatják, hogy a Vágvölgyi András szerkesztette kötet vizsgálódások folyamatába illeszkedik. Kiérlelt kutatási eredmények mellett joggal kapnak helyet benne ígéretes módszertani kísérletek is, amit éppúgy a könyv erényének tekinthetünk, mint az interdiszciplináris jelleget, a szociológia mellett a földrajz és a néprajz jelenlétét, ami dicséri a szerkesztőt, és valóban igazolódik, hogy a tudományok eltérő szempontjainak érvényesítése ismereteinket teszi sokrétűbbé.

A falusi társadalom átrétegződése, mobilitása, valamint falvaink tipologizálása további fejlesztésük szemszögéből azok a témák, amelyek a munkában alaposabb kidolgozást kapnak, mondanivalójával kötődik ezekhez a kérdéskörökhöz a néhány tárgyválasztásában némileg eltérő tanulmány és Kulcsár Kálmán bevezető tanulmánya is (A magyar falu és a magyar parasztság), amely alcímének megfelelően valóban a mai falu társadalmi jelenségeinek megértéséhez szükséges történeti folyamatokat vázolja fel nagy biztonsággal, és higgadtan polemizálva egyes jelenségek túlzottan leegyszerűsítő magyarázataival. A dolog természetéből következően ez a tanulmány nem tényanyagában, hanem már ismert jelenségek értelmezésében, megvilágításában nyújt újat. Példaként megemlíthető az urbanizáció viszonylagos elmaradottságát magyarázó elképzelések bírálata. Kulcsár Kálmán nem fogadva el azt a történeti és szociológiai munkákban felmerült állítást, hogy az említett jelenség csupán gazdaságunk agrárjellegére és az élelmiszeripar túlsúlyára vezethető vissza 1945-ig, szélesebb összefüggésben keresi a magyarázatot, a gazdasági és uradalmi viszonyok rendszerében, amelyek „... jóllehet talán nem mindig tudatosan ... visszafogták az urbanizációs folyamatot". Ez a példa jelzi, hogy a szerző a falu helyének, szerepének, gondjainak alakulását a magyar társadalom egészének fejlődésében szemléli, felvállalva azt a hagyományt, amit a magyar szociológiában Erdei teremtett meg.

Erdei azonban szenvedélyes politikus is volt, akinek nem minden írását jellemzi a tudományos körültekintés. Könyveiből kiemelhetők olyan megállapítások, amelyek a valóságosnál is komorabb színben mutatják a 30-as évek magyar faluját. Ilyen idézetekkel indítja Andorka Rudolf és Harcsa István a tőlük megszokott módon, magas színvonalon megírt áttekintését (A községi népesség társadalomstatisztikai leírása), ami óhatatlanul kérdést támaszt a recenzensben, vajon miért nem vették kézbe e kötet (és más szociológiai összegezések is megemlíthetők) szerzői Erdei legszakszerűbben megírt, a témába vágó könyvét. *A magyar paraszttársadalom* (Bp., 1941.) ugyanis sokkal árnyaltabb képet ad, mint a többet forgatott *Magyar falu* (Bp., 1940.).

Andorka és Harcsa írásának természetesen nem ez a lényege. Alapos áttekintést adnak a népmozgalom, a foglalkozási szerkezet az ingázás alakulásáról (hiányolható ugyan, hogy a jellegében igen eltérő és általuk is annak ítélt napi és heti ingázás adatait nem mindig különítik el), a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munkáról, a társadalomszerkezet változásáról, aminek következtében „... a régi, 'földműves falu' átalakult a mai 'munkás községgé', amelynek társadalmi jellemzőit már elsősorban a munkásosztályhoz tartozás határozza meg ...". Tanulmányuk második része, melyet a társadalmi mobilitás, a jövedelmi viszonyok és a lakáshelyzet alakulásának szentelnek, különösképpen figyelmet érdemlő. Megtudhatjuk, hogy a községek vezetők és értelmiségiek tekintetében önellátóak, a kisiparosok és kiskereskedők rétege alanyaiban kicserélődött, a falvakból kibocsátott munkások között egyre több a szakmunkás. Legfontosabbnak azonban azt az észrevételüket tartom, hogy a lakóhelyet célszerű volna önálló rétegképző kritériumnak tekinteni a magyar társadalmi struktúra és mobilitásvizsgálatokban, elemzésük ugyanis azt mutatta, „... mintha a községből városba illetve községből és városból Budapestre költözés hasonló mobilitási lépés lenne, mint a különböző társadalmi rétegek közötti átlépés".

A népességösszeírásokon és a KSH különböző időpontokban végzett mobilitásvizsgálatain nyugvó összegezésnek azonban korlátja, hogy viszonylag durva kategóriákkal dolgozik. Szerencsésen egészíti ki és pontosítja ezért az Andorka–Harcsa szerzőpáros által nyújtott képet Hanák Katalin (A falusi lakosság nemzedékek közötti mobilitásának néhány vonása). Ő több, kifejezetten a mobilitás megismerését célzó adatgyűjtésre épít, amelyek finomabb kategorizálást tesznek lehetővé (például a volt birtokos parasztságon belül birtokméretek szerint). Figyelme nem két, hanem három generációra terjed ki, és ami különösen gyümölcsözőnek mutatkozik, tekintetbe veszi a családfők réteghelyzetét mind születésükkor mind felnőtt korukban. Eredményei azonban nem minden esetben konfrontál-

hatók Andorka és Harcsa adataival, mert csak a falun maradt népességre terjed ki vizsgálata. Számos, kimondottan izgalmas lelete közül csak néhányat kiemelve: kiviláglik, hogy a felszabadulás utáni időszakban, kb. 1960-ig, falun a legelőnyösebb helyzetbe a 10–20 kat. holdas birtokosok kerültek; a mezőgazdasági foglalkozás választása legnagyobb arányú az egykori nincsteleneknél, ezen belül azonban az agrárproletárok mozgékonysága sokkalta erőteljesebbnek mutatkozott, mint a mezőgazdasági cselédeké; a „harmadik nemzedék" mobilitása ha csökkenő mértékű is, még mindig jelentős; nagyfokú stabilizáció mutatkozik a szakértelmiségnél, míg az irányító vezető posztok nyitottak, nincs határozott jele családon belüli rögződésüknek. Hanák Katalin bonyolult matematikai eljárással igazolja, hogy összefüggés mutatkozik a mobilitás ténye és az életmódváltozás között. Megjegyzendő, hogy ez az összefüggés bizonyára nem ingerel senkit vitára. Az érdekes inkább az volna, hogy miben jelentkezik a mobilitás hatása, mi az életmódváltások iránya és léptéke.

A két mobilitás-vizsgálat kapcsán, de nem e tanulmányok szerzőin számonkérve, felvethető egy kérdés: vajon szabad-e a jövőben a mobilitásról a voltaképpen a múlt században kialakított evolúciós séma mentén gondolkodni, mely szerint az előrelépés iránya a mezőgazdaság – ipari munkásság – értelmiségi pálya sorrend? Az 1970-es években jelentős visszaáramlás mutatkozott a mezőgazdaságba Magyarországon, nem csupán a mezőgazdasági munka jövedelmezőségének növekedése, hanem a termelés technikai átalakulása, a növekvő szakismereti igény, s ezzel a mezőgazdasági munka presztízsének növekedése következtében is. Vajon ebben a helyzetben a mobilitás iránya – a végzett munka fajtájától függetlenül – nem a szakismeret követelmények növekedésével esik-e majd egybe?

Visszatérve Andorka Rudolf és Harcsa István tanulmányára, meggyőző adatokat találunk itt annak bizonyítására, hogy a falusi jövedelmek ma (azaz 1972-ben) nem érik el a városiakat, jóllehet a szintkülönbség egyre csökken. A szerzők számos, lényeges tényező figyelembevételével alakították ki állásfoglalásukat. Ezekhez – további kutatási ötletként – fűzhető még egy. Köztudott, hogy az idősebb generáció falun lényegesen alacsonyabb szinten él, mint akár falun, akár városon élő gyermekeik. E téren vannak ugyan jelentős regionális különbségek, de úgy vélem, hogy az idősebbek háztájiban előállított (olykor nem jelentéktelen) jövedelmének egy része is – gyermekeiknek juttatva – végül is a városi életszintet emeli. Más a helyzet azonban a lakásokkal ellátottság tekintetében, amelyet pedig a szerzők a jövedelmek megoszlásához hasonlóan látnak. Elfogadva itt mindazt, amit a szerzők a falusi lakások rosszabb minőségéről állítanak, vitathatónak tartom vélekedésüket, hogy a falusi lakások zsúfoltsága meghaladja a városiakét és építésük nagyobb megterhelést jelent, mint a városi lakások megszerzése, ami manapság a fiataloknak úgyszintén többnyire építést vagy építtetést jelent. A megterhelés mértékének jó mutatószáma lehetne, hogy hány év alatt jut egy fiatal pár lakáshoz ma falun és városon?

Problematikájával az eddig említettekhez csatlakozik Füstös László, Galasi Péter és Manchin Róbert tanulmánya (Kísérlet a falusi társadalom szerkezetének sokváltozós empirikus-történeti elemzésére). 98 község alapján, népszámlálási adatokat használva fel 1930-tól, kísérletet tettek arra faktoranalízis segítségével, hogy leírják a társadalom szerkezetének átalakulását olyan foglalkozási kategóriákat használva fel, amelyek utalnak a tulajdonosi állapotra is. A kategóriák nem azonosak a különböző népszámlálási időpontokban, de egymással összevethetők. A társadalom szerkezete, ahogyan bemutatják, nem esik egybe a fogalom hagyományos értelmezésével, inkább azt mondhatjuk: választott módszerük segítségével meg tudják állapítani a szerzők, hogy milyen törésvonalak rajzolódnak ki a magyar falu társadalmában oly módon, hogy némelyik hosszabb időn keresztül állandónak mutatkozik, mások időlegesek és nem mindig értelmezhetők hierarchikusan. E sorok írója (talán önigazolásképpen) különösen felfigyelt arra, hogy 1970-ben nem mutatkoznak ezek a törésvonalak oly élesen, mint korábban (vö. Varsány. Szerk: Bodrogi T. Budapest, 1978. 122–124.). A nagy módszertani felkészültséggel megírt tanulmányt a szerzők azzal zárják, hogy észleleteik értelmezéséhez égető szükség volna megfelelő kidolgozottságú faluszociológiai fogalomrendszerre. Igényüket osztva nem egészen világos számomra, hogy akkor miért mernek használni ilyen – csak történeti konkretizálásban értelmes – fogalmakat, mint „defeudalizációs és refeudalizációs folyamatok"?

Az eddig számbavett tanulmányok a falusi társadalom viszonyainak, alakulásának összesített képét adták. A regionális különbségek felmutatására és elemzésére vállalkoznak a tipológiai kísérletek. A földrajzkutató Lettrich Edit faluhálózatunk szerkezetét három tényező: a nagyságrend, a foglalkozásszerkezet és a népmozgalom dinamikája alapján mutatja be, mindhárom tényezőre tipológiát épít, majd ezeket összevetve urbánus és rurális térségeket különít el, amelyek különböző fejlesztési koncep-

ciókat igényelnek. Ezek kimunkálásához azonban a jelenleginél több szociológiai, demográfiai, közgazdasági, településföldrajzi ismeretre és a jelenségek kapcsolódásának mélyebb megértésére van szükség, mondja ki a szerző. Tanulmányának erénye a történeti megközelítés érvényesítése, a folyamatrajz, valamint a térbeli változások és a társadalmi dinamika együttes látása. Gyengéje a megírás módja.

Jóval több tényező bevonásával alakította ki az életkörülmény típusokat Vágvölgyi András (A falusi életkörülmények főbb típusai). Elemzési kísérletének adatbázisát az MTA Szociológiai Intézetének 1972/73-as adatfelvétele jelentette, amely 98 községre, ezen belül 2069 családra terjedt ki, majd a családi szinten gyűjtött információkat a településekre vonatkozó újabb adatgyűjtés egészítette ki 1976-ban. 188 rendelkezésre álló információfajtából (mutatószámból) 50-et véve figyelembe, azokat faktoranalízisnek vetette alá a szerző, ami a különböző életkörülménymutatók egymáshoz való kapcsolódásának erősségét mutatta, majd az így kialakított faktorok felhasználásával clusterelemzést alkalmazva csoportosította (tipizálta) a településeket. Az analízis nyolc típust és tizenhárom nem csoportosítható települést eredményezett (utóbbiakból tíz a Dunántúlon található, ami önmagában is vizsgálódást érdemlő tény). A továbbiakban ezeknek a típusoknak a leírása teszi ki a tanulmány zömét. Ez a leírás igen tanulságos, mert feltárul, hogy a különböző figyelembe vett tényezők milyen meglepő kombinációkban jelenhetnek meg, és a kialakuló típusoknak világosan kirajzolódó regionális eloszlása van, ha egy-egy távoleső párhuzam fel is bukkan. Vágvölgyi tanulmányának nagy érdeme, hogy sok, eddig számításba nem vett életkörülményjegy bekapcsolásával, mint például a tüzelő- és építőanyag telep távolsága, orvosi rendelő távolsága, gépkocsi javítóműhely távolsága stb., igen plasztikus képet ad az életkörülmények alakulásáról és exploratív módszere a kombinációk valószínűségét jól körülhatárolja. Lehetőséget ad ez a módszer a típusok fejlettségi sorba rendezésére is, amit a szerző tanulmánya lezárásaként elvégzett. Ezek a típusok egyúttal eltérő fejlesztési gondokat is vetnek fel, amelyekre típusonként utal a szerző. Nem feledkezhetünk meg azonban arról – éppen a gyakorlat oldaláról közelítve –, hogy a faktoranalízis nem nyújthatja a kombinációk magyarázatát, mert kölcsönös függőségi, oksági viszonyokat nem fejez ki. A kombinációk értelmezésekor ezért a szigorú módszertani előírásokat követő lépéseket felváltja a mérlegelés, a józan ítélőképesség alkalmazása, illetőleg további adatokra, például a községi vezetőkkel készített interjúkra támaszkodás. A szerző magyarázatainak zöme helytállónak, némelyik vitathatónak látszik. A döntő azonban nem ez, hanem egyfelől az, hogy a vizsgálat értelmezéseként megfogalmazott hipotézisek hosszú sorának megalkotására vezetett, másfelől pedig, hogy ezek némelyike (nyilván éppen a vitathatóak) újabb kutatásra ösztönöznek, olyan jelenségek közötti összefüggések okainak feltárására, amelyek e vizsgálat nélkül nem is volnának ismeretesek. További előnye az alkalmazott eljárásnak, hogy ez a kutatás különböző időszakokban megismételve megbízható tájékoztatást adhat az életkörülmények alakulásáról hosszabb időn keresztül.

A Vágvölgyi által kialakított típusok egyike a *Dunántúli aprófalvak* nevet viseli, és osztályozásában az – eufemisztikusan – alulfejlett-nek nevezett csoportba sorolódik. Az ilyen falvakban lakók helyzetét minden tekintetben hátrányosnak ítéli a szerző, a falvak fokozatosan a kis keresetű és igényű rétegek lakhelyeivé válnak. Ennek a falutípusnak az életlehetőségeiről írt tanulmányt Hantó Zsuzsa és Kárpáti Zoltán (Településrendszer és életmódfeltételek egy aprófalvas régióban) baranyai aprófalvak példáján. Tanulmányuk meggyőzően mutatja a halmozódó hátrányokat. Nem hallgatható ugyanakkor el, hogy jó néhány kellően nem kvalifikált adatot közölnek (például ingázóik napi vagy heti ingázók, melyek az ingázás átlagos távolságai; nagyobb a községből községbe vándorlások száma, mint a megyei városokba községekből bevándorlóké, nem jelentéktelen a városokból falvakba költözők száma sem, vajon ez csupán arra vezethető vissza, hogy a közepesen fejlett városok nem képesek felszívni a migráló népességet?), és nem egészen világos az olvasó számára az sem, hogy a lokális-területi érdekek fokozottabb érvényesítése miért éppen a hátrányos helyzetű falvakon segítene? Nem kézenfekvőbb ilyen esetben feltételezni, hogy inkább a gazdag gazdagodik? Csak egyet lehet érteni a szerzőkkel, hogy az öröklött hátrányok felszámolására s a területi-társadalmi egyenlőtlenségek lehetőségének elkerülésére minden érdekelt fél bevonásával folyó (képletes) párbeszédre van szükség, ennek konkrét formája azonban történelmileg változó, s hogy melyik bizonyul sikeresnek, aligha dönthető el eleve.

Tematikailag a kötetben leginkább Tagányi Zoltán írása különül el (A faluközösség a változó társadalomban), mégis nélkülözhetetlen, mert az egyetlen tanulmány, amely működésében mutatja a falusi társadalmat Varsány példáján. A szerző széles elméleti keretbe ágyazva kísérli meg igazolni, hogy a múlt-

ból továbbhagyományozott, vagy éppen a jelenben kitermelődő közösségi intézmények és interakciók ma is erősen közösségi jellegűvé teszik a falut. A faluközösséget mint különböző művelési rendszerekkel összefüggésbe hozható, ezeknek megfelelően tipologizálható társadalmi együttest fogja fel, sorsát a kívülről átalakítás vagy a belülről átalakulás, illetve e két folyamat összefonódásának lehetőségeiben gondolva végig. Anyagelemzését azzal zárja, hogy Varsányban „... a hagyományos, a művelési rendszerre alapozott faluközösség történeti rétege eltűnt ... azonban a faluközösségi intézmények – noha módosultak –, de részintézmények – elsősorban interakciók – formájában napjainkig is fennmaradtak". Fennmaradtak irracionálisnak tűnő kapcsolatok, kötelékek a termelőszövetkezetekben is, és Márkus Istvánnal polemizálva leszögezi a szerző „... a faluközösség *még létezik* és mint jelenség kutatható". Ez a tanulmány egy-két megfogalmazásbeli megbicsaklása (törzsi feudál) és pontatlan adata (a varsányiaknak nem 60%-a, hanem csak kb. 1/3-a volt 1972-ben heti ingázó) ellenére nagy nyeresége a kötetnek. Egyszerre ad történeti dimenziót a falusi társadalomról gondolkodáshoz és képes érzékeltetni a kapcsolatok sokaságát, amelyek a mindennapi életben az embereket összefűzik.

Ezzel az életközeli ábrázolással mintegy jelződik is, hogy hol találkozik szociológia és néprajz a falusi társadalom vizsgálatában, hol tudnak egymás számára újat nyújtani. Ez a kötet is igazolja, hogy a szociológia elsősorban a társadalmi mozgások fő vonásainak és ezek tudati vetületének megragadásában jár élen, a néprajz pedig a mindennapokban feltárulkozó tevékenységminták, a kulturális eszköztár, a társadalmat irányító normarendszer felmutatásában rendelkezik inkább hagyományokkal. Bármilyen társadalmi együttes, így a falusi társadalom átfogó megismerése is csak a két vizsgálódási irány eredményeinek szintetizálásával képzelhető el. A Vágvölgyi András szerkesztette kötet, immanens értékei mellett, hozzájárul ennek tudatosításához is.

SÁRKÁNY MIHÁLY

RUDOLF ANDORKA

DETERMINANTS OF FERTILITY IN ADVANCED SOCIETIES (London, Methuen, 1978)

A könyv ritka, sőt egyedülálló kísérlet: bemutatja a termékenységre ható tényezők szerepére vonatkozó kutatások és elméletek legfontosabb megállapításait a fejlett országokban, illetőleg társadalmakban. A recenzens úgy véli hogy ez a munka rendkívül fontos, színvonalas és egyben hézagpótló is, kézikönyvként és tankönyvként egyaránt használható. A termékenység problémaköre nemcsak egyike a demográfia, a szociológia és más társadalomtudományok vizsgálati területeinek, hanem sok országban és több nemzetközi szervezetben a politika részét is képezi. Vélemények és ellenvélemények ütköznek meg e területen, és a különböző kutatások eredményei, valamint a részben ezekre alapozott, de sokszor ezektől függetlenül is kialakított elméletek a kérdéskör rendkívüli bonyolultságáról tanúskodnak. Ugyancsak sokféle elképzelés él a termékenységet befolyásoló társadalmi és gazdasági tényezők természetéről és viszonylagos súlyáról is. A szerző nagy érdeme, hogy amikor a tényezők szerepéről vallott különböző elméleteket ismerteti, saját kutatásai alapján állást is foglal, megkísérli a termékenységre ható különböző társadalmi, gazdasági jelenségek súlyát, hatásmechanizmusát is felderíteni. Ennek során részletesen bemutatja saját magyarországi vizsgálatait is, amelyek ily módon e könyvben kerültek először a nemzetközi nyilvánosság elé.

Andorka Rudolf könyve hét fő részből, valamint részletes bibliográfiából áll. Az első rész a termékenység mérésével és a természetes termékenységgel foglalkozik, bemutatva a mérés alapjául szolgáló különböző mutatókat, valamint a születésszabályozást nem alkalmazó népességek korspecifikus termékenységét. Az egyébként kiválóan megírt könyvnek ez a legkevésbé jól sikerült része, mert részben a mutatók felsorolása is hányos, részben pedig olyan megállapításokat tesz, amelyek eléggé vitathatóak, így azt is, hogy a kohorszelemzés nem nagyon használatos a jelenlegi termékenység megfigyelésére és főleg csak történeti demográfiai értéke van. Hiányoznak ezenkívül a termékenységnek a népesedési folyamatokra gyakorolt alapvető hatását bemutató elméletek, illetőleg módszerek, így a népesedési modellekben alkalmazott termékenységi mutatók is.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A második rész jól és didaktikusan foglalja össze a termékenységgel kapcsolatos elméleteket, így Malthusét, majd a demográfiai átmenet elméletét, végigtekintve az elmélet képviselőinek különböző elképzeléseit Thompsontól Bogueig. Végül a termékenységgel kapcsolatos gazdasági elméleteket ismerteti, beleértve Marshall és Leibenstein elméletét, és Blake nevezetes kritikáját is.

A harmadik és negyedik rész tulajdonképpen azt a logikát követi, hogy a rendelkezésre álló jelenlegi és múltbeli adatok miképpen igazolják, vagy cáfolják a termékenység alakulását magyarázó elméleteket. E részekben a szerző gazdag statisztikai anyagot vonultat fel és külön elemzi a népszámlálási, népmozgalmi statisztikákból, valamint a sok országban végrehajtott reprezentatív termékenységi és családtervezési felvételek eredményeiből származó adatokat. Részben már ez a két rész is utal a társadalmi tényezők szerepére, amelyet azután az ötödik rész fejt ki részletesebben. A szerző a következő tényezőket tartja a legfontosabbaknak a termékenységre gyakorolt hatás szempontjából: a házasság és a születésszabályozási attitűdök, a jövedelem, a társadalmi, gazdasági helyzet, az iskolai végzettség, a társadalmi mobilitás, a lakóhely, vándorlás, a női munkavállalás és a női egyenjogúság, a vallási és etnikai hovatartozás, a pszichológiai tényezők, végül a népesedéspolitika. Ez utóbbi természetesen – a szerző felfogása szerint is – több és más, mint az említett többi változó. Az ötödik rész nagy anyagon mutatja be a vizsgált tényezők hatását, hatásmechanizmusát és a vizsgálatok adta eredmények korlátait, viszonylagos voltát is. Nagyon jó forrásanyagként is használható és értékes információkat tartalmaz.

A könyv hatodik része az elméletalkotás jelenlegi törekvéseit és helyzetét taglalja. Először a gazdasági, majd a szociológiai elméleteket részletezi, végül pedig kifejti a kétféle megközelítés kombinációjaként felfogható legújabb elméleteket, elsősorban Easterlin sokat vitatott, de kétségkívül szellemes elméletét, valamint – többek között – Oppenheimer nemrég közreadott tézisét.

A hetedik rész néhány következtetést fogalmaz meg. Az egyik legfontosabb ezek közül az, hogy sok demográfussal ellentétben a szerző nem tekinti döntő hatásúnak a termékenységi attitűdökre a születésszabályozási módszerek ismeretét és hozzáférhetőségét, már csak azért sem, mert a történeti demográfiai adatok tanúsága szerint egyes, különböző társadalmi-gazdasági körülmények között élő népességek termékenységi szintjei nagymértékben különböztek abban az időben, amikor modern születésszabályozásról még nem beszélhettünk. A születésszabályozási módszerek fejlettsége és hozzáférhetősége csak megfelelő motiváció esetében játszott szerepet. A szerző a társadalompszichológiai folyamatok fontosságát is hangsúlyozza, elsősorban a társadalom tagjaiban a múlt és a jelen körülmények hatására kialakult jövőkép szerepét, a jövővel kapcsolatos elvárások motiváló hatását. E téren azonban még sok további kutatásra van szükség, ezeknek a tényezőknek a megfogalmazása sem világos még, nemhogy a hatásmechanizmusa. A jelenlegi fejlett országok Campbell megfogalmazása szerint a demográfiai átmenet periódusát már túlhaladták és születésszámukat valószínűleg más tényezők befolyásolják, mint az átmenet évszázada alatt. A szerző úgy véli, hogy a termékenység szociológiai megközelítése szolgáltathatja az alapot a normák, értékek és attitűdök vizsgálatához, de ehhez az eddigiektől eltérő, újszerű kutatási módszerek használatára lesz szükség. A tudománynak azonban ki kell dolgoznia ezeket a módszereket, mert a termékenység alakulása súlyos problémákat vethet majd fel a fejlett országokban az elkövetkezendő évtizedekben.

VUKOVICH GYÖRGY

СОДЕРЖАНИЕ

1982/3

Статьи

РУДОЛФ АНДОРКА – БЕЛА ФАЛУШИ: Изменения баланса времени, 1963 – 77 325
ИМРЕ ЛЁВЕЙ: Исследование авторитарного образа мышления и некоторые результаты изменения в среде руководящих работников 351

Социография — Исследование случаев

ИЛДИКО БАКЧИ: Влечения и выбор 373

Заметки на полях

Интервью с Иммануэле Валлерштейном. Составил: Ференц Мисливец 389

Мастерская

КАТАЛИН Р. ФОРРАИ: Тенденции образования в Будапеште 399
ЯНОШ ПЕЛЛЕ: Автономия интеллигенции или реальность одной иллюзии 417

Наблюдатель

РОБЕРТ БАЛЛО: Здравоохранение и положение с бюллетенями 437
АГНЕШ ФЕРЕНЦИ, ЕВА КАЛЛО, БЕРТАЛАННЕ ЮХАС, МАРИЯ, КЕЛЕМЕН, МАРИЯ ШТРОБЛ, АННА ТАРДОШ: Некоторые данные о положении нянь и воспитательниц работающих в яслях в Будапеште 447

Информация

Об основах факторного анализа. Часть II. Составил: Ласло Берталан 459

О дискуссиях по защите диссертаций в Академии наук

Дискуссия при защите Жужи Ферге диссертации на соискание степени доктора наук (МАРИЯ ЗАМ) 475

Книги

КАЛМАН КУЛЬЧАР: Современное венгерское общество (ИШТВАН ФАРКАШ) 479
АНТАЛ ДЬЕНЕШ – ТАМАШ РОЗГОНИ: Отношения ниже – и выше стоящих в организациях (ДЬЮЛА ГААЛ) 482
Деревня в современном венгерском обществе. Ред.: Андраш Вагвёльди (МИХАЙ ШАРКАНЬ) 484
РУДОЛЬФ АНДОРКА: Determinants fertility in advanced societies. (ДЬЕРДЬ ВУКОВИЧ) 488

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VIII. 23. – Terjedelem: 14.70 (A/5) ív
11164.83 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

1982/3

Studies

ANDORKA, RUDOLF—FALUSSY, BÉLA: Changes in the balance 1963—77. 325
LŐVEY, IMRE: The principle of authority, as reflected and measured in managerial thinking 351

Sociography — Case studies

BAKCSI, ILDIKÓ: Attraction and decision 373

Side notes

Interview with Immanuel Wallerstein. By: Miszlivetz, Ferenc 389

Workshop

FORRAY, R. KATALIN: Trends in schooling in Hungary 399
PELLE, JÁNOS: The autonomy of intellectuals, or the reality of an illusion 417

Observer

BALLÓ, RÓBERT: Public health and sick pay 437
FERENCZY, ÁGNES—KÁLLÓ, ÉVA—Mrs. JUHÁSZ—KELEMEN, MÁRIA—STRÓBL, MÁRIA—TARDOS, ANNA: Facts and figures on nurses in Budapest nurseires and infa ntschools 447

Orientation

On the basics of analysis. Part. 2. Edited by: László Bertalan 459

Discussion on Academis these

Zsuzsa Ferge's discussion on the degree of academian (Z. M.) 475

Books

Kulcsár, Kálmán: Hungarian society today (ISTVÁN FARKAS) 475
Gyenes, Antal—Rozgonyi, Tamás: Subordination and superordination in organizations (GYULA GAÁL) 482
The village in today's Hungarian society. Edited by: András Vágvögyi (MIHÁLY SÁRKÁNY) 484
Andorka, Rudolf: Determinants of fertility in advanced societies (GYÖRGY VUKOVICH) 488

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

INDEX: 25 781
ISSN 0133—3461

СОДЕРЖАНИЕ

1982/3

Статьи

РУДОЛФ АНДОРКА—БЕЛА ФАЛУШИ: Изменения баланса времени, 1963—77 325
ИМРЕ ЛЁВЕЙ: Исследование авторитарного образа мышления и некоторые результаты изменения в среде руководящих работников 351

Социография — Исследование случаев

ИЛДИКО БАКЧИ: Влечения и выбор 373

Заметки на полях

Интервью с Иммануэле Валлерштейном. Составил: Ференц Мисливец 389

Мастерская

КАТАЛИН Р. ФОРРАИ: Тенденции образования в Будапеште 399
ЯНОШ ПЕЛЛЕ: Автономия интеллигенции или реальность одной иллюзии 417

Наблюдатель

РОБЕРТ БАЛЛО: Здравоохранение и положение с бюллетенями 437
АГНЕШ ФЕРЕНЦИ, ЕВА КАЛЛО, БЕРТАЛАННЕ ЮХАС, МАРИЯ, КЕЛЕМЕН, МАРИЯ ШТРОБЛ, АННА ТАРДОШ: Некоторые данные о положении нянь и воспитательниц работающих в яслях в Будапеште 447

Информация

Об основах факторного анализа. Часть II. Составил: Ласло Берталан 459

О дискуссиях по защите диссертаций в Академии наук

Дискуссия при защите Жужи Ферге диссертации на соискание степени доктора наук (МАРИЯ ЗАМ) 475

Книги

КАЛМАН КУЛЬЧАР: Современное венгерское общество (ИШТВАН ФАРКАШ) 479
АНТАЛ ДЬЕНЕШ—ТАМАШ РОЗГОНИ: Отношения ниже — и выше стоящих в организациях (ДЬЮЛА ГААЛ) 482
Деревня в современном венгерском обществе. Ред.: Андраш Вагвёльди (МИХАЙ ШАРКАНЬ) 484
РУДОЛЬФ АНДОРКА: Determinants fertility in advanced societies. (ДЬЕРДЬ ВУКОВИЧ) 488

AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1982
4

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG NÉVSORA:

ANDICS JENŐ, ANDORKA RUDOLF, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, GAZSÓ FERENC szerkesztő, HANÁK KATALIN, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, PAPP ZSOLT szerkesztő SZALAI SÁNDOR, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS főszerkesztő

Szerkesztőségi munkatárs:

TARDOS RÓBERT

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62, II. 58.
Telefon: 160-160/541.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 160,— Ft

1 szám ára: 40,— Ft

Index szám: 25.781

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK

1982/4

BESZÁMOLÓ a XIII. Politikatudományi Világkongresszusról és a X. Szociológiai Világkongresszusról:
KULCSÁR KÁLMÁN: Társadalom, tudomány, politika 493

Tanulmányok

SOMLAI PÉTER: A családi stabilitás kapcsolati szemlélete 503
SZAKOLCZAI ÁRPÁD: A cigányság értékrendjének sajátosságai 521
FALUSSY BÉLA: Az ingázás és az életmód összefüggései 535

Szociográfia — Esettanulmányok

LENGYEL GYÖRGY—PÁRTOS GYULA: A „hagyományos vezetői típus" felbomlása 561

Műhely

ANDORKA RUDOLF—KULCSÁR RÓZSA: Az anya társadalmi helyzetének és iskolai végzettségének hatása a gyermek társadalmi mobilitására 577

Figyelő

POKOL BÉLA: A pozitivitás dicsérete. Niklas Luhmann „generalizált" jogszociológiája 589
REMETE LÁSZLÓ: A szociológiai kutatás könyvtári és információellátásáról 597

Tájékozódás

Az út-elemzésről. I. rész. Összeállította: Bertalan László 611

Hírek

Szalai Sándor 1912—1983 637

BESZÁMOLÓ A XII. POLITIKATUDOMÁNYI VILÁGKONGRESSZUSRÓL ÉS A X. SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUSRÓL

KULCSÁR KÁLMÁN

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, POLITIKA

Beszámoló a XII. Politikatudományi Világkongresszusról
(Rio de Janeiro, 1982. augusztus 7–12.)
és a X. Szociológiai Világkongresszusról
(Ciudad de México, augusztus 16–21.)

A két világkongresszusról való együttes beszámolót (a mindkettőn való részvételen túl) több tényező is indokolja. Mindenekelőtt az, hogy a két tudományág nem áll túlságosan messze egymástól, különösen nem a vizsgálati módszereket, az eredmények általánosításának módját, és bizonyos fokig a vizsgált tárgyat tekintve sem. Közel hozta őket azonban a témák hasonlósága is (ha ez talán a kongresszusok „címadó" témájának megfogalmazásából nem is derül ki, tartalmi megjelenéséből annál inkább), nemkülönben az a tény, hogy mindkét kongresszus vitáiban jó néhány azonos vagy hasonló vonás is megmutatkozott. Végezetül: mindkét kongresszus olyan időben ülésezett, amidőn a világgazdaság jelenségei sok tekintetben már válság jellegűvé váltak, amidőn a nemzetközi politikában a hidegháború jelei kísértenek, amidőn az egyes országok és társadalmi-politikai rendszerek közötti konfrontáció akut konfliktusokban is megmutatkozik, és ami nagyon fontos: mindennek ellenére a kutatók szót értettek egymással, tisztelték egymás meggyőződését és nézeteit, röviden: a gazdaság és a politikai válság jelei nem teremtettek válságot a tudományos életben.

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság lelépő elnöke, Candido Mendes joggal hangsúlyozhatta tehát a Rio de Janeiróban ülésező világkongresszust megnyitó beszédében annak különleges jelentőségét, hogy az elnehezült nemzetközi viszonyok között a „tudományos közösség" tovább folytatja a dialógust, sőt tegyük hozzá, éppen a világ leginkább égető problémáiról, összefüggéseikről, megoldási lehetőségeikről folytat szakszerű, tudományos vitát. Valóban, ezek a viták szakszerűségükben, helyenként éles konfrontációban is megőrzött tudományos jellegükben tükrözték azt a felelősségérzetet, amely éppen a politikatudomány művelőiben a világgal szemben él, s lényegében ez mutatkozott meg a Szociológiai Világkongresszus előadásaiban, vitáiban is.

I.

A Politikatudományi Világkongresszus – fő témájaként – *a társadalom és az állam kapcsolatára* igyekezett az előadásokat és a vitákat koncentrálni. A társadalom és az állam kapcsolata természetesen több szinten is értelmezhető, ennek megfelelően a kérdés megközelítése is több szinten történt. Egy vonás azonban minden szinten megmutatkozott: a világ fejlődése a politikatudomány – mint ahogy a társadalomtudományok

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

egésze – számára is (és ez világos lett a néhány nappal később, Mexico városban megnyitott Szociológiai Világkongresszuson is) új kihívásokat alakított ki, amelyek új erőfeszítéseket, új válaszokat igényelnek, a problémák pontosabb meghatározását, összefüggéseik feltárását, s a „válaszok" tudományos kimunkálását. Ez a kihívás ugyan három évvel ezelőtt, a Moszkvában megtartott Politikatudományi Világkongresszuson is megmutatkozott, ám akkor még inkább általánosabb szinten. A technikai, civilizációs fejlődés előrehaladása olyan komplex viszonyokat, olyan feltételrendszert alakított ki a világban, s olyan összefüggések közé helyezte az egyes államok cselekedeteit is, amelyekből nagyon nehéz „büntetlenül" kiszakadni, és amelyek megértése, nemkülönben az ebben a bonyolult közegben kialakítható politikai döntések társadalmi hatékonysága éppen az eredendően interdiszciplináris jellegű politikatudomány fejlődését igényli. Most ez az általános tétel a politika különböző dimenzióiban konkretizáltan jelent meg.

Az új *nemzetközi rend* „keresésében" mint a fő téma egyik igen fontos dimenziójában, Helio Jaquaribe (Brazília) és Richard L. Merrit (USA) bevezető előadásában talán triviálisnak tetsző megállapítással indultak a viták: azzal ugyanis, hogy a nemzetközi politikai rendszer állandóan mozgásban van, azok az intézmények és folyamatok, amelyek ma megváltozhatatlanoknak tűntek, holnap már – hogy a bevezető előadás képletes kifejezését idézzem – olyan átmenetinek bizonyulhatnak, mint a nyári zápor. A pesszimisták persze ebből azt a következtetést vonhatják le, hogy lehetetlen tanulmányozásuk és megértésük. Mégis, ha e folyamatokat és jelenségeket történetileg közelítjük meg – ahogyan Tocqueville, a politikatudomány egyik klasszikusa próbálta megérteni napjai francia politikai jelenségeit az ancien régime-ben elindult folyamatok alapján –, akkor a mai, nemegyszer érthetetlennek tűnő változások és jelenségek összefüggéseikben már megmagyarázhatókká válnak.

A kongresszus nagy figyelmet szentelt a világban kialakult aszimmetriáknak, gazdasági, politikai, kulturális-társadalmi területen egyaránt mint a változások egyik igen jelentős összetevőjének. Történeti kialakulásuknak, a függőségből következő jelenségeknek éppen úgy, mint a nemzetközi politikában, politikai intézményekben való következményeiknek. Különös súlyt kaptak a vitákban az el nem kötelezettségnek mint a nemzetközi politikai életben az utóbbi évtizedekben kialakult magatartásformának mai lehetőségei, szerepe a konfliktusok megoldásában. Minthogy a világ problémái – a nemzetközi politika síkján különösen – globális jellegűek, és ez a felismerés az utóbbi évtizedben egyre világosabbá vált, a nemzetközi politikai rendszer is csak globális modell segítségével érthető meg. Ilyen modell kimunkálásával, amelynek tudományos, módszertani és technikai problémái igen súlyosak, teremthető meg az előrejelzésnek az az eleme is, amelyet egyre inkább megkívánnak a tudománytól, amely azonban mind ez idáig – és itt helyénvaló a tudomány önkritikája a sokszor nagyon látványos „jóslatok" vagy prognózisok reális értékét tekintetbe véve – igazában még alig mutatkozik.

A fő téma második szintje „A társadalom és a politikai közösség" címmel Ashar Arian (Izrael) által megtartott bevezető előadására épülve tulajdonképpen a *„nemzeti" társadalmak* és az *állam viszonyában* formálódott meg. Az előadás abból indult ki, hogy a huszadik század végére kialakult, a nemzetnek és az államnak szinte automatikus azonosítását egyre inkább megkérdőjelezik. Jóllehet a nemzeti államok továbbra is a nemzetközi színpad legfontosabb szereplői, mégis olyan centripetális és centrifugális erők jelentek meg, amelyek kérdésessé teszik kizárólagosságukat. Egyrészt fontos nemzetközi

szervezetek és egységek jöttek létre, amelyek korlátozzák szuverenitásukat, másrészt a nemzetközi terrorizmus, amely nem ismer határokat, a belső rendfenntartás működését nehezíti. Elhalványult az az optimizmus is, amellyel a II. világháború utáni időszak egyes ideológiái jelentkezhettek, az új szituációk új válaszokat követelnek. A tudományos közösségnek meg kell kísérelni ezeknek az új szituációknak és a lehetséges válaszoknak „azonosítását". A technológiai fejlődés és a létező bürokrácia között is ellentmondások vannak, növekszik a munkanélküliség, eddig ismeretlen módon mutatkoznak az érdekek és a lojalitások, háttérbe szorulnak az emberi jogok, a szociális igazság stb. Mindezek mindhárom világban nehezítik az államok tevékenységét. Demokratikus és autoritariánus politikai rendszerek egyaránt buktak meg és váltották egymást az utóbbi évtizedekben. Az állam és a társadalom „egymásbahatolása" új problémákra, új formákra, új lehetőségekre vezet. Végül is annyi bizonyos, hogy új és izgalmas kihívások jelennek meg a társadalomban, amelyeket a politikai közösségnek „kezelni" kell, de nem világos, hogyan. A kihívások tehát, és ezt jelezték az egyes szekciókban lefolytatott viták is, itt sem gyengébbek vagy szórványosabbak, mint a politika nemzetközi dimenziójában. A legfontosabb jelenségnek a *technikai fejlődés* mutatkozott, amely helyeslően vagy elutasítva, „technicista" ideológiát kiváltva vagy éppen technikaellenes ideológiától kísérve, ám mindenütt mutatkozik, s minthogy minden államnak elengedhetetlenül és több vonatkozásban is foglalkoznia kell vele, egyre inkább a politika egyik lényeges elemévé válik. A kérdés, amellyel nem csupán a kongresszusnak, hanem sokkal inkább a világ minden társadalmának szembe kell néznie, *hogyan képes alkalmazkodni a politikai rendszer a technika fejlődéséhez,* hogyan „szívhatja" magába a kultúra a technikai fejlődés következményeit, milyen módon kezelhetők egyáltalán a technika társadalmi következményei. Egyetlen példát erre: a technikai fejlődés kívánt következményei, és az át nem gondolt alkalmazásból eredő „ár", amelyet a technikai fejlődésért fizethetünk – jóllehet egyes előadók szerint – mint probléma –, kezdettől fogva beépült a „nyugati" politikai gondolkodásba, mégis napjainkra produkál olyan jelenségeket, amelyek a politikai fejlődés eddig helyenként elfogadott irányával szemben mutatkoznak. Például egyre csökkenthetik a részvétel lehetőségét a politikai döntések kialakításában. Még maga a jelenség sincs feltárva kellő módon minden, esetleg ambivalens összefüggésben, nemhogy a válasz kimunkálását várhatnánk. Mindenesetre egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy *a technika szociológiai jelenség,* sőt bizonyos összefüggéseiben *politikai* is. A technikai racionalitás önmagában, tehát mint formális racionalitás, nem elegendő; olyan társadalmi ismeretekre van szükség – és ezeket csak a társadalomtudományok adhatják –, amelyek végül is lehetővé teszik a politikai döntést a technika mint társadalmi és politikai jelenség összefüggéseiben, a következményekre is figyelemmel.

Lényegében ebben a logikában helyezkedik el az a további igen fontos kérdés, amelyet a *fejlődés újraértelmezésének* nevezhetnénk. Ha a fejlődésnek „ára" van, és ez az ár gyakran önmagukban is jelentős diszfunkcionális hatásokból tevődik össze, akkor felmerül a kérdés, *milyen fejlődés, mit „ér" meg a társadalomnak?* S ebből adódik a következő kérdés: egyáltalán mi a fejlődés mai tartalma? Megalapozott kétségek az ún. unilineáris, azaz egyvonalú és egyenesvonalú fejlődéssel szemben már jóval korábban, más kongresszusokon és más tudományágakban is megmutatkoztak. Szinte napjainkig élt azonban az a nézet, elsősorban természetesen a polgári politikatudományban (de látens módon még némely marxista kérdésfeltevésben is), hogy a fejlődés tulajdonképpen az ún.

polgári demokratikus állam és politikai berendezkedés intézményeinek, normáinak meglétével mérhető, ezek tehát mintegy a fejlődés mércéjéül szolgálhatnak. Ezen a kongresszuson ezt a nézetet a polgári politikatudományon belül is megkérdőjelezték, legalábbis az ún. „nem szerves" fejlődési folyamat esetében, tehát a nyugat-európai típusú fejlődéstől eltérő esetekben. A kérdőjel elvileg is, és egyes intézményeiket tekintve is felállíttatott. Több előadás is foglalkozott pl. a parlamentek ambivalens szerepével a különböző politikai válságok megoldásának vagy a társadalomalakító programok kidolgozásának és végrehajtásának folyamatában. Felmerült a tradicionális intézményekkel szemben az új, „felülről", mesterségesen kialakított és a korábbi közösségek helyébe helyezett, formalizált intézmények (ideértve a politikai intézményeket is) működésének problémája is. Sok szempontból ezt az alapvető kérdést is érintve zajlottak a viták az alkotmány kialakítása és végrehajtása, valamint a politika összefüggéseiben, a politika korlátait illetően, az innováció társadalmi feltételeivel kapcsolatban, a politikai tevékenységet folytató szervezetek jelenségeire vonatkozóan stb. is.

A társadalom és az állam viszonyában több helyütt is felmerült a társadalom és egyes részei politikai kifejeződését elmozdító új intézmények, kapcsolatok, formák, nemkülönben mindazon új jelenségek kérdése is, amelyek az állami tevékenység alakulását, hatékonyságát befolyásolhatják.

A viták harmadik dimenziója tulajdonképpen a tudomány, elsősorban maga a *politikatudomány* volt. A politikatudomány történeti fejlődésének, módszertani problémáinak elemzése mellett talán a legnagyobb érdeklődést a politikatudomány funkciójának gyakorlati felhasználásának kérdései váltották ki. A tudomány itt – s ez is közös elem a Szociológiai Világkongresszus vitáival – kritikával és önkritikával nézte saját lehetőségeit a jelenségek feltárásában, nemkülönben eredményeinek felhasználásában. Csak egyetlen előadást említek ezzel összefüggésben: a politika tudományos értékelésének lehetőségeit elemző előadást (Michael Shapiro, USA). Ennek végkövetkeztetése nem volt ugyan negatív, bár nem egy eddig követett módszert megkérdőjelezett, mégis a politikai döntés és következményeinek olyan komplex megközelítésére adott példát (éspedig a norvég olajipar megteremtésével kapcsolatos döntéssorozatát elemezve), amely azon túl, hogy a nehézségek összetevőit „azonosította", valóban instruktív lehet az első pillantásra talán „egyneműnek" tűnő politikai döntés hallatlanul sokrétű társadalmi összefüggéseiben és következményeiben való modellizálására és értékelésére. Más előadások a döntés cél- és eszközelemeinek dialektikus összefüggéseit, a politikai célok értéktartalmát, az elemzéseket mint konfliktusforrás lehetőségeit stb. közelítették meg.

A politikatudomány helyzetét – különösen „a politikai eszmecserék múltja, jelene és jövője" témakörben természetesen más összefüggésekben vitatták. Nagyon érdekesek voltak azok az előadások, amelyek a politikatudománynak a fejlődő országokban való „fejlődésével" foglalkoztak. A hasonlóságok nem csupán a volt gyarmati országok viszonylatában mutatkoztak meg, hanem – egyes összefüggésekben – akár a közép-kelet-európai régióval is szembetűnőek. Az első kutatások általában még a jogtudomány keretében jelentkeztek, majd erősen kritikus jelleggel olyan társadalmi problémák politikai összefüggései felé fordultak, amelyeknek megközelítése az uralkodó politikai csoportok számára kényelmetlennek bizonyult, ezért azután tapasztalható volt a politikatudományi kutatások visszaszorítása. A nemzetközi viszonyokra, a közigazgatás problémáira vonatkozóan indultak meg ismét a kutatások, majd fejlődtek tovább – pl. a

modernizáció folyamatának, a globális politikai viszonyok alakulása és a függetlenség problémáinak megközelítésére –, ám ezúttal már differenciáltabb politikai állásfoglalással, ahogyan Sukodikara (Sri Lanka) kifejezte, egyaránt megtalálhatók a kormányt „támogató" és „ellenzéki" állásfoglalások.

Ma – és ez már egyáltalán nem csak a fejlődő országokra érvényes – a politikatudomány más tudományágak felé közeledik (jogtudomány, szociológia, közgazdaságtudományok, történettudomány, antropológia), és a problémák összetettségének megfelelően az interdiszciplináris szemlélet egyre inkább érvényesül a kutatásokban is.

A Politikatudományi Világkongresszusnak egyébként több mint ezer regisztrált résztvevője volt. A szocialista országok 5–20 főnyi delegációkat küldtek, Magyarországot Halász József, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese és Kulcsár Kálmán, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatója képviselte. (Kulcsár Kálmánnak a Világkongresszusra készített előadása, „A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában", a Magyar Tudomány 1983. évi 2. számában olvasható.)

II.

A Szociológiai Világkongresszus fő témája „A szociológiaelmélet és a társadalmi gyakorlat" volt, ezt a témát azonban az egyes előadások és a viták inkább csak a szociológia (még inkább a társadalomtudományok) és a politika összefüggéseiben bontották ki. A bevezető plenáris ülés előadói is ezt a problémát taglalták, ám különösebben új megállapítások nélkül. Ulf Himmelstrand, a Nemzetközi Szociológiai Társaság lelépő elnöke azonban a szociológia helyzetét elemezve bizonyos fokig megadta az „alaphangot" a kongresszus egésze számára is. A kutatók – mondotta – általában optimista módon közelítik meg a saját társadalmuk problémáit, és ezzel összefüggésben nagyok – indokolatlanul nagyok – a várakozások is a társadalomtudományok eredményeinek alkalmazhatóságával szemben. Valóban, a hangvétel ezután az egész kongresszuson inkább volt önkritikus a szociológiai eredményekkel és az alkalmazás lehetőségeivel szemben, mintsem optimista.

A kongresszus a nyitó és a záró plenáris ülés mellett különböző elnevezésű szekciókban ülésezett. E szekciók közül központilag kialakított programokkal rendelkeztek az ún. szimpóziumok, amelyek elvileg hivatottak lettek volna a kongresszus fő témájának részproblémákra való lebontására. A szimpóziumok azonban egészében véve nem végezték el ezt a feladatot, s különösen nem hozták meg a megfelelő eredményt a két igen fontosnak tűnő általános témában: a szociológiai elmélet és történeti társadalmi változások, valamint a fejlődés „újradefiniálása" összefüggéseiben.

Az e sorok írója által vezetett szimpózium, amely a társadalomtudományok eredményeinek felhasználását elősegítő és gátló társadalmi tényezőket vizsgálta – jóllehet érdekes előadások hangzottak el és a vita is élénk volt – sem bontotta ki valójában a legfontosabb összefüggéseket. A bevezetőben kísérletet tettem a probléma dimenzióinak megfogalmazására, különösen a társadalomtudomány és a politika viszonyát tekintve, éspedig a következő megközelítési módokat körvonalazva: a társadalomtudós és a politikus „szerepelemzése", az eltérő tartalomból és felfogásból eredő konfliktusokkal együtt; a két tevékenység – a tudományos és a politikai – funkcionális elemzése; a tudománynak

és a politikának a társadalmi környezet változásához való alkalmazkodásából fakadó eltérő jellegzetességek és egymásrautaltságok; végül az ideológia szerepe a két tevékenységfajtában, e szerep ambivalens következményei. Az előadások közül a legjelentősebbnek az amerikai S. M. Milleré bizonyult, aki abból indult ki, hogy az utóbbi két évtizedben sor került ugyan az alternatív politikai javaslatok matematikai eszközökkel is végrehajtott értékelésére – s ez nem egy országban igen fontos társadalomtudományi tevékenységgé is vált –, mégis ez több tekintetben problematikusnak bizonyult. Egyrészt azt a benyomást keltette, mintha a politikai döntés általában csak racionális összetevőkből állana, másrészt azzal járt, hogy a nem politikai tevékenység és különösképpen az egyszerű állampolgárok hozzájárulása a politika alkotásához ezzel is nehezebbé vált. Ezek az értékelő elemzések azonban technikailag is gyengék voltak, éspedig elsősorban a hiányos adatbázis miatt, amelyet ráadásul még rosszul is alkalmaztak. Ezért javasolta az említett eljárások mellé, azokat kiegészíteni szándékozva az ún. *tanulságlevonó elemzéseket,* amelyek illusztrálására előadta egy Írországban végrehajtott szegénységi program tanulságait. A szimpóziumon elhangzott két szocialista előadás (Niko Yahiel, Bulgária és P. P. Lopata, Szovjetunió) a szimpózium témáját meglehetősen általános síkon közelítette meg, kissé „rózsás" képet festve társadalmainkról. Yahiel pl. azt mondotta, hogy nálunk ma már megoldott a szociológiai eredmények politikai felhasználásának problémája. Igaz, később maga is említett néhány problémát ezzel összefüggésben, különösen igényelve a szociológia kritikai szerepét a politikai döntésekkel és következményeikkel szemben. Említést érdemel még Thomas Raiser (NSZK) előadása, amelyben a szimpózium témáját egyetlen konkrét összefüggésben, éspedig a szociológiának a jogalkotásban való felhasználását illetően elemezte. Szerinte a gazdaságtudományok eredményeinek felhasználása adja meg a modellt a szociológiának a jogalkotásban való hasznosítására is. A felhasználást azonban befolyásolhatja, hogy mennyiben tekinthető a szociológiai vizsgálat technikai jellegűnek, és mennyiben értékkötöttnek. Különösen veszélyes lehet a valóság szelektív észlelése, az így levont következtetésekkel együtt. Kérdés azonban az is, hogy minek tekintjük a jogot? Ha a jog nem a jogalkotó mesterséges teremtménye csupán, hanem a társadalom szükségletei és jogi eszméi által kötött produktum, akkor nem csupán a konkrétan egy-egy jogszabály alkotására célirányultan végzett vizsgálatok, hanem minden szociológiai kutatás – indirekt módon – befolyásolja a jogalkotást. A jogszociológus pedig, aki közvetlenül a jogi jelenségekkel foglalkozik, tulajdonképpen nem „ellenőrzője", hanem inspirátora is azoknak, akik politikai felelősséggel vesznek részt a jogalkotásban.

A kongresszuson a legtöbb tudományos eredményt a kutatóbizottságok vitái hozták. A Nemzetközi Szociológiai Társaságnak 37 kutatóbizottsága fogja át a szociológia szinte teljes területét, a katonaszociológiától a jogszociológián, a politikai szociológián stb. keresztül egészen a kulturális élet szociológiájáig. Ezekben a kutatóbizottságokban – legalábbis a résztvevők többsége – állandó, egymást többnyire már ismerő kutató, és tevékenységük a kongresszuson általában az egyes bizottságok vezetése által előre kialakított, jól koordinált munka formájában jelent meg. Ebből természetesen jó lehetőségeik adódtak a kongresszuson végzett eredményes munkára is.

A kutatóbizottságok munkája persze aligha áttekinthető, különösen nem egy rövid beszámoló keretében. Mégis néhányat – személyes benyomások alapján – kiemelnék. A *jogszociológiai kutatóbizottság* ülései, amelyek az egyes társadalmi rendszerek és a jogrendszerek kapcsolatával, a jog megvalósulásának kérdéseivel, a jogi foglalkozások

szociológiájával, a viták elintézésében jelentős mechanizmusokkal, a jog és a társadalmi változások összefüggéseivel Latin-Amerikában, a társadalmi kontroll alternatíváival, a folyamatban levő kutatásokkal, különös tekintettel a jogszabály alkotásának és megvalósításának folyamatával foglalkoztak, közelebb vittek a jog társadalomban való érvényesülése mechanizmusának megismeréséhez. (A jogszociológiai kutatóbizottságban tartott előadásom, „A jogalkotás szerepe különböző történeti társadalmi kontextusban" továbbfejlesztett szövege a Gazdaság- és Jogtudomány 1981. évi kötetében olvasható.)

A *szervezetszociológiai kutatóbizottságnak* az innováció és a szervezet kapcsolatában szervezett vitája is igen érdekesnek bizonyult. E vita alapvető kiindulópontja az volt, hogy a válság kezelésének problémája (crisismanagement) társadalmi és szervezeti szinten egyre inkább előtérbe kerül, éspedig az interorganizációs viszonyok fokozódó bonyolultságának, valamint az állam beavatkozásának kontextusában. Ebből kiindulva elemezték az előadások a professzionális (szak-), a bürokratikus és a technokratikus elem hatását a szervezet alkalmazkodási képességére, éspedig hangsúlyozva, hogy a technokratikus elem egyre inkább rákényszerül a másik két elem felhasználására az innovációs folyamatban. A vitában felmerült az a kérdés is, mennyiben tudnak az új szervezetek a régivel szemben változást előidézni, azaz az új körülményekhez való alkalmazkodás mennyiben oldható meg szervezeti átalakítással.

A *gazdaság és társadalom* problémáival foglalkozó kutatóbizottság egyik érdekes ülését az osztály, állam és piac összefüggéseinek szentelték. Az itt felmerülő kérdések közül érdekesnek mutatkozott az a probléma, hogy napjainkban milyen szinten alakul ki elsősorban a társadalmi szolidaritás, mi a jelentősége az osztálynak és a nemzetnek, vajon az állam által előmozdított jóléti programok elősegítik vagy éppen akadályozzák az „organikus" szolidaritás kialakulását. Többen azt fejtegették, hogy a kollektív akciók társadalmi alapja változik; ma már nem ugyanaz, mint akár 50–60 évvel ezelőtt, amikor a gazdasági kizsákmányolás volt a legjelentősebb szervező erő. Mint a vitában felszólaló Ulf Himmelstrand kifejtette, a fejlett kapitalizmus egyenlő a jóléti társadalommal, amelyben együttműködés alakul ki a tőke, a menedzsment és a munka között, minthogy a profit jelentős része szervezetten visszajut a munkásosztályhoz. A tradicionális elemek modernizálásának eredményességét azonban már kétségesnek tartotta: nem lehet a régi közösségekkel kiküszöbölni az osztályharcot, nem hiszi, hogy ez Japánban is eredményes lenne. Elhangzott az is, hogy a „jóléti" állam a társadalmi rétegződés új forrásává vált.

A *társadalmi rétegeződés* problémáival foglalkozó kutatóbizottság ülésein több magyar előadás is elhangzott. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatokról számolt be pl. Kolosi Tamás, és a nemzedékek közötti mobilitás magyarországi változásait elemezte Andorka Rudolf. Andorka Rudolf, akit a társadalmi rétegződéssel foglalkozó kutatási bizottság alelnökéül is választott, egyébként a *politikai szociológiai kutatóbizottságban* is tartott előadást „A családok és egyének hozzájárulásának egyes elemei a jóléthez" címmel. Ezen az ülésen igen érdekesnek bizonyult W. Zapf (NSZK) előadása is, amely a jólét új fogalmával és mérésének lehetőségeivel foglalkozott. A „jólétnek" különösen azt a változatát elemezte, amelynek jelentős eleme lehet a családok és egyének háztáji termelése, kölcsönös segítségnyújtása stb.

A Szalai Sándor által vezetett szimpózium az *élet minőségéről és az életmódról* nagy érdeklődést váltott ki. Megállapítható volt azonban, hogy maga a kifejezés (az élet minősége) még ma is többértelmű – megelégedettségi mutatók, emberi kapcsolatok,

értékszempontok –, pontos tartalma nem tisztázott. E szimpóziumon jól fogadott előadást tartott Cseh-Szombathy László is.

„A társadalmi indikátorok problémái és szerepük a társadalmi fejlődésben" c. szimpózium elnöke Andorka Rudolf volt, aki maga is előadást tartott „Társadalmi indikátorok Magyarországon" címmel. A szimpózium vitája azt jelezte, hogy a társadalmi indikátorok mozgalma már a „rutinizálódás" stádiumába jutott, új és ösztönző gondolatokra lenne szükség, mint pl. a jólét vagy az élet minősége tartalmi és mutatók által megfogható összetevőinek kimunkálása. Nagy érdeklődést váltottak ki az egyes országok tapasztalatai az indikátorok használatával kapcsolatban, pl. Tatjana Zaszlavszkaja (Novoszibirszk) kutatásai, amelyek a Szovjetunió mezőgazdasági-falusi területei regionalizálását segítették elő a kimunkált indikátorrendszer segítségével stb.

A *8. sz. Ad hoc csoportban* Cseh-Szombathy László számolt be a válás következményeit elemző összehasonlító vizsgálatokról. Cseh-Szombathy László egyébként a *családszociológiai kutatóbizottság* most választott elnöke, és ebben a minőségében természetesen aktívan közreműködött a kutatóbizottság munkájának irányításában, szervezésében, és külön előadásban is beszámolt a magyar családszociológiai kutatásokról. Végül a *kultúrszociológiai kutatóbizottságban* (elnöke Vitányi Iván) volt intenzív magyar szereplés.

A kongresszus záró plenáris ülésének lett volna a feladata, hogy a viták, előadások tanulságait megfogalmazza. Eltekintve attól, hogy a plenáris ülést megzavarták azok a latin-amerikai diákok, akik a spanyol nyelvnek a Nemzetközi Szociológiai Társaságon belüli egyenjogúsítását követelték, a plenáris ülés ezt a feladatát nem tudta teljesíteni. Az előadók – Alain Touraine (Franciaország), C. Kiuranov (Bulgária), A. Mafeje (Egyiptom), T. I. Rjabuskin (Szovjetunió), Neil Smelser (USA) – tulajdonképpen csak általánosságokat mondhattak. Ha minden felszólaló beszédéből egy-egy gondolatot kívánunk kiemelni, akkor a következőket említhetem. *Touraine* szerint a világban jelenleg nincs válság, csak az egyes régiók és társadalmak különböző fejlettségi szintjéből fakadó problémákkal állunk szemben, amelyeket összefüggéseikben kell megközelíteni. *Kiuranov* a szociológia kritikai funkciójának erősítését igényelte, *Mafeje* pedig, amidőn a marxizmus alkalmazhatóságát bírálta a fejlődő országok problémáinak megértésében, az ún. „résztvevő" szociológia mellett szállt síkra, amely a közösség és a szociológus törekvéseinek egybehangolását jelentené. *Rjabuskin* szerint történelmi jelentőségű a szociológia és a társadalmi gyakorlat összekapcsolása, és ezt kívánta példázni a Szovjetunióban a társadalmi indikátorokra vonatkozó kutatások eredményeinek a tervezésbe való beépítésével stb. Igazán koherens és a kongresszus fő témájához igazodó rövid összefoglalást csak *Neil Smelsert*ől hallhattunk, aki abból indult ki, hogy a kutatások eredményei gyakorlatban való alkalmazásának eszméje, pontosabban ennek az eszmének tartalma még ma is Bentham felfogására vezethető vissza, és ez bizonyos fokig hozzájárul ahhoz, hogy a kép meglehetősen összetett és bizonytalan. A valóságban azonban az alkalmazás összefüggései a társadalmi probléma identifikálásához nyúlnak vissza, amelyben jelentős szerepe van ugyan az elméletnek – nélküle az empirikusan megfogható tények sem érthetők meg –, de már önmagában is politikai küzdelem tárgya. Márpedig még az elméletileg jól megalapozott politika sem működhet mindig jól, mert a társadalom rendkívül komplex viszonyai között a következmények nem láthatók mindig előre. A politikai döntések és programok beállott következményei állandóan visszahatnak a politikára, korrigálásra szólít-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hatnak fel, ám visszahatnak az elméletre is, amelyet ugyancsak átgondolásra kell késztetniük. Nem egyszerűen alkalmazásról van tehát szó, hanem állandó dialógusról az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a politika között.

Véleményem szerint – amely természetesen csak az általam átlátható ülések előadásainak és vitáinak értékelésén alapulhat – a kongresszus sikeres volt. Általános vonásként állapítható meg a szociológiának mint tudománynak fokozódó önkritikus jellege, saját szerepének és lehetőségeinek reálisabb értékelése. Mindez a társadalmi folyamatok és jelenségek alaposabb elemzésében is megnyilvánult, valamint abban, ami különben ebből következik, hogy a szociológia – amelynek múltbeli megnyilatkozásaira nem kis mértékben állott Ulf Himmelstrandnak a megnyitóban adott értékelése, hogy ugyanis hajlamos *saját* társadalmáról a valóságnál kedvezőbb képet festeni – a társadalomról is összetettebb, reálisabb képet adhat. Pozitívumnak értékelem az elméleti érdeklődés fokozódását, ami nem a lejárt nagy elméletekhez fogható konstrukciókban jelentkezett, hanem az empirikus kutatásokkal összefüggő elméleti szempontok jelentkezésében. A korábbi kongresszusokhoz képest kritikusabb állásfoglalás volt észlelhető a marxizmus „hagyományos" felfogásával szemben, ám ha lehet, még kritikusabb az ún. neomarxista elméletek iránt, ugyanakkor, amidőn a marxizmus különböző tételei érezhetően jelen voltak az egyes részproblémák megértését szolgáló elméleti kísérletekben.

A kongresszus magyar résztvevőinek (különböző forrásokból összesen 12 magyar szociológus utazhatott ki, s többen küldtek ki általában jól fogadott előadásokat) szereplése általánosságban igen jónak értékelhető. Mind a magyarok által vezetett ülések, mind az általuk tartott előadások – de általánosabban is megfogalmazható: a magyar szociológia iránti érdeklődés – fokozódott, s az előadások, valamint a vitákban való részvétel jó nemzetközi színvonalon mozgott. Üléseken és üléseken kívül is nagy volt az érdeklődés a magyar társadalom fejlődése, jelenlegi problémái, megoldási módozatai iránt is. (Ezt jelzi egyébként az a körülmény is, hogy kivitt angol nyelvű köteteket, amelyek a magyar szociológia eredményeiből adtak válogatást, valamint a prezentált előadások sokszorosított szövegét mindenki rendkívül szívesen fogadta.) A vezető tisztségekbe került magyar szociológusok viszonylag nagy száma is erre mutat, nemkülönben az a körülmény, hogy Szalai Sándor a Nemzetközi Szociológiai Társaság Végrehajtó Bizottságában megőrizte korábbi helyét. Rajta kívül egyébként még két szocialista kutató került a Társaság vezetésébe: K. Momdzsan (Szovjetunió) alelnök és A. Meier (NDK) a Végrehajtó Bizottság tagja lett.

III.

Mind a Nemzetközi Politikatudományi Társaság, mind pedig a Nemzetközi Szociológiai Társaság kongresszusain néhány *hasonló jelenség* volt észlelhető.

1. A Politikatudományi kongresszuson is megfigyelhető volt a tudomány szerepének és lehetőségeinek reálisabb értékelése, mind a megismerést, mind pedig az eredmények alkalmazását illetően. Mindkét kongresszuson keresték azonban a tudomány alkalmazásának lehetőségeit, a tudomány és a politika viszonyát befolyásoló tényezőket, az eszközöket a politikai döntések előrejelzésére stb.

2. A fejlődés értelmezése – és ezzel együtt a fejlődésben elmaradt országok problémái – ugyancsak mindkét kongresszuson nagy figyelmet ébresztettek. Megjegyzendő azonban,

hogy a fejlődés újraértelmezése – a negatívumon kívül, azaz az ún. unilineáris fejlődés és következményei elutasításán túlmenően – igazán nem hozott eredményt. A fejlődési különbségekből eredő társadalmi és politikai problémák – történeti összefüggésekben való – konkrét megközelítésének lehetőségeit és kezelésének lehetséges módjait mindkét kongresszus kiemelkedő fontosságúnak tartotta.

3. Mind a politikai, mind pedig más társadalmi tevékenység (igazgatás, innováció, jogalkotás és -alkalmazás, jóléti programok stb.) esetében kiemelkedőnek mutatkoztak a szervezetek, a szervezeti kultúra, struktúra, a szervezeti adaptáció stb. jelenségei, ennek megfelelően mindkét kongresszus előadásaiban, vitáiban jelentős helyet foglaltak el.

4. Különösen a politikatudományi kongresszuson, de bizonyos fokig a szociológiain is észlelhető volt valamiféle kiábrándulás az eddig kialakult intézményi formákból (bár bizonyos illúziók élnek még a liberális-polgári demokratikus berendezkedés egyes elemeivel kapcsolatban), éspedig különösen a parlamenti-képviseleti rendszer ambivalens működése váltott ki kritikát. Megmutatkoztak a törekvések a politikai folyamatok, a tömegmozgalmak, az individuális részvétel új intézményi tényezőinek keresésére is, hozzátehetjük: különösebb eredmény nélkül. Az útkeresés különösen a technikai fejlődésnek az egyéni részvételt csökkentő hatásával függött össze, éspedig azzal a kérdésfeltevéssel, hogyan adaptálható a politikai rendszer a gyors technikai változásokhoz.

SOMLAI PÉTER

A CSALÁDI STABILITÁS KAPCSOLATI SZEMLÉLETE*

Bevezetés

A modern család megkülönböztető vonásait a szociológia rendszerint a családi funkciók módosulásaiként tárgyalja. A legtöbb kézikönyvben és monográfiában azt olvashatjuk, hogy a családoktól a termelés után más funkciókat is átvettek – részben vagy teljesen – speciális társadalmi szervezetek és intézmények: az állami szociálpolitika, az iskolarendszer, a tömegkommunikáció, az egészségügyi intézmények stb. Ezeket a megállapításokat kétféle módon szokták kiegészíteni. Vagy korlátozó jelleggel, melyekből kiderül, hogy azért a család továbbra is fontos funkciókat lát el a régiek közül, csak más módon, vagy pedig olyan érvekkel, melyek szerint a funkciókör megváltoztatása révén a családok új fajtájú, de a régivel azonos jelentőségű társadalmi feladatokat töltenek be. Ezt tömören tudomásom szerint először 1921-ben Robert McIver fogalmazta meg: „Miközben egyik funkciót a másik után vesztette el a család, megtalálta saját funkcióját. Szövetséggé („association") vált, melyben a férjből és feleségből olyan apa és anya lesz, akiket kizárólag érzelmi szálak kötnek össze. Az ilyen érzelmek a nemi szerelemmel kezdődnek, azután pedig affektusokká, intimitássá, a szülők és gyerekek kölcsönös odaadásává fejlődnek... Amennyit a család funkcióinak kiterjedésében elvesztett, annyit vagy még többet nyerhet minőségben."[1]

A nyilatkozat ma már túlságosan optimistán hangzik. Az egymást szabadon választó emberek érzelmei nem garantálják, hogy kapcsolatuk tartós „szövetség" lesz. Sőt, a válások és újraházasodások számának növekedése inkább az ellenkező tendenciára mutat. S azt is tapasztalhatjuk, hogy a szülők és gyerekük stabil kapcsolatának sincsenek megrendíthetetlen érzelmi biztosítékai. De egészében véve félrevezetőnek tartom az ilyen történeti összehasonlításokat, melyek a családszervezet változását funkciók növekedésével-csökkenésével, illetve a családi egység erősödésével-gyengülésével próbálják magyarázni. A történeti változás sokkal inkább szerkezeti-minőségi változásokban ragadható meg – s ezért értek mégis egyet McIver gondolatának lényegével. Véleményem szerint *a modern családok elsősorban nem funkcióik számában vagy kohéziójuk mértékében különböznek a régebbi korokétól, hanem tagjaik kapcsolatának jellegében.*

*Részletek egy monográfiából, melyben a modern családok kapcsolatrendszerének társadalomtörténeti és elméleti kérdéseit kívántam összefoglalni. Ennek empirikus anyagát – melyre a továbbiakban is hivatkozni fogok – azokból a kutatásokból merítettem, amiket 1977 óta az ELTE Szociológiai tanszékén folytatok munkatársaimmal és tanítványaimmal. A vizsgálódások során intenzív módszerekkel készítettünk eset-leírásokat különböző létszámú, összetételű, más-más lakóhelyhez, foglalkozási csoporthoz tartozó családokról. Az esetek közül tíz olvasható a „Családmonográfiák" című kötetben (Somlai, 1978. A). A kutatás egyes módszertani kérdéseihez lásd: Somlai, 1978. B.

Egy-két nemzedékkel korábban kezdődött el, ma is folytatódik és még valószínűleg sokáig tart az a társadalomtörténeti folyamat, melynek során *a családi stabilitás-instabilitás új módjai, megnyilvánulásai* s az ezeknek megfelelő új kritériumok kialakulnak és elterjednek. A kapcsolatokra vonatkozó szempontoknak a tárgy módosulását kell követniük. A stabilitás kritériumai immanensebbek lettek: elsősorban nem a dicső múlt és közösen elfogadott tekintélyek, nem a felhalmozott tárgyak, javak, nem az esküvések és csoportszimbólumok, hanem az számít, hogyan oldják vagy kötik egymást a családtagok, hogyan alakítják kapcsolatrendszerüket.

A mai szociológiában a családi stabilitás és felbomlás okaira és jelenségeire olyan magyarázó szempontokat használnak, melyek két, egymástól eltérő elméleti irányba sorolhatók. Ezeket a továbbiakban „konszenzus-elméletek"-nek és „konfliktus-elméletek"-nek nevezem.[2] Mielőtt körvonalaznám saját elképzeléseimet, összefoglalom e két elméleti irány legfontosabb szempontjait és érveit.

1. Konszenzus- és konfliktus-elméletek

A *konszenzus-elméletek* alapján a stabil család a benne élőket „úgy egyesíti, hogy az eltérő életkori és nemi szerepek integrálásával formálja ki köztük a harmonikus viszonyt".[3] Férj és feleség, szülők és gyermekek együttese a magatartás-normák, a választásokat irányító értékek közössége és más szabályozó mechanizmusok révén alakítja ki a családszervezet egyensúlyát. Kölcsönös és folyamatos alkalmazkodásuk teszi lehetővé a család működését. A család életfolyamata megköveteli a tagok alkalmazkodását, egymáshoz való igazodását, hiszen az évek múltával minden családban módosul a tevékenységek szerkezete, változnak a funkciók, új feladatok ellátására lesz szükség, régiek pedig feleslegessé válnak. A kötelékek szorossága, a családtagok kölcsönös szolidaritása ezért a megegyezések erejétől függ, attól, hogy a család mennyire tudja rávenni tagjait közös döntések kialakítására, közös értékek elfogadására. Ha a tagok erre nem képesek, „ha pozícióikban és kölcsönös szerep-elvárásaikban egyre kevésbé tudnak megegyezni",[4] ha tehát a közöttük húzódó feszültségek örökös konfliktussal járnak, akkor felborul a család egyensúlya, megbomlik egysége.

R. Winch elemzésének egyik példája jól illusztrálhatja, hogyan kell értenünk a konszenzusok szükségességének kialakulását: „Képzeljük el például, hogy egy családban mindenki megegyezik abban, hogy 1. a kerti munka az apa (férj) dolga, s hogy 2. a reggeli elkészítéséért az anya (feleség) a felelős. Tegyük fel, hogy hosszabb idő, 15 év elmúltával 1. az apa (férj) úgy érzi, hogy ő – de csakis ő – inkább golfozni menne a hét végén, a kerti munkát pedig fiának kellene elvégeznie, s hogy 2. az anya – (feleség) úgy érzi, hogy ő – de csakis ő – szívesebben aludna tovább reggelenként, s készítse el lánya a reggelit. Ez esetben a szerepekre vonatkozó megegyező nézetek száma csökken (s az eltérők száma növekszik) a családban, ez pedig bizonyos fokú bomláshoz vezet."[5]

A szerepegyeztetések követelményeit T. Parsons két összefüggéskörben, a személyiségfejlődés és a társadalmi rendszerek működésének problémakörében fogalmazta meg.[6] Az előbbiben a családtagok, főként a gyerekek és szülők közötti összhangot jelölte meg a személyiségfejlődés nélkülözhetetlen forrásaként. Az összhangra leghatározottabban a csecsemők gondozásának és nevelésének idején van szükség, amikor minden családtagnak

igazodnia kell az anya és gyereke közötti „szimbiotikus kapcsolat"-hoz. A másik problémakör makrostrukturális, s Parsons ebben megfogalmazott gondolatait két fő tézisben lehet összefoglalni. Az egyik szerint a nukleáris család formája felel meg a modern társadalmak gazdasági, politikai, kulturális rendszereinek és ezek működési feltételeinek; a másik tézis szerint a modern szociális rendszerek a korábbiaktól eltérő módon, de funkcionális szempontból hasonló hatásfokkal alapozzák meg a nukleáris családok stabilitását és integratív működését. A családok stabilitása tehát egyfelől a legfontosabb feltétele annak, hogy az új nemzedékek tagjainak szocializációja sikeres legyen és a társadalmak nagyobb megrázkódtatások nélkül folytathassák működésüket, másfelől a családok funkciókörének és rokonsági rendszerének megváltozása, az intézmény- és értékrendszerek változásai, mint makrostrukturális folyamatok biztosítják e „feltétel feltételeit", azt tehát, hogy a családok a nukleáris formában is integratív módon működhessenek. A szerepegyeztetések e tágabb összefüggések interakciós megnyilvánulásait jelentik, stabilizáló jelentőségük ezekből fakad és ezeket fejezi ki.

A konszenzuselméletben a stabil család egy jól működő zenekarhoz hasonlít, a gyengébb viszályok hamis hangokhoz, a mélyebb és tartósabb konfliktusok pedig macskazenéhez. Az elemzők ugyan elismerték, hogy „a komplementer szerepek egyensúlya ritkán marad fenn sokáig; előbb-utóbb diszharmónia támad . . .", de rögtön hozzátették: „ha ez folytatódik, akkor a rendszer felbomlásával ér véget".[7]

Az elméletet sok bírálat érte. Egyoldalúságát legjobban azok az elemzések mutatták ki, amelyek a deviáns magatartások családi hátterével s főleg az úgynevezett *„túlszervezett" családok*kal foglalkoztak.[8] Ezekben a családokban ugyanis hosszú ideig, évekig vagy akár évtizedekig látszólag nincsenek erősebb konfliktusok, egyetértő szellem és teljes egység uralkodik, a családtagokat erős szolidaritás fűzi egymáshoz. Ennek árát, például az egyik családtag kizsákmányolását vagy bűnbakká formálását, nemigen veszik észre. Aztán egyszer csak bekövetkezik az az esemény, amire nem számíthattak a rokonok, ismerősök, szomszédok – s rendszerint maguk a családtagok sem. (Sokféle ilyen eseményt lehetne felsorolni az egyik házastárs vagy gyerek hirtelen elköltözésétől a különféle deviáns magatartásokig.) A konszenzus-elmélet alapján nem lehet megmagyarázni ezeket az eseményeket, hiszen a) vagy nem egyeztették a családban éveken át a szerepeket, normákat, funkciókat, de akkor nem tudni, mitől látszott egységesnek a család, b) vagy pedig egyeztették ezeket, egységes volt a család, de akkor nem tudni, mi okozhatja e jelentős változást.

A „zárt családok" legpatogénebb hatásait a szkizofrénia-kutatásokból ismerjük.[9] Wynne dolgozta ki a „pszeudo-kölcsönösség" („pseudo-mutuality") fogalmát a szkizofrén betegek olyan családi kapcsolatainak jelölésére, melyek látszólag harmonikusak, de örökösen a lojalitás próbája elé állítják a másfajta kapcsolatokra törekvő egyént.[10] Ennek a fogalomnak fontos szerepe lett abban az összefoglaló kritikában, mely a konszenzuselmélet lényegét ragadta meg. J. Habermas volt, aki kimutatta, hogy az elmélet három összefüggő feltételezésen alapul: a kölcsönös szükségletkielégítés által biztosítható *integráció,* a megállapodásszerű elvárások által biztosítható *identitás* és az érvényes normák automatizmusa által biztosítható *konformitás* feltételein. A valóságban viszont ezek a feltételek csak patologikus határhelyzetekben érvényesülnek. Csak akkor, ha a konfliktus elnyomása révén erőszakolják ki a tagok elvárásaik és magatartásaik „pseudo-kölcsönösségét".[11]

A konfliktusok tehát kórosak a családi kötelékek épségére, tartósságára a konszenzus-elmélet értelmében. A *„konfliktus"-elmélet* éppen ezt tagadja.[12] Érvelése során abból a tapasztalatból indul ki, hogy számos család folytatja életét rövidebb-hosszabb ideig tartó, erősebb vagy gyengébb konfliktusok között, s ezért a következő, érvényesebbnek tartott szempontokat hangsúlyozzák: *a szerepegyensúly tartósan harmonikus állapota csak a konszenzus-elméletben létezik;* a tapasztalatok szerint „a családi harmónia igen problematikus, nem pedig normális állapot";[13]

– *a konfliktusokat nem lehet mindenáron kiküszöbölni,* mert a családtagok erre irányuló magatartása több feszültséget szül, mint amennyit megszüntet; vegyük tudomásul, hogy a mélyebb s esetleg tartósabb konfliktusok is szükségképpen hozzátartoznak a családi élet folyamatához;

– *a családi kötelékek stabilak lehetnek a konfliktusok ellenére* s még inkább a kölcsönösen és sikeresen feldolgozott konfliktusok eredményeiként.[14]

A konfliktus-elmélet persze nem állítja a konszenzusokról sem azt, hogy nem lehetségesek, sem pedig azt, hogy nem szükségesek. A családi élet elképzelhetetlen anélkül, hogy legyenek egyetértések és együttműködések a tagok között. Az együttműködés azonban nem küszöbölheti ki a konfliktusok forrásait. Vagyis nem általában a konszenzusok okozzák a bajt, hanem az olyan jól biztosított, merev szerepegyeztetések, melyeknek fő funkciója éppen az volna, hogy elhárítsák a viszályt.

Ugyanakkor a konfliktusokról sem állítható, hogy általában elősegítik a stabilitást.[15] Vannak destruktív fajtái, olyan ellenségeskedések, melyeknek szereplőit a következő szempont vezérli: amennyit nyerek, annyit veszít a másik. (A társadalomtudományi játékelmélet ezt nevezi „nulla-összegű"-játéknak.[16]) Ezekben tehát a résztvevők célja a saját győzelem és a másik fél veresége. A „vegyes motívumú" konfliktusok résztvevőit viszont nem feltétlenül a győzelem vágya sarkallja, mert ismernek olyan megoldást, ami közös nyereséget jelent és el akarják kerülni azt a megoldást, ami – az egyik fél esetleges győzelme árán – közös veszteséget okozhat. Eszerint azok a családok, amelyekben túlságosan gyakoriak a „nulla-összegű" küzdelmek, ahol többnyire győz az egyik fél és vereséget szenved a másik (s rendszerint ugyanaz a személy), ezek a családok nem tudnak alkalmas feltételeket teremteni kommunikációs szervezetük folyamatos és változékony működéséhez. Ezzel szemben ott, ahol a családtagok megtanítják egymást a közös nyereség céljára, akarására és elérésének módszereire, ott a konfliktusok megoldása révén állandóan újjáalakulhat a család kommunikációs szervezete is.

„Szóban forgó" tárgya szerint igen sokféle konfliktus lehet: egy vacsora étrendjével kapcsolatos összezördüléstől kezdve a házasélet tartós nemi feszültségeiig, vagy a gyerekek párválasztásaikor kialakuló viszályokig. A verbalizált tematika tehát nem mindig árulja el, hogy valójában milyen kapcsolati jelentősége van az összecsapó érveknek és indulatoknak. De a hangnemből, az indulatok erejéből, sőt a légkörből sem lehet egyértelmű információt kapni erről. Nem a gyakori viták vagy hangos szóváltások tanúskodnak a családi élet válságáról, hanem „sokkal inkább az, ha a tagok nem hordhatják ki és nem magyarázhatják meg egymásnak feszültségeiket anélkül, hogy sorozatosan kitagadnák, megbüntetnék vagy szimptómák képzésére kényszerítenék egymást."[17]

A konfliktus-feldolgozás módját a család kommunikációs szervezetének működéséből lehet megállapítani. Ennek nem mindig felel meg a „légkör" változása. A konstruktív megoldások javítják a kommunikációs szervezet működését, de nem biztos, hogy egy-

szerűbbé teszik a családtagok életét, és nem biztosítják feltétlenül a tartós harmóniát. A destruktív megoldások viszont akkor is rombolják a családi élet alapjait, ha az ellentétek nyílt kibontakozása után időlegesen (s ez persze évekig is tarthat) békét és csendet eredményeznek. A legrombolóbb konfliktusok *örvényszerűen* hatnak, mert a kölcsönösen kényszerítő jellegű közlések és válaszok egyre inkább mélyítik az ellentétet: nem tisztázódik az eredeti, a konfliktust kiváltó kérdés, hanem a felek mind több tárgyon, kérdésen, ügyön *demonstrálják* szembenállásukat, egyre inkább „két nyelven" beszélnek, mást jelent számukra ugyanaz a szó, tett, gesztus, esemény. Az ilyen folyamat eredményezi azt, hogy egy idő után rendszerint mindkettőjüknek igaza van – a saját „nyelvén megfogalmazott saját szempontjai szerint" –, s egyre jelentéktelenebb a közös nyelven megfogalmazható szempontok súlya.[18]

Ez a destruktív folyamat személyiségükben is veszélyeztetheti a családtagokat. Ennek az az oka, hogy önképük és önértékelésük merőben ellentétes lesz azzal a képpel és értékeléssel, amit a másik fél alakított ki és hordoz róluk (például ők önzetlennek és őszintének tartják magukat, a másik képben viszont önzők és álnokok), de a másik fél képe – épp azért, mert ő alakította ki róluk – mégis nagyon fontos számukra. Az intrapszichikus és személyközi konfliktusok így fonódhatnak össze s az örvénylő folyamat egy pontján megsemmisíthetik a visszautat.

A konfliktus-elméletek szerint tehát a családok stabilitását elsősorban a tagok közötti kommunikáció módja határozza meg. *Hogy a tagok miként és mennyire tudják elfogadni egymást, az a legszorosabban attól függ, mennyire képesek kölcsönösen részesedni kommunikációk kapcsolati feltételeiben.* Ezt viszont elsősorban az határozza meg, hogy mennyire nyíltan döntenek közös életük céljairól, állapotairól, szerepeik elosztásáról, szükségleteikről, mennyire lehet szabad, kényszermentes diskurzus tárgya bármely joguk vagy kötelességük, szándékuk vagy elvárásuk. Az ilyen nyílt diskurzusok feltétlenül konfliktussal járnak, amiknek azonban lehet konstruktív feldolgozási esélyük, mert nem fenyeget egyik vagy másik családtag teljes elutasítása. A feldolgozás esélyét tehát igen nagy mértékben meghatározza az, hogy mennyire alakul ki az ilyen nyílt kommunikáció. Ahol ez kialakult, ott a konfliktusok strukturáltabbak, vagyis tárgyszerűbbek, körülhatároltabbak, szabályozottabban kezelhetők, mert a tagok el tudják fogadni és fogadtatni egymással kommunikációik „játékszabályait".[19] A másik fél iránti toleranciát, választásainak és döntéseinek tiszteletben tartását csakis a nyílt kommunikáció fejlesztheti ki. A látensen destruktív konfliktusok ezzel szemben strukturálatlanok: nem lehet tudni, hiszen nem válhat diskurzus tárgyává, hogy milyen okai és forrásai vannak a feszültségeknek, s éppen ezért nem alakulhatnak ki olyan kommunikációs szabályok és módszerek, amelyeknek révén a tagok körülhatárolhatnák és megoldhatnák konfliktusaikat. A feszültségek rejtve maradnak továbbra is, rontják a tagok életének légkörét, s az idő múlásával egyre nehezebbé válik feloldásuk.

Miért nyújt reálisabb szempontokat a „konfliktus-elmélet" a családi stabilitás és a vele összefüggő szerkezeti folyamatok megismeréséhez? Véleményem szerint elsősorban azért, mert e kapcsolatok romantikus eszményképe helyett valódi tartalmukból próbál kiindulni. Nem a „mennyország vagy pokol" alternatívájának mintájára megalkotott „harmónia vagy felbomlás" végleteit kéri számon a családoktól, s a nyílt konfliktus hiányát nem tekinti az összetartás jelének. Ehelyett megpróbálja megismerni és propagálni a konfliktusok (főleg a házastársi konfliktusok) megoldásának konstruktív módjait, számot

vetve a családtagok személyiségének, a család egészének, kulturális és társadalmi környezetüknek változásaival. E szemlélet alapján már értelmezhető a „túlszervezett" családok kommunikációs szervezetének működése és az is, hogy a család „belső zártsága" miért veszélyezteti hosszabb távon a család stabilitását.

De a konfliktus-elmélet alapján sem sikerült eddig átfogó képet kialakítani a családi kötelékek alakulásának problémáiról. Nem sikerült olyan összefüggő fogalom- és tézisrendszert létrehozni, mellyel magyarázható lenne a családok kommunikációs szervezetének valamennyi, a stabilitás és instabilitás szempontjából fontos kérdése. Az ilyen irányú elméletalkotásnak egy sor alapvető problémája van. A kérdések egyik csoportja arra vonatkozik, hogy milyen fajta (sztochasztikus, kauzális, determinisztikus) kapcsolat van az egyes családok kommunikációs módszerei s egyfelől a tagok személyisége, másfelől a család szociokulturális környezete között? A másik ilyen kérdéskör az elmélet kultúrtörténeti kötöttségeire vonatkozik. Arra tehát, hogy vajon tud-e érvényes szempontokat nyújtani a hagyományos normák szerint élő, a „tradíciók által irányított" családok viszonyainak értelmezésére is, vagy pedig csak a „modern" családokéira? A harmadik kérdéskör a családi kapcsolatok összefüggő rendszerére vonatkozik. A konfliktus-elmélet szellemében készült munkák többsége csak egy-egy alrendszerrel (főleg a házastársi kapcsolattal) foglalkozik és nem veszi figyelembe a család teljes kapcsolatrendszerét. Azzal, hogy minden tartós, intim kapcsolat konfliktusokat teremt és hordoz (megoldatlan vagy megoldott, keletkező vagy elmúló konfliktusokat), még nem mondtunk el mindent a kapcsolatrendszerről. A kapcsolatok nem azonosak a felek konfliktusaival és a kapcsolatrendszer működése nem azonos a páros konfliktusok összességével. S nem biztos, hogy a speciális párkapcsolatok és bennük folyó kommunikáció értelmezésére hivatott fogalmak és szempontok éppúgy érvényesek akkor is, ha figyelembe vesszük a kapcsolatok teljes rendszerében zajló közvetítéseket, a harmadik, negyedik félre vonatkozó kötelezettségeket és elvárásokat, a tagok közötti szövetségeket és koalíciókat stb. S végül igen kétséges a konfliktusok artikulált „strukturálásának" lehetősége is. A „nyílt kommunikáció" problémájáról itt csupán azt jegyezném meg, hogy vannak empirikus vizsgálatok, melyek cáfolják a konfliktus-elmélet szellemében megfogalmazott és javasolt „játékszabályok" beválását, stabilizáló hatását még a modernebb családok körében is.[20]

A konszenzus-elmélet és a konfliktus-elmélet gyengeségei szinte csábítanak a „szintetizálás" feladatára. Egy ilyen szintézisből, két karakterisztikus nézőpont és szemlélet vegyítéséből azonban valószínűleg csak egy jellegtelen „egyrészt-másrészt" keverék állna elő. Más általánossági szinten, másfajta kérdések és értelmezési szempontok felől kell folytatni az elméletképzési próbálkozásokat.

2. Kapcsolati nézőpont

Minden család felfogható a tagjai közötti kapcsolatok rendszerének. E rendszer általánosan érvényes működési szabályszerűségeinek, vonásainak megismerésére vonatkozó igény legkorábban és leghatározottabban a deviáns magatartások okainak és forrásainak értelmezésekor merült fel. Az alkoholista, bűnöző vagy elmebeteg fiatalok, a „veszélyeztetett" gyerekek élete határozottan arra vallott, hogy a szülők és gyerekek kapcsolatai, a házastársi kapcsolatok, testvérkapcsolatok *egy rendszert alkotnak, s hogy az esetek*

többségében hiába minden erőfeszítés az egyik alrendszer módosítására, ha a többi változatlan marad. Ezért kaphatott már igen korán hangot ez a gondolat éppen a szociális gondozással foglalkozó szakirodalomban.[21] De nemcsak ott. Az orvostudományban is felfigyeltek arra, hogy bizonyos betegségek kórokai között a családi kapcsolatok rendszerét kell feltételezni.[22] S különböző társadalmi problémák – például az intézményes pedagógia működési feltételeinek vagy a nők foglalkoztatásának – vizsgálata során is vissza-visszatérő kérdést okoztak azok a hatások, melyek e rendszer működéséből fakadnak. Miben fejeződik ki ez a kapcsolatrendszer?

Az emberek nemcsak tárgyakat, nemcsak anyagi és szellemi alkotásokat teremtenek, s nemcsak a maguk és mások alkotta objektivációk fejezik ki életviszonyaikat. *„Szubjektivációkat"* is létrehoznak: működtetnek egymás között olyan erőket és mechanizmusokat, melyekkel kötik és/vagy oldják egymást, bonyolítják és egyszerűsítik életüket. Ebből a *személyközi kreativitásból* származik a kapcsolatok mindenfajta jelentésbeli tartalma és formája. Ezek rögzülhetnek szokásokká, állandósulhatnak attitűdökké, merevülhetnek keményen ellenálló magatartásmódokká. A rögzültség teszi ellenállóvá, szinte „külsővé" ezeket, s ezért látszanak objektívnek, tényszerűnek.

„Valamely dolog elsősorban arról ismerhető fel, hogy egyszerű akarati elhatározással nem lehet megváltoztatni" – írta nevezetes munkájában E. Durkheim.[23] Azóta sokan éppen így, „szilárd halmazállapotukban" vizsgálják a személyközi kapcsolatokat. A családi kapcsolatrendszerben is vannak ilyen rögzült képződmények. Minden családban kialakítják valamikor és valahogyan céljaikat, egymásra vonatkozó jogaikat és kötelességeiket a tagok, kialakul, hogy kinek és mikor mit szabad és mit nem, kialakulnak személyközi lehetőségeik és feladataik. Az idő múltán, a változtatás szándékának vagy kényszerének próbájánál ezeket a „szubjektivációk"-at sokkal nehezebben mozdítható, ellenállóbb adottságoknak érezhetik, mint tárgyi környezetük vagy gazdasági életfeltételeik elemeit. A kapcsolatrendszer vált ilyenné – tapasztalhatja és éreztetheti egymással az egyik vagy mindkét házastárs, a szülő és a gyerek. S így láthatja a külső szemlélő – a barát, a pedagógus, az orvos, pszichológus – is, hiszen „jó tanácsai", intelmei, figyelmeztetései akkor is ellenállásba ütköznek, ha a családtagok „belátják", hogy mire „lenne" szükség.

A családi kapcsolatrendszer „tényei" azonban nem „dolgok". A „szubjektivációk"-ban mindig kapcsolati folyamatok rögzülnek, s *e folyamatok működése nem szűnik meg, amíg a családtagok kapcsolatrendszere fennáll.* A tagok maguk hozzák létre, maguk működtetik e folyamatokat s nemcsak amikor kezdeményeznek, amikor megoldanak vagy megváltoztatnak egymás között valamit, hanem *akkor is,* amikor egymásra vonatkozó elvárásaik megszilárdulnak.

Legnyomatékosabban úgy érzékelhető a kapcsolatrendszer működésének jelentősége, ha gondolatban kiiktathatjuk az eltérő makrostrukturális, demográfiai vagy szubkulturális tényezők hatásait. Amikor tehát azonos szociokulturális környezetben élő, azonos gazdasági, társadalmi réteghez és szubkultúrához tartozó, azonos létszámú és összetételű stb. családok tagjainak kapcsolatait hasonlítjuk össze. Hiszen nyilvánvaló, hogy a kapcsolatalakulásban mekkora jelentősége van az ilyen tényezőknek. A házastársi konfliktusok más kontextusban folyhatnak az olyan családokban, ahol sok gyerek van és az olyanokban, ahol csak egy van; iskolázatlan emberek és értelmiségiek között; rigiden vallásos és szabad szellemű családokban stb. A kapcsolati kontextust *végső fokon* meghatározza a

szűkebb és tágabb szociokulturális környezet. E környezet komplexitásából azonban mindegyik család másként szelektál. Ha nincsenek széles körű ismereteink és személyes tapasztalataink a család szociokulturális környezetéről és idegenként tájékozódunk benne, akkor aligha érthetjük meg e szelekció működését és hatásait. Ha viszont csak a környezeti hatásokat tartjuk szem előtt, akkor az egyes családok kapcsolatrendszerének működéséből is csak azt ragadhatjuk meg, ami a szűkebb-tágabb környezeti befolyások szelektált tartalma. Ezt tette és teszi temérdek olyan társadalomtudományi munka, amelyben kultúrák, népek, társadalmi csoportok vagy szubkultúrák szerint hasonlítják össze a családi szocializációt, a házasfelek szexuális életét vagy a családtagok háztartási teendőit. Az általam felvetett kérdés más jellegű.

A „kapcsolatrendszer" olyan hosszabb távú, nehezen változtatható folyamatokból áll, melyeket leginkább a tagok közötti „megértés" fogalomkörében foglalhatunk össze.

Ha a „kölcsönös megértés" problémáját nem kívánjuk korlátozni a) tetszőleges párkapcsolatokra vagy csoportokra és b) kognitív műveletekre, illetve a szerepelvárások behaviorista terminusaiban értelmezett egyeztetésére, akkor be kell látnunk, hogy *a „kapcsolatrendszer" és a „kölcsönös megértés"* fogalma többnyire *korrelatív jellegű s annál inkább az, minél informálisabb a csoport, illetve minél alapvetőbb, elsődlegesebb a jelentősége a hozzá tartozó tagok identitásának alakulásában és személyiségük fejlődésében.* Talán a családok esetében a leghatározottabban ez a korrelatív jelleg: a kölcsönös megértés elért szintje ezekben függ össze legszorosabban a kapcsolatrendszer minden személyközi vonatkozásával. Másfajta csoportokban, főként a szorosan körülhatárolt funkciójú, erősen formalizált szervezetek csoportjaiban a működés teljesítményben mért eredményessége kevésbé kívánja vagy engedi meg az ilyen szoros összefüggést. (Bár a kölcsönös megértés és a kapcsolatrendszer – a hierarchia, az együttműködés módja, a konfliktusok jellege és megoldásuk sztenderdjei stb. – még a leginkább formalizált szervezetekben is valahogyan összefüggnek.) A családban mint egymáshoz a legszemélyesebb módon kötődni hivatott tagok közösségében – mindig is szoros volt ez az összefüggés. *A modern családokban pedig, melyeknek egységét mind kevésbé közvetlenül biztosíthatják intézményes erők, elsősorban ezen, a tagok közötti kölcsönös megértés szintjén múlhat kötődéseik és választásaik alakulása.*

3. A kölcsönös megértés feltételei a kapcsolati kontextusban

Mitől függ és hogyan érzékelhető intim csoportokban a tagok közötti kölcsönös megértés foka? Elsősorban attól függ, hogy milyen a tagok kommunikációjának kapcsolati kontextusa és csakis e kontextuson belül, szerkezetének ismeretében érzékelhető. Ez a szerkezet utalások sokaságából áll, melyeket fel lehet és fel kell használni ahhoz, hogy a megnyilatkozási szándékok szerint tulajdoníthassunk jelentést a közléseknek. A szándékok előlegezése, tulajdonítása, kiváltása és reflexiója nélkül csupán „konvencionális" jelentésű közlésekre nyílik mód.[24] Viszont minél személyesebb egy kapcsolat, annál sokrétűbben lehet és kell a tagoknak megnyilatkozásaik során utalásokat képezniük és felhasználniuk. Ez tehát a személyes kommunikáció általános pragmatikai vonása. A megértés speciálisabb feltételeinek tisztázásához viszont már olyan fogalmi megkülönböztetést kell tennünk, melyet nem szoktak használni a kommunikáció-elméletben. „Hely-

zeti" szinten úgy értelmezhető a megértés, mint „itt és most" elérni kívánt megnyilatkozási szándékok utalásszerű előlegzése-reflexiója – s nincs szükség arra, hogy a szándékok okainak, eredetének kérdéseit is bevonjuk a megértés feltételei közé. Egy adott szituációban viszonylag tökéletesen megértheti egymást két idegen (pl. egy pincér és vendége), ha kölcsönösen tanúsítani tudják egymás verbális és nem verbális megnyilatkozásai szándékainak előlegzését. Amennyiben kapcsolatuk csak ilyen, jól körülhatárolható, alkalmi interakciókból áll, akkor a megértés „helyzeti" és „kapcsolati" szintje egybeesik. Ha azonban rendszeresebb, tartósabb s főként személyesebb, tehát utalásokban gazdagabb lesz kommunikációjuk, akkor már megkülönböztethetjük azt, hogy egy-egy szituációban, illetve kapcsolatuk hosszabb távján mekkora megértésről tanúskodik. Az „intencionális szemantika" megadhatja a személyes megértés helyzeti feltételeit, de *a kapcsolatok értelmezéséhez szükség van arra, hogy a kommunikációs kontextusok tartósabb szerkezeteit is figyelembe vegyük.* A továbbiakban e szerkezetekről lesz szó. Az alábbi összefoglalásból remélhetőleg kiderül, hogy szoros összefüggés van egyfelől a kölcsönös megértésen alapuló kapcsolatalakítás, másfelől pedig a szerkezetek egyensúlyt kifejező fajtái között.

a) A kölcsönösségre irányuló motivációk

Kommunikációik során a családtagok rendszeresen utalnak egymásnak azokra az érdekeire, szükségleteire, vágyaira, melyek kapcsolatrendszerük kölcsönösségére irányulnak. *Ezek a motivációk két nagy csoportba, az „intimitás"-ra és a „privacy"-re irányuló motivációk rendszerébe sorolhatók.* Az intimitásra irányuló motivációk felől nézve két vagy több személy kapcsolata mélyen személyesnek, partikuláris elvárásokkal és ezek előlegzéseivel telítettnek látszik. A „privacy"-re irányuló motivációk felől nézve viszont ugyanennek a kapcsolatrendszernek a tagjai önállóan cselekvő embereknek látszanak, olyan egyéneknek, akik rendelkezni tudnak és akarnak életük tárgyi, szervezeti és kommunikációs feltételeivel.

Az intimitásra és a „privacy"-re irányuló motivációs rendszereknek egyaránt vannak biológiai alapjai, szociokulturális változatai, életkori és nemi sajátosságai. Mindegyik családtag törekszik valamilyen és valamekkora „privacy"-re, illetve „intimitás"-ra, s ebben a törekvésében partnere vagy/és ellenfele lehet a másik vagy a többi családtag.

Tartósan, hosszabb időn át egyik motivációs rendszer sem szoríthatja ki a másikat anélkül, hogy ezzel ne rombolná a személyiség továbbfejlődésének és a kapcsolatok alakításának alapjait. Ha éveken át senkihez sem tartozik az egyén mély, személyes, intim érzelmekkel, akkor megszenvedi önállóságát; ha viszont nem rendelkezhet önállóan szükségleteinek és tevékenységeinek feltételeivel, mert mindent és mindig meg kell osztania családjának tagjaival, akkor kötöttségeit szenvedi meg. A magányban nem tud kiteljesedni önállóságunk, mert ehhez kötődnünk kell másokhoz, az intim kötődések „túlsúlya" viszont korlátozhatja önállóságunkat. E két motivációs rendszert össze kell egyeztetni és ez a feladat minden életkorban várja az egyént. Gondoljunk például az idős emberekre, akiknek szükségük van arra, hogy rendelkezhessenek saját tevékenységeik, időtöltésük, társaséletük önálló anyagi, térbeli és tárgyi feltételeivel, de szükségük van intim kapcsolatokra is házastársukkal, gyerekeikkel, unokáikkal és/vagy másokkal.

Az intimitásra és a „privacy"-re irányuló motivációk összeegyeztetése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a családtagok megőrizhessék és alakíthassák identitásukat. Ugyanakkor ezt folyamatosan, éveken, évtizedeken át együtt kell elvégezniük. Egymás nélkül vagy külön-külön az emberek nem oldhatják meg ezt a feladatot, hiszen mindkét motiváció-rendszer kapcsolatalakításra ösztönöz. *Mindegyiküknek össze kell egyeztetnie az intimitásra és a „privacy"-re irányuló saját motivációit, de ezt közben a többieknek is el kell végezniök.*

Két család összehasonlítható aszerint, hogy tagjaik mennyire képesek erre az összehangolásra. Megvizsgálható például a lakóterek elrendezése, az, hogy jut-e mindegyik tagnak kellő személyes tér és vannak-e közös rendelkezésű terek, eszközeik. Megvizsgálható időtöltéseik rendje is ugyanilyen szempont szerint. Igen fontos e két motivációs rendszer összehangolásának alakulásában a szűkebb-tágabb környezet, a rokoni kapcsolatok, a barátokkal, kortársakkal folytatott érintkezések alakulása. Az tehát, hogy a tagoknak

– vannak-e közös barátaik, társaik, illetve

– vannak-e olyan önálló kapcsolataik, amiket elfogadtatnak és valamiképp megjelenítenek egymás közt?

Másképpen megfogalmazva: mennyire teszik lehetővé a tagok egymásnak, hogy

– érintkezni tudjanak többé-kevésbé *összehangoltan és együtt is másokkal* (barátokkal, ismerősökkel, rokonokkal), illetve

– lehessenek olyan *családon kívüli kapcsolataik, melyeket önállóan,* egymástól függetlenül, de mégsem „énjük megkettőzésével" *alakítanak.*

Ezek a körülmények mindig többé-kevésbé kizárják egymást. De mind a családtagok identitása, mind pedig kapcsolatrendszerük alakulása szempontjából hallatlanul fontos, hogyan alakul ez a „többé-kevésbé", vagyis a követelmények ellentéte mennyire lehet konfliktusok tárgya és ezek nyomán mennyire összeegyeztethető. Empirikus vizsgálódásokban a következő típusok különböztethetők meg:

1. Szétszórtság – olyan családokra jellemző, melyekben a tagoknak vannak családon kívüli kapcsolataik, de ezeket nem jelenítik meg egymás között és nem tudnak összehangoltan érintkezni másokkal;

2. Izoláció – olyan családokra jellemző, melyekben a tagoknak nincsenek közös barátaik és gátolják egymás „külön"-ügyeit vagy azok megjelenítését is;

3. Egyensúly – olyan családokra jellemző, melyekben a tagok tudnak többé-kevésbé összehangoltan érintkezni környezetük tagjaival, de önálló kapcsolataik is vannak;

4. Zártság – olyan családokra jellemző, melyekben nem tűrik az önálló kapcsolatokat, de egységesen érintkeznek környezetük tagjaival.

Nyilván sokféle tényezőtől függ, hogy az egyes családokban miként fejlődnek a tagok egymásra irányuló motivációs rendszerei. A családi intimitás megőrzését számos szociális körülmény nehezíti. A lakáshelyzettől, a család nagyságától, a háztartások összetételétől, a laksűrűségtől nagyban függ, hogy milyen esélye van a meghitt családi légkör kialakításának.[25] Ha a környezet tagjai (szomszédok, barátok) mindenbe beleláthatnak, ha örökösen szemük előtt zajlik a magánélet, ha a tagok rendszeresen nem tudják konfliktusaikat, örömeiket és fájdalmaikat külső szemlélők és kritikusok nélkül feldolgozni, akkor nyílt életük áldozatai lehetnek. Ugyanez érvényes azonban a családon belüli kommunikációra is. Tolsztoj szavaival: „akinek nincs saját ‚kamrája', annak lelke sem lehet".[26] Ha a

tagoknak mindenbe bele *kell* avatniuk egymást, ha nem szabad csak az egyik vagy csak a másik családtagot, rokont, barátot kiválasztaniuk, ha nem alkothat bármelyik pár alkalmi koalíciót, ha tehát nem rétegezhetik intimszférájukat, akkor feldolgozhatatlan feszültségeket és konfliktusokat hozhatnak létre. Ez viszont a kölcsönös elzárkózás irányába hat. Általánosabban: amikor a családon belüli nyíltság igénye és követelménye rendszeresen, jól érzékelhetően gátolja azt, hogy mindegyik családtag *rendelkezhessen* a kommunikáció és a kapcsolatalakítás tárgyi, szervezeti és szimbolikus feltételeivel, akkor ez destruktív hatású. Amit rombol, az a kapcsolati kontextus rugalmas alakíthatósága és az ehhez szükséges legfontosabb feltétel: a bizalom. Minél kevesebb marad „privacy"-nkből, annál kevésbé tudja majd feltárni partnerünk s megismerni reakcióinkban önmagát. Az ezzel ellentétes tendenciák a másik fél (vagy a többiek) intimitásra irányuló motivációinak visszaszorítását célozzák, hatásuk pedig még szembetűnőbben a kapcsolati kontextus bizalmi alapjainak gyengülése.

E motivációk kölcsönös összehangolása tehát csakis folyamatos és közös egyensúlyozás eredménye lehet. Ebben a folyamatban összeütköznek a tagok érdekei, szükségletei, s nyíltabb viták, látensebb feszültségek során át növelik vagy csökkentik a megoldás esélyeit. Az ügyesen végzett személyközi alkudozások és taktikák eredményeként időről időre kielégülhetnek egyik vagy másik tag önállóságra vagy intimitásra irányuló szükségletei, s az ilyen kommunikációs módszerek hozzásegíthetik az egyént valamilyen konkrét cél eléréséhez vagy egy konfliktus eredményes befejezéséhez. De így nem oldható meg az egybehangolás összetett feladata. Az „intimitás" és a „privacy" nem egy-egy jól azonosítható érdek tárgya, nem olyan konkrét cél, amit pontosan megnevezhetünk és a személyközi konfliktusok során egyszer s mindenkorra kielégíthetünk, hanem mindig heterogén értékek együttesére irányul.

b) Személyközi kompetencia-viszonyok

A személyközi kompetencia a befolyásolás általános képessége, melynek döntő szerepe van abban, ahogyan kapcsolatainkat alakítjuk, interakciós céljainkat elérni próbáljuk.[27] Ez a kifejezés is egy hosszabb időn át érvényesülő folyamatra vonatkozik s éppen ezért elsősorban olyan kapcsolatokban, kapcsolatrendszerekben, csoportokban használható, melyekben a tagok gyakran és rendszeresen érintkeznek egymással, melyeknek tehát múltjuk van. Ezt a képességünket aktivizáljuk, amikor például megkérjük barátunkat, szomszédunkat valamire s még inkább ezt, amikor a másik személyt saját szándéka ellenére próbáljuk ösztönözni (pl. gyerekünket, hogy vegye be az orvosságot.) Mindenkinek van valamilyen és valamekkora kompetenciája különböző személyekkel kialakított kapcsolataiban. Egyesek (pl. néhány kiváló pedagógus) gyakran tapasztalják, milyen nagy (széles körű és intenzív) befolyást gyakorolnak másokra, legjellegzetesebben azonban akkor tudatosul e képességünk, amikor hiányzik, amikor úgy érezzük, hogy egyáltalán nem tudjuk befolyásolni a másik embert. *A családtagok egymásra vonatkozó személyközi kompetencia-viszonyai ugyancsak olyan szerkezeteket alkotnak, melyekre kommunikációikban rendszeresen és tartósan utalniuk kell.* Hiszen itt, a kölcsönös befolyások szintjén dől el, hogy kik és hogyan határozzák meg: mi a fontos és mi a másodrendű életükben, mire szabad és mire kell törekedni, mit érdemes és mit lehet egymás között

elmondani vagy elhallgatni. A családok személyközi kompetencia-viszonyait két szempont szerint különböztetem meg. Egyrészt szembeállítom az „aszimmetrikus" kompetencia-viszonyokat a „szimmetrikusakkal". Az előbbi az autokratikus szellemű családokat jellemzi – melyekben van egy vagy több olyan tag, aki alig képes befolyásolni a többiek választásait és döntéseit –, az utóbbi viszont az egyenlősítő szellemű családokban fordul elő. A másik megkülönböztetés arra irányul, hogy egy bizonyos „A" családban milyen fokú, mekkora erősségű a tagok egymásra vonatkozó befolyásának összessége egy bizonyos „B" családhoz képest. Eszerint vannak „magasabb és alacsonyabb" szintű személyközi kompetencia-viszonyok. Minél magasabb ez a szint, annál kohézívabb a család, s minél alacsonyabb, annál bomlékonyabb. E két szempont egyidejű érvényesítése a családok négy típusának megkülönböztetéséhez vezet:

1. szimmetrikus kompetencia-viszonyok alacsonyabb szinten (egyenlősítő szellemű, bomlékonyabb családok),
2. aszimmetrikus kompetencia-viszonyok alacsonyabb szinten (autokratikus szellemű bomlékonyabb családok),
3. szimmetrikus kompetencia-viszonyok magasabb szinten (egyenlősítő szellemű kohézívabb családok),
4. aszimmetrikus kompetencia-viszonyok magasabb szinten (autokratikus szellemű kohézívabb családok).

Nyilvánvaló, hogy szoros összefüggésnek kell lennie a tagok egymásra irányuló motivációs rendszerei és kompetencia-viszonyai között. Várható tehát, hogy az itt közölt tipológia megfelel annak, amit az *a)* pont alatt közöltem, hiszen mindkettő olyan mély-szerkezetekre vonatkozik, amiket a tagok tartósan képeznek és használnak fel kommunikációik kapcsolati kontextusában.

c) Koalíciók

Valamennyi tartósabb csoportban, szervezetben megfigyelhetők alkalmi vagy állandóbb jellegű koalíciók. A társadalomtudományok régóta foglalkoznak ezekkel a hatalom megoszlása, a konfliktusok, döntések és megoldási alternatívák elemzésekor.[28] Az egyes családtagok szövetkezései is alkothatnak a kommunikációs kontextust utalásszerűen meghatározó szerkezeteket. Csakhogy az előnyszerzésre szolgáló, célorientált szövetkezés mellett fel kell figyelni olyan helyzetekre is, melyek nem felelnek meg a logikailag következetes érdekérvényesítés feltételeinek. Először is azt kell látnunk, hogy vannak koalíciók (pl. harmadik családtag megsegítésére, megünneplésére stb.), melyek nem valaki ellen, hanem valakiért jöttek létre. Azután pedig meg kell különböztetnünk az alkalmi, „helyzeti", egy bizonyos cél elérésére alakított koalíciókat azoktól, melyek tartósak, „kapcsolati" jellegűek. A racionális alku feltételei alapján – pl. a játékelmélet módszereivel – csakis a „helyzeti" jellegű koalíciók típusait és működésüknek „pénztárzáráskor" mért nyereségét-veszteségét ismerhetjük meg. A tagok kommunikációjának értelmezéséhez viszont nemcsak az itt és most adott célokat és érdekeket kell figyelembe venni, hanem személyközi múltjuk hosszabb távú folyamatait is.

Az ilyen, „kapcsolati" szintű koalícióknak is két típusa különböztethető meg. Az egyik kizáró hatású, a másik egyensúlyi jellegű. *„A"- és „B"-családtag koalíciója kap-*

csolati szinten akkor kizáró hatású, ha „C"-vel tartósan védekező-támadó, tehát stratégiai interakciókat folytatnak; s ezért „C"-nek nem lehet egyidejűleg egyikükkel sem kapcsolati szintű – hanem legfeljebb „helyzeti" szintű – koalíciója. Egyensúlyi jellegű „A" és „B" koalíciója akkor, ha „C"-nek lehetősége van arra, hogy kapcsolati szinten bármelyikükkel, adott helyzetben pedig egyszer egyikükkel, másszor másikukkal kössön szövetséget.

„Kizáró szövetségek"-re bőségesen találni illusztrációs anyagot a pszichiátriai szakirodalomban, illetve azokban a szociológiai-szociálpszichológiai kutatásokban, amelyek esetszerűen foglalkoznak különböző deviáns magatartások családi hátterével. A legtöbb ember saját környezetében is ismer olyan eseteket, melyekben két családtag így, kizáró módon áll szembe egy harmadikkal, aki támadja őket vagy akiből „bűnbakot" képeznek, aki elől együtt menekülnek, vagy akit együtt késztetnek menekülésre. De egyáltalán miért van szükség koalíciókra a családban? A válaszhoz L. Krappmann fejtegetését idézem: „... a kétértelműség eltűrésének kialakulását megakadályozhatja, ha a házastársak között egyáltalán nincs koalíció, vagy ha ez annyira szoros, hogy a gyereknek már nincs tere az értelmezésre. Ha nincs koalíció a házastársak között, akkor a gyerek az egyik szülővel folytatott interakciói során nem kénytelen figyelembe venni a másik szülőnek az előbbivel részben ellentétes elvárásait és nem kénytelen viselkedését mindenkor mindkét szülővel szemben értelmezve legitimálni."[29] A koalíció hiányozhat azért, mert a házastársak közül csak az egyik neveli a gyereket (a másik távol él, ritkán érintkeznek), vagy mindketten nevelik ugyan, de merőben ellentétesen: ugyanazért a tevékenységért az egyiktől manifeszt vagy látens módon elismerés, a másiktól megvetés vagy büntetés jár. Amikor a szülők képtelenek arra, hogy különböző vagy akár ellentétes értékeiket és normáikat összeegyeztessék, akkor koalíciójuk hiányát a gyerek szenvedi meg. Hiszen a szülői koalíció hiánya esetén – legalábbis gyerekkorban – csak egyik vagy másik szülővel lehet szolidáris s nincs módja arra, hogy *mindkettő elvárásainak – de egyiknek sem teljesen – megfelelve, tehát egyensúlyozó módon alakítsa saját identitását.*

Túlságosan szoros a szülői koalíció akkor, ha az aszimmetrikus kompetencia-viszonyok hatására az egyik házastárs nem tűri az eltéréseket, a másik pedig mindenben és mindenkor igazodni próbál hozzá. Ilyenkor a gyerek nem tudhatja, hogy ez a másik szülő valójában mit vár el, nem egyensúlyozhat kettőjük között, s neki is „teljesen vagy sehogy" kell és szabad azonosulnia a kikényszerített elvárásokkal. A házastársak között tehát akkor van kapcsolati szinten egyensúlyi jellegű koalíció, ha ebben tolerálhatók a kétértelműségek: „A házastársak sohasem teljes mértékben egyező, mégis egymással szolidáris koalíciójában tapasztalhatja meg a gyerek, hogy az össze nem férő dolgok a közös interakcióban mégiscsak összeegyeztethetőek."

A kapcsolati szintű koalíciók gyengesége vagy hiánya tehát a család instabilitásával, gyenge kohéziójával, a tagok közötti kompetencia-viszonyok alacsony szintjével függ össze. A túlságosan szoros koalíciók viszont a stabilitás zárt formáival és kényszereivel, az önállóság elnyomásával és az eltérésekből fakadó konfliktusok megakadályozásával függnek össze. Ezzel szemben a kapcsolati szinten egyensúlyi jellegű koalíciók tagjai között lehetségesek a konfliktusok, mert azok tárgyszerűen kezelhetők. Az eltérő egyéni érdekek, szempontok, értékek jelzése során így a résztvevők kölcsönösen biztosíthatják egymás megértését.

d) Közvetítők

A tagok köznapi érintkezéseiben működő folyamatos, spontán közvetítésekből kiemelkednek az olyan aktusok, melyekkel „C"-tag többé-kevésbé aktívan és többé-kevésbé önállóan beavatkozik „A" és „B" kommunikációjába vagy pedig maga irányítja azt. Mindkét esetben az történik, hogy *„C" tevékenységében előtérbe kerülnek azok a funkciók, melyek elméletileg alá vannak rendelve az információ-továbbításnak, s melyeket együttesen a „magatartás-szabályozás" kifejezéssel jelölhetünk.*

A tagoknak ilyen, akaratlagos beavatkozásaikból álló közvetítő szerepei lehetnek alkalmi jellegűek, de olyan tartósabb képződmények is, melyek a család kommunikációs szervezetének jellegzetes és rendszeresen működő elemei. Felismerésüket megnehezíti, hogy informálisabbak más szerepeknél, nem szokták azonosító módon megnevezni és így számon kérni teljesítésüket vagy elmulasztásukat. Ennek ellenére a családtagok nagyon is ösztönzik vagy gátolják, véleményezik és számon kérik egymás effajta szerepteljesítményeit, hiszen kapcsolataik alakítása során maguk határozzák meg és utasítják el ezeket. E kapcsolati meghatározások eredményeként körvonalazódik a tagok előtt, hogy mi tartozik és mi nem tartozik rájuk, mihez van és mihez nincs közük, s hogy milyen beavatkozást tűrjenek el, illetve kívánjanak meg közvetlen kommunikációikba. Minden családban kialakulnak az ehhez szükséges értelmezési sztenderdek. Ezektől függ tehát, hogy mennyire tudható biztosan, milyen közük van a tagoknak egymás ügyeihez, illetve mennyire rigidek vagy alakíthatóak az erre vonatkozó szabályok.

A közvetítők között vannak passzívabb megbízottak („postások", „hírnökök", „kémek") és vannak aktívabb „delegátusok". Számtalan olyan szituációt ismerünk, amikor például az egyik testvér egy számára fontos ügyben megbízza a másikat, hogy az járjon el szüleiknél vagy az egyik házastárs rábírja a másikat, hogy az érjen el valamit testvérénél. Minél spontánabbul zajlik ez s minél felcserélhetőbbek az ilyen szerepek – vagyis minél inkább az jellemzi a családot, hogy valamennyi tag képes önkéntelenül is eleget tenni ilyen megbízásoknak –, annál kedvezőbb feltételei vannak a kapcsolati egyensúly fenntartásának, tehát a tagok közötti kölcsönös megértésnek. Ilyenkor ugyanis a megbízások és képviseletek alkalmi jellegűek, s a tagok tudhatják, hogy milyen szándékot kell tulajdonítaniuk a közvetítőnek, illetve ő hogyan előlegezte az ő szándékukat. A konfliktusok során ezért konstruktív hatása lehet az így folyó érdekérvényesítéseknek, mert „C", a közvetítő annak tudatában járulhat hozzá az ellentétek megoldásához, hogy máskor az ő szerepében „B" képviselte vagy fogja képviselni „A" érdekét (véleményét, szükségletét stb.). A tevékenyen tanúsított empátia – a közvetítés konkrét eredményétől függetlenül – ezért növeli a többiek hasonló képességét.

Ennek azonban feltételei vannak. Ilyen feltétel a spontán szerepvállalások felcserélhetősége mellett az, hogy a címzett kompetensnek fogadja el a közvetítőt. Gondoljunk csak arra, hogy például a gyerekek ahhoz a családtaghoz fordulnak segítségért, akiről tudják, hogy elérhet valamit érdekükben. Vagyis, minél aszimmetrikusabbak és minél alacsonyabb szintűek a tagok személyközi kompetencia-viszonyai, annál kisebb esélye van annak, hogy a tagok így, váltakozó módon működhessenek.

A közvetítésre szóló megbízásokat háromféle irányban lehet elhárítani. Az egyik irány a „kilépés": elmenekülés a családból, vagy a kommunikáció erős korlátozása. A másik

irány a kizáró jellegű szövetkezés, ami egy idő után megakadályozza a közvetítés lehetőségét. A harmadik irány az önállóbb és aktívabb közvetítő-szerepek vállalása.

Ilyen szerep a „villámhárító"-é, aki gátolja a konfliktusok kitörését, mert azonnal közbelép, mihelyt érdekellentétet sejt, feszültséget érzékel másik két tag között. Ilyen a „tűzoltóé" is, aki viszont a viaskodások végső szakaszában próbál nyugalmat teremteni. Ugyancsak önálló közvetítő a „döntőbíró", aki vitás kérdésekben ítél, igazságot oszt. Ez a három szerep is lehet alkalmi jellegű, észrevétlen, alig felidézhető megnyilvánulása a családtagoknak. S minél felcserélhetőbbek ezek a szerepek, annál kevésbé hangsúlyosak s annál jobb hatásuk van a családi stabilitás fenntartására. Az viszont az egyensúly hiányát jelzi, ha mindig csak az egyik tag vállalhat ilyen szerepet. Az örök „villámhárítók" erőszakosan kényszerítik ki az egység látszatának fenntartását, az örök „tűzoltók" semmit sem tudnak megoldani, az örök „döntőbírók" pedig akaratlanul is arra késztetik a többieket, hogy ne egymás szándékait, hanem az ő ítéleti szempontjait próbálják megismerni.

A konfliktusok középső szakaszában – kifejeződésük után, de még kifejletük előtt – kezdenek közvetíteni a „fékezők" és a „békegalambok". Az előbbiek úgy próbálnak békét teremteni, hogy megértésükről biztosítják a két felet, igazat adván nekik, de cserébe halasztást, a viszály felfüggesztését vagy erejének tompítását kérik. A „békegalamb" is „kétkulacsos", de merőben más módon. Ő mindegyik félnél a másik szándékát és magatartásának (érdekének, véleményének, döntésének) okait tárja fel megértő módon, tehát *tanúsítja szubjektív érvényességüket.* Nem áll útjában a többiek kezdeményezésének és ösztönzi a nyílt kommunikációt, de nem várhatja meg azt, amíg állandósul a konfliktusok stratégiai, támadó-védekező jellege, s ennek nyomán áthidalhatatlan ellentétek alakulnak ki. *Működésével lehetővé teszi a konfliktusok kibontakozását, de megoldását is, mert úgy ismerteti el mind az eltérő érdekek, motivációk, vélemények érvényességét, mind pedig ezek összehangolásának szükségességét, hogy mintát nyújt e feladat közös elvégzésére.*

JEGYZETEK

[1] McIver, 1921: 162.

[2] A két elmélet nem speciálisan a családi élet jelenségeit értelmezi, hanem szerteágazó tárgykörre vonatkozik. Ezekkel a tágabb összefüggésekkel nem kívánok foglalkozni e dolgozat keretében. Megjegyzem, hogy a családszociológiai irányzatok és a családdinamikai felfogások nemcsak ebből a szempontból hasonlíthatók össze.

[3] Bossard-Boll, 1950: 199.

[4] Winch, 1963: 746.

[5] Uo.

[6] Parsons-Bales, 1955.

[7] Spiegel, 1960: 395.

[8] König, 1976: 150–159.

[9] A szociológiai szempontú kutatásokat összefoglalja Krappmann, 1980: 1980: 198: 225.

[10] Wynne, 1958.

[11] Habermas, 1973.

[12] A konszenzus-elmélethez hasonlóan a konfliktus-elmélet sem csak – sőt, nem is elsősorban – a családi szervezet működésével foglalkozik, hanem szélesebb körű állításokat fogalmazott meg s próbált bizonyítani a 60-as évek közepe óta, lásd pl. Coser, 1968; Deutsch, 1973; Bonoma-Milburn, 1977.

[13] Spray, 1969: 703.

[14] Scoresby, 1977: 137. „A szülő–gyerek konfliktusoknak nem kell szükségszerűen károsnak lenniük bármelyik fél fejlődésére és a közöttük fennálló kapcsolatok alakulására. A konfliktusok megfelelő feldolgozása esetén egyenesen kedvező változások is bekövetkezhetnek." (Cseh-Szombathy, 1979: 230.)

[15] A konfliktusok meghatározásának és szisztematikus osztályozásának első kísérletéhez lásd Simmel, 1968. A későbbi értelmezési törekvések többsége is – pl. Shelling, 1960; Rapoport, 1974; Jersov és másik, 1979 – beleütközött abba a kérdéstömegbe, amit az „objektív-szubjektív", „strukturált-globális", „szabályozott-szabályozatlan" ellentétpárok jeleznek, s amit Simmel a „tárgyszerű" és a „személyes" konfliktusok megkülönböztetésével próbált kifejezni. A „konfliktus"-terminusnak nincs általánosan elfogadott meghatározása s a konfliktus-elméletek maguk sem egységesek. (Vö. Swingle, 1976: 66–71.).

[16] Lásd pl. Rapoport, 1974. és Swingle, 1976. Magyar nyelven Hankiss, 1979: 9–71. foglalkozik ezzel és ad kitűnő összefoglalást. A „nulla-összegű" és a „kevert motívumú"-játékok családszociológiai szempontjaihoz lásd LaRossa, 1977: 103–148.

[17] Richter, 1972: 30.

[18] Deutsch, 1973. főként kísérleti anyagon, míg Laing-Esterson, 1970. klinikai tapasztalatok alapján értelmezi az ilyen konfliktusokat és hatásaikat.

[19] Vö. Brickman, 1974.

[20] A javasolt játékszabályokat kifejti Bach-Wyden, 1972, a magyar nyelvű irodalomban pedig Szilágyi, 1978: 176. Az ilyen szabályok hatásainak érvényességét cáfolta Strauss, 1974.

[21] „A gyerek és anya, gyerek és apa, gyerek és testvérei közötti személyközi kapcsolat elemzése csak részlegesen tárja fel a család jelentőségét. E kapcsolatok egybefonódása olyan szerkezetet hoz létre, melynek jelentése a részek jelentésén túl és azokon felül van." (Josselyn, 1953: 337.).

[22] Lásd pl. Hermann-Berlin, 1981.

[23] Durkheim, 1978: 50.

[24] Ehhez lásd Terestyéni, 1981.

[25] Az ide vonatkozó hazai kutatások közül lásd pl. Solt, 1977.

[26] Az idézetet Duric, 1971: 318. közli, eredeti helyét nem találtam meg.

[27] Vö. White, 1963; Weinstein, 1976.

[28] Vö. Wilkinson, 1976.

[29] Krappmann, 1980: 186. (Az eredeti kiadás alapján részben javított fordítás.)

IRODALOM

Bach, George R.–Peter Wyden: The intimate enemy London, 1972. 224.

Bonoma, Thomas–Thomas W. Milburn: Social conflict: Another look. In: The Journal of Social Issues, vol. 33. No. 1–18. 1977.

Bossard, James H. S.–Eleanor S. Boll: Ritual in family living. Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 1950. 228.

Brickman, P.: Social conflict. Lexington, Health Mass. 1974.

Coser, Lewis R.: The functions of social conflict. London, Routledge and Kegan Paul, 1968. 188.

Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek. Bp. Gondolat Kiadó, 1979. 403.

Deutsch, Morton: The resolution of conflict. New Haven–London, Yale Univ. Press, 1973. 420.

Duric, Vojisláv: A lakás mint társadalmi jelenség és a lakásszociológiai kutatások sajátosságai. In: A szocialista városok és a szociológia. Szerk.: Szelényi Iván. Bp. Kossuth Kiadó, 1971. 295–331.

Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978. 334.

Habermas, Jürgen: Stichworte zur Theorie der Socialisation. In: Kultur und Kritik. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973. 118–194.

Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Bp. Magvető Kiadó, 1979. 142.

Hermann Erzsébet–Berlin Iván: Család és betegség. In: Valóság, 1981. 9. sz. 95–108.

Jersov, A. A.–N. V. Grisina–Sz. I. Jerina: Szocialno-pszichologicseszkie problemi iszszledovanija mezslicsnosztnyih konfliktov. In: Vesztnik Leningradszkogo Universziteta, 1979. No. 11. Vüpuszk 2. 59–65.
Josselyn, Irene: The family as a psychological unit. In: Social Casework Vol. 34. 1953. 336–343.
König, René: Soziologie der Familie. In: Handbuch der empirischen Sozialforschung. Hrsg.: R. König. Band 7. Stuttgart, Enke Verl. 1–217.
Krappmann, Lothar: Az identitás szociológiai dimenziói. Bp. Szociológiai füzetek, 21. sz. 1980. 271.
Laning, Ronald D.–Esterson, A.: Sanity, madness and the family. Harmondsworth, Penguin, 197.
LaRossa, Ralph: Conflict and power in marriage. Beverly Hills, London, 1977. 169.
McIver, Robert: The elements of social science London, Methuen, 1921. 186.
Parsons, Talcott–Robert Bales: Family, sozialization and interaction process. New York, Free Press, 1955. 422.
Rapoport, Anatol: Conflict in man-made environment. Harmondswort, Penguin, 1974. 272.
Richter, Horst–Eberhard: Patient familie. Rheinbek, Rowolth, 1972. 251.
Scoresby, A. Lynn: The marriage dialoge. Reading-Menlo Park, etc. 1977. 189.
Shelling, Thomas C.: The strategy of conflict. Cambridge, Harvard Univ. Press, 196.
Simmel, Georg: Die quantitative Bestimmheit der Gruppe. In: Soziologie (5. Aufl.) Berlin, Duncker und Humblot, 1968. 578.
Solt Ottilia (szerk.): Szakképzetlen családok. Bp. Főv. Ped. Int., 1977. 222.
Somlai Péter (szerk.): Családmonográfiák. Bp. 1978. Szociológiai füzetek 18. sz.
Somlai Péter: A családmonográfia kutatási módszere. In: Családmonográfiák. Bp. 1978. Szociológiai füzetek, 18. sz. 5–28.
Spiegel, John P.: The resolution of role conflict within the family. In: N. Bell–E. Vogel (eds.) 361–381.
Spray, Jetse: The family as a system in conflict. In: Journal of Marriage and Family. 1969. vol. 31. No. 3. 699–706.
Strauss, Murray A.: Leveling, civility and violance in the family. In: Journal of Marriage and the Family, 1974. vol. 36. No. 1. 13–29.
Swingle, Paul G.: The management of power. Hillsdale, Erlbaum, 1976. 178.
Szilágyi Vilmos: A házasság jövője – avagy a jövő házassága. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978. 225.
Terestyéni Tamás: Adalékok a jelentés-tulajdonítási stratégiák tanulmányozásához a verbális kommunikációban. In: Pszichológia, 1981. 4. sz. 553–567.
Weinstein, Eugene E.: Az interperszonális kompetencia fejlődése. In: Pedagógiai szociálpszichológia. Szerk.: Pataki F. Bp. 1976. 369–393.
White, R. W.: The study of lives. New York, Atherton, 1963.
Wilkinson, David: Cohesion and conflict. London, Frances Pinter, 1976. 269.
Winch, Robert F.: The modern family. New York, 1963. 782.
Wynne, L. C.: Pseudo-mutuality in the family relations of schizophrenics. In: Psychiatry, 1958. vol. 21. 205–220.

SUMMARY

Somlai Péter: Relationship concepts to family stability

Questions of the stability and instability of modern families are discussed in two different approaches. *'Consensus theories'* focus attention on how far family members succeed in reconciling their roles, tasks and norms of behaviour, whereas *'conflict theories'* emphasize the interchangeability of roles and points of open communications. Based on his research conducted with intensive methods of observation and enquiry, the author rejects both approaches. He has found that (a) enduring agreements on roles lead frequently to rigid structures, to 'over-organized' family life, (b) the demand

of 'open communication' is relevant in the case of explicit rules, whereas implied contexts of communication are more important. It depends upon these *'relationship contexts'* what is the level of *'understanding'* between family members, which has become the most important criterion of stability as a consequence of modernization.

The possible and desirable level of understanding between members can be understood by the study of the *'deep structures' of contexts.* Members refer to these deep structures, as the condensed essence of the past and perspectives of their contacts verbally and non-verbally in their communications. Four kinds of deep structures can be identified:

1. *Bilateral motivations,* as shown by its implications: how far the family members make possible and necessary for each other the coordination of their converging motivations for (a) their own *privacy,* for (b) the *intimacy* of their relations;

2. *Inter-personal relations of competency:* how far the structure of inter-personal influence on choices and decisions in the family is (a) symmetrical or asymmetrical, or (b) how high or low is its level (in comparison to other families).

3. *Coalitions* of what impact (exclusive balancing) and

4. what kinds of inter-personal *mediator-roles* have evolved among the members.

Upon the observation of these deep structures it can be stated how far family 'X', in comparison to familty 'Y', otherwise similar to it, as a system of communication allows and makes necessary the maintenance and change of the conditions of balanced understanding among its members.

РЕЗЮМЕ

Петер Шомлаи: Аспекты связей стабильности семьи

К вопросам стабильности и инстабильности семьи подходят с двух аспектов. *„Теории консенса"* направляют внимание на то, насколько членам удается согласовать свои роли, задачи, нормы поведения, *„теории конфликта"* же подчеркивают аспекты заменяемости ролей и открытой коммуникации. На основе проведенных интенсивными методами наблюдения и опроса исследований автор отвергает оба метода подхода. Он нашел, что а) прочные соглашения о ролях часто приводят к жестким структурам, к „излишне организованной" семейной жизни, б) требование „открытой коммуникации" касается ясно высказанных правил, хотя скрытые контексты коммуникации важнее их. От этих *„контекстов связей"* зависит, на каком уровне находится *„взаимопонимание"* между членами, что стало главным критерием стабильности по следам модернизации.

Возможный и желательный уровень взаимопонимания между членами семьи можно определить путем раскрытия *„глубоких структур" контекстов*. На эти глубокие структуры, как на сгустки прошлого и перспектив своих связей, указывают в своих коммуникациях словами или без слов, члены семьи. Различают 4 вида глубоких структур:

1. *Мотивации касающиеся друг друга:* насколько по сведетельству их импликаций члены позволяют и делают необходимым друг другу согласование направленных на собственное *личное* (privacy) и б) на *интимность их* связи, то есть различающихся мотиваций;

2. *Отношения компетентности между лицами:* структура оказания влияния на выборы и решения между лицами в семье а) насколько она симметрична, или ассиметрична, или б) насколько высокого или низкого уровня (по сравнению с другими семьями)

3. какого направления (исключающие или носящие характер сбалансированности) *коалиции* и

4. посреднические роли между лицами сложились между членами семьи.

На основе наблюдения за этими глубокими структурами можно установить, насколько семья „X" – по сравнению с аналогичной в другом отношении с ней семьей „y", – как коммуникативная система позволяет и делает насущным сохранение или изменение условий равновесия взаимопонимания между членами.

SZAKOLCZAI ÁRPÁD

A CIGÁNYSÁG ÉRTÉKRENDJÉNEK SAJÁTOSSÁGAI*

1. Bevezetés

A cigányság helyzetével kapcsolatos nézetek állandóan visszatérő problémája, hogy a cigánykérdés elsősorban etnikai–nemzetiségi–faji, vagy társadalmi rétegződési problémának tekinthető-e. A cigánysággal foglalkozó, mindmáig legalaposabb, Kemény-féle vizsgálat a társadalmi rétegződési megközelítés mellett kötelezte el magát, de ez nem tett pontot a vita végére – amit jól jelez, hogy a Kritika 1981. 7. és 11. számában a kérdés körül ismét felizzottak a szenvedélyek.

Nem véletlen, hogy éppen e kérdésben ilyen hevesek az indulatok, és alig közelednek egymáshoz az ellentétes vélemények. Megválaszolása ugyanis döntően befolyásolja a problémához való hozzáállást és a megoldás irányába teendő lépéseket. Ha e problémát szociális jellegűnek tekintjük (nevezzük ezt rétegződési modellnek), akkor ez társadalompolitikai intézkedésekkel rendezhető, csak időn és pénzen múlik. A kívánatos cél akkor a teljes asszimiláció lesz, hiszen az így felfogott cigánylét felszámolása egyenlő egy hátrányos társadalmi helyzet, megkülönböztetés eltörlésével. Ha viszont az ellenkező nézet (ezt etnikai modellnek fogjuk hívni) mellett döntünk, akkor a cigányság egy sajátos kultúrával rendelkező népcsoportnak tekinthető. Az asszimiláció ebben az esetben ennek a kultúrának a megsemmisítését, egy másik népcsoportba, szokásrendszerbe való beletörést jelenti, és ez megkérdőjelezi ennek az (erőszakos) asszimilációnak a legitimitását.

A helyzetet csak bonyolítja, és egyben az indulatokat is jól magyarázza, hogy a két nézet egészen különböző álláspontokról is támogatható. Így a rétegződési modell támogatása egyaránt jelentheti a jelenlegi intézkedési gyakorlat folytatását (lassú víz partot mos alapon), és ennek radikális kritikáját (hiányolva a tényleges eredményeket, felemlegetve nemcsak a telepeket, putrikat, hanem az elnyomottságot sok szempontból csak konzerváló „CS"-lakásokat). Az etnikai modell mellett állók sora pedig azoktól, akik a cigánykultúrát és identitást is megőrizve akarnak modernizálódni, a mindennapi életben gyakran megfogalmazódó, szélsőséges, csaknem fajelméleti alapon álló nézeteket hirdetőkig terjed (ezeknek minden mindegy, kár velük foglalkozni stb.). És amíg a helyzet nem oldódik meg, a vita állandóan visszatér a kiindulóponthoz, hiszen a megoldatlanság arra utal, hogy a hozzáállás alapjaival is baj van.

Érdemes egy kicsit pontosabbá tenni a fenti két modellünket, legalábbis az etnikai modellt. Ennek két variációja van ugyanis: az egyik a szűkebb értelemben vett biológiai-

*Az MTA Szociológiai Kutató Intézete Értékszociológiai Műhelyében évek óta folynak értékszociológiai vizsgálatok Hankiss Elemér, Manchin Róbert és Füstös László vezetésével. Ez a tanulmány is a műhelymunka része, a felmérések adataira és elemzéseire támaszkodik.

etnikai modell – ennek elemzésével nem foglalkozunk, erre mások az illetékesek; a másik a kulturális-etnikai modell, ahol a lényeg az önálló kultúra, szokások, hagyományok léte. Dolgozatunkban ez utóbbit, tehát az etnikai-kulturális modellt fogjuk csak figyelembe venni. Az ilyen típusú különbségeknek egyébként is nagyobb szerepet tulajdonítunk, mint a pusztán biológiai jellegűeknek. Az európai történelem utolsó évezrede ugyanis bőségesen mutat példákat arra, hogy hogyan szűnnek meg egész népek, hogyan olvadnak be a környezetükbe, ha megszűnik összetartozásuk, azonosságuk tudata, felszámolódik saját kultúrájuk, értékrendjük. A hangsúlyt mi itt a kultúrán belül a saját értékrendre tesszük: ezt a környező világhoz való viszonyulás, a dolgok és események megítélésének sajátos, csak az adott népcsoportra, kultúrára jellemző együttesének tartjuk. Kérdésünk tehát: kimutatható-e egy sajátos, a népesség egészétől eltérő cigány értékrend.

A kérdést azonban esetünkben sokkal könnyebb feltenni, mint válaszolni rá. Összehasonlító értékszociológiai vizsgálatokat ugyanis legegyszerűbben kérdőíves adatgyűjtéssel lehet végezni – ekkor viszont problémák egész sora lép fel. Hogyan lehet egy olyan összetett valamit, mint az emberi értékrendszer, operacionalizálni? És még ha meg is lehet fogalmazni az értékrendszer egyes összetevőit – hogyan érhető el, hogy ezek legalább megközelítően ugyanazt jelentsék a különböző embereknek? És – hogyan alkalmazható ez a teljes népességre kikísérletezett, bonyolult teszt a többségében marginális helyzetben élő, nagyrészt analfabéta cigányságra?

Az első két kérdésre az MTA Értékszociológiai Műhelyében folyó vizsgálatok alapján megnyugtatóan válaszolhatunk – a kérdőíves felmérés révén rá lehet tapintani az értékrendszer alapvető dimenzióira, és kimutathatók az egyes társadalmi rétegekben ezek szerint meglevő különbségek. Sokkal nehezebb problémát vet fel a harmadik kérdés – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy például az utóbbi évtizedben népszerűvé vált etnometodológiai irányzat is hangsúlyozza, hogy a kérdőíves adatfelvételeknél a legkülönbözőbb torzításokkal, félreértésekkel kell számolni, a látszólag homogén kérdésekre adott válaszok valójában egészen különböző értelmezések eredményei. Ennek fényében úgy tűnik, hogy a vizsgálatot tulajdonképpen el sem érdemes végezni, az eredmények úgyis teljesen használhatatlanok lesznek.

Szerintünk azonban ez túl egyszerű elintézése lenne a kérdésnek. Alapos és többoldalú vizsgálattal fel lehet tárni ilyen módszerekkel is az értékrend alapvető vonásait. Hogy ez a remény jogos volt-e, arról csak az eredmények győzhetnek meg. Előzetesen csak abban bízhattunk, hogy bizonyos szavak jelentései között olyan alapvető különbségek vannak, amelyek teljesen nem érthetők félre – így például, ha valaki csak egy kicsit is ért magyarul, az különbséget tud tenni a szeretet, a bátorság és a becsület között, és ha nem is mindenki érti ezek alatt pontosan ugyanazt, az értelmezések tartományai egymástól élesen elkülönülnek. Mi pedig nem pontosan körülhatárolt értékeket, hanem éppen ilyen értéktartományokat, értéktípusokat kívánunk vizsgálni.

2. A minta jellemzői

A fentebb felsorolt okok miatt az adatok gyűjtésénél igyekeztünk maximálisan óvatosan eljárni. Ennek érdekében két különböző időben, más kérdezőkkel, más személyektől eltérő értéktesztek felvételére került sor, hogy minél kevésbé torzított adathalmazzal

rendelkezzünk. Az egyik felvétel 1978-ban készült egy 83 fős mintán, a Kemény-vizsgálat adatait figyelembe véve, az ott közölt megoszlások segítségével kijelölt településeken, kvóta-rendszer szerint. Ezen a mintán a teljes életminőség-kérdőív lekérdezésre került, a dolgozat a kérdések közül az alapérték és a gyermeknevelési elv-tesztet használja fel. Ezeket a nagyjából hasonló időben felvett, 1462 fős országos reprezentatív minta eredményeivel közvetlenül össze lehetett hasonlítani. A feladat itt az volt, hogy a válaszolóknak a felsorolt 32 alapérték közül a számára legfontosabb 10-et, a 20 gyermeknevelési elv közül pedig a legfontosabbnak tartott 6-ot kellett kiválasztani. A cigány mintában meglehetősen sok hiányzó adat volt: a gyermeknevelési elvek közül 19-en, az alapértékek közül pedig 23-an egyet se választottak. A válaszolók és a magyar minta összehasonlításánál itt semmi probléma nem merült fel.

A másik felvétel 1981-ben készült: ekkor a Milton Rokeach által kikísérletezett, nemzetközileg is gyakran használt értékteszt lekérdezése történt meg. Itt kizárólag az értékeket és néhány háttéradatot kérdeztünk csak meg, így lehetőség volt több interjúra – összesen 150 embertől kaptunk értékelhető választ. Ez a minta nem volt reprezentatív – a cél az volt, hogy a vidéki cigányság legkülönbözőbb rétegeiről is képet nyerjünk, és – felhasználva a kérdezők rutinját – olyan helyekről is kapjunk válaszokat, amelyek egyébként szinte megközelíthetetlenek a hasonló vizsgálatok számára. A minta négy különböző helyről került ki: a Baranya megyei Gilvánfáról, a szabolcsi Uszkáról, néhány rendkívül leromlott nyírségi cigánytelepről (Nyírbéltek, Nyírlugos–Szennyespuszta, Tamásipuszta), és a miskolci agglomeráció két községéből (Alsózsolca és Sajópetri).

A teljes népesség reprezentatív mintáján 1979–80-ban készült el a Rokeach-teszt felvétele, az összehasonlításnak itt sem volt tehát időbeli akadálya; problémát jelentett viszont, hogy ennél a tesztnél 2X18 értéket kellett sorbarendezni, nem volt elég néhányat kiválasztani. Ezt a feladatot (vagyis az összes érték sorbarendezését) a cigány mintából senki se tudta végrehajtani, legtöbbjük csak néhány értéket tudott megérteni, kiválasztani és sorbarendezni, és még ennél a sorrendnél is számolni kellett esetlegességekkel. Így szükség volt az adatok átkódolására. Több próbálkozás után a következő megoldás tűnt a legjobbnak: az első három hely valamelyikére sorolt értéknek 5, a 4–8. helyre rakott értékeknek 3, a még szintén megemlített értékeknek 1, a meg nem említetteknek pedig 0 „pontot" adtunk és ezek átlagolásával kaptuk meg, hogy az adott emberi érték átlagosan milyen fontos a minta számára. Ezt azonban közvetlenül nem lehetett összehasonlítani az országos reprezentatív mintával, ahol a többség mind a 2X18 értéket sorbarakta, így csak a fontossági sorrendeket tudtuk összevetni.

Összesen négy különböző értékegyüttesre álltak tehát rendelkezésre összehasonlítható adatok – most ezek részletes, egyenkénti sorravételének, elemzésének kellene következnie. Válasszunk azonban inkább egy másik utat. Amúgy sem az összes (közel 100) indikátor egyenkénti viselkedése az érdekes, hanem az, hogy mik azok az alapvető értékterületek, ahol jelentős különbség mutatható ki a cigány és a magyar népesség között. Az értékeket tehát csoportokba kell vonni, hasonló jelentésük, értelmezésük alapján. Ezeket a csoportokat az országos minta legkülönbözőbb sokváltozós matematikai-statisztikai módszerekkel való elemzése (faktoranalízis, clusteranalízis, sokdimenziós skálázás) segítségével, az értékek viselkedésének alapos tanulmányozása alapján alakítottuk ki. Ezután az egy csoportba sorolt értékeknél egyenként megnéztük, hogy mutat-e az érték sajátosságokat a cigány és a magyar népesség között, vagy sem. (Itt, mivel

a különböző értékteszteket eltérő módon mértük, nem tudtuk az adott értékcsoport kombinált indexét kiszámítani.) A különbségeket nem csupán a cigányság és az országos minta átlaga között vettük figyelembe, hiszen ennek könnyen ellenvethető, hogy eleve alapvető szociális különbségeket hagyunk ezzel figyelmen kívül, hanem kontrollcsoportként összevetettük a cigány minta értékrendjét az országos minta legszegényebb, legalacsonyabb végzettségű, rossz lakáskörülmények között élő rétegével, amiből a 60 évesnél idősebbeket kihagytuk, ismét csak a torzítások elkerülése céljából. A részletes elemzésnél csak azokra az értékterületekre, értékcsoportokra térünk ki, ahol a különbségek mind a teljes népesség, mind a kontrollcsoport átlagához képest szisztematikusak. A gondolatmenetet és az érveléseket pedig az olvasó a következőkben megadott négy táblázat segítségével rekonstruálhatja. Ezt jelölésekkel is megpróbáljuk egyszerűbbé tenni. A szövegben a következő módon fogunk a táblázatokra hivatkozni: zárójelben megadjuk, hogy mely értékegyüttes mely értékei tartoznak az adott értékcsoportba; majd ezután egy-két jellemző érték választásán bemutatjuk, milyen eltérések vannak a csoportba tartozó értékek fontosságánál a cigány és a nem cigány népesség között.

1. táblázat

A Rokeach-értékek sorrendje az országos mintában és a cigány mintában

Országos minta	Kontrollcsoport	Cigány minta
1. béke	1. béke	1. boldogság
2. család biztonsága	2. család biztonsága	2. anyagi jólét
3. boldogság	3. anyagi jólét	3. család biztonsága
4. haza biztonsága	4. munka öröme	4. béke
5. munka öröme	5. haza biztonsága	5. szerelem
6. anyagi jólét	6. boldogság	6. társadalmi megbecsülés
7. szabadság	7. társadalmi megbecsülés	7. bölcsesség
8. társadalmi megbecsülés	8. önérzet	8. barátság
9. belső harmónia	9. egyenlőség	9. kellemes élet
10. egyenlőség	10. barátság	10. szabadság
11. barátság	11. szerelem	11. üdvözülés
12. önérzet	12. belső harmónia	12. önérzet
13. szerelem	13. szabadság	13. egyenlőség
14. érdekes élet	14. érdekes élet	14. munka öröme
15. kellemes élet	15. kellemes élet	15. érdekes élet
16. bölcsesség	16. bölcsesség	16. szépség
17. szépség	17. szépség	17. haza biztonsága
18. üdvözülés	18. üdvözülés	18. belső harmónia

2. táblázat

A Rokeach-tulajdonságok sorrendje az országos mintában és a cigány mintában

Országos minta	Kontrollcsoport	Cigány minta
1. szavahihető	1. szavahihető	1. tiszta
2. felelősségteljes	2. felelősségteljes	2. jókedélyű
3. bátor	3. segítőkész	3. törekvő
4. segítőkész	4. fegyelmezett	4. szeretetteljes
5. értelmes	5. bátor	5. szavahihető
6. önálló	6. engedelmes	6. értelmes
7. fegyelmezett	7. törekvő	7. segítőkész
8. törekvő	8. szeretetteljes	8. udvarias
9. jókedélyű	9. tiszta	9. megbocsátó
10. tiszta	10. megbocsátó	10. bátor
11. szeretetteljes	11. udvarias	11. engedelmes
12. előítéletmentes	12. értelmes	12. önálló
13. udvarias	13. jókedélyű	13. felelősségteljes
14. engedelmes	14. önálló	14. előítéletmentes
15. alkotó szellemű	15. előítéletmentes	15. fegyelmezett
16. logikus	16. alkotó szellemű	16. hatékony
17. megbocsátó	17. hatékony	17. alkotó szellemű
18. hatékony	18. logikus	18. logikus

3. táblázat

Az alapértékek százalékos választásai

Értékek	Teljes minta	Kontroll-csoport	Cigány minta
1. Emberek bizalma	44,8	35,7	38,3
2. Elismerés	44,0	50,0	*33,3*
3. Alkotó munka	39,8	27,6	*23,3*
4. Gyerek	40,6	51,0	*66,7*
5. Tiszta lelkiismeret	49,6	57,1	58,3
6. Jó munkahelyi légkör	46,2	38,8	*21,7*
7. Családi boldogság	74,2	78,6	81,7
8. Szerelem	16,5	9,2	*35,0*
9. Egészség	55,2	59,2	61,7
10. Kényelmes lakás	56,2	69,4	*80,0*
11. Hatalom	1,6	0,0	0,0
12. Nyugalom, béke	54,4	59,2	41,7
13. Művészi élmény	9,4	1,0	10,0
14. Gondmentes élet	23,7	24,5	20,0
15. Tanulási lehetőség	17,2	19,4	25,0

3. táblázat folytatása

Értékek	Teljes minta	Kontroll-csoport	Cigány minta
16. Függetlenség, szabadság	32,4	26,5	21,7
17. Eszmében való hit	12,8	8,2	*3,3*
18. Hazaszeretet	19,9	18,4	*3,3*
19. Sport, hobby	10,7	4,1	5,0
20. Létbiztonság	28,0	17,3	21,7
21. Belső harmónia	27,4	14,3	13,3
22. Anyagi jólét	44,0	57,1	*78,3*
23. Hely a társadalomban	41,6	40,8	*33,3*
24. Társadalmi igazságosság	40,2	25,5	30,0
25. Lehetőség előbbrejutni	27,4	29,6	*43,3*
26. Sok szabadidő	11,6	12,2	18,3
27. Önbizalom	12,9	14,3	13,3
28. Jó külső megjelenés	6,9	10,1	*30,0*
29. Jó értelmi képességek	29,2	29,6	36,7
30. Hasznos munka tudata	38,1	41,8	*30,0*
31. Megfelelő származás	5,7	15,3	13,3
32. Siker, eredmény	14,6	16,3	11,7

4. táblázat

A gyereknevelési elvek százalékos választásai

Gyereknevelési elvek	Teljes minta	Kontroll-csoport	Cigány minta
1. Becsülje meg azt, amije van, ne vágyjon másra	22,9	28,6	*18,7*
2. Mindig többre, jobbra, teljesebb életre vágyjon	29,1	14,3	*42,4*
3. Engedelmességre	40,0	56,1	*35,9*
4. Bátorságra, meg nem alkuvásra	32,3	30,6	*17,2*
5. Ne menjen fejjel a falnak	11,8	13,3	17,2
6. Képes legyen szeretteiért magát feláldozni	14,0	15,3	*28,1*
7. Tudjon örülni az életnek	47,2	38,8	*54,7*
8. Keresse az igazságot, küzdjön érte	31,7	35,3	*9,4*
9. A jég hátán is megéljen	12,9	13,2	*25,0*
10. Önálló gondolkozásra, kritikai szellemre	27,1	9,2	7,8
11. Jó modorra, udvariasságra	29,0	34,7	*54,7*
12. Vallásos hitre	7,7	16,3	18,7
13. Zokszó nélkül elviselni az élet szenvedéseit	10,7	12,2	6,2
14. Mindig tiszta, rendes legyen	27,1	29,6	*51,6*
15. Családszeretetre	69,0	72,4	71,9
16. Szorgalomra	42,0	36,7	*28,1*
17. Mindig becsületes legyen	54,7	54,1	*46,9*
18. Önuralomra	14,5	6,1	4,7
19. Minden körülmények között teljesítse kötelességét	20,8	26,5	*17,2*
20. Szeressék az emberek, találja meg köztük a helyét	42,8	37,8	45,3

3. A cigányság számára különösen fontos értékcsoportok

Nézzük tehát először meg: melyek azok az értékterületek, amelyek a cigányság számára adataink szerint szisztematikusan fontosabbnak tűnnek, mint a magyar népesség számára.

3.1. Anyagi értékek

Az első ilyen értékcsoportba az anyagi javakkal kapcsolatos fogalmak tartoznak; vonatkozzanak akár közvetlenül az anyagi jólétre, akár annak egyes komponenseire, akár az ehhez (a népesség véleménye, értékválasztása alapján) leginkább kötődő viselkedésre (Rokeach-értékek: *anyagi jólét;* Rokeach-tulajdonságok: *törekvő;* alapértékek: *anyagi jólét, lakás).* Például: az alapértékek közül az anyagi jólétet a kontrollcsoportban („magyar szegények") 13%-kal többen tartják fontosnak, mint a teljes mintában; a cigányok közül viszont *még* 21%-kal többen; ugyanis a lakás fontossága a teljes mintához képest a kontrollcsoportban 13%-kal nagyobb, a cigány mintában pedig a kontrollcsoporthoz képest újabb 11%-kal.

Ezeket az értékeket tehát a legszegényebb, nem cigány népesség is az átlagosnál jóval fontosabbnak tartja, így könnyen elképzelhető, sőt valószínű, hogy ebben a cigány voltnak nincs semmi különleges szerepe – egyszerűen az anyagi nélkülözés, nyomor magasabb mértéke növeli meg számukra ezeknek az értékeknek a fontosságát, ez tehát megfér a rétegződési modell keretein belül. Akkor viszont az ad elgondolkoztató eredményt, hogy a cigányság és a statisztikailag fogható mennyiségben kiválasztható legszegényebb nem cigány lakosság között a különbség összességében nagyobb, mint utóbbi csoport és a lakosság átlaga közötti különbség.

3.2. Érzelmi értékek

A másik, a cigányság sajátos kultúrája, értékrendjére jellemző együttes, az ÉRZELMI, az élet élvezetével, szeretettel, közösségi érzéssel kapcsolatos értékek csoportja. A fenti definíció meglehetősen tágas, érdemes néhány „alcsoportot" is meghatározni. Így az egyik kifejezetten érzelmi, szeretettel, tartalmas emberi kapcsolattal jellemezhető értékek együttese (Rokeach-értékek: *barátság, szerelem;* Rokeach-tulajdonságok: *megbocsátó, szeretetteljes;* alapértékek: *szerelem, gyerek;* gyereknevelési elvek: *szeretteinkért önfeláldozás, szeressék az emberek).* A táblázatokról végigkövethető, hogy itt is – néhány értéknél – a különbségek a kontrollcsoporthoz képest lecsökkennek (pl. a megbocsátónál, a szeretetteljesnél, a gyereknél), de a két gyereknevelési elvnél, valamint a szerelemnél már szinte semmi különbség nincs a kontrollcsoport és a teljes minta értékválasztásai között – ezeknél tehát a rétegződési modell egyáltalán nem használható, ezzel magyarázható a cigányságnak a teljes mintától eltérő értékpreferenciája.

Az itt tapasztaltak egyébként nem jelentenek újdonságot – összhangban vannak azzal az ismert ténnyel, hogy a cigányságra a felfokozott érzések, az érzelmeknek, indulati tényezőknek a döntésekben való nagy szerepe a jellemző. Erre utal pl. a Kemény-könyv

is, amikor azt írja, hogy a cigányok többségére nemcsak a hiány a jellemző, hanem a többlet is – többlet az emberi kapcsolatok területén (11.).

A második alcsoportba az élet élvezetével kapcsolatos értékek kerültek (Rokeach-értékek: *kellemes élet, boldogság;* Rokeach-tulajdonságok: *jókedélyű;* alapértékek: *sok szabadidő, jó külső megjelenés;* gyereknevelési elvek: *tudjon örülni az életnek).* Megemlíthetjük példaképpen a kellemes életet, amelyik a teljes mintában és a kontrollcsoportban egyaránt 15., míg a cigányságnál a 9. a sorrendben, vagy a jó külső megjelenést, amely 10% körüli választásról a cigányságnál 30%-ra ugrik. De a többiek még kirívóbb példaként szolgálhatnak: fontosságuk ugyanis a kontrollcsoportban, a magyar szegényeknél csökken, így ezeknél az értékeknél különösen éles cigány sajátosságokról beszélhetünk. A szegényekre tehát általában nem jellemző az, hogy az átlagosnál fontosabbnak tartanák a kellemes, élvezetes, vidám életet, sőt, a valószínűleg szegénységük tudatából adódó korlátozások inkább ez ellen hatnak; a cigányság viszont ezt az értékterületet az átlagosnál jóval fontosabbnak tartja.

Még egy érdekességet lehet itt, az értékek viselkedésének ismeretében megemlíteni. Az ide tartozó értékek többsége ugyanis általában az alacsonyabb végzettségű rétegek számára fontosabb a teljes mintában, kivéve az itteni gyermeknevelési elvet („tudjon örülni az életnek"), ami értelmiségi érték. Ez a megkülönböztetés a cigányság számára nem érvényes: *minden* az élet élvezetével kapcsolatos értéket az átlagnál fontosabbnak tartanak. Később még több helyen fogunk találkozni ezzel az érdekes jelenséggel: a teljes mintára jellemző, rétegek közötti értékrendi különbségek a cigányságnál nem figyelhetők meg – más értékdilemmák fogalmazódnak meg válaszaikban.

Végül külön kell megemlíteni a közösségi magatartáshoz kötődő értékeket (Rokeach-tulajdonságok: *tiszta, udvarias;* gyermeknevelési elvek: *udvariasság, mindig tiszta legyen).* A téves értelmezések elkerülése végett: ezek (főleg a tisztaság) ún. „hiányértékek", vagyis általában meglétük esetén fontosságuk a háttérbe szorul (pl. az egyetemet végzettek nagy többsége a 18 tulajdonság közül a tisztaságot az utolsó három hely valamelyikére rakta); ahol viszont feltehetően inkább hiányzik, ott a legfontosabbak közé került. Így van ez a cigányságnál is: a tisztaságra nevelésnél csak három fontosabb gyereknevelési elv van; a Rokeach-tulajdonságok rangsorában pedig a tisztaság az első helyre kerül. Számunkra az a lényeges ebben, hogy a probléma ezek szerint nem abban áll, hogy a cigányok nem ismerik vagy nem kívánják a tisztaságot, hanem hogy ezt – különböző okok folytán – nem tudják megvalósítani.

3.3. A kitörés értékei

Végül a harmadik, a cigányság számára különösen fontos értékcsoport a kitörés fogalma köré rendezhető el. Az ide sorolható értékek logikailag, tartalmilag két részre oszthatók. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek a mindenáron való feljebbkerüléshez, érvényesüléshez kapcsolhatók: (Rokeach-tulajdonságok: *törekvő;* alapértékek: *lehetőség az előrejutásra;* gyermeknevelési elvek: *jég hátán is megéljen).* Ezekre az értékekre jellemző, hogy az országos mintában is valamivel fontosabbak a szegényebb, marginális helyzetbe szorult emberek számára, és szemantikailag erősen kötődnek az anyagi értékekhez.

(Így például a törekvőt ott is számításba vettük – erre vizsgálati eredményeink feljogosítanak). Ez arra enged következtetni, hogy itt is inkább a hátrányos helyzet, mint a sajátos kultúra hatásáról lehet szó. Az azonban megállapítható, hogy az anyagi javak hiányának észlelésében kisebb a különbség a cigányság és a szegények között, mint a hiány felszámolásában – utóbbiak mintha inkább lemondtak volna ennek lehetőségéről.

De van a feltörekvésnek itt egy sajátos vetülete is, ami a kontrollcsoportnál már egyáltalán nem található meg: ez pedig bizonyos aktív intellektuális értékek meglepő fontossága (Rokeach-értékek: *bölcsesség;* Rokeach-tulajdonságok: *értelmes, önálló;* alapértékek: *tanulási lehetőség, jó értelmi képességek;* gyereknevelési elvek: *mindig többre, jobbra vágyjon).* Nem csupán a feltörekvésvágy kifejeződése jelenik meg tehát a cigányoknál, hanem ehhez mintha bizonyos eszközöket is fontosnak tartanának: az önállóságot, az értelmességet és a tanulást. Ezeket nagyon fontos vonásoknak tartjuk, még akkor is, ha tudjuk, hogy a tudati szinten már megjelenő értékek tényleges mobilizálása, érvényesítése, megvalósítása nem egyszerű folyamat. Különösen aláhúzandónak tartjuk a mindig többre, jobbra, teljesebb életre vágyás átlagosnál jóval fontosabbnak tartását, mivel ez egy kifejezetten aktív értelmiségi érték, és egyben rámutat egy nyilván gyakori konfliktusforrásra: míg az alacsony státusú, nem cigány emberek könnyebben képesek leadni aspirációikból, és belenyugodni hátrányos helyzetükbe, addig a cigányság erre nem hajlandó, teljesebb és (l. a korábbiakban említett gyermeknevelési elvet – tudjon örülni az életnek) élvezetesebb, örömökben gazdag életre vágyik. Ez azonban jelenlegi helyzetükben megoldhatatlan; és így erre való törekvésük is csak állandó konfliktusokhoz vezethet.

4. A cigányság számára az átlagosnál kevésbé fontos értékcsoportok

Vegyük sorra most azokat az értéktípusokat, amelyeket a cigányság a teljes népesség átlagánál, illetve a kontrollcsoportnál kevésbé tart fontosnak. Mint látni fogjuk, a két megközelítés (az átlagosnál fontosabb, illetve kevésbé fontos értékterületek vizsgálata) egymást igazoló és kiegészítő, stabil eredményeket ad.

4.1. Ideológiai értékek

Ide tartoznak először is az ideológiai értékek. A legszembetűnőbb és legnagyobb különbségek a hazával kapcsolatos értékeknél vannak (Rokeach-értékek: *haza biztonsága;* alapértékek: *hazaszeretet),* ezek a cigányságnál teljesen perifériára csúsznak, a legkevésbé fontos értékek között vannak. Például: a haza biztonsága a 4–5. helyről a 17.-re esik a cigányságnál. Tulajdonképpen ez az eredmény nem is meglepő. Hiszen a haza (azaz a magyar népesség) kevéssé tűnhet a cigányság számára olyannak, aminek a biztonságáért aggódni kell: az ő perspektívájukból nézve inkább saját fenyegetettségük jelent reális veszélyt; és igazság szerint az sem várható el tőlük, hogy a velük szemben általánosan ellenséges környezetet, külvilágot még szeressék is. A fenti gondolatmenet némi módosítással a többi ideológiai értékre is elmondható (Rokeach-értékek: *béke, egyenlőség;* alapértékek: *eszmében való hit),* hiszen ezek szintén a környezet uralkodó eszmevilága részeinek tekinthetők: kiegészítve azzal, hogy helyzetük, képzettségük az elvont fogal-

makban való gondolkodást amúgy sem segíti elő. Érdekes viszont, hogy a szabadsággal, függetlenséggel kapcsolatos ideológiai értékeket (Rokeach-értékek: *szabadság;* alapértékek: *függetlenség*) már nem, vagy alig tartják a kontrollcsoportnál kevésbé fontosnak!

4.2. Munkaértékek

Szintén messze elmarad a kontrollcsoporttól a munkaértékek választása (Rokeach-értékek: *munka öröme;* alapértékek: *elismerés, alkotó munka, jó munkahelyi légkör, hely a társadalomban, hasznos munka tudata).* És ez nem magyarázható azzal, hogy a cigányok között sok a nem dolgozó nő, mivel a dolgozó férfiakat összehasonlítva is jelentősek maradnak a különbségek. A tények szerintünk a következőképpen interpretálhatók. Mint a korábbiakból kiderült, a cigányok számára nagyon fontos az érzelmekben, élvezetekben gazdag, nem korlátozott élet. Erre azonban a tőlük gyökeresen eltérő értékrenddel rendelkező, a gazdasági racionalitásra és erős viselkedéskorlátozásra építő társadalomban nem nagyon van lehetőségük. Megélhetésükhöz kénytelenek munkát vállalni, a munkapiacon számukra elérhető választék azonban nagyon szegényes, csak a senki más által el nem vállalt, piszkos, semmilyen élvezetet, örömet nem nyújtó munkák maradnak. Ehhez a tevékenységhez egész beállítottságukból következően ellenségesen viszonyulnak, hiszen hiányzik belőlük az, hogy elfogadják az akármilyen munka kényszerét, azaz a munkát mint önmagában való értéket. Ez egyben a legsúlyosabb, és állandóan újratermelődő problémát jelzi.

4.3. Restriktív, viselkedéskorlátozó értékek

A harmadik, számos árnyalattal rendelkező, a cigányság számára a lakosság legszegényebb rétegénél, és többségében a teljes népesség átlagánál is sokkal kevésbé fontos értékcsoport a restriktív, viselkedés- és személyiségkorlátozó értékek csoportja. Ide tartozik először is az engedelmesség és a mindenbe való beletörődés (Rokeach-tulajdonságok: *engedelmes;* gyereknevelési elvek: *becsülje meg amije van; engedelmessség, zokszó nélkül elviselni az élet szenvedéseit).* Itt különösen érdemes alaposabban átnézni a táblázatokat. Hiszen jól leolvasható, hogy ezek az értékek a kontrollcsoportban, azaz a szegényeknél az átlagnál lényegesen fontosabbak (például az engedelmességre nevelést 16%-kal többen tartják fontosnak a teljes mintánál); ez a trend azonban a cigányságnál radikálisan megtörik, az értékek fontossága visszaesik, többségében még a teljes minta átlagának a fontossága alá is! Ez a tény az egész vizsgálat legfontosabb és legérdekesebb eredményei közé tartozik. Hiszen ezek azok a normák, amelyek éppen a legelesettebb helyzetű népesség számára válnak a teljes népesség mintájában fontossá, nyilván azzal a feladattal, hogy csökkentsék a depriváltság érzését, kiküszöböljék a jobb élet el nem érhetése miatt adódó frusztrációkat. Ez jól összevág azzal, amit már a „kitörés" fogalma köré gyűjthető értékekről elmondtunk, egyben nagyon plauzibilis különbségekre mutat rá a szegények és a cigányok között a kitörés–belenyugvás dimenzióban. A szegényeknél ugyanis egy szűk réteg a mindenáron való feljebbjutást választja, a tartalmas élet és az önállóság vágya

nélkül, de a többség belenyugszik a megváltoztathatatlanba; a cigányok viszont sokkal kevésbé hajlandók vágyaikról lemondani, teljesebb, örömökben gazdag életet akarnak élni.

Lényegében ugyanezekhez a következtetésekhez juthatunk a többi idesorolható érték vizsgálatával – ezek annyiban különböznek az előzőektől, hogy szemben a tulajdonképpen érték nélküli passzivitással, pozitív értéket is tudnak nyújtani: a morál, az etika betartását. (Rokeach-tulajdonságok: *bátor, fegyelmezett, felelősségteljes, szavahihető;* gyereknevelési elvek: *bátorság, igazságkeresés, szorgalom, becsület, kötelességteljesítés.)* Ezek is hasonlóan az előzőekhez, sőt, még azoknál is sokkal inkább, kiemelkedően fontosak a legszegényebb, nem cigány népesség számára – így például az öt, számukra legfontosabb Rokeach-tulajdonság közül négy ebbe a csoportba tartozik! Ez a tény is jól ismert, akár a szép- akár a szakirodalomból – szegény ember morálja; a szegény de becsületes ember stb, Ami a számunkra most fontos: hogy ez a cigányságra egyáltalán nem jellemző! Így például a fenti négy tulajdonság közül a szavahihető a cigánysággnál a kontrollcsoport első helyéről az ötödikre esik vissza; a felelősségteljes a másodikról a tizenharmadikra; a fegyelmezett a negyedikről a tizenötödikre; a bátor pedig az ötödikről a tizenegyedikre. Azaz a cigányságra nem jellemző az a kompenzációs mechanizmus, ami a szegénységet, az élet sikertelenségét és az ebből adódó rossz érzést, frusztrációt, önmaga értékességének, erkölcsösségének a tudatával próbálja semlegesíteni, vagy – más oldalról – nem fogadja el, hogy neki ezeket az értékeket (becsület, fegyelem stb.) „illik" választani, hiányzik belőle a konformizmus.

5. Összefoglalás

Az eredmények összefoglalásaként megkíséreljük megrajzolni, milyen emberkép rajzolódik ki adataink alapján a népesség legszegényebb részéről, milyen a cigányságról, és van-e, és miben áll, a kettő között a különbség.

A szegényekre jellemző, hogy nem utasítják el a teljes népesség legfontosabb értékeit. A kemény morál hívei, különösen nagy súlyt helyeznek az erkölcsös viselkedésre; nagyjából elfogadják a társadalomban vezető szerepet játszó eszméket és erősen él bennük a munka mint érték, valamint az ezáltal érzett hasznosság és elismerés igénye. Anyagi helyzetük javítását fontosnak tartják, de nem nagyon él bennük az a hit, hogy előbbre tudnak jutni, javítani tudnak helyzetükön – valószínűleg ezért adják eleve lejjebb aspirációs szintjüket. A legnagyobb különbségek a teljes mintához, és főleg a magasabb helyzetű rétegekhez képest az aktív intellektuális értékek választásában vannak. (Ezt a tanulmányban – mivel nem ez volt a célunk – részletesen nem elemeztük.) Az előrejutáshoz hasonlóan általában az élet élvezéséről is lemondanak – a körülményekhez tudatilag is alkalmazkodva, a nehezen elérhető külső, aktív örömök helyett az engedelmességet, erkölcsösséget, a meglevő megbecsülését tartják fontosnak – mintegy erényt csinálva a szükségből.

A cigányságól egészen más kép rajzolódik ki. A fenti mechanizmus, aminek lényege a vágyak előzetes hozzáigazítása a lehetőségekhez, náluk nem alakult ki. Legfontosabb céljuk egy örömökben, élvezetekben, társas kapcsolatokban gazdag élet maradt. Mivel erre nincs lehetőségük, a környező társadalom legfontosabb értékeit, ideológiáját, erkölcsét, és

egyik központi értékét, a munkát elutasítják. Törekvéseiket sem hajlandók feladni, és ezek elérése érdekében nem tarják feltétlenül be a társadalomban uralkodó normákat, eszközöket. Fontosnak tartanak viszont olyan, „modern" tulajdonságokat, amelyek inkább a magasabb végzettségű rétegekre jellemzők, ezzel is mutatva, hogy a cigányság nem sorolható egyszerűen be a teljes minta elemzése alapján kialakult értékrendi dimenziókba, dilemmákba. Más szavakkal: az országos minta elemzése révén sikerült kialakítani a magyar társadalomra általában jellemző értékellentéteket, megismerni a rétegek közötti különbségeket, a társadalmi helyzet változásához, a magas, illetve alacsony státushoz köthető értékeket, ezekben tehát bizonyos társadalmi konszenzus létezik. A cigányság értékválasztásai ezt figyelmen kívül hagyják.

Hogyan válaszolhatunk tehát dolgozatunk alapkérdésére: csupán társadalmi rétegződési probléma a cigánykérdés, vagy etnikai-kulturális jellegű is? Noha tudjuk, hogy a vizsgálati módszer miatt a levont következtetéseknél rendkívül óvatosnak kell lenni és ez a tanulmány csak egy adalék a vitához, egyetlen oldal elemzése a sok lehetséges közül, mégis megpróbáljuk leszűrni az eredményeinkből adódó következtetéseket.

1. Nem tartható az a nézet, hogy a cigánykérdés csupán szociális, rétegződési probléma; noha a cigányság a társadalom legalacsonyabb életszínvonalú, legmostohább körülmények között élő része, nem pusztán társadalmi réteg.

2. A cigányságot még ma is jellemzi egy sajátos értékrend, világlátás, kultúra megléte. Noha a hagyományos közösségi kultúra, népi szokásrendszer már szinte mindenütt felbomlott, ebből ugyanolyan téves lenne azt kiolvasni, hogy a cigányság a megszűnés felé halad, mint a közösségi népművészet felszámolásából a magyarság felbomlására következtetni. Az értékrend legfontosabb részét ugyanis nem az ünnepi szokások, hanem a külvilághoz, a mindennapi élethez való meghatározott viszonyulás, a sajátos optika jelenti.

3. Az ennek figyelembevétele nélkül hozott intézkedések így egyrészt alacsony hatásfokúak maradnak továbbra is, és állandó kölcsönös meg nem értésbe fognak ütközni; másrészt fennáll a bevezetésben már idézett vád – erőszakosságuk miatt jogosságuk is kérdésessé válik. Az ilyen beavatkozás ahelyett, hogy az érintettekkel együtt, azok véleményét, érdekeit figyelembe véve próbálna hozzájárulni a súlyos probléma megoldásához, külső értékelés, vélt érdekek alapján jár el, elkövetői pedig az „én megtettem minden tőlem telhetőt" hamis nyugalmával és tiszta lelkiismerettel hunyják be szemüket a következmények előtt.

SUMMARY

Szakolczai, Árpád: Special features of the value system of Gypsies

A recurrent problem of views related to the situation of Gypsies is whether the question of Gypsies is primarily an ethnic, national, a racial problem, or one of social stratification.

An answer to this question is decisively influenced by how the problem itself is considered. If it is regarded to be a social one (i.e. a model of stratification), then the desirable goal is complete assimilation, as the elimination of Gypsy existence is equal to the liquidation of a disadvantageous social position, of discrimination. Whereas, if we adopt the opposite attitude (this is the so-called ethnic model), then Gypsies are regarded to be an ethnic group of specific culture. In this case assimilation would mean the destruction of this culture, and the forcing of the group into another ethnic one, thus challenging the legitimacy of such (violent) assimilation.

The paper, based on the data of an empirical survey, challenges the view considering the question of Gypsies to be only a social, stratification problem; though Gypsies constitute a segment of the society with the lowest living standards, under the most adverse conditions, they are not merely a social layer. Gypsies are characterized even today by a specific value-system, a world outlook and existing culture. Consequently, without taking into consideration these circumstances, their problems cannot be solved satisfactorily.

РЕЗЮМЕ

Арпад Саколцаи: Особенности порядка ценностей цыган

Постоянно возвращающаяся тема взглядов связанных с цыганами, можно-ли считать цыганский вопрос в первую очередь этническим – национальным – расовым вопросом, или проблемой расслоения общества.

На ответ на этот вопрос решающее влияние оказывает поднод к нему. Если считать проблему как носяшую социальный характер (это мы называем моделью наслоения), то желаемой целью будет полная ассимиляция, ведь ликвидация воспринятого образом существования цыган равноценно ликвидации неблагоприятного общественного положения, дискриминации. Если же мы решим в пользу противоположного воззрения (это мы называем этнической моделью), то цыган следует считать народностью располагающей своеобразной культурой. В этом случае ассимиляция означает леквидацию этой культуры, ее уничтожение, насильное вплавление в другую народность, ее обычаи и это ставит под вопрос справедливость этой (насильственной) ассимиляции.

В статье, опираясь на данные эмпирического опроса, приводятся аргументы в пользу того, что нельзя принимать взгляд, согласно которому циганский вопрос – лишь социальная проблема, проблема прослойки населения; хотя цыгане та часть населения, которая хивет самый низкий жизненный уровень, которая живет в самых плохох условиях в нашем обществе, но это не просто слой общества. Цыган и в настоящее время характеризует своеобразный порядок ценностей, взгляд на мир, наличие своеобразной культуры. Следовательно их положение не может быть решено успокаивающим образом, если не принимать во внимание вышесказанное.

FALUSSY BÉLA

AZ INGÁZÁS ÉS AZ ÉLETMÓD ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az ingázást mint tömeges társadalmi jelenséget hazánkban a szocialista iparosodás hívta létre. Ez a jelenség eltérő intenzitású szakaszokban, az aktív keresők mind szélesebb körére terjedt ki. A legnagyobb ingázó tömegeket az ipar és a közlekedés foglalkoztatja jelenleg is, de a hetvenes években már – az ipari decentralizáció következtében – csökkent az iparban foglalkoztatott ingázók száma és aránya, a termelőszövetkezetek egyesítésével, gépesítésével, a melléküzemágak elterjedésével összefüggésben viszont jelentősebben emelkedett a mezőgazdaságban ingázóké. Az ingázók száma a hetvenes években alig nőtt, az észlelt növekedés az ingázást vállaló nők növekvő számával magyarázható. Az ingázó népesség struktúraváltozását jellemzi, hogy a fejlődés során gyorsabban nőtt a szellemi foglalkozású ingázók aránya, mint a fizikai foglalkozásúaké,[1] amelynek hátterében a település- és intézménykoncentráció áll.

Az ingázók létszámában és nemek szerinti összetételében – a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek végéig – bekövetkezett változásokat jól érzékeltetik az 1963. évi és az 1977. évi időmérleg-vizsgálatok mintáinak egyeztetett adatai. Az összehasonlítás a munkások és alkalmazottak körére terjed ki, tehát nem szerepel benne a termelőszövetkezeti tagok, a mezőgazdasági fizikaiak és a mezőgazdaságban foglalkoztatott nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportja. A munkások és alkalmazottak csoportján belül 1963 és 1977 között az ingázó férfiak aránya 15%-ról 26%-ra, az ingázó nőké 4,5%-ról 16%-ra emelkedett.

Az 1976/77. évi időmérleg-felvétel[2] már lehetővé teszi a szellemi foglalkozású és valamennyi nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázó nemek szerinti arányának és tevékenységszerkezetének elemzését. (A mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázókat, a mintában feltételezett alacsonyabb arányuk miatt nem emeltük külön ki.)

A vizsgált aktív kereső női csoportokban mindenütt alacsonyabb az ingázók aránya, mint a férfiak körében. A női ingázók között azonban magasabb a szellemi foglalkozásúak aránya (26%), mint az ingázó férfiaknál (15%).

Azt, hogy az ingázás miként függ össze a hazai település- és gazdaságszerkezettel, ezek változásával, a gazdasági fejlődés tényleges szükségleteivel, melyek az ingázás társadalomlélektani motívumai és vonatkozásai, milyen az ingázók társadalmi-demográfiai összetétele, számos kutatás és elemzés tárja fel.[3] Az életmóddal való közvetlen összefüggést – részletesebb adatok hiányában – az utazással járó kényszerű időtöbblettel és ebből következően a kevesebb szabadidővel magyarázzák. Már önmagában ez a kétségtelen tény is az ingázók kedvezőtlenebb életviszonyaira utal.

1. táblázat

Az 1976/77. évi időmérleg szellemi és nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétegekre vonatkozó megfigyeléseinek megoszlása, ingázás és nemek szerint

	Férfi			Nő		
	nem mező-gazdasági fizikai	szellemi	együtt	nem mező-gazdasági fizikai	szellemi	együtt
Ingázó	1791	329	2120	872	310	1182
Nem ingázó	4747	1729	6476	3741	2631	6372
Együtt	6538	2058	8596	4613	2941	7554
Az ingázók %-os aránya	27%	16%	25%	19%	10%	16%

Kérdésünk az, hogy az ingázással összefüggésben milyen sajátos jegyek figyelhetők meg az emberek napi tevékenységszerkezetében, ezek a sajátosságok a társadalmi-gazdasági fejlődés során milyen változásokon mennek keresztül, végül pedig, hogy miként jellemezhetők azok a társadalmi csoportok, akiket az ingázó életforma kiválaszt, s mint kedvezőtlenebb helyzetű csoportokat el is különít. Feltételezzük ugyanis, hogy az ingázók kedvezőtlenebb társadalmi-gazdasági életmódbeli helyzete nem az ingázó életforma vállalását követően és az ingázás következtében jön létre, hanem már eleve kedvezőtlenebb társadalmi-gazdasági helyzetű rétegek vállalják, mint átmeneti jellegű halmazati hátrányt, éppen helyzetük javítása érdekében.

Az ingázó munkások és alkalmazottak életmódjának változásai 1963 és 1977 között

Az összehasonlítás során az emberek napi megterhelésének mértékét jelző szintetikus mutató, a K/S értékének változásaiból indulunk ki. A mutató a társadalmilag kötött (K), munka jellegű időfelhasználás és a szabadon felhasznált idő (S) viszonyszáma.[4] A mutató egyszerűen azt fejezi ki, hogy a társadalmilag kötött idő hányszorosa a szabadon felhasznált időnek. A magasabb értékek tehát az emberek nagyobb napi megterhelését fejezik ki, azt, hogy idő- és energia-háztartásuk java részét a különböző típusú munkák kötik le, s ezáltal kevesebb idő és energia marad a szellem és fizikai feltöltődéshez, vagy igen magas értékek esetén az egyszerű regenerációhoz is.[5] Az alábbi táblázat az ingázó munkás és alkalmazott férfiak és nők 1963. évi átlagos napi megterhelése változását szemlélteti az 1977. évihez, valamint a nem ingázó csoportokhoz viszonyítva.

Mindkét időpontban a nők átlagos napi megterhelése nagyobb, mint a férfiaké, akár az ingázók, akár a nem ingázók csoportját tekintjük. A két időpont között a legnagyobb, pozitív változás az ingázó nők, ezt követően az ingázó férfiak napi tevékenységszerkezetében következett be.

Az ingázó és nem ingázó aktív kereső férfiak és nők napi megterhelésében tapasztalt különbségek 1963 és 1977 között – a nőknél fokozottabban – csökkentek. Természetes, hogy e kedvező változások hátterében az ingázók társadalmi-gazdasági összetételének –

2. táblázat

Az ingázó és nem ingázó munkás és alkalmazott férfiak és nők átlagos napi megterheltsége 1963-ban és 1977-ben a K/S mutató értékei alapján

	Férfi			Nő		
	1963	1977	különbség	1963	1977	különbség
Ingázó	4,24	2,81	1,43	6,16	3,94	2,22
Nem ingázó	3,29	2,28	1,01	4,67	3,31	1,36
Különbség	0,95	0,53		1,49	0,63	

már részben említett – változásai állnak. Erre utal, hogy a létszám szerint is jelentősen megnövekedett ingázó női rétegek egynegyede szellemi foglalkozású, a férfi ingázók esetében pedig nem tekinthetünk el az általános iskolázottsági szint emelkedésétől, a szakképzettek és a szellemi foglalkozásúak arányának – az ingázó rétegeken belüli – növekedésétől sem. Az időközben bevezetett 44 órás munkahét – a kéthetenkénti szombati utazások megszüntetése révén – az ingázók, pontosabban a naponta bejárók életét kedvezőbben érintette, mint a helyben dolgozókét. Végül nem szabad megfeledkeznünk a közlekedési viszonyok javulásáról sem, amibe beletartozik, hogy számos nagyüzem külön buszokat állított a bejáró munkások munkahelyre és haza történő szállítására. Az ipar decentralizációja révén valamelyest csökkent a lakóhely és munkahely települései közötti átlagos távolság is.

A változásokat és különbségeket részletesebben vizsgálhatjuk a 3. és 4. táblázatok alapján.

3. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, munkás és alkalmazott férfiak napi időbeosztása percben, az 1963. évi és az 1977. évi felvételek átlagos napján

	Ingázó férfi		Nem ingázó férfi	
	1963	1977	1963	1977
Kereső tevékenység	426	334	450	342
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	24	49	6	27
Háztartási munka	30	32	30	34
Javítás, karbantartás, építkezés	18	39	12	39
Vásárlás	6	6	12	10
Gyermeknevelés, ellátás	12	13	18	17
Egyéb tevékenység a család ellátásában	18	8	18	10
Közlekedés	102	98	66	72
Társadalmilag kötött idő együtt	*636*	*579*	*612*	*551*
Fiziológiai szükségletek együtt	*654*	*655*	*642*	*648*
Társasélet otthon	42	35	36	42
Társasélet otthonon kívül	12	16	18	12

3. táblázat folytatása

	Ingázó férfi		Nem ingázó férfi	
	1963	1977	1963	1977
Olvasás, tanulás	42	42	54	52
Tv-nézés	12	86	30	98
Rádió, magnó	24	6	24	8
Kulturális intézmény	12	6	12	6
Séta, sport	6	9	6	15
Egyéb kedvtelés	0	6	6	8
Szabad idő együtt	*150*	*206*	*186*	*241*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	4,24	2,81	3,29	2,28

4. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, munkás és alkalmazott nők napi időbeosztása, az 1963. évi és az 1977. évi felvételek átlagos napján

	Ingázó nő		Nem ingázó nő	
	1963	1977	1963	1977
Kereső tevékenység	432	310	390	296
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	6	23	6	13
Háztartási munka	108	165	162	184
Javítás, karbantartás, építkezés	0	8	0	8
Vásárlás	12	13	24	20
Gyermeknevelés, gondozás	24	20	30	26
Egyéb tevékenység a család ellátásában	6	6	12	7
Közlekedés	114	90	48	59
Társadalmilag kötött idő együtt	*702*	*635*	*672*	*613*
Fiziológiai szükségletek együtt	*624*	*644*	*624*	*642*
Társasélet otthon	18	26	30	34
Társasélet otthonon kívül	12	3	6	4
Olvasás, tanulás	24	29	36	30
Tv-nézés	24	71	30	83
Rádió, magnó	12	3	12	3
Kulturális intézmény	6	3	12	5
Séta, sport	6	7	6	10
Egyéb kedvtelés	12	19	12	16
Szabad idő együtt	*114*	*161*	*144*	*185*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	6,16	3,94	4,67	3,31

A társadalmilag kötött idő szerkezetében tapasztalható változások elsősorban nemek szerint különülnek el. A kereső tevékenységre fordított idő a két időpont között jelentősen csökkent, de a férfiak közül mindkét időpontban a helyben dolgozó, nem ingázók, a nők közül pedig éppen az ingázók töltöttek több időt munkahelyükön. Az ingázó férfiak – döntő többségük községi lakos – napi időfelhasználásában jelentősen megnőtt a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munka szerepe, valamint a ház körüli javításra, karbantartásra, építkezésre fordított idő mennyisége. A nők kötött idejében szintén növekedett a háztáji munkaidő-ráfordítás, a növekedés értéke természetesen az ingázó nőknél nagyobb. Az ingázó nők – foglalkozási összetételük, korösszetételük, valamint annak következtében, hogy nagyobb volt körükben az egyedülállók és kisebb a többgyermekesek aránya – kevesebbet fordítanak háztartási munkákra és gyermeknevelésre, mint a nem ingázó nők. 1963 és 1977 között az ingázó nők háztartási munkaidő-ráfordítása közel egy órával nőtt, s így 1977-ben napi átlagban két és háromnegyed órát ért el, ugyanakkor a nem ingázó nők háztartásra fordított ideje valamivel meghaladta a három órát. A munkaidő csökkenésével az ingázó nők két órát, a nem ingázók másfél órát nyertek. Ezen idő alatt az ingázó munkások és alkalmazottak közlekedésre fordított átlagos napi időráfordítása valamelyest csökkent, a nem ingázóké pedig kismértékben nőtt. A nem ingázók növekvő közlekedési idejének hátterében többek között számos település összevonása, a kereskedelemben és szolgáltatásban végbement koncentráció és profiltisztítás áll.

A társadalmilag kötött idő szerkezeti átalakulása végeredményben az ingázó férfiaknál és nőknél egyaránt a fenti, munkajellegű tevékenységek összidő-ráfordításának kb. egyórás csökkenését eredményezte. A fiziológiai szükségletek időigénye a férfiaknál nem változott, a nőknél kb. 20 perccel nőtt. A szabadon felhasználható idő tehát az ingázó férfiaknál kb. egy órával, a nőknél háromnegyed órával lett több.

Milyen mennyiségi és szerkezeti változások jellemzik a szabad időt?

Az az időtöbblet, amely 1963-hoz viszonyítva a szabad időben jelentkezik, teljes egészében a televízió előtt kerül felhasználásra. Szabad idejük szűkebb keretei között az ingázó férfiak és nők kevesebb időt fordítanak tv-nézésre is, mint azok, akik nem ingáznak. A két időpont között változatlan maradt a társas életre fordított otthoni és otthonon kívül töltött idő, az ingázó férfiaknál kb. 50 percet, a nőknél fél órát kötöttek le ezek a tevékenységek. Az olvasásra, tanulásra fordított idő szintén alig változott a két időpont között, azonban az ingázó és nem ingázó rétegek olvasási-tanulási időráfordításában már számottevő különbség észlelhető. Az ingázók ugyan kevesebb időt fordítanak főtevékenységként olvasásra, nem tudjuk viszont, hogy az utazással egybekötött, párhuzamos tevékenységként végzett olvasás az ingázóknál milyen időkeretet tölt ki. A társadalom más rétegeihez hasonlóan az ingázók körében is csökkent a kulturális intézmények látogatására fordított idő, viszont a séta, sport tevékenységeire fordított idő az ingázók körében kevésbé növekedett, mint a nem ingázóknál.

1963-ban még a vizsgált, szabad időben végzett tevékenységek közül a kézimunka és a tv-nézés az a két tevékenység, amire az ingázó nők az ingázó férfiakhoz képest több időt fordítottak. 1977-ben már a kézimunka az egyetlen tevékenység, amire szabad idejükből

az ingázó nők többet fordítanak. A nem ingázó férfiak 1963-ban „még csak" az olvasásra, tanulásra, tv-nézésre fordítottak több időt, 1977-ben már ezeken kívül a társas életre, valamint a sétára, sportra is több időt fordítottak, mint az ingázók. Az ingázó nőknek 1963-ban a legtöbb szabad időben végzett tevékenységre kevesebb, vagy a rádiózás, séta, kézimunka eseteiben legfeljebb annyi idejük jutott, mint a nem ingázóknak. Azáltal, hogy a televízió 1977-ben a rendelkezésre álló szabad időnek csaknem a felét (44—45%-át) köti le, a kisebb időigényű tevékenységeknél észlelt kisebb változásoknak is megnő a jelentősége. E változások között kell megemlíteni, hogy az ingázó és nem ingázó nők olvasásra fordított idejében észlelt korábbi különbségek a hetvenes évek végére kiegyenlítődtek, viszont a társas életre fordított idő különbségei tovább nőttek a két csoport között.

Az 1963. évi időmérleg felvétel alapján készített összehasonlítás csak azokra a legáltalánosabb változásokra hívja fel a figyelmet, amelyek a jelzett társadalmi-gazdasági változásokkal összefüggésben értelmezhetők.

A továbbiakban az 1976/77. évi felvétel alapján lehetőség nyílik az ingázó életmód differenciáltabb megközelítésére részben azáltal, hogy külön tudjuk vizsgálni az ingázók máig leginkább jellemző tömegét, a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázókat és az eltérő életmód-vonásokkal jellemezhető szellemi foglalkozású ingázókat. Másrészt lehetőségünk van a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók ledolgozott munkanapjait és pihenőnapjait a nem ingázók hasonló típusú napjaival összevetni.

Az ingázás és a tevékenységszerkezet összefüggései a fizikai és a szellemi foglalkozásúak körében, az 1976/77. évi felvétel alapján

Az időmérleg-felvételek megoszlása szerint a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók 95%-a lakik községekben, a szellemi foglalkozású ingázók közül csak 78%. Már ez a tény is a szellemi foglalkozású ingázók viszonylag kedvezőbb helyzetére utal, annak ellenére, hogy a szellemi ingázók több mint háromnegyed része is községi lakos. Az időmérleg adatok azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy az ingázás ténye a szellemi foglalkozásúak csoportjánál nem kapcsolódik a napi megterhelésben és a tevékenységszerkezetben is megnyilvánuló hátrányos helyzethez, ahogy ezt a nem mezőgazdasági fizikai rétegeknél igen jellemzően tapasztalhatjuk. Induljunk ki megint a napi megterhelést jelző K/S mutató értékeiből.

5. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai és szellemi foglalkozású férfiak és nők átlagos napi megterhelése a K/S mutató értékei alapján

	Férfi			Nő		
	nem mező-gazdasági fizikai	szellemi	különbség	nem mező-gazdasági fizikai	szellemi	különbség
Ingázó	3,24	2,24	1,00	4,30	2,87	1,43
Nem ingázó	2,53	2,11	0,42	3,79	2,92	0,87
Különbség	0,71	0,13		0,51	−0,05	

A napi megterhelés legnagyobb mértékben az ingázó nem mezőgazdasági fizikai és szellemi foglalkozású nőknél tér el egymástól. A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázó nők társadalmilag kötött ideje egy órával hosszabb, szabad idejük pedig csaknem ugyanennyivel rövidebb, mint a szellemi foglalkozású ingázó nőknek. (6–7. táblázat.)

6. táblázat

Az ingázó és a nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai és szellemi foglalkozású férfiak napi időbeosztása percben, évi átlagos napon

	Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású		Szellemi foglalkozású	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Kereső tevékenység	344	350	323	334
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	64	44	37	24
Háztartási munka	32	33	34	31
Javítás, karbantartás, építkezés	39	44	44	42
Vásárlás, szolgáltatás	10	11	13	15
Gyermeknevelés, gondozás	12	14	13	16
Közlekedés	99	69	86	77
Társadalmilag kötött idő együtt	*600*	*565*	*550*	*539*
Fiziológiai szükségletek együtt	*655*	*652*	*645*	*646*
Társas tevékenységek	38	44	40	45
Tanulás	6	8	22	25
Olvasás	26	30	41	45
Tv-nézés	78	91	98	91
Rádió, magnó	6	8	4	6
Barkács, hobby, amatőr tevékenység	7	8	7	9
Kulturális intézmény	6	7	4	5
Szabadban való mozgás, testedzés	8	18	22	24
Egyéb tevékenység	10	9	7	5
Szabad idő együtt	*185*	*223*	*245*	*255*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	3,24	2,53	2,24	2,11

7. táblázat

Az ingázó és a nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai és szellemi foglalkozású nők napi időbeosztása percben, évi átlagos napon

	Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású		Szellemi foglalkozású	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Kereső tevékenység	309	283	302	301
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	27	30	14	7
Háztartási munka	173	212	146	160

7. táblázat folytatása

	Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású		Szellemi foglalkozású	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Javítás, karbantartás, építkezés	10	9	5	7
Vásárlás, szolgáltatás	16	25	15	26
Gyermeknevelés, gondozás	18	21	20	28
Közlekedés	93	53	84	66
Társadalmilag kötött idő együtt	*646*	*633*	*586*	*595*
Fiziológiai szükségletek együtt	*644*	*640*	*650*	*641*
Társas tevékenységek	31	33	31	36
Tanulás	5	5	24	13
Olvasás	14	15	26	29
Tv-nézés	64	79	75	81
Rádió, magnó	3	3	4	3
Kézimunka, hobby tevékenység	14	16	22	14
Kulturális intézmény	4	3	7	6
Szabadban való mozgás, testedzés	10	10	11	19
Egyéb tevékenység	5	3	4	3
Szabad idő együtt	*150*	*167*	*204*	*204*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	4,30	3,79	2,87	2,92

A fizikai foglalkozású ingázó nők a szellemiekhez képest kétszer annyi időt fordítanak a háztáji és kisegítő gazdaságok munkálataira, közel fél órával többet a háztartási munkára, kevéssel több idejüket köti le a kereső tevékenység és a közlekedés is. Fiziológiai szükségleteik kielégítésére a két ingázó női réteg közel azonos időt fordít. A nagyobb rendelkezésre álló szabadidő-keretben a szellemi foglalkozású ingázó nők a fizikaiakhoz képest ötször annyi időt fordítanak tanulásra, közel kétszer annyit olvasásra, kulturális intézmények látogatására, és több időt fordítanak tv-nézésre, kézimunkázásra is. Nincs, vagy csak jelentéktelen különbség van a társas tevékenységekre, a szabadban való mozgásra, rádiózásra, valamint a kötött időben végzett tevékenységek közül a gyermeknevelésre, vásárlásra fordított átlagos időtartamokban.

Szintén jelentős, de a nőkhöz viszonyítva valamivel kisebb a megterhelésbeli különbség az ingázó szellemi és nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak között. Az ingázó fizikai foglalkozású férfiak társadalmilag kötött ideje 50 perccel haladja meg a szellemiekét, ami elsősorban a háztáji gazdaságban végzett magasabb időráfordításból adódik, de hozzájárul a kereső tevékenységre, a közlekedésre fordított napi többletidő is. A szellemi és fizikai foglalkozású ingázók közel azonos időt töltenek el különböző háztartási munkákkal, vásárlással, gyermeknevelléssel. A szellemi foglalkozású ingázóknál valamivel magasabb a javításra, karbantartásra, építkezésre fordított napi időátlag.

A szellemi foglalkozású ingázó férfiak napi szabad ideje egy órával több, mint a fizikai foglalkozásúaké. A szellemi foglalkozású ingázó férfiak négyszer több időt fordítanak

tanulásra, háromszor több időt a szabadban való mozgásra, testedzésre, húsz perccel többet tv-nézésre, negyedórával többet olvasásra, mint a fizikai foglalkozású ingázó férfiak. A két ingázó férfi réteg közel azonos időt tölt barkácsolással, kulturális intézmények látogatásával és különböző társas tevékenységekkel.

Az időmérleg adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a *munka szellemi vagy fizikai jellege, s az életkörülményeknek ezzel összefüggő együttese nagyobb hatással befolyásolják az emberek tevékenységszerkezetét, megterhelését, életmódját, mint az ingázás ténye.* A szellemi foglalkozású férfiak és nők napi megterhelésében nincs különbség ingázók és nem ingázók között. Az egyes tevékenységek átlagos időráfordításaiban észlelhető különbségek pedig nem az ingázással, hanem az ingázók jellemzően községi, a nem ingázók körében pedig a városi, vagy városias lakóhellyel rendelkezők nagyobb hányadával magyarázható. Ennek következtében töltenek több időt a fizikai foglalkozású ingázók a háztáji és kisegítő gazdaságokban; nagyrészt a községi lakóhellyel összefüggésben alacsonyabb a fizikai foglalkozású ingázó nőknél a vásárlásra, testedzésre fordított idő, viszont magasabb a kézimunkázás napi ideje.

Az ingázó és nem ingázó szellemi foglalkozásúak időszerkezetében vannak olyan különbségek is, amelyek többek között a két csoport eltérő életkori, képzettségi összetételéből adódnak, vagy abból, hogy más megoszlás jellemzi a két csoportot a családi állapot, a kiskorú gyermekek száma stb. szerint. A szellemi foglalkozású ingázó nők ilyen okok miatt fordítanak kevesebb időt háztartási munkákra, gyermeknevelésre, de ezekkel függhet össze a tanulásban észlelhető nagyobb aktivitásuk is. A háztartási munka és a gyereknevelés alacsonyabb értéke a szellemi foglalkozású ingázó nőknél azzal is összefügg, hogy e csoportban kevesebben vezetnek rendszeresen önálló háztartást, valamint fokozottabban veszik igénybe a különböző gyermekintézményeket. A szellemi foglalkozású ingázó férfiak – a tv-nézés kivételével – a szabad időben végzett tevékenységekre kevesebb időt fordítanak, mint azok, akik nem ingáznak.

Az ingázás korunkban szükséges társadalmi-gazdasági jelensége tehát csak az ingázók valóban nagy tömegeit adó nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétegeknél kötődik olyan társadalmi hátrányokhoz, amelyek a napi megterhelés mértékében, a tevékenységszerkezetben, az életmód egészében is kifejeződnek.

Az ingázó nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétegek társadalmi-demográfiai összetételének, életkörülményeinek és napi megterhelésének néhány sajátossága

Az ingázó életmód vállalása mindenképpen összefügg bizonyos egyéni és társadalmi ösztönző vagy kényszerítő körülményekkel, ami elsősorban abból fakad, hogy az a fiatalabb, kevésbé képzett, vagy női munkaerő, amely iránt lakóhelyén nincs vagy igen alacsony a kereslet, az utazással járó többletidőt és energiát vállalva, megkeresi azt a helyet, ahol az általa végezhető munkára szükség van, ill. ahol elfogadhatónak tartott bért kap érte. Ingázást kiváltó tényező még a központi településen levő munkahely lakásépítéshez nyújtott, elérhetővé váló többletkedvezménye is. Az ingázást vállaló fizikai dolgozó többnyire magasabb jövedelemhez jut a lakóhelyétől távolabb eső munkahelyen,

mintha lakóhelyén vállalna hasonló foglalkozási minőségben munkát. (Az esetek többségében a kisebb települések keresőképes lakosságuknak csak bizonyos hányadát képesek foglalkoztatni.) Ahol az ingázás az egyén választásán múlik, ott a vállalkozás motívumai erősen összefonódnak az egyéni életciklus adott szakaszával, s az ezzel járó fokozott anyagi aspirációkkal is, mint amilyen a családalapítás, lakásmegoldás, a nagy család eltartása, vagy éppen a városi környezet, a szórakozás, a párválasztás iránti igények. Az ingázók demográfiai összetétele és bizonyos életkörülmény-mutatói kedvezőtlenebb társadalmi státuszra utalnak (8. táblázat), amely a nem ingázó csoportokkal összevetve a fokozottabb napi megterhelésben is megmutatkozik (9. táblázat).

8. táblázat

*Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők időmérleg-felvételeinek százalékos megoszlása**

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Életkor				
– 15–29 éves	34,9	32,2	40,3	21,6
– 30–39 éves	26,8	23,6	23,7	25,0
– 40–59 éves	35,9	42,3	35,0	51,5
Együtt	97,6	98,1	99,0	98,1
Lakóhely				
– Budapest	0,2	20,1	–	20,5
– vidéki város	5,9	44,1	2,7	39,5
– község	93,9	35,8	97,3	40,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
Családi állapot				
– nőtlen, hajadon	22,8	22,0	25,9	9,7
– házas	75,3	75,5	63,8	77,1
– özvegy, elvált	1,9	2,5	10,3	13,2
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
Gyerekek száma				
– nincs gyerek	27,2	27,5	32,8	15,9
– egy gyermek	23,0	24,3	25,8	28,5
– két gyermek	29,4	35,6	30,2	38,8
– három és több gyermek	20,3	12,6	11,5	16,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
Összevont családi állapot és a 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma				
– egyedülálló – gyerek nélkül	22,7	21,2	25,5	10,2
– házas – gyerek nélkül	4,6	6,3	7,4	5,7
– házas – egy gyerek	22,0	22,9	20,2	22,7
– házas – két és több gyerek	48,7	46,2	36,2	48,8
– egyedülálló – gyerekkel	2,1	3,3	10,7	12,7
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

8. táblázat folytatása

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Iskolai végzettség				
– főiskola, egyetem	0,7	0,3	–	0,1
– érettségi	3,4	9,0	2,7	6,4
– általános iskola	64,5	64,2	69,3	56,9
– 4–7 osztály	28,7	24,7	27,1	35,2
– 0–3 osztály	2,7	1,8	0,9	1,4
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
Foglalkozási minőség				
– szakmunkás	53,1	61,6	19,4	21,3
– betanított munkás	35,5	21,9	55,1	50,1
– segédmunkás	11,4	16,6	25,5	28,6
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
A megkérdezett háztartása				
– személygépkocsival rendelkezik	22,4	24,5	18,8	19,5
– nem rendelkezik	77,6	75,5	81,2	80,5
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
– művelt földterülettel rendelkezik	79,4	55,0	81,8	53,9
– nem rendelkezik	20,6	45,0	18,2	46,1
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
– haszonállatot tart	77,2	46,9	76,7	46,7
– nem tart	22,8	53,1	23,3	53,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
A lakóépület jellege				
– lakótömbbe épített ház	1,9	17,8	1,5	21,1
– modern lakótelep	2,1	14,4	1,1	10,7
– társasház, villaépület	0,4	2,3	0,5	3,0
– családi ház	63,9	49,0	67,0	49,3
– hagyományos paraszthá̧z	29,6	13,9	27,7	13,9
– egyedülálló és egyéb épület	1,9	2,4	2,1	2,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0
A lakás komfortossága				
– komfortos	20,7	46,1	18,4	46,9
– félkomfortos	17,3	15,7	15,8	17,9
– komfort nélküli	60,5	37,5	65,3	34,9
Együtt	98,5	99,3	99,5	99,7

*Az időmérleg-felvételek számszerű megoszlását a Függelékben közöljük.

9. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők átlagos napi megterhelése a K/S mutató alapján

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Életkor				
– 15–29 éves	2,63	2,17	3,13	3,21
– 30–39 éves	3,57	3,16	5,14	4,39
– 40–59 éves	4,16	2,85	5,79	4,06
Lakóhely				
– Budapest		2,12		3,31
– vidéki város	2,94	2,56		3,77
– község	3,34	3,23	4,39	4,47
Családi állapot				
– nőtlen, hajadon	2,51	1,92	2,74	2,63
– házas	3,60	2,94	5,16	4,16
– özvegy, elvált		3,03	5,19	3,75
Gyermekek száma				
– nincs gyermek	2,63	2,05	2,92	2,87
– egy gyermek	3,58	2,78	4,72	3,64
– két gyermek	3,33	3,08	5,90	4,48
– három és több	4,26	2,97	5,60	4,51
Összevont családi állapot és a 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma				
– egyedülálló – gyerek nélkül	2,58	1,90	2,81	2,64
– házas – gyerek nélkül	2,87	2,71	3,40	3,39
– házas – egy gyerek	3,56	2,83	4,97	3,62
– házas – két és több gyerek	3,70	3,03	5,80	4,58
– egyedülálló – gyerekkel		2,93	4,79	3,82
Iskolai végzettség				
– érettségi	2,83	2,14		2,74
– általános iskola	3,10	2,61	4,02	3,87
– 4–7 osztály	3,73	2,99	5,91	4,24
– 0–3 osztály	4,84	4,15		5,54
Foglalkozási minőség				
– szakmunkás	3,06	2,60	3,06	3,42
– betanított munkás	3,50	2,63	4,16	3,96
– segédmunkás	4,17	2,94	6,42	4,25
A megkérdezett háztartása				
– személygépkocsival rendelkezik	2,89	2,97	3,72	3,78
– nem rendelkezik	3,45	2,57	4,46	3,94
– művelt földterülettel rendelkezik	3,37	3,16	4,43	4,38
– nem rendelkezik	3,10	2,19	3,79	3,46
– haszonállatot tart	3,49	3,27	4,69	4,59
– nem tart	2,80	2,25	3,33	3,44

9. táblázat folytatása

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
A lakóépület jellege				
– lakótömbbe épített ház		1,91		3,30
– modern lakótelep		2,24		3,25
– társasház, villaépület		2,24		4,00
– családi ház	3,41	3,06	4,24	4,25
– paraszthász	3,26	3,28	4,91	4,50
A lakás komfortossága				
– komfortos	3,32	2,37	3,55	3,57
– félkomfortos	3,20	2,65	4,08	4,02
– komfort nélküli	3,39	3,11	4,66	4,39
Átlagos K/S érték	3,31	2,66	4,31	3,91
A 100 szobára jutó személyek száma	215	195	195	180

Az időmérleg-vizsgálat adatai szerint a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak 28%-a, a nők 18%-a ingázik. A férfi ingázók 94%-a, a női ingázók 97%-a községi lakos. Ezzel szemben a nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiaknak csupán 36%-a, a nőknek pedig 40%-a lakik községekben. Az ingázók életében jelentkező többletterhek részben a községi lakóhellyel függnek össze: az ingázó férfiak 64%-a él családi házban, 30%-a hagyományos építésű parasztházban, e lakások 60%-a komfort nélküli és – a nem ingázókéhoz viszonyítva – átlagos laksűrűségük is számottevően magasabb. (A nem ingázó férfiak lakásai közül 37% komfort nélküli.) Az ingázó férfiak 79%-a él olyan háztartásban, ahol növénytermesztés folyik, 77%-uk pedig olyanban, ahol állattenyésztéssel is foglalkoznak.

A községekben lakó nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók és nem ingázók K/S mutatóval mért napi átlagos megterhelése között ezért – férfiaknál, nőknél egyaránt – minimális a különbség, mivel a falu nyújtotta élet-keretek életmódra gyakorolt hatása általánosabban és intenzívebben érvényesül, mint az ingázással járó sajátos módosító tényezők, amelyek inkább a tevékenységszerkezet napi vagy heti arányaiban, arányeltolódásaiban nyilvánulnak meg. A háztáji gazdaságok léte, a földművelés, az állattartás jelentősen megnöveli a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak átlagos napi munkaterhelését, egyben közelebb hozza az ingázó és a nem ingázó rétegek életmódját. Nagyobb tehát az ingázók és nem ingázók megterhelése közötti különbség a gazdálkodást nem folytató rétegek között.

Az ingázók korösszetételének sajátossága abban áll, hogy magasabb köztük a 30 évesnél fiatalabbak aránya. Az életkor, a családi állapot, a gyerekszám a nők ingázását befolyásolja alapvetően. Az ingázó nők 40%-a 30 évesnél fiatalabb, a nem ingázóknak ez a korosztály csak 22%-a.

Az ingázó nők 26%-a nincs még férjnél (hajadon), ez a csoport a nem ingázóknak 10%-a. Az ingázó nők 33%-ának még nincs gyermeke, a nem ingázók közül csupán

16%-nak. A nem ingázó nőkhöz viszonyítva az ingázó nők között a 30 évesnél idősebb korosztályok – a már férjnél levők –, valamint az egy- és többgyermekesek aránya számottevően alacsonyabb. Részben ebből fakad, hogy a 30 évesnél fiatalabb ingázó nők átlagos napi megterhelése valamelyest még alacsonyabb is, mint a nem ingázó nőké, továbbá igen csekély a különbség a hajadon, valamint gyermektelen női ingázó és nem ingázó rétegek napi megterhelése között. Az ingázó nők hátránya a házasságot követően, az életkor előrehaladtával és a gyerekek számának növekedésével nagymértékben fokozódik a nem ingázó női csoportokhoz képest. Nagyobb családok ellátása mellett a nők számára az ingázás a hátrányok kényszerű halmozódását jelenti.

Amíg a nőknél azt tapasztaltuk, hogy a magasabb életkor, a házasság, a gyermekek száma korlátozóan hat az ingázó életforma fenntartására, addig az ingázó és nem ingázó férfiak összetételében alig találunk jellemző eltérést családi állapot és gyerekszám szerint.

Az ingázó férfiak körében is magasabb a 30 évesnél fiatalabbak aránya, mint a nem ingázók csoportjában. A családi állapot szerinti megoszlás, valamint a gyermektelenek és egygyerekesek aránya is csaknem azonos az ingázó és nem ingázó férfiak körében. Eltérés csupán a kétgyermekes apáknál jelentkezik, akiknek az aránya jóval alacsonyabb, valamint a három- és többgyermekeseknél, akiknek az aránya jóval magasabb az ingázó férfiak csoportjában. A községekben élő nagycsaládos férfiak fokozott jövedelemszerzési kötelezettsége folytán az ingázó életforma szinte elkerülhetetlen. A férfiaknál legfiatalabb, nőtlen, gyermektelen ingázók napi megterhelése is már jóval nagyobb, mint az azonos csoporthoz tartozó nem ingázó férfiaké.

Az ingázók társadalmi hátrányának fontos tényezője az iskolai végzettségben és – ezzel összefüggésben – a foglalkozási minőség összetételében megnyilvánuló néhány sajátos, kedvezőtlen vonás. A nem ingázókhoz képest az ingázó férfiak csoportjában kb. 5%-kal magasabb az általános iskolát nem végzettek aránya, és kb. ugyanennyivel kevesebb a magasan kvalifikált, érettségivel rendelkező szakmunkások aránya is. Az ingázó nők között viszont kevesebb az általános iskolát nem végzettek aránya. A szakmunkások aránya alacsonyabb, a betanított munkásoké magasabb az ingázók csoportján belül, mint a nem ingázó csoportokban. Az ingázó férfiak 53%-a végez szakmunkát a nem ingázók 62%-ával szemben, az ingázó nők 55%-a betanított munkás, míg a nem ingázók között ez az arány csak 50%. A napi megterhelés mértékét tekintve nagyobb a különbség az általános iskolát végzett és a csak 4–7 osztályt végzett ingázók, vagy a szakmunkás és betanított munkát végző ingázók között, mint a nem ingázók megfelelő csoportjai között. Ez a tény is az ingázással összefüggő hátrányos tényezők halmozódására utal.

Egyetlen olyan tényezőt találtunk, amely a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak – különösen a férfiak – körében az ingázáshoz kapcsolódó hátrányok kiegyenlítődését jelzi, ez pedig a gépkocsi tulajdon. Az ingázó és nem ingázó nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak háztartásai közel azonos arányban (22–24%) rendelkeznek személygépkocsival. (Az ingázó és nem ingázó nők háztartásaira kevésbé jellemző a gépkocsi tulajdon, a női háztartások 19%-ában van gépkocsi.) A háztartások gépkocsi tulajdona elsősorban egy ma már elérhető magasabb életszínvonalra utal, ugyanakkor szűkebb körben az ingázással járó utazás körülményeit is megkönnyítheti, az utazási időt – főként a várakozási idő kiküszöbölésével – jelentősen lerövidítheti. (1977-ben még a benzin ára viszonylag alacsony volt.) Ez indokolja, hogy a személygépkocsival rendelkező ingázók átlagos napi megterhelése a nem ingázókhoz képest valamivel még kedvezőbben is

alakult, míg a napi megterhelés tekintetében igen nagyok a különbségek a gépkocsival nem rendelkező ingázók és nem ingázók, valamint a gépkocsival rendelkező ingázók és nem ingázók rétegei között.

A fentiek összefoglalásaképpen azt mondhatjuk, hogy azok a különbségek, amelyek a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázó és nem ingázó rétegek napi megterhelésének, valamint időfelhasználásának elemzésekor szembeötlenek, az ingázó társadalmi csoportoknak az átlagra jellemző, halmozottan hátrányos helyzetéből következnek. Ezek a hátrányok részben az alacsonyabb képzettségi szint, az alacsonyabb életszínvonal, a rosszabb lakáskörülmények, a magasabb családlétszám, a kedvezőtlen infrastrukturális ellátottság, valamint a szükségképpen vállalt mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységek együttes következményei.

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók munkával töltött és le nem dolgozott napjainak sajátosságai

Az ingázók tevékenységszerkezetének sajátosságai a legjellemzőbb formában a kereső tevékenységgel töltött munkanapokon figyelhetők meg. Mivel az 1976/77. évi időmérleg-felvétel során az adatfelvételeket sikerült az év 360 napja között arányosan elosztani, ennek köszönhetően a ledolgozott és a le nem dolgozott (szabadnapon, szabadságon, fizetett ünnepen, betegállományban töltött) napok arányai önmagukban is már értékelhető információt nyújtanak. A hivatalos, fizetett ünnepeket nem számítva, heti 44 órás munkaidő mellett – kéthetenként a ledolgozott szombatokkal együtt – az év napjainak 79%-a munkanap, 21%-a pedig vasárnapi és szabad szombatos pihenőnap. A hivatalos munkanapok maximális arányából legkevesebb 6%-ot vonhatunk (22 nap) le, amely a fizetett ünnepekkel és az évi rendes szabadsággal telik el, így az év napjainak kb. 73%-ában várható kereső tevékenység folytatása. Ehelyett a következő képet kapjuk.

A nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők a lehetségesnél kb. 3%-kal – az évi szabadságuk hosszától függően 7–11 nappal – teljesítenek kevesebbet munkahelyükön. Az ingázók munkahelyüktől való távolmaradása már jelentősebb: a

10. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők teljes évi időmérleg-felvételeinek megoszlása ledolgozott és le nem dolgozott napok szerint

	Férfi			Nő		
	ledolgozott napok	le nem dolgozott napok	együtt	ledolgozott napok	le nem dolgozott napok	együtt
Ingázó, fő	1158	571	1729	570	254	824
Nem ingázó, fő	3226	1369	4595	2392	1001	3393
Ingázó, %	67	33	100	69	31	100
Nem ingázó, %	70	30	100	70	30	100

férfiak az év napjainak 6%-ával, tehát 20–22 nappal, a nők pedig az év napjainak kb. 4%-ával, tehát 12–14 nappal töltenek többet a lehetségesnél munkahelyüktől távol, nagyrészt betegállományban, saját maguk vagy gyermekük betegsége miatt.

Az ingázók többlet-betegállomány igénybevételét az időmérleg-adatok alapján társadalmi méretekben igazoltnak kell tekintenünk. A betegséget társadalmi neurózisnak nevezhetjük, amely az esetek nagy részében a betegállományba vétel során is méltányolt tünetekben és betegségtípusokban nyilvánul meg a lázas influenzától, egészen a gyomorfekélyig vagy a szívinfarktusig. Az esetek feltehetően kisebb részében a néhány napos betegállományba vétel az orvos jóindulatán, személyes belátásán múlik. Nem szabad félreérteni ezt a megállapítást, amely nem a táppénzcsaló lógósok érdekeit védi, hanem éppen velük szemben, tőlük megkülönböztetve hívja fel a figyelmet azokra a tömegekre, akiknek mindennapi hajszája, túlfeszített életmódja pontosan leolvasható a napi időfelhasználásukat tükröző dokumentumokból. Az ingázók e valóban túlterhelt csoportjaiban a betegállomány nagyobb mértékű igénybevétele egy, a társadalomban jelenleg informálisan működő önvédelmi szabályozó rendszer létrejöttét jelzi. Ez az önvédelmi mechanizmus a közvéleményt irányító fórumok és eszközök sommás, differenciálatlan elítélését váltotta ki ahelyett, hogy e jelenség létrejöttének, társadalmi és orvos-szociológiai okainak alaposabb feltárásához nyújtottak volna segítséget.

11. táblázat

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók és nem ingázók megterhelésének foka évi átlagos ledolgozott napok és évi átlagos le nem dolgozott napok, K/S mutató alapján

	Férfi			Nő		
	ledolgozott napok	le nem dolgozott napok	különbség	ledolgozott napok	le nem dolgozott napok	különbség
Ingázó	5,75	1,26	4,49	8,19	1,55	6,64
Nem ingázó	4,18	0,94	3,24	6,25	1,70	4,55
Különbség	1,57	0,32		1,94	−0,15	

A napi megterhelés összefüggéseit vizsgálva mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy az ingázók munkanapjainak terhelése jelentősen meghaladja a nem ingázókét, viszont a le nem dolgozott napok közel azonos mértékben vannak leterhelve. Ebből az is következik, hogy az ingázók heti életritmusát nagyobb „feszültségingadozás" jellemzi, mint a nem ingázók csoportjáét. Az ingázó nők munkanapokon kimagasló terhelési mutatója mögött a háztartás ellátásából, a háztáji és kisegítő gazdaságokban vállalt kötelezettségekből, és az ingázással tovább nehezített kereső tevékenységből fakadó együttes terhek állnak. A továbbiakban külön elemezzük a teljes napi időfelhasználás legjellemzőbb tételeit férfiaknál és nőknél, a ledolgozott és a le nem dolgozott napokon (12–13. táblázat).

Az ingázó férfiak egy évi átlagos ledolgozott munkanapon (amelybe a szombati csökkentett munkaidő is beletartozik) *nyolc és fél órát, a nők hét és háromnegyed órát töltenek munkahelyükön, kereső tevékenységgel, amelyhez* – férfiaknál, nőknél egyaránt – *kétórás közlekedési idő csatlakozik.* A közlekedés és a kereső tevékenység tehát

12. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak napi időbeosztása percben, évi átlagos ledolgozott és évi átlagos le nem dolgozott napon

	Évi átlagos ledolgozott nap		Évi átlagos le nem dolgozott nap	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Kereső tevékenység	512	503	36	22
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	37	33	117	68
Háztartási munka	22	25	49	51
Javítás, karbantartás, építkezés	20	27	72	87
Vásárlás, szolgáltatás	5	7	19	18
Gyereknevelés, gondozás	10	11	16	18
Közlekedés	119	75	62	67
Társadalmilag kötött idő együtt	*725*	*681*	*371*	*331*
Fiziológiai szükségletek együtt	*589*	*596*	*774*	*758*
Társas tevékenységek	22	27	67	83
Tanulás	2	7	11	10
Olvasás	19	26	36	39
Tv-nézés	60	73	115	131
Rádió, magnó	4	6	8	10
Barkács, hobby tevékenység	5	6	11	13
Kulturális intézmény	3	4	11	11
Szabadban való mozgás, testedzés	3	8	18	38
Egyéb tevékenység	8	6	18	16
Szabad idő együtt	*126*	*163*	*295*	*351*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	5,75	4,18	1,26	0,94

13. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású nők napi időbeosztása percben, évi átlagos ledolgozott és évi átlagos le nem dolgozott napon

	Évi átlagos ledogozott nap		Évi átlagos le nem dolgozott nap	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Kereső tevékenység	465	432	13	11
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka	23	26	38	36
Háztartási munka	125	169	258	287
Javítás, karbantartás, építkezés	6	5	12	15
Vásárlás, szolgáltatás	14	22	21	28
Gyermeknevelés, gondozás	7	12	24	21
Közlekedés	114	59	52	49
Társadalmilag kötött idő együtt	*754*	*725*	*418*	*447*
Fiziológiai szükségletek együtt	*594*	*599*	*752*	*730*

13. táblázat folytatása

	Évi átlagos ledolgozott nap		Évi átlagos le nem dolgozott nap	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Társas tevékenység	17	19	61	57
Tanulás	4	6	5	7
Olvasás	9	11	25	20
Tv-nézés	43	60	107	124
Rádió, magnó	2	2	5	3
Kézimunka, hobby tevékenység	11	13	23	23
Kulturális intézmény	1	1	8	4
Szabadban való mozgás, testedzés	3	3	26	20
Egyéb tevékenység	2	1	10	5
Szabad idő együtt	*92*	*116*	*270*	*263*
Összesen	*1440*	*1440*	*1440*	*1440*
K/S érték	8,19	6,25	1,55	1,70

együttesen az ingázó férfiak munkanapjában tíz és fél órát, a nők munkanapjában közel tíz órát töltenek ki. Ezek után a nők az otthon, a család ellátására további három órát fordítanak, a férfiakra pedig csupán másfél órányi további kötelezettség hárul. Mindezek együttes időráfordítása adja az ingázó férfiak 12 órás, az ingázó nők 12,5 társadalmilag kötött idejét, munkanapokon.

Munkanapokon a közlekedésre fordított idő jellemző módon oszlik meg a különböző közlekedési módok és eszközök között az ingázó és a nem ingázó férfiak és nők csoportjainál.

14. táblázat

A közlekedésre fordított idő megoszlása közlekedési mód, illetve eszközök szerint, évi átlagos ledolgozott napon, percben

	Ingázó		Nem ingázó	
	férfi	nő	férfi	nő
Gyalogos közlekedés	32	35	21	27
Kerékpár, motor	9	3	16	7
Személygépkocsi	4	2	7	2
Helyi tömegközlekedés	17	19	23	19
Távolsági tömegközlekedés	57	55	6	4
Egyéb	2	1	2	–
Közlekedés együtt	*119*	*114*	*75*	*59*

Az ingázók kétórás közlekedési idejüknek közel a felét távolsági tömegközlekedési eszközön, negyed részét gyalogos közlekedéssel, további 15–20 percet városi tömegközlekedési eszközön töltik el. A személygépkocsi használata az ingázók körében munkanapokon jelentéktelen átlagos időhányadot köt le.

15. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású nők háztartási munkájának összetétele ledolgozott és le nem dolgozott átlagos napokon

	Ingázó nő			Nem ingázó nő		
	ledolgozott nap percben	le nem dolgozott nap		ledolgozott nap percben	le nem dolgozott nap	
		percben	a ledolgozott nap %-ában		percben	a ledolgozott nap %-ában
Főzés	51	103	202	69	122	177
Mosogatás	11	26	236	17	29	170
Takarítás	26	68	261	37	69	186
Mosás, vasalás	30	45	150	33	47	142
Egyéb	7	16	228	13	20	154
Együtt	*125*	*258*	*206*	*169*	*287*	*170*
A háztartási munka idejének %-ában						
Főzés	41	40		41	42	
Mosogatás	9	10		10	10	
Takarítás	21	26		22	24	
Mosás, vasalás	24	17		20	16	
Egyéb	5	7		8	8	
Együtt	*100*	*100*		*100*	*100*	

A másik nagy időt lekötő tevékenységegyüttes a nők háztartásra fordított munkaideje. Ennek összetétele ledolgozott és le nem dolgozott napokon a következőképpen változik.

Az egyes háztartási munkatípusok aránya a háztartásra fordított összes időn belül állandóságot mutat, ami a létfenntartás, a családellátás – a rendelkezésre álló időt azonos módon felosztó – törvényszerűségre utal. Ledolgozott és le nem dolgozott napokon egyaránt a háztartásra fordított összes idő felét köti le a főzés és mosogatás. A le nem dolgozott napokon növekszik a takarítás részaránya és csökken a mosásra, vasalásra fordított idő aránya. Az ingázó nők háztartási munkaideje munkanapokon háromnegyed órával, le nem dolgozott napokon fél órával kevesebb, mint amennyit a nem ingázó nők teljesítenek. Ez a viszonylagos könnyebbség az ingázó nők alacsonyabb életkori átlagából, valamint abból következik, hogy kisebb a házas, gyermekes, nagycsaládos ingázó nők aránya. Elsősorban a ledolgozott napokon ezért fordítanak kevesebbet az ingázó nők főzésre, mosogatásra, takarításra. A leginkább gépesített háztartási munka, a mosás időigénye talán kevésbé függ a család nagyságától, illetve a nem ingázó nők jelentős városi aránya a Patyolat szolgáltatásainak szélesebb körű, lehetséges igénybevételére utal. A le nem dolgozott napok háztartási munkára fordított időtöbbletének legjelentősebb része az otthoni étkezéssel függ össze, a takarítás a munkanapokhoz viszonyítva kisebb időtöbblettel jár a nők pihenőnapjain. Az ingázó nők munkanapokon magasabb kereső és közlekedési ideje, s az ebből adódó fokozottabb napi fáradtság kevesebb időt hagy a háztartási munkák hétközi jobb elosztására, mint a nem ingázó nőknél, emiatt alakult úgy, hogy az ingázó nők a ledolgozott napok háztartási munkájának több mint kétszeresét, azaz több

mint négy órát fordítanak pihenőnapokon e tevékenységekre, míg a nem ingázó nők csupán 1,7-szeresét. A községi népességre általában jellemző módon, az ingázóknál is viszonylag alacsony a vásárlással, szolgáltatások igénybevételével töltött napi idő, amely nagyobb részben a le nem dolgozott napokon és a nők tevékenységei között jelentkezik.

A háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munka a legtöbb időt az ingázó férfiak tevékenységei között köti le. Jellemző az állattenyésztési és növénytermesztési munkák időarányainak eltolódása a ledolgozott és a le nem dolgozott napok között.

Az ingázó férfiak le nem dolgozott napokon több mint háromszor annyi időt (két órát) fordítanak a háztáji és kisegítő gazdaságok ellátására, mint a ledolgozott munkanapokon. Amíg az állattenyésztési feladatok ideje csak két és félszerese, addig a növénytermesztés ideje közel négyszeresére emelkedik a le nem dolgozott napokon. Az állattenyésztési munkák java része napi rendszerességű feladatokból áll, a növénytermesztés viszont jobban lehetővé teszi a szakaszosan intenzív munkavégzést.

A férfiaknál az ún. javító, karbantartó munkák, valamint az építkezés együttes ideje a le nem dolgozott napokon az ingázók csoportjában egy és negyedóra, a nem ingázók csoportjában másfél óra, ami a munkanapok ilyen időráfordításának több mint háromszorosa.

Az ingázó nők gyermeknevelésre, gyermekgondozásra a ledolgozott napokon kevesebbet, le nem dolgozott napokon többet fordítanak, mint a nem ingázók.

Az ingázó férfiak társadalmilag kötött ideje ledolgozott napokon háromnegyed órával, le nem dolgozott napokon negyven perccel több, mint a nem ingázóké. Az ingázó nők társadalmilag kötött ideje ledolgozott napokon fél órával több, a le nem dolgozott napokon viszont fél órával kevesebb, mint a nem ingázó nőké. A napi munkaterheket, illetve ezek eltéréseit nehéz önmagukban, időegységben kifejezve érzékelni vagy értékelni. Elképzelhető ugyanis, hogy a napi megterhelés utolsó félórája már a szervezet tartalékenergiáit emészti fel a munkanapokon, tehát olyan többletenergiát vesz igénybe, amelynek pótlása sem történhet meg napi ritmusban (hiszen, ha megtörténhetne, nem kellene tartalékenergiáról beszélni), hanem a le nem dolgozott napok időháztartása fog úgy alakulni, pontosabban deformálódni, hogy a hetente felélt tartalékenergia a hét keretében képes legyen újraképződni. Minél kisebb a munkanapok terhelése, annál kevesebb a munkanapok és pihenőnapok tevékenységszerkezete között a „feszültségingadozás". Normális és viszonylag egyenletes terhelés mellett a fiziológiai szükséglet, ezen belül az alvás és pihenés időszükséglete naptípusok szerint is kiegyenlítettebb, ami azzal magyarázható, hogy a szükséges pihenés és felfrissülés naponta végbemegy.

Minél nagyobb tehát a ledolgozott és le nem dolgozott napok között a szervezet fiziológiai szükségleteire fordított időtartamok különbsége, annál valószínűbb, hogy a legalapvetőbb fiziológiai szükségletek kielégítése időnyomás alatt, a szükségesnél kisebb időkeretben megy végbe a hét napjainak döntő többségében, tehát a szervezet olyan tartalékenergiákkal gazdálkodik folyamatosan, amelyeknek pótlására csak az ún. pihenőnapokon kerülhet sor.

Vizsgáljuk meg tehát közelebbről – előbb az ingázó, majd a nem ingázó – férfiak és nők fiziológiai szükségletekre fordított idejének összetételét és változásait ledolgozott és le nem dolgozott napokon.

Mivel a férfiak és nők idő- és energiagazdálkodása gyökereiben tér el egymástól, nemek szerint külön kell értékelnünk a ledolgozott és a le nem dolgozott napok fiziológiai

16. táblázat

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők fiziológiai szükségletekre fordított idejének összetétele, évi átlagos ledolgozott és le nem dolgozott napokon (perc)

	Férfi			Nő		
	ledolgozott nap	le nem dolgozott nap	különbség	ledolgozott nap	le nem dolgozott nap	különbség
Ingázó						
Alvás	453	573	120	470	575	105
Passzív pihenés	11	46	35	6	33	27
Fekvés, betegség miatt	–	16	16	–	11	11
Testi higiénia, öltözködés	59	48	−11	60	46	−14
Étkezés	66	91	25	58	87	29
Együtt	*589*	*774*	*185*	*594*	*752*	*158*
Nem ingázó						
Alvás	458	561	103	472	556	84
Passzív pihenés	12	41	29	9	31	22
Fekvés, betegség miatt	–	12	12	1	12	11
Testi higiénia, öltözködés	58	51	−7	54	45	−9
Étkezés	68	93	25	63	86	23
Együtt	*596*	*758*	*162*	*599*	*730*	*131*

szükségletekre felhasznált időkülönbözeteit, valamint ezzel összefüggésben a terhelésben megmutatkozó eltéréseket. A férfiak ledolgozott és le nem dolgozott napjain a K/S értékben mért terhelés különbsége az ingázóknál 4,49; a fiziológiai szükségletek időráfordításának különbözete 185 perc, a nem ingázó férfiaknál mindkét különbség arányosan alacsonyabb értékű: 3,24 K/S, valamint 162 perc. Az ingázó nőknél a különbségek értékei 6,64 K/S, ill. 158 perc, a nem ingázó nőknél – az ingázókhoz viszonyítva – szintén arányosan alacsonyabbak a különbségek értékei: 4,55 K/S, ill. 131 perc. A ledolgozott és le nem dolgozott napok megterhelésében mutatkozó különbség mértékével arányosan változik tehát a fiziológiai szükségletekre felhasznált idő mennyisége is. Le nem dolgozott napokon az alvás és a passzív pihenés együttes többlet időigénye a férfi ingázóknál két és fél óra, az ingázó nőknél pedig két óra. Egy óráról másfél órára növekszik az étkezésre fordított idő is, míg az öltözködés, testi higiénia időigénye egy óráról kb. háromnegyed órára csökken a le nem dolgozott napokon.

Az ingázók tevékenységszerkezetét a ledolgozott napokon a társadalmilag kötött idő tevékenységei, a le nem dolgozott napokon pedig nagyrészt a felfokozott időigényű fiziológiai szükségletkielégítés határozza meg. A szabadon felhasználható idő mennyisége a ledolgozott napokhoz képest a le nem dolgozott napokon az ingázó férfiaknál két óráról öt órára, az ingázó nőknél másfél óráról négy és fél órára emelkedik. A pihenőnapok nagymértékben kitágult szabad ideje a munkanapok rendkívül behatárolt lehetőségeihez képest egy gazdagabb, változatosabb időtöltést tesz, vagy tehet lehetővé. A nem ingázó rétegek kiegyenlítettebb heti időgazdálkodása a szabad időben végzett tevékenységeikre is kihatással van.

A munkanapok lehetőségeihez képest pihenőnapon az ingázó férfiak társas tevékenységeikre fordított időátlaga megháromszorozódik, kétszeresére emelkedik az olvasásra és a tv-nézésre fordított idő, csak a le nem dolgozott napokon jelennek meg a tevékenységszerkezetben a szabadban való mozgás, testedzés, a tanulás, a kulturális intézmények látogatása és barkácsolás, ill. hobby tevékenységek. A nem ingázó férfiak mindkét típusban a szabad időben végzett tevékenységekre több időt tudnak fordítani, mint az ingázók. Legnagyobb különbségek le nem dolgozott napokon a szabadban való mozgásra, a testedzésre, a tv-nézésre, valamint a társas tevékenységekre fordított időben vannak.

Az ingázó nők szabadidő-kerete a le nem dolgozott napokon kismértékben meg is haladja a nem ingázó nők rendelkezésére álló szabad időt. Az ingázó nők tevékenységei közül a társas tevékenységek, az olvasás, a kulturális intézmények látogatása, valamint a szabadban való mozgás, testedzés a ledolgozott napokon kevesebb, a le nem dolgozott napokon több időt köt le, mint a nem ingázó nők időmérlegében.

A szabad időnek igen nagy hányadát köti le a tv-nézés. A ledolgozott napok kisebb tartamú szabad idejének az ingázó férfiak 48%-át, az ingázó nők 47%-át, a le nem dolgozott napok terjedelmesebb szabad idejének pedig az ingázó férfiak 39%-át, az ingázó nők 40%-át töltik a képernyő előtt. A nem ingázó férfiak szabad idejüknek ennél kisebb, a nem ingázó nők pedig nagyobb hányadában nézik a tv műsorait.

A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ingázók hátrányos helyzete tükröződik napjaink tevékenységszerkezetében is, amelynek okait életkörülményeik egyéb hátrányaiban találhattuk meg. Számos különbséget találtunk az ingázó férfiak és nők társadalmi-demográfiai összetételében, életkörülményeiben egyaránt, amelyek az ingázó életforma választásának eltérő motívumaira is utalnak. Az átlagos tevékenységszerkezet mögött heterogén összetételű csoportok állnak, amelyek közös nevezője az ingázás és a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozás, de amelyek nagyobb hányadára a társadalmi hátrányok halmozódása jellemző. Az ingázók életmódjában jelentkező társadalmi problémák tehát alapvetően az ingázás jelenségén kívül kell, hogy megoldódjanak.

FÜGGELÉK

Az ingázó és nem ingázó, nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők időmérleg-felvételeinek számszerű megoszlása

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Életkor				
– 15–29 éves	559	1296	301	714
– 30–39 éves	430	952	177	827
– 40–59 éves	575	1706	261	1702
Lakóhely				
– Budapest	3	810	–	678
– vidéki város	94	1775	20	1306
– község	1505	1444	726	1320

Függelék folytatása

	Férfi		Nő	
	ingázó	nem ingázó	ingázó	nem ingázó
Családi állapot				
– nőtlen, hajadon	365	888	190	319
– házas	1206	3040	476	2548
– özvegy, elvált	31	101	80	437
Gyerekek száma				
– nincs gyerek	436	1109	245	525
– egy gyermek	369	980	190	942
– két gyermek	471	1433	225	1282
– három és több gyermek	326	507	86	555
Összevont családi állapot és a 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma				
– egyedülálló – gyerek nélkül	363	855	190	338
– házas – gyerek nélkül	73	254	55	187
– házas – egy gyerek	353	924	151	750
– házas – két és több gyerek	780	1862	270	1611
– egyedülálló – gyerekkel	33	134	80	418
Iskolai végzettség				
– főiskola, egyetem	11	12	–	4
– érettségi	54	362	20	211
– általános iskola	1033	2587	517	1880
– 4–7 osztály	460	997	202	1163
– 0–3 osztály	44	71	7	46
Foglalkozási minőség				
– szakmunkás	851	2480	145	705
– betanított munkás	568	882	411	1655
– segédmunkás	183	667	190	944
A megkérdezett háztartása				
– személygépkocsival rendelkezik	359	989	140	643
– nem rendelkezik	1243	3040	606	2661
– művelt földterülettel rendelkezik	1272	2215	610	1780
– nem rendelkezik	330	1814	136	1524
– haszonállatot tart	1236	1890	572	1542
– nem tart	366	2139	174	1762
A lakóépület jellege				
– lakótömbbe épített ház	31	719	11	697
– modern lakótelep	34	582	8	353
– társasház, villaépület	7	93	4	98
– családi ház	1024	1976	500	1628
– hagyományos paraszтház	475	561	207	461
– egyedülálló és egyéb épület	31	98	16	67
A lakás komfortossága				
– komfortos	331	1856	137	1551
– félkomfortos	278	632	118	592
– komfort nélküli	970	1510	487	1153
Összesen	1602	4029	746	3304

JEGYZETEK

[1] Timár János: Az ingázásról – Valóság, 1980/7. 49–57.

[2] Andorka Rudolf–Falussy Béla: A magyar társadalom életmódja az 1976–77. évi felvétel alapján. Statisztikai Szemle, 1980/8–9. 10. sz. – Időmérleg. Részletes adatok. Budapest, KSH. 1982. 795. o.

[3] Timár János: i. m. 57. bibliográfia. Böhm Antal–Pál László: Bejáró munkások. – Társadalomtudományi Közlemények, 1978/4. 56–57. bibliográfia.

[4] A társadalmilag kötött időhöz soroltuk a jövedelemszerző és -kiegészítő tevékenységeket, a háztartási és karbantartási munkákat, a vásárlást és szolgáltatások igénybevételét, a gyermeknevelléssel kapcsolatos teendőket, valamint a közlekedést. A szabadon felhasznált idő tevékenységei a társas és közösségi tevékenységek, a tanulás, a kulturális és szórakoztató intézmények látogatása, a kulturális és szórakoztató tevékenységek (olvasás, tv-nézés), a szabadban való mozgás, a sport.

[5] A K/S mutató elméleti és módszertani kérdéseiről részletes közlés az alábbi munkákban található: Falussy B.: Az idő társadalmi elosztása. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1980. (Kézirat.) Falussy B.: Életkörülmények és tevékenységszerkezet. Ifjúsági Szemle, 1982/2. Falussy B.: A társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában. Ifjúság és társadalom. Tanulmányok. KSH. Budapest, 1982. 167–188.

SUMMARY

Falussy, Béla: Relationships between commuting and life-style

The author approaches the special features of the life-style of commuters on the basis of the results of time-balance studies of the Central Statistical Office. Under the term 'commuter' those active earners are understood, whose place of work and residence are located in different settlements. As a first step the paper presents a brief comparison of the time-balance studies of 1963 and 1977, and shows the changes that have taken place in the structure of the daily activities of commuting and non-commuting men and women workers and employees. It appears from the comparison that favourable changes have taken place more in the life-style of commuting women than of men, yet women continue to devote more time to activities in the category of work (including household work and the bringing up of children) in comparison to men. In the daily time-balance of commuting men the role of work done in household plot and ancillary farms has considerably grown. Commuting women spend less time on household duties and child-care than earlier, which is partly due to changes in the demographic composition of commuting women. Further on, the daily averaget time of commuters spent on travel has decreased, whereas non-commuting workers and employees are bound to spend somewhat more time on it. Additional time, which was partly due to the general reduction of weekly working hours, was completely spent in front of the TV sets. But commuters – within the narrower limits of their daily leisure – spent less time by watching TV than the non-commuters. Since 1963 the number of activities that can be pursued in leisure has grown, but upon which commuting way of life has an unfavourable impact: commuting men could devote less time in 1963 to reading, learning, and watching TV and less in 1977 to all these and to activities of social life, walk, sports, than the non-commuters.

Further on the paper deals in detail with the average structure of daily activities of non-agricultural worker and employee commuters, with the special features of their social and demographic composition on the basis of the data of the time-balance study of 1976/77. The very fact that commuters are recruited basically from village population, that the proportion of the population below thirty is rather high among them, in itself indicates a certain disadvantageous feature of their life situation. For men, building their house in the village, or with large family, commuting way of life is practically inevitable because of their obligation to acquire greater income. Women undertake this way of life rather at a young age, prior to the birth of their children, as commuting inevitably hinders them in performing their functions in the family.

The only factor studied that reduces the disadvantages of commuting among men of manual labour is the possession of a car. Considerable differences can be observed in the daily time balance of commuters without a car and of non-commuters regarding the duration of overall daily work. The difference found between the groups of commuting physical workers having, or not having a car was similar to the earlier one. But the difference in the average dailty work-load of commuting physical workers having a car and of the non-commuting physical workers is less, but here – obviously due to other factors – commuters are in a more advantageous poisition.

The analysis of time-balance data calls attention to the fact, that the intellectual or physical nature of work, and the ensemble of living conditions related to it, have a greater impact on the life-style of people, of the structure of their activities, the daily frame of their work-load, than the fact of commuting. This statement is supported by the finding, that – contrary to the physical workers – there is no characteristic difference in the daily utilization of time between commuting and non-commuting intellectuals.

The closing section of the paper deals with the special features of the days spent in work or lost of commuting non-agricultural physical workers. The proportion of days not spent in work is higher in the group of commuters than among non-commuting physical workers. A higher rate of sick-leave is partly due to the overburdened way of life of commuters. The weekly rhythm of the life of commuters between working and holidays is characterized by a bigger fluctuation of tension: the total of work-load of commuters on working days is much above that of the non-commuters, whereas on days not spent in work their burden is more-or-less the same. Sleep requirement of commuters grows more on holidays than that of the non-commuters. Since physiological requirements take away more time from the holidays of commuters, their time to be used freely is less, thus the scope of their activities will be more limited if compared to non-commuters.

As a final conclusion it may be stated that the more unfavourable social, economic, and cultural situation, life-style of commuters is not a consequence of commuting, but it is just the strata of more unfavourable position who undertake commuting as a further disadvantage considered to be an additional but temporary one in the interest of improving their own situation. Social problems manifest in the way of life of commuters have to be solved basically outside the phenomenon of commuting.

РЕЗЮМЕ

Бела Фалуши: Связь между маятниковой миграцией и образом жизни

Автор подходит к специфическим чертам образа жизни участников маятниковой миграйии на основе результатов исследования баланса времени проведенного Центральным Статистическии Управлением, подразумевая нод участниками маятниковой миграции те группы активных работников, чьи место работы и место жительства находятся в разных населенных пунктах. Сначала автор проводит, – на основе данных исследования баланса времени в 1963 и 1977 годы, – краткое сравнение изменений структуры распределения времени в течение суток рабочих и служащих, мужчин и женщин, участвующих и не участвующих в маятниковой миграции. Из результатов сравнительного анализа выявилось, что в образе жизни женщин-участниц маятниковой миграции произошло больше благоприятных изменений, чем в образе жизни мужчин, несмотря на это женщины и сейчас тратят больше времени на деятельность носящую трудовой характер (домашнее хозяйство, воспитание детей включительно), чем мужчины. В структуре ежедневного труда мужчин этой категории значительно возросла роль труда затрачиваемого в приусадебных и вспомогательных хозяйстах. Женщины тратят меньше, чем ранее, времени на домашний труд и воспитание детей, что частично является результатощ изменений наступивших в демографическом составе женщин-участниц маятниковои миграции. Далее, сократилось время затрачиваемое на поездки на работу и с работы при миграции, в то время как рабочие и служащие живущие в том же населенном пункте, где работают вынуждены затрачивать несколько больше времени на транспорт, чем раньше. Излишек времени, который частично результат общего сокращения рабочего времени, полностью используется на то,

чтобы смотреть телевизор. Однако, участники маятниковой миграции – в более тесных рамках свободного времени остающегося у них ежедневно – меньше времени проводили перед телевизором, чем те, кто не ездит в отдаленное место работы. С 1963 года выросло число тех видов деятельностей,которыми занимаются в свободное время, на осуществление которых неблагоприятно влияет участие в маятниковой миграции: мужчины работающие вдали от дома в 1963 году тратили меньше времени на чтение, учебу, телевидение, а в 1977 году, кроме названных, на деятельностучастие в общественной жизни, прогулки, спорт, чем работающие в том же населенном пункте, где проживают.

Далее в статье с использованием баланса времени за 1976/77 год, подробно разбизается структура дневной деятельности, особенность общественно-демографического состава людей занимающихся не-сельскохозяйственным физическим и умственным трудом – участников маятниковой миграции.

Тот факт, что эти люди – в основном выходцы села, что среди них большой процент людей моложе 30 лет, предопределяет, что их положение в какой-то мере неблагоприятное. Для проживающих в селе сужчин строящих дом, или обремененных большой семьей, вследствие их обязанности добывать больше дохода, образ жизни участника маятниковой миграции почти неизбежен. Женщины берут на себя этот образ жизни скорее в молодом возрасте, до рождения детей, так как он им, в силу необходимости, мешает в лыполнении семейных функций.

Единственный из исследованных факторов, который в кругу мунчин занимающихся физическим трудом, уменьшает минусы от поездок – обладание автомашиной. В отношение общего времени затрачиваемого на труд в день наблюдеется большая разница между суточным балансом времени участников маятниковой миграции не имеющих автомашину и теми, кто же ездит далеко на работу. Подобная же разница наблюдается между группами работников физического труда – участников маятниковой миграции располагающими и не располагающими автомобилями. Степень дневных затрат времени на трудовую деятельность работников физического рзуда имеющих машину ездящих далеко на работу и не ездящих в другой населенный пункт на работу уже меньше различается, но здесь – явно под влиянием прочих факторов – участники маятниковой миграции находятся в более благоприятном положении.

Анализ данных балансов времини указывает на тот факт, что характер труда – физический или умственный – и связанный с этим общие условия жизни, оказывают более сильное действие на образ жизни людей, структуру их деятельности, время затрачиваемое на труд, чем факт участия в маятниковой миграции. Это наблюдение подтверждает то, что – в противоположность работникам физического труда, – отношение ежедневного использования времени людьми умственного труда участвующими и не-участвующими в маятниковой миграции нет характерных различий.

В заключительной части работы проведен анализ специфики соотношения дней проведенных на работе и не отработанных работниками физического труда – участниками маятниковой миграции. В группе последних выше число не отработанных дней, чем в группе – не участвующих в миграции. Большее использование бюллетеней – отчасти – вытекает из большей нагрузки на группу участников миграции. Недельный жизненный ритм ездящих характеризует больший перепад напряжения между рабочими днями и днями отдыха: в рабочие дни „мигрирующие", в не-отработанные же дни у них нагрузка примерно равная. У „мигрирующих повышенная потребность во сне в выходные дни. Ввиду того, что у них в выходные удовлетворение физиологических потребностей отнимает больше времени, у них меньше остается действительно свободного времени и круг деятельности в досуг уже, чем у слоя „не-мигрирующих".

В качестве конечного вывода можно сформулировать, что менее благоприятное общественно-экономически-культурное положение, образ жизни участников маятниковой миграции возникает не вследствие миграции, а как раз слои населения находящиеся в менее благоприятном положении берут на себя труд по маятниковой миярации, как считатющийся временным дальнейший недостаток, в интересах улучшения своего положения. Проявляющиеся в образе жизни участников маятниковой миграции общественные проблемы в основном должны найти решение вне самого явления маятниковой митрации.

LENGYEL GYÖRGY–PÁRTOS GYULA

A „HAGYOMÁNYOS VEZETŐI TÍPUS" FELBOMLÁSA

1. Bevezető megjegyzések

Alábbi tanulmányunk egy könnyűiperi vállalatnál végzett kutatás eredményeit összegzi. A vizsgálat célja az volt, hogy szempontokat és gyakorlati tapasztalatokat szolgáltasson egy lehetséges közgazdász-tipológia számára.

Már a kezdet kezdetén világossá vált, hogy e célkitűzés érdemleges teljesítéséhez nem elegendő a vállalati közgazdászok – eredeti feltevéseink szerint mégoly változékony – szerepeinek vagy egy mindenütt megragadható közgazdasági funkciónak a feltárása. Alkalmas operacionális szempontnak tűnt, hogy valamiféle közgazdasági gondolkodásmódot, gazdasági szemléletet vagy szemléleteket kíséreljünk meg feltárni, oly módon, hogy egy egységes tematika alapján valamely, a vállalat életében releváns döntés apropóján végigkérdezzük e szemléletek lehetséges képviselőit. Ez azzal a gyakorlati következménnyel is járt, hogy nem csupán a tényleges közgazdászokat, hanem a vállalat életében döntési kompetenciával bíró, valamely gazdasági mentalitást, esetleg annak hiányát képviselő vezetőket is be kellett vonnunk a vizsgálódás körébe. Mivel pedig kiderült, hogy e vezetők gondolkodásmódját, motivációit aligha érthetjük meg, ha elszakítva vizsgáljuk attól a környezettől, amelyben döntéseiket hozzák, s amely mindennapi tevékenységük keretét adja, nem volt kétséges, hogy olyan esettanulmánnyá kell bővítenünk vizsgálódásunkat, amely egyúttal a vállalat kiformálódásának, termelési és beruházási gondjainak, tőke- és munkaerő-problémáinak, gazdasági és intézményi kapcsolatainak is foglalatát adja. Ez utóbbi – vagyis a konkrét gazdálkodásbeli feltételek, a gazdálkodási szituáció elemzése – közgazdasági elemzést igényelt, amelynek részletes ismertetésére e tanulmány keretében terjedelmi okok miatt nincs mód. A vállalat gazdasági helyzetének rövid ismertetése ezért csak azokat a feltétlenül szükséges információkat vázolja dióhéjban, amelyek nélkül a vezetői attitűdök szociológiai elemzése az olvasó számára nem volna követhető.

Az állítások a vezetőkkel készített interjúkra, kisebb részben pedig írásos mérlegbeszámolókra, jegyzőkönyvekre támaszkodnak. A dolgozat esszé jellegű, s mind a vállalatot, mind pedig a jellemzett s megszólaltatott vezetőket az anonimitás ködébe burkoltuk. E ténynek, s az esszé jellegű kifejtésnek lényegében az a magyarázata, hogy mondanivalónkat bizonyos értelemben az adott vállalaton túlmutató érvényességűnek tekintjük. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy az itt kifejtettek annyiban általánosíthatók, amennyiben egy – a magyar vállalati szféra gazdasági valóságát tekintve *jellegzetes* eset – *lehetséges* aktorait szólaltatjuk meg, jellemezzük. Az általunk leírt jellemvonások tehát nem feltétlenül statisztikai értelemben tipikusak: általánosságuk azt jelenti, hogy típusaikat nem szubjektív adottságaik, korlátaik magyarázzák, hanem azok voltaképp egyenes folyományai objektív helyzetüknek; a vállalati vezetők semmi mást nem tesznek, mint reális

helyzetük tényezőit kísérlik meg interiorizálni. Cselekedeteiknek – a külső megfigyelő számára esetenkénti – látszólagos irracionalitása, szubjektivitása mögött egy valóságosan is irracionális elemeket tartalmazó szituáció racionalizálása húzódik meg.

* * *

Vállalatunk az ötvenes évek elején – miként a könnyűipar sok más üzeme is – tradicionális technológiai elvek alapján működő kisüzem, méghozzá, legalábbis ami erőforrásait és termelési volumenét illeti, a legkisebbek közül való. Van azonban egy igen fontos, s a későbbiek során kiemelkedő jelentőségűnek bizonyuló ismertetőjegye: a háború befejeződése óta szocialista exportra szállít, s ennélfogva alkalmasnak látszik egy olyan gazdasági funkció betöltésére, amely a szocialista iparszerveződés gyakorlatában igen fontosnak minősül majd, nevezetesen képesnek ígérkezik betölteni azt az import-ellentételezési funkciót, amire a relatíve fejlett fogyasztási cikkek exportja hivatott, cserébe a nehézipari kiépítéshez szükséges importnyersanyagokért. E „tradíció", vagyis a szocialista export termelési igényeinek és piacának ismeretében való jártasság a feltehető magyarázata annak, hogy amikor a magyar gazdaságon végigsöpör a centralizáció hulláma, az addig látszólag jelentéktelen kisüzemhez sorozatban csatolják hozzá növekedési forrásként – alapvetően adminisztratív bürokratikus aktus keretében, s nem valamiféle „organikus" piaci játékszabály alapján – a nála eredetileg jóval nagyobb, s komolyabb hagyományokkal rendelkező üzemeket.

A helytállás kritériuma ebben az időszakban alapvetően *nem gazdasági* jellegű: az adminisztratív növekedés eredményeképp kialakuló, több vidéki telephellyel rendelkező, hatalmassá duzzasztott vállalat-kolosszus nem a gazdasági élet mindennapi bonyolult termelésszervezési-piaci-értékesítési valóságában önmaga létét sokszorosan igazoló, az állandó gazdasági kihívásnak nap mint nap eleget tevő képződmény, számára a növekedés „külsődleges" tényező, amely nem saját öntörvényű tendenciáiból fakad. A vállalat számára ekkor a szó piacgazdasági értelmében gazdaságossági szempontok nemigen léteznek, a vállalatvezetés elsősorban a termelés műszaki megszervezésével, technikai, technológiai feltételeinek megteremtésével van elfoglalva. A tulajdonképpeni gazdálkodás feladata az ágazati irányítás íróasztala mögött születik meg, ott fogalmazzák meg a tervlebontás akkori gyakorlata szerint a termelési profilt és volument, ugyancsak az ágazati irányítás dotációs és támogatási rendszere biztosítja a megfelelő szintű jövedelmezőséget, a kormányközi megállapodások alapján stabil és nagyvolumenű exportpiac nyílik meg, amelyen ráadásul, a nagy keresletre és az alacsony igényekre való tekintettel, még a minőségi követelményeket sem kell túl komolyan venni. A szocialista exportra orientálódó vállalat – úgy tűnik – hosszú távú prosperitást s meglehetős biztonságot élvez, ha odaadóan azonosul az ágazati célkitűzésekkel. A kisvállalkozó, kisüzem korábbi sokoldalú termelési-piaci feladatai közül egyre inkább kidomborodik a termelés extenzív kibővítéséhez kapcsolódó műszaki tevékenység, az érdekeltség a gazdaságossági szempontokat ignoráló terv teljesítéséhez-túlteljesítéséhez kötődik.

A gazdasági reform bevezetésével induló periódus azonban igen hamar fellebbentette a fátylat az adminisztratív növekedés és a bürokratikus prosperitás eme képződményéről. A dotáció mértéke a reformot követő években fokozatosan elkezd csökkenni, a szabályozórendszer most már fokról fokra kezdi éreztetni hatását, egyre keményebbé válnak a piaci

feltételek, hirtelen beszűkülnek az addig bőségesen csordogáló erőforrások, fokozatosan elkezd emelkedni a magyar költségszínvonal: mindez azt követelné meg, hogy a vállalatvezetés „váltson", most már valóban gazdálkodjon is, piaci kategóriákban gondolkozzon, s gazdasági érdekeinek – ha kell, akár kíméletlenül is – érvényt szerezzen. E követelmények érvényre jutásának azonban több gátja is van. Egyrészt, s ez a legfontosabb, továbbra is fennmarad a korábbi ágazati szinten megfogalmazott célkitűzés, a szocialista export maradéktalan teljesítése, s a termelési volumen szakadatlan növelése. Az ágazatirányítás – a formális eszközök mellett most már jócskán informális presszió t is igénybe véve – a közvetlen előírások helyett közvetett, szabályozórendszerbeli eszközökkel viszi keresztül akaratát. S mivel a szocialista export feltételei lassanként megváltoznak, az addig oly stabil prosperitást biztosító export-orientáció ellentétébe fordul, a kormányközi megállapodásokban is rögzített viszonylati szerkezete miatt deficitessé válik, s egyre inkább ballasztként nehezedik a vállalati vezetésre. Másrészt maga a vállalatvezetés sincs felkészülve az új, most már valóban gazdaságinak minősíthető feladatokra. Nem érzékelve a gazdasági valóság megváltozott új tényezőit, továbbra is megrészegülten hajszolja a mennyiségi növekedést, megfeledkezve arról, hogy e növekedés nem a vállalati gazdálkodás belső tendenciáiból fakad, hanem az ágazati irányítás bürokratikus aktusa csupán, s ezért bármikor földcsuszamlásszerűen omolhat össze, ha szembesül a gazdasági élet új, és most már bizonyos mértékben piacinak minősülő feltételeivel. Mindezek következtében az eddig oly sikeres – és számos állami kitüntetésben részesülő – vállalat a hetvenes évek elején egyik évről a másikra csődbe kerül, súlyos vezetői bizalmi válság tör ki, a vezetők egy meghatározó – műszaki – csoportja kilép, s a vállalat a szanálás sorsára jut.

Az új vezetői garnitúra nehéz gondok előtt áll: a vállalat erkölcsi „kötelezettségén", a szocialista export ágazati szinten megfogalmazott és továbbra is követelményként érvényre jutó szerepén nem változtathat, s ugyanakkor e szocialista export gazdaságossági feltételei továbbra is folyamatosan romlanak, ráadásul vele párhuzamosan az állami támogatás mértéke is csökken. A vállalat – helyesen – a kiutat az értékesítési piacok diverzifikálásában látja, kooperációs szerződést köt egy tőkés céggel, s megkísérli a tőkés piacra való betörést. A kooperáció eredményeképp a géppark egy része most már európai színvonalú, a technológia is modernizálódik, s ez innovatív gócként a további növekedés potenciálját jelentheti. A kezdeti időszakban azonban a várt eredmények mégis elmaradnak, s ez csak részint tudható be a hirtelen kedvezőtlenné váló világpiaci környezetnek: nagyobb probléma, hogy a vállalatvezetés meglehetősen tapasztalatlan az ilyen jellegű ügyletekben való lavírozás területén, nem igazán megfelelő kooperációs partnert választott, s a magyar viszonyok sem teszik lehetővé a kívánt rugalmasságot.

A hetvenes évek végén így azután a vállalatot a stagnálás, az egyre mélyülő problémák, a szűkössé váló erőforrások, s a csekély nyereségkilátások jellemzik.

2. A „hagyományos vezetői típus"

Az ötvenes-hatvanas évek vállalati vezetőjét – akinek típusát a közgazdasági irodalom gyakran „hagyományos" vezetőként jellemzi – az adott vállalat esetében a szó szűken vett értelmében sem hagyományosnak, sem vezetőnek nem tekinthetjük, fenntartás nélkül csupán azt mondhatjuk el róla, hogy a maga idejében valóban tipikus volt. E

sommás megítélést nem lekezelő célzatúnak szánjuk, s a félreértés eloszlatása végett, talán árnyalni kell e jellemzést. Vezetőnek általában a vállalat termelési struktúrájára, beruházásaira, értékesítésére vonatkozó stratégiai döntésekben kompetenciával bíró személyeket tekinthetjük – ezért az adott esetben a megjelölés idézőjelbe kívánkozik. Az ötvenes-hatvanas évek vállalati vezetőjét ugyanis nem kellett, hogy a vállalati stratégia gondjai emésszék, ilyen stratégia durván szólva nem létezett. A fejlesztést és a struktúrát érintő döntések az ágazati és pártszervek magasabb fórumain dőltek el, s e fórumok a vállalati igazgatót – technikailag ugyan rendkívül bonyolult és részletes, de – tartalmilag felette egyszerű módon instruálták: a tervet teljesíteni kell. Az instrukciót az ellátási felelősség szellemétől áthatott, rátermett vezető, a hamar rögzülő szokások szabályainak megfelelően, többnyire automatikusan túlteljesítésként interpretálta. A *túlteljesítés*, a *volumen növelése* és a *terjeszkedés* talán a három legfontosabb sikertényező, s ha mindez szerencsés véletlenek vagy termelési hagyományok folytán a profiltisztítást követően jó minőségű termékeket gyártó vállalatot jellemez, a vállalati vezető elismerése sem várat magára. Alágazati, sőt ágazati példává magasodik, országos publicitást kap, s hamarosan tapasztalhatja, hogy apró-cseprő személyes dolgaiban is a felsőbb szervek jóindulatú támogatását bírja.

A *vezető* mindenekelőtt politikailag megbízható, munkás vagy legalábbis munkás-származású 40–50 év körüli egyén, aki korábban kisebb-nagyobb pártfunkciókat látott el, fizikai munkásként a szakmában dolgozott vagy középfokú műszaki végzettséget szerzett. Szigorúbb értelemben tehát laikus ugyan, de bizonyos alapfokú konkrét ismeretekkel is rendelkezik, s a vállalati feladatokba „belenőtt". Ha a felsőbb szervek elismerését megbízhatóságával váltja ki, a munkások előtt főként úgy tehet szert népszerűségre, ha hathatósan szorgalmazza a vállalati szociális létesítmények fejlesztését. Mindez azonban még nem elegendő ahhoz, hogy hosszabb távon kiegyensúlyozottan tölthesse be pozícióját. Kiegyensúlyozottsága nem adódik egykönnyen és automatikusan, a vezetőnek folytonosan egyensúlyoznia kell, nem csupán a felsőbb vezetés és a munkások igényei közt, hanem szűkebb szakmai környezetében is. Személyes sikeressége vagy kudarca nemcsak a vállalati sikerességtől függ, hanem jórészt attól is, hogy beosztott műszaki és gazdasági vezetőivel, a párttitkárral és a személyzetissel hogyan találja meg a hangot, mennyire fogadják őt el.

> „Hát az első talán a B. elvtárs volt. Ő 56-ban lett az igazgató. Ő egy ilyen egyszerű kétkezi munkás volt, a szakmát jól értette, és valami alacsony pártfunkciója is volt, de nem az a tipikus pártmunkás volt. Az az igazság, hogy ő már akkor is rossz választás volt, mert nemcsak a műveltsége volt alacsony, hanem – nem tudom érthető-e a különbség, de – nem volt eléggé eszes sem. Mert van munkásban is nem egy, akit nagyon tisztelek a világos gondolkodása miatt. Szóval ő eljutott odáig, hogy már nem kezdtük tisztelni."
>
> (Volt párttitkár)

Beosztott vezetői többnyire hasonló korú közép- vagy főiskolai végzettséggel rendelkező szakemberek, kivétel nélkül párttagok. Önállóságuk nekik sem nagyobb, s nem is annyira az igazgató szigorát nehezményezik, hanem az autokratikus vezetéssel járó gesztusokat, vagy a főnök bárdolatlanságát teszik egymás között szóvá. A *főmérnök* még nem annyira a termelékenységnövelő automatizálás megszállottja, mint inkább a racionalizálásé. A többmilliós gépi beruházást igénylő korszerűsítés ötletével szemben szívesebben karolja

fel az olyan kezdeményezéseket, amelyek – többnyire minőségromlás árán – a feldolgozható nyersanyag volumenének jelentős növelését eredményezik.

A *főkönyvelő* kicsit szürke és visszahúzódó tagja a vezetői csapatnak. Elszámolási feladatai mellett főként a mérhetetlen tömegű statisztikai adatszolgáltatást igyekszik teljesíteni néhány beosztottjával. Ambícióitól függően továbbtanul, vagy ha idősebb, szakszervezeti funkcionárius lesz és tekintélyének teljes súlyával támogatja a meg-megújuló felajánlási akciókat. A *kereskedelmi osztályvezetőnek* nem kell piacot kutatnia, azonban késhegyig menő harcot folytat a késedelmeskedő nyersanyagszállítókkal és bonyolult magyarázatokat ad a nagykereskedelmi partnerek hasonló természetű sürgetéseire. A jelentős exporthányad értékesítésének minden gondját átvállalja a külkereskedelmi vállalat, neki tehát túl sokat utaznia sem kell, annál nagyobb szüksége van azonban arra, hogy a szakmában mindenkit jól ismerjen, s többszörös áttételeken keresztül is tudja, hogy kit milyen ügyben lehet megkeresni.

A *személyzeti osztály vezetője* külön hatalom. Ha lehet, még a főkönyvelőnél is visszahúzódóbb, e diszkrét magatartásra azonban nem feladat- és hatalomhiánya készteti. A figyelmeztetések, fejmosások, megrovások, felelősségrevonások és fegyelmik, az előléptetések és mellőztetések koreográfusa ő, akiről – egy olyan helyzetben, amikor a szakértelem nem döntő kiválasztási kritérium, s így mindenki könnyen pótolható – valóban el lehet mondani, hogy minden fontos dologról tudomása van. Ismernie kell a dolgozók, s különösen a vezetők elő- és magánéletét, azon belül is főként a botlások kompromittálóbb részleteit, tudnia kell, hogy ki az a tehetséges fiatal, aki „mozog", akire érdemes odafigyelni, mert akár a vezetői utánpótlás kiválasztásánál, akár a felelősségrevonásoknál még szóbajöhet, tudnia kell, hogy a tréfás kedvű technológus milyen vicceket mesél, hogy a bérszámfejtők miről sugdolóznak és miért hallgatnak hirtelen el, hogy mit mondanak és közben mire gondolnak az emberek.

> „Én átéltem itt olyan időszakot is mint személyzeti munkatárs, hogy emberek be nem nyitották az ajtót a személyzetisre. Elüldögélhetett az asztal mellett és csinálhatta a munkáját. Ezt én nem tudtam a legjobb helyre sorolni. Ez az ötvenes évek maradványa tulajdonképpen. Ez a terület nagyon zárt volt, volt egy tartózkodás az itteni munkával szemben. Elhatározás volt bennem, mikor a terület vezetője lettem, hogy legyen az ajtóm mindenki előtt nyitva . . . Szeretném, ha mindenkiben tudatosulna, hogy az itteni munka messze nem az, hogy az a feladatunk, hogy mindenkiről ellenséges, rossz véleményeket gyűjtögessünk, hanem azért vagyunk, azért dolgozunk, hogy az emberek munkáját segítsük. Egy ilyen folyamat nagyon rövid idő alatt nem hoz változást, de azt hiszem a megítélés az elmúlt évekhez viszonyítva nagyon sokat változott. Érzem, hogy nyíltabbak, őszintébbek, nem egy kombinatív módon beszélnek, hogy amit most mondok, nem lesz-e valami következménye."
>
> (Személyzeti igazgató)

Noha a személyzetis a vállalat életében adott körülmények között valóban fontosnak minősülő tudás letéteményese, s jelentőségével külön-külön mindenki tisztában van, a nyilvánosság előtt mégsem kaphat legitimitást: vállalati ünnepélyek alkalmával a munkavédelmis és a nőszövetségi aktíva mellett szorítanak neki helyet az U alakú vezetőségi asztal végén. Szerepének önellentmondása lenne, ha hatalmi súlyához mérten kapna nyilvánosságot, a személyzetis ezért visszahúzódó, aki csupán célirányos információkat ad, s a formális döntés ceremóniáit a gazdasági és társadalmi vezetőre bízza.

A „hagyományos vezetői típus"-sal jellemzett korszak természetesen szempontunkból sem tekinthető homogénnak. 1956-ot követően nagyrészt leépültek a személyzetis korábbi munkájának vonásai, s kiegészültek más, munkaügyi és szociális feladatokkal.

A munkásigazgatót felváltotta a középfokú végzettségű, nagyobb műszaki kultúrával rendelkező agilis pártkáder-igazgató, a hatvanas években a tervezés nagyobb önmérsékletet tanúsított, a sikeresség tényezői azonban változatlanok maradtak. Nem módosultak a vezetői egyensúly intézményes és interperszonális feltételei sem. Hogy az igazgató egy vállalati konfliktushelyzetben megy-e vagy marad, azt végső soron az ágazati irányítás és a területi pártszervek bizalma dönti el. De e bizalom is csak ideig-óráig késleltetheti a bukást, ha a konfliktus hatására a vállalati vezetés belső kompromisszumos érdekegyensúlya felborul. Aki a vállalati vezetők latens „közvéleményét" manifesztté teheti, az a párttitkár.

„Aztán jött a D. elvtárs, aki mozgalmi múlttal rendelkezett, kezdetben nagyon jól mentek a dolgok. Aztán a végén már mindenről ő döntött, a helyzet kezdett tarthatatlanná válni, közben a gazdaságosság romlott . . . A D-nél az volt a nagy probléma, hogy ő anélkül, hogy a műszaki dolgokhoz értett volna és megkérdezte volna ezeket a lépcsőket, megalapozatlanul hozott olyan döntést, hogy kétmillióval többet kellett termelni. Hogy miért, akkor annyi érve volt, hogy csak . . . a központi feladatok jó végrehajtója volt . . . Talán én voltam az egyetlen, akit elfogadott tárgyalópartnernek, nem azért, mert én voltam, hanem mert ugye a párt az mindenekelőtt. Szóval ez így egy helytelen szemlélet volt, mert a többi vezető legalább annyira fontos. De nekem közben szintén kinyílt a csipám, tanultam is, nem is néztem annyira fel már rá, végül úgy döntöttem, én vagyok az egyetlen, aki léphet. Bementem hozzá, megmondtam neki, nézd a helyzet tarthatatlan, tudj róla, én megyek a kerületi pártbizottságra és lépek. Nagyon nehezen szántam rá magam, ez volt az egyetlen ilyen lépés az életemben, de lépnem kellett, mert akkor én már hétszámra nem csináltam mást, mint a vezetőket békítgettem."

(Volt párttitkár)

A laikus, s ennélfogva kicsit félszegen kezdeményező szakmunkás-igazgatót felváltó agilis es autokratikus pártkáder-igazgató is alapvetően utasításvégrehajtói feladatokat lát tehát el, s ha kezdeményez, kezdeményezései mindig az irányelvek túlhajtására irányulnak: túlteljesítés, többtermelés, terjeszkedés, noha ez utóbbi inkább óhajként, mint a lehetőségek túlfeszítéseként jelenik meg. Leváltását a párttitkár kezdeményezheti. Mivel azonban az igazgató maga is pártkáder, a játszma gyakran több szinten, s váltakozó esélyekkel folyhat. Ha az igazgatónak a felsőbb támogatást maga mögött tudva sikerül helyreállítani a vezetés belső egyensúlyát – s e két tényező, a támogatás és a belső egyensúly együttes hatására többnyire a konfliktust okozó termelési probléma is megoldódik –, akkor maradhat, ha azonban a konszenzus nem áll helyre, netán vezetői tömegesen kilépnek, s a támogatás is inkább erkölcsi, mint materiális jellegű, úgy az igazgatónak nem jósolható hosszan tartó szakmai jövő.

„Elmentem, beszámoltam és akkor történt, hogy a D. elvtárs Állami Díjat kapott. Én mindent mondtam, ne csináljuk, rosszat teszünk, ezt akkor kapja, ha nyugdíjba megy, ne most, csak lovat adunk alá. Hiába volt. Megkapta, itt aztán attól kezdve elszabadult a pokol. 17 felsőszintű vezető elment, a C. elvtárs is elment. Hát az is – tiltakoztunk, hogy ne menjen, hatáskörileg ide tartozott, nem engedjük el. Erre fönt közölték velem, hogy mit játsszuk az eszünket, ez már el van döntve. Akkor be a minisztériumba, s végül mondták, hogy fejezzem be, én nem tudok népgazdasági szemléletben gondolkozni. Szóval ezzel jól ráijesztenek az emberre, hogy jé, én tényleg nem tudok. Akkor minek a testületi hatáskör, ha . . . megmondtam, hogy mit csinálnak

vele. Minden hiába volt, ez el volt döntve. Először a kerületnél kezdtem, őket meggyőztem, hogy nézzétek elvtársak, ha C-t elviszitek, az öreg, ismerem őt, nem állít be főmérnököt. Szóval a kerület is támogatott engem, ezzel együtt már budapesti szinten el volt döntve, elvitték a C-t . . . Akkor jött a krízis, a csendes szanálás és én akkor megint elkezdtem a kanosszajárást, hogy na ugye megmondtam, nem azért, mert én mondtam, de erről van szó. És akkor elkezdtünk körülnézni, hogy ki jöjjön ide a gyár élére igazgatónak, a D. helyére, mert akkor már egyértelmű volt, hogy a D. elvtársat nyugdíjazzák. Meg kell, hogy mondjam, én kezdeményeztem, de nagyon becsületesen, úgy, hogy leültem vele és megmondtam, nézd ez a helyzet. És a mai napig is jó barátságban vagyunk."

(Volt párttitkár)

Noha az agilis pártkáder-igazgató tipikusan a hatvanas évek figurája volt, tartozunk a pontosságnak azzal, hogy utaljunk rá, az itt jellemzett konfliktus már 1972-ben zajlott le, tehát a reformot követően, akkor, amidőn az ötven nagyvállalat – különböző okok által motivált – sikertelensége többé-kevésbé köztudottá vált és megérlelődött a reform visszafogásának igénye. Vállalatunk egyike volt a rosszul jártaknak, s kudarcának fő oka abban kereshető, hogy a korábbi fő sikertényező, a termelés több mint felét felszívó szocialista export gazdaságtalanná vált. Mivel azonban a termelési adók és a támogatások bonyolult rendszere változatlanul vállalatonként különböző mérvű és jellegű volt, a vezetők teljes joggal hihették, hogy munkájuk sikeressége, mint korábban is, nagyrészt még mindig az ágazati irányítás és a társadalmi szervek jóindulatán múlik. A kiviteli mennyiség meghatározásába beleszólási joguk nem volt, s így ezt a jóindulatot jogosan igényelhették is. A jóindulat azonban az esetben túlzottan elvi jellegűnek bizonyult. Fontos az időpontra utalnunk az interjú egy szembeötlő tanulsága miatt is. 1972-ben vagyunk, szabályszerűen az igazgató kinevezése és felmentése az ágazati minisztérium, a többi vezető kinevezése és leváltása pedig a vállalat hatáskörébe tartozik. Ezzel szemben az igazgató leváltását paradox módon a vállalati párttitkár kezdeményezi, míg a főmérnök elhelyezéséről az ágazati szervek döntenek. A valóságos döntési folyamatokban tehát összekuszálódik a formális és informális jogok és lehetőségek hierarchiája. Világosan kidomborodik ugyanakkor a vállalati, kerületi és területi *pártszervek* adott esetben változatlanul döntő fontosságú szerepe. A pártszervek az összes lehetséges szakmai és személyes szempontot integrálják, lefedve és kontrollálva ezzel a különböző alternatívákat. Szerepük nem annyira a direkt instruálás, mint inkább egyfajta tágabb ellenőrző, integráló, üzemzavar esetén beavatkozó, kiegyensúlyozó funkció. Jelenlétük teszi lehetővé a különböző szintű érdekek kerülőutas transzmisszióját, s tompítja le a partikuláris konfliktusok robbanásainak hangját – érdektranszformáló, érdekegyeztető, összetartó feladatot látnak tehát el. A válságos helyzet megoldását kétségtelenül elsősorban az ágazati és a társadalmi szervek fáradozásai kellett, hogy elősegítsék, úgy tűnik azonban, hogy a közvetlen adminisztratív beavatkozás adott körülmények között már nem hozhatott megoldást. A szokásos megítélésnél lényegesen *nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a vállalati vezetés helyi ismereteinek, a személyi kapcsolatokban* és konkrét *termelési tapasztalatokban felhalmozódott tudásnak.*

„Közben akkor kihelyezték a K. elvtársat a minisztériumból ide kormánybiztosként . . . Hát borzalmas volt, olyan teljes káosz, amit ő nem tudott volna megoldani. Olyan sokáig dolgozott minisztériumban, hogy túl messze vannak azok a problémák, amivel itt naponta dolgozik egy vezető és ő egészségileg sem bírta volna ezt."

(Volt párttitkár)

3. A típus felbomlása

Amit a gazdasági reform és az azt követő vállalati válság hatására kibontakozó személyi változásokból *biztonsággal megállapíthatunk, az nem egy újfajta, nyereségre orientált vezetőtípus kialakulása, hanem a korábbi utasításvégrehajtó, s ugyanakkor autokratikus vonásokkal felruházott típus felbomlása.* A jelenség kétségkívül igen összetett. Mindenekelőtt regisztrálnunk kell, hogy kitágultak a vállalat gazdálkodásának keretei, exportpiacok nyíltak meg, most már közvetlenül a vállalat számára is, előtérbe kerültek a termékek minőségi színvonalának kérdései, a géppark korszerűsítésének problémái is reális perspektívaként vetődtek fel, és *megjelent a nyereség motívuma is.* Megjelent *a konkrét gazdálkodás szintjén* és az egyik sikertényezővé vált, megjelent a *gazdálkodás keretfeltételei közt,* mindenekelőtt a bank által diktált hitelfeltételekben, megjelent *és* dominánssá vált *a vállalati vezetők gondolkodásmódját befolyásoló gazdaságideológiában.* Maradéktalanul csupán ez utóbbi tényező fejti ki hatását. A *sikertényezők között* ugyan teljesen *visszaszorult a túlteljesítés kritériuma,* s igen ellentmondásossá vált, korábbi *szerepéből veszített a terjeszkedés motívuma is, ugyanakkor változatlanul megtartotta döntő befolyását* – különösen az ágazati szervek instrukcióiban, de a hitelfeltételek között is – *a többtermelés feltétele.* A nyereség mellett pedig olyan *új sikertényezők* is előtérbe kerültek, mint a *tőkés piacra való bejutás, a korszerűsítés, optimális feltételek közt természetesen a többtermelés, a minőség javítása, a géppark korszerűsítése, új technológiák bevezetése, az innovatív műszaki tevékenység, a tőkés kooperáció és a növekvő tőkés export általában egyszersmind nyereségnövelő tényezők is. A vállalat példája azonban arra mutat, hogy adott gazdálkodási feltételek esetén e tényezők egymástól világosan elkülönülő,* külön érdekek által artikulált *és egymást* gyakran nem erősítő, hanem éppenséggel gyengítő sikerfeltételként funkcionálnak. A vállalatnak nem áll módjában a veszteségessé váló export volumenének csökkentése – s egyáltalán nincs módja arra, hogy a termelési volumen csökkentésére, vagy akár csak szintentartására törekedjék –, így csupán újra és újra megkísérelheti, hogy a rajta kívülálló okokból keletkezett veszteség kompenzálásaképpen kedvezőbb pozíciót harcoljon ki a támogatások grádusain sorban állók között. Az államközi szerződések által szavatolt exportvolumen, akár az ellátási felelősség megkövetelte többtermelés végső soron az ágazat számára is külső adottság, s e tényezők hatását legfeljebb csak az egyes vállalatok közti differenciálás szintjéig lenyúló szabályozórendszer révén kísérelheti meg korrigálni. Az egyes vállalatok szintjéig lenyúló szabályozórendszer, a támogatások és elvonások gyakran egymást is átfedő, provizórikus intézkedései pedig, úgy tűnik, csak még inkább konfúzus helyzetet teremtenek. Egyszersmind azt is eredményezik azonban, hogy a vállalat gazdálkodásában változatlanul az egyik legfontosabb tényező az ágazati irányítás és a területi pártszervek szerepe. Nem egyszerűen arról van szó tehát, hogy a tervlebontás megszűntével kialakultak az egységes nyereségszabályozás feltételei, amelyekhez nem idomult kellőképpen az ágazati institucionális szféra. A tervlebontás megszűntével az ágazati irányítás valóban változatlanul képes – az irányelvek és a keretszámok megadásán túl – minden egyes konkrét esetben, ha kell, hathatós presszíót gyakorolni. Gazdaságon kívüli tényezők hatására és az egyes vállalatok szintjéig lenyúló szabályozórendszer következtében nem alakulhattak ki az egységes nyereségérdekeltség feltételei. Változatlanul fennmaradt azonban, sőt bizonyos mértékig felerősödött a vállalati, kerületi, területi pártszervek ellenőrző, kiegyensúlyozó, összetartó funk-

ciója. Bizonyos formális jelek pedig a szakszervezet – változatlanul csupán korrigáló, de a korábbiakhoz képest valamelyest megnövekedett – szerepére látszanak utalni. Ennek mintegy logikai előzményeként a krónikus munkaerőhiány következtében kibontakoztak, bekerültek a köztudatba és gazdaságideológiai tényezővé váltak a munkások spontán érdekvédelmi manőverei. Bonyolultabbakká váltak tehát a vállalati gazdálkodás feltételei, a vezetés egyszerre a mélyvízbe került.

Ha korábban a vezető megjelölés értelmezésünk szerint idézőjelbe kívánkozott, úgy meg kell állapítanunk, hogy a reformot követően bizonyos értelemben közvetlen létjogosultságot nyert. Ha erős korlátozó feltételek között is, de a vezetés most már valóban rákényszerült, hogy a struktúrát és a fejlesztést érintő kérdésekkel foglalkozzék. *Az újonnan kialakuló sajátos „kevert" gazdasági szituáció paradox volta szempontunkból abban rejlik, hogy rákényszeríti a vezetést egy vállalati stratégia kialakítására, s ugyanakkor meg is gátolja abban, hogy ezt a stratégiát kialakíthassa és követhesse.*

A vállalatvezetés rákényszerül arra, hogy a termelés gazdaságossága felől gondolkozzék, de egyszersmind gátolva is van abban, hogy ezt a gazdaságosságot az árral, a termelési volumen mérséklésével, vagy akár a termékstruktúra jelentősebb átalakításával érje el. Rákényszerül arra, hogy az exportgazdaságosság kérdésében világosan lásson, s ugyanakkor akadályozva is van abban, hogy a veszteségessé váló export volumenét csökkentse, vagy a veszteséget más módon, mint támogatás igénylése révén kompenzálja. A vállalat rákényszerül, hogy ipartelepítési politikában és a gépi kapacitás korszerűsítésében gondolkozzék, ugyanakkor semmi garanciát nem kap arra, hogy lassan megtérülő vidéki beruházásainak valóban a vállalati kollektíva látja majd hasznát, éppen ellenkezőleg, a könnyűiparban olyan tendencia látszik megerősödni, mely a vidéki ipartelepek elcsatolását és önállósítását tűzte ki célul.

A termelési volumen növelése, az exportkötelezettség, az ellátási felelősség, a minőség javítása, a telepítés és a korszerűsítés követelménye a vállalat számára a nyereségesség követelményével együtt és gyakorlatilag mintegy annak fölérendelve jelenik meg. Mivel pedig e tényezők az adott körülmények közt inkonzisztensek, s ugyanakkor figyelmen kívül sem hagyhatók, *a vállalat képtelen konzisztens* és követhető *gazdálkodási stratégia megfogalmazására.* Külön bonyolítja a helyzetet, hogy a gazdaságirányítás, az ágazati és társadalmi szervek a követelmények értéksorrendjét gyakran változtathatják és változtatják, s módjuk van arra, hogy a vállalat reagálókészségét megbénítsák. Amit a vállalat legjobb esetben tehet, az egy olyan rövid távú lavírozási taktika kialakítása, mely az összes lehetséges szempont integrálásán és rugalmas kombinálásán alapszik. Mivel a követelmények egymást gyengítik, az aktuálisan legkevésbé rossz kombináció fellelése a vezetés részéről nagyfokú önállóságot, a legfrissebb igények és instrukciók követése viszont még nagyobb fokú alkalmazkodókészséget igényel. Az új vállalatigazgató tehát bizonyos értelemben már valóban vezető, de olyan vezető, aki egyben – változatlanul jelentős mértékben – függő helyzetben is van.

Míg korábban a laikus munkásigazgatót felváltotta a szintén laikus, de középfokú végzettségű, agilis és autokratikus pártkáder-igazgató, őt már – utolsó, kudarcba fulladt túlteljesítési kezdeményezése után – egy új fokozat, a felsőfokú végzettségű, nem laikus, műszaki értelmiségi igazgató követte a vállalat élén. Az előző esetekhez hasonlóan, az új igazgató kijelölését ismét a vállalati pártszervezet kezdeményezte, s elsőként a kerületi végrehajtóbizottság tárgyalta meg.

„Akkor elindult a harc, hogy C. elvtársat ide vissza. Ezt az itteni pártszervezet kezdeményezte, mert úgy ítéltük meg, a politikai testület, hogy ő lenne az, aki meg tudná oldani a mi gondjainkat. De nem voltunk olyan egyértelműek, mert C. elvtárs egy műszaki vénájú ember, mindig is ilyen területen dolgozott. Volt egy olyan fenntartásunk, hogy ő változatlanul majd főmérnök akar lenni és majd nem tud vezérigazgató lenni. El is mondtuk a kerületi végrehajtóbizottsági ülésen, amikor tárgyaltuk, ő is ott volt, én akkor kerületi vébé-tag voltam, és elmondtam, hogy ettől óva intjük. Itt van már műszaki igazgató, ne ő legyen, ő vezérigazgató legyen, azért az más jellegű. Hát így került vissza. Ő nem munkáskáder. Lehet, hogy a szülei azok, de ő maga már nem az. Ő értelmiségi. Valahogy úgy alakult az élete, olyan típus is, úgy nősült, olyanok a környezetei."

(Volt párttitkár)

A nem laikus műszaki értelmiségi vezető jelölését az adott pillanatban – valamelyes szócsavarással – „csődön belüli kényszeregyezségnek" nevezhetnénk. A vállalat válságba jutott, s mivel bebizonyosodott, hogy külső instrukciók alapján ez a válság már aligha számolható fel, olyan vezetőre volt szükség, akinek a termelési adottságok, a csoport- és személyi érdekviszonyok, az egyéni kvalitások szintjéig lemenő helyi ismeretei vannak, aki tehát képes a termékek minőségromlásának és az ebből adódó konfliktusoknak az okait átlátni és felszámolni, s ugyanakkor képes az iparfejlesztési tendenciák érzékelésére, s a vállalatnak e tendenciákon belüli elhelyezésére. Az új vezető korábban mint főmérnök a vállalatnál a személyes harcokban megbukott, s most láthatóan bizonyítani akart, törleszteniválója volt. Úgy tűnt, hogy ha energiáit jó irányban kamatoztatja – s erre nem csupán szakmai múltja, ambíciói és párttagsága nyújtott garanciát, hanem az is, hogy a funkciójával járó új pozíciót a vállalati pártvezetés, s a vállalati vezetői kollektíva javaslatára, a kerületi pártbizottság instrukciói alapján az ágazati minisztérium biztosította számára –, akkor neki már nem csupán a közvetlen instrukciók túlhajtására futja kezdeményezőkészségéből, hanem a rugalmasabb, önállóbb alkalmazkodásra is. Ez a rugalmasabb alkalmazkodókészség pedig gyakorlatilag számos esetben nagyfokú kezdeményezőképességgel kellett, hogy járjon: a vidéki ipartelepítés, a korszerűsítési beruházások, a tőkés kooperáció, a tőkés piacra való bejutás a tágabb ágazati perspektívákba beillő, de nagyfokú kezdeményezőkészséget igénylő momentumok. A minisztérium, az illetékes gazdasági szervek, a területi pártszervek hozzájárulása nélkül persze ezek a kezdeményezések nem mennek keresztül, de a felelősség már nagymértékben a vállalatvezetőt terheli. Ahogyan korábban, a közvetlen ágazati és pártinstrukciók esetében is volt a vállalatvezetésnek, különösen a pártvezetésnek bizonyos mozgási tere, úgy tévedés és leegyszerűsítés lenne azt gondolnunk, hogy jelen körülmények közt az ágazati irányítás és a területi pártszervek szerepe csak a főbb tendenciák megállapítására és a személyi kérdések eldöntésére redukálódik. Egyáltalán nem hiányzik, csak kevésbé formalizáltan jelenik meg a közvetlen instrukciók szerepe a konkrét termelési kérdésekben.

A vállalat kényszerpályán van, részben a már jellemzett *formális és informális instrukciók fennmaradása miatt* – bár meg kell állapítanunk, hogy ezek szerepe a globális tendenciák önálló interiorizálásához képest az idők során jelentősen csökkent –, *részben* pedig a *gazdaságon kívüli tényezők determináló hatása miatt.* Főként pedig – e két tényező együttes eredményeként – azért, mert az interiorizált globális tendenciák a vállalat életében – mint említettük – inkonzisztens követelményekként jelennek meg. *Az értékprioritások hiányából adódó konfúzió nem növeli a vállalati döntések szabadságfokát* – mint azt esetleg várni lehetne –, hanem éppen ellenkezőleg, a „mindenből egy kicsit, az

egészből semmit" elve alapján, bénítólag hat. *A vállalati kezdeményezések* tehát *zömmel a kényszerpálya módosítására, a „kisebbik rossz" megcélzására irányulnak,* ezért igen gyakran a felettes szervek jóváhagyásáért, támogatásáért indított kezdeményezésekről van szó. Ha hihetünk a vállalatvezetés szkepszisének, az önállóság esetünkben elsősorban és szinte kizárólag a megnövekedett önálló felelősségvállalást jelenti. Vállalati perspektívából a kép kissé úgy fest, hogy az ágazati és társadalmi szervek kijelölhetnek globális tendenciákat, adhatnak konkrét instrukciókat, s számon kérhetik a vállalaton – éppen ezeket a tendenciákat és instrukciókat interiorizáló – saját terveit, a kapcsolat azonban túlzottan egyoldalú, s e szervek egy részben vagy egészben vállalaton kívüli okokból fellépő krízis esetén nem képesek jelentős támogatást nyújtani.

„A kerületi pártbizottság beterveztette velünk az 1976-os lemaradást 1977-re, kaptuk a vállalati tervünket, azt mondta, gazemberek vagyunk, mert a tőkés exportot nem teljesítettük. Őket se nagyon érdekelte, hogy miért, de benne van a nagykönyvben, hogy a tőkés exportot növelni kell, és ez a disznó gyár még a tervét sem teljesítette. Szóval lényegében mindenütt azonos megítélés van, nézik a tényszámokat, és hogy az miért következett be, az már csak indoklás kérdése: annál vastagabb a beszámolónk, mennél jobban lemaradtunk. Ha leírom, hogy milyen disznók vagyunk, a minisztérium is elmondja, hogy milyen disznók vagyunk, de segíteni nem fog. Amit mi nem tudunk megoldani, azt más meg nem oldja . . ., mert a minisztériumnak nincs pénze. Ha valamire kényszeríti a vállalatot, annak a kihatását a vállalat viseli, mert nem tudja ellensúlyozni."

(Közgazdasági osztályvezető)

Az ágazati és társadalmi szervek közvetítik a vállalat felé az iparfejlesztési és területfejlesztési koncepciókat, a minisztérium évenként ismétlődő jelleggel, s mindannyiszor sikeresen igyekszik informális úton rávenni a vállalatot a tervezett volumen növelésére, a kerületi pártszervek rendszeresen ellenőrzik az exportteljesítés alakulását, s befolyást gyakorolnak a vezetés személyi összetételének alakulására, jóllehet közvetlen beavatkozásra ilyen téren csupán válsághelyzetben kerül sor.

A gyárigazgatók, illetve a központi főosztályvezetők szintjétől lefelé a vezetők kijelölése formálisan is a vállalatvezetés jogkörében van, s e jogkört a jelek szerint az ágazati és társadalmi szervek egyre kevésbé lépik át. A vállalaton belül vezetővé válhat valaki közép- vagy felsőfokú szakmai végzettsége folytán, amennyiben teljesíti az ismert úgynevezett hármas kritériumot, tehát *a szakértelem, a politikai munka és a vezetői készség kritériumait.* Ez gyakorlatilag a döntési képességet, a politikai közhangulat megteremtésének képességét és az emberekkel való „bánni tudás" képességét jelenti. Az új vezetők között *azonban gyakoribb az az út, amikor* a társadalmi aktivitással kitűnni látszó *fiatal szakmunkást kiemelik,* s közben – többnyire esti vagy levelező, ritkán pedig nappali képzésen – valamilyen politikai vagy szakmai jellegű középfokú végzettség megszerzését is biztosítják számára. Még a végzettség megszerzése előtt megindulhat a sikeres szakmai életút lépcsőin, csoportvezetőből művezetővé, művezetőből műszakvezetővé lépve elő. Esetleg, ritka, s igen nagy ugrással, KISZ-titkárból párttitkárrá választják. A kiválasztásban a területileg illetékes vállalati vezető mellett a személyzetis és a párttitkár szavának van döntő súlya. A kérdés azonban majd minden esetben végiggyűrűzik az egész vállalatvezetésen, s a különböző személyi alternatívák latolgatása nem csupán az ebéd utáni beszélgetések gördülékenységét van hivatva biztosítani, hanem személyi és csoportérdekek ütköztetésére szolgál, a legkisebb rossz elve alapján születő kompromisszum feltétele. A

körülmények – mivel alacsony presztízsű és kioregedő szakmáról van szó – gyakran rákényszerítik a vezetést, hogy fiatal munkásokat emeljen ki, ez viszont azzal jár, hogy nem egy esetben felkészületlen vezetőknek kell a vállalat egy-egy részproblémájával megküzdeni. A személyzeti osztály ezért nagy jelentőséget tulajdonít egy formális kritériumnak, az életkor szerepének. Bár a közvetlen termelésirányítási szinteken a fent említett kényszerítő körülmények folytán számos fiatal vezető is található, a vállalat felsőbb vezetése szinte kivétel nélkül középkorú vagy éppen nyugdíjazás előtt álló emberekből áll.

A vezérigazgatói poszton a szakképzettség, s a vezetőkészség iránt támasztott követelmény fokozatosan feljebb tolódott. Elődeitől eltérően az új, értelmiségi igazgató műszaki kérdésekben már nem laikus, s ugyanakkor a gazdasági kérdésekben is bizonyos döntési kompetenciával bír. Szakmai pályáját tekintve mobil, szemléletében alapvetően műszaki szempontok dominálnak, életpályája sikeres, de néhány – ha nem is bukásra, de mindenesetre helybenjárásra késztető – töréssel terhes. Mindezek a tényezők – különösen szakmai színvonala és döntési kompetenciája – elhatárolni látszanak elődeitől, s mégis, mintha rajta is végzetszerűen beteljesülne egyfajta „vezérigazgatói sors". Induljon bármily jelentős helyi tapasztalatokkal, személyi ismeretekkel, hamarosan a vezetői hierarchiát figyelmen kívül hagyó, a taktikai jellegű termelési döntéseket a maga kezébe összpontosító autokratikus vezetővé válik. Legyenek bármily megalapozott szakmai ambíciói, alapvetően sikeresnek tekinthető pályafutását, elődeihez hasonlóan, kudarccal zárja le. Van vélemény, amely szerint a vállalatot mindannyiszor az öregkor küszöbére ért, kissé már bogaras, személyes problémákkal küzdő, s ezt monomániás tenniakarással kompenzáló, „csak a vállalatnak élő" férfi vezetők tették tönkre. Az autokratikus vonások szinte törvényszerű kialakulását illetően azt is mondhatnánk, hogy mivel a vezérigazgató rá is van kényszerítve arra, hogy stratégiát alakítson ki, s ugyanakkor meg is van gátolva abban, hogy ilyen döntéseket hozzon, a konkrét termelési döntésekbe való beavatkozással kárpótolja magát. Nem egyszerűen kárpótlásról van azonban szó, a vezérigazgatót *kettős kényszer* is a konkrét termelési döntésekbe való beavatkozás felé hajtja. Mivel a vállalat végül is nem stratégiát, hanem a legkisebb rossz irányába való lavírozás taktikáját követi, az ezzel járó improvizatív döntések magukkal hozzák, hogy a vezérigazgató a vezetői gépezet megkerülésével járjon el. Ugyancsak ilyen hatást fejt ki, hogy a vezérigazgató vezető és vezetett egy személyben, *transzmissziós feladatokat lát tehát el,* s ilyen minőségben, az ágazati és társadalmi szervek döntéseihez való igazodás során óhatatlanul bizonyos ellenállást kell leküzdenie. Bizonyos becslések szerint a felső vállalatvezetés munkájának négyötödét a mindennapi termelőtevékenység kontrollálásának „tűzoltómunkája" tölti ki. Tevékenységének fennmaradó részét pedig jószerével a kényszerpálya utólagos módosítására tett kísérletek kötik le. Mivel a legkisebb rossz irányába lépő módosítási kísérletek többnyire valóban utólagosak, kisebb-nagyobb buktatókat, kudarcokat követnek, a vezetői pályafutás kudarccal való lezárulása folytonosan fenyegető veszély. A vezérigazgatók állandónak tetsző személyes attribútumai tehát jórészt a gazdasági-intézményi környezet termékei.

Míg korábban a laikus vezérigazgató mellett a vállalat rangban második embere a szakértelmet biztosítani hivatott főmérnök volt, a hetvenes években, mintegy leképezve a gazdaságideológia követelményrendszerét, a vezetői hierarchiában a *második helyre* a szerény főkönyvelőből *gazdasági igazgatóvá* lett vezérigazgatóhelyettes lépett elő. E formális sorrendcserét indokolttá tette mindenekelőtt a gazdálkodás keretfeltételeinek

jelentős kitágulása, a gazdasági vezetőkre háruló feladatok megsokszorozódása, s hogy e feladatok között minőségileg új értékszempontok és gazdaságossági szempontok jelentek meg, illetve kerültek előtérbe. A szakmai pályafutását tekintve mobil, sikeres életúttal rendelkező gazdasági igazgató, aki még főkönyvelő korában doktori címet szerzett, minden szempontból alkalmasnak látszott a megnövekedett, s minőségileg új elemeket tartalmazó feladatok ellátására. S valóban, a gazdasági igazgató stábja az, amely felveti az exportarányok jelentős változtatásának, a termelési volumen mérséklésének igényét, amely kimutatja, hogy a vállalati eredménynek mintegy 70%-a elvonásra kerül, tehát amely – legalábbis házi használatra – az egyéb sikertényezőket és gazdaságon kívüli szempontokat keresztező *gazdaságossági megfontolásokat tartja szem előtt.* Munkájuk java részét azonban változatlanul utólagos regisztráló, elszámolási tevékenység köti le, s gazdaságossági megfontolásaik során gyakran kényszerülnek „ha a minisztérium a fejünkre nem üt" típusú feltevésekkel élni. Ezért talán nem véletlen, hogy a gazdasági igazgató, a formális hierarchiában betöltött pozíciójával szemben, a sokkal *visszahúzódóbb, óvatosabb, kompromisszumokra törekvő* korábbi főkönyvelői attitűd átörökítésére törekszik. Átlátva, hogy a vezérigazgató autokratikus vezetői módszere nem egyszerűen kedvezőtlen személyi adottság, hanem a gazdasági-intézményi környezethez való alkalmazkodásnak szinte egyetlen hatékony útja, a gazdasági igazgató nem törekszik nyereségességi megfontolásainak érvényt szerezni, visszahúzódik, a tervezés során figyelmet fordít az instrukciókra és az egyéb sikertényezőkre, s többnyire inkább arra ügyel, hogy egy „én megmondtam"-mal időben fedezze magát.

„A vezetői tanácsüléseken kinek milyen súlya van, mik a visszatérő vitakérdések?

– A vezérigazgatónak van nálunk egyértelműen a legnagyobb súlya . . . A vezérigazgató mint egyszemélyi felelős, átrágva a témát, jól felkészülve, és a kelleténél nagyobb döntési határozottsággal vesz részt. Az esetek többségében ő már a véleményektől függetlenül előre döntött. A gazdasági igazgató, aki a vezérigazgatóhelyettes, ő a kelleténél ezeket egy kicsit lazábban kezeli, azzal a megfontolással, hogy ha valami felmerül, az már ott fenn előtte eldőlt, vagy ha nem dőlt el, akkor nem is lényeges."

(Műszaki igazgató)

„R. elvtárs, a gazdasági igazgató, közgazdaságilag egy nagyon jól képzett ember. Neki egy nagyon nagy hibája az, hogy őt csínbe kell hozni, hogy ő véleményt mondjon, hogy ő az elemzések eredményeit az asztalra tegye . . . Mindent előre lát és tud; nehezen lehet őt csínbe hozni. Van, illetve volt egy olyan indoka, hogy a D. mellett nem lehetett, mert a második szónál azt mondta, hogy állítsd le megad – ugyanez a szituáció jelenleg is."

(Volt párttitkár)

Valójában persze nem csupán arról van szó, hogy a gazdasági igazgató, a vezetői hierarchiában betöltött sajátos helyzetéből adódóan nem igyekszik a nyereségességi megfontolások keresztülvitelére, s így nem válik egy ilyen stratégia képviselőjévé. Sokkal inkább az a helyzet, hogy a nyereségesség a gazdasági igazgató szemléletében és munkájában a támogatások és elvonások rendszerével összefonódva, mintegy azok függvényében jelenik meg. A gazdaságon kívüli tényezők, az exportkötelezettség, az ellátási felelősség, valamint az ezekből adódó veszteségeket és aránytalanságokat kompenzálni hivatott szabályozórendszer jelölik ki a vállalat kényszerpályáját, s a gazdasági vezetőknek a kényszerpálya feltételei között, a támogatások és elvonások mértékét számításba véve kell gazdaságosságra törekedniük. Nem jelenti ez azt, hogy a helyzet ilyetén állását eleve jónak

tartanák, sőt elégedetlenségüknek alkalmanként hangot is adnak. Hangjuk azonban nem annyira a racionális változtatásban bizakodók megnyilatkozásaira, mint inkább az eleve esélytelenek lemondó dohogására emlékeztet.

„Az ágazati irányítás állandó szabályozóváltoztatása alapvetően változtatta meg a helyzetünket. Például a 78-as exportunkat a Szovjetunió felé mi még a 77-es szabályozóhelyzetben kötöttük le, aztán jött csak meg a szabályozómódosítás. Természetes, hogy ilyen körülmények között nem lehet igazi hosszútávú politikát csinálni, hiába mondogatják nekünk."

(Gazdasági igazgató)

„Messze egyetértenénk azzal, hogy iparági szinten állapítsák meg a támogatások és elvonások mértékét, és nem mindig speciálisan a vállalatokra, mert mi ugyanazt a terméket 15%-os támogatással állítjuk elő, amit a másik 20 vagy 25%-os támogatással. Természetes, hogy az nagyobb nyereséget tud realizálni . . . Hogyha tönkremegy a vállalat, akkor megint oda fognak figyelni, addig nem."

(Közgazdasági osztályvezető)

„Mindenki realizál nyereséget, az alapanyaggyártó is, a közbeeső termékgyártó is, a külkereskedelem még inkább, csak ahol az egészet előállítják, ott a legkisebb.

– Mit lehet tenni ilyen helyzetben?

– Semmit, legfeljebb tiltakozik, meg írogat mindenhová."

(Pénzügyi-számviteli főosztályvezető)

A műszaki igazgató, noha a formális hierarchiában a harmadik helyre szorult, reális helyzetét tekintve feladatai meghatványozódtak, s változatlanul *a vezetés erős embere maradt.* Ebben kétségtelenül jelentős szerepe van személyes adottságainak, hiszen műszaki egyetemi végzettséggel rendelkezik, több mint húsz éve van a vállalatnál, tehát pótolhatatlan helyi ismeretekkel bír, aktív párttag, s vezetőként is igen agilis. A formális és informális vezetői hierarchia eltérésében azonban más tényezőcsoportok is szerepet játszanak. Ha a gazdasági igazgató formális szerepének növekedését a gazdaságideológiában dominánssá vált nyereségorientált manager-kép felemás vállalati szintű reakciójának tekinthetjük, akkor azt kell mondanunk, hogy *a műszaki igazgató* változatlan, sőt talán növekvő *jelentőségét* főként *a reálszféra kihívásai indokolják.* Ilyen irányban fejti ki hatását az a tényező is, hogy a *vállalatnál* – jórészt a tervutasításos rendszer idejétől számíthatóan – *a műszaki-termeltetési vezetői tevékenységnek vannak jelentős hagyományai,* a vezetői garnitúra túlnyomó többsége ilyen előképzettségű. A konkrét termelési feltételek és a műszaki hagyományok magyarázzák, hogy a *vállalat életében a termékstruktúra kialakítása, a telepítés s a beruházás elsősorban és döntő mértékben műszaki tevékenység,* s *az ilyen jellegű döntések gazdaságosságára túlnyomórészt* utólagosan *derül fény.* A gazdasági osztályok főként követő-értékelő tevékenységet folytatnak, s a strukturális, korszerűsítési problémák általában olyan sürgető kényszerhelyzetben vetődnek fel, melyekben az esetleges értékszempontok érvényesítésére nincs mód. Ezért *a műszaki vezetők szemében* – akik a termelési folyamatok irányításában megőrizték hegemóniájukat – a *gazdasági tevékenység* erősen *aláértékelődik.* Ha egyáltalán munkának tekintik, akkor is csak amolyan *utólagos okoskodásként fogják fel.* Másrészt, a nyereségesség olyannyira a gazdaságon kívüli tényezők és az intézményi beavatkozások függvényében alakul, hogy a pragmatikus műszakiak szemében a gazdálkodás jobbára az ügyeskedés és a szemfülesség szinonimája. Nem a piaci, hanem a támogatásokért folytatott versenyben való ügyeskedést értik alatta.

4. Záró megjegyzések

A kritikai közgazdasági irodalomban – amely szociológiai nézőpontunkhoz sok vonatkozásban a legközelebb áll – a „gazdasági szemlélet" kifejezése gyakorlatilag a piaci racionalitáson alapuló nyereségorientált vállalkozói attitűddel volt szinonim. E felfogás szerint a gazdasági reform bevezetése után, a tervlebontás megszűntével a vállalatok ellentmondásos helyzetbe kerültek, amennyiben formálisan kialakultak az egységes szabályozás, a nyereségérdekeltség feltételei, míg az informális döntési mechanizmusban fennmaradtak a közvetlen függőségi adottságok. A tradicionális utasításvégrehajtó vezetői típussal szemben kialakult egy új vezetői típus, amelyet a nyereségorientált gazdasági szemlélet, a nagyobb hatékonyságra való törekvés, a kezdeményezőkészség jellemez, amelyik tehát élni tud a gazdasági reform adta lehetőségekkel. Ami e nyereségorientált gazdasági szemléletet megtestesítő új vezetői típust akadályozza abban, hogy „szocialista vállalkozó" legyen, tehát, hogy magatartását a piaci racionalitás kritériumaihoz igazítsa, az az, hogy a fennmaradó ágazati hierarchia, a kevéssé orientáló árrendszer, a személyes függések, a külkereskedelmi adottságok nem adaptálódtak a reform nyújtotta új formális lehetőségekhez. Röviden tehát, e koncepció szerint az egységes szabályozással létrejöttek az új, nyereségérdekeltségi alapfeltételek, s ugyanakkor kialakult a nyereségérdekeltséget hordozó új vállalatvezetői típus is. Sajátos módon azonban az új alapfeltételek és az új vezetői típus közé hagyományos institucionális elemek iktatódnak, amelyek végső soron megakadályozzák az alapfeltételek és a vállalatvezetők által képviselt nyereségérdekeltség tiszta kibontakozását.

* * *

Dolgozatunkat leíró elemzésnek szántuk, s az intézményrendszer elemzését nem kívántuk leszűkíteni a hivatali hierarchia különböző szintjei közti interakciók vizsgálatára. Az intézményrendszer integráns részének tekintettük az intézkedések és a szabályozórendszer egész „formális" komplexumát, valamint a gazdaságon kívüli presszíók és az informális kapcsolatok hálózatát. Ebből következően nem deklarálhatjuk egy egységes szabályozórendszer alapján működő nyereségérdekeltségi rendszer meglétét, amitől a tényleges szisztéma működését „csak" az téríti el, hogy működésbe lépnek egyedi preferenciák, ártámogatások, bérkedvezmények, exportszubvenciók és gazdaságon kívüli kényszerek. Úgy gondoljuk, hogy ha mindezek a tényezők működnek (és működnek!), akkor *nem beszélhetünk egységes szabályozórendszerről.* Következésképpen az ezt feltételező *tiszta nyereségérdekeltségi rendszert sem tekinthetjük a szisztéma – zavaró tényezők által elfedett – integráló faktorának.* Helyesebbnek tűnik a nyereségérdekeltséget a gazdasági magatartás csupán *egyik,* s talán *nem is legfontosabb motivációs tényezőjének* tekinteni. Ha pedig ez így van, akkor a nyereségorientált gazdasági szemléletet sem tekinthetjük a *par excellence* „gazdasági szemlélet"-nek, célszerűbbnek tűnik gazdasági szemléletekről, vagy még inkább gazdaságra vonatkozó különböző – egymásnak ellentmondó és egymást kiegészítő – nézetekről beszélni. Tanulmányunkban voltaképp e nézetek gazdasági bázisáról, s hordozóiról, ill. azok típusairól próbáltunk – egy egyedi esettanulmány kapcsán – képet adni.

Nem állítjuk, hogy egy olyan módszer, amely a nyereségorientált – vagy elvileg bármi más – gazdasági szemléletet állítja vizsgálódásának centrumába, s a tényleges variánsokat az ettől való eltérésként írja le, eleve haszontalan. Egészében azonban e vizsgálati mód inkább alkalmas annak regisztrálására, ami nincs, mint annak lehetőleg pontos feltárására, ami van. Fentiekben mi – a leíró elemzés természetéből adódóan – elsősorban annak rögzítésére törekedtünk, ami volt és ami van.

Az „ami van" persze meglehetősen gyakran módosul. Az újabb fejlemények közül elég talán itt most csupán az ágazati minisztériumok összevonására és a Kamara érdekvédelmi funkciójának gazdaságideológiai átértékelésére, a kisvállalkozások elterjedésére utalni. Úgy gondoljuk, nyitott kérdés, hogy e változások a vállalati önállóság szempontjából egy kedvezőbb gazdasági konstelláció garanciáivá válhatnak-e. Elvileg ilyen irányú mozgásokat is indukálhatnak, de önmagukban sem kulcsfontosságúnak, sem elegendőnek nem tekinthetők.

A vállalatvezetés életében ugyancsak látványos változások zajlottak le: a vezérigazgatót – miként az várható volt – hamarosan nyugdíjazták, s helyébe a volt párttitkárt nevezték ki. Sikereket kívánunk a nyíltsága miatt mindenképpen rokonszenves új vállalati vezetésnek, de – bár itt elvágjuk a történet fonalát – attól tartunk, hogy egy igazán új történet kibontakozása még várat magára.

ANDORKA RUDOLF–KULCSÁR RÓZSA

AZ ANYA TÁRSADALMI HELYZETÉNEK ÉS ISKOLAI VÉGZETTSÉGÉNEK HATÁSA A GYERMEKEK TÁRSADALMI MOBILITÁSÁRA

A társadalmi mobilitás vizsgálatánál abból indulunk ki, hogy a szülői család társadalmi helyzete kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolja a gyermekek társadalmi elhelyezkedését, és ennek a befolyásnak meghatározó erejét próbáljuk felmérni. A társadalmi származás befolyása többféle mechanizmuson keresztül érvényesülhet. Kaszttársadalmakban a szülők kaszthelyzete automatikusan meghatározta a gyermekekét is. Hasonló volt a helyzet a rabszolgatársadalmakban is, bár a rabszolgatartó felszabadíthatta rabszolgáját, így a rabszolgának született ember egyéni képességei, a rabszolgatartónak nyújtott szolgálatai is szóhoz juthattak. Tovább gyengül a születés tényének meghatározó ereje a feudális társadalmakban, mert a rendek közötti határokat, ha nem is gyakran, át lehetett lépni, jobbágyok nemesi oklevelet kaphattak szolgálataikért, és – ami még gyakoribb volt – nemesek elszegényedhettek, a jobbágyokhoz hasonló társadalmi helyzetbe süllyedhettek. Az egyéni képességek és teljesítmények tehát valamennyire befolyásolhatták az életpályát, de az is nyilvánvaló, hogy ezek az egyéni tulajdonságok sem voltak függetlenek a szülőktől. Mivel a felemelkedés útja legtöbbször a katonai érdemeken keresztül vezetett, valószínű, hogy elsősorban az apa hatása a fiára, annak képességeire, teljesítményeire volt a döntő fontosságú. A tőkés társadalmakban a társadalmi mobilitás jogi korlátai legalábbis elvben megszűntek, de a szülői családtól örökölt termelőeszköz-tulajdon, vagyon nagyon erősen érvényesült a társadalmi helyzet átörökítésében. Mivel azonban a vagyon nemcsak az apai, hanem – ritkábban ugyan – az anyagi ágról is öröklődhetett, az anya társadalmi helyzetének hatása a leszármazottakéra a korábbinál nagyobb jelentőségűvé válhatott. Ez érvényes lehetett a nagytőkések körében, ahol – mint például Bertaux (1977) leírja – a család stratégiája sok esetben az volt, hogy a család leánygyermekeinek választanak talán kevésbé vagyonos, de tehetséges férjet, aki – és akinek gyermekei – a tőkés vállalkozást ténylegesen vezették. Így a férfi a felesége révén jutott magasabb társadalmi helyzetbe és a feleség eredeti társadalmi helyzetét örökölték a gyermekeik is. Hasonlóképpen a birtokos parasztság körében is – elsősorban ahol erős születéskorlátozás volt, így családonként kevés gyermek született és közöttük sok esetben nem volt fiú – férfiörökös hiányában a leány és a sok esetben vagyontalan vő örökölték a birtokot, tehát az unokák társadalmi helyzetét az anya határozta meg. A mai fejlett tőkés társadalmakban fokozatosan előtérbe kerülnek a társadalmi helyzet átörökítésének nem vagyoni tényezői, mint a képzettség, a megfelelő műveltség, modor, társadalmi kapcsolatok (Bourdieu, 1978, 1979). Az anya fontos szerepet játszik ezeknek az ismereteknek, készségeknek átadásában, ezért feltételezhetjük, hogy hatása a társadalmi mobilitásra még inkább erősödik.

A mai magyar társadalomban, és általában a szocialista társadalmakban a családi vagyon szerepe a foglalkozási életpálya meghatározásában a korábbinál kisebb, ha nem is tűnt el teljesen (elég ha a lakáshoz jutás társadalmi különbségeire utalunk, amelyekben szerepet játszik a család anyagi ereje), viszont az iskolai végzettség és műveltség, a családi, emberi kapcsolatok szerepe megnőtt (Andorka, 1982; Kulcsár, 1978). Joggal feltételezhetjük, hogy abban, hogy a gyermek milyen iskolai végzettséget szerez, milyen műveltséget kap a szülői családban, milyenné válik a személyisége a szocializáció során, az apával legalább egyenrangú szerepe lehet az anyának.

Emellett az is indokolja az anya társadalmi helyzetének figyelembevételét a magyarországi mobilitás vizsgálatában, hogy ma már a nők – az anyák – többsége aktív kereső, éspedig sok esetben a férjüktől eltérő társadalmi rétegbe tartozik (Kulcsár, 1978). Amikor az 1973. évi társadalmi mobilitás felvételben összeírt házas férfiak és nők társadalmi helyzetét a házasságkötéskor összehasonlítottuk (a kereső nőket a saját, az eltartott nőket az apjuk társadalmi helyzete szerint osztályozva), akkor – 8 társadalmi réteg megkülönböztetésével – azt találtuk, hogy a házastársak társadalmi helyzete különbözik a családok 54 százalékában, azonos 46 százalékában. Ha csak az apa társadalmi helyzete alapján vizsgáljuk a nemzedékek közötti mobilitást, akkor az egyszerű szellemi foglalkozású apa és szakmunkás anya (például technikus apa és fodrász anya) gyermekeit egyszerű szellemi származásúnak, viszont megfordítva a szakmunkás apa és egyszerű szellemi foglalkozású anya (például műszerész apa és könyvelő anya) gyermekét viszont szakmunkás származásúnak tekintjük, noha nyilvánvalóan nagyjából azonos családi háttérből indultak. Az is nyilvánvaló, hogy nagyon is különbözik a szakmunkás apa és anya (például műszerész apa és fodrász anya) gyermekének és a szakmunkás apa és segédmunkás anya gyermekének családi háttere. Tehát a nők, feleségek, családanyák társadalmi helyzete nem egyszerűen a férj társadalmi helyzetének függvénye, hanem attól függetlenül befolyásolja a gyermekek társadalmi elhelyezkedését.

Mindkét magyar társadalmi mobilitás felvétel (1962–1964 és 1973) során kérdezték az anya foglalkozását is, de eddig nem vizsgáltuk annak hatását a társadalmi mobilitásra. Hozzá kell tenni, hogy a szociológiai világirodalomban is viszonylag kevés olyan munkát találtunk, ahol az anya társadalmi helyzetének, iskolai végzettségének hatását elemezték. Ezek közül kiemelkedik a Wisconsin állambeli (Egyesült Államok) középiskolát végzett tanulók egy mintájának követéses vizsgálata, amelyben az anya iskolai végzettségének hatását az apáéhoz nagyjából hasonló erősségűnek találták (Hauser, 1973; Sewell, Hauser, 1976; Hauser, Sewell, Alwin, 1976; Alwin, 1976). Hasonló eredményre jutottak más felvételek alapján is (Duncan, Featherman, Duncan, 1972; Featherman, Carter, 1976).

A felhasznált adatok és az elemzés módszerei

Az anya iskolai végzettségének hatását vizsgáló említett amerikai vizsgálatokban az útelemzés módszerét használták, mivel az alkalmas arra, hogy nagyobb számú tényezőnek egy változóra, a mobilitásnál az elért társadalmi helyzetre való hatását figyelembe vegyék. Hasonlóképpen elképzelhető lenne a log-lineáris elemzés felhasználása is. Tervezzük ezeknek a módszereknek alkalmazását a magyar adatok elemzésénél is, az anya társadalmi helyzete hatásának kimutatására. Célszerűbbnek látszott azonban először a hagyományos

táblázatos elemzési módszereket felhasználni, mivel ezeknek alapján kevésbé elvont módon tudjuk az apa és az anya hatását az elért társadalmi helyzetre kimutatni.

Elvileg olyan háromdimenziós táblákat kellene szerkesztenünk, amelyekben egy-egy dimenzió az apa, az anya és a gyermek (külön a fiú- és leánygyermek) társadalmi helyzetét méri. Problémát okoz azonban, hogy a magyar társadalmi mobilitás felvételeknél megfigyeltek igen jelentős részénél (1973-ban 57 százalékánál) az anya eltartott volt egész élete folyamán. Tehát ha az anya társadalmi-foglalkozási helyzetét használjuk az elemzésnél, a megfigyeltek jelentős részét figyelmen kívül kell hagynunk.

Az anya társadalmi helyzetének jellemzésére fel tudjuk azonban használni az iskolai végzettségét is, amelyről az esetek túlnyomó többségében van adatunk. Ha azonban az apa társadalmi-foglalkozási csoportját és az anya iskolai végzettségét használjuk az elemzésnél, akkor – mivel a két szülő helyzetét más-más adattal mérjük – nem tudjuk összemérni az apa és az anya hatásának erősségét.

Ezért olyan elemzést is végzünk, ahol mindkét szülőnek az iskolai végzettségét vesszük figyelembe. Bár ez az eljárás nem felel meg a szokásos típusú társadalmi mobilitás elemzésnek (ahol mindig társadalmi-foglalkozási csoportok kategóriáiban vizsgálják a mobilitást), úgy látjuk, hogy az iskolai végzettség elég jó „helyettesítő" vagy „pót-változója" a társadalmi-foglalkozási helyzetnek. Ezért az apa és az anya társadalmi helyzetének hatására, azok egymáshoz viszonyított erősségére megbízhatóan következtethetünk ilyen adatok alapján.

Végül – többféle tábla elkészítése és átvizsgálása alapján – úgy döntöttünk, hogy ebben a tanulmányban felhasználunk néhány olyan táblát is, ahol mindkét szülőnek a társadalmi-foglalkozási csoportját mutatjuk ki, de főképpen olyanokra támaszkodunk, ahol mindkét szülőnek az iskolai végzettsége szerepel.

A felhasznált adatok a Központi Statisztikai Hivatal 1973. évi társadalmi mobilitás felvételéből származnak. A 14 éves és idősebb népesség 0,5 százalékos mintáját kérdezték meg, összesen 40 426 személyről gyűjtöttek mobilitási adatokat. A szülők iskolai végzettségére vonatkozó adatok egyformán állnak rendelkezésre minden apára és anyára vonatkozóan, kivéve azt az 1759 apát és 3662 anyát, akinek iskolai végzettsége ismeretlen volt. Ezeket az elemzésből kihagytuk. Bonyolultabb a helyzet a szülők társadalmi-foglalkozási helyzeténél, mert itt különböző időpontokra vonatkozó adatokat jegyeztek fel: az apánál és anyánál egyaránt az 1938., 1949., és 1973. évi helyzetet, illetve – ha az apa vagy az anya ebben az időpontban már nem élt (de a megelőző kiválasztott évben még élt), az utolsó társadalmi-foglalkozási csoportot. (Csak az apánál kérdeztük azt a társadalmi-foglalkozási helyzetet, amelyet az az összeírt személy fiatal korában, 14–18 éves korában foglalt el, ezért ezt az adatot nem használhattuk fel az anyákat is figyelembe vevő elemzésnél. Így mindegyik említett évben voltak olyan apák és anyák, akikről – mivel már lényegesen korábban meghaltak, vagy mert még nem voltak keresők (1938-ban) – nem voltak ilyen adataink. Mivel a legkevesebb ilyen adathiány a szülők 1973. évi társadalmi-foglalkozási adatainál merült fel, ebben a tanulmányban azt használtuk fel.

Az apa és az anya társadalmi-foglalkozási helyzetének hatása a gyermekek társadalmi mobilitására

Az apák és az anyák társadalmi-foglalkozási csoport szerinti összetétele nagyon eltérő volt, éspedig nemcsak azért, mert az anyáknak jelentős része eltartott volt, hanem azért is, mert a kereső apák és kereső anyák összetétele is erősen különbözött: az apák között sokkal több volt a vezető, az értelmiségi és a szakmunkás, az anyák között viszont a betanított és segédmunkás, valamint a mezőgazdasági fizikai (az utóbbi azért, mert a kistermelést folytató családokban az eltartott nőket a mezőgazdasági rétegbe soroltuk) (1. táblázat).

1.
A megfigyeltek apjának és anyjának

Az apa társadalmi csoportja	Az anya társadalmi					
	vezető	értelmiségi	egyéb szellemi	kis-iparos	szakmunkás	betanított munkás
Vezető	5,2	6,3	29,8	0,8	3,4	12,6
Értelmiségi	1,6	14,7	38,3	0,1	2,9	7,1
Egyéb szellemi	0,7	1,6	27,5	1,0	4,1	13,6
Kisiparos	0,1	0,1	3,0	8,7	1,2	4,4
Szakmunkás	0,1	0,2	7,5	0,9	5,8	16,8
Betanított munkás	–	0,0	2,5	0,4	1,3	14,6
Segédmunkás	–	0,1	1,7	0,5	0,9	7,8
Mezőg. önálló	–	0,1	0,2	0,1	0,2	1,0
Mezőg. fizikai	–	0,1	0,4	0,1	0,3	2,1
Egyéb	0,3	0,6	10,0	0,3	3,1	14,5
Eltartott	0,1	0,2	1,5	0,6	0,8	2,7
Összesen	0,2	0,5	4,5	0,7	1,6	6,5

Az apa és anya társadalmi-foglalkozási csoportja hatásának elemzésére azokat a megkérdezetteket választottuk ki, akiknek apja egyszerű szellemi foglalkozású és szakmunkás volt, valamint akiknek az anyja egyszerű szellemi foglalkozású volt. Így kaptunk ugyanis elemezhető nagyságú csoportokat a másik szülő társadalmi-foglalkozási csoportja szerinti osztályozásban.

Az egyszerű szellemi foglalkozású apák fiainál és leányainál egyaránt erős differenciáló tényező az anya társadalmi-foglalkozási csoportja: amikor az anya is egyszerű szellemi foglalkozású volt, lényegesen több volt a gyermekek között az értelmiségi és általában a szellemi foglalkozású és kevesebb a munkás, ezen belül a szakmunkás is (2. táblázat). Megfordítva is érvényes ez az összefüggés: az egyszerű szellemi foglalkozású anyák gyermekeinél az elért társadalmi helyzet igen erősen különbözik az apa társadalmi helyzetétől függően: ha az apa vezető és értelmiségi volt, sokkal több volt az ugyanezen rétegbe tartozó gyermek, mint ha az apa egyéb szellemi foglalkozású volt. Általában a szellemi foglalkozású apák gyermekei között több a szellemi, a fizikai foglalkozású apák

gyermekei között több a fizikai foglalkozású, és ez utóbbi rétegek között is lényeges különbségek vannak az egyszerű szellemi anyák és szakmunkás apák, valamint az ugyanilyen foglalkozású anyák és mezőgazdasági fizikai apák gyermekei között (3. táblázat).

A szakmunkás apák fiainál és leányainál szintén azt látjuk, hogy azok közül lettek a legtöbben szellemi foglalkozásúak, akiknek anyja szellemi foglalkozású volt, és azok közül a legkevesebben, akiknek anyja mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt (4. táblázat).

A viszonylag kis esetszámok egyes apa–anya kombinációknál nem teszik lehetővé azt, hogy összehasonlítsuk azokat a megfigyelt leszármazottakat, akiknek szüleinél ugyanazok a réteg-kombinációk megfordítva fordulnak elő, tehát például hogy összehasonlítsuk a szakmunkás apák és egyszerű szellemi foglalkozású anyák gyermekeit az egyszerű szellemi

táblázat
társadalmi-foglalkozási csoportja

csoportja						
segéd-munkás	mezőgazdasági önálló	mezőgazdasági fizikai	egyéb	eltartott	Összes	N =
5,2	2,1	2,9	–	31,7	100,0	382
2,2	0,3	0,1	0,3	32,4	100,0	689
8,2	2,6	4,3	1,2	35,2	100,0	2 435
4,8	6,7	4,9	0,3	65,8	100,0	1 306
12,2	4,6	5,3	0,8	45,8	100,0	4 573
10,1	9,4	10,6	0,5	50,6	100,0	3 798
17,6	7,1	11,6	0,9	51,8	100,0	2 619
1,5	46,2	10,9	0,1	39,7	100,0	3 094
3,0	7,0	41,9	0,2	44,9	100,0	8 256
12,0	2,8	3,3	3,0	50,1	100,0	359
2,7	4,7	5,6	0,1	81,0	100,0	12 915
5,9	8,8	14,0	0,4	56,9	100,0	40 426

foglalkozású apák és szakmunkás anyák gyermekeivel (mert az utóbbiak igen kevesen voltak a mintában). Ezért csak annyit mondhatunk, hogy az anya társadalmi-foglalkozási csoportja erősen differenciálja az azonos társadalmi-foglalkozási csoportba tartozó apák gyermekeinek társadalmi elhelyezkedését, de nem tudjuk megállapítani, hogy az apa vagy az anya helyzetének hatása erősebb-e.

Az apa és az anya iskolai végzettségének hatása a gyermekek társadalmi mobilitására

Jobbak az elemzési lehetőségeink, ha a két szülő iskolai végzettségét vesszük figyelembe. Azok a családok vannak többségben, ahol a szülők iskolai végzettsége nagyjából azonos, de nem jelentéktelen az eltérő végzettségű szülők aránya sem. Figyelmen kívül hagyva azokat, akiknél az egyik vagy mindkét szülő iskolai végzettsége ismeretlen, azonos

2. táblázat

Az egyszerű szellemi foglalkozású apák fiainak és leányainak társadalmi helyzete az anya egyes kiemelt társadalmi-foglalkozási csoportjai szerint

Az összeírt társadalmi-foglalkozási csoportja	Az anya társadalmi csoportja			
	egyéb szellemi	fizikai foglalkozású	egyéb szellemi	fizikai foglalkozású
	férfi		nő	
Vezető	1,8	1,7	–	–
Értelmiségi	17,1	8,8	14,8	7,3
Egyéb szellemi	34,7	21,4	66,4	54,7
Kisiparos	1,4	1,0	0,9	0,6
Szakmunkás	35,7	50,5	6,7	13,0
Betanított munkás	3,7	7,1	7,6	14,9
Segédmunkás	2,8	3,7	2,2	4,1
Mezőgazdasági	1,4	4,4	0,5	4,1
Egyéb	1,4	1,4	0,9	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	216	295	223	316

iskolai végzettségi kategóriába tartozott a megfigyeltek szüleinek 61 százaléka. 25 százaléknál az apa, 14 százaléknál az anya iskolai végzettsége volt magasabb (5. táblázat).

Ha egyenként vizsgáljuk meg, hogy a különböző iskolai végzettségű szülők gyermekei milyen társadalmi helyzetet értek el, a következőket látjuk.

Azoknak a családoknak a gyermekei között, ahol mindkét szülő iskolai végzettsége legfeljebb 4–5 osztály volt, többségben vannak a szakképzetlen fizikai munkások és a mezőgazdasági fizikaiak. Ennél magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei között fokozatosan többségbe kerülnek a szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások. Vezetőket és értelmiségieket azonban csak kivételesen találunk a 8 osztályos végzettségig el nem jutott szülők gyermekei között. Ezért a társadalomban felemelkedőket, a sikeres mobilitási életpályát befutókat a szellemiek és a szakmunkások arányával jellemezhetjük:

Apa	Anya	Férfi		Nő	
iskolai végzettsége, osztály		szellemi	szakmunkás	szellemi	szakmunkás
		százalék			
1–3	1–3	6	21	4	15
4–5	1–3	7	25	10	5
1–3	4–5	7	25	9	5
4–5	4–5	13	29	14	7
6–7	1–3	14	20	16	8
1–3	6–7	6	39	11	6
6–7	4–5	21	32	22	10
4–5	6–7	16	36	22	9
6–7	6–7	20	37	25	10

3. táblázat

Az egyszerű szellemi foglalkozású anyák fiainak és leányainak társadalmi helyzete az apa egyes kiemelt társadalmi-foglalkozási csoportja szerint

Az összeírt társadalmi-foglalkozási csoportja	Az apa társadalmi csoportja							
	vezető és értelmiségi	egyéb szellemi	szakmunkás	mezőgazdasági fizikai	vezető és értelmiségi	egyéb szellemi	szakmunkás	mezőgazdasági fizikai
	férfi				nő			
Vezető	2,0	1,9	1,0	1,2	–	–	2,7	2,5
Értelmiségi	37,2	17,1	8,6	4,8	29,3	14,8	8,3	8,9
Egyéb szellemi	34,3	34,7	19,2	13,3	62,0	66,4	68,8	49,4
Kisiparos	1,0	1,4	1,0	–	–	0,9	–	2,5
Szakmunkás	19,6	35,6	54,8	59,0	2,6	6,7	10,1	8,9
Betanított munkás	3,9	3,7	7,7	13,3	3,4	7,6	9,2	10,1
Segédmunkás	2,0	2,8	4,8	6,0	0,9	2,2	0,9	7,6
Mezőgazdasági	–	1,4	1,0	1,2	0,9	0,5	–	10,1
Egyéb	–	1,4	1,9	1,2	0,9	0,9	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	102	216	104	83	116	223	109	79

4. táblázat

A szakmunkás apák fiainak és leányainak helyzete az anya egyes kiemelt társadalmi-gazdasági csoportjai szerint

Az összeírt társadalmi csoportja	Az anya társadalmi csoportja									
	egyéb szellemi	szak-munkás	betanított munkás	segéd-munkás	mezőgazdasági fizikai	egyéb szellemi	szak-munkás	betanított munkás	segéd-munkás	mezőgazdasági fizikai
			férfi					nő		
Vezető	1,0	1,0	1,0	1,4	2,2	2,7	0,9	–	0,4	–
Értelmiségi	8,6	4,0	4,1	2,9	3,9	8,3	7,1	5,4	2,2	5,4
Egyéb szellemi	19,2	26,7	14,7	14,9	15,0	68,8	42,8	44,3	45,6	31,5
Kisiparos	1,0	1,0	0,7	1,4	0,6	–	–	0,7	0,4	–
Szakmunkás	54,8	50,5	58,7	54,3	58,1	10,1	29,5	17,2	17,1	6,7
Betanított munkás	7,7	7,9	8,5	11,5	8,4	9,2	11,6	22,3	23,7	27,3
Segédmunkás	4,8	5,9	9,2	10,6	5,6	0,9	1,8	7,1	8,3	12,7
Mezőgazdasági	1,0	2,0	2,1	1,5	5,6	–	3,6	1,7	1,8	15,2
Egyéb	1,9	1,0	1,0	1,5	0,6	–	2,7	1,3	0,5	1,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	104	101	293	208	179	109	112	296	228	165

5. táblázat

Az összeírt személy szüleinek iskolai végzettsége

Az apa iskolai végzettsége	Az anya iskolai végzettsége											
	0 oszt.	az általános iskola				a középiskola 1–4 osztályát végezte	érettségizett	egyetemre járt, de oklevelet nem szerzett	oklevelet szerzett	ismeretlen	összesen	N =
		1–3	4–5	6–7	8							
		osztályát végezte										
0 osztály	54,1	13,2	14,2	10,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	7,9	100,0	2 017
Általános iskola												
1–3. oszt.	14,0	37,6	23,4	14,8	0,8	0,0	0,0	0,0	0,1	9,3	100,0	2 860
4–5. oszt.	5,7	11,4	50,1	22,1	2,5	0,1	0,2	0,0	0,0	7,9	100,0	7 346
6–7. oszt.	2,4	3,0	10,7	71,7	4,8	0,1	0,3	0,0	0,0	7,0	100,0	19 567
8. oszt.	0,9	1,1	7,3	42,3	40,3	1,2	2,7	0,0	0,3	3,9	100,0	3 686
A középiskola 1–4. oszt.	0,3	2,0	7,4	35,7	34,8	8,8	5,9	0,0	1,4	3,7	100,0	353
Érettségizett	0,2	0,4	2,0	22,0	43,7	3,3	21,5	0,2	2,8	3,9	100,0	1 586
Egyetemre járt, de oklevelet nem szerzett	0,0	0,1	1,6	21,0	25,8	17,7	17,7	3,2	11,3	1,6	100,0	62
Oklevelet szerzett	0,2	0,1	2,4	8,9	34,0	4,2	31,4	0,8	14,1	3,9	100,0	1 190
Ismeretlen	6,9	4,4	11,2	14,5	3,3	0,3	0,6	0,0	0,2	58,6	100,0	1 759
Összesen	6,3	7,2	18,0	46,2	9,7	0,6	2,3	0,0	0,6	9,1	100,0	40 426

A szakmunkások aránya (elsősorban a férfiak között) és a szellemi foglalkozásúak aránya (különösen a nők között, de a férfiaknál is) lépésről lépésre növekszik, ahogyan az egyik vagy másik szülő iskolai végzettsége emelkedik. Az apa, illetve az anya iskolai végzettségének emelkedése a legtöbb szinten körülbelül egyformán javította a gyermekek mobilitási pályáját. Az apa és az anya hatása között abban mutatkozik kisebb különbség, hogy amikor az apa iskolai végzettsége volt magasabb az anyáénál, akkor a fiúgyermekek közül valamivel többen lettek szellemi foglalkozásúak, amikor viszont az anyáé magasabb az apáénál, akkor a fiúk közül valamivel többen lettek szakmunkások. Továbbá a legalacsonyabb iskolai végzettségi szinteken a valamivel magasabb iskolai végzettségű apák gyermekei közül többen hagyták el a mezőgazdaságot, mint amikor az anyának az iskolai végzettsége volt magasabb az apáénál.

Azokban a családokban, ahol legalább az egyik szülőnek 8 általános iskolai osztálynak megfelelő vagy ennél magasabb végzettsége volt, a gyermekek közül már nem kevesen lettek vezetők vagy értelmiségiek, viszont a nagy többségük szakmunkás vagy szellemi foglalkozású. Ezért a vezető és értelmiségi rétegbe kerülők aránya a társadalmi felemelkedés jobb mutatójának látszott:

Apa	Anya	A vezetők és értelmiségiek aránya, %	
iskolai végzettsége		férfi	nő
8 osztály	4–7 osztály	8	6
4–7 osztály	8 osztály	8	7
8 osztály	8 osztály	14	9
érettségi	4–7 osztály	17	9
érettségi	8 osztály	30	16
érettségi	érettségi	27	20
felsőfokú	8 osztály	43	25
felsőfokú	érettségi	55	32

A gyermekek mobilitási életpályája itt is lépésről lépésre kedvezőbbé válik, ahogy egyik vagy másik szülő iskolai végzettsége emelkedik. Az apa és az anya iskolai végzettségének emelkedése körülbelül ugyanannyival javítja a gyermekek életpályáját. Az érettségizett nők és ennél alacsonyabb iskolai végzettségű apák gyermekeinek mobilitási adatait nem lehetett az elemzésnél vizsgálni a kis számuk miatt. Felsőfokú végzettségű anya pedig olyan kevés volt a mintában, hogy az ő gyermekeik adatait nem elemezhettük.

A fiúgyermekek közül jóval többen lettek vezetők és értelmiségiek minden iskolai végzettségi szintű szülők esetében, tehát a múltban mindenféle helyzetű családban következetesen érvényesült az a tendencia, hogy inkább a fiúgyermekeket irányították a felsőfokú képzés és ezen keresztül az értelmiségi állások felé. A kohorszonkénti elemzés (Andorka, 1982) viszont kimutatta, hogy a fiú- és leánygyermekek közötti ilyen különbségtevés csökkent, sőt eltűnőben van azokban a kohorszokban, amelyek 1960 óta érték el a felsőfokú iskolákba való átlépés szokásos életkorát.

Ezeknél a magas iskolai végzettségű szülőknél is megfigyelhető az a tendencia, hogy leányaikat leginkább az egyszerű szellemi, irodai foglalkozások, fiaikat – ha nem végzik el a felsőfokú iskolát – sok esetben a szakmunkás pályák felé irányítják. Így míg például a felsőfokú végzettségű apák és érettségizett anyák azon leányai közül, akik maguk nem lettek értelmiségiek, körülbelül hatszor annyi az egyszerű szellemi foglalkozású, mint a fizikai, a fiúgyermekeik között viszont megközelítően annyi fizikai foglalkozású (legtöbbször szakmunkás) van, mint egyszerű vagy középszintű irodai foglalkozású. A magas iskolai végzettségű szülők tehát lényegében ugyanolyan megfontolások szerint választanak eltérő „stratégiát" lefelé mobil fiaik és leányaik számára, mint amilyen megfontolások alapján az alacsony iskolai végzettségű szülők felfelé mobil fiaikat a szakmák, leányaikat pedig az irodai foglalkozások felé irányítják.

Következtetések

Elemzéseinkből egyértelműen kitűnt, hogy az anya társadalmi helyzete – akár a társadalmi-foglalkozási csoporttal, akár az iskolai végzettséggel mérjük – erősen befolyásolta gyermekeinek társadalmi elhelyezkedését, mobilitását, az apa társadalmi helyzetétől függetlenül. Ezért mindenképpen szükségesnek látszik, hogy a jövőben a társadalmi mobilitás elemzésénél figyelembe vegyük az apa mellett az anya társadalmi helyzetét is. Tisztázásra vár még az a kérdés, hogy erre melyik módszer – a hagyományos többdimenziós táblák, az útelemzés, a log-lineáris elemzés vagy valamely más többváltozós módszer – a legalkalmasabb.

Adataink és a felhasznált módszer alapján nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy az apa és az anya társadalmi helyzetének befolyása a gyermekek mobilitására egymáshoz viszonyítva mennyire erős. Nagyjából azt a következtetést lehet megfogalmazni, hogy a két szülő társadalmi helyzetének hatása egyformán fontos. Elképzelhetőnek látszik azonban, hogy finomabb elemzések kimutatják majd: a különböző társadalmi-foglalkozási és iskolai végzettségi szinteken némileg eltérő erősségű az apa és az anya hatása, és az sem lehetetlen, hogy a fiú- és a leánygyermekek esetében kissé másképpen érvényesül az apa és az anya társadalmi helyzetének befolyása.

IRODALOM

Alwin, D. F.: 1976, Socioeconomic background, colleges, and post-collegiate achievements. In Sewell, W. H., Hauser, R. M., Featherman, D. L. eds, I. m. 343–372.

Andorka Rudolf: 1982. A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, Gondolat. 327.

Bertaux, D.: 1977. Destins personnels et structure de classe. Paris, PUF. 322.

Bourdieu, P.: 1978. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. Budapest, Gondolat 436.

Bourdieu, P.: 1979, La districtiion. Critique sociale du jugement. Paris. Éditions de Minuit. 640.

Duncan, O. D.: Featherman, D. L., Duncan, B. 1972, Socioeconomic background and achievement. New York. Seminar Press. 284.

Hauser, R. M.: 1973. Disaggregating a social-psychological model of educational attainment. In Goldberger, A. S., Duncan, O. D., eds, Structural equation models in the social sciences. New York. Seminar Press. 255–284.

Featherman, D. L., Carter, T. M., 1976., Discontinuities in schooling and the socioeconomic life cycle. In Sewell, W. H., Hauser, R. M., Featherman, D. L., eds I., m. 133–160.
Hauser, R. M., Sewell, W. H., Alvin, D. F., 1976, High school effects on achievement. In Sewell, W. H., Hauser, R. M., Featherman, D. L. eds, I. m. 309–341.
Kulcsár Rózsa, 1978, A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája". Statisztikai Szemle. vol. 56. no. 5. 516–531. p.
Kulcsár Rózsa, 1981, A nemzedéken belüli mobilitás rétegenként. Statisztikai Szemle, 1981. vol. 79. no. 1. 42–54.
Sewell, W. H., Hauser, R. M., 1976, Causes and consequences of higher education: models of the status attainment process. In Sewell, W. H., Hauser, R. M., Featherman, D. L., eds, I., m. 9–27.
Sewell, W. H., Hauser, R. M., Featherman, D. L., eds, 1976, Schooling and achievement in American society. New York. Academic Press. 535.

POKOL BÉLA

A POZITIVITÁS DICSÉRETE

Niklas Luhmann „generalizált" jogszociológiája

Niklas Luhmann a kortárs német szociológia kiemelkedő alakja. Mindenekelőtt általános elméletalkotási törekvései biztosítják számára azt a kitüntetett figyelmet, amely a nyugati szociológia egyik legsűrűbben tárgyalt – és vitatott – szerzőjévé teszi. A 60-as évek elejétől hosszú ideig szinte észrevétlenül építette az elsősorban Parsons funkcionalizmusából kiinduló rendszerét. A figyelem középpontjába nyomulására, a kritikai társadalomelmélet pozícióiból induló Jürgen Habermas-sal való vitája adott alkalmat (l. Habermas–Luhmann 1971). Magyarországon jórészt ismeretlenek még Luhmann elgondolásai. Jogszociológiája kapcsán ezért kitérünk általánosabb kategóriáira is.

Luhmann jogszociológiája már kiindulópontjaiban alapvetően különbözik a hagyományos jogszociológiáktól. Míg a korai jogszociológiák a gyorsan változó papírjoggal szemben a jog társadalmi kötöttségére utaltak, és a *szerves* jogfejlődés nézőpontjáról szkeptikusan álltak szemben a tudatos jogalkotással, addig Luhmannt a jog *változtathatósága* bilincseli le, és vizsgálatainak középpontjába az erre lehetőséget adó előfeltételeket állítja.

Másik alapvető különbség Luhmann elemzési szintjénél található. A korai jogszociológiák a jog határainál megállva *kitekintenek* a jogból, ezzel szemben Luhmann a *normatív világ* egészét tekinti már kiindulópontjánál a jogszociológia tárgyának. Választott absztraktsági szintjének megfelelően ezért számára a jogszociológia klasszikus adalékait Marx, Maine, Durkheim, Weber (és mint „határfigurák" Parsons, ill. Ehrlich) jelentik, akik a változásra átépülő modern társadalmak egy-egy aspektusát emelték ki.

Luhmann jogszociológiája nemcsak norma- és értékszociológia is egyben, hanem egy átfogóbb társadalomelmélet *egyik félrészét* alkotja. A normatív elvárások mellett a kognitív elvárások (a mérlegelő-megítélő tudás és ennek alapjai) alkotják *tudásszociológiáját* (N. Luhmann 1980), és ezek együtt tartalmazzák a „funkcionálisan kibomlott modern társadalmak" Luhmann-féle elméletét.

Reklektálatlan átvételt elkerülendő, Luhmann saját „elementáris" alapfogalmait tisztázza, és csak utána lép közelebb a joghoz.

Luhmann alapfogalmai

Az embert körülvevő világ *komplexitása*, és az emberi elvárások *kontingens* természete jelenti Luhmann kiindulópontjait. Komplexitás alatt azt érti, hogy a cselekvés és az észlelés számára mindig több lehetőség van, mint amennyit az egyén tényleg realizálni tud: *kontingencia* pedig azt, hogy a ténylegesen realizált lehetőségek helyett más is számba jöhetett volna.

A világ komplexitás-jellege miatt tehát örök szelekciós kényszer áll fönn, az ember az észlelésben áll a cselekvésben kiválasztott alternatívákat megrögzíti, mint „dolgokat", „eseményeket", „szimbólumokat" stb.

Luhmann az egyes emberből indul ki, és ezután vonja be a „másokat", akik ugyanúgy szelektálnak a dolgok, események észlelésénél. A „másik" szelektált észlelése „duplázza" a világ szelektált megragadásából eredő kontingenciát. Az egyszerű kontingenciánál az „én" *stabil elvárásai* jelentették az egyszer kiválasztott alternatív észlelés melletti kitartást: (tudom, hogy az éjszaka után reggel következik). A dupla kontingenciánál azonban sokkal állandóbb elvárási struktúrák kellenek a kontingencia miatti csalódási lehetőségek elkerülésére.

Ezt adja meg az „elvárások elvárása": ismernem kell mások elvárásait, és biztosnak lennem abban, hogy meghatározott szituációkat ezek szerint észlel.

„Aki idegen elvárásokat elvárhat . . . egy lehetőségekkel gazdagabb világban is élhet, és ennek ellenére csalódástól mentes lehet." (Rechtssoziologie I/34.) Messzemenően kommunikáció, verbális egyeztetés nélkül lehet így együttélni egy komplex világban is, és ennek révén a komplikáltabb szituációkra lehet összpontosítani a figyelmet.

Az elvárási rendszerek adnak tehát a sokjelentésű és lehetőségű világnak egy állandóságot, és ezzel redukálják annak komplexitását. Az elvárások elvárásaiban pedig már dupla szelektivitás rejlik, így a komplexitás kétszeres redukcióját jelentik.

A hétköznapi életben ez úgy történik, hogy valaki kiválaszt a lehetőségek sokaságából egy közlést, és akinek ezt átadja, az nem mint „szelekciót" észleli, hanem mint egyszerű „tényt", saját szelekciójának a kiindulópontjává teszi és így tovább.

Mindezek zavartalan működésének záloga, hogy közös előfeltételekből induljanak ki. És ezek a leülepedett előfeltételek jelentik a *struktúrákat,* amelyek a világ azonos észlelési és cselekvési sémáit jelentve az állandóságot adják. „A struktúrák a lehetségesnek egy szűk metszetét mint elvárhatót fixálják". (Rechtssoziologie I/41.)

A struktúrák dupla kontingenciája és ebből következő kettős szelekciója következtében a társadalomban élő ember azonban örök csalódásnak van kitéve: valaki másképp észlelhet valamit, vagy egyszerűen „nem tudja" a közös előfeltevéseket (idegen, máshol szocializálták, a világot egy lehetséges más metszetben észleli), ill. maga a struktúra nem adekvát egy konkrét szituációban.

Az ember tehát ráutalt a struktúrákra, amelyeknek elvileg folyamatosan realizálódniuk kell, és ezek mégis mindig kudarcot vallhatnak. A társadalmi fejlődésben két ellentétes lehetőség alakult ki a kudarc esetén adandó válaszra: ha észlelem elvárásom kudarcát, akkor feladhatom azt, és a helyette beállt eseményt vagy a másik ember cselekvő válaszát teszem elvárásommá; ill. elutasíthatom az elvárásommal szembeni konkrét eseményt, cselekvést és kitartok eredeti elvárásom mellett. Attól függően, melyik beállítódás dominál, beszélhetek *kognitív* vagy *normatív* elvárásról.

Luhmann a kognitív és normatív elvárások szembeállását helyezi a Sein és Sollen fogalompár helyére, ugyanis a norma kontrafaktikus elvárás, de azért az nem kevésbé faktikus, mint a Sein; és a Sollen ellentéte így nem a Sein, hanem a kognitív beállítódásban van. Az a Sollen amit nem követnek, kognitív elvárássá alakult át.

Luhmann elemzi a normavilág hagyományos tipológiáját, amely a puszta faktikusságtól indulva a morális, ill. közhatalmi szankcionálás szerint differenciál (szokás, konvenció, erkölcsi szabály, jogrend), majd ennek helyére saját felosztását állítja. A magatartási elvárások legalsó rétegét a még differenciálatlan normatív-kognitív elvárások jelentik. Ezeknek még olyan magas a magától érthetődőségi foka a társadalom tagjainak szemében, hogy az ettől való eltérést mint valóságtévesztést értékelik, és nem normatív szankcióval élünk ezekkel szemben, hanem legföljebb mint mentális zavar tünetén sajnálkoznak fölötte.

A magától érthetődőségek e széles alapzata fölött kezdődik a normatív és a kognitív elvárások elkülönülése. Innentől kezdve – ahol már elesik az elvárás természetes – alternatívátlan jellege – kell berendezkedni az embernek a csalódásra, amely esetén dönteni kell a reagálás módjáról: „tanulok" az eltérő magatartásból, vagy kitartok elvárásom mellett, elutasítva az ettől eltérőt. Luhmann még egy harmadik formát is megkülönböztet, amikor az egyik oldalon kognitív elvárással szemben a másik oldalon normatív elvárás áll szemben egy magatartási mintát illetően egy szituációban (ill. viszont).

Végül is tehát Luhmann tipológiája a magatartási elvárások *magától érthetődőségének csökkenése* mellett differenciál. Erről az alapról visszanyúl az emberi fejlődés kezdetéig, és az általános felfogással szemben kimutatja, hogy ekkor, amikor az ember néhány szituációból álló életének minden darabja egy alternatívátlan elvárással volt lefedezve, még nem is beszélhetünk normativitásról. Csak az alternatív reagálási módok ismerete adja az eltérés lehetőségét, és így a közösséget ráébresztve az elvárása törékenységére, annak megvédésére ösztönzi.

A normák megvédésének több módja van, Luhmann a szokásosan egyedülinek tekintett szankcionálás mellett, ennek néhány ekvivalensét említi: pl. az ignorálást, az eltérés figyelmen kívül hagyását, amikor még elnevezést sem ad az eltérés tipizálására vagy amikor az elkövetőt, mint egy adott csoport szempontjából nem beszámíthatót egyszerűen semmibe veszi. (Egy másik kaszt, vagy alsóbb osztály tagja még megsérteni sem tudja egy adott osztály normáját.)

A szankció és ekvivalensei a világ komplexitását redukáló szelekciókat magában foglaló elvárások *időbeli stabilizálását* szolgálja. Emellett léteznek az elvárások *szociális,* valamint *dologi-értelmi* aspektusai. (Luhmann összefoglalóan az elvárások generalizálása három dimenziójának nevezi ezeket.)

A normatív elvárás szociális dimenzióját az intézményesítés jelenti. Pontos tartalmát elég nehéz felfedni, mert többször hangsúlyeltolódást találunk Luhmannál itt.

Talán abból indulhatunk ki, hogy az intézményesítés, a csalódások előzetes elkerülését célozza. „A normatív elvárásokat nem lehet tetszés szerinti mértékben csalódásokkal megterhelni, mivel mindenkor létezik egy strukturálisan kijelölt határa ezek elviselhetőségére." (Rechtssoziologie I/65.) Léteznek tehát olyan mechanizmusok, amelyek garantálják a több-kevesebb normális lefolyást a konkrét esetekben.

Az intézményesítés dimenziója a szituációkban szembenállók (vagy együttcselekvők) melletti *együttélő harmadikra* terjeszti ki a normák vizsgálatát. Egyszerű csoportokban, vagy visszanyúlva a történelemben a kezdetek közösségeihez, elképzelhető olyan eset, amikor csak cselekvő(k) és elváró(k) jönnek számításba, de már egyszerű differenciálódás után is felmerülnek a konkrét esetben nem érdekelt *harmadikok,* akik megítélik a megfelelő vagy eltérő cselekvést. Túlságosan konkrét elvárások azonban nem intézményesíthetők egy némileg is differenciáltabb közösségben.

A jog szempontjából három evolúciós vívmány oldotta meg a fejlődés továbbfolytatásához szükséges intézményesítési problémát. A szerződés letisztulása a puszta akaratnyilatkozatokra, amely után az együttélő harmadikok már csak ezek tényét vizsgálták. Egy másik vívmány a normák egyes csoportjai számára elkülönülő vonatkozási csoportok kialakulása, amely révén a diffúz nagyközösség helyett, kisebb vonatkozási csoportok jelentik az együttélő harmadikokat, és végül ezek összessége fedezi le a normavilág egészének intézményesítési szükségletét. Talán a legfontosabb azonban a harmadik, a szerepek és alrendszerek kidifferenciálódása, amely után már itt döntenek arról (az egész társadalomra kiható érvénnyel), mi tekinthető jognak.

A dologi-értelmi dimenzióban Luhmann négy fokozatot különít el, amelyek mentén a normatív elvárások megfogalmazhatóak: személyek, szerepek, programok és végül értékek szintjén. Maga a négy fokozat a történelem menetében differenciálódik szét, a fejlődés menetét úgy is fel lehet fogni, hogy a normatív elvárások értelmi súlypontja a személyekről a szerepekre majd programokra tevődik át. A probléma persze az, hogy nem mind a négy szint egyformán intézményesíthető. Ezzel már a jog határáig is jutottunk, mivel Luhmann jogfelfogása a három különfutó generalizálási dimenzió (időbeli, társadalmi, dologi-értelmi) összehangolásánál helyezi el a jogot. A jog – rövid összefoglalásban – *kongruens generalizálást jelent e három dimenzióban.* Az egyes dimenziókban kialakult vívmányok közül azt (vagy azokat) a generalizálási mechanizmusokat emeli ki, amelyek összeegyeztethetőek a többi dimenzió eszközeivel. A jog fejlődése ott tudott előre haladni, ahol *sikerült* ilyen kongruens mechanizmusokra alapozódnia.

Luhmann ezek alapján a három dimenzió összeegyeztethető mechanizmusaiból állítja össze a jog meghatározását: időbeli dimenzióban a szankció volt az, amely egyben jól intézményesíthetőnek is bizonyult; a szociális dimenzióban az eljárások és szerepek differenciálódása a jogi folyamat egyes szakaszaira jelentett megoldást; értelmi dimenzióban a programok és (kisebb mértékben ma már) a szerepek fokozata az, ahová telepítve a megfogalmazás súlypontjait a modern, nagy komplexitású társadalmaknak megfelelő rugalmasságú jog áll rendelkezésre.

A modern társadalmak funkcionális szétdifferenciálódása

Luhmann elsősorban általános társadalmi evolúciót vázol fel, a jogfejlődést ezen belül nézi át. Pontosabban fogalmazva a „szociális rendszerek" fejlődését kell használnunk, mert Luhmann elveti a „társadalom" fogalomnak a legátfogóbb egészként való értelmezését, és csak mint a többi szociális rendszer – család, pártok, tudomány, hogy a legeltérőbbeket említsük – *egyikét ismeri* el. Minden szociális rendszer a világ komplexitásának redukcióját jelenti, mivel a sok lehetőségből *egyre* alapozódva struktúrát alkotnak, és az egyén számára a világot már csak az állandó struktúrák jelentik. A „társadalom" az a szociális rendszer, amely a legutolsó és legalapvetőbb struktúrát jelenti az egyén szempontjából, és amelyik a többi szociális rendszer felé is kijelöli a komplexitás határait.

Luhmann rendszerének teljessége miatt jelezni kell, hogy az egyes szociális rendszerek számára „környezetet" jelent az összes többi, a társadalom számára pedig a környezetet az *egyes egyén* jelenti pszichikai-biológiai adottságával együtt. Ez tehát a keret: az egyén, ill. másik oldalról a társadalom által lehatárolt „nagyrendszer", amely keretek között egyes funkciókra specializálódott alrendszerek tartják fenn önmagukat és a nagyrendszert – mindkét pólusával együtt.

A fejlődés abban áll, hogy a nagyrendszerek egyre komplexebbé lesznek, ami jelenti azt, hogy egyre inkább szétdifferenciálódnak az alrendszerek: sok funkciójukból tendenciaszerűen egyfunkciójúvá válnak; ill. az alrendszerek belső felépítése mindinkább a funkció ellátása szerint szerveződik. Így a szétdifferenciálódás azt is jelenti, hogy az egymás funkcióiba való „besegítés" csökken (pl. a jog nevelő szerepe a szocializációs és a morális szférával való összefonódását is jelentette, majd ennek lekapcsolódása, hogy mindinkább a konfliktusmegoldásra épüljön át stb.). Ez a távolodás mellett egyben az újszerű kapcsolatok létrejöttét is jelenti az egyes szociális alrendszerek között; a korábbi konkrét-természetes – merev összefüggések helyett az absztraktabb, több konkrét variációt elbíró összekapcsolási módokat hozza létre, ill. az alrendszereken belül eleve olyan technikák jönnek létre, amelyek absztraktabb szinten dolgozzák fel a világ információit (pl. a jogi szféra absztraktabb konfliktusmegoldó technikái: a szerződés, mint összehangzó akaratnyilatkozat absztrakt jellege, átfogóbb jogi fogalmak, ill. a jogi normák absztraktsága stb.).

Említenünk kell, hogy Luhmann csak jelzi, hogy fejlettebb egy társadalom, ha komplexebb és az egyes alrendszerei, ill. végső egyénei nagyobb komplexitást képesek elviselni, *de egyáltalán nem tekinti szükségszerűnek ezt a fejlődési irányt.* Kifejezett kritikával él a marxizmussal szemben, mivel szerinte az abból kiindulva, hogy egy társadalmi rendszeren belül ellentmondás van, arra következtet, hogy azért az szükségszerűen fejlődni fog – ez pedig szerinte egy ellenőrizetlen premisszát jelent.

Vagy másik összehasonlítás lehet Lukács Ontológiája, amellyel Luhmann elképzelései néha meglepően összecsengenek. Lukács elemzéseinek átfogó kerete az Ontológiában az egyén és a társadalom által behatárolt reprodukciós összfolyamat, amelyen belül egyre inkább szétbomlanak az egyes alszférák funkciójuk ellátása érdekében, és így mind az egyén, mind az össztársadalom reprodukciós szintje növekszik.

Lukács ugyan nem időzik sokat e kérdésnél, de alapálláspontja, hogy a fejlődés motorja az összreprodukciós szint emelkedése, amely *kikényszeríti* az egyes alrendszerek fejlődését az ehhez szükséges szintig.

Nos tehát Lukácsot és Luhmannt összevetve Luhmann azt állítja, hogy a komplexitás növekszik és ezért kell az alrendszereknek fejlődni és rugalmasabb technikákat kialakítani, hogy képesek legyenek elviselni a nagyobb komplexitást. Lukács szerint a komplexitás növekedése csak kísérő jelensége a társadalom reprodukciós szintje növekedésére.

Luhmann fejtegetései a modern társadalmak alrendszereinek szétdifferenciálódásáról egy sor téma újragondolására ösztönöznek. Így pl. felvetődik a politikai állam és a polgári társadalmak szétválásának, mint fogalmi megragadásának újragondolása a XVIII. századtól kezdve. Úgy tűnik, hogy nemcsak ezek váltak szét egymástól, *hanem a politikának a társadalomról lehúzódásával, párhuzamosan megindul a többi alrendszerek elkülönülése is.* Maga a közhatalom szférája is differenciálódott, és a politika *lokalizálódott* benne. Így az igazságszolgáltatás többé-kevésbé elkülönült, és csak meghatározott keretek mellett befolyásolhatja a politika közvetlenül (pl. bírák választásába beleszólhatnak a politika felől, ám ezután azok általában függetlenek, ill. a joganyag módosítása a parlamentben egyre inkább alkotmánybírói felülvizsgálat alá esik). A közigazgatás részben szintén elkülönül a politikától, és *csak meghatározott csatornákon* változtathatja a politika a közigazgatás működését.

A politikai állam és polgári társadalom szétválása mint fogalmi keret eltakarja a többi alrendszer szétválását is. Így a tudomány rendszerbe szerveződését, oktatási szféra önállósodását, de ugyanígy a jog kiszakadását és rendszerbe szerveződését. Mindezek hatására a hagyományos területek átépülését, pl. a család letisztulását az érték és érzelmi szocializációra.

De ugyanígy említeni kell a termelés területének önálló gazdasági alrendszerbe szerveződésének folyamatát is. Hozzátehetjük, nemcsak ezek az *elsődleges alrendszerek* váltak szét egymástól, hanem – mint a közhatalom szférájának belső szétválásánál láttuk – ezek is differenciálódnak *belülről.* Sokszor a másik alrendszerhez kapcsolódás, ill. a fő funkció ellátásának különválasztása érdekében, mint ahogy a tudománynál látható az utóbbi évtizedekben, amikor a politikai döntések szakszerű előkészítési folyamatára a tudományon belül – többé-kevésbé állandó stábbal – egy közvetítő szféra alakul ki;

vagy a gazdasághoz kötődést elősegítendő konkrét feladatok megoldására empirikusabb szintű tudományos szféra belső elkülönülése.

Így nézve a politikai állam és polgári társadalom szétválását, másképpen merül fel a XX. századtól a fejlett tőkésországokban megfigyelhető újraösszefonódási folyamatuk is.

Egyáltalán nem „refeudalizálódás" ez, mint ahogy Habermas nevezi (Habermas 1971. 154.), mivel alapvetően megmarad az egyes alrendszerek fő funkciójukra szabott belső felépítése. És miközben a közhatalom szférája által áthatott rész növekszik a korábbi magánszféra rovására, *a politika lokalizálódik a közhatalom berkein belül,* és így becsapó „újra-átpolitizálódásról" beszélni. Tehát összegezve nem a korábbi diffúz – nagy – átpolitizált szociális „massza" jön korunk tőkés társadalmainál újra létre, hanem a szétdifferenciálódott alrendszerek kapcsolata válik szorosabbá.

Ezt a gondolatmenetet végig lehet futtatni a szocialista társadalmak létrejötte és fejlődése mentén is. Kelet-Európában az egyes alrendszerek funkcionális szétdifferenciálódása nem ért el túl magas fokot, de az utóbbi két évszázadban sok minden végbement ebben az irányban. A sztálinista társadalomszervezésnek az alapproblémája (és ezt még csak most kezdjük levetkőzni) az, hogy eltörölte a szétdifferenciálódás csaknem minden korábbi eredményét. Ez a szervezési elv *valóban újra diffúz* módon egy masszába összevonta újra a társadalom szinte minden elemét. Ennek megértéséhez persze figyelni kell arra, hogy különválasszuk az egyes alrendszerek *nominális* fenntartását a *tényleges létezéstől.* Így pl. bár a tudományt, művészetet, jogot, mint alrendszereket továbbra is fenntartotta ez a szervezési elv nominálisan, de ténylegesen ugyanannak a politikai szférának, amely mindent áthatott, csak más ruhát jelentettek. Aki ma költő, az holnap tudós, vagy esetleg politikus lehetett, de lényegileg egyek voltak.

A mai problémáink megértéséhez alapvető, hogy ennek a szervezési elvnek a zsákutca jellegét föltárjuk. A gyorsított iparosításnak – amelyet ezzel el lehetett egy bizonyos szintig érni –, az volt az ára, hogy a *modernizáció alapelemeit rombolta szét a sztálinista társadalomszervezés.*

Magyarországon a gazdasági reform, és az ehhez látensen kapcsolódó desztalinizálás így nyeri el igazi értelmét: a társadalmi alrendszerek megakasztott és szétrombolt különállóságát megkezdtük helyreállítani. Vagyis hibás az, ha pusztán a gazdaságba való az állam beavatkozás csökkenéséről beszélünk, amire a reformokkal szembenállók kimutatják, hogy az eleve egy korhoz kötött liberális eszmekörből származik, és a mi társadalmi szervezésünknél alkalmazhatatlan. Évszázados civilizációs-modernizációs vívmányok újrateremtéséről van szó, amikor *valódi* jogot, tudományt, oktatást, gazdaságot, művészetet stb. igyekszünk kialakítani.

A jog fejlődése és pozitiválódása

Luhmann több vonal mentén futja át a jog fejlődési menetét, három fejlődési szakaszra bontva azt. A szakaszok elkülönítését a jog kiemelkedési fokaihoz köti: az első szakasz az archaikus társadalmak joga (a marxista felosztás szerint az állam előtti társadalmak normaanyaga); a második szakasz az újkor kezdetéig terjed, jellemzője a jogalkalmazási szakasz kiszakadása a mindennapok normavilágának diffúz anyagából; és végül a jog pozitiválódásának szakasza, amely azóta is tart, lényege pedig a jog alkotásának kiemelkedése és önálló rendszerbe szerveződése.

Az archaikus társadalmak rokonsági szervezetben szerveződnek, szegmentáris jelleggel (ez hasonló kis teljes egységek egymásmellettiségét jelenti), így komplexitása csekély. Az elvárások szerinti cselekvéseket itt még nagyrészt az alternatívátlanság garantálja: a másképp cselekvés lehetőségének elvi hiánya. Alapjaiban tehát nem ment még végbe itt a kognitív és normatív elvárások szétválása.

A normativitás kialakulása ezért elsősorban az önálló közösségek közötti viszonyokban történt meg. Bizonyítják ezt pl. olyan etnológiai megfigyelések, amelyek szerint több helyen a nemzetségen belüli bűnelkövetések válasz nélkül maradnak. Ugyanis az archaikus jog szankcionáló mechanizmusát hosszú ideig a nemzetség egésze jelenti, így belülre ez alkalmazhatatlan volt. Csak a későbbi belső differenciálódás tette lehetővé e probléma megoldását.

A jog fejlődésének második szakaszára, az újkor előtti magaskultúrák jogáig csak néhány jog tudott eljutni. Kínai, indiai, az iszlám, a görög-római, majd később a kontinentális-európai, ill. az angolszász jog (a további szakaszra feljutáshoz pedig csak a két utóbbi ért el).

A második korszak jellemzője, hogy a *jogalkalmazás mechanizmusa* elkülönül és fokozatosan önálló alrendszerbe szerveződik. Ez a fejlődés azonban előfeltételezte egy politikai irányító centrum kiszakadását a társadalom fölé, amely az erőszak alkalmazása fölött diszponálni tudott. Párhuzamosan ezzel az egyénnek le kellett szakadni a rokonsági-nemzetségi kötelékekről, és így az egyének közötti jogi viták eldöntésére is képessé vált a jog, a korábbi nemzetségek közötti reláció mellett.

Nagy jelentőségű a bíróságok elkülönülésében, hogy ezzel rögzítődik először a jogi norma: a későbbi eseteknél már egy korábbi döntésen mérődik le a mindenkori konkrét vita. Luhmann ezt fontos állomásnak látja a jogi szankcionálás véres kegyetlenségének csökkenésében is. Megítélése szerint ugyanis a korai középkorban, de korábban az archaikus társadalmakban is, a szankcionálás mai szemmel megdöbbentő kegyetlensége, kevésbé az elrettentést szolgálta, mint inkább *ábrázoló funkciója* volt. Hogy mit tekint egy közösség jognak, csak így lehetett az érintettekben rögzíteni. A bírósági döntésekkel, írásbeli rögzítésükkel az erőszak ábrázoló funkciója megszűnik, és csak ettől kezdve korlátozódik az elrettentésre.

A jogalkalmazási szakasz kiemelkedése csak a jogász szerepének, és egy erre specializálódott rétegnek az elkülönülésével mehetett végbe. Luhmann nagy szerepet tulajdonít a jogász reflexív beállítódásának, a jog kívülről szemlélésének és az érzelmi felhangok eltűnésének a jogászi mentalitásból.

A jogra specializálódott réteg úgy tudja az egyes ügyekben a döntéseit megalapozni, mint egyedüli helyeset, és párhuzamosan mégis látja és számol más lehetséges döntéssel. Így válik érthetővé, hogy a jogi érvelés és a jogászi technika például Rómában is hosszú ideig az eljáráson kívül alakult ki. A jogász csak mint az egyik fél argumentálásának segítője jelenik meg. Csak jóval később engedik át a döntés meghozását is a már kialakult jogászréteg számára.

E korszak jogának alapvető jellemzője továbbá a változatlanságra alapozás. A mindenkor érvényes jog mércéjét is egy magasabb állandó természetjogba helyezik, a konkrét jog változása legfeljebb az ehhez való közelítésben képzelhető el. A társadalmak fokozódó komplexitása a jog absztraktabb, így rugalmasabb szintjét kényszeríti ki, ami különösen a görög etikai-jogi gondolkodásban az absztraktabb jogi normák mellett, az *igazságosság* formuláját hozza létre. Ebben a jog generalizált-morális formája mutatkozik meg.

Luhmann újraértelmezi a jog pozitivitását, amikor lényegét a változtathatóságában jelöli meg. Nem abban, hogy törvényhozási úton jön létre, hisz az – ha kisebb mértékben is – ismert volt a középkori jogban is, hanem abban, hogy *eleve mint későbbi döntéssel megváltoztatható* szabályokból épül fel a jogrendszer.

A jog pozitiválódását – tehát változásra átépülését – elsősorban a társadalom funkcionális szétdifferenciálódása kényszerítette ki, amelynek következtében a társadalomnak és alrendszereinek komplexitása radikálisan megnőtt. A különböző részrendszerek divergáló normatömegeket produkálnak, és ezek koordinálására, ill. az egyének felé a komplexitás megemészthető szintűre redukálására növekszik a normák „kongruens generalizálásának", vagyis a jogi területek extenzív bővítésének igénye.

Luhmann visszafelé is levonja ebből a következtetést: a *funkcionálisan nem eléggé differenciálódott társadalmakban nem működik a pozitív jog.* Archaikus állapotok fölött hiába létezik egy centralizált politikai hatalom – mint a harmadik világ számos országa bizonyítja is ezt –, nincsenek meg azok a közvetítő részrendszerek, amelyek a pozitív jogot valóban érvényesíteni tudnák. De ugyanígy érthetőbbé teszi ez az 50-es évek Kelet-Európájában megfigyelhető jogi jelenségeket is. Miközben a funkcionális differenciálást szinte teljes mértékben megszüntette a sztálini szervezési elv, a jog papírján gyors változásokat igyekezett véghezvinni.

A változásra átépülő jog kialakulását konkrét történeti szinten az abszolút monarchiák kialakulása tette lehetővé. Ennek egyik következménye lett, hogy a létező jog kötöttsége alól kioldódott az államhatalom, és a monarchia sikerrel tudta vindikálni magának a jog alkotása fölötti rendelkezést. A polgári parlamentarizmus kialakulásával a jog alkotása feletti rendelkezés már csak alanyában változott, az azonban, hogy a jog döntésen nyugszik, és új döntéssel megváltoztatható – véglegessé válik.

Mindezeknek a változásoknak következtében, a már kiemelkedett jogalkalmazási alrendszer mellett elkülönül, és rendszerbe szerveződik a *jog alkotási mechanizmusa* is. Luhmann ezt a folyamatot más aspektusból belehelyezi a szociális alrendszereknek abba a fejlődési jellegzetességébe, hogy mindinkább reflexívvé lesznek. Luhmannak egy korábbi elméleti felfedezése a *reflexív mechanizmusok* kimutatása.

Ez azt jelenti, hogy az egyes alrendszerek egy fejlettségi szint felett funkciójuk ellátása érdekében önmaguk felé fordulnak. Így a tudományban a „kutatás kutatása" – metodológia alakjában; az oktatási szférában a „tanítás tanítása" – pedagógiaként; az „értékek értékelése" – mint ideológiai rendszerek kialakulása; de tovább nem folytatva a *normalétrehozás normákkal szabályozása* jelenti a jog reflexívvé válását, a pozitív jog kialakulásával. (Luhmann 1967.)

Luhmann végigfutja a jog pozitiválódásával bekövetkező leszakadásokat az addig összefonódó más területekről. Leszakad az addig vele szimbiózisban élő morálról a jog, növekvő pozitiválódásának arányában. A jogi normák elvesztik korábbi morális felhangjaikat – ill. a jog egészének generalizált jogosságképzete különválik a morális igazságosság elképzeléseitől. A jog ettől kezdve nem vesz részt az egyének identitásának kialakításában, de ezzel szemben az önállósodott személyiség jogsértése elveszti korábbi katartikus hatását: a lelkiismeretre nem apellálhat többé a jog. (Rechtssoziologie II/224.)

Kirekeszti a pozitív jog az objektív igazságra való törekvést is szférájából. A párhuzamosan rendszerbe szerveződött tudomány igazságfogalmának verifikációs nehézségeit, ill. a tudományos megállapítások elvi hipotetikusságát nem teheti magáévá a jog. Az igazság és az igazságosság egyre inkább elválnak egymástól.

A következő nagyobb leválást *a jognak a szocializációs szférából kivonulása* jelenti. A jog belső, zárt rendszerének kialakításához olyan saját fogalmi apparátust és jogi technikákat kellett kiépíteni (ill. Luhmann szerint nagyrészt még ezután kell, mivel a mai jogászi technika még a korábbi változatlan jogra és alacsony komplexitásra szabott, így az időközben létrejött tényleges pozitiválódás előnyeit nem tudja kihasználni a társadalom egésze), és ezt a jogi nyelvet és fogalmi apparátust csak az elkülönült jogászi rétegen belül lehet továbbadni, mivel a mindennapi élet számára megemészthetetlen.

Összegezve: a modern jognak gyors változást kell befutnia, ezért levetett minden ezt akadályozó mellékfunkciót, amelyekre persze szintén kialakuló önálló szociális alrendszerek specializálódnak. (Tudomány, oktatási-szocializációs szféra, ill. az értékek tudatos továbbadására az ideológiai szféra.)

A pozitív jog tényleges működése, mint láttuk, előfeltételezi a társadalom meghatározott fokú funkcionális szétdifferenciálódását. Luhmann ennek szükségszerűségét más oldalról is megerősíti. A jog ugyanis nem tud diffúz társadalmi helyzeteket szabályozni, ill. intim területekre eleve nem tud sikerrel betörni. Ezért vallanak ma is minduntalan kudarcot a családi viszonyok belső szabályozásai. A jog instrumentalitására átépült család elvesztené alapfunkcióját a személyiség identitásában, érzelmi stabilitása felépítésében játszott szerepét. Az önálló alrendszerben megszerveződött tevékenységi körök azonban már hozzáférhetővé válnak a jogi technikáknak. Persze ennek hátulütője – jegyzi meg Luhmann –, hogy így a szétdifferenciálódott szociális alrendszerekre kiterjedt jog *belsejében* kell megteremteni az összhangot. Erre pedig a mai jogi fogalmaink jórészt alkalmatlanok.

Szükséges emellett még a multifunkcionalitás leépülése, mert az ilyen intézmények mindig emocionális töltődést kapnak, ami a minduntalan szükségessé váló változásokat, és az alapfunkciók szerinti működést gátolja. Úgy is magyarázhatjuk Luhmannt, hogy a funkcionális szétdifferenciálódással érzelmileg „hideg intézmények" jönnek létre. Ezt persze továbbvihetjük arra, hogy ezek *elviselésére képes* individuumok kialakulását is előfeltételezi ez a fejlődés.

Csupán lezárásképpen jelezzük, hogy a Luhmann által elemzett instrumentalizálódás negatívumait bontja ki éppen Jürgen Habermas. Aki az instrumentalizálódást nem egyszerűen az érzelmi élet értelmi leépítéseként fogja fel, hanem egyben alapvető torzulásnak is, mivel ez egyben megítélése szerint az egyének érték- és motívumképződésének alapjait is összetöri. (L. Habermas 1981).

IRODALOM

Niklas Luhmann: Rechtssoziologie 2. Bände. Hamburg, Rowohlt. 1972.

Niklas Luhmann: Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. 2. Bände Suhrkamp. 1980.

Niklas Luhmann: Soziologische Aufklärung Band 1., 4. Auflage. Westdeutscher Verlag.

Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns 2. Bände. Suhrkamp 1981.

Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat, 1971.
Lukács György: A társadalmi lét ontológiájához. Magvető, 1976.
Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapvonalai. Akadémiai, 1976.
Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. Közg. és Jogi K., 1979.
Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Akadémiai K., 1981.

REMETE LÁSZLÓ

A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS KÖNYVTÁRI ÉS INFORMÁCIÓELLÁTÁSÁRÓL

Hazánkban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (a továbbiakban: FSzEK) keretei között már a szociológia első, század elejei fellendülése idején létrejött a diszciplína alapkönyvtára, ugyanakkor kezdeményezések történtek a társadalomtudományi információszolgáltatás megteremtésére is, de az új tudomány hányatott hazai sorsával összefüggő okokból a szakterület könyvtári és információellátásának politikai-állami ösztönzéssel és támogatással történő intézményes fejlesztése és országos méretű kibővítése csak az 1960-as években indulhatott meg.

Az alábbiakban egyfelől e folyamat főbb mozzanatait idézzük fel, másfelől a jelenlegi helyzetet és a fejlesztés problematikáját vázoljuk.

Az országos szakkönyvtár kialakulása

A szociológia a fiatal tudományok közé tartozik. Kezdetét A. Comte, a diszciplína névadója 1830–1850-es kiadású műveinek megjelenésével jelzik, de erőteljes fejlődése csak a századvég táján indult meg – önálló iskolák, irányzatok keletkezése, nemzeti, nemzetközi társaságok alakulása, egyes országokban egyetemi tanszékek felállítása formájában. Intenzívebbé lett a szociológiai könyv- és folyóiratkiadás is: 1888-tól jelent meg a történelmi nevezetességű Weber-féle Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1893-tól a Revue Internationale de Sociologie, 1895-től a napjainkig létező American Journal of Sociology, 1896-tól a Durkheim-féle l'Année Sociologique, 1900 januárjától a Tanácsköztársaság 1919 augusztusi megdöntéséig a magyar szociológia múltjában kiemelkedő fontosságú Huszadik Század stb.

A századelőn keletkeztek az első szociológiai szakkönyvtárak. Újabb társadalomtudományi enciklopédiák[1] is felelevenítik az Ernest Solvay által 1902-ben Brüsszelben létesített, sokáig az ő nevét viselő és szakkönyvtárral felszerelt kutatóintézet, a most az Université Libre-hez tartozó Institut de Sociologie alapítási dátumát, de még nálunk sem köztudott, hogy szintén Európa legrégibb szociológiai gyűjteményei közé tartozik a FSzEK 1904-ben megnyitott, az idők során brüsszeli testvérénél jóval nagyobbra növekedett, ma már kereken félmillió kötetes anyaga, amely az intézmény központi palotájában kapott otthont. Véletlen és törvényszerű tényezők szerencsés találkozásának köszönhető, hogy Budapesten a városi könyvtár legrégibb állományrészlegének ezt a gyűjtőkörét a gyakorlatban már alapításakor rögzítették, majd az utóbb (1913–1914-ben) létesített, ma már a főváros egész területét behálózó közművelődési hálózat kiépítése után is fenntartották, továbbfejlesztették.[2]

Papíron egy 1903 januárjában megszavazott törvényhatósági döntés Budapest már meglevő két régebbi hivatali gyűjteménye (a városi statisztikai hivatal és a Fővárosi Levéltár) összesen 53 000 kötetes anyagának egyesítésével hívta életre az FSzEK-et,[3] amely önálló életét az alapítási dátumának tekintett 1904-es évben kezdte el.

Az elődök közül az 1870-ben *Kőrösy* József által megszervezett statisztikai hivatal 1903-ig 33 000 kötetre növekedett szakkönyvtára elhatározó fontosságú lett a szociológiai profil kialakítása szempontjából. Kőrösy József (1844–1906) korának nemzetközi tekintélyre emelkedett, az újabb külföldi társadalomtudományi lexikonok, enciklopédiák által is számon tartott tudósa volt, aki nagy gonddal fejlesztette ki az igazgatása alatt álló hivatal szakkönyvtárát. Ez nemcsak az egykorú és régebbi statisztikai, demográfiai, hanem a közgazdasági, politikai, antropológiai, szociológiai, szociálpolitikai

irodalomnak is gazdag gyűjteményévé lett. Fejlődését nyomon követhetjük, összetételét pontosan rekonstruálhatjuk a reá vonatkozó kiterjedt egykorú és későbbi irodalom segítségével.[4]

A leendő Fővárosi Könyvtár szociológiai gyűjtőkörének kijelölése számára két újabb jelentős mozzanat: a diszciplína a századelőn érte meg első magyarországi virágkorát, amelynek kezdeteit a Huszadik Század című folyóirat 1900-as indításával, a Társadalomtudományi Társaság 1901-es alapításával jelölhetjük, továbbá, hogy az 1904-ben már az olvasók előtt is megnyitott új intézmény vezetésével éppen *Szabó* Ervint (1877–1918) bízták meg.

Szabó Ervint elsősorban mint a magyar és nemzetközi forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő személyiségét, Marx és Engels művei első tudományosan felkészült hatásos propagandistáját, az osztályharcos nézőpontú történetírót, emellett mint a magyar könyvtárpolitika megújítóját tartjuk számon. Az is régóta ismeretes, hogy kora szociológiai életében mint a Huszadik Század egyik (egyes időszakokban önálló) szerkesztője, a Társadalomtudományi Társaság alelnöke töltött be kiemelkedő szerepet, rangos külföldi szakfolyóiratok (Neue Zeit, Dokumente des Sozialismus, Weber-féle Archiv, Grünberg-féle Archiv, Mouvement Socialiste stb.) munkatársa, akit (röviddel halála előtt) az 1918 szeptemberében Lenin és Lunacsarszkij kezdeményezésére alapított moszkvai Társadalomtudományi Akadémia külföldi tagjai közé választott.

Az viszont csaknem feledésbe süllyedt, hogy Szabó Ervin a modern társadalomtudományi dokumentáció történetében is úttörő jelentőségű munkát végzett. Erről nagyszabású könyvészeti összeállításain és az azok korabeli fogadtatását tükröző recenziókon kívül a FSzEK régi irattárában megőrzött külföldi levelezés számos darabja, ennél is teljesebben az 1895-ben alapított brüsszeli Institut International de Bibliographie (I.I.B.), a mai Féderation Internationale de Documentation („FID") jogelőde belgiumi archívumában fennmaradt (1977-ben a FSzEK számára filmkópiában megszerzett) dokumentumok sokasága tanúskodik.[5] E forrásokból kiderül, hogy Szabó Ervin könyvtárosi pályafutása első tartós állomásán, mint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárának vezetője 1900–1904 között már szoros kapcsolatot épített ki a brüsszeli I.I.B. két nagynevű alapítójával, vezetőjével, Paul Otlet-vel és Henri La Fontaine-nel. Ezek először Szabó Ervinnek a kamarai könyvtár állományát felölelő 1902-ben kiadott közel ezeroldalas, reprezentatív kiállítású katalógusára figyeltek fel, amely messzi a határokon túl is kedvező sajtóvisszhangot kapott.[6] A Brüsszellel való együttműködés legfőbb eredménye, hogy az I.I.B. 1902-ben Szabó Ervint bízta meg egy évenként kiadandó társadalomtudományi világbibliográfia szerkesztésével.

Ez a kiadvány része lett az Otlet és La Fontaine kezdeményezésére 1895-ben indított és valamennyi fontos tudományterületre kiterjedő nagyszabású világbibliográfiai vállalkozásnak („Bibliographia Universalis"), amelyből 1902-ig már kilenc sorozatot sikerült nemzetközi kooperációval megindítani (a biológiai, orvostudományi, földrajzi, zoológiai stb. sorozatokat).

1902-ig nem talált gazdára a társadalomtudomány. Szabó Ervint, akit az előző évtől már a tudományos teljesség lehetséges igényével regisztrálta a Közgazdasági Szemle hasábjain a magyar és külföldi társadalomtudomány címanyagát, nem érte váratlanul a megbízás, ezért az 1902-es év nemzetközi terméséből már 1903 őszén szerkesztésében, az I.I.B. égisze alatt, *nyolc* ország kiadóinak összefogásával, meg is jelenhetett Répertoire bibliographique annuel des travaux relatifs aux sciences économiques et sociales címen a Bibliographia Universalis keret című világbibliográfia hiányzó tizedik, társadalomtudományi sorozatának első kötete. A kiadvány (néhány disszonáns hangtól eltekintve, mint pl. a konzervatív Gulyás Pálnak a Magyar Könyvszemlében közölt kritikája) Európa-szerte a legteljesebb elismerésben részesült: a Weber-féle Archiv 1904-es évfolyamában (245–246. o.) Franz Oppenheimer „korszakosnak" nevezte, a Journal of the Royal Statistical Society „an admirable and important work"-ként értékelte. Bár Szabó Ervin az elkövetkező években fokozatosan visszavonult a szerkesztéstől (amelyet utóbb az I.I.B. vállalt át, majd elhalt a sorozat), vállalkozását az idők távlatából is úttörő jelentőségűnek minősíthetjük a modern társadalomtudományi dokumentáció történetében.

A Fővárosi Könyvtár, melynek megszervezését 1904 tavaszán kezdte Szabó Ervin mint Budapest első „könyvtárnoka" (1909-től főkönyvtáros, 1911-től haláláig igazgató), egy későbbi jellemzése szerint már eleve „kész társadalomtudományi könyvtár" volt – a Kőrösytől örökölt anyag révén. Az új intézményt megteremtő 1903-as szabályrendelet azonban szűkebbre vonta annak profilját: feladatát a statisztikai és közigazgatási irodalom gondozásában jelölte ki (emellett a helytörténeti művek gyűjtésében).[7] A törvényhatósági döntés indokolásában elismerték ugyan, hogy Budapestnek is – más fejlett

országok városaihoz hasonlóan – a lakosság minden rétegét ellátó közművelődési intézményt kellett volna létrehoznia, de anyagi okokra hivatkozva ennek megvalósítását távolabbi célnak minősítették. Szabó Ervin az 1906-ban indított A Fővárosi Könyvtár Értesítője hasábjain adta hírül először a széles nyilvánosság előtt, hogy „tágan értelmezte" az 1903-ban rögzített profilt és így a modern közigazgatáshoz elengedhetetlenül szükséges ismereteket tartalmazó számos határtudomány irodalmát bevonta a gyarapításba, a Fővárosi Könyvtár ezért alkalmassá vált a lakosság körében a társadalomtudományok iránt rohamosan növekvő érdeklődés kielégítésére.[8] Ezt a forgalmi adatok is igazolták: 1906-tól 1908-ig megtízszereződött a könyvtár látogatottsága, így az 1903-as szabályrendeletben szorgalmazott nyilvánosság felé is nagy lépéssel közeledett a könyvtár, melynek közigazgatási anyaga viszont mindvégig csak nagyon kevés olvasót vonzott. Az intézmény bulletinjében közölt program ellen ekkor még ellenvetés nem hangzott el. Sőt, felettes városi hatósága, a könyvtárügyekben illetékes Wildner Ödön tanácsnok, maga is aktív szociológiai író, és Bárczy István, az ésszerű kezdeményezések iránt fogékony liberális polgármester hozzájárulásával Szabó Ervinnek a könyvbeszerzési dotáció megsokszorozását szorgalmazó kéréseit is gyorsan teljesítette. (1910-ig 200%-kal növelték a költségvetési keretet.) Az 1907-től évenként négy-öt füzetben kiadott kurrens szerzeményezési jegyzékekből megállapítható a szociológiai szakirodalom régebbi és egykorú termésének nagyarányú gyarapodása.[9]

Szabó Ervin gyűjtőpolitikáját azzal is igazolhatta, hogy az egyre erőteljesebben keresett szociológiai irodalomnak Magyarországon nem volt más gazdája. Az Akadémiának és az egyetemeknek a diszciplínával szembeni merev, elutasító álláspontja miatt a régi nagy társadalomtudományi könyvtárak elzárkóztak beszerzése elől.

A szociológiai gyűjtőkör kialakítását segítette Szabó Ervin személyzeti politikája. Átmenetileg vagy tartósan egész sor olyan értelmiségi működött a FSzEK-ben, akik a szociológiai életben is nevet szereztek – a Társadalomtudományi Társaság tagjaiként, illetve a szaklapokban, vagy önállóan megjelent munkáik révén, mint Basch Imre, Bolgár Elek, Braun Róbert (1919-ben a FSzEK vezetője), a román Cherestesiu Victor, Dienes László és Kőhalmi Béla, Fáber Oszkár, György János, Madzsar József, az 1918 szeptemberében elhunyt Szabó Ervin utóda az igazgatói székben, Márki Hugó, Rácz Gyula és hasonlók.

Bátran állíthatjuk, hogy a FSzEK az 1910-es években a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század köre mellett a szociológiai mozgalom egyik szellemi központjává lett. Szerepét érzékelteti, hogy a Huszadik Század és más szaklapok hasábjain az újabb külföldi szakirodalomról közölt sokszáz recenzióban ismertetett művek nagy része (hacsak magánúton nem jutottak hozzájuk a szerzők) egyedül ebben a nyilvános könyvtárban állt rendelkezésre. A magyar kutatóknak a FSzEK-hez fűződő személyi kapcsolatairól tanúskodnak az intézmény nyomtatott éves jelentéseiben a könyvajándékozók névsorai is. Jászi Oszkár, Leopold Lajos, Lukács György, Pikler Gyula, Varga Jenő és hasonlók szerepeltek a donátorok között saját műveikkel, vagy feleslegessé vált egyéb szociológiai kiadványokkal. Százával találunk a központ állományában az ajándékozók nevét viselő exlibriszekkel ellátott könyveket. A legértékesebb gyűjteményt maga Szabó Ervin juttatta a vezetése alatt állott intézménynek: 1918 októberében felbontott végrendeletével a FSzEK-re szállt egy életen át nagy áldozatokkal kiépített, a nemzetközi szocialista irodalom múlt századi ritkaságaiban is igen gazdag 5000 kötetes magánkönyvtára, benne nagy tömegben olyan nemzetközileg ismert társadalomtudósok saját kezűleg dedikált tiszteletpéldányai, mint Pjotr Kropotkin, Robert Michels (13 művel), továbbá a Weber-féle Archiv egyik szerkesztője, Emil Lederer (12 dedikált tanulmánnyal), az olasz Alberto Asturaro, a francia Jean Jaurès, Charles Rappoport, Henri Lagardelle stb. A Szabó Ervin levelezése c. 1977–1978-ban megjelent kétkötetes gyűjtemény dokumentumai illusztrálják, hogy másutt hiába keresett szakkönyvekért vagy irodalmi eligazításért hazai szocialista és ismert polgári szerzőkön kívül messzi külföldről is sokan megkeresték a FSzEK-et (pl. Pavel Tyeplov, az orosz forradalmár szibériai száműzetéséből, közvetítő útján Plechanov, valamint Carl Grünberg, Emil Lederer és több alkalommal is az osztrák Julius Bunzel stb.).[10]

Szabó Ervin 1918. szeptember 30-án bekövetkezett elhunyta másnapján találóan állapította meg az e kérdésben illetékes Jászi Oszkár a Világ című lapban közölt nekrológjában, hogy a FSzEK addig már európai színvonalú szociológiai gyűjteménnyé emelkedett, „valóságos mintaintézmény, amely felveheti a versenyt a külföld legjobb kutatóhelyeivel".[11]

* * *

A gyűjtőkör hivatalos megerősítésére, legalizálására tett kísérletek azonban kezdettől fogva a leghevesebb ellenállásba ütköztek. Először 1910-ben, amikor a főváros egy széles körű szakértekezlet rendezésével napirendre tűzte a Fővárosi Könyvtár nagyszabású nyilvános közművelődési fiókokkal kibővített intézménnyé való továbbfejlesztését, javasolta Szabó Ervin a hazai könyvtártudományi irodalom klasszikus darabjává lett „Emlékirat . . .”-ában[12] a már meglevő központi könyvtár profiljának hivatalos rögzítését, de ezt már a tanácskozás egyes konzervatív résztvevői is élesen kifogásolták. Szily Kálmán, az MTA Könyvtárának igazgatója „csakis közművelődési könyvtárat kíván semmi toldalékkal” – olvashatjuk a jegyzőkönyvben.[13] Ferenczi Zoltán, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója távolléte miatt levélben jelentette be tiltakozását: „A könyvtárnak sokoldalúnak kell lennie és semmiképpen szociológiainak”.[14] Gulyás Pál, a Magyar Könyvszemle szerkesztője lapja 1910-es évfolyamában 20 oldalon bírálta Szabó Ervin Emlékirat-át, és azzal vádolta, hogy a főváros pénzén szocialista pártkönyvtárt épít ki.[15] Az elkövetkező években a konzervatív-klerikális napisajtó (Budapesti Hírlap, Alkotmány stb.) és folyóiratok (Magyar Kultúra, Irodalomtörténet, Kritika stb.)[16] hasábjain egymást érték a hasonló támadások. 1914-ben egy korrektúráig jutott (a Fővárosi Levéltárban fennmaradt) névtelen röpirat[17] vádolta meg Szabó Ervint, hogy a közművelődési feladatok ellátása helyett külföldi szociológiai és szocialista művekkel töltötte fel a FSzEK-et. 1918-ban, közvetlenül Szabó Ervin halála előtt, rendőrségi-ügyészségi vizsgálatot indítottak a jobboldali sajtó hangos helyeslése mellett az intézmény ellen.[18] Az akciók az őszirózsás forradalom, majd a Magyar Tanácsköztársaság 1918 márciusi kikiáltása nyomán kilenc hónapra elakadtak.

Az ellenforradalom 1919 augusztusi felülkerekedése véget vetett a szociológia első magyarországi virágzásának. A fehérterror felszámolta a Társadalomtudományi Társaságot, a Huszadik Századot, a hazai társadalomtudomány kiválóságai, mint Varga Jenő, Lukács György, Hauser Arnold, Mannheim Károly, Polányi Károly, Dániel Arnold és még sokan emigrációba kényszerültek. Hasonló sorsra jutott a FSzEK is. A régi vezetőket, Dienes Lászlót, Madzsar Józsefet, Kőhalmi Bélát, Braun Róbertet állásukból elmozdították, rendőri zaklatásoknak vetették alá, illetve emigrációba kergették. A FSzEK társadalomtudományi állományának baloldali szellemű részét nyomban zárolták, sőt több alkalommal kísérletet tettek „a forradalom fő melegágyá”-nak „bélyegzett” intézmény teljes gleichschaltolására.[19] A hajsza a fővárosi kurzuspolitika hírhedt vezérének, Wolff Károlynak egy a törvényhatóságban 1921. július 4-én tett kirohanásával érte el csúcspontját. Wolff azzal vádolta a FSzEK-et, hogy „ott csak marxi szociológiát” gyűjtöttek és a könyvtár máglyára rakását követelte.[20] A hazai és a külföldi baloldali sajtóban egyaránt nagy felzúdulást kiváltó akciók azonban csak részben érték el céljukat. A magyar ellenforradalomnak nem volt ereje a könyvtár teljes gleichschaltolásához, sőt a bizalmát élvező új könyvtárvezetőség – egyéb koncepció híján, továbbra is társadalomtudományi irányban fejlesztette a központi könyvtárat – persze ekkor a baloldali műveknek a gyarapításból való kirekesztésével. Tette ezt annak ellenére, hogy a másfél évtizedes késéssel 1925-ben elfogadott új szervezeti szabályzat formálisan „általános tudományos” könyvtárnak nyilvánította a központot, amelynek ez évtől ismét rendszeresen kinyomtatott gyarapodási jegyzékei viszont egyértelműen mutatják, hogy változatlanul a társadalomtudomány maradt a fejlesztés középpontjában.

Először csak a felszabadulást követően, a FSzEK 1946-os Évkönyve élén nevezhette „társadalomtudományi”-nak a központi könyvtárat annak új igazgatója, a negyedszázados emigrációja után Moszkvából hazatért Dienes László. Ismeretes, hogy az ötvenes évek első felében úrrá lett dogmatikus kultúrpolitika felújította a nemzetközi munkásmozgalom balos köreiben még a századelőn hangoztatott jelszót, amely szerint „a szociológia burzsoá tudomány”.[21] Ekkor átmenetileg ismét háttérbe szorították a diszciplínát és a FSzEK-ben is lanyhult a régi profil gondozása. Végre 1968-ban egy miniszteri utasítás legalizálta a gyűjtőkört, majd e döntést az 1976-os „Könyvtári Törvény” emelte magasabb szintre.[22]

A FSzEK társadalomtudományi állományának mélysége

A FSzEK központi könyvtára, mint láttuk, egymást váltó négy-öt könyvtárosgeneráció nagyjából azonos irányú gyűjtőpolitikáját tükrözi. A félmillió kötetes állomány mintegy 70–75 százaléka társadalomtudományi tartalmú.

A mennyiségi mutatóknál jobban érzékelteti a gyűjtemény tudományos teljességét, ha néhány kiragadott példával a régebbi, XVI–XVIII. századi társadalomtudományi irodalomnak és a XIX. századi marxista és korai szociológiai könyv- és folyóiratoknak az esetek nagy részében korabeli kiadású, tehát nemzetközi ritkaságokat képviselő jelenlétét illusztráljuk. Így például Erasmus (akit legutóbb W. Voisé: La réflexion présociologique d'Erasmus c. 1977-es műve a nevelésszociológia előfutárai közé sorolt) 1519–1541 között nyomtatott kilenc eredeti munkájával kapott helyet (persze az újabb kiadásokon kívül). Ugyancsak igen sok egyedi és gyűjteményes ősrégi kiadással szerepel a René Kőnig és még sok más neves tudós által a politikai szociológia ősének minősített Machiavelli, valamint Guicciardini, az angol Morus, Hobbes, Francis Bacon, William Godwin, Adam Smith, Malthus és hasonlók. Az iménti eknél is szélesebb képviseletet kaptak egykorú, XVIII. századi kiadású példányok tömegével a francia felvilágosodás klasszikusai, mint Montesquieu, Morelly, Helvetius, Diderot, D'Alembert, Voltaire, Rousseau, Condorcet. Mercier utópiájából például két eredeti példánnyal rendelkezik a FSzEK. Az utópikus szocializmus klasszikusai közül egyébként Owen vezet két tucat 1815–1847 között nyomtatott művével (az egyikben a szerző dedikációja egy ismeretlenhez). Persze a többi neves utópisták sem hiányoznak: korabeli publikációk sokaságával foglal helyet a polcokon Saint Simon, Fourier, Blanc és Blanqui, Dezamy, Lammenais, Considérant, Pecqueur stb., mellettük a spanyol Esquiros De la vie future au point de vue socialiste című műve, 1850-es francia fordításban. Hasonló könyvritkaságok sokaságával vannak jelen a neohegelianusok, Feuerbach, Bruno Bauer és a szocializmus klasszikusainak többi ellenfelei, Stirner, Dühring, Proudhon, Lassalle, Bakunin. Nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően gazdag az *eredeti marxista irodalom*, benne Engels 1841-es névtelen röpirata Schelling ellen (a szerzőt Szabó Ervin ceruzaírással pótolta), a Deutsch-Französische Jahrbücher 1844-es évfolyama, valamint Marx és Engels első közös munkája, a Die heilige Familie 1845-ből, Engels A munkásosztály helyzete Angliában c. műve 1851-es német kiadásban. Marx főműve, a Das Kapital; ennek értékét sokszorosára növeli, hogy a meglevő első, 1867-es kiadású példányban megtaláljuk Marx *saját kezű* ajánlását Vermorel francia újságíróhoz (aki négy évvel utóbb a Párizsi Kommün barikádjain harcolt és esett el). Hosszan folytathatnánk a sort Marx és Engels közvetlen munkatársai, Becker, Bebel, Liebknecht stb., valamint legjelentősebb követői, Lafargue, Antonio Labriola, Lavrov, Plechanov, a holland De Paepe, Kautsky stb. múlt századi példányainak címeivel.

Ugyanilyen teljességre törekedtek a szerzeményezők a polgári társadalomtudomány klasszikusainak beszerzésében. Comte, „a szociológia atyja", természetesen seregnyi könyvvel sorakozik a polcokon, köztük négykötetes Système de la politique positive ou traité de la sociologie-ja 1851–1854-es kiadása is rendelkezésére áll, mellette Spencer ifjúkori (1851-es) Social Statics-ja, akárcsak a belga Quetelet, a francia Tocqueville stb. egész sor első kiadású munkával, valamint Le Play Les ouvriers européens-jének kötetei. Ezek után természetesnek találjuk, hogy a magyar társadalomtudományi irodalom gyarapításában is ugyanilyen teljességre törekedtek, és gondoskodtak róla, hogy Tessedik Sámueltől Beöthy Leóig, Pulszky Ágostig a régebbi szerzők is lehetőleg hiánytalanul és első kiadásokban a kutatók rendelkezésére álljanak, ugyanúgy, mint a korai magyar szocialista irodalom termékei Táncsics Munkások Ujságjától a Kommunista Kiáltvány 1896-os első magyar kiadásáig.

A céltudatos gyarapítási politikát az is jellemzi, hogy a könyvtárosok egymást követő generációi a kortársi szakirodalomra koncentrálták fő figyelmüket. Nagyrészt a Kőrösy Józseftől átvett hivatali könyvtár állományából örökölte az 1904-ben megnyitott FSzEK olyan neves polgári szociológusoknak a múlt század végén–a századforduló táján megjelent műveit, mint az amerikai W. Sumner, F. Giddings, L. F. Ward, A. W. Small, Th. Veblen, E. A. Ross, az angol J. St. Mill, a francia Durkheim, Fouillé, Halbwachs, a német Max és Alfred Weber, Werner Sombart, Simmel, Franz Oppenheimer, Gumplowitz, O. Spann, Tönnies, a belga De Greef, az orosz Lavrov, M. Kovalevszki, az olasz Loria, E. Ferri, Asturaro, G. Sergi stb. Ugyancsak a még 1870-ben alapított statisztikai hivatal könyvtárfejlesztő politikájának volt köszönhető, hogy a múlt század végén növekvő számban indított külföldi szakfolyóiratok 1904 előtti évfolyamai is bekerültek a FSzEK-ba, köztük az 1879-től megjelenő Österreichische Monatsschrift für Gesellschaftswissenschaft, a Max Weber révén híressé lett Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1888-tól, a Revue Internationale de Sociologie (1893–), az Annales de l'Institut de Sociologie (1895–), az ugyancsak a kilencvenes években indított Rivista di Sociologia, Revue Française de Sociologie, Riforma Sociale stb.

A gyűjtőkör végleges kikristályosítását követően a korábbinál is körültekintőbbé lett ez a gyarapítási politika, amelynek utóbb erős lendületet adott a FSzEK országos szociológiai szakkönyvtári kijelölése 1968-ban. Ennek nyomán a hetvenes évek folyamán több mint kétszeresére növekedett a külföldi szociológiai könyvek és folyóiratok szerzeményezési mutatója, amint ezt az intézmény publikált évkönyveinek vonatkozó statisztikai adatai illusztrálják.[23]

A szakkönyvtári bázis kibővülése a hatvanas években

A szociológia újabb magyarországi térhódítását dokumentálja, hogy az 1950-es 1960-as évektől a régi nagykönyvtárak sora mind szélesebb területet biztosít az egykor mostohán kezelt diszciplína irodalmának. Az újonnan kialakult helyzetről országos felmérés alapján először a Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványa adott képet. Az 1962–1964-es években külföldön kiadott szociológiai könyvek és folyóiratok nagyszabású címjegyzékére támaszkodva azt vizsgálták meg, hogy mennyit szerzeményeztek abból (egy vagy több) hazai gyűjteményben. Az összeállításból kiderült, hogy bár a külföldi szociológiai könyvek vásárlásában akkor is a FSzEK állt az első helyen, de már egész sor más könyvtár, különösen a Központi Statisztikai Hivatal, az MTA központi könyvtára és több társadalomtudományi intézet, a budapesti ELTE, a vidéki tudományegyetemek, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem könyvtára, az Országgyűlési Könyvtár stb. ugyancsak jelentős szociológiai szerzeményezést folytatott.[24]

A régebbi intézmények mellett ráadásul sok olyan új felsőoktatási és kutatóhely is létesült a hatvanas évek óta, mint az MTA Szociológiai Kutató Intézete, az MSZMP Társadalomtudományi Intézete, a Tömegkommunikációs Központ, az Országos Vezetőképző Intézet, a Szövetkezeti Kutató Intézet, a Népművelési Intézet (1981-től a belőle kivált Művelődéskutató Intézet), a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, továbbá a különböző felsőfokú oktatási intézményekben, az ELTE-n, az MSZMP Politikai Főiskoláján, újabban a szegedi József Attila Tudományegyetemen és Pécsett is életre hívott szociológiai tanszékek stb., amelyek ugyancsak kiépítették vagy megteremtik elsődlegesen, vagy jelentős részben szociológiai irodalommal felszerelt dokumentumbázisaikat.

A szociológiai irodalomellátás feltételei tehát lényegesen kedvezőbbek lettek, bár még nem kielégítőek. Az 1962–1964-es évek külföldi termésének jelenlétét vizsgáló említett felmérésből például kiderült, hogy a számba vett szakkönyveknek csak 70 százaléka, a folyóiratok 42,5 százaléka állt rendelkezésére a hazai kutatásnak.[25] Igaz, hogy az eltelt kereken másfél évtized alatt ugrásszerűen javult a helyzet. Ezt a folyóiratokra vonatkozóan a FSzEK négy alkalommal (1972-ben, 1974-ben, 1977-ben legutóbb 1980-ban) a növekvő számú társadalomtudományi könyvtárakban végzett és publikált adatgyűjtései dokumentálták. A legutóbbi felmérés eredménye „Kurrens külföldi általános társadalomtudományi és szociológiai folyóiratok Magyarországon 1976–1978" címen[26] már azt mutatta, hogy a megvizsgált 1200 periodika közül kereken 900-at járatott legalább egy vagy több magyar könyvtár, tehát az 1962–1964-es felmérés 42,5 százalékos eredményéről 75 százalékra emelkedett országos ellátottságunk e téren. Az elégedettségre azonban az eltelt idők alatti nagy előrelépés ellenére sincs okunk, mert a jelzett kiadvány függelékében még mindig 327 olyan lapot nevezett meg, amelyek az ország egyetlen könyvtárába sem érkeztek. Bár azóta közülük néhány tucatot megrendeltek gyűjteményeink, a fehér foltok száma mégsem csökkent, mert egy 1981 márciusában lefolytatott kiegészítő adatgyűjtés további kereken 80, részint 1978 óta indított olyan periodika hiányát állapította meg, melyeknek legalább egy része (referáló lapok közlései, szórványpéldányok stb. alapján megállapíthatóan) fontos forrása a kutatásnak.

Hazai dokumentumbázisunk tudományos teljességre törekvő kiegészítését azonban két új tényező teszi egyre nehezebbé: a szociológiai szakirodalom hirtelen megduzzadása és a tőkés országokban e téren megindult, folytonossá lett árdrágulások.

A szakirodalom rohamos növekedése, az áremelkedések

A szociológiai szakirodalom dinamikus növekedését többek között az 1952-ben az UNESCO támogatásával Párizsban indított International bibliography of sociology c. éves világbibliográfiák terjedelmének változása illusztrálja. Az 1959-es termésből válogató kötet még csak 4320 forrásadatot

hozott 276 oldalon, az 1978-as évfolyamban viszont már 6220 címet találunk 462 oldalon. Ennél is szembetűnőbb a szakfolyóiratok számának ugrásszerű emelkedése.

A néhány éve megjelent Use of social sciences litterature című angol gyűjteményes munka egyik tanulmánya szerint az 1930-as évek végén még mindössze 30–40 elsődlegesen vagy nagyrészt szociológiai folyóirat létezett,[27] ezzel szemben a New Yorkban kiadott és a földkerekség teljes periodikus termése címanyagának kétévenkénti regisztrálására törekvő Ulrich-féle International periodicals directory 1979–1980-as kötete (amely 65 000 tudományos lap címét foglalja egybe), a „Sociology" fejezetben már 560 kurrens lapot mutat be és további 430-at a „Social sciences" címszó alatt.

Tény az, hogy néhány szerencsés régi alapítású folyóirat, évkönyv mellett, amelyek a fasizmust és a második világháborút átvészelték, mint az American Journal of Sociology, a Durkheim alapította l'Année Sociologique, a Social Forces, a Revista Mexicana de Sociologia és hasonlóak, a napjainkban már ugyancsak tekintélyt élvező szaklapok többsége az utóbbi évtizedekben indult, így például 1950-ben a British Journal of Sociology, 1959-ben a cseh Sociologický Časopis, 1960-ban a Revue Française de Sociologie, 1969-ben a Critica Sociologica, 1970-ben a bolgár Szociologicseszki Problemi, 1972-ben a magyar Szociológia, 1974-ben a moszkvai Szociologicseszkie Isszledovanija, a román Viitorul Social, 1975-ben a Schweizerische Zeitschrift für Soziologie, 1976-ban az Österreischische Zeitschrift für Soziologie, 1977-ben a szovjet Obscsesztvennüe Nauki stb. Ugyanebben az időszakban a fejlődő országok jelentős részében, Tuniszban, Ghanában, számos latin-amerikai államban, a Fülöp-szigeteken, Indiában stb. is útjukra bocsátottak önálló szociológiai folyóiratokat.

A szociológia, amelyet a századforduló táján még sokan azzal a váddal illettek, hogy régi diszciplínák (a filozófia, az antropológia, a pszichológia stb.) rész- vagy határterületeinek kisajátításával próbálja megteremteni az önálló élethez való jogát, az ötvenes években reneszánszát érte meg. Előrenyomulását nem zavarta, hogy a hatvanas évek végén nyugati szakemberek újból meghúzták a vészharangot a szociológia feje felett,[28] sőt éppen az elmúlt évtized alatt lehettünk tanúi a diszciplína újabb térhódításának, ami többek között az interdiszciplináris (katonai, orvosi, nyelvi, zenei, sport-, szociológiai stb.) lapok számának a hetvenes években történt elszaporodásában is tükröződik, valamint abban, hogy a szociológiai tanulmányok jelentős része már nem is a szakterület, hanem a vele határos, sőt távolabb eső (filozófiai, pszichológiai, pedagógiai, politológiai, jogi műszaki, mezőgazdasági stb. tudományok) kiadványaiban, tanulmánygyűjteményeiben, folyóirataiban kap helyet. Mindez egyre nagyobb terheket ró a szakterület irodalmának beszerzését vállaló gyűjteményekre.

A szociológiai irodalom tervszerű gyarapítását a tőkés országok könyv- és folyóiratpiacán az 1970-es évek első felében megindult és napjainkban is szakadatlanul tartó, egyes esetekben már 300–400 százalékot elérő, sőt túlszárnyaló áremelkedések még nehezebbé tették. Ez nemzetközi probléma. A hetenként megjelenő Livres-Hebo Bibliographie de la France c. könyvészeti kiadvány például, amelynek minden egyes száma tartalmaz szakemberek tollából való cikkeket a francia könyvtárak helyzetéről, 1981 április–májusában a városi könyvtárak színvonalának katasztrofális hanyatlásáról adott hírt: ezek szerint az utóbbi években azonos szinten tartott folyóiratvásárlási keretekhez igazodva már korábban is lényegesen csökkenteni kellett a városi gyűjtemények kurrens periodikáinak számát a folytonos drágulások miatt, ennek ellenére 1981-ben még a meglevő keretet is 20 százalékkal megszorították, ami azt eredményezte, hogy ez évben már a régebbi folyóiratok 40 százalékáról kellett lemondani.[29] A helyzet Angliában sem rózsásabb, erre utal a Canterbury egyetem könyvtárának értesítője, amely nemrég ugyancsak jelentette, hogy 1981-ben számos folyóirat, köztük szociológiai lapok előfizetését kellett beszüntetniük.[30]

Ismeretes, hogy mi is hasonló problémákkal találjuk szemben magunkat és hogy ráadásul az 1981-ben indult új ötéves tervünknek éppen egyik súlyponti feladata: deviza-mérlegünk javítása. Ez természetesen tudományos könyvtáraink külföldi vásárlásait is érzékenyen érinti. Ilyen feltételek között ellentmondásnak látszik az 1970-es években megnövekedett külföldi szociológiai szerzeményezés elért színvonalának védelme vagy akár kényszerű csökkentése helyett a még fennmaradt hiányok pótlását szóvá tenni.. Valójában azonban az érdekelt szakkönyvtárak külföldi szerzeményezéseinek összehangolása még a növekvő gazdasági nehézségek időszakában is lehetővé teszi az irodalmi bázis bővítését.

A szerzeményezés összehangolása

A tudományos irodalmi termelés rohamos differenciálódása és viharos gyorsaságú növekedése miatt már a múlt század végén többen is felvetették a nagy könyvtárak céltudatos szakosításának eszméjét, amely eddig az 1960-as évek óta a svéd–norvég–dán és finn könyvtárhálózatok közötti, a „Scandiaplan" végrehajtása keretében kialakult munkamegosztásban jutott a legmagasabb szintre. Nálunk Kudora Károly, a Budapesti Egyetemi Könyvtár főtisztje 1892-ben az elsők között javasolta nagykönyvtáraink profilírozását,[31] majd bővebben Szabó Ervin 1910-es Emlékirat . . .-ában vázolta a budapesti gyűjtemények szerzeményezésének egyeztetését és profilírozását, de csak 1968-ban született meg az első kormányszintű döntés, amely a műszaki, a mezőgazdasági tudományok, a társadalomtudományok egyes ágazati irodalmát gyűjtő és egyéb gyűjtőkörű intézmények országos jellegű szakkönyvtárainak kijelölése keretében a FSzEK-et a szociológia országos szakkönyvtárává minősítette.[32]

Az 1968-as „gyűjtőköri kódex" értelmében a FSzEK egyszersmind a szakterület kooperációs központja, feladata a külföldi szerzeményezés olyan összehangolása, hogy akár saját, akár a vele kooperáló gyűjtemények valamelyikében az ország területén minden fontos forrás elérhető legyen legalább egyetlen példányban.

A külföldi könyvtáraknak az 1970-es évek közepétől tapasztalt dinamikus emelkedését megelőzően a szerzeményezés összehangolása esetleges és inkább egyoldalú volt. A FSzEK kezdettől fogva arra törekedett külföldi folyóiratrendelésének évenkénti megújításánál, hogy saját bázisát hazai könyvtárakba még nem érkező szociológiai lapokkal bővítse. 1981-ig mintegy 60 ilyen periodikát fizetett elő,[33] közülük 20-at időközben más gyűjtemények is megrendeltek, emellett egyes szakszociológiákban érdekelt kutatóhelyeknek (pl. MTA Pszichológiai Intézete, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia stb.) tett eredményes javaslatot az ő profiljukba is tartozó határterületi külföldi szaklapok előfizetésére. A kutatói igények növekedése és természetesen a gazdasági kényszer is szerepet játszott abban, hogy az összehangolás utóbb szervezettebbé lett. Először 1980-ban 11 budapesti résztvevővel, legutóbb 1981 áprilisában a fővárosi, illetve vidéki gyűjtemények 16 képviselőjének részvételével folyt le a FSzEK-ben az esedékes (1981-es illetve 1982-es) külföldi folyóiratrendelés egyeztetését célzó tanácskozás. Megállapodás született egyes szűkebb kutatási területeket szolgáló, ezért kevesek által használt drága lapok párhuzamos járatásának csökkentéséről, illetve hiányzó régebbi és új folyóiratoknak az erők jobb kihasználásával való rendeléséről.

Az együttműködés hathatós segédeszközének bizonyult a már említett „Külföldi szociológiai és általános társadalomtudományi periodikák Magyarországon 1977–1978" c. alapjegyzék és a FSzEK egy kiegészítő listája 80 olyan hiányzó szaklapról, amelyeket 1979–1981-ben indítottak. Újabb előrelépést jelentett, hogy az 1981-es értekezleten négy nagykönyvtár megállapodott a külföldi monografikus művek rendelésének előzetes egyeztetésében is.

A magyar szakirodalom gyűjtése

Laikus felfogás szerint egy nemzeti szakkönyvtár minden nehézség nélkül hozzájuthat a hazai kiadványokhoz, gyakorlatilag viszont néhány évvel ezelőttig a FSzEK csak a könyvkereskedelmi forgalomba került szociológiai művek vásárlásában törekedhetett a teljességre, viszont az egyes intézmények gyakran kis példányszámú, „árazatlan", de az esetek nagy részében a kutatás szempontjából hézagpótló értékű saját publikációi csak véletlenül kerülhettek be állományába (kivéve az MTA Szociológiai Intézetét, amely eddig minden kiadványból küldött egy példányt). Szerencsére egy 1978. január 1-én érvénybe lépett kormányintézkedés megoldotta ezt a régi problémát: valamennyi társadalomtudományi kiadvány *köteles példányos* könyvtárává tette a FSzEK-et.

Máig esetleges maradt azonban a magyar szociológusok külföldön jelentős számban publikált művei teljes értékű gyűjtésének ügye. A századelőn azóta klasszikusokká emelkedett tudósaink, Varga Jenő, Lukács György, Jászi Oszkár, Leopold Lajos, Somló Bódog, Pikler Gyula, Mannheim Károly stb. szinte erkölcsi kötelességüknek tartották, hogy külföldön megjelent írásaikból (az esetek nagy részében saját kezű dedikációval ellátva) egy példányt a FSzEK-nek is adjanak. Sajnos ennek a tudománytörténeti szempontból is fontos, egyszersmind nemes tradíciónak kevés folytatója akadt.

Nincs gazdája a tudományos munkálatok folytatása számára gyakran felbecsülhetetlen értékű konkrét szociológiai kutatások írásos termékeinek (programok, kérdőívek, résztanulmányok stb.), melyek gyűjtése, feldolgozása, tárolása, visszakereshetővé tétele azonban már külön szakszemélyzetet, korszerű gépi berendezések biztosítását követeli.

Az információellátás

A források gyűjtése csak félmunkát jelent, ha nem párosul azok sokoldalú feltárásával, visszakereshetővé tételével. Ez utóbbi tény fontosságát a társadalomtudományok területén, mint erre utaltunk, nálunk Szabó Ervin az elsők között ismerte fel és ennek eredményeként a század elején éppen Budapest lett e szempontból nemzetközi horderejű úttörő kezdeményezések színhelye. A történeti teljesség érdekében utalunk itt arra is, hogy Szabó Ervin az említett Bibliographia Economica Universalis szerkesztésétől visszavonulva a Fővárosi Könyvtár keretei között tett további lépéseket a társadalomtudományi dokumentáció megteremtésére: 1907-től részint saját, részint más munkatársak szerkesztésében több ilyen információs sorozatot indított (A Fővárosi Könyvtár Közleményei keretcím alatt nagyszabású szakbibliográfiákat, majd 1908-tól az első világháború kitöréséig Magyar társadalomtudományi irodalom címen a hazai termés válogatott éves jegyzékét publikálta a könyvtár, emellett 1910-től egy-egy előtérbe került téma, mint a nemzetiségi kérdés, választójog, munkanélküliség, általános sztrájk, szociálpolitika stb. kisebb címválogatását tartalmazó és 1918-ig 35 számot megért „Aktuális kérdések irodalma" című sorozatot). A két világháború közötti kezdeményezések közül terjedelmére nézve a Krisztics Sándor által 1926-ban indított és a harmincas évek közepéig élő Magyar társadalomtudományi bibliographia volt a legnagyobb: ez évről évre hét budapesti nagykönyvtár szakszerzeményeinek címeit egyesítette.[3 4]

A két világháború közötti vállalkozások közül a Fővárosi Könyvtárban működő Könyves Tóth Kálmáné érdemel még említést: a negyvenes évek elején ő is megpróbálkozott a magyar társadalomtudományi irodalom éves bibliográfiájának kiadásával, de csak két füzetet sikerült közreadnia (1941-ről és 1942-ről).

A felszabadulás óta – elszigetelt kísérletezések után – a hetvenes évek elejétől bontakozott ki nálunk, párhuzamosan a társadalomtudományok több területén is, a rendszeres információszolgáltatás. A FSzEK, mint az ország legtöbb külföldi szociológiai könyvet vásárló intézménye 1959 óta beszerzett ilyen műveiről ötévenként adja közre rohamosan növekvő terjedelmű kumulációit *„Szociológia"* címen (a legutóbbit 636 oldalon). 1969 végétől részben az MTA Szociológiai Kutató Intézetével kooperálva, részint saját kiadásban *további hat publikált* információs sorozatot indított. Elsőként az 1981-ben a 19. számig eljutott *„Tematikus szociológiai kisbibliográfiák"* címűt, amely többek között a város, a falu, az ifjúság, az öregedés, a nőkérdés, az alkoholizmus, a nyelv, a cigányság helyzete, a tudás, a munkásosztály helyzete, a nevelés stb. szociológiai irodalma magyar és külföldi könyv- és folyóirattermésből nyújt szerényebb (1–2 ívre terjedő) válogatást. Az 500–800 példányban készült füzetek csaknem kivétel nélkül gyorsan kifogytak. 1970-től a FSzEK az MTA Szociológiai Kutató Intézetével mint kiadótárssal indította hosszú távú vállalkozását *„A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája"* című retrospektív sorozatát, amelyből 1981 nyaráig az 1900–1919. augusztus közötti könyv- és folyóirattermésből válogató 1–2–3. kötet és soron kívül az 1945–1948 júniusa között megjelent szakirodalomhoz kalauzoló 5. kötet jelent meg együttesen közel 2000 oldalon, több mint 10 000 forrásadattal. 1971-től *„Tájékoztató külföldi szociológiai folyóiratokról. Current contents"* címen bocsátotta útjára a FSzEK a külföldi szaklapok anyagának gyors áttekintését segítő újabb sorozatát, amely 1981-ben már 16 budapesti és vidéki gyűjtemény 240 különböző periodikája újabban beérkező számai tartalomjegyzékeinek kicsinyített xeroxmásolatait egyesíti havonta 64 oldalon. 1972 óta regisztrálja rendszeresen a FSzEK *„Szociológiai Információ"* című, évenként 3–4 számban 400–500 oldalon 1500–1600 címmel kiadott nemzeti szakbibliográfiájában a hazai és a magyar szerzők tollából külföldön publikált, illetve külföldi írók magyar tárgyú szociológiai tanulmányainak címanyagát, amely 1977 óta a Párizsban kiadott International bibliography of sociology c. éves világbibliográfia magyar anyagának is a forrása. (A FSzEK által megküldött címanyag reprezentálja a francia kiadványban kurrens szakirodalmunkat.) Kutatók részéről érkezett ösztönzésekre, akik elismerték ugyan az 1969-től kiadott (esetenként élvonalbeli szakemberek, mint Erdei Ferenc, Cseh-

Szombathy László stb. által lektorált) „Tematikus szociológiai kisbibliográfiák" hézagpótló jelentőségét, de a beléjük foglalt anyagot kevesellve egy-egy szakszociológia kimerítőbb címösszeállítását sürgették, 1974-ben *„Tematikus szociológiai bibliográfiák"* címen az adott részterület nagyobb (400–600 címes) forrásanyagát felölelő könyvészeti sorozatát is megindította a FSzEK. Eddig a családszociológiai, üzemszociológiai, a szabadidő szociológiai irodalma, a cigányság helyzetére vonatkozó irodalom, a szocialista országok szociológiájából válogatott művek, 1981-ben pedig a deviáns viselkedés külföldi könyvirodalmából válogató, átlag 80–150 oldalas összeállítások láttak napvilágot belőle. A Magyar Szociológiai Társaság történeti szakosztálya tevékenységéhez kapcsolódva indította 1979-ben a FSzEK az egyes kiemelkedő magyar, illetve magyar származású szociológusok munkái és a róluk szóló irodalom forrásadatait összefoglaló *„Szociológusok, Személyi bibliográfiák"* című sorozatát, amelynek 1979-ben kiadott első száma Polányi Károly, 1981 őszén megjelent 2. száma pedig Mannheim Károly életművéhez nyújt eligazítást.

1970 januárjától 1980 decemberéig publikált egy nyolcadik sorozatot is a FSzEK, ebben havonta mintegy 250 – külföldi szociológiai irodalmat ténylegesen igénylő – kutatót tájékoztatott a könyvtárba beérkező, évenként átlagosan 400–500 idegen nyelvű könyvről „Újonnan beérkezett külföldi szociológiai művek jegyzéke" címen. Ezt a füzetsorozatot azonban, bár egy 1980 júniusában lefolytatott levelezőlapos igényvizsgálat újólag igazolta, hogy szükségletet elégít ki, 1981-től papírhiány miatt szünetelteti a könyvtár.

A FSzEK még néhány *belső,* csak helyben használható *segédeszköz* megteremtésével egészítette ki „szétsugárzó" (publikált) információs szolgáltatását, így 1970 januárjától építi a Magyarországra beérkező *külföldi szociológiai könyvek központi katalógusát.* Az 1980 végén már kereken 32 000 címet tartalmazó szerzői betűrendes és szakrendi katalógus természetesen a könyveket beszerző könyvtárak kódjeleit is feltünteti. A legkeresettebb helyben használható információs segédeszköznek bizonyult *a magyar szociológiai irodalom kurrens bibliográfiája* (az említett Szociológiai Információ kéziratos cédula anyagából 1972 óta kiépített szakrendezett, de csak egy példányban meglevő) *kumulált katalógusa,* amely egy-egy részkérdésnek az utóbbi 10 év alatt keletkezett magyar irodalmát teszi gyorsan áttekinthetővé.

A FSzEK-et a szociológia iránt saját használói körében mind erőteljesebben mutatkozó igények is ösztönözték század elejei tradícióinak újjáélesztésére és továbbfejlesztésére. Ennek hatására hozta létre 1973. július 1-én belső átcsoportosítással önálló Szociológiai Dokumentációs Osztályát (öt fővel), majd 1979 szeptemberében 12 olvasót befogadó, 2000 kötetes szabadpolcos kézikönyvtárral és 120 kurrens magyar és külföldi szakfolyóirattal felszerelt szociológiai olvasótermét. Ennek időszerűségét a forgalmi adatok is igazolták: 1968-hoz viszonyítva a kölcsönzött szociológiai könyvek száma már 1975-ig csaknem 100%-kal megnövekedett. Ennél is szembetűnőbb az emelkedés a helyben használt dokumentumoknál, amit a legfrissebb adatokkal illusztrálhatunk: 1979-ben 1310 olvasó 4478 dokumentumot forgatott meg a FSzEK szociológiai olvasótermében, 1981 januárjától június 30-ig, tehát *fél* év alatt már 1281 olvasó 4430 dokumentumot. (A számok látványos növekedésében persze többek között az olyan külső tényezőknek is nagy szerepe van, mint a kötelező szociológiai oktatás bevezetése egész sor tanintézetben.) A Szociológiai Dokumentációs Osztály feladata lett a már felsorolt sokféle információs kiadvány és belső segédeszközök folyamatos szerkesztése mellett a hetvenes évek közepétől egyes kutatók és intézmények által növekvő számban igényelt nagyobb méretű szakszociológiai témabibliográfiák összeállításának ügye is (pl. a magyarországi középrétegek, a politikai magatartás, az olvasásszociológia, a munkával való szocializálás, a társadalomtudományi trendek, a deviáns viselkedés, a rokkantak rehabilitációja stb. irodalmából), valamint egyes részterületek külföldi kurrens szakirodalmának folyamatos figyelése.

A FSzEK-en kívül persze más intézmények is végeznek szociológiai információszolgáltatást. Az MRT Tömegkommunikációs Központja pl. a kommunikáció szociológiai irodalmából publikált összeállításokat. A gépi adatbázisra támaszkodó Központi Statisztikai Hivatal könyvtára többszáz folyóiratra kiterjedő feldolgozása keretében jelentős számú szociológiai tanulmány rezüméjét is készíti és szolgáltatja az igénylőknek. Ugyancsak a KSH-nál szerkesztettek meg (a FSzEK-kel kooperálva) egy hézagpótlónak ígérkező nagyszabású, a közeljövőben megjelenő kiadványt több mint félezer külföldi gyűjteményes szociológiai könyv tartalomjegyzékeiből, amely szakmutatóval kiegészítve viszonylag gyors áttekintést nyújt a részkérdések kutatóinak a legkülönbözőbb művekben szerteszórt őket

érdeklő tanulmányokhoz. (A források nagyobb része a FSzEK-ben és a KSH könyvtárában található.) 1977-ben az MSZMP Politikai Főiskolájának könyvtára a politikai szociológia külföldi irodalmából adott közre nagyobb válogatást. Az ugyancsak gépi adatbázisra támaszkodó Országgyűlési Könyvtár mint a politikai tudományok országos szakkönyvtára, e területen kifejtett széles körű dokumentációs tevékenységén belül a külföldi politológiai lapokban jelentős számmal található szociológiai, vagy ilyen érdekességű tanulmányokat is feldolgozza és szabvány terjedelmű rézümék kíséretében szolgáltatja igénylőinek.

Az utóbbi évek tapasztalatai alapján, e sokirányú tevékenység ellenére meg kell állapítanunk, hogy az elérhető tudományos teljességig jelenleg csak a magyar (és külföldi hungarika) szakirodalomban való gyors tájékoztatás ügye van megnyugtatóan megoldva nálunk, viszont az esetek többségében jelentős idő- és munkaigényes kutatást követel valamilyen szociológiai részkérdés (az igazi kutató mindig részkérdésekkel „bíbelődik") forrásanyagának összeállítása. Igaz, hogy az 1950-es évek óta külföldön hatalmas léptekkel bontakozott ki a szociológiai dokumentáció: 1952 óta évi öt vaskos számban átlag 6000 tanulmány rezüméjét szállítja az International Sociological Association égisze alatt az USA-ban kiadott Sociological Abstracts. Évenként összegezi a földkerekség teljes szakirodalmi termésének válogatását ugyancsak 1952 óta az UNESCO támogatásával indított párizsi International bibliography of sociology. 1952 óta jelenik meg, szintén nemzetközi összefogással, a Current sociology, mely évi 3 tekintélyes összeállításban egy-egy részkérdés átfogó irodalmi szemléjét és átlagosan félezer tételes bibliográfiáját nyújtja. Az iméntiekkel egyidős a francia Bulletin Signalétique „Sociologie-Ethnologie" c. sorozata – évi 4 száma mintegy 4000 tanulmány forrásadatait néhány soros annotáció kíséretében tárja fel a kutatóknak áttekinthető szakrendben, mutatókkal. A moszkvai INION 1973 óta adja közre a társadalomtudományok legkülönbözőbb ágazatait rendszeresen dokumentáló sorozatait. Közülük különösen a Filoszofia v SzSzSzR és a Filoszofija i szociologija na rubezsom című, a szovjet és külföldi szociológiai művek sokaságát több oldalas tömörítvényekben ismertető füzetek jelentenek nagy segítséget a szakterület művelőinek. A Berlinben (NDK) a hatvanas évek óta „Soziologie" címen önálló kártyák formájában rendszeresen kiadott referálólapok főként az NDK-beli és külföldi szaklapokban szerteszórt szociológiai cikkek gyors áttekintését segítik a rendezésüknél alkalmazott szakmutató kalauzolásával. 1978 óta az akkor indított Soziologische Revue évi 6 száma útján az NSZK újabb szakirodalmi termését is folyamatosan regisztrálják. Az iméntihez hasonlóan egyes szakszociológiák friss irodalmáról összeállított színvonalas szemléket hoz a hazai szociológusaink körében is már keresett Contemporary Sociology, amely főként az amerikai forrásokhoz kalauzol. A külföldi segédeszközök címsorát még sokáig növelhetnénk, ha számba vesszük a jelentős, vagy éppen túlnyomórészt szociológiai recenziós anyagokat tartalmazó lapokat (pl. Archives de Sciences Sociales de Religions, Social Forces stb.).

E zavarba ejtő bőség ellenére a mindennapos gyakorlat tanulságai szerint hosszas, aprólékos kutató-gyűjtőmunkát kell végeznie a dokumentátornak az esetek többségében, amikor egy kisebb részkérdés újabb forrásanyagát igénylik nála. Már az említett sokféle segédeszköz kiaknázása is fáradságos feladat, ráadásul azok jelentős része egy vagy több éves késéssel ad hírt a megjelent művekről. Egybevetve valamennyit: sem külön-külön, sem együttesen nem fedezik le a vonatkozó irodalmat, annál kevésbé, mert általában a szorosan vett szociológiai forrásokat dokumentálják, miközben a tanulmányok nagy része más diszciplínák termékeiben van szétszórva.

A gépi adattárolás és szolgáltatás megjelenése egyelőre nem tette feleslegessé az ötvenes évek óta elszaporodott hagyományos eszközöket, amelyek a tőkésországokban, mint ismeretes, jövedelmező vállalkozásokként is tovább élnek. Ennek ellenére vitathatatlan, hogy a társadalomtudományi információban is az adatbanké a jövő. E felismerés jegyében nálunk és általában a KGST-országokban már a hetvenes évek második felében megindultak az egységes számítógépes szolgáltatás megteremtését célzó tervezési-szervezési munkálatok, melyek során egyes nyugat-európai államok érdekelt és kooperációs készséget tanúsító fórumaival is sikerült kapcsolatot találni. E helyen is érdemes utalni arra, hogy a kollektív erőfeszítések előterébe állították a társadalomtudományok sok ágazata közül a politológia, gazdaságtudomány és pedagógia mellett ugyancsak kiemelt szociológia korszerű dokumentációja és információszolgáltatása mielőbbi kiépítésének problematikáját.[35]

JEGYZETEK

[1] Internationales Soziologenlexikon. Stuttgart, Enke Verlag, 1959. és 1980-as kiadásai, International Encyclopaedia of the Social Sciences, London, Macmillan, Vol. 14. 1971-es kiadású kötetének Solvay címszavai stb.

[2] Az 1850-es években Angliában és az USA-ban kibontakozott public library movement nyomán járó városi (községi) könyvtárak ma világszerte közművelődési feladatokat látnak el, de számos helyen fenntartották és fejlesztik a régi hivatali könyvtáraknak gyakran magánosok tudományos jellegű hagyatékaival gazdagodott közigazgatási, történeti stb. anyagait. Ezeket néhol eredeti feladatkörük jelzésével működtetik (pl. Párizsban a Bibliothèque Administrative-ot), másutt, mint Genfben, Lyonban, Bolognában, egyetemi tankönyvtárként általános profillal építik tovább. Nemzetközi téren *egyedül* áll a FSzEK abban a tekintetben, hogy az őt fenntartó városi hatóság saját költségvetése terhére lehetővé tette általa egy új tudományág hiányzó országos jellegű szakgyűjteménye alapítását és azt az utóbb (1913–1914-ben) megteremtett közművelődési hálózat keretében ma is fenntartja, fejleszti.

[3] Fővárosi Közlöny 1903. jan. 30.

[4] Weisz (utóbb: Földes) Béla: Das Statistische Bureau der Haupstadt Budapest. Bp. 1876., György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1876., Thirring Gusztáv: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának története 1870–1894. Bp., 1895., Kőrösy József: Visszapillantás a statisztikai hivatal könyvtárának 33 éves fejlődésére. Bp. 1903., Földes Béla: A Fővárosi Statisztikai Hivatal történetének bölcsőkorából. Bp., 1934. továbbá a statisztikai könyvtár gyarapodásának címjegyzékei a Budapest székesfőváros statisztikai havi füzetei 1877–1903-as számaiban.

[5] FSzEK Régi irattár. Szabó Ervin és a brüsszeli IIB levelezése 1900–1913.

[6] Zentralblatt für Bibliothekswesen 1903. 203.

[7] Főv. Közlöny 1903. jan. 30.

[8] Főv. Könyvtár Értesítője 1907. máj. 3–4.

[9] Uo. 1907–1918-as évfolyamok gyarapodási jegyzékei.

[10] Szabó Ervin levelezése. Bp., Kossuth K. 1977–1978. I. köt. 486., 2. köt. 42., 426–427., 464–465., 777–778., 785., 826. stb.

[11] Világ 1918. okt. 1.

[12] Szabó Ervin: Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten. Bp. 1919. 34–38.

[13] A községi nyilvános könyvtár ügyében tartott szakértekezlet jegyzőkönyve. Bp. 1910.

[14] Ferenczi Zoltán levelét l. FSzEK Régi irattár. Az 1910 júniusi szakértekezlet iratai.

[15] Magyar Könyvszemle. 1910. 358.

[16] Alkotmány 1912. okt. 18., Magyar Kultúra 1913. 106–110., Budapesti Hírlap 1914. febr. 20.

[17] Fővárosi Levéltár. Polgmest. eln. biz. 102/1914. melléklete.

[18] L. erről bővebben: Remete L.: Reakciós hadjárat Szabó Ervin, a könyvtárpolitikus ellen. Bp. FSzEK Évkönyve 1949–1954. és ua.: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története, Bp. 1966. 178–180.

[19] Főv. Levéltár. Tanácsi iratok XIV. üo. 471/1913.

[20] Fővárosi Közlöny 1931. No. 28. 2. sz. melléklet 43–44.

[21] L. Szabó Ervin 1907-es cikkét, újraközli: A szociológiai első magyar műhelye. Bp., 1973., 1. köt. 395–396.

[22] Magyar Közlöny 1976. No. 45. jún. 7., Művelődési Közlöny 1978. dec. 12. – az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete, illetve annak végrehajtási utasítása.

[23] A FSzEK Évkönyveiben publikált jelentésekből kiderül, hogy az intézmény 1967-ben még csak 467 kötettel szaporította szociológiai állományát, 1971-ben már 868 kötet, 1975-ben pedig 1121 kötet a szociológiai gyarapodás.

[24] A szociológia szakirodalmi ellátottságának vizsgálata. Bp. Könyvtártud. és Módszertani Központ, 1969.

[25] Uo. 20.

[26] Szerk.: Hornyánszky Károlyné. Bp. 1980. 114.

[27] L. W. L. Guttsmann tanulmányát The Literatur of sociology and the Pattern of Retrieval címen a The Use of Social Science Literature c. kötetben. London–Boston, 1977. 59.

[28] R. Boudon: La crise de la sociologie. Paris, 1970.

[29] Bibliographie de la France. Livres-Hebdo. 1981. No. 13. 78–79.

[30] Univ. of Kent. Library Inf. Bulletin 1980. nov. 24. sz. – az angol és német könyvkereskedelmi lapok táblázataival dokumentálja, hogy 1970-től az évtized végéig átlagosan 400%-os a társadalomtudományi kiadványok áremelkedése.

[31] Kudora Károly: Könyvtártan. Bp. 1892.

[32] Művelődési Közlöny 1968. jún. 1. 168/1968. MM. Utasítás.

[33] Ilyenek a Canadian Review of Sociology . . ., a Greek Review of Social Research, az International Journal of Contemporary Sociology, az International Journal of Rehabilitation Societé, az Österreichische Zeitschrift für Soziologie, a Pacific Sociological Reviev, a Quaderni di Sociologia, a Revista Mexicana de Sociologia, a Soziologische Revue, a Teaching Sociology stb. Ezek jelenleg csak a FSzEK-ben találhatók.

[34] Az Életrajzi Lexikonban is téves Krisztics portréba az is beletartozik, hogy 1918-tól a felszabadulásig következetes ellenforradalmár volt, akit a Tanácsköztársaság alatt 5 évi börtönre ítéltek, ezután a Friedrich kormány helyettes sajtófőnöke, majd Teleki Pál támogatottjaként alapítja meg a Magyar Sociographiai Intézetet és lesz utóbb Pécsett egyetemi tanár, ahol A. Rosenberg náci eszméit is propagálja. Katedráját egy ideig 1945 után is megtarthatja, végül (a Rákosi rezsimet is beleértve) a Belkereskedelmi Minisztérium előadójaként működik.

[35] L. erről bővebben Pálvölgyi Lajos cikkét Számítógépes társadalomtudományi együttműködés címen a Magyar Tudomány 1981. évi 3. számában.

AZ ÚT-ELEMZÉSRŐL. I. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

Hubert M. Blalock, Jr.: Oksági modellek értékelése. (Megj.: Hubert M. Blalock, Jr.: Causal Interferences in Nonexperimental Research, Chapel Hill 1964, 61–94. o.).

Ebben a fejezetben egy olyan eljárást vizsgálunk meg, amely specifikus oksági modellek „jóságának" (adequacy) értékelésére szolgál. Vizsgálódásunk kezdetben meglehetősen elvont lesz. Azok kedvéért, akik jobban szeretnek konkrét változókban és valósághű társadalomtudományos példákban gondolkodni, az eljárás két empirikus alkalmazási lehetőségére is kitérünk majd. Az első esetben – észak-amerikai indiánokra vonatkozó antropológiai adatok alapján – azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy miképpen rendezhetjük fejlődési sorba az alábbi változókat: (1) munkamegosztás, (2) lakóhelyválasztás, (3) a földbirtoklás, valamint (4) a leszármazás rendje. A második példában viszont kisebbségi megkülönböztetéssel kapcsolatos népszámlálási adatokról lesz szó. Az olvasó tehát – ha ez segítséget nyújt számára – az X_1, X_2, X_3 és X_4 változókat gondolatban a fenti konkrét változókkal helyettesítheti. Gondolhatunk természetesen olyan változókra is, mint „a városi lakosok százalékos aránya", „a nem fehér lakosok százalékos aránya", „a fehérek medián-jövedelme", „a nem fehérek medián-jövedelme", hiszen a későbbiekben ezekkel a változókkal is foglalkozunk. Előfordulhat persze, hogy lesznek olyan olvasók is, akik egyszerűen átugorják a következő két szakaszt, s csak a gyakorlati példák áttanulmányozása után térnek vissza az itt közölt összefüggésekhez.

Az oksági modellek ellenőrzésének megalapozása

Kétségtelen, hogy az okságot sohasem bizonyíthatjuk korrelációs adatok vagy más empirikus információk révén. Semmi akadálya sincs azonban annak, hogy oksági *következtetéseket* vonjunk le az oksági modellek „jóságára" vonatkozóan. Azaz: rendszerint minden további nélkül kiküszöbölhetjük azokat a modelleket, amelyek – előrejelzéseiket tekintve – nem egyeztethetők össze az empirikus adatokkal. Az oksági modellek, amint korábban már láttuk, a következő alkotórészekből tevődnek össze: (1) egy véges változóhalmaz, amelynek az elemeit explicit módon definiált változók alkotják; (2) bizonyos föltevések a szóban forgó változók közt fennálló oksági relációkra vonatkozóan, valamint (3) olyan föltevések, amelyek azt mondják ki, hogy külső változók nem hatnak zavaróan az explicit módon figyelembe vett változókat jellemző oksági struktúrára. Az alábbiakban

azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy effajta föltevések révén miképpen tehetünk előrejelzéseket a változók közti korrelációkra vonatkozóan, azaz: miképpen fogalmazhatunk meg olyan empirikus kritériumokat, amelyeket fölhasználhatunk az oksági modellek „jóságának" értékelése során.

Elemzésünket kezdjük azzal, hogy átírjuk egy rekurzív rendszer együtthatóit. Az átírás a regressziós együtthatók hagyományos jelölésével összhangban történik.[1] Föltesszük, hogy minden változót középértékétől való eltérései alapján mérünk, így a konstans tagok elhagyása nem befolyásolja elemzésünk érvényességét. A b együtthatók indexei azokra a változókra utalnak, amelyeknek a hatását az adott esetben kiszűrtük. Mint korábban, úgy most is föltesszük, hogy a változók számozása a következőképpen történt: X_1 okságilag megelőzi az összes többi változót, $X_2 - X_1$-et kivéve – szintén megelőzi a többi változót stb. A négyváltozós esetben tehát a következő módon írhatunk fel egy rekurzív rendszert:

$$X_1 = e_1 \tag{1}$$

$$X_2 = b_{21}X_1 + e_2 \tag{2}$$

$$X_3 = b_{31.2}X_1 + b_{32.1}X_2 + e_3 \tag{3}$$

$$X_4 = b_{41.23}X_1 + b_{42.13}X_2 + b_{43.12}X_3 + e_4 \tag{4}$$

Vegyük észre, hogy az X_2-re vonatkozó egyenlet b_{21} regressziós együtthatója esetén nem kellett kiszűrnünk a többi változó hatását, mivel ezek a változók explicit módon nem jelennek meg a szóban forgó egyenletben. Ugyanígy: a harmadik egyenletben szintén nem szűrtük ki az X_4 változót, noha a $b_{31.2}$ és a $b_{32.1}$ regressziós együtthatók mindegyikében kiszűrtük az egyenletben megjelenő többi változó hatását. Az utolsó egyenlet regressziós együtthatói esetében egyszerre két változó hatását szűrtük ki. Általánosságban: azokat a változókat, amelyek nem jelennek meg egy adott egyenletben vagy az ezt megelőző többi egyenletben, nem kell kiszűrnünk. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy nem szűrjük ki a függő változók hatását. A fenti egyenletrendszerben az első három egyenlet oksági elemzéséhez nincs szükség a negyedik egyenletre, de a negyedik egyenletet már nem elemezhetjük az első három nélkül. A rekurzív rendszerek előbbi tulajdonságának fontos következményei vannak; ezek tárgyalására hamarosan rátérünk majd.

Ha föltesszük, hogy a fenti rekurzív oksági modell helytálló, akkor az egyes b együtthatókat a szokásos módon – a legkisebb négyzetek módszerével – becsülhetjük. Az egyenleteket ekkor csupán külön-külön kell megvizsgálnunk, s a b együtthatókat a legkényelmesebbnek tűnő standard számítási eljárás révén becsülhetjük. Nagyon ritkán vagyunk azonban abban a helyzetben, hogy minden további nélkül föltételezhetnénk: elméleti modellünk valóban helytálló. Ehelyett rendszerint bizonyos *ellenőrző eljárások* révén próbálunk meggyőződni modellünk „jóságáról".

Modellünk egyszerű ellenőrzésére azonban – sajnálatos módon – csak akkor kerülhet sor, ha az egyenletekkel kapcsolatban további megszorító föltevésekkel élünk. Effajta megszorítások nélkül ugyanis könnyen előfordulhat, hogy az ismeretlenek száma egyenlő lesz az egyenletek számával, és így a b együtthatókra egyértelmű – az adatoktól független – becsléseket kapunk. Modellünket csak akkor ellenőrizhetjük, ha kevesebb ismeretlenünk van, mint egyenletünk; ez pedig azt jelenti, hogy az egyenletek csak akkor

lehetnek páronként konzisztensek, ha eleget tesznek bizonyos feltételeknek. Ha az adatok olyanok, hogy az egyenletek páronként nem konzisztensek, akkor a modellt – a fenti meggondolások alapján – nyugodtan elvethetjük.

Amint Simon rámutatott: a hibatényezőket és a b együtthatókat többnyire nem ismerjük.[2] Ha azonban föltehetjük, hogy a hibák korrelálatlanok, akkor további egyenleteket kapunk. A szóban forgó egyenletekkel kibővített rekurzív rendszerben az ismeretlenek száma megegyezik az egyenletekével. Ha mármost föltesszük, hogy egy vagy több b együttható értéke nulla, akkor az ismeretlenek száma kisebb lesz, mint az egyenleteké. A kérdéses egyenletek rendszerint nem lesznek konzisztensek. Ez azt jelenti, hogy modellünk nem egyeztethető össze az empirikus adatokkal. Az ismeretlenek száma azért lesz kisebb, mint az egyenleteké, mert minden egyes nullával egyenlő b-re vonatkozóan egy újabb egyenletet kapunk. Így tehát, ha föltesszük, hogy egy rekurzív rendszer három b együtthatója nulla, akkor három effajta egyenlethez jutunk. Ezek az egyenletek csupán meghatározott feltételek mellett lesznek konzisztensek a többi egyenlettel.

A szóban forgó pótlólagos egyenleteket olyan „előrejelzési egyenleteknek" tekinthetjük, amelyek csak akkor érvényesek, ha a vizsgált modell valóban helytálló. Noha az effajta egyenletek gyakorlati haszna mindaddig nem nyilvánvaló, amíg módszerüket nem alkalmaztuk néhány specifikus modellre, talán mégsem árt, ha legalább röviden kitérünk arra a kérdésre, hogy milyen formát öltenek a kérdéses egyenletek. Tudjuk, hogy a korrelációs együtthatók és a regressziós együtthatók számlálójának értéke megegyezik. Így könnyű belátni, hogy ha egy adott b együttható értéke nulla lesz, akkor a megfelelő parciális korreláció is nulla lesz. *Az előrejelzési egyenleteket tehát úgy írhatjuk fel, hogy néhány parciális korrelációs együtthatót egyenlővé teszünk nullával.*

Korábban már megemlítettük, hogy a regressziós együtthatók esetében kiszűrjük ugyan mindazokat a változókat, amelyek megjelennek az adott egyenletben vagy az ezt megelőző egyenletekben, de nem szűrjük ki azokat, amelyek csak későbbi egyenletekben jelennek meg. Így például a (2)-es egyenlet b_{21} együtthatója esetében nem szűrjük ki sem az X_1-től függő X_3, sem pedig a szintén X_1-től függő X_4 változót. A $b_{31.2}$ együttható esetében azonban kiszűrjük X_2-t, $b_{41.23}$ pedig olyan parciális együttható, amelyben X_2 és X_3 hatását is kiszűrtük. Ha a b_{21} együtthatót egyenlővé tesszük 0-val, azaz: ha azt állítjuk, hogy X_1 és X_2 között nincs közvetlen kapcsolat, akkor ez azt jelenti, hogy – a mintavételi hibáktól eltekintve – r_{12}-nek is nullának kell lennie. A szóban forgó egyenlet, vagyis: $r_{12} = 0$, az az újabb egyenlet, amelynek megközelítőleg teljesülnie kell ahhoz, hogy az adatok összhangban álljanak azzal a modellel, amelyben nincs közvetlen kapcsolat X_1 és X_2 között.

Ha azt állítjuk: $b_{31.2} = 0$, vagyis: ha föltételezzük, hogy X_1 és X_3 között nincsen közvetlen kapcsolat, akkor $r_{13.2}$-nek megközelítőleg szintén nullának kell lennie. Ugyanígy: a $b_{41.23} = 0$ föltevésből az következik, hogy $r_{14.23}$-nak is nullának kell lennie. Előfordulhat persze, hogy egyszerre több b együttható is nulla lesz. Ha föltennénk, hogy X_1 és X_3, X_2 és X_4, X_3 és X_4 között nincs közvetlen kapcsolat, akkor három korrelációs együtthatónak kellene megközelítőleg nullának lennie. Ebben az esetben a következő előrejelzési egyenleteket kapnánk: (1) $r_{13.2} = 0$, (2) $r_{24.13} = 0$, valamint (3) $r_{34.12} = 0$. Amint hamarosan látni fogjuk: ha egyidejűleg több oksági nyilat sikerült eltávolítanunk, akkor bizonyos egyszerűsítésekre kerülhet sor. Ezek az egyszerűsítések voltaképpen azt jelentik, hogy néhány *alacsonyabb rendű* parciális együttható nulla lesz.

Az lesz talán a legcélszerűbb, ha az általános szabályok alkalmazását meghatározott oksági modellekkel szemléltetjük. Elemzésünket azzal a négyváltozós modellel kezdjük, amelyben még – az 1. ábrához hasonlóan – minden oksági nyíl megtalálható. A kétirányú oksági hatás lehetőségét kizárjuk, s elemzésünk során az (1)–(4) rekurzív egyenletrendszerrel dolgozunk. Az oksági nyilakat egyenként távolítjuk el, s minden esetben megvizsgáljuk az eredményül kapott előrejelzési egyenlet természetét. A lehetséges négyváltozós modellek száma természetesen még akkor is igen nagy, ha a változók effajta, sajátos rendezését tételezzük fel. Az általános elvekre azonban akkor is rámutathatunk, ha csupán néhány speciális esetet vizsgálunk meg.[3]

Ha először – a 2. ábrához hasonlóan – az X_1 és X_3 közti oksági nyilat távolítjuk el, akkor az $r_{13.2} = 0$ előrejelzési egyenletet kapjuk. Ez azt mondja ki, hogy ha kiszűrjük az X_2 közbeeső változó hatását, akkor az X_1 és X_3 közti parciális korrelációs együtthatónak megközelítőleg nullának kell lennie. Kísérleti szituációban ezt a következőképpen fogalmaznánk meg: *ha* X_1 változtatása közben X_2-t állandónak tekinthetnénk, akkor X_3 középértéke nem változna. X_2-t azonban – egyik okának (X_1) változtatása közben – csak akkor tekinthetnénk állandónak, ha más okait sikerülne úgy manipulálnunk, hogy ellensúlyozzák X_1 változásait. Kísérleti szituációkban rendszerint nem alkalmazunk effajta ellenőrző eljárásokat, jóllehet elméletileg minden további nélkül megtehetnénk ezt.

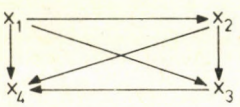

1. ábra

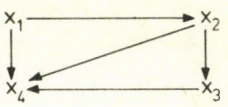

2. ábra

Tegyük fel, hogy azt vizsgáljuk: mi történik, ha az X_4 függő változót is megpróbáljuk kiszűrni. Kísérleti szituációkban természetesen sohasem jutna eszünkbe, hogy effajta ellenőrző eljárást alkalmazzunk. A matematikai manipulációk egyik hátránya azonban éppen abban rejlik, hogy – szemben a laboratóriumi eljárásokkal – túl nagy értelmezési szabadságot biztosítanak. A parciális korrelációk képleteiben nincsen semmi olyasmi, ami megtiltaná X_4 kiszűrését, s nincsen olyan hüvelykujjszabály sem, amelynek alapján megítélhetnénk, hogy a számszerű eredmények esetleges abszurditása kizárja-e egy effajta ellenőrző eljárás alkalmazását, vagy sem. Ebben a kérdésben csupán posztulált modellünk tulajdonságainak figyelembevételével dönthetünk.

Ha a szóban forgó modell föltevései mellett szűrnénk ki X_4-et, akkor – noha r_{13} egyenlő lenne nullával – $r_{13.24}$ rendszerint nem esne ki. Ez a következő képlet alapján könnyen belátható:

$$r_{13.24} = \frac{r_{13.2} - r_{14.2}r_{34.2}}{\sqrt{1 - r_{14.2}^2}\sqrt{1 - r_{34.2}^2}}$$

Nyilvánvaló, hogy amennyiben $r_{13,2}$ egyenlő nullával, $r_{13.24}$ csak akkor lehet nulla, ha $r_{14.2}$ vagy $r_{34.2}$ kiesik. Mivel erre – a 2. ábrán szereplő modell esetén – többnyire nem

kerül sor, levonhatjuk azt a következtetést, hogy az X_4 függő változó kiszűrésére tett kísérletek során rendszerint nem nulla értékű parciális együtthatókat kapunk.

Így tehát a következő figyelmeztetést kell megfogalmaznunk. *A „minden releváns változó kiszűrése" kifejezés nem azt jelenti, hogy a kutatás során fölmerülő összes változót – beleértve a lehetséges függő változókat is – automatikusan kiszűrjük,* hanem azt, hogy csak azokat a változókat szűrjük ki, amelyek vagy megelőzik a kapcsolatba hozott változókat, vagy pedig közéjük esnek. A megelőző változók vagy az egyik, vagy a másik oksági változót előzik meg; de az is lehet, hogy mindkettőt. Előfordulhat persze, hogy még a fenti szabály alapján is félrevezető eredményeket kapunk; ez azonban már a vizsgálat mindenkori céljain múlik. Abban viszont biztosak lehetünk, hogy nincs szükség a függő változók kiszűrésére.

Tegyük fel, hogy a következő lépésben az X_1 és X_4 közti nyilat távolítjuk el. Így egy olyan modellt kapunk, amelyben $X_1 - X_2$ révén – csupán közvetett oka X_4-nek, X_2 viszont közvetlenül és közvetve is oka X_4-nek. (Lásd a 3. ábrát.) Előrejelzési egyenleteink a következők lesznek: $r_{13.2} = 0$ és $r_{14.23} = 0$. Mindkét előrejelzési egyenletnek teljesülnie kell, mivel a szimultán egyenletek – a szóban forgó oksági modell föltételezései szerint – csak így lesznek konzisztensek. Az is látható, hogy az X_1 és X_4 közti parciális együttható ebben a modellben akkor is nulla lehet, ha X_3 hatását nem szűrjük ki. A következő egyenletből ez egyértelműen kiviláglik:

$$r_{14.23} = \frac{r_{14.2} - r_{13.2} r_{34.2}}{\sqrt{1 - r_{13.2}^2}\ \sqrt{1 - r_{34.2}^2}}.$$

Mivel modellünk előrejelzése szerint $r_{13.2}$ és $r_{14.23}$ értéke egyaránt nulla lesz, rögtön levonhatjuk azt a következtetést, hogy – a mintavételi hibától eltekintve – $r_{14.2}$-nek is nullának kell lennie.

Ebben az esetben az X_1 és X_4 közti parciális együttható vizsgálata során nem kell kiszűrnünk X_3-at, mivel r_{24} X_2 X_4-re gyakorolt közvetlen és közvetett hatását is tartalmazza. Az X_3 közbeeső változó kiszűrése fölösleges lenne, jóllehet nem okozna semmiféle kárt. Egész sereg olyan négyváltozós modell van, amelyben hasonló elv alapján járhatunk el. Minden esetben mód van arra, hogy a magasabb rendű parciális együtthatók formuláinak vizsgálata révén döntsük el: nulla lesz-e vajon egy meghatározott alacsonyabb rendű együttható, vagy sem.

Távolítsuk el végül az X_2 és X_4 közti nyilat! Így egy olyan modellhez jutunk, amelyben – a 4. ábrához hasonlóan – egyszerű oksági lánc vezet X_1-től X_2-ig, X_2-től X_3-ig és X_3-tól X_4-ig. Az általános szabály értelmében három előrejelzést kapunk: $r_{13.2} = 0$, $r_{14.23} = 0$, valamint $r_{24.13} = 0$. Látható azonban, hogy számos alacsonyabb rendű parciális együttható is nulla lesz. Közelebbről: amint a képletek alapján könnyen ellenőrizhető, mind $r_{14.2}$, mind pedig $r_{14.3}$ nulla lesz. Ez azt jelenti, hogy *egy effajta egyszerű oksági lánc esetében a két szélső változó közti parciális együttható akkor is nulla lesz, ha csupán az egyik közbeeső változót szűrjük ki.*

A 4. ábra sajátos négyváltozós modellje alapján a következő – módfelett egyszerű – eredményt kapjuk:

$$r_{14} = r_{12} r_{23} r_{34}.$$

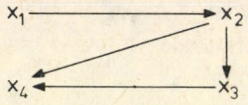

3. ábra

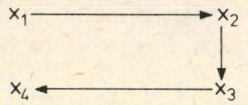

4. ábra

Ez arra utal, hogy a két szélső változó között gyengébb kapcsolat van, mint a közbeeső változók között. A szóban forgó eredményt, amely egyébként összhangban áll a józan ésszel, tetszőleges számú változó esetére is kiterjeszthetjük.

Az is látható, hogy a 4. ábrán szereplő modell esetében valószínűleg $r_{24.3}$ és $r_{24.13}$ is nulla lesz. Ez egy másik elvre utal, amely szintén általános érvényűnek tűnik.[4] *Ha egy változó* (ebben az esetben X_1) *csupán egy változóhalmaz* (itt X_2, X_3 és X_4) *egyetlen elemére hat, akkor a szóban forgó változók közti parciális együtthatók akkor is nullák lesznek, ha az előbbi változót nem szűrjük ki.* Ez az eredmény összhangban van azokkal a megszorításokkal, amelyeket a külső változók esetleges zavaró hatásával kapcsolatban fogalmaztunk meg. Amíg egy tényező csupán egyetlen endogén változóval áll oksági kapcsolatban, addig nem kell törődnünk a kérdéses tényező zavaró hatásával.

A vizsgált modellben X_1 olyan megelőző ok, amely csupán X_2-re hat, s nem zavarja a többi változó közti kapcsolatok struktúráját. Ha az X_2 és X_4 közti kapcsolatot vizsgáljuk, akkor elegendő csupán a közbeeső változó hatását kiszűrnünk, s a parciális együttható rögtön nulla lesz. Ez nem jelenti az általános szabály – miszerint a parciális együtthatók akkor lesznek egyenlők nullával, ha az összes megelőző vagy közbeeső változó hatását kiszűrjük – megsértését, hanem csupán arra utal, hogy bizonyos körülmények közepette nem kell minden effajta változó hatását kiszűrnünk. X_1 kiszűrése esetén azonban – szemben egy függő változó kiszűrésével – nem kapnánk félrevezető eredményeket.

Egy hatváltozós modell. Mielőtt áttérnénk a számszerű példákra, talán hasznos lesz, ha röviden megvizsgálunk egy hatváltozós modellt. Így azt is láthatjuk, hogy módszerünket miképpen alkalmazhatjuk bonyolultabb helyzetekben. Tegyük fel, hogy az 5. ábra hat-

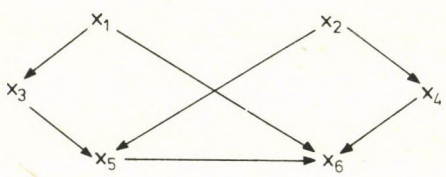

5. ábra

változós modelljével van dolgunk. A modellben tizenöt változópár és hét oksági nyíl szerepel. Ez azt jelenti, hogy a modell értékelése során nyolc előrejelzési egyenletre építhetünk. Első ránézésre úgy tűnhet, semmi értelme sincs annak, hogy fölhasználjuk – vagy akárcsak leírjuk – az összes effajta egyenletet. Rendszerint azonban bízhatunk abban, hogy bizonyos egyszerűsítésekre kerül majd sor. Sőt, azt a tényt is kiaknázhatjuk, hogy bizonyos kapcsolatok vizsgálata során csupán azokat a változókat kell figyelembe vennünk, amelyek vagy megelőzik a vizsgált változókat, vagy pedig közéjük esnek. Az adott esetben például először az X_1, X_2, X_3 és X_4 változók közti kapcsolatokat vehetnénk

szemügyre, hiszen ezek közül egyiknek sem oka X_5 vagy X_6. Az is látható, hogy modellünkben csupán két nyíl köti ösze az első négy változót: X_1 oka X_3-nak, X_2 pedig oka X_4-nek.

Ha megfelelő föltevésekkel élhetünk a külső hatásokra vonatkozóan, akkor a kérdéses változókkal kapcsolatos előrejelzési egyenletek a következők lesznek:

$$r_{12} = 0 \qquad r_{14} = 0$$

$$r_{23} = 0 \qquad r_{34} = 0 .$$

A fenti – végtelenül egyszerű – előrejelzések fényében arra számíthatunk, hogy néhány további egyenlet is egyszerűbb alakot ölt majd. Az általános szabály értelmében minden összekapcsolatlan változópárt kapcsolatba kell hoznunk, s minden olyan változót ki kell szűrnünk, amely okságilag független a megfelelő változópár mindkét elemétől. Így a következő egyenleteket kapjuk:

$$r_{15.234} = 0 \qquad r_{26.1345} = 0$$

$$r_{45.123} = 0 \qquad r_{36.1245} = 0 .$$

Rendszerint nem éri meg a fáradságot, ha azt próbáljuk kideríteni, hogy az alacsonyabb rendű parciális együtthatók közül melyik lesz – ha egyáltalán lesz ilyen – nulla. Nagy sebességű számítógépek révén azonban a magasabb rendű parciális együtthatók különféle kombinációit kaphatnánk meg. Ezek között olyanok is lennének, amelyeket – mivel elfogadhatatlanok a szóban forgó modell szempontjából – csupán egy alternatív modell értékelése során használhatnánk fel. Az adott esetben azonban észre kell vennünk, hogy az a két egyenlet, amelyben X_5 függő változóként szerepel, a következő két egyszerű összefüggésre redukálódik: mind $r_{15.3}$-nak, mind pedig $r_{45.2}$-nek egyenlőnek kell lennie nullával. Semmiféle kárt nem okozna, ha (X_6-ot kivéve) a többi változót is kiszűrnénk, de a parciális együtthatók értéke akkor is nulla lesz, ha nem cselekszünk így.

A legtöbb társadalomtudós számára valószínűleg még az előbbi hatváltozós modell is túlságosan bonyolultnak tűnik. Éppen ezért szükségtelennek látszik, hogy megpróbáljuk meghatározni azokat az általános szabályokat, amelyek alapján – az oksági utakat figyelembe véve – eldönthetnénk, hogy pontosan mely parciális együtthatóknak kell kiesniük egy meghatározott esetben. Látnunk kell azonban, hogy azok a rendkívül egyszerű, háromváltozós modellek, amelyeket a szakirodalomban vizsgálni szoktak, nem mások, mint bonyolultabb modellek alesetei. Így elvileg semmi akadálya sincs annak, hogy az elemzést tetszőleges számú változóra is kiterjesszük. De amint korábban már rámutattunk: *minél több változót kívánunk az elemzésbe bevonni, annál inkább szükség van arra, hogy figyelmünket csupán egyszerű, lineáris és additív modellekre korlátozzuk. Ha elemzésünket úgy próbáljuk bonyolultabb esetekre is kiterjeszteni, hogy az oksági rendszerbe új, explicit változókat vezetünk be, akkor számolnunk kell azzal, hogy ezt csak bizonyos leegyszerűsítések árán tehetjük meg.*

Oksági következtetések levonására szolgáló módszerünket – amelyet az egyszerűség kedvéért Simon-féle módszernek fogunk nevezni – most két, különböző típusú, empirikus problémára alkalmazzuk. Az első esetben – antropológiai adatok alapján – fejlődési sorok meghatározására teszünk kísérletet; a másodikban viszont – népszámlálási adatok alapján – a fehérek és a nem fehérek életszínvonalának előrejelzésével próbálkozunk. A módszer első alkalmazása során a priori megalkotott, alternatív modellek között igyekszünk választani. A második példában azt vizsgáljuk, hogy módszerünk révén – több egymást követő lépésben – hogyan tárhatunk fel és alkothatunk meg olyan modelleket, amelyek egyre inkább összhangban állnak az adatokkal.

Az első példa kapcsán látni fogjuk, hogy módszerünket egyaránt alkalmazhatjuk attribútum-változókra és intervallum skálán mért adatokra is. Mivel a ϕ együtthatót az r együttható 2X2-es táblákra vonatkozó, speciális esetének tekinthetjük, arra számíthatunk, hogy a parciális ϕ együtthatók ugyanolyan oksági feltételek mellett lesznek egyenlők nullával, mint amelyekkel a pontosabb mérést lehetővé tevő esetekben találkoztunk.[5] Az eredményeket azonban sokkal óvatosabban kell értelmeznünk. Ez részben annak a ténynek tudható be, hogy a ϕ együttható számszerű értéke a 2X2-es táblák peremösszegeinek természetétől függ, magukat a peremösszegeket pedig az adatok dichotóm felosztásának módja befolyásolja.

Az a tény, hogy az adatok osztályozása során megvont határvonalak gyakran önkényesek, a szóban forgó durva mérési eljárások általános hibája. Később majd megvizsgálunk olyan helyzeteket is, amelyekben az attribútum-változók téves következtetések levonására adhatnak alkalmat. Ha azonban óvatosan járunk el, akkor még így is kísérletet tehetünk az attribútum-változókkal kapcsolatos adatok oksági értelmezésére. Kétségtelen, hogy pillanatnyilag számos adatot csak nagyon durván tudunk mérni. A szóban forgó mérési korlátok miatt azonban még inkább szükséges, hogy minél jobban megtanuljunk bánni az effajta adatokkal.

Észak-amerikai indiánokkal kapcsolatos adatok[6] – Az a kérdés, hogy mód van-e bizonyos kulturális fejlődési sorok meghatározására, fontos antropológiai és szociológiai problémát jelent. Sajnálatos módon azonban gyakran hiányoznak a megfelelő idősorokra vonatkozó pontos adatok. Nem ritka eset, hogy egy-egy társadalmat csupán egy meghatározott időpontra vagy legföljebb egy viszonylag rövid időszakra vonatkozóan vizsgáltak meg, s így a rendelkezésre álló adatok voltaképpen egy olyan listát alkotnak, amely csupán az adott időpontban jelenlevő vagy hiányzó jellemzőket tartalmazza. Azok az adatok, amelyek alapján eldönthetnénk, hogy melyik vonás jelent meg először, s mely vonásokat kapcsolják össze – közvetlenül vagy közvetve – bizonyos közbeeső változók, gyakran a történelem homályába vesznek.

A Simon-féle módszert azokkal az észak-amerikai indiánokra vonatkozó adatokkal szemléltetjük, amelyeket Driver és Massey[7] elemzett. Közelebbről: Driver és Massey olyan korrelációkat vizsgált, amelyek 280 észak-amerikai indián törzs bizonyos kulturális vonásai között állnak fenn. Elemzésük során a szerzők különböző evolucionista kultúraelméletek érdemeit kívánták összehasonlítani. Noha Driver és Massey egy ötödik változóval is foglalkozott, a vizsgált kérdésről talán áttekinthetőbb képet kapunk, ha ettől a változótól – rokonsági terminológiák – eltekintünk, s figyelmünket a következő négy

változóra korlátozzuk: munkamegosztás, házasság utáni lakóhelyválasztás, a földbirtoklás, valamint a leszármazás rendje. A Driver és Massey által ellenőrzött evolucionista elmélet képviselői amellett érveltek, hogy a matridomináns munkamegosztást (W) matrilokális lakóhelyválasztás (X), matricentrikus földbirtoklás (Y) és végül: matrilineáris leszármazás (Z) követi. A megfelelő oksági láncot tehát a következőképpen ábrázolhatjuk:

$$W \rightarrow X \rightarrow Y \rightarrow Z.$$

Mivel a folyamat egyes szakaszai bizonyos időbeli késéssel követik egymást – érvelt Driver és Massey – nem nagyon számíthatunk tökéletes korrelációkra. A szomszédos változók közti korrelációk értéke rendszerint mindenféle oksági lánc esetében nagyobb, mint az egymástól távolabb eső változók közti korrelációké. Így a fenti modellben a W és Y közti korreláció értéke valószínűleg kisebb lesz, mint a W és X, illetve az X és Y közti korrelációé. Ezek szerint a korreláció értéke azoknak a változóknak az esetében lesz a legkisebb, amelyek a legtávolabb esnek egymástól az oksági láncban (W és Z a fenti példában). A szerzők ezután kiszámították a szomszédos változópárok (WX, XY és YZ) közti korrelációk számtani átlagát, s ezt az átlagot először az egymástól egy lépésnyi távolságra levő párokra (WY és XZ), majd az egymástól két lépésnyi távolságra levő párokra (itt csak egy ilyen pár van: WZ) vonatkozó átlagértékekkel hasonlították össze. A posztulált modell értelmében: ha a változók közti lépések száma nő, akkor a szóban forgó korrelációk átlagértékeinek csökkenniük kell. Kiderült, hogy az adatok – nagy általánosságban – alátámasztják a fenti oksági modellt.

Vizsgáljuk meg ezt az egyszerű oksági láncot – amelyet a továbbiakban I. Modellnek hívunk majd – a Simon-féle eljárás segítségével! Láttuk, hogy a kérdéses modell esetén nemcsak az

$$r_{xz.y} = 0 \quad vagy \quad r_{xz} = r_{xy}r_{yz}$$

és az

$$r_{wy.x} = 0 \quad vagy \quad r_{wy} = r_{wx}r_{xy}$$

összefüggéseknek kell fennállniuk, hanem az

$$r_{wz} = r_{wx}r_{xy}r_{yz}$$

összefüggésnek is. Ez persze összhangban áll Driver és Massey érvelésével, miszerint az oksági sorban egymástól legtávolabb eső változók közti korrelációk értéke lesz a legkisebb. Azt is megmondhatjuk azonban, hogy az egyes korrelációs együtthatóknak a többiekhez képest pontosan mekkorának kell lenniük.

Vegyük észre, hogy a korrelációs együtthatók struktúrája – Driver és Massey föltevésével ellentétben – nem szükségképpen időbeli késésből fakad. Modellünket – általánosabb megfogalmazást választva – olyan változókkal is kibővíthetjük, amelyek kívül esnek az előbbi négyváltozós rendszeren. Előfordulhat persze, hogy ezek a korábban figyelmen

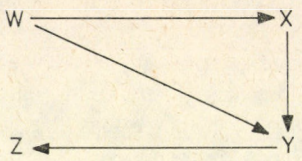

6. ábra

kívül hagyott változók valóban időbeli késést idéznek elő. Megtörténhet például, hogy a korrelációk azért nem tökéletesek, mert a változás ütemét más kulturális tényezők – a technikai fejlődés jellemzői, bizonyos vallásos meggyőződések és szokások, hatalmi helyzetben levő egyének érdekei stb. – befolyásolják. Ekkor sem kell azonban föltételeznünk, hogy a korrelációk csupán az időbeli késés miatt nem tökéletesek.

Tekintsünk most egy másik oksági modellt, amelyet a szóban forgó adatokra vonatkozóan David F. Aberle dolgozott ki. A modell megalkotása idején Aberle nem ismerte a Simon-féle módszer révén levezetett előrejelzéseket. Ebben a modellben (lásd a 6. ábrát) – az egyszerű oksági láncon túlmenően – közvetlen kapcsolat van a munkamegosztás (W) és a földbirtoklás rendje (Y) között. Ha a Simon-féle módszert a szóban forgó modellre alkalmazzuk, akkor a következő előrejelzéseket kapjuk:

$$r_{xz} = r_{xy}r_{yz} \text{ (mivel } r_{xz.wy} = r_{xz.y} = 0),$$

valamint

$$r_{wz} = r_{wy}r_{yz} .$$

Vegyük észre, hogy a fenti egyenletek közül az elsőt az I. Modell is előrejelzi. A másodikat – *akkor és csak akkor, ha* $r_{wy} = r_{wx}r_{xy}$ – szintén levezethetjük az I. Modellből. Mivel a II. Modell akkor is érvényes, ha az utóbbi egyenlet nem teljesül – sőt, a modell előrejelzése szerint pozitív oksági kapcsolatok esetén r_{wy} nagyobb lesz, mint a szóban forgó szorzat –, empirikusan könnyen megkülönböztethetjük egymástól a két modellt.

A matridomináns vonások korrelációira vonatkozó Driver-és Massey-féle adatokat felhasználva, vizsgáljuk meg, hogy a fenti modellek közül melyik illeszkedik jobban az adatokhoz. Az r (= ϕ) együttható értékeit az 1. tábla tartalmazza. Az előrejelzéseket és az illeszkedés mértékére vonatkozó adatokat a 2. táblában foglaltuk össze. Látható, hogy a szóban forgó adatokra vonatkozóan a második oksági modell nyújt jobb előrejelzéseket. Mind a munkamegosztás és a földbirtoklás rendje (r_{wy}), mind pedig a munkamegosztás és a leszármazás (r_{wz}) között szorosabb korreláció áll fenn, mint amilyent az egyszerű oksági lánc föltételezésén nyugvó modell alapján várhatnánk. A II. Modellt egy olyan nyíllal bővítettük ki, amely a munkamegosztást közvetlenül a földbirtoklással kapcsolja össze. Így azonban lényegesen kisebb lesz a munkamegosztás és a leszármazás közti távolság, ami – mivel minden korrelációs együttható pozitív – r_{wz} értékét növeli meg.

1. táblázat

Észak-amerikai indiánok matricentrikus vonásaival kapcsolatos korrelációk

	W	*X*	*Y*	*Z*
Matridomináns munkamegosztás (*W*)	–	0,49	0,53	0,39
Matrilokális lakóhelyválasztás (*X*)	0,49	–	0,61	0,51
Matricentrikus földbirtoklás (*Y*)	0,53	0,61	–	0,80
Matrilineáris leszármazás (*Z*)	0,39	0,51	0,80	–

Forrás: H. E. Driver és W. C. Massey, *Comparative Studies of North American Indians* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1957) 432.o.

2. táblázat

Az I. és a II. Modell illeszkedése és előrejelzései
– az adatok észak-amerikai indiánok matricentrikus jellemzőire vonatkoznak

Előrejelzések*	Az illeszkedés mértéke	
I. Modell	Tényleges érték	Várt érték
$r_{xz} = r_{xy}r_{yz}$	0,51 vs.	0,49 = (0,61) (0,80)
$r_{wy} = r_{wx}r_{xy}$	0,53 vs.	0,30 = (0,49) (0,61)
$r_{wz} = r_{wx}r_{xy}r_{yz}$	0,39 vs.	0,24 = (0,49) (0,61) (0,80)
II. Modell		
$r_{xz} = r_{xy}r_{yz}$	0,51 vs.	0,49 = (0,61) (0,80)
$r_{wz} = r_{wy}r_{yz}$	0,39 vs.	0,42 = (0,53) (0,80)

*A szóban forgó előrejelzéseket úgy is megfogalmazhattuk volna, hogy a megfelelő nulla értékű parciális együtthatókat vesszük figyelembe.

Le kell azonban szögeznünk, hogy a fentiekkel *nem* a II. Modell érvényességét bizonyítottuk, hanem csupán az I. Modellt küszöböltük ki. Amint korábban már rámutattunk: rendszerint több modellből is levezethetjük ugyanazokat az előrejelzéseket. Nem tudunk különbséget tenni például az I. Modell és egy olyan modell között, amely – a $Z \rightarrow Y \rightarrow X \rightarrow W$ modellhez hasonlóan – csupán abban tér el az I. Modelltől, hogy az oksági nyilak iránya megfordul. Rendszerint azonban más előrejelzéseket kapunk, ha az oksági nyilak irányát megfordítjuk – jóllehet a fenti II. Modell szintén kivételt jelent ebből a szempontból. *Ha túllépünk az egyszerű háromváltozós eseten, akkor természetesen nagyon sok*

alternatív lehetőséggel kell számolnunk. A szóban forgó alternatívák közül azonban viszonylag kevés nyújtja majd pontosan ugyanazokat az előrejelzéseket. Így tehát rendszerint különbséget tehetünk két olyan modell között, amelyek mindegyike realisztikus elméleti alternatívának tűnik.

Alkalmanként előfordul, hogy egy újabb változó bevezetésével választhatunk két olyan modell között, amelyek ugyanazokat az előrejelzéseket nyújtják. Ha az adatok például összhangban álltak volna az I. Modellel, de eredetileg csak az X, Y és Z változókat vettük volna figyelembe, akkor nem tudtunk volna különbséget tenni az $X \rightarrow Y \rightarrow Z$ és az $X \leftarrow Y \rightarrow Z$ modellek között. Mindkét modell az $r_{xz.y} = 0$ előrejelzést nyújtja. Ha azonban föltételezhettük volna, hogy W oka ugyan X-nek, de Y-nak már nem, akkor – W bevezetésével – különbséget tehettünk volna a két modell között. Az első esetben a $W \rightarrow X \rightarrow Y \rightarrow Z$ modellhez, a másodikban pedig a $W \rightarrow X \leftarrow Y \rightarrow Z$ modellhez jutottunk volna. Az első modell az $r_{wy} = r_{wx}r_{xy}$ előrejelzést eredményezi, a második szerint viszont r_{wy}-nak megközelítőleg nullának kell lennie.

Az eredeti modell újabb változóval történő kibővítése természetesen nem tisztán empirikus alapon történik. Az eljárás során bizonyos föltevéseket is figyelembe kell vennünk. Ezek a föltevések a W változó és a többi változó közti oksági kapcsolatokra vonatkoznak. A szóban forgó föltevéseket azonban néha empirikusan is ellenőrizni lehet. Láttuk, hogy a Driver- és a Massey-féle adatok inkább a II. Modellel állnak összhangban, amelyben W Y-nal és X-szel is oksági kapcsolatban áll. Könnyű megmutatni, hogy ha a W változó Y-nak is oka, akkor nem használhatjuk fel az előbb látott módon az X és Y közti oksági nyíl irányának meghatározására.

Kisebbségi megkülönböztetéssel kapcsolatos népszámlálási adatok[8] – Adataink második csoportja az 1950-es népszámlálásból származik. Az adatok 150 véletlenül kiválasztott déli megyére vonatkoznak. Noha egy 150-es minta túl kicsi ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhatnánk egy esetleges mintavételi hibát, az elkövetkezőkben mégis ezt tesszük, hiszen nem tartalmi kérdésekkel foglalkozunk, hanem csupán egy módszertani eljárást kívánunk szemléltetni. Az elemzés során kiderült, hogy az oksági kapcsolatok – legalábbis megközelítőleg – lineárisak. A változók közti tényleges korrelációkat a 7. ábrán tüntettük fel.

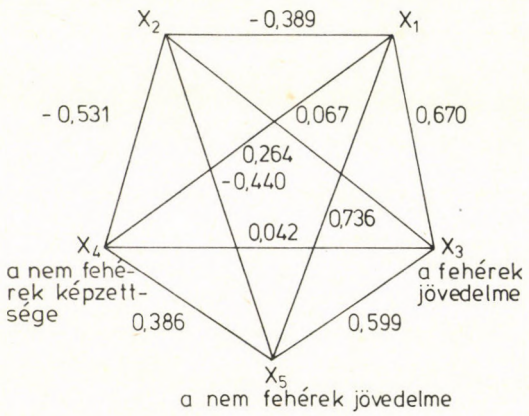

7. ábra

Az X_1 változó, amely voltaképpen egy durva urbanizációs index, a megye városi, illetve vidéki nem mezőgazdasági lakosainak százalékarányát adja meg. X_2 a megye nem fehér lakosainak százalékarányát fejezi ki. X_3 és X_5 a fehérek, illetve nem fehérek jövedelmét méri (pontosabban: azoknak a családoknak a százalékarányát, amelyeknek a jövedelme évi 1500 $ vagy ennél is több), X_4 pedig a nem fehérek képzettségi szintjére utal. (Ez utóbbit azoknak a 25 évnél idősebb férfiaknak a százalékaránya fejezi ki, akik legalább hat évig jártak iskolába.)

(a) *I. Modell* – Első – feltáró jellegű – oksági modellünket a 8. ábrán mutatjuk be. Vegyük észre, hogy az urbanizációs indexet (X_1) és a nem fehérek százalékarányát (X_2) olyan oknak tekintjük, amelyek egymástól függetlenül hatnak a nem fehérek képzettségi és jövedelmi szintjére. Föltevésünk szerint X_1 a fehérek jövedelmét is befolyásolja, míg a fehérek és nem fehérek jövedelme közti kapcsolat csupán látszólagos. Más szavakkal: a fehérek és nem fehérek jövedelme a gazdasági feltételektől függően nő vagy csökken, közvetlenül azonban egyik sem hat a másikra. Végül föltesszük, hogy a nem fehérek képzettségi szintje befolyásolja a nem fehérek jövedelmét, jóllehet a két változó közti kapcsolat (X_1 és X_2 miatt) részben csak látszólagos.

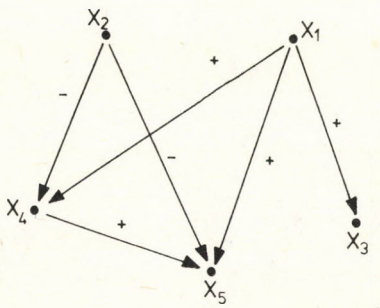

8. ábra

Azt azonban nem kell föltételeznünk, hogy a nem fehérek százalékaránya *per se* közvetlenül meghatározza – valamilyen abszolút értelemben – a nem fehérek jövedelmét és képzettségi szintjét. A többségi és a kisebbségi csoport közti verseny fokozódásán kívül valószínűleg az is a kisebbségi csoport százalékarányának növekedésétől függ, hogy a többség milyen mértékű politikai fenyegetést lát a kisebbségi csoport létében, s mekkora haszonra számít a kisebbségi csoport kizsákmányolása révén. A szóban forgó közbeeső változók azonban nem szerepelnek elméleti rendszerünkben, s így az X_2 és X_4, valamint az X_2 és X_5 változók közti kapcsolatokat „közvetlen" kapcsolatoknak tekinthetjük. Lényegében hasonló módon érvelhetnénk a többi oksági nyíl esetében is.

Az I. Modell előrejelzési egyenleteit a 3. tábla felső négy sora tartalmazza. Mivel a modellben hat nyíl és tíz változópár található, négy előrejelzési egyenletünk lesz. Minden össze nem kapcsolt változópárra egy-egy előrejelzési egyenlet jut. Vegyük észre, hogy a négy eset közül háromban viszonylag jó előrejelzést kapunk, az első előrejelzés azonban elég gyenge. Meglehetősen nehezen határozhatnánk meg egy olyan kritériumhalmazt, amely minden szempontból alkalmas lenne az illeszkedés jóságának megítélésére. Ex-

3. táblázat

Az I., II. és III. Modell előrejelzései, valamint a modellek illeszkedésének mértéke

Előrejelzések	Az illeszkedés mértéke	
I. Modell	Tényleges értékek	Várt értékek
$r_{12}=0$	−0,39 vs.	0
$r_{23}=0$	0,07 vs.	0
$r_{34}=r_{13}r_{14}$	0,04 vs.	0,18 = (0,670) (0,264)
$r_{35}=r_{13}r_{15}$	0,60 vs.	0,49 = (0,670) (0,736)
II. Modell		
$r_{23}=r_{12}r_{13}$	0,07 vs.	−0,26 = (−0,389) (0,670)
$r_{34}=r_{13}r_{14}$	0,04 vs.	0,18 = (0,670) (0,264)
$r_{35}=r_{13}r_{15}$	0,60 vs.	0,49 = (0,670) (0,736)
III. Modell		
$r_{14}=r_{12}r_{24}$	0,26 vs.	0,21 = (−0,389) (−0,531)
$r_{34}=r_{23}r_{24}$	0,04 vs.	−0,04 = (0,067) (−0,531)
$r_{35}=r_{13}r_{15}+\frac{(r_{23}-r_{12}r_{13})(r_{25}-r_{12}r_{15})}{1-r_{12}^2}$	0,60 vs.	0,43 = 0,49 + (−0,06)

post-facto módon is eljárhatunk azonban. Ez azt jelenti, hogy olyan – plauzibilis – elméleti modelleket keresünk, amelyek valamivel jobb előrejelzéseket nyújtanak. A szóban forgó modelleket aztán más adatok alapján is ellenőrizhetjük.

Az oksági modellek módosításához néhány hüvelykujjszabályra lesz szükségünk, mivel egy új oksági nyíl beillesztése (vagy egy régi eltávolítása) többféle változást is előidézhet az előrejelzési egyenletekből álló rendszerben. Megfogalmazhatjuk például a következő szabályokat: *(1) az oksági modellt ott kell megváltoztatni, ahol a tényleges és a várt értékek közti eltérés a legnagyobb; (2) ha lehetséges, akkor először azokat az oksági relációkat kell módosítanunk, amelyek az oksági sor elején található változókat kapcsolják össze.* Az utóbbi szabályban azokról a változókról van szó, amelyek föltevésünk szerint a legkevésbé függnek a többi változótól. Az adott esetben mindkét kritérium arra utal, hogy először az X_1 és X_2 közti kapcsolatot kell módosítanunk: r_{12} tényleges értéke jelentős mértékben különbözik az előrejelzett értéktől, a szóban forgó változókat pedig úgy tekintettük, mint amelyek függetlenek a többi három változótól.

Az adatok azt sugallják, hogy X_1-et és X_2-t – hacsak nem akarunk egy hatodik változót is bevezetni a rendszerbe – oksági nyíllal kell összekapcsolnunk. Történelmi ismereteink alapján tudjuk persze, hogy a néger rabszolgákat a déli ültetvényes gazdaság szükségletei miatt hozták az országba, s a nem fehérek többsége egészen a legutóbbi időkig mezőgazdasági területeken élt. Noha amellett is érvelhetnénk, hogy bizonyos megyék a nem fehérek magas százalékaránya miatt maradtak mezőgazdasági jellegűek, azaz: a nem fehérek magas százalékaránya késleltette bizonyos megyék urbanizációját, új modellünkben az oksági nyíl mégis X_1-től X_2 felé mutat. (Lásd a II. Modellt a 9. ábrán.) Mint sok más empirikus esetben, úgy itt is kétirányú okssággal van dolgunk: a kapcsolat azonban valószínűleg szorosabb az egyik irányban, mint a másikban. A Simon-féle megközelítésmód egyik legértékesebb melléktermeke, hogy egyértelműen tisztázza az effajta specifikus oksági problémákat. Azokban az esetekben, amelyekben fontosabb elméleti kérdések merülnek föl, először különböző, alternatív modelleket fogalmazunk meg, majd megvizsgáljuk, hogy melyik oksági rendezés nyújt jobb előrejelzéseket.

(b) *II. Modell* – A II. Modellt a 9. ábrán mutatjuk be. A modell előrejelzéseit szintén a 3. tábla tartalmazza. Vegyük észre, hogy X_1 *és* X_2 oksági nyíllal történő összekapcsolása nem befolyásolja az r_{34} és az r_{35} együtthatókra vonatkozó előrejelzéseket, jóllehet gyakran előfordul, hogy egy oksági nyíl beillesztése vagy eltávolítása nemcsak a két érintett változó, hanem a többi változó közti kapcsolatokat is módosítja.

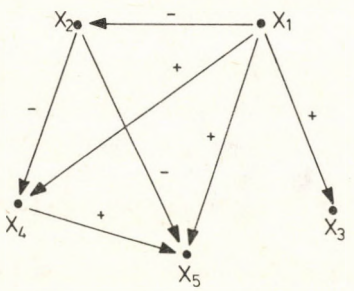

9. ábra

Az r_{23} együtthatóra vonatkozóan azonban most rosszabb előrejelzést kapunk, mint az előző esetben. X_1 és X_2 összekapcsolásából az következik, hogy X_2 és X_3 között is kell lennie valamiféle – noha csupán látszólagos – kapcsolatnak. Mivel X_1 és X_2, valamint X_1 és X_3 között ellentétes előjelű kapcsolat áll fenn, r_{23}-nak negatívnak kellene lennie, míg a tényleges kapcsolat valójában gyengén pozitív. A II. Modell előrejelzése szerint a városiasodott megyékben a fehérek jövedelme nagy, a kisebbségi csoport százalékaránya pedig kicsiny. Így azokban a (városiasodott) megyékben, amelyeket a fehérek magas jövedelmi színvonala jellemez, a nem fehérek százalékarányának alacsonynak kell lennie; X_1 kiszűrése után viszont az X_2 és X_3 közti parciális korrelációnak nulla értéket kell felvennie. Az együttható értéke azonban a valóságban 0,48.

A modell illeszkedésének jóságát újabb változók bevezetésével javíthatnánk. Olyan változókra lenne szükség, amelyek magyarázatot adnának az előbbihez hasonló eltéré-

sekre. Azt is megtehetnénk azonban, hogy továbbra is az eredeti öt változóra szorítkozunk, de modellünkbe egy X_2-től X_3 felé mutató nyilat illesztünk be. Ez azt jelentené, hogy föltételezzük: a szóban forgó két változó között közvetlen *pozitív* kapcsolat áll fenn, amely ellensúlyozza az X_1 által előidézett (látszólagos) negatív kapcsolatot. Ex post facto úgy is érvelhetnénk, hogy az X_2-től X_3 felé mutató oksági nyíl a fehérek kizsákmányolásból szerzett nyereségét jelképezi. Ez a nyereség abból fakadhatna, hogy azokban a megyékben, amelyeket a kisebbségi csoportok nagyobb százalékaránya és erőteljes kisebbségi megkülönböztetés jellemez, a fehérek szerzik meg a jobb földeket és a jobb állásokat. A III. Modellbe már berajzoltuk a szóban forgó oksági nyilat. Ha modellünk helytálló, akkor itt a látszólagos függetlenség esetével állunk szemben: a zérus rendű korreláció hiánya ugyanis ekkor két ellentétes, s egymást kioltó erő hatásának tudható be; pontosabban annak, hogy X_1 elhomályosítja az X_2 és X_3 közt fennálló pozitív kapcsolatot.

Úgy tűnik, célszerű lesz, ha az X_1 és X_4 közti kapcsolatot is megvizsgáljuk, mivel csak így dönthetjük el, hogy X_1 és X_2 összekapcsolása után meg kell-e tartanunk az előbbi változók közti oksági nyilat is, vagy sem. Tisztán elméleti alapon jó érveket lehetne felhozni a nyíl megtartása mellett. Egyszerűen csak azt kellene föltételeznünk, hogy az urbanizáció *per se* jobb oktatási lehetőségeket teremt a nem fehérek számára. Tegyük fel azonban, hogy eltávolítjuk a kérdéses nyilat. Könnyű megmutatni, hogy ekkor az $r_{14} = r_{12}r_{24}$ előrejelzési egyenletet kapjuk. (Lásd a III. Modell előrejelzéseit.) A tényleges számszerű érték 0,26 lesz – a várt 0,21-dal szemben –; ezt pedig elég jó előrejelzésnek tekinthetjük.

Az r_{14} együttható viszonylag kicsiny számszerű értéke tehát arra utal, hogy X_1 és X_4 között nem kell közvetlen és közvetett kapcsolatot is föltételeznünk. Illusztratív céljainknak is jobban megfelel, ha eltávolítjuk az X_1 és X_4 közti oksági nyilat, noha a nyíl megtartása érdekes elméleti problémákat vetne föl. Ha további adatokhoz is hozzáférhetnénk, akkor megvizsgálhatnánk, hogy nem külső, zavaró tényezők csökkentik-e r_{14} értékét. Ilyen tényező lehetne például a szelektív migráció.

(c) *III. Modell* – A harmadik modellt (lásd a 10. ábrát és a 3. táblát) egész röviden vesszük csak szemügyre. Végrehajtottuk a fent említett változtatásokat: X_2-t most oksági nyíl köti össze X_3-mal, X_1 és X_4 között azonban nincs oksági kapcsolat. Az utóbbi változtatás révén r_{14}-re vonatkozóan a korábban már megvizsgált előrejelzési egyenletet

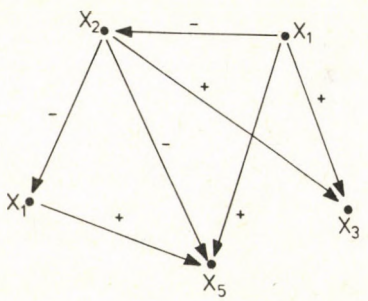

10. ábra

kapjuk. Az r_{34} együttható egyenlete most valamivel jobb előrejelzést ad, mint az előző esetben, de előfordulhat, hogy ez csak mintavételi hibák miatt van így.

Az r_{35} együtthatóra vonatkozó előrejelzés azonban – az $r_{13}r_{15}$ kifejezéshez hozzáadott korrekciós tényező miatt – most kevésbé kielégítő, mint korábban volt. Nem szabad megfeledkeznünk az X_2 és X_3 közti oksági kapcsolat hatásáról. Ha figyelmen kívül hagyjuk X_1 hatásait, akkor láthatjuk, hogy X_2 negatív (látszólagos) kapcsolatot teremt X_3 és X_5 között. Ez lényegesen csökkenti az X_3 és X_5 között – X_1 hatására – fennálló pozitív kapcsolat számszerű értékét: a várt érték – szemben a tényleges 0,60-dal – csupán 0,43 lesz. A fehérek és a nem fehérek jövedelme között tehát szorosabb korreláció van, mint amilyent a III. Modell előrejelzései alapján várhatnánk. Ez arra utal, hogy vagy egy új oksági nyíl beillesztésére, vagy pedig egy új változó bevezetésére van szükség. Azt is megvizsgálhatjuk, hogy miképpen alakul X_4 és X_1 kapcsolata, ha a két változó közti oksági nyilat eltávolítjuk. Az r_{45} (= 0,39) együttható várt értéke ekkor $r_{24}r_{25}$ (= 0,23) lesz. Itt ismét egy olyan döntési problémával állunk szemben, mint az előző esetben.

Néhány figyelmeztetés

Látszólagos kapcsolatok és alternatív modellek – Ha vizsgálódásunk főként a kapcsolatok formájára irányul, akkor nyilvánvaló, hogy elsősorban a regressziós együtthatókat, s nem a korrelációs együtthatókat kell figyelembe vennünk. Ez utóbbiak ugyanis csupán az illeszkedés jóságát mérik. Bizonyos oksági modellek ellenőrzésére azonban olyan előrejelzési egyenleteket is felhasználhatunk, amelyekből az következik, hogy vagy a parciális regressziós együtthatók, vagy pedig a parciális korrelációs együtthatók lesznek egyenlők nullával. Mivel a korrelációknak egységnyi felső értékük van, s értelmezésük is viszonylag egyszerű, úgy tűnik, célszerűbb lesz, ha effajta esetekben – a regressziós együtthatók helyett – a korrelációs együtthatókkal foglalkozunk. A szociológiában, a pszichológiában és a társadalomlélektanban minden bizonnyal ezt az eljárást követik a leggyakrabban.

Az eddigiekben olyan – tiszta vagy ideális – eseteket vettünk szemügyre, amelyekben arra számíthattunk, hogy a parciális korrelációs és regressziós együtthatók valóban nullák lesznek. Az effajta egyszerű példák tanulmányozása célszerű lehet ugyan heurisztikus szempontból, hiszen a változók kiszűrésére irányuló erőfeszítéseinket így alapozhatjuk meg, de a gyakorlati kutatások során nagyon ritkán fordul elő, hogy a szóban forgó parciális együtthatók értéke pontosan nullára csökken. Az alternatív modellek közti választást megnehezíthetik mérési hibák és bizonyos zavaró tényezők is. Azokban az esetekben, amelyekben a parciális együtthatók nem lesznek egyenlők nullával, könnyen kiderülhet, hogy a korrelációs és a regressziós együtthatók nem viselkednek egyformán, s így különösen résen kell lennünk, ha el akarjuk kerülni a hibás következtetéseket.

Az empirikus kutatás során egyik leggyakrabban felhasznált és ellenőrzött modell-típus esetében abból indulunk ki, hogy X-nek és Y-nak egy vagy több közös oka van, s így a köztük fennálló kapcsolat csupán látszólagos. Tekintettel arra, hogy a számba jövő magyarázó változók körének szűkítése minden tudományban a feltáró jellegű vizsgálódások legfontosabb feladatai közé tartozik, a látszólagos kapcsolatok feltárására irányuló ellenőrző eljárásokat az empirikus társadalomkutatás esetében is igen helyénvalónak, sőt nélkülözhetetlennek kell tartanunk.

A látszólagos kapcsolatok feltárása során elsősorban arra kell ügyelnünk, hogy az effajta modelleket ne keverjük össze azokkal a modellekkel, amelyek révén hasonló empirikus eredményeket kapunk. Az egyszerű háromváltozós esetben az $X \leftarrow Z \rightarrow Y$ és az $X \rightarrow Z \rightarrow Y$ modell ugyanazt az előrejelzést nyújtja; nevezetesen: $r_{xy.z} = 0$. Az első modellben az X és Y közti kapcsolat csupán látszólagos. A második modellben viszont X–Z révén – közvetett oka Y-nak, s kísérleti szituációban rendszerint nem próbálnánk meg kiszűrni Z-t. Ilyen esetekben azt mondjuk, hogy Z „értelmezi" az X és Y közti kapcsolatot. Előfordulhat, hogy semmiféle elméleti érv nem szól amellett, hogy a két változó közt közvetlen oksági kapcsolat áll fenn. Ekkor egy olyan közbeeső változót keresünk, amely – ha kiszűrjük – eltünteti az X és Y közti, eredeti kapcsolatot. Egy effajta változó felkutatása azt jelenti, hogy sikerült értelmeznünk az eredeti korrelációt, s világosabban látjuk a mögötte meghúzódó oksági kapcsolatokat.

Az értelmezés révén azonban nem teszünk mást, mint – hogy úgy mondjam – megcukrozunk egy már amúgy is édes süteményt. Nem kell megváltoztatnunk azt a nézetünket, miszerint valójában X okozza Y-t. Az oksági lánc feltárása révén csupán hihetőbbé tesszük az eredeti kapcsolatot. Az értelmezési folyamatnak elméletileg persze soha sincs vége, hiszen két, okságilag összekapcsolt változó közé gyakorlatilag mindig beilleszthetünk egy harmadikat, és így az eredetileg közvetlen kapcsolatot közvetett kapcsolattá változtathatjuk át. Úgy tűnik, az effajta értelmezési eljárások különösen a tudományfejlődésnek azokban a – viszonylag késői – szakaszaiban játszanak jelentős szerepet, amelyekben bizonyos elméleti megállapítások finomítására vagy alaposabb kimunkálására teszünk kísérletet. Az értelmezést azonban arra is fölhasználhatjuk, hogy feltárjuk a változók közti esetleges kölcsönhatásokat, s meghatározzuk azokat a feltételeket, amelyek mellett fennáll, vagy nem áll fenn egy adott kapcsolat. Így például kiderülhet, hogy X csak akkor lesz közvetett oka Y-nak, ha a kapcsolatra Z meghatározott módon hat.[9]

Vannak olyan alternatív modellek, amelyeket a gyakorlatban könnyen összekeverhetünk a látszólagos korreláció modelljével, jóllehet nem pontosan ugyanazokat az előrejelzéseket nyújtják, mint az utóbbi. Az egyik fontos esetben például a $W \rightarrow X \rightarrow Y$ formájú fejlődési sorokról van szó. W kiszűrése – noha nem befolyásolja b_{yx} várható értékét – rendszerint csökkenti r_{xy} nagyságát. Ez könnyen belátható, ha $r_{xy.w}$ és $b_{yx.w}$ képletébe az $r_{wy} = r_{wx}r_{xy}$ előrejelzést helyettesítjük be.

A korrelációs együttható relatív csökkenése a W és X közti kapcsolat szorosságától függ. Minél szorosabb a szóban forgó kapcsolat, a korrelációs együttható értéke annál jobban csökken. Egyszerű, hétköznapi terminusokban fogalmazva: ha az X-re ható fontosabb oksági tényezők közül az egyiket kiszűrjük, akkor arra számíthatnánk, hogy X szóródása lényegesen csökken, s így kisebb lesz Y szóródásának az a része is, amelyre X ad magyarázatot. Föltételezett modellünkben azonban W kiszűrése nem befolyásolja az X-et és Y-t összekapcsoló oksági törvény természetét.

A fejlődési sorok és a látszólagos kapcsolatok összekeverése különösen akkor valószínű, ha olyan „háttér-változókkal" (pl. kor, nem, faj) foglalkozunk, amelyek voltaképpen más változók részleges mutatószámai.[10] Mivel ebben az esetben mérési hibákkal kell számolnunk, a parciális korreláció még akkor sem lesz nulla, ha a megfelelő háttértényezőt kiszűrjük, s ha a vizsgált kapcsolat valóban látszólagos.[11] Csupán a korrelációs együttható értéke csökken. Ha ez így van, akkor vajon hogyan választhatjuk el a

látszólagos korreláció esetét attól az esettől, amelyben valamilyen fejlődési sorral állunk szemben? Mindkét esetben föltételezhetjük, hogy a háttér-változó – közvetlenül vagy közvetve – okságilag hat X-re. A döntő kérdés azonban az, hogy a szóban forgó változó – X-től függetlenül – oka-e Y-nak is, vagy sem? Ha igen, akkor előfordulhat, hogy az X és Y közti kapcsolat – legalábbis részben – látszólagos. Az is megtörténhet azonban, hogy valójában egy bonyolultabb modellel állunk szemben, amelyben X okozza ugyan Y-t, de a háttér-változó – mivel közvetlenül hat Y-ra – megzavarja ezt a kapcsolatot.

Figyelmünket itt elsősorban az oksági törvény természetére és a regressziós együtthatókra, nem pedig a parciális korrelációkra kell fordítanunk. Ha a $W \rightarrow X \rightarrow Y$ „tiszta" fejlődési sorral állunk szemben, akkor X és Y kapcsolatának vizsgálata során nem kell a W megelőző okot kiszűrnünk. Ha véletlenül mégis ezt tesszük, akkor b_{yx} várható értéke – igen helyesen – változatlan marad. Ha azonban a tényleges modell történetesen $X \leftarrow W \rightarrow Y$, akkor *mind* a parciális korrelációs együttható, *mind* pedig a parciális regressziós együttható értéke nulla lesz. *Más szavakkal: ha figyelmünket elsősorban a regressziós együtthatókra fordítjuk, akkor mindkét esetben helytálló következtetéshez jutunk. Kevesebbet kockáztatunk, ha azokban az esetekben, amelyekben W kiszűrése csökkenti ugyan az X és Y közti korreláció szorosságát, de a regressziós együtthatót változatlanul hagyja, nem látszólagos kapcsolatra, hanem fejlődési sorra következtetünk. Egy nulla értékű parciális korreláció puszta ténye még nem elegendő ahhoz, hogy látszólagos kapcsolatra következtessünk.*

Noha eljárásunk némileg talán dogmatikusnak tűnik, általános szabályként is leszögezhetjük, hogy az oksági törvények természetének vizsgálata során kevesebbet kockáztatunk, ha nem a korrelációs együtthatók, hanem a regressziós együtthatók viselkedését hasonlítjuk össze. A szabály érvényessége nem terjed ki azokra az esetekre, amelyekben valóban arra számítunk, hogy egy korrelációs együttható értéke nulla lesz. Azok az esetek azonban, amelyekben csupán a parciális együttható nagysága *csökken,* nem számítanak a kivételek közé. A korrelációs együtthatók számszerű értéke nemcsak a zavaró tényezők kiszűrése miatt csökkenhet. A szóban forgó együtthatók értéke akkor is megváltozik, ha sikerült csökkentenünk – a függő változóval oksági kapcsolatban álló, többi tényező szóródásához képest – a független változó teljes szóródását. Ezt az összefüggést a következő fejezetben alaposabban is megvizsgáljuk.

Mintavételi hiba és multikollinearitás – Ha föltételezhetnénk, hogy a vizsgált, többdimenziós alapsokaság eloszlása normális, akkor a véletlentől való eltérések meghatározása céljából egész sereg szignifikancia-tesztet végezhetnénk el –, abból a nullhipotézisből kiindulva, hogy egy adott parciális korrelációs (vagy regressziós) együttható értéke nulla lesz. Sőt, mivel elsősorban a nullától való eltérések nagysága érdekelne bennünket, minden egyes együtthatóra vonatkozóan konfidencia-intervallumokat határozhatnánk meg.

A mintavételi hiba értékelése különösen bonyolult azokban az esetekben, amelyekben szimultán egyenletekkel dolgozunk. Amint korábban már rámutattunk: az egyszerű rekurzív rendszerek sok szempontból előnyösebbek, mint az általánosabb strukturális egyenletek, hiszen ez utóbbiak együtthatóira a legkisebb négyzetek módszere révén nem kapunk kielégítő becsléseket. Úgy tűnik, a társadalomtudományok jelenlegi fejlettségi szintjén fölösleges lenne belebonyolódnunk az identifikálhatóság, valamint a strukturális rendszerek együtthatóival kapcsolatos, alternatív becslési eljárások problémáinak vizsgálatába.[12] Elegendő lesz, ha az adott összefüggésben csupán egyetlen – mintavételi hibával

kapcsolatos – nehézségre hívjuk fel a figyelmet. A szóban forgó nehézséggel, úgy tűnik, meglehetősen gyakran találkozhatunk szociológiai és pszichológiai vizsgálódások során. A multikollinearitás problémájáról van szó, amely akkor merül fel, ha két vagy több „független" változó szoros korrelációban áll egymással.

Tegyük fel, hogy az Y függő változó szóródását kívánjuk megmagyarázni két, egymással szoros korrelációban álló – X és Z – változó révén. Előfordulhat, hogy a szóban forgó korreláció okait nem ismerjük, vagy ha ismerjük őket, empirikus ellenőrzésük nehézségbe ütközik. Vagy X okozza Y-t, vagy megfordítva. Az is megtörténhet azonban, hogy a köztük fennálló korreláció más változók hatásának tudható be, s ezek a változók az eredeti korrelációs kapcsolatot látszólagossá teszik. Bármilyen oka is legyen a szóban forgó korrelációnak, a korrelációs összefüggés hatására az $r_{xy.z}$ és az $r_{zy.x}$ együtthatókkal kapcsolatos mintavételi hibák mindenképpen nőni fognak. Határesetben, azaz ha X és Z között tökéletes korreláció áll fenn, a kérdéses hibák végtelenné válnak.[13]

X és Z tökéletes korrelációja esetén a mintavételi hibák azért válnak végtelenné, mert ekkor a két szimultán egyenletnek tetszőleges számú lineáris kombinációját állíthatjuk elő, s ez a regressziós együtthatókat többértelművé teszi. Tekintsük az

$$Y = 2 + 5X - 3Z + e$$

egyenletet! Ha X és Z között, mondjuk, a következő

$$Z = 2 + 3X$$

egyenlet teremt tökéletes kapcsolatot, akkor a szóban forgó egyenletet – tetszőleges konstanssal való szorzás után – hozzáadhatjuk az első egyenlethez. Így például a kérdéses egyenletet kettővel szorozva, a következő

$$0 = 4 + 6X - 2Z$$

egyenletet kapjuk, amelyet az első egyenlethez hozzáadva, az alábbi

$$Y = 6 + 11X - 5Z + e$$

egyenlethez jutunk. Ez az új egyenlet – noha az együtthatók különböznek – matematikailag ekvivalens az eredeti egyenlettel. Nyilvánvaló, hogy végtelenül sok effajta együttható-halmaz létezik. A szóban forgó halmazok között lesznek olyanok is, amelyekben X vagy Z együtthatója nulla. Ugyanilyen többértelmű eredményeket kapunk a parciális korrelációs együtthatók esetében is.

Ha az X és Z közti kapcsolat nem tökéletes, akkor – a legkisebb négyzetek módszerét alkalmazva – egyértelmű megoldásokat kapunk. Minél szorosabb azonban az X és Z közti kapcsolat, annál több megoldás áll összhangban az adatokkal. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a mintavételi (vagy mérési) hibából fakadó kicsiny változások jelentősen megváltoztathatják a parciális regressziós és korrelációs együtthatók értékeit. Tegyük fel például, hogy $r_{xz} = 0{,}80$, r_{xy} és r_{yz} pedig egyenlő 0,60-dal, illetve 0,50-dal. $r_{xy.z}$ számszerű értéke ekkor 0,38 lesz. Ha azonban az utolsó két korreláció értéke fordított lenne – s

mintavételi ingadozások következtében könnyen előállhatna efféle helyzet –, akkor a parciális korreláció értéke 0,04 lenne. Az utóbbi esetben valószínűleg azt a következtetést vonnánk le, hogy az *X* és *Y* közti kapcsolat csupán látszólagos, az előző esetben viszont semmi sem utalna erre.

Ha két független változó között szoros korreláció áll fenn, akkor ez – mivel komoly mintavételi hibákhoz vezet – megnehezíti az alternatív modellek közti választást. Kísérleti szituációkban szándékosan úgy próbáljuk manipulálni a független változókat, hogy a függő változóra gyakorolt hatásaik között ne legyen semmiféle kapcsolat, s így könnyen elkülöníthessük egymástól a különböző változóknak tulajdonítható hatásokat. A függő változó szóródásának bizonyos részét ekkor minden további nélkül az egyes független változóknak tudhatjuk be. Ha azonban az utóbbi változók között szoros a kapcsolat, akkor hatásaikat csak a mérési és mintavételi hibák jelentős csökkenése esetén választhatjuk el egymástól. A függő változók viszonylagos fontosságának vagy az oksági modellek jóságának megítélése ekkor meglehetősen kockázatos üggyé válik.

A multikollinearitás problémájának egyik lehetséges megoldása során azt próbáljuk elérni, hogy a két független változó között a *mintában* ne legyen semmiféle kapcsolat, jóllehet az alapsokaságban szoros korreláció köti őket össze. Célunkat a legkönnyebben rétegzett mintavétel segítségével valósíthatjuk meg. Ez az eljárás némi hasonlóságot mutat a kísérleti szituációkban alkalmazott manipulációkkal. Tegyük fel például, hogy arra vagyunk kíváncsiak, milyen hatást gyakorol külön-külön a faji hovatartozás és a foglalkozás egy meghatározott attitűdre vagy a választói viselkedésre. A faji hovatartozás és a foglalkozás között rendszerint erős korreláció áll fenn, mivel viszonylag kevés négernek van fehérgalléros foglalkozása. Ha azonban rétegzett mintavételt alkalmazunk, akkor, mondjuk, 50–50 férfit választunk ki az alábbi kategóriákból: néger fehérgalléros, néger kékgalléros, fehér fehérgalléros és fehér kékgalléros. Mivel a foglalkozások effajta dichotóm felosztása meglehetősen durva, a vizsgált változók közt minden bizonnyal lesz némi kapcsolat. A néger fehérgallérosok foglalkozása például valószínűleg nem örvend akkora társadalmi megbecsülésnek, mint a fehér fehérgallérosoké. A mintában azonban a két változó közt nem lenne szinte semmiféle kapcsolat. Ezek után rátérhetnénk-e vajon a két változó külön-külön vett hatásának vizsgálatára?

Ideális kísérleti körülmények esetén föltételezhetjük, hogy zavaró hatások csupán az egyének kísérleti és kontrollcsoportokba történő besorolása *után* érvényesülnek. Ilyenkor abban reménykedünk, hogy a korábbi tényezők hatását sikerült randomizálás révén kiküszöbölnünk. Mintavételen nyugvó vizsgálatok során azonban nem élhetünk ilyen egyszerű föltevésekkel. A foglalkozásra például – a faji hovatartozáson kívül – számos más változó is hat. Az egyén veleszületett intelligenciája és személyes ambíciója két ilyen tényezőt jelent. Azzal, hogy mind a négy altípusból ugyanannyi esetet választottunk ki, valójában túlreprezentáltuk a néger fehérgallérosokból és a fehér kékgallérosokból álló sokaságot. Ugyanígy hajlamosak vagyunk arra is, hogy mintáinkban túlreprezentáljuk az átlagosnál intelligensebb és ambiciózusabb négereket. Másképpen fogalmazva: ha egy hasonló foglalkozású négerekből és fehérekből álló csoporttal kerülünk szembe, akkor arra számítunk, hogy a négerekre vonatkozó mintában több olyan egyén lesz, aki intelligensebb és ambiciózusabb az átlagosnál, mint a fehérekre vonatkozó mintában. Az említett változók hatása tehát összemosódik a faji hovatartozás hatásával. Ha sikerül is elérnünk, hogy a faji hovatartozás és a foglalkozás között a mintában ne legyen semmiféle kapcsolat, a nyereség gyakran csupán látszólagos.

Így tehát, miközben a mintaösszetételt a multikollinearitás hatásának kiküszöbölése érdekében módosítgatjuk, könnyen előfordulhat, hogy zavaró tényezőket vezetünk be. A fenti példában mindaddig helytálló következtetéseket vonhatunk le a faji hovatartozás és a foglalkozás külön-külön vett hatására vonatkozóan, amíg a tehetség és a személyes ambíció nem gyakorol közvetlen hatást a függő változóra (pl. egy meghatározott attitűdre vagy a választói viselkedésre). Mi történik azonban akkor, ha a szóban forgó tényezők közvetlenül hatnak a függő változóra? Előzetes vizsgálataink, amelyeket mesterségesen előállított adatokkal végeztünk, arra utalnak, hogy ekkor komoly bonyodalmak léphetnek föl. A kérdés végleges megválaszolásához azonban sokkal több kutatásra lenne szükség.

Nem additív modellek – Az előzőekben lineáris kapcsolatokat és a független változók additív hatását kellett föltételeznünk. Szerencsére mindkét föltevést empirikusan is ellenőrizni lehet, s gyakran találhatunk olyan – viszonylag egyszerű – transzformációs lehetőségeket, amelyek az előbbi föltevéseket elég realisztikussá teszik. A specifikáció és a változók közti kölcsönhatások problémáját behatóan tárgyalja a kutatási módszerekkel foglalkozó irodalom, s így erre a kérdésre itt nem kell részletesen kitérnünk.[14] Célunk csupán az, hogy az olvasó figyelmét fölhívjuk a szóban forgó problémák létezésére.

Úgy tűnik, a hétköznapi nyelv az esetek többségében alkalmatlan arra, hogy leírja azokat a kapcsolatokat, amelyek az egymással kölcsönhatásban levő változók között állnak fenn. Nagyon egyszerű azt mondani, „Ha minden egyéb változatlan, X növekedésével együtt Y is állandó ütemben nő". Ha azonban a változók kölcsönhatásban állnak, akkor bonyolultabb megfogalmazást kell választanunk: „Z változásával az X és Y közti *kapcsolat* is meghatározott módon változik". Ha több effajta állítás kerül egymás mellé, akkor nem csupán megfogalmazásuk verbális esetlensége lesz egyre nyilvánvalóbb, hanem logikai következményeik feltárása is egyre nehezebbé válik. Így tehát azokban az esetekben, amelyekben változók közti kölcsönhatásokra számíthatunk, különösen helyénvaló a matematikai modellek használata.

A változók közti kölcsönhatás vizsgálata során felhasznált matematikai modelleket két, nem additív szituációtípus rövid elemzésével szemléltetjük. Tegyük fel, hogy kis Z-érték esetén X és Y között nincs kapcsolat. Z növekedésével azonban az X és Y közti kapcsolat egyre szorosabbá válik. Valószínű, hogy ekkor az X és Y közti kapcsolat regressziós együtthatója sem marad konstans, hanem Z-vel együtt nőni fog. Ez azt sugallja, hogy a szóban forgó változók közti kapcsolatot az $Y = kXZ$ multiplikatív modell írja le.

Az $Y = kX^bZ^c$ egyenlet felhasználása révén arra is mód nyílik, hogy az X és Y közti kapcsolatot – rögzített Z értékekre vonatkozóan – ne tekintsük lineárisnak. Az egyenlet b és c együtthatói bármilyen – pozitív vagy negatív – értéket fölvehetnek. Így például c negatív értéke azt fejezi ki, hogy X^b-t Z valamilyen pozitív hatványával kell osztanunk. Ha effajta multiplikatív modellekből indulnánk ki, akkor az eredeti kapcsolatot egyszerű, logaritmikus transzformációk révén alakíthatnánk át lineáris és additív kapcsolattá. Ezt az eljárást – kínálati és keresleti függvények esetén – gyakran használják a közgazdaságtanban. Az átalakítás után a következő

$$\log Y = \log k + b\,(\log X) + c\,(\log Z)$$

egyenletet kapnánk, amelyre minden további nélkül alkalmazhatnánk a legkisebb négyzetek módszerét.

Az effajta multiplikatív kapcsolatok valószínűleg nem ritkák a szociológiában és a pszichológiában, jóllehet többnyire észrevétlenek maradnak, mivel az említett tudományterületek kutatói gyakran csak kvalitatív adatokkal dolgoznak, s a változóknak egy bonyolultabb egyenletben való elrendezése helyett megelégszenek a feltételek specifikációjával. Azok a motivációelméletek azonban, amelyek szerint a motiváció ereje egy belső állapotnak (pl. a késztetés, cél vagy motívum erejének), valamint az ösztönzés mértékének (pl. az élelemmennyiségnek) multiplikatív függvénye, a fentihez hasonló modellekből indulnak ki.[15] Egy multiplikatív modell alapján például – szemben egy additív modellel – az előbbi összefüggésben a következő előrejelzést kapjuk: nagyobb élelemmennyiség esetén szorosabb lesz a kapcsolat az éhség fokozódása és az élelem megszerzésére irányuló erőfeszítések intenzitása között, mint kisebb élelemmennyiség esetén.

Lenskinek a státusjellemzők kikristályosodásával kapcsolatos munkája szintén a változók közti kölcsönhatás egyik alesetét szemlélteti.[16] Noha a politikai konzervativizmushoz hasonló változók értéke akkor is nőhet, ha a vizsgált egyének képzettsége és jövedelme is emelkedik, Lenski kutatási eredményeinek lényege az, hogy az effajta változók értékét a képzettség és a jövedelem *különbsége* vagy inkonzisztenciája is befolyásolhatja. Ha minden egyéb változatlan, akkor minél nagyobb a szóban forgó különbség, annál kevésbé lesz konzervatív az érintett egyén. Lenski egy újabb változóval bővítette ki a rendszert. Ezt a változót „a státusjellemzők kikristályosodásának" vagy „konzisztenciájának" keresztelte el. Nyilvánvaló azonban, hogy a kérdéses kapcsolatot három változó (konzervativizmus, képzettség, jövedelem) segítségével is leírhatjuk, *ha* egy olyan modellt használunk fel, amely figyelembe veszi a változók közti – esetleges – kölcsönhatást.

Az egyik lehetséges modell például a következőképpen festhetne:

$$Y = a + b_1 X + b_2 Z - b_3 (X - kZ)^2,$$

ahol a b együtthatók mindegyike pozitív konstans. Az egyenlet azt fejezi ki, hogy a konzervativizmus (Y) a képzettséggel (X) és a jövedelemmel (Z) együtt (lineárisan) nő, a képzettség és a jövedelem közti különbség (négyzetének) növekedése esetén azonban csökken. Vegyük észre, hogy a négyzetes különbség bevezetése azt fejezi ki, hogy várakozásunk szerint a konzervativizmus a szóban forgó különbség növekedésével – a különbség-tényező előjelétől függetlenül – mindenképpen csökken. Más szavakkal: modellünkben nem teszünk különbséget a magas jövedelem – alacsony képzettség és az alacsony jövedelem – magas képzettség típusok között. A fenti modellt úgy alakíthatjuk át additív modellé, hogy W-t, a státus-inkonzisztencia mérőszámát, egyenlővé tesszük az $(X - kZ)^2$ kifejezéssel.

Záró megjegyzések

Ha oksági következtetéseinket valóságos, empirikus adatok alapján próbáljuk meg levonni, akkor rögtön látni fogjuk, hogy a Simon-féle módszerhez hasonló, szisztematikus eljárásoknak nemcsak előnyeik vannak, hanem korlátaik is. Képet alkothatunk azokról a nehézségekről is, amelyek a szóban forgó módszerek alkalmazása során merülnek föl. A szükséges egyszerűsítő föltevések viszonylag nagy száma, úgy tűnik, erősen korlátozza a Simon-féle eljárás alkalmazhatóságát. Néhány további nehézségről az V. fejezetben esik

majd szó. Elemzésünk során föltételeztük, hogy a mérési hibákat figyelmen kívül hagyhatjuk. Előfordulhat azonban, hogy bizonyos – elméletileg fontos – változókat nem tudunk közvetlenül mérni. A szóban forgó változókat ekkor csak mutatószámokkal reprezentálhatjuk. Az is megtörténhet, hogy a hibatényezőkre vonatkozó föltevéseink azért válnak valószerűtlenné, mert a vizsgált kapcsolatra külső, exogén változók hatnak.

Azt a lehetőséget sem vettük figyelembe, hogy bizonyos változókat esetleg csak ordinális skálán mérhetünk, illetve – ha erre sincs mód – csupán két vagy több kategória segítségével osztályozhatunk. Ilyen esetekben, úgy tűnik, nincs alapunk arra, hogy – korrelációs adatokra hagyatkozva – oksági következtetéseket vonjunk le. Tekintettel az oksági következtetések említett megalapozatlanságára, próbaképpen a következő javaslatot fogalmazhatjuk meg: itt is azokat a kiszűrési és értelmezési szabályokat alkalmazzuk – kellő óvatossággal persze – a parciális korrelációkra, amelyeket a korábban vizsgált szituációkban alkalmaztunk. Amint a következő fejezetben látni fogjuk, az egyes változók szóródására vonatkozóan rengeteg fontos információ megy veszendőbe, ha elemzésünk során kategorizált vagy rangsorolt adatokhoz kell folyamodnunk.

Noha semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a Pearson-féle korrelációs és regressziós együtthatók használata csak akkor jogosult, ha a változókat legalább intervallum skálán tudjuk mérni, kiderülhet, hogy az önkényesen megvont kategóriahatárok vagy a változók szóródásának különbségeit elhomályosító ordinális skálák révén nyert adatok felhasználása nem kevésbé félrevezető, mint a mérési szintekkel kapcsolatos, vitatható föltevéseké. Így talán nem járunk el teljesen oktalanul, ha feltáró jellegű vizsgálódásaink során ott is a magasabb mérési szintekkel kapcsolatban kimunkált szabályokat alkalmazzuk, ahol a tényleges mérés közel sem lehetett ennyire pontos. Ez persze csak sejtés, de olyan sejtés, amelyet az eddigi – meglehetősen szerény – kutatási eredmények, úgy tűnik, alátámasztanak.

A fenti megszorításokat figyelembe véve, azt kellene talán mondanunk, hogy az előzőekben olyan kvantitatív módszereket ismertettünk, amelyeket valójában csak a társadalomtudományok fejlődésének későbbi szakaszaiban lehet majd felhasználni. Mivel tudjuk, hogy a szükséges föltevések igen ritkán teljesülnek, valószínűleg az a legjobb, ha a szóban forgó módszereket elsősorban feltáró jellegű vizsgálódások során alkalmazzuk. Úgy vélem azonban, hogy mindenképpen hasznos, ha egy effajta módszertani eszköz ideálként mindig a szemünk előtt lebeg. Máskülönben örökké azokkal a többé-kevésbé intuitív módszerekkel dolgozhatunk, amelyek révén még azt sem igen érthetjük meg, hogy voltaképpen mit is teszünk. Talán fölösleges hozzátennem: a szisztematikus eljárások következményeit és korlátait csak akkor mérhetjük fel megfelelő módon, ha jóval több módszertani kutatást végzünk, mint eddig.

JEGYZETEK

[1] A parciális együtthatók tárgyalása során az eddigiekben szándékosan nem használtuk a szokásos „pont-jelölést". Egyrészt kényelmi okok miatt cselekedtünk így, másrészt pedig azért, mert hangsúlyozni szerettük volna, hogy a parciális regressziós és korrelációs együtthatóknak az alkalmazott statisztikai munkákban található képletei bizonyos szimultán egyenletek esetén félrevezetőnek bizonyulhatnak. Az olvasó azonban minden további nélkül alkalmazhatja a szóban forgó képleteket a rekurzív

MTA Könyvtára
Periodika 19 83/3703

rendszerek egyenleteiben szereplő együtthatókra. Az együtthatókat továbbra is *b*-vel – s nem bétával – jelöljük, mivel rendszerint nem kell attól tartanunk, hogy az alapsokaságot jellemző, tényleges paramétereket összekeverjük mintából számított, becsült értékeikkel. Ott, ahol az indexek használata félrevezető lehet, az $X_1, X_2, \ldots, X_k$ szimbólumok helyett a *W*, *X*, *Y* és *Z* szimbólumokat alkalmazzuk.

[2] Herbert A. Simon, *Models of Man* (New York: John Wiley&Sons, 1957), 41–42. Meg kell jegyeznünk, hogy föltevésünk szerint $E(e_i e_j) = 0$, minden $i \neq j$ esetben. Ez összhangban van azzal a föltevéssel, miszerint a külső változók zavaró hatásai véletlenszerűek.

[3] A négyváltozós esetet behatóbban tárgyaltam „Four-Variable Causal Models and Partial Correlations", *American Journal of Sociology*, LXVIII (1962 szeptember), 182–94. c. tanulmányomban.

[4] I. M. 191–92.

[5] Mivel az elnagyolt kategóriák gyakran jelentős mérési hibával járnak együtt, a fenti állítás csupán megközelítőleg helytálló. Lásd az V. fejezetet!

[6] Ebben a szakaszban – némileg módosított formában – „Correlational Analysis and Causal Inferences", *American Anthropologist*, LXII (1960 augusztus), 624–31. c. tanulmányom bizonyos megállapításait foglaltam össze.

[7] H. E. Driver és W. C. Massey, *Comparative Studies of North American Indians* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1957), 427–34.

[8] Ebben a szakaszban – némileg módosított formában – „Correlation and Causality: the Multivariate Case", *Social Forces*, XXXIX (1961 március), 246–51. c. tanulmányom bizonyos megállapításait foglaltam össze.

[9] Az értelmezési folyamat kiváló elemzését nyújtja pl. Herbert Hyman, *Survey Design and Analysis* (Glencoe: The Free Press, 1955), 7. fej., valamint Paul Lazarsfeld, „Interpretation of Statistical Relationships as a Research Operation" c. munkája. Ez utóbbi a P. Lazarsfeld és M. Rosenberg (szerk.): *The Language of Social Research* (Glencoe: The Free Press, 1955), 115–125. c. kötetben jelent meg.

[10] Lásd Hyman, *Survey Design and Analysis*, 254–63.

[11] Amint az V. fejezetben majd látni fogjuk: a *W*-vel kapcsolatos véletlen mérési hiba mindkét – $X \leftarrow W \rightarrow Y$ és $X \rightarrow W \rightarrow Y$ – modellben azzal jár, hogy $r_{xy.w}$ értéke nem csökken pontosan nullára.

[12] A különböző becslési eljárások tárgyalását illetően lásd J. Johnston, *Econometric Methods* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1963), 9. fej.

[13] H. Wold és L. Jureen, *Demand Analysis* (New York: John Wiley&Sons, 1953), 46–48. Lásd még H. M. Blalock, „Correlated Independent Variables: The Problem of Multicollinearity", *Social Forces*, LXII (1963 december), 233–37.

[14] Lásd elsősorban Hyman, *Survey Design and Analysis*, 7. fejezet.

[15] Lásd John W. Atkinson, „Motivational Determinants of Risk-Taking Behavior", *Psychological Review*, LXIV (1957 november), 359–72. Atkinson a motivációt valójában három változó – motívum, várakozás és ösztönzés – multiplikatív függvényének tekinti.

[16] Lásd Gerhard E. Lenski, „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status", *American Sociological Review*, XIX (1954 augusztus), 405–13. Lenski elemzésében két másik státusjellemző is szóba került: a foglalkozás és az etnikai hovatartozás.

SZALAI SÁNDOR

(1912–1983)

Súlyos veszteség érte a magyar és a nemzetközi társadalomtudományt: elhunyt Szalai Sándor akadémikus, a magyar szociológia doyenje.

Egyetemi tanulmányait Németországban kezdte, majd a zürichi egyetem bölcsészettudományi karán folytatta, és 1934-ben ott szerzett doktori diplomát, filozófia és pszichopatológia szakon. 1935-ben tért haza Magyarországra. Itthon először napilapok szerkesztőségében, könyvkiadóban lektorként dolgozott, majd a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos vezetője lett. A háborús évek megpróbáltatásai után a szociáldemokrata párt központi titkárságának külügyi osztályvezetőjévé nevezték ki, 1946 őszétől pedig a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának szociológiai tanszékét vezette.

1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták és életfogytiglani fegyházra ítélték, majd 1956 júniusában teljesen rehabilitálták. Ezt követően az ELTE könyvtárában, a veszprémi Vegyipari Egyetemen, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárában dolgozott.

Tudományterülete a filozófia, a szociológia és a szervezéstudomány volt. Fontos szociológiai kutatásokat végzett a magyar munkásosztály helyzetéről, a többműszakos munkarend társadalmi konzekvenciáiról, kezdeményezte, szervezte és irányította a nemzetközi időmérleg-vizsgálatot. Ennek nemzetközi tudományos jelentőségét elismerve meghívták az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete tudományos igazgatóhelyettesének, amely munkakört 1972-ig töltötte be. Hazatérte után nyugalomba vonulásáig az MTA Kutatásszervezési Intézetének tudományos tanácsadója, valamint a MKKE és az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora volt. 1978-tól az akkor alakult Magyar Szociológiai Társaság elnöki tisztét töltötte be.

1948-ban az Akadémia levelező, 1970-ben pedig rendes tagjává választotta. 1980-ban Állami Díjban részesült, 1982-ben pedig a Magyar Népköztársaság Babérkoszorúval Ékesített Zászlórendjével tüntették ki.

Tudományos tevékenységén túlmenően rendszeresen végzett tudományszervezési tevékenységet is az Akadémia több bizottságában. Számos tisztsége mellett tagja volt a Nemzetközi Szociológiai Társaság végrehajtó bizottságának és tudományos tanácsának, a Magyar UNESCO Bizottságnak, valamint több hazai és külföldi tudományos testületnek. Több tudományos folyóiratnál és periodikánál töltött be szerkesztő bizottsági funkciót; többek közt a The New Hungarian Quarterly, a Scientometrics, a Political Psychology, a Language Problems and Language Planning, a Gazdaság és Jogtudomány, valamint a Szociológia szerkesztő bizottságának volt tagja.

Meghatározó szerepet játszott a magyar szociológiai élet újjászervezésében és a szociológiai gondolkodás terjesztésében, a szociológusképzésben. Szociológus generációkat nevelt és segített a tudományág elméleti és metodológiai kérdéseinek megismerésére.

Széles körű érdeklődése, élettapasztalata, fiatalokat megszégyenítő vitalitása generációk sorának szemléletét befolyásolta.

Emlékét életműve és tanítványainak munkája őrzi.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

CONTENTS
1982/4

REPORT on the World Congress of Sociology. A summary review – KULCSÁR, KÁLMÁN . . . 493

Studies

SOMLAI, PÉTER: Relationship Attitudes to family stability 503
SZAKOLCZAI, ÁRPÁD: Specific features of the value-system of Gypsies 521
FALUSSY, BÉLA: Relationships between commuting and life-style 535

Sociography – case studies

LÉNGYEL, GYÖRGY–PÁRTOS, GYULA: Economic managers, views on economic activities 561

Workshop

ANDORKA, RUDOLF–KULCSÁR, RÓZSA: The impact of the social position and schooling of mothers on the social mobility of children 577

Review

POKOL, BÉLA: The praise of positivity. The 'generalized' sociology of law of Niklas Luhmann 589
REMETE, LÁSZLÓ: On the library and information supply of sociological research 597

Orientation

On path analysis. Edited by BERTALAN, LÁSZLÓ 611

News

SÁNDOR SZALAI 1912–1983 637

СОДЕРЖАНИЕ

1982/4

ОТЧЕТ о Всемирном съезде социологов. Краткое изложение – Калман Кулчар. 493

Статьи

ПЕТЕР ШОМЛАИ: Аспекты связей стабильности семьи 503
АРПАД САКОЛЦАИ: Особенности порядка ценностей цыган 521
БЕЛА ФАЛУШИ: Связь между маятниковой миграцией и образом жизни 535

Социография–исследования

ДЬЁРДЬ ЛЕНДЬЕЛ–ДЬЮЛА ПАРТОШ: Хозяйственные руководители, взгляды на ведение хозяйства 561

Мастерская

РУДОЛЬФ АНДОРКА–РОЖА КУЛЧАР: Влияние общественного положения и образовательного ценза матери на общественную мобильность ребенка 577

Наблюдатель

БЕЛА ПОКОЛ: Хвала позитивности „Генерализованная" социология права Никласа Лухмана 589
ЛАСЛО РЕМЕТЕ: О библиотечном и информационном обеспечении социологических исследований 597

Информация

Об анализа пути I. Составил: ЛАСЛО БЕРТАЛАН. 611

Новости

ШАНДОР САЛАИ 1912–1983 637

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. II. 23. – Terjedelem: 12,95 (A/5) ív
83.11768 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 160 Ft

INDEX: 25 781
ISSN 0133 -3461

AKADÉMIAI KIADÓ